

BƏKİR ÇOBANZADƏ – 125

**«Azərbaycan dili: dünən və bu gün»
mövzusunda
Beynəlxalq elmi konfransın**

MATERİALLARI

Bakı-2018

**Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Qeyri-Hökumət
Təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Şurası
“Sosial və İqtisadi İslahatlara Dəstək” İctimai Birliyi
Bakı Dövlət Universiteti Filologiya fakültəsi**

**Görkəmli türkoloq, professor Bəkir Çobanzadənin
anadan olmasının 125 illik yubileyinə həsr olunmuş
«Azərbaycan dili: dünən və bu gün» mövzusunda
beynəlxalq elmi konfrans**

**Международная конференция «Азербайджанский
язык: вчера и сегодня», посвященная 125-летнему
юбилею выдающегося тюрколога, профессора
Бекира Чобанзаде**

**The International conference on a subject "Azerbaijan
language : yesterday and today", devoted to the 125-
year anniversary of Bekir Chobanzadeh will take place**

Bakı – 2018

Kitab Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Şurasının maliyyələşdirdiyi “Görkəmli türkoloq alim, repressiya qurbanı, professor Bəkir Çobanzadənin anadan olmasının 125 illik yubileyinə həsr olunmuş «Azərbaycan dili: dünən və bu gün» mövzusunda beynəlxalq elmi konfransın keçirilməsi” layihəsi çərçivəsində Sosial və İqtisadi İslahatlara Dəstək İctimai Birliyi tərəfindən nəşr edilib.

Görkəmli türkoloq, professor Bəkir Çobanzadənin anadan olmasının 125 illik yubileyinə həsr olunmuş «Azərbaycan dili: dünən və bu gün» mövzusunda Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı: “Zərdabi-Nəşr” MMC Nəşriyyat Poliqrafiya müəssisəsi, 2018, -368 səh.

Konfrans Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı ilə bağlı tədbirlər silsiləsi çərçivəsində təşkil olunmuşdur. Kitabda Azərbaycanın, eləcə də müxtəlif xarici ölkələrin ali təhsil müəssisələrinin professor-müəllim və gənc tədqiqatçılarının məqalələri çap edilmişdir. Toprudan elmi fəaliyyətlə məşğul olan hər kəs, o cümlədən geniş ictimaiyyət faydalana bilər.

M 4603000000 Qrifli nəşr
0103-2018

© Teymur Vəliyev, 2018

KONFRANSIN TƏŞKİLAT KOMİTƏSİ

1. **Teymur Vəliyev** – Sədr, “Sosial və İqtisadi İslahatlara Dəstək” İctimai Birliyinin sədri, layihənin rəhbəri
2. **Saday Vəliyev** - Sədr müavini, “Sosial və İqtisadi İslahatlara Dəstək” İctimai Birliyinin sədr müavini
3. **Vicay Vəliyev** - Buraxılışa məsul şəxs, “Sosial və İqtisadi İslahatlara Dəstək” İctimai Birliyi

KONFRANSIN AKADEMİK HEYƏTİ

1. **Dos. Elçin Məmmədov** – Azərbaycan, Bakı Dövlət Universiteti (dekan)
2. **AMEA-nın m.ü., prof. Əbülfəz Quliyev** – Azərbaycan, AMEA-nın Naxçıvan bölməsi
3. **Prof. Erbolat Saurıkov** – Qazaxıstan, Taraz İnnovasiya-Humanitar Universiteti
4. **Prof. Ramiz Əskər** – Azərbaycan, Bakı Dövlət Universiteti
5. **Prof. Necati Demir** – Türkiyə, Qazi Universiteti
6. **Prof. Əbülfəz Rəcəbli** – Azərbaycan, Bakı Dövlət Universiteti
7. **Prof. Kerima Filan** – Bosniya və Hersoqovina, Sarayevo Universiteti
8. **Prof. Elbrus Əzizov** – Azərbaycan, Bakı Dövlət Universiteti
9. **Prof. Kasiet Molqajdarov** – Qazaxıstan, Taraz İnnovasiya-Humanitar Universiteti
10. **Prof. Məhərrəm Məmmədli** – Azərbaycan, Bakı Dövlət Universiteti
11. **Prof. Nurila Şaymərdinova** – Qazaxıstan, L.İ.Qumilyov adına Avrasiya Milli Universiteti
12. **Prof. Sayfulla Abdullayev** – Qırğızıstan, K.Tınıstanova adına İssık-Kul Dövlət Universiteti
13. **Prof. Sevinc Məhərrəмова** – Azərbaycan, Bakı Dövlət Universiteti
14. **Prof. Hatice Şahin** – Türkiyə, Uludağ Universiteti
15. **F.e.d. Yadigar Əliyev** – Azərbaycan, Gəncə Dövlət Universiteti
16. **F.e.d. Baxadir Karimov** – Özbəkistan, Əlişir Nəvai adına Daşkənd Dövlət Dil və Ədəbiyyat Universiteti
17. **Prof. Zemfira Şahbazova** – Azərbaycan, Bakı Dövlət Universiteti
18. **Prof. Sayal Sadiqova** – Azərbaycan, AMEA-nın İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
19. **Prof. Durdona Lutfullayeva** – Özbəkistan, Əlişir Nəvai adına Daşkənd Dövlət Dil və Ədəbiyyat Universiteti
20. **Dos. Cavanşir Muradov** – Azərbaycan, Bakı Dövlət Universiteti
21. **Dos. İlkin Qulusoy** – Türkiyə, Qafqaz Universiteti
22. **Dos. Qızılgül Abdullayeva** – Azərbaycan, Bakı Dövlət Universiteti
23. **Dos. Gülxanım Vəliyeva** – Azərbaycan, Bakı Dövlət Universiteti
24. **Dos.Nargiza Ahmədova** – Özbəkistan, Əlişir Nəvai adına Daşkənd Dövlət Dil və Ədəbiyyat Universiteti
25. **Dos. Rəhilə Quliyeva** – Azərbaycan, Bakı Dövlət Universiteti
26. **Dos. Yumav Karakayev** – Rusiya, U.Əliyeva adına Qaraçay-Çərkəz Dövlət Universiteti
27. **Fil.f.d. Ülviyyə Hüseynova** – Azərbaycan, Bakı Dövlət Universiteti
28. **Fil.f.d. Lilya Memetova** – Rusiya, Kırım Mühəndislik və Pedaqogika Universiteti
29. **Fil.f.d. Səbinə Vəliyeva** – Azərbaycan, Bakı Dövlət Universiteti
30. **Dok. Ramil Bayramov** – Azərbaycan, Bakı Dövlət Universiteti
31. **Dok. Anar Fərəcov** – Azərbaycan, Bakı Dövlət Universiteti

TƏŞKİLATI İŞLƏR ÜZRƏ KOORDİNATORLAR

1. **Pərvin Eyvazov** – Baş koordinator, “Türkoloji araşdırmalar” ETL-in kiçik elmi işçisi, BDU-nun Filologiya fakültəsi Tələbə Elmi Birliyinin (TEB) sədri
2. **Pərvin Rəhimov** – Koordinator, BDU-nun Filologiya fakültəsinin II kurs magistrantı, TEB üzvü
3. **Murad Əmənov** – Koordinator, BDU-nun Filologiya fakültəsinin I kurs magistrantı, TEB-in sədr müavini
4. **İntizar Əlizadə** - Koordinator, BDU-nun Filologiya fakültəsinin I kurs magistrantı, TEB-in Magistratura üzrə baş koordinatoru
5. **Aygün Əliyeva** - Koordinator, BDU-nun Filologiya fakültəsinin I kurs magistrantı, TEB üzvü
6. **Zülfiyyə Cəfərli** - Koordinator, BDU-nun Filologiya fakültəsinin I kurs magistrantı, TEB üzvü
7. **Səbinə Ağayarova** - Koordinator, BDU-nun Filologiya fakültəsinin I kurs magistrantı, TEB üzvü
8. **Əsmət İmanova** – Koordinator, BDU-nun Filologiya fakültəsinin III kurs tələbəsi, TEB üzvü

BƏKİR ÇOBANZADƏ – BÖYÜK TÜRKOLOQ

BAKIR CHOBANZADEH – THE GREAT SPECIALIST IN TURKIC PHILOLOGY

ELÇİN MƏMMƏDOV*
Azərbaycan, Bakı

BƏKİR ÇOBANZADƏ VƏ ÜMUMTÜRK ƏLİFBASI MƏSƏLƏSİ

Açar sözlər: *Bəkir Çobanzadə, elmi dil, əlifba məsələsi, latın əlifbasına keçid*

Bakir Chobanzadeh and the problem of the Common Turkic alphabet

The article deals with Bakir Chobanzadeh, the reason of his visit to Azerbaijan, his activities dealt with the problems of the alphabet. It is noted that Bakir Chobanzadeh saw the unity of the Turkic peoples in their common alphabet. It is emphasized that carrying out of the Turkological Congress organized in 1926 in Baku was B.Chobanzadeh's idea. The article contains the review and scientific explanation of B.Chobanzadeh's views on the problem of the alphabet. The special attention is paid to B.Chobanzadeh's activities dealt with the transition to the Latin alphabet.

Keywords: *Bakir Chobanzadeh, scientific language, the problem of the alphabet, transition to the Latin alphabet*

Böyük türkoloq, professor Bəkir Çobanzadə zəngin elmi və bədii yaradıcılığı, o cümlədən mühüm ictimai-siyasi fəaliyyəti ilə adını türkçülük tarixinə qızıl hərflərlə yazmışdır. Türkologiyada yeni fikirlər müəllifi olan alimin bu elm sahəsinin inkişafında əvəzsiz xidmətləri olmuşdur. B.Çobanzadə, sözün əsl mənasında, elm və millət fədaisi olmuş, yaşadığı dövrdə siyasi rejimin təhlükəli məqamlarına, ağır ittihamlarına baxmayaraq, türk dillərini hərtərəfli tədqiq etmiş, onların fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik quruluşuna, dialektologiya, terminologiya, metodika, əlifba, qrafika və s. məsələlərinə dair çoxsaylı sanballı əsərlər yazmışdır. B.Çobanzadə 20-yə qədər türk dilinin mövcudluğundan söz açmış, onların bəzilərini əhatəli öyrənmişdir.

Bəkir Çobanzadə türk xalqlarının birliyinin, onların bir-birini anlaması və əlaqələrinin genişliyinin əsas və ya birinci səbəbini onların ortaq əlifba, ortaq imla və ortaq elmi dildən – terminologiyadan istifadə etməsində görürdü. Alimin bu məsələdə haqlı olduğu XX əsrin 20-ci illərində cərəyan edən hadisələrdə özünü açıq-aydın göstərdi. Belə ki, bu dövrdə Azərbaycanın latın əlifbasına keçmə prosesinin sürətlənməsini görən Mustafa Kamal Atatürk çox böyük uzaqgörənlik edərək, çevik bir siyasət edir və Türkiyədə latın əlifbasına keçməklə bağlı mühüm bir qərar verir. Bundan başqa, 1926-cı ildə Bakıda keçirilən I Türkoloji qurultayda qəbul olunan qərar və qətnamələrdə də əlifba, imla (orfoqrafiya) və terminologiya türk xalqlarının birliyinin təminatçısı kimi qeyd olunurdu. Göründüyü kimi, Bəkir Çobanzadənin türkologiya sahəsində irəli sürdüyü elmi fikir və mülahizələr kimi onun adı çəkilən fikri bu gün də əhəmiyyətini itirməmişdir. Həqiqətən də, zaman göstərir ki, əlifba, termin və imla yaxın qohumluğu olan xalqların və onların dillərinin bir-birləri ilə daha da yaxınlaşması yolunda ən yaxşı vasitədir.

Bəkir Çobanzadə təkcə hər hansı elmi fikri irəli sürməklə kifayətlənmirdi, həm də mövcud fikirlərini həyata keçirməyə çalışaraq, türk xalqlarının maariflənməsi istiqamətində əməli addımlar atırdı. Bu xüsusda alim yazırdı ki, “Şimdiyə qədər türk aləmində ən açıq və ən irəli gələn mədəni simalar – şair, qəzetçi, ibtidai məktəb müəllimi olduğu halda, son illərdə maarif və mədəniyyətimizin artması ilə mədəni simalarımızın həm sayı, həm də dərəcəsi dəyişmişdir. Bu gün artıq hər yerdə darülfünun, ali məktəb tələbələrımız və hətta şimdilik tək-tük darülfünun müəllimlərimiz vardır. İştə bu hadisələr ilə bağlı olaraq, bir də ədəbi dil yanında bir də elmi dil məsələsi qalxdı” (1, s. 214). B.Çobanzadənin bu istinadından da göründüyü kimi o, daim insanların maariflənməsi istiqamətində işlərə vəsilə olur. Həmçinin bu dövrdə elmi dil məsələsinin aktuallaşdığını və bunun vacibliyini diqqətə çatdırır. Bu dövrdə diqqət çəkən başlıca məsələlərdən biri də ümumtürk əlifbası məsələsi idi. M.F.Axundzadə tərəfindən problem olaraq qoyulan əlifba məsələsi bu dövrdə siyasi əhəmiyyət kəsb etdiyindən daha da aktuallaşdı.

Qeyd edək ki, XX əsrin 20-ci illərində yeni əlifbaya keçid, ərəb əlifbasının Azərbaycan dilinə uyğunlaşdırılması məsələsi ətrafında dövrün görkəmli ziyalıların qızgın mübahisələri gedirdi. Bununla yanaşı, digər türk xalqlarının yeni əlifbaya keçidlə bağlı fikirlərini öyrənmək də lazım gəlirdi. Bunun üçün dörd nəfərdən (S.Ağamalıoğlu, Xəlil Səid, V.Xulufu, Mirzə Cəlil) ibarət nümayəndə heyəti türk xalqları yaşayan ərəzilərə əlifba səyahətinə gedirlər. Səyahət zamanı Azərbaycandan gələn nümayəndə heyətinin

* Bakı Dövlət Universiteti Filologiya fakültəsinin dekanı, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

üzlərinin əlifba məsələsi ilə bağlı kırımların fikirlərini öyrənmək məqsədilə onların yaşadıkları Ağməscidə də səfər edirlər. Səfər çərçivəsində burada keçirdikləri iclasların birində iclasın sədri S.Ağmalioğlu B.Çobanzadəyə də söz verir. O, əlifba məsələsi ilə bağlı fikirlərini belə izah edir:

“Yoldaşlar, əlifbaya əvvəla elmi nöqtəyi-nəzərdən yanaşalım: əlifbanı bir lisanıda mövcud olan səslərə görə təşkil etmək lazımdır. Ərəb əlifbası lisanımızda olan səsləri ifadədən acizdir.

İkinci: bir lisan şəxsi deyildir, ictimai bir müəssisədir (əhalinin ümumi nəzəri etibara alınmalı).

Üçüncü: bir cəmiyyətin təşəkkülü süni deyil, təbiidir; madam ki, cəmiyyət təşəkkül etmiş, onun mazisi – keçmişi unudulmamalıdır.

Dördüncü: yazıda fənni tərbiyə dəxi nəzəri etibara alınmalıdır.

Beşinci: bizə bir-birinə yaxın dildə danışan türk-tatar xalqlarını kəndi ətrafına elm və mədəniyyət yolu ilə sürətlə irəlilədirəcək bir əlifba lazımdır.

Sizin əvvəlcə təklif etdiyiniz əlifba xüsusunda bizim fikrimiz tamamilə başqa idi; verdiyiniz izahatdan sonra bizə qənaət hasil oldu ki, mədəniyyətə irəliləmək üçün bu əlifbanı (latın əlifbasını – E.M.) qəbul etməkdən başqa çarəmiz yoxdur” (3, s. 21). B.Çobanzadənin bu qeydlərindən onun əlifba məsələsinə münasibətinin məhz Azərbaycandan gələn nümayəndənin, ən əsas da, S.Ağmalioğlunun çıxışından sonra dəyişməsinin şahidi oluruq. O həm də əlifba məsələsinə kor-koranə deyil, elmi şəkildə yanaşmaq lazım olduğunu söyləyir. Onun belə elmi əsaslı fikirləri nümayəndə heyətini heyran edir və həmin iclasda B.Çobanzadəyə Azərbaycana gəlmək və burada əlifba məsələsilə bağlı işləri həyata keçirmək üçün yaradılmış komissiyanın elmi işlərinə rəhbərlik etmək təklif olunur.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Ağməsciddə keçirilən bu iclasda fikrini davam etdirən professor Bəkir Çobanzadə yeni əlifbanın həyata keçirilməsini təmin etmək üçün xüsusi bir komissiya yaradılmasını və bu işlərin vahid bir mərkəzdən idarə olunmasını da təklif edir. Həmçinin Azərbaycanın paytaxtı Bakını belə bir mərkəzin yerləşəcəyi məkan kimi dəyərləndirir. Bu işdə isə azərbaycanlıların onlara kömək edəcəklərinə də ümid edir və Bakıdan gələn nümayəndə heyətinin əlifba səyahətinin məqsədini alqışlayır: “Rusiyada yaşayan türk-tatar xalqları arasında yeni bir mədəniyyət mərkəzi lazımdır. Belə bir mərkəzə namizəd ola biləcək ancaq Bakıdır. Bakıdan başlamış yeni əlifba məsələsinə bütün Krım xalqı və gəncliyinin yardım etməsini ümid edirəm. Qomision (komissiya – E.M.) təşkil etmək də müvafiqdir. Sizin hər xüsusda bizə yardım edəcəyinizə əminiz. Biz sizin fikrinizi salamlayırıq” (3, s. 21). Göründüyü kimi, B.Çobanzadənin əlifba məsələsi ilə bağlı söylədiyi fikirlər nümayəndə heyətinin fikirləri ilə tamamilə üst-üstə düşürdü. Onun “Bakının bu işlərin həyata keçirilməsində əsas mərkəz rolunu oynaması” fikri də bu heyətin ürəyindən olan bir söhbət oldu.

Beləliklə, Ağməscidə gələn nümayəndə heyəti burada Bəkir Çobanzadəni kəşf edib Azərbaycana gəlməsinə və Yeni Əlifba Komitəsinin elmi işlərinə rəhbərlik etməsinə razılıq aldılar. Bu əhvalatdan sonra B.Çobanzadə elmi yaradıcılıqla, xüsusilə də yeni əlifbaya keçid məsələsi ilə daha da ciddi məşğul olmağa başlamışdır. Belə ki, S.Ağmalioğlunun dəvəti ilə o, 1924-cü ilin sentyabrında Yeni Türk Əlifba komitəsinə elmi rəhbərlik etmək üçün Bakıya gəlir. Bakıya gələn kimi gərgin elmi, pedaqoji və ictimai fəaliyyətə başlayır. O, Bakıda bir sıra vəzifələrdə çalışır: Yeni Türk Əlifbası Komitəsinin elmi rəhbəri, BDU-nun Türk dili və ədəbiyyatı kafedrasının müdiri, Şərq fakültəsinin dekanı, Maarif Nazirliyi nəzdində Terminologiya Komitəsinin rəhbəri və s. elmi və ictimai işlərdə fəaliyyət göstərirdi. O, Azərbaycanda çalışdığı 13 il müddətində dilçiliyimizin, ədəbiyyatşünaslığımızın, habelə dil və ədəbiyyatın tədrisi metodikasının inkişafına dəyərli töhfələr verərək, adı çəkilən sahələrə aid 15 kitab və 100-dən artıq elmi məqalə qələmə almışdır. Ən əsası da Azərbaycanda dilçilik elminin gələcək inkişafını təmin edəcək yüksəkixtisaslı milli mütəxəssislərin hazırlanmasında B.Çobanzadənin xidmətləri təqdirəlayiqdir.

Bir məqam da xüsusi vurğulanmalıdır ki, həmin dövrdə əlifba məsələsi ilə bağlı türk dünyasında, ən əsası da Azərbaycanda iki cəbhə mövcud idi: latınçılar, islahatçı - ərəbistlər. B.Çobanzadə latınçı olaraq həm türk xalqlarının hamısını əhatə edən birləşmiş (unifikasiya edilmiş) əlifba layihəsi hazırlayırdı, həm də bu istiqamətdə elmi məqalələr yazmaqla islahatçı - ərəbistlərə tutarlı cavablar verirdi. B.Çobanzadə “Yeni əlifba və türk dili” (1927) adlı məqaləsində ərəb əlifbasının çatışmazlığını, türk dillərinin fonetik sistemində yaramadığını və latın əlifbasının üstün cəhətlərini belə izah edirdi: “Ərəbləşmənin və farslaşmanın, təkrar edirik, dilimizin orta əsrlərə doğru qayıtmasının qarşısına keçmək üçün olduqca ciddi və yaradıcı bir tədbir lazımdır. Bu tədbir də dilimizi, türkcəni hər şeydən əvvəl bütün xüsusiyyətləri ilə təsbit edə biləcək bir yazı sistemi ola bilərdi. Bunun üçün də uzun zamanlardan bəri duyulan bu ehtiyacı təsviyə edə biləcək, bu tədbiri təmsil edə biləcək çıxış olaraq ərəb əlifbasının dilimizə uydurularaq islahı, yaxud tamamilə yeni bir yazı sisteminin meydana gətirilməsi məsələləri ortaya sürüldü və beş-altı illik münaqişə və münazirələrdən sonra Şuralar İttifaqı içində yaşayan türk-tatar xalqları tərəfindən dilimiz üçün ərəb əlifbasına görə tamamilə yeni bir yazı sistemi olan latın əlifbası əsasında tərtib olunmuş “yeni türk əlifbası” qəbul edildi. Bu vəqənin bir neçə cəhətlərdən dərin tarixi mənada əhəmiyyəti vardır:

1. Dilimiz ərəb-fars dilləri ilə olan alış-verişini bitirmiş olur.

Oxucu bu nöqtəni oxuyaraq şübhəyə düşə bilər, çünki bu gün daha yeni əlifba bütün mətbuat və nəşriyyatımızı qaplayıb, ərəb əlifbasını tamamilə meydandan sürmədiyindən yeni əlifbadan gözlədiyimiz və gözləyə biləcəyimiz bu təsir və nəticə özünü göstərə bilmir.

Məmləkətimizdə yalnız yeni əlifba qullanılan, işlədilən dövrəyə çatsaq, yuxarıda göstərdiyimiz nəticəni pək tez əldə edə biləcəyiz.

2. İndiyə qədər ən adi təzahürlərinə qədər, “müqəddəs” olaraq tanınmış olan ərəb əlifbası yerinə, tamamilə dünyəvi və iş bitirməkdən başqa məziyyəti olmayan əməli bir yazı sisteminin qəbul edilməsi əski Şərq zehniyyətinin baltalanması yolunda atılan böyük və əhəmiyyətli addımlardan birisidir” (2, s. 283-284).

1924-1925-ci illərdə I Türkoloji qurultaya hazırlıq işlərini həyata keçirənlərin öncüllərindən biri də B.Çobanzadə idi. Qurultayqabağı onun təşəbbüsü və rəhbərliyi altında müzakirəyə çıxarılacaq latın qrafikalı əlifba əsasında yeni bir əlifba layihəsi də hazırlanmışdır. 1926-cı ilin 26 fevral – 6 mart tarixində keçirilən I Türkoloji qurultayda Bəkir Çobanzadə rəyasət heyətinin üzvü seçilmişdir. Orada bir neçə məsələ ilə bağlı məruzələrlə çıxış da etmişdir. Lakin təəssüflə qeyd edilməlidir ki, B.Çobanzadənin əlifba məsələsi ilə bağlı məruzəsinə qurultayın stenoqram materiallarında rast gəlinmir. Həmin stenoqramda, sadəcə bu sözlər yazılıb: “Prof. Çobanzadənin çıxışından sonra söz yoldaş Baxarova verilir” (4, s. 262). Yəni onun çıxışı haqqında orada heç bir məlumat əksini tapmayıb. Lakin B.Çobanzadənin çıxışının hansı məqsədlə stenoqrama salınmaması sonrakı illərdə – 1937-1938-ci illər repressiyasında günahsız mühakimə edilərək güllələnməsi faktı ilə aydınlaşır. B.Çobanzadənin məruzəsinin mətni konkret olaraq qurultayın materiallarında verilməsə də, onun ayrı-ayrı illərdə yazdığı məqalələrində əlifba ilə bağlı mövqeyi aydın görünür. Belə ki, o, araşdırmalarında əlifba məsələsinə müxtəlif prizmalardan yanaşaraq ərəb və latın əlifbasının türk dillərinə nə dərəcədə uyğun gəlib-gəlməməsi barədə dürüst izahatlar vermişdir. Onun belə məqalələrindən “Yeni əlifba və türk dili” (1927), “Türkoloji qurultayın müəllimlər üçün əhəmiyyəti” (1926), “Yeni əlifba cəbhəsində qarşımızda duran elmi vəzifələr” (1927) və s. adlı yazılarını göstərmək olar.

Bəkir Çobanzadənin həyatı boyu türk xalqlarının birliyi uğrunda apardığı mübarizə bu gün öz bəhrəsini verməkdədir. Hazırda türk xalqlarının birliyi və gələcək taleyi türk dövlətləri səviyyəsində düşünülür, müzakirə olunur və bu barədə mühüm qərarlar verilir. Görkəmli alimin türkoloji mərkəz hesab etdiyi Azərbaycan indi türk coğrafiyasının aparıcı güclərindən biridir. Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyevin türk dünyasında qarşılıqlı əlaqələrin yüksəlişi uğrunda həyata keçirdiyi strategiyamı bu gün uğurla davam etdirən möhtərəm Prezidentimiz cənab İlham Əliyev türk xalqları arasında əlaqələrin genişlənməsinə, iqtisadi-siyasi, elmi-mədəni sahələrdə əməkdaşlığın gücləndirilməsinə xüsusi əhəmiyyət verir. Fikirlərimizi dövlət başçısının sözləri ilə yekunlaşdırırıq: “Biz çox istəyirik ki, türkdilli xalqlar, ölkələr arasında birlik daha da güclənsin. Bu, bizim tariximizdir, bizim mədəniyyətimizdir, bizim köklərimizdir. Eyni zamanda, bu, bugünkü vəziyyətin reallıqlarıdır”.

Ədəbiyyat

1. Çobanzadə B. “Elmi və ədəbi dil məsələsi” // Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri: 5 cildə, II cild, Bakı: Şərq-Qərb, 2007, səh. 213-221
2. Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri: 5 cildə, II cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 368 s.
3. Xalid Səid. Yeni əlifba yollarında əski xatirə və duyğularım. Bakı, 1929, 147 s.
4. 1926-cı il I Bakı Türkoloji Qurultayı (Stenoqram materialları, bibliografiya və foto-sənədlər), Bakı: Çinarçap, 2006, 571 s.

ƏBÜLFƏZ QULİYEV*

Azərbaycan, Naxçıvan

BƏKİR ÇOBANZADƏ VƏ MACAR TÜRKOLOGİYASI

Açar sözlər: *B.Çobanzadə, elmi əlaqələr, dil, ədəbiyyat, macar türkoloqları.*

Bakir Chobanzade and Hungarian turkology

Bakir Chobanzade (1893-1938), a prominent linguist and one of the first professors of Azerbaijan, studied at Budapest, Hungary, and was also educated as a scientist at this well-known Turkology center of Europe. One of his first works was the monograph "Entrance to the Turkic-Tatar lyceum" (1924), based on his rich experience. The article analyzes the work of Bakir Chobanzade and his studies on the activities of the Hungarian turkologists.

Key words: *Chobanzade, scientific relations, language, literature, Hungarian turkologists.*

*AMEA-nın Naxçıvan Bölməsi İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun direktoru, AMEA-nın müxbir üzvü, professor.

B.Çobanzadənin Budapeştdə aldığı Avropa standartları səviyyəsində olan filoloji və türkoloji təhsil onun elmi dünyagörüşünün formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Ona görə də alimin elmi əsərlərində macar filologiyasının nailiyyətlərindən, macar alimlərinin əsərlərindən tez-tez istifadə edilmişdir. Məlumdur ki, B.Çobanzadənin elmi fəaliyyətinin əsas hissəsi Azərbaycan, Bakı ilə bağlı olmuşdur. Burada o, türkologiyanın əsas problemlərinə: ortaq türk dili, ortaq türk əlifbası problemlərinə aid çox qiymətli əsərlərini yazmış və nəşr etdirmişdir (“Türk-tatar lisaniyyatına mədxəl”, “Türk-tatar dialektologiyası”, “Türk dili”, “Türk ədəbiyyatı”, “Türk qrammatikası”, “Elmi qrammatikanın əsasları”, “Türk dili və ədəbiyyatının tədris üsulu” və s.).

Bakıya gəldiyi 1924-cü ildə onun çox qiymətli “Türk-tatar lisaniyyatına mədxəl” (Bakı, Azərənəşr, 212 s.) monoqrafiyası işıq üzü görmüşdür. Onu da qeyd edək ki, bu əsər yeni əlifba ilə Nuridə Novruzova tərəfindən 2006-cı ildə Bakıda nəşr edilmişdir. İstanbul şivəsi ilə yazılmış bu əsərdə əsas iki məqsəd göstərilmişdir:

1. Ümumi dilçilik qanun-qaydalarının türk-tatar dillərinə tətbiqi haqqında müxtəsər məlumat;
2. Türk-tatar dillərinin tədqiqi tarixi və buna aid məsələlər.

Kitabın birinci əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, müəllif dilimizin ümumi dilçilik çərçivəsində tədqiqinin mühüm bir ehtiyac olduğunu əsaslandırmışdır. Əsər aşağıdakı əsas bölmələrdən ibarətdir: səslər, morfolojiya, dillərin morfoloji təsnifi, sözlər, söz sinifləri, dillərin genealoji təsnifi, dilin mənşəyi, dilin ömrü, mənə dəyişmələri. Dilçiliyin mövzusu, vəzifəsi və tədqiq üsulları. Türk-tatar dillərinin müasir problemləri.

Dillərin genealoji təsnifi bölməsində alim hind-Avropa və Ural-Altay dil ailələrindən daha geniş şəkildə bəhs edir. Sonuncunu beş qrupa ayırır: macar dilini Uqor (müəllifə görə oğuz - Ə.Q.) - fin qoluna daxil edir. Oğuz qolunda ən inkişaf etmiş dilin macarca olduğunu, zəngin bir ədəbiyyatı olan bu dilin ən qədim yazılı abidələrinin XI- XII əsrlərə aid olduğunu göstərir (1, s. 73). Müəllif eyni zamanda uqor-fin budağını bəzi alimlərin hind-Avropa dil ailəsinə daxil etdiklərini də qeyd etmişdir. Bu fikir müxtəlifliyini alim həmin dillərin və onların qohumluğunun tam şəkildə öyrənilmədiyi ilə izah edir. Burada o, yeri gəlmişkən, Vamberi və Munkaçinin türk-tatar dilləri sahəsindəki xidmətlərindən, eyni zamanda Yulius Nemetin həmin dilləri fonetik baxımdan təsnifi, Tori Jozefin Orxon abidələrini öyrənməsi sahəsində göstərdiyi xidmətlər haqqında ətraflı bəhs edir. O, Vamberinin “Qutadqu bilik” (XI əsr) abidəsinin hələ 1871-ci ildə mühüm bir qismini nəşr etməsini (Uigurische Sprachmonument und das Kutadku bilik von H.Vamberi, Leipzig 1870), bu gün dörd əlyazma nüsxəsi olan həmin əsərin Vamberi və V.Tomsen variantlarının bir-birinə yaxın olmasını göstərir. O, eyni zamanda “Yusif və Züleyxa” əsərini tədqiq etmişdi (Altosmanishce Sprachstudie).

B.Çobanzadə eyni zamanda II Sultan Murad zamanına (1421-1451) aid olan “Əlfərc bəd-əşşode” hekayələr məcmuəsini şərhilərlə nəşr etdirmişdir. Məlumdur ki, Vamberi Orta Asiyada dərviş paltarı geyib səyahət etmiş və bu sahəyə aid çox qiymətli materiallar əldə etmişdir. Ona görə də alim həmin mövzuya toxunarkən A.Vamberiyə xüsusi yer vermiş, onun məşhur “Cağatay dili tədqiqləri” (Çagataische Sprachstudien) adlı əsərindən geniş şəkildə bəhs etmişdir. Mir Əlişir Nəvainin “Mühakimatül-lügətəyn” (1499) əsərindən sonra cağatay dilinə aid bir sıra lüğətlər meydana çıxmışdır ki, bunlar içərisində ən məşhuru “Abuşka” lüğətidir (1552). Həmin əsəri A.Vamberinin 1862-ci ildə macarcaya tərcüməsi ilə birlikdə nəşr etməsi haqqında geniş məlumat verir. Abuşka qoca qadın mənasını verir. Macar alimi Tori Jozef bu lüğəti ilk sisteməlik və elmi cağatay lüğəti adlandırmışdır. Əsərin Anadoluda qələmə alındığı ehtimal edilir. Müəllif alimin tədqiqat aparmaq üçün Molla İshaq adlı bir özbəyi də özü ilə birlikdə Budapeştə aparması haqqında informasiya verir (1, s. 146).

A.Vamberi türkmən dilinin qrammatikasına aid materialları və XVIII əsrin böyük türkmən şairi Məhtimqulunun əsərlərini macar dilinə tərcümə edib 1879-cu ildə nəşr etdirmişdir. B.Çobanzadə onun “Şərqdə qərb mədəniyyəti təsiri” əsərinin kumuklar haqqında qiymətli tədqiqat əsərlərindən biri olduğunu qeyd edir.

Müəllif kitabında “Dilin mənşəyi və dil əlaqələri” bölməsində slavyanlarla bulqar türkcəsi, macar və kuman dili əlaqələrinin öyrənilməsi ilə də məşğul olmuşdur. O göstərir ki, slavyan dili ilə bulqar türkcəsinin qarışması nəticəsində bulqar türkcəsi yox olmuş, eyni zamanda macar dili ilə kuman dilinin qarışması nəticəsində kuman dili yox olmuşdur. Müəllif müxtəlif dövrlərdə ayrı-ayrı xalqlardan türklərin çox sayda sözlər aldığını göstərməklə bərabər, qonşu xalqların dillərinə türk dilindən çox miqdarda sözlərin keçdiyini müəyyən etmişdir. Alim bu dillərin sırasında ən birinci yerdə macar, rus, ərəb, fars dillərinin dayandığını göstərək yazır ki, bu dillərdəki türkcə sözləri toplasaq həmin dillərdə böyük bir lüğət hazırlamaq olar. Alim yazır ki, bizim bildiyimizə görə bu sahədə ən gözəl əsər macar dilindəki türk sözlərini və bunların keçirdikləri müxtəlif dövrləri göstərən macar alimi Zoltan Qomboç tərəfindən “Macar dilində bulqar-türk sözləri” adlı yüksək elmi səviyyədə yazılmış əsəridir (1, s. 98).

Müəllif xalqın yox olmasını dilin məhv olmasının birinci şərti hesab edir və bununla əlaqədar kuman dilini nümunə göstərir. Bu xalq XI və XII əsrlərdə Rumıniya və Qalisiyadan Macarıstan və Balkanlara yayılaraq orada bir qismi slavyanlar, bir qismi də macarlar arasında ərimişlər. Avropa alimlərinin məlumatlarına görə kuman dilində danışan şəxslər XVIII əsrin sonlarına qədər yaşamışlar. Halbuki alim müəyyən

etmişdir ki, kunlar bu gün də Macarıstanda macar dilində katolik məzhəbində irqi, hətta ənənəvi nöqteyi-nəzərdən ayrı bir kütlə halında bu ölkənin mərkəzində yaşamaqda və sayları bir neçə milyona çatmaqdadır.

Kuman-macar münasibətlərinin öyrənilməsində kuman türkcəsinin qədim yazılı abidəsi olan “Kodeks kumanikus” əsəri də mühüm yer tutur. Alim göstərir ki, 1303-cü ilə aid olan bu kuman dili abidəsini şair Petrarka Venesiya saray kitabxanasına hədiyyə etmişdir. Bu qiymətli əsər Macarıstan Elmlər Akademiyasında 1880-ci ildə Geza Kun tərəfindən nəşr edilmişdir. Alim bu əsəri qıpçaq türkcəsinin yadigarı hesab edir və kumuk xalqının da qıpçaqlara aid olduğunu və beləliklə, bu abidənin kumuklarla da əlaqəsi olduğunu iddia edir (1, s. 85). Onu da qeyd etmək lazımdır ki, B.Çobanzadə özü də “Kodeks kumanikus” abidəsinin tədqiqatçılarından biridir və bu mövzuda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir.

Bunlardan əlavə, B.Çobanzadə ustadı, müəllimi Yuli Nemetin türkologiya tarixindəki xidmətlərini də qeyd etməyi unutmamışdır. O, Nemetin türk dillərinin təsnifinə aid sanballı əsərini və “Kumuk dili lüğəti” əsərini də tədqiq və təhlil etmişdir. B.Çobanzadə həm də L.Ligetinin “Qırğızlardakı qum sözünün mənşəyi” məqaləsini təhlil etmişdir. Daha sonra B.Çobanzadə macar alimi İqnati Kunusun Mövlananın oğlu Sultan Vələdin “Rübabnamə” əsərinin mmacarcaya tərcüməsi və şərhi ilə birlikdə 1892-ci ildə nəşr etdirməsini göstərir və alimin türk xalq nağıllarını və “Koroğlu” dastanını tədqiq etməsindən bəhs edir (1, s. 86).

Bu qeyd edilənlər, demək olar ki, professor Bəkir Çobanzadənin bir əsərini əhatə edir. Onun yaradıcılığında Macarıstan mövzusu, başqa sözlə, Azərbaycan-Macarıstan elmi əlaqələrində B.Çobanzadə faktoru ayrıca bir elmi-tədqiqat işinin mövzusu ola bilər.

Ədəbiyyat

1. Çobanzadə B. Türk-tatar lisanıyyatına mədxəl. Bakı, 2006, 180 s.
2. Quliyev V. Bəkir Çobanzadə Budapeştdə / 525-ci qəzet, 2010, 23 və 30 oktyabr
3. Acar K. Bekir Sıtkı Çobanzadə. Ankara: TDK yay, 2003, 608 s.
4. Eren H. Türklük bilimi. Ankara: TDK yay. 1998, 504 s.
5. Гулиев Абульфаз. Место и роль венгерской среды в формировании научных взглядов азербайджанского языковеда профессора Бекира Чобанзаде //AMEA NB «Xəbərləri, 2011, NO: 1, s. 100-106.

RAMİZ ASKER*

Azərbaycan, Bakü

BEKİR ÇOBANZADE’NİN İLMİ-BEDİİ MİRASI

Anahtar kelimələr: *Bekir Çobanzadə, bilim, kitab, makale, edebiyat, şiir, hikayə.*

The Scientific-Literary Heritage of Bekir Choban-Zadeh

Bekir Choban-zadeh has a exclusive role in the history of turkish linguistics. His numerous scientific books and articles still retains its relevance.

Bekir Choban-zadeh also known poet and writer. At present science known his 84 poems, 6 stories and many interesting works about the literature.

Key words: *Bekir Choban-zadeh, science, book, article, literature, poem, story.*

Bekir Çobanzadə, Türklüğün şaheseri “*Divanü Lugati’t-Türk*” yazarı Kaşgarlı Mahmut’tan ve Rusya Bilimler Akademisinin Demidov ödülünü dörd kez kazanan Mirza Kâzımbey’dən sonra Türk dilçiliğinin ən ünlü ismidir. 1915’ten hayatının sonuna kadar dil tarihi, karşılaştırmalı dilçilik, gramer, imla, alfabe, pedagoji, diyalektoloji, terminoloji ve diğer konularda yazdığı 300 civarında bilimsel eser, bugün de güncelliğini ve önemini korumaktadır.

Bir bilim adamı olarak Bekir Çobanzadə’nin sahip olduğu temel özellikler şunlardı: 1) Son derece yetenekli ve zeki bir insandı. 2) Bilimsel uğraşı alanına bütün Türk dünyası dahildi. 3) Avrupa standartlarında yetişmiş ilk dilcimizdi. 4) Mükemmel derecede Türkçe, Arapça, Farsça, Rusça, İngilizce, Almanca ve Macarca biliyor ve bu dilleri ustaca kullanıyordu. 5) Yaşadığı ağır ve karmaşık dönem bir bilim adamı olarak parlamasına elverişli ortam oluşturmuştu.

Bekir Çobanzadə fenomeninin diğer bir yönü onun aynı zamanda yetenekli bir şair ve yazar olmasıdır. Edibin milli şiirleri ve duygulu hikâyeleri, edebiyat üzerine özgün düşünceleri bilim dünyasında maalesef yeterince bilinmemektedir.

Bekir Çobanzadə’nin ilk şiirinin ne zaman basıldığı da kesin olarak bilinmiyor. Bazı araştırmacılara göre *Anan Nerede?* adlı ilk şiiri 1913’te İstanbul’da neşrolunan *Yaş Tatar Yazgıçları* mecmuasında çıkmıştır

* Prof. Dr., Bakü Devlet Üniversitesi Türkoloji bölüm başkanı

[1]. Budapeşte’de 1919-20’lerde kaleme aldığı şiirlerini üç deftere yazmış ve onlara *Kaval Sesleri* adını vermiştir [2]. Bazı şiirlerini İstanbul’da yaşayan akrabası Hamdi Ataman’a göndermiş, çok az bir kısmını çeşitli dergilerde, o cümleden *Gök Kitap’ta* [3] ve *Kırım Mecmuası* adlı şiir antolojisinde [4] bastırmıştır. Tatar aydınlarının Romanya’da çıkardıkları *Emel* dergisinde birkaç şiiri basılmıştır [5].

Bekir Çobanzade hayatta iken *Boran* adlı küçük bir şiir kitabı ışık yüzü görmüştür [6]. Edip, buradaki şiirlerini *Şair ve Hayat* adlı iki bölüm halinde sunmuştur. Bundan sonra uzun süre hiç bir şiir kitabı basılmamıştır. 1955’te Abdullah Battal Taymas tarafından hazırlanan *Kırımlı Bekir Çobanzade’nin Şiirleri* adlı eserde [7] şairin bazı şiirleri verilmiştir.

1971’de Taşkent’te Gafur Gulam edebiyat ve sanat neşriyatınca basılmış bir kitapta [8] iki Tatar şairinin şiirleri toplanmıştır. Eşref Şemizade’nin tertip ettiği *Bekir Çobanzade* kısmında, sunuşla birlikte Çobanzade’nin 14 şiiri, Şamil Aladdin’in tertip ettiği *Abdulla Letifzade* kısmında ise A. Letifzade’nin 11 şiiri yer almıştır. Bu küçük kitap adları ve eserleri 1937’den beri yasaklanmış iki ünlü şairin yeniden Tatar ve ortak Türk edebiyatına kazandırılması bakımından çok önemlidir. Son dönemde Bekir Çobanzade’nin Kırım’da yayınlanan çeşitli gazete ve dergilerde de bazı şiirleri çıkmıştır.

Şairin en iyi, en kapsamlı kitabı İsmail Otar’ın tertip ettiği *Kırımlı Türk Şair ve Bilgini Bekir Sıdkı Çobanzade* kitabıdır [9]. 1999’da İstanbul’da basılan bu kitapta onun elde bulunan bütün şiirleri ve hikâyeleri hem Tatarca, hem de Türkçe tercümelemleri ile birlikte verilmiştir. Kitaba edibin geniş biyografisi, eserlerinin bibliyografisi, hakkında yazılan makalelerin listesi eklenmiş, sonda ise küçük bir lügat, ayrıca şiirlerinin Arap alfabesiyle orijinallerinin suretleri sunulmuştur.

2007 yılında Azerbaycan Milli Bilimler Akademisine bağlı Muhammed Fuzuli Elyazmalar Enstitüsü, Bekir Çobanzade’nin eserlerinin 5 ciltliğini neşrettirmiştir [10]. Tabii ki, buraya onun ancak ilmî eserleri dahil edilmiştir. O dönemde Çobanzade’nin bedii eserlerini neşre hazırlamak bizde hâlâ düşünce aşamasındaydı. Eğer bu teşebbüsten haberdar olsaydık, o zaman şairin bedii eserleri 6. cilt olarak basılabilirdi.

Bekir Çobanzade’nin en son kitaplarından biri Kırım’da Kiril alfabesiyle basılan *Bir Saray Kuracak Men* kitabıdır [11]. Biz bu kitabın e-varyantını elde etmek için bir hayli çaba harcadık, ancak Kırım’dan bunun için 200 dolar para talep ettiler. O zaman biz *facebook*a bu konuda haber koyduk. Türkiye’de oturan onlarca Tatar bu parayı ödemek için hazır olduğunu bildirdi. Daha sonra Bilkent Üniversitesi öğretim üyesi Prof. Dr. Hakan Kırımlı kitabı bize postayla gönderdi. Burada değerli hocama teşekkürümü iletmeği istiyorum.

2003’te Kırım’da basılan son kitabında şairin 18 şiiri hem Tatarca, hem de Rusça bir arada verilmiş, Çobanzade üzerine küçük bir sunuş yazılmıştır [12].

Şu anda bilim alemine Bekir Çobanzade’nin toplam 84 şiiri malumdur. Aslında, onların sayısı bundan defalarca fazla olmalıdır. Şüphe yok ki, şairin muhtelif arşivlerde gizli kalan başka eserleriyle birlikte şiirleri de er geç gün yüzüne çıkacaktır.

Bekir Çobanzade’nin şiirlerini tematik yönden tasnif etmek zordur ve belki mümkün de değildir. Kırım’a, yurda duyulan sonsuz sevgi ve özlem, Tatarların acınacak durumu şiirlerinin hemen hemen hepsine yansımıştır. Burada ayrıca aşk ve doğa şiirleri varsa da bunların hepsi Kırım, Tatar, yurt motifleriyle iç içedir. Biz Azerbaycan Türkçesine uygunlaştırdığımız 73 şiirdeki Kırım, Tatar ve yurt sözlerini bilgisayar sayımına tabi tuttuk. Çobanzade’nin 73 şiirinde Tatar sözünü 99 defa, yurt sözünü 56 defa, Kırım sözünü 11 defa kullandığı ortaya çıktı.

Şair bu şiirlerinde genel olarak çok karamsardır. Tatarların esaret altında inlemesi, zulüm ve sömürü onu son derece üzüyor. O, “*Yok milletimin hattı bu imzalar içinde*” diyen Azerbaycanlı meslektaş Muhammed Hadi gibi sızlanıyor:

Milletler yarışı başladı çoktan,
Her halkın var orda beygiri, atı,
Zavallı Tatar’ın duyulmaz sesi,
Zavallı Tatar’ın yok orda adı.

Bu karamsarlık bazen şairin bütün varlığını sarsıyor, onu çok derin ruhi bunalıma sürüklüyor:

Yıl uzun, son günü soğuk bir mezar,
Yeni yıl yok bize, çünkü biz: Tatar.

Tatar halkının manevi çöküşü, çağdaş uygarlıktan uzak kalışı, uyuşukluğu ve aczi Çobanzade’yi çılına çeviriyor:

Tatar’ım, sapsarı halkımın beti,
Kanı su olmuş da, çürümüş eti...
Diñç Tatar çölüne kuraklık yağır,
kan gerektir, kan!
Burda herkes koyun, tavşan, ya sığır,
hani bir arslan?

Çobanzade taşarak setlerini yıkan Tuna ırmağına hitaben yazdığı bir şiirinde Tuna gibi kükremek, Tatarların karşısındaki bütün setleri yıkmak arzusunu dile getiriyor:

Keşke senin gibi ben de köpürsem,
Tatar'ın seddini yıkıp götürsem.

Şair ara sıra Tatarların, Türklerin şanlı mazisini, tarihin derinliklerinde kalan azamet ve ihtişamını hatırlayarak o günlerin özlemiyle yaşıyor. Mesela *Zavallı Türk* şiirinde şöyle diyor:

Sen ey zavallı Türk, ey bahtsız millet,
Gün gelir, yıldızın parlayır, elbet.

Yabancı eline düştü sarayın,
Karardı, silindi yıldızın, ayın.

Şair sık sık hayale dalıyor, Cengiz'i, Batu'yu, Timur'u arzuluyor; uzaktan nazlı Tatar kızlarıyla ordu halinde, nizamla gelen atlıları görüyor, fakat bu atlılar bir türlü gelip çıkamıyorlar. O zaman 'Gelsinler, kabrimin etrafına dolansınlar' diyor:

Siz o zaman yiğitlere söyleyin,
Mezarımı dolansınlar, bakarım!
O kızları ben bekledim, ben sevdim,
Dolansınlar, belki birden kalkarım.

Geliyorlar adlı şiirinde bu hisler sonsuz bir heyecanla tasvir ediliyor. Adam bu şiiri okurken neredeyse atların ayak seslerini, kişnertisini, yiğitlerin narasını işitiyormuş gibi oluyor:

Tarihe, gölgeye kişniyor atlar,
Nalından kıvılcım çiliyor atlar.

Bu gün gelecekler, yoksa ki yarın,
Yolda işleri var belki onların?

Onlar gelene dek atın belinde,
Ben ölüp giderim tavşan yılında.

Onları izledim gün batana dek,
Onları gözledim tan atana dek.

Dostlar, beni gömün yolun altına,
Nerde ki, su verir yiğit, atına.

Kabrimin üstünde dursunlar bir az,
Çevremde atları yorsunlar bir az.

Onun şiirlerinde Türk-Tatar halklarının, Çerkezlerin timsalinde milli talihi bizimle bir olan müslüman Kafkas halklarının birliği vurgulanıyor. (O, Araplara, Farslara sempati beslemiyor ve şunu saklamıyor). Çobanzade bu birlik uğruna ölmeye bile hazırdr:

Bu sözlerim çok açık,
Anlar onu balacık,
Yakınıyım herkesin,
Türk'ün, Tatar, Çerkes'in.
Türk'ün, Tatar, Çerkes'in.

Kederli halk, büyük halk!
Ciğerleri körük halk!
Sizden doğdum, sizdenim,
Tarlınızda bir denim.
Tarlınızda bir denim!

Kaygı, sevinç toyumda,
Yalancı yok soyumda,
Buyursanız ölürüm,
Bir yiğitçe ölümle,
Bir yiğitçe ölümle!...

Bekir Çobanzade Türk-Altay dünyasına tek bir yurt gibi bakıyor. Bir çok şiirinde Kırım'la beraber Kaşgar, Maçın, Divin ve Budin (Macaristanda şehir ve ova) sözleri de geçiyor:

Bir ben kaldım yolsuz, hasret içinde,
Ben Budin'de, kardeşlerim Maçın'de...

Hislerimi Kaşgarlara saçarım,
Yüreğimi her insana açarım...

Eski Tokay meyi, Tatar'ın şiiri,
Divin'den Kaşgar'a geçmeli emri!

Keşke ben bağırırsam, sonra kirisem,
Kırım'da, hem Kaşgar'da
'Yurdum' deyip yürüsem.

Bekir Çobanzade sanatında dikkati çeken diğer bir motif ölümdür. Bu söz onun 73 şiirinde 36 defa geçiyor. Tatarların ünlü *Kaytarma* oyun havasından bahseden şiirinde şair ölümü bu hava ile özdeşleştiriyor:

Ölüm, atam, anam, kardeşim, sorma,
Bel bele güleşir, oynar kaytarma...

Çal, ölüm, öp, ölüm, oyna, hiç durma,
Bana sen gereksin, bir de kaytarma...

Ölümlle dans etsem, üstüme varma,
Gösterim Tatar'a gerçek kaytarma...

Mahşerde siz beni hiç kaldırmayın,
Yanımda surları hiç çaldırmayın.

Ölümü bulurum, rahatsız olma,
Bana ölüm gerek, bir de kaytarma.

Bekir Çobanzade ölümleri de tasnife tabi tutuyor, onun nazarında sıradan ölüm değil, ille 'yahşı ölüm' maktûldür:

Hak katında yurda şifa dileyin,
Kendinize yahşı ölüm isteyin!
(Ezan Sesi).

Çok olmuş dünyaya gelen ve giden,
Çoğu Azrail'den korkmamış elbet.
Bir yahşı ölümdür eri er eden,
Bir açlık, bir ölüm, bir de muhabbet.

(Student).

Şairin bazı şiirleri mizahi üsluptadır. *Ayyaş, Gölgede Yatana, Su Anası, Kalpak Mahracı, Şehir Uşağı, Mezar-I, Mezar-II* şiirlerinde Tatarların olumsuz yönlerini hiciv yoluyla eleştiriyor. Onun *Tesadüf (Rast Gele)* şiirinde ise ince humor hissi seziliyor. Şair burada atideki facialı talihini de sezmiş gibidir:

Korkarım bir sabah düğüne gitsem,
Durup ziyafette yiğitlik etsem,
Bir kurşun mıhlaya enseye gâvur,
Tesadüf, tullaya hendeğe gâvur.

Çobanzade'nin şiirlerinde türkü ve şarkı motifi de bir hayli kabarıktr. Bu sözler (Tatarcada *cır, yır*) şairin şiirlerinde 41 defa geçiyor. Bunlar Tatar'ın yol ve ömür yoldaşdır. Onun sevinci de, gamı da onlardadır.

Bunların dışında şairin şiirlerinde aşk, hasret, umut, baht, talih ve sair motifler de gözlemlenmektedir. *Tandu* adlı biricik folklorik manzumesinde ise Tatarların yiğitliklerinden bahsediliyor.

Bekir Çobanzade *Öz Özüme* adlı şiirinde asıl Tatar'ın, gerçek Türk'ün nasıl olması gerektiğini göstermiş, onun bedii portresini yaratmıştı. Bu tabii ki, edebi, hayali, bir suretti. Hayatta ise o suretin proto-tipi Bekir Çobanzade'nin kendisiydi:

En çetin bir zamanda,
Baş omuzda kalanda,

Yurt için ant içmesen,
Ömründen vazgeçmesen,
Mescide ayak atma,
Kur'an'a el uzatma!

Yoksa kuvvet tapamaz,
Tatar saray yapamaz,
Onda böyük sehv olur,
Adı samı mahv olur,
Sen kalırsın gurbette,
Ebedi bir lanette...

2011 yılının sonunda Çobanzade'nin *Seçilmiş Şiirleri* [13] kitabını Azerbaycan okuruna sunmakla bu büyük bilim adamının aynı zamanda zarif ve ince duygulu bir şair olduğunu göstermek istemiş, hikâyelerinin de bir gün mutlaka çevrileceğini, o zaman Çobanzade'nin karşımızda bütün azametiyle duracağını yazmıştık. Kitap çıkar çıkmaz bütün dostlar ve meslektaşlar bu boşluğu en kısa sürede doldurmamı rica ettiler ve ben Çobanzade'nin hikâyelerini de çevirdim. Ancak bunların hacmi normal bir kitap teşkil etmekten uzaktı. Bundan ötürü onun edebi düşüncelerini, bir kaç makalesini de tercüme ettim, fakat hacim gene de azdı. Bir arkadaşım bunları şiirlerle birlikte *Seçilmiş Bedii Eserleri* adıyla [14] yayınlamayı tavsiye etti.

Bu kitapta Bekir Çobanzade'nin gençlik yıllarında yazdığı 6 hikâyesi yer alıyor. Muhtemelen edip sonralar coşkun ilmî faaliyetle meşgul olduğu için çok az şiir yazmış, hikâye yazmaya ise zaman bulamamıştır. İlk kalem tecrübeleri olmasına rağmen hikâyeleri konu ve işleniş bakımından çok olgun eserlerdir. Edibin olaya geçmeden önce epigraf anlamında uzun bir giriş vermesi bu hikâyelerin zahiri özelliğidir. Dikkatli okur buradan yola çıkarak çok hazin bir olayla karşılaşacağını anlıyor. Hikâyelerin ikinci özelliği onların içeriğine aittir. Tür bakımından küçük hikâyeye yakın olan bu eserler bir miktar sert, hatta amansız şekilde kaleme alınmıştır. Bu da yazarın, önüne koyduğu amaca ilişkindir.

İki Derviş adlı hikâye dinî konudur. Takva sahibi bir müminin iki oğlundan biri ticarete atılıyor, diğeri ise nefsinin yenmek için zahitliği seçiyor. Zahitliği seçen yıllar sonra şehre kardeşinin yanına geliyor. Onun dürüstlüğünü görünce ticaret alanında şeytanı ve nefsi yenmenin daha zor olduğunu anlıyor, zahitlikten vaz geçerek kardeşinin yanında çirak oluyor.

Boşveren Celil hikâyesinde edibin 'Eski Kıvrımlı' diye tabir ettiği Celil ağanın karakteri işlenmiştir. Sigara tiryakisi olan ve çok az konuşan Celil ağa, Birinci Dünya savaşında askere alınarak cepheye gönderiliyor. Burada büyük yiğitlikler gösteriyor, madalyalara, hatta Mukaddes Georgi nişanına layık görülüyor. Cephe gazetelerinde resimleri ve kahramanlığı hakkında yazılar çıkıyor. Celil ağa bütün nişanlarını, madalyalarını tütünle değiştiriyor, sonunda esir düşerek gelip Macaristan'a çıkıyor. Müellif, bir dostunun ricası üzerine 'hiç bir dil bilmeyen, daima sigara içen' bu adamı ziyaret ediyor. Celil ağa yazara Kırım'dan haber alıp almadığını soruyor. Aralarında şöyle bir diyalog geçiyor:

“– Alıyoruz, Celil ağa. Kırım'da karışıklık var. Tatarlar hanlık istiyorlarmış. Kırım'a varsan, savaşır mısınız?” dedim.

Celil ağa:

‘– Savaşır gene madalya mı alacağız? Bize yetti, artık siz savaşın’ dedi.

‘– Madalya, nişan yok, savaşsaks Kırım'ı, bütün Kırım'ı alacağız, Celil ağa!’

Celil ağa çubuğunun dumanını savurmadan bir parça düşündü:

‘– Evet, savaşırız. Kırım'ı alacak olsak, çubuğumu bile bırakırım, kardeşim!’ dedi. Bir de kahkaha attı. Belki yıllardan beri ilk defa gülüyordu.

Benim, Celil ağanın sözüne büyük güvencim var. Celil ağa söz verdikten sonra Kırım'ı yalancı tanla (seherle) gerçek tan (şafak) arasında alırız.”

Harmanda Bir Şair adlı hikâyede memleketinde medreseyi bitirip İstanbul'a okumaya giden, fakat yoksulluk yüzünden Kırım'a geri dönen Abdülaziz mollanın başına gelenlerden bahsediliyor. Çaresiz kalan molla köyde ağanın harmanında çalışıyor. Geceler ay ışığında beyitler yazıyor. Fakat asabi, dedikoducu bir kadın onun okuduğu bir beyitte kendi suretini görüp Abdülaziz'e düşman kesiliyor. Bir gün şehirden ağanın konukları geliyor. Konuklar harmanı gezerken ağa beraberinde getirdiği *Tercüman* gazetesini Abdülaziz'e okutturuyor. Abdülaziz gazeteyi su gibi okuyor; üstelik, Avrupa devletlerinin siyaseti hakkında onlara geniş bilgi veriyor. Ağa bunu derin hayretle karşılıyor, mollanın aklını ve kabiliyetini çok beğeniyor, ona övgüler yağdırıyor. İrgatlar Abdülaziz'in aynı zamanda şair olduğunu haber veriyorlar. Ağanın ricası üzerine Abdülaziz yazdığı şiiri okuyor. Herkes şiiri beğeniyor. Ağa gene Abdülaziz'i övüyor. Birden irgatlar oradaki “Bizim akçe bir günlük toya yetmiyor” mısrasını hatırlatarak ağaya maddi durumlarının ağır olduğunu söylüyor, buna bir çare bulmasını rica ediyorlar. Ağa bunu kasıtlı olarak kurulmuş sahne sayarak

Abdülaziz'e söğüp sayarak gidiyor. Abdülaziz'e düşman kesilen dedikoducu kadın bu defa onu savunuyor, bundan sonra şaire yemeğin en yağlı, etin en leziz yerini veriyor.

Çobanzade burada sınıf kavgasını değil, sade, emekçi Tatar halkının durumunu gözler önüne seriyor.

On Dört Yaşımda adlı hikâye Bekir Çobanzade'nin en etkili nesir eseridir. Karasubazar'dan Uluözen köyüne misafir giden romantik bir genç burada şelale başında tesadüfen bir Rus kızı ile tanışıyor. Ertesi gün de orada buluşup sohbet ediyor, birbirlerine vuruluyorlar. Ertesi gün yeniden görüşmek üzere ayrılıyorlar. Genç eve döndüğünde akrabasının Karasubazar'a gitmek için atları hazırladığını, kendisini beklediğini görüyor. Genç çaresiz kalarak şehire yola düşüyor. Sonralar o kızı çok arasa da bulamıyor ve onu ömrü boyunca unutamıyor: "Bunca yıllar, uzun, dopdolu yıllar geçtikten sonra bugün dahi bundan başka sevinecek, gönlümü okşayacak hatıram yoktur. Belki de hiç bir zaman olmayacak" diyor.

Uğurlu Yollar hikâyesinde ekonomik koşullar yüzünden köyden şehire göçen Tatarların milli hayat tarzından, öz yurdundan, tarlasından, dağından, atından ayrılan insanların faciası gösteriliyor. Her şeyin para ile ölçüldüğü şehirde yaşlıların karakteri değişiyor, çocuklar ise yabancı ortamda tamamen başka ruhta büyüyorlar. Bekir Çobanzade bunu bir aile örneğinde gösteriyor.

Men Börü adlı bir Tatar, komşusu Kurt Baba ile birlikte köyden şehire göçüyor, mutluluğu orada arıyor. Ev alıp yerleştikten sonra bir kahve açıyor, aile yavaş yavaş şehirlileşiyor. Çocukları Nebi ile Hanife bütün gün sokakta geziyor, Rus çocuklarının başını yarıyor, cuhudların camlarını kırıyor, gelip gidene sataşılıyor, kadınların üstüne balçık atıyor, komşu bağlardan meyva çalıyorlar. Şikâyete gelenlerden bıkan Men Börü sonunda Nebi'yi molla yanına veriyor. Fakat çocuk mollaı da kaale almıyor. Çaresiz kalan babası onu bir cuhudun mağazasına çıraklığa veriyor. Nebi birdenbire değişiyor, Rusça öğreniyor, giyim kuşamına, konuşmasına dikkat ediyor, uslu bir genç oluyor. Hatta bir kursu bitirerek şehir belediyesinde yazıcılık görevi alıyor. Yerli hayır cemiyetinin etkinliklerine katılan bu gencin adı "Seyid Nebi Men Böriyev cenapları" şeklinde İsmail Gaspıralı'nın *Tercüman* gazetesinde anılıyor, adı sanı bütün Tatar köylerine yayılıyor. Şehirdeki asilzade Tatarlar, görevli Ruslar onunla arkadaşlık kuruyor. Her şey yolunda giderken Nebi ayyaşlığa başlıyor, bütün gün Rus kızları ile keyif çatıyor, sarhoş olup sokakta gölcüklerin içine yığılıyor.

Anası molla çağırttırıp dua okutuyor, Nebi defalarca tövbe ediyor, fakat kadeh arkadaşlarıyla buluşunca her şeyi unutup yeniden içmeye başlıyor. Sonunda Nebi polise düşüyor ve çok geçmeden hazin sonu çatıyor.

Yazar bu hikâyede yozlaşan, yıpranan, ayyaşlığa müptela olan, ahlak düşkünlüğüne yuvarlanan Tatar gençliğinin durumunu göstermiştir. Çobanzade'nin bu hikâyede meydana getirdiği Hanife sureti de ilginçtir. Nebi'yi seven Hanife onun ölümünden sonra sık sık sevgilisinin kabrini ziyaret ediyor, onun kabri üstünde Kur'an okuyor.

Men Börü ve komşusu bütün bunların sebebini köyde bırakıp gittikleri kabirlerde, ölümlerine lanet okuyan ruhlarında arıyorlar. Artık bu yerlerde kalabilmeyip 'karşı tarafa', yani İstanbul'a göçmek için pasaport çıkarıyorlar. Yazar onlarla karşılaşılıyor, dertlerini dinliyor:

"Dinledim. 'Beni bahçeye çıkarın, kıra götürün, su kenarına götürün' diyen hastaları çok gördüğüm için onları da anladım.

'-Bizi unutmayın, uğurlu yollar!' dedim."

Birkaç Suçum başlıklı yazıyı ise hikâye değil, Bekir Çobanzade'nin hayat ve sanat görüşü adlandırmak mümkündür. Müellif güzel kızların kendisini vefasız saydıklarını yazıyor. Oysa "Ben yurdumun nişanlısıyım. Kızları bazen yurduma benzedikleri için seviyor, bazen de yurdumdan uzak, habersiz görüp yüz çeviriyorum. Bir yürek birden fazlasını sevemiyor, ne yapayım?"

Arkadaşları onu bencil buluyorlar, oysa "Ben o sapsarı, can çekişen, ölmek, mezarlardan önce toprak üstünde çürümek için doğan çobanların, köylülerin dostuyum. Soyumun bütün yiğitlikleri, halkımın her ulvi, en yüksek dileği onların solgun yüzlerinde, yorgun gözlerinde yanıp sönüyor. Ben küçük yüreğimi bunların arasında paylaştırmışım. Dostlarıma kalmadıysa, ne yapayım?"

Bu genci manevi değerlere, dine karşı bigâneliğine göre kınayanlar da az değil. Oysa bu genç eski mezarları, kutsal yerleri dolaşılıyor.

Vatan, yurt sevdalı bu genç omuzlarında oturan altın saçlı, yeşil yakut kanatlı meleklerle sesleniyor: "Ben yeni işlerle, yeni sözlerle doğdum. Benim için, benim dostlarım için içinde sevaptan, suçtan başka cettelleri olan ayrı bir defter isteyin. Siz gidin, bizim işlerimizi deftere yazmak için koca Cebrail'in kendisi gelsin."

Kitaba edibin üç makalesini de dahil ettik. Bunlar Çobanzade sanatının başka bir yönünü anlamak bakımından çok ilginçtir. Fakat bu başka bir konudur.

Кайнакча

- [1] S.Nagayev. Medeni İnkılab Askeri. Lenin Bayrađı gazetesı, 2.09.1978, Tařkent.
- [2] İsmail Otar. Kırmılı Türk řair ve Bilgini Bekir Sıdkı řobanzade. İstanbul, Lebib Yalkım yayımları, 1999, s. 54-150.
- [3] Kırm Mecmuası. İstanbul, Süleyman Sudi yayını, 1918.
- [4] Gök Kitap. İstanbul, Hacı Adil yayını, 1919.
- [5] Emel. 1930, sayı 11.
- [6] Bekir řoban-zade. Boran. Akmescit, Kırm Devneř, 1928, 55 s.
- [7] A.B.Taymas. Kırmılı Bekir řobanzade'nin řiirleri. Türkiyat Mecmuası, C. XII, 1955.
- [8] Bekir řoban-zade. Abdulla Letif-zade. Tařkent, Gafur Gulam adına edebiyat ve sanat neřriyatı, 1971, 80 s.
- [9] İsmail Otar. Kırmılı Türk řair ve Bilgini Bekir Sıdkı řobanzade. İstanbul, Lebib Yalkım yayımları, 1999, 288 s.
- [10] Bekir řobanzade. Eserleri. Baku, řerq-Qerb neřriyatı, 2007, I-V ciltler.
- [11] Bekir řoban-zade. Bir saray kuracak men. Akmescit, Sonat, 2001, 192 s.
- [12] Bekir řoban-zade. Oblaka. Bulutlar. Simferopol, 2003, 67 s.
- [13] Bekir řobanzade. Seçilmiř řeirleri. Baku, Nurlan neřriyatı, 2011, 160 s. (Tertip eden, Kırm-Tatar Türkçesinden uygunlařtıran ve ön sözün müellifi Prof. Dr. Ramiz Asker).
- [14] Bekir řobanzade. Seçilmiř Bedii Eserleri. Baku, BXQR neřriyatı, 2012, 240 s. (Tertip eden, Kırm-Tatar Türkçesinden uygunlařtıran ve ön sözün müellifi Prof. Dr. Ramiz Asker).

БАҲОДИР КАРИМОВ*

Ўзбекистон, Тошкент

БАКИР ЧЎБОНЗОДА ВА ЎЗБЕКИСТОН АДАБИЙ-ИЛМИЙ МУҲИТИ

Бакир Чубанзода и узбекстанская научно литературная среда (на примере 20-30-годах)

Аннотация. Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети “Жаҳон адабиёти ва назария” кафедраси мудири, филология фанлари доктори Баҳодир Каримовнинг “Чўбонзоданинг Ўзбекистон матуботидаги айрим мақолалари хусусида” номли мақоласида Бакир Чўбонзода ижодий фаолиятининг Ўзбекистонга оид қисмига эътибор қаратилади. Бу олим ХХ асрнинг 20-30-йилларида ўзбек илмий-маданий ҳаётида жуда яхши таниш бўлгани таъкидланади. Далил сифатидан Вадуд Маҳмуднинг фикрлари келтиралади.

Б.Каримов 20-30-йилларда Б.Чўбонзоданинг “Қизил Ўзбекистон” газетасида, “Аланга” журналларида матбуотида нашр қилинган “Илмий ва маданий масалаларимиз тўғрисида”, “Янги алифбе йўлида илмий ва назарий ишлар” Алифбо бирлиги, сингормонизм ва фонетика”, “Янги алифбенинг янги ютуқлари ва галдаги вазифаларимиз”, “Ўзбек адабий тилининг ўсишида уч асосий йўл”, “Янги алифбенинг янги ютуқлари ва галдаги вазифаларимиз” каби мақолаларини таҳлил қилади.

Шу билан бирга мақолада 1926 йили Бокуда нашр қилинган Алишер Навоий ва Ҳусайн Байқаро тўғрисидаги мақолаларини тилга олиниб, улардан кичик кўчирмалар берилган.

Б.Чўбонзоданинг 1930-1934 йилларда Ўзбекистон Республкаси Фарғона Давлат университетида “Ўзбек тили ва адабиёти” кафедраси мудири бўлиб ишлагани юзасидан фактик манба келтиради. Мақолада Б.Чўбонзода хусусида ёзилган академик В.Абдуллаевнинг бир хотира мақоласи ҳам эсга олинган.

Хуллас, мақола Б. Чўбонзода биографиясини бойитади ва олим илмий-ижодий фаолиятининг аниқ бир қиррасини ёритади.

Профессор Бакир Чўбонзода фаолиятининг қамрови кенг, йўналиши хилма-хил. Олимнинг номи ХХ аср 20-30-йилларида нафақат Қрим ёки Озарбайжон, балки Ўзбекистон адабий-маданий, илмий-маърифий муҳиtida ҳам жуда машҳур эди.

Ўз вақтида Чўбонзоданинг айрим асарларидан ўзбек олимлари яхши хабардор эди. Дейлик, ўзбек жадид мунаққиди Вадуд Маҳмуд 1925 йили ёзган “Тил ва ҳарф масалалари” мақоласида Бакир Чўбонзода фикрларига эътибор беради. Ўз вақтида “тилда бирлик” масаласини кўтариб чиққан Исмоил Гапринскийни эслагандан кейин: “Бу кун эса бу масалалар илмий бир шаклда майдонга отилмоқдадир. Бунинг биринчи намояндаси “Турк-татар илмий сарфи”, “Турк-татар лисониятина

* Алишер Навоий номидаги Тошкент Давлат Ўзбек Тили ва Адабиёти Университети “Адабиёт назарияси ва замонавий ўзбек адабиёти” кафедраси мудири, филология фанлари доктори

мадхал” отли илмий нарсалар эгаси Қрим дорилфунуни мударриси дўктур Чўбонзодадир”, деб ёзади. Мақола муаллифи Чўбонзода асаридан кўчирмалар келтиради, Ҳасан Сабри Айвазов араб ёзувчини ёқлаб мақола ёзганини таъкидлайди [1, 136-137].

Бакир Чўбонзода фаолиятининг Ўзбекистон ҳаёти билан боғлиқ муҳим бир томони ўзбек матбуотида эълон қилинган мақолаларидир.

Кўлимиздаги тарихий маълумотлар Бакир Чўбонзода ва Ўзбекистон мавзусидаги айрим чалкаш факрларга ҳам аниқлик киритади. Таниқли адиб Сафтер Нагаевнинг олим хусусидаги «Маданий инқилоб аскарлари» мақоласида Чўбонзода “1926 йили биринчи марта Ўзбекистонга келган”ини ёзади [2, 77]. Аммо бизнинг изланишларимиз натижасида қўлга киритилган бир мақола бу санани бир йилга ўзгартира олади. “Қизил Ўзбекистон” газетасининг 1925 йили 18 сентябрида “Илмий ва маданий масалаларимиз тўғрисида” сарлавҳали мақоласи босилади. Мақола охирида “Б. Чўбонзода. Тошкент” деган аниқлик мавжуд [3]. Демак, олим мақоласини Тошкентда туриб вазиятни ўрганиб, ўша даврдаги Ўзбекистон илмий-маданий ҳаёти учун қандай муҳим вазифалар борлигини англаб ёзади.

Бевосита мақола мазмунига келамиз. Олим аввало, Ўзбекистоннинг - “эскидан донғли бир эл”нинг келажакига умид билан қараётганини таъкидлайди. Ўша даврда ҳал этилиши лозим бўлган айрим илмий ва маданий масалаларга тўхталишдан олдин: “XVII асрдан бошлаб, XX асргача, яъни уч аср узун бир замон ичида уйқуға толғон биз турклар энди уйғондик. Бироқ на маданий меросимиз ва на соғ-саломат қолгон илмий қуролларимиз бор. Бурунғи бойлик, адабиёт, мадрасалар, иқтисодий жиҳатдан бекам кўслик ўрнида ёлғиз катта-катта сўроқ ва масалалар турадики, биз ёшлар тез бир замонда бу сўроқларга жавоб беришга қарздормиз”, деб ёзади. Бу сўроқларга туркий халқлар ўзаро муштарак-ўрталикда жавоблар топиши лозим. Олим фикрича улар куйидагилардан иборат:

- биринчиси - истилоҳ-атамалар масаласи;
- иккинчиси - дорулфунун ва илмий ташкилот масаласи;
- учинчиси, алифбо ва адабий тил масаласи.

Буларни ечиш учун Боқуда туркологлар қурултойи ўтказилиши режасидан хабар беради [3].

Вадуд Маҳмуд “Маориф ва ўқитувчи” журналининг 1925 йил 11-12-сонларида босилган “Туркиёт қурултойи” мақоласини юқоридаги режалар асосида ёзгандек таассурот қолдиради. У ҳам қурултой заруратига, шунингдек, “туркиёт илми бизда ва ғарбда бошқа-бошқа эҳтиёжлар орқасидан” майдонга келганини айтади. Туркиёт илми “ўзимизнинг кимлигимизни”, “бошқалар орасида мавқеимизни билиш” учун зарур. Туркиёт илми моҳиятида туркий халқларнинг дунё миллатлари орасидаги мавқеини, тарихини, “мен”лигини англаш ҳамда илм-фанга хизмат қиларли мавжуд [4].

Бакир Чўбонзода ҳам, Вадуд Маҳмуд ҳам туркологлар қурултойида Алишер Навоийнинг 500 йиллик юбилеи ўтказилиши хусусида маълумот беради.

Бакир Чўбонзода Алишер Навоийга ўз муносабати ва эҳтиромини юқорида тилга олинган “Илмий ва маданий масалаларимиз тўғрисида” номли мақоласида куйидагича баён этади: “Бизнинг фикримизча бу қурултойда шу Ўзбекистоннинг шу чоққача ўчмаган юлдузининг, яъни барчамизнинг адабиёт ва шеърда улуғи ва устози бўлгон Алишер Навоийнинг 500 йиллик юбилеи қилиниши керак. Биз соф туркча халқ тилида ёзишга уринган ўрта асрлар ичида туриб, йигирманчи асрнинг фикрларини ўртага отгон ва Бўсна-Ҳарсангдан Қошқарғача ўлмас ном қолдиргон бу дохийни англашимиз керак” [3].

Қисқа бир мулоҳазада бир неча муҳим жиҳатлар бор:

1. Алишер Навоий барчанинг “адабиёт ва шеърда улуғи ва устози” деб сифатланган.
2. Алишер Навоийнинг “соф туркча халқ тилида ёзишга урингани”га урғу берилган.
3. Улуғ шоир ижодининг замонавийлигини: “ўрта асрлар ичида туриб, йигирманчи асрнинг фикрларини ўртага отгон”, деб баҳолаган.
4. Дохий шоир ижодининг географик кўламини бирорта олим Бакир Чўбонзодага ўхшаб: “Бўсна-Ҳарсангдан Қошқарғача ўлмас ном қолдиргон” тарзида оригинал белгилаб баён қилган эмас.

Ҳар ҳолда Б.Чўбонзодадек давр алломларининг закий бир жумласида бир қанча ҳикматлар мужассам бўлишини шу кўчирма ва шарҳ ҳам кўрсатиб турибди.

Олим мақоласидаги Навоийга оид қарашлари шу фикрдангина иборат эмас. Б.Чўбонзода илмий, маданий вазифаларни, ташкил бўлажак муассасаларни ҳам бевосита Навоий номига боғлайди:

“Ман шундай ўйлайманки, бу хилдаги юбилейдан кейин:

1. Бутуниттифоқ миқёсида **Навоий ўчоғи** юзага чиқариш- майдонга келтириш керакки, бу ўчоқ бутун турк-татар **шоирларининг уюшмаси** бўлсин ва унинг ўрнини тутсин;
2. Яна Иттифоқ миқёсида бир **Навоий институти** майдонга келтирилсин ва бу тўғрида русларнинг ўзгаришдан кейин шоир Пушкин теварагида яшаган ташкилотларидан ўрнак олинсин.

Мана шу бир қанча сатрларни ёзиб, бу масалалар тўғрисида фикрларнинг баён қилишларини таклиф йўлида бутун қийматли ўзбек шоир, адиб. олим ва маорифчиларига мурожаат қиламиз” [3].

Туркий халқлар бир-бирини яхшироқ таниши орзуси ортида Бакир Чўбонзода шундай мулоҳазаларни айтди. Албатта, бугун Ўзбекистонда “Алишер Навоий” номи билан аталган университет бор. Бироқ Б.Чўбонзода орзусидаги кенг микёсда “Навоиёт институти” – яъни Алишер Навоий ҳаёти ва ижодини ўрганадиган, бутун туркий халқлар бошини бир жойга жамлайдиган “Навоийшунослик институти”, назаримда ҳамон орзулигича турибди.

Б.Чўбонзода Боқудаги туркиёт қурултойи 1925 йил декабрь ўрталарида, В.Маҳмуд эса 1926 йил биринчи февралда чақирилса керак, деган тахминларни ёзади. Лекин Боқудаги туркологлар қурултойи 1926 йил 5 мартда бўлиб ўтади. Бу қурултойга Ўзбекистондан Элбек, Исмоил Садрий, Ашуралӣ Зоҳирӣ, Раҳим Иномов, Шоқиржон Раҳимӣ, Назир Тўрақловлар вакил бўлиб боради [5]. Ҳақиқатан ҳам қурултойда Алишер Навоийнинг 500 йиллик юбилеи нишонланади. У ерда “Навоий” номли тўплам нашр қилинади. Тўпламда Бакир Чўбонзода “Навоий тилчи” мақоласи билан қатнашади. Олим Алишер Навоийнинг “Вақфия” асарига сўзбоши тарзида “Навоийнинг тили ва тилчилиги ҳақида” (Боқу Азернашр 1926 й. 9-16-бетлар), шунингдек, Ҳусайн Байқаронинг “Девони”га сўзбоши сифатида “Байқаро ва девони ҳақида” (Боқу. Азернашр. 1926. 11-15-бетлар) сарлавҳали мақолалар ҳам ёзади. Ўша мақолаларда: “Ҳар ҳолда туркдан чиқароқ ёзижилар Навоийнинг фикринча – бошқа дилдан зиёда ўз дилинда ёзмалидир. Ҳолбуки, шимдия қадар етишимш ўлан турк буюклари ҳап ажнаби диллар-ла, ўз дилларини унудуб, ёзи ёзмишлардир”, “...Навоий турк дилининг – сўзининг сиёсий, илмий ва урфий маъноси-ла – шуурли мудофеъидур (онгли ҳимоячисидир-Б.К)”, “Навоийнинг керак ўз ёзиларидан, гаракса бошқа бир чўк манбаларинг вердиги маълумотдан англашилдиғина гўра, Навоийнинг чиғатой адабиёти йўлунда очдиғи чиғиринда ҳимоя ва ташвиқ эдан Ҳусайн Бойқаро ўлмишдир. Негаким Навоий туркча ёзманинг лозим ва фойдасина доир гатирдиги далиллар ичинда Ҳусан Бойқароёя ҳаяжон ва миннат дўли сўзлара ишорат эдиёр” каби муҳим фикрларни баён қилади [6]. Энг муҳими, Чўбонзода Ҳусайн Байқаро девони бослиши муносабати билан ёзган сўзбошида: “Бу нусха таниқли ўзбек шоири ва адабиларидан Фитратнинг китобхонасидаги нусхадан – бизнинг илтимосимизга кўра кўпия этилган эди. Биз Фитрат орқадошимизда кўрганимиз ёзма нусха – ёзуви жиҳатидан – жуда очиқ, гўзал бўлгани ҳолда ундан қилинган нусха жуда ибтидоий бир ёзув билан майдонга кетирмишдир. Бунга-да сабаб бизнинг шошганимиз бўлса керак. Ҳар ҳолда боринча буюк заҳмат сарф этиб, биз учун бу нусхани кўпия эттирган Фитрат орқадошга биз “Ташаккур. Соғ ўл!” дейиш бурчимиздир”, деб миннатдорчилик изҳор этади. Бундай қимматли манбалар ўзаро алмашиш, туркий адабиётни ҳамкорликда ўрганиш Чўбонзода ва Фитратлар авлоди адабий-илмий хизматларининг бир қиррасини ташкил этади.

Айнан Чўбонзода сўзбошиси муносабати билан яна бир гапни ўнглаш лозим. С.Нагаев юқорида тилга олинган “Маданий инкилоб аскари” мақоласида шундай фикр бор: “Бакир оға одамларнинг истеъдодини тез сезар эди. Масалан, “Ҳусайн Байқаро ва унинг девони” номли мақоласида ўзбек совет адабиётининг ёш талантлари ҳақида фикр билдириб, “эндигина адабиёт майдонига кириб келган Ойбекнинг келажакда таниқли адиб бўлишига аминман”, деб ёзган эди”. Ҳолбуки, Чўбонзода “Девон”га ёзган сўзбошисида замонавий ўзбек адибларига нисбатан: “Ҳали бу кун Фитрат, Чўлпон, Элбек, Ойбек каби ўзбек шоирларнинг қўлландиғи сўз ва саз кўрдиклари ва тараннум этдиклари тамомила бошқадир” деган бир жумлани ёзган эди, холос. Демак, аниқ тарихий фактлар ёнига тўқима гапларни тиқиштиришга заурат йўқ. Далил ҳар доим тахминни инкор этади. Ҳолбуки, Ойбек таланти, истеъдод кўлами ва ижодининг яшовчанлиги бундай гапларга мухтож ҳам эмас.

Бакир Чўбонзоданинг ўзбек матбуотда босилган мақолалари бевосита алифбо бирлиги, адабий тил, лотинлаштириш каби масалаларга боғишланади.

1928 йил 11 январда олимнинг “Янги алифбе йўлида илмий ва назарий ишлар” (Янги турк алифбе кўмитасининг иккинчи пленумида кўмитанинг илмий котиби профессор Чўбонзода доклади) мақоласи босилади. Ушбу маърузада янги лотин алифбосига ўтиш жараёнлари, ҳар бир ҳудудда олиб борилган амалий-илмий ишлар, шу билан бирга мураккаблик ва қийинчиликлар тўғрисида маълумотлар берилади. Маъруза-мақола газетада “Илмий шўро қандай тузилди?”, “Янги фронтда катта ғалаба”, “Турк тиллари учун мувофиқ имло”, “Илмий шўрода иш тақсмоти”, “Имло тўғрисида вазифалар”, “Илмий шўрони мустаҳкамлаш лозим” каби кичик сарлавҳаларга бўлиб эълон қилинган [7].

“Қизил Ўзбекистон” газетасининг 1928 йил 18 январ сонидида “Алифбо бирлиги, сингормонизм ва фонетика” саравҳа остида “Туркиёт профессори ўртоқ Чўбонзода билан мусохаба” берилган. Бунда Чўбонзоданинг туркий тиллар тарихига, фонетик табиатига оид қўйидагича мулоҳазалари бор: “Сингормонизм 11 нчи асргача турк халқларининг умумий хусусияти эди. Бу халқлар жанубга ва ғарбга тарқалиб кетгандан сўнг, турк-татарларнинг кўпининг тили, сомиий ва орий халқларининг тили

билан аралашди. Бунинг натижасида бу тилларга чет унсурлар кўб миқдорда кириб, сингормонизм конуни бузулди.

Сингормонизмнинг қўлланиши фақат, шаҳарлари султ ривожлонгон ва ислом таъсирига берилган ёзма адабиёти бўлмоғон халқларда бир даража сақланиб қолгон. Шундай қилиб, турк халқларининг биринчи гуруҳи учун алифбеда сингормонизмни қўлланиш мутлоқ мумкин эмас, иккинчи гуруҳи учун бўлса педагогия ва лисоният нуқтаи назаридан мувофиқ эмас, ҳам зарарлик. Чунки бунинг натижасида белгилар камайиб, мазкур шевалардаги типовой овозлар йўқолади. Бу овозларнинг белгисини алифбеда тополмоғон ўқувчи ёки ўқитувчи, мазкур сўзни ўқуғон билан яхши тушунолмайди. Шу сабабадан қозоқларнинг алифбега сингормонизмни қабул қилмаймиз, дейишини табрик қилиш керак.

Янги турк алифбесининг асосий бойлиғи фўнетика (савтият)дир. Шу сабабадан сингормонизмни қўлланиш фўнетикадан воз кечиш бўлади” [8].

Бакир Чўбонзоданинг ўзбек матбуотида босилиб чиққан яна бир мақоласи “Янги алифбенинг янги ютуқлари ва галдаги вазифаларимиз” (“Аланга” журнали) деб номланади. Журналда олимнинг расми ҳам берилган. Мақолада жорий йил аввалида Тошкентда бўлиб ўтган 2 пленумдан кейинги ҳолатга бир назар ташланади. Шу билан бирга умуман янги алифбенинг жорийланиши юзасидан Иттифоқ миқёсидаги “галдаги вазифаларга” тўхталади, қабул қилинган алифбени такомиллаштириш йўлида қилинган ишларни Туркиядаги шу ҳолат билан таққослайди. Озарбайжондаги бирлашган алифбе масаласига алоҳида тўхталади, мақола охирида навбатдаги вазифалар қаторида бош ҳарфларни қабул қилиш хусусида фикрлар билдиради [9, 10-13].

“Ўзбек адабий тилининг ўсишида уч асосий йўл” (“Қийматли материал”) (“Қизил Ўзбекистон” газетаси) сарлавҳали мақоласида адабий тил тараққиёти учун муҳим бўлган қуйидаги уч фаторга алоҳида эътибор беради: “Тилда уч ўсиш йўли бор: 1. жонли шеваларга яқинлашиб, даражали халқлар билан уларга боғланиш; 2. илмий муассасалар, билим юртлари орқали истаб-истамаган ҳолда бўладурғон Оврупа тилларининг таъсири; 3. ўзбек ёзувчиларининг ўз асарлари” [10]. Табиийки, умуман, ҳар қандай адабий тил учун таъсир қиладиган, уларни бойитадиган факторларга доир бу мулоҳазалар бугун ҳам аҳамиятга эга.

Б.Чўбонзода 1930 йили “Аланга” журналининг 3-сонида берилган “Бирлашган алифбени яхшилаштириш масалалари” номли мақоласида ҳам туркий халқлар тилларидаги товушларга белгилар (ҳарфлар) танлаш, қайси белгиларнинг алмасштирилгани юзасидан жиддий илмий мулоҳаза юритади. Янгиланган алифбени яхшилаш учун қуйидаги икки масалани ўртага қўяди: “1)Ҳар хил тиллардаги умумий овозлар алифбеда ҳам умумий шакл билан кўрсатилсин. 2)Алифбеда фақат “фонемлар”, яъни ҳар бир тилнинг асосий овозларигина кўрсатилсин” [11, 3-4].

Умуман олганда, биз кузатган Б.Чўбонзоданинг 1925-1930-йиллар оралиғида Ўзбекистон матбуотида чиққан мақола ва суҳбатларининг деярлик ҳаммаси тилшунослик муаммоларига; бирлашган алифбе, адабий тил табиати, сингормонизм, фонетика, товушларга мос белгилар, бош ҳарфлар каби мавзуларга тегишлидир.

Бакир Чўбонзода илмий-ижодий ҳаётининг яна бир қирраси Ўзбекистон Республикаси Фарғона шаҳрида ташкил қилинган Педагогика институти (Ҳозирги Фарғода Давлат университети) билан ҳам боғлиқ. Олим ўша даргоҳда “Ўзбек тили ва адабиёти” кафедрасининг мудирини бўлиб ишлайди. Факт шуки, ҳозирги кунда кафедра тарихига оид лавҳада 1934-1942 йилларда Абдурахмон Саъдий, ундан аввал 1930-1934 йилларда Бакир Чўбонзоданинг мудирлик қилганига қайд этилади. Кафедра тарихига оид деворий ҳавҳада олимларнинг фотосувратлари ҳам осиб қўйилган.

Улкан адабиётшунос олим Воҳид Абдуллаев “Чўбонзода менинг ҳам устозим” мақоласида 30-йилларда Самарқанд университетиде Бакир Чўбонзодадан бир неча марта маърузалар эшитганини хотирлайди [12]. Умуман, олим Ўзбекистон учун миллий кадрлар – филологлар, тилшунос ва адабиётшунослар тайёрлаш ишига ўз улушини қўшади; шогирдлар етиштиради.

Хуллас, бу манба ва маълумотлар, биринчидан, қрим татар халқининг улкан алломаси Бакир Чўбонзода илмий-ижодий биографиясининг такомиллига, мустабид тузум қатоғони довулига учраб, адолатсизлик қурбони бўлган бир инсон ҳаёт китобининг айрим саҳифаларини безашга ёрдам беради.

Иккинчидан, 20-30-йиллар ўзбек ва қрим-татар адабий алоқаларини, адабий-назарий жиҳатдан таъсирланув омилларини, тил ва имло юзасидан қилинган ислохотларни, ўзаро ҳамкорлик ва маслакдошлик масалаларини ўрганишда Бакир Чўбонзода ижодий фаолиятига ҳам таяниш лозимлиги кўрсатади.

Учинчи бир хулоса шуки, профессор Бакир Чўбонзода номини бугунги туркий халқларининг зиёлиларига, айниқса, ёшларига “Чўбонзода – миллатпарвар зиёли” “Чўбонзода – шоир”, “Чўбонзода – тилшунос”, “Чўбонзода – навоийшунос” каби сифатлар билан танитиш зарурати ҳам бор.

Адабиётлар

1. Вадуд Махмуд. Танланган асарлар (Нашрга тайёрловчи, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи Баходир Каримов). «Маънавият» нашриёти. Тошкент. 2007 йил.
2. Сафтер Нагаев. «Маданий инқилоб аскари» // «Йылдиз» журналі. 1990 йил, 6-сон.
3. Бакир Чўбонзода. «Илмий ва маданий масалаларимиз тўғрисида» // «Қизил Ўзбекистон» газетаси. 1925 йили, 18 сентябрь.
4. Вадуд Махмуд. «Туркиёт қурултойи» // «Маориф ва ўқитувчи» журналі. 1925 йил, 11-12-сон.
5. Шокиржон Раҳимий. Туркиёт қурултойининг яқунлари // «Қизил Ўзбекистон» газетаси. 1926 йил, 14 май.
6. Бокуда нашр қилинган шу учта мақолани менга етказиб бергани учун боқулик профессор, филология фанлари доктори Олмос Улвига катта раҳмат айтаман.
7. Бакир Чўбонзода. «Янги алифбе йўлида илмий ва назарий ишлар» // «Қизил Ўзбекистон» газетаси. 1928 йил, 11 январь.
8. Бакир Чўбонзода. «Алифбо бирлиги, сингормонизм ва фонетика» // «Қизил Ўзбекистон» газетаси. 1928 йил, 18 январь.
9. Бакир Чўбонзода. Янги алифбенинг янги ютуқлари ва галдаги вазифаларимиз // «Аланга» журналі. 1928 йил, 12-сон.
10. Бакир Чўбонзода. «Ўзбек адабий тилининг ўсишида уч асосий йўл» // «Қизил Ўзбекистон» газетаси. 1929 йил, 22 май.
11. Бакир Чўбонзода. Янги алифбенинг янги ютуқлари ва галдаги вазифаларимиз // «Аланга» журналі. 1930 йил, 3-сон.
12. Воҳид Абдулаев. Бакир Чўбонзода менинг ҳам устозим // Ленин байрағи. 1977 йил 8 сентябрь. (Ушбу манбани менга тақдим этганлари учун Айдар Эмировга миннатдорчилик билдираман).

ELBRUS ƏZİZOV*

Azərbaycan, Bakı

BƏKİR ÇOBANZADƏNİN ELMİ YARADICILIĞINDA AHƏNG QANUNU MƏSƏLƏSİ VƏ SAİTLƏR AHƏNGİNƏ DAİR BƏZİ MÜLAHİZƏLƏR HAQQINDA

Açar sözlər: *sinharmonizm, saıtlər ahəngi, saıtlər ahənginin prinsipləri, damaq ahəngi, dodaq ahəngi*

The problem of the sinharmony in Bekir Chobanzadeh's scientific creativity and about some considerations of the harmony of vowels

The problem of the identification of prinsips of the sinharmonism keep the special place in prof. Bekir Chobanzadeh's linguistic works. He shows two types of the harmony of vowels: palatal harmony, labial harmony. The prominent linguist calls the palatal harmony to the following of the prepalatal and postpalatal vowels, the labial harmony to the following of the labial vowels. The different considerations about palatal harmony and labial harmony are met in Azerbaijanian linguistics. Today Bekir Chobanzadeh's ideas about the sinharmonism keep the scientific importance.

Key words: *sinharmony, harmony of vowels, the prinsips of harmony of vowels, palatal harmony, labial harmony.*

Görkəmli dilçi alim, professor Bəkir Çobanzadənin dilçiliyə dair əsərlərində türk dillərinin, o cümlədən Azərbaycan dilinin mühüm fonetik xüsusiyyəti olan ahəng qanununun, xüsusilə onun bir növü olan saıtlər ahənginin prinsipinin müəyyənləşdirilməsi məsələsi xüsusi yer tutur. O, 1924-cü ildə nəşr olunmuş «Türkcənin səs uyuşması qanunu» adlı məqaləsində səs uyuşması (sinharmonizm) qanununun «yalnız türkcəyə, yaxud türk-tatar dillərinə» məxsus bir qanun deyil, onun eyni zamanda bütün Ural-Altay dillərinə («Oral-Altay dillərinə»), hətta ümumilikdə iltisəqi dillərə məxsus bir əlamət olduğunu göstərir (3, «Yeni yol», № 36). Alimin ahəng qanununun mahiyyəti və saıtlər ahənginin növləri haqqındakı fikirləri «Türk dili və ədəbiyyatının tədris üsulu» əsərinin birinci hissəsində (1926) öz əksini tapmışdır. B.Çobanzadə burada ahəngi geniş mənada təmsil (assimiasiya) hadisəsi kimi izah edir: «Türk dillərində, başqa Ural, Altay dillərində olduğu kibi, bulunan ahəng, geniş mənədəki təmsil hadisəsindən başqa bir şey deyildir. Bu da sözün birinci hecasının sonrakı hecaya təsirindən ibarətdir» (4, III c., s. 46).

* Bakı Dövlət Universiteti Türkologiya kafedrasının professoru, filologiya üzrə elmlər doktoru

** B.Çobanzadə «yumşaq heca» deyərəkən incə saıtlı hecanı nəzərdə tutur.

B.Çobanzadə türkcədə saitlər ahənginin iki növünü göstərir: 1) Damaq ahəngi; 2) Dodaq səsləri ahəngi (dodaq saitləri nəzərdə tutulur). Onun fikrinə görə, damaq (*palatum*) ahəngində “səslər damaq səsləri olub-olmadıqlarına [əsasən] bir-birini təqib edirlər”. O, damaq səslərinə *e, i, ö, ü* saitlərini, damaq səsləri olmayanlara isə *a, ı, o, u* saitlərini aid edir (4, III c., s.46). Göründüyü kimi, alim “Türk dili və ədəbiyyatının tədris üsulu” əsərində damaq səsləri deyərək ön damaq, yəni incə saitləri nəzərdə tutur, lakin onun göstərdiyi incə saitlərin sırasında nədənsə Azərbaycan dilinin ə saiti yer almır. B.Çobanzadə damaq ahənginin qaydasını belə müəyyənləşdirir: “Yəni damaq səslərindən sonra damaq səsləri, damaq səsi olmayan saiddən sonra eyni cinsdən saide gələ bilər. Məsələn, *ekin, ölüm, əyri...* bu qəbildəndir. Biləks, *qaranlıq, quraqlıq, qırğın...* kibi sözlərdə damaq səsi olmayan saiddən sonra eyni cinsdən digər bir saide gəlir” (4, III c., s. 46). Müəllifin saitlər ahənginə aid qeydlərindən belə məlum olur ki, o, damaq ahəngini saitlərin incəlik və qalınlıq əlamətinə görə olan uyuşması kimi səciyyələndirir.

B.Çobanzadə dodaq ahəngini izah edərkən dodaq saitlərinin bir-birinə uyuşmasını əsas kimi götürərək yazır ki, “burada ahəng, yəni hecaların bir-birini təqib edən saitləri damaq səsi olub-olmadığına görə deyil, bəlkə, daha başqa bir əsas, yəni dodaq səslərinə görə bir-birinə uyar. Dodaq səsləri türk-tatar dillərində başlıca şunlardır: *o, ö, u, ü*. Məsələn: *üzüm, uzun...*” (4, III c., s. 46).

Türkoloq alimin ahəng qanununun prinsipləri haqqındakı fikirlərini 1928-ci ildə “Evdə pədaqoji texnikumu” seriyasından nəşr olunmuş “Türk dili” kitabında da görürük. O, türk sözlərində özünü göstərən ahəngə belə tərif verir: “Ahəng yumşaq heca** ilə başlayan sözlərdə yumşaq hecaların, qatı və ya qalın heca ilə başlayan sözlərdə qalın hecaların gəlməsi, təqib etməsidir” (4, IV c., s. 66).

B.Çobanzadə bu əsərində də ahəngin iki növünü göstərir (damaq ahəngi, dodaq ahəngi). Onun fikrinə görə, türk sözlərində dodaq saitlərinin (*o, ö, u, ü*) bir-birini izləməsinə (*düzgün, uzun, üzüm*) dodaq ahəngi, “yalnız yumşaq və qalın səslərə görə olan ahəng” isə damaq ahəngi deyilir. B.Çobanzadə ahəngin yalnız söz köklərini deyil, köklərə əlavə olunan şəkildələri də əhatə etdiyini qeyd edir. Müəllifə görə, türk dilində (yəni Azərbaycan dilində) işlənən bir çox ərəb və fars sözləri artıq türk dilinin ahənginə uyğunlaşdırılmışdır. O, canlı dildə işlənən *fadə (faide əvəzinə)* və *adam (adəm əvəzinə)* sözlərini bu hadisəyə nümunə kimi göstərir (4, IV c., s. 66-67).

B.Çobanzadənin ahəng qanunu haqqında fikirləri 1930-cu ildə Fərhad Ağzadənin həmmüəllifliyi ilə nəşr olunmuş “Türk qrameri” əsərində daha mükəmməl şəkildə verilir (F.Ağzadə bu əsərdə yalnız “İmla” və “Dürğü işarələri” bəhslərini yazmışdır). B.Çobanzadə 1928-ci ildə çap olunmuş “Türk dili” əsərində türk dilləri üçün ümumi olan ahəng xüsusiyyətini “Ahəng (sinqarmonizm)” başlığı altında verdiyi halda (4, IV c., s. 64), “Türk qrameri” kitabında həmin fonetik xüsusiyyəti “Səslər uyuşması (sinharmonizmə)” başlığı altında şərh edir və bununla əlaqədar olaraq yazır: “Ahəng” sözü, bircə, bu hadisəni başqa musiqi və lisana məxsus hadisələrlə qarışdırmağa səbəb olacağından, biz burada “səslər uyuşması” işlətməyi daha münasib biliriz” (4, Vc., s. 94). O, səs uyuşmasının fonetik əsasını belə müəyyənləşdirir: “Bu hadisənin əsası bundan ibarətdir: bir sözdə yalnız ya damaqönü (prepalatal) saitləri (*e, i, ö, ü, ə*) və ya damaqarxası (pospalatal) saitləri (*a, ı, o, u*) buluna bilər. Məsələn:

1. Tülkü, görücü, gedən, üzüm, üzük...

2. Ulduz, torpaq, qulaq, uşaq, ufaq, Xaçmaz...” (4, V c., s. 94).

B.Çobanzadə sözdə dodaq saitlərinin bir-birini izləməsinə (*üzüm, ulduz, üzük* sözlərində olduğu kimi) “dodaq səsləri uyuşması”, ön və ya arxa damaq səslərinin bir-birini izləməsinə isə (*ürək, uşaq, torpaq* sözlərində olduğu kimi) “damaq səsləri uyuşması” adlandırır (4, V c., s. 94).

Ahəng qanunu türk dillərinin həm fonetik, həm də morfoloji quruluşu ilə sıx bağlı olan mühüm fonetik xüsusiyyətdir. Sözlün səs tərkibi, kökə şəkildələri artırılması prosesi məhz ahəng qanunu ilə müəyyənləşir. Sinharmonizmin (səs uyuşmasının) tələbinə görə, söz əsasən həmcins səslərdən ibarət olur. Əlbəttə, bu qanun birinci növbədə türk mənşəli sözlərə aiddir. Alınma sözlər bu qanuna tabe ola da bilər, olmaya da bilər. Alınma sözlün özündən fərqli olaraq ona artırılan şəkildələri mütləq həmin sözlün son hecasının ahənginə uyğunlaşır. Bəzi türk dillərində ahəng qanunu saitlər ahəngi, saitlərlə samitlər ahəngi və samitlər ahəngi şəklində özünü göstərsə də, türkologiyada onun saitlər ahəngi adlanan növündən daha çox danışılır. Saitlər ahəngi damaq ahəngi və dodaq ahəngi şəklində meydana çıxır. Damaq ahəngi (yəni sözdə incə, yaxud qalın saitlərin bir-birini izləməsi) türk dillərinin hamısı üçün mühüm bir fonetik xüsusiyyət kimi mövcud olsa da, dodaq ahəngi müxtəlif türk dillərində özünü müxtəlif şəkildə göstərir (Bax: 7).

Türkologiyada, o cümlədən B.Çobanzadənin əsərlərində saitlər ahəngi haqqında kifayət qədər elmi-nəzəri mülahizələrin olmasına baxmayaraq Azərbaycan dilçiliyində həm damaq ahənginin, həm də dodaq ahənginin prinsipləri ilə bağlı fikir müxtəlifliyi var. Məsələn, Ə.Dəmirçizadə damaq ahəngini yalnız dodaqlanmayan saitlərin uyuşması kimi izah edir: “Müasir Azərbaycan dilində dodaqlanmayan saitlər üzrə uyuşma, yəni damaq ahəngi daha ümumi və daha sabitdir” (5, s. 130). A.Qurbanov “Müasir Azərbaycan ədəbi dili” dərslərində damaq ahəngini dodaqların vəziyyətinə görə saitlərin ahənginə aid edir və onu dodaqlanmayan saitlərin ahəngi kimi səciyyələndirir (13, s. 89). M.Şirəliyev Azərbaycan dilinin dialektlərində sözlün ikinci və üçüncü hecalarında *a, ı* səslərindən sonra *u, o* səslərinin, *ə, i, e* səslərindən

sonra *ü, e* səslərinin işlənməsini damaq ahənginin pozulması hesab edir (16, s. 59). Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, M.Şirəliyevin görkəmli türkoloq A.M.Şərbakın redaktəsi ilə 1983-cü ildə rus dilində nəşr olunmuş “Azərbaycan dilinin dialekt və şivələri” monoqrafiyasında dialektlərdə dodaqlanmayan saitlərdən sonra dodaqlanan saitlərin işlənməsi xüsusiyyəti doğru olaraq damaq ahənginin pozulması kimi deyil, sözün ikinci və üçüncü hecalarında əmələ gələn labiallaşma kimi verilir (16, s. 24).

Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, B.Çobanzadə damaq ahəngini ön və arxa damaq saitlərinin (yəni incə və qalın saitlərin) bir-birini izləməsi kimi izah edir. Bu türkoloji ədəbiyyatda da belədir. F.Q.İsxakov “Türk dillərində saitlər ahəngi” məqaləsində damaq ahəngi haqqında yazır: “Damaq (palatal) sinharmonizminin mahiyyəti sözün tərkibinə “qalınlıq” və “incəliyə” görə daxil olan saitlərin ahəngindən ibarətdir. Məlumdur ki, şərti olaraq arxa sıra saitlərini “qalın” saitlər, ön sıra saitlərini isə “incə” saitlər adlandırırlar”. O, damaq ahənginə aid tatar dilindən belə misallar verir: *kırda* “çöldə”, *öydə* “evdə” və s (8, s.122-123). Ayrı-ayrı türk dillərinə, məsələn, tatar, türkmən, xakas və yakut dillərinə aid tədqiqatlarda da damaq ahəngi incə (ön sıra) və qalın (arxa sıra) saitlərin ahəngi kimi şərh edilir (15, s. 96-97; 12, s. 55; 10, s. 23; 11, s. 49). Fuad Kazımovun “SSRİ Elmlər Akademiyasının xəbərləri”ndə nəşr olunmuş “Azərbaycan dilində sinharmonizmin prinsipləri” adlı məqaləsində təkhecalı olmayan sözün sait tərkibinin ya ancaq incə (ön sıra), ya da ancaq qalın (arxa sıra) saitlərindən ibarət olması damaq ahənginin prinsipi kimi göstərilir (9, s. 89). Damaq ahənginin prinsipinin məhz bu şəkildə olduğunu Aydın Ələkbərovun Azərbaycan dilinin fonetikasına aid araşdırmasında da görürük (1, s. 27-28).

Deyilənlərdən aydın olur ki, türk dillərində damaq ahənginin mahiyyəti sözdə incə (ön sıra) və ya qalın (arxa sıra) saitlərin bir-birini izləməsindən ibarətdir. Ola bilməz ki, bütün türk dilləri üçün ümumi olan bu qanun Azərbaycan dilində yalnız dodaqlanmayan saitlərə aid olsun. Həqiqət budur ki, digər türk dillərində olduğu kimi, Azərbaycan dilində də damaq ahəngi incə saitlərin incə saitləri, qalın saitlərin qalın saitləri izləməsi şəkildə təzahür edir. Damaq ahəngi incəlik-qalınlıq əlaməti üzrə həm dodaqlanmayan, həm də dodaqlanan saitlərin ahəngini əhatə edir.

Azərbaycan dilçiliyində dodaq ahənginin prinsipi məsələsində də mübahisəli fikirlər var. Bu məsələdə mübahisəli cəhət odur ki, bəzi tədqiqatçılar dodaq ahəngini həm dodaqlanan, həm də dodaqlanmayan saitlərin ahəngi kimi izah edirlər. Məsələn, Y.Seyidovun ali məktəblərin rus bölmələri üçün “Azərbaycan dili” dərsliyində belə izahla qarşılaşırıq: “Dodaqlanan saitlərin bir-birini, dodaqlanmayan saitlərin bir-birini izləməsi - dodaq ahəngi. Burada *o, u, ö, ü* saitlərinin bir-birini, *a, ə, e, ı, i* saitlərinin bir-birini izləməsi nəzərdə tutulur” (14, s. 23). Azərbaycan dilçiliyində dodaq ahənginin bu cür izahına digər tədqiqatlarda da rast gəlmək olar. Fikrimizcə, dodaq ahəngini dodaqların vəziyyətinə görə saitlərin təsnifi ilə (dodaqlanan saitlər, dodaqlanmayan saitlər) qarışdırmaq lazımdır. Dodaq ahənginin prinsipi sözdə *dodaqlanan qalın* və ya *dodaqlanan incə* saitlərin bir-birini izləməsinə əsaslanır. Başqa sözlə desək, dodaqlanan saitlərin ahəngi əslində incəlik-qalınlıq ahəngi çərçivəsində baş verir: hər bir dodaq saiti ya ön sıra, ya da arxa sıra saiti olur. Sözdə dodaq saitlərinin ardıcılığının olması hələ dodaq ahəngi demək deyil. Məsələn, *qısur, sükut* kimi alınma sözlərdə dodaq saitlərinin ardıcılığı olsa da, incəlik-qalınlıq əlaməti gözlənilmədiyi üçün həmin sözlərdə ahəng yoxdur. Saitlər ahənginin prinsipi sözdə ya ancaq arxa sıra, ya da ancaq ön sıra saitlərinin işlənməsi ilə müəyyən edilir. Görkəmli türkoloq alim N.K.Dmitriyev vaxtilə doğru olaraq qeyd etmişdi ki, damaq və dodaq ahəngi haqqında ayrı-ayrılıqda fəaliyyət göstərən proseslər kimi danışmaq olmaz, vahid damaq-dodaq assimilyasiyasını nəzərdə tutmaq lazımdır (6, s. 17).

Türkoloji ədəbiyyatda dodaq ahənginin sözdə dodaq saitlərinin bir-birini izləməsi şəkildə təzahür etdiyi dəfələrlə qeyd edilmişdir. B.Çobanzadə dodaq ahəngini sözdə “dodaq saitlərinin (*o, ö, u, ü*) bir-birini təqib etməsi” kimi izah edir (4, V c., s. 66). Türkologiyada “fonetika üzrə həssas mütəxəsis” (N.K.Dmitriyev) hesab edilən V.Boqoroditski dodaq ahəngindən danışarkən yalnız dodaqlanan saitlərin ardıcılığından bəhs etmiş və bunun türk dillərində daha tam şəkildə qara qırğız və Altay dialektlərində ifadə olunduğunu göstərmişdir (2, s. 6-8). Türkmən, xakas və yakut dillərinə aid tədqiqat əsərlərində də dodaq ahənginin qaydası sözdə dodaqlanan saitlərin ardıcılığının gözlənilməsinə görə müəyyən edilir (12, s. 56; 10, s. 25; 11, s. 49).

A.Ələkbərov Azərbaycan dilində dodaq ahənginin damaq ahəngi çərçivəsində fəaliyyət göstərdiyini, onun sözün əsasının sonuncu hecasında dodaq saiti olduqda şəkildə də damaq ahənginə uyğun olaraq incə və ya qalın qapalı dodaq saitlərindən (*u, ü*) yalnız birinin olması ilə təzahür etdiyini qeyd edir və belə misallar verir: *bolluq, gölümüz*. O eyni zamanda Azərbaycan dilində yalnız dodaq saitlərindən ibarət olan çoxlu əsil türk sözlərinin olduğunu da göstərir: *odun, kömür, boyun, böyür* “yan” (1, s. 28).

Bütün bu deyilənlərdən saitlər ahənginə dair aşağıdakı nəticələri çıxarmaq olar:

1. Prof. B.Çobanzadə damaq və dodaq ahənginin prinsiplərini elmi cəhətdən düzgün müəyyənləşdirmişdir.
2. Damaq ahəngi sözdə saitlərin incəlik-qalınlıq əlamətinə görə, dodaq ahəngi isə saitlərin dodaqlanma əlamətinə görə olan ahəng kimi anlaşılmalıdır.
3. Damaq ahəngində, yəni incəlik-qalınlıq əlamətinə görə olan ahəngdə saitlərin dodaqlanmayan və ya dodaqlanan olmasının əhəmiyyəti yoxdur. Dodaq ahəngində isə sözün tərkibindəki dodaqlanan saitlərin ya ancaq incə, ya da ancaq qalın olması mühüm şərtidir.

Ədəbiyyat

1. Алекперов А.К. Фонетика // Грамматика азербайджанского языка (Фонетика, морфология и синтаксис). Баку: ЭЛМ, 1971, 413 с.
2. Богородицкий В. Законы сингармонизма в тюркских языках. Отдельный оттиск из “Вестника Научного Общества Татароведения”, № 6. Казань, 1927, 18 с.
3. Çobanzadə В. Tүrkсənin səs uyuşması qanunu// “Yeni yol” qəzeti, 1924, 7 noyabr, № 36, 16 noyabr, № 37.
4. Çobanzadə В. Seçilmiş əsərləri. 5 cilddə. Bakı: Şərq-Qərb, 2007. I c., 336 s.; II c., 368 s.; III c., 344 s.; IV c. 200 s.; V c., 264 s.
5. Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dili (Fonetika, orfoepiya, orfoqrafiya). Bakı: Maarif, 1972, 308 s.
6. Дмитриев Н. К. Турецкий язык. М.: Изд-во вост. лит., 1960, 95 с.
7. Əzizov E. İ. Ahəng qanununun prinsipi haqqında // Tүrkologiya, 2000, № 1-4, s. 45-48.
8. Исхаков Ф. Г. Гармония гласных в тюркских языках// Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Т.І. Фонетика. М.: Изд-во АН СССР, 1955, с. 122-159.
9. Кязимов Ф. Принципы сингармонизма в азербайджанском языке // Известия АН СССР. Отд. лит. и яз. 1954, Т. XIII, вып. 1, с. 88-96.
10. Грамматика хакасского языка. М.: Наука, 1975, 418 с.
11. Грамматика современного якутского литературного языка. Фонетика, морфология. М.: Наука, 1982, 496 с.
12. Грамматика туркменского языка. I Т. Фонетика, морфология. Ашхабад: Ылым, 1970, 503 с.
13. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı: Maarif, 1985, 408 s.
14. Seyidov Y. Azərbaycan dili. Ali məktəblərin rus bölməsi üçün dərslik. Bakı: Maarif, 1978, 288 s.
15. Современный татарский литературный язык. Лексикология, фонетика, морфология. М.: Наука, 1969, 380 с.
16. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı: Maarif, 1968, 421 s.
17. Ширалиев М. Ш. Диалекты и говоры азербайджанского языка. Баку: ЭЛМ, 1983, 197 с.

SAYALI SADIQOVA*

Azərbaycan, Bakı

BƏKİR ÇOBANZADƏNİN ELMİ YARADICILIĞINDA TERMINOLOGİYA PROBLEMLƏRİ

Açar sözlər: *Bəkir Çobanzadə, termin, terminologiya, konsept, affiks.*

The terminology problems in Bekir Chobanzadeh's scientific creativity

The article discusses the terminology associated with the activities of outstanding scientist of Professor Bekir Chobanzadeh. It explores the scientific thoughts and statements relating to matters of terminology and advanced scholars in his papers, theses and reports. In addition, notes the influence and relevance terminological ideas Bekir Chobanzadeh that were fundamental in the development of modern terminology.

Key words: *Bekir Chobanzadeh, term, terminology, conception, affix.*

Azərbaycan dilçiliyi tarixində XX əsrin 20-ci illərindən başlayaraq termin və terminologiya problemləri elmi şəkildə tədqiq edilməyə başlandı. Buna səbəb elmin, texnikanın, ictimai-siyasi proseslərin sürətli inkişafı idi. Xüsusilə elm sahələrinin potensial imkanlarının genişlənməsinə uyğun olaraq yeni anlayışlar meydana gəlməsi, belə anlayışlara ad vermək, həmin anlayışları konkret ifadə edə bilən terminlər yaratmaq zərurəti yarandı. Termin elm və texnikanın, iqtisadiyyat və mədəniyyətin müxtəlif sahələrində məntiqi cəhətdən dəqiq formalaşmış spesifik anlayışları ifadə edən, adlandıran, xüsusi funksiya daşıyan, definisiyaya malik söz və söz birləşməsidir. “Terminologiya” anlayışı isə bir mənada dilin terminoloji sistemini öyrənən bölmədir. Azərbaycan dilçiliyinin xüsusi bir qolu olan terminologiya XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq çox böyük sürətlə inkişaf etmişdir. Ayrı-ayrı elm sahələrinə aid terminlər dilçilik baxımından geniş tədqiqata cəlb edilmiş, dəyərli terminoloji əsərlər şəklində elm aləminə daxil olmuşdur. Belə ziyalılardan biri də görkəmli türkoloq alim professor Bəkir Çobanzadə olmuşdur. O, Azərbaycan dilçiliyi tarixində termin və terminologiya məsələləri ilə bağlı ilkin və sanballı elmi əsərlərin müəllifidir. Onun simasında dilçiliyin terminologiya sahəsi elmi müstəvidə araşdırıldı və özünün potensial imkanlarını genişləndirdi.

* AMEA-nın İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu Terminologiya şöbəsinin müdiri, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Azərbaycan ədəbi dilinə hazır terminlər almaq və başqa dillər hesabına Azərbaycan dilini zənginləşdirmək kimi yanlış bir yol tutduqları halda B.Çobanzadə bu sahədə düzgün mövqə tutmuş və terminlərin yaranmasında iki mənbəni əsas hesab etmişdir: 1. ana dili: 2) əcnəbi dillər. O belə hesab edirdi:

1. Ərəb-fars dillərindən alınmış terminlərlə qarşılıqlı əlaqəni kəsmək.
2. Ərəb-fars dillərindən alınmış olan termin və ifadələrdən yalnız elələrini saxlamalı ki, onlar ümumxalq leksikonuna daxil olmuş və vətəndaşlıq hüququ qazanmış olsunlar.
3. Ana dilindən süni surətdə termin yaratmaqdan sakınmaq, çünki belə terminlər çox vaxt müvəffəqiyyətsiz olur və elmi-mədəni dildə qarışıqlıq yaradır.
4. Beynəlxalq və Avropa terminlərinə qarşı istiqamət götürmək - xüsusilə texniki, ictimai-iqtisadi və tibb elmlərində.
5. Belə beynəlxalq sözləri kök kimi qəbul etmək. Qrammatik formalara gəlincə bunlar dilimizin qanunlarına uyğunlaşdırılmalıdır.
6. Xüsusilə botanika, zoologiya və yerli xarakter daşıyan başqa sahələr üçün termin yaratmaqdan ötrü xalq leksikasını öyrənmək.

Bu məsələlərin hər biri həmin dövrdə əhəmiyyətli məsələlərdən idi və ərəb-fars sözlərinin hamısını dildən çıxartmaq kimi meyillər üstünlük təşkil edirdi. B.Çobanzadə qeyd edirdi ki, başqa dillərin terminlərinə geniş yol verərək dili korlamaq olmaz. Lakin ehtiyac hiss edildikdə bu və ya başqa bir xalqın sözünü tərcüməsiz işlətmək olar. Bu o şəraitdə mümkündür ki, həmin alınacaq sözlər gündəlik həyatda hamıya çox rast gəlməmiş olsun.

B.Çobanzadə belə hesab edirdi ki, müxtəlif anlayışlar, əldə edilən təcrübəvi biliklər praktiki dildə başqalarına dürüst çatmaqdan ötrü vahid istilahlarla - terminlərlə adlandırılmalıdır. O, ədəbi dilin inkişafında istilah məsələsini əsas hesab edirdi, bunu da bu və ya digər elm sahələrində çalışan alimlərin yaradıcı səyləri nəticəsində əldə etmək mümkündür. Bu terminləri yaradanlar dilin təkmilləşməsində, zənginləşməsində bilavasitə iştirak edirlər. Hər bir anlayışın ayrıca qarşılıqlı olmasını zəruri hesab edərək yazırdı: Biz dediyimiz kimi, elmi-terminologiyaya əlifba prinsiplərinə müsabəhdir. Orada hər səs ayrıca işarəsi olmasını tələb etdiyi kimi, terminologiyada da hər hansı bir anlayışın qarşılığı olaraq ayrıca bir söz - termin olmasını tələb edir. Deməli, terminlərin hər biri ancaq bir məna ifadə etməlidir. Bununla belə bir də lüzumsuz olaraq alınma terminlərin işlənməsi tərəfdarı deyildi. A.Babayev yazır: “B.Çobanzadə elmin bu və ya digər sahələri üçün beynəlxalq miqyasda işlənən sözləri almağı tövsiyə etməkdə heç də dilimizi başqa dillərin termin və ibarələri ilə doldurmaq, onu anlaşılmaz bir dərəcəyə gətirmək niyyətində deyildi. Bunu biz onun müxtəlif çıxış və məqalələrində də görə bilərik. O, həmişə dilimizi, istilah yaradarkən ən əsas baza kimi götürməyi tövsiyə edirdi” (2, 276). Onu da qeyd etmək lazımdır ki, B.Çobanzadə terminlərin yaranma yolları və prinsiplərini müəyyənləşdirmək haqqında fikirlərini ardıcılıqla davam etdirmişdir. Beynəlmiləl terminlərin dilə gətirilməsini zəruri hesab edərək yazırdı: “Elmin vətəni yoxdur, insan fikirləri arasında beynəlmiləl, cahanı olaraq doğrulan birinci əsər elmdir. Dünyanın hər yerində faydalı və doğru olmayan fikir elm sayıla bilməz. Bu elmin dili cahanı və beynəlmiləl olmalıdır. ... Bugünkü elmlərdə isə bu cahanilik dildə də özünü göstərməkdədir. Texnologiya, meditsina, riyaziyyat kimi elmlərin dili doxsan faiz ümumdür. Bir ingilis doktoru ilə bir türk, yaxud cin doktoru (hər üçü indiki əsrin doktorluq elminə vaqif olmaq şərtilə) bir-birini qolayca anlar və bir-birinə reseptlərini oxuya bilər” (3, 4).

B. Çobanzadə sonralar da Azərbaycan Terminologiya Komitəsinin sədri kimi terminologiyanın inkişafı üçün həm praktik, həm də nəzəri məsələləri ilə dərinlən məşğul olmuşdur. O, bu müşahidələr əsasında terminlə sözün arasındakı fərqləri qruplaşdırmışdır: 1) İstilah zehni təhlil və tərkib nəticəsində müəyyən sistem altına alınmış bilik, məlumat dairəsində iştirak edən üsürlərin adıdır. 2) Terminləri çox adam bilmir. 3) Adi sözlərlə terminlər arasında fərq bir tərəfdən danışq dilindəki sözlərin elmi dildə mənalarını dəyişmələri, digər tərəfdən istilahlardan çox-süni olmasıdır. 4) Elmi istilahlardan, bir dərəcəyə qədər hər dildə internasional bir mahiyyətdə olmaqla bərabər, zamanımızda hər elmdəki istilahlardan müəyyən faizi bütün cahan miqyasında internasionaldır (3, 217).

Əcnəbi terminlərin çatışmayan cəhətlərini diqqətə çatdıran alim, əvvəla, hesab edir ki, ana dilində yaradılacaq terminlərdəki üstünlüklər eynən əcnəbi əsasda qurulacaq terminlərin nöqsanlarını təşkil edirlər. Bu, o deməkdir ki, öz sözlərimizin üstünlükləri elə alınmaların çatışmayan cəhətidir. Digər çatışmayan cəhəti kimi, Bəkir Çobanzadə belə terminlərin tədris baxımından zərərli olması, çətin qavranılması və buna uyğun olaraq zehni inkişafın geriləməsi məsələsini aydınlaşdırır və fikrini konkret nümunələrlə əsaslandırır. Terminologiya tərtib edilərkən ümumtürk söz bazasını nəzərə almağı vacib sayır, bunun üçün türk xalqlarının bir-birinə ümumi yaxınlığı olan dialektlərinə və ümumiyyətcə, xalq dilinə əsaslanmağı lazım bilir. Bundan başqa əcnəbi dildən alınan terminlərin tədrisi və qavranılması məsələsinə diqqət çəkir. Dilimizdə mövcud olan terminlərin heç də hamısı ümumtürk ümumi bazası əsasında yaranan sözlər deyil, onlarla yanaşı ərəb-fars və rus-Avropa ümumi bazaları əsasında yaranan xeyli sayda terminlər işlənməkdədir. Hətta bu tendensiya müasir dövrimizdə də aktualdır. Bunun isə müəyyən səbəbləri vardır. Buna görə də Bəkir Çobanzadə dildə işlənən əcnəbi terminlərin

zəruriliyini “ümumiyyətlə, elm bir xalqın həyatı içərisində qapanmadığı kibi, elmi istilahlər da yalnız bir dilin çərçivəsi içində qalamaz” (4, 218) fikrini söyləyərək təsdiq edib əsaslandırır. Alim onu da qeyd edir ki, elmi və mədəni əlaqələr nəticəsində bir dilin başqa dillərdən termin alması yaxşı haldır, hətta elmin, mədəniyyətin nisbi üstünlüklərini göstərən hallardan birisidir. Lakin bu hər zaman belə ola bilməz. Ona görə ki, türk xalqlarının ərəb və fars terminlərini almaları bunların ifadə etdikləri fikirlərin türklərdə bulunmadığına dəlalət etməz. Buna əlimizdə bir çox konkret, tutarlı dəlillər vardır ki, bunlar da əski türk yazılı abidələridir. Bu abidələri gözdən keçirdiyimiz zaman acun, bitik, savğat, anık və s. kimi bir çox sözlərə rast gəlirik ki, bunların yeri artıq əcnəbi terminlər tərəfindən tutulmuşdur. Bunların hamısı türk dilinin mədrəsələrdə oxunmayıb, təhsilin ərəb və fars dili ilə getməsindən, bu da öz sırasında daha dərin bir çox səbəblərdən irəli gəlir (5, 217-218).

Bəkir Çobanzadə ərəb-fars bazası əsasında yaranan terminlərin dilimizə gəlmə və formalaşma məsələsinə bu cür aydınlıq gətirməklə yanaşı, belə terminlərin dilimizə gələndən sonra törətdiyi digər bir xətanı da diqqətə çatdırır. Bəkir Çobanzadə termin yaradıcılığında üçüncü baza kimi Avropa ümumi bazasını göstərir və qeyd edir ki, “Terminologiya yaradarkən diqqət yetirməli olduğumuz üçüncü baza elmi anlayışlar, elmi nəzəriyyələr sahəsində ümumi istiqamət tutmağımız və bununla yanaşı, onların adlarının, terminlərinin Avropa tərzinə əsaslanmağımızdır” (5, 180).

Bu illərdə başqa dillərdən sözləmə, milli dil bazası əsasında yeni terminlər yaratmaq kimi problemlər mövcud idi. Belə ki, bir çoxları Azərbaycan ədəbi dilinə hazır terminlər almaq və başqa dillər hesabına Azərbaycan dilini zənginləşdirmək kimi yanlış bir yol tutduqları halda B.Çobanzadə bu sahədə düzgün mövqə tutmuşdur: O belə hesab edirdi:

1. Ərəb-fars dillərindən alınmış terminlərlə qarşılıqlı əlaqəni kəsmək.
2. Ərəb-fars dillərindən alınmış olan termin və ifadələrdən yalnız elələrini saxlamalı ki, onlar ümumxalq leksikonuna daxil olmuş və vətəndaşlıq hüququ qazanmış olsunlar.
3. Ana dilindən süni surətdə termin yaratmaqdan sakınmaq, çünki belə terminlər çox vaxt müvəffəqiyyətsiz olur və elmi-mədəni dildə qarışıqlıq yaradır.
4. Beynəlxalq və Avropa terminlərinə qarşı istiqamət götürmək - xüsusilə texniki, ictimai-iqtisadi və tibb elmlərində.
5. Belə beynəlxalq sözləri kök kimi qəbul etmək. Qrammatik formalara gəlincə bunlar dilimizin qanunlarına uyğunlaşdırılmalıdır.
6. Xüsusilə botanika, zoologiya və yerli xarakter daşıyan başqa sahələr üçün termin yaratmaqdan ötrü xalq leksikasını öyrənmək.

Bu məsələlərin hər biri həmin dövrdə əhəmiyyətli məsələlərdən idi və ərəb-fars sözlərinin hamısını dildən çıxartmaq kimi meyillər üstünlük təşkil edirdi.

B.Çobanzadə terminlərin vahid mənaya malik olmasını da əsas şərtlərdən hesab etmişdir. B. Çobanzadə sonralar da Azərbaycan Terminologiya Komitəsinin sədri kimi terminologiyanın inkişafı üçün həm praktik, həm də nəzəri məsələləri ilə dərinlən məşğul olmuşdur. O, bu müşahidələr əsasında terminlə sözün arasındakı fərqləri qruplaşdırmışdır: 1) İstilah zehni təhlil və tərkib nəticəsində müəyyən sistem altına alınmış bilik, məlumat dairəsində iştirak edən ünsürlərin adıdır. Müəyyən sistem altına alınmış bilik ünsürləri nədir? Elm və fənn dediyimiz şey də budur. Adi məlumatla elmi bir-birindən ayıran bir sistemdir. Məlum olduğu kibi, bu məlumatın işarətləri olan addım da müəyyən sistemi əks etdirir, 2) Terminləri çox adam bilmir. 3) Adi sözlərlə terminlər arasında fərq bir tərəfdən danışığı dilindəki sözlərin elmi dildə mənalarını dəyişmələri, digər tərəfdən istilahların çox-çox süni olmasıdır. 4) Elmi istilahlər, bir dərəcəyə qədər hər dildə internasional bir mahiyyətdə olmaqla bərabər, zamanımızda hər elmdəki istilahların müəyyən faizi bütün cahan miqyasında internasionaldır. Bu bölgüdən sonra Bəkir Çobanzadə öz dilindən və əcnəbi dillərdən alınan terminlərin ayrı-ayrılıqda çatışan və çatışmayan cəhətlərini qeyd edir. Öz dilindən alınan terminlərin iki böyük məziyyətini (üstünlüyünü) göstərir: 1) qolaylıqla anlaşılması, 2) zehndə başqa ana dili sözlərlə şəkildə və səs-cə birləşərək təmelli surətdə yerləşməsi.

I Türkoloji qurultayda B.Çobanzadə öz məruzəsində bunu müəyyənləşdirmiş və qeyd edirdi ki, üç belə mənbəyə ayırmaq olar: ümumtürk, ərəb-fars və Avropa dilləri. Bəkir Çobanzadə dildə işlənən əcnəbi terminlərin zəruriliyini “ümumiyyətlə, elm bir xalqın həyatı içərisində qapanmadığı kibi, elmi istilahlər da yalnız bir dilin çərçivəsi içində qalamaz (4, 218)” fikrini söyləyərək təsdiq edib əsaslandırır. Alim onu da qeyd edir ki, elmi və mədəni əlaqələr nəticəsində bir dilin başqa dillərdən termin alması yaxşı haldır, hətta elmin, mədəniyyətin nisbi üstünlüklərini göstərən hallardan birisidir. Lakin bu hər zaman belə ola bilməz. Ona görə ki, türk xalqlarının ərəb və fars terminlərini almaları bunların ifadə etdikləri fikirlərin türklərdə bulunmadığına dəlalət etməz. Buna əlimizdə bir çox konkret, tutarlı dəlillər vardır ki, bunlar da əski türk yazılı abidələridir. Bu abidələri gözdən keçirdiyimiz zaman acun, bitik, savğat, anık və s. kimi bir çox sözlərə rast gəlirik ki, bunların yeri artıq əcnəbi terminlər tərəfindən tutulmuşdur. Bunların hamısı türk dilinin mədrəsələrdə oxunmayıb, təhsilin ərəb və fars dili ilə getməsindən, bu da öz sırasında daha dərin bir çox səbəblərdən irəli gəlir (5, 217-218). Buradan aydın olur ki, Bəkir Çobanzadə purizm hadisəsini termin yaradıcılığında yaxşı hal hesab etmir.

Bunun əksinə olaraq belə halların baş verməməsi üçün alınma terminlərdən istifadəyə üstünlük verir. Lakin onu da diqqətə çatdırır ki, alınmaları dilə kor-koranə gətirmək olmaz, onlar dilə zərurət olduqda gətirilir, bu zaman isə onlardan yerli-yerində və dilimizin mövcud qayda-qanunlarına riayət etməklə tətbiq etmək lazımdır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. IX cild. Bakı, 1986, 624 s.
2. Babayev A.M. Azərbaycan dilçiliyinin tarixi. Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 1996, 276 s.
3. Çobanzadə B. "Elmi və ədəbi dil məsələsi" // Çobanzadə B., Seçilmiş əsərləri. Beş cildə, II cild, Bakı: Şərq-Qərb, 2007, səh. 213-221.
4. Sadıqova S. Azərbaycan dilinin terminologiyası. Bakı: Elm, 2011, 380 s.
5. 1926-cı il I Bakı Türkoloji Qurultayı (Stenoqram materialları, bibliografiya və foto-sənədlər), Bakı: Çinarçap, 2006, 571 s.

MƏHƏRRƏM MƏMMƏDLİ*

Azərbaycan, Bakı

BƏKİR ÇOBANZADƏ VƏ URAL-ALTAY DİLLƏRİ NƏZƏRİYYƏSİ

Açar sözlər: türk, monqol, tunqus- mancur, fin- uqor, samodi, abidə

B.Chobanzadeh and Ural-Altai Language Theory

The article considers the ideas and concepts of prominent scientist B.Chobanzade about the Ural-Altai hypothesis, which is related to the fluency of the Turkic languages in other languages. The scientist defended genetic and typological kinships of Finno-Ugric, Mongolic, Samodic, Tungusic-Manchurian and Turkic languages, commented on the existing ideas about the Turkic languages, history, ancient places of land, and proposed new original ideas. At this article his thoughts are associated with modern Turkish researches.

Key words: Turkic, Mongolic, Tungusic-Manchurian, Finno-Ugric, Samodic, monument.

Hər bir dilin tarixi yazılı abidələri və ən qədim dillərlə əlaqələri ilə müəyyən olunur. Türk dillərinin ən qədim yazılı abidələri V-VI yüzilliklərə aid olsa da, dünyanın ən qədim xalqları ilə tarixi əlaqələr, şumer, etrusk, monqol, tunqus-mancur, fin-uqor, dravid, hindu və s. qədim dillərlə ortaq elementlər, maddi-mənəvi mədəniyyət nümunələri bu dillərin tarixinin daha qədim olmasını göstərir. Görkəmli alim B.Çobanzadə ayrı-ayrı əsərlərində türk dillərinin tarixi probleminə toxunsa da "Türk-tatar lisanıyyatına mədxəl" əsərində bu məsələyə geniş şəkildə aydınlıq gətirmişdir. "Ural-Altay dilləri" məqaləsində problemə bu mövqedən yanaşmış, bunun araşdırılmasının dörd istiqamətini müəyyənləşdirmişdir: 1) fin- uqor, monqol, tunqus-mancur, türk və samodi dilləri ailələrinə daxil olan dil və dialektlərin araşdırılması; 2) bu dil ailələrinin ortaq fonetik, qrammatik və leksik xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi; 3) bu dillərin yazılı abidələrinin tədqiqi; 4) şumer, etrusk, yapon, koreya dillərinə aid tədqiqatların genişləndirilməsi

B.Çobanzadə Ural-Altay dillərinə "fin-uqor, samoyed, mancur, yaxud tun- quz, moğol və türk- tatar" olmaqla beş dil ailəsini daxil etmiş, problemin şərhinə fin- uqor dil ailəsindən başlamışdır. Ural dillərinə aid olan fin- uqor dilləri iki qrupa bölünür. Birincisi, uqor qrupuna ustyaq, voğol və macar dilləri daxildir. Bunların içərisində inkişaf etmiş macar dilidir ki, qədim abidələri XI-XII əsrlərdə yazıya alınmışdır. Alimin ustyaq və voğol adı ilə bəhs etdiyi dillər artıq türkologiyada xan- tı və mansi adları ilə tanınır. Fin dilləri ailəsi üç yarımqrupa bölünür: 1) baltik yarımqrupuna "əsl fin dili suomi, eston, lev (Qurlandiyanın şimalında), kareliya; Perm və Volqa yarımqruplarına lap, votyaq, zıryan, çeremiş, iki mordva (Erzpa və Mokşa) dilləri" aiddir. Burada fin dilinin üstünlüyü və zənginliyi Avropa dilləri ilə müqayisə olunur, ən qədim abidələrinin XVI əsrdə yazıldığı bildirilir.

B.Çobanzadənin yaşadığı dövrdə Ural dilləri kifayət qədər tədqiq olunmamışdı, onların bir- biri və Altay dilləri ilə müqayisəli öyrənilməsi tam başa çatmamışdı Buna görə də türkologiyada Altay dilləri problemi aktuallaşmışdı. Bu səbəbdən də alim tədqiqatlarında Altay dillərindən geniş bəhs etmişdir. Son dövrlərdə protoural və protoaltay dillərinin müqayisəli tədqiqi bu dillər arasında oxşar fonetik, qrammatik və leksik xüsusiyyətləri aşkara çıxarmışdır.

Məqalədə adı çəkilən Şimal Buzlu okeanın Avropa və Asiya sahillərində yaşayan samodi xalqları fin- uqor dilləri ilə qohum hesab olunur. Müəllif hər iki dil ailəsi arasında sözün strukturu və lüğət tərkibində uyğunluğun olmasını göstərir.

Moğol adlandırılan müasir türkologiyada monqol adı ilə bəhs edilən dil ailəsinə buryat və kalmık dilləri daxil edilir. Monqol və türk dilləri arasında həddindən artıq oxşarlığın mövcudluğu nəzərə çatdırılır. Burada

* Bakı Dövlət Universiteti Türkologiya kafedrasının professoru

yalnız Rusiyada yaşayan monqollar, yəni buryat və kalmıqlar qeyd edilir. Halbuki Monqolustandakı xalxa və oyrot, Çin Xalq Respublikasının İç Monqolustan əyalətindəki monqor, baon, barqa, düşyan, Əfqanıstandakı moğol dilləri də bu ailənin tərkibindədir.

Mancur, yaxud tunquz və ya tunquz kimi qeyd edilən dil ailəsinə “mancu, Tunquz və yaxşı tədqiq olunmamış dillər “daxildir. Çinin içərilərindən Şimal Buz- lu okeanın sahillərinə qədər ərazilərdə yaşadıkları göstərilir. Mancur dilinə şübhə ilə yanaşılmasının səbəbi kimi onun artıq çinliləşməsi göstərilir. XX əsrdə tunqus ədəbi dilləri və dialektləri geniş öyrənilmiş, spesifik xüsusiyyətləri türk və monqol dilləri ilə müqayisəyə cəlb edilmişdir. Türk və tunqus-mancur dilləri arasında orta qəhətlər: uyğun səs tərkibi və fonemlər sistemi, ahəng qanununa riayət olunma sı, damaq ahənginin dodaq ahənginə nisbətən möhkəmliyi, şəkildə iki və ya üç variantlı olması, qoşa saillərin işlənməməsi, samitlərin söz ortasında yanaşı işlənməsi, r samitinin söz əvvəlində işlənməməsi, heca vurğusunun ilk hecaya düşməsi, sonor samitlərin söz sonunda aktivliyi, iltisacı dil tipi, çıxışlıq halın müqayisə bildirməsi, müəyyən miqdar saylarından sonra isimləri cəm şəkildə qəbul etməməsi, qrammatik cins kateqoriyasının olmaması, sz sırasının eyniliyi və s.

Göründüyü kimi, B.Çobanzadə əsərin adına uyğun türk dilləri ailəsi istisna olmaqla, digər dil ailələrindən qısa və ümumi şəkildə bəhs etmiş, onların adlarını və yaşadıkları əraziləri qeyd etməklə Ural-Altay etnocoğrafiyasının böyüklüyünü təsdiqləmişdir.

Ural-Altay dillərindən ən qədim və zəngini türk dilləri ailəsi hesab olunur. Alim öncə türk dillərini etnik tarix baxımından belə təsnif edir: yakut, teleut, komandin, Yenisey türkləri, uryanxay (Monqolustanın qərbində), Baraba, qırğız, noqay, kumuk, qaraçay, başqırd, sart, özbək, türkmən, Osmanlı, tatar (Qazan, Kırım), Azərbaycan, çuvaş, kun (1, s. 68). Alimin fikrincə, Avropa və rus türkoqları bunları müstəqil dillər hesab etsələr də mənşəcə eyni dilin şivələridir. Yalnız çuvaş və yakut dilləri spesifik morfoloji quruluşa və lüğət tərkibinə malik dillər hesab olunur. Təsnifatın sonunda qeyd olunan kun dilini sonralar bəzi türkoqlar hun dili hesab etmişlər. Halbuki müəllif bi dili koman, yəni qırpaq dili olmasını şərhlərinə də göstərmişdir. “Macarca Kun Kumanların etnik adlarından birini korumaktadır. X-XI yüzüyl gelişmelerini konu alan Arap ve Fars kaynaklarının çoğu Kitayların yayılması sonucu topraklarını terk eden bu boyu Kıpçak olarak adlandırır. Aslında Kıpçaklar ve Kun/ Kuman boyları iki farklı Türk topluluğudur, ama XI yüzüyldeki göç sırasında birleşmiş ve siyasal bir birlik oluşturmuşlardır.” (2, s. 80)

Vahid türk dili X-XII əsrlərdə iki regional varianta ayrılmışdır ki, bunlardan biri cığatay, digəri isə oğuz türkcələridir. Orta Asiya, Kaşqar, Sibir, Volqaboyu, Kırım, Kubanda cığatay, türkmən, azərbaycanlı, osmanlı, səlcuqlar, Rumeli türkləri isə oğuz türkcəsində danışıqlar (1, s. 72). Əksər türkoqlara görə, həmin dövrdə türkinin üç regional variantı olmuşdur ki, qeyd olunanlardan əlavə şimal-qərb, qırpaq türkcəsidir. Burada isə B.Çobanzadənin qənaətinə görə, cığatay türkcəsi türkinin şərq və şimal-qərb variantlarını özündə ehtiva edir. Halbuki hər iki dil bir-birindən səciyyəvi cəhətləri ilə seçilir.

B.Çobanzadənin dil, ləhcə və şivə terminlərinə münasibəti müasir Türkiyə dilçiliyində davam etməkdədir. Azərbaycan dilindəki dialekt və şivə terminlərinə türk dilində “ağız” sözü uyğun gəlir. Türk dilçiliyində ləhcə bir dilin coğrafi və siyasi səbəblərdən başqa, spesifik fonetik və qrammatik xüsusiyyətlərinə görə ayrılan qoluna və ya tarixi inkişaf prosesində bir dildən ayrılan fərqli xüsusiyyətlər kəsb edən qoluna deyilir. Bu meyara görə, çuvaş və yakut dilləri ləhcə hesab edilir. Şivə ədəbi dildən səs və forma baxımından, ağız isə yalnız tələffüz cəhətdən fərqlənir. Türk alimləri buna görə də müasir türk dillərini (Azərbaycan, qazax, özbək, qırğız və s.) şivə hesab edirlər. Türkiyə Respublikasında Ankara, Qaziantep, Giresun, İzmir, Konya, Tokat, Urfa və b. bölgələrdə məhdud dairedə yayılan ünsiyyət vasitəsi isə ağız adlandırılır. Terminlər arasındakı meyarlar düzgün müəyyənləşdirilmədiyindən ləhcə, şivə və ağız terminlərinin bir-birinin əvəzində işlənməsinə tez-tez rast gəlinir. Türk alimlərinin bu mövqeyi digər türkoqlar tərəfindən etirazla qarşılır. Çünki onların şivə və ya ləhcə adlandırdıkları müasir türk dillərinin hər birinin ərazi-inzibati bölgüsü, ədəbi dilləri, üslubları, bir-birindən cüzi fərqlənən dialektləri mövcuddur.

Məqalədə “Ural-Altay dilləri” nəzəriyyəsinin yaranmasına və tədqiqinə aydınlıq gətirilir. T.Stralenberqin banisi olduğu fərziyyənin Maks Müller, M.Kastren, Vinkler və b. tərəfindən inkişaf etdirilməsi, bu dillərin həmin alimlər tərəfindən tatar (T.Stralenberq), Turan (M.Müller), Altay (M.Kastren) dilləri adlandırılmasına diqqət yönəldilir. Müəllif bu adların arasında Ural-Altayı daha münasib hesab edir. Ural-Altay bu xalqların qədim yurd yerləri olduğundan bu ifadənin işlənməsini məqbul sayır. Bu dillər təsadüfən tatar və ya turan adlandırılmamışdır, alimlər bu dillərin kökündə, mənşəyində türk dillərinin dayanmasını fikrini irəli sürmüşlər. Həmin dövrdən başlayaraq aparılan araşdırmalarda monqol, fin-uqor, hindu, dravid, sumer, etrusk və b. dillərlə türk dilləri arasında orta qəhətlər çoxluq təşkil edir.

Yapon dili təcrid olunmuş dillərdəndir. Bu dilin Ural-Altay dilləri ilə qohum olması barədə fikirlər türkologiyada özünə yer almışdır. Bu məsələni Vinkler “Yaponca və finca” əsərində irəli sürmüş, hər iki dilin qohumluğunu sübut etməyə çalışmışdır. Əslində yapon dilinin Ural-Altay dilləri ilə qohumluğu fikrini ilk dəfə Anton Boller irəli sürmüşdür (1857). Sonralar N.Klaprot, V.Vinkler, V. Pröle, Q.Ramstedt və b. onun fikrini inkişaf et-

dirmişlər. Fin-uqor dillərinin hind-Avropa dilləri ailəsinə mənsub olması barədə də nəzəriyyə meydana çıxmışdır. V.Viklund “Fin-uqorca və hind-germanca” adlı əsərində bu problemi şərh etmişdir. B.Çobanzadənin fikrincə, XX əsrin əvvəllərində mübahisələrin yaranmasının səbəbi Ural-Altay dillərinin kifayət qədər tədqiq olunmamasıdır. Digər tərəfdən də qədim türk və fin dillərinin müqayisəli araşdırılması mübahisələrə son qoya bilər.

XX əsrin əvvəllərində Ural-Altay dilləri və onların dialektləri tam öyrənilmədiyindən qədim şumer, etrusk və bask dillərinin dünya dilləri sırasında yeri müəyyənləşdirilməmişdi. Leforman və alman alimi Hommel tədqiqatlarında şumer dilinin Ural-Altay ailəsinə mənsub olmasını göstərsələr də bu problem tam elmi həllini tapmamışdı. Həmin dövrdə etrusk dili barədə mübahisələr artmaqda idi Bu dili latın (Korsen), hind-Avropa (Ovember, Osik), Qafqaz-ləzgi (V.Tomsen) dillərinə yaxınlığını iddia etmişlər. B.Çobanzadə əksər alimlərdən fərqli olaraq, etrusk dilinin Ural-Altay dillərinə yaxın olmasını söyləyən ilk alimlərdəndir.

Türk xalqlarının və dillərinin tarixi və mənşəyi onların ethocoğrafiyası ilə birbaşa bağlıdır. Türklərin qədim yurd yerləri ilə bağlı müxtəlif fikirlər mövcuddur “Pedersen, H.Vamberi, Munkaçi kimi alimlər Altay dağlarından İranın şimalına, Qafqaz dağlarına qədər türk-tatarların əski vətənlərini araşdırmışlar. Bu gün də türk-tatar lisanları Asiyanın qərbində və Avropanın Şərqi ölkələrində istifadə edilən qədim dillərdir” (1, s. 70). Bu vacib məsələ kimi türk dillərinin ilkin təsniflərində də nəzərə alınmışdır. Alim V. Radlovun təsnifinə yüksək qiymət vermiş, coğrafi, irqi və dil xüsusiyyətlərini nəzərə aldığına görə onu mükəmməl bölgü saymışdır. V.Radlovun bölgüsündə çuvaş və yakut dillərinin öz əksini tapmaması onların müstəqil dillər olması ilə əlaqələndirir. Bundan başqa, qərb qrupunda özbək və sarta (Xivə, Buxara) dillərinin, cənub qrupunda isə Krım-tatar dilinin mövqeyinin düzgün müəyyənləşdirilmədiyi qeyd olunur. Alim burada öz fikrində qalaraq türk-tatar dillərinin cığatay və oğuz olmaqla iki qrupa ayrıldığını göstərir. XIII əsrə qədər hər iki dilin qarışmış olması fikrinin arxasında vahid türk dilinin mövcudluğunu təsdiqləyir. Türkinin mövcudluğuna əsas nümunə Orxon yazıları, “Kutadqu bilik”, “Hibətül-həqayiq” əsərləridir.

Türk dillərinin tarixindən bəhs olunur; tarix səhifələrində ilk dəfə tükü adı ilə tanındıqları qeyd edilir. Çin mənbələrindəki məlumatlar, türklərin mənşəyi ilə bağlı əfsanələr (Boz qurd və Ərnəkön) xatırladılır. Alim türk dillərinə aid yazılı abidələri yazıldığı məkana və dilinə görə qruplaşdırır: a) ümumtürk yazılı abidələri b) Şərqi Türküstan yazılı abidələri; c) Orta Asiya yazılı abidələri; ç) qıpçaq yazılı abidələri; d) bulqar yazılı abidələri; e) Anadolu və səlcuq yazılı abidələri; ə) Misir məmlüklərinin yazılı abidələri

Türk dillərinin ilk yazılı abidəsinin VII-VIII əsrlərdə yazıya alınan Orxon abidələri hesab edilir. Bu yazının mükəmməl şəkildə olması onun meydana çıxdığı dövrdən qədim olmasını göstərir. Bu dövrdə uyğurların da abidələri meydana çıxmışdır ki, onların tarixi miladdan əvvələ aiddir. Orxon abidələrindən üçü- Ongin, Kültiqin, Bilgə xaqan mükəmməl yazıya malik olması göstərilir. Bu abidələrin tədqiqində Alaəddin Ata Məlikin (Cəvini), V.Yadrinsevin, V.Tomsenin fəaliyyəti barədə məlumat verilir. Orxon abidələrinin məzmunundan bəhs edən müəllif, onların dilinin uyğur dilinə ən yaxın ləhcə hesab etmişdir. Orxon–Yenisey qədim türk dialektfövqüsündə yazılmış, sonra onun oğuz və uyğur ləhcələrində fərqlənmələr meydana çıxmışdır. Müasir türkoloji araşdırmalar Orxon abidələrinin dilinin oğuz ləhcəsinə uyğunluğunu tam müəyyən etmişdir.

Yenisey abidələrinin kifayət qədər tədqiq olunmaması və yazıların pis mühafizə olunması səbəbindən onlar uyğur əlifbası ilə yazılması və Berezinin tədqiqatlarına əsaslanaraq XIII əsrdə yazıldığı güman edilir. Yenisey abidələrinin tədqiqinin genişlənməsindən aydın oldu ki, Orxon abidələri ilə müqayisədə yazının kortəbii şəkildə olması, cümlənin strukturunun sadəliyi, məzmunun bəsitliyi onların qədimliyini göstərir, yəni V-VI əsrlərdə yazıya alınmasını təsdiqləyir.

Bu sırada Y.Balasaqunlunun “Kudaqu bilik” əsəri barədə geniş məlumat verilir. Əsərin aşkara çıxarılması, müəllifi, yazıya alındığı tarix və yer (miladi 1439-da Heratda), nüsxələri, məzmunu, nəşr tarixi, hətta nüsxələrin oxunuş fərqləri (Vamberi, Tomsen, Radlov, Martin Hartman) barədə məlumat verilir. Əsərin uyğur dilində yazılmış nüsxəsi əsas sayılmır, Qahirə variantına əsaslanaraq ilk dəfə ərəb dilində yazılması qənaətinə gəlir. Alim Yusif Hacibin əsərini 1069-cu ildə Kaşğar- da tamamlamasını, Buğra xana hədiyyə etməsini qeyd edir. Əsərin məzmunundan çıxış edərək Çin dilindən türk adət-ənənəsinə uyğun tərcümə olunması, Makiavellinin “Prinsip” əsərinin təsiri ilə yazıldığını, Sədinin “Bustan” əsərinə bənzəməsi fikirlərini irəli sürür.

Orta Asiyada yazıya alınan Əbu Müslim həyatı haqqında roman (1155), Yusif və Züleyxa məsnəvisi, Rəbquzinin “Qisəsül-ənbiya (1310)”, Xacə Əhməd Yasəvinin “Hikmət” əsərlərinin adı çəkilir, onların dili, yazıldığı tarix, nəşrləri göstərilir.

Qıpçaqlara aid abidələrin XIV əsrdə yazıya alınması müəyyənləşdirilir. Xronoloji ardıcılıqla “Kodeks komanikus”(1303), uyğur əlifbası ilə yazılmış Toxtamış xanın fərmanı, Teymur Kutluğun məktubunun dövr üçün əhəmiyyəti qeyd edilir.

Bulqarlara aid edilən, Bulqar şəhərlərinin xarabalıqlarından, Volqa və Kama çaylarının sahilindən tapılan ərəb dilində yazılmış məzar kitabələrinin Berezin, Əhmədov, N.Aşmarin, Hüseyn Feyzanoğlunun nəşr etdikləri, XIV əsrə aid edilən kitabələrdən bəhs edilir, həmin əsərlərdə çoxlu türk sözlərinin olması bildirilir.

Anadolu və ya Osmanlı, eləcə də səlcuq türkcəsinə Sultan Vələdin fars dilindəki “Rübabnamə”si (1305-1312), Aşıq Paşanın “Qəribnamə” əsəri, Yunis İmrənin “Divan”ı (1308), Əhmədin “İsgəndərnamə” (1390) dastanı, “Rum səlcuqları tarixi” əsərləri aid edilir.

Misir məmlükləri adı ilə tanınan qıpçaqlara aid əsərlərdə qeyd olunur: Kitabi-məcmui-tərcümani- türki və ərəbi və moğoli və farsı“, Həyyan əl Qərnatinin “Kitabül-idrak li-lisanil-ətrak” (1312-1313), Sədinin “Gülüstən” ının “Kitabi-Gülüstən ba- türki” adlı tərcüməsi göstərilir, hər bir əsərin dili, yazıldığı tarix mənbələr əsasında müəyyən olunur. Müəllif araşdırmalarında Məmlük türklərinin mənşəyinə aydınlıq gətirir, əsərlərinin dilinin “Dəşti-Qıpçaq”ların dili ilə eyni olması qənaətinə gəlir.

B.Çobanzadə tədqiqatlarında Ural- Altay dillərinin qohumluğu ideyasını müdafiə eləmiş, yeni fikir və mülahizələri ilə türkologiyaya zənginləşdirmiş, bu sahə də aparılacaq araşdırmaların istiqamətlərini müəyyənləşdirmişdir.

Ədəbiyyat

1. Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri. Beş cildə, I cild, Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 336 s.
2. Eva Kincses Nagy, İbrahimov E. Yok olan bir halk vey ok olan bir dil: Macarıstandakı kumanlar ve kumanca, Türkologiya (Beynəlxalq elmi jurnal), Bakı, 2018, №1, s. 75-83.

ƏZİZƏ MİKAYİLOVA*

Azərbaycan, Bakı

AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİNDƏ BƏKİR ÇOBANZADƏNİN ROLU

Açar sözlər: iltisqi, morfolojiya, kök, şəkilçi, qrammatika.

The role of Bekir Chobanzade in the linguistics of Azerbaijan.

Bekir Chobanzade was the first person studied the Azerbaijani language with a scientific approach during SSSR. An outstanding Azerbaijani linguist wrote his notes about the structure of the grammar of the Azerbaijani language in articles and in large-scale works such as the Introduction to Turkish-Tatar linguistics (in Azerbaijani), Baku (1924), "Turkish language - home technician" (1928) "Turkish language" (1929), jointly written with F. Agazade" Turkish grammar "(1929-1930), written jointly with G.Bagyrzade" The basis of scientific grammar "(1929)," The methodology of the Turkish language "(1932), etc., e. Scientific articles and artwork were periodically published in the press.

Key words: agglutinative, morphology, root, suffix, grammar.

Dil strukturunun bu və digər sahəsinin öyrənilməsi dilimizin, həmçinin dilçiliyimizin tarixində əsas vəzifələrdən olmuşdur. Müasir Azərbaycan dilçilik elm təməlini qoyan görkəmli dilçi-alim Bəkir Çobanzadə “İkinci dərəcəli məktəblərdə dil dərsi”nin əhəmiyyətindən danışarkən orta məktəb və universitetlərdə tədris olunan qrammatika dərslərindəki fərqli cəhətləri göstərərək yazırdı: “Dil birinci dərəcəli məktəblərdə doğur və başlayırsa, ikinci dərəcəli məktəblərdə bütün varlığı və genişliyi ilə inkişaf edir. Məqsəd dili, dil hadisələrini daha dərin, daha ətraflı və geniş surətdə öyrənmək və öyrətməkdən başqa bir şey deyildir. Birinci dərəcəli məktəblərdə dil üzərində edilən müşahidələr, ikinci dərəcəli məktəblərdə daha üsuli və mücərrəd bir şəkil ala bilər” (I, III c, 317).

Azərbaycan dilinin qrammatikası məsələləri ilə elmi şəkildə məşğul olan ilk dilçi alim Bəkir Çobanzadə olmuşdur. B.Çobanzadənin müasir Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşu haqqındakı fikirləri onun “Türk-tatar lisaniyyatına mədxəl” (1924), “Türk dili-evdə texnikum” (1928), “Türk dili” (1929), F.Ağazadə ilə birlikdə yazdıqları “Türk qramerı” (1929-1930), Q.Bağırzadə ilə birlikdə yazıb-nəşr etdirdikləri “Elmi qramerin əsasları” (1929) “Türk dilinin metodikası” (1932) və s. əsərlərində öz əksini tapmışdır.

B.Çobanzadə yalnız Mirzə Kazım bəyin əsərlərini təhlil etməklə kifayətlənməmiş, ümumi dilçilik sahəsində də maraqlı əsərlər yazmışdır. Alim 1924-cü ildə yazdığı “Türk-tatar lisaniyyatına mədxəl” adlı məqaləsində müxtəlif dillərin “şəkli təsnifi”ni verərək aşağıdakı kimi qruplaşdırmışdır: “müxtəlif dillərdə söz şəkillərinin olub-olmamasına görə dillər siniflərə ayrılır. Belə təsnifə şəkli (морфологическая классификация) təsnif deyilir. Sərfin şəkillərə uğraşan qisminə şəkliyyat (морфология) deyilir. Dillər aşağıdakı qruplara bölünür: I. Hecalı dillər – sözlərində heç bir şəkilçi olmayan dillər. Çin dili, siyam dili bu dillərdəndir; II. Tərkibi dillər. Şimali Amerikada yaşayan və Şimali Amerika irqinə mənsub olan dillər bu qrupa aiddir. Türk-tatar dillərində də bu cür nümunələr mövcuddur. Lakin Şimali Amerika millətlərinin dillərində bu üsul bütün dilə aiddir; III. Sözlər yalnız şəkilçilər vasitəsilə deyil, həm də sözün kökünün dəyişməsi ilə düzəlir.

* Azərbaycan Texniki Universitetinin professoru, filologiya üzrə elmlər doktoru

Məsələn, hind-Avropa dilləri; IV. İltisacı (yapışdırma) dillər. Bu növ dillərdə şəkilçilər zəif surətdə kökə bağlanaraq yeni sözlər yaradır. Şəkilçilərin zəif surətdə sözlərə bağlanmasının səbəbi budur ki, hər şəkilçi kökə bağlandığı zaman öz mahiyyətini, məzmununu itirmir, müstəqil sözlər kimi qalır və digər şəkilçilər də eyni surətlə əvvəlki şəkilçiyə qoşulur. Məsələn, baba, baba+lıq, baba+lıq+lar, baba+lıq+lar+dan və s. Dünya dillərinin böyük bir hissəsi bu qrupa daxildir (1, I c., 49-50). Müəllif digər məqalədə "iltisac" sözünün izahını verərək yazır: "İltisac" nə deməkdir? Ərəbcə bu söz "aqlütinasiya" latın sözünün tərcüməsidir ki, hər ikisinin mənası "yapışdırmaq" deməkdir. Çünki iltisacı dillərdə damarla şəkilçi bir-birinə möhkəm surətdə bağlanmayıb, yalnız xəfif surətdə yapışdırılıb. Dünyada işlənən sözlərin əksəriyyəti iltisacıdır. Başlıca iltisacı dillər moğol, türk-tatar, fin-macar dilləridir" (1, III c., 69). Göründüyü kimi, Bəkir Çobanzadənin yazdığı fikir bu gün bütün qrammatika kitab və dərsliklərimizdə (müəllifi məlum olmadan) verilir: "Azərbaycan dilində sözün kökü sabit, dəyişməz qaldığı üçün həmişə müstəqil lüğəvi mənaya malik olur. Şəkilçilər, bir qayda olaraq, söz kökündən sonra gəlir. Belə dillər iltisacı (aqlütinativ) dillər adlanır".

Bəkir Çobanzadə "Türk-tatar lisaniyyatına mədxəl" məqaləsində sözləri iki qismə ayırır: "1. mənalarına görə; 2. şəkillərinə görə. Bu sinifləri bir-biri ilə qarışdırmamaq lazımdır... Birinci təsnif məntiq üzərində qurulur. İkinci təsnif isə sözlərin şəkillərinə görə olmalıdır" (1, II c., 56). Təsnifatdan aydın olur ki, alim dilçiliyin, əsasən, iki bölməsi olduğunu göstərir. Birinci qrupa aid olan – məntiqə əsaslanan bölgədə sözlər mənalarına görə qruplaşdırılır. Bu, dilçiliyin leksika bölməsidir. Sözlərin "şəkillərinə" görə qruplaşdırılması dedikdə, çox güman ki, dilçiliyimizin qrammatika şöbəsi (daha dəqiq desək, morfolojiya bölməsi) nəzərdə tutulmuşdur.

B.Çobanzadə həm də dilçiliyin fonetika bölməsinin tədqiqi ilə bağlı araşdırmalar aparmış, öz dilçilik görüşlərini müxtəlif məqalə, dərslik və kitablarında çap etdirmişdir.

1927-ci ildə "Maarif işçisi" qəzetinin beşinci nömrəsində çap olunmuş "Türkcə sərf və nəhv istilahları" adlı məqaləsində həm türk, həm də digər türk dillərinin (Qazan və kırım tatar, qazax, özbək) dilçilik bölmələrini yenidən təsnif edir: "Qazan-tatar sərflərində işlədilən terminlər aşağıdakılardır: 1) səs bəhsi; 2) şəkliyyat; 3) nəhv". Türk dillərinin bölmələrini isə aşağıdakı kimi göstərir: 1) səs; 2) damar; 3) şəkilçi; 4) söz qrupu və cümlə; 5) məna (1, II c., 297-300). B.Çobanzadənin təsnifatını müasir dilçiliyimizə məxsus terminlərlə izah edək: "səs" – fonetika, "damar və şəkilçi" söz yaradıcılığı, "söz qrupu və cümlə" – sintaksis, "məna" isə dilçiliyin leksika bölməsidir.

1928-ci ildə B.Çobanzadənin "Türk dili" dərsliyi işıq üzü görür. Kitabda "Qısa mədxəl" adlanan "Giriş" hissədə türk dili və onun şöbələri haqqında məlumat verilmiş, sonrakı bölmələrdə söz, sözün kökü və şəkilçi, söz yapıcı və söz dəyişdirici, feili şəkilçilərdən, zərf və köməkçi nitq hissələrindən bəhs olunur.

Müasir dilçiliyimizdə qrammatika bölməsi iki hissəyə ayrılır: morfolojiya və sintaksis. Bəkir Çobanzadə yazır: "Lisaniyyatda sözlərin şəkilləri ilə məşğul olan qisminə sərf (qrammatika) deyilir və sözlərin şəklinə də – sərfi hadisələr deyilir (1, I c., 45)".

"Türk sərfinin tədrisi üsulu"ndan bəhs edən B.Çobanzadə dilin dörd bölməsi ətrafında araşdırmalar aparır: 1. sövtiyyat; 2. şəkliyyat; 3. nəhv; 4. mənaiyyat (1, III c., 150)

B.Çobanzadə Azərbaycan dilçiliyi ilə bağlı saysız-hesabsız araşdırmalar apararaq, nəhayət, 1930-cu ildə Fərhad Ağazadə ilə birlikdə "Türk qrameri" əsərini nəşr etdirmişdir. Əsərin "Başlangıç" hissəsində tərtib edilmiş bölmələrin müəllifləri haqqında məlumat verilir: "imla", "durğu işarələri" bəhsləri F.Ağazadə, qalan "müqəddimə", "sövtiyyat", "şəkliyyat", "nəhv" və "məna" bəhsləri və bibliografiya professor B.Çobanzadə tərəfindən tərtib edilmişdir" (1, V c., 65).

Kitabda qazax, qırğız, Qaraçay, Osmanlı, türkmən, azəri dilləri üzərində müqayisəli təhlil aparılmış, həm də "Orxon-Yenisey" kitabələrinin, Mahmud Kaşğarının "Divanü-lüğət-türk", "Kutadqu-bilik" və digər abidələrin fərdi dil xüsusiyyətlərinə əsaslanaraq, azəri ləhcəsinin şifahi və yazılı dili, səs və hərfi müxtəlif istiqamətlərdə tədqiq edilmişdir. Kitabın "Şəkliyyat-morfoloji" adlanan bölməsində sözlərin iki hissədən ibarət olduğu yazılır: kök və şəkilçi. Sərfin bu iki hissədən bəhs edən hissəsinə şəkliyyat (morfoloji) deyilir (1, V c., 99).

B.Çobanzadə qazax, özbək və Kırım türkləri dilçiliyinə məxsus olan bölmələr haqqında məlumat verir, qeyd edilən hər bir dilin tədqiqat obyekt və predmetlərini açıqlayır. Səs bəhsinə avaz, yəni *intonasiya*, sözünü avaz – *saitlər*, tartınqı – *samitlər*, şəkliyyat bəhsinə (*morfolojiyaya*) isim, sifət, san (*say*), feil, almas (*əvəzlik*), qoşma daxil edilmişdir. Əlavə edilir: "Türk səhv-nəhvində başlıca bu bəhslər olacaq: 1) səs; 2) damar; 3) şəkilçi; 4) söz qrupu və cümlə; 5) məna" (1, II c., 300) Beləliklə, alim "qrammatika" terminini "dilçilik" termininin sinonimi kimi işlədərək həmin dövrdə Azərbaycan dilçilik elminin aşağıdakı bölmələrinin mövcudluğunu bilavasitə göstərmişdir: fonetika, leksika, morfolojiya, sintaksis.

Ömrünü dilçilik elminin tədqiqinə həsr edən Bəkir Çobanzadənin dilçilik leksikonunda aşağıdakı terminlər işlənmişdir: sövtiyyat - fonetika; mənaiyyat – leksika; qramer – qrammatika, sərf - morfolojiya, şəkliyyat - morfolojiya; nəhv- sintaksis, saitə, samitə, damar – kök, izafət - təyini söz birləşməsi, naqis cümlə –yarımçıq cümlə və s.

Azərbaycan tarixində baş vermiş ən böyük faciələrdən biri də Sovet hakimiyyətinin ilk illərindən başlamış təxminən əllinci illərə kimi sürən repressiya dövrü olmuşdur. B.Çobanzadə kimi geniş dünyagörüşünə malik olan bir ziyalı dövlətin apardığı ciddi cəza tədbirlərini görür, bu cəzanın bir gün ona da şamil olacağını başa düşərək, özünü və ailəsini qorumaq məcburiyyətində qalaraq “milli dil siyasətindən uzaqlaşmaq”, dil sahəsində dövlət və dövlətçiliklə bir olduğunu nümayiş etdirmək istəyirdi. Bəkir Çobanzadə “Müəllimə kömək” jurnalında “Elmi qramer məsələləri” adlı məqalə (1932) çap etdirdi. Məqalədə dilçiliyin marksizm-leninizm, dialektizm və sosializm quruculuğu ilə əlaqəli olması barədə fikir yürüdüldür. Həddən artıq genişsahəli biliklərə malik olan professor Bəkir Çobanzadə 1937-ci ilin yanvar ayının 28-də Kislovodskidə yerləşən sanatoriyaının birində həbs edilir, Azərbaycana gətirilir...

Müasir Azərbaycanın bütün universitetlərində “Nitq mədəniyyəti” fənni tədris olunur. Nitq mədəniyyəti dilçiliyin praktik sahəsidir. “Nitq mədəniyyəti”nin tədrisi zamanı dilçiliyin qayda-qanunlar sistemi öyrənilir. Nitq mədəniyyətinə yaxşı yiyələnmək üçün dilçiliyin fonetik (orfoepik və orfoqrafik), leksik və qrammatik qayda-qanunlarını bilmək və bu qayda-qanunlardan nitq zamanı düzgün istifadə etmək lazımdır. Düzgün nitq məntiqli, səlis, dəqiq, aydın, məzmun cəhətdən dolğun və s. cəhətlərə malik olmalıdır.

B.Çobanzadə “Dil və fəlsəfə” məqaləsində XX əsrə kimi yazıb-yaradan Roma, fransız, alman, ingilis filosoflarının yazdıqları “dil və onun fəlsəfəsi” məsələsi ətrafında araşdırmalar aparmış, onlardan gətirdiyi sitatlarla, nümunələrə münasibət bildirir. O, insanın nitqi, diqqəti cəlb edən mənalı danışıq, ünsiyyət əsasında münasibət qurması, ədəbi dilin, nitqin təfəkkür əlaqəli inkişafı və digər məsələlər haqqında yazır: “İnsan düşündüyü üçün danışır, danışdığı üçün düşünür. Gözəl söyləmək doğrunu, münasib olanı söyləməkdir. İfadələrin doğruluğu fikirlərin doğruluğundan başqa bir şey deyildir” (1, III c., 23).

Mirzə Kazım bəy “Türk-tatar dillərinin ümumi qrammatikası” əsərində türk dillərində doqquz nitq hissəsinin mövcudluğunu qəbul etmiş, nitq hissələrini iki qrupa bölmüşdür. Birinci qrupa (*əsas nitq hissələrinə*) isim, sifət, say və əvəzlik, ikinci qrupa (*köməkçi nitq hissələrinə*) feil, feili sifət, qoşma, zərf, bağlayıcı və nidalar daxil edilmişdir (3).

Bəkir Çobanzadə “Türk-tatar lisanıyyatına mədxəl” (1924) kitabında sözləri aşağıdakı kimi qruplaşdırır:

1. Ya tam müstəqil olurlar, bu təqdirdə cümlənin bir parçasını, yaxud da bir cümləni ifadə edirlər. Məsələn, *getdi, gül* və s.

2. Yarım və qeyri-müstəqim olurlar ki, bunlar müstəqim sözə əlavə olunmadan tam bir mənə sahibi olurlar; şəkilçilər, rabitələr... bu qismə daxildir.

3. Nida sözləridir ki, bunlar müstəqil sözlər kimi mütaliə olunmaq lazım gəlir. Müstəqil sözlər isə bəsit və mürəkkəb olurlar (1, I c., 52).

B.Çobanzadənin verdiyi bölgünü araşdıraraq. Alimin verdiyi nümunədən də aydın olur ki, “müstəqil” adlandırdığı söz qrupu əsas nitq hissələridir. Yarım və qeyri-müstəqim sözlər isə köməkçi nitq hissələridir. Bu qrupa rabitə ilə birlikdə şəkilçilər də əlavə edilmişdir. Nidalar isə müstəqil və qeyri-müstəqil olan söz qruplarından fərqləndirilmişdir.

Ədəbiyyat

1. Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri (5 cildə). Bakı: Şərq-Qərb 2007
2. Çobanzadə B. Elmi qramer məsələləri // “Müəllimə kömək” jurnalı, 1932, № 8-9
3. Мирза Казым бек. Общая грамматика турецко-татарского языка. Казань, 1846

YEGANƏ İSMAYILOVA*

Azərbaycan, Bakı

BƏKİR ÇOBANZADƏNİN ELMİ YARADICILIĞINDA ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ MƏSƏLƏLƏRİ

Açar sözlər: *Bəkir Çobanzadə, türkoloq, dilçi, ədəbiyyatşünas, şəxsiyyət.*

Basic literature in creation of B.Chobanzadeh

Well-known turkologist, linguist and literary Bakir Chobanzadeh is a person who played exceptional deal of great service in the creation of scientific linguistics in Azerbaijan. Literary criticism matters holds place in Bakir Chobanzadeh's rich scientific heritage.

Key words: *Bakir Chobanzadeh, turkologist, linguistic, literary, person.*

Görkəmli türkoloq, dilçi, ədəbiyyatşünas, filoloq B.Çobanzadə Azərbaycanda elmi dilçiliyin yaranmasında müstəsna xidmətləri olan böyük şəxsiyyətdir. Azərbaycanda filologiyanın inkişafında böyük

* Bakı Dövlət Universiteti Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi kafedrasının professoru, filologiya üzrə elmlər doktoru

xidmətləri olmuş professor B.Çobanzadənin zəngin elmi irsində bədii dil məsələlərinin, türkologiyanın, ədəbiyyatşünaslığın problemləri mühüm yer tutur. O, Azərbaycanın həm klassik şair və yazıçılarının, həm də XX əsrin 20-30-cu illərinin gənc yazıçılarının əsərlərinin dilini araşdırmışdır. Onun «Xətainin dili və yaradıcılığı haqqında», «Füzuli və onun yeri», «M.F.Axundovda azəri ləhcəsi», «Türk ədəbiyyatında təqlid və yaradıcılıq», «Ədəbiyyatın mənşə və inkişafı», «Köprülüzadə M.F. əski türk ədəbiyyatı haqqında», «Ədəbiyyat bir elm midir?», «Ədəbiyyatın tədqiqindəki dövrlər», «Ədəbiyyat tarixi üsulları», «Ədəbiyyatın tərbiyəvi əhəmiyyəti və məktəblərdəki yeri» və s. məqalələrində ədəbiyyatşünaslıq məsələləri araşdırılmışdır. İxtisasca türkoloq olan B.Çobanzadə 300-dən artıq məqalənin, 41 monoqrafik tədqiqatın müəllifidir. Onun elmi araşdırmaları bir neçə istiqamətdə olmuşdur:

- Türkologiya tədqiqatları;
- Ümumi dilçilik problemlərinə həsr etdiyi əsərləri;
- Dialektoloji tədqiqatları;
- Terminologiya sahəsindəki əsərləri;
- Əlifba və qrafika məsələlərinə aid araşdırmaları;
- Ədəbiyyatşünaslığa aid əsərləri;
- Metodikaya aid əsərləri.

O, eyni zamanda şair kimi də fəaliyyət göstərmiş, şeirlərini «Sıdqi» təxəllüsü ilə yazmışdır. O, uzun illər tatar xalqını əsərlərində milli azadlıq ruhunda mübarizəyə səsləmişdir. «Dana doğru» şeirdir. Şeirin birinci misrasında şair «zülmət gecə yer görünmür, ulduz yox» deməklə tatar xalqının əsarət altında, yəni zülmətdə olduğunu, insanların öz torpaqlarında hüquqsuzluğunu, bu xalqı oyadacaq bir qəhrəmanın-ulduzun olmadığını ürək ağrısı ilə dilə gətirir. Şeirin sonrakı misralarında şair «süzər atım, yaydan çıxıb sanki ox» deməklə mübarizəyə hazır olduğunu, onun qarşısını heç nəyin ala bilməyəcəyini, özünü «yaydan çıxmış ox»la müqayisə etdiyini görürük. Şair şeirdə dana – gələcəyə-azadlığa, işıqlı sabahın açılmasına doğru irəliləməkdədir. Azadlığa doğru yürüyən qəhrəman dağlarını-düzlərini azad görmək istəyir, qəhrəmanı bir sual düşündürür: «Bitərmi düşmənlə bu qan davası?» tatar xalqını müstəqilliyi onun bədii yaradıcılığının leytmotivini təşkil edir. Hansı mövzudan yazırsa, yazsın sonda tatar xalqı ilə baş-baş qalırdı. Milli azadlıq problemi sənətkarın tələşüründə kök salan və onun narahət edən başqa problem idi.

Ədəbiyyatda sətiraltı ifadələr, eyhamla danışmaq, orta əsr şeirində isə «təlmih» adı ilə tanınan istifadə üsulları var ki, sənətkar dövrün, zamanın təhlükəsindən qorunmaq üçün bu kimi priomlardan istifadə etmək ehtiyacında olur. B.Çobanzadə də «Bir saray quracağam» adlı şeirində bu üsuldən istifadə edib.

Daşını yad eldən gətirməyin heç.
Yetər öz yurdumda kəsilən kərpic.
Qoy hündür olmasın dağ zirvəsi tək,
Təməlli, bərk olsun nur guşəsi tək.

Türk xalqlarını poeziyasında dağlara yazılan şeirlər çoxdur, B.Çobanzadənin «Uzaq dağlar» şeiri şairin həsrətinin sorağından xəbər verən bir əsərdir.

Siz də məni anırmırsız,
Tez-tez yada salırmırsız,
Mənim üçün yanırımsız,
Başı göyə yetən dağlar?!
Ağlayan, zikr edən dağlar.

Şairin «Ana dili» şeirində qəhrəmanın daxili iztirabları, vətən, xalq, doğma yurd həsrəti öz əksini tapır. Doğma dili üçün darıxan qəhrəman «öz dilini qurdlara-quşlara öyrədərəm» deməklə başqa varlıqların belə onun dilində danışmasını istəyir.

Bilmirəm türkmidir, tatarımı adın,
Şirinsən, dadlısan tanrıdan dadın.
Həm türkdə, tatar da sənəin sözlərin,
İkisi birlikdə məhsun gözlərin...
İstərəm mən səni hər yandan görə,əm,
İnci sözlərindən dastanlar hörəm.

B.Çobanzadə klassikləri oxuyub onlardan bəhrələnməklə yanaşı, onu maraqlandıran məsələlərə də münasibət bildirmişdir. Mahmud Kaşqarlı divanının dilinə, M.Füzulinin yaradıcılığına, M.F.Axundzadənin komediyalarının dilinə, türk dilinin qanunauyğunluqlarına münasibət bildirmələri, onların türk xalqına olan münasibətləri böyük mütəfəkkiri hər zaman maraqlandırmışdır. B.Çobanzadəni düşündürən ən ümdə məsələlərdən biri də türk dili, şərq mədəniyyət və ədəbiyyatının dünya alimlərinin necə qiymətləndirməsi idi.

Onun yaradıcılığında dil problemi, başqa dillərə münasibət ana dilinin yasaq olması kimi mühüm məsələlər əsas yerlərdən birini tutur. B.Çobanzadənin elmi yaradıcılığının əsasını dilçiliyə həsr etdiyi elmi yeniliklər təşkil

edir. O, bu fəaliyyətində təkcə türk dili probleminin deyil, həm də xarici alimlərin türk dilinə olan münasibətləri, bu dilə verdikləri dəyərlər, bu dilin geniş imkanlarından söz açmasıdır. Bütün bunlardan başqa, sənətkar ana dili ilə bağlı fikir və duyğularını poetik sözə çevirərək bu yolla da oxuculara çatdırmağı özünə borc bilir.

“Türk dili və ədəbiyyatının tədris üsulu” monoqrafiyasının ədəbiyyat məsələlərinə həsr olunmuş ikinci hissəsi onun ədəbiyyatşünaslıq elminə mükəmməl şəkildə bələd olmasını göstərir. “Türk dili və ədəbiyyatının tədris üsulu” monoqrafiyasında milli ədəbiyyatşünaslığı dünya ədəbiyyatşünaslığının praktikası ilə tanış etmək funksiyası əsas alınmışdı və alim bu əsərinin ikinci “qismi”ndə ədəbiyyatın elmi-metodoloji və tədris - metodik problemlərinin nəzəri əsaslarını şərh edirdi. “Bu qismdə daha ziyadə əsərimizə metodoloji xarakteri verməyə çalışdığımı oxucu görəcəkdir” - deyən alim tamamilə düzgün fikirləşirdi ki, ədəbiyyatın nəzəriyyəsinə bilmədən, bu barədə aydın elmi təsəvvürlərə malik olmadan, onun tarixi inkişaf yolunu dürüst təsəvvür etmək olmaz. B.Çobanzadə “Türk dili və ədəbiyyatının tədris üsulu” kitabında Avropa və daha çox isə məşhur rus nəzəriyyəçilərinin fikirlərinə istinad edərək, onları ümumiləşdirərək və eyni zamanda, öz elmi mövqeyini ortaya qoyaraq ədəbiyyatın yaranmasını və inkişafını şərtləndirən amillər, ədəbiyyatın tarixi dövrləşdirilməsinin prinsipləri, ədəbiyyatşünaslıq elminin sahələri və tədqiqat üsulları, ədəbi məktəb və cərəyanlar haqqında, həmçinin bədii əsərlərin tədrisinə verilən metodik tələblərlə bağlı təfsilatlı elmi mövqə ortaya qoyur. Ədəbiyyatşünaslığın aktual problemlərini şərh edərkən B.Çobanzadənin irəli sürdüyü, müdafiə etdiyi tezislərin böyük əksəriyyəti bu gün də öz müasirliyini saxlayır.

Ədəbiyyat

1. Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri, 5 cildə, II və III cildlər.
2. Salamoğlu T. Konfrans materialları. Bakı: Bakı Universiteti, 2013

SARVİNOZ SOTİBOLDİEVA*

Özbekistan, Taşkent

BEKİR ÇOBANZADE VE ÖZBEK DİLBİLİMİ

Bekir Chobanzadeh and uzbek linguistics

In this research the following questions will be analyzed such as The great academic Bekir Chobanzadeh's contribution to the development of Uzbek linguistics and The scientific investigations related to the national literary language problems by the Uzbek linguists in Uzbekistan.

Keywords: *Uzbek literary language, linguistic problems, arabic loanwords, Bekir Chobanzadeh, alphabet, orthographic problems*

Miili dilin kaderi meselesi keçmişdən günümüze kadar hangi millet olursa olsun her zaman en çok aydınları ilgilendiren sorun olmuştur. Dilin alinyazısı onun sahibi olan toplumun kaderiyle ilişkindir. Özbek dilinin gelişmesi de çeşitli siyasi baskılar, değişim ve yenilenmeler eşliğinde gerçekleşti ve bu süreç hâla da devam etmektedir. Dilbilimcilerimizin önünde küreselleşme, hızla yükselen teknoloji sırasında milli dilin yaşamını korumak ve dilin temizliğini korumak kadar kutsal görev bulunmaktadır. Bununla birlikte, Özbekistan Cumhuriyetinin dünya devletleri ile bütünleşme süreçleri giderken Özbek dilinin dünya dilleri arasındaki nüfuzunu arttırma sorunu da günümüz Özbek dilbilimcilerinin üzerinde çalıştığı meselelerden sayılır.

Özbekistan Cumhuriyetinin ilk cumhurbaşkanı girişimiyle Ali Şir Nevai adındaki Taşkent Devlet Özbek Dili ve Edebiyatı Üniversitesinin kuruluşu büyük şair ve fikir adamı Ali Şir Nevai anısına saygı göstermekle birlikte Özbek dili ve Özbek halkının maneviyatı, medeniyeti, milli edebiyatını geliştirmek yolunda yapılan önemli çalışmalardır. Mezkur üniversite bilim adamları tarafından Özbek dilini dünya iletişim teknolojisi sistemine bağlama, Özbek dilinin edisyon programlarını oluşturma, Özbek alfabesini geliştirme, elektron sözlük ve çeviri programlarını yaratma gibi geniş çaplı çalışmalar yürütülmektedir. Üniversite rektörü sayın Ş. Siraciddinov, profesörler M.Kurbanova, B.Mengliyev, Z.Halmanova, S.Muhamedova ve benzeri dilbilimcilerin milli edebi dilin güncel sorunlarıyla ilgili yaptığı çalışmalar fikrimizin kanıtıdır. 20 Ekim 2017 tarihinde Taşkent şehrinde gerçekleşen “Özbek Dilbiliminin Güncel Meseleleri” konusundaki ulusal simpozyumda günümüz Özbek dilbilimi, imlası ve alfabesi, ağızlar, uygulamalı ve teorik dilbilim, dil eğitimi meseleleri gündeme getirilmiştir. Dikkate değer tarafı o ki bu sorunların çoğu Türk halkları dili meselelerine kayıtsız olmayan aydınların, özellikle, Kırım Tatar halkının büyük vekili Bekir Çobanzade'nin XX yüzyıl başlarında Özbek matbaasında yayımladığı bilimsel eserleri onun dilbilimci olarak ileri sürdüğü fikirler

* Doç. Dr., Ali Şir Nevai adındaki Taşkent Devlet Özbek Dili ve Edebiyatı Üniversitesi Doğu Dilleri Anabilim Dalı Bölüm Başkanı

günümüzde bile değerini kaybetmemiştir. Çobanzade bu çalışmalarında Latin alfabesine geçiş, imla kuralları, singormanizma ve fonetikle ilgili konulara dikkat çekmiştir. [2].

Çobanzade “Kızıl Özbekistan” gazetesinin 22 Mayıs 1929 tarihli 116. sayısında yayımlanan “Özbek edebi dilinin gelişmesinde üç esas yol” adlı makalesinde Özbek diline geçen Arapça, Farsça ve Avrupa dillerinden alıntılanan sözlerin milli dile etkisi doğrultusundaki fikirlerini dile getirir ve dilde “üç esas gelişme yolu”nun olduğunu vurgulamıştır: 1. Canlı şivelere yaklaşılarak tedrici bir şekilde diğer halklarla bağlantı kurma; 2. Bilimsel kuruluşlar, eğitim kurumları ile isteyerek ya da istemeyerek oluşan Avrupa dillerinin etkisi; 3. Özbek yazarlarının kendi eserleri, bugün sade, basit dille yazsalar, yarın medeni gereksinim talebiyle daha da derin ve süslü dille yazarlar” [2, 24-25]. Alimin önerdiği bu teklifler günümüzde de değerini kaybetmemişir, diye düşünüyorum. Özbek alimleri önünde milletin diline çeşitli dillerden girmekte olan günlük konuşmada sık sık kullanılmaya başlayan alıntı sözcükleri ciddi araştırmak ve önlemek sorunu duruyor. Bu sorunu günümüzde özellikle, sosyal medya, internet, çeşitli medeniyetlerin etkisinin artması, gençler arasında çeşitli yabancı dilleri öğrenmeye ilginin artması ile açıklamak mümkün. Bu edebi dilden git gide uzaklaşmaya, anlamamaya neden olabilir. Özbekistan’da bilgisayar dilbilimine yoğunlaşmanın sebebi, bilgisayar imkanlarından Özbek dilinin tanıtımında ve dışarıya açılmasında geniş çapta yararlanabilmek ve Özbek dilinin uluslararası itibarını arttırma, Özbek dilini dünya iletişim ağlarına katılma sorununu çözmeye yönelik çabalar olarak değerlendirmek mümkün.

Doğal olarak kadim edebi mirası anlamak, onu yeni nesillere iletmek gibi önemli görev edebi dili imkan kadar mükemmel koruma amacı ile uygundur. Bununla birlikte Çobanzade’nin vurguladığı gibi edebi dil eğitiminde yazarların rolü meselesi de dikkate değerdir. Özbekistan’da gençler arasında kitap okuma oranının artması, edebi eser okumaya ragbetin yükselmesi, edebi eserlerin tanıtımı ve yazarlar faaliyetini geliştirme çabası edebi açıdan yüksek seviyeli eserlerin yaratılmasına, dünya edebiyatındaki en iyi edebi eserlerin Özbek dili aracılığıyla okuyucuya ulaşmasına imkan genişledi. Vurgulamak gerekir ki Özbek edebi dilinin mevkiini sağlamlaştırma yazarların rolü dilbilimcilerinki kadar önemlidir. Özbekistan’da 7-8 Ağustos 2018 tarihinde Yazarlar Birliği tarafından düzenlenmekte olan “1. Uluslararası Yazarlar Kongresi” bu yönde hayırlı adım olacağı kanısındayız.

Özbek dilbilimindeki en güncel sorunlardan bir tanesi alifba sorunudur. Hâla bu konu açık kalıyor. Yaklaşık 100 yıllık tarihimizde Özbekistan’da alfabe üç defa değişti, üç defa islah edildi. [1, 20]. Genel dil tarihinde dört defa alfabe değişmiştir. İlkönce Arap, sonra Latin, sonra Kiril ve yine Latin alfabesine dönmek dilin gelişmesini ciddi etkiledi. Özellikle Sovyetler zamanında 70 yıllık bir süre içinde Kiril alfabesi ile okuyucu olan nesil Latin alfabesine alışmada zorluk çekti. Alfabe meselesi Bekir Çobanzade’nin “Kızıl Özbekistan” gazetesinin 11 Ocak 1928 yıl, 9. sayısında “Yeni alfabe yolundaki ilmi ve nazari araştırmalar” [2, 19-22], “Alanga” dergisinin 1928 yıl 12. sayısındaki “Yeni Alfabenin Yeni Başarıları ve Sıradaki Görevlerimiz” [2, 26-32] ve aynı derginin 1930 yıl 3. sayısında basılan “Birleşmiş Alfabe Düzeltilmek Meseleleri” [2, 33-38] adlı yazılarında geniş çapta açıklanmıştır. Alimin Rus yazısını Latinleştirme ile ilgili fikirleri günümüzde ön plana çıkmıştır. Özbek dilbilimcileri arasında bile Latin veya Kiril alfabelerinden bir tanesini seçme meselesi günümüzde de tartışma konusu olarak kalmaktadır. Bize göre Latin alfabesinin kabul edilişi birçok açıdan kolaylık sağlamaktadır. Bazılarını dile getirelim: 1. Özbek dili söz varlığında Arap, Fars dillerinden geçen sözcüklerin oranı yüksektir. Kiril alfabesindeki e, ё, ю, я harfleri bu kelimelerdeki sesleri belirtmede bazı sorunları ortaya çıkarır. Latin alfabesinde bu sözcükler iki harfle yazılır: “ye”, “yo”, “yu”, “ya”. Ya da “ı”, “ıı”, “ıı” gibi seslerin yazımı meselesinde de uzlaşmaya varılmamıştır. İlk bakışta önemsiz gibi görünebilir ama heceleme ve şiir veznini belirleme gibi meselelerde bu gayet önemlidir. 2. Latin yazısında basılan eserleri dünya sahnesine çıkması daha kolay olduğu da etkenler arasındadır. 3. Dünyada liderliği elinden bırakmayan İngilizce, Almanca ve benzeri dilleri daha kolay öğrenme imkanı sağlayacağı da ortada. 4. Teknoloji asrı olarak kabul edilen 21. yüzyılda Özbek dilinin dünya haberleşme sistemine katılmasında kolaylık sağlanacağı da göz önünde bulundurulmalı vs. Elbette her bir alfabenin kendine özgü tarafları vardır. Herkese uyacak tek alfabe yok. Örneğin, Arap alfabesinde “s” sesi “se” “sin”, “sad”, “h” sesi “hamza”, “he” harfleri, “z” sesi “ze”, “zad”, “te”, “ta” harfleri ile verilir. Doğal olarak bu harflerle oluşturulan sözcükler dilimize girerken Latin alfabesindeki harf sisteminde onların her birine ayrı harf yoktur. Ama biz bu konuda en çok elverişli olanını seçmemiz gerekecek.

Kısacası Bekir Çobanzade kendi zamanında özveriyle gündeme getirdiği dilbilim sorunları günümüzde de güncelliğini korumaktadır.

Bildirimi Bekir Çobanzade’nin Osman Koçkar tarafından Özbekçeye aktarılan “Ana Dilim” adlı şiiriyle sonlandırmak istiyorum. Çünkü bu şiirin içeriğinde dile kayıtsız olmayan aydın kişilerin kalbindeki fikirler kaleme alınmıştır:

*Seni men Qrimda, Qozonda topdim,
Yuragim jo ‘sh urgan zamonda topdim.*

Yot elda mung 'ayib yurganda,
Umidlar, o 'ylardan horib yurganda
Bo 'yningga osildim dardlarim aytib,
Bir go 'zal so 'zingdan o 'zimga qaytib...

Qo 'shig 'ing bo 'lmasa, ma 'ning bo 'lmasa,
"Yurt" degan so 'zingdan yurak to 'lmasa,
Oh, qanday yurardim g 'urbat ellarda,
Notanish, begona, yot bu yo 'llarda?...
Bilmasman turkmi yo tatar mi oting,
Shirinsan, Tangridan in 'omdir toting.
Turk ham sen, tatar ham sening so 'zlaring,
Ikkisi ikki juft mungli ko 'zlaring...
Vena qarshisida, qozoq ichinda
Barobar kuyladik Hindda va Chinda...
Yov ham sevib qolar anglasa seni,
Yuragi erigay tinglasa seni...
Istayman – men seni har yonda ko 'rsam,
Inju qo 'shiqlaru dostonda ko 'rsam...
Qushlar, qashqirlarga seni o 'rgatsam,
O 'ksizlar qalbida nur bo 'lib yotsang...
Jomega, mehrobga, saroyga kirsang,
Dengizlar, cho 'llarda o 'zing barq ursang...
Sen bilan dushmanga yorliqlar bitsam,
Sen bilan ko 'ngildan ko 'ngilga etsam...
Qabrimda malaklar hol-so 'roq qilsa,
Azroyil tilimni ming bora tilsa,
"o 'z Ona tilimda so 'ragin!" derman,
O 'z ona tilimda kuylab o 'larman...
Ko 'nglimga qayg 'ular burov solganda,
Xalqimning yulduzi changda qolganda,
Ona til... boshqasi Xayolga kelmas,
Bu buyuk sirdirkim – dushmanlar bilmas.

Kaynakça

1. Бакир Чўбонзода ва Ўзбекистон. – Тошкент, Мухаррир, 2017 Ўзбек тилишунослигининг долзарб масалалари /Республика илмий анжуман материаллари. – Тошкент, 2017

ƏSMƏTXANIM MƏMMƏDOVA*

Azərbaycan, Bakı

BƏKİR ÇOBANZADƏ "SƏSLƏRİN DƏYİŞMƏLƏRİ" HAQQINDA (fars dili ilə müqayisədə)

Açar sözlər: *dialekt, metateza, eliziya, proteza, fars dili*

Bakir Chobanzadeh on "Change of Sounds" (compared with the Persian language)

The article deals with the studies on "Changing Sounds" by the great scientist Bakir Chobanzadeh's play "Features of the Azeri dialect". Here, phonetic events such as the law of the Turkish language, metathesis, sounds (elisia), sound sound growth (prosthesis), clanging and confusion of consonants have been studied. According to the great scientist himself, "the phenomenon of niggardment is not only used in the Turkish-Tatar languages, but also in the sentence of the agglutinative languages which have the basis of rationality." Thus in the presented article sometimes with the structure of Persian language comparisons are also given.

Key words: *dialekt, metathesis, elisia, prosthesis, Persian language*

Giriş: Elmi, bədii yaradıcılığı, ictimai-siyasi fəaliyyəti ilə türk xalqlarının tərəqqisi, inkişafı uğrunda çalışmış, özündən sonra qoyduğu zəngin irslə türk millətinə yüksək səviyyədə xidmət etmiş Bəkir

* Bakı Dövlət Universitetinin Şərqişnaslıq fakültəsi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Çobanzadənin elmi yaradıcılığı türkologiyanın ən aktual məsələlərinə həsr olunmuşdur. Türk xalqlarının mədəniyyət tarixində Bəkir Çobanzadə kimi tarixi şəxsiyyətlər yalnız mənsub olduqları xalqa deyil, habelə bəşər mədəniyyətinə, onun zənginləşməsinə xidmət etmiş və edən dühalardır.

Böyük alim XX əsrdə Azərbaycan dilçilik elminin, ədəbi-mədəni, ictimai-siyasi fikrinin formalaşması ərəfəsində gənc yaşlarında əlinin qələmi ilə cihad etmiş, türk dillərinin, eləcə də Azərbaycan dilinin fonetik, leksik, qrammatik quruluşu, tarixi inkişaf mərhələləri haqqında geniş və əhatəli orijinal əsərlər meydana qoymuşdur. “Bəkir Çobanzadə dilimiz haqqında yeni mərhələdə - tədqiqatların, demək olar ki, systemsiz və bəsit olduğu bir zamanda böyük məktəb yaratmış oldu. Elmi yaradıcılığında dilimizin müasir vəziyyəti ilə yanaşı, onun tarixi inkişaf mərhələləri, bu mərhələlərdə baş verən mühüm dəyişikliklər haqqında tutarlı faktlarla araşdırmalar apardı” [7, s. 52]. Dilimizin qrammatikasını sistemli şəkildə tədqiq edən görkəmli alim bu istiqamətdə xeyli məqalələr yazmış, dərslilər hazırlamışdır. B. Çobanzadənin bədii dil haqqında fikirləri əsas etibarilə onun “Xətənin dili və ədəbi yaradıcılığı haqqında” tədqiqatında, “Füzuli və onun yeri”, “Mirzə Fətəli Axundovda azəri ləhcəsi”, “Simurqun hekayələri”, “Yazıçılarımızın dili haqqında” məqalələrində öz əksini tapmışdır.

1. Bəkir Çobanzadənin fonetika bölümündəki araşdırmaları

Bəkir Çobanzadə əsərlərinin böyük bir hissəsini türk dillərinin, o cümlədən Azəri (Azərbaycan - Ə.M.) dilinin fonetik cəhətdən araşdırılmasına həsr etmişdir. Onun “Türk-tatar lisaniyyatına mədxəl” [4, s. 19-154] əsərinin iki bölməsi “Səslərin üzviyyəti (fiziologiyası)” [4, s. 21-32] və “Səslərin ruhiyyəti” [4, s. 33-41] birbaşa danışq səslərinin fiziki, fizioloji xüsusiyyətlərindən, dərk olunmasından bəhs edir. Bundan əlavə F.Ağazadə ilə birgə müəllifi olduğu “Türk qrameri” (1930) əsərində alim səs elmi-fonetika haqqındakı filirlərini bir qədər də genişləndirərək “Azəri ləhcəsinin mənşəyi”, “Azəri ləhcəsinin xüsusiyyətləri”, “Sövtiyyat”, “Saitələr”, “Samitələr”, “Səslərin dəyişməsi”, “Təmsil və təhlil”, “Səslər uyuşması” kimi başlıq və paraqraflarda bir daha səslərin daxili qanuniyyətini, ahəngini, dilin mövcud fonetik hadisələrini müxtəlif cəhətlərdən araşdırır. Bir çox yerlərdə onların təlim və tədrisinin üsullarını incələyir və bu haqda faydalı təkliflər və tövsiyələrlə çıxış edir. Tədqiqatçının fikirlərinin əksəriyyəti bu gün də elmi-nəzəri əhəmiyyətini qoruyub saxlayır və türk dillərinin tarixi cəhətdən araşdırılması üçün misilsiz mənbədir.

Professor Bəkir Çobanzadə özü bu barədə “Sait və samit səslər və onların xüsusiyyətləri” bəhsində yazır: “...hər dildə, hər ləhcədə cürbəcür sövti dəyişmələr vardır ki, səslərin bir-birinə olan təsiri altında meydana gəlir. Azəri ləhcəsində gözə çarpan bu kimi dəyişmələri bir neçə qisimdə toplaya bilərik.” [5, s. 60.] Daha sonra tədqiqatçı səslərin yerdəyişməsi (metateza), səs düşümü (eliziya), səs artımı (proteza), səs uyuşması (assimilyasiya), səs fərqləşməsi (dissimilyasiya) kimi fonetik dəyişmələri, eləcə də, ahəng (sinqarmonizm) qanununu ayrı-ayrılıqda araşdırmış, türk dillərinə söykənən müqayisələr aparmış və hər bir fikrini, tezisini dil faktları ilə əsaslandırmışdır.

1.1 Səslərin yerdəyişmə fonetik hadisəsi (metateza)

“Azəri ləhcəsinin xüsusiyyətləri”ndə B. Çobanzadə səs dəyişmələri, fonetik hadisələrə önəm verərək yazırdı: “Azəri şivəsinin, xüsusən danışq dilinin mühüm xüsusiyyətlərindən birisi də ikinci hecada bulunan [r] və [s] səslərinin birinci hecaya və birinci hecada bulunanın ikinci hecaya keçməsidir: *iləri - irəli, köprü - körpü, toprak - torpak, tərən - tərən, tutsak - dustak, əksik - əsgik...*” [6, s. 79]

Həmin əsərin “Səslərin dəyişmələri” ində alim ilk əvvəl metateza fonetik hadisəsindən bəhs edərək yazır: “... samitələrdə ən ziyadə gözə çarpan hallardan birisi də lisaniyyatda “metatez” (**metathese**) dediyimiz bəzi samitələrin [l, r, s] yerdəyişməsidir. Məsələn: *kıprık - kirpik, öyrən - örgən, gölmək - gömlək (köynək), külfət - küflət, yatsı - yastı, tütsü - tüstü...*” [6, s. 90]

Ə.Dəmirçizadəyə görə Azərbaycan dilində [r] söz başında (və eləcə də heca başında) işlənmədiyindən ikinci hecadakı [r] - nin mövqeyinin dəyişməsinə bu xüsusiyyətin də təsiri olmuşdur. Odur ki, həmin sözlərin çoxu yazıda və tələffüzdə - *kirpik, körpü, torpaq, yarpaq və s.* kimi sabitləşmişlər [3, s. 148].

A.Axundov səslərin yerdəyişmə hadisəsini dilimizdə ən az müşahidə olunan fonetik hadisələrdən hesab edərək, müasir ədəbi dilimizdə demək olar ki, ona təsadüf edilmədiyini, bu fonetik hadisənin əsasən ümumxalq danışq dili ilə məhdudlaşdığını, lakin dilimizin tarixi fonetikasi üçün maraqlı fonetik hadisələrdən sayıla bildiyini göstərərək, aşağıdakı nümunə və izahları verir:

“1. Yanaşı gələn iki samitdən ikincisi müəyyən sözlərdə və müəyyən hallarda özündən əvvəlki samitdən qabağa keçir: *təcrübə-tərcübə; tərcümə- təcrümə; məşhur - məşhur; yanlış - yanlış ...*

2. Söz daxilində bir-birindən saitle ayrılan iki samitdən ikincisi birincinin, birincisi isə ikincinin yerinə keçir: *layihə - lahiyə; rayihə - rahiyə.*” [1, s. 233]

1.1.1. Səslərin yerdəyişməsi fonetik hadisəsi fars dilində. Bu fonetik hadisə fars dilində də mövcuddur. Söz daxilindəki səslərin qarşılıqlı halda öz mövqələrini dəyişməsi hadisəsi fars dilçiliyində قلب /qəlb/ adlanır. Bu fonetik hadisə qədim fars dilinin orta fars dilinə, orta fars dilinin də Dəri fars dilinə transformasiya olduğu dövrlərdə tələffüzün, sözlərin deyilişinin daha da asanlaşması işinə xidmət etmişdir. Dil tarixinin ardıcıl araşdırıcısı Tehran Universitetinin dörürü Mehri Bağirinin تاریخ زبان فارسی (Fars dilinin

tarixi) kitabında orta fars dilinin sözlərinin Dəri fars dilinə çevrilməsi (ərəb əlifbası ilə yazılması) ərəfəsində səsləri yerdəyişmə hadisəsinə uğramış sözlərin kiçik bir siyahısını vermişdir: / *suxr – sorx (qırmızı), jəfr – jərf (dərin), həgrez – hərgez (əsla), Bəxl- Bəxl (Bəlx şəhəri), bəfr- bərf (qar)* [2, s. 116]

a) Bir hecalı sözlərdə iki sonuncu samitin yerdəyişməsi: / *nerx – nexr; nəzr nərz; gəfl – gəlf; şərh – şəhr/ və s.*

b) İkihecalı sözlərdə birinci hecanın axırncı samiti ilə ikinci hecanın birinci samitinin yerdəyişməsi: / *nosxe – noxse (nüsxa); kebri t- kerbit (kibrit); sofre – sorfe(süfrə); pərhiz – pəhriz (pəhriz); məşhur – məşşur(məşhur); məcaz – məzac (məzac); təcriş – tərciş(Təcriş bazar adı); taksı – taskı (taksı)/ və s.*

1.2. Səs düşümü fonetik hadisəsi (eliziya)

“Azəri ləhcəsində bəzi səslər sözlərin sonunda və ortasında tamamilə düşür. Məsələn, əski *acig* yerinə *acı, qapıq* yerinə *qapı, yaylaq – yayla, datlıq – dadlı... damaq // tamaq (əski: tamgak)*, qayıq-kaygır, qazan – kazğan. Eyni surətdə söz ortasında bulunan [q] və [k], [ğ] və [g] səslərinin bu ləhcədə düşdüyünü görürüz; məsələn: *qısa (kaska), içəri (içkəri), irəli/iləri(ilgəri)*” [6, s. 90-91]. Əlbəttə buradakı bəzi misalların türk dilləri ilə müqayisədə götürüldüyü aydın görünür. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, verilən nümunələrin hamısında söz sonunda samit səslərin düşməsindən bəhs edilir ki, bu da müasir dilçilikdə anakopa hadisəsidir. Anakopa fonetik hadisəsində sözlərdən samit səslər, eliziyada isə sait səslər düşür.

Bildiyimiz kimi dilimizdə səs düşümü fonetik hadisəsinə ən çox uyan saitlər olduğu üçün bəzən eliziyaya sait düşümü də deyilir. B.Çobanzadə səs düşümü hadisəsinə uymuş sait səslərə də aydınlıq gətirərək, qeyd edir: “Sözlərin sonlarına şəkilçilər (**affixe**) əlavə edildiyi zaman sözlərin damarlarında bulunan səslər, xüsusən saitlər bəzi dəyişmələrə məruz qalır. Çox dəfə ixtisar yolu ilə damarın son hecasında bulunan samitlərdən birisi düşür; məsələn: *yanıl – yanılış, ayırmaq – ayırı, oyun – oyna, devir – çevril, burada – burda...*” [6, s. 92] Hal-hazırda dilimizdə nominativ sözlərə nisbətən bu hadisə ən çox morfoloji dəyişikliklər, söz yaradıcılığı zamanı özünü təzahür etdirir. [3, s. 143-145; 1, s. 230-233]

1. 2. 1. Səs düşümü fonetik hadisəsi (eliziya) fars dilində. Bu hadisə fars dilində *حذف (həzf)* adlanır. Ümumiyyətlə, dildə əmələ gələn çoxhecalılığı azaltmaq, tələffüzü sadələşdirmək üçün sözün, yaxud şəkilçinin tərkibindən müəyyən sait, samit bəzən tam bir heca tələffüzdən düşür. Nümunələrə diqqət yetirək:

1. Sözlərin sonunda [s] səmindən sonra gələn [t] səsi fars danışıq dilində tələffüz olunmur. Yəni sonu [st] samiti ilə qurtaran sözlərdə [t] samiti düşür: *دوست - دوست (dust - dus); شس - شست (şost - şos); مس - مست (məst - məs); پوس پوست (pust - pus); هس هست (həst - həs) ...*

2. Sözlərin axırında [ş] səmindən sonra gələn [t] səsi fars danışıq dilində tələffüz olunmur. Yəni sonu [şt] samiti ilə qurtaran sözlərdə [t] samiti düşür: *پش - پشت (pošt - poş); کنش - کنش (kenešt - keneş); داش - داشت (dašt - daş); گوشت - گوشت (qušt - quş); پاداش پاداشت (padašt - padaş); بالش بالشت (balešt - baleş); فرامش - فرامشت (fəramošt - fəramoş) və s.* [9, s. 215]

3. *ح* və *ه* hərfləri istər fars ədəbi dilində, istərsə də fars danışıq dilində eyni [h] səsinə ifadə edir. Ona görə də səs düşümü hadisəsi hər iki qrafik nümunəyə aiddir: *صبح - صبح (sobh - sob); مشهدی - مشهدی (məşhədi - məşədi); محمد - محمد (Məhəmməd - Məmməd); صفحه - صفحه (səfhe - səfe); چل - چهل (çehel - çel)...*

4. *ر* [r] - nin düşməsi. Sonu [r] ilə qurtaran sözlərdə bu samit düşür və ondan əvvəldə gələn [ə] saiti [e] saitinə çevrilir: *اگر - اگه (əğər - əge); مگر - مگه (məğər - məge); دیگر - دیگه (digər - dige); آخر - آخه (axər - axe) və s.* [9, s. 217]

1.3. Səs artımı fonetik hadisəsi (proteza)

Dilimizdə geniş yayılmış fonetik hadisələrdən biri də səs artımı (proteza)dır. Bildiyimiz kimi doğma sözlərimizdə leksemin başında və sonunda samitlərin, söz daxilində isə saitlərin yanaşı gəlməməsi dilimizin əsas xüsusiyyətlərindən biridir. Məhz buna görə də morfoloji dəyişmələrdə və ya alınma sözlərdə belə səs yanaşmaları olduqda yanaşı gələn səslərin əvvəlinə və arasına bir səs əlavə olunur və bu zaman səs artımı fonetik hadisəsi (proteza) formalaşır. Türk dilləri sistemində hökm sürən bu fonetik hadisəni gözəl duyan böyük alim öz dövrü üçün xarakterik olan bir üsulla bu hadisəyə aşağıdakı şərh vermişdir: “Türk sözlərinin başında və sonunda iki samitənin bir yerdə bulunduguna çox az rast gəlinir. Əcnəbi dillərdən girmiş olan sözlərin tələffüzündə dilimizin bu kibi iki samitənin bir arada bulunmasından qaçındığı görünür. Buna görə də əksəriyyət sözün birinci hecasına və ya başına bir [i] saitesini əlavə olunur” [6, s. 92]. Daha sonra müəllif dediklərini Azərbaycan dilindən verdiyi nümunələrlə əsaslandırır: “*a) istəkan – stəkan, İstanbul – Stambul, ismariş – sifariş, uşkol – şkola; b) ras – rast, axun – axund...*” [6, s. 92]

B.Çobanzadənin bu sahədəki daha bir tezişi də bu günkü müasir dilimizlə tamamilə uyğundur: “*Üst* kibi sözlərin bəzi türk şivələrində *üs* şəklində işləndiyini bilirsək də, azəri şivəsində (Azərbaycan dilində - Ə.M.) bu şəkillər görünməyir; (yəni, *üst* kimi tələffüz olunur)” [6, s. 92]. Dediğimiz kimi bu tezis başqa böyük bir alimin qeydi ilə tamamilə üst-üstə düşür: “... əsil Azərbaycan sözlərindən *alt, üst, dörd* kimi bir neçə sözdə iki samit yanaşı gəlsə də bu sözlər müstəsnaqlıq təşkil edir” [3, s. 140].

1.3.1. Səs artımı fonetik hadisəsi (proteza) fars dilində Azərbaycan dilində olduğu kimi fars dilində də söz əvvəlində iki samit və saitin yanaşı gəlməsi qəbul olunmazdır. Odur ki, bu dilə başqa dillərdə keçmiş və əvvəlində iki samit olan sözlər bəzən fars dilinin tələffüzünə uyğunlaşır, bəzən də öz ilkin tərkibinə sabit

qalır. Bu cəhətdən fars dilinə başqa dillərdən keçmiş sözləri iki qrupa bölmək olar: 1. Fars dilinin daxili qanunları əsasında öz fonetik tərkibini dəyişdirərək, bu dilin tələffüz xüsusiyyətlərinə uyğunlaşan sözlər. Bunlar da öz növbəsində iki növə bölünür: a) söz əvvəlində yanaşı gələn iki samitdən birincisinin əvvəlinə bir qısa sait əlavə edilir. Məs.: /stəkan-estəkan/; /sport-esport/; /staj-estaj/; /sklet-eskelet/ və s. Göründüyü kimi iki samitdən əvvəl bir sait səs əlavə edilməsi adətən /st/, /sp/, /sk/ fonem birləşmələrindən əvvəl olur; [7, s. 102] b) söz əvvəlində yanaşı işlənən iki samit arasına bir qısa sait əlavə olunur. Bu ən çox yayılmış formadır: *plenum-pelenum*; *tribun-teribun*; *grad-qerad*; *qrup-qorup* və s

Fars dili üçün söz başında iki samit səsin yanaşı gəlməsi xarakterik olmadığı kimi, söz sonunda iki samitin yanaşı gəlməsi də xarakterik deyildir. Bu dilin fonemlərinin distributiv araşdırması göstərir ki, bir hecalı, iki samitlə qapanan sözlərdə heç də bütün samit fonemlər bir-birini izləyə bilmir. Məlumdur ki, bir heca daxilində samitin-samiti izləməsi dedikdə iki samitlə qapanan (/CVCC/, /VCC/) birhecalı sözlər nəzərdə tutulur: /dəşt/, /dərs/, /bəxt/, /coft/, /ard/, /əsb/, /oft/ və s. Ümumiyyətlə, bu formada olan bütün sözləri tədqiq edib, belə nəticəyə gəldik ki, fars dilinin öz sözlərinin yalnız 10%-də iki samit bir-birini izləyir. Dil imkan daxilində söz başında olduğu kimi, söz sonunda da iki samitin yanaşı gəlməsindən qaçır.

Nəticə: Fonoloji araşdırma cəhətdən Azərbaycan və fars dillərinə nəzər yetirilsə, yanaşı gələn səslərin, səs birləşmələrinin bir-birinə təsir etdiyini, nəticədə müəyyən mənada dəyişikliyə uğradığını müşahidə etmək mümkündür. Başqa sözlə, bir çox hallarda iki yanaşı gələn səs (fonem) bir-birinin təsirindən ya tələffüzə eyniləşir, ya yaxın məxrəcli səsə keçir, yaxud deyilişin sadələşməsi üçün yerini dəyişir, yaxud da tələffüzdən düşür. Bütün bunlara təsir edən və tənzimləyən əsas qanunlardan biri, demək olar ki, ən başlıcası fonetik məhdudiyət qanunudur. Hər bir dildə baş verən fonetik qanun və hadisələr fonetik məhdudiyət qanununun təsiri altında olur.

Görkəmli türkoloq Bəkir Çobanzadənin bəhs etdiyimiz mövzu ilə bağlı elmi fikirləri təbii ki, bunlarla bitmir. Onun dilimizin fonetikasına, səs bəhsinə fonetik hadisələrə, ahəng qanununa, səslərin fiziologiyası, ruhiyyətinə, fonetik quruluşuna həsr etdiyi zəngin elmi irsini gələcəkdə də tədqiq etməyi davam etdirəcəyik.

Ədəbiyyat

1. Axundov A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı: Maarif, 1984, 233, s.390
2. Bağeri M. Tarix-e zəban-e farsı. (virayəş-e cədid) Tehran: 1380, 212 s.
3. Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Maarif, 1972, 306 s.
4. Çobanzadə B. Türk- Tatar lisanıyyətinə mədxəl. Seçilmiş əsərləri 5 cildə. I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 333 s.
5. Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri 5 cildə. IY cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 198 s.
6. Çobanzadə B. Azəri ləhcəsinin xüsusiyyətləri. Seçilmiş əsərləri 5 cildə. Y cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 368 s.
7. Eyvazov P. Bəkir Çobanzadənin dil tədqiqatlarında qrammatik kateqoriyaların şərhü // Görkəmli dilçi alim, ədib, professor Bəkir Çobanzadənin anadan olmasının 120 illik yubileyinə həsr olunmuş «Bəkir Çobanzadə və türkologiyanın müasir problemləri» mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları, s. 52 -59, 31 may 2013.
8. Məmmədova Ə. Fars dilində vurğu (eksperiment tədqiqat işi). Bakı: Nafta press nəşriyyatı, 234 s.
9. Məmmədova Ə. Fars dilinin fonotaktikasında fonetik hadisələrin yeri // Pedaqogika elminin inkiafında yeni mərhələ Beynəlxalq elmi - praktik konfransın materialları, s. 211-222, Bakı: BDU, 2011

SEVDA SADIQOVA*

Azərbaycan, Bakı

BƏKİR ÇOBANZADƏNİN ELMİ GÖRÜŞLƏRİNDƏ DİL VƏ PSİXOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

Açar sözlər: *B.Çobanzadə, lisanıyyət, ruhiyyət, səslər, təqlid, nida*

The problems of the language and psychology in Bakir Chobanzadeh's scientific views

The article deals with B.Chobanzadeh's scientific activities, scientific views and approaches to the problems of the origin, formation of a language, the linguistic and psychological functions of linguistic units. One of the founders of the Azerbaijani linguistics, outstanding specialist in Turkic philology B.Chobanzadeh's scientific creation is remarkable for its wide subjects and content, considered problems that are still urgent and valuable nowadays. His deep knowledge, creative ability, scientific works that cover all spheres of linguistics form a special stage in the history of the development of Azerbaijani linguistics.

Keywords: *B.Chobanzadeh, linguistics, psychology, sounds, onomatopoeic word, interjection*

* Bakı Dövlət Universiteti Türkologiya kafedrasının dosenti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Dünya bütün zamanlarda mövcud olan substantdır. İnsanlıq mövcud fərdlərin birliyindən ibarət maddi və mənəvi canlı varlıq sistemidir. Bu sistemdə fərdlər ailəni, ailələr cəmiyyəti, onların düşüncələrinin toplamı ictimai şüuru yaradır. İnsan nə düşündüyündən asılı olmayaraq yaşadığı dünya ilə hər zaman üzvi əlaqədə, vəhdətdədir. Bütün yazı nümunələri fərqli insan düşüncəsinin məhsulu, baxış acısının özünəməxsus tərzdə təqdimidir.

İnsan dünyanın bir hissəsidir, ancaq onun da aləm boyda bir dünyası var; ağılına və qəlbinə sığdırdığı dünya. Yunis Emrənin dediyi kimi: “Adəm aləm içində, Aləm adəm içində”. Hər kəs dünyanı anlamağa və anlatmağa cəhd edir. İnsan ətraf aləmi özünün ağıl və idrak səviyyəsinə görə dərk edə bilir, dil-ifadə bacarığına görə isə təqdim edir. Elmi, bədii, bir sözlə, bütün ədəbi yaradıcılığın mahiyyətində bu dayanır. Yazılan hər bir əsərdə əsasən iki dünya təzahürü əks olunur. Birinci, dünyanın hər kəs tərəfindən qavranılan, nəsilərdən-nəsilərə ötürülən obrazı, ümumi dərk edilmiş mənzərəsi, ikinci, müəllifin gözlə görüb, ağılla öyrənib, hissə duyub, ruhla dərk etdiyi dünya. Bir də təqdim edilənlərin oxucu düşüncəsində yaratdığı məlumat toplusu və formalaşan obrazlar aləmi var. Hər hansı bir nümunədə dünya, dünyanın dərk edilmiş mənzərəsi və oxucu tərəfindən dərk edilmiş fərqli rəqurslarda ola bilər, yaxud, iki şəxsin yazıçı və oxucunun düşüncə tərzindən və dünyaya baxışından asılı olaraq üst-üstə düşə bilər. Bu məqam hər bir yaradıcılıq sahəsi üçün (elmi, bədii və s.) keçərlidir. Bütün nəzəriyyələrin, elmi tədqiqatların, mübahisə və axtarışların əsasında fərqli və oxşar düşüncələrin əlaqəsi, fikir mübadiləsi dayanır. Dünya, aləm və həyatın bilik sisteminin, ümumi obrazının hər hansı bir formada ifadəsi, bütövlükdə yazı dili bu prosesdə-dünyanın öyrənilməsində əsas vasitə kimi həlledici rol oynayır, xüsusi missiyanı yerinə yetirir.

Müasir dövrdə elmi-texniki tərəqqinin yüksəlişi, mənəvi-əxlaqi dəyərlərin dəyişkənliyi-yeni dünya insanının formalaşması ilə bağlı olaraq insan psixologiyası və dil, təfəkkür və dil istiqamətlərində araşdırmaların həcmi genişlənməmişdir. Hər zaman var olan və dəyişən yeniləşən dünyanın dil aspektinin müqayisəli tədqiqi düşüncənin dil cildinin inkişaf xəttinin öyrənilməsi dilçilikdə xüsusi yer tutur. Təsviri tədqiqatlardan dərin analitik analiz tədqiqatlarına doğru sürətli keçid özünü göstərir. Əslində bu mövzu bütün dövrlərdə fəlsəfi və dilçilik elmlərinin əsas məsələlərindən biri kimi filosof və dilçilərin araşdırmalarında xüsusi yer almışdır.

Azərbaycan dilçilik elminin yaradıcılarında biri, elmi sanbalı ilə seçilən türkoloq alim B.Çobanzadənin yaradıcılığı mövzu və məzmun genişliyi, qoyulan problemlərin aktuallığı baxımından bu gün də dəyərli mənbədir. Onun dərin elmi biliyi, yaradıcı mühakimə bacarığı ilə yazdığı və dilçiliyin bütün sahələrini əhatə edən əsərləri Azərbaycan dilçilik elminin inkişaf tarixində xüsusi bir mərhələ yaradır. B.Çobanzadənin tədqiqatlarında dil tam bir sistem şəklində hər müstəvidə tədqiq edilir, bütün bucaqlardan işıqlandırılır.

Onun tədqiqatlarında dilin analizinin təsviri və fəlsəfi aspektləri birləşir. Alim mütəmadi şəkildə ümumi dil nəzəriyyəsi müstəvisində dilin yaranması, mənşəyi, strukturu, dil və psixologiya məsələləri ilə bağlı elmi araşdırmalar aparır, linqvopsixologiya məsələlərinə toxunur, dillərin yaranması ilə bağlı mövcud elmi-nəzəri fikirləri və özünün elmi-dilçilik görüşlərini sistemli təqdim edir. B.Çobanzadə dil anlayışını və onun termin funksiyasını belə aydınlaşdırır: “...hər millətdə təkəllüm (söyləmək-burada nitq mənasında işləyir) hadisəsinin nəticəsi olan sözlərin heyəti-məcmuəsinə ağızımızdakı ət parçasının ismi verilir. Məsələn, almançada “zinge”, ruscada “yazık”, fransızca “la langue”, italyancada “lingua”, farsidə “zəban”, ərəbdə “lisan” və nəhayət türk-tatarlarda “dil”, yaxud “til” həm ağızımızdakı ət parçasını, həm də təkəllüm-söyləmək hadisəsinə ifadə edir” (1, 21). Müəllif dilə həm də psixoloji aspektdən yanaşır: “Halbuki ağızımızdakı dilin mövcudluğu əcəba təkəllüm üçün kifayət edərmi? Əlbəttə, xeyr. Papağan və sairə kibi bir taqım heyvanlar vardır ki, kəndilərinə öyrədilən kəlmələri fəvqəladə tamamilə və doğru təkrar və təqlid edə bilərlər. Əcəba, bu söyləməkdirmi? Deyildir. Hər papağan nə söylədiyini anlamaz və söylədiklərilə duyğu və düşüncələrini anlatmaq məramını da bəsləməz. İnsanda isə təkəllüm dəruni, daxili hissiyyat və əfkarını ifadə məqsədinə məbni vəqə olur”. Filosof şair Füzulinin XVI əsrdə bədii şəkildə “Edəsən tutiyə ədayi-kəlimat, Nitqi insan olur, əmma özü insan olmaz” misralarına sığdırdığı nitq və təfəkkürün əlaqəsi kimi fəlsəfi fikir B.Çobanzadə yaradıcılığında dilin psixoloji əsasları şəklində araşdırılıb təqdim olunur. O, fikirlərini bir az da dəqiqləşdirir: “Demək oluyor ki, söyləmək üçün əvvəla sədalar və kəlmələr istehsal, yəni tələffüz edə biləcək müəyyən üzvlərimiz, sonra da ümumiyyətlə ruhi qabiliyyət və məqsədimizi ifadəyə meyl və arzu bulunması şərtidir.” Nitqin yaranmasında iki cəhət əsas götürür. 1. Danışq üzvləri 2. Danışq üzvlərini “hərəkətə gətirən ruhi, daxili fəaliyyət və qabiliyyət.” Deməli dil bilavasitə insanın fizioloji və ruhi fəaliyyətinin nəticəsidir. B.Çobanzadə birincini “səslərin üzviyyəti-fiziologiyası”, ikincini isə “səslərin mənəviyyəti, yaxud ruhiyyəti-psixologiyası” adlandırır. Ruhi və üzvi sözlərinin ekvivalenti kimi *psixofiziki* terminini işləyir. O, səsi həm fiziki, həm də psixi hadisə kimi tədqiq edir. Səslərin ruhiyyətindən danışarkən səslərin yaranma və tələffüz prosesləri zamanı insanın beyin-əzəb və hiss sisteminin funksiyasını əhatəli təsvir və analiz edir: “Biz kəndimizdə birinci dərəcədə yalnız vücuti, üzvi arizələr (yavleniya) buluyoruz.... ..İkinci dərəcədə ruhi və üzvi (psixofiziki) arizələrdir ki, bu da bütün vücutun və bu arada səs hasil edən əzələlərimizin hərəkəti..... Binaən əleyh bütün hərəkətlərimizin əsas səbəbi fəaliyyəti-əsəbiyyətimizdə aranılmaq icab edər” (1, 33).

Psixofiziki hadisə olan səslərin hər hansı bir mənə ifadə etməsi ilə bağlı dilçilikdə fikirlər mübahisəlidir. Ancaq bu da faktdır ki, mənasız bir şeyin mənə yartması da absurt görünür. Sözlün tərkib hissəsi olan ayrı-ayrı səslərin mənə ifadə etməsinin əyani göstəricisi müxtəlif səs və səs kombinasiyalarından ibarət olan nidlardır. Doğrudur burada intonasiya da şərtləndirici amildir, ancaq nitqdə tək *o* səsi ilə *oy* səs birləşməsinin yaratdığı emosiya və ekspressivlik fərqlidir. Nidaların funksiyası dil vahidi kimi müxtəlif hissə və duyğuları ifadə etməkdir. Ancaq nəzərə almaq lazımdır ki, ayrılıqda eşidilən *ay, a, au, vay, oh,* və s. nidalar düşüncədə assosiativ şəkildə fikirlər və hadisələr yaradır.

B.Çobanzadə nidaları dilin ilk “ibtidai” şəkli adlandırır: “Nidalar (interception) əksəriyyətlə bəsit bir taqım səslərdən ibarətdir ki, çox dəfə bütün fikir və ya duyğunu, həyəcanı, hökmü ifadə edirlər. Canlı dildə bulunan bütün nidaları qeyd etmək, hərflər və yazı ilə göstərmək çox gücdür, həmən qabil deyildir. Lisaniyyət alimlərinin fikrincə, lisanın ibtidai şəkli bu nida sözlərindən ibarət idi. Dil kiçik-böyük fikir və duyğu, yaxud hərəkət, vəsf və xasiyyət fərqlərini göstərmədən əvvəl yalnız bütün bir cümlə yerini tutan nida sözlərinə malik idi. Bunun üçündür ki, bütün dünyada bulunan və bulunmuş olan dillərdə nida sözləri vardı və vardır. Bundan başqa, əsas etibarilə bütün dillərdə nida sözləri bir-birinə oxşayır” (2, 161).

B.Çobanzadə səslərdən cümləyədək dilin struktur, funksional təhlilində *ruh* sözündən termin səviyyəsində istifadə edir. Onun dilində bu termin *psixika məntiq, məna* kimi anlayışları ifadə edir: “...hissələr və fikirlərimizi dürlü yollarla ifadə edə biliriz. Bunun üçün dürlü dillər ola bilər: jest lisanı (hərəkəti-əza), mimika lisanı (ifadəyi-vəchiyyə). Lakin lisaniyyət söz lisanını tədqiq edər, çünki söz lisanı insanın ən ziyadə alışdığı və zehni, ruhi inkişafı üçün ən ziyadə xidmət edən ifadə yoludur. Söz lisanının iki cəhəti vardır: 1) xarici, üzvi cəhəti-sözlərin səsləri, 2) daxili, ruhi cəhəti-sözlərin *mənalari*” (1, 102).

Alim cümlə haqqında “Cümlə hökmün lisanı ifadəsindən başqa bir şey deyildir” fikrini açıqlayarkən “ruhi mübtədə və xəbər” ifadəsindən istifadə edir ki, bu da məntiqi kateqoriya olan subyekt və predikat anlamına uyğun gəlir. Həmçinin ruhi mübtədə və xəbəri qrammatik kateqoriya ilə qarışdırmamağı tövsiyə edir (1, 59).

Burada bir məsələni də qeyd etmək yerinə düşərdi. Bəzən insanlar bir-birini danışmadan, sözsüz, səsləndirilməyən nitqin mənasını anlamaq bilirlər, hətta heç bilmədiyi dildə danışan insanın nitqini, nə demək istədiyini başa düşürlər. Danışmadan və ya dili bilmədən ünsiyyətdə olmaq məhz ruhaniyyət səviyyəsində anlamaqdır. Ruh termin olaraq işlənsə də ümumilikdə onun mahiyyəti haqqında elmi məlumat azdır. B.Çobanzadə *psixi fəaliyyət* termininin ekvivalenti kimi *ruh* sözünü işlədərək, bəzi məqamlarda cavabları suallar şəklində verməklə elmi düşüncəni daha dərin qatlara, rəşional şüurdan irrəşionala yönləndirir.

Dillərin tədqiqində onların tipoloji və geneoloji təsnifi xüsusi yer tutur. B.Çobanzadənin elmi dilçilik yaradıcılığında dillərin yaranması, mənşəyi, dil ailələri haqqında da geniş məlumatlar verilir. O, “ana dil”(proyazik) məsələsinə toxunaraq yazır: “Bütün Ural-Altay dilləri, əski Ural-Altay dilindən, Hind-Avropa lisanları əski hind-Avropa dilindən, sami dilləri əski sami dilindən meydana gəlmişdir.

Bu surətdə hər ailə üçün bir ana lisan fərz edirlər. Şimdi. əcəba, bu ana lisanlar arasında bir münasib yoxmu, yəni bir ailənin lisanları arasında olduğu kibi, bu lisanlar arasında da bir ümumi daha əski bir lisana irca qabil olsun. Burada bütün dillər bir dildənmi, yaxud bir kaç dildənmi çıxmışdır məsələsi qarşısında qalıyuruz”(1, 81) Alim dilçilik elminin bu suallara cavab verə bilmədiyini də əminliklə soyləyir və daha düzgün elmi nəticələr almaq üçün tədqiqatların daha əhatəli, geniş dairədə aparılması fikrinin üzərində dayanır. B. Çobanzadənin fikirləri, apardığı araşdırmalar dilin qrammatikası ilə yanaşı, müasir dövrdə aktiv müraciət olunan *dünyanın dil mənzərəsi, koqnitiv dilçilik, semiotika* və s. tədqiqat sahələrini əhatə edir. Bəlkə də haqlı olaraq bütün ölmüş və yaşayan dillərin bir kök dilə aid ola bilməsi haqqında mülahizələrini yürüdür. “Hər dildəki səslərin, kəlmələrin eyni mənə ifadə edə bilməsi ehtimalı nə qədərdir?” sualına diqqəti yönəldir, dilin yaranması, mənşəyi problemini önə çəkir və “Nasıl oldu da insanlar fikir və duyğularını sözlər vasitəsilə ifadə edə bildilər?” sualını verir və “İştə məsələ buraya gəldikdə daha ziyadə güclənir” şəklində cavablandırır. “Bizcə, lisan insanın daxili üzvü və ruhi fəaliyyətinin nəticəsidir və yalnız bu nəzərə sahib olan adam lisanın nasıl zühur etdiyi məsələsini qavraya bilər” (1, 82) fikri ilə dillə bağlı problemlərə birtərəfli, məhdud yanaşmamaq tələbini irəli sürür.

B.Çobanzadə dilin yaranması ilə bağlı nəzəriyyələri sxematik təqdim etmir, təhlil və analiz edərək öz mövqeyini bildirir. Dilin yaranması haqqında təqlid nəzəriyyəsinədən danışarkən təqlidi sözlərin ilkin leksik vahidlər kimi qeyd edilməsinə toxunur: “Sövti-təqlid nəzəriyyəsinin böyük bir həqiqət parçası olduğunu heç kimsə şübhə edəməz. Filhəqiqə. İbtidai millətlərin dillərini alacaq olursaq, orada kəlmələrin pək çoxusunu bu gün də əşyanın kəndisilə doğrudan-doğruya bağlı buluyuruq. Hətta mədəniyyətdə bir çox mərtəbə və mərhələlər keçmiş olan millətlərin çocuq lisanında və heyvanata müraciət üçün qullanılan sözlərdə pis-pis, hoşt-hoşt, məmə, hayda, hav-hav, dom-dom, bu-bu, cib-cib və sairə kibi bir çox təqlidi ünsürlərə rast gəliyoruz” (1, 82). Dilin öyrənilməsindən bəhs edərəkən bir daha bu məsələyə qayıdır, uşaq nitqini ibtidai insanların dili ilə əlaqələndirir: “...çocuqların lisanlarında xüsusiyyətlər vardır ki, ibtidai insanların lisanlarını andırır. Çocuqların kəndilərinə

məxsus təqlidi və nida sözləri, çox dəfə bir sözün bütün bir cümlə məqamında qullanması, məsələn, dum-dum=su istəyorum, dah-dah= getmək istəyorum, mam-mam=yemək veriniz!.. İlaç (1, 84).

B.Çobanzadənin əsərlərində tək cə elm deyil, elmi nəzəriyyə və tədqiqatlara, hər cür elmi mübahisələrə alim etiketi ilə yanaşmanın doğru yolu nümayiş etdirilir, dilin ictimai funksiyasının həm nəzəri, həm də praktik tərəfləri təqdim olunur : “ Dilin üzvi, ruhi və ictimai hadisələrdən mürəkkəb bir həyatı vardır. Bundan dolayı, dil eyni zamanda həm bir şəxsə, həm də cəmiyyətə aid bir mülkiyyətdir. Dilin həyatında həm üzvi, həm də ruhi və ictimai amillər rol oynarlar” (1, 84). Dilin üzvi, ruhi, ictimai mahiyyətinə vəhdət anlayışından yanaşsaq, dünyanı vahid enerji dalğalarından ibarət sistem olaraq görə bilsək, fikir və düşüncəni, dil və nitqi bu vahid enerji sistemini hərəkətə gətirən vacib mexanizm kimi qəbul edə bilərik.

Ədəbiyyat

1. “Bəkir Çobanzadə və türkologiyanın müasir problemləri” mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları. Bakı, 31 may, 2013
2. Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri: Beş cildə. I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2007
3. Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri: Beş cildə. V cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2007

НАСИБА САЙИДИРАХИМОВА*

Узбекистан, Ташкент

СИНТАКСИЧЕСКАЯ АНТОНИМИЯ В СТИХОТВОРЕНИЯХ БЕКИРА ЧОБАНЗАДЕ

Ключевые слова: лингвопоэтика, лексико-семантические особенности, параллелизм, риторический вопрос, эмоционально-экспрессивный текст, синтаксическая антонимия, проявление синтаксической антонимии.

This article deals with the scientific and literary legacies of the Crimean-Tatar poet, the scientist of the Turkologist, his role in the development of the Turkic language and literature of Bekir Chubanzade, as well as the linguo-poetical features of his works and the manifestations of syntactic antonyms in poems.

Key words: linguo-poetic, lexico-semantic features, parallelism, rhetorical question, emotionally expressive text, syntactic antonymy, spinning of syntactic antonymy.

Бекир Чобанзаде родился 27 мая 1893 году в семье пастуха. В 1908 году он окончил школу, с помощью Абдурашида Медиева продолжил свою образование в Стамбуле. Во времена обучения в Стамбуле он познакомился с группой молодых студентов крымскими-татарами и поступил в общественно-политическую организацию.

В 1914 году Бекир Чобанзаде возвращается в Крым, но с целью хорошего изучения русского языка он отправляется в Одессу. Из Одессы он отправляется на австро-венгерский фронт и там попадает в плен.

Он знал несколько языков и благодаря этому он продолжает свою деятельность на историко-филологическом факультете Будапештского университета. Во время работы в университете Бекир Чобанзаде защищает докторскую диссертацию и до отъезда на свою родину он преподаёт курс тюркского языка в восточной академии.

В 1920 году Бекир Чобанзаде возвращается на свою Родину в Крым и начал свою деятельность как профессор факультета востоковедения Таврического университета в Симферополе.

Летом этого же года, Бекира Чобанзаде приглашают в Азербайджанский университет и он продолжил свою научно-педагогическую деятельность в городе Баку. В эти годы Бекир Чобанзаде проявил активность в сфере изменения графики на латиницу и даже несколько раз приезжал в Узбекистан и выступал со своими докладами в разных городах Узбекистана и был избран членом-корреспондентом Академии наук СССР.

В 1928 году репрессии не миновали и Бекира Чобанзаде. Несмотря на это, он продолжал свою научно-педагогическую деятельность не только в Баку, но и в высших образовательных университетах Узбекистана. В 1937 году он был репрессирован в городе Баку.

Бекир Чобанзаде оставил последующим поколениям в отрасли тюркологии и литературоведения много богатых научных наследий, состоящих из более чем 150 научных статей и нескольких монографий.

В 1913 году его избранные труды публикуются в Турции под названием «Яш татар языклары».

* Ташкентский государственный университет узбекского языка и литературы имени Алишера Навои, кандидат филологических наук, доцент

Бекир Чобанзаде оставил научно-творческое наследие не только помогающие для развития тюркологии и языкознания, но и свою поэзию. Он оставил немного стихотворений, но, несмотря на это, его стихотворения выделяются идеями Родины, тоски по ней, патриотизмом, гордостью, вниманием к родному языку. Эти идеи очень важны при воспитании молодого поколения. Например, его стихотворения под названием “Минг тўққиз юз ўн тўққиз”, “Кекса Дунай”, “Бир изн берингиз”, “Она тилим”, “Онам”, “Умид”, “Бир сарой қуражакман” со своими идеями объединяют все тюркские народы своей единой тематикой и идеями.

*Бир сарой қуражакман! Хон бўлмагай ичинда,
Гул, чўри, очлик, хўрлик, қон бўлмагай ичинда...
Тошин ёт эллардан келтирмасман ҳеч,
Етар ўз юртимда қўйилган кирпич...
Гарчи юксак бўлмаса-да қононаси,
Мустаҳка му ёруз бўлгай ҳар хонаси...
Деразаси катта бўлгай, нурлар киргай,
Эшиклари шуълаларга очиқ тургай...
Қибла ели кириб тургай бу саройга,
У қарашли бўлмагай ҳеч фалон бойга... (Бу севги юракка шуълалар солур).*

В данных строках мы видим, что Чубан-заде описывает свои искренние духовные чувства к Родине:

*Тозалайман юртимнинг бул вайронини,
Шаҳид кетган мардлар устихонини...
Улардан мен ажиб лойлар қоражакман,
Жабрлардан суяк сўраб боражакман...
Шу зайлда тиклангайдир тўрт девори,
Чашмалари, чечаклари, зўр виқори...
Топтамагин эзгу ерни, сен энди тур,
Солгин сарой, ўз бетимсол давлатинг қур...
Бир сарой қуражакман, тош бўлмагай ичинда,
Суяк, эту жон бўлгай, ёш бўлмагай ичинда,
Оч бўлмагай ичинда... (Бу севги юракка шуълалар солур).*

Проводя лингвистический анализ стихотворений Бекира Чобанзаде, можно увидеть его мастерство и аккуратность в подходе к своему народному языку, талант, языковую особенность стиля, как он пользовался в своих стихотворениях лексическо-семантическими и синтаксическими актуализирующими средствами языка. Также, можно сказать его простой, народный языковой стиль и самое важное, высокое эмоционально-экспрессивную трогательность стихотворений, которые завлекают каждого человека. Это помогает духовно завоевать читателя.

В стихотворениях Бекира Чобанзаде можно увидеть его мастерство в образовании контекстуальных антонимов (*Бахт қўп қайсар, енгилмас, Ёлвормас у, эгилмас; Эскиликни ташилангиз, ўқитмоқни бошлангиз*), синонимов (*Оқ, яшил, қора тоғлар, Жигари пора тоғлар*), синтаксических параллелизмов (*Битсин юрак яраси, битсин юрак яраси...; Дўст-душманлар тингласин, дўст-душманлар тингласин...; Бахтнинг шуъласи тушсин, бахтнинг шуъласи тушсин...; Зиндонларга отайлик, зиндонларга отайлик...; Жавобини олиб қайт, жавобини олиб қайт!...*), эффективности при использовании синтаксическими фигурами, как повтор, риторических вопросов и можно увидеть, как это помогло повышению эмоциональности, а точнее поэтической актуализации текста.

Анализируя его стихотворения можно увидеть, как он умело составлял эмоциональные тексты. Например:

*Ростин айтай, менинг ҳам бир тошгим келар!...
Шу бир йиллик тўсиқлардан ошгим келар!...
Кошки мен ҳам сендай шиддат олиб оқсам!...
Инсонликнинг говларини йиқсам, ёқсам!...
Кўнглим ўксик – менинг халқим кичик бир кўл,
Дарёларга етказсайдим топиб бир йўл!... (Бу севги юракка шуълалар солур).*

Также, в стихотворениях Чубан-заде можно найти много примеров синтаксической антонимии.

Можно отметить, что антонимия рассматривается не только на лексическом уровне языка, но и считается универсальной семантической категорией, которая рассматривается на морфемном, морфологическом и синтаксическом уровнях языка. В языкознании синтаксическая антонимия по

структуре относится к единой парадигме, а также по семантике формируется в оппозиционных парах – словосочетаниях, простых и сложных предложениях, и между их частями.

Синтаксическая антонимия по проявлению противоположности в объективности требует условного объединения двух компонентов. Например:

*Ўнгарган, ўнган тоғлар,
Қайнаган, тўнган тоғлар.*

В данных строках анализируя лексему “ўнгармоқ”, можно сказать, что в этимологическом словаре узбекского языка вторая семема лексемы “ўнг” - означает «потерять начальный свет» (аввалги рангини йўқотган) [1;482]. Автор ассоциативным способом значению слова “ўнгарган” – рангланган, ранг олган” (иметь свет) благодаря противопоставлению со значением лексемы “ўнган”- “ўнгини - рангини йўқотган” (потерять начальный свет) одновременно противопоставляет синтаксическую конструкцию “ўнган тоғлар” и создает синтаксическую антонимию.

Или же анализируя второе предложение, можно сказать, что поэт противопоставляя в слово “қайнамоқ” (кипеть) слово “тўнг” (тўнгламоқ), “қотмоқ” (это слово диалектально используется в диалектах долины в значении “ёғи тўнглаб қолди” “қотиб қолди” – густеть) образует синтаксическую антонимию.

Надо отметить, что каждая лексическая антонимия до внесения в синтаксический уровень всегда рассматривается в статусе лексической единицы. Но, в структурах синтаксических конструкций они обладают синтаксической основой и превращаются в синтаксический объект. Если смотреть с такой точкой зрения, то можно сказать, что лексические антонимы открывают возможность для проявления синтаксических антонимов. Например:

*Бағридан буюк тоғлар / Юраги куюк тоғлар...
Жўшадир туйғулар / қайғум йўқолур,
****

*Юзи бор /кўзию қоши йўқ Шарқнинг,
Дарди бор / тўккали ёши йўқ Шарқнинг,
Тили бор / сўзлашга доши йўқ Шарқнинг,
Чўллари, кўллари, эллари туман.
****

*Гоҳида ёмғирдир / гоҳо қор-қиров,
Гоҳ музга айланар / гоҳо ўт-олов,
Бирров ўчоқ ёқар / сўндирар бирров и т.д.*

Вышеизложенным можно сказать, что изучение деятельности, научных трудов и литературного наследия ученого тюрколога Бакира Чубан-заде объединяет тюркские народы в формировании и развитии тюркологии.

Литературы

1. Рахматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати (туркий сўзлар). –Тошкент: Университет, 2000 йил. 482-б.
2. Чўбонзода Б. Бу севги юракка шуғлалар солур // Жаҳон дадабиёти. –Тошкент, 2012. -№2 (177). 33-87 б.

RƏHİLƏ QULIYEVА*
Azərbaycan, Bakı

BƏKİR ÇOBANZADƏ VƏ AZƏRBAYCAN DİLİNİN TƏDRİSİ METODİKASI

Açar sözlər: *B.Çobanzadə, Azərbaycan dili, türkoloq, dilin tədrisi metodikası*

Bekir Chobanzadeh and methods of Azerbaijani teaching

The article focuses on the crimean scientist, philologist, linguist, methodologist and poet Bekir Chobanzadeh's activity in Azerbaijan. The article investigates the works of the scientist on methodology and linguistics. The activities of the scientist in the I Turkic Congress are analyzed.

Key words: Azerbaijani, turkologist, methods of language teaching

* Bakı Dövlət Universiteti Azərbaycan dili və ədəbiyyatının tədrisi metodikası kafedrasının dosenti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Dünya şöhrətli türkoloq Bəkir Çobanzadə Azərbaycanda dilçilik elminin inkişafında böyük xidmətləri olan şəxsiyyətlərdən biridir. B.Çobanzadə XX əsrin 20-30-cu illərində özünün çoxşaxəli fəaliyyəti ilə təkcə Kırmda, Azərbaycanda deyil, hətta bütün postsovet ölkələrində yenilikçi, novator, dərin intellektual səviyyəyə malik, erudisiyalı alim kimi şöhrət qazanmışdır.

İbtidai təhsilini Kırmda alan B.Çobanzadə Türkiyədə – Qalatasarayda “Sultaniyyə” liseyini əla qiymətlərlə başa vurmuş, daha sonra Macarıstana göndərilmiş, Budapeşt Universitetinin Şərqi dilləri fakültəsinə daxil olmuşdur. 1919-cu ildə universiteti qızıl medalla, fəlsəfə doktoru adı alaraq bitirir. Həmin ilin yayında Lozanna Universitetinə dəvət edilir və burada ona fəlsəfə elmləri doktoru, professor rütbəsi verilir.

1920-24-cü illərdə Kırmda yaşayıb fəaliyyət göstərən alimin sonrakı həyatı Azərbaycanla bağlıdır. Görkəmli filosof, türkoloq alim, ədib B.Çobanzadə 1924-cü ildə Bakıya dəvət edilir və ömrünün sonunadək türkologiyanın, Azərbaycan filologiyasının, ictimai fikir tarixinin inkişafında misilsiz xidmətlər göstərir.

Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Ramiz Əskər yazır: “Bəkir Çobanzadə türklüyün şah əsəri “Divanü lüğət-it-Türk” yazarı Kaşğarlı Mahmud və Rusiya Elmlər Akademiyasının Demidov mükafatını dörd dəfə qazanan Mirzə Kazımbəydən sonra Türk dilçiliyinin ən şöhrətli ismidir. 1915-ci ildən həyatının sonuna qədər dil tarixi, müqayisəli dilçilik, qrammatika, imla, əlifba, pedaqogika, dialektologiya, terminologiya və digər mövzularda yazdığı 150-dən çox elmi əsər bu gündə öz aktuallığını və əhəmiyyətini qoruyub saxlamaqdadır” (6, s. 14).

Görkəmli türkoloq dilçilik, ədəbiyyatşünaslıq, maarif, təhsil, türk dillərinin tədris metodikası kimi bir çox sahələrə aid sanballı əsərlər yazmış, öz araşdırmaları ilə Azərbaycan elminin inkişafına təkan vermişdir.

B.Çobanzadə Azərbaycan dili və ədəbiyyatının nəzəri məsələlərini tədqiq etməklə kifayətlənmir, onların orta və ali məktəblərdə tədrisi metodları, yolları haqqında qiymətli əsərlər, dərslik və dərs vəsaitləri, məqalələr yazırdı. Onun dilimizin, milli ədəbiyyatımızın tədrisi üsulları haqqındakı fikirləri bu gün də öz aktuallığını itirməmişdir. B.Çobanzadəyə qədər dilçiliyə, ədəbiyyatşünaslığa dair elmi-nəzəri əsərlər yazılmışdı, lakin dilin və ədəbiyyatın tədrisi metodikası haqqında elmi əsərlər, dərsliklər yox dərəcəsinə idi. Çünki Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulana qədər hələ maarif, təhsil, məktəb sistemi inkişaf etməmiş, dil və ədəbiyyat fənləri məktəblərdə öz lazımı mövqeyini tuta bilməmişdi.

“1906-cı ildə Həsən Səbri Ayvazovun “Üsuli-tədris və təlim-tərbiyə”, 1908-ci ildə Hafiz Məmmədəmin Şeyxzadənin “Fəsaḥət və bələğət, fənni-inşa və üsuli- kitabət” adlı metodik əsərləri çap olunmuşdur və bu əsərlər günümüzlə səsleşən müddəalarla zəngindir” (1, s. 31).

Bu əsərlərdə metodikaya aid mülahizələrə rast gəlirik. Müəlliflər ən çox müəllimlərin nitqinin necə olması məsələsinə diqqət çəkir, nitqə verilən tələbləri göstərirlər. Lakin dilin mənimsənilməsi üsulları, yolları əsaslı şəkildə şərh edilməmişdir.

Təhsilimizin milliləşməsi, inkişafı Azərbaycan Demokratik Respublikası dövründə həyata keçirildi. 1919-cu ildə Bakı Dövlət Universitetinin təsis edilməsi, tələbələrin xaricdə təhsil almağa göndərilməsi, yeni tipli məktəblər şəbəkəsinin yaradılması, dərsliklərin nəşr edilməsi ADR-in xidmətləri idi. Məsələn, Əhməd Rasimin 1919-cu ildə nəşr etdirdiyi “Müxtəsər sərfi-türkü” dərsliyi ana dili təlimi üçün yazılmış ilk nümunədir.

Əsrin əvvəllərində görkəmli alim Bəkir Çobanzadə Azərbaycan dilçiliyində böyük bir məktəb yaratdı. O, nəzəri dilçiliyə dair əsərlər yazmaq, dilimizin qrammatikasını, tarixi inkişaf mərhələlərini tədqiq etməklə yanaşı, onun öyrədilməsi problemi ilə də məşğul olur, dilin metodikası, tədrisi üsullarına aid orjinal əsərlər yazırdı. Bəkir Çobanzadə irsinin gənc araşdırıcısı Pərvin Eyvazov haqlı olaraq yazır: “B.Çobanzadəyə qədər Azərbaycan dilinin qrammatikasına dair daha çox məktəb metodikası səviyyəsində bir sıra əsərlər yazılsa da, onlar həm elmi cəhətdən zəif idi, həm də yeni tədris və təlim metodları üçün köhnəlmişdi. Ona görə də tədris prosesinin müasir tələblərinə uyğun yeni dərslik yaratmaq məsuliyyəti görkəmli alimin üzərinə düşdüyündən nəinki qrammatik qanunlar haqqında, habelə yeni qrammatikanın elmi-metodoloji əsasları haqqında da qiymətli fikirlər söyləmişdir” (5, s. 52-53).

1926-cı ildə B.Çobanzadənin “Türk dili və ədəbiyyatının tədrisi üsulu” əsəri Azərnəşr tərəfindən çap olundu. Öz dövrü üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən əsərdə əks olunan müddəalar elə müasir metodika üçün də aktualdır.

Əsərdə müəllifin əsas məqsədi dil və ədəbiyyatın tədrisi üsulları çərçivəsində Avropada, Rusiyada metodikaya dair meydana gəlmiş cərəyanları, fikirləri izah etməkdir.

B.Çobanzadənin 5000 tirajla nəşr edilmiş bu kitabı Azərbaycan dilinin məktəblərdə tədrisinə aid ilk metodik vəsaitdir. Əsər 17 fəsildən ibarətdir: 1. Başlangıç; 2. Dil və fəlsəfə; 3. Dil bilgisinin və türk lisanının əsasları; 4. Dilin məktəblərdə əski və yeni mövqeyi; 5. Səs və hərf; 6. Əlifbanın öyrədilməsi; 7. Əlifbasız oxutma və s.

Əsərin birinci hissəsində ilk baxışda dil tədrisi ilə əlaqədar olmayan iki bəhs diqqəti cəlb edir: Dil və fəlsəfə, Türk dilinin tarixçəsi. Lakin həmin bəhləri diqqətlə oxuduqda onların metodika ilə bağlı olduğu anlaşılır.

B.Çobanzadə bu əsərdə dilin tədrisi metodikasına dair əsas mətləbləri açıqlamağa müvəffəq olmuşdur. Əlbəttə, bir məqalədə, kitabda 17 fəsildə öz əksini tapan müddəaların hamısını burada işıqlandırmaq imkan

xaricindədir. Müəllifin tədrislə bağlı dəyərli fikirlərinin ayrıca tədqiqata cəlb edilməsi müasir metodika üçün vacib məsələlərdən biridir.

B.Çobanzadə belə hesab edirdi ki, dil dərsləri şagirdlərə ana dili dərslərindən kiçik materiallar tədris etməklə kifayətlənməməlidir. Dil dərsləri şagirdlərin ümumi, hərtərəfli inkişafına kömək etməlidir. Əlbəttə, burada müəllimin məharətindən, dərsi şagirdlərə çatdırma bilmək metodundan çox şey asılıdır.

Dil dərslərinin aşağı səviyyədə keçirilməsinin bir səbəbini də müəllif “kompleksçilər”in dilə və onun məktəblərdəki mövqeyinə yanlış qiymət vermələrində görürdü. “Kompleksçilər” dil dərslərini guya qrammatik qanunlara aludə olub həyatdan, ictimai mübarizədən uzaqlaşmaq kimi dərk edirdilər. Görkəmli metodist kimi B.Çobanzadə “kompleksçilərin” bu fikirləri ilə razılaşmır və haqlı olaraq göstərirdi ki, müasir dərslərinin cansızlığı olmasının birinci səbəbi dil dərslərinin məktəblərdə lazımı mövqə “işğal etməməsi”, digər səbəbi isə dil dərslərinin primitiv üsullarla keçirilməsidir. O, bir alim, pedaqoq – metodist kimi şagirdlərə dilin elmi əsasları haqqında məlumat verməyi lazım bilirdi. Alim qeyd edirdi ki, orta məktəbdə dil və ədəbiyyat haqqında bəsit məlumatlar verib elmin əsaslarını darülfünunun kurslarına saxlamaq düzgün deyildir. Çünki şagirdlərin hamısı orta məktəbi bitirəndən sonra darülfünun və başqa filoloji ali məktəblərə daxil ola bilmir. Əgər orta məktəb onlara dil haqqında düzgün elmi biliklər, müəyyən məlumatlar verə bilməmişsə, başqa elmi və sənət sahəsini seçən şagirdlər ana dilini və milli ədəbiyyatı heç bilməyəcəklər. B.Çobanzadə hər hansı ixtisas sahibi olur-olsun, ondan ana dilində mükəmməl danışmaq qabiliyyəti, mükəmməl yazmaq bacarığı tələb edirdi. Çünki ana dilini yaxşı bilməyən insan nə başqa fənləri, nə də başqa dilləri öyrənə bilər. Alim əlifba tədrisindən danışarkən “əlifbasız oxuma – Monte Sorre” üsulundan, yazıdan bəhs edərkən “qulaq diktantı”ndan başqa “görmə diktantı”na yer verməyin effektiv olduğunu qeyd edir. O, orfoepik və orfoqrafik vərdişlərin normalaşdırılması üçün ən yaxşı metodik amillərdən biri kimi ifadəli qiraət dərslərinə yüksək qiymət verirdi. Müəllif şagirdlərin, tələbələrin dili daha dərindən qavramaları üçün türk dili kabinetlərinin təşkilini zəruri hesab edir, dil kabineti üçün lazım olan əşya və modelləri sadalayır və göstərirdi ki, dil kabineti şəraitində tələbələr həm müşahidəçi, həm də tədqiqatçı kimi işə cəlb edilirlər.

B.Çobanzadənin 1928-ci ildə yazdığı “Türk dili” kitabının əsas məqsədi “özbaşına çalışacaq olan oxucuya, bir tərəfdən türk dilinin tabe olduğu əsas qanun və qaydalar haqqında məlumat vermək, digər tərəfdən bu qayda və qanunları öyrənərək türkcə doğru oxuyub yazmanı təmin etmək” kimi göstərilərsə də, əsər daha çox türk dilini, konkret olaraq Azərbaycan dilini tədris edən müəllimlərə metodik tövsiyələr vermək üzərində qurulmuşdur. Kitab bir çox mövzuları əhatə edir. Bunlardan biri və ən geniş “Türk dilinin tədrisi üsulu” adlanır. Burada türk dili dərslərinin təşkili, türk dili tədrisinin metodları göstərilir və müəllimlərə gözəl metodiki tövsiyələr verilir.

Kitabda müəllif “Türk məktəblərində əlifba hansı üsulla tədris olunur?” sualını qoyur və Tolstoydan belə bir sitat gətirir: “Tolstoy deyirdi ki, əlifba tədrisində ən yaxşı üsul üsulsuzluqdur”. Sonra isə tədqiqatçı bu sitat əsasında öz fikrini açıqlayır: “Yəni bu sitat o deməkdir ki, müəllim hər üsulu bilməli, bu üsullardan münasib, yaxşı cəhətləri götürməli, lakin öz məktəb və mühitini nəzərə alaraq şagirdləri üçün ən əlverişli üsulları özü tapmalıdır”.

“Türk dilinin üsulu” bölməsi özü də iki hissədən ibarətdir. “Qiraət, inşa və kitabət” hissəsində oxu, qiraət, izahlı oxu, ifadəli oxu, oxunun texnikası, inşa və kitabın əhəmiyyəti və. s kimi məsələlərə, oxumaq üsullarına aydınlıq gətirmişdir. Sonda oxumağın əhəmiyyətindən danışan müəllif oxumağı məktəblərdə yeganə məlumat və tərbiyə mənbəyi hesab etmir, oxumağın əhəmiyyəti təkcə məktəb sıraları ilə məhdudlaşa bilməz. Yazmaq insanın öz fikirlərini, duyğularını bildirməsi etibarilə əhəmiyyətlidirsə, oxumaq yüzlərcə, minlərcə insanın təcrübə və biliklərindən faydalanmaq baxımından mühümdür. Mübaliğəsiz deyilə bilər ki, mədəni xalqlar kitabız heç bir dəqiqə belə vaxt itirmirlər, əyləncə yerlərində, istirahət parklarında – hər yerdə kitab oxuyurlar. “Türk-tatar xalqlarında, ümumiyyətlə Şərqdə olduğu kibi, mədəniyyətsizlik nəticəsi olaraq, oxumanın pək aşağıda qaldığını görmək mümkündür. Savadsızlıqdan bəhs eləmiriz; savadlıların, heç şübhəsiz, doxsan faizi əlinə kitab almır” (4, s. 74). Müəllif gələcəkdə müəllim olacaq şəxsləri bu məsələlər barədə düşünməyə vadar edir. “Qiraət kitabda yazı ilə təsbit olunan cansız, səssiz şəkillərə can vermək deməkdir” (4, s. 80).

“Türk dilinin tədrisi üsulu”nun “İmla və yazı” bölməsində yazının tədrisi və təliminə aid maraqlı üsullardan bəhs olunur.

B.Çobanzadə “Türk dili” kitabının “Türk dilin tədrisi üsulu” hissəsində də həm yazıldığı dövr üçün, həm də müasir dövrümüz üçün ən vacib, aktual məsələlərə toxunmuş tövsiyələrini vermiş, bir çox problemlərə aydınlıq gətirmiş, Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası elmini öz tədqiqatları ilə zənginləşdirərək inkişaf etmişdir.

“Türk dilinin tədrisi üsulu”nun “Dil üzərində müşahidə yolları” hissəsində B.Çobanzadə daha maraqlı bir problemə diqqət çəkir. Burada aşağıdakı məsələlər tədqiq edilir: ana dilinin, xüsusilə türkcənin məktəblərdəki yeri; indiyə qədər tətbiq edilən sərf və nəhv metodikasındakı yanlışlıqlar; dil üzərində müşahidə yolları; ədəbi dilin öyrənilməsi yolları və s. Müəllif qeyd edir ki, ana dilinin məktəblərdəki yeri dilin həyatdakı yeri ilə bağlıdır. Dil ictimai, kollektiv istehsalın ən əhəmiyyətli vasitələrindən biridir. Buna tarixdə və tarixin qeyd etmədiyi zamanlardan qalmış əsərlərdə açıq şahidlər, dəlillər vardır.

Müəllif burada maraqlı bir müqayisə aparır. “Məsələn, ibtidai xalqların şərqiləri iş ilə bağlıdır. Sonra bu kibi xalqların dilində şeylərin adları o şeylərin nəyə yaradıqlarını göstərir. Türk dilində də bu kibi sözlər pək çoxdur” (4, s. 176). Məsələn, süpürgə – süpürən alət; qapı – qapanan şey; otaq – od yandırılan yer deməkdir. Göründüyü kimi ibtidai dillərdə əşyanın adı o şeylərin istehsal və zəhmətdə işğal etdikləri mövqeyi göstərir. Təbii ki, istehsalda mühüm yeri olan və həmçinin ictimai həyatın ən qüdrətli bağlarından birisini təşkil edən dil məktəblərdə hər zaman birinci dərəcədə göz çarpan dərslərdən biri sayılmalıdır.

“Ədəbi dilin öyrənilməsi yolları” bəhsində müəllif ədəbi dilin nə olduğuna diqqət çəkməyi tövsiyə edir və deyir ki, bir ölkədə hər vadinin, hər guşə və rayonun özünəməxsus bir şivəsi, danışq surəti olar. Bu şivədə səslər də, şəkillər də, mənalar da özünü göstərir. Ədəbi dil, biləks, ümumdür. Milyonlarca insanı olan bir dövlətin hər tərəfində bir dürlü yazılır və bir dürlü tələffüz olunur. Müəllif burada da maraqlı müqayisə aparır: teleqraf, telefon, radio, dəmir yol nə kimi münafiqat, görüşmə, bağlama vasitələri isə ədəbi dil də bu kimi vasitələrdən biridir, bəlkə, bunlardan da mühümdür... Məktəblərin əsas vəzifəsi uşaqlara bu dili vermək, onların bu dili əldə etmələrinə yardım etməkdir. Bundan sonra ədəbi dili bədii əsərlərin dili və elmi əsərlərin dili qismində iki yerə bölərək, onun tədrisi yollarını açıqlayır.

B.Çobanzadənin dilə, onun tədrisi metodikasına dair məqalələri bu gün də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Alimin “Türk dili sərflərinin ümumi qüsurları” adlı məqaləsi böyük maraq doğurur. Müəllif məqalədə Azərbaycan dilinin tədrisi ilə bağlı müxtəlif problemlərə toxunur, onların həlli yollarını göstərir. B.Çobanzadə bu məqaləsində dilin dərk edilməsi, sevdirməsi, öyrədilməsi üsulları, dilin öyrədilməsində ailə və məktəb mühitlərinin rolu, sərf kitablarının yazılmasında əsas elmi – metodik cəhətlər kimi məsələlərə toxunmuşdur. Müəllif məqalədə göstərir ki, türk məktəblərinin dil dərslərində müəllimlər sərf (qrammatika) kitablarındakı modellərə uyğun olaraq əvvəl qrammatik qaydaları mücərrəd surətdə anladır, uşaqların hafizəsinə yerləşdirir, sonra isə onların yorğun beyinlərinə misalları, dəlilləri yerləşdirirlər. Alim bu məsələyə belə bir təklif verir: “Sərf kitabları əslində belə qurulmalıdır: 1) misallar, lövhələr, materiallar; 2) təsniflər, nəticələr, qaydalar, təriflər” (2, s. 192).

B.Çobanzadənin digər əsərlərində olduğu kimi, bu məqaləsində də onun dilçilik görüşlərinin müasir günümüzlə səsleşməsinin şahidi oluruq. Artıq müasir orta məktəb üçün dil dərslərimiz B.Çobanzadə modelinə uyğun yazılır.

B.Çobanzadə 1925-ci ildə yazdığı “Dil haqqında filosofların fikri” məqaləsində qədim yunan filosoflarından məqalənin yazıldığı tarixdədək dil haqqında deyilmiş fikirləri nəzərdən keçirmiş, Aristotel, Demokrit, Bekon, Dekart kimi filosofların dil barədə irəli sürdükləri prinsipləri göstərmişdir. O, tədqiqatında belə nəticəyə gəlir ki, Demokritin, Aristotelin fikirləri yunan mədəniyyətinin parlaq dövründə dini rəngdən uzaq, adi olduğu halda, az sonra hər iki nəzəriyyə dini şəkllə bürünmüşdür.

Əvvəli prelyüd ilə başlayan, sonu rekviemlə bitən I Türkoloji Qurultayda Bəkir Çobanzadənin böyük fəaliyyəti də görkəmli elm adamları tərəfindən həmişə qiymətləndirilmiş, müxtəlif tədqiqat işlərində araşdırmaya cəlb olunmuşdur. O, qurultayın əksər iclaslarında qətnamə komissiyasının üzvü, doqquzuncu iclasda terminologiya üzrə qətnamə komissiyasına sədr təyin olunur. Alimin metodika sahəsində tədqiqatları, metodiki bilikləri qurultayın gedişatında qalxan mübahisələri orta q məxrəcə gətirməyə, mübahisələrə yekun vurmağa kömək edir.

Bu barədə dünya şöhrətli türkoloq, akademik T.Насиєv “I Türkoloji Qurultayda Bəkir Çobanzadənin fəaliyyəti” məqaləsində yazmışdı: “On yeddinci iclasda ana dilinin tədrisi metodikasının qətnaməsinin müzakirəsində tədrisdə ana dili fənninə müstəqillik verilməsi paraqrafında “fənnə müstəqillik verilməsi (самодовлеющее значение предмета) ifadəsinə etiraz olunur. Qətnaməni oxuyan şəxs mübahisəni həll edə bilmir. Mübahisəni kəsmək üçün yerdən təklif olunur ki, “самодовлеющий” sözü qətnamənin mətnindən atılsın. B.Çobanzadə qalxıb izah verir: “... Görünür, yoldaş belə başa düşür ki, başqa fənlərin tədrisi ana dilinin ətrafında cəmləşdirilir. Dilin müstəqil rolu (самодовлеющее значение) o deməkdir ki, müasir tədris metodikasında dilin öyrənilməsi, indiyə qədər olduğu kimi, daha orfoqrafiyanın öyrənilməsi üçün köməkçi predmet kimi nəzərdə tutulmur (həqiqətən, qədim Yunanıstanda qrammatika təlimində məqsəd sözlərin düzgün yazılmasını öyrənmək olmuşdur və XX əsrin əvvəllərinə qədər də həmin prinsip davam etmişdir. Söhbət məktəblərdə qrammatika təlimindən, ana dilini tədrisindən gedir – T.H). Ana dilinin tədris sistemində müstəqilliyi odur ki, dili bir fənn kimi öyrənərək, biz ümumtəhsil fənlərini tamamlayırıq, dil öyrənilməsinə psixologiya və təbiət elmlərinin sırasında müstəqil fənn kimi baxırıq” (Стенографический отчет, Баку – АССР, 1926, стр. 387–388). Bu cavab hamını təmin etdi, həmin termini qətnamənin mətnində saxlandı və bu, bu gün elmi dəyəri olan pedaqoji fikirdir” (7, s. 4-5).

Dilin tədrisi metodikası məsələləri Bəkir Çobanzadənin yaradıcılığının əsas ana xətlərindən birini təşkil edir. Bəkir Çobanzadə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikasının banisidir. Hələ Çobanzadənin adının çəkilməsinin böyük cəsarət tələb edildiyi illərdə görkəmli dilçi – metodist, professor A.Аbdullayev alimin əsərlərini yüksək qiymətləndirmişdir. Bununla belə, Bəkir Çobanzadənin metodiki irsinin geniş şəkildə araşdırılmasında hələ də ciddi ehtiyac duyulur.

Ədəbiyyat

1. Balyev H.B., Balyev A.H., Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı, 2014, 380 s.
2. Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri. 5 cildə, II cild, Bakı: Şərqi-Qərbi, 2007, 365 s.
3. Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri. 5 cildə, III cild, Bakı: Şərqi-Qərbi, 2007, 342 s.
4. Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri. 5 cildə, IV cild, Bakı: Şərqi-Qərbi, 2007, 198 s.
5. Eyvazov P.E. Bəkir Çobanzadənin dil tədqiqatlarında qrammatik kateqoriyaların şərhli / "Bəkir Çobanzadə və türkologiyanın müasir problemləri" mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2013, s. 56-63
6. Əskər R. Bəkir Çobanzadənin bədii əsərləri / "Bəkir Çobanzadə və türkologiyanın müasir problemləri" mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2013, s. 17-26
7. Hacıyev T. Birinci Türkoloji Qurultayda Bəkir Çobanzadənin fəaliyyəti / "Bəkir Çobanzadə və türkologiyanın müasir problemləri" mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2013, s. 3-8

ELNARƏ ƏLİYEVƏ*

Azərbaycan, Bakı

BƏKİR ÇOBANZADƏ VƏ DİLÇİLİK TERMİNLƏRİ

Açar sözlər: *Bəkir Çobanzadə, türkologiya, Azərbaycan dili, qrammatika, terminologiya*

Bakir Chobanzadeh and linguistic terminology

The Azerbaijani linguistics, which began to be scientifically studied and formulated in the XIX century, brought up a great researcher Bakir Chobanzade at the end in the twentieth century. He has seen the disadvantages of existing grammars, so he has decided to write a new work concerning the Azerbaijani grammar. His work "Turkish Grameri", written with Farhad Aghazadeh, is a valuable research work in Turkology. B.Chobanzade in his own way explained grammar terms and grammatical categories in this book. This book has enough terminology that differs from our modern grammar. Some of these terms (damar, sovtiyyat, shekliyyat, nahv and etc.) have been analyzed in the article.

Key words: *B.Chobanzade, Turkology, Azerbaijani language, grammar, terminology.*

XIX əsrdən elmi şəkildə tədqiq edilməyə və formalaşmağa başlayan Azərbaycan dilçiliyinin XX əsrdə Bəkir Çobanzadə kimi tədqiqatçısı ərsəyə gəlmişdi. B.Çobanzadə Azərbaycan dilçiliyinin banilərindən, bütün türk dünyası üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən - 1926-cı ildə keçirilmiş Birinci Ümumittifaq Türkologiya qurultayının fəal təşkilatçılarından biri, Yeni Türk Əlifbası Ümumittifaq Mərkəzi Komitəsinin rəhbəri, Azərbaycanda Yeni Əlifba Komitəsinin sədri olmuşdur. O, 140-dan çox əsərin (kitab, məqalə, ədəbi tənqid) müəllifidir.

"Çobanzadə bütün türk dillərindən əlavə, ərəbcə, farsca, macarca, fransızca, almanca, rusca, ingiliscə, ermənicə və gürcücə bildirdi. Akməsciddə Krim tatar dili, Bakıda Azərbaycan dili, Daşkənd Universitetində özbək dili və ədəbiyyatı kürsüsünə başçılıq edən bu türk oğlu bütün türk dünyasına mənsubdu" (5, s. 20).

O, türkçənin bütövlüyü, latın əlifbasının qəbul edilib yayılması sahəsində böyük əmək sərf etmişdir.

1922-ci ildə Kırım Universitetində "Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası" fənnindən mühazirələr oxuyan B.Çobanzadə bu dillərin qrammatik kateqoriyaları ilə bağlı araşdırmalar aparmışdır. Alimin öz elmi fəaliyyəti haqqında söylədikləri xüsusi maraq doğurur: "Mən öz ixtisasım üzrə sovet Şərqi-Qərbi ilk professoruyam, bu ada sovet hökuməti tərəfindən layiq görülmüşəm və bu ölkədə ilk dəfə ana dilində mühazirə oxumuşam. Bütün elmi fəaliyyətim dövründə təxminən 150 elmi əsər yazmışam. Onların 100-ü Azərbaycan dili və ədəbiyyatı problemlərinin elmi əsaslarına həsr edilmişdir. Məqalələr Azərbaycan dilində yazılmışdı. Yüzlərlə dilçi və ədəbiyyatşünas, mütəxəssis hazırlamışam" (4).

Latın əlifbasına keçidlə əlaqədar o, Orta Asiyada, Tatarıstanda, Bolqarıstan və Krimdə böyük mücadilə aparmış, həmçinin Bakı, Daşkənd, Buxara və Tavrida türkologiya fənnindən mühazirələr demişdi.

B.Çobanzadə Azərbaycan dilinin qrammatikası ilə bağlı da tədqiqat işinin müəllifidir. O, mövcud qrammatikaların mənfi cəhətlərini görmüş, buna görə də yeni əsər yazmaq qərarına gəlmişdir. Alimin Fərhad Ağazadə ilə birgə qələmə aldığı "Türk qrameri" əsəri türkologiyada dəyərli tədqiqat əsərlərindəndir. Bu qrammatikada isə özünəməxsus tərzdə terminləri və qrammatik kateqoriyaları izah etmişdir. Qeyd edilən əsərdə **müasir qrammatikalarımızdan fərqlənən** kifayət qədər termin vardır. Həmin terminlərin bəzilərinə nəzər salaq:

* AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu Türk dilləri şöbəsinin aparıcı elmi işçisi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent.

Müasir dilimizdə işlənən *kök* termininin əvəzində müəllif *damar* terminindən istifadə edir. O yazır: “Sözlərin başlıca iki ünsürü vardır: damar və şəkilçi... Damarlar sözdə bulunan şəkilçilər çıxarıldıqdan, atıldıqdan sonra qalan qisimdır. Türk dilinin damarları üç cür ola bilər: 1) bəsit, 2) yapma, 3) qoşma/mürəkkəb (1, s. 99).

Damar termini M.Kaşğari “Divan”ında (tamar), “Qutadqu-bilic”də (tamur), “Altun-yaruq”da (tamır) əsasən “qan damarı” anlamında əks olunmuşdur (8, s. 529, 530, 531). Maraqlıdır ki, qədim türk yazılı abidələrində qeyd alınmış bu söz uyğur dilində “kök” anlamında (*tomur*) işlədilir. Burada *tomur* həm bitkinin kökü, həm də dilçilik termini olaraq anlaşılır (9, s. 509). Bu terminin fonetik variantları ilə digər türk dillərində də rastlaşırıq: tatar, başqır, qaraçay-balkar, noqay dilində *tamır*; qumuq dilində *tamur*, qazax dilində *tübir* (3, s. 62).

Tədqiqatçı *şəkilçi* ilə yanaşı, *affixes* terminini də işlədir. Bu gün Avropa dillərində aparıcı dilçilik terminlərindən olan latın mənşəli bu termin də türkmən, qaqauz, başqır, qumuq, qaraçay-balkar, noqay, qazax və şor dillərində ikincidərəcəli termin kimi istifadə olunur.

Əskilmiş sözlər – köhnəmiş sözlər

Köhnəmiş sözlər anlamında işlənmiş *əskilmiş* ifadəsi qaqauz, noqay, qırğız dillərində (eski), özbək dilində *eskirgan*, başqır və tatar dillərində *iskergən*, qumuq dilində *esgilengen* şəklində işlənir (3, s. 38). Türk dillərinin əksəriyyətində, həm də yunan mənşəli *arxaik* termini yer almışdır.

Sövtiyyat – fonetika

Ərəb mənşəli *sövtiyyat* termini bu gün dilimizin arxaik leksik qatına aiddir. Türk dillərinin demək olar ki, hamısında *fonetika* terminindən istifadə olunur. Bəzi dillərdə isə paralel olaraq, ikinci termin də işlədilir: Məsələn, müasir türk dilində *ses bilgisi*, qaqauz dilində *ses bilimi*, şor dilində *til ünneri* (3, 71).

Şekliyyat - morfologiya

Bu terminlərin Azərbaycan dilçiliyində işlənmə tarixinə kiçicik nəzər salsaq, görərik ki, 1924-cü ildə “Türkcə sərf-nəhv” dərsliyində “morfologiya” anlamında *sərf*, 1928-ci ildə B.Çobanzadə tərəfindən *şekliyyat*, 1936-cı ildə İ.Həsənov tərəfindən nəşr edilən «Qrammatika» dərsliyində «morfologiya», 1945-ci ildə S.Cəfərov, Ə.Abasov tərəfindən hazırlanıb nəşr edilən «Azərbaycan dilinin sərfi» dərsliyində yenidən «şekliyyat», 1951-ci ildə Ə.Abasov tərəfindən hazırlanıb nəşr edilən «Azərbaycan dilinin qrammatikası» dərsliyindən başlayaraq bu günə qədər isə «Morfologiya» adlandırılmışdır (7, s. 5-6).

Bu gün isə türk dilərinin hamısında yunan mənşəli (*morfos+loqos*) *morfologiya* termininin işləndiyinin şahidi oluruq. Bununla yanaşı, türk dilində *şekil birimi* termini ilə də rastlaşırıq (3, 77)

Nəhv – sintaksis

Ərəb mənşəli *nəhv* termininə müasir türk dillərində təsadüf edilmir. Türk dillərinin hamısında bu gün yunan mənşəli *sintaksis* termini işlənir, müasir türk dilində isə *cümle bilgisi* termini də mövcuddur. Qeyd edək ki, Osmanlıca da bu məqamda *nahiv* termini müşahidə edilir (6,211).

“Nəhv” elminin əsasını Əbul-Əsvəd əd-Duəli xəlifə Əli ibn Əbu Talibin əmri ilə qoymuşdur. Buna səbəb isə islam dininin geniş yayılması, çox sayda əcnəbilərin islama daxil olması və ərəb dilində danışılarkən səhvlərin artması idi (2, s. 9).

O, sözün quruluşca 3 növünü göstərmiş, bu zaman ərəb mənşəli *bəsit* “sadə” və türk mənşəli *yapma* “düzəltmə”, *qoşma* “mürəkkəb” terminlərindən istifadə etmişdi. Alim qrammatik şəkilçiləri *sözdəyişdirici şəkilçilər / nəhvi şəkilçilər*, leksik şəkilçilər anlamında isə *sözyapıcı şəkilçilər* termini işlətməmişdir.

Şəkilçilərlə bağlı ətraflı fikir yürüdən, onun flektiv dillərdən fərqli işlənmə məqamlarından söz açan tədqiqatçı ərəb mənşəli terminlərlə adlandırılan ismin hallarına da öz münasibətini bildirmişdir: “Türkcədə başlıca beş hal vardır: müzaf ileyh (genitivus), məful bih (accusativus), məful ileyh (dativus), məful ənh (ablativus-exessivus), məful fih (locativus). Bu təbirlərin həm lisanıyyat, həm də tədrisat nöqtəyi-nəzərindən əlverişli olmadığı meydandır. Lakin indiyə qədər bu cür istilahlər türkcədən düzəldilməmişdir. Onun üçün imdilik əski istilahları işlətməkdən başqa çarə yoxdur. Şimal türk-tatar xalqları bir çox yerlərdə artıq öz ana dillərində sərf istilahları tərtib etmişlərdir” (1, s. 137). Göründüyü kimi, müəllif türk dilində ismin hallarını adlandırmaq üçün istifadə edilən terminlərlə bağlı narahatlığını, milli mənşəli terminlərin yaradılmasının vacibliyini diqqətə çatdırmışdır. Tədqiqatçı bir qədər sonra ismin hallarının sayı ilə bağlı fərqli baxışlara da münasibətini bildirmiş və nəticə etibarilə qeyd etmişdir ki, müxtəlif ölkələrdə çalışan türkoloqların hər birinin əlavələrini bura daxil etsək, halların sayı 10-dan 15-ə qədər arta bilər.

Müzaf ileyh – yiyəlik hal

Yiyəlik hal anlamında B.Çobanzadənin işlətdiyi *müzaf ileyh* termini ilə müasir türk dillərində rastlaşmadıq. *Muzafun ileyh* ismi birləşmələrdə (izafət tərkibində) *muzafin* əlaqələndiyi ismin halıdır. Türkcədə muzaf sonra gəlir. “Evin qapısı” dediyimiz zaman, ev - muzafun ileyh; qapı – muzafdır (<http://www.nedirnedemek.com/muzafun-ileyh-nedir-muzafun-ileyh-ne-demek>).

Hesab edirik ki, digər hallar feillə əlaqələndikləri üçün məful bih–təsirlik, məful ileyh –yönlük, məful fih – yerlik, məful ənh – çıxışlıq adlandırılmışdır.

1918-ci ildə Qafur Rəşad Mirzəzadə, Məhəmməd Sadiq Axundovun “Rəhbəri-sərf” kitabında da həmin terminlərdən istifadə edilmişdir. Təkcə ziyəlik hal burda “izafət halı” adlandırılmışdır (7, s. 121).

Zəmir - əvəzlilik

B.Çobanzadənin işlətdiyi ərəb mənşəli *zəmir* termini təkcə müasir türk dilində (*zamir*) qalmışdır. Türk dilləri arasında daha çox müxtəlif fonetik terkiplərdə almaş termini işlədilir: *almaş* (uyğur, başqırd, qaraçay-balkar), *almaşlıq* (tatar), *olmaş* (özbək) və s. Bununla yanaşı, Azərbaycan dilində *əvəzlilik*, türkmən dilində *çalışma*, noqay dilində *avis*, qazax dilində *esimdik*, qırğız dilində *at atooç* terminləri mövcuddur (Bax: 3, s. 85).

Osmanlı türkçəsində də B.Çobanzadənin işlətdiyi *zamir*, *zamir-i müphem* və s. terminlər işlənir (6, s. 212).

Əsərdə istifadə olunmuş “feili sifət” anamlı *silə şigələri*, “feili bağlama” anamlı ərəb mənşəli *rabitə*, həmçinin “keçmiş zaman” anamlı *mazi*, “gələcək zaman” anamlı *müstəqbal* terminlərinə də müasir türk dillərində rast gəlmədik. Ümumiyyətlə, B.Çobanzadənin Fərhad Ağzadə ilə birgə qələmə aldığı “Türk qramerı” əsərində kifayət qədər dövrünə uyğun terminlər tapmaq mümkündür. Bu terminlərin əsasən mənşəcə millilikdən uzaq olması görkəmli türkoloqu narahat etməsi əsər boyu aydın hiss olunur.

Belə ki, termin yaradıcılığında axtarılda olan müəllifin qeyd edilən əsərdə müqayisə üçün rus və Avropa dillərindən də nümunə göstərməsi maraqlıdır. Məsələn, feili bağlamadan bəhs edərkən yazır: “Bunlara türk sərfləri “*rabitə*”, rus sərfləri *депричастие* və ya *глагольн.наречие*, fransız sərfləri eyni surətlə *gerundiv*, *gerundium* və ya *formes adverbiales* deyirlər. Bizcə, indilik, “*rabitə*” təbirini işlətmək mümkündür” (1, s. 143).

B.Çobanzadə termin yaradıcılığında izafətlərdən də uzaq olmağa çalışmışdır: “Sözdəyişdirici şəkilçilərin ən mühüm qismi indiyə qədər yazılan sərflərimizdə “əhvali-isim ədatları” adlanırdı... Bizim bu sözlərə qarşılıq feillərə də təmin olunmaq üzrə yalnız “təsrif” təbirimiz vardır. Bu cür şəkilçilərin ən böyük xidməti sözləri, cümlələri bir-birinə bağlamaq və bu sayədə onların bir-birinə olan münasibətlərini göstərməkdir (1, s. 136).

Bəllidir ki, əsrin əvvəllərində əsas dilçilik terminlərindən olan ərəb mənşəli sözlərin bəziləri sonradan yerini türk, yunan və latın mənşəli terminlərə vermişdir. Biz bu məqalədə diqqəti müasir qrammatikalardan fərqlənən terminlərə yönəlddik, amma qeyd etmək lazımdır ki, bu əsərdə istifadə olunan terminlərin müəyyən bir qismi (isim, zərf, feil, qoşma, nida və s.) hələ də öz işləkliyini saxlamışdır.

Ədəbiyyat

1. Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri. Beş cild. V cild. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2007
2. Ərəb dilinin qrammatikası. Mədinə tədris kursu. Toplayan və tərcümə edən Elşən Şəkərov. Bakı, 2011
3. Gürsoy Naskali E. Türk Dünyası Gramer Terimleri Kılavuzu. TDK Yayınları. Ankara, 1997
4. <https://news.milli.az/society/135768.html> - Yarımçıq ömrün hekayəti - Bəkir Çobanzadə
5. Kırımlı İ. O. Türk Şair VE Bilgini Bekir Sıdkı Çobanzadə. İstanbul, 1999, 288 səh.
6. Korkmaz Z.. Gramer Terimleri Sözlüğü. Ankara, 1992.
7. Sərdar Z. Azərbaycan dili morfoloqiyasının tədqiqi tarixi (XX əsr). Bakı, “Elm və təhsil”, 2011
8. Древнетюркский словарь, Ленинград, 1969
9. Русско-уйгурский словарь. Москва, 1956

AFAQ YUSİFLİ*
Azərbaycan, Gəncə

BƏKİR ÇOBANZADƏNİN M.FUZULİ İRSİ HAQQINDA MÜLAHİZƏLƏRİ

Açar sözlər: *filoloq, Gibb, sufi, səmimi, türk*

B.Chobanzade's views about M.Fuzuli's poetical legacy

In the article B.Chobanzade's scientific creativity is investigated according to “Fuzuli and his place” poem. Outstanding philologist analyzes Fuzuli's heritage from 2 aspects. First, the diversity of the poems of Fuzuli and the second, language characteristics are analyzed. By simultaneously interpreting the ideas of researchers who worked on Fuzuli's poetical legacy B.Chobanzade ended the article with adding his own comparisons and conclusions.

Key words: *philologist, Gibb, sufi, sincere, Turkish.*

Bəkir Çobanzadənin həyatı və yaradıcılığı ilə bağlı bir çox elmi nəşrlərdə onun türkoloq, ədəbiyyatşünas, şair, ictimai xadim, ən əsası isə görkəmli filoloq adlandırılması elmi yaradıcılığının özünəməxsusluğundan irəli

* Gəncə Dövlət Universitetinin dosenti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

gəlir. İstər bədii nümunələrin təhlilinə həsr olunmuş yazılarında, istərsə də tədris məsələləri ilə bağlı məqalələrində B.Çobanzadə dil və ədəbiyyatın problemlərini inteqrasiya edərək paralel şəkildə tədqiqat obyektinə çevirir. Bu baxımdan “B.Çobanzadənin ixtisasca dilçi – türkoloq olması, ondan professional ədəbiyyatşünas alim kimi söz açmağa qətiyyətlə mane olmur”(6, s. 31) fikri ilə razılaşmamaq çətindir.

B.Çobanzadənin 1925-ci ildə yazaraq Bakıda Azərbaycan ədəbiyyat cəmiyyətinin nəşriyyatında çap etdirdiyi “Füzuli və onun yeri” adlı məqaləsi görkəmli filoloqun faciəli ölümündən düz 20 il sonra 1958-ci ildə Məhəmməd Füzulinin vəfatının 400 illiyi anılarkən çap olunan elmi-tədqiqi məqalələr toplusunun “Əlavələr” bölümündə yer alır. B.Çobanzadə ilə yanaşı bu bölümə S.Ə.Şirvani, F.Köçərli, C.Cabbarlı və A.Şaiqin Füzuli haqqında yazıları da çap olunmuşdur.

B.Çobanzadənin bu yazısında diqqəti çəkən ən ümdə məsələ Gibbin “Osmanlı şeirinin tarixi” əsərindən götürülmüş “Füzuli Şərqi yetişdirdiyi ən səmimi, ən həssas şairdir” (2, s. 364) fikrinin həm epiqrafa, həm də məqalənin leytmotivinə çevrilməsidir. Tədqiqatçı məqalə boyu dəfələrlə həmin fikrə qayıdır. B.Çobanzadənin dəfələrlə vurğuladığı səmimi anlayışını müasir oxucu “qəlb şairi” epiteti şəklində tanıyır. Tədqiqatın ilk sətirlərindən (*bundan sonra biz B.Çobanzadənin “Füzuli və yeri” məqaləsini tədqiqat adlandırmaq fikrindəyik, çünki bu yubiley münasibəti ilə tələm-tələsik yazılmış növbəti məqalə deyil, məhz dəyərli bir tədqiqatdır.- müəllifdən*) müəllif müasiri olduğu cəmiyyətdə həm gənclərin, həm yaşlıların Füzulini “bilərək və ya bilməyərək” (2, s. 365) eşitdiyini, oxuduğunu və dinlədiyini qeyd edir. Burada “bilərək və ya bilməyərək” ifadəsi yersiz görünə bilər. Lakin B.Çobanzadə “Ədəbiyyat tarixi üsulları” (3, s. 230) adlı yazısında bu məsələyə ətraflı şəkildə toxunmuşdur. “...gənclik “mazidə, keçmişdə bizim ədəbiyyatımız yoxdur”,- fikrində bulunur və çox dəfə şifahi və yaxud təhlili surətdə bu hökmünü müdafiəyə də qalxır. Bu fikri yaxşıca anlamadan tənqid etmək də doğru deyildir. Əlbəttə, baqilərin, nəvailərin, füzulilərin... əsərləri nə şəkil və nə də mündəricə etibarilə əsrimizin türk-tatar oxumuşlarını təmin və tətmin edməz” (3, s. 232). B.Çobanzadə gənclik dedikdə, təbii ki, bütövlükdə Azərbaycan gəncliyini deyil, XX əsrin 20-30-cu illərində fəaliyyətə başlayan gənc tənqidçiləri nəzərdə tuturdu. Ş. Salmanovun “Azərbaycanda yetişən yeni tənqidçi nəsil arasında ən istedadlılardan biri” (7, s. 5) adlandırdığı Ə.Nazim S. Rüstəmin “Ələmdən nəşəyə” kitabı ilə bağlı yazdığı məqaləsində fikirlərini belə bəyan edirdi: “Azərbaycan ədəbiyyatının qızıl cəmiyyətində toplanan qızıl gənclər göstərdilər ki, onlar bir tərəfdən əski ədəbiyyat nəslinin çürük fəlsəfələr, bədbin düşüncələr, xəstə duyğular, matəmli baxışlar və acı-ümitsiz gülüşlərinə qarşı canlı cəsərlər, qüvvətlər, ümidli nəşə və qalibiyyət sevincləri ilə dolu qızıl şeirlərə malik olduqları kimi, digər tərəfdən sufiyanə fəlsəfələrə, mistik görüşlərə, dini hislərə və alçaq milli təəssüb və turançılıqlara qarşı marksizm dialektikası ilə yoğrulmuş materialist həyat görüşünə, proletar beynəlmilətçiliyinə, leninizm məfkurəsinə malikdirlər” (6, s. 69). Burada konkret adlar çəkilməsə də, tənqidçinin nə demək istədiyini, nə dediyi aydındır.

B.Çobanzadənin klassik ədəbiyyata münasibəti birmənalıdır, onu öyrənmək, tədqiq etmək, təbliğ etmək, estetik həzz mənbəyi kimi deyil, tədqiqat obyektini, fikir tarixi kimi yanaşmaq lazımdır. İstər bütövlükdə gəncliyin, istərsə də “yeni tənqidçi” gəncliyin ədəbi zövqünün formalaşdırılmasını görkəmli filoloq başlıca vəzifə kimi görürdü. “Yalnız belə həvəskarlarla anlatmalıdır ki, oxucunu hər zaman həyəcana gətirəcək, ona hər zaman xoş gələcək ədəbiyyat heç bir xalqda yoxdur. Bununla bərabər ədəbiyyat tarixçisi ədəbi əsərin mündəricəsindəki həyəcanı və hissi ünsürləri və bu ünsürlərin öz zamanında oxucuları üzərinə etdiyi təsiri heç bir zaman gözdən qaçıramaz. Bütün məsələ həmin bu həyəcanın, gözəllik fikrinin necə dəyişdiyini tapıb çıxarmaqdadır” (3, s. 233).

B.Çobanzadə öz əsərlərində Füzuli sənətindən bəhs etmiş və ona qiymət vermiş M.Hartman, E.C.V.Gibb, E.Fazi, H.Purqştal, A.E.Krımski kimi alimlərin fikirlərini yekunlaşdıraraq bilavasitə Füzuli poeziyasını tədqiqat obyektinə çevirir. B.Çobanzadəyə görə, Füzuli “səmimiyyətinin” göstəricisi onun xəyali deyil, real gözələ yazdığı

Hasilim bərqi-həvadisən məlamət dağdır,
Məsnədim kuyi-mələmətdə fəna toprağıdır,
Zar könlüm təndə zindani-bəla dutsağıdır,
Rəhm qıl, dövlətli sultanım, mürüvvət çağdır –

məşhur mürəbbesi illüstrasiya ola bilər ki, guya burada sufi-mistik ruhu axtarmaq mümkün deyildir. Bu cür yanaşma iki aspektdən qiymətləndirilə bilər. Ya B.Çobanzadə həqiqətən belə düşünürdü, ya da dövrün tələbi ilə klassik poeziyanı tənqid edən “gəncliyə” (yəni 20-30-cu illərin gənc tədqiqatçılarına) Füzulini başa düşmədiklərini və ona “sufi-mistik” damğası vuraraq imtina etmək lazım olmadığını izah və sübut etməyə çalışırdı.

Füzuli yaradıcılığında təsəvvüfün olmadığını isbat etməyə çalışan, onu “səmimiyyəti” ilə Şərqi “riyakar, qorxaq, qeyri-səmimi” (2, s. 369) kitabxanalar dolduran ədəbiyyatına qarşı qoyan B.Çobanzadə eyni zamanda “Füzulidə həqiqi sufi parçalar da vardır” (2, s. 358) deyərək, dərhal üzrxahlıq etməyə çalışır və bu sufizmi Füzulinin təhsili və mühiti ilə izah etməyə çalışır.

B.Çobanzadə üçün Füzuli yaradıcılığında “qızıl cizgi” dahi şairin daima saraylardan uzaq durmasıdır. “Padişahi-mülk...” qitəsi və “Şikayətnamə” üzərində dayanan tədqiqatçı bu əsərlərin metaforik xarakterini,

məkansız və zamansız mahiyyətini əslində yaşadığı, qorxunc hadisələrin cərəyan etdiyi dövrə də şamil edir. Onun “Şikayətnamə” Füzulinin digər əsərləri kimi zamanımıza qədər bizi güldürməkdə və ağlatmaqdadır” (2, s. 359) qeydi Füzuli həmişəyaşarlığının bir sübutudur. Yaşadığı mühitə üsyan edən, heyvan misallı müəssisə müdirilərindən şikayət edən Füzuli B.Çobanzadənin təbirincə desək, qəm karvanının başçısı olsa da, heç də karvandan, yəni xalqdan da razı deyildir. Sirdaşı olmayan, dərdinə ortaqlaşmayan Füzuli “rüşvətçilər” dəstəsinin idarə etdiyi cəmiyyətdə yaşayır. Lakin Füzuli yaradıcılığında “cəsarət, icadçılıq, üsyan, istiqbalçılıq...” (2, s. 369) görünən B.Çobanzadə bütün bunları şairin öz ruhundan, mühitindən və xalqından aldığını da qeyd etməyi unutmur.

Füzulinin bədahətən deyil, ağır zəhmət və çalışqanlıq sayəsində yazdığı müxtəlif əsərlərində dəfələrlə özü tərəfindən qeyd olunmuşdur: “...elə vaxtlar olmuşdur ki, gecə səhərə qədər oyaqlıq zəhərini dadmış və bağrımın qanı ilə bir məzmunu tapıb yazmışam. Səhər olanda başqa şairlərlə uyğun gəldiyini görüb, yazdığımı pozmuşam, ona sahib çıxmamışam. Elə vaxtlar da olmuşdur ki, düşüncə dəryasına dalıb, söz almazı ilə mənə gövhərini deşmişəm. Bunu görənlər bu məzmun anlaşılmır, bu ləfz xalq arasında işlənmir və xoşagəlməzdir deyər-deməz o məzmun gözümdən düşmüş, hətta onun üzünü köçürməmişəm” (4, s. 48).

Yaradıcılığının məhz bu cəhətini nəzərə alaraq B.Çobanzadə Füzuli dilinin xüsusiyyətlərini ayrıca təhlil edir:

- birincisi, yuxarıdakı sitatda qeyd etdiyimiz kimi, Füzuli öz əsərlərinin dili üzərində o qədər işləmiş, onların mükəmməl olması üçün o qədər çalışmışdır ki, onlar zahirən birnəfəsə, bədahətən deyilmiş kimi qavranılır, ancaq əslində hər misrası, sözü, hərfi dəfələrlə “redaktə”dən keçmiş, cilalanmış və kamil formada təqdim olunmuşdur.

- ikincisi, ərəb və fars kəlmələrini çox işlətməsinə baxmayaraq, Füzuli dövrünün ədəbi dilində çox istifadə olunan, bir növ türkcələşdirilmiş variantlardan istifadə edir. Burada B.Çobanzadə qərribə bir müqayisə də aparır, Füzuli işlətdiyi kəlmələri “T.Fikrət və Ə.Hamid kimi qamuslar və lüğətlərdən toplamayıb, ...ondakı ərəbcə və farsca təbirlərin yarısından ziyadəsi bu gün bilxassə cənub türk xalqlarının ağzında işlənməkdə və lüğətlərində qullanılmaqdadır” deyər fikrini tamamlayır. XX əsrin əvvəllərində istər türk, istərsə də Azərbaycan romantik ədəbiyyatında mövcud olan və bu gün də oxucunu çətin vəziyyətdə qoyan tendensiyanın - ədəbi dildə çox az işlənən ərəb-fars alınmalarının mövcudluğu Füzuli dilinə xas olmadığını B.Çobanzadə xüsusi vurğulayır.

- üçüncüsü, Füzulinin işlətdiyi milli sözlərin yalnız feillərdən ibarət olmadığı, Füzuliyə qədər bədii ədəbiyyata yol tapmamış milli sözlərin şairin leksikasına daxil olduğu göstərilmişdir.

- dördüncüsü, Füzuli fikri sintaktik cəhətdən uzun silsiləli cümlələrlə deyil, yığcam və sadə cümlələrlə ifadə edir ki, buna görə də ifadələr “...sadə, açıq, həm də qüvvətli və təsirli oluyor” (2, s. 372).

- beşincisi, “farsca yazmağın daha ziyadə ədəbi modada bulunduğunun fərqi” (2, s. 373) olan Füzuli türkcə “nəzmü-nazik” yaratmağı bir vəzifə və borc olaraq seçmişdir.

Ol səbəbdən fars ləfzilə çoxdur nəzm kim,

Nəzmi-nazik türk ləfzilə ikən düşvar olur (5, s. 310).

Füzulinin dili ilə bağlı yazdıqlarını yekunlaşdıraraq B.Çobanzadə öz dövrünün ən mühüm suallarından birini səsləndirir: “Füzuli türkcənin hansı şivəsində yazmışdır?” Özünə və müasirlərinə verdiyi bu sualın qəti cavabını bilən tədqiqatçı fikrini təsdiqləmək üçün Füzulinin işlətdiyi onlarla arxaizmi misal gətirərək sözünü belə tamamlayır: “... bu sətirləri yazan (B.Çobanzadə) Füzuliyi lisanının türkcə qismi etibarilə Azərbaycan şivəsinə daha ziyadə yaxın buluyor”. Belə... Etiraza yer yoxdur. Üstəlik, E.A.Krımskinin Füzulinin mənşəyi ilə bağlı söylədiyi qeyri-elmi qənaəti də müzakirə obyektinə çevirmək istəməyən B.Çobanzadə Füzuli irsinin tədqiqinin yeni mərhələyə qaldırılması problemini ortaya qoyur.

B.Çobanzadə bir əsr bundan öncə, uzaq XX əsrin 20-ci illərdə Avropa və Asiyada Füzuli irsi ilə bağlı aparılan tədqiqatların daha da genişlənməsinə, “Füzuli bəhsi, dövrü və məktəbi” adlı ayrıca bir istiqamətin yaranacağına inanırdı. Görkəmli filoloq məqaləsini leytmotivə şevrilmiş fikri ilə tamamlayır: “İstiqbal Füzuli kimi səmimi şairlərindir” (2, s. 374).

Ədəbiyyat

1. Babayev N. Bəkir Çobanzadə // Fikrin karvanı (məqalələr məcmuəsi), Bakı: Yazıçı, 1984
2. Çobanzadə B. Füzuli və onun yeri // Məhəmməd Füzuli (məqalələr toplusu) Bakı, 1958
3. Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri. 5 cildə. III cild. Bakı: “Qərb-Şərq” nəşriyyatı, 2007.
4. Feyzullazadə V. Füzulinin ömür yolu. Bakı, 2005.
5. Füzuli M. Seçilmiş əsərləri, I cild, Bakı, 2005.
6. Nazim Ə. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Yazıçı, 1979
7. Salamoğlu T. B.Çobanzadənin ədəbiyyatşünaslıq görüşləri // “Bəkir Çobanzadə və türkologiyasının müasir problemləri” mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları. Bakı, 2013
8. Salmanov Şamil Əli Nazimin ədəbi-tənqidi görüşləri-Əli Nazim. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Yazıçı, 1979

BEKİR ÇOBAN-ZADENİN QIRIMTATAR MATBUAT TARİHİNE DAİR BAQIŞLARI

The article deals with the publication of the great turkologist Bekir Choban-zade, dedicated to the emergence and further establishment of the Crimean Tatar periodicals. Characterizing historiographical data on the subject in question, indicating the variety of sources of linguistic, literary and biographical highlights, defining the little scrutiny of this problem and its relevance. Investigating functional features such periodicals as "Terzhiman", "Vetan hadimi", explores the ideological orientation of publications and public position of their editorial staff. Studying scientist looks towards the first national publications, characterized by their importance in the social life of Muslims of Crimea on the XIX-XX centuries, and generally throughout the Russian Empire. The role of critical notes of Professor B. Choban-zade on national periodicals is defined as the necessary material in carrying out further scientific studies on the history of the national periodicals. Along with that considers the views of the other researchers and national publications, focuses on the importance of critical publications of scientist in this field.

Keywords: Crimean Tatar periodicals, national publications, publications, Bekir Choban-zade.

Bugün de bugün Bekir Çoban-zadenin şahsiyeti, ilmiy ve bediy yaratıcılığı üstünde bayağı kölemde teren ilmiy tedqiqatlar yapıldı. 1937 senesi diger ziyalılarımız ile birlikte Sovet devrinin vahşiy pancasına tüşken edibimiz, milletçilikte ve hükümetke qarşı hareketlerde qabaatlanılıp, ölüm cezasına hüküm etile. Tam 20 yıl soñra – 1957 senesi, uydurma qabaatlar alınıp, Sovetler Birliğı Aliy Mahkemesinin Arbiy kollegiyası tarafından bütünley aqlana [3, s. 255]. Bu yıllardan başlap onin qalem mirasına ve ömründeki ayırı vaqialarğa daha ziyade meraq doğa. Yerli ve ecnebiy müelliflernin maqalelerinde Bekir Çoban-zadenin acayıp bediy eserleri, türk tilleri ve edebiyatşınası saasında yapqan amelleri aqqında söz yürütile başlay.

Edivnin ömür yolu ve icadı aqqında qısqa tariflerni 1920-30-cı seneleri matbuat saifelerinde fikir paylaşqan A. Lâtif-zade¹, A. Kırmskiy* kibi müelliflernin yazılarında rast ketiremez. Ölümünden soñra ilk olaraq onin mirasına muracaat etkenlerden "Golos Kırma" (1941-1944 ss.) gazetasının muarriri A. Büldeyev[†] ve kazan tatar tamırlı Türkiye gazetecisi A. Taymaz¹ olalar. Yıllar keçken sayın yazıcı ve alimnin yaratıcılığına F. Aşnin², İ. Noyan³, A. Babayev[‡], K. Acar[§], İ. Özcan^{**}, İ. Otar^{††}, S. Nagayev^{‡‡} kibi alimler qiymet keseler. Safdaşları Ş. Bektore^{§§}, C. Seydamet^{***} öz hatırlavlarını qaldırıp, Bekir Çoban-zadenin faaliyetçi sımasını ve qalem mearetini añlamağa yardım eteler.

Zemaneviy tetqiqatçılar arasında B. Çoban-zadenin tilşinaslıq fikirlerine diqqat etkenlerden A. Memetov^{†††}, A. Emirova^{‡‡‡}, E. Abbasova*, G. Hacıyeva[†] kibi alimler oldılar. Onin edebiy eserlerini

* Kırım Mühendislik ve Pedagogika Universiteti. İlmiy hadim, filologiya ilimler kandidatu

¹ Лятиф-заде А. Короткий огляд кримської татарської літератури // Червоний шлях. – 1927. – №11. – С.199.

* Кримський А. Література кримських татар // Студії з Криму. – К., 1930. – С.173.

[†] Булдеєв А. Татарський поет Чобан-заде // Голос Криму. – 1942. – 12 апреля.

¹ Taymas A.B. Kırımlı filolog Bekir Çobanzade'yü tanıtma tecrübesi // Türk dili araştırmaları yıllığı, Belleten. – Ankara, 1954. – S.239.

² Ашнин Ф.Д. Бекир Вагапович Чобан-заде // народы Азии и Африки. – 1967. – №1. С. 208-216.; Ашнин Ф.Д., Алпатов В. М. дело профессора Б.В. Чобан-заде // Восток. – 1998. – №5. С. 125-133.

³ Noyan İ. Kırımlı filolog ve şair Bekir Çobanzade: Hayatı ve eserleri. – İstanbul, 1967.

[‡] Бабаєв А. Бекир Чобан-заде. – Баку, 1998. – 96 с.

[§] Acar K. Kırımlı dilci Bekir Sıtkı Çoban-zade: Doktora tezi. – Ankara, 1996.; Kırımlı Bekir Sıtkı Çobanzade: Dilciliği ve edebiyat araştırmacılığı. – Ankara, 2001. S. 39-40.

^{**} Özcan İ. Bekir Vahap oğlu Çoban-zade: Duruşma zabıtları // Kırım. – 1996. – № 15. – S. 2-4

^{††} Otar İ. Kırımlı türk şairi ve bilgini Bekir Sıtkı Çoban-zade. – İstanbul, 1999.

^{‡‡} Нагаєв С. Бекир Чобан-заде Будапештте: Очерк // Ленин байрагы. – 1979. – Ноябрь. 6. – С. 4.; Нагаєв С. Буюк иджадий мирас саиби: [Б. Чобан-заденин аяты ве фаалиети акъкъында] // Ыдыз. – 1979. – №2. – С. 118-129.; Нагаєв С. Бекир Чобан-заденин эсерлеринин джедвели (1979); Нагаєв С. Сын чабана, писатель, языковед // Народное слово. – 1993. – 13 мая. – С. 4.

^{§§} Bektore Ş. Prof. Bekir Sıtkı Çobanzade // Kırım. – 1961. – № 11(23). – S. 175-180.

^{***} Seydamet Dz. Krym. – Warszawa, 1930. – S. 69.

^{†††} Меметов А.М. история изучения крымскотатарского языка // Востоковед. сб., вып. 4. – Симферополь, 2002. – С.199.; Меметов А. Бекир Чобан-заде ве кырымтатар тильшынаслыгы: [Ильмий амелий конференцияда япылган доклад] // Янғы дюнъа. – 1993. – Июль 30.

^{‡‡‡} Эмирова А. Бекир Чобан-заденин лингвистик бакышлары // Ыдыз. – 2003. – № 2. – С. 55-68.

öngrenenler sırasını ise edebiyatşinaslar İ. Kerimov[‡], N. Seytâğya[§], Ş. Yunus^{**}, teşkil eteler. Ulu alimniñ qarşanbalı ayatıy yolunu tüyümlerini çezmege nail olğan tarihçi D. Ursu^{††} da bu zıncır alqalarını tekmiiley. Elbette, bu sıralamada bizim nazar diqqatımızdan çette qalğan müellifler de bar^{‡‡}.

İşbu müelliflerniñ eserlerinde Bekir Çoban-zadeniñ tercimeialı, şiirleri, nesir eserleri, ilmiy tedqiqatları, içtimaiy ve siyasiy faaliyeti aqqında keşifler yapılsa, biz öz araştırmamızda onıñ matbuat tarihimiz boyunca baqışlarında toqtalmaqnı lâyıq kördik.

Bekir Çoban-zadeniñ dünya matbuatınıñ doğması aqqında fikirleri 1920-ci seneleri basılğan maqalelerinde beyan etilgendir. "Gazeteniñ nerede ve ne zaman doğdıǵı şimdige qadar belli olmamışdır. Künlik neşir olunan ve "Acta Duirna" namını taşıyan "Yuliy Sezar" zamanındaki resmiiy hükümet tebliğlerniñ ilk başlanğıcı, atası oldıǵını zan idenler vardır. Bunıñle beraber on beşinci ve on altıncı asırlarda "Relâtsiya" namını taşıyan ilk defa "Veyana"da neşir olunduǵını söyleyenler var, bu relâtsiyalarnıñ gazeteleriniñ birinci şekli oldıǵını dava itmekdedirler. "Gazete" sözüne kelecük olursa, bu da Venedikte neşir olunan gazeteleriniñ qiymeti olan "gazet" para adından kelirmiş. Nasıl olsa da, 1540 senesinde "Gans Zingriner" namındaki alman tuccarı Veyananda birinci hususiy gazeteniñ imtiyazını aldıqdan soñra, artıq on yedinci asırniñ başlarına qadar bütün Avropa memleketinde gazeteler birden-bire mantar kibi çoǵalub gitmişdir" [5, s. 21].

Türk alemine kelgende devriy matbuatniñ ilk örnekleri 18 asırniñ soñki yıllarında Türkiyede fransız tilinde çıqıp başlay [2]. Soñra, 19 asırniñ devamında Azerbaycan ve Türkiyede bir sıra milliy neşirler peyda ola ("Taqvim veqai", 1832; "Ceride-i havadis", 1840; "Tasvir-i efkâr", 1862; "Ekinçi", 1875 [1; 2]). Bu neşirler aqqında da B. Çoban-zade muayyen bilgiler bere. Umumtürk matbuatçılıǵını tedqiq etkende, o, XIX asırniñ soñu – XX asırniñ birinci çeriginde türkiy gazeta ve jurnallarnıñ sıralamasını tertip etip, mevzu ve münderice baqımından neşirlerde bulunğan maqaleleriniñ talili yap.

Qırımtatarlarnıñ devriy matbuatı ise öz ömrünü 1883 senesinden başlay. Onıñ başlanğıcı da belli olğanı kibi, namlı mütefekkir İsmail Gasprinskiyniñ adinen baǵlıdır. Onıñ teşebbüsinen dünya yüzünü körgen "Terciman" neşirinden (1883) 1920-nci senelerniñ soñuna qadar şekillengen milliy matbuatımıznı professor B. Çoban-zade üç devirge böle:

- "1 – on doquzıncı asırniñ soñlarından 1905 qadar,
- 2 – biñ doquz yüz beşden on yedi senesi oktâbr inqilâbine qadar,
- 3 – on yedinci senesinden zamanımıza qadar" [5, s. 23], yani 1927 senesine qadar.

Böyle tür taqsimleme zemaneyiy tedqiqatçılarımız¹ tarafından da aqlı sayıla, çünki siyasiy ve içtimaiy vaziyetniñ deñişmesinden tesirlengen matbuat ta devirniñ keskin meselelerine seslenip münderice baqımından ep farqlana.

B. Çoban-zade milliy matbuatımızniñ meydana çıqması aqqında söz yürsetir eken: "Bizim birinci devirmiz almanlarda oldıǵı kibi, muqaddes kitablarnıñ tercimesiyle başlamadı, soñ devirniñ eñ müim icadını gazete ve matbaayı öz hacetimiz uydurmaqla açıldı" [5, s. 26] – diye, açıqlay.

Alim, milliy matbuatımızniñ temel taşını teşkil etken "Terciman" gazetesine nisbeten öz baqışlarını beyan eterek, neşirniñ cemaat için müsbet tesirde bulunğanını qayd ete, onıñ muarriri – İ. Gasprinskiyge de ğayet yüksek qiymet kese: "Birinci devirniñ gazeteleri içinde öz vazifesini añlayabilen şübhesiz "Terciman" oldu. Biñde biri oqumaq, yazmaq bilmeyen bir halq içinde gazete yaşatabilmek için, yuqarıda söyledigimiz kibi büyük meharet, keñiş kören közler, şuurlı-şuursız psiholog damarları, sıfatları lâzimidir" [5, s. 25].

* Abbasova E. Mir Bəkir Çobanzadənin yaradıcılıǵında linqvistik-fəlsəfi baxışların təhlili // Сборник материалов конференции «Мир Бекира Чобан-заде» 2013. – Симферополь, 2014. – С.

† Насієва Q. Türk dillərinin tədqiqində və türkologiyanın inkişafında B.Çobanzadənin rolu // Сборник материалов конференции «Мир Бекира Чобан-заде» 2013. – Симферополь, 2014. – С.

‡ Керимов И. А. Новые штрихи к творческой биографии Бекира Чобан-заде // Basileus. - М.: Вост. лит. РАН, 2007. - С. 186-192.

§ Чобан-заде Б. Меним языларым... Шиирлер ве икяелер / тертип этиджи Сеитягъев Н./ Симферополь: Тарпан, 2009. – 252 с.

** Юнусов Ш. Назмиетимиз ве несирджилигимиз тарихындан (1920-нджи сенелер). – Симферополь: «Тезис» негряты, 2008. – 176 с.

†† Урсу Д. П. Корюмли тюркшынас алим Бекир Чобан-заде: омюри ве фаалиети // Ыылдыз. - 1999. - №3. - С. 127-147; Урсу Д. П. Педагогическая и научная деятельность Б. Чобан-заде в Баку. // Голос Крыма. - 2003. - 7 февр.- С. 7; Урсу Д. П. Бекир Чобан-заде. Жизнь. Судьба. Эпоха: научное издание. - Симферополь: Крымск. учеб.-пед. гос. изд-во, 2004. - 276 с.

‡‡ <http://kitaphane.crimea.ua/nauchnaya-deyatelnost-bekira-choban-zade.html>.

¹ Яблоновська Н.В. Етнічна преса Криму: історія та сучасність. - Симферополь: Кримське навчально-педагогічне державне видавництво, 2006. - 312 с.; Селимова Л. Къырымтатар миллий матбуаты тарихына бир назар /Л. Селимова. – Акъмесджит, 2008. – 124 с.

Neşirde köterilgen mevzular sırasında til meselesine ayrıca diqqat ayıra, milliy til ve devlet tiliniñ aynı derecede kerekli ve emiyetli olğanını izaatlay. "Bir taraftan türk dili lâzım, çünki halq oqumalı, halq añlamalı. Diger taraftan rus dili lâzım. Çünki bazarlarda bu dili bilmeyen tuccar aldanır, qazanamaz. < Türk dili: "milliy terbiyeniñ", rus dili de "asriy terbiyeniñ" simboli, anahtarı, açarı kibi alınmalıdır" [5, s. 24], – dep, qayd ete. Böyler yanaşma zemaneyi cemiyetimiz için de pek uygundur. İ. Gasprinskiyni diger türk-tatar aleminde faaliyet köstergen erbaplar (İ. Şinasiy. H. Malikov) ile bir sırağa qoyıp, içtimaiyede "inqilâbiy rol oynayanlarını", cemaat şuurını uyandırmağa areket etkenlerini ayrıca belgiley.

Bekir Çoban-zade "Terciman"nıñ 1905 senesine qadar faaliyetine yekün çekerek, belli tatar medeniyet erbabı Cemaladdin Validiniñ sözlerini añıp, o devirde "Terciman" "Tayms" gazetinden daa qıymetli degen fikrinen bütünley razı ola.

Belli olğanı kibi 1905 senesi Rusiyede olup keçken vaqialar imperiyanıñ ehali ve şu cümleden musulmanlarınıñ ayatında bazı serbestliklerge yol açtı. Bir sıra Rusiye musulmanları öz milliy matbuatınıñ temelini qoymağa nail olalar (1905 "Nur", "Vaqıt", 1906; "Qazan mühbiri", 1905; "Ural", 1907; "İrşad", 1905; "Füyüzat" 1906). Qırımın içtimaiyeti de istisna olup qalmaq, bu tür deñişmeler neticesinde qadınlar için "Alem-i nisvan" dergisi, inqilâbiy ruhlu "Vetan hadimi" dünya yüzünü köreler, eki tilde basılğan "Terciman" da tek qırımtatar tilinde ömrünü devam ete başlay.

Amma onıñ "İşde, dilde, fikirde birlik" şiarı biraz öz keskinliğini coya. Bu adiseni B. Çoban-zade şöyle izaatlay: "Dilde birlik" şiarı haqiqatda ortadan qalqıdı. Bu zamanlardan başlayaraq "Terciman"nıñ tiline hayran olan oquyucular ya tamamıyla ğayb oldı, yahut pek az qaldı. Qazan tatarları, qazaqlar, üzбекler, türkmenler, azeriler öz dil lehçelerinde gazete, jurnallar çıkarmağa başladılar. < Aynı suretle "fikirde birlik" şiarı < Milletniñ bir kısmı topraq istese, o bir kısmı vermek istemese, ikinci kısmı dini oldığı kibi qaldırmaq, üçüncüsü islâh etmek, dördüncüsü tamamıyla ondan vazgeçmek taraftarı olsa, bir kısım çarizm tarafında, diger kısım oña qarşı bulunsa, daha "fikirde birlik"den bahsi etmek mümkünmidir? Bütün bu sınıfların öz faydaları, öz programmaları için çalışacağı, binayen aleyih "işde birlik"niñ de havaa uçub gideceği şübhesizdir" [6, s. 20]. Keçekten de 1905 senesiniñ sarsıntıları evelki baqışlarınıñ qırılmasına, yañı talaplarınıñ meydana çıkmasına yol açalar. Müellifniñ fikrinde bu devir türk-tatar dünyasında içtimaiy tabaqalar peyda ola ve oları "idare etmek, onları beslemek için başqa sınımlar lâzım edi" [6, s. 20].

1905-1917 seneleri basılğan devriy neşirlerimiz aqqında tarif eterek, B. Çoban-zade "Vetan hadimi"nde ayrıca toqtala. "Vatan hadimi" gazetesi, onıñ Mehdiyev, Ayvazov, Tohtarğazi kibi yazıcılarını, hatta onıñ maneveyi teesiri altında açılan iptidaiy, ruşdi mekteplerdeki talebe ve muallimlerini içtimaiy mizahı, baqışlarını közden keçirecek, hatırlayacaq olursa, bizim şartlarımız içinde topraqsız köylülerniñ, mahküm halqların, her türlü siyasiy yoqlıq ve sıqıntıniñ duşmanı oldığı körüliyor" [6, s. 22].

Haqiqaten, "Vetan hadimi"ni saifelerinde daa ziyade halq menfaati meseleleri köterile. "Zaten "Vetan hadimi"niñ doğmasından maqsat –milletimizin çöllerde, köylerde, çiftçilik, ziraatçılık, bağçecilik, amelelik (işçi olaraq) ve sair ile tayiş iden (keçingen) sınıfına hizmet etmek, ehval ve maişetlerini (yaşayışlarını) islâhine, aralarında maarifin tamim (umumiy olmasına) ve intişarına (tarqalmasına) aliqadr elhal (büyük ğayretnen bugün) çalışmaktır" [4] - dep tarifley neşirniñ maqsadını A.S. Ayvazov.

Gazetke qıymet kesken B. Çoban-zade onıñ inqilâbiy ruhunu ayrıca qayd ete: "On yedinci sene inqilâbına qadar bizim hiç bir gazetemiz –Vetan hadimiden daha sol, daha inqilâbı, faqat daha kısa ömürlü ("Ural" gazetesi (1907 Örenburg) çıkarılacaq olursa), rus inqilâbiy hareketine bağlanamamış ve aynı zamanda tatar kütlelerini bu qadar inqilâbileşdirmemiştir" [6, s. 22].

1917 senesinden soñra peyda olğan neşirler sovet devriniñ ideologiyası tesirinde faaliyetke başladılar. Oların umumiy çizgilerini profesor B. Çoban-zade de öz nevbetinde izaatlay:

1. "Bütün rusiye türk-tatar matbuatı bugün bir cephe teşkil idip, şuralar hükümetiniñ ve ömrüñ çıkardığı meseleleri aynı suretle qarşılayub, aynı cevapları veriyor.
2. Bütün gazete ve jurnalların diline baqıldığında Rusiyede yaşayan türk-tatarların bir çoq şivelere ayırılmış "bir dil" sahibleri oldığı meydana çıkıyor.
3. Yazanlar hep halq için, halq dilinde yazmağa oğraşiyor.
4. Her yerde yañı yazıcı ve şair adlarına rast keliyoruz ki, bu da "yeñi münevver nesil" in doğmaqda oldığını işaret ediyor" [6, s. 11].

Böyleliknen, B. Çoban-zadeniñ milliy matbuatımızniñ tarihine dair baqışlarından tanış olurken, onıñ ğayet keñiş bilgili, meseleni terenden öğrenip umummilliy matbuat tarihimizniñ tedqiq işlerine birinci adım atqanlar sırasında olğanını saat oldıq. Aynı vaqıt Uyanuv devri matbuatımız nasıl şartlarda doğıp, Sovet hükümetiniñ birinci onyıllığı ne tür yönelişlerde inkişaf etkenini öğreymege nail oldıq. Umumen alimniñ matbuatçılık ve milliy neşirler meselesine dair fikirleri, yazıları diger saalarda çaşmaların birlikte milliy tarihimiz, medeniyetimiz, edebiyatımız ve tilimizni öğrenmege büyükten büyük yardım ete.

Edebiyat

1. Basın tarixi http://www.azerbaijans.com/content_741_tr.html.
2. Gazete nedir? <http://gazete.nedir.com>.
3. Айвазов А. С. Меслек ве мурадымыз // Ветан хадими.–1906.– майыс 1.
4. Урсу Д. П. Бекир Чобан-заде. Жизнь. Судьба. Эпоха. – Симферополь: Крымское-учебно-педагогическое государственное издательство, 2004, 276 с.
5. Чобан-заде Б. Газетеджилигимизнинъ тарихине догъру (биринджи девир)// Илери, 1927, № 9, С. 21-26.
6. Чобан-заде Б. Газетеджилигимизнинъ тарихине догъру (экинджи девир)// Илери, 1927, №5 (13), С. 15-22.
7. Чобан-заде Б. Русие тюрк-татар матбуатында ильмий, фикрий омюр // Янъы Чолпан, 1924, №4-5, С.9-11.

NAZİLƏ ABDULLAZADƏ*

Azərbaycan, Bakı

BƏKİR ÇOBANZADƏNİN ELMİ YARADICILIĞINDA AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI TARİXİNİN ÖYRƏNİLMƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ

Açar sözlər: türk-islam sözləri, ədəbi şəxsiyyət, alim, Azərbaycan ədəbiyyatı, üslub

Matters on Azerbaijani literature in Bakir Chobanzadeh's creativity

Although writer, literature-man, specialist in turkology, one of the famous figure of Turk-Islamic world of 30 years of XX century Bakir Chobanzadeh had been living for 45 years he kept rich heritage after his death. His works, devoted to alphabet and graphic issues, terminology and dialectology researches, matters on Turkish studies, problems of general linguistics are exemplary contribution for study and development.

Bakir Chobanzade, who passed last and exiting years of his life and scientific activity in Azerbaijan, devoted 100 scientific works of more than 150 scientific works, written during his life to Azerbaijani language and literature. One part of works of scientist, who completely loved Turkish lands and Turkish nations, written in Azerbaijani language, consist of scientific researches on literary studies. Articles on "Language of Khatai and literary creativity", "Fizuli and his position", "Stories of Simurg", "Azerbaijani dialect of Mirza Fatali Akhundov" show high evaluation of service for self-presentation of Turkish nation in Azerbaijani literature history and writings.

Key words: *turkish-islamic world, literary man-scientist, Azerbaijan literature, language, style.*

XX əsrin ilk 30 ilində türk-islam dünyasının tanınmış nümayəndələrindən biri, türkoloq-alim, ədəbiyyatşünas, şair Bəkir Çobanzadə qısa bir ömür yaşasa da, özündən sonra zəngin elmi və bədii irs qoymuşdur. Onun əlifba və qrafika, türkologiya, dilçiliyin tədrisi metodikasının ümumi məsələləri, dialektoloji və terminoloji tədqiqatlara həsr olunmuş tədqiqatları türkdilli xalqların linqvistikası tarixinin öyrənilməsi baxımından əvəzsiz xəzinədir. Bu mənada "universal bir ailm" [1, s. 98] olan Bəkir Çobanzadə Mahmud Kaşğaridən və Mirzə Kazım bəydən sonra türk filologiyasının ən ünlü alimlərindən biridir.

Keçmiş postsovet məkanında və Avropada Bəkir Çobanzadə türk xalqını varlığı ilə sevən, ömrünü onun dilini, ədəbiyyatını, tarixini, etnoqrafiyasını, məişətini öyrənməyə həsr edən alim kimi məşhurlaşmışdı.

Repressiya qurbanı olmuş alimin elmi işlərinin böyük əksəriyyəti yalnız öz dövründə – 20-30-cu illərdə ərəb və latın qrafikası ilə nəşr olunsada, sonralar heç biri yenidən işıq üzü görməmişdir. 2004-cü ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin sərəncamı ilə alimin əsərləri 5 cildə nəşr olunmuş və ölkə kitabxanalarına hədiyyə edilmişdir. Beşcildliyin I cildinə "Türk-tatar lisaniyyatına mədxəl" (18 məqalə), "Türk-tatar dialektolojisi" (8 məqalə) və "Xətəinin dili və ədəbi yaradıcılığı haqqında" tədqiqatlar daxildir.

Seçilmiş əsərlərin II cildində "Son dövr Kırım-tatar ədəbiyyatı tənqid təcrübələri", "İbn Mühənnə və onun lüğəti" haqqında araşdırmalarla yanaşı, ədəbiyyatşünaslığın müxtəlif nəzəri məsələlərinə həsr edilmiş məqalələr toplanmışdır. III cild metodika sahəsində yazılmış sanballı elmi əsərlər içərisində özünə layiqli yer tutan "Türk dili və ədəbiyyatının tədris üsulu" əsərindən ibarətdir. Azərbaycanda ali təhsil tarixinin öyrənilməsi üçün zəngin material verən və müasir tədris və elmi araşdırmaçılar üçün aktuallığını qoruyub saxlayan əsərin birinci hissəsinin dil və üslub xüsusiyyətləri müəyyən qədər Azərbaycan dilinə uyğunlaşdırıldığı halda, ikinci hissə başdan-ayağa Azərbaycan dilində yazılmışdır.

* Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin dosenti, pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru

B.Çobanzadənin əski əlifba dövründə apardığı araşdırmalar, yazdığı dərsliklər əsasında işlənib yeni türk əlifbasına uyğunlaşdıraraq hazırladığı “Türk dili” dərsliyində Azərbaycan dilinin materialları əsasında türk dilinin quruluşu, fonetikasi, leksikası, morfologiyası, sintaksisi və bütün bunların əsasında tədris metodikası haqqında yazılmış məqalələr toplanmışdır. IV cildə daxil edilən bu toplunun davamı kimi V cildə Azərbaycan ləhcəsinin xüsusiyyətləri, dialektoloji xüsusiyyətləri və s. haqqında alimin elmi-nəzəri görüşlərini əks etdirən məqalələr verilmişdir.

300-dən artıq elmi məqalənin, 41 monoqrafik tədqiqatın müəllifi olan alim dil tarixi, türkologiya və ədəbiyyatın nəzəri problemlərini ayrılıqda deyil, məhz türkdilli xalqların ədəbi-bədii abidələri, klassik sənətkarların əsərlərinin materialları əsasında öyrənib şərh edirdi. Bu mənada onun dilçiliyə aid əsərləri də alimin ədəbiyyata dair görüşlərini və sənətə baxışını öyrənmək üçün zəngin material verir.

Bəkir Çobanzadənin ədəbiyyatşünaslıq irsinin əsasında ədəbiyyat tarixinin yaradılması ideyası dayanırdı. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin ayrı-ayrı mərhələlərinin öyrənilməsində, tarixi mənsəyinin araşdırılmasında onuun böyük xidmətləri vardır. Firdövs, Nəvai, Xətai, Nəsimi, Füzuli, Bayqara kimi klassiklərin yaradıcılığının təhlilində ədəbiyyatşünas-alim öz elmi mövqeyini ortaya qoymaqla kifayətlənmir, tarixçi və ədəbiyyatşünasların fikirlərinə istinad edərək Azərbaycan ədəbiyyatının möcüzəsinə heyrətini gizlətmir. “Xətainin dili və ədəbi yaradıcılığı haqqında” məqaləsində Bəkir Çobanzadə yazır: “Xətai birinci dəfə Azərbaycan, xüsusən İran Azərbaycanı türk ləhcəsində yazmış və bu ləhcədə XVI miladi əsrdə bulunan xalq yaradıcılığı məhsullarından geniş surətdə istifadə edərək, nəticə etibarilə bu vaxta qədər inkişaf etmiş türk feodal ədəbi normalarından aşağıda olmayan bir feodal türk şairi olaraq diqqətə və təbiddə layiqdir. XVI əsrdəki türk ədəbiyyatının bədii yüksəkliyi, vertikalı Füzuli ilə ölçülsə, dil və yaradıcılıq ünsürləri vasitəsilə və içərisinə də aldığı bədii və lisani komponentlərinin genişliyi, horizontal meyarı Xətai ilə təmsil olunur” [2, s. 332]. O, Xətai şeirlərini mündəricəsində, bədii dilində və ümumən quruluşundakı xüsusiyyətlərə görə 3 qismə ayırır:

1) Dini-şüa ruhunda yazılmış mənzumələrdir ki, ...bu şeirləri ilə Xətai Azərbaycan türk ədəbiyyatında sonralar inkişaf edən mərsiyə ədəbiyyatına yol açmışdır;

2) Eşq tərənnüm edən parçalardır ki, Xətai bu şeirlərində istər fars, istərsə də türk ədəbiyyatında ona qədər yaradılmış bədii ünsürlərin mahiyyətə kamil olanlarından istifadə edir;

3) Xalq ədəbi nümunələrinə yaxın və bu nümunələrdə işlənən bədii elementlərdən zəngin istifadə yolu ilə yaranan şeirlərdir ki, quruluş, bədii ifadə və dil cəhətdən daha orijinal və qüvvətlidir [2, s. 330].

Xətainin əksər şeirlərinin lüğət tərkibinin canlı və sadə danışiq dilində olduğunu yazan alim onun (Xətainin – N.A.) XVI əsrə qədər olan Azərbaycan türk şairləri arasında müstəsna mövqə tutduğu qənaətinə gəlir. Onun fikrincə, Xətainin bu çür şeirləri XVIII əsrin ikinci yarısında yetişmiş Vaqif və Vidadi kimi şairlərin yaradıcılığına təkan vermişdir.

Bəkir Çobanzadə XVI əsr Azərbaycan türk ədəbiyyatının bədii yüksəkliyini Füzuli yaradıcılığı ilə ölçür. Anadilli qəzəllə yanaşı, klassik şeirin bənzərsiz nümunələrini yaradan Füzuliyə sonsuz məhəbbət və ehtiram bəsləyən alimin 1925-ci ildə nəşr olunan “Füzuli, ədəbi fəaliyyətinin dörd yüz illiyi münasibətilə” kitabında Füzuli irsinə, şəxsiyyətinə verdiyi yüksək qiymət Şərq və Avropa mütəfəkkirlərinin fikirləri ilə sintez təşkil edir. “Füzuli münəvvər təbəqə ilə xalqı ən böyük və ən incəlməmiş çairlərimizlə yüzlərcə illərdən bəri, bəlkə də, əlinə heç bir zaman kitab almamış köylülərimiz “Leyli və Məcnun” ağıladan, “Şikayətnamə”si ilə güldürən və digər qəzəllərlə coşduran yeganə bir şairimizdir”[3, s. 164] deyən ədəbiyyatşünas alim şairi Orxon kitabələri, “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Divani-lüğət-it türk” yazılı abidələri ilə müqayisə edir və nəticədə Füzulini onlardan yüksək qiymətləndirir: “Füzuli dörd yüz il əvvəl ədəbiyyatımızın dumanlı-buludlu üföqlərində doğmuş, ölməmişdir və bəlkə daha bir çox əsrlər ölməyəcəkdir. Ona bir müasirimiz, yaşdaşımız desək, yanılmaz olmayız. O, dörd yüz il yaşayan bir insandır. Füzuli bu günə qədər canlı bir simadır. Digər tərəfdən, azacıq əlinə qələm tutan, bir kaç yazılı nümunə görə türk gəncləri, ixtiyarları arasında bilərəkbilməyərək Füzulini oxumayan, eşitməyən, dinləməyən həman yox kibidir” [3, s. 164].

Alman professoru Martin Hartman, ingilis şərqşünası Gibb, Edmon Fazi, rus şərqşünası Krımskinin Füzuli yaradıcılığı haqqında dəyərli fikirlərini təhlil süzğəzindən keçirən Bəkir Çobanzadə Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi mənsəyini Füzulinin yaradıcılığından başlayır. Bununla bərabər, Məhəmməd Füzuli yaradıcılığının Azərbaycan ədəbiyyatının başlanğıcı olmadığını qeyd edir. O, ədəbiyyatın tarixini türkdilli xalqların ədəbi abidəsi sayılan Orxon kitabələrindən başlamağı daha doğru hesab edirdi: “Orxon kitabələrinin ədəbiyyat nöqtəyi-nəzərdən əhəmiyyəti böyükdür, bu kitabələr türk ədəbiyyatına aid ilk əsərdir. Həmin 1300 il əvvəl türklərin nə sürətlə yazdıqlarını, fikirlərini nə sürətlə ifadə etdiklərini bilmədən bugünkü ədəbiyyatımızı elmi surədə anlamaq mümkün deyildir. Orxon kitabələrini dili bir neçə alimlərin təsdiq etdiyi gibi ibtidai bir dil deyildir. Bu dildə rast gəldiyimiz cümlə quruluşu, bəzi işlənmiş olduqca ədəbi və rəsmi bir dil olduğunu göstərir [3, s. 27].

Bəkir Çobanzadəyə görə, Füzuli böyük sufi şairi kimi xalq ruhunun tərcümanıdır. Müqəddəs Kərbəla torpağında dünyaya göz açan şair “ərəb eşqi, fars ruhu və türk qılıncı ilə qurulan əsrlərin ağır və acıqlı

uuşları altında yıxılan Bağdadın ruhunu” oxucuya duyurur. Füzulinin sufi-mistik sevgisində ədəbiyyatşünas alim səltənət və qovğalardan uzaq bir guşədə xoşbəxt ailə sevdası ilə çırpınan həssas bir insanın ürək çırpıntılarını görür. Füzulinin sevgisi Əhməd Yəsəvi, Yunus İmrə kimi türk sufilərində rast gəlinən ilahi eşq deyil, onun tərənnüm etdiyi məhəbbətlə platonik məhəbbət arasında böyük fərq vardır.

*Pərişan halın oldum, sormadın hali-pərişanım,
Qəmindən dərdə düşdüm, qılmadın dərimanı,
Nə dersən, ruzgarım böyləmi keçsin, gözəl canım?
Gözüm-canım, əfəndim, sevdiyim dövlətli sultanım.*

*Qətti könlün nədən bu zülmə, bidədə rağibdir?
Gözəllər sən kimi olmaz, cəfasından nə vacibdir?
Sənin tək nəzəninə nəzənin işlər münasibdir,
Gözüm-canım, əfəndim, sevdiyim dövlətli sultanım...*

Füzuli şeirində “gözəl canım”, “gözüm-canım” kimi ifadələr, yaxud “Sənin tək nəzəninə nəzənin işlər münasibdir”, “Gözəllər sən kimi olmaz, cəfasından nə vacibdir” kimi cümlələr Çobanzadəyə görə, heç bir zaman ilahi, hətta xəyali bir gözələ, gözəlliyə deyil, Bağdadın filan məhəlləsində, filan evində yaşayan gözəl bir xanıma, bir türk qızına aiddir.

Fars və ərəb dilində bənzərsiz nümunələr yaradan Füzulinin şeirlərinin çoxunu Azərbaycan türkcəsində yazmasını Bəkir Çobanzadə təsadüfi deyil, Aşıq Paşa, Əlişir Nəvai, Yunus İmrə kimi qüvvətli türk şairi olması ilə izah edir. Şeirin farsçada daha gözəl yazıldığını bilən Füzuli türkcədə də qələmini sınaşmış və bu türkcə, alimin fikrincə, Azərbaycan şivəsinə daha yaxın olmuşdur.

Bəkir Çobanzadəni bir filoloq kimi ədəbiyyatın nəzəri məsələləri ilə yanaşı, tədrisi problemləri də düşündürmüşdür. 1924-cü ildən Azərbaycana köçüb Bakı Dövlət Universitetində və respublikanın başqa ali məktəblərində dərs deməyə başlamış alim anadilli tədrisin təşkilində mövcud çətinlikləri aradan qaldırmağa çalışmış, metodika sahəsində sanballı elmi əsərlər cərgəsində layiqli yer tutan “Türk dili və ədəbiyyatının tədris üsulu” adlı əsər yazmışdır. O, ədəbiyyatın məktəblərdəki yeri, tətbiq və tədrisindəki üsullar haqqında fikir yürütmədən əvvəl, ədəbiyyatın bir elm kimi mövcudluğu, şeir və sənətin mövzusu, xüsusiyyətləri, qanunlarını şərh edir. Ədəbiyyatın tədqiqindəki dövrlər, müxtəlif ədəbiyyat tarixçiləri tərəfindən irəli sürülən üsullar, ədəbiyyat tarixinin dövrlərə ayrılmasında prinsiplər, türk-tatar ədəbiyyatının dövrləşməsi məsələlərinə diqqət yönəldən Çobanzadənin ədəbiyyat dərslərinin tərtibatı, dərslərə verilən başlıca tələblər, ədəbiyyat tədrisindəki üsullar, ədəbi dərnlər, ədəbi mühitlə bağlı görüşləri bu gün də aktuallığını qoruyub saxlayır.

“Türk dili və ədəbiyyatının tədris üsulu” əsərində alim tədrisdə elmin nailiyyətlərindən səmərəli istifadə edilməsinin vacibliyini irəli sürür, ibtidai və orta məktəblərdə, universitetlərdə ədəbiyyatın başqa elm sahələri ilə əlaqədə tədris edilməsinin və bunun elmi səviyədə təşkilinin məqsədmüvafiqliyini göstərir.

Türkoloq alim, ədəbiyyatşünas Bəkir Çobanzadənin elmi irsi bu gün yalnız Azərbaycan ədəbiyyatı və türkcəsi məsələlərini deyil, türk dillərinin və ədəbiyyatlarının tədrisi və tədqiqi məsələlərinin öyrənməsi baxımından da aktualdır.

Ədəbiyyat

1. Babayev N. Fikrin karvanı. Bakı: Yazıçı, 1984.
2. Çobanzadə B. Xətənin dili və ədəbi yaradıcılığı haqqında. Seçilmiş əsərləri, II c. Bakı: Yazıçı, 2007.
3. Çobanzadə B. Füzuli və onun yeri. Seçilmiş əsərləri, IV c. Bakı: Yazıçı, 2007.
4. Çobanzadə B. Türk ədəbiyyatı. Əski türk ədəbiyyatı. Bakı, 1929

SƏBA NAMAZOVA*

Azərbaycan, Gəncə

BƏKİR ÇOBANZADƏNİN ƏDƏBİYYATŞÜNASLIĞA DAİR ELMİ-NƏZƏRİ DÜŞÜNCƏLƏRİ

Açar sözlər: *Bəkir Çobanzadə, ədəbiyyatşünaslıq, dilçi-türkoloq, ədəbi əsər, dövrləşdirmə.*

Bakir Chobanzade's scientific and theoretical views on literary criticism

The study of literary criticism also occupies an important place of Professor Bakir Chobanzade's rich and diverse heritage, who has great services in the development of Azerbaijani philological science.

“Fuzuli and his position”, “Kumik language and literature”, “New prices in our literature”, “Imitation and creativity in Turkish literature” are of valuable examples of Bakir Chobanzade's creativity.

* Gəncə Dövlət Universitetinin baş müəllimi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

The study of the most various problems of language and turkology in scientist's productive scientific activity has been in forefront of attention.

Based on the literary and historical stages of the Turkic literature, Bakir Chobanzade has also presented a specific section in the transformation of national literature by taking into account the importance of language, tradition and generality of thought as well as economic development.

Keywords: Bakir Chobanzade, literary criticism, linguist-turkologist, literary work, cyclization.

Görkəmli türkoloq alim Bəkir Çobanzadənin XX əsr Azərbaycan ədəbi-mədəni fikir tarixində müstəsna xidmətləri və olduqca əhəmiyyətli rolu vardır. Onun ədəbiyyatşünas, şair, türkoloq, dilşünas, mətnşünas kimi çoxsahəli və zəngin elmi-ədəbi fəaliyyəti ötən əsrin 20-30-cu illərinə təsadüf edir. Əsasən dilçilik və ədəbiyyatşünaslıq sahələrində məhsuldar çalışmış professor Bəkir Çobanzadə 300-dən çox məqalənin və 41 monoqrafik tədqiqatın müəllifi olmuşdur. Dilçi-türkoloqun son dərəcə qiymətli əsərlərinin əksəriyyəti məhz dil və türkologiyanın çeşidli problemlərinə həsr edilmişdir. Professor Nizaməddin Şəmsizadənin “universal bir alim” kimi xarakterizə etdiyi Bəkir Çobanzadə ədəbiyyatşünaslıq sahəsində də fundamental tədqiqatlar aparmışdır. “Son dövr Krım-tatar ədəbiyyatı tənqid təcrübələri”, “Türk dili və ədəbiyyatının tədris üsulu”, “Azəri ədəbiyyatının yeni dövrü” adlı qiymətli tədqiqatları “Türk ədəbiyyatında təqlid və yaradıcılıq”, “Kumık dili və ədəbiyyatı haqqında”, “Füzuli və onun yeri”, “Ədəbiyyatımızda yeni qiymətlər”, “Simurğun hekayələri” və s. məqalələri Bəkir Çobanzadənin ədəbiyyat tarixçisi və nəzəriyyəçisi, o cümlədən tənqidçi və metodist kimi çoxşaxəli yaradıcılığının, özgün xüsusiyyətləri ilə seçilən fəaliyyətinin dəyərli nümunələridir.

Bəkir Çobanzadə ixtisas baxımından dilçi-türkoloq olmasına rəğmən, ədəbiyyatşünas alim kimi də müxtəlif yönlü araşdırmalar aparmış, sözügedən istiqamətdə də peşəkarcasına mövqə bildirmişdi. Onun bu sahədəki tədqiqatları Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının ayrı-ayrı vacib məsələlərinin şərhinə yönəlmişdi. Alimin bu xüsusda düşüncələrinə nəzər yetirək:

“Ədəbiyyatı bir də ictimai amil, sosial faktor olması etibarilə tədqiq edəlim. İndiyə qədər yazdıqlarımızdan görüldü ki, ədəbiyyat özü ictimai bir hadisədir və onun tədqiqində əsas olaraq tətbiq oluna biləcək üsul ancaq ictimaiyyət üsulu ola bilər. Lakin ədəbiyyat, digər tərəfdən, qüvvətli və mühüm ictimai amillərdən birisidir. Əsasən hər ictimai hərəkət (функция) özündən sonrakı hərəkət və hadisələrə qarşı daima amil (faktor) olaraq təsir edə bilər” (1, s. 260-261).

Qeyd edək ki, Bəkir Çobanzadənin “Türk dili və ədəbiyyatının tədris üsulu” monoqrafiyasının ədəbiyyata dair məsələləri əks etdirən ikinci hissəsi də müəllifin ədəbiyyatşünaslıq elminə müfəssəl və mükəmməl bir şəkildə bələdliyini təsdiq edir.

Əslində professor Təyyar Salamoğlunun da məxsusi olaraq vurğuladığı kimi, bu görkəmli alim “hər bir xalqın ədəbiyyatının mənşəyini, təşəkkül və inkişaf tarixini ədəbi-nəzəri fikrin dünya ədəbiyyatşünaslığı təcrübəsinə əsasən öyrənməyin tərəfdarı idi. “Türk dili və ədəbiyyatının tədris üsulu” monoqrafiyasında milli ədəbiyyatşünaslığı dünya ədəbiyyatşünaslığının praktikası ilə tanış etmək funksiyası əsas alınmışdı və alim bu əsərinin ikinci “qismi”ndə ədəbiyyatın elmi-metodoloji və tədris metodik problemlərinin nəzəri əsaslarını şərh edirdi” (3, s. 182-183).

Bəkir Çobanzadə, haqqında söz açdığımız kitabında (“Türk dili və ədəbiyyatının tədris üsulu”) tanınmış Avropa və rus nəzəriyyəçilərinin fikirlərinə istinad edib, onları ümumiləşdirməklə yanaşı, özünün bu kontekstdə elmi mövqeyini də qəti şəkildə bildirmişdi. O, yazılarında ədəbiyyatın mənşə və inkişafı, ədəbiyyat tarixinin dövrlərə ayrılması, ədəbiyyatşünaslıq elminin sahələri, ədəbi əsərlərin təhlil və tənqidi, ədəbi məktəb və cərəyanlar və s. haqqında da elmi baxışlarını aşkar şəkildə ifadə etmişdi.

Böyük alim ədəbiyyatda məzmun və forma, onların bir-biri ilə əlaqəsi məsələsinin hərtərəfli izahını vermişdi. Belə ki, “Şəkil və mündəricə” adlı tədqiqatında müəllif, forma və məzmun anlayışlarına müxtəlif yöndən şərh verərək məsələyə məhz müasir düşüncə müstəvisində yanaşmış, əsas elmi qənaətlərini bölüşmüşdü:

“Hər hansı bir dövrdə meydana gəlmiş olan bədii, yaxud ədəbi əsəri alacaq olursaq, bu əsər üzərində iki sual qarşısında bulunuruq: mühərri, yaxud sənətkar nə verir? Nə söyləyir? Necə verir? Necə söyləyir? Haman bunlardan “nə” sualına alacağımız cavab da məzkur əsərin şəklinə aid olur” (1, s. 195).

Bəkir Çobanzadə məzmunu fikir və hisslərin ifadəsi kimi qeyd edir, ədəbiyyata sosioloji deyil, estetik yanaşmanı vurğulayırdı. Alim bədii-estetik qiymətləndirmədə forma ilə məzmunu birgə götürməyi məqbul sayırdı. Bəkir Çobanzadənin o məsələdə tutduğu mövqeyi əks etdirən fikirlərinə diqqət edək:

“Ədəbi əsərin bunun üçün mündəricəsi nə qədər qüvvətli, nə qədər maraqlı, bu əsərin ehtiva etdiyi həyəcanı nöqtələr nə qədər dərin və kəskin olursa, əsər də o nisbətdə qiymətli və təsirli olur. Belə bir əsərin mövzusu ən xəfif məcazdan ən ciddi və ictimai məsələlərə qədər dəyişə bilər. Hər hansı bir əsərin şəkli ilə mündəricəsini bir-birindən ayırmaq mümkündür. Lakin bu surətdə əsərin siması dəyişir və yapacağı təsir heçə enir. Bununla bərabər, məzkur əsər mövzuya az zehni və həqiqidirsə, belə şəkllə və mündəricəyə ayırmaqdan daha artıq sınıq düşər” (1, s. 196).

Bəkir Çobanzadənin bədii ədəbiyyat, onun tarixinə elmi-nəzəri yanaşması ədəbiyyatın tarixi dövr və mərhələlərinə dair ən mükəmməl prinsiplər üzərində iş apararkən də aydın şəkildə özünü büruzə vermişdir.

Alimin qənaətinə, ədəbiyyatı tarixi dövrlərə ayırmadan ona ümumi şəkildə münasibət bildirmək yetərli deyil. Ədəbiyyatın tarixi dövr və mərhələlərini əks etdirən məsələlərə münasibət bildirərkən Bəkir Çobanzadə, Riçard Meyer, Fridrix Kummer, Sakulin, Fuad Köprülüzadə və başqa gərkəmli Avropa, rus və türk alimlərinin irəli sürdükləri, əsaslandırmağa çalışdıqları təsnifata ümumilikdə nəzər yetirirdi. Bununla belə, o, heç bir dövrləşdirmə prinsiplərinə aludə olmadan onlara tənqidi yöndən yanaşır, məsələni hərtərəfli təhlilə cəlb edirdi.

Bununla belə, Bəkir Çobanzadə tarixi dövrləşdirmədə xronoloji üsuldan istifadənin geniş yayıldığını da qeyd edir, o aspektdə də fikirlərini əsaslandırmağa çalışırdı. Hətta, alim rus və Avropa ədəbiyyatşünaslığında yetərinə məqbul sayılmasa da, bu üsula kifayət qədər çox müraciət olunduğunu diqqət mərkəzində saxlayırdı:

“... Rus ədəbiyyatında “otuzuncu illər”, “qırxıncı illər” kibi təbirlərə hər zaman rast gəlirik. Bununla bərabər, heç kimsə bu rəqəmləri doğrudan-doğruya riyazi mənada anlamır. Əgər rus ədəbiyyatında otuzuncu, qırxıncı... illərdən bəhs olunursa, bu illər içində onun müəyyən şəkli və mövzusu vəsflərə malik olduğu qeyd olunmaq istənilər” (1, s. 251).

Alim ədəbiyyat tarixini üfüqi və şaquli istiqamətlərdə öyrənmək prinsipini dəstəkləyir, rus və Avropa tarixçiliyində buna dair təcrübələrin olduğunu nəzərə çatdırırdı.

Bəkir Çobanzadənin ədəbiyyat tarixinin dövrləşdirilməsinə dair elmi-nəzəri və metodoloji konsepsiyası öncə onun “Son dövr Kırım-tatar ədəbiyyatı tənqid təcrübələri” adlı araşdırmasında praktik şəkildə verilmişdi. Maraqlıdır ki, alim ədəbiyyat tarixini dövrləşdirməni ilkin olaraq Kırım-tatar ədəbiyyatının tarixi inkişaf yolu əsasında aparmışdı. Tarixi dövrlərin bölgüsü aparıldığı zaman burada, həmçinin ictimai-siyasi cəhətlər də gözlənilmişdi.

Bəkir Çobanzadə sənətkar şəxsiyyətinin onu sinfi dünyagörüşündən daha geniş anlayış olması düşüncəsini də irəli sürürdü. Eyni zamanda o, sənətkarın yaradıcılığını onun həyatı və tərcümeyi-halı ilə birgə öyrənməyi əsas tutaraq bunun hər bir qələm adamının ədəbi mövqeyinin, estetik idealının düzgün başa düşülməsində mühüm amil olduğu barədə də müfəssəl şərh verirdi. Yaradıcılığınə dair tədqiqatlar da vurğulandığı kimi, Bəkir Çobanzadənin “söz sənətinin spesifikasiyası, onun başqa ictimai şüur formaları ilə əlaqəsinə dair baxışları ciddi elmi əsasa malik müstəqil bir nəzəriyyədir” (2, s.158).

Göründüyü kimi, Bəkir Çobanzadənin bölgüsündə diqqət çəkən maraqlı məqamlar yetərinə çoxdur. Onların sayəsində, ilk növbədə, ümumən ədəbiyyat tarixində baş vermiş ayrı-ayrı hadisələrin mahiyyətini anlamaq və izah etmək, ələlxüsus da bu yöndə fikir yürütmək imkanları genişlənmiş olur.

Ədəbiyyat

1. Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri. Beş cildə, III cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 344 s.
2. Babayev N. Ədəbi mübahisələr. Bakı: Yazıçı, 1986
3. Salamoğlu T. Azərbaycan ədəbiyyatının müasir problemləri. Bakı, 2014, 512 s.

PƏRVİN EYVAZOV*

Azərbaycan, Bakı

BƏKİR ÇOBANZADƏ VƏ ÜMUMTÜRK ƏDƏBİ DİLİ MƏSƏLƏSİ

Türk ədəbi dili məsələsi qayət mühüm bir məsələdir və türk-tatar xalqlarının mədəniyyət, elm və fənn sahəsində iləriləyə bilmələri üçün mümkün olduğu qədər sürətlə bu ədəbi dili də əldə etmələri lazımdır.

BƏKİR ÇOBANZADƏ

Açar sözlər: *Bəkir Çobanzadə, türk dilləri, ümumtürk ədəbi dili, ədəbi dil, termin*

Bekir Chobanzadeh's Project of the Common Turkic Language

The outstanding professor-turkologist Bekir Chobanzadeh carried out his scientific researches in two directions: 1) the works written during his scientific activity; 2) his activity on the I Turkological Congress. B.Chobanzadeh connected the problem of the common Turkic language with increase of age and intellect. At first he didn't take one of the Turkic languages as a common one. Perhaps the scientist took into consideration two reasons: 1. all Turkic peoples' intellect don't go into one language, this language must be

* Bakı Dövlət Universiteti “Türkoloji araşdırmalar” ETL-in kiçik elmi işçisi, Filologiya fakültəsi Tələbə Elmi Birliyinin sədri

generalization of the whole Turkic intellect, i.e. it must be the new, highest language; 2. choice of one of the Turkic languages can evoke estrangement among the other ones. B.Chobanzadeh thought that participation of all Turkic languages is necessary and natural for the common Turkic language. At the same time he emphasized that economic and educational factors take an important place in the mechanism of creation of the new language. B.Chobanzadeh distinguished three stages connected with education in the creation of the common literary language: 1. use of national terms in primary schools; 2. use of common Turkic terms in secondary schools; 3. joining up with international terminology system on the basis of this common Turkic base in higher schools. Despite it the famous scientist thought that the Turkish language is the most leading for creation of the communication in the Turkic world.

Key words: *B.Chobanzadeh, the Turkic languages, the common Turkic language, literary language, term*

Görkəmli türkoloq, professor Bəkir Çobanzadənin ədəbi dil konsepsiyasında əsas yer tutan problemlərdən biri ümumtürk ədəbi dili məsələsidir. O həm elmi yaradıcılığında, həm də I Türkoloji qurultaydakı fəaliyyəti boyunca ortağ ədəbi dil probleminin həll olunması istiqamətində mühüm işlər görmüş, İ.Qaspiralının nəzəri fikirlərini həyata keçirmək üçün bütün gücünü səfərbər etmişdir. Və təxminən, bir əsrə yaxın müddətdə bu istiqamətdə bütün fəaliyyətlərin ümumi mənzərəsi olaraq, akad. Tofiq Hacıyevin də dediyi kimi, “elmi cəhətdən doğru - əsaslandırılmış, tarixi baxımdan mümkün olan yeganə konsepsiya B.Çobanzadənikidir” (8, s. 5).

Məlumdur ki, türk coğrafiyasında ortağ ədəbi dil ideyasının təşəbbüskarı görkəmli Krım-tatar mühərriri, ziyalı İsmayıl bəy Qaspiralıdır. “Bu eşqin Məcnunu Krım türkü” (T.Hacıyev) İ.Qaspiralı rus imperiyası ərazisindəki türklərin bir dildən istifadə etməsi məsələsini milli-ideoloji müstəviyə çıxararaq böyük bir nəzəri konsepsiya hazırlamış və bu ideyanın mümkünlüyünə inanaraq türk coğrafiyasındakı birliyin düsturunu vermişdir: “Dildə, fikirdə, işdə birlik!” İ.Qaspiralının nəzəri layihəsini - ortağ ədəbi dil ideyasını Azərbaycanda da böyük rəğbətlə qarşılayan bəzi ziyalılarımız (H.Zərdabi, Ə.Hüseynzadə) bu məsələni olduqca vacib və tarixi addım kimi yüksək dəyərləndirir, türklərin bir araya gəlməsi yönündəki bu addımı vacib amil kimi diqqətə alırdılar.

XX yüzilliyin əvvəllərindən başlayaraq, bir çox milli məsələlərin tərkib hissəsi kimi ortağ ədəbi dil problemi də gündəmin əsas mövzusunə çevrildi. Məsələnin mahiyyəti nəzəriyyə sərhədlərini aşaraq geniş auditoriyaların müzakirəsində aktuallaşdırıldı. “Türk dilləri arasında qarşılıqlı əlaqələr, hətta ortağ türk ünsiyyət dilinin formalaşdırılmasına etnik-mədəni (ideoloji) cəhdlər, inersion maraqlar” (2, s. 215) getdikcə güclənməyə başladı.

Bəkir Çobanzadənin elmi və ictimai fəaliyyətinin əsas istiqamətlərindən birinə çevrilmiş ortağ ədəbi dil ideyasının gerçəkləşməsi üçün əməli addımların atılması onun 1924-cü ildə Bakıya gəlməsi ilə baş tutdu. Azərbaycanı, o cümlədən paytaxt Bakını qədim elmi-mədəni və müasir türkoloji mərkəz hesab edən görkəmli türkoloq deyirdi: “Gənc Azərbaycan qoca Şərqi intəhasız qaranlıqları içində başqalarının mədəniyyəti üçün nümunə ölkəsi olmağı qəti olaraq qət etmişdir. Bu respublikanın elm və texnika sahəsindəki görkəmli müvəffəqiyyətlərini bilərək, heç kəs qurultayın keçirilməsi üçün yer – Azərbaycanın paytaxtı Bakının seçilməsinə etiraz etməmişdi” (1, s. 43).

B.Çobanzadə türk dünyası üçün ortağ ədəbi dil məsələsi ilə bağlı araşdırmalarını iki fəaliyyət istiqamətində aparmışdır: birincisi, elmi fəaliyyətində: ayrı-ayrı məqalələri, kitablarında; ikincisi, I Türkoloji qurultaydakı fəaliyyətində.

Dilçi alim ümumtürk ədəbi dili ideyasının reallaşmasını türk coğrafiyasının önəmli məsələsi sayır və türklərin milli, mədəni, siyasi təfəkkürünün inteqrasiyası istiqamətində mühüm addım hesab edirdi: “Türk ədəbi dili məsələsi qayət mühüm bir məsələdir və türk-tatar xalqlarının mədəniyyət, elm və fənn sahəsində iləriləyə bilmələri üçün mümkün olduğu qədər sürətlə bu ədəbi dili də əldə etmələri lazımdır. Buna heç kim şübhə edəməz. Lakin bundan əvvəl türk ədəbi dili ilə əlaqədar olan bir çox məsələləri layiq olduğu əhəmiyyət və ciddiyyətlə mühakimə etmək, ölçmək gərəkdir” (4, c. 4, s. 61). Göründüyü kimi, müəllif ədəbi dilin yaradılmasını birdən-birə mümkün hesab etmir, bu istiqamətdə önəm daşıyan məsələlərin ciddi şəkildə müzakirəsinin zəruri olduğunu göstərir: yəni yaradılacaq ədəbi dil hər şeydən əvvəl bütün türk ləhcələrinə söykənməlidir, quruluş, üslub, termin və digər məsələlərin həlli üçün ortağ kommunikativ modellər doğru müəyyənləşdirilməlidir: “Hər şeydən əvvəl, ədəbi dil məsələsi qalxdığı zaman şu xatırda tutulmalıdır ki, hər ədəbi dil şivələrdən ayrı, tamamilə mücərrəd, müstəqil olaraq yaşaymaz. Bu sözü bilxassə türk ədəbi dilinin bugünkü vəziyyətini nəzəri-etibara alaraq söyləmək mümkündür. Türk ədəbi dili gərək istilah, gərəksə üslub və şəkil nöqtəyi-nəzərdən xalq ədəbiyyatının ünsürlərinə pək ziyadə möhtacdır” (4, c. 4, s. 61).

Bəkir Çobanzadə prosesin düzgün aparılması üçün öncə böyük türk coğrafiyasında ədəbi dilin yaranma tarixinə diqqət yetirir və problemi Avropanın ədəbi dil mənzərəsi ilə müqayisə edir. Tədqiqatçı türklərdə ədəbi dilin meydana çıxmasının əsas səbəbini milli yazılı dilin yaranması ilə əlaqələndirir: ”Nəhayət, yazının

İstanbul, Bağdad, Konya, Qazan, Səmərqənd, Daşkənd və sair mərkəzlərin bazarlarında görülməsi və buradakı türklər tərəfindən bənimsənilməsi ilə ətrafına milyonlarca türkləri topladan və onlara xidmət edən uyğur, cığatay, osmanlı ədəbi dilləri meydana çıxmışdır. Lakin yavaş-yavaş mədəniyyətin alçalması, mərkəzlərin yığılması ilə uyğur, cığatay kibi ümumdəbi dillər də qaib olaraq, yalnız ortada bir çox şivələrə bölünmüş türk-tatar xalq şivələri qalmışdır” (3, c. 1, s. 89). Müəllif doğru olaraq göstərir ki, türkcələr ulu türk dilinin əsasında yaranmışdır, uzun əsrlər ortaq kommunikativ modellər olmuş, diferensiasiya isə sonradan getmişdir.

B.Çobanzadə yazır ki, Avropanın da dil mənzərəsində eyni mahiyyətli problem – latın dili məsələsi dayanır. Avropanın ümumüsiyyət dili olan latın dili də sonradan milli dövlətlərin yaranması ilə öz kommunikativ sferasını kiçiltmişdir. Yəni latın dili əvvəllər Avropada böyük coğrafiyanın ortaq üsiyyət dili olmuşdur, lakin zamanla ictimai-siyasi proseslər və geosiyasi mənzərə vəziyyəti dəyişdirmişdir: “Avropa millətlərini alacaq olursaq, onlarda da hal böylə olmuşdur. Xristianlıq dövründə, yəni qüruni-vüstada İncilin Septante namilə tərcümə edildiyi dil olan latınca bütün Avropa millətlərinin yeganə ümumi dili olmuş və milli lisanlar ancaq İntibah və Humanizm dövründən sonra ədəbi və hökumət lisanları şəklini qazana bilməmişdir” (3, c. 1, s. 89). Deməli, ictimai-siyasi quruluşun, geosiyasi mənzərənin dəyişməsi bir tərəfdən milli ədəbi dillərin inkişafına təsir edir. Elə ona görə də XX əsrin əvvəllərindəki təşəbbüsün əsas qayəsi müxtəlif tarixi, ictimai-siyasi və s. səbəblər nəticəsində bir-birindən uzaqlaşmış türk xalqlarını bir araya gətirmək idi ki, ümumtürk ədəbi dili məsələsi də türkcələrin inteqrasiyasını yenidən aktuallaşdırmışdı.

Bəkir Çobanzadə türklər üçün ortaq dilin yaradılması istiqamətində vacib sayılan bir çox addımların atılmasını zəruri hesab edirdi. Bunlardan ən vacibi isə bütün türk dillərinin lüğət tərkibindəki sözlərin mənşəyi məsələsi idi. Bu cəhətdən türkoloq alim dilə daxil olan alınma sözlərin işlənmə sferası, onların milli sözlərə müqavimət dərəcəsi, dildə mövqe qazanmaları, semantik inkişafı, mənimsənilməsi kimi məsələlərə aydınlıq gətirməyə çalışır. Xüsusilə ərəb-fars mənşəli sözlərin türk dillərinin lüğət tərkibində geniş yer tutmasına həssaslıqla yanaşan müəllif bu vəziyyəti Avropa dillərinə latın dilinin təsir gücü ilə müqayisə edir: “Avropa lisanlarında latın məsələsi bir ədəbi lisan məsələsindən ibarət olduğu halda, bizdə ərəb və əcəm kəlmələr məsələsi öz ana dilimizə sahib olub-olmamaq məsələsi yerini tutmaqdadır” (3, c. 1, s. 136). Beləliklə, B.Çobanzadə türk dillərinin lüğət tərkibində ərəb-fars sözlərinin kütləvi işlənməsinin qarşısının alınmasına kortəbii yox, ciddi yanaşılmasını tələb edir. Burada müəllif iki məsələ üzərində dayanır: Birincisi, türk dillərində vətəndaşlıq hüququ qazanmış ərəb-fars sözləri artıq lüğət fondunda sabitləşib. İkincisi, türk dillərinin lüğət tərkibində sabitləşmiş həmin ərəb-fars alınmalarının böyük əksəriyyəti ortaq işlənən sözlərdir. Deməli, ümumtürk ədəbi dilinin həyata keçməsində bütün türkcələrdə işlənən ərəb-fars sözləri ortaq üsiyyət üçün mühüm əhəmiyyət daşıya bilər.

Dilin lüğət tərkibinin milliləşdirilməsi üçün mövcud təkliflərin dəyərləndirilməsini vacib sayan görkəmli türkoloq dövrün tanınmış ziyalılarından bu barədəki fikirlərini də diqqətə alaraq müzakirələr aparır. Bunun üçün o, örnək saydığı ilk mənəbəyə - İ.Qaspiralının “Tərcüman” qəzetinə müraciət edir. B.Çobanzadə İ.Qaspiralının dilin lüğət tərkibinin milliləşdirilməsi haqqındakı fikirlərini belə ümumiləşdirir: türkcədən əcnəbi dil qayda və qanunlarını çıxarmaq; yazıçı və oxucuların anlamadığı ərəb-fars sözlərini aradan qaldırmaq; hər şivədə çox da qaba olmayan məhəlli sözləri Osmanlı türk təfsirinə uydurub qaldırmaq (3, c. 1, s. 143).

Türkiyədəki dil mənzərəsini təhlil edən B.Çobanzadə “İqdam” qəzetinin təsisçisi Fuad Raif bəyin fikirlərinə müraciət edir. O dövrdə Fuad bəy də Osmanlı türkcəsindəki ərəb-fars mənşəli alınmaların milliləşdirilməsinin tərəfdarı kimi bir sıra təkliflər irəli sürdü: dildəki ərəb-fars alınmaları atılmalı, onların yerinə ya əski türk sözləri gətirilməli, ya da mövcud sözlər əsasında yeniləri yaradılmalıdır (3, c. 1, s. 144). Ancaq buna baxmayaraq, bu axının qarşısını birdən-birə almaq mümkün deyil. Hətta görkəmli türkoloq yazır ki, Türkiyə Maarif Nazirliyinin buraxdığı “Qanuni-isləhati-elmiyyə” adlı lüğətdə bəzi Avropa mənşəli termin-sözlərin türkcə qarşılığı ilə əvəzlənməsinə cəhd edilsə də, lüğətdəki sözlərin böyük hissəsini yenə də ərəb-fars alınmaları tutmuşdur. Deməli, dildəki sözlərin birdən-birə dəyişdirilməsi mümkün deyil və bu proses kortəbii şəkildə aparılmamalıdır.

B.Çobanzadə qırğız türkcəsində baş verən özləşmə meyillərini də şərh edir. Çünki həmin dövərdə digər türkcələrlə müqayisədə qırğız dilinin lüğət tərkibində özləşmə meyilləri gücləndiyi qədər də uğurla gedirdi. Qırğızçada bu prosesin daha başarıyla getdiyini qeyd edən B.Çobanzadə Qazan-tatar ziyalı Qalimcan İbrahimovun sərfinə müraciət edərək onun terminoloji “isləhatlar”ına diqqət yetirir. Heca-icək, müfrəd/cəm - birlik/köblik, ədəd-san, qoşma, almaş, yardımlik və s. milli terminlərin qırğızca yeni yaradıldığını qeyd edən tədqiqatçı yazır: “Qırğızlara gəlinə, Rusiya böyük inqilabından sonra bunlar daha irəli getmişlər və bu xüsusda qırğız lisanının təmizliyi, qırğızların az-çox ərəb və əcəm ədəbi və mədəni təsirlərdən digər türk qövmlərinə görə daha ziyadə uzaq qalmaları onların bu xüsusda daha ziyadə əmniyyətlə çalışmalarına və iləriləmələrinə xidmət etmişdir” (3, c. 1, s. 145).

Qırğız türkcəsində milliləşmənin, xüsusən, terminoloji qatda aparılmasına diqqət yönəldən Bəkir Çobanzadə əslində ümumtürk ədəbi dilinin yaranmasında bu məsələnin mühüm faktor olduğunu göstərir.

Çünkü hər kəsin anlaya biləcəyi dildə yazıb-yaradan alimlər, ziyalılar olmalıdır ki, bu işin gedişi də sürətlənsin. Bu məsələdə elmi dilin daha ciddi faktor olması terminoloji leksikanın milliləşməsi zərurətini ortaya çıxarır: “Ədəbi dil məsələsi, yəni qəzetə, teatr o və şeir dili, hər xalqda olduğu kibi, bizdə də müəyyən iqtisadi, ictimai və mədəni mərkəzləri təmsil edəcək ədəbi şəxsiyyətlərin yetişməsilə bağlı məsələdir; daha doğrusu, zorla, iradə ilə olacaq şeylərdən deyildir” (6, s. 28). Deməli, proses zorla, birdən-birə deyil, mərhələli şəkildə aparılmalıdır. Bu mənada, B.Çobanzadə iki prinsipi ön plana çəkir:

1) Sadə xalq kütlələrini də elmə, təhsilə cəlb etmək məqsədilə ilk mərhələdə termin yaradıcılığında dilin daxili imkanlarına söykənilməlidir. Burada alim metodiki cəhətdən iki tövsiyə irəli sürür: a) yaradılan terminlər rahat anlaşılmalıdır; b) həmin terminlərin asan yadda qalmasını təmin etmək üçün ona yaxın digər milli sözlərdən istifadə edilməlidir.

2) Mümkün qədər elmi dil, o cümlədən terminoloji qat Avropa dillərinə yaxınlaşdırılmalıdır.

Problemin həlli üçün tədqiqatçı üç yol təklif edir: 1) Avropa dillərindən terminlər almaq; 2) Türkcədə terminlər düzəltmək; 3) Əski ərəb terminlərini hələlik mümkün qədər sadələşdirmək. B.Çobanzadə öz elmi əsərlərində də işlətdiyi dilçilik terminlərini zamanla təkmilləşdirməyə çalışmış, yeri gəldikcə, həmin istilahlardan rus və Avropa dillərindəki qarşılığını da vermişdir.

Hətta müəllif məqalələrinin birində onu da qeyd edir ki, bu prosesə - ərəb-fars alınmalarının qarşısının alınmasına qəbul edilmiş yeni türk əlifbası istər-istəməz öz mühüm təsirini göstərəcəkdir (7, s. 37). A.Babayev yazır: “XX əsrin 20-ci illərində bir çoxları Azərbaycan ədəbi dilinə hazır terminlər almaq və başqa dillər hesabına Azərbaycan dilini zənginləşdirmək kimi yanlış yol tutduqları halda, B.Çobanzadə bu sahədə çox düzgün mövqə tutmuşdu (1, s. 84). Özü də bu mövqə bütün türkcələrin lüğət tərkibinin təhlili və tədqiqi müstəvisində özünü göstərirdi.

Beləliklə, dilin lüğət tərkibinin milliləşdirilməsi üçün verilən təkliflərin həyata keçirilməsinin uğurlu alınıb-alınmaması da bu fikirlərin elmi-məntiqi mahiyyətinə söykənir. Çünki bütün təklifləri ümumiləşdirsək, üç qənaət ortaya çıxacaqdır: a) tamamilə yeni sözlər yaratmaq; b) əski türk dili materiallarına üz tutmaq; c) canlı xalq dilinə müraciət etmək.

Bu fikirlərin hamısı dilin lüğət tərkibinin milliləşdirilməsi üçün önəmli amillərdir. Yalnız biri və ya ikisi üzərində dayanmaq ciddi effekt verə bilməz. Həmin dövərdə diqqətlər, əsasən, birinci iki müddəə üzərinə yönəldiyindən dilin lüğət tərkibindəki özləşmə cəhdləri uğurla nəticələnmirdi. Çünki dildə kütləvi halda zorla söz yaratmaq olmaz. Əsk halda, belə cəhdlər, B.Çobanzadənin də dediyi kimi, söz yaratmaq yox, “söz uydurmağ”a gətirib çıxarır: “Avropa terminlərini olduğu kimi dilimizə qəbul etmək mümkün deyildir, çünki bizim məqsədimiz bugünkü ehtiyaclarımıza uyğun bir elmi dil yaratmaqdır. Bunun əksinə, hərəkət etmək, dilimizi boş yerə, heç bir müəyyən ehtiyaca bağlı olmayaraq avropalaşdırmağa qeyrət etmək deməkdir” (5, s. 4). Digər tərəfdən, əski türk dili materiallarına istinad etmək nə qədər ağılabatan olsa da, dilin quruluşundakı uzunmüddətli dəyişmə və yeniləşmələr bu ehtiyacı qismən qarşılıyaqcaqdır. Əgər ümumxalq dilində alınmalara qarşılıq hazır şəkildə leksik vahidlər varsa, onda bu bazadan bəhrələnmək daha faydalı olar.

Hətta B.Çobanzadə lüzumsuz söz yaratmaqdan, “xalq analogiyası”na (yəni əcnəbi sözlərin xalq tərəfindən canlı danışq dilinə uyğun işlədilməsi) üz tutmağı daha uyğun hesab edərək yazır: “Bunun üçün xalq daima əcnəbi kəlmələri öz dilinin sözlərinə şəkil və mənaca uydurub söyləməyə çalışıyor. “Xalq analogiyası”, “xalq etimologiyası” denilən şey işte budur. Halbuki bizdə münəvvər təbəqə böylə bir halı cəhalət nəticəsi olaraq dadmış və xalq ağzında türkləşmiş olan ərəbi və farsı sözləri qaba sayaraq ədəbiyyata soxmamışdır, böylə sözləri qəlat yapmış saymışdır” (3, c. 1, s. 136). Biz də müəllifin fikriylə o baxımdan razıyıq ki, dilə daxil olan sözlərin xalq arasındakı işlək formasına müəyyən hallarda üstünlük verilməsi daha münasib olar. Bəzən belə hallarda dilə subyektiv müdaxilə həmin sözlərin ədəbi dildəki ömrünü qısaldır. Müasir dövrdə dilimizə Avropa dillərindən gələn əcnəbi sözlərin orfoqrafiyasının müəyyənlişməsində də bu fakta diqqət yetirilməsi məqsədəuyğun olar. Məsələn, sayt, skype, feysbuk sözlərinin yazılışında mənbə dilin orfoepik normasını əsas götürürük. Ancaq “viceroy” sözü (yuxarıdakı sözlərdə olduğu kimi vahid qaydaya əsasən “vaysroy” olmalı idi.) isə bu çərçivədən kənar qalacaq: çünki xalq bunu öz danışığında artıq “vikeroy” kimi qəbul edib və bu şəkildə də işlənmə dairəsi genişləniib.

Beləliklə, B.Çobanzadə belə qənaətə gəlir ki, ümumtürk ədəbi dilinin yaradılmasında mövcud türkcələrin iştirakı zəruridir. Yəni nə qədim dövr “türki”sini yenidən dirçəltməyə ehtiyac var, nə də türk dillərinin ümumi quruluşuna istinadən yeni modellər uydurmağa. Çünki türki müasir insanın təfəkkürünü əks etdirmək baxımından yetərli deyil, yəni insan təfəkkürünün inkişafı dili də təkamülə aparır. Ancaq mövcud türkcələrə istinadən ortaq dil yaratmaq mümkündür. Bunun üçün B.Çobanzadə üç təklif irəli sürür: 1) Bu prosesə türk coğrafiyası miqyasında nəzarət edə bilən, dövlətçilik prinsiplərinə və beynəlxalq hüquqi normalara uyğun səlahiyyətlərə sahib olan mükəmməl bir qurum yaratmaq; 2) Bütün türk coğrafiyasının rahat anlaya biləcəyi alim, şair və ziyalılar yetişdirmək; 3) Prosesə nəzarətin bilavasitə dövlətlər tərəfindən həyata keçirilməsini təmin etmək. Ümumtürk ədəbi dili ideyasını yalnız bu halda gerçəkləşdirmək mümkün olacaqdır: “Yalnız

böylə bir lisanı öyrətmək, dəyişdirmək, bəzi sözlərini atmaq, bəzi tamamilə yeni kəlmələr icad edərək bu lisanı idxal etmək qabil olur. Lakin bunun üçün istilah fabrikanı halına gələn və fransız mərkəziyyət ruhunun timsalı olan Fransız Akademiyası kibi fəvqəladə səlahiyyət və vilayət sahibi olmaq və yaxud hər kəsin təqlidinə layiq bir şair, filosof və yaxud mühərri olmaq lazım gəlir və nəhayət, hökumət aparatları, müəssisələrinə dayanılmalıdır. İştə bu şərtlər olmadan heç bir zaman ümumi ədəbi dil meydana gələməz (3, c. 1, s. 147).

Göründüyü kimi, dilçi alim bu təkliflərin dəyərləndirilmədiyini müddətə ortaq ədəbi dil məsələsinin həll olunmacayağı qənaətindədir: yəni ümumtürk ədəbi dili ideyası elmi şəkildə əsaslandırılmış konsepsiya olsa da, əməli addımlar atılmayınca, bu iş nəzəriyyə səviyyəsində qalacaqdır. Bütün bu fikirlərinin ümumi mənzərəsi olaraq ortaq türk ədəbi dilinin həyata keçməsinə Bəkir Çobanzadə türkcələrin imkanlarını da ayrıca qiymətləndirir: yəni hansı türkcəni ümumi ünsiyyət vasitəsi kimi bütün türklərə şamil etmək olar? Dilçi alimin fikrincə, belə olan halda nə İstanbul, nə də Qazan şivələrini ümumi türklərə şamil etmək olmaz. Çünki “İstanbul şivəsi Rusiya türk-tatarlarının ümumi lisanı olmaq üçün çox dəyişmək və Anadolu xalq lisanına yaxlaşdırmaq lazımdır. Qazan şivəsinə gəlinə, onun inkar olunmaq dərəcədə digər şivələrə təsiri olmaqla bərabər böylə bir vəziyyətə hakim olmaqdan uzaqdır” (3, c. 1, s. 147). Deməli, tədqiqatçı yeni dilin yaradılmasını daha zəruri hesab edir və göstərirdi ki, burada ilk növbədə türkcələr arasında anlaşmanın yaxınlığını müəyyənləşdirmək lazımdır: “Bunun üçün türk-tatar xalq lisanlarının lüğət, kəlmə təşkili, nəhayət nəhv və üslubunu bir yerə toplamaq imkanı az deyildir və böylə bir təşəbbüs türk-tatar xalqlarının mədəniyyətlərinə girmələri, qüvvətli mədəni mərkəzlərə malik bulunmaları üçün fəvqəladə yardım edəcəkdir” (3, c. 1, s. 143).

Əslində elə ideyanın gerçəkləşməsinə ümidləndirən də bu idi: XX əsrin əvvəllərində türk coğrafiyasında ədəbi-mədəni səviyyədə başlayan yaxınlaşma prosesi türkcələrdəki anlaşmanın da nə qədər yaxın olduğunu göstərmiş oldu. B.Çobanzadə də öz ictimai-siyasi və elmi fəaliyyətindən dolayı yaxşı başa düşürdü ki, dil yaxınlığı türk dünyasındakı ünsiyyəti daha geniş müstəvidə quracaqdır: “Bugünkü gündə Osmanlı türkcəsi başda olmaq üzrə azəri türkləri, kazan tatarları, türkistan və qazaxıstanlıların, kırımlıların az çox məhəlli şivələrə dayanan yazılı ədəbiyyatları doğmaqdadır. Qonuşulan şivələr arasında böyük lisan fərq olmadığı kibi bu müxtəlif ədəbiyyatların lisan və üslubları arasında pək o qədər böyük fərq görülməməkdədir. İştə bu vəziyyət türk-tatara mühərriərləri arasında bir ümumi ədəbi dil məsələsinə doğurmuşdur. Lakin iqtisadi və elmi mərkəzlər olmadan belə bir məsələni çözmək qabil deyildir. Hər şeydən əvvəl Rusiya türk-tatarları arasında ümumi bir maarif mərkəzi lazımdır” (3, c. 1, s. 148). Və 1922-ci ildə N.Nərimanov və Səməd Ağamalioğlunun təşəbbüsü ilə yaradılmış Yeni Türk Əlifbası Komitəsinin Ağaməcid (Simforopol) şəhərində keçirilmiş iclasında B.Çobanzadə bu mərkəzin Bakı ola biləcəyi qənaətində idi: “Rusiyada yaşayan türk-tatar xalqları arasında yeni bir mədəniyyət mərkəzi lazımdır. Böylə bir mərkəzə namizəd ola biləcək ancaq Bakıdır” (1, s. 38).

Qeyd edək ki, görkəmli tədqiqatçı ümumtürk ədəbi dili ilə bağlı bu mülahizələrini I Türkoloji qurultayda da açıq şəkildə ifadə etmişdir. 1926-cı ildə Bakıda keçirilmiş I Türkoloji qurultayın əsas təşkilatçılarından biri və aparıcı gücü olmuş Bəkir Çobanzadə qurultaya iki məruzə ilə qatılmışdı: “Türk ləhcələrinin yaxın qohumluğu” (üçüncü iclas), “Elmi terminologiyanın sistemi haqqında” (səkkizinci iclas). Və hər iki məqaləsində və digər çıxışlarında o, ümumtürk ədəbi dili məsələsinə iki prizmadan yanaşır: a) türk dillərinin lüğət tərkibinin ümumi mənzərəsini əks etdirməklə; b) məsələnin həllinə gedən yolda türk dillərinin vahid terminoloji sisteminin yaradılmasını təklif etməklə.

Bu gün ümumtürk ədəbi dili məsələsi ilə bağlı böyük toplantılardakı və qurultaylardakı müzakirələrin nəticələri belə ümumiləşdirilir: 1) Ortaq türkcə funksiyasını daha çox inkişaf etmiş, daha çox əhalinin danışdığı bir türk dili yerinə yetirməlidir ki, bu da, təbii ki, Türkiyə türkcəsidir; 2) Müxtəlif türk dillərinin fonetik, leksik və qrammatik materialları əsasında ortaq türkcə yaradılmalı və Türk dünyasının istifadəsinə verilməlidir; 3) Qədim dövrlərdən bəri türk dillərinin ortaq tarixinə müraciət olunmalı, ortaq türkcə ortaq tarixdən alınmış müasirləşdirilməlidir; 4) Xüsusi olaraq hər hansı bir türk dilinin ortaq ünsiyyət vasitəsi kimi qəbuluna ehtiyac yoxdur və türklər arasında ünsiyyətin miqyasının genişlənməsi – iqtisadi, siyasi və mədəni inteqrasiya prosesi öz ortaq ünsiyyət vasitəsini tədricən yaradacaqdır; 5) Hər bir türk xalqı artıq formalaşmış dilində danışmalı, onun inkişafı üçün tədbirlər görməlidir, lakin ortaq ünsiyyət problemi Türk dünyası miqyasında deyil, qloballaşma prosesinin təsiri altında, ümumən, dünya miqyasında həll olunacaqdır (2, s. 220-221).

Bu gün türk xalqlarının taleyini düşünmək, onların iqtisadi-siyasi qayğılarını himayə etmək iqtidarında olan güclü bir türk dövləti var ki, o da tarix boyu dünyanın siyasi coğrafiyasının müəyyənləşməsinə fəal iştirak etmiş və həmin tarixi missiyanı yerinə yetirməyə qüdrəti olan Türkiyə Respublikasıdır. Və hazırda türkologiyada daha çox müdafiə olunan fikir ondan ibarətdir ki, Türkiyə türkcəsi bütün türklər üçün ortaq ünsiyyət dili vəzifəsini layiqincə yerinə yetirə bilər.

Ədəbiyyat

1. Babayev A. Birinci Türkoloji Qurultay və Azərbaycanda türkologiya. Bakı: Elm, 2016, 336 s.
2. Cəfərov N. Türkologiyaya giriş. Bakı: Elm və təhsil, 2016, 248 s.
3. Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri: 5 cildə, I c., Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 336 s.

4. Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri: 5 cildə, III c., Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 344 s
5. Çobanzadə B. İstilah terminolojisi işlər. "Azərbaycanı öyrənmə yolu", Bakı, 1930, № 4-5, s. 3-7
6. Çobanzadə B. Elmi və ədəbi dil məsələsi. "Maarif işçisi", Bakı, 1926, № 5 (13), s. 27-36
7. Çobanzadə B. Yeni əlifba və türk dili. "Maarif və mədəniyyət", Bakı, 1927, № 12, s. 37-38
8. Hacıyev T. I Türkoloji qurultayda Bəkir Çobanzadənin fəaliyyəti / "Bəkir Çobanzadə və türkologiyanın müasir problemləri" mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları. Bakı: BDU, 2013, s. 3-8

ÜLVİ MİKAYİLOV*
Azərbaycan, Bakı

BƏKİR ÇOBANZADƏ POEZİYASINDA TƏBİƏT TƏSVİRLƏRİNİN İNİKASI

Açar sözlər: *Bəkir Çobanzadə, poeziya, duman, qaranlıq, ümid.*

Bakir Chobanzadeh and reflection of the image of nature in his poetry

One of the outstanding representatives of the Turkish philology Bakir Chobanzadeh as a linguist, literary critic and methodologists made some important scientific researches, these researches are also urgent today. Together with scientific creativity, Chobanzadeh also engaged in artistic creativity. A number of his poems have come to us. The topic of nature takes an important place in the writer's poetry. Despite the fact that there were a number of difficulties in Chobanzadeh's life, he looked forward to the future in his poems about nature. The author's poems "Mist", "Hope", "Autumn" and etc. were used in the article as an object of study.

Key words: *Bakir Chobanzadeh, poetry, mist, darkness, hope.*

Bəkir Çobanzadə türkoloq, filoloq, ümumən dilçi alim kimi XX əsr Türk filologiyasının görkəmli və öncül nümayəndələrindən biri olmuşdur. Bəkir Çobanzadənin elmi yaradıcılığı çoxistiqamətli, istər alimin yaşadığı dövr, istərsə də bu günümüz üçün əhəmiyyətlidir. Çobanzadə daha çox dilçi alim kimi şöhrət qazansada, ədəbiyyatşünaslıq, dil və ədəbiyyatın tədrisi ilə bağlı bir sıra tədqiqatları vardır. Professor Ramiz Əskər Bəkir Çobanzadə haqqında yazarkən ona xas olan xüsusiyyətləri belə xarakterizə etmişdir:

- 1) O son dərəcə istedadlı və zəkali insan idi, ulu tanrı ona böyük yetənək bəxş etmişdi.
- 2) Onun elmi maraq dairəsinə bütün türk dünyası daxil idi.
- 3) O, Avropa standartında yetişmiş ilk dilçimiz idi.
- 4) O, Şərqi və Qərbi əsas dillərini bilir və onlardan bacarıqla istifadə edirdi.
- 5) Alimin yaşadığı ağır və mürəkkəb dövr onun yaradıcılığının çiçəklənməsinə, parlaq istedadının üzə çıxmasına müsbət şərait yaratmışdı (2, s. 5).

Çobanzadənin maraq dairəsinə bütün türk dünyasında baş verən proseslərin daxil olması, onun istedadının, zəkasının son dərəcə böyük olması bizə gəlib çatmış rəngin və zəngin tədqiqatlarında aydın şəkildə hiss olunmaqdadır. Bəkir Çobanzadənin faciəli həyatla qarşılaşması, onun elmə olan marağını azaltmamış, əksinə gələcəyin işıqlı olacağı ümidi ilə yaşamağa vadar etmişdir. Böyük çətinliklərə baxmayaraq, Çobanzadə türk filologiyasının öncül nümayəndələrindən biri olsa da, faciəli həyat sanki alimin alın yazısına çevrilmişdir. Bəkir Çobanzadə 45 il ömür sürsədə, alimin sanballı tədqiqatları və elmi əsərləri onu bu gün də yaşadır, yetişməkdə olan gənc nəsillərin Bəkir Çobanzadəni tanımasına və elmi irsinə maraq göstərməsinə səbəb olur. Professor Təyyar Salamoğlu "Bəkir Çobanzadənin ədəbiyyatşünaslıq görüşləri" adlı məqaləsində yazırdı ki, Tədqiqatlarda da göstərilirdi kimi, 300-dən artıq məqalənin, 41 monoqrafik tədqiqatın müəllifi olan Bəkir Çobanzadə "ixtisasca dilçi-türkoloq idi və bu qiymətli əsərlərin böyük bir qismi dil və türkologiya problemlərinə həsr olunmuşdur" (3, s. 31).

B.Çobanzadə qısa ömür sürsədə, yorulmaz fəaliyyəti nəticəsində 400-ə yaxın elmi əsər yazmaqla bir daha göstərir ki, daima araşdırmalar aparmış və elmi yaradıcılığı həyatının böyük və mühüm bir hissəsi hesab etmişdir. Alimin sanballı elmi yaradıcılığının nəticəsidir ki, Bəkir Çobanzadə və onun elmi yaradıcılığı ilə bağlı elmi əsərlər və dissertasiya işləri yazılmaqdadır. Bəkir Çobanzadə elmi fəaliyyətlə yanaşı pedoqoji fəaliyyətlə də məşğul olmuşdur. O, 1924-cü ildə Krım Universitetinin rektoru təyin edilmiş, daha sonra 1924-cü ilin sonunda Bakıya işə dəvət olunaraq, 1937-ci ilə qədər Azərbaycan Dövlət Universitetinin (indiki Bakı Dövlət Universiteti) Türkologiya professoru olaraq çalışmışdı, həmçinin 1925-ci ildən Şərq fakültəsinin dekanı olmuşdur. Bəkir Çobanzadə yazırdı ki, Ədəbiyyat yalnız gözəl sənət, yaxud şəkil və texniki bir alət deyil, eyni zamanda insanın mənəvi üzvü, ictimai həyatından doğan bir həyat içərisində çox mühüm bir rol

* Bakı Dövlət Universiteti Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi kafedrasının doktorantı

oyunayan amillərdən birisi olmaq dolayısı ilə bir çox zamanlardan bəri məktəblərdə əsrlər boyunca cürbəcür adlar altında təşəkkül edən dərşxanalarda özünə olduqca mühüm və hətta çox zaman mərkəzi bir yer ala bilmişdir (1, s. 259).

Çobanzadə dilçi alim olsa da onun ədəbiyyata bağlılığı böyükdür. Ədəbiyyat elm sahəsi olmaqla yanaşı insanın mənəvi aləmini zənginləşdirən və ruhuna rahatlıq verən bir aləmdir, yəni ədəbiyyat yaşanan həyatın inikasındır. Bəkir Çobanzadə alim, tədqiqatçı, pedaqoq olmaqla bərabər yazıçı, publisist eyni zamanda şair idi. Ədibin müxtəlif mövzuda yazdığı şeirləri vardır ki, professor Ramiz Əskər tərəfindən dilimizə uyğunlaşdırılmış və Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü, akademik Tofiq Hacıyevin redaktəsi ilə çap edilmişdir. Çobanzadənin “Anan harada” adlı ilk şeiri 1913-cü ildə İstanbulda nəşr olunmuşdur. Ədibin “Boran” adlı ilk şeirlər kitabı 1928-ci ildə çap olunmuşdur. Daha sonra 1955-ci ildə Abdulla Battal Taymas tərəfindən çap olunan kitabda Çobanzadənin müxtəlif şeirləri yer almışdır. İnsanı şeir yazmağa vadar edən müxtəlif səbəblər vardır. Bəzən deyirlər ki, yaxşı şeir kəmərdən və qəmədən doğulur, lakin müəyyən hallarda yaxşı şeirlər sevinc hisslərinin nəticəsi olaraq, araya-ərsəyə çıxır. Bəzən də şeir müxtəlif düşüncələrin məhsulu kimi meydana gəlir. Əsas odur ki, şeiri yazmağa səbəb, təb, bir də həvəs olsun. Bəkir Çobanzadənin şeirlərində də bu amillər ehtiva olunurdu. Ədibin şeirləri müxtəlif mövzulu olsa da təbiət təsvirləri Bəkir Çobanzadə poeziyasında mühüm yer tutmaqdadır. Şeirlərində təbiət təsvirlərinin inikasını xarakterizə edən Bəkir Çobanzadə bir daha göstərir ki, o, vətənə, torpağa, təbiətə və millətə bağlılığını istər elmi, istərsə də bədii yaradıcılığında daima əks etdirmişdir. Çobanzadə “Duman” şeirini belə başlayırdı:

*Ən uca dağların zirvəsi duman,
Böyük igitlərin türbəsi duman.
Bilinməz işlərin nəfəsi duman,
Qanlı savaqların öncəsi duman (2, s. 53)*

Bu misralar oxucuya ilk baxışdan sadə görünəndə bu lirik parçada böyük mənə əks olunmuşdur. Böyük igitlərin türbəsi həqiqətəndə dumanlı olur. İgidin göstərəcəyi şücaət, etdiyi igidlik əvvəlcədən heç kəsə bəlli olmur. Heç igidin özünə də. Qanlı savaqların da nəticəsi sonda bəlli olur. Ona görə də Çobanzadə təbiət hadisəsi olan dumanı bədii ifadə vasitəsi kimi yerində mənalandırmışdır.

*Əyilib baxar da süzülüb girər
Həm gülər, həm öpər, qolların gərər,
Çəkilməz yolundan, həm də yol verər,
Dağların oxumuş mirzəsi duman (2, s. 53)*

Real həyatda dumanın gəlməsinə münasibət müxtəlifdir. Təbiəti sevən, təbiət hadisələrinin fonunda düşünən insanlar dumanın gəlişini yüksək ovqatla qarşılasa da digər bir qrup insan isə dumanın gəlişini məyusluqla qarşılayır və ruh düşkünlüyü kimi dəyərləndirir. Bəkir Çobanzadə də yazdığı bənddə dumanı daha çox müsbət aspektdən yanaşmışdır. Dumanı bəzən yol kəsən kimi xarakterizə etsə də, daha sonra dumanı yol açan, öpən, gülən dağların mirzəsi obrazlarında canlandırmaqla müəyyən mənada insanla müqayisə etmiş, insana xas xarakterləri sanki dumanın üzərinə köçürmüşdür.

Çobanzadə “Ümid” şeirində yazırdı.

*Günəş çıxsə gedər bu qarlı günlər,
Yaz gələr, başlayar toylar, düyünlər.
Mənimdə bir qış var qəlbimdə bu gün,
Ürəyim buz kimi, qayğılı, küskün.
Sabahım nirsuzdur, göylərim bulud,
Hər gün könlüm deyir: sən onu unut
Neyləyim, qəlbimə dolur məhəbbət,
Bilmirəm bunda var nə sirr, nə hikmət,
Qəlbimə sevginin işığı dolur,
Duyğular qaynayır, qayğı yox olur (2, s. 82)*

Şair bu şeirdə məhəbbət və təbiətin vəhdətini məharətlə bir fikirdə ifadə etməyi bacarır. Baharın isti nəfəsinin insanın ruhuna, ürəyinə yaxşı təsir edəcəyi inamıyla gələcəyə optimist baxır. Baharın gəlişi ilə qəlbindəki buludun günəşlə əvəzlənəcəyinə ümid edən şair bu müsbət hissləri oxucunun da ruhuna sirayət edir.

B.Çobanzadə “Qaranlıq gecə” şeirini aşağıdakı misralarla başlayır.

*Ay gedir məşriqə, gün də məğribə,
Zülmətdə işıq yox yazıq qəribə
Yalvardım, günəş, ay getsələr əgər,
Mənə yol göstərər qardaşım ülkər.
Borandır, seçilmir yolun sağ-solu,
Yol azan yolçular axtarır yolu.*

*Süd gecə, aydın yol, fənərli dirək,
Lal dəniz, sərin yel yolsuza gərək* (2, s. 99)

Şairin misralarından belə aydın olur ki, günəş, ay səmanı tərk etdikdə də təbiət, bir qədər də dəqiqləşdirilsə Tanrı hər zaman insanın köməyinə gəlir. Zülmətdə işığın olmamasına məyus olsa da, günəşin, ayın getməsinə təəssüflənsə də, bədii qəhrəman ölkənin onun yanında olmasını bildirir. (Ülkər dedikdə ulduzlar toplusu nəzərdə tutulur) Şair həm də gecəni müəyyən fikir və düşüncələrin meydana gəlməsi üçün əlverişli vaxt kimi dəyərləndirir. B.Çobanzadə əbəs yerə yazmır ki,

*Süd gecə, aydın yol, fənərli dirək
Lal dəniz, sərin yel yolsuza gərək.*

Durğun dəniz, xəfif əsən meh düşünən insanın düşüncəsinə bir qədər rahatlıq gətirir və yeni fikirlərin yaranmasına səbəb olur.

*Dunaya baxıram, fikrimdə dağlar,
Dərdli duyğuları Dunayda yudum,
Uzaqda bir külək çöllərdə ağlar,
Bir ağır qış gəlir, bitir umudum.
Baharı dostlara eləyin bəxşiş,
Qızmar yay gələndə eşqə verin yer,
Düşmənlər gözləsin, onlara sərt qış,
Mənə payız verin, o mənə yetər* (2, s. 125)

Dağlara baxaraq dərini Dunay çayında yuyan şair tərəvətli və gözəlliklərlə dolu olan baharı dostlarına istəyib özü üçün isə payız diləməsi ilk baxışdan təəccüblü səslənir. Şairin özünə payızı istəməklə düşüncələrdən azad olmağı istəmirdi. Payız düşündürür, xəyallara aparır, insanı ruhuyla baş-başa qalmağa sövq edir. Daha sonra şair Çobanzadə yazırdı:

*Bir xəstə dilbərə bənzəyir payız,
Gözləri dumanlı, yanağı solğun,
Düşünür, saralır, ağlayır o qız,
Ürəyi sınıqdır, sevgisi olğun* (2, s. 125)

Şair payızı sevgisi nakam bir qıza bənzədir. Payızda təbiət solğunlaşsa da bu solğunluqda da gözəlliklər tapan Çobanzadə nakam sevgi yaşayan bir qızın da çəkdiyi xiffətdən nə qədər solğun olmasına baxmayaraq, gözəllik cizgilərinin qalmasına işarə edir.

*Diləyim nə bahar, nə meyvə deyil,
Nə günəş, nə aydır, nə də ulduzlar,
Nə sünbül, nə çiçək, nə dəli könül,
Nə də türküdəki o yosma qızlar.
İki göz lazımdır, məni gözləyə,
Yollara baxmaqdan heç usanmamış
İki dodaq gərək, busə bilməyə,
Bir könül gərəkdir, eşqə yanmamış* (2, s. 126)

Payız şeirinin bu bəndləri ilə tanış olarkən yenə də Çobanzadə lirikasında təbiətlə məhəbbətin vəhdət təşkil etdiyini görürük. Payızın timsalında iki göz, iki dodaq, saf könül istəyən Çobanzadə düşündürən payızda təmiz və ülvəi hisslərə ehtiyac duyurdu. Bəzən oxucuya elə gəlir ki, şairlər öz yaşadıklarını qələmə alırlar. Əslində isə şair bəzən öz başına gələnləri, çox vaxt isə gördüklərini, eşitdiklərini mürəkkəbinin süzgəcindən keçirərək bədii təsvir vasitələrinin köməyi ilə kağız üzərinə gətirir. Cismən özünün yaşamadığı həyatı digərlərinin simasında görüb, obrazlı şəkildə əks etdirmək şairlik məharətinin təzahürüdür. Ruhən digər şəxsin həyatını düşünmək və yaşamaq şairi bir qədər də zirvəyə qaldırır. Bəkir Çobanzadənin elmi və bədii yaradıcılığı bu günümüzdə də tədqiqatçılar üçün elmi baza kimi diqqət çəkən və əhəmiyyətlidir.

Ədəbiyyat

1. Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri. Beş cildə, III cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 344 s.
2. Çobanzadə B. Seçilmiş şeirləri (tərtib edən Əskər Ramiz). Bakı, 2011, 160 s.
3. Salamoğlu T. Bəkir Çobanzadənin ədəbiyyatşünaslıq görüşləri / Görkəmli dilçi alim, ədib, professor Bəkir Çobanzadənin anadan olmasının 120 illik yubileyinə həsr olunmuş "Bəkir Çobanzadə və Türkologiyanın müasir problemləri" mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları. Bakı: BDU, 2013, 341 s.

BƏKİR ÇOBANZADƏNİN BƏDİİ İRSİNDƏ TÜRKÇÜLÜK İDEYALARI

Açar sözlər: türkçülük, həqiqət, ədalət, şair, sevgi, millət, müəllim.

Turkism ideas in Bekir Chobanzadeh's artistic creativity

Bakir Chobanzade is one of the most prominent scientists in the field of Turkic philology. Bakr Cobanzade with great effort promoted the ideas of Turkism in his scientific and artistic oeuvre. He believed that the Turkish language would be a bridge between all Turkic peoples. Bakr Chobanzade was a great Turkish man who truly was in love with Turkism and he always carried this love in his heart. The talented scientist saw the survival of the Great Turkish Nation in the national unity, the revival of the national spirit, and the reaching out of these ideas to future generations. B. Chobanzade remained loyal to these ideas to the end of his life.

Key words: *turkism, reality, justice, poet, love, nation, teacher.*

Dahilər bütün dövrlərdə məkanın və zamanın fəvqündədirlər. Millətindən, dilindən, dinindən asılı olmayaraq, bütün dahiləri birləşdirən bir ortaq ideal, bir ortaq niyyət var: Həqiqət... Təqiblər, təhdidlər, can qorxusu bu niyyətin qarşısında sönük qalır:

“...Sən dönmə, qardaşım, haqqın yolundan”, - bütün həqiqət aşıqləri kimi Bəkir Çobanzadə də bütün həyatı boyu bu amala sadiq qaldı.

Tanınmış Kazan türk yazıçısı Abdulla Battal Taymas Bəkir Çobanzadəni belə səciyyələndirir: “Çobanzadə beynində elm və mədəniyyət yükü, qəlbində türklük və yurd sevgisi daşıyan, misli-bərabəri zəmanəmizdə az-az təsadüf olunan idealist bir türk övladı idi”. Dəqiq və tamamilə düzgün dəyərləndirmədir.

Hələ gənc yaşlarından Bəkir Çobanzadəni şeir yazmağa həvəsləndirən və ruhlandırان bir amil vardı: Bu da türk dilinin bütün türklər arasında körpü olacağına inanması idi. O yazdığı şeirləri ilə türklər arasında birliyə az da olsa, xidmət etməyə çalışırdı. 1917-ci ildə Çobanzadə yaxın qohumu, çox sevdiyi Həmdi Atamana məktubunda ürək ağrısıyla yazırdı: “Hər halda bizdə ədəbiyyat və şeirin rolu, heç bir millətinki ilə müqayisə edilməyəcək dərəcədə böyük olacaq. Ən azı qarşından gələn iki-üç əsr ərzində... Coğrafi və etnoqrafik vəziyyətimiz olduqca pisdır. Tarixi keçmişləri və sərvətləri baxımından böyük bir millət olan türk-tatarlar hər yerdə azlıqda qalmış və əcnəbi təsirlər altına düşmüşlər. Buna qarşı ən böyük çarəmiz, heç olmazsa, bir dil birliyinə nail olmaqdan ibarətdir”. Çobanzadə “Ana dili” şeirində türk dilini böyük sevgilə təənnüm edərək, türk dünyasını yeni qələbələrə səsləyirdi:

Mən səni Kırımımda, Kazanda tapdım,
Ürəyim qaynayıb daşanda tapdım.
Yad eldə üzülüb acı çəkəndə,
Həyatım, ümidim tamam çökəndə,
Sənin mahnıların, şərqin olmasa,
“Yurd” deyən sözünlə ürək dolmasa,
Bilmirəm türkmüdür, tatarımı adın,
Şirinsən, dadlısan, tanrıdan dadın.
Həm türkdə, tatarıda sənin sözlərin,
İkisi birlikdə məhzun gözlərin.
Ərzayıl dilimə min düyün vursa,
“Öz ana dilimdə soruş” deyərəm,
Öz ana dilimdə ötüb ölərəm. (7, s. 112)

XX əsrin əvvəllərində Rusiya türkləri arasında yeni milli-mədəni intibah dövrü yaşanır. Bu dövrdə qələmə aldığı “Yeni oyanan tatarlıq” məqaləsində Çobanzadə yazırdı: “Tatarların keçmiş və indisi haqqında qısa şəkildə demək istədiklərim bunlardır. Biz öz qonşularımızdan, öz düşmənlərimizdən çox şey öyrənmişik. Doğrudur, bütün bunlar böyük itkilər və məhrumiyyətlər hesabına başa gəlib. Başı müsibətlər çəkmiş hər bir xalq kimi biz də yəqin ki, azadlığa qovuşandan sonra indiki və keçmiş məhrumiyyətlərimizi minnətdarlıq hissi ilə xatırlayacağıq. İncəməyimiz və əxlaqi prinsiplərimiz hər birimizdən özünü qurban vermə bacarığı tələb edir. Sınaqların saflaşdırıcı alovundan sonra vicdanımız daha da kamilləşəcək. Volqa sahillərində, Qafqaz dağlarının zirvələri arasında, Kırımımda, Buxarada, Kaşqarda, Xivədə, Sibirin sadə şəhərlərində yeni nəsil yetişir. Onların ümidləri də, can atdıqları amallar da yenidir.”

* Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin müəllimi

Bəkir Çobanzadə Böyük Türk Ulusunun nıcatını birlikdə, milli ruhun oyadılmasında və bu ideyaların gələcək nəsillərə ötürülməsində görürdü. Yazılarında milli şüurun itirilməsindən acı-acı şikayətlənən alimin gəldiyi qənaət belə idi: rus kazaklarının qırmancları tatarlarda milli hissin güclənməsinə xidmət edib, rus məktəbləri isə əksinə, hər vasitə ilə həmin hissələrin kütləşdirilməsinə, yanlış məcraya salınmasına çalışıb. Həqiqətən, də ən kəsərli silah yanlış ideologiyadır. Bəkir Çobanzadə “mədəni inqilabın” türk xalqlarını bir-birindən uzaqlaşdırmağa, parçalamağa xidmət etdiyini dərk edir, bütün qüvvəsilə “tatarların bu uykudan oyanmasına” çalışırdı. “Tatarlıq” məhfumu altında Bəkir Çobanzadə bütün türk xalqlarını, türk dünyasını nəzərdə tuturdu. “Biz tatar deyilik” şeirində soy-kökünü unudub, əslini inkar edənlərə acı-acı gülürdü:

“Biz tatar deyilik” deyirlər bu gün,
Əlbəttə, deyilsən, ay kölə, miskin.
Sən bu gün kimsəsiz, əkinçi, çoban,
“Tataram” desən də, olmaz inanan.
Sənin bu inkarın qorxudan gəlir,
“Biz tatar deyilik” – Avropa gülür.
Azacıq ürəyin olsaydı, əlbət,
Bilsən nə deməkdir hünər, cəsarət,
Tanısan Batunu, Çingizi yaxşı,
Axardı gözünün o qanlı yaşı,
“Tataram!” deyərdin köksünə vurub,
“Tataram!” deyərdin dilini sevib, (7, s. 72)

Həm elmi, həm istimai-siyasi, həm də bədii yaradıcılığında Bəkir Çobanzadə "yeni oyanan tatarlığın" carçısı kimi çıxış edir, Avropada xoşagəlməz şöhrət qazanmış türk soyunun müsbət cəhətləri ilə tanındılmasına çalışırdı: "Ümumiyyətlə, Avropanın hər tərəfində və hətta mədəni dünyada tatarları ya heç tanımır, yaxud çox az tanıyırlar. Çox təəssüf ki, bu günə qədər tatar adı ancaq lənətlə yad olunan bir qanlı afəti xatırlatmaqdadır". Bu yazısıyla o, tarixi ədalətsizliyi göz önünə gətirirdi. Rusiyanı türk xalqının əsas düşməni kimi görən müəllif belə qənaətə gəlirdi ki, məhz rus işğalçılıq siyasəti nəticəsində tatarlar dinlərini, dillərini və tarixi torpaqlarını həmişəlik itirmək təhlükəsi ilə üz-üzə qalmışdılar. Zorakı ruslaşdırma siyasəti isə bu və ya digər dərəcədə əsarət altına düşən onlarla türk-tatar boyunu əhatə etmişdi. Bəkir Çobanzadə əhatə dairəsini diqqət çəkərək yazırdı: "Üç əsr əvvəl on beş milyonu keçməyən rusluq bu gün tam səksən milyon təşkil edir. Bu da türk-tatar, fin-uoqor millətlərinin rusluq içərisində nə qədər sürətlə əridiklərini göstərir".

Bütün bunlarla yanaşı, türk-tatar xalqlarının iradəsini qırmağın o qədər də asan olmadığını tarixi faktlarla açıb göstərirdi. Rusiyanın amansız antitürk siyasətinə baxmayaraq, türk xalqları yüzilliklər boyu ayaqda durmuş, özünü yaşada bilmişdi: "Kırım, Qafqaz, Türkünstan və Sibiryada yeni yaranan cümhuriyyətlər hamısı tatarların əlindədir. Kırım qərbdəki digər türk məmləkətlərindən məcburi köç qaydası ilə təcrid edilmiş kimi görünsə də, şərq tərəfdən Qafqasiya ilə, yəni islam məmləkətləri ilə bağlıdır. Kerç ilə qarşı-qarşıya olan yerlər yalnız tatarlar - Qaraçay, Kabarda, Ləzgistan və b. məskun bulunur. Qafqaz tatarları ilə birlikdə dini, yaxud milliyyəti ayrı olan 15 milyonluq əcnəbiyə qarşı 7 milyonluq bir əksəriyyət təşkil edirlər. Qafqazın arxasına düşən müştərək mənşəyimiz Türkünstan da eyni vəchlə Volqa civarı ilə sıx rabitədə bulunur. Orada da çoxluğu təşkil etməkdədirlər"

Çobanzadənin fikrincə, bütün türk xalqlarını bir araya gətirməyin əsas yolu dil faktoru idi. Dil birliyi bu qardaş xalqlara ən çətin zamanlarda da ünsiyyət saxlamağa imkan vermişdi. Vahid dövlətin mövcudluğu şəraitində isə ortaq dil ümumi məqsəd uğrunda mübarizənin aparıcı qüvvəsinə, birləşdirici amilə çevrilə bilərdi: "Tatarlar qəbilələrin arasını ayıran müxtəlif coğrafi divarlara rəğmən yenə yek-digərləri ilə daimi təmas içində yaşayırlar. Yekvücut bir hökumət təşkil edə bilmələri üçün müştərək kültür əsasları, müştərək dilləri var. Bir kırımlı tatarla bir kaşqarlı, bir buxaralı tatar bir serblə bir bolqardan daha tez və daha asan anlaşıla bilər. Çünki dilləri, hissələri, irqləri eynidir". Türk dillərində ortaq orfoqrafiya, leksikologiya və terminologiya ilə bağlı məsələlərdə Bəkir Çobanzadənin mövqeyi axıradək dəyişmədi:

Dəyişmə, muradın millətsə sənin,
Vətənə, torpağa xidmətsə sənin,
Qoy illər dolansın, saydığını say,
Yolunu şaşırırsın ulduz, günəş ay,
Sən dönmə, qardaşım, haqqın yolundan,
Çəkinmə sağından, nə də solundan.
Sənə nə, yad eldə şənliklər olmuş,
Sənə nə, harasa səadət dolmuş,
Unutma müqəddəs kədərlərini,
Unutma o viran, pis yerlərini,

Görsən ki, dəyişmiş el-oba bütün,
Bir parça çörək, ya isti yer üçün,
Sən sürün, yenə də dəyişmə ancaq,
Sonda qalibiyət sənin olacaq. (7, s. 122)

Böyük türk dünyasının gələcəyinə nikbin nəzərlərlə baxan Çobanzadə yazırdı: "Çingiz xandan qalan mavi bayrağın dikiləcəyi yer Kırım, Qafqaz, Kazan, Orenburq, Ufa və bütün Türkiyədən ibarət qitə olsa, tatar milləti-nəciyəsi sülh və sükun içində məsud və mədəni həyatlarını əcdadlarının vətənlərində qura bilərlər"

Bəkir Çobanzadə ömrü boyu "Yeni oynan tatarlıq" məqaləsində yazdığı "İnancımız və əxlaq prinsiplərimiz hər birimizdən özünü qurban vermə bacarığı tələb edir" ideyasına sadıq qaldı. Onun yaradıcılığına hopmuş bu əqidə sadıqlığı onun zəngin irsini həmişə ölməz və əbədi edəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri. II cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2007
2. Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri. III cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2007
3. Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri. IV cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2007
4. Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri. V cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2007
5. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. II hissə. Bakı: Elm, 2013
6. Babayev A. Bəkir Çobanzadə. Bakı: Şərq-Qərb, 1998
7. Çobanzadə B. Seçilmiş şeirləri. Bakı, 2011

ИБРАГИМ АСАДОВ*

Азербайджан, Баку

ПРОФЕССОР А.В. БАГРИЙ, СПОДВИЖНИК БЕКИРА ЧОБАНЗАДЕ

1924-1929-cu illərdə Azərbaycanını görkəmli yazıçısı Bəkir Vahab oğlu Çobanzadə (1893-1938) şərqşünaslıq fakültəsinin dekanı və Azərbaycan Dövlət Universitetinin kafedra müdürü olduğu zaman, filologiya fakültəsinin gələcək dekanı və rus ədəbiyyatı tarixi kafedrasının gələcək müdürü, Aleksandr Vasilyeviç Baqriy (1891-1949) onun əməkdaşlarından biri olmuşdur. 1926-cı ildə Aleksandr Vasilyeviç Baqriy öz «Rus ədəbiyyatı XIX və XX əsr» adlı mühazirəsinin dərslər vəsaitini şərqşünaslıq fakültəsinin möhürü altında çap etməsi iki alimin yaxın dostluq əlaqələri haqqında məlumat verir.

Açar sözlər: kafedra, müdir, dekan, professor, folklorşünas.

В 1924-1929-ом годах, когда видный азербайджанский писатель Бекир Вагаб оглы Чобанзаде (1893-1938) был деканом факультета востоковедения и заведующим кафедрой Азербайджанского государственного университета (1, 318), одним из его сподвижников был будущий декан филологического факультета и будущий заведующий кафедрой истории русской литературы Александр Васильевич Багрий (1891-1949). О тесных дружеских контактах этих двух ученых говорит тот факт, что свое пособие к лекциям «Русская литература XIX и первой части XX веков» А.В. Багрий в 1926 году выпустил под грифом именно факультета востоковедения (9).

Выпускник историко-филологического факультета Киевского государственного университета, ученик академика В. Н. Перетца, А.В. Багрий до переезда в Баку преподавал литературу в одной из уездных школ Киева, затем на словесном отделении Самарского университета.

Переехав в 1922 году в Баку, он приступил к преподавательской деятельности на кафедре истории русской литературы Бакинского государственного университета. Связав всю последующую свою жизнь с Азербайджаном, А. В. Багрий умер в Баку в 1949 году.

Занимаясь научно - педагогической деятельностью в Баку,

А.В.Багрий обстоятельно исследовал жизнь и творчество великого украинского поэта Т.Г.Шевченко, защитив в 1925 году диссертацию на тему: «Т.Г.Шевченко и русская литература» и удостоившись ученой степени доктора филологических наук. Ряд своих работ, посвященных исследованию творчества Т. Г. Шевченко - «Литературная обстановка, в которой жил Т. Г. Шевченко» (3), «Русские переводы произведений Т. Г. Шевченко» (4), «Тема Востока в творчестве Т. Г. Шевченко»

* Bakı Dövlət Universiteti Rus ədəbiyyatı tarixi kafedrasının II kurs magistrantı

(Баку, 1929), «Рукописные традиции распространения «Кобзаря» (8), он опубликовал в «Известиях» Азербайджанского государственного университета.

Как было отмечено выше, А.В.Багрий издал в Баку в 1926 году учебное пособие «Русская литература XIX - первой четверти XX веков»(8), в котором, помимо прочего, писал о приездах в наш край знаменитого русского советского поэта С.А. Есенина, о его встречах с представителями местной интеллигенции.

В учебном пособии А. В. Багрий первым заявил, что поэтика Сергея Есенина ведет свое начало от символизма, и первым выделил в творчестве этого поэта три периода:

1. Русь крестьянская;
2. Русь кабацкая;
3. Русь советская.

Особый интерес представляет тот факт, что в отличие от других русских ученых, переехавших в Баку и приступивших к преподавательской деятельности в Бакинском государственном университете, А.В.Багрий много внимания уделял азербайджанскому фольклору и литературе.

Так, будучи избран председателем созданного в 1923 году в Азербайджане «Общества обследования и изучения Азербайджана», к работе в котором были привлечены такие известные ученые, как В. Бартольд, Н. Марр, А. Крымский, П. Жузе, Ф. Кепрюлюзаде и другие, профессор А.В. Багрий в 1923-1925-ых годах подготовил и издал «Азербайджанские библиографические материалы», включающие публикации, датируемые периодом с 1890 по 1923 годы (5). Эта книга по сей день не утратила своего значения, являясь важнейшим информационным источником для азербайджанской библиографии.

Велика заслуга профессора А. В. Багрия в развитии азербайджанской фольклористики, поскольку большую часть своих научных изысканий, он посвятил собиранию и изучению образцов азербайджанского фольклора.

Он не только руководил фольклорной практикой студентов филологического факультета, но и сам активно участвовал в фольклорных экспедициях, внося важный вклад в классификацию образцов азербайджанского фольклора в соответствии с европейскими научными нормами.

Характерно, что еще в 1928 году профессор А. В. Багрий поднял вопрос о необходимости собирания и изучения азербайджанских сказок.

Важной заслугой профессора А. В. Багрия является издание в 1930 году на русском языке трехтомника «Фольклор Азербайджана и прилегающих стран», в первом томе которого были помещены тексты 56 азербайджанских сказок, записанных в Шеки, Гяндже, Шуше, Шамахе, Лянкяране, во втором томе помещены фольклорные материалы стран прилегающих к Азербайджану, в третьем же томе были помещены тексты 5 азербайджанских сказок и ряд поверий и преданий (11).

Совместно с известным азербайджанским фольклористом Ханафи Зейналлы А. В. Багрий в 1935 году издал на русском языке сборник «Азербайджанские тюркские сказки», включающий 72 сказки, одну легенду и один дастан (12).

В научном наследии бакинского периода (1923-1949) жизни А. В. Багрия важное место занимают его исследования в области изучения азербайджанского фольклора, представляющие большой интерес, не только для азербайджанских фольклористов, но и для исследователей проблем литературных взаимосвязей.

Профессор А. В. Багрий своей научной деятельностью, в частности, своими трудами об азербайджанских сказках, занял определенное место в фольклористики Азербайджана. Указанные его труды ознакомили широкие круги русских читателей с образцами азербайджанского фольклора.

Будучи в 1922-1930 годах председателем Секции научных работников при союзе Азпрос, А. В. Багрий проделал большую работу по проблемам нужд ученых. По итогам работы азербайджанская Секция научных работников была признана одной из лучших в СССР.

В 1932-1939 годах А. В. Багрий избран старшим специалистом, а затем директором библиотеки АзОЗФАН и АзФАН СССР.

В 1938-1942 годах А. В. Багрий, занимая должности декана и заведующего кафедрой истории русской литературы Бакинского государственного университета, принимал активное участие в подготовке филологов высокой квалификации.

Литература

1. Профессора Бакинского государственного университета. Баку: издательство Баки университета, 2015, 504 с.
2. Багрий А.В. Материалы для библиографии Азербайджана // Библиографическая секция бакинского Дома работников просвещения, выпуск 1. Баку, 1924, 30 с.
3. Багрий А.В. О народной словесности Азербайджана (библиографическая справка) //Путь школы, Баку, 1924.

4. Багрий А.В. Т.Г. Шевченко в литературной обстановке, Баку: 2-я типография Азполиграфтреста, 1925, 171 с.
5. Багрий А.В. Т.Г. Шевченко в русских переводах. Баку: Азлит, 1925, 102 с.
6. Багрий А.В. Материалы для библиографии Азербайджана: предметный указатель к первым трем выпускам. Баку, 1926, 34 с.
7. Багрий А.В. К рукописной традиции распространения “Кобзаря” Т.Г. Шевченко. Баку, 1927, 29 с.
8. Багрий А.В. Народная словесность Кавказа: материалы для библиографического указателя. Баку, 1926, 131 с.
9. Багрий А.В. Русская литература XIX и первой части XX вв. Пособие к лекциям. Баку: Восточный факультет АГУ, 1926, 440 с.
10. Багрий А.В. Формальный метод в литературе (библиографическое пособие), выпуск I. Владикавказ, 1926; выпуск II, Баку, 1927.
11. Багрий А.В. К вопросу о собирании и изучении азербайджанских сказок. Литературный семинарий VI, Баку, 1928, 62 с.
12. Багрий А.В. Фольклор Азербайджана и прилегающих стран. В 3-х томах. Баку: АзГНИИ, 1930, т. 1, 286 с.; т. 2, 319 с.; т. 3, 256 с.
13. Багрий А. В., Зейналлы Х. Азербайджанские тюркские сказки. Баку: Academia, 1935, 650 с.
14. Багрий А.В. Древние русские сказания о птицах. Баку, 1942.
15. Багрий А.В. Киевский список Сказания Черноризца Храбрых о славянских письменах. Баку, 1942.
16. www.ourbaku.com/index.php/Багрий_Александр_Васильевич_-_литературовед,_библиограф.

AYGÜN ƏLİYEV*

Azərbaycan, Bakı

BƏKİR ÇOBANZADƏNİN ƏDƏBİYYAT TARİXİ KONSEPSİYASI

Açar sözlər: *B.Çobanzadə, Azərbaycan ədəbiyyatı, ədəbiyyat tarixi, ədəbiyyatın mənşəyi, dövrləşmə*

Bekir Chobanzadeh's Concept of literary history

Literary issues in great turkologist Bekir Chobanzadeh's turkic heritage, specially ideas related to the origin and historical period of turkish-azerbaijani literature are pointed out in the article. Scholar's works, in this direction, are generally investigated and also in the same period other scholars' style of attitude towards presented problem is paid attention, involved in comparative analysis.

Key words: *B. Chobanzadeh, Azerbaijani literature, history of literature, the origin of literature, cycling*

Görkəmli türkoloq Bəkir Çobanzadə türk xalqları tarixində unudulmaz iz salan bir ömrü yolu keçmişdir. Bütün həyatını türk millətinin tarixini, dilini, ədəbiyyatını, etnoqrafiyasını öyrənməyə həsr edən B.Çobanzadə, türk dünyasında Mahmud Kaşğari və Mirzə Kazımbəydən sonra ən istedadlı türkoloq alimdir. Qanlı 37-ci il qurbanlarından olan alim qısa ömür sürməsinə baxmayaraq, öz tədqiqatları ilə dəyərli əsərlər yaratmışdır.

İstedadlı alim 1922-ci ildə Kırım Universitetinin Şərq fakültəsinin türk dili kafedrasının müdiri və professoru kimi türk dilinin qrammatikasını tədris etməyə başlamışdır. “Hələ Kırmda olduğu illərdə türk dünyasının və türkologiyanın əlifba və yazı məsələləri üzərində işləyir, birliyinə əsas ola biləcək ortaq ədəbi dilin türk dilləri içərisindən seçilməsi məsələsi bu dövrdən onun diqqətini cəlb edir” (4, s. 9).

1924-cü ildə dəvət olunaraq Azərbaycana gəlmiş, Bakı Dövlət Universitetinin Şərq fakültəsinin dekanı, Azərbaycan dili və ədəbiyyatı kafedrasının müdiri vəzifəsində çalışmışdır. Həyatının ən məhsuldar illərini də Bakıda keçirmişdir. Bu illər ərzində Azərbaycan dilinin inkişafı üçün səy göstərmiş, dəyərli əsərlər ərsəyə gətirmişdir.

Əsərlərinin sayı müxtəlif mənbələrdə fərqli göstərilə də, ümumi olaraq, 300 –dən artıq məqalənin, 41 monoqrafik tədqiqatın müəllifi olan Bəkir Çobanzadə ixtisasca dilçi – türkoloq idi və bu qiymətli əsərlərin böyük bir qismi dil və türkologiya problemlərinə həsr olunmuşdur. Bununla bərabər, “universal bir alim” (N.Şəmsizadə) kimi ədəbiyyatşünaslıq sahəsində də onun dəyərli və vacib araşdırmaları vardır. “Son dövr Kırım–tatar ədəbiyyatı tənqid təcrübələri”, “Türk dili və ədəbiyyatının tədris üsulu”, “Kırım-tatar ədəbiyyatında qurultayçılıq və millətçilik”, “Azəri ədəbiyyatının yeni dövrü” adlı monoqrafik tədqiqatları, “Türk ədəbiyyatında təqlid və yaradıcılıq”, “Kumık dili və ədəbiyyatı haqqında”, “Füzuli və onun yeri”,

* Bakı Dövlət Universiteti Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi kafedrasının I kurs magistrantı, TEB üzvü

“Ədəbiyyatımızda yeni qiymətlər”, “Simurğun hekayələri”, “Oktyabr və türk–tatar ədəbiyyatı” məqalələri B.Çobanzadədən ədəbiyyat tarixçisi, nəzəriyyəçi və metodist alim, tənqidçi kimi danışmağa tam əsas verir.

Alim “Türk dili və ədəbiyyatının tədris üsulu” monoqrafiyasının ikinci qismində ədəbiyyatla bağlı məsələlərə yer verir. Və buradakı mülahizələrindən və tədqiqata cəlb etdiyi məsələlərdən bir daha aydın olur ki, Çobanzadə ədəbiyyatşünaslıq elminə dərinlən bələd olub. Müəllif söylədiyi bütün fikirlərdə türk, rus, avropa alimlərinin nəzəriyyələrinə diqqət cəlb edir və bütün nüansları müqayisəli şəkildə təqdim edir. O, yazdığı nümunələri ümumiləşdirir sonda isə öz mövqeyini sərgiləyərək bəzən tənqidi yanaşır, bəzən isə razılaşıq, ümumən vahid fikrə gəlir. Ədəbiyyatın yaranması və inkişafına təsir edən amilləri, ədəbiyyatın tarixi dövrləşmə prinsiplərini, ədəbiyyatşünaslıq elminin sahələrini, ədəbi məktəb və cərəyanlar haqqında fikirləri diqqət mərkəzinə gətirir və elmi şəkildə həllinə çalışır.

Ədəbiyyatın mənşə və inkişafı ilə bağlı problemin həllində də dünya alimlərinin fikirlərindən sitatlar gətirərək öz mövqeyini sərgiləyir. Tədqiqatçı ibtidai xalqların şeir və sənətlərinin təbiət və işlə bağlı olduğunu vurğulayır. O, Plexanovun “şüuru məişət doğurur” fikrini, Buxerin “İş və ahəng” əsərini misal gətirərək öz fikrini əsaslandırır. Qədim millətlərin ilk şeirlərindən nümunə gətirən alimlərin fikirlərini də qeyd edən Çobanzadə, ibtidai həyatın iş və təbiətlə bağlılığını bir daha təsdiqləyir. Belə iş ilə bağlı şeirlərə türk-tatar xalqlarında da rast gəlinməsi yazan alim, bütün bunların şeir və ədəbiyyatın mənşəyini göstərdiyini diqqətə çatdırır. Bundan sonra ədəbiyyatın necə inkişaf etdiyi ilə bağlı nüanslara toxunur. “Ədəbiyyatın iqtisadi həyatla bağlı olduğunu söyləsə də, tam şəkildə iqtisadi həyatla “müvazi” götürülməsinin əleyhinə çıxır. O, öz fikirlərini Engelsdən gətirdiyi sitatla əsaslandırır. “İqtisadi vəziyyət əsasdır, lakin tarixi mübarizənin gedişinə və onun dürlü şəkillər almasına başlıca təsir edən amillər binai-ictimainin üstqurumundakı müxtəlif momentlərdir” (5, s. 188).

Tarixin formalaşmasında Çobanzadə iqtisadi şərtlərin həlledici rol oynadığını yazsa da, siyasi şərtlər və ənənələrin də ciddi olmasa da mühüm təsiri olduğuna inanır. Hakim olan dinin, əsnafın, mütləqiyyətin, burjuaziyanın sənətdə də öz idealını əks etdirdiyi qənaətində olan alim, “mütləq sənət mövcud olmayıb, yalnız sinfi ədəbiyyat və sinfi sənət vardır” (5, s. 188) fikrində dayanır. Fikrimizcə, ədəbiyyatın sinfləndirilməsi məsələsinin nə qədər doğru olduğu sual altındadır.

B.Çobanzadə yuxarıda qeyd olunan fikrini əsaslandırmaq üçün Orxon kitabələrinə istinad edir. Xaqan, bəylər, tarxanlar arasındakı qovğam və onların mərkəzi xaqana qarşı çıxışlarını bu dövr ədəbiyyatının xarakteristikası hesab edir.

“Kitabi Dədə Qorqud” da adları gedən Dirsə xan, Dəli Domrul, Qazan bəy, ümumən İç oğuz və Dış oğuz bəylərini və rast gəlinən parçaları həmin əsərin dərəbəylik dövrünün xüsusiyyətlərini özündə cəm etməsini göstərən nümunə sayır.

M.F.Köprülüzadənin əski türk ədəbiyyatı ilə bağlı fikirlərini tədqiqata cəlb edən alim, bəzi yerlərdə onunla razılaşıq. Köprülüzadə ilk türk abidələrinin bir qövümü, bütün fərdləri tərənnüm etdiyini söyləsə də, Çobanzadə bu fikrə qarşı çıxır. Bu ədəbiyyatı ümumi ədəbiyyat kimi dəyərləndirməyin doğru olmadığını vurğulayıb, abidələri hakim sinfə məxsus yüksək ədəbiyyat adlandırır. Tədqiqatçı ümumi ədəbiyyat ilə dövrün təmsilçisi ədəbiyyatının ayrılmalı olduğunu lazımı bilir.

Köprülüzadənin qənaətləri ilə müqayisəli şəkildə söylədiyi fikirlərdə alim, yekun olaraq belə nəticəyə gəlir:

a) ədəbi mübadilələrin altında daima ictimai şərtlərin, ictimai həyatın bir-birinə təmas və təsirləri vardır.

b) ədəbiyyatı tarixdən, ictimaiyyət və hətta iqtisadiyyatdan mücərrəd, ayrı olaraq almaq qabil deyildir (5, s. 194).

“Türk dili və ədəbiyyatının tədris üsulu” adlı əsərinin ikinci hissəsində ədəbiyyatla bağlı məsələlərə elmi aspektən yanaşan alim, ədəbiyyatşünaslığın əsas problemlərindən olan ədəbiyyat tarixinin mərhələlərə ayrılması ilə əlaqəli mühüm prinsiplər irəli sürür. Alimin fikrincə, ədəbiyyatı dövrlərə bölmədən, onu tədqiqat obyektinə çevirmək mümkün deyildir.

Ədəbiyyatı tarixi dövrlərə bölərkən müəyyən prinsiplər irəli sürən alim, bu xüsusda Riçard Meyer, Fridrix Kummer, Sakulin, F. Köprülüzadə, Krımski və başqa rus, avropa, türk allimlərinin dövrləşmə prinsiplərini gözdən keçirir. Lakin heç bir alimin fikri ilə tam razılaşıqmayıb, tənqidi şəkildə təhlil edərək sonda öz prinsip meyarlarını irəli sürür.

Hər şeydən əvvəl “dövr” sözünün nə olduğunu öyrənməyin vacibliyini qeyd edən alim, bu məqamda R. Meyerin fikri ilə razılaşıq. “elmi və tarixi əsərlərdə “dövr” namı altında müəyyən bir vəhdət altına alınmış və müəyyən vəsfərlə gərək özündən əvvəl və gərəksə özündən sonra gələn dövrlərdən ayrılan zaman parçasını anlayırıq” (5, s. 250).

Dövrlərə ayırmanın bir neçə üsulunu nəzərdən keçirən B.Çobanzadə, ilk öncə “təqvim” -xronoloji prinsipə diqqət yetirir. Bu üsulu “ən ibtidai üsul” adlandırır. O, bu üsulu məhdud hesab edir. Lakin buna baxmayaraq, Meyer kimi ədəbiyyatşünasın bu prinsipi əsas götürdüyünü söyləyir. Rus ədəbiyyatının

“otuzuncu illər”, “qırxıncı illər” kimi zaman kəsirlərinə ayrılmasının absurd olduğu qənaətində olan alim, bu təbirdə ədəbiyyata forma və mövzu baxımından yanaşma olmadığını söyləyir.

Çobanzadə ikinci prinsip kimi, ədəbi dövrün hər hansı bir “xarici” əlamətlə adlandırıldığını söyləyir. Burada xarici deyəndə, siyasi, iqtisadi və ictimai əlamətlər əsas alınır. İlk cəhət siyasi hadisələr üzərində formalaşır. Məsələn, rus ədəbiyyatında Birinci Nikolay, Yekatrina dövrü, türk ədəbiyyatında “Səlimi- Salis dövrü”, “Lalə dövrü” kimi adlara ədəbiyyat tarixində çox rast gəlinir.

Alim, digər bir cəhət kimi Sakulinin mövqeyindən yanaşaraq dövrlərin “fikri və ictimai həyat əlamətləri” ilə ayrılmasını söyləyir.

Müxtəlif alimlərin fikirlərinə toxunan tədqiqatçı nəticə olaraq belə bir sual edir ki, “ədəbiyyat özünün xüsusi təbiətinə, ümumi ictimai və iqtisadi qanunlardan əlavə, öz xüsusi inkişaf yoluna, qanunlarına malik deyilmi?” (5, s. 253).

Alim belə bir qənaətə gəlir ki, ədəbiyyatı forma və məzmun cəhətdən bütün bir “üzviyyət” kimi götürüb, təkamülündəki mərhələləri tapmağa çalışılmalıdır.

B.Çobanzadə ədəbiyyat tarixinin özünəməxsus əlamətlərə görə sistemə salınmasının və dövrlərə ayrılmasının tərəfdarı olsa da, bu işin mühüm olduğu qədər çətin olduğunu da diqqətə çatdır.

Türk- tatar ədəbiyyatı sahəsində bölgü prinsipi ilə bağlı görüşləri nəzərdən keçirən alim, ilk olaraq F. Köprülüzadənin fikirlərini diqqətə çatdırır.

Bütün türk ədəbiyyatını vahid kontekstdə götürən F. Köprülüzadə, üç böyük dövr müəyyən etmişdir ki, bunlar; 1) İslamdan əvvəl türk ədəbiyyatı, 2) İslam mədəniyyətinin təsiri altında türk ədəbiyyatı, 3) Avropa mədəniyyəti təsiri altında türk ədəbiyyatı.

Adlarından da məlum olduğu kimi, Köprülüzadə, Çobanzadənin təbiri ilə desək, “xarici” təsirlər əsasında bölgü vermişdir.

Bir neçə alimin “Yeni Osmanlı ədəbiyyatı” nda ayırdığı bölgüləri təhlil edən Çobanzadə, bu prinsiplərə tənqidi yanaşaraq onları “mübhəm” hesab edib, onların qabil olmadığını nəticəsinə gəlir.

Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi dövrləşməsi probleminə toxunan alim, özünə qədər heç bir müfəssəl bölgüyə rast gəlmədiyini söyləyir və bu sahədə olan durğunluğu vurğulayır. O, ədəbiyyat tarixini həm üfqi, həm də şaquli istiqamətdə öyrənməyi üstün tutur. “üfqi istiqamət deyərəkən B.Çobanzadə Azərbaycan ədəbiyyatını türk xalqları ədəbiyyatının tərkib hissəsi kimi öyrənməyi nəzərdə tutur (6).

Alim “şaquli cizgi” deyərəkən, müəyyən bir dövrü öyrənərkən onun tam şəkildə, bütün özəllikləri öyrənməyi nəzərdə tutur.

B.Çobanzadə Azərbaycan ədəbiyyatını vahid türk ədəbiyyatı kontekstində öyrənməyi məqbul hesab edir.

“B.Çobanzadə hər hansı bir milli ədəbiyyatın tarixini yaratmaq üçün, bütün türkdilli ədəbiyyatın ədəbi-tarixi təsnifatını, mərhələlərini müəyyənləşdirməyi vacib bilir, bu zaman dil, adət-ənənə və təfəkkür ümumiliyini, habelə iqtisadi inkişaf vəhdətini əsas götürürdü” (2, s. 154)

B.Çobanzadənin tədqiqatlarındakı dövrləşmə təsnifatını ümumi olaraq professor N. Şəmsizadə belə verir:

I. İslama qədərki dövr. Bu dövr iki ədəbi qola ayrılırdı: a) Orxon abidələri – xaqanlar və tekinlər, dövlət dili və “klassik üslublu ədəbiyyat”, b) “Qara xalq ədəbiyyatı”

II. İslamdan sonrakı dövr. Müəllif bunu “üçqatlı ədəbiyyat” dövrü hesab edir: a) saray ədəbiyyatı, b) din ədəbiyyatı, c) xalq ədəbiyyatı

III. Yeni dövr ədəbiyyatı – 1905 – ci ildən sonrakı ədəbiyyat. Bu dövr üç mərhələyə bölünür: a) 1905 - 1917, b) 1917 – 1922, c) 1922 – 1927” (2, s. 154)

Bu bölgü alimin yuxarıda qeyd edilən prinsiplərini izləyən bir bölgüdür. Onun irəli sürdüyü şərtləri özündə ehtiva edir. Beləki, həm tarixi xronologiyaya, həm siyasi vəziyyətə, həm də ədəbiyyatın “öz xüsusi inkişaf yollarına, qanunlarına” əsaslanır. Lakin alimin fikirlərindəki ziddiyyətli məqamlar da diqqətdən qaçmır. Beləki, yuxarıda da qeyd edildiyi kimi xronoloji prinsipin doğru olmadığını söyləyən tədqiqatçı, rus ədəbiyyatındakı “30-cu illər”, “40-cı illər” təbiri ilə razılaşmasa da, özü Azərbaycan ədəbiyyatının yeni dövrü olan III dövrü məhz illər faktoru əsasında təsnif edir.

Alim türk, o cümlədən Azərbaycan ədəbiyyatının başlanğıcı kimi Orxon-Yenisey kitabələrini əsas götürür. “Çobanzadəyə görə Orxon-Yenisey abidələrindəki mətnlər ədəbiyyatın nəinki tarixi mənşəyi kimi qəbul edilir, hətta daha irəli getmək üçün qiymətli mənbə hesab olunur” (1, s. 71-72).

“Azəri türk ədəbiyyatı, dörd-beş əsrlik müstəqil bir həyata malikdir” (3, s. 3) söyləyən alim, Azərbaycan ədəbiyyatının tarixini Füzulidən başlayır. Bunda isə dil faktorunun da təsiri duyulur. Lakin bu yanaşmanın nə qədər doğru olduğu mübahisəli nüansdır. Çünki, Azərbaycan ədəbiyyatı Füzuliyə qədər böyük bir tarixi yol qət etmişdir. Hər nə qədər fərqli dillərdə olsa da, yaranan ədəbi nümunələrin ruhunu və yarandığı coğrafi ərazini nəzərə alsaq bu fikirin doğruluğu ilə razılaşa bilərik.

B.Çobanzadaning filoloji irsində ədəbiyyat məsələləri ilə bağlı tədqiqatları öz aktuallığını qorumaqdadır. Onun ədəbiyyat tarixi konsepsiyası və bu sahədəki prinsipləri bu gün də ədəbiyyatımıza tətbiq oluna bilər. Alimin prinsiplərindəki hər tərəflilik ədəbiyyatı dövrlərə bölərək bütün nüanslara toxunmağa imkan verir və ədəbiyyatın keçdiyi tarixi yolu özündə əks etdirir. B.Çobanzadaning bu sahədəki görüşləri kifayət qədər genişdir və fərqli zaman kəsirlərində müxtəlif alimlərin tədqiqat obyektinə çevrilmişdir.

Ədəbiyyat

1. Babayev N. Bəkir Çobanzadə, Fikrin karvanı (məqalələr məcmuəsi), Bakı: Yazıçı, 1984, 348 s.
2. Babayev N. Ədəbi mübahisələr, Bakı: Yazıçı, 1986, 179 s.
3. Çobanzadə B. Azəri ədəbiyyatının yeni dövrü. Nasionalizmdən internasionalizmə, Bakı: ADETI- nin nəşri, 1930, 65 s.
4. Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri. 5cilddə, I cild, Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 336 s.
5. Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri. 5cilddə, III cild, Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 344 s.
6. Salamoğlu T. Bəkir Çobanzadaning ədəbiyyata elmi-nəzəri və metodoloji baxış sistemi: uğurlar, sapıntılar, “Kredo” qəzeti N-624, 29 yanvar 2011

НАФИСА КАРИМОВА*

Ўзбекистон, Тошкент

БАКИР ЧЎБОНЗОДА ФАОЛИЯТИДАН БИР САҲИФА

Калит сўзлар: матбуот, мактаб, маориф, адабиётшунослик, тилшунослик, сингармонизм, фонетика

В данной статье даются сведения о визите Бакира Чубонзода в Узбекистан. Дается анализ статей, размышлений и идей Чубонзода об образовании, просветительской деятельности и общественной жизни населения изданные в газете «Красный Узбекистан». В статье идет речь о содержании и о сущности предложения профессора, данное узбекским просветителям в связи с проведением мероприятия, посвященной к дню рождения великого лингвиста Алишера Навои. Дана отсценка личности Чубонзода. Статья обогащена необходимой литературой.

Ключевые слова: пресса, школа, просвещение, литературоведение, лингвистика, сингармонизм, фонетика

XX asrning 20-30-йillarida madaniy haёт, ўzbek va krim-tatar adabiy aloqalari ўtmişimizdan buginimizga qadar davom etib kelaётgan qaridoşlik riştasidir. XX asrning 20-30-йillarida tarixiy ijtimoий-madaniy haётiga taъsir kўrsatgan bir qator ziёlilar kabі Baқir Чўbonzodaning ilm-u maъrifat йўlidaги изланишларини, хизматларини aloхida taъқидлаб ўтиш лозим. Олимнинг илмий ва ижодий faолияти тўғрисида, унинг “Аланга” журналі ва “Қизил Ўзбекистон” газеталарида эълон қилинган maқолалари билан ф.ф.д. Баходир Каримов томонидан тайёрланган “Бақир Чўbonзода ва Ўзбекистон” номли китоб орқали танишдик. Maълумки, профессор Baқir Чўbonзода kримtatar халқининг фарзанди. Бироқ унинг илмий-ижодий faолияти Қрим ёки Ozarбайжон билан чекланиб қолган эмас. Жумладан, унинг Ўзбекистонга ташрифи биз ўzbek халқи учун foят қизиқ ва муҳим аҳамиятга эга бўлган hodисадир. Таниқли олим Сафтер Нагаев “Madaniy инқилоб аскарі” maқоласида Б.Чўbonзода 1926- йили Ўзбекистонга келгани хақида ёзган. Бироқ Баходир Каримов бу масалага аниқлик киритди. Баходир Каримов 2017-йил “Baқir Чўbonзода ва Ўзбекистон” номли китоби нашрдан чиқди (“Muxаррир” нашриёти, Тошкент) ва бу китобида: “Tarixiy maълумотлар Baқir Чўbonзода ва Ўзбекистон mavзусидаги айрим чалқаш фикрларга ҳам аниқлик киритади. Таниқли адиб Сафтер Нагаев “Madaniy инқилоб аскарі” maқоласида Б.Чўbonзода “1926-йили биринчи марта Ўзбекистонга келгани”ни ёзади¹. Аммо бизнинг изланишларимиз натижасида қўлга киритилган бир maқола бу санани бир йилга ўзгартира олади. “Қизил Ўзбекистон” газетасининг 1925-йили 18 -сентябрида “Илмий ва madaniy масалаларимиз тўғрисида” sarлавҳали maқола bosилган бўлиб, унинг oxирида “Б.Чўbonзода. Тошкент” degan аниқлик mavjud” deb ёзади.

Demakki, Чўbonзода Тошкентга келган, adabiy муҳитни ўрганган ва ўз навбатида муносабатини ҳам билдирган. Maқолада Б.Чўbonзода “Zamonimiz tanқид, тахлил (текширмак ва ечмак) асридир” deb ёзади. Maқола муаллифи madaniy-ijtimoий haётни tanқид ва тахлил қилишга ундайди. Жумладан, 1917-йилдан сўнг, юзага келган натижалар сифатида, мактаб ва маориф муассасалари

* Алишер Навоий номідаги Тошкент давлат ўzbek тили ва adabiyoti университети талабаси

¹ Safter Nğayev. “Madaniy inqilob askari”\ “Yildiz” jurnali. Toshkent. 1990-yil, 6-son, 77-bet

сони Туркия мактаблари сонига яқинлашаётгани, шунингдек матбуот ва нашриёт (босилган, тарқалган китоб ва журналлар) ҳам сон жиҳатидан эътиборга моликлиги хусусида сўз юритади. Инсонпарвар олим туркий халқлар учун бирдай муҳим бўлган маданий-ижтимоий вазифаларни биргаликда, ҳамкорликда бажаришга даъват этади. Мақолада бу масалаларни : “Истилоҳ (атама) масаласи, дорулфунун ва илмий ташкилот масаласи, ниҳоят алифбе ва адабий тил каби масалалар, буларнинг ҳар кимга маълум бўлганлари ва ҳар кишига сезилганларидир ” деб ёзади. Шу ўринда Бакир Чўбонзода шахсига жиддий тўхталиб ўтиш лозим. Нафақат жамият, балки бутун бир туркий халқларнинг маънавий изтироблари, адабиёт ва тилшуносликка доир маорифий муаммолари ҳақида қайғуриш инсонпарварликнинг энг олий кўринишидир, деб баҳолаш мумкин. Б. Чўбонзода мақолани сентябр ойида ёзган бўлиб, декабр ойи ўрталарида Бокуда бутуниттифоқ миқёсида “Туркологлар” курултойи ташкил этилиши режалаштирилганини айтиб ўтади. Мазкур курултой шунчаки ўтказилибгина қолмай, балки бу “неча юз йиллардан бери тўхтаб ётган тадқиқ ва татаббу томири бизда ҳам уйғангуси” эканини таъкидлайди. Чўбонзода курултойни туркология соҳасида туб бурилиш ясашига умид боғлайди. (Курултой эса 1925-йилнинг декабр ойида эмас, 1926-йилнинг 5-мартида бўлиб ўтади²). “Илмий ва маданий масалаларимиз тўғрисида” деб ном қўйилишига диққат қаратсак, муаллиф дастлаб Озарбайжон доирасидаги илмий ва маданий масалалар хусусида сўз айтади. Мақоланинг сўнггида ҳазрат Алишер Навоий ҳақида сўз кетади. Чунки ўтказилиши кутилаётган курултойда Навоий таваллудининг 500-йиллиги нишонланиши режалаштирилган эди. Чўбонзода бу ўринда “барчамизнинг адабиёт ва шеърда улуғи ва устози ” деб таъриф бериб, Навоийга эҳтиром кўрсатади. Чўбонзода мақола сўнггини ўзбек ижодкорларига мурожаати, таклифи билан яқунлайди. Унинг фикрича, Навоий юбилейидан сўнг, Навоий ўчоғини майдонга келтириш ва Навоий институтини барпо этиш барча турк-татар шоирлари учун ғоятда муҳим масаладир.

Бакир Чўбонзоданинг ўзбек матбуотида нашр этилган яна бир мақоласи- бу “Янги алифбенинг янги ютуқлари ва галдаги вазифаларимиз”дир. Мазкур мақола 1928-йил “Аланга” журналида эълон қилинган. Муаллиф Тошкентда бўлиб ўтган 2- пленумдан кейинги ижтимоий-маданий ҳаётни ёритади : “галдаги вазифаларимиз” деганда қабул қилинган алифбени такомиллаштиришни назарда тутган.

Бакир Чўбонзоданинг тилшунослик ва адабий жараён хусусидаги фикрлари ниҳоятда теран, таклифлари ўринли, матбуотга олиб чиққан масалалари ғоятда долзарб эди. Яна бир мақола ўзбек тилига бағишланганлиги билан эътиборимизни тортади: 1929-йилда “Қизил Ўзбекистон” газетасида “Ўзбек адабий тилининг ўсишида уч асосий йўл ” номли мақоласи босилиб чиққан. Мақола бошланмасидан маълум бўладики, тил –имло конференциясида адабий тил ҳақида гап боради. Мақола хабарнома шаклида ёзилган бўлиб, унда Бакир Чўбонзоданинг ўзбек адабий тили ҳақидаги маърузаси, шунингдек конференция тафсилотлари қисқача баён қилинган. Бакир Чўбонзода ўзбек адабий тилининг ўсишида уч омилни қуйидагича айтиб ўтади: “ 1) жонли шеваларга яқинлашиб, даражали халқлар билан уларга боғланиш; 2) илмий муассасалар, билим юртлари орқали истаб –исталмаган ҳолда бўладиган Оврупо тилларининг таъсири; 3) ўзбек ёзувчиларининг ўз асарлари, булар букун содда-басит ёзсалар, эртага маданий эҳтиёж талаби билан яна чуқурроқ ва мураккаблашган ҳолда ёзарлар”. Маърузачи Чўбонзода кўрсатган иккинчи омил, яъни илмий муассасалар орқали истаб –исталмаган ҳолда оврўпача сўзлардан фойдаланиш ҳолати бугунги кунда ҳам кузатилади. Ўзбек тилининг бугунги такомилдан келиб чиқиб шуни айтиб ўтиш лозимки, оврўпача сўзлардан фойдаланиб тилнинг ўсиб боришини таъминлашда сўз ясовчи аффиксларни қўшиб ўзбек тилига сўз ўзлаштирилади.

Олимнинг илмий фаолияти билан танишар эканмиз, Бакир Чўбонзода маърифатпарвар тилшунос ва адабиётшунос, деган хулосани чиқарамиз. Ҳар қандай тилшунос Чўбонзоданинг бирлаштирилган алифбе, адабий тил табиати, сингорманизм, фонетика, товушларга мос белгилар, бош ҳарфлар ҳақидаги қарашларига зўр қизиқиш билдириши шубҳасиз.

Дарвоқе, “Жаҳон адабиёти” журнали ўзбек ўқувчиларга Бакир Чўбонзодани шоир сифатида таништирди. Журналнинг 2012 йил 5-сонидан шоир Усмон Кўчқор таржимасида Бакир Чўбонзоданинг туркум шеърлари босилди. “Кекса Дунай” шеъриси шундай мисралар бор:

“Бизни деб йиғлама,
Бағрингни тиглама,
Умид мўл, ғам талай,
Кекса Дунай, кекса Дунай!”

Б.Чўбонзоданинг Дунай дарёсига бу мурожаатларида юрак уришлари акс этади; уни келгуси авлодлар яхши бир инсон сифатида эслашларига “умид мўл” эканидан ҳам далолат беради.

² Bahodir Karimov. “Bakir Cho`bonzoda va O`zbekiston”, Toshkent: “Muharrir”, 2017-yil. (6-bet)

Ўзбекистонда босилган бундай манбалар Бакир Чўбонзода 20-30 йилларда ўзбек зиёлилари онгу тафаккурига таъсир кўрсатганини, ўзбек адабий-маданий, маърифий ҳаётида муҳим ўтин туганини кўрсатади. Умуман олганда, ажойиб олим Б.Чўбонзода илмий-ижодий, амалий фаолиятининг муҳим бир саҳифаси Ўзбекистон билан боғлиқдир. Биз бу маълумотларни Б.Каримов томонидан нашрга тайёрлаб чоп этилган “Бакир Чўбонзода ва Ўзбекистон” номли муҳим манбадан билиб оламиз.

Ҳар қандай адабиётшунос эса унинг “Онам”, “Кекса Дунай”, “Она тилим”, “Бир изн берингиз” каби шеърларидан баҳраманд бўлиб, профессорнинг шоирона табиатини, жонқуярлигини, она Ватанига ва она тилига бўлган садоқатини ҳис этади. Унинг ижодий фаолиятидан намуналар ҳам “Бакир Чўбонзода ва Ўзбекистон” номли китобдан ўрин олган.

Адабиёт

1. Баходир Каримов. “Бакир Чўбонзода ва Ўзбекистон”. Тошкент: “Мухаррир”, 2017-йил.
2. Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. - Т.: Ўзбекистон, 2000.
3. Вадуд Махмуд. Танланган асарлар. «Маънавият» нашриёти. Тошкент. 2007 йил.
4. Сафтер Нагаев. «Маданий инқилоб аскари» // “Йылдиз” журнали. 1990 йил, 6-сон.
5. “Жаҳон адабиёти” журнали, 2012 йил 5-сон.

TƏRANƏ QOCAYEVA*

Azərbaycan, Bakı

BƏKİR ÇOBANZADƏNİN ELMİ YARADICILIĞINDA AZƏRBAYCAN DİLİNİN TƏDRİSİ PROBLEMLƏRİ

Açar sözlər: *B.Çobanzadə, Azərbaycan dili, metod, təhsil, tədris üsulları*

The problems of teaching the Azerbaijan language in Bekir Chobanzadeh`s scientific creativity

In the article, the views of Bakir Cobanzade on the teaching of Azerbaijani language were examined and the teaching methods recommended by the scientist for language teaching were discussed and the teaching methods were compared with the modern teaching methods and included in the research.

Key words: *Bakir Cobanzade, Azerbaijani language, methodology, education, teaching methods.*

Görkəmli dilçi və ədəbiyyatşünas alim Bəkir Çobanzadə öz elmi yaradıcılığında geniş yer verdiyi əsas məsələlərdən biri Azərbaycan dilinin tədrisi problemidir. Tədqiqatçı bu məsələ ilə bağlı çox sayda qiymətli əsərlərin müəllifidir. B.Çobanzadənin fikirləri bu gün üçün də öz aktuallığını qoruyub saxlayır: “Yalnız mövzunu, öz dərslərini bilməklə müəllim işini bitirmiş sayılmaz. Eyni zamanda bu dərslər, məlumatın qarşısındakı tələbələrə, şagirdlərə verilməsi, aşılması, təlim edilməsi yollarını da bilməlidir ki, bu da müəllimin öz istedadından sonra, üsuli-tədris qanun və əsaslarına əşina olub-olmamasından asılıdır” (2, s. 30).

B.Çobanzadə dilin tədrisi üsullarından danışmazdan öncə “Dil nədir?” sualınının elmi-məntiqi cavabını verir. Onun fikrincə, dil ilk olaraq, məram və fikir, duyğu, ehtiyac...kimi hallarımızı ifadə üçün bir alətdir. İkincisi isə, dil cəmiyyəti tutan bağlardan birisidir” (2, s. 32). Bəkir Çobanzadənin bu fikirlərində həqiqət vardır. Lakin müasir ədəbiyyatlarda dil haqqında daha konkret fikirlər səslənir. Məsələn, dil ünsiyyət vasitəsidir, insanı əhatə edən əşya və hadisələri əks etdirir, onların adlarını bildirir, fikir ifadə edir və s (4, s. 3-7). B.Çobanzadə də dili təkcə bioloji yox, ictimai hadisə hesab edir.

Alimin əlifbanın tədrisi məsələsi ilə də bağlı fərqli fikirləri vardır. O göstərir ki, əlifbanın tədrisində ən çox şöhrət qazanmış üsul “amerikan”, yaxud “bütün şəkillər üsulu” dur. Bu üsulun əsası cümlədir. Qeyd olunur ki, uşaq ən əvvəl cümləni bilir. Ona görə də sözləri cümlədən ayıra bilməz, onun üçün də əlifba tədrisində sözdən, yaxud səsdən deyil, cümlədən də hərəkət edilməlidir. Tədqiqatçıya görə, bu üsul şagirdi tanışdan yabançıya, məlumdan məchula aparır. B.Çobanzadə bu üsulu doğru hesab edir. Lakin bu üsul Azərbaycan dili üçün münasib deyildir. Çünki ingilis dilində hərfələrə qarşılıq tapılmasa da, Azərbaycan dilində tapılır. B.Çobanzadə bu məqamda L.Tolstoyun fikrinə istinad edir: “Əlifba tədrisində ən yaxşı üsul üsulsuzluqdur” (2, s. 51). Bu fikrin mənası ondan ibarətdir ki, müəllim hər üsulu bilməli, hər üsuldan yaxşı münasib tərəfləri almalı, tələbələrə üçün ən yaxşı üsulu özü icad etməlidir. Əlifbanın öyrədilməsi ilə bağlı höccələmə, sövti-tərkibi, təhlili-qarışıq, sövti-təqlid, məxrəclər, Amerikan, yaxud bütün üsulların adını çəkir və izahını verir. Müasir dövrdə isə bir çox metodika kitablarında təkcə əlifbanın deyil, eyni zamanda bütöv Azərbaycan dilinin öyrədilməsi üçün çoxlu üsul təqdim olunur. Məsələn, beyin həmləsi (əqli hücum), BİBÖ, klaster, mühazirə, akvarium, ziqzak, karusel və s.

* Bakı Dövlət Universiteti Filologiya fakültəsinin III kurs tələbəsi, TEB üzvü

B.Çobanzadə yazı və oxu məsələsi haqqında dil metodikasında, yaxud üsuli-tədrisdə üç fikrin olduğunu qeyd edir:

- 1) Oxu ilə yazını bir arada götürmək;
- 2) Yazını oxudan əvvəl götürmək (Bu üsula görə, uşaqlar əvvəl yazmağı, sonra oxumağı öyrənirlər);
- 3) Oxu yazıdan ayrı və ondan əvvəl öyrədilməlidir.

B.Çobanzadə Linderin fikrinə əsasən göstərir ki, oxuma hissi, yazma hərəkəti fəaliyyətə möhtacdır. Alimin qənaətinə, oxumanın yazmadan əvvəl gəlməsi, öyrədilməsi sayəsində uşaqlar yazıya keçmədən əvvəl yazı üçün lazım olan bütün söz materiallarını əldə etmiş olur. Müəllif “Türk dilinin tədrisi üsulu” əsərinin “Dil üzərində müşahidə yolları” bölməsində bu proqram üzərində hərəkət edir:

- 1) Ana dilinin xüsusilə türkcənin məktəblərdəki yeri;
- 2) Əvvəl tətbiq edilən sərf və nəhv (morfologiya və sintaksis) metodikasındakı yanlışlar;
- 3) Dil üzərində müşahidə yolları;
- 4) Ana dili və ölkəşünaslıq;
- 5) Ədəbi dilin öyrənilməsi yolları;
- 6) Ana dili metodikasına aid əsərlər;

Müəllif qeyd edir ki, dil tədrisi, bir tərəfdən ictimai həyatı, cəmiyyəti, digər tərəfdən təbiəti, təbii hadisələri öyrənmək ilə bağlanmalıdır. Daha sonra müəllif ədəbi dil məsələsinə toxunur. Qeyd edir ki, düzgün dil hər ölkədə, hər xalqda ədəbi dildir. Ədəbi dil isə az-çox süni və ölü bir dildir. Ədəbi dil dövlət dili isə, canlı dil ailə dilidir. Fikrimizcə, ədəbi dil öz mayasını xalq dilindən alır və canlı dilə nə qədər yaxındırsa, o qədər yüksək səviyyədədir. Ədəbi dil əslində xalq danışığı dilinin cilalanmış, normaya salınmış (mikronormativ) formasıdır. B.Çobanzadə əvvəlki vaxtlarda yüksək təbəqələrin, hakimlərin, şair və yazıçıların, elm-ürfan sahiblərinin dilini ədəbi dil adlandırır. İndiki dövrdə isə bu terminin mənası, fikrimizcə, daha konkretləşmişdir. Belə ki, artıq ədəbi dil xalq dilinə yad deyildir. Onun tərkib hissəsi kimi çıxış edir, dilimizin dialekt sözləri, vulqarizm və varvarizmlərlə korlanmasının qarşısını alır. Ədəbi dil həm də bizim milli təfəkkürümüzün inkişaf səviyyəsinin göstəricisidir.

B.Çobanzadəyə görə, “dilə, dil tədrisinə iki istiqamətdə yanaşmaq lazımdır:

- 1) Ədəbi dili öyrənmək, yəni düz oxuyub-yazmağı əldə etmək;
- 2) Dilin nə olduğunu necə və nə surətlə danışdığımızı meydana çıxarmaq” (4, s. 180).

Dilçi alim əski tədris üsullarına böyük qarışıqlıq törədən məsələlərdən biri kimi dilin üzvi, ruhi, ictimai cəhətlərini kənara qoymaq olduğunu vurğulayır. Müasir ədəbiyyatlarda isə bütün bu cəhətlər tam şəkildə nəzərə alınmışdır. H.B.Baliyev və A.H.Baliyev də “Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası” kitabında bu məsələyə müəyyən qədər yer ayırmış, fonetikanın tədrisi bölməsində dilin üzvi, ruhi və ictimai cəhətlərini qeyd etmişlər.

Azərbaycan dilinin tədrisi ilə bağlı əsas məsələlərdən biri də səs ilə hərf, yazı ilə dil məsələsidir. B.Çobanzadə qeyd edir ki, hərf ilə səs, yazı ilə dilin bağlılığı yoxdur, hərfi yazıyıq və görürük, səsi deyirik və eşidirik. Bizcə, hərf, səs, yazı və dil bizim bu və ya başqa şəkildə ünsiyyətimizə xidmət edir. Məsələn, bir çox tədris kitablarında da qeyd edildiyi kimi, qədim zamanlarda insanlar səsin çatmadığı uzaq məsafələrə xəbər göndərmək üçün yazını yaratmışlar. Yəni yazı bir növ səsin davamı kimi gəlmiş, inkişaf edərək bugünkü səviyyəyə çatmışdır.

B.Çobanzadə yazır ki, dilin tədrisi ilə bağlı mühüm məsələlərdən biri orta məktəblərdə dil öyrədilməsinə aid doğru-düzgün metodların müəyyənləşdirilməsidir. Qeyd olunur ki, “məktəbə ilk dəfə ayaq basan və bu zamana qədər ana dilindən başqa heç bir dil eşitməmiş olan uşaqlara ədəbi dildən, yəni onlar üçün tamamilə yad olan bir dildən işə başlamaq heç bir surətlə doğru olmaz. Məsələn, başqa-başqa bölgələrdən olan uşaqlar eyni bir sinfə toplanır. Müəllim, yaxud rəhbər uşaqları yavaş-yavaş ədəbi dilə doğru aparacaq və bu dili onlara öyrədəcəkdir” (4, s. 183). Müasir metodika və yeni proqram bu üsulu dəstəkləmir. Çünki uşağa, məsələn, “gəlir” sözünü “gələr” formasında yazdırması, yaxud uşağın bu cür yazmasına yol verməsi heç də doğru deyildir. Bu artıq tədris üsulunda ciddi səhvə gətirib çıxarar və şagirdlərin yanlış biliklərlə silahlanmasına, ədəbi dili gec mənimsəməsinə səbəb olar. B.Çobanzadə dil üzərində müşahidəni cümlədən başlamağı məqbul hesab edir. O, rus pedaqoqu Şeremetyevskinin dərslərini aparılması, yaxud gedişi ilə bağlı fikirlərini təqdirəlayiq hesab edir. Bu fikirlər aşağıdakılardır:

- 1) Müəllim uşaqlarla bərabər yazı işi, təbiət, mühit haqqında mübahisələrə girişir.
- 2) Uşaqlar bu mübahisələrdən lazım gələn nəticələri özləri çıxarırlar. Müəllim yalnız rəhbərlik edir.
- 3) Tələbələr lazım gördükləri misalları yığar və yazarlar.
- 4) Artıq yazılmış olan bu material yazılı mətn halında müzakirəyə qoyulur.
- 5) Dəfələrlə verilən suallar və cavablar qeyd olunur. Lazım gələn istilahlər ayrıca izah edilir.
- 6) Keçilən bəhslər həll edilən məsələlərin yaxşıca qavranılması üçün yazı vəzifələri verilir. Bu surətlə

Bu surətlə meydana gələn dəftərlər sərf kitablarının yerini tutur (4, s. 184).

Müasir metodika isə dərslərini gedişatını aşağıdakı kimi sistemləşdirir:

- 1) Sınıfın təşkili
- 2) Keçmiş mövzunun sorğusu
- 3) Motivasiya, problemin qoyuluşu
- 4) Tədqiqatın aparılması
- 5) Məlumat mübadiləsi
- 6) Məlumatın müzakirəsi və təşkili
- 7) Nəticə, ümumiləşdirmə
- 8) Yaradıcı tətbiqetmə
- 9) Qiymətləndirmə, refleksiya (1, s. 131-135).

Öncə də bildirdiyimiz kimi, B.Çobanzadənin ədəbi dillə bağlı fikirləri bir qədər ziddiyyətlidir. Bir tərəfdən ədəbi dili kitabların, dövlət adamlarının və təhsil görmüş adamların dili hesab edir. Digər tərəfdən isə ədəbi dilin ümumi olduğunu qeyd edir (1, s. 192-193). O, başqa bir məsələni qeyd edərkən yazır ki, “məktəbin son vəzifəsi uşaqlara bu dili verməkdir (yəni ədəbi dili – T.Q.). Əslində isə məktəb təkcə bilik verməklə öz işini yekunlaşdırmalı deyil, həm də şagirdlərə əlaqə bacarıqlar aşılmalı, onları gələcək həyata da hazırlamalıdır. O dövrdə Azərbaycan dili haqqında yazılmış elmi – nəzəri əsərlər çox az idi. İnqilabdan əvvəlki dövrdə alman alimi Karl Foy və Mirzə Kazım bəyin əsərlərini və B. de Meyuar kimi dilçilərin məqalələri istisna olmaqla Azərbaycan dilinə dair yazılmış elmi əsər yox idi. Lakin professor B.Çobanzadə və F.Ağazadənin birgə nəşr etdirdiyi “Türk qrameri” əsəri dilimizə həsr olunan ilk və sistemli şəkildə olan elmi əsərlərdən biridir və mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan dili qayda-qanunlarının dövrün tələbələri baxımından uğurla əks olunduğu bu əsərdəki elmi fikirlər bu gündə öz dəyərini saxlamaqdadır.

Ədəbiyyat

1. Balıyev H.B., Balıyev A.H. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı, 2014
2. Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri: IV cild, Bakı: Şərq-Qərb, 2007
3. Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri: V cild, Bakı: Şərq-Qərb, 2007
4. Rəcəbli Ə. “Dilçiliyə giriş” kursundan mühazirə mətnləri. Bakı: Nurlan, 2008

AYNUR RZAYEVA*

Azərbaycan, Bakı

BƏKİR ÇOBANZADƏNİN DİL TƏDQIQATLARINDA FONETİKA MƏSƏLƏLƏRİ

Açar sözlər: *B.Çobanzadə, dil, fonetika, səs sistemi, danışıq üzvləri, pxisoloji mənbələr*

The phonetics problems in Bekir Chobanzadeh`s language studies

The prominent turkologist Bekir Chobanzadeh`s phonetic research, especially the ideas of resource of creation and forming of spoken voices are drawn into investigate in the article. Referring to the author`s various works, his ideas have been commented. The author`s approach to the roles and function of speech organs have been compared to the contemporary phonetic scientist`s ideas. Topicality of his works in this field have been substantiated.

Key words: *B.Chobanzadeh, language, phonetics, voice system, the organs of speech, the physiological resources.*

Görkəmli türkoloq, prof. Bəkir Çobanzadə XX əsrdə Azərbaycan dilçilik elminin, ədəbi-mədəni və ictimai siyasi fikrinin formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynamış simalardan biridir. O, istər elmi və bədii yaradıcılığında, istərsə də ictimai-siyasi fəaliyyətində türk xalqlarının birliyi və tərəqqisi naminə çalışmış, özündən sonra qoyduğu zəngin irslə türkçülüyə ləyaqətlə xidmət etmişdir.

B.Çobanzadənin türkoloji tədqiqatları, xüsusən Azərbaycan dili haqqındakı tədqiqləri dilçilik elmimizə böyük töhfələr vermişdir. O, dilimizin tarixi inkişafı, fonetik, leksik, qrammatik quruluşu haqqında əhatəli və orijinal əsərlər ortaya çıxarmışdır.

Düzdür, M.Kaşğari, V.Radlov, Mirzə Kazım bəy, M.Əfşar və başqaları bu və ya başqa şəkildə dilimizin bəzi fonetik xüsusiyyətləri haqqında müəyyən fikirlər söyləmişlər. Lakin Azərbaycan dilinin fonetik quruluşu haqqında ilk dəfə akademik şəkildə tədqiqat aparın alim Bəkir Çobanzadə olmuşdur.

Dilimizin fonetikasını sistemli şəkildə tədqiq edən görkəmli alim bu istiqamətdə xeyli məqalələr yazmış, dərslilər hazırlamışdır. Onun dilimizin fonetik quruluşu ilə bağlı fikirləri bu gün də öz aktuallığını

* Bakı Dövlət Universiteti Filologiya fakültəsinin II kurs tələbəsi, TEB-in idarə heyətinin üzvü

qoruyub saxlamaqdadır. Bəkir Çobanzadə fonetika ilə bağlı tədqiqatlarında danışığ səsleri, onların əmələgəlmə yolları haqqında ətraflı məlumat vermişdir.

Dilimizin fonetikasını sistemli şəkildə araşdıran tədqiqatçı bu istiqamətdə çox sayda məqalələr yazmış, dərslilər hazırlamışdır. O, fonetik quruluşla bağlı tədqiqatlarında danışığ səsleri, onların əmələgəlmə yolları haqqında ətraflı məlumat vermişdir.

Dilçi alim yazır ki, “insanın söyləməsində, nitqində bulunan səsleri tədqiq edən şöbəyə sövyyəti deyilir”. B.Çobanzadə öz əsərlərində söv və səs, sövyyəti və fonetika terminlərindən paralel olaraq istifadə etmişdir.

Bəkir Çobanzadə yazır ki, “təköllüm hadisəsinin nəticəsi olan sözlərin heyəti-məcmuəsinə hər millətdə ağzımızdakı ət parçasının ismi verilir. Məsələn, ərəbcə-lisan, ruscada-yazık, almancada-zinge və s. O cümlədən, türk-tatarlarda “**dil**” yaxud “**til**” həm ağzımızdakı ət parçasını, həm də təköllüm hadisəsinə ifadə edər. Səsləri meydana gətirən üzvləri bizə lisanyyəti və fiziologiya elmləri bildirir. Bu elmlərdən xəbəri olmayan adamlar zənn edərlər ki, insan yalnız dil ilə danışar” (3, s. 21).

Alimin qənaətinə, əslində **dilin** mövcudyyəti və fəaliyyəti danışığ üçün yetərli deyildir. Təköllüm, yəni danışığ üçün səsleri və sözləri tələffüz etməyimizə səbəb olan bioloji üzvlərimizin ardıcıl fəaliyyəti mexanizmi vacibdir. B.Çobanzadə danışığ üzvlərinin yaranmasında fizioloji və akustik mənbələrlə yanaşı, psixoloji amillərdən də bəhs etmişdir. Pərvin Eyvazov yazır: “Ancaq B.Çobanzadə səslərin meydana gəlməsində fizioloji faktorlarla yanaşı, psixoloji məqamlardan da bəhs edir və bu hadisəni səslərin psixologiyası adlandırır. Təbii ki, səslərin fiziologiyası ilə bərabər onların psixologiyasını da tədqiqə cəlb etmək o dövr üçün olduqca mühüm hadisə idi” (2, s. 96).

Qeyd etdiyimiz kimi, danışığ üçün təkcə dilin varlığı kifayət etmir. Təköllüm üçün başqa üzvlərin də iştirakı mütləqdir. B.Çobanzadə bunu dilçiliyimizin ilk “türkologiya dərslisi” hesab olunan “Türk-tatar lisanyyətinə mədxəl” əsərindəydin şəkildə təqdim etmişdir. O, bu əsərində bir neçə sözü misal gətirərək, bu və ya digər sözlərin tələffüzündə dillə yanaşı, digər danışığ üzvlərinin də iştirakını qeyd etmişdir. Məs: baba, bəbə kimi sözlərin tələffüzündə danışığ üzvlərindən **dodaqların**, satu, dadı kimi sözlərdə isə **dişlərin** aparıcı rola malik olduğunu qeyd etmişdir (3, c. 1, s. 22).

B.Çobanzadə bildirmişdir ki, səslərin əmələ gəlməsində təsiri olan bir qrup üzvlər də vardır ki, bunları görmək və duymaq olduqca çətin, bəzən də ümumən müşahidə etmək mümkün deyil. Tədqiqatçı **damaq**, **damaq** “**pərdəsi**”, yaxud “**yumşaq**” **damaq habelə qırtlaq** (*Adəm alması*), **səs telləri** və **səs kanalının** fəaliyyətini laboratoriya yolu ilə daha rahat müəyyən etməyin mümkünliyünü göstərmişdir. Həmçinin bu əsərdə B.Çobanzadə ağciyərlərdə dövr edən havanın tələffüzdəki rolunu düzgün şəkildə açıqlamışdır. Fikrimizcə, alimin bu məsələyə xüsusi diqqət yetirməsi və izahı təsadüfi deyil və onun bu fikri məqsədəuyğundur. Çünki bəzi Afrika qəbilələrində danışığ prosesində və hətta əsnədiyimiz zaman hər hansı bir sözü tələffüz etdikdə ciyərlərə gedən hava əsas rol oynayır. İtlərin belə hürməsi məhz ciyərlərə gedən havadan asılı olur. Demək ki, insan orqanizmində hava axınının tənzimlənməsi olduqca vacib məsələdir.

B.Çobanzadə danışığ üzvləri sırasında **kiçik dil**, **ağız vəburunboşluğunu** da göstərərək onların rolunu belə izah edir: “Kiçik dil aşağıya doğru sarkmış bir halda bulunduğu zaman ağzı nəfəs borusundan öyle təcrid ediyor ki, ciyərlərə girən və ciyərlərdən çıxan hava yalnız burun vasitəsilə işləyir. Kiçik dil, biləks yuxarıya qalxdığı zaman burun dəliyini tamamilə qapayır və bu təqdirdə hava yalnız ağızdan girib-çıxıyor. Əlalədə tələffüz etdiyimiz zaman ağız qapalı və damaq pərdəsi hali-istirahətdə aşağıya doğru sarkmışdır. Halbuki, konuştuğumuz zaman hava tələffüz etməkdə olduğumuz səsə görə gah ağızdan, gah burundan çıxar. Bundan anlaşılıyor ki, təköllümdə burunun da iştirakı vardır” (3, c. 1. s. 22-23).

Alim yazır ki, burun danışığ üzvü kimi tələffüzə ayrı bir ahəng və cild verir. O, burun boşluğunda əmələ gələn səsləri **qünnəçilik** adlandırır. B.Çobanzadə burun boşluğundan keçən hava vasitəsilə əmələ gələn səslərə yəni, **burun səslərinə** [m], [n], [nq] səslərini aid etmişdir.

B.Çobanzadə “Türk dili və ədəbiyyatı tədrisi üsulu” kitabında danışığ səslərinin əmələ gəlməsində üç mərhələni göstərmişdir: “Ümumiyyətlə, səslərin çıxarılması, istehsal edilməsində 3 dərəcə vardır:

a) *Ciyərlərə* girmiş olan bir miqdar hava *nəfəs borusu* vasitəsilə dışarıya buraxılır ki, buna “zəfir” deyilir.

b) Nəfəs borusundan keçdikdən sonra hava hülqum və ya *boğaza* gəlir ki, burada iki tərəfdən həssas *kiçik əzələciklər* vardır. Bunlar ciyərlərdən gələn havanın təsirinə görə ehtizaz edirlər və ya hali sükunətdə qalırlar. Əgər ehtizaz etməzlərsə, çıxan səslər sağır ehtizaz edərlərsə, sədalı olurlar.

c) Ciyərlərdən gələn hava yuxarıda zikr etdiyimiz *əzələciklərdən* keçdikdən sonra *ağız boşluğuna* girir ki, burada *dişlər*, *dil*, *dodaqlar*, *ordlar* ağızın açıldığı zaman aldığı şəkil istehsal etdiyimiz səslərin təbiəti üzərində təsir edər” (5, s. 84)

Beləliklə, türkoloq alimin təqdim etdiyi danışığ üzvlərini belə ümumiləşdirmək olar: *ağciyərlər*, *nəfəs borusu*, *boğaz*, *ağız boşluğu*, *burun boşluğu*, *kiçik dil*, *qırtlaq*, *səs kanalı*, *səs telləri*, *damaq*, *damaq pərdəsi*, *dil*, *diş*, *dodaqlar* və *beyin-əsəb sistemi*. Düzdür, sistemli şəkildə qruplaşdırılmasa da, demək olar ki, müəllifin fikirləri bugünkü tədqiqatlarla da öz təsdiqini tapmışdır. Müasir elm isə bu fikirləri daha təkmilləşdirmişdir.

B.Çobanzadə məktəbinin yetirməsi olan Ə.Dəmirçizadə danışiq üzvlərini daha ətraflı və fərqli təsnif etmişdir. O, danışiq üzvlərinin bədəndəki mövqelərinə və səslərin formalaşmasında iştirakına görə bölgüsünü verir. Bədəndəki mövqelərinə görə danışiq üzvlərini üç qrupa bölür:

1. Aşağı üzvlər (aşağı hissə): ağciyər, diafraqma, bronxlar və nəfəs borusu.

2. Orta üzvlər (orta hissə): qırtlaq və səs telləri daxildir.

3. Yuxarı üzvlər (üst hissə): Üst hissədə yerləşdiyi üçün buradakı danışiq üzvləri, əsasən ağızla əlaqədar olduğu üçün onları şərti olaraq “**ağızüzvləri**” də adlandırırlar. Bu bölgüyə dodaqlar, dil, dilçək, yumşaq damaq, yuvaqlar, dişlər və s. aid edilir. O, həmçinin səslərin formalaşmasında iştirakına görə də üzvləri üç qrupa ayırır: 1) fəal (əsas üzvlər): səs telləri, arxa damaq, dil, dilçək və dodaqlar; 2) köməkçi (vasitəçi) üzvlər: dişlər, yuvaqlar, ön damaq, nəfəs borusu və ağciyərlər; 3) avazlayan (rezanator)üzvlər: qırtlaq, udlaq boşluğu, ağız boşluğu, burun boşluğu və çənələr (6, s. 18).

B.Çobanzadədən fərqli olaraq, Afad Qurbanov səslərin yaranmasında 16 danışiq üzvlərinin iştirak etdiyini göstərir. Afad Qurbanov danışiq üzvlərini vəzifələrinə və səsin yaranmasında iştirakına görə təsnif etmişdir. O, danışiq üzvlərini vəzifələrinə görə 2 yerə bölür: a) idarə edən; b) icra edən

Danışıq səslərinin əmələ gəlməsində **beyin-əsəb** sistemini idarəedici, qalan üzvləri isə icraedici üzvlər kimi təsnif etmişdir. İcraedici üzvləri də öz növbəsində 3 hissəyə bölür:

I hissəni tənəffüs orqanı təşkil edir. Bu üzvlər ağciyərlər, bronxlar və nəfəs borusudur.

II hissəni səsi törədən üzvlər təşkil edir. Bura qırtlaq və səs telləri daxildir.

III hissəni səsi formalaşdıran üzvlər təşkil edir. Udlaq boşluğu, burun boşluğu, ağız boşluğu, dil, dişlər, yuvaqlar, damaq, dilçək, dodaqlar və çənələr bu bölgüyə daxildir (8, s. 58).

Danışıq üzvlərinin səsin yaranmasındakı iştirakına görə bölgüsünü isə iki yerə bölür: a) fəal üzvlər: dil, dodaqlar, səs telləri, alt çənə, yumşaqdamaq və dilçək; b) qeyri-fəal üzvlər: dişlər, yuvaqlar, sərt damaq, nəfəs borusu, ağciyər.

Afad Qurbanov danışiq üzvləri arasında insanın eşitmə orqanı-qulağın da xüsusi rolu olduğunu qeyd edir. Fikrimizcə, Afad Qurbanovun danışiq üzvləri sırasına qulağı da daxil etməsi məqsəduyğundur. Çünki insanın eşitmə orqanı tələffüz edilən danışiq səslərinin hər birinə aid xüsusiyyət və əlamətləri digərlərindən fərqləndirməyə imkan verir. Elə buna əsasən də dildə müxtəlif səslər əmələ gəlir ki, bunlar da dilin fonetik quruluşunda xüsusi sistem təşkil edir.

Bəkir Çobanzadə “Türk-tatar lisanıyyatına mədxəl”də dilimizin vokalizm sistemindən bəhs etsə də, onları konkret şəkildə qruplaşdırmır. Saitlərin bəzi xüsusiyyətləri: artikulyasiyası, kəmiyyəti, gərginliyi barəsində məlumat verir. Burada o, bütün mədəni dillərdə 95 ünlü və 128 ünsüzün mövcud olduğunu qeyd edir (Təbii ki, ibtidai millətlərdə və uşaqların səslərini nəzərə almadan). Ancaq sonrakı tədqiqatlarında fikirlərini elmi faktlara söykənərək sistemli şəkildə təqdim edir və həmin fikirlər bu gün də eynilə qalır, fərq yalnız terminlərdədir.

B.Çobanzadə, ümumiyyətlə, səsləri dilin və səs tellərinin vəziyyətinə görə 3 qrupa ayırmışdır:

❖ **Səs tellərinin vəziyyətinə görə:**

1. *Fısıltılı səslər:* Səs telləri hərəkətsiz və təbii haldadır.

2. *Sağır səslər:* Səs telləri bir parça yayılmış və səs kanalı biraz açılmışdır.

3. *Sədəli səslər:* Səs telləri müxtəlif dərəcədə yayılmış və səs kanalı da buna uyğun daralmışdır.

❖ **Dilin vəziyyətinə görə:**

a) *Saitlər:* Dilin heç (əngələ) maneəyə rast gəlmədiyi səslər.

b) *Keçid səslər:* Ağızda dil vasitəsilə dar bir kanal yaranır və ciyərlərdən gələn hava buradan keçir, titrəşim pozulur.

c) *İndifai, partlayıcı səslər:* Dil, çıxan havanın önünü tamamilə kəsir. Sonra hava həmin maneəni aşır.

Saitləri izah edərkən müəllif düzgün göstərir ki, onların tələffüzü zamanı hava axını ağız boşluğundan maneəsiz xaric olur: “Sait səsləri tələffüz edərkən onların qarşısında heç bir dürlü maneə olmadan hava ağızdan çıxar. Samitələr maneəli səslər olduğu halda, saitələr maneəsiz səslərdir”.

B.Çobanzadə saitləri (onun təbirincə desək, *saitləri*) “Türk qrameri”ndə üç prinsipə görə təsnif etmişdir:

1) Saitlər tələffüz zamanı dilin üfqi cəhətdən aldığı vəziyyətə görə iki qrupa ayrılır:

a) Dilin arxa tərəfindən damağın sərt qismində əmələ gələn saitlərə “**damaq önü**” və ya “**ön saitləri**” deyilir. Bu **xəfif** saitlərə **ə, e, i, ö, ü** hərfləri daxildir.

b) Damaq arxasında hasil olan saitlərdir ki, bunlara “**damaqarxası**” və ya sadəcə “**arxa saitləri**” deyilir. Bu **səqil** saitlərə **o, u, a, ı** hərfləri daxildir.

2) Saitlərin qruplara ayrılmasındakı prinsip dilin bu saitlərin tələffüzündə şaquli cəhətdən aldığı vəziyyətdir. Bu nöqteyi-nəzərdən, ümumiyyətlə, saitləri “**aşağı**”, “**alçaq**”, “**orta**” və “**yuxarı, yüksək**” olmaq üzrə 3 qismə ayırır. Türkcədə saitələr orta qismə ayrılmadığından, ancaq “**alçaq**”, “**yüksək**” və ya “**dar**”, “**geniş**” qisimlərinə ayrılır:

a) Yüksək, dar -ı, i, u, ü

b) Alçaq, geniş -e, ə, ö, a, o

3) Saitlərin qruplara ayrılmasında üçüncü prinsip bu saitlər tələffüz olunarkən dodaqların açılma dərəcəsi və şəklidir. Bu nöqteyi-nəzərdən **saitlər** “müdəvvər”, “yuvarlaq” və “qeyri-müdəvvər” olmaqla iki qrupa ayrılır:

a) Müdəvvər, yuvarlaq saitlər- o, u, ö, ü (şəfəvi); b) Qeyri-müdəvvər saitlər- a, ı, e, ə, i (qeyri-şəfəvi).

Dilçi alim bu kitabında saitlərin fonetik xüsusiyyətlərini ayrı-ayrılıqda belə təqdim edir:

[e]- alçaq, xəfif, qeyri-şəfəvi bir saitedir.

[i]-yüksək, xəfif, qeyri-şəfəvi bir saitedir.

[ö]- alçaq, xəfif, şəfəvi bir saitedir.

[ü]- yüksək, xəfif, şəfəvi bir saitedir.

[a]-alçaq, səqil, qeyri-şəfəvi bir saitedir.

[ı]-yüksək, səqil, qeyri-şəfəvi bir saitedir.

[o]- alçaq, səqil, şəfəvi bir saitedir.

[u]- yüksək, səqil, şəfəvi bir saitedir.

[ə]- alçaq, orta, qeyri-şəfəvi bir saitedir.

Samitlər. B.Çobanzadə əsərlərində **samitə** terminini işlətməmiş və bu səsləri belə xarakterizə etmişdir: “Ağız boşluğunda maneələrə rast gəlib və bu maneələri dəf edərək tələffüz olunan səslərə samitlər deyilir”. “Türk qrameri”ndə isə bu izahat daha əhatəli verilmişdir: “Əgər dil, diş, damaq, dodaq... kibi üzvlərimizdən birisi səs yolunda maneə təşkil edərsə, bir gurultu hasil olur ki, bu surətlə meydana gələn səslər samitə olur. Samitlərdən bəziləri sədalı, bəziləri də sədasız və ya sağır olduğu meydana çıxar” (4, s. 85). Dilçi alim samitləri belə təsnif edir:

a) Əgər samit səslərin istehsalı zamanı yaranan maneə yalnız təbii hava kanalının bir az daha darlaşmasından ibarətdirsə, əmələ gələn səsləri daimi və ya kanalı adlandırır: **c, v, f, z, s, ş, ğ**.

b) Əgər səs ciyərlərdən və boğazdan gələn havanın söviti üzvlərimizin üstündə təsadüfən durmuşsa, və sonra bu üzvlər qüvvətlə bir-birindən ayrılırsa, bu zaman yaranan səsləri ani və ya indifai adlandırır. Çünki bunlar müəyyən bir partlama nəticəsində meydana gəlirlər: **g, q, d, t, b, p**.

B.Çobanzadə bəzi samitləri mahiyyət etibarilə qarışıq hesab edərək nları *dalğalı səslər* adlandırır: **y, l, r, m, n, nq**. Eyni zamanda, **m, n, nq** səslərini burun səsləri adlandırır. Çünki bu səslər tələffüz edilərkən hava burundan çıxır.

Samitləri səs tellərinin ehtizazına – gərginləşməsinə görə 2 qrupa ayırır: **sədalı və sağır səslər**. “Dalğalı” adı altında verdiyi səsləri sədalı səslər qrupuna daxil edir: **l, m, n, nq, r, y**. “İndifai” səsləri isə onların bəzilərinin sağır, bəzilərinin sədalı olduğunu qeyd edir. Həmçinin alim Azərbaycan dilində 2 cür l samitənin olduğunu qeyd edir: qalın və incə.

Göründüyü kimi, B.Çobanzadənin Azərbaycan dilinin fonetikasi ilə bağlı araşdırmaları bu və ya digər dərəcədə çağdaş elmi fikirlərlə səsleşir. Müasir tədqiqatlar bu elmi fikirlər üzərində qurulmuş, Ə.Dəmirçizadə, A.Axundov, A.Qurbanov, M.Yusifov, B.Xəlilov kimi dilçilərin əsərlərində dilimizin səs sistemi daha geniş və dolğun, xüsusən çağdaş elmin tələbləri baxımından araşdırılmışdır.

Ədəbiyyat

1. Axundov A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı: Maarif, 1984.
2. Eyvazov P. Bəkir Çobanzadənin Azərbaycan türkcəsinin fonetik quruluşu ilə bağlı araşdırmaları // “Türkologiya” beynəlxalq elmi jurnalı, № 4, Bakı, 2015, s. 95-102
3. Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri: 5 cilddə, I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2007
4. Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri: 5 cilddə, IV cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2007
5. Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri: 5 cilddə, V cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2007
6. Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dili. I hissə. Bakı: Şərq-Qərb, 2007
7. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Bakı çap evi, 2013
8. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. 2 cilddə, I cild. Bakı: Elm və Təhsil, 2010
9. Yusifov M. Azərbaycan dili fonetikasının əsasları. Bakı: Elm və təhsil, 2012
10. Kenan A. Kırımlı Bekir Sıdkı Çobanzadə (Dilçiliği ve edebiyat araşdırmacılığı). Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları, 2001

BƏKİR ÇOBANZADƏ POEZİYASINDA MİLLİ TƏƏSSÜBKƏŞLİK

Açar sözlər: *B.Çobanzadə, poeziya, türkçülük, tarixilik, dil*

Bekir Chobanzadeh in the poetry of national sympathy

Bekir Chobanzadeh was a prominent scientist and also a valuable poet. In his poetry work, B. Chobanzadeh always touched upon the actual issue of his time, his time, fulfilled his commitment to patriotism. One of the most important tasks of the poet is the fact that a tatar person can say his word among other states. A scientist who always attached importance to mother tongue saw the key to this difficult path in language, literary art, literature.

Key words: *B.Chobanzadeh, the poetry, turkism, historicity, the language*

Şər, böhtan, faciə dolu 1937-ci illərin olaylarından yaxa qurtara bilməyən elm fədailərindən biri də görkəmli alim, şair Bəkir Çobanzadə olmuşdur. 1957-ci ildə Bəkir Çobanzadəyə bəraət verilərək “xalq düşməni” damğası üzərindən götürülür. Cəmi 44 il yaşamasına baxmayaraq, elm aləmində **Çobanzadə** imzasının xüsusi və önəmli yeri vardır. Hərtərəfli dünyagörüşə və böyük erudisiyaya malik olan bu elm adamı zəngin bədii və elmi, o cümlədən aktiv ictimai fəaliyyət ilə türk dünyası tarixində dərin izlər buraxmışdır. Böyük həmvətəni İ.Qaspiralının əsasını qoyduğu “Türk birliyi” ideyası da Bəkir Çobanzadənin fikir və düşüncələrinə daha çox həyatının Budapeşt dövründə hakim kəsilmişdir. Bir tərəfdən Avropa mədəniyyətinin təsiri, digər tərəfdən isə türk millətinin düşdüyü acınacaqlı vəziyyət onun həyat və yaradıcılığında dərin izlər buraxmışdır.

Bəkir Çobanzadə bədii yaradıcılığında da dövrün aktual problemlərini qabartmış, xüsusən, dil, millət, vətən, məsələlərinə diqqət yetirmişdir. Onun “Anam harada?” adlı ilk şeiri 1913-cü ildə İstanbulda nəşr olunan “Yaş tatar yazıları” məcmuəsində işıq üzü görmüşdür. 1955-ci ildə Abdulla Battal Taymas tərəfindən hazırlanan “Kırmılı Bəkir Çobanzadə şeirləri” adlı kitabda şairin bəzi şeirləri verilmişdir (1, s. 8).

Şairin geniş əhatəli kitabı İsmayıl Otar tərəfindən tərtib edilən “Kırmılı türk şair və bilgini Bəkir Sıdqi Çobanzadə” kitabıdır. Kitabda diqqət çəkən məqamlardan biri də əsərlərinin bibliografiyası, haqqında yazılan məqalələrin adları və şeirlərin ərəb əlifbası ilə orijinallarının surətlərinin verilməsidir. Şairin 84 şeiri elm aləminə məlumdur. Bundan daha çox şeirin olması gözləniləndir. Ancaq repressiya qurbanı olduğu üçün tam yaradıcılığı bizə gəlib çatmamışdır. Ramiz Əskərin araşdırmasına görə 73 şeirində 99 dəfə Tatar sözünü, 56 dəfə yurd sözünü, 11 dəfə Kırım sözünü işlətməmişdir (2, s. 9) Buradan da aydın olur ki, Bəkir Çobanzadə bir şair kimi daima öz xalqını dərinləndirən düşüncəli, türk-tatar millətinin daima qüvvətli olmasını, düşməne əyilməməsini arzulamışdır. Onun şeirlərini mövzu baxımından bölmək çox çətindir. Ancaq nisbi yanaşsaq, ictimai-siyasi motivli şeirləri üstünlük təşkil etməkdədir.

Ədəbin yaradıcılığında avtobiografik şeirlər geniş yer tutmaqdadır. Bu şeirlərində o, uşaqlığını, gəncliyini yada salır, öz şəxsiyyəti fonunda Tatar insanının portretini yaradır. Türk olması ilə daim fəxr hissi keçirir. “Tatar deyiləm deyənlərə” şeirində özünü tatar saymayan vətən xainlərini tənqid edir, onları miskin, qorxaq adlandırır. Tatar xalqının tarixini qürur hissi ilə göstərir.

“Biz tatar deyilik” deyirlər bu gün,
Əlbəttə, deyilsən, ay kölə, miskin

Sənin bu inkarın qorxudan gəlir
“Biz tatar deyilik”-Avropa gülür.

Şair öz millətini, kökünü dananları cəsarətsiz, hünərsiz insanlar, öz keçmişini bilməyənləri vətən xainləri adlandırır. Çingiz xanın, Batu xanın qəhrəmanlıq tarixini, xalqın qəhrəman övladlarını yada salır.

Tanısan Batunu, Çingizi yaxşı,
Axsardı gözünün o qanlı yaşı

“Tataram!” deyərdin köksünə vurub,
“Tataram!” deyərdin dilini sevib.

Bəkir Çobanzadə türk xalqının əzilməsinə, ayaqlar altında qalmasına dayana bilmir, ürək ağrısını şeirlərində bürüzə verir. Şanlı türk tarixini yada salaraq dərs çıxarmağı, qəhrəmanlıq, şücaət göstərilməsini

* Bakı Dövlət Universiteti Filologiya fakültəsinin III kurs tələbəsi, TEB-in idarə heyətinin üzvü

dönə-dönə vurğulayır. Ümumiyyətlə, B.Çobanzadə yaradıcılığında keçmiş, indi, gələcək konsepsiyası nəzərə çarpmaqdadır. Şair keçmiş yada salaraq fərəhlənir, Sovet dövrünü sətraltı mənalarla göstərərək təəssüflənir, gələcəyi göstərərək isə ümid hissi keçirir. “Zavallı türk” şeiri buna açıq-aydın sübutdur. Şeirdə tənqidi ruh hökm sürməkdədir. O, türkləri “zavallı”deyə tənqid edir. Fikrimizcə, bu kəlmə ikili mənada işlədilmişdir. Birinci, türklərin daim ətraf millətləri özünə dost saymasını, ikinci, türklərin güc ilə deyil, hiylə ilə aldadılmaqlarını qeyd edir:

Sən ey zavallı türk, ey bəxtsiz millət,
Gün gələr ulduzun parlayar bir gün.

Ərəbi, əcəmi dost kimi seçdin,
Sən niyə onları yarışda keçdin?

Tanı düşmanını, bil düşmanını
Pivə tək içmədə qızıl qanını.

B.Çobanzadəni türk oğlu kimi düşündürən məqamlardan biri də dil məsələsi olmuşdur. “Zavallı türk” şeirində də bu məsələ nəzərə çatdırılmaqdadır. Şeirdə “Osmanlı dövləti! Nə yalan bir söz! Necə yanlış gördü hər şeyi bu göz”, - deyən ədib Osmanlı sarayından bir xeyir gözləməməyi, yeganə və vacib çıxış yolunu ana dilinə, milli dəyərlərə, şanlı türk tarixinə dönməsində görürdü.

Yolundan etdilər, həm də elindən
Dilini aldılar zəif əlindən.
Bir gün sən yenə də oyanarsanmı?
Öz ana dilinə dayanarsanmı?

B.Çobanzadənin yalnız elmi deyil, poetik irsinin də əsas mövzusu dil idi. Dil birliyini reallaşdırmağın başlıca yollarından biri B.Çobanzadənin fikrində bədii söz sənəti olan ədəbiyyat idi. Şair “Ana dili” şeirində də dil problemini ortaya qoymuşdu. Türk-tatar dilini özünün həmdəmi, qərib ölkədə yoldaşı, sirdaşı kimi yüksəklərə qaldırır. Əzrayilla belə qarşılaşdığında ondan ana dilində soruşmağı tələb edən şair ana dilini *məhzun dil* adlandırır.

Bilməyirəm türkümdür, tatarımı adın,
Şirinsən, dadlısan Tanrıdan adın.

Doğma dil, başqa şey ağılıma gəlməz
Ən böyük sirrimsən, düşmənlər bilməz.

Qürbətdə olduğu üçün vətən həsrəti motivi şairin yaradıcılığının əsas leytmotivini təşkil edir.

Oy, soyuq qürbət, nə çox burda qəm,
Qucağı bizlərə olmuş cəhənnəm.

Yağanda yağışı, çiskini, çəni.
Öpər gözlərimi oxşayar məni

Bu şeirdə şairin incə ruhu sanki gözümüz önündə canlanır. Xatirələri yada salan qəlb şeirləri kimi hər insanın qəlbinin dərinliyinə nüfuz etməyi bacarır.

Ya yurdu qoruyub sürərik ömür,
Ya yurd deyib, yanar, olarıq kül.

Haqsızlıq dünyasının mövcud olması, onu hüzn içərisində qoyur, qəlibini yaralayır. “Müsəlman balası” satirik şeirindəki tənqid Sabir tənqidi ilə oxşarlıq təşkil edir.

Keçmiş yalandır, bu günü bulud.
Gələcək qaranlıq, bir taxta tabut.
Bütün Şərq getmədə məzara canlı,
Bir uşaq doğulur, ovucu qanlı,
Müsəlman balası, İslam balası.

Müsəlmanların bir-birinə düşmən kəsilməsini, xarici düşmənlərini tanımamasını, İslam dünyasını içindən yeyən qurdlarının çox olmasını tənqid edir. Ovucu qanlı doğulan körpələrin təhsilə, elmə deyil, silaha, terrora yönləndirilməsini ürək ağrısı ilə qeyd edir. Bu gün İslam aləmində baş verənlər bu şeirin sanki yenidən yazıldığına əsas verir.

Şair türk insanına da öz arzusunu, məsləhətini bildirir. “Sən dəyişmə” şeirində bunun şahidi oluruq:

Sən dəyişmə, muradın millətsə sənin,
Vətənə, torpağa xidmətsə sənin

Sən dönmə, qardaşım haqqın yolundan
Çəkinmə sağından, nə də solundan.

Yenə də öz köklərini unutmamağı, gələcəkdə qalibiyət və tarixdə qalmaq yolunun məhz vətənə xidmətdə, ana yurda cəfakəşlikdə görür. Dünyanın naz nemətləri üçün mənəviyyatı satmamaq ideyasını dəstəkləyir.

Görsən ki, dəyişmiş el-oba bütün,
Bir parça çörək, ya isti yer üçün

Sən sürün, yenə də dəyişmə ancaq,
Sonda qalibiyət sənin olacaq!

Bəkir Çobanzadə poeziyasında “ İstək” şeirləri öz əksini tapmaqdadır. Bəşəriyyət üçün yalnız yüksək keyfiyyətlərə malik insanların yetişməsinə arzulayır. İnsan arzuları tükənməzdir, lakin Çobanzadə şeirlərində yalnız bir arzunu ön plana çəkir: Bütün insanların birgə, bərabər yaşayacağı dünya... O dünya ki orada təbəqələr olmayacaq, hər kəs bir-birinin millətinə, dilinə, dininə hörmət edəcək, ədavət, kin, nifrət olmayacaq. Eynilə dahi Nizami Gəncəvinin romantik ruhla yaratdığı Xoşbəxtlər ölkəsi kimi.

Bir saray quracağam, xan olmasın içində
Qul, kasıb, aclıq, zülm, qan olmasın içində

Və ya

Pulum olsa, çox şeydən vaz keçərəm,
Nə yalvarar, nə dəki əl öpərəm..

“Pulum olsa” şeirində, əlbəttə, “pul” simvol kimi işlənmişdir. Şair burada maddiyyat fonunda mənəviyyat axtarmaqda, onu təbliğ etməkdədir.

Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, Çobanzadə yaradıcılığında pessimistliklə yanaşı gələcəyə ümid işığı sönmür, sevgi, məhəbbətin dünyanı xilas edəcəyi ideyasına inanır.

Neyləyim, qəlbimə dolur məhəbbət,
Bilmirəm bunda var nə sirr, nə hikmət
Qəlbimə sevginin işığı dolur,
Duyğular qaynayır, qayğı yox olur.

XX əsrin əvvəllərində türk dünyasının mədəni tərəqqisi və ictimai-siyasi nüfuzunun güclənməsi sahəsində əvəzsiz xidmətlər göstərmiş böyük türkçü Bəkir Çobanzadə incə ruhlu şeirləri ilə ədəbiyyat aləminə öz töhfəsini vermişdir. Onun bədii əsərləri bu gün də oxunur, tədqiq edilir və gənc nəsələ aşılanır.

Ədəbiyyat

1. Çobanzadə B. Seçilmiş şeirləri. Bakı, 2011, 160 s.
2. Çobanzadə B. Seçilmiş bədii əsərləri. Bakı, 2012, 240 s.

AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİNİN AKTUAL PROBLEMLƏRİ THE URGENT PROBLEMS OF AZERBAIJANI LINGUISTICS

SƏNUBƏR ABDULLAYEVA, SƏİDƏ ABBASOVA*

Azərbaycan, Bakı

KÜTLƏVİ İNFORMASIYA VASİTƏLƏRİNİN DİL MƏNZƏRƏSİ

Açar sözlər: *Azərbaycan, dil, media, problem, norma*

The linguistic view of the mass media

The processes taken place in morphology connected with strengthening of the ties existing among the literary language, spoken language, dialects and accents. The morphological changes in the modern press becomes in four directions: 1. The influence of the national spoken language; 2. Economy in the language; 3. The activity of the dialectal elements in the language of the press; 4. The formation of the new words on the basis of existing word formation models.

Key words: *Azerbaijan, language, media, problem, norm*

Milli dilimizin dövlət dili kimi işlədilməsini və qorunmasını çox vacib ictimai-siyasi məsələ hesab edən Ulu Öndər Heydər Əliyev 1969-cu ildən başlayaraq dilin saflığı, təmizliyi, zənginləşməsi üçün, eləcə də onun xalqın, cəmiyyətin gündəlik həyatında aparıcı rol oynaması yolunda ardıcıl mübarizə aparmışdır. Təsadüfi deyildir ki, Ulu öndərin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi dövrlərdə dövlətçiliyimiz tarixində ilk dəfə dil siyasəti milli konsepsiya səviyyəsinə qaldırılmışdır.

Bu gün Azərbaycan dili dövlət dili kimi özünün tərəqqi dövrünü yaşayır və getdikcə özünün bütün fəaliyyət sahələrində işlənmə dairəsini genişləndirir. İndi Azərbaycan dilinin leksik tərkibində, əsas lüğət fondunda böyük dəyişikliklər, yeniləşmələr baş verir.

Ədəbi dil anlayışının statusu barədə düşündə istər-istəməz norma, normativlik yada düşür. Cəmiyyətdə, elmdə, mədəniyyətdə, texnologiyada, təsərrüfat sahələrində gedən müxtəlif yeniləşmələr birbaşa lüğət tərkibində özünü göstərsə də, qrammatik quruluşda müşahidə olunan proseslər ədəbi dil normasını hərəkətdə olan tarixi kateqoriya kimi formalaşdırır və onun geniş əhatəyə malik olmasını təsdiq edir. Dilin hər bir inkişaf dövründə normanın sabitliyi vacib sayılır. Xüsusilə, qrammatik cəhətdən normalaşma Azərbaycan dili sisteminin daxili xüsusiyyətləri ilə tənzim edilir.

Son illərdə qrammatik quruluşunda müşahidə olunan proseslər ədəbi dil, danışıq dili, dialekt və şivələr arasında olan əlaqələrin özünəməxsus güclənməsi ilə bağlıdır.

Hal-hazırda mətbuatımızın dilində ümumxalq danışıq dilinin güclü təsiri altında gedən proseslər aparıcı yer tutur ki, bu da qrammatik normada variantlığa, ikili formaların yaranmasına səbəb olur.

Sovet dönməsində dövlət idarələrində sənədləşmə, rəsmi yazışmalar əsasən rus dilində aparıldığından Azərbaycan dilinin rəsmi və işgüzar üslubu o qədər də inkişaf etməmişdi. Buna baxmayaraq rəsmi sənədlərin dilində norma sabitliyi qorunurdu, istər lüğət tərkibində, istərsə də morfoloji göstəricilərin işlənməsində şablonlar gözlənilirdi.

Müstəqilliyimiz əldə olunanda sonra 2001-ci ildə “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” imzalanmış Fərmandan sonra vəziyyət tamamilə dəyişdi. Dilimizin inkişafı üçün taleyüklü sənəd olan bu fərmandan sonra bütün rəsmi sənədlər dövlət dilində hazırlanmağa, dilimizin qaydalarına uyğun olaraq tərtib edilməyə başladı.

Dilimizin rəsmi üslubu günü-gündən inkişaf edir, cıllanır. Lakin bəzən kütləvi informasiya vasitələrinin, o cümlədən mətbuatın dilində rəsmi üslub, protokol üslubunun tələbləri gözlənilmir. Rəsmi məlumatların dili həm dəqiq, aydın, sadə, lakonik, həm də qrammatik cəhətdən düzgün olmalı, hazır formul, trafaret, şablon ifadələrdən istifadə olunmalıdır.

Müasir Azərbaycan dilində nəqli keçmiş zamanın III şəxs təkisi üçün *-miş+dir⁴* forması normaya uyğundur. Təəssüf ki, bu normativliyə qəzetlərimizdən təkə «Xalq» qəzetindəki rəsmi məlumatlarda riayət edilir. «Azərbaycan», «Respublika», «Yeni Azərbaycan», «Azərbaycan müəllimi», «Kaspi», «İki sahil» və başqa mətbuat səhifələrində bu morfemin əvəzinə danışıq dili üçün xarakterik olan *-ib⁴* şəkilçisi işlənir. Hal-hazırda feilin keçmiş zaman sisteminə *-ib, -ib, -ub, -üb* şəkilçisi nəqli keçmiş zaman şəkilçisi kimi mövcud

*1. Bakı Dövlət Universiteti Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının müdiri, professor

2. Bakı Dövlət Universiteti Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti kafedrasının müdiri, dosent

qrammatika kitablarında da ayrıca qeyd olunur. Halbuki bu morfem şifahi danışq dili üçün səciyyəvidir. Son illərdə *-ib⁴* formasının işlənmə tezliyi süni surətdə genişləndirilmiş, bu şəkilçi hətta rəsmi sənədlərin və rəsmi məlumatların dilində geniş işləklilik qazanmış, nəinki rəsmi mətnlərdə, hətta sərəlvhələrdə də geniş yer almışdır: “Koreya Respublikasının Azərbaycandakı səfirliyinin kollektivi zəngilanlı məcburi köçkünlərlə görüşüb («Yeni Azərbaycan» q., 25.10.2017);” “Regionların sosial-iqtisadi inkişafı bu ilin 9 ayı ərzində də davam edib” («Yeni Azərbaycan», 25.10.2017); “Azərbaycan ilə İran arasında hərbi əməkdaşlıq məsələləri müzakirə olunub («Kaspi», 25.10.2017).

Müasir Azərbaycan dilində *-ib⁴* şəkilçisinin tam morfoloji paradigması yoxdur: I şəxsin tək və cəmində bu forma işlənmir. Rəsmi-işgüzar sənədlərin dilində bu formanın işlənməsi normativlik cəhətdən qəbuləilməzdir. Rəsmi sənədlərin dilində danışq dili konstruksiyalarından yerli-yersiz istifadə olunmasını, zənnimizcə, ədəbi dil normasının pozulması kimi qiymətləndirmək lazımdır.

Ədəbi dillə danışq dili bir-birindən fərqlənməlidir və danışq dili elementlərinin rəsmi üsluba gətirilməsi qənaətbəxş qiymətləndirilə bilməz. Danışq dili üsürlərinin mətbuat dilinə gətirilməsi aşağıdakı hallarda da müşahidə olunur:

a) *-dir, -dir, -dur, -dür* III şəxs xəbərlilik şəkilçisindən *r* samitinin düşməsi.

Danışq dilinə xas olan bu xüsusiyyət istər mətbuat dilində, istərsə də bədii əsərlərin dilində geniş yayılmışdır. «*-Dir⁴* şəkilçisinin *-di⁴* kimi yazılması əslində ədəbi dilimizin müxtəlif üslublarında işlədilən səciyyəvi orfoqrafik səhvdir. Çünki nə əvvəlki orfoqrafiya qaydalarında, nə də müzakirəyə təqdim olunmuş layihədə III şəxs xəbərlilik şəkilçisinin *-di, -di, -du, -dü* şəklində yazılmasına icazə verilmir»(2) Nümunələrə baxaq: Yaxşı deyiblər ki, uşaqlar dünyanın ən böyük *səadətidi*. Uşaqlar torpağın canlı *çiçəkləridi*. Uşaqlar cəmiyyətin canlı *qıvvələridi*. Uşaqlar, övladlar hər bir ailənin doğan günəşi, gələcək *ümid çirağıdı*; Bu nə *qatarıdı*? *Kimdi* bu qatarın yolçuları?

b) Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2013-cü il 5 avqustda təsdiq etdiyi «Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydaları»nın 20-ci bəndində göstərilir: «*İdi, imiş, ikən* köməkçi sözləri adlardan (isim, sifət, say, əvəzlilik) və saitlə qurtaran fellərdən sonra ayrı, samitlə bitən fellərdən sonra həm ayrı, həm də ilk saiti buraxılaraq, şəkilçilənmiş variantlarda bitişik yazılır». Danışq dilində *idi* köməkçi sözü daha çox qısaldılmış *-di, -di, -du, -dü* şəklində işlədilir, söz saitlə bitdikdə isə ondan əvvəl *y* samiti əlavə edilir. Mətbuat dilində sözün sait və samitlə bitməsindən asılı olmayaraq, *idi* köməkçi sözü orfoqrafik qaydalara zidd olaraq, danışq dilində işləndiyi formada yazılır:

Bu sarsıntılardan xilas olmaq üçün “Yaşıl qəsr”ə getmək *fikrindəydi* («Azərbaycan» j.); Hamının gözü *məndəydi* («Azərbaycan» j.); Hə, lap həqiqi *teleqramıydı* («Azərbaycan» j.) Misallardan da görüldüyü kimi, mətbuatımız və yazarlarımız danışq dilindən də “irəli gedərək”, dilimizə “yeniliklər” gətirirlər.

Eyni mənərə, orfoqrafik qüsür *imiş* formasının yazılışında da müşahidə olunur. *İmiş* köməkçi sözü də adlardan sonra danışq dilinə uyğun olaraq şəkilçilənmiş variantda işlədilərək, ondan əvvəl *y* samiti ilə əlavə edilir. Məsələn: O vaxt adı da *başqaymış* («Azərbaycan» j.); İndi başa düşürəm ki, əldən-ayaqdan düşmək, ölmək dünyanın ən əziz *nemətiymiş* («Azərbaycan» j.).

c) *İdi və imiş* köməkçi sözlərinin feil şəkilləri ilə işlədilməsi. *İdi və imiş* köməkçi sözləri feil şəkillərinin mürəkkəbini yaradan əsas vasitədir.

Feil şəkillərinin mürəkkəbi arzu, vacib və şərt şəkillərinin işlədilməsində maraqlı xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir. Orfoqrafiya qaydalarına görə, söz saitlə bitdikdə *idi və imiş* feildən ayrı yazılmalıdır. Amma mətbuatımızın dilində *idi və imiş* köməkçi sözləri şəkilçilənmiş *-di⁴* və *-miş⁴* variantlarında danışq dilinə uyğun, yəni *y* samitinin əlavə olunması ilə yazılır. Nümunələr: Səməd hamıya deyirdi ki, kaş bu at *tələf olaydı, vurub öldürəydilər*; Düz yolu qoyub, əyri yolla gəldik, gərək getdiyimiz yolla da *qayıdaydıq* («Azərbaycan» j.)

Arzu və vacib şəkli kimi, şərt səklinin hekayəsi də danışq dilindəki variantına uyğun yazılır. Bəzi hallarda isə şərt səklinin *-sa, -sə* qrammatik göstəricisinin *-se* şəklində işləndiyinə rast gəlirik. Şərt səklinin mürəkkəbi *-sa, -sə, -se* şəkil əlaməti + *y* samiti + *-di, -di* köməkçi sözünün şəkilçilənmiş şəkli ilə yaranır. Məsələn: Nemeslərin gülləsinə *tuş olseydim*, məni belə yandırmazdı; Görəsən, I İbrahim eyni cür Qarabağ, Şəki, ya elə Talış, Quba xanlıqları qarşısında *əyilsəydi*, bu birliyi yarada bilməzdimi? («Azərbaycan» j.).

Onuda qeyd etmək lazımdır ki, çox zaman *-sa, -sə* ədatının tabeli mürəkkəb cümlənin kimponentlərini bir-birinə bağlayan vasitə kimi çıxış etməsi unudulur, ondan sonra vergül qoyulmur. Azərbaycan mətbuat dilində geniş yayılmış bu prosesi də orfoqrafik normanın pozulması adlandırmaq olar.

ç) *M, n* samiti ilə bitən sözlərdə ismin çıxışlıq halında assimilyasiya hadisəsi zəminində səs əvəzlənmələri. *M, n* və bəzən də *t* samiti ilə bitən sözlərdə *-dan, -dən* çıxışlıq hal şəkilçisinin ilk samiti assimilyasiyaya uğrayır və *-nan, -nən* şəkilçisi ilə tələffüz olunur. Assimilyasiya hadisəsi nəticəsində ismin çıxışlıq hal şəkilçisində *d* samitinin *n* samiti ilə əvəzlənməsi Azərbaycan danışq dili üçün xarakterik olub, nitq faktıdır: Onlar *özlərinənən* başqa heç kimi düşünmür. Sən ləngimə, get, *işinnən* olma. Yer tapmıram özümə, Qəlbimə ilk baharın Yeli *dəyännən* bəri («Azərbaycan» j.).

d) Qoşmaların şəkildəşməyə meyili. Orfoqrafiya qaydalarının 21-ci bəndində deyilir: «*İl* qoşması samitlə bitən sözlərdə ahəng qanununa uyğun olaraq *-la, -lə* şəklində bitişik yazıla bilər». Hal-hazırda *ilə* qoşması mətbuat dilində *-ylə, -nan, -nən* variantlarında geniş yayılmışdır. *İlə* qoşmasının imlasında olan bu qeyri-dəqiqlik saitlə bitən sözlərə daha çox şamil edilə bilər. Xüsusilə, *ilə* qoşmasının *y* samitinin əlavəsi ilə işlənən şəkli qəzet və jurnal səhifələrində istənilən qədərdir və ən çox yayılmış formadır. Məsələn: Ümidvarıq ki, jurnalın oxucuları İsa İsmayılzadə istedadının daha bir *faktıyla* tanış olacaq; Lakin onlar bir-birlərini öz *adlarıyla* çağırırdılar.

Qoşmalarda şəkildəşmə meyli *üçün* qoşmasında da özünü göstərir. Orfoqrafiya qaydalarında qeyd edilir ki, ikihecalı qoşmalar aid olduqları sözdən ayrı yazılır. Azərbaycan ədəbi dilində norma hesab olunan bu hadisənin əksinə olaraq *üçün* qoşmasının şəkildəşmiş variantı mətbuat dilində bitişik yazılır: Hə, bu da *səninçün* düşüncənin, düşüncə tərzinin ağılığı; Düşsə *mənimçün* də ordendən, medaldan, bir şey alarsan.

Mətbuat səhifələrində nəqli keçmiş zamanın şəkilçisi (-miş, -miş, -muş, -müş) II şəxs tək və cəmdə -ş samiti olmadan işlənir. Nəqli keçmiş zaman şəkilçisində II şəxs tək və cəmdə -ş ünsürünün düşməsi Azərbaycan dili orfoepik norması üçün normativ hesab olunur, lakin bu hal orfoqrafik norma üçün məqbul hesab edilə bilməz və bu formanın deyildiyi kimi yazılması səhvdir.

Orfoqrafiya düzgün yazı qaydaları olub, hamı üçün məcburi olan qanun səciyyəsi daşıyan dövlət sənədidir. Dil daşıyıcıları arasında müəyyən təsir gücünə malik olan mətbuatın dilində Azərbaycan Respublikası Hazirlər Kabinetinin təsdiq etdiyi orfoqrafiya qaydalarına riayət edilməsi zəruridir. Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında mətbuatın əsas rolu da dilin qrammatik qaydalarına və orfoqrafiyasına ciddi əməl etməklə onun sabitləşməsinə kömək etməkdir.

2001-ci il iyunun 18-də “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” fərman imzalamışdır. Bu fərmanda Azərbaycan Prezidenti yanında Dövlət Dil Komissiyasının yaradılmasında ana dilimizin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsinə daha effektiv şəkildə nəzarət etmək və prosesi ümummillə maraqlar kontekstində tənzimləmək məqsədi daşıyır.

Ulu öndərin 2003-cü il 2 yanvar tarixli fərmanı ilə qüvvəyə minən “Azərbaycan Respublikasının Dövlət dili haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu”nda dövlət dilinin inkişaf proqramının hazırlanması və həmin proqramın həyata keçməsinin dövlət büdcəsindən ayrılmış vəsait hesabına maliyələşdirilməsini hökumətin başlıca vəzifələrindən biri kimi göstərir. Qanunda kütləvi informasiya vasitələrinin dil və üslubunda, televiziya və radio aparıcılarının işində, dublyaj və tərcümələrdə ana dilimizin normalarına əməl olunmasına dair ciddi müddəalar yer almışdır.

14 noyabr 2017-ci il tarixində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin sərəncamı ilə Dövlət Dil Komissiyasının yeni tərkibinin elan olunması və bu Komissiyaya Hörmətli Prezidentin özünün başçılıq etməsi dil sahəsində təməli Azərbaycan xalqının Ümummillə Lideri tərəfində qoyulan dövlət siyasətinin davam etdirildiyinin əyani sübutudur.

İndi Dövlətin bu göstəriş və sərəncamlarına ciddi əməl edib, Azərbaycan dilinin daha da inkişaf etməsinə nail olmaq, onu dünyanın inkişaf etmiş dilləri səviyyəsinə çatdırmaq hər bir vətəndaşın müqəddəs vəzifəsidir.

Ədəbiyyat

1. Adilov M.İ. Qəzet dili. Bakı, 1973
2. Axundov A. Dil və ədəbiyyat. I cild, Bakı, 2003
3. Hüseynzadə Ç. Azərbaycan dilində morfoloji norma. Bakı, 2004
4. Kazımov İ. Müstəqil mətbuatın dilində gedən proseslər // Terminologiya məsələləri. Bakı, 2002
5. Məhərrəmli Q. Kütləvi kommunikasiya və dil. Bakı, 2004
6. Məmmədov İ. Mətbuat və ədəbi dilimizin normaları // Nitq mədəniyyəti məsələləri, II c., Bakı, 1992
7. Məmmədov M. Ana dili və nitq mədəniyyəti məsələləri. Bakı, 2004
8. Cəlilov F. Azərbaycan dili morfonologiyasından oçerklər. Bakı, 1985

НУРИЛА ШАЙМЕРДИНОВА, АЗИЗА АБДРАСИМОВА (ДИХАНБАЕВА)

БИБИГУЛЬ ЖИЕМБАЙ*

Казахстан, Астана

ЯЗЫК И КУЛЬТУРА АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ, ПРОЖИВАЮЩИХ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

The article studies the data of the language, education, culture of Azerbaijan living in the Republic of Kazakhstan within the framework of the state grant project. These data were obtained by field research in the

* Нурила Шаймердинова – доктор филологических наук, профессор
Азиза Абдрасимова (Диханбаева) – докторант 1-го курса специальности «Тюркология»
Бибигуль Жиембай - докторант 1-го курса специальности «Тюркология»

southern, eastern and northern regions of Kazakhstan, questioning respondents, recording authentic texts, samples of oral folk art of the Azerbaijani diaspora in Kazakhstan.

Key words: *ethnogenesis, migration, Azerbaijani language, traditions, customs*

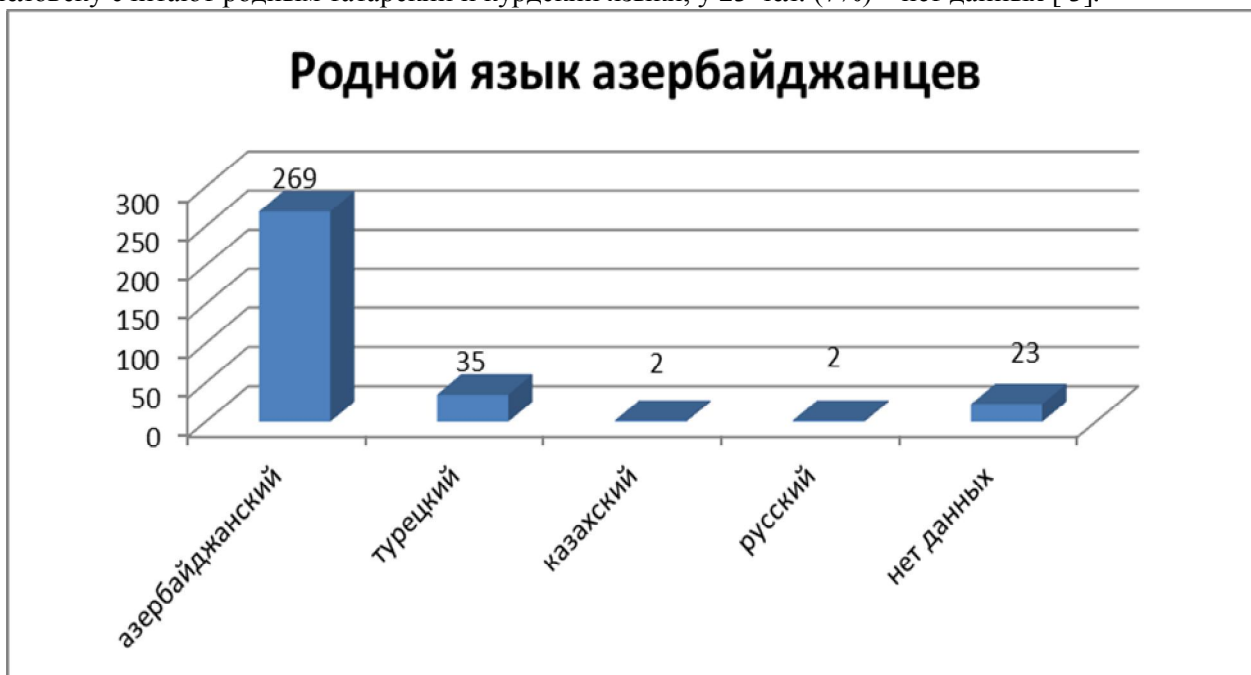
Азербайджанцы – тюркоязычный народ, составляющий основное население Республики Азербайджан. За пределами страны имеются большие диаспоры азербайджанцев, которые исторически проживали и проживают в Турции, Иране, Северном Ираке, Армении, Грузии, Узбекистане, России и в Казахстане. Как отмечается в энциклопедии, в этногенезе азербайджанцев участвовало древнее коренное население Атропатены и Албании Кавказской, смешавшееся с вторгавшимися сюда в 1-м тыс. до н.э. и 1-м тыс. н.э. ирано-тюркоязычными племенами (киммерийцы, скифы, гунны, болгары, хазары, огузы, печенеги и др.). Формирование азербайджанского народа в основном завершилось в XI – XIII вв. в результате вторжений и оседания в Азербайджане новой волны тюркоязычных народов (особенно сельджуков) [1, с. 278].

Миграция азербайджанцев в Казахстан претерпела несколько этапов досоветский, советский: после Великой Отечественной войны по решению компартии азербайджанцы целыми семьями были депортированы на юг Казахстана и в Узбекистан. Миграция в Казахстан продолжалась и в годы освоения целины, переезды происходят и эпоху суверенного Казахстана (ведение бизнеса, новая работа, семейно-личностные отношения). В настоящее время азербайджанская диаспора в Республике Казахстан – одна из многочисленных тюркских диаспор Казахстана [2].

Известно, что азербайджанский язык относится к юго-западной ветви тюркских языков. Он восходит к языку огузских племен эпохи древнетюркских каганатов, т.е. древнетюркскому языку письменных рунических памятников, метаязыку многих тюркских народов Центральной Азии. По морфологическому типу азербайджанский язык – агглютинативный, аналитико-синтетический, с характерным набором грамматических форм и категорий, присущих тюркским языкам. Лексика и частично фонетика испытали влияние персидского и арабского языков. На протяжении XX века азербайджанская письменность менялась четырежды. В настоящее время азербайджанцы используют: арабицу в Иране, латиницу в Азербайджане, кириллицу в Дагестане (России) и в Казахстане.

Одним из ключевых вопросов анкетного опроса является коммуникативная компетентность азербайджанцев, живущих в Казахстане, их отношение и владение родным языком, казахским, русским и другими языками республики. Внимание также уделялось вопросам образования, сохранения этнических обычаев и обрядов.

Согласно определенной модели анкетирования в опросе принимали участие 333 респондентов-азербайджанцев, из которых считают родным языком: 269 чел. (81%) азербайджанский язык, 35 чел. (11%) – турецкий язык, 2 чел. (0,6%) – казахский язык, 2 чел. (0,6%) – русский язык, по одному человеку считают родным татарский и курдский языки, у 23 чел. (7%) – нет данных [3].

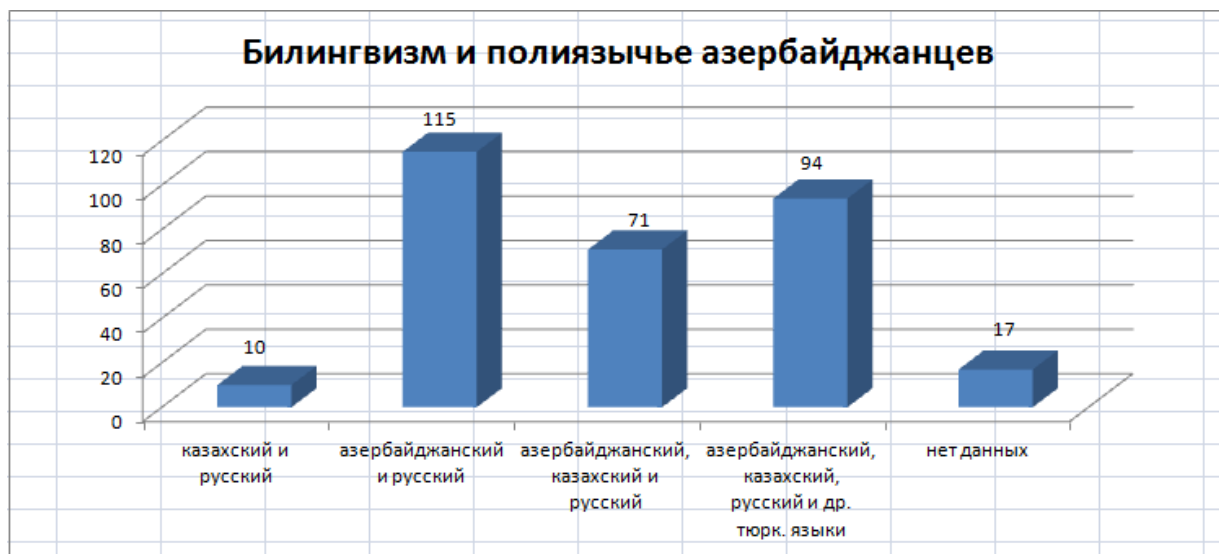

Языком образования у азербайджанцев Казахстана также в большей степени является русский язык, нежели казахский или другие языки, что видно из таблицы ниже:

Язык	Образование						
	Начальное		Среднее		Высшее		
	Дошколь- ное	Началь- ное	Неокончен- ное среднее (техникум, колледж)	Сред- нее	Неокончен- ное высшее	Высшее (бакалав- риат, магис- тратура)	Послевузов- ское (аспи- рантура, докторан- тура)
Рус.	116 чел.	137 чел.	100 чел.	147 чел.	46 чел.	102 чел.	9 чел.
Каз.	32 чел.	39 чел.	27 чел.	24 чел.	10 чел.	15 чел.	1 чел.
Друго е	32 чел.	42 чел.	14 чел.	38 чел.	5 чел.	17 чел.	-
Нет данных	153 чел.	115 чел.	192 чел.	124 чел.	272 чел.	199 чел.	323 чел.

В то же время, азербайджанцы на том или ином уровне неплохо знают казахский язык, ибо 232 человека ответили, что знают казахский язык (70%); 294 человека знают русский язык (88%); 108 человек - турецкий язык (32%); 36 человек - узбекский язык (11%); 4 человека – туркменский (1%); 1 чел. – курдский (0,3%); у 21 респондента нет данных.

Коммуникативная компетенция азербайджанской диаспоры в Казахстане в большей степени представляет собой билингвизм или полиязычие. Так, лишь 3 человека (0,9%) из числа опрошенных говорят только на азербайджанском языке, только на казахском – 2 человека (0,6%) и только на русском языке – 21 (6,3%). В остальных случаях зафиксировано использование двух, трех и четырех языков, о чем свидетельствует диаграмма ниже:

Анализ данных языкового блока показал, что в семейно-бытовых отношениях чаще всего проявляется русско-азербайджанский или казахско-азербайджанский билингвизм, также часто представители азербайджанской диаспоры одинаково владеют тремя языками (азербайджанский, русский, казахский). На работе, в сервисной сфере, в общественном транспорте, на приеме у врача, в нотариальной конторе и т.д. и в общении с людьми других национальностей преобладает использование русского языка, иногда наряду с русским используют и казахский язык. Уровень владения русским и азербайджанским языками, за редким исключением, намного выше, чем знание казахского языка.

Это подтверждается результатами опросов, так как большинство респондентов предпочитают отдавать детей в школы с русским языком обучения. Они читают, пишут, понимают и говорят свободно на этом языке, в то время как употребление казахского языка вызывает затруднения. Но в последнее время государственный язык укрепляется во всех сферах, поэтому постепенно растет число владеющих казахским языком [3].

Респонденты преклонного возраста хорошо помнят образцы устного народного творчества: сказки и мифы, которые им рассказывали их бабушки («Короглу», «Лейли-Меджнун», легенда «Жырттан», «Огузнаме», «Деде Горгут», легенда о «Наби», мифы «Хызыр», «Баят» и др.), молодое поколение

недостаточно знает народные сказки, мифы. Ситуация со знанием казахской литературы прямо противоположна знанию родной литературы: с казахской литературой более знакомо молодое поколение, так как в школах казахский язык и литература входят в учебную программу независимо от языка обучения, в то время как старшее поколение знакомо с казахской литературой в недостаточной степени или вообще не знакомо. В настоящее время респонденты с высшим образованием возрождают знание устного народного творчества, а также родной литературы, используя возможности новых технологий (Интернет), а также участвуя в мероприятиях, проводимых в этнокультурных национальных центрах.

Обычаи азербайджанского народа во многом схожи с обычаями других тюркских народов («Новруз байрам» - один из главных и любимых праздников в Азербайджане, «Рамазан Байрамы», а также ряд свадебных традиций и традиции деторождения: «Бешик той», «Уйлену той», «Хна туну», «Шербет туну» и др.), которые азербайджанцы отмечают в Казахстане. Азербайджанским традициям присущи некоторые отличительные черты, одним из которых является праздник «Новруз гавагы чаршамбалары». Праздник «Чаршамба» («среда») не встречается у других тюркских народов.

Как показало исследование, на данное время азербайджанская диаспора, стабильно развивается, приумножая жизненный опыт, трансформируя его сообразно новым социально-историческим условиям. Большинство казахстанских азербайджанцев искренне считают Казахстан своей родиной и не собираются его покидать.

ZEMFİRA ŞAHBAZOVA*
Azərbaycan, Bakı

MƏTN KOMPONENTLƏRİNİN BAĞLANMASINDA TƏKRARLARIN ROLU

Açar sözlər: Azərbaycan dili, mətn, komponentlər, əlaqə vasitələri, təkrarlar

Role of repetitions in connection of the text components

The complete thought which have been expressed by the sentence, being the basic unit of dialogue and possesses relative character. Therefore, the text becomes a basic unit of super syntactic level. The sentences making the text, communicate among themselves structurally and semantically. This communication can be expressed in the text various means. One of such means are repetitions. Repetitions create various syntactic figures, which connect phrases with each other. In the article is spoken about such types of repetitions as gradation, reduplication, omophora, epiphora, epiphoro-omophoric and etc. In each case are resulted concrete examples.

Key words: Azerbaijani language, text, components, contacts, repetitions

Son zamanlara qədər sintaksisin ən böyük vahidi cümlə hesab edilirdi. Ünsiyyətin əsas vahidi olan cümlənin ifadə etdiyi fikir bitkinliyi nisbi xarakter daşdığı üçün mətn supra sintaksisin ən böyük vahidinə çevrildi. Nitqimiz biri digərindən asılı fikirlər məcmusundan ibarət olduğundan, çox vaxt biz öz fikrimizi bir cümlə çərçivəsində ifadə edə bilmirik. Deməli, nitqimiz yalnız sözlərin, söz birləşmələrinin cümlə daxilində birləşməsi ilə məhdudlaşmır, ayrı-ayrı cümlələr öz aralarında müxtəlif vasitələrlə əlaqələnir və bir-biri ilə müəyyən münasibətdə olur. Bu isə mətnin proqresiyasına səbəb olur. Nitq zəncirini yaradan cümlələr bu zəncirin hər bir üzvü ilə sıx bağlı olur, nəinki özündən sonrakı, həm də əvvəlki və mətnin ümumi semantikasının bir hissəsi kimi bütün cümlələrlə əlaqəyə girir. Mətni (makro və mikro mətni) struktur-semantik cəhətdən formalaşdıran vasitələr isə çox müxtəlifdir.

K.Abdullayev cümləni sintaktik sistemdə son deyil, orta vahid olmasını və bu orta vahidin özünün izmorf və homomorf parametrləri ilə başqa cümlələrlə əlaqəyə girə bildiyini qeyd etmiş və bu cəhəti mətn dilçiliyinin sütun daşları hesab etmişdir (2, 18-25).

Cümlə fikrin ifadəsinin ilkin və əsas dil formasıdır. Onun mənası məntiqi təhlilə açıılır. Kommunikativ sintaksisdə təfəkkürlə dil, nitq və onun vahidləri arasındakı əlaqə birbaşa üzə çıxır. Prosesin özü müxtəlif məntiqi-qrammatik və üslubi xüsusiyyətlərin meydana çıxmasına yol açır. Prosesin hərəkətvericisi isə cümlə olur.

O, «Xallı adlandırdığı portretədən özgə bütün yaradıcılığı boyu yaratdığı, muzeylərdə, xüsusi kolleksiyalarda olan bütün əsərlərini tonqala atıb yandırmağa hazır idi» (4, 144).

Bu cümləyə üzvlənən sintaktik vahid kimi yanaşsaq cümlə yalnız qrammatik mövqedən izah edilə bilər. Bu zaman, yəni cümlə səviyyəsində informasiya propazisiyasını nəzərə almaq tələbi ortaya atılır.

---

* Bakı Dövlət Universiteti Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının professoru, filologiya üzrə elmlər doktoru

Lakin «cümlə yalnız üzvlərinə görə deyil, həm mənasına, həm də informasiyanın çatdırılması vacib olan elementlərə görə üzvlənir» fikirini nəzərə alsaq, informasiyanın daha geniş olduğunu anlayacağıq. Adresantın adresata çatdırdığı informasiyalar belə qruplaşa bilər.

1) Söyləyən rəssamdır. 2) Ömrü boyu rəsm əsərləri yaratmışdır. 3) Bu əsərlər muzeylərdə və xüsusi kolleksiyalarda yer alır. 4) Yaratdığı əsərlərindən birini «Xallı» adlandırır. 5) «Xallı» adlı əsəri ən çox sevdiyi əsərdir. 6) Bu əsərə görə qalan əsərlərini tonqalda yandıra bilər. 7) Bu işə rəssamın «Xallı»nın həsrətini çəkdiyi adama sevgisini bildirir. 8) Bu sevginin həsrəti onu həyatdan usandırmışdır. Göründüyü kimi, cümlənin informasiyası qrammatik mənasından genişdir, sonrakı cümlələrin işlənməsi üçün, izah və mətnin məzmununun açılması üçün yeni cümlə tələbi meydana çıxır. Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, bir-biri ilə məzmununa görə bağlanan ardıcıl cümlələr mətnin yaranmasına səbəb olur. Mətn işə şifahi və yazılı formada ola bilər. Məlumat və bu məlumatların ardıcıl olaraq məzmunu, kompozisiya və ifadəliliyin vəhdətindən əmələ gələn sintaktik vahidə mətn demək olar.

Cümlənin kommunikativ aspekti onun subyekt və predikatı əsasında tamamlanır. Mətnin kommunikativliyi işə söyləyən və dinləyən, yazan və oxuyan arasında olur. Müəllifin ötürdüyü informasiya onu qəbul edən tərəfindən qavranılması müxtəlif dərəcələrdə reallaşır. Mətnyaradıcı kateqoriyaların ən əsası məzmun və rema axınıdır. Tema və rema axını ilkin xətti kateqoriyaları qruplaşdırılan irihəcmli subkateqoriyalardır. Bu subkateqoriyalar bağlılığın qrammatik və semantik paradigmalarını əhatə edir.

Mətnin kommunikativ funksiyası məndaxili əlaqələrlə sıx bağlıdır. Məndaxili əlaqə leksik, qrammatik vasitələrin köməyi ilə həyata keçirilir. Məndəki semantik və formal əlamətlər mətnin kommunikativ şəkildə başa düşülməsinə şərait yaradır. Məndə verilən bütün informasiyalar həmişə dil vahidlərində öz eksplisit ifadəsini tapmır. Bu hər şeydən əvvəl mətnötrücüsü və mətnqəbuledicisinin fon biliklərindən asılı olur. Mətn özü də implisit elementlərdən də xali deyildir. Bu elementlər özünü leksik vahidlərinin mənasında da əks etdirə bilər. İmplikasiya mətnin bütöv məzmununun, bəzən ayrı-ayrı hissələrinin, epizodlarının və abzaslarının məzmununu əhatə edir. Bu implikasiya mətnin semantik «dərinliyində» yerləşir və analitik təfəkkür üçün mühüm rol oynayır. İnformasiyanın müəyyən hissəsinin implisit ifadəsi qəbuledicinin mətnin mənasının başa düşülməsi problemini yaradır. Problemin həlli kommunikasiya aktı zamanı əlavə şərh və digər vasitələrlə mətnin dərk səviyyəsinə qədər asanlaşdırılmasını tələb edir. Həmin tələbetmə mətnyaratma potensialları və bu potensialların dildə ifadəsi mətnin mənasını aktualaşdırır. Mətn müəyyən əlaqələnmiş cümlələrin ardıcılığından təşkil olunduğu üçün komponentlərin əvvəlki hissələrinin daşdığı informasiya sonrakı hissələrdə təkrarlana bilər. M.Vəliyevanın yazdığı kimi «Mətnin quruluşunda özünü göstərən təkrarlıq hadisəsi struktur kompozisiyon funksiyaya daşıyır

Bu özünü onda göstərir ki, təkrar komponentlər çərçivələndikləri zaman əlaqəli cümlələr toplusu bitkin frazafövqü birliyə çevrilir. Tekst qapanır və onun tərkibini bitmiş hesab etmək olar» (5, 160-164).

Sintaktik bütövün yaranmasında təkrarlar bütöv bir sistem yaradır. Sintaktik bütövlərdə təkrarların müxtəlif struktur növləri iştirak edir. Təkrarlar sintaktik bütövün vahidliyinə, möhkəmliyinə və bütövlüyünə xidmət edir. Sintaktik bütövde təkrar ünsür kimi söz də, bütöv cümlə də çıxış edə bilər. Bütöv cümlə sintaktik bütövün təkrar edilən ünsürü kimi çıxış etdikdə, təbii ki, öz müstəqilliyini itirir və cümlə kimi onun struktur dəyəri azalır, hətta cümlə sintaktik bütöv daxilində özünü sintaqm kimi aparır, daha böyük sintaktik vahidin tərkib hissəsi kimi qavranılır. Sintaktik bütövün işlədilməsində elə məqamlara rast gəlirik ki, onun düyünlü nöqtələrində təkrar effektiv rol oynayır. Belə məqamda sintaktik bütövün düyün komponentlərinin bir-birinə bağlanmasında ayrı-ayrı sözlərin və söz birləşmələrinin işlənməsindənə, cümlələrdən istifadə edilməsi daha effektiv nəticə verir. Aşağıdakı sintaktik bütövü nəzərdən keçirək:

Bircə burasını mən başa düşə bilmirəm ki, bəs indiyə kimi harada idilər bu göz yaşları?! Harada idi bu göz yaşları, İran məmləkəti qeyrətsiz hakimlər, biar vəzirlər və bimürüvvət ruhanilərin bərəkətindən əcnəbi hökumətlərə hamal olanda?! Harada idi bu göz yaşları, Təbrizdə dul övrətlər, yetim və fəqirlər torpaq yeyəndə?! Harada idi bu göz yaşları, Tehrandə hürriyyət mücahidlərinin qanları küçələrdə su yerinə axanda?! Hanı mənim o iranlı dostum ki, mənə deyir iranlılara sataşma. Qoy bir gəlsin mənə cavab versin görüm, harada idi o göz yaşları?! (C. Məmmədquluzadə).

Gördüyümüz kimi, bu nümunədə bütöv cümlə sintaktik bütövün təkrar edilən ünsürü kimi çıxış edir. Gətirilən nümunədə «Harada idi bu göz yaşları» cümləsi bir neçə dəfə təkrar edilir. Üstəlik, sintaktik bütövün ümumi məzmun və emosional istiqaməti onun semantik-struktur sərhədlərini elə cilalayır ki, təkrar edilən cümlə ayrıca sintaktik vahid kimi nəzərə çarpmır, qəbul edilmir. Sintaktik bütövün təkrar olunan «Harada idi bu göz yaşları» komponenti üzvi surətdə sintaktik bütövün quruluşuna daxil olur və bir tərəfdən emosionallığı artıran üslubi vasitə, digər tərəfdən, quruluş baxımından əsas mətnyaradıcı vasitə rolunu oynayır.

Təkrarların müxtəlif fiqurları və növləri vardır. Buna biz geninasiya və reduplikasiya növünü göstərə bilərik.

Geminasiya və ya reduplikasiya təkriri haqqında A.Bəylərova yazdığı kimi «eyni nitq vahidi bir misra və ya cümlənin əvvəlində, ortasında, yaxud da sonunda ardıcıl olaraq təkrar edilir ki, bu da həmin ifadəyə

xüsusi çalarları əlavə edir» (3, 69).

Nöqsən mənim, haqq sənin.
Haqqın,
Haqlar önündə də gücsüzdür ancaq sənin!
Ağla, ey gülüm, ağla
Ağla, ey könlüm ağla! (B.Vahabzadə)

Təkrarların mətnə işlədilməsi, onun xüsusiyyətləri haqqında Q.Kazımov haqlı olaraq yazır: Təkrar olunan element mətn daxilində aparıcı bir xətt kimi seçilir və daha çox yadda qalır. Hər cür nitq vasitələrinin – səslərin, sözlərin, birləşmə və ifadələrin, cümlələrin təkrarı mümkündür. Yazıçı üslubundan asılı olaraq, təkrarların müxtəlif növlərindən istifadə edilə bilər (6, 464).

Məsələn:

Savadsızdır,
Adını da yaza bilmir
Mənim anam...
Ancaq mənə,
Say öyrədib
Ay öyrədib
İl öyrədib...
Kitab - kitab sözlərimin
Müəllifi – mənim anam (B.Vahabzadə)

Gördüyümüz kimi “Mənim anam” söz birləşməsinin təkrarı mikromətni qapadır.

Təkrarların bir qisminə sözlər eyni formada deyil, müxtəlif qrammatik formada təkrar olunur. Bu forma və məzmunun ifadəsində təkrarın rolunun daha rəngarəngliyinə, mətnin möhkəmliyinə səbəb olur.

Məsələn:

İndi qanıram ki, məndən heç demə,
Bir «mən»də var imiş məndən o tayda (B.Vahabzadə)

Bu şeirdə təkririn müxtəlif növündən istifadə edilmiş – bu təkrir mətnyaratmaqla bərabər, ekspresivlik emosionallıq da ifadə etmişdir. Bu haqda A.Bəylərova yazır: Söz sənətkarları ifadəni qüvvətləndirmək və həyəcan əmələ gətirmək, fikri daha aydın və dəqiq vermək məqsədilə geminasiya fiqurundan istifadə edirlər: (3, 71) Bu fiqurdan istifadə edən müəllif mətnin komponentlərini sıx bağlamaqla yanaşı fikrini təsdiqini, hətta inadlı, təkidli şəkildə təsdiqini əks etdirir. Yuxarıdakı nümunədə «öyrədib» komponenti bu vəzifəni əyani şəkildə nümayiş etdirir. Mətnin giriş cümləsi kimi götürülən «mənim anam» son komponent kimi işlənməsi, isə mətnin bütövləşməsinə, qapanmasına xidmət edən «məsafəli» təkrardır. Belə təkrar anafirik təkrarın bir növü kimi qəbul edilir. «Anafirik təkrirlər misra cümlə, bənd, abzas və fəsillərin əvvəlində işlənmə mənasına görə qruplaşdırmaq mümkündür» (3, 75) yazan A.Bəylərovanın fikrinə şərik olaraq deyə bilərik ki, anaforarik təkrarlar təkəz emosionallıq, ekspresivlik yaratmaqla kifayətlənmir. A.M.Abbasovanın yazdığı kimi «əsərin əsas ideyasını daşıyan memarlıq vasitəsi kimi çıxış edir, bütün abzasın strukturunu və xarakterini müəyyən edir» (1, 68).

Nümunədə şəxs əvəzliyi müxtəlif qrammatik formalarda təkrar edilir. Bu təkrar ayrı-ayrı misrada olsa da, beytin tamamlanmasına, fikrin emosional ifadəsinə, xidmət edir. Bu mikroməndəki təkrar bağlılığın bir çox xüsusiyyətlərini, yəni parasodik, leksik, eyni zamanda morfoloji xüsusiyyətlərini özündə birləşdirir. Bir nitq hissəsi kimi əvəzliyin konkretlik bildirməməsi mikromətnin məzmununun ümumilik bildirməsini önə çıxarır. «Mən» şəxs əvəzliyi bir şəxsi şairin özünü deyil, ümumiliyi əks etdirir, misraya fəlsəfi fikrin ifadəçisi kimi də daxil olur.

Anafirik təkrarlar mətnə xüsusi vəzifələr daşıyır. Bu adresatın adresanta demək istədiyini önə çəkir, diqqətini cəlb edir. Bu funksiyalar eyni zamanda məzmun bağlılığını gücləndirir.

I bənd   **Ayrıldıq**... güc gəldi bizə hücumlar,
                                 Ayrıldıq, usanıb tənədən, sözdən;

Bəzi halda anafirik təkrir bir misrada olur. Bu zaman məzmununda təkid, inad, daha çox israr özünü göstərsə də, qrammatik bağlılıq da diqqətdən kənar qalmamalıdır.

II bənd   **Ayrıldıq**... nəğməmiz qaldı yarımçıq
                                 Fikirlər pərişan, könüllər qırıq.

III bənd   **Ayrıldıq** ...
                                 Ayrılmmaq istəmədən biz (B.Vahabzadə)

Bu şeirin mikrotemasında «ayrılıqdan» söhbət açılır. Şair mikrotemanın acılışında da ayrılığın səbəbi, əzabı və nəhayət, ayrılığın sevgini söndürə və unutdura bilməyəcəyi qənaətinə gələrək deyir «Unuda bilməkçün səni sevgilim, Təzədən doğulum, təzədən gərək!». Bəzən bu misralardakı təkrir bəndlər arasında əlaqə yaradaraq tematik praqresiyaya səbəb olur. Mətnə aktual üzvlənməni izləsək, tema rema əvəzlənməsi fikri inkişaf etdirir.

Anaforik təkrarlar bəzən ardıcıl cümlələrdə, misralarda özünü göstərir. Bu isə mətnin zəncirvari şəkildə bağlanması xidmət edir, tema, rema axını mətni daha sıx bağlayır. Təkrarlar üzvün aktuallaşmasına səbəb olur.

Sevil sakitcə oturub kitab oxuyurdu və **xəbəri yox** idi ki, cəmi yarımca saat bundan əvvəl onun bu **xurmayı** saçları bütün dənizin üzərinə yayılmışdı; **Xəbəri yox idi ki, Baladadaş** dənizin üzərinə yayılmış **bu saçları** cəmi yarımca saat bundan əvvəl öpürdü; **Xəbəri yox idi ki, onun bu xurmayı** saçlarının şorməzə təmini **Baladadaş** indi də dodaqlarında hiss edirdi. (Elçin)

Nümunə göstərilən mikromətnə təkrarların işlənməsi mətnin komponentlərini sıx bağlayır. Amma həmin mikromətnə xronotopların da mikromətnin bağlanmasıdakı mühüm rolunu danmaq olmaz. Mikrotemadan məlum olur burada zaman və məkan Baladadaşın xəyalındadır. Bu xəyal bağlılığı qeyri –real zaman və məkanla bağlıdır. Mikromətnə temperal zaman anlayışı indi, yarımca saat bundan əvvəl sözləri ilə mətnin komponentlərini daha sıx bağlayır, mətnin proqresiv inkişafına daha böyük təkan verilir.

Mətn komponentlərinin bağlanması epiforik təkrarın müxtəlif növlərindən, anafora-epiforik təkrarlardan da geniş istifadə edilir.

Mənə məhəbbətli bir nəğmə gətir,
Məhəbbət imzalı bir nəğmə gətir. (M.Araz)
Oxuyum, oxuyum o yarım üçün,
Onu cehiz verim qızlarım üçün

Epiforik təkrarlar misra, bənd, cümlə və fəsillərin sonunda işlənir və bu işlənmə ilə də bir neçə funksiyanı yerinə yetirməli olur. Birinci növbədə mətnə xatırlatma, təkid, emosionallıq, ritmiklik yaradır. Mətnin komponentlərinin sonunda təkrar olunan söz, söz birləşməsi və ya cümlə, cümlənin müəyyən hissəsi əsas etibarilə iki funksiya daşıyır. Bu söylədiklərimiz təkcə epiforalara deyil, əksər təkrir və onun növlərinə aid edilə bilər.

1) Qrammatik funksiya. 2) Üslubi funksiya.

Əizim, dişdə nə var?
Qan durulub dişdə nə var?
Güldün, ağlımı apardın
De bu gülüşdə nə var?

Ardıcıl gələn misralarda təkrir əvvəlki cümlələrlə əlaqə yaradır, mətnin bütövləşməsinə, fikrin ifadəsinə xidmət edir. Özünü göstərən qrammatik xüsusiyyətlərdən biri də adresatın fikrinin adresanta çatdırılmasıdır. Bu isə tema rema axını ilə baş verir. Son misrada sual cümləsi vasitəsilə fikir qətiləşir.

Üslubi baxımdan isə təkrar ritm, temp, qafiyə, obrazlılıq, emosionallıq və ekspresivliyə xidmət edir. Epiforik qaydada təkrarların mətn komponentinin yaratdığı bağlılıq müxtəlif poetik fiqurlar yarada bilər. Bəzən ayrı-ayrı bəndlərin sonu eyni misra ilə bitir. Bu isə bəndlərin məzmun əlaqəsi ilə bağlanmasını təmin edir.

I bənd   Sanırdıq dünyanı ucsuz-bucaqsız,
Dağıldı o köhnə təsəvvür, güman.
Dolandıq başına bir saata biz.
Gör nə kiçikmiş anamız cahan.

Bu şeir özü dörd bəndlikdir və hər bir bənd eyni misra ilə qurtarır. Bu isə hər bir bəndin – mikrotemanın bir makrotemada birləşməsi üçün epiforik işlənen vahiddən istifadə edilməsinə nümunədir.

II bənd   Dünyanı yenidən bölüşmək üçün
Qan tökdü krallar, şahlar hər zaman
Demə bir bombayla dağıtmaq mümkün,
Gör necə kiçikmiş anamız cahan (B.Vahabzadə)

Üslubi cəhətdən epiforik qaydada təkrar olunan misranın qrammatik yükü də çox rəngarəngdir. Bu təkrar fikrin təsdiqini inadla, daha emosional bitdirməklə yanaşı mikromətnin hissələrini qapayır, sonra gələn hər bir mikrotemanı əvvəlkinə bağlayır. Bu məzmun və qrammatik bağlılıq hesab oluna bilər.

Mətnin komponentlərinin bağlanması təkririn bir növü olan simplokadan da istifadə oluna bilər. Belə bağlılıqda həm anafora, həm də epiforadan istifadə edilir.

1. **Kölgəyə** dönmüşdüm, səni gördüncə,
Sənin işığında yox oldu kölgəm (B.Vahabzadə)
2. Bu dağda quzu mələr,
Quzu mələr, çoban gülər.
3. Hüsniyəni mən Yusifi – Kənanə nisbət qılmışam
Qılmışam nisbət vəli, Şahənə nisbət qılmışam (Xətayi)

Birinci nümunədə təkrar anafora – epiforik, ikinci beytdə isə epifora – anaforik, üçüncü nümunədə epifora – anafora – epiforik bağlanma özünü göstərir.

Qeyd etmək lazımdır ki, təkrar termini ilə heç də həmişə əvvəldə işlənməmiş dil - nitq vahidinin sonra eynilə təkrarı nəzərdə tutulmur. Sintaktik bütövün təkrar edilən komponenti transformasiyaya da uğraya

bilər. Aşağıdakı mətnə diqqət edək:

Aman günüdür, bizi müsəlman millətini yetmiş iki millətin vəkillərinin içində biabır etməyiniz. Elə rəftar etməyiniz ki, desinlər: Bu müsəlmanlar bədab, bihəya və sırtıq millətdir. Aman günüdür, mənim, bu nəsihətimi nəzərdə saxlayınız. Bunun da çarəsi heç dinməməkdir. (C.Məmmədquluzadə).

Şəxs şəkilçilərindən aydın olur ki, sintaktik bütövə ikinci şəxsin cəmi haqqında danışılır, lakin mətnin daxilində ikinci şəxs əvəzliyi nəinki mübtədə (sintaksisin qanunlarına görə, mübtədə funksiyasını yerinə yetirən ikinci şəxs, eləcə də birinci şəxs əvəzliyinin cümlədə zahirdə olması vacib deyil, çünki o, istər ismi, istərsə feili xəbərin şəxs şəkilçisində özünü göstərir), hətta tamamlıq kimi də zahirdə yoxdur, lakin sintaktik bütövə mətn boyu gizli şəkildə sıx-sıx mübtədə kimi çıxış edir. İkinci şəxs əvəzliyi sintaktik bütövə gizli şəkildə təkrar edilir. Dilçilik ədəbiyyatında belə təkrar elementin ellepsisi adlandırılır.

Ədəbiyyat

1. Abbasova A.M. Dilçilik və bədii mətn. Bakı: Maarif, 1990, 80 s.
2. Abdullayev K.M. Mətn dilçiliyinin müstəqil sahəsi kimi//Azərbaycan dilində sintaktik bütövlər. Bakı: Mütərcim, 2012, s.18-25
3. Bəylərova A. «Bədii dildə üslubi fiqurlar, Bakı: Nurlar nəşriyyatı, 2008, 210 s.
4. Bünyad Y. Portret // Azərbaycan jurnalı, №1, 2018, s.144
5. Vəliyeva M. «Kitabi-Dədə-Qorqud»un dilində talesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini əlaqələndirən vasitələr // Dilçilik məsələləri. Bakı, AMEA Dilçilik İnstitutu nəşri, 2005, №3, s.160-164.
6. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: “Ünsiyyət” nəşriyyatı, 2000, s. 458

HATİCE ŞAHİN, EBRU KUYBU*

Türkiye, Bursa

TÜRKİYE TÜRKÇESİ VE AZERBAYCAN TÜRKÇESİNDE ORGAN ADLARIYLA KURULAN DEYİMLER ÜZERİNE

Anahtar Sözcükler: *Söz varlığı, organ adları, deyimler, Azərbaycan Türkçesi, Türkiye Türkçesi*

Idioms Which Include The Names Of Organs In Turkey Turkish And Azerbaijan Turkish

Turkey Turkish Oguz group was established with Azerbaijan Turkish name is observed in organs rich in idioms. There is great unity in the idioms established by organ names in the tongues of these two Turkish communities, which have great similarities both geographically and culturally. In addition to this similarity and dignity, it is seen that the two divisions occasionally reveal their meaning distinctions. Turkey is known to be falling out of use, but the Turkish statement indicating continuity of Azerbaijan in Turkish. It can also be seen that the meanings of the statements expand and contract in two different writing languages.

In this paper, dictionaries founded with organ names detected through idioms, Azerbaijan and Turkey will be compared in Turkish.

Key Words: *vocabulary, organ names, phrases, Azerbaijani Turkish, Turkey Turkish*

GİRİŞ. Dil, bir toplumun sürekli gelişen, yaşayan ve kültürü aktaran sosyolojik varlığıdır. En eski zamanlardan beri insanlar duygu ve düşüncelerinin yansımalarını dillerine aktarmış, bunları çeşitli kalıp ifadelerle ortaya koyma yolunu seçmişlerdir. Bu durum, atasözü ve deyimleri ortaya çıkarmış ve dillerin en canlı ifade araçlarını oluşturmuştur.

Bir dilin söz varlığı ve temel söz varlığı içinde özellikle o dile özgü anlatım yollarının en tipik taşıyıcıları olarak düşünülen deyimler ise dilde çekici anlatım özelliği taşıyan kelimelerin çoğu kez gerçek anlamından uzaklaştığı kalıplaşmaları içerir. Deyim nitelikli söz kalıplaşmaları bir durumu daha ilginç şekilde anlatmaya yarar. Deyimler dilin yapı ve anlam zenginliğine katkı sağlarlar.¹

Dillerin söz varlığındaki kelimeler, çeşitli nitelik ve niceliklerine göre ele alınıp değerlendirilebilirler. Bu değerlendirmeler sonucunda diller hakkında genel yargılara varılabilir. Örneğin söz varlığı içindeki isim ve fiil türündeki kelimeler karşılaştırılıp sözvarlığının genel ağırlığı ortaya konabilmekte ya da dış öğeler (alıntı) ele alınıp söz varlığının yerliliği veya katışıklılığı hakkında fikir edinilebilmektedir.² Temel söz varlığı deyince akla ilk gelen unsurlar, organ isimleri başta olmak üzere insanların temel ihtiyaçlarını

*1.Prof. Dr., Uludağ Üniversitesi; 2. Arş.Gör., Uludağ Üniversitesi

¹ Hatice Şahin, *Türkçede Organ İsimleriyle Kurulmuş Deyimler*, Uludağ Üniversitesi Basımevi Müdürlüğü, Bursa, 2004,s.2.

² Levent Doğan, “Türk Dilinde Organ Adları Üzerine Bir İnceleme-Ana ve Ara Temel Kelimeler-“, *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.6, s. 1, 2005.

karşıl原因 hareketleri, akrabalık ilişkilerini, sayıları ve bunlarla doğrudan ilgili olan diğer³ kavramları yansıtan kelimelerdir... Temel söz varlığının sınırlarını çizirken insanın odak alınması gerektiği göz önünde tutulursa organ isimlerinin temel söz varlığı içindeki önemli yeri de kendini hemen belli eder.”

Türkçede deyim örnekleri incelendiğinde de ilk dikkati çeken, organ adlarıyla kurulan deyimlerin çokluğudur. Deyimleşme sürecinde organ adları aldıkları eklerle bile dilin anlatım yollarını zenginleştirmiştir. Organ adlarıyla kullanılan deyimler Türk dilinin en eski yazılı belgelerinden itibaren tespit edilmiş ve günümüze kadar işlek bir biçimde kullanılmıştır.

Azerbaycan Türkçesi de Türk dilinin genelinde olduğu gibi organ adlarıyla kurulmuş deyimler açısından zenginlik göstermektedir. Aynı yazı dilinin iki ayrı dairedeki görüntüsü olarak kabul edilen Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesinde organ isimleriyle kurulan deyimlerde büyük ölçüde birlik görülmektedir. Deyimlerin zenginliği ve yapısı açısından böyle bir paralellik ortada olmasına rağmen iki sahada zaman zaman anlam ayrılıklarının ortaya çıktığı, Türkiye Türkçesinde kullanımdan düşen ancak Azerbaycan Türkçesinde devamlılık gösteren deyimlerin olduğu, deyimlerin anlamlarının iki farklı yazı dilinde genişleyip daralabildiği de görülebilmektedir.

Azerbaycan Türkçesindeki deyimlerin Türkiye Türkçesindeki deyimlerle karşılaştırıldığı bu çalışmada Azerbaycan Türkçesinin söz varlığını iki farklı kültür kalıbının etkisiyle oluşturduğuna dair görüşleri de hatırlamak gereklidir. Seyfettin Altaylı: “ Azerbaycan Türkçesi bugün ne yazık ki, iki kültür kalıbının etkisiyle karşımıza çıkmaktadır. Birisi Güney Azerbaycan’da Fars şovenizminin, diğeri de Rusça vasıtasıyla Lâtin kökenli kelime ve söz gruplarının etkisinde oluşmuş bir yapıyla karşımızda durmaktadır. Kuzey Azerbaycan’da takriben 250 yıllık Rus, Güney Azerbaycan’da ise hatta ondan da eskilere dayanan Fars kültür baskısının etkisini görmektedir.” demektedir.¹

Yöntem

Bu bildiri Azerbaycan Türkçesinde ve Türkiye Türkçesinde organ adlarıyla kurulmuş deyimler, sözlükler kanalıyla tespit edilerek karşılaştırılacaktır. Deyimlerin tespit edilip sözlüklere alınması konusunda bazı eksiklerin olabileceği göz önünde bulundurulduğunda ele alınan ve karşılaştırılan deyimlerin Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesindeki bütün deyimleri kapsadığını iddia etmek yanlış olur. Bu çalışma ancak sözlüklerde yer alan deyimler konusunda bir karşılaştırma ve değerlendirme yapmayı amaçlamaktadır. Karşılaştırmalar yapılırken yapıları ve anlamları açısından farklılık gösteren deyimler üzerinde durulmasına, farklılıkların grafiklerle gösterilmesine çalışılacaktır. Aynı anlama gelip kelime seçiminde farklılıkların olduğu deyimler üzerinde daha çok durulacaktır. Çağdaş Türk lehçelerine karşılaştırmalı olarak bakıldığında, kendilerini karakterize eden bazı ses ve yapı farklılıkları görülmektedir. Lehçeler, bazı alanlarda tercih ettikleri kelimelerle söz varlığı açısından da farklılık gösterirler. Yani, bir kavram için bazı lehçe gruplarının kullandığı kelimeye karşılık olarak, diğer bazı lehçe gruplarında başka bir kelime tercih edilmektedir.² Bu durum göz önünde bulundurulurken Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesi arasında görülen bu denk çiftlerden de bahsedilecektir. Bildiri metninin uzamaması için sadece Türkiye Türkçesinden farklı deyimler bu çalışmaya konu edilecektir.

AĞIZ

Türkiye Türkçesinde tespit edilmiş; ağız, baş, dil, el, ayak gibi isimlerle kurulmuş yüzlerce deyim bulunmaktadır. Boyun, omuz, bağır, bilek gibi isimlerle kurulanların sayısı ise biraz daha azdır. Bu açıdan bakıldığında Azerbaycan Türkçesindeki deyimlerin tarama yapılan sözlüğe göre sayısının daha az olduğu görülmektedir. Ancak yukarıda da belirtildiği gibi diğer sözlüklerin kullanılmamış olması ve dildeki deyimlerin hepsinin sözlüklere alınmamış olması gibi nedenlerle sayı bakımından bir karşılaştırma yapmanın doğru ve mümkün olamayacağı ortadadır. Azerbaycan Türkçesinde tespit edilmiş ağız kelimesiyle kurulan deyimlerin bir kısmı biçim açısından aynı olmasına rağmen, anlam açısından farklılık gösterirler. Bir kısmında sürç-/sürüş-, bük-/büz-, köpür-/köpüklen- gibi kelime değişiklikleri de görülür. Fakat hem biçim hem de anlam yönünden örtüşmeyen deyimlerin sayısı da az değildir.

BEYİN

Duyum ve iletişim merkezlerinin bulunduğu organ olarak yer alan beyin, taranan sözlüğe göre Azerbaycan Türkçesinde sekiz deyimde geçmektedir. Bu deyimlerdeki beyin kelimesinin aşağıdaki örneklerde olduğu gibi Türkiye Türkçesinde genellikle akıl ile karşılandığı görülmektedir.

Bununla beraber, Türkiye Türkçesinde kullanılmayan ancak Azerbaycan Türkçesinde yer alan beyin organ adıyla kurulmuş deyimler de mevcuttur.

Türkiye Türkçesinde de kullanılan *kan beynine sıçramak* ve *beyni dağılmak* deyimleri hem yapısı hem de anlamı bakımından eş biçimde Azerbaycan Türkçesinde kullanılmaktadır.

³ Hatice Şahin, *Türkçede Organ İsimleriyle Kurulmuş Deyimler*, Uludağ Üniversitesi Basımevi Müdürlüğü, Bursa, 2004, s.1.

¹ Seyfettin Altaylı, “Atasözü ve Deyimler Arasındaki Farklar”, *Karadeniz Araştırmaları*, sayı 25, 2010, s. 125-134.

² Gürer Gülsevin, Kutadgu Bilig’in Dilinde Lehçelerin Özellikleri: ‘denk çiftler’, *Turkish Studies Volume 2/2*, Spring 2007.

BOĞAZ

Boynun ön bölümü olan boğaz için Azerbaycan Türkçesinde tespit edilen üç deyim, Türkiye Türkçesinde yer almamaktadır. Türkiye Türkçesinde düşüncesiz ve çok konuşma, çok yeme, iştah, geçim gibi kavramlarla ilgili deyim kuran kelime, Azerbaycan Türkçesinde İkisi tartışmak, diğeri boğazına düşkün olmak anlamındadır.

BOYUN

Gövdenin başla omuz arasında kalan kısmı olarak değerlendirilen boyun kelimesi, Türkiye Türkçesinde çok sayıda deyimde sevgi, bağlılık, tabiiyet, borçlu olmak, üzgün olmak gibi kavramlarla ilgili deyimlerde geçmektedir. Azerbaycan Türkçesinde de Türkiye Türkçesiyle hem yapı hem de anlam olarak eş olan deyimler yer aldığı gibi Türkiye Türkçesinde kullanılmayan deyimler de mevcuttur. “**Boynunu burmag:** mazlum mazlum durmak” deyimi, Türkiye Türkçesinde sözcük değişimi ile *boynunu bükmek* haliyle geçmektedir. Kelime ve anlam açısından örtüşmeyen deyimlerde de genellikle boyun kelimesi Türkiye Türkçesinde yük, görevle ilgili deyimlerde kullanılan omuz kelimesinin yerine kullanılmıştır.

BURUN

Suluk alıp vermeye yarayan yüzün üstünde yer alan organ olarak tanımlanan burunla ilgili kurulan deyimler, benzerlik, zarar görmek, karışmak, yakınlık, zorluk, mücadele gibi çok çeşitli duygu ve durumları anlatır. Azerbaycan Türkçesinde tespit edilmiş olanların “burnu kanamamak, burnundan gelmek, burnundan düşmek gibi deyimler dışında aşağıda verilen örnekler bazen anlam bazen de biçim açısından Türkiye Türkçesinden farklılık göstermektedir.

Türkiye Türkçesindeki burnu havda olmak deyiminin kelime tercihindeki farklılıkla *burnunu yuharı tutmag* biçimindeki örneği dışında *burnunu sürtmek* ve *burnunu ovmag* deyimleri Türkiye Türkçesiyle örtüşmemektedir.

DAMAK

Ağız boşluğunun tavanı olarak adlandırılan damakla ilgili deyimler Türkiye Türkçesinde; susamak, korku anında birtakım hareketler yapmak, tadını unutmamak gibi anlamlarla kullanılmıştır. Azerbaycan Türkçesinde ise Türkiye Türkçesiyle kıyaslandığında damakla ilgili deyimlerin kelime ve anlam açısından örtüşmediği tespit edilmiştir.

Damak kelimesinin Azerbaycan Türkçesindeki çağrışım alanıyla Türkiye Türkçesindeki alanı dikkat çekecek düzeyde ayrılık göstermektedir. Buna göre Azerbaycan Türkçesinde damak; ağız tadı, keyif, neşe, alçakgönüllülük, iyi ilişkiler gibi durumları ifade etmektedir.

DAMAR

Canlılarda kanın ve besleyici sıvıların dolaştığı kanal olarak adlandırılan damarla ilgili deyimler Azerbaycan Türkçesinde Türkiye Türkçesiyle eş olarak inat etmek anlamıyla kullanılmaktadır.

Damarı kuru- deyimi Türkiye Türkçesinde kötü huyları ortadan kalkmak anlamında kullanılmaktadır. Azerbaycan Türkçesinde ise Türkiye Türkçesinden farklı olarak korkudan dehşetten donup kalmak biçiminde geçmektedir.

Damarını tapmag: Huyunu, zayıf noktasını öğrenmek

Birinin huyunu, zayıf noktasını bulmak anlamında kullanılan damarını tapmag deyimi Türkiye Türkçesinde damarını bulmak biçimindedir. Burada denk çiftler olarak bul-/ tap- kullanılmıştır. Türk diyalektlerinde farklı kelime tercihi olduğu en çok bilinen şekil budur. Bu anlamda, Köktürkçede bul- fiili kullanılmıştır. Eski Uygurcadan itibaren, tarihi metinlerimizde tap- şekli de görülmeye başlamıştır. Batı Oğuzcasında bugün bul- şekli standarttır. Oğuzca olan Azerbaycan ve Türkmen Türkçeleri ile Oğuzca olmayan lehçelerde ise tap- şekli yaygındır. Bu duruma uygun olarak Azerbaycan Türkçesi deyimlerinde tapmag biçimiyle kullanılmaktadır.

Damarına düşmek: gönlüne göre olmak, hoşuna gitmek

Türkiye Türkçesinde damarla kurulmuş deyimlerle hem kelime hem de anlam açısından örtüşmeyen bir deyim olarak damarına düşmek yer almaktadır.

DİL

Tatmaya, yutkunmaya, sesleri boğumlamaya yarayan tat alma organı olarak tanımlanan dil ile ilgili Azerbaycan Türkçesinde de çok sayıda deyim bulunmaktadır. Türkiye Türkçesiyle kıyaslandığında Azerbaycan Türkçesinde dil kelimesinin ağız için de kullanıldığı gözlemlenmektedir. Bu durum, dil deyimlerinin ağızla kurulan deyimlerle karşılaştırılması durumunu da ortaya çıkarmaktadır. (ağız aç- / dil aç)

Bu grupta sıralanan deyimlerin kelime seçimi açısından farklılaştığı görülmektedir.. Dili gurumag, dilinden kaçirmag deyimlerinin Türkiye Türkçesinde ağız kelimesiyle kurulduğu görülmektedir. Dilinde tük bitmek deyimi dilinde tük bitmek şekliyle, dil göstermek deyimi ise dil çıkarmak haliyle Türkiye Türkçesinde yer almaktadır.

Türkçede en fazla deyim kuran organlardan olan dil, Azerbaycan Türkçesinde Türkiye Türkçesinden çok farklı deyim yapıları da kurabilmektedir.

DİZ

Kaval, baldır ve uyluk kemiğinin birleştiği yer olan diz, Azerbaycan Türkçesinde dört deyimde geçmektedir. Bunlar Türkiye Türkçesiyle karşılaştırıldığında;

Biçim ve Anlam Açısından Aynı Olanlar

diz çökdürmek ve diz çökmek deyimleri biçim ve anlam açısından aynı düzende ve anlam çerçevesindedir. İki deyim ise kelime seçimi ve aktardığı anlam yönünden Türkiye Türkçesiyle örtüşmemektedir. **Dize çıkmag**: Haddinden fazla olmak, çok olmak ile **dizlerini gucmag**: aciz çaresiz boynu bükük, zavallı bir şekilde oturmak.

Türkiye Türkçesinde aynı anlama gelen deyimlerde **dize çıkmak** yerine **çizmeyi aşmak**, **dizlerini gucmag** yerine de **dizlerini kırıp oturmak** deyimini yaygın olarak kullanılmaktadır.

KOL

Omuz başından parmak ucuna kadar olan kısmı ifade eden kolla ilgili deyimler Türkiye Türkçesinde aciz duruma düşmek, bir kimseyi himayesi altına almak, bir işe tüm gücüyle hazırlanmak, birini içtenlikle karşılamak gibi durumların ifadesinde kullanılmaktadır. Azerbaycan Türkçesinde de kelime farklılığıyla bu isimle kurulan deyimler aynı durumları anlatır.

Türkiye Türkçesindeki kolu kanadı kırılmak deyimini sınınmak fiiliyle kullanılmıştır. Kırıl- / sın- denk çifti olduğu görülür. Golundan tutmag deyimini ise Türkiye Türkçesinde el kelimesiyle kullanılmaktadır. Bu deyimler anlam açısından eşittir.

Bununla beraber Türkiye Türkçesinde olmayan deyim örnekleri de bulunmaktadır.

KULAK

Başın iki yanında işitme organı olarak adlandırılan kulakla ilgili deyimler Azerbaycan Türkçesinde de sıklıkla kullanılmaktadır. Bunlardan anlam açısından aynı biçim ve kelime seçimi açısından farklı olanlar için şu açıklamalar yapılabilir:

Gulagda galmak, gulagda sahlamag, gulağından çıkmag deyimleri Türkiye Türkçesinde “akıl” kelime seçimiyle kullanılmaktadır. Gulağı cingildemek deyimini için kulağı çınlamak, gulağına pıçıldamag deyimini için fisıldamak, gulağını burmak için kulağını çekmek, gulagina barmak, tıhamag için kulağını tıkmak deyimlerinin farklı kelime seçimleriyle kullanıldığı görülmektedir. Gulağına sırğa olmag, kulağına küpe olmak, bir gulağından alıb o biri gulağından çıhartmag ise bir kulağından girip diğerinden çıkmak şeklinde Türkiye Türkçesinde yer almaktadır. Bu deyimler Türkiye Türkçesiyle anlam açısından örtüşmektedir.

Azerbaycan Türkçesinde kelime ve anlam açısından örtüşmeyen deyimlerin sayısı da az değildir.

SİNE

Göğüs anlamına gelen sine, Azerbaycan Türkçesinde 4 deyim tespit edilmiştir. Bu deyimlerde sine kelimesi Tgöğüs, yürek, gönül anlamlarında kullanılmıştır. Sineyle kurulan deyimlerin Türkiye Türkçesindeki karşılığı bu kelimelerdir.

Anlam açısından aynı biçim ve kelime seçimi açısından farklı deyimler

sine germek: mertcesine kendini öne atmak, bir şeyi korumak, mukavemet göstermek.

Sine germek, Türkiye Türkçesinde göğüs germek biçiminde yer alıp aynı anlamda kullanılmaktadır. Göğüs/sine denk çifti bu deyimde de görülmektedir.

sinesine serin su serpmek: rahatlatmak, ıstırabını, rahatsızlığını dindirmek, endişesini gidermek.

Yüreğine su serpmek deyimini Azerbaycan Türkçesinde sinesine serin su serpmek biçiminde geçmektedir. Her iki sahada da endişenin giderilmesi anlamında kullanılmaktadır.

sinesine yatmag (düşmek): hoşlanmak, hoşuna gitmek, beğenmek.

Sinesine yatmag deyimini, Türkiye Türkçesinde gönlüne yatmak biçimiyle kullanılmaktadır. Hoşlanmak, uygun bulmak, kabul etmek anlamlarını taşır.

YANAK

Yüzün göz, kulak ve burun arasındaki bölümü olarak adlandırılan yanakla ilgili Azerbaycan Türkçesinde tek deyim bulunmaktadır.

Anlam açısından aynı biçim ve kelime seçimi açısından farklı deyimler

yanaglarından gan damır: sağlam, dolgun, kırmızı yanaklı kimse

Türkiye Türkçesindeki yanağından kan damlamak deyimini anlamca eş olarak yanaglarından gan damır kullanılmaktadır. Biçim ve kelime açısından farklılık bulunmaktadır.

YÜZ

Başta, alın, göz, burun, ağız, yanak ve çenenin bulunduğu ön bölüm, sima, çehre, surat olarak anılan yüzle ilgili çok sayıda deyim bulunmaktadır. Türkiye Türkçesinde ilgi göstermek, ilgiyi kesmek, cüret etmek, somurtkan olmak, neşelenmek gibi hem insanın ruh hali hem de davranışlarıyla alakalı durumları

ifade etmek için yüzle ilgili deyimlerin kullanıldığı görülmektedir. Azerbaycan Türkçesi ile Türkiye Türkçesi kıyaslandığında şu sınıflandırmalara ulaşılabilir:

Anlam açısından aynı biçim ve kelime seçimi açısından farklı deyimler

Türkiye Türkçesindeki ilgiyi kesmek anlamındaki yüz çevirmek deyimini, Azerbaycan Türkçesinde yüz döndermek biçiminde geçmektedir. Çevirmek / döndermek kelime farklılığı söz konusudur.

üz döndermek: a) alakasını kesmek, artık yakınlık göstermemek b) mec. ihanet etmek, artık inanmamak c) artık tabi olmamak, itaat etmemek, sırtını dönmek d) kafasını çevirip geri bakmak

Türkiye Türkçesinde ilgi ve yakınlık göstermek anlamındaki yüz vermek deyimini, Azerbaycan Türkçesinde üz göstermek şeklindedir.

üz göstermek: a) Görünüş olarak herhangi bir ilgi göstermek, tavır göstermek, yüz vermek anlamında

Birini utandırmak anlamıyla Türkiye Türkçesinde yüzünü kara çıkarmak deyimini kullanılmaktadır. Azerbaycan Türkçesinde üzü gara etmek biçiminde yer almaktadır.

üzü gara etmek: mahcup etmek, utandırmak

Kusurlu olduğundan ya da daha önce istediği birçok şeyden dolayı artık isteyecek durumda olmamak anlamıyla yüzü olmamak deyimini Türkiye Türkçesinde kullanılmaktadır.

üzü gelmemek: bir şeyi söylemeye, istemeye utanmak, mahcup olmak

Bir durumdan memnun olmamak anlamıyla Türkiye Türkçesinde yüzünü ekşitmek deyimini vardır. Azerbaycan Türkçesinde bu deyim turşutmak fiiliyle karşılanmıştır. Ekşitmek/turşutmak denklığı görülür.

üzünü turşutmag: yüzünü ekşitmek

Yüz kelimesiyle kurulan deyimlerin de önemli bir kısmı kelime ve anlam açısından Türkiye Türkçesiyle örtüşmemektedir.

SONUÇ

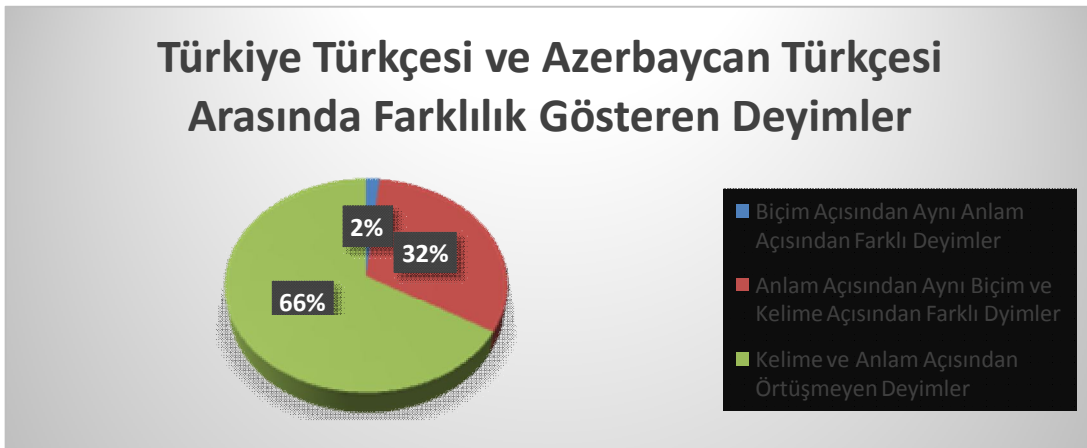
Deyimlerin dilin tarihi gelişimi içinde ve çeşitli sahalarda anlamları ve yapıları açısından farklılaşabileceği ya da zamanla çok uzak anlamları aktarma görevini üstlenebileceği bilinmektedir. Atasözlerinin değişmezlik ilkesine karşılık deyimlerin daha esnek bir yapıya sahip olması da bu görüşü desteklemektedir. Bu çalışmada Türkiye Türkçesiyle Azerbaycan Türkçesi organ adlarıyla kurulmuş deyimleri karşılaştırılmış, yapısal ve anlamsal açıdan farklılık gösterenler üzerinde durulmaya çalışılmıştır. Son olarak da yukarıda belirtildiği gibi sınırlı kaynaklardan elde edilen malzemenin sayısal verileri gösterilmiştir. Bu grafikler, Azerbaycan Türkçesindeki deyimlerin tümüyle ilgili verileri kapsamamaktadır.

Türkiye Türkçesindeki ve Azerbaycan Türkçesindeki deyimlerde yer alan organ isimleri genellikle aynı olmasına rağmen bazı organlarda bu durum değişiklik göstermektedir.

Bazı organ isimleriyle kurulan deyimler birebir örtüşürken bazılarıyla ilgili deyimlerde örtüşme söz konusu değildir. Damakla ilgili kurulan deyimlerin Türkiye Türkçesiyle biçim ve anlam açısından örtüşmediği görülmektedir.

Bu deyimlerde denk çiftler olarak adlandırılan kır- /sın-, bul-/ tap-, gönül/ sine, el/gol gibi kullanımlar da tespit edilmiştir.

Buna göre 57 deyim yapısal, 3 deyim anlamsal, 119 deyim hem yapısal hem anlamsal farklılık gösterdiği tespit edilmiştir. Buna göre kelime ve anlam açısından örtüşmeyen deyimlerin oranı %66, anlam açısından aynı, biçim ve kelime açısından farklı deyimlerin oranı % 32 ve biçim açısından aynı olup anlam açısından örtüşmeyen deyimlerin oranı %2 olarak belirlenmiştir. Böyle bir çalışmayla Türk dilinin iki ayrı sahasının söz varlığındaki ortaklıkları ve ayrılıkları gösterilmiş, Azerbaycan Türkçesinin organ adlarıyla kurulmuş deyimleri üzerine de sözlüksel bir çalışma yapılmıştır. Bu şekilde Türk kültürünün önemli yapı taşlarından olan atasözü ve deyimlerinin karşılaştırmalı sözlüğünün hazırlanması ve bunun Türk kültür ve düşüncesinin aktarılmasına katkı sağlanması umulmuştur.

Kaynaklar

- Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*, TDK, Ankara 1982.
- Doğan Aksan, *Türkçenin Sözvarlığı*, Ankara: Engin Yayınevi, 1996.
- Eyüp Akman, “Azerbaycan Türkçesi ve Kastamonu Ağzı Arasındaki Ortak Atasözü ve Deyimler”, *Folklore and Ethnography*, 2008.
- Gürer Gülsevin, Kutadgu Bilig’in Dilinde Lehçelerin Özellikleri: ‘denk çiftler’, *Turkish Studies Volume 2/2*, Spring, 2007.
- Hatice Şahin, *Türkçede Organ İsimleriyle Kurulmuş Deyimler*, Uludağ Üniversitesi Basımevi Müdürlüğü, Bursa, 2004.
- Levent Doğan, “Türk Dilinde Organ Adları Üzerine Bir İnceleme-Ana ve Ara Temel Kelimeler-“, *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.6, s. 1, 2005.
- Ömer Asım Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, TDK, 1981.
- Seyfettin Altaylı, *Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü I-II*, MEB, İstanbul 1994.
- Seyfettin Altaylı, “Atasözü ve Deyimler Arasındaki Farklar”, *Karadeniz Araştırmaları*, sayı 25, 2010

YADİGAR ƏLİYEV*

Azərbaycan, Gəncə

«KİTABI-DƏDƏ QORQUD»DA İŞLƏNƏN DÖRD SÖZ HAQQINDA – TATAR, MƏRƏ, QAVAT, TÜRKMAN

Açar sözlər: *KDQ, tatar, mərə, qavat, türkman*

About four words in the “Kitabi-Dede Gorqud” – Tatar, mere, qavat, turkmen

Words Tatar, tat use moment are very near to one another in the text of the Kitabi-Dede Qorqud. A word that has been observed several times adress to Qazan and son Uruz. The word of Tatar is not as the name of the ethnos, “looter”, “plunder”, “enemy party” processing in meaning is understood from the text. Words of tat used also meaning “alien”, “sedentary”, “urban”, in the researches.

There are also specific lexical units that are not observed in any monuments in the text of the “Kitabi-Dede Qorqud”. In here processing situations be near mere and qavat words take a special place. The word mere is not an independent lexical unit and does not mean an independent meaning. The word of the qavat draws attention to formality with another lexical unit being processed in the epic of the Oguz Khagan. Some of the statements that involve a specific are related to the Turkmen word in the text of the “Kitabi-Dede Qordud”.

Key words: *KDG, tatar, mere, qavat, turkmen*

«Kitabi – Dədə Qorqud»da işlənən tatar, tat əri sözləri etimoloji baxımdan fərqlənməsə də, kontekstdə ifadə etdiyi mənalara görə bir – birindən seçilir. «Kitabi-Dədə Qorqud»un mətnində tatar sözünün işlənmə məqamları bir – birinə çox yaxındır. Cəmi iki dəfə müşahidə edilən söz hər iki halda Qazana ünvanlanır.

Qanlı qara Qərvənddə kafər dəxi qonmuş idi. Oğlana qara kəpənək geydirmişlərdi. Qapu eşigi üzərində arqurı yer qomışlardı. Girən basar, çıxan basardı: «*Qarı düşmən, tatar oğlu əlümizə girmişkən cəza ilə öldürəlim!*» (3, s. 74).

Qazan aydır: «*Ölülərinizdə andan yorğa yoqdur, həp ana binərəm!*» – dedi. Övrət aydır: «*Vay, sənin əlündən nə yer yüzində dirimiz və nə yer altında ölümiz qurtulmuş!*» – dedi. Gəldi, təkura aydır: «*Kərəm eylə, ol tatarı quyudan çıxar*. Qızcuğazın belini üzər, yer altında qızcuğazıma binərmiş. Qazan ölülərimizi cəm edərmiş. Həm ölülərimiz üçün verdüğümüz aşı əllərindən çəküb alub yeər imiş. Anun əlindən nə ölümiz, nə dirimiz qurtulmuş! Dinin eşqinə, ol əri quyudan çıxar» – dedi (3, s. 117).

Verilmiş nümunələrin birincisində Qazan oğlu Uruza aid edilən tatar oğlu ifadəsinin qarı düşmən birləşməsi ilə üslubi sinonimliyi faktdır. Sonrakı nümunədə də adresat – oğuz adamı, adresant isə qeyri-oğuzlardan, kafərlərdəndir, yəni düşmən – dost qarşdurması burada da ön plandadır. Belə olan halda tatar sözünün «talançı, «yağmaçı», «düşmən tərəfi» anlamlarında işlənməsi mətndən anlaşılır. Bunu sonrakı orta əsrlərdə Nəsimi əsərlərinin dilində də müşahidə etmək mümkündür: Ləşkəri yağmaçı tatar kirpügün, Aləmi bir heçə satar kirpügün (1, s. 36). Burada şair gözəl qızın ürək ovlayan kirpiklərini talançı, yağmaçı (və ya tatar) qoşununa bənzədir.

* Gəncə Dövlət Universiteti, filologiya üzrə elmlər doktoru

Tədqiqatlarda *tat* sözünün «yad», «oturaq», «şəhərli» mənalarında işləndiyi qeyd olunur. Filologiya elmləri doktoru, professor M.Qıpçaq bu barədə yazır: «Kafərin kəlisəsini yıxdırıb, yerinə məscid yaptırdı. Saqalı qırmızı *tat* əri banlatdı. Burada birinci cümlə onu göstərir ki, dastanlarda haqqında söhbət gedən oğuzlarda şəhər mədəniyyəti olmayıb. Yalnız kafir şəhərini, yaxud qalasını tutduqdan sonra onlarda «islam qanı coşur» və kilsəni yıxıb yerinə məscid tikdirirlər. İkinci cümlə göstərir ki, oğuzların özünün içində ərəb dilini bilib Quran oxumağı, əzan verməyi bacaran adamlar olmayıb. Ona görə də oturaqlardan bir nəfərini – «*tat* əri» (mollanı) «banladır» – əzan veririrlər» (2, s. 114).

«Kitabi – Dədə Qorqud»un mətni heç bir yazılı abidədə müşahidə edilməyən spesifik leksik vahidlərin varlığı ilə də səciyyələnir. Bu siyahıda işlənmə situasiyaları yaxın olan *mərə* və *qavat* sözləri xüsusi yer tutur. Onların fərqi mətn vahidində yerinə yetirilən kommunikativ funksiya ilə bağlıdır. *Mərə* sözü müstəqil leksik vahid kimi işlənmir, müstəqim mənə bildirmir, cümlə üzvü olmur. Kafərlər aydırlar ki, gülürsən? Qazan aydır: «*Mərə* kafərlər, bu ərəbəyi beşigim sandım. Sizi yamrı – yumrı tadım–dayəm sandım», –dedi (3, s. 116). Yalnız yigit alp olmaz, yovşan dibi bərk olmaz. Qadası yetmiş, qavat oğlu qavat, qayıda dön buradan! –dedi (3, s. 108). *Mərə* sözü kontekstdə, bir qayda olaraq, pozitiv münasibət ifadə etmir. Bu isə müxtəlif situasiyalarda özünü göstərir:

–aşağı təbəqəyə ünvanlanır. Bəzırgana – Yigit aydır: «*Mərə* bəzırganlar, çoqmı istədim?! –dedi» (3, s. 53). Dayəyə – Banıçiçək otaxdan baqırdı: «*Mərə* dayələr, bu qavat oğlu qavat bizə ərlikmi göstərir?» (3, s. 54). Beyrək aydır: «*Mərə* dadı, mən avcı degiləm, bəg oğlu bəgəm...» (3, s. 54). Xidmətçiyə – Banıçiçək aydır: «*Mərə* qızlar, bu yigit nə yigitdir?» (3, s. 54). Ozana – Beyrək Oğuzla gəldi. Baqdı–gördi, bir ozan gedər, aydır: «*Mərə* ozan, nerəyə gedərsən» (3, s. 60). Çobana – Beyrək aydır: «*Mərə* çobanlar, bir kişi yolda taş bulsa, yabana atar. Siz bu yolda bu taşı neçün yığırsız?» (3, s. 60).

–iyerarxik pillə üzrə xanlar xanından sonra gələn rütbə sahiblərinə ünvanlanır. Vardı, könləgi qana–quna baturdu, Bayındır xanın öginə gətürüb bıraqdı. Bayındır xan aydır: «*Mərə*, bu nə kömləkdir?» «Beyrəgi Qara Dərvənddə öldürmüşlər, uş da nişanı, sultanım!» –dedi. Kömləgi görəcək bəglər ökür–ökür ağlaşdılar, zarlıqlara girdilər. Bayındır xan aydır: «*Mərə*, niyə ağlarsız? Biz bunu tanımazız. Adaqlusına aparın, görsün...» (3, s. 59).

–aşağı təbəqə nümayəndələri bir–birinə ünvanlayır. Çobanlar aydır: «*Mərə*, sən səni bilürsən, bizim halımızdan xəbərin yoq», –dedilər. «*Mərə*, nə halınız vardır?» (3, s. 60).

–özündən gücsüzlərə ünvanlanır. Dəpəgöz sıçradı, baqdı... Aydır: «*Mərə* qocalar, ekindi vaxtı muni mana çevirərsiz, yiyəm» –dedi (3, s. 101).

–həmsöhbətə ünvanlanır. Nagahandan Dəli Domrul çapar yetdi, aydır: «*Mərə* qavatlar, nə ağlarsız?»... Ayıtdılar: «Xanım, bir yaxşı yigidimiz öldi, ana ağlarız», –dedilər. Dəli Domrul aydır: «*Mərə*, yigidinizi kim öldürdi?» Ayıtdılar: «Vallah, bəg yigit, allah–təaladan buyruq öldi. Al qanatlu Əzrayıl ol yigidin canını aldı». Dəli Domrul aydır: «*Mərə*, Əzrayıl dedüğünüz nə kişidir kim, adamın canını alır?» (3, s. 79).

–mübahisə edən tərəflər arasında işlənilir. Qanturalı aydır: «Yoq əlbətdə öldürsəm gərəkdir» –dedi. Qız qaqdı, aydır: «*Mərə* qavat oğlu, qavat! Mən aşağı qulpa yapışuram, sən yuxarı qulpa yapışursan. *Mərə* qavat oğlu, oxınlamı, qılıcılamı? Gəl bəru, söyləşəlim!» –dedi (3, s. 92). Tərs Uzamış deərlərdi, Oğuzda bir yigit vardı, aydır: «*Mərə* Uşun Qoca oğlu, bu oturan bəglər hər biri oturduğu yeri qılıcılı, ətməgilə alubdur. *Mərə*, sən başımı kəsədin, qanımı tökdün, acımı toyurdun, yalnızıgımı tonatdın!» –dedi. Əgrək aydır: «*Mərə* Tərs Uzamış, baş kəsüb qan tökmək hünər midir?» –dedi. Aydır: «Bəli, hünərdir, ya» (3, s. 110).

–neqativ münasibət bəslənilən tərəfə ünvanlanır. İmdi *mərə* dəli, gəldim ki, sənin canını alam (3, s. 80).

–rəqib tərəfə ünvanlanır. At dəpədi. Beyrək atı qızın atını keçdi. Ox atdılar. Beyrək qızın oqın yardı. Qız aydır: «*Mərə* yigit, mənim atımı kimsə keçdiyi yoq. Oxımı kimsə yardığı yoq» (3, s. 55).

–düşmən tərəfə ünvanlanır. *Mərə*, dini yoq, əqlsiz kafər (3, s. 49). *Mərə* Şökli Məlik, dünlüğü altın ban evlərimi gətürüb durursan, sana kölgə olsun (3, s. 48).

Müstəqim mənəli leksik vahid olan *qavat* sözü də tekstə daxili semaya görə, oxşar işlənmə situasiyasına malikdir. *Qavat* aşağı təbəqə nümayəndəsinə (Bunlar böylə edicək Baybörə bəgin acığı tutdı. Bəzırganlara aydır: «*Mərə* qavat oğlu qavatlar! Ata tururkən oğul əlinmi öpərlər?»–3, s. 54), qarşı tərəfə (...bu *qavat* oğlu *qavat* bizə ərlikmi göstərir –3, s. 54; Qazan bəg buna dəxi bir zərb urdı, aydır: «*Mərə* *qavat*, var bəgünə de, gəlsün», –dedi –3, s. 121; Kafər təkur adır: «Qatlan, *mərə* *qavat* oğlu, mən sana varayım!» –dedi –3, s. 108), həmsöhbətə (Əzrayıl adır: «*Mərə* dəli *qavat*, mana nə yalvararsan, allah–təalaya yalvar–3, s. 80), düşmən tərəfə (Basat aydır: *Mərə* *qavat*! Ağ saqallı babamı ağlatmışsan –3, s. 102) ünvanlanır.

Qavat sözünün «Oğuz xaqan dastanı»nda işlənmə başqa bir leksik vahidlə formaca yaxınlığı diqqəti cəlb edir. Burada bir neçə variantda işlənməmiş kiət // kat sözü XV əsrə aid çincə–uyğurca lüğətdə «əfsanəvi təkbuyunuz» mənəsində qeydə alınmışdır (5, s. 68). A.Şərbak yazır ki, söz çincə–uyğurca lüğətdə vahid formada – kat şəklində özünü göstərir (5, s. 105). Müxtəlif mənbələrdə tam fonetik tərkibdə qeydə alınan bəzi sözlərin «Oğuznamə»də səsdüşümü ilə işləndiyi məlumdur. Məsələn: *keyik* («Kitabi–Dədə Qorqud») // *kiyik* (çincə–uyğurca lüğət) – *kik* («Oğuz xaqan»); *yezir* – *yeer* («Oğuz xaqan» (5, s. 24))

«Kitabi–Dədə Qorqud»dakı qavat sözünün də «Oğuznamə»də samit düşümünə məruz qaldığı və təbii ki, sait uzanması ilə müşayiət olunduğu da tamamilə mümkündür. Söz «Oğuznamə»nin mətnində «vəhşi heyvan» anlamına daha uyğun gəlir. Oşul orman içində böyük bir kıat bar erdi. Bedük yaman bir kik erdi (5, s. 24; Tər-cüməsi – Bu ormanda böyük bir kıat var idi. O yaman böyük heyvan idi). Qavat sözü «Kitabi–Dədə Qorqud»un mətnində pozitiv anlamda işlənmədiyindən mümkündür ki, mənasına görə də həmin sözlə bağlı olsun.

«Kitabi – Dədə Qorqud»un mətnində xüsusilə diqqəti cəlb edən ifadələrin bir neçəsi türkmən sözü ilə bağlıdır. Əhəmiyyətli odur ki, hər bir halda ifadələrin məna planında oğuz – türkmən qarşılıqlı müəhüm yer tutur. Mətnlərə baxaq:

1. Qanlı qocı aydır: «...Bundan yegrəgi yoxdur ki, gözüm görəkən, oğul, gəl, səni evərayim!» –dedi. Oğlan aydır: «Baba, çün məni evərayim deirsən, mana layiq qız necə olur?» Qanturalı aydır: «Baba, mən yerimdən turmadın ol turmuş ola! Mən qaraquc atıma binmədin ol binmiş ola! Mən qanlı kafər elinə varmadın ol varmış, mana baş gətürmüş ola!» –dedi. Qanlı qoca aydır: «Oğul, sən qız istəməzmişsən, bir cilasun bahadır istəyirmişsən, anun arqasında yeyəsən – içəsən, xoş keçəsən!» Aydır: «Bəli, canım baba, eylə istərəm! Pəs varasın, bir cici–bici türkmən qızını alasan, nəgahandan tayanım, üzərinə düşəm, qarnı yurtıla?» –dedi (3, s. 85).

2. Oğlan dəxi burada soylamış, görəlim, nə soylamış, aydır: Hərzə–mərzə söyləmə, mərə, itüm kafər! Altımda al aygırım nə bəgənməzsən, – səni gördi oynar... Kafər aydır: «Oğuzun arsızı türkmənin dəlüsinə bənzər! Baq-a şuna» –dedi (3, s. 108).

Tarixi mənbələrin verdiyi məlumatlar da bu etnonim (türkmən) daşıyıcılarının bu və ya digər əlamətə görə türklərdən (oğuzlardan) seçildiyini üzə çıxarır. Müqəddəsi X əsrdə Balasaqun ilə Tarazın təqribən yüz mil şərqindəki Mirki qəsəbəsi arasında yaşayan türkmən adlı bir qövmin islamı qəbul etmiş yeganə türk boyu olduğunu göstərir və bu ad altında kiçik bir etnik qrupu nəzərdə tuturdu .

Başqa məlumatlar erkən orta əsrlərdə türkmən sözünün malik olduğu leksik məna haqqında daha dəqiq təsəvvür yaradır. F.Sümər yazır ki, müsəlmanlığı qəbul etmiş oğuz zümrələrini qeyri–müsəlman qardaşlarından fərqləndirmək üçün Mavəraünnəhr müsəlmanları onlara türkmən adını verirdi (4, s. 70). Orta əsrlərə doğru məna deformasiyalarına uğrayan söz F.Rəşidəddinə görə, «türkə bənzər» (geniş mənada «qeyri–türk», «türk olmayan») anlamını bildirirdi. Bu baxımdan müvafiq ifadələrin məna planındakı oğuz–türkmən oppozitivliyini əslində türk – qeyri–türk qarşılıqlı kimi qəbul etmək daha məqsədəuyğundur.

Ədəbiyyat

1. Qəhrəmanov C. Nəsimi «Divanı»nın leksikası. Bakı, 1970
2. Qıpçaq M. Söz aləminə səyahət. Bakı, 2002
3. Kitabi–Dədə Qorqud (Tərtib, transkripsiya, Sadələşdirilmiş variant və müqəddimə F.Zeynalov və S. Əlizadəninidir). Bakı: Yazıçı, 1988
4. Sümər F. Oğuzlar. Bakı, 1992
5. Щербак А. Огуз-наме. Мухаббат-наме. Изд. Вост. Лит. Москва, 1959

СЕВИНДЖ МАГЕРРАМОВА*

Азербайджан, Баку

СЕМАНТИЧЕСКАЯ ДЕРИВАЦИЯ: АБСТРАКТНОЕ КОНКРЕТНОЕ

(на материале отадективных существительных русского и азербайджанского языков)

Semantic derivation: abstract concrete (on the material of the nouns formed from adjectives in the Russian and Azerbaijani languages)

The article deals with the semantic derivation of the abstract nouns formed from the adjectives of the different lexical-semantic groups in the Russian and Azerbaijani languages. The abstract nouns are concretized as a result of the semantic derivation in relation to a person, place, thing depending on the certain context. It is emphasized that such concretization in relation to a person is more typical of the Russian language, but most adjectives of the Azerbaijani language are easily substantiated.

Keywords: semantic derivation, adjectives, nouns, abstract, concrete, person, place

Как известно, абстрактное и конкретное — это взаимосвязанные и противоположные по смыслу понятия философского, научного и обыденного дискурсов, выражающие в своей взаимосвязи проявление единства между абстрактным и конкретным знанием. Чередование конкретного и абстрактного - две обязательные стороны живого процесса творческого мышления. «Абстрактное» как результат

* Бакинский государственный университет, кафедра русского языкознания, доктор филологических наук, профессор

абстракции обозначает, нечто выделенное, одностороннее, простое, приобретшее относительную самостоятельность внутри сложной системы. «Конкретное» ему противостоит как нечто целостное, взаимосвязанное, многостороннее и сложное. Развитое мышление первоначально образует различные абстракции, а затем на их основе путем конкретизации воспроизводит эту целостность (мысленное конкретное). Такое мышление одновременно и абстрактное (осуществляется в форме абстракции), и конкретное (движется к конкретному и воспроизводит его). В этом единстве противоположных моментов состоит диалектика теоретического мышления. Из разнообразия трактовок понятия абстракции в различных областях науки проистекает его неоднозначность в лингвистике. Как верно отмечает Е.В. Пупынина, "не всякая лингвистическая теория может предложить такую же подробную, логичную и объективную концепцию абстрактных имен, какую она может предложить для конкретных имен.

Представляется, что однозначно соотносить содержание абстрактных существительных с выделяемыми ими фрагментами действительности очень трудно. Спектр обозначаемых ими фрагментов очень широк. Но и для того, чтобы идентифицировать последние, необходим учет дейксиса, анафорических, катафорических связей. Абстрактные существительные считаются информативно недостаточными, в тексте компенсируется их смысловая неполнота и неоднозначность. Это указывает на нестабильность их смыслового объема" (4, с.145).

Известно, что основы имен прилагательных принимают активное участие в словообразовательном процессе. От основ же качественных прилагательных возможно образование всех частей речи, в том числе особенно активно имен существительных с отвлеченным значением. Эти существительные обозначают качество мотивирующих их прилагательных как предмет, т.е. «под соотносительностью прилагательных и существительных понимается такая их словообразовательная и семантическая связь, при которой прилагательное обозначает качество как признак предмета, а существительное - качество как предмет». Среди производных абстрактных субстантивов (в дальнейшем ПАС) русского и азербайджанского языков отадъективные субстантивы (в дальнейшем) составляют довольно значительные пласты, причем словообразование ОАС здесь осуществляется преимущественно по продуктивным моделям: словообразовательная недостаточность - весьма редкое явление, в то время как словообразовательная избыточность представлена в обоих языках достаточным количеством фактов.

Существенное различие между ОАС рассматриваемых языков сводится к тому, что в русском языке производящими основами данного разряда слов могут выступать как качественные, так и относительные прилагательные, а также подвергшиеся адъективации причастия, в азербайджанском же - только качественные прилагательные.

Образование абстрактных субстантивов от качественных прилагательных как в русском, так и в азербайджанском языке - весьма продуктивный процесс. Об этом свидетельствует тот факт, что в обоих языках ОАС образуются от прилагательных самых различных лексико-семантических разрядов (1; 2; 5, 8,10).

Как известно, значение прилагательного складывается из двух компонентов: конкретного (индивидуального) и категориального (частеречного). Причем у качественных прилагательных оба компонента обозначают признак (первый - конкретно, второй - отвлеченно). В структуру значения ОАС входят все указанные компоненты мотивирующей основы. Однако в обоих языках структура рассматриваемого разряда слов дополняется новым компонентом - **значением отвлеченной предметности**. Это вполне закономерно, так как абстрактные имена «выделяются как обозначения непредметных, опредмеченных понятий, поскольку сама по себе категория имени существительного обеспечивает возможность мыслить предметно, в форме названия, даже отвлеченные понятия о качествах и действиях» (1, с. 89).

В некоторых ОАС отвлеченная предметность конкретизируется по отношению к кому-, чему-либо: В русском языке: **к лицу** (бездарность, знаменитость, известность, индивидуальность, ничтожество, посредственность, привязанность, серость, темнота, убожество и т.д.); **месту, месту, вместилищу, пространству** (вогнутость, возвышенность, выпуклость, высота, глубина, емкость, крутизна, низменность, округлость, плоскость и т.д.); **к различного рода предметам** (доверенность, драгоценность, древность, жидкость, кислота, копченость, окаменелость, редкость, сладость и т.д.); **поступку, действию** (метонимические предметные значения) - (безобразия, безрассудство, бесстыдство, бестактность, глупость, гнусность, дерзость, жестокость, злодейство, мерзость, подлость, странность и т.д.), а в азербайджанском языке - только к месту и поступкам и действиям.

Характерны соответствия следующего рода:

1. по отношению к лицу:
бездарность – *qabiliyyatsızlık*

в обоих языках: 1. свойство по прилагательному бездарный - *qabiliyyatsız*: лишенный таланта, одаренности // выполненный неталантливо (о стихах, картине и т.д.); отсутствие таланта, одаренности.

В русском языке: 2. о бездарном человеке. Он такая бездарность. Эта бездарность вам всю работу развалит. В азербайджанском же языке слово «бездарность» во 2 значении передается субстантивированным прилагательным **qabiliyyətsiz** или словосочетанием **qabiliyyətsiz adam** «бездарный человек».

Следует отметить, что одной из основных особенностей прилагательных в азербайджанском языке является их способность к временной субстантивации. Так, если постоянная субстантивация характеризуется конкретностью, то временная - абстрактностью значения субстантивированного прилагательного. Например, прилагательные *gözəl* «красивый», *gic* «глупый», *tənbəl* «ленивый» и др. имеют отвлеченное значение и могут относиться к самым различным явлениям. После полной же субстантивации они приобретают конкретно предметные значения: красавица, глупец, лентяй и т.д.

Временная субстантивация прилагательных может осуществляться лишь в определенном контексте, и ее показателями могут быть падежные аффиксы, аффиксы множественного числа (*gözəllər*, *giclər*, *tənbəllər* и т.д.). Подавляющее большинство прилагательных азербайджанского языка легко субстантивируется.

В рассмотренном примере (прилагательное *qabiliyyətsiz*) мы имеем дело с временной субстантивацией, проявляющейся в конкретном контексте.

Знаменитость – *məşhurluq*.

В обоих языках: 1. свойство по прилагательному знаменитый / *məşhur* (в 1 значении) - пользующийся широкой известностью, прославленный.

2. в русском языке: знаменитый человек. В провинциальный городок приехала знаменитость из Санкт-Петербурга. В азербайджанском же языке это слово во 2 значении передается словосочетанием *məşhur, tanınmış adam* «знаменитый человек».

Посредственность - *babatçılıq, ortabablıq*.

В обоих языках: свойство по прилагательному посредственный - *babat, ortabab* - посредственный в значении «невысокий по качеству, не очень хороший, средний, заурядный». 2. в русском языке: бесталантный, ничем не выдающийся человек: Жена его - так себе, посредственность, ничего из себя не представляет.

В азербайджанском языке слово «посредственность» во 2 значении передается словосочетанием «*qabiliyyətsiz adam*» - неумелый, неталантливый человек».

Следует отметить, что в азербайджанском языке имеется небольшая группа ПАС, в семантическую структуру которых также входит вторичное значение предметности, конкретизирующееся по отношению к лицу. К ним относятся отыменные, но не отадективные субстантивы, образованные от терминов родства посредством аффикса *-lıq*. В этом случае данный аффикс выполняет особую словообразовательную функцию: «Он образует от ряда терминов родства производные, как бы вторичные термины со значением некровного родства». Такие термины характерны не только для азербайджанского языка, но и для других тюркских языков - турецкого, туркменского, гагаузского.

Термины данной категории «помимо встречной и косвенной соотносительности... характеризуются... словообразовательным отношением к исходным терминам родства. Наиболее характерным для них является то, что по отношению к собственным именам они никогда не выполняют предикативной функции» (4, с.12). Ср.: *anahq* / материнство от существительного *ana* «мать».

1. в обоих языках: долг, обязанности, матери, материнские чувства, свойственное женщине - матери, чувство к детям, желание быть матерью.

2. в азербайджанском языке - мачеха:

atahıq - отцовство от существительного *ata* «отец»

1. в обоих языках: долг, обязанности, чувства отца.

2. в азербайджанском языке - отчим.

basılıq - от существительного *bası* «сестра»: свойственные родной сестре отношения, чувства. 2. неродная сестра; дочь отчима или мачехи; нареченная сестра, сестра по обету; подруга.

babalıq - от существительного *baba* «дед»:

1. чувства, обязанности, долг деда; неродной дед.

qızlıq - девичество от существительного *qız* «девочка, девушка; дочь»:

1. в обоих языках: девичество, девственность, период жизни женщины до замужества.

2. в азербайджанском языке - падчерица, неродная дочь

nənəlik - от существительного *nənə* «бабушка»:

1. чувства, обязанности, долг бабушки; неродная бабушка.

qardaşlıq - братство от существительного *qardaş* «брат». Следует отметить, что в русском языке в этом слове отсутствует сема родства. Ср.:

1. Высок. Содружество, единение людей, которых объединяет общая цель, деятельность, труд и т.д. В азербайджанском же языке первичным является значение родства, родственных чувств. Ср.: qardaşlıq - чувства, долг брата, отношения между братьями; братская привязанность между друзьями.

1. Неродной брат, названный брат.

2. Перен. Содружество, единение, общность целей, идей и т.д.

Как видно из примеров, в таких словах через значения обязанности, долга возникают вторичные значения «мачехи», «отчима» (т.е. лиц, несущих обязанности матери и отца) и по аналогии - неродного деда «babalıq», неродной бабушки «nənəlik» и т.д.».

Как видно из рассмотренных примеров, в ОАС русского и азербайджанского языков значение признака представлено неодинаково. Так, в азербайджанском языке ведущее место в семантической структуре указанного разряда слов занимает сема признаковости, а в семантической структуре ОАС русского языка сема признаковости уступает место значению предметности, подвергающемуся конкретизации. Причем в некоторых из них значение предметности ощущается в такой степени, что подобные слова воспринимаются как существительные с конкретным значением, т.е. здесь сема признаковости вытесняется семой предметности, манифестируемой словообразовательным формантом (драгоценность, недвижимость, редкость и др.). Такие слова, будучи словообразовательно связанными с производящими основами - прилагательными, семантической соотносительности с ними не имеют и выражают только конкретные значения. В целом, специфика прилагательного как части речи предопределяет смещение мотивирующей признаковой семантики в смежную с ней область субстантивных значений, что отражается на словообразовательном значении производных слов и на функционировании отвлеченных суффиксов.

Литература на русском языке

1. Кубрякова Е.С. Типы языковых значений: Семантика производного слова. М.: Книжный дом, ЛИБРОКОМ 2016, 206 с.
2. Лопатин В.В. Многогранное русское слово: избранные статьи по русскому языку. М.: Азбуковник, 2007, 249 с.
3. Малышева Е.Г. Современный русский язык. Морфемика, словообразование, морфология: учебно-методический комплекс. Омск: Омский государственный университет, 2013, 302 с.
4. Покровская Л.А. Термины родства в тюркских языках // Историческое развитие лексики тюркских языков. М., 1961, с. 11-81
5. Пупынина Е.В. Абстрактные существительные как лингвистическая проблема (на материале английского языка // Научные ведомости Белгородского государственного университета. Серия: Гуманитарные науки, Белгород, 2011, том: 11, № 18 (113), с. 142-150)
6. Улуханов И.С. Словообразовательная семантика в русском языке и принципы ее описания. М.: Книжный дом ЛИБРОКОМ, 2012, 264 с.
7. Щуклина Т.Ю. Морфемика. Словообразование. Конспект лекций. Казанский федеральный университет. Казань, 2014, 62 с.

На азербайджанском языке

8. Səfərov S. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Bakı, 1976
9. Qasimov M.Ş. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı: Elm, 1973, 186 s.
10. Qurbanov A. Derivatoloji çalışmaları. Bakı, 1985

MƏTANƏT ABDULLAYEVA*

Azərbaycan, Bakı

I TÜRKOLÖJİ QURULTAYDA DİLİN TƏDRİSİ METODİKASI MƏSƏLƏSİ

The question of the method of language learning in the 1st Turkological Congress

The 1st Turkological Congress was an important historical event in the Turkic peoples' history, and the method of language teaching had discussing there. In the 15th meeting which took place in 1926 on 5 March was 2 lectures to language teaching methodology and were one speech about these lectures (L.Shcherba «New trends in the teaching of the native language» and I.Lemanov «Methodology of teaching the basics of Turkic languages»).

Key words: *method of words, sound method, mechanical rewriting, the living word.*

---

* Bakı Dövlət Universiteti Azərbaycan dili və ədəbiyyatının tədrisi metodikası kafedrasının professoru

Türk xalqlarının taleyində mühüm tarixi mərhələ olan I Türkoloji Qurultayda müzakirə olunan məsələlərdən biri də dilin tədrisi metodikası məsələsi idi. 1926-cı il martın 5-də keçirilən on beşinci iclasda dilin tədrisi metodikası üzrə iki məruzə edilmişdir və məruzə ətrafında bir çıxış olmuşdur.

Azərbaycanda milli dilin tədrisinin yeni forması Xalq Cümhuriyyətinin qurulması ilə təşəkkül tapmışdı. Məktəblərin milliləşdirilməsi, qeyri-müsəlman məktəblərində vacib fənn kimi Azərbaycan dilinin tədris edilməsi, pedaqoji kursların açılması milli özünüdərkini ayırmaz tərkib hissəsi idi. Yeni tipli dərsləklərin, proqramların hazırlanması dilin tədrisi işinə təkan vermişdi. Azərbaycanda ana dilinin öyrədilməsi, tədrisi işində qazanılan uğurun davamı kimi I Türkoloji Qurultayın əhəmiyyətli böyük idi. Bu dövrdə professor Bəkir Çobanzadənin yazdığı “Türk dili və ədəbiyyatının tədrisi üsulu” kitabının I cildi artıq işıq üzü görmüşdü. (I cild 1926, II cild 1927-ci illərdə çap olunur.) On beşinci iclasda dilin tədrisi metodikası ilə bağlı məruzə etmək üçün ilk söz görkəmli alim L.V. Şerbaya¹ verilir. Onun məruzəsi «Doğma dilin tədrisi metodikasında ən yeni cərəyanlar» adlanırdı. Öncə alim B.Çobanzadənin kitabı haqqında müsbət fikir söyləyir. Daha sonra isə dilin tədrisindəki iki üsuldan – səsli və söz üsulları haqqında düşüncələrini bölüşür. Səsli üsulu o, fonetik prinsipi aparıcı olaraq götürən dillərə şamil edirsə, Amerika üsulu adlandırdığı söz üsulunu ingilis dilinə aid edir. Linqvistikanın geniş tədqiqat sahələri ilə məşğul olan görkəmli dilçinin tədqiqat obyektlərindən biri də dilin (rus və xarici dillərin) tədrisi metodikası idi. Qurultayın stenoqram hesabı materiallarından belə anlaşılır ki, qurultayda dilçi-alimlərlə bərabər kifayət qədər alim-metodist, müəllim iştirak edirdi. Sankt-Peterburq fonologiya məktəbinin banisi L.Şerba qurultay iştirakçılarının arasında böyük müəllim-metodistlərin olması faktını belə çatdırır: “Mən B.Çobanzadənin dilin tədrisi metodikasına dair kitabını yenidən görürəm və xeyli həyəcan keçirirəm. Çünki məruzəm, əlbəttə, daha çox məlumatlandırıcı səciyyə daşıyır və mən qorxuram ki, deyəcəklərimin çoxu artıq həmin kitabda açıqlanıb. Təəssüf ki, kitab ilə ətraflı tanış olmağa imkan tapmamışam. Ən önəmli məsələyə bir neçə sözlə toxunmağa çalışım. Bir də ona görə həyəcan keçirirəm ki, tədrisin metodikası məsələlərində burada oturanların əksəriyyətinin yanında özümü müəllim yox, şagird kimi hiss edə bilərəm, çünki çoxunuz bu sahədə işləmiş və hər halda, müvafiq ədəbiyyatı izləyən təcrübəli müəllimlərsiniz. Lakin bəlkə də mənə buradan sizin üçün müəyyən dərəcədə yeni ola bilən bəzi baxışları açıqlamaq mümkün oldu. İcazə verin, ilk növbədə, tədrisin metodikası, savad öyrədilməsi kimi önəmli bir məsələnin üzərində dayanım” (1, 301). Böyük alimin yüksək mədəniyyətindən xəbər verən çıxışı bu gün aktual olan «Müəllim, ziyalı insan necə olmalıdır?» sualına parlaq cavabdır.

L.Şerbanın orfoqrafiyaya uyğunlaşdırılan səs üsulu deyə qeyd etdiyi üsul bu gün milli məktəb tədrisimizdə dil öyrədilməsinin metodiki bazasını təşkil edir. Yəni orfoqrafiyanın fonetik prinsipi aparıcı olduğu yerdə bu üsulun tətbiqi təbii və vacibdir. Söz üsulu isə fonetik prinsipin yaramadığı dillərdə- fleksiyaya məruz qalan dillərdə dil tədrisinin metodiki əsasında dayanır. Lakin məktəbəqədər müəssisələrdə - bağçalarda və hazırlıq kurslarında söz üsulu, yaxud da Amerika üsulu tətbiq olunur və bu gün belə üsul aktualdır. Söz üsulunda əvvəlcə bütöv sözlər öyrədilir. Xarici vətəndaşlara milli dilimizin öyrədilməsinin metodikasında söz üsulu da vacib üsul olaraq tətbiq olunur. L.Şerba deyir: “Məlum olduğu kimi, bu üsulla tədris zamanı əşyalar öyrədilir, onların uşaq yaddaşında həkk olunmasına cəhd göstərilir. Yalnız bundan sonra həmin əşyaya yarlıq yapılandırılır – yazılış öyrədilir. Uşaqlarda anlayışların inkişaf etdirilməsinə dair bu cür biliklərin pedaqoji baxımdan dəyərli olması isə heç bir şübhə doğurmur” (1, 302). L.Şerbanın yazılışı ilə deyilişi fərqli olana dillərə aid etdiyi söz üsulu, əslində, fonetik orfoqrafiyaya əsaslanan dillərə də uyğundur və bu gün milli dilimizin öyrədilməsi işində bu üsul uğurla tətbiq edilir. I Bakı Türkoloji Qurultayında dilin tədrisi metodikası üzrə edilən məruzələrdən sonra çıxış edən qazax alimi Qalımcan Şərif də səs və söz üsullarının sırf konkret dillərə aid olmadığını vurğulayır. Lev Şerbanın I Türkoloji Qurultaydakı məruzəsində toxunduğu ikinci cəhət orfoqrafik baxımdan düzgün yazmağın öyrədilməsi məsələsi idi. O, bir müəllim və orta təhsil müəssisəsi rəhbəri kimi bu işi illərlə müşahidə etdiyini deyir. Yazının öyrədilməsi işində üzündən köçürmənin metodiki üsul olaraq yaramadığını söyləyən məruzəçinin gəldiyi nəticə belə olmuşdur: “H ansı formada – təkmilləşdirilmiş və i.a. tətbiq olunmasından asılı olmayaraq köçürmə dəhşətli dərəcədə mexaniki prosesdir, uşaqları son dərəcə yorur və heç bir səmərəsi olmur, çünki uşaqlar başdansaovdu, səhvlərlə köçürdüklərindən belə mexanizm mənimsənilmir. Burada əsas məsələ, əlbəttə, uşaqların diqqətinin xarici formaya cəlb edilməsidir. Əlbəttə, dilin xarici formasının məqsəd yox, vasitə olması təbiidir, diqqət isə daha çox həmin köçürməyə sərf olunur ki, bu da həmin xarici formaya diqqət yetirməyə məcbur etməyin ən əlverişsiz üsuludur” (1, 303). Hərçənd ki sovet dövrü təhsilində dilin tədrisi ilə bağlı uğurlu metod və üsullardan istifadə olunurdu, lakin bununla bərabər, uzun illər, hətta SSRİ dağılana qədər düzgün olmayan mexaniki köçürmə üsulu qüvvəsində qalırdı. Ana dilinin tədrisi məsələsində Lev Şerbanın toxunduğu üçüncü cəhət nitqin inkişaf etdirilməsi problemi idi. Alim-pedaqog

¹ Lev Vladimiroviç Şerba – Rusiya və sovet linqvisti, SSRİ EA-nın akademiki, fonem nəzəriyyəsinin yaradıcılarından biri, psixolinqvistika, leksikografiya, fonologiya sahəsində, həmçinin ümumi dilçilik, rus, slavyan və fransız dilləri üzrə görkəmli mütəxəssis, pedaqog.

bu məsələ ilə bağlı çox konkret çıxış etsə də, nəzərdə tutduğu məqsədi qurultay iştirakçılarına çatdırma bilmişdi. O, nitqin inkişafının səslənən nitqlə, canlı sözlə səslərin hərflərdən uzaqlaşması ilə, yəni yazıdan sözə keçidlə bağlı olduğunu söyləyir. L.Şerba «canlı söz» terminini məhz belə mənalandırır və qeyd edir ki, Leninqradda (*indiki S.Peterburq – M.Ə.*) Canlı Söz İnstitutu¹ vardır. Şerbaya görə, nitqin inkişaf etdirilməsinin metodiki əsası məhz canlı söz ideyasına dayaqlanır və nitqin inkişafına məlum qrammatik məzmun da qovuşur, çünki nitq məlum tikinti materialından, yəni qrammatik materialdan quraşdırılır; məqsədəuyğunluq qaydasında uşağın diqqəti bu və ya digər qrammatik elementə yönəldilir. L.Şerba bu məqamda nitqin belə inkişafını nəzərdə tutan Montessori² sistemini də yada salır. Lev Şerbanın məruzəsində diqqət çəkən məsələlərdən biri də iki dilin öyrənilməsinin əhəmiyyəti haqqındakı mülahizələri təşkil edir. O, uşaq əqlinin inkişaf etdirilməsi üçün böyük imkanlar açan ikidilliyin faydasından danışır və onun fəlsəfi açıqlamasını verir: “Mənim toxunacağım bənd sizin və şagirdlərinizin əksəriyyətinin ikidilli olması, yəni doğma türk dilini, üstəlik bu və ya digər dərəcədə rus dilini bilməyinizdir. Mən möhkəm əminəm ki, bu, əqlin və müşahidə qabiliyyətinin inkişafı üçün ən əlverişli şərtlərdən biridir. Adi adam doğma dildə oxuduğuna yalnız ötəri, ümumi nəzər salır, lakin başqa dillə təmasda olduqda məsələ qəlizləşir və həmin adam, təbii ki, mətnə, sözlərə dərinədən nüfuz etməyə başlayır. Fikrimcə, rus məktəblərində yaratmağa can atdığımız, ən azı, hər hansı bir əcnəbi dilin, məsələn, alman dilinin, yaxud başqasının ciddi şəkildə öyrədilməsilə nail olmağa çalışdığımız ikidillilik sizdə mövcuddur, əksər hallarda, mənə elə gəlir ki, bu şərtədən tam faydalanmamısınız, o, bir çox baxımdan mühümdür” (1, 304). Şerba ikidilliyə «insanın fikir və hissələrin incə çalarlarına diqqətli olması» vasitəsi kimi baxır. O deyir ki, insan fikrin özü ilə maraqlanır, diqqətini fikrin örtüyünə - dil formasına yönəltmir. Lakin ikidilli insan bir fikrin digər dildə necə səslənməsinə fikir verir, çünki ikinci dildə o, daha həssas, daha diqqətlə oxuyur. Burada həm də dillərin müqayisə müstəvisində təması, bir fikrin fərqli dillərdə çatdırılma formalarına diqqət yetirilməsi məsələsi durur. «Hər bir dil bizə xarici, qavranan aləmi, nəhəng aləmi, ümumiyyətlə, dünyanı öz baxımından, özünəməxsus xüsusi şəkildə təqdim edir» - deyən L.Şerba ikidillik məsələsində həm də dünyanı dərkən dil vasitəsilə təzahürü probleminə toxunur, məsələni psixolinqvistik aspektdən analiz edir və «hər bir dildə dünya başqa cür təqdim olunub, fərqli şəkildə başa düşülüb» - fikrini irəli sürür. Bu fikirdə bütöv olanın hissələrdə təzahürü məsələsi özünü göstərir, yəni varlıq aləminin müxəlif xalqlar tərəfindən müxtəlif rəqəmlərdən anlaşılması və uyğun olaraq, dil müstəvisində fərqli çalarlarla təqdim olunmasından söhbət gedir. Eyni zamanda L.Şerba varlıq aləmi ilə onu adlandıran sözlər arasında da böyük fərq olduğunu görürdü və belə fərq onun üçün daha qlobal idi. O, sözlərin daha dar, əşyalarınsa geniş mahiyyət kəsb etməsindən danışır: “Biz əşyalarla sözləri qarışdırırıq - əşyaları sözlərdə verildiyi kimi qavrayırıq”. L.Şerba sözləri sırf subyektiv hadisə, əşyaları obyektiv qlobal gerçəklik olaraq dəyərləndirirdi. Deməli, L.Şerbaya görə, sözlər əşyaların tam mahiyyətini ifadə edə bilmir. Burada Kant fəlsəfəsində «özündə qalan nəsnə» və «bizə bilinənlər» nəzəriyyəsi yada düşür. Kant deyirdi ki, biz əşyanın özünü yox, görünüşünü bilirik, yəni şüurumuzda təzahür olunan, əşyanın özü deyil, onun obrazıdır, görünüşüdür; o əşyanın özü isə öz içində qalır («özündə şey»). Əgər özündə qalan bizim qavrayışımıza keçmirsə, biz onu necə bilirək? Özündə qalanı Kant noumen adlandırır, düşüncəmizdə, qavrayışımızda əks olunan, bizim üçün təzahür olunanı isə fenomen. Fenomenlər müxtəlif sözlərlə adlandırılır, onlar bizi əhatə edən aləmin görünən tərəfini təşkil edir. Noumenləri isə nə adlandırmaq, nə də səciyyələndirmək olmur, onlar bizim üçün bilinməyənlərdir.

Linqvist Lev Şerba əşyalara filosof İmmanuel Kant qədər varoluş bucağından baxa bilmirdi, amma onları söz sərhədləri ilə də eyniləşdirmirdi. O, əşyalara dil baxımından yanaşmağı, yəni adlandırdığımız şeyləri o adın daşıyıcısı kimi dəyərləndirməyi çox böyük yanlışlıq hesab edirdi: “İnsan fikrinin bütün tarixi boyu onun külli sayda yanlışlıqları bunun aydalo-spekus – yəni mağara bütü olmasına gətirib çıxarırdı, başqa sözlə, buna dar bir nöqtəyi-nəzərdən, hansısa bir mərkəzdən, məhz dil baxımından yanaşılırdı. Dil bizim xeyirxahımız olmaqla yanaşı, həm də düşmənimizdir, çünki bizi yanlış anlayışlara doğru aparır”(1, 304). L.Şerbanın varlıq fəlsəfəsi söz, dil fəlsəfəsinin sərhədlərini aşır, alim dili insan düşüncələrini hüdudlayan, təhrif edən fenomen kimi dəyərləndirir. L.Şerbaya görə, bir dil bilən insan dilin, dildə işlədilən sözlərin əsiridir, belə ki, bir dil bilən insan əşyanın başqa dildə səciyyələndirə biləcək mənə, yaxud keyfiyyət çalarlarını bilmir və deməli, həmin əşya haqqında daha geniş məlumat almaq şansını itirmiş olur, onun fikir qəlibləri dar məcralı olur. “Mədəni inkişafın ən möhtəşəm hadisəsi fikrin söz əsirliyindən azad edilməsidir” (1, 304). Əsirlikdən azad olmanın yolunu L.Şerba, heç olmasa, iki dil bilməkdə görürdü. (Özü yeddi dil bilirdi.) L.Şerbanın söz, fikir, əşya haqqında düşüncələrini yekunlaşdırsaq, belə qənaətə gələrik ki, insan nə qədər dil bilirsə, əşyanın o dillərdə səslənən

¹ Canlı Söz İnstitutu 1918-ci ildə Petroqradda yaradılıb, 1924-cü ilə qədər fəaliyyət göstərmiş, sonra Nitq mədəniyyəti Elmi-Tədqiqat İnstitutu olub. A.V.Lunaçarski, S.M.Bondi, A.F.Koni, V.E.Meyerxold, L.V.Şerba və b. 1918-19-cu illərdə burada işləyiblər. İnstitutun fəaliyyəti üç istiqamətdə aparılırdı – elmi, tədrisi və maarifçilik.

² Mariya Montessori(1870-1952) – italyalı həkim, pedaqoq, filosof; onun rəhbərliyi ilə XX əsrdə bütün dünyada uşaqların inkişafını yönləndirən məktəblər açılır. Montessori sistemi qlobal ideyaya dayaqlanır – uşaqlar unikal şəxsiyyətdir, müəllimlər onların bacarıq və qabiliyyətlərinin inkişafı üçün əlverişli şərait yaratmağı bacarmalıdır.

adlarından onun - əşyanın geniş xarakteristikasını əldə edir. Bu fikirdə subyektivlik varsa da, həqiqət də görünür. Qurultayda dilin tədrisi metodikası mövzusunda ikinci çıxış – “Türk dillərinin tədrisi metodikasının əsasları” İsmayıl Lemanova¹ məxsus idi. O, məruzəni türk dilində edir. Məruzə qurultayın stenoqram hesabında tezis şəklində verilib. İ.Lemanovun problemə yanaşma tərzində konkretlik, dəqiqlik və metodiki professionallıq aydın görünür. Alim öncə dilin tədrisi metodikası anlayışının sərhədlərini müəyyənləşdirir, sonra onun funksiyalarından danışır. O deyir: ”Doğma dilin tədrisi metodikası dedikdə nə başa düşülür? Doğma dilin qanunlarını və tədrisin müxtəlif üsullarının sabitliyini və onların yeni üsullarla mübarizəsini. Yeni ideyalar, vəzifələr və priyomlar daxil edən, yeni meydana çıxan üsullar çox az hallarda tədrisə tətbiq oluna biləcək dərəcədə mükəmməl və yararlı olur. Konkret dilin xüsusiyyətlərinə və onun tədrisinin aparıldığı şəraitə uyğun olaraq üsullar bir sıra dəyişikliklərə məruz qalır və artıq təcrübədən irəli gələn uyğunlaşmış şəkildə tətbiq edilir. Odur ki, müəyyən doğma dilin tədrisi baxımından məqsəduyğun sayılan hər hansı bir üsul başqa, xüsusən, tamamilə yabançı bir ailədən olan bir dilin tədrisinə qeyd-şərtsiz tətbiq edilə bilməz. Doğma dilin tədrisinin bütün üsulları öz ilkin xüsusiyyətlərinə görə iki əsas qrupa bölünə bilər: a) bir tərəfdən, qavrama, təsəvvür, idrak, nitqin inkişafının fizioloji və psixoloji qanunlarına, digər tərəfdən isə dilin insanın şəxsi və sosial həyatında, həmçinin əqli və mədəni inkişafında rolu və əhəmiyyətinə əsaslananlar; b) həmin dilin xüsusiyyətlərindən, həmçinin onun tədrisinə təsir göstərən mövcud obyektiv şəraitdən irəli gələn üsullar. Ümumelmi səciyyəyə malik olmaqla, birinci qrupa aid olan üsullar ayrı-ayrı hallarda bəzi düzəlişlər edilməklə hər bir dilin tədrisi zamanı tətbiq və istifadə edilə bilər. İkinci qrupun üsulları müəyyən dilin tədrisində tətbiq edilə bilər “ (1, 306). İ. Lemanovun milli dilin tədrisi üsulları üzrə verdiyi təsnifatın elmi dəyəri yüksəkdir və bu gün də onun aktualıq kəsb etdiyini inkar edə bilmərik. Üçüncü nətiq Qalımcan Şərif idi. Qalımcan Şərifin çıxışı Lev Şerbanın çıxışının bir hissəsinin - dilin tədrisində istifadə edilən səs və söz üsullarının təhlili, analizi istiqamətində qurulmuşdu. O, söz üsulunun sırf flektiv dillərə aid olmadığı kimi, səs üsulunun da sırf fonetik orfoqrafiyaya malik dillərə aid olmadığını söyləyir. I Türkoloji Qurultay Türk dünyası elminin, mədəniyyətinin, tarixinin müxtəlif aspektlərinə, o cümlədən, milli dillərin tədris edilməsi işinə yeni baxış yaratdı, ana dili dərslərinin tədrisi metodikası perspektivlərini açmaq üçün mühüm mərhələ oldu.

Ədəbiyyat

1. 1926-cı il I Bakı Türkoloji Qurultayı (Stenoqram materialları, bibliografiya və foto-sənədlər). Bakı: Çinarçap, 2006, 571 s.

QIZILGÜL ABDULLAYEVA*

Azərbaycan, Bakı

XVII ƏSR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNDƏ SİNONİM MÜVAZİLİYİNİN TARİXİ MƏNZƏRƏSİ

Açar sözlər: leksik paralellər, sinonim müvaziliyi, arxaizm, dialektizm, ədəbi dil norması, fonoforma

History of Synonym Parallels in the Azerbaijani Language of the XVII Century

The article deals with the history of synonym parallels in the Azerbaijani Language of the XVII century. The analysis is carried out on the basis of the ancient Turkic written monuments, specially on the basis of the samples of the literary artistic language of the XVII century. Synonyms are grouped according to their national origin and structure by the number of components.

Key words: lexical parallels, synonyms, archaism, dialectism, literary linguistic norm, phonoforma

XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilində qeydə alınan leksik paralellər, yəni *sinonimlər* dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində xeyli iş görür. Sinonim zəncirində iştirak edən leksik faktlar isə mənşə müxtəlifliyi ilə müşayiət olunur. Daha dəqiq ifadə etsək, burada türk mənşəli lüğəvi dil nümunələri ilə yanaşı kifayət qədər ərəb və fars sözlərinin iştirakı qeydə alınır. Amma elə alınma sözə rast gəlmək mümkün deyil ki, onun milli qarşılığına XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilində rast gəlinməsin. Deməli, sinonim müvaziliyi əcnəbiçiliklə milliliyin vəhdəti fonunda müəyyənləşir. Silsilə leksik paralellər zənciri yaradan bu müvazilik XVII əsr mənbələrinin dilini, demək olar ki, tamamilə əhatə edir və XVIII əsrə qədərki yolda çoxluqla müşayiət

¹ İsmayıl Lemanov (1871-1942) – dilçi-alim, ictimai xadim; İstanbulda və Qahirədə təhsil alıb, Rusiya Dövlət Dumasında müsəlman fraksiyasının katibi olub; Kırım universitetində müəllim işləyib; 1934-cü ildə universitetdən çıxarılıb, Leninqrada Şərqsənəşlik İnstitutunun əlyazmalar şöbəsində işləyib; 1938-ci ildə həbs olunub, təqsiri sübuta yetmədiyinə görə buraxılıb; 1942-ci ildə Leninqrada blokadasında vəfat edib.

* Bakı Dövlət Universiteti Türkologiya kafedrasının dosenti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

olunur. Amma əsr söhbəti burada bir qədər şərti xarakter daşıyır, çünki indinin özündə belə bu tip leksik paralellər dildə əksini tapmaqda və intensivlik nümayiş etdirməkdədir. Söhbət ədəbi dildən gedir və elə bu sıxlıq da ədəbi dilin adına yazılır. Bunların çox az qismi ilə tanışlıq XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin sinonimlər hesabına nə qədər zəngin söz ehtiyatına malikliyindən xəbər verir. Təbii ki, bizim üçün ilk olaraq türk mənşəliliyinin leksik paralellər zəncirində oturmudur ki, bu da XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin leksik sistemində özünün qabarıqlığını ortaya qoyur. Faktlara söykənmə sinonimik zəncirdə yer alan türkiizmlərin tarixi mənzərəsinə belə reallıq gətirir:

yey (t) // *yeg* (t) — *yaxşı* (t) — *iyi* (t)

Sənin əlinlə sitəm daşı *yeydir*, artıqdır Ki, gövhər eyləyələr özgələr incar
məna (Qövsi Təbrizi, 13, s. 149); Pərvanənin hekayətini şəm'dən soruş, Bülbül fəsanəsin güli-bixar *yeg*
bilir (Q.Təbrizi «Divan»ı, 12, s. 93); Hər kimə *yaxşı* söylədik, oldu bizim yamanımız (Qövsi Təbrizi, 13, s. 66); *Ver iyi* yidür köp ayağı miri-zəban, piri-Muğan, Dolu ver kim, kasəlik xümmənəlik şərti degil (Məlik bəy Avçı, 10, s. 276)...

Göründüyü kimi, müasir dillə müqayisədə fərqlilik özünü kontekstlə, yəni klassik ədəbi-bədii mətn nümunələri ilə və eləcə də bu kontekstdə yer alan, amma müasirlik nöqtəyi-nəzərindən dili tərək edərək arxaik leksik qatda qərarlaşan sözlərlə ölçülür. Məsələn, birinci sinonim zəncirində yer alan və fonetik variantlılıq təqdim edən *yeg* sözü bu gün müasir Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibində görünür. Mətnə «*yaxşı*» anlamına gələn bu leksik vahidin «Qədim türk sözlüyü»ndə də elə bu semantik tutuma malikliyi qeyd edilir (4, s. 252). Bu mənbədə söz *yıg* // *yig* fonetik cildləri ilə təqdim edilir (4, s. 260). Haqqında danışılan leksem XVII əsrəqədərki klassik ədəbiyyatın da dilində qeydə alınır və müxtəlif fonovariantlarla yazılı abidələrin dilinə daxil olur. *İyi* leksemi haqqında da eyni fikri söyləmək olar. Onu da qeyd edək ki, eyni məna daşıyan, amma fonetik cildləri ilə bir-birlərindən fərqlənən bu lüğəvi dil nümunələrinə klassiklərin müraciəti baxımından da müxtəliflik qeydə alınır. Məsələn, əgər Xətai leksikonunda *iyi* sözü yer alırsa, Füzuli dilində sözün *yeg* fonoforması aparıcılığı ilə diqqət çəkir. Bu gün Türkiyə türkcəsində ədəbi dil norması səviyyəsində işlənən *iyi* lüğəvi dil nümunəsindən danışan akademik T.Hacıyev qeyd edir ki, bu tip leksik faktlara müraciət əslində Şah İsmayıl Xətəinin türk imperiyası ideyasına bağlılığı ilə əlaqədardır (7, s. 285). Onu da qeyd edək ki, əgər *iyi* leksik vahidi canlı danışığa xidməti ilə səciyyələnirsə, *yeg* lüğəvi dil nümunəsinin klassik ədəbiyyatın dilində işlənməsi birbaşa klassik ədəbi dil norması ilə bağlı məsələdir. Qədim türk dilində də bu leksik vahidə rast gəlinir, amma leksem azacıq fonodəyişmə ilə diqqət çəkir. Bu, qədim türk yazılı abidlələrində sözün *yıq* fonotərkibi ilə təzahürüdür. Fonoformalardakı dəyişkənliyə baxmayaraq, semantik tutumda eyniyyət qeydə alınır. Yəni bu söz də «*yaxşı*» mənası ilə ekvivalentlik təşkil edir:

Ötüken yışda *yıq* idi yok ermiş / Ötüken yaylasından *yaxşı* hamı yox imiş (K_r-C., 1, s. 26-27).

el (t) — *oymaq* (t)

Dəxi heç görmədilər *el* və *oymaq*, Yetişdilər qəzara gün batan çaq (Fə dai, 6, s. 63).

getmək (t) — *varmaq* // *barmaq* (t)

Varın, ey sərvlər, ol şiveyi-rəftarı görün; Mən ki əldən *getdim*, ol sərv-i-səbukcövlan gəlir, Ah bilməm neyləyim kim, can *gedər*, canan gəlir (Qövsi Təbrizi, 13, s. 133, 50); Yer altıdə şol mənzili-məxfiğə *barurcaq*, Bilmən ki, cavab ilə sualum nolacaqdır? (5, Əmani, s. 58)...

Sabitləşmə prosesindən kənar qaldığına görə ədəbi dildə normativləşə bilməyən *varmaq* leksik vahidi dili tərək etdikdən sonra Azərbaycan dilinin qərb ləhcəsində qərarlaşır və eyni məna tutumu ilə o tarixi izi qorumaqda davam edir. Məsələn: Bir-iki günnən sonra *varellar* meşiyə (2, s. 257).

Bu leksik vahid Türk dilinin dialektlərində də eyni məna ilə – «*gitmək*», yəni «*getmək*» semantikasi ilə qeydə alınır (3, s. 4093-4094). Sözün *barmaq* variantı isə çağataydan gəlmədir. Danılmaz faktdır ki, elə bu variant dövrün çağatay türkcəsindən yan keçməyən təmsilçilərindən biri olan M.Əmanın dilində yer alır. Bu da maraqlıdır ki, *varmaq* leksik vahidi dialektlərdə qərarlaşsa da, onun haqqındakı məlumatlar bu gün iki ad altında təqdim olunur:

1. *varmaq* — arxaizm; 2. *varmaq* — dialektizm

tapmaq (t) — *bulmaq* (t)

Zə'fū riyazətdin olub bəs zəbun, *Tapmadı* ol, qürsünü həm neçə gün; Eşq adabida xətti-üşşaq *Bulmamış* naləvü əfğan yanlıq (5, Əmani, s. 289, 98).

Tarixən ümumişlək sözlər kimi ünsiyyətə girən *bulmaq* dil vahidi də bu gün arxaizmlər sırasında nizamlanır. Elə bu səbəbdən də müasir dilin lüğət tərkibində qeydə alınmır, amma Türkiyə türkcəsində ədəbi dil norması səviyyəsində hələ də yaşamını davam etdirir. Türk dilində sözün 13 semantika ilə ünsiyyətə xidmət etməsi də aşkarlanır. Bu qədər mənalar içərisində *bulmaq* leksik vahidinin XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilindən qeydə aldığımız ən aparıcı semantik tutumu da yer alır:

«Kaybedilen bir şeyi yeniden ele geçirmek»: Paramı *buldüm* (14, s. 324).

yandırmaq (t) — *sızıldatmaq* (t) — *qavurmaq* (t)

Bəzm əhlini *yandırdı, sızıldıtdı, qavurdu*, Yaxşı oxudu, leyk yaman eylədi mütrib (Qövsü Təbrizi, 13, s. 177)...

Sözlərin hər üçü bu gün dilimizdə işləklik tapsa da, sonuncu sözün fonocildi (*qavurmaq*) müasir Azərbaycan ədəbi dili üçün xarakterik deyil. Sözüün ortasında

o > a keçidinin aparıcılığını bu gün biz Naxçıvan, Ordubad, Şahbuz, Şərur, Çulfa (*davşan, navrız, qahım, çavqın, tavla, bızav, pılav, oxlav, çilav*), Cəbrayıl (*qaham, qavmax, siçavıl, çilav, qavışmax*)... şivələrində qeydə alırıq (11, s. 43).

Türk mənşəli lüğəvi dil nümunələrinin sinonim yaradan sözlər kimi dildə sıralanmasında bir məsələ də maraq doğurur. Bu da sinonimlərdə arxetip məsələsidir. Daha konkret ifadə etsək, bu, leksik paralellikdə yer alan hansı leksik vahidin daha qədim və ilkin olması ilə bağlı məsələdir. Əlbəttə, bunu müəyyənləşdirmək çox çətinidir. Amma reallığa söykənən fakt budur ki, nizamda yer alan lüğəvi dil nümunələrindən biri daha əvvəl yaranıb. O birilər isə dilin sonrakı inkişaf pillələrində dilə daxil olub və ünsiyyətə qoşulub, nəticədə bu, dilin kommunikativ funksiyasının fəallaşması uğrunda öz töhfəsini verib. Fikrimizin izahı üçün fakt olaraq türk mənşəli sözlərdən təşkil olunmuş bir sinonim cərgəni izləyək:

gözəl (t) — *göycək* (t) — *yaraşlıq* (t) — *görklü* (t)

Fikrimizcə, burada ilkinlik *gözəl* sözünün adına yazılmalıdır. Bizə görə, bu, tarixi baxımdan sözün kök morfemi olan *göz* leksik vahidi ilə bağlıdır. Nəzərə alaq ki, ilk insan övladının yarandığı gündən orqan olaraq «göz»ün varlığı reallıqdır. Hər şeyi görəni və onu adlandıran da «göz»dür. *Görklü* sözünün daxilində *görk* sözü də, zənnimizcə, *göz* sözü ilə əlaqəlidir. Canlı danışq dilimizdə bir *görükmək* sözü də var ki, bunun da kökündə *göz* leksik vahidi yatır. Hətta tarixi forması *gözükmək* şəklindədir. Sözüün bu fonovariantı XVII əsrin dil materiallarında da yer alır:

Yığılayan çağ hicrdən xəndan *gözükdi* qarşıdan... (Vaiz Qəzvini, 10, s. 288).

Bu, çağdaş dilimizin lüğət tərkibi, eləcə də lüğət fondunda daşlaşan və ünsiyyətdə fəallığı ilə seçilən *görünmək* leksik vahidinin ən qədim formasıdır. Söz bu fonetik cildi ilə müasir dilimizin lüğət tərkibində qorunmasa da, Türkiyə türkcəsində yaşamını hələ də davam etdirməkdədir:

Bazen hareketleriyle pek makul, bazen âdetleriyle garip ve gülünc *gözükürmüş* (14, s. 797).

Hətta dilimizdə bir *güzgü* leksemi də var ki, onun da kökündə *göz* dil vahidi dayanır. Fikrimizcə, fonetik tərkib baxımından söz belə bir inkişaf istiqamətindən keçib: *gözü* → *g^öz^ü* → *güzgü*.

Söz bu ilkin fonoforması ilə də (*gözgü*) Türkiyə türkcəsində qorunmaqdadır (14, s. 795).

Təbii ki, XVII əsr Azərbaycan dilinin sinonim zəncirində alınma sözlərin də yer alması qeydə alınır. Bu da təbiiyədir. Çünki əcnəbi dil tənəzzül prosesinə qədəm qoysa da, dildə oturuşmuş alınmalar işləkliyindən vaz keçməmişdi. Bu alınmaların əksəriyyəti isə «Dədə Qorqud»dan üzübəri dildə işlənən və intensivliyini qoruyan əcnəbi leksik faktlardır. Bu da tədqiqatçılar tərəfindən qəbul edilmiş bir fikirdir ki, türk mənşəli leksik vahidlərlə yanaşı addımlayan alınmalar da ekspressivlik, məcazilik, çoxmənalılıq nümayiş etdirməyə çox güclü meyli olan lüğəvi dil nümunələridir (8, s. 34). Türk və alınma sözlər müvaziliyinin mənzərəsini canlandıran leksik paralellərin bir qismi aşağıdakılardır:

qədd (ə) — *qamət* (ə) — *boy* (t) — *vücut* (ə)

Nə sərəkəş şö'lədir bu vəh, bu nə *qəddü* nə *qamətdir*; *Boyun* bələsın alım, böylə sərgiran keçmə; Hansı abi-gildən, ey eşq, eylədin Məcnunu xələq, Çün əzəl başdan *vücutumdan* mənim toz qoymadın (Qövsü Təbrizi, 13, s. 34, 27, 130);

yazı (t) — *səhra* (ə) — *çöl* (t)

Əvvəl aldın könlümü, axır buraxdın *yazıya*; Məni divanəyə eşq içrə hər bidərdi bənzətmin Ki, Məcnun vüs'əti-*səhra* sorar, Fərhad dağ istər; Başı əzbəs kim, bizim *çöllərdə* dəymiş daşlara (Qövsü Təbrizi, 13, s. 137, 52, 37);

çəşm (f) — *göz* (t) — *didə* (f)

Çəşmim eyvanında tut məskən, dolanım başına (Qövsü Təbrizi, 13, s. 17); Çatlasun bol *göz* sənin saruya istər kəc baxa! (Zəfər, 10, s. 130), Dilim fəğaniləvü *didə* qan ilə doludur (Qövsü Təbrizi, 13, s. 54).

qonaq (t) — *mehman* (f)

Ta *qonağımdır* qəmə dərdin həvadisən nə qəm. Ol evi seylab yıqmaz kim, ona *mehman* gəlir; Üzündən bəllidir hər mizəbanın kim *qonağ* istər (Qövsü Təbrizi, 13, s. 50, 52).

XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin leksik sisteminin sinonim zəncirində iştirak edən üzvlərin say müxtəlifliyi də diqqət çəkir. Bir müəllifin dil materialını izləmə belə bunu təsdiq edir. Beləliklə, faktlar müəyyənləşdirir ki, XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilində:

1. ikiüzlü [məsələn: *səncəq – ələm* (9, Məsihi, s. 185, 189)];
2. üçüzlü [məsələn: *nəbi – rəsul – peyğəmbər* (Məsihi, 9, s. 27, 40, 296)] ;
3. çoxüzlü [məsələn: *könül – dil – bağır – sinə – yürəg – qəlb* (9, Məsihi, s. 45, 46, 79, 81, 174)] ... sinonim cərgələr qeydə alınır.

Göründüyü kimi, XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilində sinonimlər həm türk mənşəli (məsələn: *yaxın – yavıq; duş – uyxu, tez – çapuk, soruşmaq – istəşmək, diləmək – istəmək; savaş – qovğa; ata – baba...*), həm sırf alınma mənşəli (məsələn: *kəvakib – sitarə – əncüm – əxtər...*), həm də türk və alınma mənşəli (məsələn: *yüz – çöhrə – sifət – ruy – rux; tanrı – xuda; baş – sər; ad – nam ...*) leksik vahidlərdən təşkil olunur. Bu sıralanmalarda yer alan leksik vahidlər quruluş etibarilə də müxtəliflik təqdim edir. Yəni burada həm sadə (məsələn: *söz – laf...*), həm düzəltmə (məsələn: *yalqızluq – bəkəslig...*), həm də mürəkkəb sözlər (məsələn: *siyahruy – qarəyüzlük*) iştirak edir. Bütün hallarda məntədaxili leksik paralellərin sıralanması gedir. Sinonim müvaziliyi yaradan bu tip paralelləşmələr XVII əsr mənbələrində kəmiyyət çoxluğu qazanır. Bu paralellikdə yer alan alınmaların bəzən qeyri-anlaşıqlılığı belə əhatəsindəki milli lüğəvi dil nümunələrinin sayəsində açılır. Nəticədə anlaşılmaqlıq qeybə çəkilir və dilin qəlizlikdən sadəliyə doğru istiqamətlənməsi prosesi gedir. Bu isə XVII əsrdə milliləşməyə güc verən amillərdən biri kimi dəyərləndirilir. Milliləşmədə, təbii ki, ümumxalq dilinin rolu danılmazdır. Danılmazlığı reallığa çevirən isə qeydə alınan faktik dil nümunələridir. Məhz bu faktlara söykənmə XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin sinonim müvaziliyində ümumxalq dilinin ifadə imkanlarını aydın və qabarıq şəkildə təqdim edir.

Türk və əcnəbi mənşəli leksik vahidlərdən təşkil olunmuş leksik paralellərdə də dominant sözün ayrılması əsasdır. Bir daha vurğulayırıq ki, bunu müəyyənləşdirmək müşkül məsələdir. Çünki məhz dominant söz paralelləşmədə yer alan digər lüğəvi dil nümunələrini öz arxasınca çəkib aparır və hətta anlaşılmaya meydan verir. Əslində elə sıralanma dominantlıq funksiyasını öz üzərində daşıyan dominant sözdən asılı olur. Təbii ki, ümumanlaşıqlılıq ifadə edən sözün dominant kimi qəbul edilməsi daha düzgündür. Odur ki, sinonimik sıralanmada biz ilk növbədə türk mənşəli leksik vahidi, daha sonra isə dilimiz üçün ümumişlək xarakter daşıyan ərəb və fars sözlərini dominant söz kimi qəbul edirik.

Ümumiyyətlə, yaxın mənalı, eləcə də dubletlər kimi qəbul edilən eyni mənalı leksik paralellərin dildə işlənmə tarixi çox qədimdir və bunun müxtəlif səbəbləri var. Fikrimizcə, eyni bir leksik vahidin dildə müxtəlif fonetik cildlərlə təzahürünün kökü tayfa dillərinə bağlanır. Daha da konkretləşdirsək, bu, Azərbaycan xalqının (təbii ki, həm də Azərbaycan dilinin) etnik kökü, etnogenezisi və təşəkkülündə iştirak etmiş türkdilli tayfaların dil xüsusiyyətlərindən irəli gəlir. Burada ədəbi dil və canlı danışq dili faktoru da az rol oynamır. «Dədə Qorqud kitabı»nda belə faktları qeydə alan akademik T.Hacıyevin qənaəti budur ki, hansısa fonetik variantın seçilməsində və yaxud onlardan hansınasa üstünlük verilməsində bir ixtiyarilik yoxdur. Müəllif bunun səbəbini konkret olaraq belə izah edir: «Bir tərəfdən, müxtəlif türk tayfa dillərinə məxsus faktlar xalq dilində sinonim kimi işlənir, ikinci tərəfdən danışq dili və ədəbi təzahürlər diferensasiya tapmayıb, üçüncü tərəfdən, başqa dillərdən – ərəb və fars dillərindən mənimsəmələr hələ vətəndaşlaşmayıb. Bu, ümumiyyətlə ədəbi dilin başlanğıc mərhələsidir» (7, s. 109-110). Deməli, sinonim cərgələrin ilk müəyyənləyi tayfa dillərindən qaynaqlanır, amma maraq burasındadır ki, leksik paralellik bu günə qədər hələ də davamlılığını qoruyur.

Beləliklə, XVII əsrin leksik sistemində qeydə aldığımız sinonim müvaziliyi:

- a) bir tərəfdən XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin zənginlik mənzərəsini görüntüləyir (Xüsusən çoxüzvlülüyün hakim kəsildiyi sinonim zəncirləri bunun aydın təsdiqini verir);
- b) digər tərəfdən dildə yer ala biləcək təkrarçılığın və yeknəsəqliyin qarşısını alır;
- c) leksik paralellərdəki alınmaların əsasən ümumişləkliyini təlqin edir;
- ç) sinonim cərgələrin silsilə təşkil etdiyini bəyan edir;
- d) sinonimik cərgələrin yaradılışında iştirak edən türk mənşəli sözlərin işlənmə tezliyi baxımından alınmaları üstələməsi reallığını təqdim edir;
- e) türk mənşəli leksik vahidlərlə ümumişlək ərəb və fars mənşəli sözlərin iştirakı ilə müəyyənləşən sinonim müvaziliyinin kəmiyyət baxımından bolluq təşkil etdiyini nümayiş etdirir;
- f) üslubi imkanlara geniş meydan verir.

Bütün bunlar isə bir toplum şəklində XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin leksik strukturunda davamlı məskunluq qazanan sinonim müvaziliyinin tarixi mənzərəsinin açılmasına yardım edir. Əsasən türk, həmçinin türkləşmiş ərəb və fars mənşəli sözlərdən təşkil olunmuş sinonim cərgələr qeyri-ümumişlək ərəbizm və farsizmlərin dildən təcridinə meydan verir. XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin canlı danışq dilinə doğru istiqamətlənməsinin mərkəzində isə ümumxalq dili dayanır.

Ədəbiyyat

1. Abdullayeva Q. Kül tiqin abidəsi. Bakı: Azərənəşr, 2007, 214 s.
2. Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1967, 280 s.
3. Derleme sözlüğü. 6 cildə. VI c. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2009, s. 4021-4844
4. Древнетюркский словарь. Ленинград: Наука, 1969, 676 с.
5. Əmani. Əsərləri (Tərtibçi Ə.Səfərlidir). Bakı: Yazıçı, 1983, 339 s.
6. Fə dai. Bəxtiyarnamə (Tərtibçi Q.Məmmədlidir). Bakı: Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 1957, 155 s.
7. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. 2 hissəli. I h. Bakı: Elm, 2012, 476 s.

8. Hüseynova M. Aşiq və el şairlərinin leksikası. Bakı: ADMİU, 2016, 200 s.
9. Məsihi. Vərqa və Gülşə (Tərtibçi Ə.Səfərlidir). Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 336 s.
10. XVII əsr Azərbaycan lirikası (Tərtibçilər: P. Kərimov və M.Hüseynidir), Bakı: Nurlan, 2008, 340 s.
11. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı: Şərq-Qərb, 2008, 416 s.
12. Təbrizi Qövsü. Divan (Tərtibçi P.Kərimov). Bakı: Nurlan, 2005, 449 s.
13. Təbrizi Qövsü. Seçilmiş əsərləri (Tərtibçi H.Araslıdır). Bakı: Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 1958, 191 s.
14. Türkce sözlük. Ankara: Akşam Sanat Okulu Matbaası, 2005, 2244 s.

İSLAM VƏLİYEV*
Azərbaycan, Bakı

“HEKAYƏTİ-QİSSEYİ-YUSİF BİNİ YƏQUB” MƏSNƏVİSİ VƏ ONUN DİLİ

Açar sözlər: “*Hekayati-Gisseyi-Yusif-bini Yəqub*”, *Şəms, məsnəvi, yazılı abidə, ədəbi dil, leksik və morfoloji xüsusiyyətlər*

The poem “Hekayati-Gisseyi-Yusif bini Yagub” and its language

Mesnevi Hekayati Gusse-i Yusuf bini Yagub, written in 880 year of Hijri (1475 AD) the poet under a pseudonym «Shams», consists from 2750 bates. The manuscript example of this product is stored in Institute of Manuscripts of ANAS after name of M.Fizuli under code number FS-208. In the article on the basis of the rich language facts are investigated lexical and morphological features observed in this manuscript, conformity and distinctions with modern Azerbaijani language are defined, and in some cases comparison with our dialects and dialects is spent.

Keywords: «*Hekayati Gusse-i Yusuf*», *Shams, mesnevi, a written monument, the native language, lexical and morphological features.*

Azərbaycan dilinin tarixi məsələlərinin tam şəkildə tədqiqində dilimizin ilkin mərhələlərində qələmə alınmış yazılı abidələr mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Müxtəlif nitq hissələrinin, qədim qrammatik kateqoriyaların, bütövlükdə müəyyən zaman çərçivəsində dildə mövcud olan fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətlərin inkişaf tarixini izləmək baxımından belə yazılı abidələr zəngin materiala malikdir. XV əsrdə meydana çıxan, öz dövrünün dil ənənələrini mühafizə edib saxlayan, dilimizin inkişaf yolunu izləmək üçün əvəzsiz mənbə kimi diqqəti cəlb edən Şəms təxəllüslü şairin “Hekayəti-qisseyi-Yusif bini Yəqub” adlı məsnəvisi də belə yazılı abidələrimizdəndir. Bu yazılı abidə Azərbaycan dilinin inkişaf mərhələlərini, müasir vəziyyətə düşənə kimi keçirdiyi dəyişiklikləri hərtərəfli araşdırmaq üçün zəngin dil faktlarını qoruyub saxlamışdır. Şəmsin “Hekayəti-qisseyi-Yusif bini Yəqub” məsnəvisi XIV-XV əsrlərdə yazılan digər yazılı abidələr kimi Azərbaycan dilinin bədii- poetik xüsusiyyətlərinin daha dərinlən öyrənilməsi baxımından olduqca zəruridir. Bu məsnəvi həmin dövrlərdə ədəbiyyatda üstün mövqeyə malik olan klassik üslubdan fərqli olaraq, xalq dilinə yaxın bir üslubda yazıldığından dili də çox sadə, lüğət tərkibi isə qədim türk qatı ilə zəngindir. Əsər klassik epik şeir nüsxələrinə məxsus şəkildə - məsnəvi formasında yazılsa da, öz üslubuna görə danışq folklor üslubuna uyğun gəlir, onun dilində xalqilik prinsipi gözlənilir. Xalq yaradıcılığına məxsus dil norması, sadə ifadə və deyim tərzisi əsərin dilini səciyyələndirən xüsusiyyətlərdəndir. Bu əsərdə epik təsviri lövhələr danışq dilinin, folklor dilinin ədəbi-bədii material kimi istifadəsinə şərait yaratdığı üçün də təbiilik, ifadə zənginliyi özünü göstərir (5, 181)

Şəmsin “Hekayəti-qisseyi-Yusif bini Yəqub” məsnəvisi AMEA-nın M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda FS-208 şifrə ilə qorunur. Əlyazma hicri 880 (miladi 1475)-ci ildə tamamlanmışdır. Məsnəvinin əvvəlində abidənin yazılma tarixi belə ifadə edilmişdir: *Ki, tarix həşt sədo həşdad cari, Tamam olmuş idi, ey şəhriyari (74 a)* Müəllif poemanın neçə beyt olduğunu və hansı ayda yazıldığını da göstərmişdir: *İgirmi yedi yüz əllidir, ey yar, Qamu vəzü nəsihətdür bu gövitar (74 b); Muni, nəzm eylədim şübhü ta şam, İgirmi beş günündə qıldım itmam (74 b); Cəmədiyül axırın izzı dutəndə Gör ki, qıldım ibtida əvvəl günündə (74 b)* və s.

Bu məsnəvi haqqında ilk məlumat verən Ə.Hüseynzadə beytdəki “cari” sözünü “çari” kimi oxuduğu üçün abidənin yazılma tarixini hicri 884 (miladi 1479)-ci il kimi göstərmişdir (3, 7). Güman edilir ki, “Hekayəti-qisseyi-Yusif bini Yəqub” məsnəvisinin başqa bir nüsxəsi də Təbriz Milli Kitabxanasında saxlanılır (5, 159). Məsnəvi ilə bağlı məlumatlara Ə.Hüseynzadə, (3, 445-451), Q. Bağırov (1, 3-7), İ.D.Vəliyevin (7, 329-335) yazdıqları elmi işlərdə rast gəlinir. Son zamanlar istedadlı alim A.Mirzəyev məsnəvinin ədəbiyyatşünaslıq baxımından geniş və hərtərəfli tədqiq etmişdir.

* Bakı Dövlət Universiteti Türkologiya kafedrasının dosenti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Dini-təbliği üslubda nəstəliq xəttində qələmə alınmış məsnəvidə Şəms sözüünə abidənin müəllifi kimi bir neçə dəfə rast gəlirik: Gəl imdi Şəms halın qıl bəyanə, Bu gün məhrəmi-əsrarə irdin (71 a); Gətür meydana Şəms can qurban ki, Eydurdi və qurbani-vəqt oldı (47 b); Əgər ah eyləsəm, ey Şəms, dər gəm, Yanər narə zəbanım ayrılığdan (40 b); Həman, ey Şəms, söylə xüldi-rizvan, Mana neyrən olubdur həsrətindən (60 a) və s.

“Hekayəti-qisseyi-Yusif bini Yəqub” məsnəvisinin leksik tərkibində, fonetik və qrammatik xüsusiyyətlərində Azərbaycan dilinin Cənub qrupu dialekt və şivələrinin təsiri üstünlük təşkil edir. Məlumdur ki, XV-XVI əsrlər Azərbaycan ədəbi dilinin formalaşması, sabitləşməsi və normalaşmasında Təbriz dialekti köyne rolunu oynamışdır. Tarixi faktlardan aydın olur ki, uzun müddət Yaxın və Orta Şərqi xalqlarının iqtisadi və mədəni həyatında mühüm rol oynamış Təbriz şəhəri həm də bu dövrdə görkəmli söz ustalarını, alimlərini, sənətkarlarını birləşdirən ədəbi-bədii fikrin mərkəzi kimi məşhur idi. Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu və Səfəvi sülaləsindən olan şahların saraylarında şair, alim və filosofların təşkil etdiyi ədəbi məclislər, yarışlar yeni-yeni bədii yaradıcılığın gözəl nümunələrinin yaranmasında Təbriz şəhəri mühüm rol oynamışdır. Belə bir şəraitdə qələmə alınmış “Hekayəti-qisseyi-Yusif bini Yəqub” məsnəvisinin dilində də Təbriz dialektinin üstün rolunu təbii görünməlidir (6, 17).

Abidənin leksik tərkibini təşkil edən lüğəvi vahidlərin əsas hissəsi heç bir dəyişikliyə məruz qalmadan müasir Azərbaycan ədəbi dilində də işlənməkdədir. Buna baxmayaraq əsərin müəllifi Orta əsrlərin ədəbi yazılı koloritini də vermək istəmiş, bir sıra qədim türk mənşəli sözlər də işlətməmişdir. Azərbaycan dilinin tədrisi inkişaf mərhələlərində həmin lüğəvi vahidlərin müəyyən bir hissəsi istifadədən çıxmış, bir hissəsi yeni semantik məna kəsb etmiş, bir qismi də ədəbi dildə işləklidən qalsa da, öz izlərini bəzi dialekt və şivələrimizdə qoruyub saxlamışdır. Belə lüğəvi vahidlər həm ədəbi dil tarixi, həm də dövrün danışq dili baxımından maraqlıdır. Bu mənada bəzi leksik və semantik arxaizimlərə müraciət edək: altun (32 b)-qızıl; yazı (7 a)-çöl, səhra; duş (41 b)-yuxu; nəstə//nəstənə (49 b)-şey, əşya, predmet; kişi (45a)-adam; sayru (19 a)-xəstə; yügüş (34 b)-çox, xeyli; əsən(72 b)-sağlam; arı (19 b)-təmiz, pak, saf; ayıtmaq (40 a)-demək, söyləmək; oxumaq (45 b)-çağırmaq (məs: Oxuram yenə bir məclis eşit sən); irişmək (28 b)-çatmaq, yetişmək; donarmaq (50 a)-geyindirmək, bəzəmək; ismərləmək (50 a)-tapşırmaq və s.

“Hekayəti-qisseyi-Yusif bini Yəqub” abidəsinin morfoloji quruluşu ilə müasir Azərbaycan ədəbi dilinin morfoloji quruluşu arasında ciddi fərqlər nəzərə çarpmır. Lakin abidənin dili və üslubuna, eləcə də XV əsr ədəbi dilinə xas bir sıra morfoloji əlamətlərə təsadüf olunur ki, bunların vasitəsilə dövrün qrammatik xüsusiyyətlərinin hansı vəziyyətdə olduğunu aydınlaşdırmaq imkanı əldə edirik. Belə ki, dildəki keyfiyyət dəyişmələri ilə əlaqədar bəzi morfoloji göstəricilərin müasir dövrə qədər dəyişməsi qanunauyğun bir haldır. Həm də əlyazmanın dilində müasir dövrdən fərqlənən morfoloji əlamətlərin olması təbii, çünki belə fərqli qrammatik cəhətlərin bir qismi dövrün ədəbi dili baxımından xarakterikdirsə, digər bir qismi bəlkə də üslubun tələbinə uyğun işlədilmişdir. Abidənin dili üçün səciyyəvi hesab edilən və müasir ədəbi dilimiz üçün xarakterik olmayan morfoloji xüsusiyyətlərin məsnəvidən toplanmış dil faktları vasitəsilə nəzərə çatdırılması əlyazmanın dilinin mənzərəsi haqqında aydın təsəvvür yaradır:

1. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində formaca sabitləşmiş hal kateqoriyası uzun inkişaf yolu keçmişdir. Yəni ismin hallarının formaca dəqiqləşməsi və normalaşması tarixi başqa qrammatik kateqoriyalara nisbətən daha qədimdir. Bu mənada halların kəmiyyəti, hal şəkilçilərinin mənşəyi, bir-biri ilə uyğunluğu, birinin digərini mənaca əvəz etməsi və s. hələ də mübahisə doğurmaqdadır.

a) İsimin yiyəlik halı öz ifadəsini –(n) un, –(n) ün morfoloji göstəricidə tapmışdır. Bir sıra hallarda sonu samitlə bitən sözlər də yiyəlik halda –nun, –nün (yiyəlik halın tam forması ilə) əlaməti ilə işlənməmişdir: *Yusifnün* (61 b); *duşnun* (62 b); *qəsdnün* (21 b); *halınnun* (34 a); *həzərnin* (37 a); *mələklərnin* (40 b) və s.

b) Sonu saitlə bitən isimlər təsirlik halda –y bitişdirici ünsürü ilə də işlənməmişdir: Dedi: Saqi ki, andan mən *həyayi*, Qılurəm sorməğə *vəqəyi* (46 b).

Təsirlik halla bağlı müasir Azərbaycan dilindən fərqlənən cəhətlərdən biri də samitlə bitən isimlərin samitlə başlayan şəkilçi (tam formanı) qəbul etməsidir: Bunlar bir-birinə həm tikdi *göznü*, Dedilər doğru söylər ol bu *sözni* (66 a); Dedim qərdaşlaruma mən *düşimni*, Anınçun görmüşəm mən bu *işimni* (70 b); Dedilər hərçə ki qılmış kərəmni, Beğayət mədh edüb ol mötərəmni (51 a).

2. Abidənin dilində xəbərlik kateqoriyası müasir Azərbaycan dili ilə müqayisədə həm oxşar, həm də fərqli qrammatik göstəricilərə malikdir. Belə ki, üçüncü şəxsin təkli iki fonetik variantda təzahür etmişdir: a) –dur, –dür forması ilə: *şəkərdür* (6 b); *yoldaşımdur* (19 b). b) –durur, –dürür forması ilə: *çoqdurur* (74 a); *gerçəkdürür* (3 b); *Yusifdürür* (6 a); *atandurur*, *əmindürür* (57a) və s. Azərbaycan yazılı abidələrinin dilində öz ifadəsini tapmış xəbərlik kateqoriyasının qədim göstəricisi –*durur*, –*dürür* əlaməti məsnəvinin dilində də öz işləkliyi ilə seçilir. Xəbərlik kateqoriyasının birinci şəxsinin cəmi öz ifadəsini XVIII əsrə qədər çox aktiv olan –z ünsüründə tapmışdır: Bilürsən ki, bizi *nəsli-rəsuluz*, Nübuvvət kam *əhli-üsuluz* (65 a).

3. Feil nitq hissəsi “Hekayəti-qisseyi-Yusif bini Yəqub” məsnəvisinin dilində də öz zənginliyi və çoxcəhətliyi ilə digər nitq hissələrindən seçilir. Abidənin dilində maraqlı cəhətləri ilə diqqəti cəlb edən feilin şəkilləri də müasir dövrə qədər öz sabitliyini, saflığını mühafizə etmiş, bəzi morfoloji əlamətlər isə

istifadədən qalmışdır: əmr şəklinin birinci şəxsinin təki və cəmi, ikinci şəxsin təki müxtəlif qrammatik göstəricilərlə ifadə edilmişdir. Həmin şəkilçilərin bir neçəsi müasir ədəbi dilimizdə işlənməsə də, digərləri isə müxtəlif fonetik dəyişikliklərlə dialekt və şivələrimizdə hələ də özünü göstərir: **a)** *-ayım// -əyim* forması birinci şəxsin təkini əmələ gətirmişdir: *aparayım* (56 a); *durayım* (59 a); *görəyim* (25 a); *baxayım, taxayım* (56 b) və s. **b)** *-alum// -əlüm* şəkilçisi birinci şəxsin cəmini ifadə etmişdir: Dedilər söyləgil anı *biləlüm*, Əgər doğrudursa təsdiq *qılalum* (66 a); Gətirəli *baxalum* görgil ani (23 a) və s. **c)** *-alı// -əli* şəkilçisi də bəzi hallarda əmr şəklinin birinci şəxsin cəmini bildirmişdir: Varalı yazıda biz *ləb edəli*, Necə bir halimiz *təb edəli* (17 b); Dedilər gətürün yeməyi *yeyəli*, Sondə hər nə ki, varsa *deyəli* (6 b); **d)** *-avuz// -əvüz* əlaməti əmr şəklinin birinci şəxsinin cəmini ifadə etmişdir: Bizimçün yaxşı nəsnə yox *alavuz*, Ki, anla Əziz qatına *varavuz* (52 a); **e)** Əmr şəklinin ikinci şəxsinin təki feil kökünə *-ğıl// -gil* qrammatik göstəricisinin artırılması ilə əmələ gəlmiş və əmrin müxtəlif mənə çalarlarını bildirmişdir: Bu gündüz duşnın yox etibar, Bu duş *qılmağil* əndişə barı (51 a); Çıx şimdi müşdərinə *xatir olgil*, Satulursan, bəhayi *nazil olgil* (49 b).

İkinci şəxsin təki feil kökünə *-gilən, -ginən* əlamətinin əlavəsi ilə də düzəlmişdir: *etginən* (53a); Dedi: Yusif əmin *olginən sən*, Sənin yanında yarı hər dəmdə bilmən;

Məsnəvinin dilində *-maq// -mək* məsdər forması və *-sa// -sə* *gərək* ədatı ilə qrammatik tərkib əmələ gətirərək vaciblik çaları yaratmış, iş və hərəkətin icra olunmasının danışıqna görə ləbüdlüyünü, zəruriliyini bildirmişdir, yəni *-malı// -məli* şəkilçisinin vəzifəsini ifadə etmişdir: Tərbiyə *qılmaq gərək* hər bəndəyə, Aqıl olan tərbiyətdən pənd yeyə (5a); Nə tədbir ilə səbr *etsəm gərəkdiür*, Dili təmkinə cəbr *etsəm gərəkdiür* (17 a).

“Hekayəti-qisseyi-Yusif bini Yəqub” əlyazmasının dilində feil zamanlarının təsrifi ilə bağlı da müasir Azərbaycan ədəbi dilindən fərqlənən bəzi cəhətlərə rast gəlinir: birinci şəxsin təkində *-mən* şəxsin sonluğuna: *eşidüb mən* (18b); *görür mən* (17 a); *çəkərmən* (19 a) və s.; birinci şəxsin cəmində *-z* ünsürünə: *qorxaruz* (28 a); *çəkəruz* (7 a); *bilürüz* (54 a); *görməmişüz* (52 a); *bilməmişüz* (52 a); *gələruz* (52b); *diləruz* (67 b).

Abidənin dilində indiki və gələcək zamanların ifadə vasitələrində müasir dilimizlə müqayisədə bəzi fərqli cəhətlərə rast gəlinir: İndiki zaman öz ifadəsini əsasən *-ır// -ir* morfoloji göstərisində tapmışdır. Lakin bir sıra hallara həmin zaman formasının *-ı// -i* və *-adur// -ədür* şəkilçiləri ilə də ifadə olunmuşdur. Müqayisə etməli: **a)** *-ı// -i* vasitəsi ilə : Gələcək suyun üzündə *durı* ol taş (15 a); Əgər məhbus görsə azad *bulumı* (30 a); **b)** *-adur// -ədür* əlaməti ilə: Biri urər sığınur birisinə, Bələli *yalvaradur* qamusinə (20 a); Çü həqdən saleh ani bildi təhqir, Qəbul *oladur* dua qıldı bətəsdic (23 b).

Qəti gələcək zaman abidədə *-acaq// -əcək* şəkilçinin tam sinonimi olan *-isar// -isər, -ası// -əsi* qrammatik göstəriciləri ilə formalaşmışdır: Zəmanə bilməz idi key *gəli olisər* Ki, Yusif bu cəyanə key *gəlisər* (22 b); Muni böylə salaruz *ələsidür*, Cəhənnəm sizün ilə *dolasudur* (25 a); Pəs andən *gələsidür* ta yedi yıl, Xələyiq *olasidur* andə müşkül (46 a)

Morfoloji cəhətdən öz zənginliyi ilə seçilən feili bağlama şəkilçilərinin bir qismi keçən dövrlər ərzində öz həyatiliyini və normal şəklini mühafizə etmişsə də, digər bir qismi səs tərkibini dəyişmiş, ya da tamamilə arxaikləşib dilin istifadəsindən çıxmışdır. Nümunələrə nəzər yetirək: **a)** *uban// -übən* şəkilçisi: Oxudu namə *ağlayuban*, Cigər həsrət özünə dağlayuban (65 b); **b)** *-ubanu// -übənü* şəkilçisi: Qəbalayı *yazubanı* gedibsiz (66 b); Eşitdi cariyə yüzün Xudayə, *Dutubanu* dedi bari Xudayə (69 a); s. **c)** *-u// -ü* şəkilçisi: Rəvan *ağlayu* getdi doyunca (9 b); İrişməsün *deyü* rahat mələlə (2 a); Ki, qul qaçdı *deyü* çox gəm yedilər (28 a); Çəkərlərdi gahi yola *yeriyü*, Ki, gahi *yügürü*, gahi *sürüyü* (17 b); **d)** Müasir Azərbaycan dilində *-caq// -cək* feili bağlama formasının qədim forması olan *-gac// -gəc, -icaq// -icək* şəkilçilərinə abidədə çox tez-tez rast gəlinir: *görgəc* (34 a); *ircək* (55 a); *Gəlicək* qatılə əmr etdi Malik (27 b)

Beləliklə, göründüyü kimi canlı xalq danışığı dilində XV əsrdə qələmə alınmış Şəms təxəllüslü şairin “Hekayəti-qisseyi-Yusif bini Yəqub” məsnəvisinin tədqiqi Azərbaycan dilinin tarixinin hərtərəfli araşdırılması üçün zəngin dil faktlarına malikdir. Belə əsərlərin araşdırılması folklor-danışığı dilinin ilkin xarakterik cəhətlərini üzə çıxarmaq baxımından əhəmiyyətli rol oynaya bilər.

Ədəbiyyat

1. Şəms- “Hekayəti-qisseyi-Yusif bini Yəqub”. M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, FS-208 (Məqalədəki nümunələr bu əlyazmasından seçilmiş, mötərizədəki rəqəmlər həmin kitabın səhifələrini əks etdirir)
2. Bağırov Q. XV əsr Azərbaycan dilinin leksik, fonetik və qrammatik xüsusiyyətlərinə dair. M. F. Axundov adına ADRƏPİ-nin Elmi əsərləri. IX buraxılış, Bakı, 1961.
3. Hüseynzadə Ə. “Hekayəti-qisseyi-Yusif bini Yəqub” Azərbaycan EA Məruzələri. XV cild, Bakı, 1959, №5 (445-451)
4. Mirzəyev A. Şəms və Xətai “Yusif və Züleyxaları”. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, 6 cildə, III cild, Bakı, 2009
5. Mirzəyev A. Azərbaycan epik şeirinin təşəkkül dövrü. Bakı, 2016
6. Xəlilov Ş.X. “Əsraranamə”nin dili. Bakı, 1988
7. Велиев И.Д. О диалектной ориентации языка памятника XV века «Хекаяти-гиссейи-Юсиф бин Ягуб». Лингвистическая география и проблемы истории языка, часть, II. Нальчик, 1981

LEKSİK QAT DIALEKTİN ƏSAS GÖSTƏRİCİSİ KİMİ

Açar sözlər: *Dərbənd, dialekt, leksik vahidlər, xatun, ər, kişi*

Lexical layer as key index of a dialect

In article information has given the territory of distribution of the Derbent dialect. Lexical features of this dialect are analyzed on the basis of collected material. The importance of studying of this problem is specified there.

Keywords: *Derbent, dialect, lexical units, xatun, husband, man*

XI-XII əsrlərdə Azərbaycan ərazisində Dərbənddən Kür çayına qədər olan torpaqlarda Şirvanşahlar dövləti və Araz çayları arasında Şəddadilər dövləti və Naxçıvanşahlıq, nəhayət, Arazdan cənubda olan ərazidə Rəvvadilər dövləti var idi... Belə inzibati ərazi bölgüsü XVII əsrdə də davam etmişdir. XVIII əsrin ikinci yarısında bir sıra xanlıqların və sultanlıqların yaranması məhəlli dialekt əlamətlərinin inkişafını daha da gücləndirirdi. XVIII əsrdə Azərbaycanda Abşeron yarımadasında - Bakı, şimal-şərqdə Quba, Dərbənd sultanlıqları yaradılmışdı (3, 241).

Dialektlərin mövcud təsnifatına əsasən Dərbənd dialekti Azərbaycan dilinin şimal-şərq ləhcəsinə daxildir. Dialekt bölünməsinə əsas əlamət kimi tayfa elementləri deyil, məhəlli xüsusiyyətlər əsas götürülür. Belə ki, şimal-şərq ləhcəsində Dərbənd dialekti ilə bir qrupda olan Bakı, Quba, Şamaxı, Muğan və s. şivələrin ortaq dialekt xüsusiyyətləri üstünlük təşkil edir. Lakin baxmayaraq ki, bir ləhcədə sıralanırlar, onların hər birinin özünəməxsus fərqli dialekt xüsusiyyətləri özünü göstərir.

Azərbaycan dilinin Dərbənd dialekti keçmiş SSRİ, indiki Rusiya Federasiyasının tərkibinə daxil respublikalardan birində – Dağıstan Muxtar Respublikasının ərazisində yerləşmişdir. Bu respublika etnik tərkibinə görə ən çoxdilli respublikalardan hesab olunur. «Dağıstanda 30-dək xalq və etnoqrafik qrup yaşayır. Avarlar, ruslar, darginlər, qumuqlar, ləzgilər, laklar, azərbaycanlılar, tabasaranlılar, noqaylar, çeçenlər, rutullular, aqullar, tatlar, saxurlar və s...» (1, 299).

Yuxarıda göstəriləyi kimi, 30-a yaxın etnik dil əhatəsində olan və onlarla sıx əlaqədə qədimliyini qoruyub saxlayan Dərbənd dialektinə aşağıdakı kəndlər daxildir: Məhəmmədqala, Selik, Gecux, Dəliçoban, Padar, Vəlikənd, Tatlar, Qaradağlı, Ulu Tərəkəmə, Cimikənd, Bərəkey, Sabnova, Bilhədi, Zidyan qazmaları, Muğartı, Rükəl, Oqni, Bilici, Qullar, Əğləbi, Müzayim, Rubas, Kommuna, Mollaxəlil, Nuğdi, Xilipənci, Yersi, Arak, Darvaq, Arkit, Sanak, Zil, Xuçni, Marağa.

Azərbaycan dilinin əksər dialekt və şivələrinin hərtərəfli öyrənilməsinə baxmayaraq, maraqlı faktları və dil hadisələri ilə zəngin olan Dərbənd dialekti son illərə qədər istənilən səviyyədə tədqiq olunmamışdır. Bu dialekt haqqında bir neçə əsərdə öləri, epizodik səpkidə məlumatlar verilmişdir. Bu isə həmin dialekt haqqında istənilən anlayışı və təsəvvürü yaratmır. Lakin son illərdə bu dialekt haqqında Azərb. MEA-nın Dilçilik İnstitutunun dialektologiya şöbəsi böyük zəhmət hesabına müxtəlif ekspedisayalar nəticəsində maraqlı və dialekt faktları ilə zəngin olan “Azərbaycan dilinin Dərbənd dialekti” monoqrafiyasını nəşr etdirmişlər (2.). Bu əsər dialektoloqlara Dərbənd dialekti haqqında elmi-tədqiqat işi aparmaq üçün dəyərli materiallar verir. Müəllif məqalədə həmin əsərdə toplanılan faktlara üstünlük vermişdir.

Dərbənd dialektinin leksikası həm öz zənginliyi, rəngarəngliyi, həm də əhatəsində olan şivələrdən fərqliliyi ilə seçilir. Burada istər keçmiş, istərsə də gündəlik həyatın bütün sahələrini əks etdirən orijinal leksik kütlə ayrıca bir təbəqə kimi fəaliyyət göstərir. Maraqlı bir fakt kimi o da qeyd edilməlidir ki, Dərbənd dialektində sərbəst düşüncə tərzini, yəni necə görürəmsə elə də adlandırırım - modeli ilə yaranan sözlər özlüyündə çox diqqəti çəkir. Xalq öz təfəkkür tərzinə, dolanbac yolla deyil, birbaşa uyğun olaraq yaratdığı sözləri ruhuna, beyninə, dilə yatımlılığına görə öz danışq leksikonuna daxil edir. İşlənmə yerinə görə belə sözləri müxtəlif mənə qruplarına görə ayırmaq olar. İlk növbədə dialekt daşıyıcılarının dilə gətirdikləri **neologizmlər** (yeni sözlər) daha çox diqqəti çəkir. Onlara nümunə olaraq aşağıdakıları qeyd etmək olar.

Ağızaçən - yasda ağı deyən qadın; **aragirən** – xəbərçi, aravuran; **ayaqüsti** – tamada, sərpayı; **belbel** – güləşmə; **buzovgedək** –buzovçu, buzovotaran; **çovuş** –toya adam dəvət edən şəxs; **çərbənd** – dayanacaq; **çubuğu**- kotanı sürən adam; **çuğulçu** – ara qarışdırın; **evrəz** – iməcilik; **əppəybatran** – bozbaş; **gəzmə** - qarovulçu; **xorəkçəkən** – boşqab, nimçə; **içtulluyan** - yeni bala doğan; **külçəbasan** - çörəyə naxış vurmaq üçün alət; **kürçi** - boyaqçı; **qazançı** – aşpaz; **qızılbaş** - Novruz bayramı; **sadağacı** – dərviş; **sünnətataşi** –

* Bakı Dövlət Universiteti Türkologiya kafedrasının dosenti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

kirvə; **şəkərtükən** – qənddan, **torlama** – pərdə, **tuxmağ** – başçı; **yığmə** - qonaqlıq; **unçəkən** - dəyirman; **qaşıqdansallanan** - əriştə və s.

Azərbaycan ədəbi dilində və başqa dialekt və şivələrdə eyni anlamda işlənən bir çox leksik vahidlər Dərbənd dialektində tamamilə fərqli mənada fəaliyyət göstərir. Formaca eyni olsa da, mənaca tamamilə seçilir. Burada yenə də dialekt daşıyıcılarının yaradıcı təxəyyülü, düşüncə tərz, gördüyünü olduğu kimi adlandırmaq və çatdırmaq ön planda durur. Bunlara nümunə olaraq göstərmək olar:

Barama - balaca xiyar (görünüşündə baramaya bənzərlik əsas götürülür); **barlağ** – bir il əkilməyib dincə qoyulmuş əkin sahəsi (məhsulun bar verməsi üçün); **biz** – şiş (ucunun iti olması); **borani** - yağda qızardılmış göyerti; **cırmax** – parçalamaq (heyvana aiddir); **cığ** – naxış (yəgin ki, cığır sözü ilə əlaqədardır); **çarx** – bədən (bədənə idarə edən); **çovdar** – baytar; dirsək -, **çulğa** – navalça (su/ cu sözləri ilə əlaqədardır); **dolma** – kolbasa (qısa saxlamaq üçün hazırlanan yeyinti məhsulu); **et** - əyin-baş; **əlsüpürən** - əl dəsmalı; **gürzə** - qutab; **iştən** – şalvar (iç donu, rus dilindəki ştanı sözü buradan götürülmüşdür); **qırov** – calağ olunmamış ağac, **mal** – cehiz ; **quramit** - əkilməmiş sahə (başqa şivələrdə yabanı ot adıdır); **məxsus** - xoş; **miras** - qohum; **nahar** – məcməyi və s.

Dərbənd dialektinin qədim leksik qatında qohumluq terminləri də diqqəti çəkir. Bunların içərisində digər şivələrlə ümumilik təşkil edən sözlərlə bərabər, ancaq bu areal üçün işlək olan sözlər də çoxdur. Məsələn:

Baccay – böyük bacı; **bikə** -arvad; **cins** – nikah qohumluğu; **dedey** – ulu baba; **dede** – bacı; **edey** –ata; **əddə** - ata; **ədəbaba** –atanın atası, baba; **xəlfə** -soldış; **fərişdə** - körpə uşaq, çocuq; **arızdayı** - dayı arvadı; **xızan** – külfət, dəstə **qumalat** – ümumiyyətlə qohumlar, **nani** –nənə; **miras** – nikah qohumu; **nədiynə** - yadıca (kötükənin övladı); **toxum** – tayfa, nəsil; **vələd** – övlad, **varis** qan qohumlu və s.

Qohumluq terminləri içərisində dilimizin, xalqımızın tarixi ilə səsleşən **xatın kişi** və **ər kişi** sözləri xüsusi maraq doğurur. **Ər** igid, qəhrəman, **kişi** isə insan, adam anlamında işlənir. Ər kişi – kişi cinsindən olan adam mənasını bildirir. Xatun sözü isə dilimizin daha qədim qatları ilə səsleşir. Xatun sözünə “Dədə Qorqud” abidəsində qadın mənəsində təsadüf olunur: -Qızlar, xatunlar oturan otağa gəldi, eşiyn aldı, oturdu; Məgər Qısırğa Yengə deyirlərdi bir xatun vardı (6, 63). Xatun sözünün ümumiyyətlə qadın anlamında “Dədə Qorqud” dastanlarında müşahidə edilən mənəsi müasir ədəbi dilimizdə olduğu kimi qalmaqdadır. «Həyat yoldaşı» mənəsində qadın anlayışı isə ərəb mənşəli arvad sözü ilə ifadə olunur.

Ümumtürk səciyyəli qədim xatun sözünə türk dillərinin yazılı abidələrində “hörmətli, nüfuzlu adamın arvadı” mənəsində təsadüf edilir. L.A.Pokrovskaya xatun sözünün türk dilləri üçün müştərək leksikon olduğunu göstərməklə onun müasir dövrdə işlənmə areallarını da qeyd edir (5, 58). Azərbaycan dili şivələrində xatun sözü tək işlənmir. Xatun qayınxatın// qeyin xatın sözünün tərkibində işlənərək “qayın arvadı” mənəsini bildirməklə yanaşı, öz daxilində ər in qardaşı arvadına olan hörmət, ehtiram anlayışını da əks etdirir. Bundan əlavə, danışıq dilində xatun sözü xanım leksemi ilə yanaşı işlənərək “hörmətli, görkəmli, nüfuzlu qadın” mənəsini ifadə edir. Bəzən isə xatun sözü qadın adlarına da əlavə kimi artırılaraq işlədilir; Məsələn: Zeynəbxatın, Ruğyexatın, Sefyexatın. Çox maraqlıdır ki, bu söz xatın // qatun fonetik variantlarında 1. qadın, 2. xanım, 3. şah və ya xanın kəbinli arvadı mənələrində XI əsrdən bəri fars dilində işlənməkdədir (8, 287).

Dərbənd dialektində qeydə alınan xatın kişi // xanınısı sözü xatın+ kişi sözlərinin birləşməsindən yaranıb, qadın adam mənəsini bildirir. Məsələn: Bir var ər kişi, bir də var xatın kişi. M.İslamov bu sözün Şəki dialektində də işləndiyini qeyd edir (4, 182).

İstər ər kişi, istərsə də xatın kişi leksemləri əsrlərin süzgəcindən keçərək geniş arealda olmasa da öz varlığını və ilkin mənəsini günümüzdə qədər mühafizə etmişdir.

Beləliklə, Dərbənd dialektinin materialları əsasında təqdim olunan sözlər və onların izahı göstərir ki, bu dialekt dilimizin qatı açılmamış səhifələrini qoruyub saxlayır və onların daha geniş istiqamətdə tədqiqata ehtiyacı var.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. B., 1979
2. Azərbaycan dilinin Dərbənd dialekti B., 2009
3. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. B., 2016.
4. İslamov M. Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti. B., 1968.
5. Покровская Л.А. Термины родства в тюркских языках. М., 1961.
6. Kitabı-Dədə Qorqud. B., 1988.
7. Vəliyeva G. Dərbənd dialektinin bəzi morfoloji xüsusiyyətləri haqqında / Azərbaycan filologiyasının aktual problemləri. Elmi konfransın materialları. B., 2011.
8. Zərinəzadə H. Fars dilində Azərbaycan sözləri B., 1962

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNİN SÖZ YARADICILIĞINDA
AVROPA ALINMALARININ FUNKSİYALARI

Açar söz: *Avropa dilləri, Azərbaycan dili, söz yaradıcılığı, qloballaşma, müstəqil*

Functions of European borrowings in word-building of contemporary Azerbaijani language

In the years of independence, neighboring with European nations, scientific and cultural interactions have also influenced the vocabulary of the Azerbaijani language, and the system of borrowings has been activated. In our terminology, the dynamism of European solidarity is intensified. During the Soviet period the European borrowings are borrowed through the Russian language, but in the years of independence, because of direct contacts of Azerbaijan and Europe Azerbaijani language has borrowed words directly from European languages.

In recent years, many words from European languages are included into our language and it is because of globalization and dominant language. Since most of the words on modern technology are from European languages, these words are mainly borrowed from English and other European languages.

Key words: *European languages, Azerbaijani language, word-building, globalization, independence.*

Müstəqillik illərində Avropa xalqları ilə yaxınlaşma, elmi, mədəni qarşılıqlı əlaqələr Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə də öz təsirini göstərmiş, söz alınmasının vasitəsiz sistemi fəallaşmışdır. Əgər Sovet dönəmində Avropa alınmaları rus dili vasitəsilə keçirdisə, müstəqillik illərində Azərbaycanla Avropa arasında birbaşa əlaqələrin intensivləşməsi ilə əlaqədar Avropa dillərindən birbaşa Azərbaycan dilinə sözlər keçməyə başladı.

Türk dillərində sözyaratma üsullarından biri də alınma sözlər hesabına söz yaradıcılığı sayılır. Bu haqda müxtəlif alimlər tədqiqatlar aparmış və alınma sözlər hesabına sözyaratmanı söz yaradıcılığının bir üsulu hesab etmişdir(1; 4).

Son illərdə Avropa dillərindən dilimizə alınma sözlərin daxil olması isə bu dilin hakim dilə çevrilməsi, qloballaşması ilə əlaqədardır. Müasir texnologiyalar üzrə sözlərin əksəriyyəti Avropa dillərindən olduğu üçün Azərbaycan dilinə də həmin sözlər bu dillərdən keçir.

Sözlər əşyaları izləyir, yəni əşyalar ardınca onu adlandıran sözü dilə gətirirlər. “Sözlər insan təfəkküründə yer tutmuş, ümumiliyindən və xüsusiliyindən asılı olmayaraq hər şeyi, hətta ideyaları da adlandırmağa qadirdir» [4, s. 5].

Xalqın həyatının inkişafında baş verən dəyişikliklər öz əksini, ilk növbədə dilin lüğət tərkibində tapır. Qeyd etmək lazımdır ki, dilin lüğət tərkibinin inkişafı prosesi xalqın tarixi inkişafı ilə vəhdət təşkil edir. Xalqın tarixini izləmədən lüğət tərkibindəki inkişaf meyillərini aşkar etmək mümkün deyildir. Bu dil nəsil-dən-nəslə keçərək öz daxili inkişaf qanunlarına əsasən dəyişmiş və təkmilləşmişdir. XX əsrin sonundan elm və texnikanın gözənlilməz inkişafı, müxtəlif ölkələrlə əlaqələrin yaranması, sənaye, kənd təsərrüfatı, mədəniyyətin və mədəni əlaqələrin böyük sürətlə inkişafı, Azərbaycanda beynəlxalq əlaqələrin möhkəmlənməsinə güclü təkan vermişdir. Artıq suveren inkişaf yoluna qədəm qoymuş respublikamız xarici ölkələrlə, firmalarla əməkdaşlıq edir. Bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə bu əməkdaşlıq yeni keyfiyyət kəsb etməyə başlamışdır.

“Dillərarası ünsiyyətin ən ali nəticəsi adlanan “alınma söz” hər hansı şəraitdə olursa-olsun ünsiyyətin nəticəsidir” (2, 28).

Tarixən həmişə Azərbaycan dilində alınma sözlər olmuşdur. Azərbaycan dilində ərəb-fars sözləri tarix boyu dilimizdə aktiv şəkildə işlənmişdir. 1992-ci ildə Azərbaycan müstəqilliyini qazanmışdır. Azərbaycan müstəqilliyini qazandıqdan sonra bu dilə çoxlu miqdarda ingilis alınmaları daxil olmağa başladı.

Avropa sözləri Azərbaycan dilinə iki dövr daxil edilmişdir: 1) müstəqillik dövründən əvvəl; 2) müstəqillik dövründən sonra. Biz araşdırmaya yalnız müstəqillik dövründə Azərbaycan dilinə daxil olmuş Avropa sözlərini cəlb etmişik. Avropa dilindən alınmalar dedikdə bu tədqiqatımızda yalnız ingilis alınmalarından söz açacağıq. Müasir dövrdə Azərbaycan dilində olan şərtlərin əksəriyyəti ingilis dilindən alınmışdır. Azərbaycan dilində İngilis dili sözlərini aşağıdakı kimi təsnif edə bilərik: 1. Ölçü vahidi: pound, mil, barel və s. 2. Valyuta vahidi: sent, dollar, gineya, fartum və s. 3. Heyvan adları: mustanq, buldoq, doq, foksteriya və s. 4. Quş adları: albatros; 5. Balıq adları: Çapa; 7. Bitki və ağac adları: bambuk; 8. Geyim adları: mokasin; 9. Qida və içki adları: pudinq, rom, viski, bal, ketçup, sandviç, hamburger, kokteyl və s. 10. Müraciət formaları: mister, miss, ser, ledi, miledi, milord.

* AMEA-nın İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Türk dilləri şöbəsi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Bu tip ingilis mənşəli sözlər Azərbaycan dilinə uyğundur və ya ingilis dilindədir? 2016-cı ildə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun “Yeni sözlər və yeni mənalar” lüğəti çap olundu. Lüğətdə Azərbaycan dilinə müstəqillik dönməsində daxil olmuş 2000 -ə qədər söz və termin yer almışdır. Lüğətdəki leksik vahidlərin böyük əksəriyyətini terminlər təşkil edir. Lakin biz bildirimizdə yalnız xalq arasında ümumişlək sözə çevrilmiş ingilis dilindən Azərbaycan dilinə keçmiş leksik vahidlərdən danışacağıq. Lüğətdə Azərbaycan dilinə son illər keçmiş 350 dən çox ingilis sözü verilmişdir. Əlbəttə ki, bu sözlərin çoxu terminlərdir. Xüsusilə , internetlə, informasiya texnologiyası ilə bağlı terminlər. Lakin bu terminlərin də müəyyən qismi artıq ümumişlək sözə çevrilmişdir. Bizi də məhz bu tip ümumişlək sözə çevrilmiş leksik vahidlər maraqlandırır. Artıq ümumişlək sözə çevrilmiş ingilis sözlərini belə qruplaşdırma bilərik.

Bildiyimiz kimi, ingilis dilindən Azərbaycan dilinə sözlər termin şəklində keçir. Biz müstəqillik illərində müasir Azərbaycan dilinə ingilis dilindən keçmiş sözləri üç qrupa bölürük:

1. Dilə termin şəklində girib termin kimi yaşayan sözlər. Bu kimi sözlərin mənaları indi də cəmiyyətin yalnız müəyyən üzvləri tərəfindən başa düşülür və dildə yalnız termin kimi yaşamaqdadır: **amanko**[ing.shortage “çatışmamzlıq”] iqt. Birja. Defisit, borc; **flayer** [ing. fier “reklam vərəqəsi”] Kütəvi yayım üçün nəzərdə tutulmuş vərəqlər, reklam və məlumatkağızları; **forvard** [ing.forward “öncül, qabaqçıl”]; **postforming** [ing.] Üzvlük materiallarının mebel hissələrinin kənarlarına yapışdırılması prosesi; **prerekvizit** [ing. prerequisite]Öyrənilməsi vacib olan fənlər.

2. Dilə termin kimi daxil olub ümumişləkliyə keçid mərhələsində olanlar: **bouling** [ing. to bowl “diyirlənmək”] Uzun çıxırın aşağı başından atılan ağır topla yuxarı başında düzülmüş keqləri vurub dağıtma prinsipli idman növü; **laminat** [ing.laminate “laylı material”] əsası taxta lifli lövhələrdən ibarət döşəmə örtüyü; **remiks** [ing.remix<re +mix “qarışdırmaq”] köhnə populyar mahnının yenidən, müasir tərzdə işlənməsi; **roker**[ing.rocker “qarmaq”] Müxtəlif fəndlər göstərən mahir motoskletçi; **interaktiv** [ing. interactive “qarşılıqlı təsir”] əks əlaqəsi olan, dialoqa girən; insan və kütləvi informasiya əlaqələri arasında ümumiyyət yaradan; **kapkeyk** [ing. cap “fincan”+cake “tort”] Xüsusi reseptlə hazırlanan keks; **monitorinq** [ing. monitoring]nəzarətçi.

3. Dilə termin kimi daxil olub ümumişləklik qazanan sözlər: **İnformasiya texnologiyaları ilə bağlı sözlər**: **Adapter**(-Bir qurğudan digərinə elektrik enerjisini təchiz edən elektrik cihazı); **Çat**-[ing. Chat “söhbət, boşboğazlıq”] İnternetdə yalnız iki nəfərin dialoqa girə bildiyi virtual görüş yeri; **Faks** -[ing. faks] Telekommunikasiya sistemi vasitəsilə səhifələrin təsvirinin ötürülməsi və əbul məntəqəsində bu təsvirlərin surətlərinin yaradılması. Lüğətdə faks komponentli “faksalma, faks göndərmə, faksmodem” kimi leksik vahidlər də yer almışdır; **Feysbuk**- [ing. Face “üz” book “kitab”] İnsanların internet vasitəsilə bir-biri ilə əlaqəsini, yarışmasını, fikir mübadiləsini təmin edən sosial şəbəkə virtual məkan; **Fotoşop**-[ing. photoshop] Çoxfunksiyalı qrafik redaktor. Bu proqram vasitəsilə şəkillər üzərində hər cür qrafik dəyişikliklər aparmaq. Montaj etmək mümkündür; **Skaner**-[ing. scanner]Mətn və qrafik informasiyanın surətini çıxarıb kompüterə daxil etmək üçün istifadə olunan qurğu; **Skayp**-[ing. skype] İnternet vasitəsilə görüntülü ünsiyyəti yaradan proqram; **Slayd**-[ing. Slide “sürüşdürmək, hərəkət etdirmək”] Həssas mövzuda olan şəkillərin ardıcıl olaraq ekranda görünməsi;**Smartfon**[ing. Smart “ağıllı”+phone “telefon”] Personal kompüterin funksiyalarını daşıyan mobil telefon; **Smaylik**[ing. Smiley “gülümsəyən”] Gülümsəyən insan üzünün qrafik şəkl; **Komment**[ing. comment] Sosial şəbəkələrdə bildirilən rəy; **Layk** [ing. like] Sosial şəbəkələrdə şəkil və ya frazalara münasibət bildirmək üçün verilən bəyənmə işarəsi; **Link**-[ing. “Sitat, əlaqə”] Qrafik olaraq seçilən hipermətinli sənədin bir hissəsi; **Selfi**- [ing. selfie] Avtofotşəkil. Birisinin öz fotosunu mobil telefonun fotokamerası ilə çəkməsi; **Notbuk**-[ing. notebook<note “qeyd”+book “kitab”]. Böyük yaddaşa malik kitab formalı, portativ, daşınan mini-kompüter növü; **Onlayn**-[ing. On line] Birbaşa, canlı. İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarında aşiq xətt, canlı xətt, internet üzərindən açıq xətt; **Pin-kod**-[ing. Personal Identification Number “şəxsi identifikasiya nömrəsi”] Müştərinin bankdan əldə etdiyi və gizli saxladığı plastik kartın xüsusi kodu; **Votsap**-(Whats App<what+is “nədir”+application “proqram”). KİV Smartfon telefonlarında 3G və ya vıy fay vasitəsilə məlumatları və səs yazısını pulsuz ötürə bilmə imkanına malik sosial şəbəkə; **Vay-fay** –informatika termini. İnternetlə əlaqə yaratmaq üçün modem. **Təhsillə bağlı: bakalavriat**-[ing. Bachelor’s degree]müvafiq ixtisaslar üzrə geniş profillimütəxəssis hazırlığını 4 ildə həyata keçirən ali təhsilin I mərhələsi; **İmpakt-faktor**-[ing. Impact factor] Elmi jurnalın əhəmiyyətini göstərən hesab göstəricisi.; **Tibblə bağlı sözlər**: **Breket**-[ing. Bracket “qarmaq”]Əyri dişlərin düzgün cərgəyə salınması və estetik görüntü əldə edilməsi üçün istifadə olunan metal qarmaq. Bu söz hələ terminədən ümumişləyə keçid mərhələsindədir. **Çek -ap**[ing. Check-up] Dörd həkim müayinəsi və 20 laboratoriya testinin daxil olduğu kompleks müayinə növü. Heç bir ciddi səbəb olmadan ümumən sağlamlığın yoxlanması üçün nəzərdə tutulur.

İqtisadiyyatla bağlı sözlər: **Brend** -[ing. Brand “marka”] Müəssisəni reklam etmək rolunu oynayan ticarət markası.

Aşpazlıqla bağlı sözlər: **Çipsi**-[ing. Chips “yonqar”] Çox nazik doğranaraq yağda qızardılmış duz, istiot və ədviyyatlı kartof dilimləri. Adətən istifadəyə hazır qida məhsulu kimi satılır.; **Çizburger** [ing.

Cheeseburger “pendirli hamburger”]Makdonalds yeməxanalarında hazırlanan bulka arası ətəndən biftşteks, ceddar pendiri, ketçup, soğan, duzlu xiyarla doldurulmuş yemək növü. **Fri-kartof**-[ing. Free-potatoes] “Makdonalds” üsulu ilə qızardılmış kartof. **Kofe-breyk**- [ing. Coffee break “kofe fasiləsi”] Elmi və ya biznes konfransda qida qəbul etmək və qeyri rəsmi ünsiyyət qurmaq üçün 10-40 dəqiqəlik qısa fasilə. **Makdonalds**-[ing. Macdonalds]Ayaqüstü, yeməyin hazırlanması tez başa gələn ictimai iaşə sistemi. Və s.

bağlı sözlər: Fitnes- [ing.fitness<to fit “uyğunlaşmaq, yaxşı formada olmaq”]İnsan orqanizminin fiziki hazırlığı.; **Musiqi ilə bağlı olanlar: Hit**- [ing.] Müəyyən vaxt çox populyar olan mahnı; **Rep**-[ing. Rap/rapping “təkrarlamaq, kəskin danışmaq, qışqırmaq”] Ritmik musiqinin özünəməxsus bədən və əl-qol hərəkətlərinin müşayiəti ilə xüsusi tərzdə ifa edilən şeir.

Müxtəlif kateqoriyalılara aid ingilis mənşəli leksik vahidlər.

Kombi-[ing. Kombi “kombinə olunmuş, ayrı-ayrı komponentlərdən əmələ gətirilən”]. İsitmə sistemi; **blender**-[ing. Blender “qarıxdıran”] Məişətdə işlənən qarışdırma, doğrama. Çalma funksiyalı elektrocihaz. **Kreativ** [ing. <lat. yaratmaq]. Standart olmayan yaradıcı insan. **Laminat** [ing.laminate “laylı material”] Əsası taxt lifli lövhələrdən ibarət döşəmə örtüyü.

Aparığımız araşdırma nəticəsində belə anladıq ki, müstəqillik illərində ingilis dilindən Azərbaycan dilinə əsasən terminlər daxil olmuşdur. Bu terminlər əsasən informasiya texnologiyaları, inşaat, texnika, tibblə bağlı terminlər, aşpazlıqla bağlı sözlərdir. Bildiyimiz kimi, terminlər də müəyyən dövr keçdikdən sonra ümumişləklilik qazanırlar. Əlbəttə, hamısı yox, müəyyən qismi. Əgər bu gün **Adapter** (-Bir qurğudan digərinə elektrik enerjisini təchiz edən elektrik cihazı) sözü (14). xalq arasında ümumişlək sözə çevrilibsə, **“aktuator”** (bir enerji növünü digərinə çevirən icraedici qurğu) kəliməsini mütəxəssis olmayan kəs bilmir.

Xalq tərəfindən aktiv halda dildə işlənəni. Araşdırma apardıqdan sonra belə məlum oldu ki, ingilis dilindən Azərbaycan dilinə keçən və aktiv halda dildə işlənən sözlərin böyük bir qismini kompyuterlə, informasiya texnologiyaları ilə və aşpazlıqla bağlı sözlər təşkil edir. Əlbəttə ki, kompyuterlə, internetlə bağlı sözlər ilk əvvəl termin kimi dilə daxil olmuş sonra xalq arşında geniş şəkildə işlənmiş, ümumişləklilik qazanmışdır. Bu gün *selfi, va fay, feysbook, instoqram, çət* kimi sözlərin sırf informasiya texnologiyaları termini olması heç kimin ağına belə gəlmir.

Ədəbiyyat

1. Məmmədli N. Alınma terminlər (1920-1995-ci illər), Bakı, Elm , 1997, 312 s.Yaqubova T. Azərbaycan mətbuat dilində alınmalar.(1999-2000),Bakı: 2008.152 səh.
2. Yeni sözlər və mənalar lüğəti .Bakı: Elm və təhsil, 2006.
3. Егоров К.Н. Типы лингвистических заимствований (на материале англицизмов и англо-американизмов в современном французском языке). АҚД., М., 1971, 28 стр [152, s.5].
4. Akalın.Ş.H.Türkçədə sös yarımı ve sözlükselleşme.Tədqıqlər, №2, Bakı, 2015.S.5

КЯМАЛЯ АХМЕДОВА*

Азербайджан, Баку

СЕМАНТИЧЕСКАЯ СТРУКТУРА МНОГОКОМПОНЕНТНЫХ СЛОЖНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ

Ключевые слова: *многокомпонентные сложные предложения, последовательные сложные предложения, параллельное подчинение, изоморфизм, афоризм, конструкция, семантический*

The article considers the matter of comprehension of syntactical status of semicomponential compound sentences in general linguistics, as well as the matter of establishment of the constitutive parameters of mentioned constructions as syntactical units. It summarizes various concepts of study of the semicomponential compound sentences in Russian and German studies. The article distinguishes specific semantico-structural properties, differentiating given constructions from stylistic-textual unit

Key words: *multicomponential compound sentences; consecutive subordinate; cosubordinated; isomorphism, aphorism, construction, semantic.*

Семантическая структура многокомпонентных сложных предложений, как особый синтаксический случай, является синтаксической единицей, которая занимает особую позицию, доказавшей свое право на существование в языке. В статье прослеживаются чисто лингвистические признаки и особенности, необходимые для включения МКСП в эту структуру, ее внутриязыковые квалифика-

* Bakı Dövlət Universiteti Türk filologiyası kafedrasının dosenti, filologiya üzrə elmlər doktoru

ционные показатели.

Ключевые слова: многокомпонентные сложные предложение, последовательные сложные предложения, параллельная подчиненность, изоморфизм, афоризм, конструкция, семантический

Семантическая структура предложения как категориальное понятие стала одним из основных аспектов исследования предложения с середины XX века. В целом, этот аспект считается приоритетным на плоскости теории синтаксической семантики.

В определении семантической структуры предложения существует несколько теоретических подходов. Чешский синтаксист Ф.Данеш (идея выделения семантической структуры предложения как особой категории, принадлежит ему) считает, что семантическая структура предложения – является обобщенной формой лексических значений, которых требует и направляет реализация модели предложения, то есть «семантическая структура предложения является синтаксической проекцией, соответствующих определенных лексических значений» (1, с.124).

А Н.Я. Шведова дает несколько иное объяснение: «Семантическая структура предложения – это ее абстрактное лингвистическое значение, состоящее из отношений семантических компонентов, которые формируются на основе взаимосвязей лексических и грамматических значений членов предложения» (1, с. 116-124).

В.А.Белошпакова, в целом, принимая концепцию Н.Я. Шведовой в определении семантической структуры предложения, на передний план выдвигает информативное содержание предложения и считает, что семантическая структура предложения является не признаком отдельно взятого предложения, а является ее информативным содержанием, который соответствует обобщенному типу, присущему широкому однородному классу предложений.

Согласно указанной концепции, семантическая структура предложения требует единства следующих типичных элементов содержания предложения: 1) предикативное свойство – активный элемент, 2) исполнитель движения – агенс, то есть субъект движения, 3) объект, то есть пациенс – подвергающийся движению. (3, с. 118-119).

Как видно, на основе этой концепции стоят несколько факторов: а) концепция, в целом, направлена на простой механизм предложения, потому, что категория предикативности является обобщенным грамматическим значением простого предложения (3, с. 128). А грамматическое значение сложного предложения определяется на основе его межкомпонентных смысловых связей (отношений); б) концепция выступает с позиции лексико-грамматического (синтаксического) содержания членов предложения, из взаимоотношений этих элементов, поддерживающих общую модель; с) опирается на триаду «субъект- объект-движение». А это подчеркивает, то что, указанные концепции направляют определение семантической структуры предложения на идею определения его структурной модели, на методику моделирования предложения. Но, как мы говорили, в любом случае, здесь подразумевается механизм простого предложения и по нашему мнению, однозначное применение этой на уровне сложного или МКСП, не оправдывает себя.

Комментируя концепцию Н.Я, Шведовой, Т.Музаффароглу пишет: «Согласно этой точки зрения, грамматическая организация предложения на этой схеме является важным фактором для семантической структуры предложения». В этом смысле, под семантической структурой предложения, понимается информативное значение отношений типизированных элементов мысли, которые утвердилось в системе языка и предлагаются в абстрактной форме. Иными словами , абстрактные значение компонентов какой-либо синтаксической схемы и отношения между ними, составляют семантическую основу предложения» (5, с. 16).

Не заявляя о своем индивидуальном отношении к вышеуказанной концепции, Т.Музаффароглу считает правильным опираться на комментарий В.Г.Адмони, так как автор, в целом, предлагает синтаксическую семантику только как структуру синтаксической семантики. (См. там же). Однако, мы обязаны знать и то, что синтаксическая семантика являющаяся семантической структурой, не всегда способна определить семантическую структуру реального предложения, которая является единицей языка и речи. Наряду с тем, что семантика структуры (вернее, структурной схемы) и семантическая структура предложения, это взаимосвязанные друг с другом категории, все же они являются разными понятиями.

В целом, понятие семантической структуры, построенное для «смысла» простого предложения, по нашему мнению, не очень-то адекватно работает в системе МСП или же МКСП. Это мы можем видеть в определении О.И.Москальской, которое она дает семантической структуре. Видимо несколько расширив границы, указанной категории, автор также учла «интересы» сложных предложений. Семантическую структуру предложения («смысловая структура предложения» по выражению автора) Москальская определяет так: «Это стереотип той или иной структуризации

мысли, который был разработан за период исторического развития языка и мышления и несомненно, обладает мыслительно-речевыми универсиями» (5).

Как мы видим, основные положения определения состоят из стереотипов структуризации мысли, которые формировались веками, которые автор определяет как мыслительно-речевые универсии. Слабая сторона этого толкования в том, что она не определяет уровень универсальности фактора под названием стереотипы структуризации на почве простого или сложного предложения, не выявляет систему совпадающих или несовпадающих параметров семантической структуры этих предложений. Одна из них основных проблем заключается в том, что при определении семантической структуры МКСП, следует учитывать уровень «заполненности-незаполненности» предложений – компонентов, составляющих эти конструкции, их семантическую поддержку со стороны друг-друга (внутри одной полной конструкции). Известное дело, что «простые предложения», которые являются составными частями конструкций МКСП, только в идеальных случаях могут сохранять свою структурно-семантическую «заполненность», «независимость» по отношению к соседним компонентам, причем эта независимость такова только на первый взгляд. Самая высшая стереотипность МКСП (стереотипность их сформировавшегося компонентного состава) проявляет себя на фоне самой высшей сочетаемости, материальной диффузии их компонентов по отношению друг к другу.

Сравним:

1. – Это мой брат: занесу своего брата в список; не захочу его заносить, вообще не занесу! (Д.Мамедкулизадэ. Мертвые. III акт).

Как мы видим, МКСП, которое на самом деле должен состоять из пяти компонентов, в речи персонажа доведен до уровня трехкомпонентной конструкции, что происходит в результате выражения двух МКСП (захочу, занесу своего брата в список; не захочу его заносить, вообще не занесу!) по модели простого предложения, с формантами. Общеизвестно, что в современной теории синтаксиса, при определении семантической структуры сложного предложения используется термин пропозиции: пропозиция понимается как обобщенное выражение в речи и языке какой-либо реальной жизненной ситуации.

Несмотря на то, что структурная схема, приведенного нами в качестве примера предложения, трехкомпонентная (1-констатация факта (условно-следственное сочетание) +(условно-следственное сочетание)), пропозиционная схема, то есть семантическая структура этого предложения состоит из пяти элементов: констатируемый факт (мой брат) + четырехпропозиционный цикл (захочу-занесу), (не захочу- не занесу).

Следует отметить, что пропозиционный состав предложения, происходит из его ономастического понимания, то есть из номинативной теории. В этом смысле определяется номинативный характер предложения (любого из его видов). Считается, что любое предложение в тексте носит как коммуникативную функцию, так и выступает сам по себе как название, номинация тех или иных событий. Номинативное строение предложения противопоставляется его предикативному строению, качество номинативности принимается вне предикативности, модальности и синтаксического времени, как пакет отношений предиката и имен (актантов), которые связаны с ним (5). Во многих случаях, пропозитивная номинация не формируется как предикативная единица, она может выражаться в словесной форме или в форме словосочетания (разумеется внутри какого-либо предложения): в предложении «Я знаю его с младенчества» выражаются предикатно-актантные предложения, два случая: я его знаю; он когда-то был младенцем (там же).

При определении семантической структуры МКСП мы будем выступать из комплекса нескольких параметров, их единства, солидарности; но прежде чем освещать этот комплекс, мы бы хотели привлечь внимание к другим моментам.

Дело в том, что самая большая трудность в определении семантической структуры предложения (предложения из любой структуры) в том, что не учитываются две основные его функции, которые он выражает в системе языка и речи – быть концептуальным средством формирования мысли и быть единицей общества. Этот фактор вызывает и другую трудность – учет его коммуникативной природы и номинативной «внутренней семантики». В этом смысле не труднопризнать истинность слов А.М.Ломова: «Специфика номинативной модели заключается в том, что она называет какую-либо отмеченную ситуацию, которая носит характер пояснительно-языковой ситуации и состоит из указания на присутствие-отсутствие чего-либо. Называние этого феномена выполняется не прямо, а по типо-содержательным схемам, которые годятся для номинации абстрактно-равных множеств, обобщенные по тому или иному признаку языкового плана, функционирующего в языке» (7, с. 32-33).

Роль предложения в «миротворческом» процессе (разумеется с призм абстрактного мышления говорящего субъекта) с точки зрения семантической структуры МКСП, Г.Ф.Гаврилова объясняет так: «Семантика усложненного предложения не является дискретной, его нельзя разделять на элементы,

основной его чертой является автором первого монографического труда о МКСП, в целом, пишет о своем согласии вышесказанными: «Эти синтаксические типы возникают из внутриязыковой необходимости, от образа мышления каждого народа появляется как очень красочная, монолитная синтаксическая структура и служит выражению сложных связей и отношений объективного существа» (9, с. 3).

В процессе определения внутреннего единства и внешнего строения МКСП, следует учитывать множество факторов. То, что семантическая структура МКСП может выступать как аргумент его внутреннего единого значения, не достаточно. При моделировании их семантической структуры следует учитывать, как конструктивные изменения этих компонентов на фоне межкомпонентных связей и отношений, так и вхождение синтаксических отношений между ними в вариантно-синонимическую систему, то есть, процессы деструкции внутри модели и в особенности смысловые отношения между моделями. В МКСП какой-либо компонент не может войти в «свободные отношения» с каким-либо другим компонентом, не может объединиться с ними, как это бывает в структуре простого предложения. То есть, сами компоненты, которые являются элементами МКСП (как бывает в словах-лексемах), если можно так сказать, обладают способностью валентности, возможностью объединения-расхождения с тем или иным компонентом (или с компонентами). Формирование структуры МКСП очень зависит от этого фактора.

Правда, большинство исследователей отмечают, что в принципе диапазон валентности компонентов реализуется, как и в МСП, живет свою «вторую жизнь» в основных компонентах МКСП. В самом деле здесь нет ничего странного и непонятного: компоненты МКСП выражаются моделями простых предложений, которые используются в языке. Иными словами, составные элементы МКСП определяются несвободной функциональной ролью типичных единиц низкого уровня языка в предикативно обогащенной структуре единиц. С другой стороны, МКСП само тоже выступает в указанной функции элемента. Например:

-(Искандер) Сократ говорил, что «пока я не учился, мне казалось, что я что-то знаю о мире; но, после того, как я стал заниматься наукой, я понял, что не знаю ничего.» (Д.Мамедкулизаде. Мертвые).

В свою очередь, МКСП реализуют универсальные нормы указанных принципов валентности с точки зрения объединения и комбинаторики, выступая в качестве элемента в составе абзацев, сложных синтаксических единиц и других стилистически-текстовых структур.

Это означает, что ограничения, распространяемые на свойства, возможности объединения-валентности компонентов МСП, принимают адекватную форму и на уровне МКСП. С одной стороны, если этот случай несколько уменьшив различия между МСП и МКСП, создает условия для их отождествления, то с другой стороны, он выступает подтверждением специфичности МКСП внутри системных отношений синтаксических единиц различного уровня общей системы.

Выступая с указанных позиций, мы должны сказать, что именно поэтому если денотат МСП является взаимной связью двух ситуаций реальности, диалектическим противостоянием двух факторов, то денотат МКСП является совокупностью отношений трех или более случаев-ситуаций.

Все независимые единицы синтаксической системы языка, проходят процесс своей «второй обработки». И именно поэтому ни компоненты МСП, ни компоненты МКСП в полном смысле слова нельзя считать предложением, они являются «творческим» материалом, которые переживают свою вторую жизнь и становятся платформой для определения семантической структуры МКСП с точки зрения материала, связи и смысловых отношений.

Мы бы сказали, что эта диалектика в некоторой степени определяет даже типы-модели МКСП. Самые основные категории в процессе познания мира являются вещи (события, факты и пр.), их связь и система отношений между ними. А компоненты структуры отношений по мнению В.И.Свидерского нижеследующие: 1) объекты отношений, 2) сами отношения, 3) основа отношений, 4) материалный фон отношений, 5) результат отношений (с. 5-37). А.З.Абдуллаев, который говорит о смысловых отношениях между компонентами МКСП, сравнивает эти связи (отношения) с сущностью таких физических явлений как магнетизм, электрический заряд: «Взаимовлияние составных частиц сложных предложений, которые связаны с определенными смысловыми отношениями напоминает это физическое явление. Смысловые отношения составных частиц выражаются их тесной взаимной связью. Здесь невозможна односторонность: невозможно представить связь выяснения без изъясняемых составных частей» (12, с. 13).

Мысли А.З.Абдуллаева подтверждают вышеприведенные нами положения В.И. Свидерского, а также категориальной характер общих объективных отношений на почве структуры предложения, и еще раз направляет в сторону того, что самую важную роль в определении семантической структуры МСП и МКСП играют смысловые отношения между плюсами и компонентами. Роль смысловых отношений в процессе создания структуры, основательна. Все другие параметры работают на

вспомогательном уровне, на уровне моделирования. А самой объективной поддержкой смысловых отношений являются синтаксические отношения.

Одним из важных аспектов является то, что в сложных объективных системах (то есть не в гомогенных, а в гетерогенных – 2 – хярусных или более) указанные отношения проявляются обязательно в двух видах – как непосредственные отношения и посредственные отношения. В синтаксисе МКСП эти отношения в большинстве случаев не различают, иногда не посредственные отношения рассматриваются как «отдаленная связи» или же они называются слабыми связями-отношениями.

Обратимся к примерам:

1. – То есть поэт говорит, что я умру и за бутылку, и за бочку красного вина! (М.Ибрагимов, Жизнь. III акт).

2. – Если у человек без науки, то он не будет иметь ни ценности, ни уважения (Д. Мамедкулизаде. Мертвые).

Первый пример является конструкцией, построенной на базе пояснительных связей. Показателем непосредственности смысловых отношений его первого компонента со вторым компонентом, это- глагольное сказуемое «говорит», которое обладает сильной управленческой способностью. Первый компонент, не имеющий посредственной связи и отношения с третьим компонентом пользуется непосредственными отношениями (взаимодополняющими отношениями) второго и третьего компонента; потому, что смысл того глагольного предсказуемого в этой ситуации зависит только от структурно-семантического единства второго и третьего компонента. Но, в открытии смысла компонента «Поэт говорит, что...» третий компонент является не периферическим, а ядро образующим компонентом: МСП, которое образуют второй и третий компонент – «умру и за бутылку, и за бочку красного вина» имеет как лексико-грамматические показатели совокупности (за..., за), так и сравнительно-интонационные показатели. С этой точки, зрения, функциональная реализация первого компонента зависит от функционально- семантического груза двух остальных компонентов, что такая структурно-семантическая связь переносит смысловые отношения первого и третьего компонента на посредственную плоскость, делает общую конструкцию двухсторонним (двухполюсным): между первым и вторым полюсом определяются отношения $A(a+v)$ – детерминативные (одностороннего выяснения). С точки зрения диалектики отношений, семантическая структура второй конструкции более ясна. Хотя она и строится на основе той формулы, основными здесь все же являются «условно-следственные» (в целом, причинно-следственные) смысловые отношения.

Компонент с условным смыслом «Если у человека нет науки» может войти в конкретные отношения с обеими компонентами со следственным смыслом: «Если у человека нет науки, то к нему не может быть уважения», «Если у человека нет науки, то у него не может быть ценности». Однако, суммативная, совокупная сила этих трансформов, вовсе не может быть равна силе первичной конструкции, функциональной силе его семантической структуры. Потому, что в общей первичной конструкции реальность условного фактора определяет его абсолютный следственный эквивалент. Следствие же выражено МСП, которое построено на основе взаимной подчиненности делают облигаторным (обязательным, важным) оба компонента («... не может быть ни уважения, ни ценности»). Компонентом, который мог бы вступить в посредственную связь с первым компонентом, мог бы стать только периферический компонент: скажем если компонент «у него не может быть ни уважения» мы расширим с дополнительным компонентом... чтобы среди народа он ходил с выше поднятой головой», могут реализоваться такие посредственные смысловые связи. В системе МКСП, построенной на основе последовательной подчиненности, последовательных отношений зависимости, вышеупомянутые отношения выступают несколько иначе:

- Джахан ханум обратила внимание на то, что вместе с этой привлекательной красотой, Хюрю держится очень серьезно, как солидная и настоящая ханум, даже женщина само по себе не отваживается говорить ей пошлости. (М.Ибрагимов. Мотылек. Книга I, глава 10).

Общая конструкция построена на основе детерминативной (односторонней) зависимости, подчиненности. И этот тип зависимости в обоих случаях (между первым и вторым компонентом, между вторым и третьим компонентом) является однородным, в обоих случаях важность следующего компонента заранее определяется семантическими и лексико-грамматическими средствами предыдущего компонента (на то..., так серьезно...). Определение основных полюсных отношений, в этих случаях создает некоторые трудности. Только в результате исследования лексико-грамматических средств, становится ясным, что полюсные смысловые отношения должны быть определены между первым компонентом и последующим сложноподчиненным предложением, то есть модель этого МКСП должна быть изображена не как формула

$A \leftarrow a \leftarrow b$, а как $A \leftarrow (a \leftrightarrow b)$.

Анализ фактического материала показывает, что для определения семантической структуры МКСП следует выступать из совокупности факторов и учитывать их в любом случае:

- компонентное сочетание не менее трех компонентов в составе общей конструкции и как минимум две точки синтаксической связи (позиции), по меньшей мере два выражения семантических связей;

- модификационные возможности в речи определенного компонентного сложения, которое занимает обязательное место в модели МКСП;

- характер содержательной структуры, которая определяется направлением синтаксических отношений МКСП;

- абсолютное наличие как минимум одного компонента, одновременно объединяющегося в синтаксических отношениях по меньшей мере с двумя компонентами общей конструкции (на фоне последовательной и параллельной подчиненности);

- возможности отделения «семантических узлов», по своей структурно-семантическим признакам аналогичных с МСП из состава МКСП.

- Наряду с тем, что указанные параметры составляют базовую платформу определения семантической структуры МКСП, они также играют основную роль в определении особого места этих конструкций в синтаксической системе языка, по крайней мере, потому, что комплекс этих параметров в озвученном смысле может выступать как дифференциальный, конститутивный (определяющий) признак потому, что МКСП должны рассматриваться не как ряд, последовательность предложений (и без того наша речь, в целом является линейной, синтагматической последовательностью)), а как единое грамматически-семантическое целое, как новое качество образующееся из адаптации, сочетания.

- С этой точки зрения конструкции с сформированной семантической структурой сопоставляются конструкциям, семантическая структура которых не сформировались. В конструкциях со сформированной семантической структурой на основе диалектики смысловых связей происходит процесс поляризации и логические смысловые отношения между этими полюсами выражаются причинно-следственной, условно-причинной, поясняюще-изъясняющим противостоянием, пропорциональное-непропорциональное течением интенсивности событий и пр. – ясностью:

1) ...Он не дрожал, отваживался, гордился, что какой правильный путь он выбрал, как он заставил играть за собой суд-врагов, как он взялся припевать... гошму Гачаг Наби. (С.Рагимов. Кавказский орел. III глава).

2) Медленно опускалась мягкая темнота, которая заполняла все вокруг; то там, то здесь начинали сверкать и мерцать огни; ярко-красочные полосы играли на поверхности Днепра... (Ю.Чеменинли. Студенты. II часть).

МКСП, построенные на плоскости смысловых связей одновременности (или последовательности) обладая аморфной структурой, не определяют модель семантической структуры. Не обладая поляризирующей структурой, эти конструкции практически обладают безграничной синтагматической свободой, их компонентный состав может быть энного количества. И поэтому, такие МКСП часто употребляются в языке как комплекс, набор независимых предложений:

- Вечером Велибек пригласил Рустамбека в свой сад. Стоял ясный майский вечер. Широкая грудь Днепра сверкала звездами. Аромат цветка жасмина наполнял душу свежестью... (Ю.Чеменинли. Студенты. II часть).

МКСП с несформированной семантической структурой, таким образом, далеки от качества структуризации, потому, что под структурой понимается наличие синтаксических связей (иерархической зависимости) между элементами. Иными словами, такой набор слов не образует систему. Если нету системы, нету и определяющего его качества – структуры. В системе есть полу системы (в нашем случае полюса МКСП). Они, в свою очередь, бывают в форме зависимости или параллельного существования (то есть на основе подчиненности или не подчиненности). Главное в том, что обеспечивая функциональную жизнь общей системы, полу системы стоят друг напротив друга на плоскости диалектико-логических связей (отношений), в системы сущности-проявления.

И парадоксальный момент заключается в том, что такой «цикл» предложений, встречаемый в художественных текстах, исследуется только с точки зрения анализа художественного текста, понимается как единица синтаксиса текста. Но, с использованием знаков препинания (запятая, точка с запятой) когда такой «цикл» превращается в «целое» МКСП, он уже пишется как единая структура и исследуется как одно предложение.

По нашему мнению, (учитывая вышесказанное) в обоих случаях, эти «конструкции» должны быть встречены как цикл предложений (простых предложений). Одновременность, отношения

простого перечня не являются отношениями, подлежащими структуризации. Значит, о семантической структуре выражающих их «конструкций» можно говорить только условно. Потому, что по мнению В.И.Свидерского нельзя отрицать взаимную связь понятия отношения с законом единства и борьбы противоположностей, который является основным законом диалектики (3). Значит, основу семантической структуры МКСП составляет именно диалектика межполюсных смысловых отношений. Чтобы иллюстрировать единство, изоморфность семантической структуры МКСП со структурой изображаемого жизненного фрагмента и тем самым показать внутреннее единство, цельность МКСП, по нашему мнению, достаточно всего лишь обратиться к так называемому «жанру» определения какого-либо теоретического или нетеоретического объекта; объем, компонентный состав таких определений (дефиниций) важен и с семантической, и со структурной точки зрения; например, «сложное предложение является синтаксической единицей, образующейся в результате объединения двух или более предикативных единиц с точки зрения смысла и грамматики, что выражает сложные, многосторонние теоретико-практические знания, принадлежащие окружающей нас объективной реальности, цельно изображает сложные, многосторонние связи и отношения между объективными жизненными фактами».

Что касается характеристики моделей этой структуры, этот вопрос будет рассмотрен в процессе стратификации (классификации) отдельных видов МКСП.

В конечном итоге, мы приходим к тому, выводу что и с точки зрения индивидуальной, особой структуры самих МКСП (с точки зрения комплекса вышеуказанных пяти параметров), они занимают особое место в системе сложного предложения, их определение как синтаксической единицы, по нашему мнению, не должно вызывать сомнений. Эту мысль в своеобразной форме подтверждает и случай изоморфизма, существующий между словосочетаниями, которые являются номинативными единицами синтаксиса.

Литература

1. Русская грамматика. Т.2.М.: Наука, 1980, с.124
2. Шведова Н.Ю. Место семантики в описательной грамматике. Синтаксис //Грамматическое описание славянских языков. М.: Наука, 1974, 116-124.
3. Белошапкова В.А. Современный русский язык. Синтаксис. М.: Высшая школа, 1977, с. 118-119.
4. Лекант П.А., Диброва Е.И и др. Современный русский язык/ Под ред. П.А. Леканта. 3-ье изд. М.: Дрофа, 2000, с.380.
5. Müzəffəroğlu T. Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb cümlənin struktur semantikasi. Bakı: Azərnaşr, 2002, s. 16.
6. Москальская О.И. Проблемы системного описания синтаксиса. М.: Высшая школа, 1974, с.37.
7. Ломов А.М. Типология русского предложения. Воронеж: Изд. ВГУ, 1994, с.32-33.
8. Гаврилова Г.Ф. Усложненные сложные предложения в русском языке. Ростов-на-Дону: Изд. РГУ, 1979, 136-137.
9. Həsənova E.C. Mürəkkəb cümlələrin polipredikativliyi. Bakı: Az.dövlət universiteti nəşriyyatı, Hüseynzadə 1986, s.3.
10. Уханов Г.П. О многомерности структуры поли предикативных предложений (к постановке проблемы) //Ученые записки Калининского госуниверситета, ч.1, 1964, с.177.
11. Свидерский В.И. О диалектике отношений. Ленинград: Изд. ЛГУ, 1983, с.5-37.
12. Абдуллаев А.З. Сложные предложения усложненного типа в азербайджанском языке//Советская тюркология , Баку, 1971, №3, с.13.
13. Musayev M.M. Türk dilində tbeli mürəkkəb cümlə. Dokt.diss.avtoref. Bakı, 1994, s.155.
14. Гаврилова Г.Ф. Усложненные сложные предложения в русском языке. Ростов-на-Дону: Изд. РГУ,с142-143

MƏHƏMMƏD FÜZULİNİN QƏZƏLLƏRİNİN DİLİNDƏ ŞƏXS-XƏBƏRLİK
KATEQORİYASININ SİNTAKTİK VƏZİFƏSİ

Açar sözlər: *Füzuli, şəxs-xəbərlik kateqoriyası, şəkilçi, sintaksis, cümlə*

*Syntactical Function of Nominal-Predicate Category Used in the Gazelles
by Mohammed Fuzuli*

The Azerbaijani poet of the XVI century Mohammed Fuzuli wrote his poems in the Turkish language. His creative activity provides rich material for studying language features of the time. The syntactical functions of nominal-predicate category used in the gazelles by Mohammed Fuzuli are investigated in the article. The verbs changing for persons and used in the nominative sentences were also analyzed and grouped according to their morphological characteristics.

Key words: *Fuzuli, nominal-predicate category, suffix, syntax, sentence*

Türk dillərində “xəbərlik morfoloji üsulla - şəkilçi (xəbərlik şəkilçisi) vasitəsilə ifadə olunur, mübtədanın hansı şəxsədə olmasını bildirir və eyni zamanda, xəbər yerində işlənən sözü xəbərə çevirir. Xəbərliliyin morfoloji üsulla ifadəsi sintaktik üsula nisbətən tarixən çox da qədim deyildir.” (10, s. 22) Azərbaycan dilində də hər hansı bir sözün cümlədə xəbər vəzifəsində işlədilməsi üçün onun şəxs-xəbərlik kateqoriyası şəkilçilərini qəbul etməsi lazımdır ki, bunlar da – *-am*, *-əm*; *-ıq*, *-iq*, *-uq*, *ük* (I şəxs), *-san*, *-sən*; *-sınız*, *-sınız*, *-sunuz*, *-sünüz* (II şəxs), *-dır*, *-dir*, *-dur*, *-dür* (III şəxs) morfemlərindən ibarətdir.

M. Hüseyinzadəyə görə, cümlədə mübtədəyə aid hər bir hadisə, hökm və hal-vəziyyətin xəbər vasitəsilə meydana çıxmasında bu şəkilçilər yeganə amildir; yəni mübtədə ilə xəbər arasındakı əlaqə yalnız bu şəkilçilər vasitəsilə yarana bilər” (9, s. 177).

“Şəxs-xəbərlik kateqoriyası felin təsriylənən formalarının hamısını əhatə edir... Şəxs-xəbərlik kateqoriyası hər bir sözün xəbər kimi formalaşmasında, sözün predikativ forma almasında həlledici rol oynayır. Bu mənada, nitq fəaliyyəti üçün bu kateqoriyanın əhəmiyyəti böyükdür. Digər tərəfdən, cümlələrin şəxsə görə müxtəlif növlü olmasında bu kateqoriyanın rolu çox ciddidir. Bu o deməkdir ki, dil hər hansı bir morfoloji kateqoriya olmadan ötüşə bilər, lakin şəxs-xəbərlik kateqoriyası olmadan keçinə bilməz” (12, s. 157).

XVI əsr Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzulinin şeirlərinin dilində şəxs-xəbərlik kateqoriyasını sadə cümlələrin xəbərinin şəxslər üzrə qəbul etdiyi morfoloji əlamətlərə görə aşağıdakı kimi qruplaşdırıla bilər:

1. Xəbəri -am, -əm şəkilçili sözlərlə ifadə olunan cümlələr. *-am*, *-əm* şəkilçisi tarixən qədim olub, Azərbaycan dilinin bütün dövrlərində şəxs-xəbərlik kateqoriyasının morfoloji əlamətləri kimi aparıcı rola malik olmuşdur. Füzulinin dilində rast gəldiyimiz ismi xəbər vəzifəsindəki sözlərdə *-am*² şəkilçisi öz qrammatik mənə tutumuna görə müasir Azərbaycan dilindəkindən fərqlənir. Məs.: Şəhneyi-bazari-*sövdəyəm*, bu zivərdir mana (3, s. 33); *Məsti-zövqi-şövqünəm*, birdir yanımda var, yox (3, s. 52); *Xoşam* kim, dəbdədəm giryan gözüm ol xaki-padəndir (3, s. 54); Eşq içrə könül, demə ki, mən *bixudəm*, ancaq (3, s. 64); Aşiqi-sadiq *mənəm*, Məcnunun yalnız adı var (3, s. 68); *Dadxahəm* sənə, damən nə çəkirsən məndən (3, s. 101); *Bülbülü-ğəməzadəyəm*, bağü-baharım sənsən (3, s. 112) Mən *nihali-gülşəni-dərdəm*, mələmətdir bərim (3, s. 113) və s.

Göründüyü kimi, xəbəri *-am*, *-əm* şəkilçili sözlə ifadə olunan cümlələr şairin dilində aktiv işlənmə tezliyinə malikdir. Maraqlı ki, şairin dilində şəxs-xəbərlik şəkilçiləri türk mənşəli söz və söz birləşmələri ilə yanaşı, izafət tərkiblərinə də qoşularaq ismi xəbər əmələ gətirmişdir. Bu da şairin əruz vəznini incəliklərinə qədər bilməsindən və onu türk milli şeir xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırmaq cəhdindən xəbər verir. Bu məsələ ilə bağlı Anar yazır ki, “...əgər ərəb mənşəli əruz vəznini fars dilinə uyğunlaşdırmaq işi neçə-neçə böyük sənətkarın, həm də yalnız İran şairlərinin deyil, başqa xalqlara mənsub olan şairlərin də öhdəsinə düşübsə, Azərbaycan əruzunun orta əsrlərdə ən parlaq, ən dahiyən nümunələri Füzulinin adıyla bağlıdır. Füzuli Azərbaycan əruzunda həyatın ən dərin hikmətlərini açmağa, insan qəlbinin ən incə titrəyişlərini ifadə etməyə qabil olan yüksək sənət örnəkləri yaratdı, əruza Azərbaycan dilinin deyiliş əlvanlığını, intonasiya zənginliyini, dilimizin ruhunu və havasını gətirdi, bu yad vəznə doğmalaşdırdı, bizimləşdirdi, azərbaycanlılaşdırdı” (1, s. 131).

2. Xəbəri -ıq, -iq, -uq, -ük şəkilçili sözlərlə ifadə olunan cümlələr. Füzulinin dilində xəbəri bu şəkilçilər vasitəsilə formalaşan cümlələrə təsadüf edilmir. Birinci şəxsin cəmi hazırda ədəbi dilimizdə

* 1.Kafkas Universitetinin dosenti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru;

2. Bakı Slavyan Universitetinin baş müəllimi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

işlənməyən -iz, -üz, iz/-yiz şəkilçiləri vasitəsilə əmələ gəlir; məs.: Biz kim *səniniz*, sənə gəm olmaz! (5, s. 65); Hər neçə ki xud *şərmüsarız*, Bu cürm ilə həm *ümidvarız*. (4, s. 19) Biz bu çəmənün *bülbüli-şeydaləriyiz* (3, s. 92); Biz ki *sərgərdanız* ol seylabə düşmüş xarü xəş. (3, s. 92) və s. Bu şəkilçilər müasir Türkiyə türkcəsində öz işləkliyini indi də saxlamaqdadır. Füzulinin dilində bu cür morfemlərin işlənməsini XVI əsrdə Osmanlı türkcəsinin təsiri ilə əlaqələndirmək olar. Belə ki, “Bu yüzilyda Azeri-Anadolu Türkcəsi ayrıımı bulunmaz... Dede Korkut, Kadı Burhaneddin divanı, Hasanoğlunun şiirleri, Ahmet Harami Destanı, Hatai, Nesimi ve Füzulinin eserleri hem Anadolu, hem de Azərbaycan sahasının ortak ürünleridir” (2, s. 43).

3. Xəbəri -san, -sən şəkilçili sözlərlə ifadə olunan cümlələr. Bu şəkilçi də öz tarixi etibarilə qədim sayılırlar. Füzuliyə qədərki və bəzən də ondan sonrakı dövr yazılı abidələrimizin dilində işlənən -san² şəkilçisinin ilkin forması -sin² şəklində olmuşdur. (Bax. 11) və s. Lakin Füzulinin dilində bu şəkilçinin -sin² variantına rast gəlinmir, müşahidə olunan variant -san, -sən şəkilçisindən ibarətdir; məs.: Bülbülü-ğəmədəyəm, bağı-baharım *sənsən* (3, s. 112); Derlər səni eşqə *mübtəlasən*, Biganələr ilə *aşinasən*. (4, s. 45); Bu sübhədə *sənsən* afitabım (4, s. 55) və s.

4. Xəbəri -sınız, -sınız, -sunuz, -sünüz şəkilçili sözlərlə ifadə olunan cümlələr. Xəbəri ikinci şəxsin cəmi ilə ifadə olunan cümlələrə Füzulinin dilində təsadüf edilmir. M. Cahangirovun da qeyd etdiyi kimi, “... bu, Füzuli dövründə həmin formanın işlənmədiyinə dəlil ola bilməz”. (6, s.195) Həqiqətən də, əgər II şəxsin təkii üzrə şəxs-xəbərlilik şəkilçiləri varsa, demək ki, cəmi üzrə də olmuşdur. Sadəcə, Füzuli şeirinin tələblərindən doğan müvafiq sintaktik mühit olmadığından dolayı II şəxsin cəmi üzrə nümunələr işlənməmişdir.

5. Xəbəri -dir, -dir, -dur, -dür/-durur² şəkilçili sözlərlə ifadə olunan cümlələr. Müasir Azərbaycan dilindəki ismi cümlələrin xəbəri bir çox hallarda -dir⁴ şəkilçili sözlə ifadə olunur. Füzulinin dilində də xəbəri -dir⁴ şəkilçisi vasitəsilə formalaşan cümlələr üstünlük təşkil edir; məs.: Ey mələksima ki, səndən özgə *heyrandır* sana, Həq bilir insan deməz, hər kim ki *insandır*, sana. (3, s. 26); Dudi *əxkərdir* mana sərvi ilə gül, ey bağıban! (3, s. 27); Sayeyi-zülfün *şəbistanındadır* şəmi-rüxün (3, s. 28); Dərd, *dərdi-eşqdür*, mümkün deyil sihhət sana. (3, s. 30); Oxlarından kim, tikan tək *sancılıbdır* hər tərəf (3, s. 32); Hər zaman mənzur bir *şuxi-sitəmgərdür* mana. (3, s. 33); Dəmadəm *cövrəldür* çəkdiyim birəhm bütlərdən (3, s. 35); Ğaliba, məqsəd *vüsəlidir* ki, dün-gün durmayıb (3, s. 37) və s.

Yazılı abidələrimizin dilindən aydın olur ki, qədim və orta əsrlərin yazı dilində III şəxs xəbər şəkilçisinin iki forması (-dir⁴ ; -durur, -turur) olmuş və hər iki forma kifayət qədər işlənmişdir. Bu xüsusiyyət Füzulinin dilində də özünü göstərir; məs.: Saqiya, mey sun ki, *dami-qəmdürür* huşyarlıq, Məstlikdir kim, gələr gəm əhlinə gəmxiarlıq (3, s. 95); Bu fəqrlən ki bənim *rahətim durur* müşkil (3, s. 76); Bu hal ilə bənim *dirligimdurur* düşvar (3, s. 67) və s.

Ümumiyyətlə, -dir⁴ (-durur) şəkilçisi ilə bağlı, türkoloji dilçilikdə müxtəlif fikirlər səslənmişdir. Türkoloqların əksəriyyəti belə hesab edir ki, birinci və ikinci şəxs xəbərlik şəkilçiləri həmin şəxsləri bildirən əvəzlərdən törəmişdir, üçüncü şəxs xəbərlik şəkilçisi isə *tur//dur* feil kökündən əmələ gəlmişdir. (10, s. 23) H. Mirzəzadə yazır: “Müasir dilimizdən fərqli olaraq, -dir şəkilçisi hər iki vəziyyətdə orta əsrlərə aid materialların dilində -durur şəklində işlənmişdir. Ehtimal etmək olar ki, müasir -dir şəkilçisinin əsli *durur-turur* feili ilə bağlı olmuşdur” (9, s. 48).

R. Məhərrəmov *-durur* şəkilçisi ilə düzələn xəbərlərə dair verdiyi bir sıra misallardan fərqli olaraq göstərir ki, həmin söz Füzuli dilində hərəkətin davamlılığını bildirmək üçün işlənmişdir. Bundan başqa, müəllifə görə, “XIV-XIX əsrlərdəki ədəbi dilimizdə bu söz mürəkkəb xəbərin tərkib hissəsində köməkçi feil kimi və əsasən, xəbər şəkilçisi vəzifəsində işlənmişdir” (8, s. 56). Füzulinin dilində bu şəkilçinin bəzən aid olduğu sözlə bitişik, bəzən də ayrı yazılması belə düşünməyə əsas verir ki, həqiqətən də, -durur şəkilçisi vaxtilə köməkçi feil kimi işlənmiş, sonralar isə şəkilçiləşməyə doğru meyillənmişdir.

Məlum olduğu üzrə, adlar və ya köməkçi nitq hissələri xəbər vəzifəsində çıxış etdikdə, adətən, xəbərlik şəkilçiləri qəbul edir. Lakin dildə elə hallar olur ki, bu və ya digər məqsədlə bu şəkilçilər buraxılır. A.A.Koklyanova yazır: “Xəbərlik şəkilçisinin işlənməsində, yaxud buraxılmasında cümlənin genişliyi əhəmiyyətli rol oynayır. Xəbərlik şəkilçisinin işlənməsi çoxsözlü cümlələrdə lazımdır; çünki o, sözlərin aydın əlaqəsini yaradır və beləliklə də, fikrin aydın ifadəsinə xidmət edir. Cümlənin qısalığı və sözlərin əlaqəsinin aydınlığı xəbərlik şəkilçisinin buraxılması üçün imkan verir.” (13, s. 77) Doğrudan da, şəxs-xəbərlik şəkilçilərinin şifahi və yazılı nitqdə ixtisarla işlədilməsi danışıq nitqini səlisləşdirir, dilin bu məqamda ağırlığını yüngülləşdirir.

İsmi xəbərlərdə şəxs-xəbərlik şəkilçisinin buraxılması hallarına Füzulinin dilində də rast gəlmək mümkündür; məs.: Nə niza eyləyəlim, ol nə sənindir, nə *mənim* (4, s. 112); Gah ayağı *bağlı*, gah boynu, nədəndir bilməzəm (4, s. 94); Sənsən xurşidi, mən siyəh *xak*. (5, s. 25); Mən fəqirəm, sən *qəni* (5, s. 93) və s. Verilmiş nümunələrdə şəxs-xəbərlik şəkilçilərinin buraxılması misranın ümumi məzmununa xələl gətirməmiş, sırf üslubi mahiyyət daşıyır. Göründüyü kimi, bu xüsusiyyət daha çox özünü fikrin poetik ifadə üsullarında göstərir. Təkrara yol verilməməsi, fikrin qüvvətli, obrazlı ifadəsi məqsədlə bu şəkilçilərin

buraxılmasına bəzən ehtiyac yaranır. Daima sadə və obrazlı ifadə üsuluna üstünlük verən Füzuli şəxs-xəbərlik şəkildə ifadə etməyə nail olmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Anar. Sızsız, Bakı, 1992
2. Buran A., Alkaya E. Çağdaş Türk Lehçeleri, Ankara, 2001
3. Füzuli M. Seçilmiş əsərləri, “Şərq-Qərb”, Bakı, 1992
4. Füzuli M. Seçilmiş əsərləri, I c., Bakı, 2005
5. Füzuli M. Seçilmiş əsərləri, II c., Bakı, 2005
6. Füzuli Məhəmməd. Elmi-tədqiqi məqalələr (vəfatının 400 illiyi münasibəti ilə), Bakı, 1958
7. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya, “Maarif” nəşriyyatı, Bakı, 1983
8. Məhərrəmov R., Cahangirov M. Azərbaycan dilinin tarixi sintaksisə dair materiallar, Bakı, 1962
9. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası, Bakı, 1990
10. Oğuz qrupu türk dillərinin müqayisəli qrammatikası, II hissə, morfologiya, Bakı, 1986
11. Quliyev İ. Qazı Bürhanəddin “Divan”ının dilinin sintaktik quruluşu, Bakı, 2010
12. Seyidov Y. Azərbaycan dilinin qrammatikası, Bakı, 2002
13. Коклянова А. Нормы согласования в современном узбекском языке // “Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков”, М., 1961

NURAY ƏLİYEVƏ*

Azərbaycan, Naxçıvan

NAXÇIVAN DİALEKT VƏ ŞİVƏLƏRİNDƏ İŞLƏNƏN BƏZİ SÖZLƏRİN ETNOLİNGVİSTİK TƏHLİLİ

Açar sözlər: *dialekt və şivə, leksika, dialektizm, qədim dil ünsürləri, müqayisə*

Ethnolinguistic Analysis of Some Words In Nakhchivan Dialects And Accents

In this article is noticed that, the most of the language elements which historical were in language after following long growth period got out of the language and moved over into the passive ancient language. But aging processes of dialect and accents in literary language were slower than in daily conversation, the people save and protect such kind of language elements up to now. From this point of view the Nakhchivan's dialect and accents that have common characteristic sides in turkish languages ,now are present or in ancient meaning or changed-transformed meaning or in some structure part of word. Picking up such kind of words from dialect and accent and searching their root explanation is opening the historical view to language and giving the significant facts to learn history of our language.

Key words: *dialect and accents, lexicology, dialectism, ancient language elements, comparison*

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələri dilimizin tarixini, xalqımızın çox-çox qədimlərə gedib çıxan keçmişini, həyatını, məişətini özündə əks etdirir. Tarixən dilimizdə mövcud olmuş bir çox vahidlər sonrakı uzun inkişaf dövründə dildən çıxmış, arxaikləşərək dilin passiv lüğət fonduna keçmişdir. Bəzi vahidlər isə tamamilə unudulmuşdur. Lakin dialekt və şivələrimizdə arxaikləşmə prosesi ədəbi dilə nisbətən ləng getdiyi üçün belə leksik vahidləri, dil hadisələrini xalq öz dilində mühafizə etmiş, bu günə qədər gətirib çıxarmışdır. Belə sözləri dialekt və şivələrdən seçmək, onların etimoloji izahını vermək dilimizin keçmişinə də işıq tutur, dil tariximizi öyrənmək üçün mühüm faktlar verir.

Kurix'. Naxçıvan dialekt və şivələrində kurix' leksemi “atın bir yaşa qədərki erkək və ya diş balası” mənasında işlənir. Türk xalqlarının həyatında, məişətində atın hər zaman xüsusi bir yeri olmuşdur. Ulu babalarımız ova, döyüslərə atla yollanmış, at onların həm dostu, həm silahdaşı olmuşdur. Görünür, qədimdə insanların ata verdikləri dəyərin nəticəsidir ki, həmin sözlə də yeni doğulmuş atı adlandırmışlar. Çünki kuru sözü qədim türk dillərində “ləyaqətli, dəyərlı”, qədim şumerlərdə “xeyir verən” mənalarda işlənir (8, s. 465). İstər ədəbi dilimizdə, istərsə də dialekt və şivələrimizdə atla bağlı çoxlu leksik vahidlərə rast gəlirik. Belə vahidlərdən biri də Naxçıvan dialektində işlənən kurix' sözüdür ki, bu söz ədəbi dildə qulun variantında işlənir. M.Kaşğarının “Divani-lüğət-it türk” əsərində bu söz kur şəkildə göstərilərək aşağıdakı izah verilmişdir: “Bu, kuruğ sözünün qısaldılmışıdır. “Kolan kuduğka tüşsə, kurbaka ayğır bolur-qulan, çöl eşşəyi quyuya düşsə, qurbağa ayğır olar” məsəlində də işlənmişdir” (5, s. 131).

* AMEA-nın Naxçıvan bölməsi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Qərbi Azərbaycan şivələrində bu vahid kurih (1, s. 100), Zəngilanda kurux, Kəlbəcərdə kuru, Dərbənd dialektində quray//qurayça (1, s. 290) variantında at balası mənasında işlənir. “Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti”ndə Şəki dialektində qulix' variantında işlənən bu söz “körpə at balası”, qulix'li “körpə balası olan at” (1, s. 345) mənasında izah edilmişdir.

Ədəbi dildəki qulun sözünün dialekt variantı olan bu söz işlənmə arealına görə geniş əhatəlidir. Belə ki, bu söz türk dillərinin əksəriyyətində yaxın mənələrdə işlənərkəndir. Məsələn: qırğız dilində kulun “altı aylıq at balası”, altay, qaraqalpaq, tuva, özbək, uyğur, yakut dillərində kulun, başqırd dilində kolon, noqay dilində kulin “bir yaşa qədər at balası”, V.V.Radlovun lüğətində kulun eyni mənədə (6, s. 514) qeyd almışdır.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında qulun lekseminə rast gəlirik ki, bu söz at balası mənasında işlənmişdir:

-Hey ana! Ərəbi atlar olan yerdə
Bir qulunu olmazmı olur? (7, s. 46)

Kur//gur. Qədim türklərdə müxtəlif tanrı adlarında, bu gün Kür çayının adında da işlənməklə “idarə edən, tabe olmaq, cəsur, coşğun” mənələrini verir (8, s. 461). Dialekt və şivələrimizdə işlənən kür- “uşaq kürrük edir” ifadəsində də sözün qədim mənası qorunub saxlanmışdır. Ümumiyyətlə, həm Azərbaycan ədəbi dilində və dialekt, şivələrində, həm də qohum dillərdə -kü, -qu kök əsası “səs-küy” semantikasi ifadə edir. Mahmud Kaşğarlı “Divan”ında da kür “igid, sarsılmaz, cəsur, qoçu adam” mənasında izah edilmişdir. “Divan”da bu sözə nümunə kimi bir atalar sözü də verilmişdir: -Kim kür bolsa, köwəz bolur, yəni “Kim kür olsa, məğrur olar” (4, 339).

Qədim dillərdə bu söz daha çox suyun və təbiət hadisələrinin (göy gurultusu, külək) yaratdığı səs-küyü ifadə edirdi. Bu da onu söyləməyə imkan verir ki, bu leksem sətəqlidi yolu ilə meydana gəlmiş, sonradan başqa mənələr də ifadə etməyə başlamışdır. İlk mərhələdə su mənası da ifadə edən bu ünsür Naxçıvanda qurut “suyu süzülərək qurudulan qatıq”, guluf//gilif “divarın altında su axmaq üçün qoyulan balaca arx”, kürşat “tez kəsən güclü yağış”, Cəbrayıl şivələrində guluf “göl suyunun axdığı yer”, gumana “kəhrizin baş quyusu” (1, s. 205), Meğri şivələrində güyüm “içərisi ilə su aparmaq üçün qısa saxsı boru” (3, s. 438), Dərbənd dialektində qutqa//qutqay//qutğu “səhəng” (2, s. 345) sözlərində indi də bu semantik yükü daşıyır.

Qut. Bu yazıyaqədərki dövr türk dilinə məxsus komponent “qüvvə” və “güc” analımında sözlərə qoşulmuşdur. M.Kaşğarlı öz sözlüyündə “qut” sözünün “kut” yazılışında “var-dövlət”, “uğur” (8, s. 466) mənələrində izah edir. Naxçıvan dialekt və şivələrində qulaqdan qut olmaq “qulağı eşitməmək”, canında qut yoxdur “gücü qalmamaq”, matı-qutu qurumaq “deməyə söz tapmamamaq” frazeoloji birləşmələrinin tərkibində bu sözə rast gəlirik. Göründüyü kimi, birləşmələrin hamısında qut sözü öz ilkin mənasını mühafizə etmişdir. Azərbaycan dilinin Cəbrayıl, Qazax, Qarakilsə şivələrində qut sözü “qüvvət, güc” mənasında (1, s. 349) bu gün də işlənməkdədir. Meğri şivələrində qutdan düşmək//qutdan düşmək birləşməsi “ölüm qabağı yeyib-içməkdən qalmaq” (3, s. 455) mənasında işlənir.

Sinsitmək. Bu sözün tərkibindəki qədim qədim dil elementi “sin” türk dillərində titul kimi işlənmiş və qədim şumerlərdə Sin tanrı adı olmuşdur. Onun qovuşuq nq samiti ilə sinq kimi yazılışı “şiş, çətin alınan zirvə” mənasında izah edilmişdir (8, s. 470). Naxçıvan dialektində sinsitmək “qorxutmaq, bir işi görməyə imkan verməmək, canını boğazına yığmaq” mənası ifadə edir. Azərbaycan dilinin Salyan şivələrində sinsiməg//sinsimək əsmək, üşümək, titrəmək, Cəlilabad və İmişli şivələrində “zarımaq”, Gədəbəy şivələrində sinsitməx' “qorxutmaq” (1, s. 496) mənələrində işlənir. Naxçıvan dialektində bu komponentlə bağlı işlənən “yuxum çin çıxdı” ifadəsindəki çin sözü, fikrimizcə, sin leksemının variantıdır və “gerçək, olduğu kimi” mənasındadır. Türkiyə türkcəsində bu söz sinsi, başqırd türkcəsində şımtık variantında hiyləgər mənasında işlənir (6, s. 782).

Tarixdən məlumdur ki, Manna çarlarının bəzilərinin (Musasin, Eresin, Şarsin) adlarının sonlarında sin sözü vardır. Sin, çin, şin formalarında bu söz qədim türklərdə şəxs adlarının sonunda eynilik, bənzərlik, oxşarlıq bildirirdi. Azərbaycan dilindəki çin (türk dillərində s-ç-ş əvəzlənməsinə görə, demək olar ki, çin sözü sin və şin sözlərinin variantıdır) sözü şəxs adlarında onun dəqiq mənasını müəyyən etməyə kömək edir. Bu sözün dialekt və şivələrimizdə “düz, doğru, sıra, cərgə” mənələri də vardır. Naxçıvanda bu vahidlə bağlı çinçavat sözü də vardır ki, “təmizkar, səliqəli” mənasında işlənir.

Tar. Naxçıvan dialekt və şivələrində tar sözü Azərbaycan dilinin bir çox digər dialekt və şivələrində olduğu kimi, “toyuqların üstünə yığışib yatdıqları ağac” və “küləyin bir yerə topladığı qar yığını” mənasında işlənir ki, bu mənələr həmin sözün qədim türklərdəki mənası ilə, demək olar ki, eynidir. “Bu söz qədim türklərdə “tayfa, törə, duracaq” kimi mənələrdə işlənmişdir. Buradakı tor/tur komponenti “ümumilik” və “toplum”, “toplumun evi” mənələrini ifadə edir” (8, s. 472). Belə ki, maldarlıqla məşğul olan və yayda yalağa, qışda qışlağa köç edən qədim türklər qısa və ya uzunmüddətli dayanacaqlar üçün seçdikləri məkanlar, adətən, su mənbələri kənarlarından, vadilərdən, nisbətən yüksəklik, üstü düzən yerlərdən – taplardan ibarət olurdu. Düşərgədə arabaları qoşqu heyvanlarından açaraq dairəvi formada bir-birinə birləşdirirdilər. Ortada alaçlıqlar qurulurdu. Məhz belə düşərgə qədim türkcə tavor//tar adlanırdı. Beləliklə,

tar//tavor sözü “möhkəmləndirilmiş düşərgə” mənasında işlənirdi. Tavorun gecə-gündüz keşikçiləri olurdu ki, bu da ailələrin və varidatın qəfil basqınlardan qorunmasını təmin edirdi. Etimologiya ilə bağlı aparılmış tədqiqatlarda bir çox leksik vahidin şumer və türk dillərində ortaqlığı olduğu müəyyənləşdirilmişdir. “T.İ.Hacıyev bəzi fonetik və morfoloji xüsusiyyətlərlə yanaşı, türk dillərindən, Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrindən gətirdiyi faktlar əsasında şumer dilindəki bir sıra sözlərin türk dillərində mövcud olduğunu aşkar etmişdir ki, belə vahidlərdən biri də tar komponentidir. Müəlliflər bu sözü “sındırmaq” mənasında darmadağın sözünün tərkib hissəsi kimi işləndiyini mülahizəsini irəli sürmüşlər. Bəzi müəlliflər tar sözünün qədim türklərdə tanrı adı olduğu qənaətindədirlər” (9).

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycan dilində, onun dialekt və şivələrində digər türk dillərində, hətta tarixən bizimlə qonşuluqda yaşamış xalqların da dillərində qədim formalarını qoruyub saxlamış çoxlu leksik vahidlər mövcuddur ki, bunların geniş tədqiqi dilimizin yazıyaqədərki vəziyyətinin öyrənilməsinə mühüm faktlar verə bilər.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Ankara: Kılıçaslan Matbaacılık, 1999, 661 s.
2. Azərbaycan dilinin Dərbənd dialekti. Bakı: Elm, 2009, 448 s.
3. Əliyev Ə. Azərbaycan dilinin Meğri şivələri. Bakı: Elm, 2003, 580 s.
4. Kaşğari M. Divanü lüğət-it-türk. Dörd cildə. I cild. Bakı: Ozan, 2006, 512 s.
5. Kaşğari M. Divanü lüğət-it-türk. Dörd cildə. III cild. Bakı: Ozan, 2006, 400 s.
6. Karşılaştırmalı Türk lehçeleri sözlüğü. Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1992, 1183 s.
7. Kitabı-Dədə Qorqud. Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər. Bakı, Öndər, 2004, 376 s.
8. Rzayev F. Naxçıvan əhalisinin etnogenezi tarixindən. İki cildə. I cild. Bakı: ADPU, 2013, 528 s.
9. http://www.uludil.gen.az/2_fesil_008.html

NƏRGİZ HACIYEVA*

Azərbaycan, Bakı

AZƏRBAYCAN AŞIQ ƏDƏBİYYATININ ÜSLUBİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *söz yaradıcılığı, təzad, bərabərlik, alliterasiya, klassik*

Stylistic features of Azerbaijani ashug literature

Azerbaijani ashug poetry has always been in the center of attention of researchers with its own style of variegation, choice of vocabulary and linguistic features. One of the issues that attracts attention in ashug literature is the use of classical description means. Ashugs applied to these means and used them skillfully in their works sometimes for the rhyme and in order to enhance the beauty of poetry style. Literary devices such as word formation, equality and contradiction which are noticed in ashug poetry can be attributed to these means. The fact of alliteration which appears in these means serves not only for harmony of the poem but also enhances its stylistic beauty.

Key words: *word formation, equality, contradiction, alliteration, classical*

Azərbaycan aşıq ədəbiyyatı özünəməxsus ifadə tərzii, məna gözəlliyi, səs-söz təkrarı, üslub əlvanlığı ilə seçilir. Azərbaycan aşıq ədəbiyyatının səciyyəvi xüsusiyyətləri, aşıq ədəbiyyatında işlənən müxtəlif fonetik hadisələr bir sıra alimlər tərəfindən tədqiq olunmuş (8), son dövrlərdə aşıq ədəbiyyatına maraq artmış, onun tədqiqi ilə əlaqədar bir sıra əsərlər yazılmışdır (7). Aşıq ədəbiyyatına klassiklərin, ərəb-fars sözlərinin təsiri ədəbiyyatşünas-alim Mahirə Quliyeva tərəfindən çox gözəl şəkildə tədqiq olunsa da (9), bəzi məsələlərdən yan keçilmişdir. Belə ki, burada bir sıra bədii ifadə vasitələrində olan səs ahəngdarlığı məsələsinə toxunulmamışdır.

Aşıq ədəbiyyatında diqqəti cəlb edən məsələlərdən biri burada ərəb-fars sözlərinin aşıqlar tərəfindən müxtəlif üslubi məqsədlərlə işlədilməsidir. Aşıq Ələsgərin dil və üslubunu tədqiq edərkən görkəmli dilçi alimlərimizdən professor M.Adilov çox doğru olaraq yazır ki, əcnəbi sözlərin işlədilməsi bəzi hallarda şeirin qayda-qanunları, qafiyə, ritm, vəzn, bölgü məsələləri ilə əlaqədar izah edilə bilər (1, 93). Klassik ədəbiyyatın təsiri ilə aşıq ədəbiyyatında bəzən təzad, tənəsüb və iştiaq hadisələrinə rast gəlinir ki, bunlarda olan alliterasiya faktı maraqlı üslubi xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. İştiaq hadisəsi aşıq ədəbiyyatında araşdırılmayan məsələlərdən biridir. Aşıq yaradıcılığının poetikasından danışarkən burada özünü göstərən söz incəliklərinə M.Quliyeva iştiaqı da aid edir (9, 263). Ərəb dilçiliyində iştiaq termini iki mənada başa düşülür. Birinci halda sözün əsas

* AMEA-nın İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

kökünün mənasının müəyyənlişməsi, onun etimologiyasının, eyni yuvalı sözlərlə genetik əlaqələrinin olması kimi anlaşılır. Digəri isə daha böyük sözdüzəltmə (əl-İştiaq-əl-kəbir) leksik substitusiyaya adlanır. Bu tipə elə sözlər aiddir ki, kök sözdə bir səsin dəyişməsilə formasına görə yaxın və mənası ilə oxşar olaraq yeni mənalı sözlərin yaranmasında iştirak edir. İştiaqın digər növü, əl-İştiaq əl-kübar da leksik metateza adlanaraq müxtəlif kök sözlərdə səslərin və mənanın eyniliyinə əsaslanır (4, s. 57). Ərəb ədəbi dilində sinonimlik məsələsini tədqiq edərkən G.Mahmudova da İştiaq məsələsinin söz yaradıcılığında roluna toxunur (11, s. 158-159). M.Füzulinin poetik dilini tədqiq edərkən M.Adilov, şairin İştiaq poetik üslubi vasitəsindən necə məharətlə istifadə etdiyini qeyd edir (2, s. 89-103). 1926-cı ildə keçirilən I türkoloji qurultayda imla və yazı məsələlərinə toxunan B.Çobanzadə beş prinsipdən yalnız İştiaqı prinsip üzərində dayanmış, fonetik prinsipin imlada yaratdığı qarışıqlığın yalnız İştiaqı, yəni şəkli prinsiplə aradan qaldırılacağını qeyd etmişdir. O yazırdı: “Şəkli-İştiaqı prinsip dilimizdən ayrı səsləri alıb, onlara qarşılıq hərf düzməklə iktifa etməyərək, bu səslərin türkcəmizin sözlərdə, cümlələrdə nə kimi şəkillər aldığı, yaxud bir sözün aldığı müxtəlif şəkillərdə hansının əsasi olduğunu araşdırmaqdır” (5, s. 304). Buna görə hələ keçən əsrin əvvəllərində İştiaq lüğətlərinin hazırlanması barədə B.Çobanzadə yazırdı: “Türk dilləri və şivələrinin tarixi-müqayisəli sərfini, müqayisəli İştiaq lüğətini və təsnifini vücuda gətirmək üçün lazım gələn hazırlıqlar görülməlidir” (6, s. 190).

Eyni kökdən yaranmış sözlərin sətir və misralarda paralel işlənməsi “İştiaq” sənəti ilə gerçəkləşir, bu isə bədii sözün forma və məna incəliklərini təmin edir. M.Quliyeva bu vasitənin ərəb sözlərilə düzəldiyini qeyd etsə də (10, s. 157-159), aşıq ədəbiyyatında İştiaqa aid nümunə vermir (9). Ayırı-ayrı aşıqların şeirlərində az da olsa, İştiaqdan istifadə edilir. İştiaqdan üslubi hadisə olaraq həm eyni misra daxilində, həm də ayırı-ayrı bəndlərdə istifadə olunur. Eyni misrada işlədilən İştiaqa aid nümunələr:

*Özünü böyüdüb dağ edənlərə,
Şorunu ərinmiş yağ edənlərə,
Ağ Aşığın sözün ağ edənlərə
Xəznədar ol, xəznə aç, nə bilər?*(Ağ Aşıq, “Nə bilər”);
*Qəvvəs olan ləl çıxardar dəryadan,
Bənnə olan himi qurar binadan* (Aşıq Fətulla, “Meydanı”);
*Bir sənsən, özgəyə gəlmir gümanım,
Sirrim, həm sirdaşım, dinim-imanım* (Aşıq Fətulla, “Bənzər”);
*Ey Məhəmməd, meyil vermə harama,
Naşı təbib, neştər vurma yarama* (Şair Məhəmməd);
*Üsuli-din, beş kəlmə, əvvəli tohid,
Dəliləkdə bir allahı göstərir.
Daşnaq, müsəvatçı, bəy ilə xanlar,
İnsan əti yeyib bu qan soranlar.
Döyərdi qamçıyla, tökərdi qanlar,
Zülm eləyərdi zlmkar bizə* (Əbdüləzim, “Bizə”);
*Nədir qəflətdə ey qafil yatarsan, nə xəyalın var,
Gözün aç bax, fəna dəhrin nəzərdə sənişin eylə* (Növrəs İman);
*Qərb-qürbətəm, aya, köniüldə intizarım var,
Sinəm coşub, səsim tutqun, açılsa, xoş baharım var* (Növrəs İman);
*Kimi aşıqdi əmlaka, kimi qadirdi övlada,
Mənəm eşqi-Əli Əkbər sərimdə zərnigarım var* (Növrəs İman);
*İkinci əddi, yəni ədalət,
Ədl adlı padişahı göstərir* (Əbdüləzim, “Göstərir”).
*Firudin qurban qamətə,
Saldı məni qiyamətə,
Dönübən bağı-cənnətə,
Əsər sərin külək səndən* (Şair Firudin, “Səndən”).

Ayırı-ayrı misralarda işlədilən İştiaqa aid nümunələrə aşıq ədəbiyyatında rast gəlinir:

Bu şeirlərdə işlədilən *xəznədar-xəznə, bənnə-binə, sirr-sirdaş, naşı-neştər, zülm-zülmkar, qəflət-qafil, qərb-qürbət, aşıq-eşq, ədl-ədalət, qamət-qiyamət* sözləri eyni kökdən yaranan sözlər olub, müxtəlif aşıqlar tərəfindən ustalıqla işlədilərək şeirdəki ahəngdarlığı artırmış, ona xüsusi bir poetik əlvanlıq gətirmişdir. Aşıq şeirində əcnəbi sözlərin işlədilməsini M.Adilov ustalıq, kamillik, mərifət, qabiliyyət kimi izah edir və yazır ki, bu sözlərə tarixi etimoloji baxımdan yox, üslubi-estetik baxımdan yanaşmaq gərəkdir (1, s. 95).

Aşıq ədəbiyyatında işlədilən bədii üslubi vasitələrdən biri də tənəsübdür. “Tənəsüblük və ya mənaca yaxın və bir silsilədən olan sözlərin ardıcıl işlənməsi tənəsüb adlanır...Qeyd etmək lazımdır ki, tənəsüb sənəti yaxınmənalı və ya eyni dəstədən olan sözlər arşında məna əlaqəsi yaratmaqla, şairin bədii məzmununu

möhkəmləndirir və emosional təsirini artırır” (9, s. 331). Qeyd etmək lazımdır ki, burada elə ərəb-fars sözləri seçilir ki, onlarda alliterasiya faktı güclü olur, bu da həmin şeiri deyən aşığın güclü sənətkarlıq xüsusiyyətindən və klassik poeziyaya dərinədən bələd olduğundan, aşığın savad və dünyagörüşündən irəli gəlir. M.Quliyeva aşıq yaradıcılığında işlədilən “müraatün-nəzir və tənəsüb” poetik formasına dair aşıq ədəbiyyatından nümunələr göstərərək, bu poetik fiqurun şeirin ritmikliyini artırdığını, mütənasib sözlərin sadalanmasına görə aşıq poetikasının ruhuna daha uyğun olduğunu qeyd edir (9, s. 333). Aşıq yaradıcılığında işlədilən tənəsüb sözlər forma və məzmunca eynilik təşkil edir, yəni burada həm alliterasiya faktı, həm də mənə yaxınlığı mühüm rola malikdir. Məsələn:

*Yüz mahi-misal, afəti can, gözləri xummar (sərxoş),
Yüz sibi-zənək, qönçə dəhən, nərgizi-bimar,
Yüz zülfü pərişanü bələcü, büti-xunxar (qanıçən, zalım),
Yüz qaşı kaman, şux pərişadi-cəfakar,
Yüz kirpiyi xəncər ola, könlüm səni istər* (Meşkinli Məhəmməd, “Səni istər”);

Bu misalda gözəlin gözəlliyi *xummar* və *xunxar* sözləri ilə işlədilərək şeirin digər bəndləri ilə tənəsüblük yaradır. Başqa bir misal:

*Oldu əyan şahidi-rüxsari gül,
Boynun əyib qaldı bənövşə xəcil,
Cari olub hər tərəfi səlsəbil (cənnətdə bulaq),
Saqi, gətir badə mənə əssəbil,
Yəni ki, ehsan yeridi bu yerlər* (Meşkinli Məhəmməd, “Bu yerlər”);

Gətirdiyimiz bu misalda *səlsəbil* və *əssəbil* sözləri su, bulaq mənası ifadə edərək digər misra ilə tənəsüblük yaratmışdır. Qeyd edək ki, İ.Nəsiminin yaradıcılığında *səlsəbil* və *səbil* sözləri eyni misrada işlədilir. Məsələn:

*Canımı vəqf elədim şaq arizin uçmağına,
Ta mənim qanım sana çün ad Səlsəbil oldu səbil.*

Digər aşıqların yaradıcılığında da tənəsüb poetik fiqurunda ahəngdarlıq özünü göstərir. Məsələn:

*Molla Cümə, dindirmə dəngi-səri (təngə gətirən),
Çöllər heyvanısan, tövlələr xəri,
Cahanda görmədim sən tək sərsəri (avara),
Vaxtıgənnən öz-özünə dava tap* (Molla Cümə, “Dava tap”);

Bu misalda *dəngi-sər* və *sərsəri* sözləri forma və məzmunca tənəsüb yaratmışdır. Başqa misal:

*Dedilər: yarımından yox müşəbehi (oxşarı),
Dedim ki, yalandır, yoxmuş a behi,
Görəydim aləmdə yoxmu şəbehi (oxşarı),
Abdullah, gülşənin a sayələndi* (Padarlı Abdulla, “A sayələndi”).

Bu misalda işlədilən tənəsüblərdə *müşəbehi-şəbehi* kimi yaxın mənəli sinonim ərəb-fars sözlərinin işləndiyini görürük.

Aşıq ədəbiyyatında təzaddan da geniş istifadə olunur. Təzad barədə “İzahlı dilçilik terminləri lüğəti”ndə deyilir: “Bir-birinə əks mənalar (anlayışlar, obrazlar) ifadə edən iki dil vahidinin qarşılaşdırılmasından ibarət üslubi fiqur”(3, s. 524). Müxtəlif Azərbaycan aşıqlarının yaradıcılığında bəzi ərəb-fars sözləri ilə işlədilən təzadlarda alliterasiya faktı özünü göstərir. Məsələn:

*Naxışı gözəldi, qaməti əlif,
Ab, atəş xanəsində müttəlif (bir işdən xəbərdar olan),
Dəhanından çıxır badi-müxəlif (əks, zidd),
Bacalardan duu asmana dayandı* (Xəyyat Mirzə, “Dayandı”);
*Qafiyə gərəkdə ola dilməsənd (ürəyayatan),
Nəki belə məğşuş ola, dərdimənd (dərdli, kədərli),
Bilmirəm ki, sənə eləyim rişxənd,
Yoxsa onu yazan mollaya, Pəri
(Mirzə Həsən, “Aşıq Pəriyə”);
Günəşdir uruyu, mahi-müşəkkəl (təşkil edilmiş, qaydasında olan),
Bu əsridə gözəlliyi bibədəl,
Gərdəni sürəhi, zülfü müsəlsəl (dalğalı),
Abdullahın yarı bu nişandadır* (Padarlı Abdulla, “Bu nişandadır”);
*Eşqin girdabında düşmüşəm ləngə,
Torbakeşlər tənə qılır peşəngə (zirək və yorulmaz,
sonradan yaman günə düşən adam),*

*Gürbə şirə dönüb, muşlar pələngə,
Bəqə qızıb, kərgədana dönübdü*(Aşıq Ələsgər, "Dönübdü").

Bu şeirlərdə *müttəlif-müxəlif, dilməsənd-dərdimənd, müşəkkəl-müəlsəl, peşəng-pələng* sözləri həm təzəddir, həm də bu sözlər alliterasiya yaratmaq cəhətdən diqqəti cəlb edən sözlər olub, aşıqların ərəb-fars sözlərindən necə sənətkarlıqla istifadə etdiyini üzə çıxarır. Aşıq ədəbiyyatında bədii üslubi ifadə vasitələri çoxdur, bunları tədqiq etməklə bitmiş hesab etmək olmaz, aşıq ədəbiyyatında hələ də öz həllini gözləyən məsələlər var. Biz bu məqalədə aşıq ədəbiyyatında işlədilən bəzi klassik bədii təsvir vasitələrində ahəngdarlıq məsələsinə toxunmaqla kifayətləndik.

Ədəbiyyat

1. M.Adilov. Aşığın sözü. ADU, Elmi əsərlər, Dil və Ədəbiyyat seriyası, 1972№5, s. 91-97.
2. M.Adilov. Məhəmməd Füzulinin üslubu və poetik dili. Bakı: Maarif, 1996, 544 s.
3. M.Adilov, Z.Verdiyeva, F.Ağayeva. İzahlı dilçilik terminləri lüğəti. Bakı: Elm, 1987, 616 s.
4. В.М.Белкин. Арабская лексикология. Изд.МГУ, 1975, 199 с.
5. B.Çobanzadə. Seçilmiş əsərləri, II cild, Bakı: Şərq-Qərb, 327 s.
6. B.Çobanzadə. Seçilmiş əsərləri, I cild, Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 336 s.
7. M.Hüseynov. Aşıq Ələsgərin söz ümmanı. Bakı: Elm və təhsil, 2017, 312 s.
8. Ş.Qasımova. Aşıq Ələsgər şeirində bəzi fonetik hadisələr. ADU Elmi əsərlər, Dil və Ədəbiyyat seriyası, 1977№2, s. 46-50; M.İ.Həkimov. Klassik aşıq poeziyasında bədii təsvir və ifadə vasitələri (II məqalə). APİ Elmi əsərlər, XI seriya, 1970№5, s.26-35; M.Hüseynova. XIX-XX əsr Qərbi Azərbaycan aşıq və el şairlərinin yaradıcılığının dil və üslub xüsusiyyətləri (Dərəyəz mahalı üzrə). Dokt.dis.AR, Bakı, 2017, 52 s.
9. M.Quliyeva. Aşıq yaradıcılığı və dastanlar Şərq poetikası və islami dəyərlər baxımından. Bakı, Elm və təhsil, 2016, 404 s.
10. M.Quliyeva. Şərq poetikasının əsas kateqoriyaları. Bakı, Maarif, 2010, 400s.
11. G.Mahmudova. Ərəb ədəbi dilində sinonimlik. Bakı, Çəşioğlu, 2012, 296 s.

MƏHBUBƏ QURBANOVA*

Azərbaycan, Bakı

“AZƏRBAYCAN DİLİ” FƏNNİNİN ƏCNƏBİLƏRƏ TƏDRİSİNİN SPESİFİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *Azərbaycan dili, xarici dil tədrisi, səs, hərf*

Teaching each language has specific features. Teaching Azerbaijani language to foreign students is a difficult and responsible task. The article deals with the specific features of the Azerbaijani language teaching to foreign students. Difficulties arising during the teaching of language. Their way of solution is presented.

Key words: *Azerbaijani, to teach a foreign language, speech sound, letter*

“Azərbaycan dili” fənni Bakı Dövlət Universitetində aşağıdakı istiqamətlərdə tədris olunur:

1. Humanitar fakültələrdə, əsasən, Filologiya, Jurnalistika, Şərqşünaslıq fakültələrinin Azərbaycan bölməsində.
2. Həm humanitar, həm də texniki fakültələrin rus və ingilis bölmələrində (“Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti” adı ilə).
3. Xarici tələbələr üzrə hazırlıq şöbəsində.
4. Dil kurslarında.

Uzun müddət həm rus bölməsində, həm də xarici tələbələr üzrə hazırlıq şöbəsində “Azərbaycan dili” və “Nitqin inkişafı” fənlərini tədris edən müəllim kimi nəzərə çatdırmaq istəyirəm ki, bu istiqamətdə dilimizin tədrisinin spesifiklik xüsusiyyətləri mövcuddur. BDU-nun Filologiya fakültəsinin Azərbaycan dili və onun tədrisi metodikası kafedrasının əməkdaşlarının bu sahədə böyük təcrübələri və uğurları vardır. Təbii ki, uğur olmasaydı, respublikamızın ali məktəblərinə, xüsusən, BDU-ya belə tələbə axını olmazdı.

Həmin şöbədə dərs deyən müəllimlər tədrislə əlaqədar proqram, dərslik, dərs vəsaitləri və hətta dinləmək üçün CD – disk belə hazırlamışlar.

Hazırlıq kursunda oxuyan əcnəbilərin böyük əksəriyyətini Türkiyə, İran, təxminən 30 faizi isə digər ölkələrdən gələn (Misir, İraq, Pakistan, Koreya, Çin, Türkmənistan, Rusiya, Nigeriya və s.) tələbələrdən ibarətdir.

Türkiyə Respublikasından gələn tələbələr böyük əksəriyyət təşkil edir. Müxtəlif illər üzrə belə qrupların sayı 5-7 arasında dəyişir.

* Bakı Dövlət Universiteti Azərbaycan dili və ədəbiyyatının tədrisi metodikası kafedrasının dosenti

Azərbaycan və türk dillərinin eyni dil ailəsinə – türk dilinin Oğuz yarımqrupuna daxil olmasına baxmayaraq, türk vətəndaşlarının yazılı və şifahi nitqlərində fərqli məqamlar da az deyildir. Ulu öndərimiz H.Əliyev demişdir: “Bir millət, iki dövlətik”.

Görkəmli vətənpərvər şairimiz B.Vahabzadənin “Azərbaycan-Türkiyə” adlı şeirində bu iki qardaş dövlət arasında olan münasibət poetik dillə çox gözəl ifadə olunub:

*Bir ananın iki oğlu,
Bir ağacın iki qolu.
O da ulu, bu da ulu,
Azərbaycan-Türkiyə*

Türk tələbələrinin nitqlərində olan fərqli məqamlardan biri də, xüsusən, dilin leksikasında bəzi sözlərin müxtəlif mənalarda işlənməsi və ya heç digər dildə olmaması və sairədir. Bu da universitetdə müxtəlif ixtisaslar üzrə təhsil alacaq tələbələr üçün az da olsa, çətinlik yaradır. Xüsusən, I kursda müəllimlərin mühazirələrini anlamaq nöqtəyi-nəzərindən bəzi tələbələr çətinlik çəkirlər. Təbii ki, bu problemlər tədris aradan qalxır.

Dillərimiz nə qədər yaxın, anlaşılıq olsa da, hətta əlifbada olan hərflər və səs fərqi, şifahi nitqdə intonasiya, vurğu, söz sırası və müxtəlif elm sahələrinə dair istilahlarda belə fərqli məqamlar özünü göstərir.

Təbii ki, ilk dərslər fonetika-leksika olduğuna görə burada ən çox rastlaşdığımız fərqliliklər və onların necə aradan qaldırılması yollarından danışaq.

Elə bu məqamda ilk fərq əlifbadakı hərflərin sayından başlanır. Azərbaycan əlifbasında 32 hərflər, 33 səs olduğu halda, Türk əlifbasında 29 hərflər vardır. Türk əlifbasında olmayan hərflər ə, q və x-dir.

Saitlər. Türk əlifbasında “ə” hərfi olmadığına görə onlar (türklər) tərkibində “ə” saiti olan sözləri “e”, bəzən də “a” hərfi ilə yazır, o cür də tələffüz edirlər. Beləliklə, ən böyük problem ə, e hərflərində olur. Beləliklə, hərflərin səhv yazılışı mənə fərqliliyinə də səbəb olur. Məsələn,

*Əhməd – Ahmet;
zəhmət – zahmet;
əlac – ilac;
əhatə – ihata;
mən, həm – ben, hem
hələ – hâlâ, hele
həqiqətən – həqiqatən
əhəmiyyətli – ehemmiyyətli*

Azərbaycan dilində “e” hərfi ilə yazılan sözlər türkcədə i, ö, a hərfləri ilə yazılır. Məsələn, *elə-öyle; etiqad-itikad; etimad-itimad; ensiklopediya-ansiklopedi; get-git; feil-fil; heyran-hayran; heyva-ayva* və s.

Azərbaycan dilində “ü” hərfi ilə yazılan sözlər türkcədə fərqli yazılır və səslənir. Bəzi sözlərin əvvəlinə “y” samiti artırılır, bəzi sözlər “i” və ya “u” ilə yazılır. Məsələn,

*üz – yüz;
ümman – umman;
üzük – yüzük;
üfüq – ufuk
ürək – yürek
üsyən – isyən və s.*

Azərbaycan dilində “u” hərfi ilə yazılan bəzi sözlərdə sözün əvvəlinə “y” samiti artırılır və yaxud “u” – “ü”, ya da “o” ilə əvəzlənir: *uca – yüce; ulduz – yıldız; universitet – üniversite; vulkan – volkan* və s.

Azərbaycanca “ö” hərfi ilə yazılan sözlər türkcədə “ü”, “e”, “o” ilə əvəzlənir: *ögey – üvey; ölkə – ülke; göyərçin – güverçin; qönçə – gonca; çöhrə – çehre; fəvqəladə – fevkalâde* və s.

Dilimizdə “i” hərfi ilə yazılan sözlər türkcədə həm “e”, “i”, həm də söz önünə “y” samiti artırmaqla yazılır: *ictimai – içtimai; il – yıl; ilan – yılan; İndoneziya – Endoneziya; infeksiya – enfeksiyon; kif – küf; ildırım – yıldırım* və s.

Samitlər. Türk əlifbasında “x” hərfi və səsi yoxdur. Tərkibində “x” hərfi olan sözlərin bəziləri türkcədə fərqli bəzən “h”, ya “k” ilə yazılır: *xaç – haç; xəncər – hançar; xanım – hanım; çox – çok; xəlbir – kalbir; xına – kına; xlor – klor; yoxlama – yoklama* və s.

Türk əlifbasında “q” hərfi olmadığı üçün Azərbaycan dilində “q” hərfi ilə yazılan sözlər “k” ilə yazılır: *qar – kar; qarənfil – karanfil; qədər – kadar; qarpız – karpuz* və s.

Sonu “d” ilə bitən və “d” ilə başlayan sözlər türkcədə “t” ilə yazılır: *dörd – tört; Fərhad – Ferhat; daş – taş; daşımaq – taşımak* və s.

-da/ -də şəkilçisi həm “d”, həm də “t” ilə yazılır. Məsələn, *arabada, evde, sokakta, yürekte*. Belə olduğuna görə yazıda səhvlərə yol verilir.

Azərbaycan dilində “b” ilə yazılan bəzi sözlər və şəkilçilər türkcədə “p” hərfi ilə yazılır: *həb – hap; kitab – kitap; qibtə – gıpta; iltihab – iltihap; həbsxana – hapışhane; dönüp, çıxıp* və s.

Tələbələrin yazılarında göstərilən hallarda və digər yanlışlıqlara yol verməmələri üçün müxtəlif təlim metodlarından istifadə edilir. Bu məqsədlə ilk dərslərdən onlara sözlü imlalar yazdırmaq, yazı taxtasında “ə”, “e”, “h”, “x”, “q”, “k”, “d”, “t” ilə yazılan sözləri qarşı-qarşıya yazdırmaq və bəzən səhv yazılışın mənənin dəyişməsinə səbəb olduğunu anlatmaq daha effektiv nəticə verə bilər: *al – əl – el – il; ad – ət – et – at – it; bağ – bax; xal – hal; qədar – kədar; qal – kal; xala – hala – hale; un – ün – ön* və s.

Şəkilçilərin yazılışına gəldikdə, tələbələrə “e”, “t”, “p” hərflərinin şəkilçi tərkibində işlənmədiyini bir qayda olaraq yazdırmaq lazımdır: -lar, -ler, -den, -me, -ta, tır⁴, -ip⁴ formasında şəkilçi Azərbaycan dilində yoxdur.

Daha bir fərq –mi⁴ sual ədatının yazılışındadır. Türkcədə: “*Eve vaktində dönəbildiniz mi?*” və yaxud “*Bu axşam sinemaya gidecek miyiz?*” – cümlələri Azərbaycan dilində – *Evə vaxtında dönə bildinizmi?*; *Bu axşam kinoya gedəcəyikmi?* şəklində yazılır.

Azərbaycan dilində -mi⁴ sual ədatı olmadan da, yalnız sual intonasiyası ilə sual cümləsi qurmağın mümkün olduğu nümunələr əsasında başa salınır: *Bu gün bizə qonaq gələcək. Bu gün bizə qonaq gələcəkmi? Bu gün bizə qonaq gələcək?*

Bu yazımızda biz dilin lüğət tərkibində işlənən fərqli və ya eyni mənada işlənən sözlərdən danışmaq istəyirik. Çünki Azərbaycan dili məlum səbəblərdən, yəni 300 ilə yaxın rus dili ilə təmasda olduğundan və qonşu ölkə olduğu üçün lüğət tərkibində rus sözləri və rus dili vasitəsilə dilimizə daxil olan Avropa mənşəli sözlər çoxluq təşkil edir: *mağaza (maqazin), vedrə, aptek, stəkan, samovar, qəzet, zavod, fabrik* və s.

Türkiyə türkcəsində isə Avropa mənşəli sözlər çoxdur və hazırda müasir gənclər nitqlərində *net, direkt, politik, ekonomik, sinema, ispiyonluq, kültür, parfüm, dans, randevü, banyo, skandal* və s. kimi sözlərdən sürətli şəkildə istifadə edirlər. Nümunə göstərdiyimiz sözlər Azərbaycan dilində ərəb mənşəli (*rəqs, siyasət, iqtisad, mədəniyyət, ətir*) və ya öz sözlərimizlə (*birbaşa, düz*) işlənir.

Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi milli mənşəli, həmçinin ərəb, fars və rus-Avropa dillərindən gələn sözlər hesabına zənginləşmişdir. Bunu türk dili haqqında da demək olar.

Yazıda özünü göstərən fərqlərdən bir də türk dilində olan ‘ – kəsmə işarəsidir. Təcrübə əsasında görünür ki, türk tələbələr yazı əsnasında xüsusi isimlərə hər hansı bir şəkilçi artıranda “kəsmə” işarəsini qoyurlar. Məsələn, *Bakı’dan, Aytən’ə, İstanbul’un* və s.

Yazıda tirenin qoyulmasında da fərqli məqamlar özünü göstərir. Eyni sözün təkrarı və ya antonim sözlərdən düzəlmə mürəkkəb sözlər (*az-az, qaça-qaça, dəvə-təpə, doğru-dürüst, irili-xırdalı, yavaş-yavaş* və s.) türkcədə ayrı yazılır: *irili xırdalı, qaça qaça* və s.

Xəbərlilik-şəxs şəkilçisinin yazılışında da fərqli məqamlar özünü göstərir. Bəzən heç yazılmır: *Mənim adım Aytən, burası İstanbul*. Yazılırsa da “t” ilə yazılır: *yoxdur – yoktur; uzaqdır – uzaktır, doğmuşdur – doğmuştur; partladılmışdı – patlatılmıştı* və s.

Belə anlaşılır ki, türkcədə saitle və ya cingiltili samitlə bitən sözlərə artırılan şəkilçi –dır şəklində (*kitabdır, bulunmalıdır, söylənməktədir* və s.); kar samitlə bitən sözlərə artırılanda –tır formasında yazılır (*bastırmıştır, olacaqtır* və s.).

Sayların yazılmasında da fərqli məqamlar olur (*sekiz, dokuz, bin, dörd* və s.). Sıra saylarına artırılan –ıncı⁴ şəkilçisi Azərbaycan dilində, məsələn, *2018-ci ildə*, türkcədə isə *2018’de; 15-ci – 15’inci, 6-cı – 6’ncı* kimi yazılır. Azərbaycan dilində *b.e.ə. I əsr* (bizim eradan əvvəl birinci əsr), türkcədə *MÖ I yy.* – şəklində yazılır.

Rəqəmlə ifadə olunan saylara şəkilçi artırılarda türkcədə kəsmə işarəsi ilə yazılır: *1953-cü ildə – 1953’de; saat 15⁰⁰-da – saat 15.00’te*.

Azərbaycan dilinin əcnəbilərə öyrədilməsi üçün 2016-cı ildə nəşr olunmuş “Azərbaycan dili” dərsləri müasir tələblərə uyğun olaraq kommunikativ metodla hazırlanmışdır. Burada təlim metodları 4 təmələ (oxu, yazı, danışmaq və dinləmə) əsaslandırılmışdır. Xüsusən, dərslər zamanı diskdə olan dialoqların və mətnlərin dinlənməsi tədrisə yaxşı təsir edir, tələbələrin sözləri düzgün tələffüz etməsinə yardımçı olur.

Bildiyimiz kimi, hər hansı bir dilin qavranmasında fərdilik prinsipi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İnsanlarda fərdi musiqi duyumu olduğu kimi, fərdi dil qavrama bacarığı da vardır. Təbii ki, dil öyrənməkdə yaddaş faktoru da çox önəmlidir. Dərs prosesində müəllim tələbələrə hər hansı dil fərqliliyini izah etsə də, bəzi tələbələr bunu normal yadda saxlayır, dərk edir, bəziləri isə bugünkü zamanda yazının o qədər də əhəmiyyətli olmadığını, hər şeyin internetdə olduğunu və yazıya ehtiyac olmadığını deyərək orfoqrafiya qaydalarına sanki heç əməl etmək istəməirlər. Onlar “biz anlayırıq, bizi anlayırlar” prinsipi ilə məsləyə yanaşırlar. Əlbəttə, bu çox yanlış yanaşmadır. Bu mənada Azərbaycan dilini əcnəbilərə tədris edən müəllimlərin işləri çox çətin və məsuliyyətlidir. Azərbaycan dili müəllimlərinin hər birinin məqsədi və vəzifəsi əcnəbi tələbələrə Azərbaycan dilini sevdirmək, onların söz ehtiyatını zənginləşdirmək, tələbələrə gördüklərini, izlədiklərini, oxuduqlarını doğru şəkildə yazmağı və danışmağı öyrətməkdən ibarətdir.

Ədəbiyyat

1. Çotuksöken Y. Yüksəkokuallar və Meslek Yüksəkokuallar için Türk dili dersleri. Cilt 1. Papatya Yayınçılık Eğitim, İstanbul, Ankara, İzmir ve Adana.
2. Özyürek R. Sözlü və yazılı anlatım. Ankara, 2002
3. Seyidov Y. Azərbaycan dili. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2012

SALATIN ƏHMƏDOVA*

Azərbaycan, Bakı

HEYDƏR ƏLİYEVİN DİL SİLASYƏTİ

(müstəqilliyə qədərki dövr)

Açar sözlər: *Heydər Əliyev, Azərbaycan dili, dövlət dili, müstəqilliyə qədərki dövr, Sovetlər Birliyi.*

Heydar Aliyev's Language Policy (pre-independence period)

Heydar Aliyev played an important role in the policy of Azerbaijani language as a state language. One of important period of this policy was pre-independence period of Azerbaijani Republic. Under leadership of Soviet Union the public language was Russian language and all writings, studying system was in this language. Heydar Aliyev with one group famous literature people made their best to give Azerbaijani language a state attribute.

Key words: *Heydar Aliyev, Azerbaijani language, state language, pre-independence period, Soviet Union.*

Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin dil siyasətinin formalaşmasında, artıq qeyd olunduğu kimi, Azərbaycan dövlətinin müstəqilliyə qədərki dövrü xüsusi mərhələ təşkil edir. Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi seçildikdən sonra ictimai-siyasi həyatın bütün sahələrində, iqtisadiyyatda, mədəniyyət, elm sahəsində, tədrisdə bir canlanma əmələ gətirən dövlət başçısının ilk görüşü Azərbaycan Dövlət Universitetində oldu; Universitetin 50 illik yubileyində o zaman qəbul edildiyi kimi rus dilində deyil, Azərbaycan dilində nitq söyləyən Heydər Əliyevin bu cəsarətli təşəbbüsü bütün respublikaya səs saldı (4, s. 65). Prof. Y.Seyidov göstərir ki, respublika rəhbəri o vaxt heç kəsə demədi ki, nə üçün başqa dildə çıxış edirsən, demədi ki, niyə Azərbaycan dilini bilmirsən, demədi ki, dilimizi sevməli və inkişaf etdirməliyik, onun qayğısına qalmalıyıq və s. Lakin öz praktik fəaliyyəti ilə, müttəfiq respublikalarda rus dilinin geniş bir vüsət aldığı bir dövrdə, bunların hamısını dedi (4, s. 65).

Ana dilinin – respublikanın dövlət dilinin təbliği işinə məhz Universitetdən, elmi-pedaqoji mühitdən başlaması təbii olduğu qədər də strateji, gələcəyə hesablanmış bir təşəbbüs idi. Eyni zamanda məhz həmin illərdə müxtəlif bölgələri gəzib yerli əhali ilə görüşən, xalqa öz ana dilində- anlaşıqlı bir üslubda danışan və nəticə etibarilə dövlətlə xalq arasında ünsiyyət yaradan Heydər Əliyev milli dil siyasətinin ilk addımlarını atırdı. Prof. N.Xudiyev özünün «Heydər Əliyev və Azərbaycan dili» adlı kitabında göstərir ki, Azərbaycan cəmiyyətinin mənəvi-əxlaqi sağlamlığına xüsusi diqqət yetirən respublika rəhbəri üçün dil məsələsi həmişə əhəmiyyətli bir məsələ olmuşdur; belə ki, o, Azərbaycan yazıcıları ilə görüşlərində dil məsələsinə geniş mənəvi- əxlaqi problemlər kontekstində yanaşır, maarif- məktəb, elmi-pedaqoji sahələrdə ana dilinin inkişafı üçün çalışır, ali məktəblərdə «Azərbaycan dili və ədəbiyyatı» ixtisası üzrə tələbə qəbulunun həcmi artırılır, qəbulda ana dilindən yazılı imtahan ən müxtəlif ixtisaslar üzrə məcburi sayılırdı və s. (3, s. 22).

Heydər Əliyevin bilavasitə təşəbbüsü ilə 1974-cü ildə «Müasir Azərbaycan dili» dərslisinin müəllifləri – Ə. Dəmirçizadə, S.Səfərov, M.Hüseynzadə, Ə. Abdullayev, Y.Seyidov və A.Həsənova Dövlət mükafatı verilməsi *Azərbaycan dilinə, azərbaycan dilçiliyinə, azərbaycandilli təhsilə* dövlətçilik qayğısı, milli lider ehtiramı idi ki, sovet dövründə bunu həyata keçirmək o qədər də asan məsələ deyildi. Dövlət mükafatına təqdim olunmuş dilçilərdən biri olan prof. Y.Seyidov sonralar yazırdı ki, bu, yəni «Müasir Azərbaycan dili» dərslisinin yüksək səviyyədə qiymətləndirilməsi «rus şovinizminə meydan oxumaq idi» (4, s. 65).

1978- ci ildə Azərbaycan SSR Konstitusiyasında Azərbaycan dilinə dövlət dili hüququ verilməsi isə «Heydər Əliyevin qəhrəmanlığı idi» (4, s. 66). Respublika rəhbəri Moskvanın şovinist dil siyasətinin – sovet ideoloji inersiyasının arxasınca getməyib millətin mədəni-mənəvi gələcəyini təmin edəcək, onun milli dilçiliyini təsdiqləyən bir siyasət yürütməyə başladı ki, bu, müstəqillik üçün hazırlıq, sosial- məfkurə bazası demək idi.

Prof. N.Cəfərovun fikrincə, Heydər Əliyev Azərbaycan dövlətinin rəhbəri kimi fəaliyyətə başladığı ilk illərdən bütün aydınlığı ilə göstərdi ki, o, qeyri- müstəqil bir respublikanın növbəti başçısı yox, milli

* Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universitetinin dosenti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

liderdir... Və Heydər Əliyevin məhz milli lider olaraq fəaliyyətinin bir təzahürü də Azərbaycan dilinin siyasi nüfuzunun 70-ci illərdə sürətlə yüksəlməsi idi. Həmin yüksəliş 80-ci illərdə də davam etdi (1, s. 339).

Ümumiyyətlə, müşahidələr göstərir ki, 70-80-ci illərdə Heydər Əliyevin respublikada yürütdüyü dil siyasətinin əsasını dilə milli-mənəvi, mədəni sərvət kimi yanaşılması, ona milli mütəşəkkilliyin mühüm amili olaraq baxılması, onun siyasi nüfuzunun gücləndirilməsi və bütün bunların reallaşdırılması üçün şəxsi təşəbbüsə meydan verilməsi təşkil edirdi. Respublika rəhbəri ana dilinin tədrisinə xüsusi diqqət yetirir, anadilli ədəbiyyatın miqyasının, keyfiyyətinin və ümumittifaq, hətta dünya miqyasına çıxmasının qayğısına qalır, anadilli nəşrlərin həcmi artırmağa çalışırdı. Heydər Əliyevin bu təşəbbüsləri, cəsarətli addımları elə bir şərait yaratdı ki, onun müəyyənləşdirdiyi siyasi hərəkət respublika rəhbəri Moskvaya yüksək dövlət vəzifəsinə dəvət olunandan sonra da nəinki davam etdi, hətta daha da güclənərək ümummilli miqyas qazandı. Azərbaycan xalqının lideri özudə respublikada gedən bu milliləşmə prosesini həmişə izlədiyini sonralar xatırlayaraq demişdi: «Mən Moskvada işlərkən Azərbaycanda çıxan bütün qəzetləri alırdım. Onların hamısını oxumağa, şübhəsiz, vaxtım olmurdu. Ancaq «Ədəbiyyat qəzeti»ni əvvəldən axıra oxuyurdum...» (2).

Azərbaycan yazıçılarının, millətin söz ustalarının qəzetini «əvvəldən axıra» oxumaqla Heydər Əliyev, prof. N.Xudiyevin qeyd etdiyi kimi, mənsub olduğu xalqın inkişaf edən dilini, mənəviyyatını, təfəkkürünü görür, duyurdu ki, vaxtilə bu işə bilavasitə təkan vermiş bir rəhbər üçün həmin müşahidələrin nə qədər əhəmiyyətli olduğunu təsəvvür etmək çətin deyil (46-45).

Beləliklə, Azərbaycan dilinin, mərkəzin (Moskvanın) bütün maneələrinə baxmayaraq, sözün həqiqi mənasında dövlət dili səviyyəsinə qalxmasına nail olmağa çalışan, milli dildə (dövlət dilində) yaranan ədəbiyyatın, elmin, incəsənətin miqyasını genişləndirən, nüfuzunu yüksəldən, öz mükəmməl nitqi ilə ana dilinə siyasi-ideoloji hörmət gətirən Heydər Əliyev hələ Azərbaycan dövlət müstəqilliyi əldə edənə qədər mükəmməl bir dil qurucusu kimi də tarixə düşmüşdü. Və bu, ümummilli liderin dövlət (və millət) qurucusu missiyasının üzvü tərkib hissəsi idi.

Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin işləyib hazırladığı və həyata keçirdiyi dil siyasəti mükəmməl elmi-nəzəri əsaslara dayanır ki, onları diferensial şəkildə nəzərdən keçirmədən, həmin siyasətin əsas prinsiplərini müəyyən etmədən ümummilli liderin bu sahədəki xidmətlərinin miqyasını təsəvvür etmək çətin olardı. Bizim fikrimizcə, H.Əliyevin dil siyasətinin əsas prinsipləri aşağıdakılardan ibarətdir:

1) millilik;

2) müasirlik;

3) gerçəklik, yaxud praktiklik.

Məlum olduğu kimi, Sovetlər Birliyi yaranandan Moskva bütün vasitələrdən istifadə edirdi ki, ittifaq respublikalarında rus dilini milli dillərin sosial funksiyalarını məhdudlaşdırmaq hesabına yaysın. 80- ci illərin ortalarından sonra liberallaşmanın təsiri altında müxtəlif respublikalarda milli dillərin siyasi nüfuzunu artırmaq meyli meydana çıxdı ki, bunun da nəticəsində 1989- cu ilin avqust-sentyabr aylarında Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan və Tacikistan respublikalarının Ali Sovetləri dövlət dili haqqında qanun qəbul etdilər (78-206). Yuxarıdan gələn bu ümumi göstəriş əsasən, Azərbaycan KP MK da həmin ilin avqustunda «Azərbaycan SSR- də Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi daha fəal işlədilməsini təmin etmək tədbirləri haqqında» qərar qəbul etdi. Lakin məlum idi ki, bu cür qanun və ya qərarlar Sovetlər Birliyinin dağılması ərəfəsində yalnız konyuktur məqsəd daşıyır. Bu, hər şeydən əvvəl, özünü onda göstərirdi ki, müttəfiq respublikalarda qəbul olunan qanun və qərarlardan sonra – 1990- cı ilin aprelində Moskva «SSRI xalqlarının dilləri haqqında» Ittifaq qanunu verdi; burada rus dili Sovetlər Birliyinin rəsmi dili elan olundu (78-207). Bu isə o demək idi ki, milli dillərə verilən hüquqlar deklarativ xarakter daşıyırdı.

Sovetlər Birliyinin dağılması ilə SSRI-nin konyuktiv dil siyasəti də iflasa uğradı; keçmiş sovet respublikalarında təzahür edən azadlıq hərəkatı daha mürəkkəb problemləri ortaya çıxardı ki, bunlardan birincisi əlifba məsələsi idi. Azərbaycanda milli azadlıq və dövlət müstəqilliyi uğrunda mübarizə gedişində çox tez- tez müzakirə mövzusu olan bu məsələ, nəhayət, 1990- cı ilin mayında Azərbaycan KP MK-nın İdeoloji şöbəsində keçirilən müşavirədə mütəxəssislərin iştirakı ilə geniş təhlil edildi. Həmin ilin sentyabrında isə Azərbaycan SSR Ali Sovetinin Rəyasət Heyəti məsələni hərtərəfli öyrənmək üçün xüsusi komissiya yaratdı. Latin əlifbasına keçidin zəruriliyinə şübhə etməyən komissiya üç variantı müzakirə etdi:

1) 20-ci, 30-cu illərdə işlənmiş latin əsaslı Azərbaycan əlifbasının bərpası;

2) Türkiyə türklərinin işlətdiyi formanın qəbul edilməsi;

3) türk xalqları üçün ortaq olan latin əsaslı əlifbadan (bu forma 1991- ci ildə Türkiyədə keçirilən konfransda müəyyənləşmişdi) istifadə.

Uzun müzakirələrdən sonra Azərbaycan Parlamenti 25 dekabr 1991- ci ildə «Latin qrafikalı Azərbaycan əlifbasının bərpası haqqında» qanun qəbul etdi. Qanunun adında «bərpa» sözünün işlənməsi o demək idi ki, Azərbaycanın 30- cu illərdə repressiyaya məruz qalmış tarixi dəyərlərinə qayıdırdı. Belə tarixi dəyərlərdən

biri də dövlət dilinin adı idi ki, bu sahədə də mübahisələr kifayət qədər gərginləşmişdi; ictimai rəydə üç variant populyarlıq qazanmışdı: «Azərbaycan dili», «Azərbaycan türk dili, yaxud Azərbaycan türkcəsi» və «türk dili».

22 dekabr 1992- ci ildə Parlament həmin məsələni müzakirə etdi. Hazırlıq səsverməsində «Azərbaycan dili» - 9, «Azərbaycan türk dili» - 15, «türk dili» isə 25 səs aldı. Ən çox səs toplayan «Azərbaycan Respublikasının dövlət dili türk dilidir» qərarı yenidən səsə qoyuldu və nəticə aşağıdakı kimi oldu: *lehinə – 27 səs, eleyhinə – 8 səs, bitərəf – 5 səs, iştirak etmədi – 2 nəfər* (61).

Beləliklə, 1993- cü ilin əvvəlindən dövlət dilinin adı «türk dili» olaraq işlənməyə başladı.

Ədəbiyyat

1. Cəfərov N. Seçilmiş əsərləri, I cild, Bakı: Elm, 2007, 352 s.
2. Ədəbiyyat qəzeti, 19 iyul, 1996-cı il.
3. Xudiyev N. Heydər Əliyev və Azərbaycan dili, Bakı: Təhsil, 1997, 254 s.
4. Seyidov Y. Dilimizin böyük havadarı // Bakı Universitetinin Xəbərləri (Humanitar ser.), 1998, №1, s. 62-70.
5. Балаев А. Этноязыковые процессы в Азербайджане в XIX- XX вв., Баку, 2005, 386 с.

AYNUR MƏMMƏDOVA*

Azərbaycan, Bakı

«KİTABİ-DƏDƏ QORQUD» MOTİVLİ ÇAĞDAŞ ƏDƏBİ ƏSƏRLƏRİN LİNGVOPOETİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *Dastan, lingvopoetika, bədii dil, məcazi məna, üslubi fiqur, metonimiya*

Linguopoetic peculiarities of modern artistic literature, created by motives of "Kitabi-Dede Korkut"

The article focuses on the analysis of the language and style of the KDQ and the same motivated contemporary literary works. More precisely, their poetic structure and system are studied on the basis of linguistic poetics.

In particular, it also serves to explain the features of metonymies that are used in the epic and in contemporary works, and their hidden and obvious moments, as well as the clarity of the characteristics of the style

Key words: *Epos, linguopoetics, artistic language, figure of speech, stylized figure, metonymy.*

Fikrin obrazlı ifadəsi üçün sözün əsas mənasının hüdudlarından kənara çıxaraq əlavə çalar və semantika ilə yüklənməsi sayəsində meydana çıxan məcaz növlərindən biri metonimiyadır. Metonimiyalar bədii dilin ifadə və təsir gücünü artıraraq, bədiiliyə, yığcamlığa, lakonikliyə, obrazlılığa xidmət edir. İstər "Kitabi-Dədə Qorqud"da, istərsə də onun motivləri əsasında yazılmış bədii əsərlərin dilində metonimiyalardan geniş istifadə edilmişdir. "Kitabi-Dədə Qorqud" adının obrazlı, emosional – ekspressiv nəqləməsində metonimiyalardan istifadə, xüsusilə diqqəti cəlb edir.

Bildiyimiz kimi, Kitabi-Dədə Qorqudun məcazlar sistmi qədim oğuzların dünyagörüşü, məişəti, adət-ənənəsi ilə sıx bağlıdır. Onlar təbiidir, xalq dili ilə bağlıdır, ətraf mühətdən, təbiətdən götürülmüşdür. Həmin məcazların bir qismi bu motivli əsərlərdə də öz əhəmiyyətini, estetik dəyərini itirmir, effektini, təsir gücünü saxlayır.

Dədə Qorqud eposunda şəxsləndirmə, təbiət obyektlərini canlı varlıq kimi qəbul etmək, onlara insani münasibət bəsləmək ənənəvidir. Oğuzda ağaca, dağa, çaya və s. böyük məhəbbət və ehtiram olmuşdur. KDQ motivli əsərlərdə də həmin xüsusiyyət saxlanmış, bu zaman metonimiyadan istifadə edilmişdir. KDQ motivli müasir ədəbi əsərlərdə istifadə olunan metonimiyalar sənətkarların həm mövzuya, süjetə münasibəti, folklor və eposa qayıdış tərzini, təhkiyə forması ilə seçilir. KDQ motivli çağdaş ədəbi əsərlərin dilində metonimiyalardan istifadə zamanı hər yazıçı, şair öz üslubuna xas olan cəhətlə dastandakı üslubi xüsusiyyətin vəhdətini yaratmağa səy göstərmişdir.

Fikrimizi əsaslandırmaq üçün KDQ motivli çağdaş ədəbi əsərlərdə işlənmiş metonimiyaların bir qismini nəzərdən keçirək:

«*Qıpçaq Məlik isə hələ addımlayan ağacı görməmişdi*» (1, 67). Obrazlı ifadə vasitəsi kimi ağac sözündən metonimiya kimi istifadə edilmişdir. Addımlayan ağac Qaraca Çobanın bağlandığı, əl-qolunu açma bilmədiyindən onu kökündən çıxartdığı ağacdır. Burada əslində Qaraca Çoban addımlayır. KDQ-də Qazan Çobanı ağaca bağlayır və çoban ağacı kökündən çıxarıb belində ağac Qazanın dalınca düşür. Çobanın mərdliyindən, dönməzliyindən rıqqətə gələn Qazan Qaracanı ağacdən açır, onunla bir yola düşür. Anarda Qazan çobanı döyüşdən əvvəl ağacdən açmır. Onu ağaca bağlayanda deyir: «*Yağı mənim evimə basqın edib,*

* Bakı Dövlət Universiteti "Azərbaycan dilinin tətbiqi məsələləri" ETL-in kiçik elmi işçisi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

yağıyla tək vuruşacam. Yağını bassam, düşməni sındırsam, əl-qolunu açacam. Yox, ölər olsam, sən də qal burada, qurd-quşa yem ol! Onda bilərsən ki, izinsiz başqasının yağısına girmək bizim eldə eyib işdir».

Bu insanla ağacın qəribə döyüşü idi (1, 68). Qaraca Çoban bağlandığı ağacdan döyüş vasitəsi kimi istifadə edir. Ağacın budaqları Qıpçaq Məliyə dəyir, ona Qazana zərbə endirməyə imkan vermir. Burada döyüşən Qıpçaq Məliklə Qaraca Çobandır. Anar bu səhnəni obrazlı dillə təsvir etmiş, hərəkəti həyata keçirəni (Qaraca Çobanı) bu hərəkətin yerinə yetirildiyi alətin (ağac) adı ilə adlandırmışdır.

Səhənd eposun süjet xəttində, hadisələrin ardıcılığında, dəyişmələrə az yer vermişdir. Ona görə də onun əsərində «addımlayan ağac» ifadəsi yoxdur.

KDQ-də Oğuz övladlarının təbiət obyektlərini canlı varlıq kimi qəbul etməsi, onlara insani münasibət bəsləmələri Vətənə məhəbbət və ehtiramın, yurda onun hər bir obyektinə sevginin, bağlılığın rəmzi kimi qiymətləndirmək olar. Yazıçı Anar bu xüsusiyyəti əsas götürərək yaratdığı obrazların bəzilərinin dağla, konkret olaraq Qazılıq dağı ilə münasibətlərini təsvir edərkən metonimiyaadan istifadə etmişdir. Qazılıq dağı bizim hamımızın, Oğuz qızlarının gəlinlərinin qayınatasıdır (1, 90).

«Gördülər ki//Üfüqlərdən//uğultuyla, gurultuyla//Bir dağ gəlir//O dağ gəlir//Elə gəlir//Yer də, göy də dilə gəlir//O dağ düşür başlar üstə//Başlar düşür//daşlar üstə (2, 102). Şair Qaraca Çobanın sapand ilə atdığı daşı dağ adlandırır. Burada metonimik köçürmə ilə yanaşı, mübaliğə də vardır.

İnsanlar, dağlar işıqlarıyla bir-birinə hay verirdi (1, 90). Bu cümlədə də şəxsləndirmə və fikrin metonimik ifadə yolu ilə verilməsi özünü göstərir. İnsana xas xüsusiyyət dağlara şamil edilmişdir. Əslində, dağlarda yanan tonqallar bir dağda yaşayanlardan digər dağda yaşayanlara xəbərini ötürülməsinə xidmət edir. Müəllif obrazlı dillə dağların, insanların bir-birinə hay verməsini təsvir etmişdir.

KDQ motivli əsərlərdə şəxsləndirməyə kifayət qədər geniş yer verilir və bu zaman metonimiyaadan istifadə edilir. Qazanın evinin yağmalanmasından, oğlunun, Burla Xatunun əsir düşməsindən xəbəri yoxdur. Bu xəbəri ona çatdırmaq vacibdir, yoxsa düşmən öz qara niyyətlərini həyata keçirəcəkdir. Şair bütün imkanlardan əlin üzöldüyü məqamda təbiət qüvvələrini, təbiət obyektlərini şəxsləndirir, insana xas xüsusiyyətləri onlara şamil edir, onları köməyə çağırır: «Bir an mənə sən qulaq as // Sözümdür, bulud, sənə // Təkcə qalib umud sənə! // Uca-uca dağ başından // Yaş axıdıb haray çək ki // Sevgilinin ala gözü // Bulud tək solur Qazan» (2, 66).

Bu parçada metonimik köçürmə ikiistiqamətlidir. Şair buludla danışır, onu şəxsləndirir. Yağışı göz yaşı ilə eyniləşdirir. Əlbəttə, göz yaşının yağışa oxşadılması tarixən qədimlərdə yaranmış, istər abidələrdə, istər klassik, istərsə də müasir ədəbiyyatda çox rast gəlinəndir (*Buludlar hardan yığır göz yaşını* –R.Rza). Yuxarıdakı parçada ikinci metonimik köçürmə və bu köçürmədən sonra birləşmənin (*Sevgilinin ala gözü bulud tək, Solur Qazan!*) verdiyi məna daha güclü, daha emosionaldır. Yağış bulud kimi formalaşmış buxar örtüyünün müəyyən fiziki halında baş verən hadisədir. Bu hadisənin sonu buludun yox olmasıdır. Bulud yağışa çevrilir. Qazanın sevgilisinin gözündən axan göz yaşı yağışları tükənməkdədir. Tükənmə yağışın mənbəyinin yoxluğuna aparır. Sevgilinin gözlərinin təyini kimi verilmiş «ala» sözü «iri» mənasındadır. Burla Xatunun ala gözləri, iri gözləri bulud tək solur.

İnsanın bədən üzvlərinin təbiət obyektlərinə aid edilməsi ilə metonimiyanın düzəldilməsinə aid nümunələr KDQ motivli əsərlərdə tez-tez rast gəlinir. Məsələn, *yerin ürəyi, yerin dilə gəlməsi* və s.

«-Qalx, Çoban!-söyləyi r// Yerin ürəyi // Dinləyir ...// Elə bil // Yer gəlir dilə...// Qardaş // Bu nədir? // Mənə xəbər verdi yerin ürəyi» (2, 77).

Azərbaycan dilində «ürəyi daş olmaq, ürəyi daşa dönmək» kimi frazeoloji ifadələr işlənir. Belə frazeoloji birləşmələr insanın başqalarına münasibətdə soyuqluğunu, onların dərdinə, kədərinə biganəliyini, həmçinin başqalarına qarşı sərtliyini, rəhmsizliyini bildirir: «Onun ürək əvəzinə // Sınəsinə od qoyarıq // Sonra onu // Sənin ilə vuruşmağa yollayarıq» (2, 101).

Nəbi Xəzrinin KDQ motivli əsərində Qıpçaq Məlik insana, konkret məqamda Qazana yaxın olan adamın, onun xanımının övladının daş qəlbli, Qazana düşmən ruhda böyüdülcəyinə və həmin şəxsin məhz Qazanla vuruşmağa göndəriləcəyinə işarə vardır. Şair metonimik köçürmə ilə ürək əvəzinə insan köksündə odun olacağını yazır. Burada od həm də metaforik məna daşıyır, bu od düşmənçilik, qana susmaq, öldürmək, dağıtmaq ruhunu səciyyələndirir. Yandırmaq, dağıtmaq, məhv etmək oda xas xüsusiyyətlərdir. Müəllif hələ baş verməmiş, hələ haqqında yalnız danışılan hadisənin, xəyal kimi düşünülmə, düşməninin ürəyində xamxəyal olan bir arzusun nə qədər dəhşətli olmasını ifadə etmək üçün də metonimiyalardan istifadə edir: «Ürək susur//Qan da donur//Bu sözlərin dəhşətindən» (2, 84).

Susmaq insana xas xüsusiyyətdir. Bu xüsusiyyət metonimik köçürmə ilə insanın bədən üzvünə aid edilmişdir. Ürəyin susması onun döyünməməsi, dayanmasıdır. Bu isə insan üçün ölüm deməkdir. Çox kiçik olan bu kontekstdə istifadə olunan ikinci metonimiya donmaq feili ilə yaradılmışdır. Donmaq mayələrə aid fiziki halı bildirir. Bu feildə hərəkətsizlik semi vardır. Şair qan-su paralelindən istifadə edir. Qan damarlarda hərəkət etməsə, insan ölür. Qanın donması onun hərəkətsizliyinin bədii ifadəsidir. Nəql olunan hadisə o qədər dəhşətlidir ki, onu eşidən insanın qanını dondurur, onu öldürür.

Altay Məmmədovun «Dəli Domrul» əsərinin finalında Dədə Qorqudun dilindən verilmiş nəğmələrdə şəxsləndirmə və metonimik köçürmələr abstrakt məfhumlar üzrə aparılır. Burada həyat, əcəl, ölüm kimi sözlər metonimiya kimi işlənir: «*Banım çiçək, Banım gözəl // Hanı ölüm, hanı əcəl? // Sevgi odu qarşısında // Məğlub oldu, sınıq düşdü*» (3, 266), «*Ölüm öldü! Siz yaşayın // Həyat güldü! Siz yaşayın*» (3, 267).

Yazıçı ölümü, əcəli şəxsləndirmiş, onların insanla mübarizədə məğlub olmasını, nəhayət ölməsini və beləliklə, həyatın gülməsini qələmə almışdır. Həyat və ölüm antonim qütblərdir. Əcəl bu qütblər arasında aralıq mövqedədir və ölümqabağı vəziyyətlə bağlı məfhumdur. Sənətkar bu iki məfhumu eyni səviyyəyə qaldırır. Onların yoxluğunun həyatın və insanın təntənəsi olmasını qeyd edir.

Nəbi Xəzridə də ölümü şəxsləndirmə var. Burada insan ölümə üz-üzə gəlir, onunla döş-döşə gedir: «*Ölüm ilə döş-döşə o//Gedir sanki döyüşə o*» (2, 97). Burada iki mənə çıxarmaq mümkündür. Qəhrəman ölümə çiyin-çiyinə gedir; qəhrəman ölümə qabaq-qabağa döyüşə gedir. Qəhrəman döyüşdə ölümün varlığını görür, lakin ondan çəkinmir, döyüşdən qorxmur.

Ölümü şəxsləndirmə ədəbiyyatda yeni olmasa da, ölümü öldürmək poeziyamızda az işlənmiş obrazlı ifadədir. Ölüm obrazı, ölümü öldürmək Rəsul Rza poeziyasında yer almışdır. Şairin 1966-cı ildə qələmə aldığı «Maraq» şeirindəki aşağıdakı misraları yada salaq: «*Harda yaşayır ölüm?//Götürüm gəncliyimi//axtarıb tapım onu//öldürüm*» [4, 104].

Şəraba xas keyfiyyətin «qan» məfhumu üzərinə köçürülməsi ilə düzəlmiş metonimiya Nəbi Xəzrinin əsərində qeyd alınır: «*Yaxşı indi məst edərəm//Öz qanında səni düşməni*» (2, 104).

Metonimik köçürmənin bu forması əsərin süjetindəki hadisələrlə bağlıdır. Müəllif bu metonimiyadan istifadə edərkən həmin hadisələri nəzərə almışdır. Qıpçaq Məlik Burla Xatunun əlindən şərab alıb içmək, Qazanın halalının onlara şərab paylamasından və bu şərabin təsirindən məst olmaq istəyir. Ona görə də Qıpçaq Məlik Oğuz elindən gətirdiyi qız-gəlinin içində Burla Xatunu axtarır. Lakin bütün qız və qadınların bir ağızdan «Burla Xatun mənəm» - deməsi, nəhayət Qaraca Çobanın, Qazanın gəlib çıxması onun arzusunun gerçəkləşməsinə mane olur. Əsərin finalında Burla Xatun düşməni öldürməzdən əvvəl onu öz qanında məst edəcəyini söyləyir.

Nəbi Xəzrinin qələmə aldığı KDQ motivli əsərdə «ana südü» də şəxsləndirilmişdir. Şair anaya oğlunun dili ilə ondakı cəsarətin, mərdliyin haradan gəlməsini çatdırır. Oğul bütün bu keyfiyyətlərin ana südü ilə ona keçdiyini söyləyir. Burada sanki vaxtilə uşağın anasından süd əmdiyi vaxtda ana südü dilə gəlib ona bu hissləri təlqin etmişdir. «*Çünkü sənin // Ana, südün // Qorxusuz ol, deyib mənə*» (2, 70).

Eposun dil və üslub xüsusiyyətləri həm ayrılıqda, həm də müqayisədə öyrənilməlidir. KDQ dilinin məcazlar sistemi ilə müasir dilin eyni yarıslardakı vahidləri arasında oxşarlığın və fərqliliyin səbəblərini görmək, axtarmaq vacib şərtdir. Bir daha qeyd etmək lazımdır ki, KDQ dili həm ünsiyyət vasitəsi olan dil kimi, həm də bədii dil kimi elə bir zərgər dəqiqliyinə malikdir ki, onu yaxşılaşdırmaq mümkün deyildir. Ən azı ona görə mümkün deyildir ki, bu epos türk xalqı üçün fetişlənmiş, ilahilənmiş bir abidədir. Yüksək materiyada isə qüsurlu və çatışmazlıq axtarmaq ona görə çətindir ki, bu iş hər hansı fərdi tədqiqatçının səlahiyyətlərindən yuxarıda duran bir hadisə və işdir.

Ədəbiyyat

1. Anar. Dədə Qorqud. (povest və pyes). Bakı: Gənclik, 1983, 168 s.
2. Xəzri N. Əfsanəli yuxular (qəhrəmanlıq dastanı) / N.Xəzri. Seçilmiş əsərləri. Dörd cildə, IV c., Poemalar və tərcümələr. Bakı: Yazıçı, 1984, 188 s.
3. Məmmədov A. Dəli Domrul (iki hissəli komediya) / Məmmədov A. Dəli Domrul (pyeslər, povest və hekayələr). Bakı: Gənclik, 1981, 267 s.
4. Rəsul Rza. Vaxt var ikən. Bakı: Gənclik, 1970, 227 s.

ELMAN QULİYEV *

Azərbaycan, Bakı

XAQANININ FARSCA DİVANINDA ƏRCİVAN VƏ ŞİNDAN TOPONİMLƏRİ

Açar sözlər: *Xaqani, qəsidə, toponim, Ərcivan; Şindan qalası, filoloji tərcümə, bitişdirici samit, leksik şəkilçi.*

Toponyms of Arjivan and Shindan In persian divan of Khagani

Persian divan of Khagani is rich with toponyms. Some of them belong to our country Azerbaijan, the others belong to Iran, the others belong to Arabian countries and the others belong to Turkistan. This article studies among them Arjivan and Shindan are situated in Azerbaijan. We must say Arjivan is the same

*Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Archivan and Shindan is a name of the castle on the mountains belonging to Azerbaijan. In this way, we saw that Khagani visited both places in his life.

Persian divan of Khagani is rich with toponyms. Some of them belong to our country Azerbaijan, the others belong to Iran, the others belong to Arabian countries and the others belong to Turkistan. This article studies among them Arjivan and Shindan are situated in Azerbaijan. We must say Arjivan is the same Archivan and Shindan is a name of the castle on the mountains belonging to Azerbaijan. In this way, we saw that Khagani visited both places in his life.

Key words: *Khagani, oda, toponym, Arjivan, Shindan castle, philological translation, connecting consonant, word-building suffix*

Hər bir toponim, yer adı xalqın kimliyini, dilini, tarixini, keçmişini, mədəni və ticari əlaqələrini öyrənmək baxımından elm üçün önəm daşıyır. Nizaminin farsca divanında olduğu kimi, onun müasiri olan Xaqaninin farsca divanında da çoxlu sayda yer adları sərgilənir. Bu iki dahinin əsərlərini düşünərək mütaliə etdikdə onlardakı hər bir ölkənin, şəhərin, kəndin, dənizin, çayın, gölün, qalanın, küçənin, məhəllənin və sair bu kimilərin o zamanlar hansı cəhətlərə görə tanınıb məşhurlaşmasının səbəbləri üzə çıxır. Bu toponimlər Azərbaycan, İran, Ərəb ölkələri, Slavyan ölkələri, Orta Asiya, Çin Türkünstanı ilə əlaqədardır. Azərbaycana aid yer adları arasında Ərcivan və Şindan adları da var.

Xaqaninin yaşadığı dövrdə Mazandaran diyarının padşahı Kiya Ləvaşir idi. Cavan ikən qətlə yetirilən bu padşah irfani dərvişlərə, istedadlı şairlərə, elmi fayda verən alimlərə bəxşişlər verirdi. Padşahın insani dəyərlərini bilən Xaqani "Salar" anlamında 145 beyti olan "Bər əfkənəd" rədifli qəsidəni ona həsr edir (1, 189).

Xaqani həmin qəsidədə onu günəşin istisini gücdən salan, düşmən ordusunu qıran, zülmün fidanını kəsən, döyüşdə düşməne qarşı zəhərli qılıncını işə salan, düşməndən xərac alan padşah kimi təqdim edir. Şair ümid edir ki, padşahın xəzinə dəvəsi Səmərqəndə çatır, qonaqpərvərliyinin sorağı Buxaraya yetər, Şamın, Yəməninin, İranın şahı olar, Misirdən xərac alar və səxavətdə ad çıxarmış ərəb xeyriyyəçilərini kölgədə qoyar.

Qəsidə boyu Xaqani padşahın "Nüsrətəddin" ləqəbinin adını çəkərək hesab edir ki, Cəbrayıl mələyin qanadı kimi onun da qılıncı Səba ölkəsini fəth etmiş Süleyman peyğəmbər sayacağı düşmənlərini məğlub edəcək. Şairə görə, Kiya Ləvaşir adının hər bir hərfi ruha sığal çəkən güc olub ruhu ali ərşə qaldırır.

Xaqani padşaha o qədər ömür diləyir ki, Ayın ilk ən nazik görünüşü olan hilal şərqdə doğsun və günəş qərbdən çıxsın. İslam peyğəmbərinin bir hədisinə əsasən, Ayın hilalı şərqdə doğsa və günəş qərbdən çıxsın, sabahısı Qiyamət olar.

Yuxarıdakı qəsidəyə görə padşah Xaqaniyə iki min qızıl dinar göndərir. "Göndərdin" anlamında 53 beytli "Ferestadi" rədifli qitəsində şair bunu belə təsdiqləyir (2, 1245):

من به جان کشته هوای توام،
کشته را خونبها فرستادی.

خونبها گر هزار دینار است،
تو دو چندان فرستادی.

Elman Quliyevin filoloji tərcüməsi:

Mən canla sənin şövqünün ölüsüyəm,
Ölü olana qan pulu göndərdin.

Əgər qan pulu min dinar isə,
Sən iki qatını mənə göndərdin.

Azərbaycan professoru, şərqşünası Qafar Kəndli-Herisçi bu qızıl dinar haqda belə mövqeyi ortaya qoyur (4, 323):

"Xaqani sipəhbüd Kiya Ləvaşirin ona göstərdiyi qayğıları "Ferestadi" rədifli qitədə qələmə almışdır. Əsərdən görüldüyü kimi, bu qitə Kiya Ləvaşirə çatdıqda şairə iki min qızıl dinar göndərmişdir. Bundan qabaq da sipəhbüd Xaqaniyə hərtərəfli yardım etmişdi".

Bu padşahın Xaqani üçün nələr etməsinə işiq salmaq üçün "Ferestadi" qitəsindən bir neçə beyti təqdim edirik. Şair ünvanına göndərilən qızıl pulları qəlbın dərmanı olan "kimiya" və gözün dərmanı olan "tutiya" adlandırır. Onu da vurğulayaq ki, "dey" sözü İran təqvimində dekabrın 22-dən yanvarın 20-dək olan vaxtı əhatə edir (2, 1245);

زین صلت کو قصاص کشتن راست
من شدم زنده تا فرستادی.

گنج عرشی گشایمت به زیان،
که مرا کیمیا فرستادی.

همه دزدان گنج من کورند،
تا مرا توتیا فرستادی.

فضل و فطنت سپاس دار تواند،
کاین عطیت به ما فرستادی.

نشوی آنکه حاسدان گویند:
کاین همه زر چرا فرستادی؟

ماه دی، کرم پیله را از قوت
پیل بالا نوا فرستادی.

E.Quliyevin filoloji tərcüməsi:

Qətlın qısasını olan bu ödənişdən
Mən dirildim, elə ki göndərdin.

Dilimlə ərş xəzinəsi sənə açaram,
Ona görə ki, mənə kimiya göndərdin.

Xəzinəmin bütün oğruları kordur,
Onlar üçün mənə tutiya göndərdin.

Fəzlin, ağılı sənə "sağ ol" deyərlər
Ki, bu cür ödənişi bizə göndərdin.

Eşitməyəsən ki, paxıllar deyər:
Axı bunca qızılı niyə göndərdin?

Dey ayında barama qurduna yemək
Olaraq fil boyda var göndərdin.

Xaqani qitənin sonrakı beytlərində özünü itkin düşmüş tacın şahbazı, qədim hind filosofu Beydəba, qədim yunan filosofu Aristotel, dahi olan adlandırır. Sitatda rastlanan "Dəbşəlim" sözü Beydəbanın dövründə Hind padşahının adı, "Neman" sözü isə İraq ölkəsinin Hirə adlı diyarın padşahının adıdır (3, 2135). Qitəyə müraciət edək (2, 1246):

شاهباز کلاه گم شده را
در زمستان قبا فرستادی.

بد نکردی و خود نکو دانی
کاین نکویی کجا فرستادی.

دائم از جان که را ستودم و باز
دانی احسان که را فرستادی.

افسر زر چو شاه دابشلیم
بر سر بیدپا فرستادی.

ثانی اسکندری، ارسطو را
گنج بی منتها فرستادی.

شاه نعمان کفی، نابغه را
زر و فر و بها فرستادی.

برگشایم در فلک به دعایت،
که کلید دعا فرستادی.

E.Quliyevin filoloji tərcüməsi:

İtkin düşmüş tacın şahbazına
Bir qış çağında qəba göndərdin.

Pis etmədin, özün yaxşı bilirsən
Haman yaxşılığı hara göndərdin.

Candan bilirəm kimi öydüm, sən də
Bilirsən ehsanı kimə göndərdin.

Dəbşəlim şah kimi qızıl tacını
Beydəbanın başı üçün göndərdin.

İkinci İskəndərsən, Aristotelə
Minnətsiz olan xəzinə göndərdin.

Neman ovuclu şahsan, dahi olana
Qızıl, təntənə, dəyər göndərdin.

Fələyin qapısını duamla açaram,
Çünki duanın açarını göndərdin.

Kiya Ləvaşirin qətlindən sonra Xaqani onun ölümünə "Əlvida olsun" anlamında 11 beyti olan "Bedrud bad" rədifli mərsiyəni yazır. Padşah üçün qan ağlayan Xaqani onun cavanlığına, qüdrətinə yana-yana əlvida deyir. Cəmaləddin adlı şəxsə müraciət edərək, şair Şindan qalasına və Ərcivan adlanan yerə də əlvida deyir. Cəmaləddinin kimliyini Azərbaycan və İran alimləri müəyyən edə bilməyiblər. Görünür, bu adam Şindan qalası və Ərcivanın yerləşdiyi ərazidə Xaqaninin şəxsən tanıdığı, önəmli bir şəxs imiş. Sitatda yer alan "İsfəhbüd" sözü farscadan "qoşun komandanı" deməkdir (2, 827):

تا توانی خون گری، خاقانیا،
کان جوانی و آن توان بدروود باد!

پادشاه تازه و تر و جوان،
همچو شاخ ارغوان بدروود باد!

ای جمال الدین، چو اصفهید نماند
حصن شندان و ارغوان بدروود باد!

E.Quliyevin filoloji tərcüməsi:

Bacardıqca qan ağla, ey Xaqani,
O cavanlığa, o gücə əlvida olsun!

Təzə, tər və cavan olan padşaha,
Ərqəvan budaqlı kimisinə əlvida olsun!

Ey Cəmaləddin, İsfəhbüd qalmadığı üçün
Şindan qalası və **Ərcivana** əlvida olsun!

Qafar Kəndli-Herisçi öz kitabında Şindan və Ərcivan haqda bunları qeyd edir (4, 321):

"Xaqani Şindan və Ərcivanla yaxından tanış idi. O, Kiya Ləvaşirin ölümünə görə yazdığı mərsiyədə Şindan və Ərcivanın adını çəkmiş, bu yerlərin füsunkar mənşərələri qoynundakı ovları, musiqi məclislərində gördüyü incə rəqsləri yada salmış, Şindandan əziz xatirələr gəzdirdiyini söyləmişdir. Buradakı Cəmaləddinin kim olduğu bəlli deyildir."

Ərdəbildən az aralı olan Savalan dağı Şindan qalasından təxminən 30 km qərbdə yerləşir. Xaqani özünün "Əst" rədifli qitəsində Savalan dağına səfər etdiyini, onun üst qatını "tale qibləsi", "şərəfdən Kəbə kimi kamal qütbü", "dağların anası olan bir gəlin" adlandırmasını bizə xəbər verir.(2, 1104)

Farsca oxunuşu:

Ğeble-ye eǧbal ğolle-ye **Səbələn** dan,
Ke ze şərəf Kəbevar ğotb-e kəmal əst.

Rəftəm ta bər sərəş nesar konəm can,
Kust ərusi ke omməhat-e cebal əst.

E.Quliyevin filoloji tərcüməsi:

Savalanın üst qatını tale qibləsi bil,
O, şərəfdən Kəbə kimi kamal qütbüdür.

Getdim ki, başına canımı qurban edəm,
O, dağların anası olan bir gəlidir.

Savalanın adına belə uca sözləri dilə gətirən Xaqani ola bilməz ki, Savalananın üstündən aydın görünən Şindan qalasını tanımasın və səfər etməyi xoşlayan şair ora baş çəkməsin.

Diqqətə çatdıraq ki, Astara şəhərindən 10 km şimal-şərqdə, Xəzər dənizindən 4 km aralıda yerləşən indiki Ərcivan kəndinin əvvəlki adı nəinki XII əsrdə, hətta XVII əsrdə də Ərcivan olmuşdur. Birinci Şah Abbasın sarayında xidmət etmiş İsgəndər bəy Münşi-Türkman (1560-1634) farsca yazdığı "Tarix-i aləmərayi Abbasi", yəni "Abbasın dünyanı bəzəyən tarixi" kitabının 1-ci cildində bunu isbat edir. Professor Oqtay Əfəndiyevin Azərbaycan türkcəsinə tərcümə etdiyi həmin kitabda oxuyuruq (5, 80):

"O il şiddətli soyuq və şaxta olduğundan (İsmayıl və tərəfdarları) Astara vilayətinin Ərcivan kəndində qışlağa qaldılar."

Qeyd edək ki, İranın heç bir yerində, o sıradan Mazandaranda nə Xaqaninin dönəmində, nə də indi Şindan və Ərcivan yer adları yoxdur. Kiya-Ləvaşirin ölümündən sonra Xaqani nə üçün Mazandarandan hardasa iki yüz kilometr şimalda yerləşən Şindan qalasına və Ərcivan adlı yerə əlvida etsin? Xaqaninin farsca yaradıcılığını tədqiq edən, onun haqda monoqrafiya kitabını yazan Azərbaycan professoru Qafar Kəndli-Herisçi və Xaqaninin farsca iki qalın cildli Divanını tərtib edən, ona 921 səhifəlik şərh kitabını yazan İran professoru Mircəlaləddin Kərrazi bu suala cavab verə bilməyiblər.

Xaqanini yetirdiyinə görə Şamaxı torpağına, Nizamini yetirdiyinə görə Gəncə torpağına, Füzulini yetirdiyinə görə Kərbəla torpağına minnətdar olan insanlar kimi Kiya-Ləvaşirdən yaxşılıq görən Xaqani də bu padşahın ölümündən sonra onu yetirən torpağa minnətdar olmalıdır. Əlimizdə fakt yoxdur, amma məntiqə söykənib deyə bilərik ki, Xaqani Şindan qalası və Ərcivanı əhatə edən bir ərazidə padşahın anadan olduğunu ya da soy-kökcə oraya bağlı olduğunu bilirdi.

Üç komponenti olan "Ər-ci-van" toponimində "van" komponenti onun erməni köklü yer olmasına qətiyyətlə işarə eləmir. Birincisi, ona görə ki, nə Mazandaranda, nə Şindanın, nə də Ərcivan adlı yerin Ermənistanla coğrafi sərhədi heç vaxt olmayıb və indi də yoxdur. İkincisi, ona görə ki, bu üç yerdə ermənilər əhali kimi heç vaxt yaşamayıblar və indi də yaşamırlar. Bəs bu "van" hansı əsasla həmin toponimə daxil olub?

Qeyd edək ki, "van" hissəciyinin "v" samit səsi ərəb dilindən gəlmədir. Ərəb dilində "a" sait səsi ilə bitən isimlərin qrammatik baxımdan düzəltmə sifət olmaları üçün onların sonuna "i" leksik şəkilçisi qoşulur. Bu zaman "a" səsi "ə" səsinə çevrilir. Beləliklə, "ə" səsinə sonra "i" səsi tələffüzdə çətinlik yaratdığından bu iki sait səsin arasına bitişdirici "v" samit səsi əlavə olunur. Nümunələr təqdim edirik: dünya→dünyəvi, kimya→kimyəvi, mənə→mənəvi, riza→rəzəvi və sair.

Azərbaycan ədəbiyyatının klassikləri olan Qətran Təbrizini, Xaqanini, Nizamini farsca oxuya bilən alimlər və tədqiqatçılar bilirlər ki, klassik fars dilində "u" saiti ilə bitən isimlərdən sonra saitlə başlayan "an" cəm şəkilçisi işlədikdə iki sait səsin arasına həmin "v" bitişdirici samit artırılırdı. Məsələn, ahu→ahuvan, banu→banuvan, bazu→bazuvan, cadu→caduvan, əbrü→əbruvan, gerdu→gerduvan, gisu→gisuvan, kəndü→kənduvan, minu→minuvan. Bu siyahını artırmaq da olar.

İstər ərəb, istər fars, istərsə də türk dillərində "an" leksik şəkilçisinin funksiyalarından biri məkan bildirən isimlər yaratmaqdır. Qənaətimizcə, Ərcivan (Xaqaninin yazdığı yer adı), Ərcivan (Astara rayonunda kənd olmaqla Ərcivan adının sonrakı forması), Ərkivan (Masallı rayonunda kənd adı), Gicduvan (Özbəkistanda şəhər adı), Qeyruvan (Xaqani və Nizami əsərlərində qeyd olunan, indiki Tunisdə şəhər adı), Naxçıvan (Azərbaycanda Muxtar Respublika), Nəxcivan (Xaqani əsərlərində Naxçıvan adının farsca oxunuşu) – bu toponimlərin hamısında "van" hissəciyinin "v" səsi ərəb dilinə məxsus bitişdirici samit, "an" isə ərəb-fars-türk dillərində məkan bildirən leksik şəkilçidir.

Bu məqalə müəllifi 1987-ci ildə Şindan qalasına səfər edib. Azərbaycan Astarasının dağlıq hissəsində, dəniz səviyyəsindən 1850 metr yüksəklikdə, İran Astarası - Ərdəbil avtomobil yolunun lap yaxınlığında yerləşən bu qalanın yaşını heç kəs dəqiq bilmir. Xaqaninin adını çəkdiyimiz mərsiyəsinə söykənib deyə bilərik ki, Ərcivan kimi Şindan qalasının da ən azı doqquz əsr yaşı var.

Qalanın yerləşdiyi ərazi təxminən bir hektardır. Oradan günəşə baxdıqda Xəzər dənizi, hər iki Astaranın aran kəndləri, günbatar tərəfə baxdıqda Savalan dağının həmişə qarlı örtülən üst qatları, şimal tərəfə baxdıqda Lerik rayonunun dağları, cənub tərəfə baxdıqda isə Mazandaran dağları aydın görünür.

Qeyd edirik ki, Xaqaninin adını çəkdiyi Ərcivan yer adının Azərbaycan Astarasında yerləşən indiki Ərcivan kəndinin olduğunu, habelə şairin yazıya aldığı Şindan qalasının həmin rayonun dağlıq hissəsində olan indiki Şindan qalasının olmasını fars dilində internet saytları təsdiq edir (6) və (7)

Məqalənin aktuallığı odur ki, Azərbaycanda yerləşən Ərcivan və Şindan yer adlarının doqquz əsr öncəki varlığını sübut edir və bu da toponimlərin tarixini öyrənmək baxımından önəm daşıyır.

Ədəbiyyat

1. Xaqani, Divan, I cild, Tehran, "Mərkəz", 1375
2. Xaqani, Divan, II cild, Tehran, "Mərkəz", 1375
3. Moin M., Fərhənge farsı, VI cild, Tehran, "Əmir Kəbir", 1364
4. Kəndli-Herisçi Q., Xaqani: həyatı, dövrü və mühiti, Bakı, "Elm", 1988
5. Münşi-Türkman İ., Tarix-i aləmə-yi Abbasi ("Abbasın dünyanı bəzərən tarixi"), Bakı, "Təhsil", 2009
6. <https://fa.wikipedia.org/wiki/>
7. <http://telegram.me/shenasi>

NAİLƏ MİRZƏYEVƏ*

Azərbaycan, Bakı

GÖYÇƏ MAHALI ŞİVƏLƏRİNDƏ İŞLƏNƏN QARĞIŞLAR VƏ ONLARIN LİNGVİSTİK TƏHLİLİ

Açar sözlər: Göyçə, Tanrı, dil, Səfəvi, folklor.

Linguistic analysis of the curses that are used in the dialects of the region of Goyche

The Goyche district as an integral part of Azerbaijan, was a territory of densely populated Turkish. Located on the western border of our homeland, this territory was in the center of attention of the Safavid and Ottoman states since it has been established and passed from hand to hand during the wars between two empires. However, studies show that both sides were interested in the development of this region, both from the economic, scientific, cultural and military sides. This is confirmed by the school-madrasas, fortresses, caravanserais and mosques that were established on this district.

Speaking about the samples of oral literature that were originated in Iravan, it is noticed that they, like the samples of other districts, are multi-genre, multivariate and more abundant. While talking about the example that keeps alive the purest layer of Turkish language of Azerbaijan, curses should be specially noted. Because this genre is directly connected with real life, and associated with events living in ancient traditions. The interesting thing in these expressions is the usage of "Tanrı // Tanrı" (Tanrı) unit. This unit is distinctive for all Turkish languages and "Tanrı = tan eri // dan əri", that is used as the owner of the superpower, according to belief of that period is both a powerful.

Key words: Goiche, God, language, Safavi, folklore.

Azərbaycan dili dünya dilləri içərisində ən zəngin dillərdən biri hesab olunur. Əgər müəyyən bir dilin dəyişməyə məruz qalmadığını, digər dillərlə söz mübadiləsi prosesinin baş vermədiyini düşünsək, səhv etmiş olarıq. Dil canlı orqanizm kimi daim təzələnir, iqtisadi-siyasi, elmi-mədəni əlaqələr nəticəsində yeni leksik vahidlərin qəbulunu durmadan həyata keçirir. Elə bu baxımdan da dilin özünə xas olan milli sözlərin köhnəlməsi, arxaıqlaşması hadisəsi baş verir.

Xalq öz dilinin daşıyıcısı, qoruyucusu rolunu oynayır. Ancaq bir tərəfdən həyatımızda baş verən dəyişikliklər, bir tərəfdən o dövrün dil daşıyıcıları olan yaşlı nəslin dünyasını dəyişməsi və özləri ilə külli-miqdarda milli vahidi aparmaları, digər tərəfdən məişətimizə yeni, daha müasir ideya və predmetlərin yol tapması əski anlayışlarla bərabər onları adlandıran vahidlərin də « qədim söz anbarına » verilməsinə səbəb olur. « Əşyaların unudulması, qanunauyğun olaraq ona aid olan sözlərin də unudulmasına səbəb olur. Əşyaların taleyi sözlərin taleyini həll edir» [1, 63]. Sözlərin arxaıqlaşması prosesi asan başa gələcək bir məsələ deyil. Çünki dil başqa dil ailəsinə aid olan xalqlardan söz alarkən çox mühafizəkar bir mövqə nümayiş etdirir. Bunun isə bir neçə səbəbi vardır:

a) dil konservativdir, başqa dillərdən alınmalar zamanı çox ehtiyatla "davranır" və dildə vətəndaşlıq qazana bilməyən alınma vahidi ya dilin öz lüğət fondu, ya da digər alınma ilə əvəz etməyə meyillidir;

b) digər dil ailəsinin əhatəsində olan dil yeni leksem yarada bilməsə də, köhnələrinin unudulmasına da yol vermir. Çünki bu vahidlər dilin qədim dövr mənzərəsini yaratmaqda böyük rola malikdir.

Ancaq vurğulayaq ki, yuxarıda vurğuladığımız bütün hallarda itirən ancaq milli mədəniyyət və dil olur. Bu « itirməklər» isə son nəticədə yeni nəslin öz kökündən, milli mədəniyyətdən, xalq mədəniyyətinin daşıyıcısı kimi çıxış edən dildən, ədəbiyyatdan uzaqlaşmasına səbəb olur.

Digər narahatlıq doğuran cəhət isə Azərbaycan torpaqlarının böyük bir hissəsinin (Qərbi Azərbaycan və Dağlıq Qarabağ) işğal altında olması, tarixən o ərazinin avtohton əhalisi olan həmvətənlərimizin tarixi ata-baba

* Azərbaycan Texniki Universitetinin baş müəllimi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

torpaqlarından qovulması, ulu babalarımızın əli və təfəkkürü ilə yaradılmış tarixi abidə və bu abidələrin adlarını özündə yaşadan söz sərvətinin unudulmasıdır. Azərbaycanlıların qədim məskənlərindən biri də Göyçə mahalıdır. Vətəni-mizin qərb sərhədlərini öz canı, qanı bahasına qoruyan göyçəlilər bu bölgədə yaranmış və ən təmiz azəri türkcəsində söylənmiş şifahi ədəbiyyatın ən mahir qoruyucuları hesab olunurlar. Böyük bir ərazini əhatə edən bu mahal folklorun yaranıb qorunması ilə yanaşı, aşıq sənətinin inkişafına da dəyərli töhfələr vermişdir. Lakin Göyçə mahalı ərazisində yaranmış, ümumilikdə Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının təkibinə daxil olan nümunələr qədimliyi ilə fərqlənir. Süjet xəttinin sadəliyi onların daha erkən dövrlərdə yaranmasını söyləməyə əsas verir. Buna nümunə olaraq tədqiqat zamanı əldə etdiyimiz «Çoyçrax canavarın nağılı» («Əhmədin nağılı» da deyilir), «Tartın nağılı», xalq içərisində çox geniş işlənən alqış və qarğışları göstərmək yetərlidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, arxaik vahidlərin qorunmasında qarğış/bədduaların böyük rolu var. Digər tərəfdən bu ifadələr real həyatla bağlılıq dərəcəsinə görə də fərqlənir. «Qarğış» leksik vahidinin etimologiyasını araşdırarkən maraqlı faktlarla qarşılaşırıq. Əvvəlcə, onu deyək ki, bu vahid Azərbaycanın qərb bölgələrində qismən fərqli fonetik tərkibdə «qarğış» və «qarğaşa» formasında işlənir: məs. *Qan-qarğaşa sa:vi olduq.*

Sözün hansı vahid əsasında yarandığını söyləmək çətinidir. Lakin onun «kara//qara» və «qa//qu»-səs, dua sözləri əsasında yarandığını guman etmək olar. Leksem DLT-də də eyni mənada «karğa»-lənet etmək, «karğak»-qarğış, lənət, «kar-ğaş»-bir-birinə lənət etmək fonetik tərkiblərində işlənmişdir. Məşhur lüğətin I cildində belə bir nümunə öz əksini tapmışdır: **Karğış: qarğış, lənət.** Tənqiri karğışı anıq üzə=tanrını lənəti onun üstünə olsun [2, 449].

Demək lazımdır ki, şifahi xalq ədəbiyyatının çox qədim janrlarından olan qarğışlar məişətimizdə daha geniş işlənəkdədir. Ancaq müasir türk insanının söylədiyi qarğış-bəddualar qədim türk insanının söylədiyinin eyni deyil. Qədimdə deyilən belə ifadələr leksik tərkibcə sadə, ifadə formasına görə qafiyəli və təbiət qüvvələrinə istinad faizinin çoxluğuna görə fərqlənir. Tədqiqat göstərir ki, qarğışlar dilin ən erkən dövrlərində, yəni insanın tapındığı Tanrının özünə oxşadığını, həqiqətən də onun səhər tezdən gündoğanda oturub onları müşahidə edən bir «tan eri//dan əri» olduğunu düşündüyü zamanlarda yaranmışdır. Hətta qərb torpaqlarımızda yaşayan insanların leksikonunda elə ifadələrə rast gəlirik ki, sanki Tanrıya deyil də, iki şəxsin bir-biri ilə müsahibəsinə, birinin digərini məzəmmət etməsinə şahid oluruq. Azərbaycanın qərb bölgəsində, eləcə də Göyçə mahalında yaşamış ağbircək baş tutmayan arzularının hesabı kimi hətta «Tanrıdan cavab tələb etmək iqtidarındadır». Bunlar isə əski inancların təzahürü kimi meydana çıxır.

Qarğışları üç qrupda cəmləşdirmək olar: a) təbiət hadisələrinin cəzalandırıcı qüvvə rolunu oynadığı qisim; b) Tanrının (tan eri//dan əri) bütün gücü ilə təcəssüm olunduğu və edilən günahlara müqabil cəzalandırıcı missiyasının qəbul olunduğu qisim; c) islam dininin qəbulundan sonrakı dövrdə yaranan və bir olan Allahın adı ilə bağlı yaranmış qisim.

Birinci qismə aid edilən kəlamlarda adından da göründüyü kimi aparıcı və hökmverici qüvvə təbiətdir. Deməli, bunlar, K. Marksın dediyi kimi, «bəşəri-yətin uşaqlıq dövrünün» məhsuludur. İbtidai insan qarşısında aciz qaldığı təbii qüvvəni «apa//baba» adlandırdığı dövrdür. Dağıdıcı külək, yandıran od, donduran şaxta, onu bar-bəhəri ilə qidalandıran torpaq, bir sözlə, sirrini, səbəbini anlamadığı hər əşya və hadisə onun üçün əlçatmaz və müqəddəsdir. Həm də onu qeyd edək ki, türk dillərində, ümumiyyətlə, bütün dillərdə, qarğışların miqdarı çox, ifadə forması zəngin, işlənmə məqamı isə daha genişdir.

Qədim insan qorxduğu, dağıdıcı xarakterə malik təbii olayları qarğışlarda dilə gətirmiş, onları ya Tanrının göndərişi olaraq göstərmiş, ya da sevmədiyi şəxsə «arzu» olaraq ünvanlamışdır. Bu səbəbdən də ilk öncə təbii hadisə və bəzi ayınlərdə izləri qorunan adətlərlə əlaqədar yaranmış qarğışlardan bəhs etmək məqsədəuyğundur.

«Səni ildirir vursun»; «Daşın atılsın», «Yurddan yelə dön» və ya «Ağır-əzvr yurduñnan yelə dön»; «Quşlar ətiñnən ət aparsın», «Qanıña qarğalar uyusun (üşüşsün)», «Üzüñə gün doğmasın», «Baxtıña gün doğmasın, hey», «Çər//çor dəysin sağa» və s.

Nümunələrdən də göründüyü kimi onlar ən qədim zamanlara aiddir. Bunu ifadələrdə əksini tapmış hadisələr də sübut edir. Belə ki, ilk bəddua qədim insanın ildirimi dağıdıcı, cəzalandırıcı qüvvə hesab etdiyi dövrdə yaranmışdır. Doğrudur, qədimdə ildirir vurma halları baş vermiş, vurulan insanın pis və eybəcər hala düşməsi insanları belə düşünməyə vadar etmişdir. Bu qorxu isə getdikcə ildirimin müqəddəsləşməsi və etiqaad, and yeri olmasını şərtləndirmişdir. Xatırlatmaq istərdik ki, qədim yunan mifologiyasında «baş Tanrı» adlandırılan Zevsin digər adı «İldırımsaçan» olmuşdur.

«Daşın atılsın» ifadəsi çox qədim «Daş yuma» mərasimi ilə bağlı yaranmışdır [3, 128]. Düzdür, bu ifadəni islam dini ilə əlaqələndirmək meylləri də ola bilər. Çünki orada da dünyasını dəyişən insanın cənazəsi qaldırıldıqdan sonra yerinə daş qoyulur, son mənzilə yola salındıqda isə həmin daş evdən kənara atılır. Fikrimizcə, belə bir əlaqəni düşünmək sadələşmə olardı. Ancaq yuxarıda adı çəkilən mərasim tarixən türklər arasında mövcud olmuş, elin şahidliyi ilə yuyulan daşın atılması isə kiminsə elindən, evindən qovulması, dərbəder salınmasına işarə kimi qəbul edilmişdir. Şübhəsiz ki, bir qəbilənin digər qəbiləyə hücumu zamanı bu hadisələr kütləvi xarakter alırdı. Deməli, bu ifadənin yaşı minillərlə ölçülməlidir.

«Yurddan yelə dön» və ya «Ağır - əzvər yurduñnan yelə dön» kimi ifadələr də təbiət hadisəsi küləklə əlaqədar yaranmışdır. Burada küləyin hər şeyi süpürüb aparması xüsusiyyəti əsas götürülmüşdür, insanlar bir kəsə uzun-uzadı nifrinlər yağdırmaq əvəzinə qısa və lakonik ifadə ilə fikirlərini çatdırmışlar. Unutmaq olmaz ki, külək, yel kultu qədim insanın müqəddəsləşdirib, «ata, baba» adlandırdığı anlayışlardandır [4, 101].

«Quşlar ətiñnən ət aparsın», «Qanıña qarğalar uyuşsun (üşüşün)». Bunlar tədqiqat zamanı əldə etdiyimiz ən maraqlı bəddualardandır. Çünki həm əks olunan situasiya, həm də onların ifadə etdiyi mənalara çox qədim dövrlə, bəlkə də hələ Zərdüştlük dininin mövcud olduğu dövrlə səsləşir. I qarğış sırf atəşpərəstlik zamanının dəfn adətlərilə üst-üstə düşür. Çünki zərdüştlükdə insan dəfn olunmur, üstüaçıq binalarda yerləşdirilir və sözün həqiqi mənasında, «quşlar ətindən ət aparırlar». Belə demək olar ki, bu deyim insana yönəlmiş ən qatı bəddualardan biridir.

II nümunə də demək olar ki, həmin mənanı daşıyır. Lakin burada maraqlı doğuran cəhət qarğış təşkil edən komponentlərin düzülüşü və ifadə formasıdır. Nümunələrdən də görüldüyü kimi göstərilən və gətiriləcək digər nümunələrin əksəriyyəti üçün daxili qafiyələnmənin olması səciyyəvidir. Görüldüyü kimi y-y, q-q, ə-ə, g-g, b-b və başqa səslərin ritmi, alleterasiya və assonans hadisələri özünü göstərir. Müasir dövrə qədər gəlmiş bu ifadədə «uyuşsun» ifadəsi işlənir. Ancaq zənnimizcə, tarixən burada əksini tapmış vahid «üşüşmə, yığışmaq» leksemidir. Bu ifadəyə M.Kaşğarının məşhur divanının bir neçə yerində rast gəlirik: «ətməkgə təlim kişi üşdi=xalq çörəyə üşüşdü, adamlar çörək üçün topladı» [5, 219].

«Ana abidəmiz» KDQ-də bu mənzərənin şahidi oluruq [6, 175]. «Dirsə xan oğlu Buğac boyu»nda, həqiqətən, qarğalar yaralanmış Buğacın yerə tökülmüş qanı üzərinə qonmaq istəsələr də, igidin atı buna imkan vermir. Bu deyimdə, məhz həmin mənzərə nəzərdə tutulur. Bu səpkidə olan qarğışlar, şübhəsiz ki, eyni inkişaf dövrü keçmiş digər türk xalqlarında da vardır.

İkinci qismə aid etdiyimiz ifadələrdə əsas ibadət və güvənc obyektini rolunu, qədim türklərin dediyi kimi, Tanrı/Tanrı oynayır. O, qüdrətlidir və səmada yaşayır. Tanrı özündə insanın bir sıra xüsusiyyətlərini cəmləşdirmişdir. Bunu ona verilən «tañ eri/dan əri» adı da təsdiq edir. Deməli o, ləməkan deyil, bəlli bir ünvanı var - göydə yaşayır. «Ər»-insan adlandırıldığı üçün insana xas olan xarici görünüşə malikdir. O uluğ=apa=bay=tanrıdır. Bütün göstərilən əzəmətlə hər bir işə qadirdir. Bu tip deyimlərdə o gah «Tanrı», gah da «Yaradan» kimi təqdim olunur. Nümunələrə nəzər yetirək: «Tanrı alınğa qara qada yazsın», «Tanrı daş yağdırsın», «Tanrı qara boyansın», «Səni görən Tanrının gözü tökülsün», «Yaradanın qara geysin», «Tanrı qara boyaxlı qalsın», «Tanrı zavalına gəl», «Tanrı, gözün tökülsün», «Yaradanın tökülsün», «Qarıñnan çıxsın qada, Tanrı yetməsin dada», «Baxt yazan Tanrının qələmi sinsin» və s.

Verilmiş nümunələrin məzmunundan Tanrıya müxtəlif aspektlərdən yanaşmanın şahidi oluruq və bu baxımdan yuxarıdakı nümunələri bir neçə yerə bölmək mümkündür:

- 1) Tanrı cəza verəndir;
- 2) Tanrı insan xüsusiyyətlərinin daşıyıcısıdır;
- 3) Tanrı qınaq obyektini və müsahibidir.

«Tanrı alınğa qara qada yazsın», «Tanrı daş yağdırsın», «Tanrı zavalına gəl», «Qarıñnan çıxsın qada, Tanrı yetməsin dada» və s. Görüldüyü kimi örnəklər (1) bölməsinə aiddir. Burada Tanrı bütün ehtişamı ilə canlandırılır. O, fəvqəlgüc sahibidir, edilmiş günahları görür və cəzalandırır. Bu qarğışlar içərisində «Tanrı alınğa qara qada yazsın» deyimini xüsusi yer tutur. Çünki məlum olduğu kimi «alın yazısı» ifadəsi islam dini ehkamlarından hesab olunur. Yəni, hər bir insan dünyaya gələndə onun alın sümüyü bir növ «həyat lövhəsi» rolunu oynayır. Bu konstruksiyanın qədim «Tanrıçılıq», və ya islam dininin təsirindən yarandığı dəqiq məlum deyil. Ancaq bədən üzvlərini adlandıran vahidlərin bütün türk xalqlarında oxşar fonetik tərkiblə ifadəsi «alın» leksemının də bu qəbildən olmasını söyləməyə əsas verir.

İkinci bölmədə Tanrı insan xüsusiyyətlərini özündə təcəssüm etdirir. Qədim türk öz tanrısını qəzəblənəndə qara geyimdə- «Yaradanın qara geysin», «Tanrı qara boyaxlı qalsın»; hər şeyi dağıdan - «Yaradanın tökülsün» kimi təsəvvür edir. Qədim türkə görə Tanrı zahirən insana bənzəyir. Əsəbləşir, dağıdır, lazım olanda «hoya yetir» və s.

Yuxarıda deyilənlərlə yanaşı türk insanının da Tanrıdan soruşacaqları, umacaqları, hətta yeri düşəndə onu məzəmmət etmək məqamları da olur. Axı o, yalnız cəzalandıran deyil, həm də baş verənlərin səbəbkarıdır (3) bölümü bu tip bədduaları nəzərdə tutur: «Baxt yazan Tanrının qələmi sinsin», «Səni görən Tanrının gözü tökülsün», «Hamını görən Tanrı səni görmürmü?» və s. Görüldüyü kimi qədim insan öz Tanrısını əlində qələm tutan, bəzən də insanla üz bəsurət durub söhbət edən bir varlıq kimi təsəvvür edir. Deməli, qədim türklər «Tanrı» anlayışını insan gücündən, insan şüurundan kənarında təsəvvür etmir. Elə ona görə də onu «dan, gündoğan adamı» adlandırırlar. Yuxarıda bəhs etdiyimiz qarğış// bəddualar bu ifadələrin reallıqla nə qədər sıx əlaqədə olduğunu göstərməklə yanaşı, həm də arxaik vahidlərin qorunmasında mühüm rola malik olduğunu da sübut etməkdədir.

SƏBİNƏ VƏLİYEVƏ*

Azərbaycan, Bakı

BƏDİİ ÜSLUBDA NOVRUZ: ETNOQRAFİK TƏHLİL
(M.Şəhriyarın “Heydərbabaya salam” poemasının dili əsasında)

Açar sözlər: *mənəvi mədəniyyət, adət-ənənə, milli bayramlar, xalq oyunları, etnoqrafiya*

Novruz in artistic style: ethnographic analysis (Based on the poem of "Heydar Babaya salam")
(Greetings to Heydar Baba)

One of the main component parts of the spiritual culture of Azerbaijan is the people's holidays. Among of these holidays "Novruz Bayramı" (The Spring Holiday) is distinguished from other holidays by its colorful and public character and substantial and deep meanings. Games and recreational activities are interesting components the rich and multi-faceted spiritual culture of Azerbaijan. Detailed information on people's games and plays that have existed from their genesis is investigated.

Key words: *spiritual culture, traditions, national holidays, folk dances, ethnography*

Çoxəsrli və zəngin tarixə malik olan Azərbaycan xalqının mənəvi mədəniyyəti nəinki etnoqrafçılar, eyni zamanda dilçilər tərəfindən də ədəbi-bədii dil faktları əsasında yetərincə və tələb olunan səviyyədə əsaslı şəkildə araşdırılmamışdır. Bu zəngin və tükənməz irsin bütün sahələrini eyni dərəcədə işıqlandırmaq nəinki imkan xaricində və demək olar ki, qeyri-mümkündür.

Mənəvi mədəniyyətin tərkib hissələrindən olan, eyni zamanda tarixin əski çağlarından dövrümüzədək cilalana-cilalana gələn ayin, mərasim və bayramlara adi məişət aktı kimi yox, daha çox müəyyən sosial-mədəni məzmunlu, əxlaqi-estetik ideyalar ifadə edən fakt kimi baxılmalıdır. Bədii əsərlərdə təsvir olunan milli və dini bayramlar və bu bayramların mərasimləri, ayinləri, eləcə də burada oxunulan nəğmələr, müxtəlif məzmunlu əyləncələr, göstərilən tamaşalar xalqın sosial durumunu, adət-ənənəsini, məşguliyyət növlərini və bunlara xalq tərəfindən göstərilən münasibətləri özündə təcəssüm etdirir. Başqa sözlə desək, "hər bir xalqın müəyyən sistemə salınmış bayram mərasimləri bənzərsizliyi, təkraredilməzliyi və milli koloriti etibarilə fərqlənən əsil xalq yaradıcılıq abidəsidir, bütöv sənət əsəridir" (1, 10). Bu bayramların müxtəlif və özünəməxsus mərasimlərində xalqın həyat tərzini, məişəti, güzəranı, arzu və düşüncələri, istəkləri, inamı, dünyaya baxışı, bir sözlə, fəlsəfəsi əks etdirilir. Qədim tarixə və zəngin mənəvi mədəniyyətə malik olan Azərbaycan xalqının əski çağlardan daşayıb gətirdiyi mənəvi dəyərlər sistemində Novruz bayramının özünəməxsus yeri vardır.

Heydər Əliyevin qeyd etdiyi kimi: "Böyük mənəvi gücə malik olan Novruz bayramı ulu əcdadlarımızın bizə verdiyi ən gözəl yadigar olub, Azərbaycan xalqının milli ruhunu və yaddaşını, onun daxili aləmini bütün zənginliyi ilə yaşadır. Təbiətin oyanışının, varlığın yenidən canlanmasının müjdəsini verən Novruz bayramı, ən qədim zamanlardan bəri həyat və məişətimizə daxil olmuş, insanlara aydın və işıqlı sabaha, xoşbəxt gələcəyə inam duyğusu bəxş etmişdir...

Novruz bizim ümummilli bayramımızdır. Mən hesab edirəm ki, indi artıq müstəqil Azərbaycan üçün bu bayramdan əziz bayram ola bilməz. Ona görə də bu, bizim xalqımızın hamısını eyni dərəcədə həm sevindirməlidir, həm həvəsləndirməlidir, həm də birləşdirməlidir" (4, 3).

İbtidai çağlara məxsus ilkin dünyaduyumu və arxaik mifoloji inanclardan qaynaqlanan yaz fəslini qarşılama mərasimi yüzillikləri çevrələyən tarixi təkamül prosesi nəticəsində zəngin mədəni-mənəvi keyfiyyətlər qazanaraq geniş miqyasda malik xalq bayramına – Novruza çevrilmişdir. Bu baxımdan Novruz təkcə bir neçə günü əhatə edən bayram deyil, həm də uzun bir təqvim müddətini öz ətrafında cəmləşdirən irimiqyaslı mərasim kompleksidir.

Məhəmməd Hüseyin Şəhriyarın "Heydərbabaya salam" poeması yazıldığı gündən bu günə kimi özündə milli koloriti əks etdirdiyi üçün oxucu və tədqiqatçılar tərəfindən daim diqqət mərkəzində olan əsərlərdəndir. Belə ki, poemada öz bədii əksini tapmış milli-mənəvi dəyərlər və onlara göstərilən müasir baxışlar bu gün də öz aktuallığını itirməmişdir. Əsərlərdən və qərinələrdən süzülüb gələn millilik, mənəviyyətə bağlılıq ideologiyası şairin daxili düşüncə müstəvisindən keçərək qeyd olunan əsərdə öz bədii inikasını nəzmdə tapmışdır. Bütün bu məsələlər heç bir tədqiqatçı diqqətindən yan keçə bilməmişdir.

Əsərdə Novruz bayramına məxsus olan adət-ənənələr, yeməklər, inanclar, oyun və əyləncələr etnoqrafik cəhətdən incəliklə təsvir olunmuşdur. Məqalənin həcmi nəzərə alınaraq, bəhsi gedən əsərdə bayrama məxsus olan adət və ənənələr xülasə şəklinə etnoqrafik cəhətdən təhlil edilmişdir.

* Bakı Dövlət Universiteti Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının müəllimi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Poemada Novruza aid adətlər xüsusi diqqətlə seçilib sanki, rəssam fırçası ilə təsvir olunmuşdur: belə ki, Novruz bayramı ərəfəsində həyət-bacalar səliqəyə salınar, nişanlı qızlar, gəlinlər qızılı palçıq düzəldib otaqlara naxış vurur, divarları al-əlvan şəkillərlə bəzəyər, taxçalara-fars sözü olub, əşya qoymaq üçün divarda açılan oyuq (2, 254), düzmələrə - (Quba dialektində sapa düzülüş qax) (3, 149) alma, heyva, nar düzər, sinilərə – girdəkan, yəni qoz, fındıq, iydə, püstə, mövüc, yəni kişmiş, badam doldurar, yumurtaları “göyçək, güllü” boyayar, nişanlı qızlar adaxlılarına yun corablar toxuyar, qız-gəlinlər saçlarına həna, vəsmə (qadınların qaşlarına çəkdikləri qara boya, rəng) (2, 482) fındıqça (Şərur şivəsində fındıxça – səliqə ilə barmaqların başına qoyulan xına mənasını ifadə edir) (3, 171) yaxar, hər kəs təzə paltar geyərdi.

Bayram olub, qızıl palçıq əzərlər,
Naxış vurub otaqları bəzərlər,
Taxçalarda düzmələri düzərlər,
Qız-gəlinin fındıqçası, hənası,
Həvəslənər anası, qaynanası (5, 17)

Palçıq əzmək fiziki güc tələb etdiyinə görə, bu iş cavan qız-gəlinə həvalə olunarmış. Xəmir yoğurmaq qədər məsuliyyətli, çətin olan palçıq əzmək əvvəl ayaqla, sonra isə əllə elə yoğrulmalıymış ki, onunla evi suvamaq mümkün olsun, əks halda palçıq suvaq tutmaz, kələ-kötür qalarmış. Şair bu incəliyi nəzərə alaraq bayrama məxsus olan bu adəti bədiiləşdirmişdir.

Uşaqlar damlardakı bacalardan şal sallayar, bayramlıq alar, yumurta döyüşdürərdilər. Gecə quşlarının nəğməsi, bülbüllərin cəh-cəhi, göyərçinlərin göy üzündə “qızıl qanad açmaları” isə hamını heyran edərdi.

Bayram idi, gecəquşu oxurdu,
Adaxlı qız bəy corabı toxurdu,
Hər kəs şalın bir bacadan soxurdu,
Ay nə gözəl qaydadı şal sallamaq,
Bəy şalına bayramlığın bağlamaq (5, 17)

Bayrama məxsus olan şalsallama – Novruz axşamı, xüsusilə subay gənclər tərəfindən icra olunan “qurşaqatdı”, “papaqatdı”, “baca-baca” mərasim oyunlarının demək olar ki, məzmunca eynisidir. Xalq oyunu öz təsvirini şairin sözlərində dəqiq əks olunmuşdur.

Şal istədim, mən də evdə ağladım,
Bir şal alıb tez belimə bağladım.
Qulamgilə qaçdım şalı salladım,
Fatma xala mənə corab bağladı,
Xan nənəmi yada salıb ağladı (5, 17)

Ev sahibi bacadan içəri sallanan şalın ucuna şəkərbura, kətə, şorqoğalı, qırmızı yumurta, ləbləbi, qovurğa, qoz, fındıq, kişmiş, iydə, innab, badam, püstə, qaysı qurusu, qax və s. çərəzlər bağlayır. Bəzən niyyətləri hasil olan nənələr, analar, gəlinlər şala bir cüt qotazlı corab, ətirli sabun, əl dəsmalı və ya başqa qiymətli nəsə qoyurlar.

Şair xalq adətinin incəliyinə varır: gərək qaynana, gəlin ayıq olsunlar, fəhmlə bəyin şalını tanıyıb ona özünə layiq, nisbətən bahalı bayram payı-naxışlı corab, ipək dəsmal, tirmə şal və s. bağlasınlar. Göründüyü kimi, bətnindən qopduğu xalqın ruhunu dərin-dərinə duyub anlayan Şəhriyar bütövlükdə farsdilli və türkdilli poeziyası ilə dünya oxucusunun gözləri qarşısında Azərbaycan xalqını, onun həyatını, məişətini, adət-ənənəsini, milli mətbəxini, geyimini, mifoloji görüşlərini bütünlüklə canlandırmışdı. Misilsiz poetik ustalıqla dostu da, düşməni də anlatdı ki, bu xalq dünyanın bir sıra mədəni xalqları kimi zəngin tarixə, doğma dilə, tükənməz xəzinəni andıran folklorə, şifahi xalq ədəbiyyatı incilərinə, təkrarsız maddi və mənəvi mədəniyyətə, milli-bəşəri dəyərlərə sahibdir (6).

Əsərdə həmçinin yumurta boyamaq və yumurta döyüşdürmək adəti də öz əksini tapmışdır:

Yumurtanı göyçək, güllü boyardıq,
Çaqqışdırıb sınıqların soyardıq,
Oynamaqdan bircə məgər doyardıq?
Əli mənə yaşıl aşıq verərdi,
İrza mənə novruzgülü dərərdi... (5, 18)

Yumurta boyamaq çox qədim adət olub, müxtəlif xalqlar öz dinlərinə, inam və etiqadlarına, həyat tərzlərinə uyğun cavablar vermişlər. Qədim azərbaycanlıların ilaxır çərşənbədə və Novruz bayramı günlərində qırmızı yumurta boyamaq adəti əcdadın və torpağın dirilməsi, canlanması, bir sözlə, oyanma-dirilmə ayını ilə əlaqədar olan ən qədim təsəvvürlərlə bağlı olduğunu göstərir (4, 210).

Məlumdur ki, hələ qədim zamanlardan il hər biri üç aydan ibarət olmaqla dörd fəslə bölünmüşdür. Qədim azərbaycanlılar da yumurtaları yaşıl (göy), sarı, qırmızı boyamaqla bu rənglərin hər birinə təbiət səciyyəsi vermişlər: suda bişirilən yumurtanın olduğu ağ rəngdə saxlanması, yəni boyanılmaması qışın

rəmzi kimi anılır. Yumurta yaşıl (göy) rəngdə boyanılır; bu, yazın rəmzi kimi başa düşülür. Yumurta qırmızı rəngdə boyanılır; bu yayın rəmzidir. Yumurta sarı rəngdə boyanılır ki, bu da payızın rəmzi kimi mənalandırılır. Bir sözlə, ulu çağlardan bu günədək yumurtanın daha çox qırmızı, yaşıl (göy) rənglərlə boyamaq ənənəsi, sözsüz ki, Günəşlə – odla, baharla, təbiətin yaşllaşması istəyi ilə bağlı olmuşdur. Azərbaycan xalqı Novruz bayramının əsas rəmzlərindən biri olan yumurta ilə bağlı bir çox ayin, inam, zərb məsəllər, oyun-əyləncələrini yaratmışlar. Bunlardan biri də yumurta döyüşdürmədir ki, Novruz bayramının çərşənbələrindən başlamış oğlan uşaqları və cavanlar tərəfindən icra olunan oyun-əyləncə olub, həm çiy, həm də bişmiş, rənglərlə ala-bəzək boyanmış yumurtalardan istifadə olunur.

Əsərdə şair tərəfindən nəzmə alınan digər bayram oyunları da diqqəti cəlb edir. Xalqımızın adət-ənənələrini, etnoqrafiyasını özündə yaşadan bu xalq oyunları milli-mənəvi dəyərlərimizə, soykökümüze bağlılığı təcəssüm etdirir. Tarixi çox qədimlərə gedib çıxan bu oyunlarda müxtəlif mərasimləri əks etdirən qədim folklor nümunələri olmaqla yanaşı, həm də insanlarda yüksək humanist duyğular, müsbət keyfiyyətlər aşılır. Bu oyunların əsasında yüksək əhval-ruhiyyə, fiziki hərəkət, ruhi saflıq, zehni güc, sağlamlıq dayanır.

Belə ki, çərşənbələrin ilki olan su çərşənbəsi günü müəyyən ayınlar, adətlər həyata keçirilir. Ərgən qızlar İlxır çərşənbədə tonqalını bəxt açan qüvvə bilirlər. Səhər lap tezdən qız və gəlinlər bir yerə yığışaraq axar su üstünə gedirlər. Qızlar suyun üstündən atlana-atlana oxuyurlar:

Bakıçının sözü, sovu, kağızı,
İnəklərin bulması, ağızı,
Çərşənbənin girdəkani, mövizi,
Qızlar deyər: “Atıl-matıl çərşənbə,
Ayna təkin baxtım açıl, çərşənbə” (5, 18)

Sonra isə tez-ərə getmələri üçün niyyət tutub iki əllərinin baş barmaqlarını iplə bağlayırlar. Suyun üstündən bir neçə dəfə hoppanır və ipi kəsib suya atırlar ki, bəxtləri açılsın, tezliklə ərə gedib xoşbəxt bir ailənin təməlini qoysunlar. Göründüyü kimi, bütün bu adətlər də öz növbəsində, hər işdə xoşniyyətli olan xalqımızın ailə əxlaqına, nəsil artırmaq, soy-kökünü yaşatmaq istəyinə söykənir.

Bu gün Novruz bayramı müstəqil Azərbaycan dövlətinin rəsmi bayramları sırasına daxil olmuşdur. Milli dövlətçiliyimizin əlamətlərindən birini, doğma xalqımızın ən qədim adət-ənənələrini, milli-mənəvi dəyərlərini özündə yaşadan müqəddəs Novruz bayramı milli təfəkkürümüzün ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan etnoqrafiyası. Üç cildə. III cild. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2007, 568 səh.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cildə. IV cild. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2006, 712 səh.
3. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti Bakı: “Şərq-Qərb”, 2007, 568 səh.
4. Novruz bayramı ensiklopediyası. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2008, 208 səh.
5. Şəhriyar M. Gəldim sizi görməyə. Bakı, 1991, 63 səh.
6. <http://modern.az/news/74353/əgsc.tab=0>

GÖZƏL QASIMOVA*

Azərbaycan, Gəncə

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ FEİLİ OMONİM FRAZEOLOGİZMLƏR

Açar sözlər: müasir Azərbaycan dili, frazeologizm, feili omonimlik, struktur frazeoloji vahid

The author, dealt with the homonymy phraseological units in Azerbaijani language, had a little investigation on homonymous phraseological units by using different scientific literature. The author found out homonymous phraseological structural types and ways of emergence of homonymy in phraseological units. The author dealt with the places where homonymous phraseological units can be used. The author had a conclusion that the number of verbal phraseological units is more than the number of nominal phraseological units in Azerbaijani language and showed so many examples about that in the article. The author used various scientific literatures in Azerbaijani and Russian languages on the theme while writing the article.

Key words: modern Azerbaijan language, phraseologism, verbal homonymy, structure, phraseological unit

Bütün dünya dillərində olduğu kimi Azərbaycan dilində də ən zəngin nitq hissəsi feil sayılır. Feillərin milliliyi, çoxmənalılıq və məcazlığa malik olması onların frazeologizmlərin tərkibində işlənməsini şərtləndirən

* Gəncə Dövlət Universitetinin doktorantı

əsas amillərdəndir. Müasir Azərbaycan dilindəki frazeoloji vahidlərin böyük əksəriyyətinin tərkib hissəsini feil təşkil etdiyi kimi omonim frazeologizmlərin də demək olar ki 99%-nin əsas nüvəsini feil təşkil edir.

Müasir Azərbaycan dilindəki omonim frazeologizmlərin özünəməxsus qrammatik strukturu vardır. Z.Uraksin yazır: “Frazeoloji vahidləri məna və qrammatik quruluşlarına görə təsnif etmək üçün onları sözlərdən fərqləndirən leksik, morfoloji, sintaktik təbiətlərini öyrənmək və daha sonra dəqiq təsnifata nail olmaq olar” (1, 48). Frazeoloji vahidlər struktur cəhətdən bütöv olub, müxtəlif morfoloji xüsusiyyətlərə malik sözlərdən ibarətdir. “Dil faktları ikili təbiətə malikdir: bu, bir tərəfdən quruluşun özünün daxili qanunauyğunluqları, digər tərəfdən isə onların dilin cəmiyyətdə işlənməsini şərtləndirən reallaşmasının daxili qanunauyğunluqları ilə müəyyən edilir” (2, 192). N.N.Amosovanın bu sözlərində böyük həqiqət vardır. Hər hansı bir frazeoloji vahidin dildə qalıb yaşaması onun daxilindəki, strukturundakı qanunauyğunluqla bağlıdır. Bildiyimiz kimi, frazeoloji vahid dedikdə əsasən yada ilk düşən birləşmə tipli frazeologizmlər olur. Amma son illərin tədqiqatlarına əsaslanıb deyə bilərik ki, bəzi dilçilər dildə cümlə, söz, hətta, mətn səviyyəsində olan frazeologizmlərin varlığından söz açıb və bu səviyyədə olan frazeologizmləri qəbul edirlər (3; 4). Bu bölgü, əlbəttə, sinxron aspektdən aparılan tədqiqatlara aiddir. Belə ki, söz səviyyəli frazeoloji vahidləri məhz dilin bugünkü vəziyyəti baxımından qəbul edirik. Halbuki həmin frazeoloji vahid bəlkə də dilin əvvəlki mərhələlərində birləşmə səviyyəsində mövcud olmuşdur. Biz məqaləmizdə yalnız birləşmə səviyyəli feili omonim frazeologizmlərin struktur xüsusiyyətlərindən söz açacağıq.

Müasir Azərbaycan dilindəki birləşmə tipli feili omonim frazeoloji vahidlərin maraqlı qrammatik xüsusiyyətləri vardır. Alimlərin dilimizdəki feili frazeoloji vahidlərə dair dedikləri fikirləri eynilə omonim feili frazeologizmlərə tətbiq etmək mümkündür.

M.Mirzəliyeva bu tip frazeoloji birləşmələri iki yerə ayırmışdır (3, 65): 1) Birinci tərəfi qrammatik dəyişikliyə uğramayan frazeoloji vahidlər; 2) Birinci tərəfi qrammatik dəyişikliyə məruz qalan frazeoloji vahidlər.

Birləşmə səviyyəli frazeoloji vahidlərdə müstəqil işlənmə imkanlarını itirmiş sözlər işlənir. Onlar birləşmə daxilində kənardakı semantik mənanı ifadə edə bilmirlər. Onlar yalnız birləşmə daxilində birləşmiş, məcazlaşmış halda işlənilib tamam başqa leksik məna daşıyırlar. Feili omonim frazeologizmlərin semantik cəhətdən bütöv olması sanki bu birləşmələrin qrammatik sərbəstliyini məhdudlaşdırır. Frazeologizmlərin nitq üzrə təsnifatı haqqında müxtəlif alimlərin fərqli fikirləri mövcuddur. N.M.Şanskinin fikrincə, frazeologiyada frazeoloji vahidlərin sistem üzrə hansı nitq hissəsi ilə ifadə olunduğunu müəyyənləşdirmək üçün onun mənasının hansı nitq hissəsinə aid olduğunu tapmaq lazımdır. Alim frazeologizmləri yeddi yerə bölür: “1) feili frazeologizmlər; 2) ismi frazeologizmlər; 3) zərfi frazeologizmlər; 4) sifətli frazeologizmlər; 5) modallı frazeologizmlər; 6) bağlayıcı frazeologizmlər; 7) nidalı frazeologizmlər”. N.M.Şanskinin təqdim etdiyi bu təsnifatı dilimizdəki feili omonim frazeologizmlərə də tətbiq etmək mümkündür (5, 47). S.Kenesbayev frazeoloji vahidləri morfoloji xüsusiyyətlərinə görə təsnif edərkən onları çox düzgün olaraq 1) adlara ekvivalent olanlar; 2) feilə ekvivalent olanlar kimi təsnif etmişdir (6, 3). H.Bayramov isə Azərbaycan dilinin feili frazeoloji vahidlərini şərti olaraq 2 əsas qrupa bölür: 1) feili frazeoloji vahidləri yaradan hər 2 komponent mənacə bərabər hüquqludur. Məs.: əldən salmaq, qara yaxmaq, qaş qaralmaq; 2) feili frazeoloji vahidləri əmələ gətirən komponentlərin I tərəfi əsas rol oynayır, amma feil hissəsi öz leksik mənasını itirir. Məs.: qərar vermək, nəzərə almaq və s. (7, 27). Başqa bir Azərbaycan dilçisi N.Rəhimzadə dilimizdəki “etmək, eləmək, qılmaq” sözləri ilə düzələn feillərin özlərinin ilkin mənalərini itirdiklərini və qoşulduqları sözlə bərabər yeni mənaya xidmət etdiyini söyləyir. Ancaq feil kimi komponentin daxilində də öz feillik kateqoriyasını qoruyur.

Q.Jamşitova isə feili frazeoloji vahidləri belə qruplaşdırır: “1) şəxsin fiziki və emosional vəziyyətini ifadə edənlər; 2) şəxsin xarici görkəmini ifadə edənlər; 3) hər hansı bir şəxslə danışarkən nitqdə işlənən frazeoloji vahidlər” (8, 6).

“Sərbəst söz birləşmələrindən fərqli olaraq frazeoloji vahidlərin qrammatik xüsusiyyətləri onların sabitliyi ilə ölçülür. Ona görə də bir çox sabit söz birləşmələrinin morfoloji quruluşu ilə sintaktik quruluşu arasında böyük fərq var” (9, 27).

Bütün dünya dillərində olduğu kimi müasir Azərbaycan dilində feili omonim frazeologizmlərin sayı ismi omonim frazeologizmlərin sayından çoxdur. Azərbaycan dilində çoxüzlü omonim feili frazeoloji vahidlərə də rast gəlinir. Bunlar üç və ya daha çox leksemdən ibarət olan frazeoloji vahidlərdir. Məsələn, **Araya söz qatmaq(salmaq)**: I. mübahisə törətmək, narazılıq yaratmaq; II. söhbət zamanı əsas məsələdən danışmamağa, fikri yayındırmağa çalışmaq~söhbəti fırlamaq, aralığa söz qatmaq; **Ağlı başından çıxmaq**: I. Aqlını itirmək, aqlını çaşdırmaq, aqlı başından getmək, sərsəmləmək; II. Məftun olmaq, vurulmaq, valeh olmaq; III. bərk hirsələnmək; III. məftun olmaq, vurulmaq, valeh olmaq; **Araba ilə dovşan tutmaq**: I. bir şeyi tədbirlə, hiylə ilə siyasətlə əldə etməyi bacarmaq; II. çox ləng işləmək, bir işi çox ləng, ağır, yavaş görmək.

Hər hansı feili omonim frazeoloji vahidin quruluşu genişləndikcə, yəni o, çoxüzlülük kəsb etdikcə onun bir sözlə əvəz edilə bilməsi ehtimalı azalır.

Feili omonim frazeologizmlər əsasən cümlənin xəbəri vəzifəsində işlədilir: Məsələn, **Baş alıb getmək**: I. hara gəldi çıxıb getmək, uzaqlaşmaq;-baş götürüb getmək. “Şamxal kənddən baş götürüb getdi” (İ. Şıxlı); II. arzu edilməz dərəcədə çoxalmaq; **Başını doldurmaq**: I. kimisə bir işə təhrik etmək; II. ağzına qədər doldurmaq.

Feili omonim frazeologizmdə bütün semantik məcmuyu bütünlükdə məhz feil verir. 1. Müasir Azərbaycan dilində işlənən feili omonim frazeologizmlərin bir çoxunda birinci komponentdə dəyişiklik aparılması qeyri-mümkün olur.

2. Azərbaycan dilində işlənən omonim feili omonim frazeologizmlərin bir qisminə birinci komponent qrammatik dəyişikliyə məruz qalır.

Müasir Azərbaycan dilindəki feili omonim frazeologizmləri qrammatik quruluşuna görə təsnif etmək çox çətindir. Q.Mahmudova bunun səbəbi kimi frazeoloji birləşmələrin struktur və semantik cəhətdən bütövlüyü və daşlaşmasında görür (4, 71).

Y.Rubinçik yazır: “Fars dili frazeologiyasının struktur tipləri öyrənilən zaman bir çox frazeoloji vahidin xüsusi quruluşu diqqəti cəlb edir. Bu zaman feili frazeologizmlərin daimi üzvləri arasında nə struktur, nə də semantik cəhətdən onların tərkibinə daxil olmayan bir və ya bir neçə söz daxil edilir. Qrammatika kitablarında bu cür geniş düzüm və ya quruluş çərçivə konstruksiyası adlandırılır” (10, 173-174).

Feili omonim frazeologizmlər feilə məxsus bütün morfoloji kateqoriyalara malikdir. Lakin çoxüzlü feili frazeoloji vahidlərin heç də hamısında bu morfoloji kateqoriyalar bütünlüklə ifadə olunmur. Əlbəttə, onların semantik, struktur bütün növlər və şəkillər, zaman və şəxslər üzrə təsnifini məhdud çərçivəyə salır.

Feili omonim frazeologizmlər yalnız bir feillə deyil, bir neçə müxtəlif feillə işlənmə imkanına malik olur. Əsas nüvə elementi əhatə edən elementlər frazeologizmin yaranmasında önəmli rol oynayır. Feili omonim frazeologizmin semantikasi üzə çıxır və ikimənəlilik tədricən yox olur.

Feili frazeoloji vahid fonetik cəhətdən feil komponenti ilə üst-üstə düşən müstəqil feilin idarə etdiyi halı tələb edə bilər. Lakin “əgər müəyyən bir mənada feil bir neçə halı idarə edirsə, feili frazeoloji vahid adətən mümkün formalardan yalnız birini idarə edir” (11, 272).

Feili frazeoloji vahidlər adətən ismin bir halını tələb etsə də, adi fellər kimi eyni zamanda ismin iki halını da idarə edə bilər. Frazeoloji vahidin sintaktik funksiyası artıq onun hansı cümlə üzvü kimi çıxış etdiyini və beləliklə də, hansı sözlərlə əlaqəyə girdiyini göstərir. Frazeoloji vahidin müəyyən leksik-qrammatik səciyyə daşması onun real birləşmə imkanlarından, az da olsa, xəbər verə bilər. Doğrudan da, əgər hər hansı frazeoloji vahid feili birləşmədirsə, onda onun məhz hansı sözlərlə semantik əlaqədə ola biləcəyini artıq təsəvvür etmək mümkündür. Əslində elə buna görə də biz frazeoloji vahidin sözlə əlaqəsinin imkan həddlərini dəqiqləşdirməklə müəyyən sərhəd tapmış olarıq.

Feili frazeoloji birləşmələr, əsasən, cümlənin xəbəri vəzifəsində işlədilir. İnsanın daxili aləmini və əhval-ruhiyyəsini əks etdirən feili omonim frazeoloji vahidlər cümlənin xəbəri funksiyasında çıxış edir. Ümumiyyətlə, isə, hərəkət bildirən bu feili omonim frazeoloji vahidlər predikat və obyekt olmaqla cümlənin xəbəri və tamamlığı funksiyasında çıxış edə bilər.

Feili frazeoloji vahidlərin birinci komponentini təşkil edən sözlər quruluşca sadə, düzəltmə və mürəkkəb olur.

Feili omonim frazeoloji vahidlərdə komponentlərin sırası məsələsinə də xüsusi toxunmaq lazımdır. Frazeoloji vahidlərin tərkibindəki sözlərin sıralanması tarixən tam sabit olmamışdır. Burada inversiya hadisəsi özünü göstərir. Bunu daha çox şifahi xalq ədəbiyyatının bütün növlərində müşahidə etmək olar.

Feili omonim frazeoloji vahidlər, demək olar ki, feilə məxsus bütün kateqoriyaları özündə əks etdirir. Belə ki, bu vahidlərin də təsriflənən və təsriflənməyən formaları vardır. Onlar şəxsə, zamana, növə, şəkli görə dəyişir, təsirli və ya təsirsiz, inkar və ya təsdiqdə olur. Əlbəttə, bu kateqoriyalar heç də hər hansı frazeoloji vahiddə bütöv şəkildə olmur. Bəzi frazeoloji vahidlərdə bu kateqoriyaların bir qismi, bəzilərinə isə yalnız biri əks olunur.

Feili omonim frazeoloji vahidlər həmin kateqoriyaların vasitəsi ilə hal və hərəkəti ifadə edir. Bu zaman feili omonim frazeologizmə bütün forma və mənə məcmuyunu bütünlükdə məhz feil verir.

Feili omonim frazeologizmlər son komponentin feilləşməsi ilə reallaşır. Bir çox tədqiqatçılar belə hesab edirlər ki, feili omonim frazeoloji vahidlər əsasən 2 komponentdən (əsas və köməkçi) ibarət olur. Əsas komponent semantik yükü üzərinə götürür. Köməkçi feil isə həmin mənəni dərinləşdirir. Lakin buna baxmayaraq öz köməkçi funksiyasını itirmir. Azərbaycan dilindəki feili omonim frazeoloji vahidlərin tərkibində işlənən əsas köməkçi feillər bunlardır –*etmək, olmaq, bilmək* və s. Məsələn, **Başını bənd etmək**: I. aldatmaq; II. evləndirmək, ev-eşik sahibi etmək.

Ədəbiyyat

1. Ураксин З.Г.Фразеология башкирского языка. М.:Наука,1975, с. 223
2. Амосова Н.Н.Современные состояние и перспектив фразеологии.«Вопросы языкознания». Москва,1966,№3, с.192

3. Mirzəliyeva M. Türk dillərinin frazeologiyası. Bakı: Nurlan, 2009, c.1
4. Mahmudova Q. Qırçaq qrupu türk dillərinin frazeologiyası. Bakı: Nurlan, 2009, c.2
5. Шанский Н.М. Фраzeология современного русского языка. Москва: Высшая школа, 1985
6. Кайдаров А.Т., Жайсакова Р.Е. Принципы классификации фразеологизмов и их классификационные группы в современном казахском языке // Известия АН Казахской ССР. Серия филологическая, 1979, №3, с.3
7. Байрамов Г.А. Структурные типы двухкомпонентных глагольных фразеологических единиц Азербайджанского языка / Вопросы фразеологии и составления фразеологических словарей. Баку: Изд. Ан Аз.ССР, 1968, с.27
8. Жамшитова Г.Ж. Глагольные фразеологизмы кыргызского и русского языков и их лексикографическое описание: АКД, Бишкек, 2000, с.6
9. Кенесбаев С.К. О некоторых особенностях фразеологических единиц в казахском языке // Известия АН Казахской ССР. Серия филологии и искусствоведения, 1954, вып. 1-2, с.27

KƏMALƏ ƏLİYEVƏ*

Azərbaycan, Bakı

QEYRİ-MÜƏYYƏN HALLARIN ÜZVLƏNMƏSİ

Açar sözlər: *hal, qeyri-müəyyən, dilçilik, tamamlıq, adlıq hal*

Membership of indefinite circumstance

Indefinite circumstance is controversial issues of our linguistic. Even the attitude of linguists to this issue have changed from time to time. Some people admit it, but others do not accept and claim that it is nominative. At the same time as accepted that nominative is function of completeness. We are trying to justify the idea that it is indefinite completeness.

Key words: *Circumstance, indefinite, linguistic, completeness, nominative*

Hal şəkilçisi olmayan sözlərə dilçiliyimizdə fərqli münasibətlər vardır. Daha çox qəbul edilən ümumi fikir ondan ibarətdir ki, ismin iki halı: yiyəlik və təsirlik hallar iki formaya malikdir: müəyyən və qeyri-müəyyən. Qeyd edək ki, belə bölgü ilk dəfə N.K.Dmitriyev tərəfindən aparılmışdır (1, 153; 2, 95). Düzdür, müəllif bunu şərti bölgü adlandırır, lakin dilçiliyimizdə bu cür bölgü özünə möhkəm yer tutmuşdur. Onların cümlədə işlənmə xüsusiyyətləri və başqa sözlərlə əlaqəyə girmə imkanlarında fərqli cəhətlər vardır. Onu qeyd edək ki, müəyyən hal formalarının sintaktik mövqeyi, qrammatik xüsusiyyətləri, habelə yaratdığı məna çaları haqqında ciddi mübahisə yoxdur.

Qeyri-müəyyən hal forması şəkilçisiz olmasına görə adlıq hala oxşayır. Ona görə də bəziləri bu formaları da adlıq hal hesab edirlər. Elə buna görə də onların əlaqəyə girdiyi sözlə qrammatik əlaqəsinin idarə deyil, yanaşma olduğunu iddia edirlər.

Yiyəlik hal haqqında, o cümlədən qeyri-müəyyən yiyəlik hal haqqında ümumi fikir ondan ibarətdir ki, onlar ayrılıqda cümlə üzvü funksiyasına malik deyil; müəyyən yiyəlik hallı söz hər üç şəxsin mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş sözlə birlikdə üçüncü növ təyini söz birləşməsinin, qeyri-müəyyən yiyəlik hallı söz isə yalnız üçüncü şəxsin mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş sözlə ikinci növ təyini söz birləşməsinə yaradır. Hər iki halda birləşmə vahid cümlə üzvü funksiyasını yerinə yetirir.

Qeyri-müəyyən təsirlik hal haqqında da buna uyğun fikir vardır; daha doğrusu, həm müəyyən, həm də qeyri-müəyyən təsirlik halda olan sözlər müvafiq olaraq, cümlənin müəyyən və ya qeyri-müəyyən vasitəsilə tamamlığı olur. Lakin türkologiyada başqa fikir də vardır. Bu fikir ondan ibarətdir ki, qeyri-müəyyən hal anlayışı yoxdur, həmin mövqedə olan sözlər əslində adlıq haldadır. Rus dilində bu hal “imenitelny” ona görə adlanır ki, məhz adlandırma mövqeyində mübtədə funksiyası yerinə yetirir. Türk dillərində isə bu halda olan söz yalnız mübtədə olmur, digər cümlə üzvü funksiyalarını da həyata keçirir. Bunu müəlliflər qeyri-müəyyənlik və ya üslubi kateqoriyalarla əlaqələndirir.

Eyni fikrə sonralar Azərbaycan dilçiliyində M.Hüseynzadənin və Y.Seyidovun yaradıcılığında rast gəlirik. M.Hüseynzadə Azərbaycan dilində bu hala “adlıq hal” deyilməsini şərti hesab edərək göstərir ki, bu hal ümumilik, mücərrədlik, qeyri-müəyyənlik bildirir, bununla yanaşı həm də müəyyən varlığın adını bildirir (3, 75). Müəllif dərsliyinin sonrakı nəşrində qeyri-müəyyən hal formasının olmasından bəhs edir (4, 48). Y.Seyidov da əvvəllər qeyri-müəyyən hal məsələsi ilə razılaşsa da (5, 303), bu fikirdədir ki, adlıq haldakı ismin açıq, gözə görünən mövqeləri də var, gizli, nəzər yetirilməyən mövqeləri də var, elə mvqeləri də var ki, orada

* Bakı Dövlət Universitetinin doktorantı

ismin halı axtarılmır və ona görə də onun adlıq halda olmasının da üstündən sükutla keçilir. Müəllif adlıq halın sintaktik mövqeyindən bəhs edərkən vasitəsiz tamamlıq rolunu da göstərir və “*Əgər ki yıxılısam, çinar göstərin*” cümləsindəki “*çinar*” sözünü misal gətirir. Bütünlükdə müəllif qeyri-müəyyən halın varlığını qəbul etmir (6, 250). Bu halda ona əsaslanır ki, istənilən vəziyyətdə əgər isim hal şəkilçisi qəbul etyməmişdirsə, hansı cümlə üzvü funksiyasında çıxış etməsindən asılı olmayaraq, adlıq hal hesab edilməlidir.

Hal sözlər arasında əlaqə yaradan kateqoriya olduğundan və sözlər arasındakı əlaqələr də müxtəlif səciyyəli olduğundan, təbii ki, sözlər də müxtəlif hallara düşür. Lakin qəbul etmək lazımdır ki, qrammatik kateqoriyalar müəyyən qrammatik anlayışları ifadə etdiyi kimi, həm də qrammatik-morfoloji əlamətlərlə təsbit olunur. Qrammatik əlamət, yəni şəkilçi qrammatik kateqoriyanın göstəricisidir. Bu baxımdan morfoloji əlaməti olmayan forma qrammatik kateqoriyanın əlamətli forması ilə eyni hesab edilə bilməz. Lakin qrammatik kateqoriya yalnız formadan ibarət deyildir; hər bir forma məzmun tərəfinə, hər bir məzmun da forma tərəfinə malikdir. Məsələn, “*ananın laylası*” birləşməsi ilə “*ana laylası*” birləşmələrində birinci komponentlər məzmunca bir-birinə uyğundur, amma məzmun çaları və formal-qrammatik cəhətdən bir-birindən fərqlənir. Hər şeydən əvvəl, birincidə konkretlik, ikincidə mücərrədlik vardır. İkincisi, bu birləşmələr eyni sintaktik kateqoriyaya aid deyil, yəni birincisi üçüncü növ, ikincisi isə ikinci növ təyini söz birləşməsidir. Bu isə məhz birinci komponentin ziyəlik hal şəkilçisinin olub-olmaması ilə bağlıdır. Üçüncüsü, ikinci tiptən olan çoxlu sayda birləşmələr var ki, onların birinci komponentini ziyəlik hal şəkilçisi ilə işlətmək mümkün deyil (məsələn: *xoşbəxtlik arzusu*). Nəhayət, sonuncu verdiyimiz nümunədən gördüyümüz kimi, ikinci qrup birləşmələrdə ziyəlik, sahiblik məzmunu çox halda müşahidə olunmur. Bunlar onu göstərir ki, ikinci növ təyini söz birləşməsinin birinci komponenti, bir çox halda üçüncü növ təyini söz birləşməsinin birinci komponenti ilə üst-üstə düşür.

Lakin bu formaların işlənmə yeri, o cümlədən əlaqəyə girdiyi sözlə semantik-qrammatik xarakteri onları eyni kateqoriyada birləşdirməyə imkan verir. Belə ki, hər iki halda, bir qayda olaraq, sahiblik-mənsubluq münasibəti vardır. İkincisi, hər iki halda ikinci komponent mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlənmişdir ki, bu da özündən əvvəl əlaqəyə girdiyi sözü ziyəlik halda tələb edir. Üçüncüsü, hər ikisində birinci tərəf özündən sonra isim və substantivləşmiş sözlərlə, hətta məsdər və feili sifətlə əlaqəyə girir, lakin feili bağlama ilə əlaqəyə girə bilmir.

Burada bir məsələyə də toxunmaq lazım gəlir: şəxs əvəzlilikləri heç bir zaman qeyri-müəyyən hala düşə bilmir, çünki onlar özləri ümumilik ifadə edir və yenidən qeyri-müəyyənlik qazana bilməsi mümkün deyil. Bu baxımdan uzun və substantivləşən sözlər və ya bəzən hətta söz birləşmələri qeyri-müəyyən ziyəlik hal formasına düşə bilər.

Qeyd etmək ki, təyini söz birləşməsində birinci komponentin şəkilçisiz olması onun adlıq halda olması üçün bir də ona görə haqq vermir ki, bəzən hətta ikinci komponentin də morfoloji göstəricisi, yəni mənsubiyyət şəkilçisi ellipsisə uğraya bilər. Məsələn: *bizim küçə(miz)*. Maraqlıdır ki, bu tip konstruksiyalarda mənsubiyyət şəkilçisinin komponentləri bağlama xüsusiyyəti daha aydın şəkildə özünü göstərir. Belə ki, mənsubiyyət şəkilçili variant cümlənin vahid üzvü olduğu halda, mənsubiyyət şəkilçisi olmayan variantda komponentlər ayrı-ayrı cümlə üzvləri kimi çıxış edir, yəni birinci növ təyini söz birləşməsində olduğu kimi, birinci komponent təyin, ikinci komponent istənilən cümlə üzvü ola bilər. Bu isə onu göstərir ki, söz birləşmələrində və ya cümlədə hər hansı bir şəkilçi morfemin işlədilməməsi onun hələ qrammatik cəhətdən ondan uzaqlaşması deyil.

Buna uyğun xüsusiyyətləri qeyri-müəyyən təsirlik hal haqqında da söyləyə bilərik. Belə ki, əvvəla, hər iki forma qrammatik-semantik məzmunca eynidir, yalnız müəyyənlik və qeyri-müəyyənliyə görə fərqlənirlər. bu formada olan söz özündən sonra yalnız təsirlik hallı feil tələb edir, başqa forma və ya nitq hissəsi ola bilməz. Bu isə yalnız təsirlik hala xas olan xüsusiyyətdir.

İstər qeyri-müəyyən ziyəlik, istərsə də qeyri-müəyyən təsirlik hal üçün maraqlı cəhətlərdən biri onlara verilən sualdır. Məlumdur ki, hər iki halda, buradakı sözlərin insan, yaxud hər hansı başqa anlayış bildirməsindən asılı olmayaraq, *nə?* sualı tələb olunur: 1) *Avtobus sərnişin(nə?) daşıyır;* 2) *Sərnişin(nə?) iradı nəzərə alınmalıdır.* Bu sözlər adlıq halda olsaydı, o zaman *kim?* sualı tələb olunardı.

Bununla bağlı bir cəhətə də toxunmağı lazım bilir. Bəzi əsərlərdə bir sadə cümlə daxilində həmcins olmayan iki mübtədanın olması diqqət önünə çəkilir. Göstərilir ki, “*hesab edilmək, zənn edilmək, sayılmaq, elan edilmək, təyin edilmək*” kimi feillər cümlənin xəbəri olduqda həmin cümlədə iki mübtədə olur. Bunlardan birincisi subyekt, ikincisi isə obyekt bildirir. Məsələn: “*Bu sülalənin hökmdarları Şirvanşahlar adlanırdılar*” cümləsində “*bu sülalənin hökmdarları*” üçüncü növ təyini söz birləşməsi ilə ifadə olunan mürəkkəb mübtədədir. Buradakı “*Şirvanşahlar*” sözü haqqında isə fikirlər fərqlidir; əksər dilçilər tərəfindən qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlıq hesab edilsə də, digər dilçilər ya onu “*adlandırılar*” sözü ilə birlikdə xəbər kimi təqdim edirlər, ya da “*Şirvanşahlar*” sözünü ikinci mübtədə hesab edirlər.

“*Şirvanşahlar*” sözünü mübtədə hesab edənlərin mövqeyindən yanaşsaq, “*Şirvanşahlar adlanır*” hissəsi müstəqil cümlə səciyyəsi daşmalıdır və bu zaman ümumi cümlənin məzmunu ilə bu cümlədə ifadə olunan məzmun uyğun gəlmir, hətta “*Şirvanşahlar necə adlanır?*” sualı meydana çıxır ki bu da ümumi məzmun çərçivəsində düzgün olmur. Dilçilikdə mübtədəyə verilən tərifə yada salmaq kifayətdir ki, “*Şirvanşahlar*”

sözünün mübtədə olmadığı aydın olsun. “Mübtədə cümlənin fikir özülünü (fikir predmetini) təşkil edən, hərəkət və əlaməti xəbər vasitəsilə müəyyənləşən, adlıq hal formasında substantiv söz və birləşmələrlə ifadə olunan, *kim?*, *nə?*, bəzən də *hara?* suallarından birinə cavab verən baş üzvdür” (7, 238).

Tərifdən də göründüyü kimi, mübtədə, əsasən, subyekt anlayışı bildirir, lakin digər anlayışa malik söz və birləşmələr də mübtədə olur, lakin bu zaman da mübtədə qrammatik cəhətdən müstəqil olub, heç bir üzvdən asılılığı olmur. Belə ki, başqa üzvləri özünə birləşdirmək, özündən asılı etmək xüsusiyyətinə malik olan xəbərin özü də qrammatik cəhətdən mübtədədən asılı olur, yəni şəxsə və kəmiyyətə görə məhz mübtədə ilə uzlaşır. Bu baxımdan mübtədə cümlənin dominant üzvü kimi çıxış edir. Dominant üzv olaraq mübtədə bilavasitə xəbərlə əlaqədə predikativ əsası təşkil edir. “Baş üzvlər, həmçinin cümlənin struktur əsasını təşkil edirlər. Bu iki cəhətin, amilin bir-biri ilə əlaqəsi, biri digərindən doğması və biri digərini şərtləndirməsi açıq-aşkardır” (8, 46-47). Bu baxımdan mübtədə və xəbər cümlənin struktur əsasını formalaşdırır. N.A.Baskakov göstərir ki, “Hökm iki vacib elementdən (predikat və subyekt) ibarət olduğu kimi, cümlə də özündə iki əsas zona yaradır: bir zona mübtədənin ətrafında, o biri zona xəbərin ətrafında formalaşır” (9, 58).

Verilən nümunədə isə “*Şirvanşahlar*” sözü, əvvəla dominant üzv deyil; belə ki, bu söz cümlənin xəbərindən asılıdır. İkincisi, bu sözlə xəbər arasında uzlaşma əlaqəsi yoxdur; xəbər neçənci şəxsdə olur-olsun, həmin söz şəxsə və kəmiyyətə görə müvafiq dəyişikliyə uğramır. Məsələn: *Sizə Şirvanşah deyirəm; Bizə Şirvanşah deyirsən; Sizə Şirvanşah deyirik; Bizə Şirvanşah deyirsiniz* və s. Bütün bunlar göstərir ki, həmin sözü mübtədə hesab etmək olmaz.

Bu sözün bütöv xəbərin tərkib hissəsi olması fikri ilə də razılaşmaq olmaz. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, onlar söz birləşməsi deyil ki, mürəkkəb üzv olsun, yaxud hər söz öz həqiqi mənasında qaldığı üçün ayrı-ayrı cümlə üzvü olmalıdır. “*Şirvanşahlar*” və “*adlanır*” sözlərin cümlədə qarşılıqlı əlaqəsi var və bu əlaqə daha çox obyekt səciyyəsinə malikdir. Düzdür, bu əlaqədə “*Şirvanşahlar*” sözü “*necə?*” sualını da tələb edir: *Bu sülalənin hökmdarları necə adlanırdılar?* Lakin demək lazımdır ki, “*necə?*” sualı məhz xəbərə görə müəyyən olunur, “*Şirvanşahlar*” sözü obyekt olduğundan bu sualın verilməsi məntiqi görünür. Bu tipli digər cümlələrdə “*necə?*” sualını vermək olmur: *Bu cür adamlar dost sayılmaz.*

Ona görə də, fikrimizcə, bu tip sözlər tamamlıqdır. Lakin həmin sözləri təsirlik halda hesab etmək olmaz; heç bir halda həmin sözləri təsirlik hala salmaq və ya düşünmək olmaz, ona görə ki, onlar təsir olunan əşyanı bildirmir. Ona görə də fikirləşirik ki, bu tip sözlər adlıq halda olub, cümlənin tamamlığı funksiyasını yerinə yetirir. Deməli, tamamlığın hansı halla ifadə oluna bilməsi məsələsi onun əlaqəyə girdiyi sözlə münasibətindən asılıdır; Vasitəsiz tamamlıq təsirlik halla, o cümlədən qeyri-müəyyən təsirlik halla ifadə olunduğu kimi, adlıq halla da ifadə oluna bilər.

Ədəbiyyat

1. Дмитриев Н.К. Строй тюркских языков. Москва: «Наука», 1962
2. Azərbaycan dilinin qrammatikası. I hissə. Bakı: Azərb.SSR EA nəşri, 1951
3. Hüseyinzadə. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: «Maarif», 1963.
4. Hüseyinzadə. Müasir Azərbaycan dili. III hissə. Morfologiya. Bakı: «Şərq-Qərb», 2007, 280 s.
5. Seyidov Y.M. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri. Bakı, 1992
6. Seyidov Y.M. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfologiya. Bakı: BDU nəşriyyatı, 2000, 403 s.
7. Azərbaycan dilinin funksional qrammatikası: sintaqmatika, söz birləşməsi və sadə cümlə sintaksisi. III cild. Bakı: «Prestige çap evi», 2014, 505 s.
8. Abdulla K. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri (yenidən işlənmiş və əlavələr edilmiş ikinci nəşri). Bakı: MTM-Innovation. 2016, 360 s.
9. Баскаков Н.А. Историко-типологическая характеристика структуры тюркских языков. Москва: «Наука», 1975

NÜBAR ABASOVA*

Azərbaycan, Bakı

METAFORA LİŊVOKULTUROLOJİ VASİTƏ KİMİ

Açar sözlər: *linqvokulturologiya, metafora, köçürmə, fitonimlər, söz yaradıcılığı*

Metaphor as a linguoculturological mode

At this article, a metaphor is considered as a way of representing culture. To metaphor refers not as a term of literary criticism, but as a linguistic and cultural unit reflecting the wealth of an ethnos in a wording. The plan for the content of the metaphor, as well as the cultural connotations assigned to it, themselves become

* Bakı Dövlət Universiteti Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının doktorantı

knowledge, i.e. source of cognitive development. That is why figuratively-motivated words (metaphors) become exponents of cultural signs. From these positions, the metaphor will be considered in this article.

Key words: *linguoculturology, metaphor, transfer, phytonyms, derivation*

Metafora yunan sözü olub, μεταφορά – “köçürmə” mənasını verir. Bir əşya və ya varlığa məxsus hadisə və hərəkətin başqa bir əşya üzərinə köçürülməsi nəticəsində yaranır. Bu terminə hələ e.ə.IV əsrdə yaşamış qədim yunan filosofu Aristotelin “Poetika” əsərində rast gəlmək olar. Aristotel metaforaya belə bir tərif vermişdir. “Metafora qeyri-adi bir ismi ya cinsdən növə, ya növdən cinsə, ya da növdən növə keçirmək və ya bənzətmə yolu ilə məcazlaşdırmaqdır” [2, s. 21]. Gördüyümüz kimi, metafora yeni termin deyil, sadəcə olaraq, ona, bir qayda olaraq, üslubi vasitə və ya ədəbiyyatşünaslıq termini kimi yanaşılmış, əsasən, bu aspektdə təhlil edilmişdir.

Amma koqnitiv dilçilik və linqvokulturologiya kimi cərəyanların yaranması ilə metafora “bədi mətnə obrazlılıq yaradan vahid”dən daha böyük anlam kəsb etməyə başladı. Əvvəlki dövrlərdən fərqli olaraq, XX əsrdə metafora adı çəkilən cərəyanların təsiri ilə daha mürəkkəb və daha əhəmiyyətli bir fenomenə çevrilir, və M.Djonson, B.Blek, V.N.Teliya, G.Lakoff kimi dilçi və filosofların tədqiqat obyektinə çevrilir.

Linqvokulturologiya bir elm kimi XX əsrin 90-cı illərində formalaşmışdır. Dil ilə mədəniyyətin əlaqəsini, mədəniyyətin dildə təzahürünü öyrənir. “Bu elminin obyektini mədəni informasiyanın translyatoru rolunu oynayan dilin, öz xüsusiyyətləri və üstünlükləri ilə birlikdə mədəniyyətin və dildən istifadə edərək bu mədəniyyətin yaradıcısı olan insanın qarşılıqlı əlaqəsinin tədqiqidir. Predmeti isə kultur fonda simvolik, məcazi və metoforik mənə əldə etmiş, faktiki insan şüurunun nəticələrini ümumiləşdirən, bədi mətnlərdə, idiom və ibarələrdə sabitləşmiş dil vahidləridir” [1, s. 226].

Yuxarıda deyilənlərdən aydın olur ki, linqvokulturologiyanın predmeti olan dil vahidlərinin yaranma üsullarından biri də metaforalardır. Belə ki, hər bir dildə yaranan metaforalar həmin xalqın yaşayış şəraiti, təsərrüfat fəaliyyəti, onun ətrafındakı mühitə münasibəti və adətləri ilə mütləq mənada bağlı olur. Mədəniyyətdən də elmə, dilə və bütün həyata nüfuz edə bilir. O, universal səciyyə daşıyır və bütün dillər üçün xarakterikdir. Onun universallığı isə zaman və məkanda, dilin srukturu və fəaliyyətində özünü göstərir. Bir çox dilçilər dili “metaforalar qəbiristanlığı” da adlandırırlar. Hətta, məşhur rus filosofu M.M.Baxtin qeyd edirdi ki, “xronotop”^{*} terminini dilə metaforik vahid olaraq daxil etmişdir.

Metaforanın yaranması dil daşıyıcısı olan insanın təfəkkür sistemi, dünya haqqındakı standart düşüncələri, dünyada öz-özünə mövcud olan və yalnız dildə verballaşan qiymətləndirmə mexanizmi ilə bağlıdır. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, metafora— dil daşıyıcısının fərziyələr irəli sürərək hər hansı bir nəticəyə gəlməsi ilə əldə əldə etdiyi biliklərin modelidir.

“Dilçilərdən İ.R.Qalperinə görə metaforanın oxşarlığa əsaslanması fikri doğru deyil. İki obyekt birləşdirən bir ümumi əlamət onların oxşarlığına dəlalət etmir. Məsələn: heyvanlar və insanlar hərəkət edir, nəfəs alır, qidalanır” [5, s. 19]. Lakin bu funksiyalardan biri, misal üçün hərəkət, nəfəs alma eyni zamanda həm heyvanlara, həm də insanlara xas əlamət olması onların oxşarlığı demək deyil. Diqqətə çatdırılmalıdır ki, eyniləşdirmə oxşarlığa bərabər tutulmamalıdır. Buna görə də metaforanın tərifini iki mənənin eyni anda realizasiyası kimi vermək daha düzgün olardı. Məhz bu xüsusiyyətinə görə metafora obrazlı təsvir üçün ən güclü vasitə hesab olunur. Nəticə etibarilə, şüurda müəyyən obraz yaratmaq bir məfhumu abstraklıqdan konkretliyə gətirməkdir. İnsan beynindəki yeni, naməlum konsepti adlandırarkən onu daha dəqiq ifadə etmək üçün onu köhnə, atriq məlum olan, çoxdan qavranılan konseptlə müqayisə edir. Beləliklə, metaforanın yaranması eyni zamanda ətraf ələmin dərk olunmasına kömək edən fundamental analiz rolunu oynayır.

Dilimizdə olan bir komponenti heyvan adı olan fitonimlərin bir çoxu bənzətmə əsasında yaradılmışdır. Adlandırma zamanı bitki heyvanın hər hansı hissəsinə bənzədilir. Buna əşyaların semantik mənasının köçürülməsi deyilir.

Yuxarıda deyilənləri nümunələr əsasında göstərək:

1. Zoonm + somatizm quruluşunda olanlar

Bu fitonimlərin ənənəvi olaraq, I komponenti zoonim, II komponenti isə somatizmdir. Bitkinin çiçəyi, yarpağı, meyvəsi – bir sözlə müəyyən hissəsi qabardılaraq heyvan əzasına bənzədilir. Beləliklə, heyvan və bitkinin görünüşü, hətta bəzən əlamət və keyfiyyətə ortaq sayılan xüsusiyyəti bitkinin üzərinə köçürülmüş olur. Məsələn: Quyuq somatizmi ilə düzəlmiş fitonimlər tülküquyuq, atquyuğu, donuzquyuğu, dovşanquyuğu, itquyuğu, pişikquyuğu, qatırquyuğu, quşquyuğu, siçanquyuğu, sığırquyuğu, şirquyuğu, tülküquyuğu və s. hər biri kənardan baxarkən həqiqətən də ölçüsünə uyğun olaraq, adlandırıldığı heyvanın quyuğuna bənzəyir. Dovşanquyuğu nazik uzunsov gövdənin üzərində balaca dovşan quyuğunun bitdiyini zənn etmək olar. Tülküquyuğu və ya atquyuğunda ölçü uzanır, sünbüllər və yarpaqlar sıx və uzun olur. Siçanquyuğu isə kökdən başlayan yarpaq əvəzi nazik budaqlardan ibarətdir.

^{*} «Xronotop» yunan dilindəki “xronos” (zaman) və “topos” (məkan) sözlərindən yaranmışdır, zaman-məkan əlaqələrinin qanunauyğun bağlılığı deməkdir.

Pəncə somatizmi ilə düzələn fitonimlər: ayıpəncəsi, canavarpəncəsi, pişikpəncəsi, qurdpəncəsi, şirpəncəsi və s. Bu bitkilər bioloji təsnifatda da bir-birinə bənzəyən, əsasən qohum bitkilərdir. Şirpəncəsi, canavarpəncəsi və ayıpəncəsi bitkilərinin hər üçü gülçiçəklilər fəsiləsinə aiddir. Hər birinin yarpağı heyvan pəncəsini xatırladır. Pişikpəncəsi bitkisinin isə çiçəyi pişiyin pəncəsinə bənzəyir.

Qulaq somatizmi ilə yarananan fitonimlər: ayıqulağı, dəvəqulağı, dovşanqulağı, keçiqulağı, qoyunqulağı, öküzqulaq, quzuluqulağı, siçanqulağı, toğluqulağı və s. Adı çəkilən bitkilərdən qoyunqulağı və toğluqulağı bitkilərinin çiçəkləri, digər bitkilərin yarpaqları adına müvafiq heyvanların qulağına bənzəyir.

Burun somatizmi ilə yaranananlar: buzovburnu, danaburnu, itburnu, pişikburnu, qoyunburnu, quşburnu, və s. İtburnu və qoyunburnu fitonimləri eyni bitkinin, latın adı rose olan bitkinin adıdır. Meyvəsinin bənzərliyinə əsasən belə adlandırılmışdır. Ədəbi dildə itburnu, basarkeçər dialektində qoyunburnu adlanır. Buzovburnu müxtəlif dialektlərdə əncir və alma növü olaraq işlənməkdədir. Bu fitonimlər də meyvənin bənzərlik əlamətinə uyğun olaraq adlandırılmışdır. Pişikburnu isə göbələk növüdür. Göbələyin təpəsi pişiyin burnunu xatırladır. Danaburnu fitonimi çiçəyinin toxumluq hissəsinin dananın burnuna bənzədilməsi əsasında adlandırılmışdır.

Ayaq somatizmi ilə yaranananlar: danaayağı, dəvəayağı, qarğaayağı, qazayağı, qulunayağı, qurdayağı və s. Dəvəayağı bitkisinin açılmış çiçəkləri dəvənin ayağını, qurdayağı bitkisinin sıx sporlu gövdəsi qırxaq qurdunu xatırladır. Qurd sözü omonimlik xüsusiyyəti daşdığından qeyd etmək lazımdır ki, bu fitonimin I komponenti həşərat qurd mənasındadır. Digər bitkilərin yarpaqları müvafiq heyvanların ayağına bənzəyir.

Dil somatizmi ilə düzələn fitonimlər: ilandili, köpəkdili, köpəkdiliotu, maldili, öküzdili, pişikdili, quzudili, sığırdili, quşdili və s. İlandili bitkisinin yarpağının arasından uzanan sporu ilan dilinə, quzudili bitkisinin yetişmiş meyvəsi quzunun dilinə bənzəyir. Quşdili və sığırdili bitkisinin yarpaqları bənzədilib. Maldili kaktus bitkisinin bir növü olub, görünüşcə malın dilinə bənzəyir.

Göz somatizmi ilə düzələn: qurbağagözü, dəvəgözü, qarğagözü, qoyungözü, sığırgözü, xoruzgözü və s. Qarğagözü zanbaqçiçəklər fəsiləsindən olub, bir-birinə simmetrik olan dörd yarpaqdan ibarətdir. Yarpaqların arasından çıxan uzun saplağın üzərində eynən qarğanın gözünü xatırladan bir çiçək olur. Sığırgözü və xoruzgözü çobanyastığınövünə aid çiçəklərin adıdır.

Baş somatizmi ilə yarananan fitonimlər: ilanbaşı, ilanbaşıotu, itbaşı, kirpibaş və s. ilanbaşı bitkisinin qrup halında olan çiçəkləri bir gövdənin üzərində olub, bir gövdədən çıxan çoxlu ilan başını xatırladır. Bu bitkiyə əjdagabaşı da deyilir. Bu adlandırmada çiçəklər çoxbaşı əjdaha mifizminə bənzədilir. İlanbaşıotu kənardan ilan başını xatırladır. Kirpibaş adlı çiçəklərin tumluq hissəsi kirpini xatırladır.

Ağız somatizmi ilə düzələn: qurdağzı, şırağzı, itağzı və s. Hər üç fitonim eyni bitkinin – latın adı *Antirrhinum* olan bir bitkinin adıdır. Çiçəkləri qurdun, itin ağızını xatırladığı üçün belə adlandırılmışdır.

Bud somatizmi ilə yalnız iki, bildirçinbudu və sərçəbudu fitonimlərinə rast gəldik. Hər ikisi armud növüdür, müxtəlif dialektlərdə yerli armud sortlarını adlandırmaq üçün istifadə edilir.

Dırnaq somatizmi ilə də iki, pişikdirnağı və qatırdırnağı fitonimləri yaranmışdır. Pişikdirnağı paxlalılar fəsiləsinə xas tikanlı yabanı kol bitkisidir. Yarpaqları sıx, nazik ucuşdur. Adlandırma yarpağın və ya tikanların pişik pəncəsinə bənzədilməsi əsasında olmuşdur. Qatırdırnağı bitkisinin açılmış çiçəyi isə eynən qatırın dırnağını xatırladır.

Əmcək somatizmi ilə inəkəmcəyi və keçikəmcəyi fitonimləri düzəlmişdir. Hər ikisi üzüm növlərindən birinin adıdır.

Dodaq somatizmi ilə dovşandodaq fitonimi, daban somatizmi ilə dəvədabanı, caynaq somatizmi ilə pişikcaynağı, topuq somatizmi ilə dovşantopuğu, pipik somatizmi ilə xoruzpipiyi bitkisinin adı yaranmışdır. Müvafiq olaraq, hər biri komponentlərin bənzərliyi əsasında yaradılmışdır.

2. Zoonim + fitonim quruluşunda olanlar

Bu qəlibdən olan fitonimlərin bir komponenti zoonim, digər komponenti isə ot, gül, tikan və s tipli sözlər olur. Adətən ikinci komponenti bitki olan fitonimlər həmin heyvanın qidası olduğuna işarə edir. Yəni bitki adlandırmaya xidmət etmiş heyvanın qidası olaraq çıxış edir. Belə sözlərin çox az qismi metaforik bənzətməyə uyğun adlandırılmışdır. Bu zaman mürəkkəb sözü təşkil edən yalnız bir komponent—zoonim komponenti bənzətmədə iştirak edir. Bitki heyvanın müəyyən hissəsinə deyil, bütünlükdə özünə bənzədilir. Onlara nəzər salaq. Ot sözü ilə əqrəbotu, kirpiotu fitonimləri yaradılmışdır. əqrəbotu bitkisinin qurudulmuş forması əqrəbi xatırladır. Kirpiotu isə kaktus bitkisidir. Kənardan görünüşü yumaq halında bükülmüş kirpini xatırladır.

Çiçək sözündən kəpənəkçiçək, gül sözündən kəpənəkgülü, səhləb sözündən quşsəhləbi, gərçək sözündən gənəgərçək, xar (tikan) sözündən isə xarıbülbul fitonimləri yaranmışdır. Kəpənəkçiçək bitkisinin çiçəyi budaq üzərinə qonmuş kəpənəyi xatırladır. Kəpənəkgülü fitonimi oxalis bitkisinə bənzərlik əsasında xalq danışığı dilində verilmiş addır. Qanadlarını açıb uçan kəpənəyi xatırladır. Quşsəhləbi (ophrys) cinsi bitkiləri səhləbkimilər fəsiləsinə aid olub çiçəyi uçan quşu xatırladır. Bu bitkinin çiçəkləri şirə ifraz etmir və demək olar ki, ətirsizdir. Amma görünüşü əsrarəngizdir. Xarıbülbul də quşsəhləbi cinsinin Qafqazda bitən növüdür. “Şuşa dağlarında xarıbülbul adlanan qeyri-adi bir gül yetişir. Güllə bu ad bülbulə bənzədiyinə görə

verilib. Xar sözü isə tikan mənasını verir, yəni “tikanlı bülbül”. Xarıbülbül Şuşanın rəmzi sayılır. Haqqında əfsanələr dolaşır” [8]

Azərbaycan dilinin müxtəlif lüğətlərindən toplanmış fitonimlərdən metafora (xarici əlamətə görə bənzərlik) əsasında adlandırılmış fitonimlərə nəzər saldıq. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, təbiətdə bütün canlılar bu və ya digər dərəcədə bir-birini tapamlayır. Bu xüsusiyyət də dil daşıyıcısının derivitoloji təfəkküründə öz əksini tapıb dil vasitəsinə çevrilir.

Ədəbiyyat

1. Abasova N. Linqvokulturologiya sonuncu elmi paradigmanın tərkib hissəsi kimi // “Baku 2nd international conference of science”. Bakı, 2018, s. 226-227
2. Aristotel. Poetika. Bakı: Şərq-qərb, 2016, s. 60
3. Azərbaycan bədii dilin üslubiyatı (oçerklər). Bakı: Elm, 1970, s. 355
4. Əfəndiyeva T. Azərbaycan ədəbi dilin üslubiyatı problemləri. Bakı: Elm, 2001, s. 252
5. Ərəbli N. İngilis dilində sinonim cərgənin genişlənməsində metaforanın rolu // Bakı Universiteti Xəbərləri №3, Bakı, 2010 s. 18-22
6. Mustafayeva Q. Azərbaycan dilinin üslubiyatı. Bakı: Elm, 2010, s. 384
7. Маслова В.А. Лингвокультурология. Москва, 2001, с. 208
8. <http://edebiyatqazeti.az/news/edebi-tenqid/507-metaforanın-analitik-serhi>
9. <http://portal.azertag.az/az/node/1123>

TOVUZ TEYMUROVA*

Azərbaycan, Bakı

FİKRƏT QOCA YARADICILIĞINDA SİNONİMLƏR VƏ ONLARIN ÜSLUBİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *sinonim, dil, üslub, üslubi xüsusiyyətlər*

From 60-s' years 20th centuries known, the creativity, style to compose verses in the Azerbaijan poetry Fikret Goja differs the individuality. This research work deals with synonyms and their stylistic features in creativity F.Goja. The article has been dedicated to the theme of synonyms in the creative activity of F.Goja and their stylistic features. Ability of the writer, to state them in poetic and inherent only to himself form.

Key words: *Synonyms, language, style, stylistic features*

Sinonimlər “əsas mənasına görə mütləq və ya nisbi eyniyyət təşkil edir, lakin forma və əlavə mənasına görə fərqlənən sözlərdir” (2, s. 122)

Sinonimlərin üslub rəngarənglik yaratmaq xüsusiyyəti genişdir. Buna görə də bədii üslubda onlara daha geniş yer verilir. Eyni zamanda “hər bir sinonim nitqin ifadəsinə bu və ya digər dərəcədə yeni məna çalarlığı gətirir” (11, s. 5) Və bununla da dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində də böyük rol oynayır.

Fikrət Qoca yaradıcılığında sinonimlərdən geniş istifadə edilmişdir. Yazıçı sinonim cərgələri alınma sözlər, evfemizm, dialektizm, frazeoloji birləşmələr, arxaizmlər, neologizmlər, danışq sözlər, çoxmənalı sözlər və özünün yaratdığı fərdi-üslubi sinonimlərlə genişləndirmiş, sinonimlər vasitəsilə hadisə və əhvalatları, surətlərin iç dünyası və psixologiyasını bütün incəliklərinədək geniş təsvir etməyə nail olmuşdur. Yazıçı sinonim kimi fars-ərəb, rus-avropa dillərindən alınma sözlərlərdən az və məqsədəuyğun şəkildə istifadə etmişdir ki, bunlardan ərəb və fars dilinə məxsusu olanlar demək olar ki, dini inanclarla, adlarla bağlı olub ümumişlək sözlərə daxil olmuşlar. Alınmalara həm müəllifin dilində, həm də surətlərin dilində rast gəlirik: Allah-yarrəb- xudaya, şeytan-iblis, mələk-damdabaca, nəfs-bədnəzər, sükut-sükunət, azarlamaq-nasazlamaq, dərd-mələl, cahillik-savadsızlıq-nadanlıq-xamlıq-avam-savadsız, rumka-bakal-qədəh, fincan-stəkan, mehmanxana-qəstin, davleniya-təzyiq, təsadüfi adam-avantürüst, soldat-əsgər və s. Əlində Xosenin tərcümeyi-halı, Gözündə dünyanın *dərdi, məlalı* (6, s. 331). Sən yazırsan gözlərlə gözümə, *dərd-qəmini*, mənə sarı baxanda.... Sevdiiyim qız, görmüsənmi dünyada, İnsan olsun, *dərdi-səri* olmasın! (5, s. 101), *Allah*, balalarımı yetim qoyma, *Yarəb*, qardaşımı bəladan uzaq elə. *Xudaya*, bizimkiləri özün pənahında saxla (9, s. 368), -Yoldaş Mamedov, oğlum *qəstinin* qabağındadır (8, s. 26).

Nümunələrdən görüldüyü kimi, alınma sinonimlər qüvvətləndirmə, təkrara yer verməmək, surətlərin dilini fərqləndirmək və iç üzünü vermək məqsədilə işlənmişdir.

Evfemizmlərlə yaranan sinonimlərə yazıçı nəsr əsərlərində həm müəllif, həm də surətlərin dilində daha

* Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin sabiq doktorantı

çox yer vermişdir: keçinmək-quş kimi uçub getmək, keçinmək-ölmək-birdən getmək (qoyub qaçmaq)-yükdən azad olmaq (gölgəsizin dilində)-ömrün bağışlamaq-qırılmaq, havalanmaq-dəli olmaq-(xarablamaq)-əsəbləri pozulmaq-ağlı çaşmaq, dümdüz olmaq, qaçay-araq, axirət-o dünya, arıq olmaq-bir dəri bir sümük olmaq, evlənək-başın yığışdırmaq, Allah-Yaradan-gözə görünməz-qurban olduğum, beli qırılmaq-bədbəxtlik-evi dağılmaq... *Ey bizi yaradan*, bu sənin əlində çox asandır! Ey ulular ulusu, bəs onda məni niyə yaratmışdın? *Ey aləmlərin yaradanı*, sahibi. Qoy özüm inanım (8, s. 253), *O qurban olduğuma* ağ olanda qorxuram. Bu *yeri-göyü yaradanla* nə işin (9, s. 209), Qoçəli-uşaq havalanar. Özünə qəsd eliyər (7, s. 197). Şoşuq-Kişiliyi də müdafiyyə eləyən olmuyanda, arakəsmə eləyib boğmaq, alçaltmaq istəyəndə, adam *özünə əl qaldırır*, Suzen- Əlac *intihara* qalib (7, s. 79), Bir gün gələr göz yumub torpağa, yollara, insana *burularam yana* (4, s. 15), *Atam getdi*, məndən kiçik qardaşım *getdi*, neçə dostum, yoldşım *getdi*, bu günlərdə *uçdu getdi* anam (6, s. 12), *Ölmədi, azad oldu* (9, s. 214).

Yazıçı evfemizmdən lüzumsuz təkrarlara yer verməmək, surətlərin dilini fərqləndirmək, emosional-ekspressivlik yaratmaq və fəlsəfi düşüncələrini verməkçün istifadə etmişdir. Belə ki, yazıçı Allah əvəzinə oğlunu itirən atanın dilində *ey bizi yaradan*, *ey ulular ulusu*, *ey aləmlərin yaradanı*, ananın dilindəsə o qurban olduğum, bu *yeri-göyü yaradan* ifadələrini işlətməklə emosional hissələr yaratmağa nail olmuşdur. Yazıçı intihar anlamında Qoçəlinin dilində özünə qəsd etmək, həkim Şoşuqun dilində özünə əl qaldırmaq, Suzenin dilində intihar kəlmələrini işlətməklə surətlərin dilini fərqləndirməyə, ölmək anlamında təhkiyəçi dilində *burularam yana*, *getmək*, *uçub getmək* ifadələrini işlətməklə bədiiliyə, kölgəzislərin dilində azad olmaq ifadəsiylə ölüm haqqında fəlsəfi düşüncələrini verməyə nail olmuşdur.

F.Qoca yaradıcılığında leksik dialektizmlərdən az sayda, demək olar ki nəsr əsərlərində istifadə olunmuşdur. Bu dialektizmlərə həm təhkiyəçinin dilində, həm də yaşlı surətlərin dilində rast gəldik: *qorxmaq-bağrı partlamaq-eymənmək, xəpəng, dilo-təknə, tumanbağı-nifə. Boy, Nübar xala, niyə qorxuram. - Nə bilim, a bala, belə gündü. Dedim, eymənərsən* (8, s. 368), *Yadımdan çıxıb ki, əppəyim qurtarıb.."* (8, s. 377). *Oğula bax da... Pul qazanmaqdasna, gəlib cijisinin üstünə ki, gəl oğurluq edək* (8, s. 225).

Yazıçı dialektizmlərlə yaranan sinonimlər vasitəsilə surətlərin dilini fərqləndirmək, gülüş yaratmaq və müəyyən bölgənin şivə xüsusiyyətlərini vermək üçün istifadə etmişdir.

Fikrət Qocanın yaradıcılığında frazeoloji birləşmələrdən ibarət sinonimlər daha çoxdur. Yazıçının nəsr əsərlərində frazeoloji birləşmələrdən ibarət sinonimlik cərgələrdən həm təhkiyəçi dilində, həm də surətlərin dilində bol-bol istifadə olunmuşdur: başa düşmək-anlamaq, dili açılmaq-danışmaq, yorulmaq-əldən düşmək, tükləri biz-biz olmaq-qorxmaq, qayğısına qalmaq-başına dolanmaq, nazını çəkmək, fikrin cəmləmək-yada salmaq-düşünmək, (çaşib qalmaq)-tora ilişmək-dolaşmaq-dolaşib qalmaq-kələfin ucunu itirmək-özünü itirmək-çaşmaq, bağrı yarılmaq-qorxmaq-quruyub qalmaq- rəngi-ruhu uçmaq, sinə gərmək-dözmək, ağzına su alıb durmaq-danışmamaq-cıncırını çıxarmamaq-adamların üstünə su səpmək, hali olmaq-bilmək, yalan demək-uydurmaq, ev dolandırmaq-ev saxlamaq, ələ keçirmək-tutulmaq və s. Məmmədov *özünü itirdi. Elə çaşdığına görə də yazıq-yazıq gülümsədi* (8, s. 173). Həsənağa nə istədiyini özü də bilmirdi, *öz içində dolaşib qalmışdı, Özü demişkən, kələfin ucunu itirmişdi* (8, s. 23), Atasını görəndə *rəngi ağarır. Atası qəfilcə ondan bir söz soruşsa, özünü itirir, kəkələyir*, ayrı vaxtı bülbül kimi ötən uşaq bir cümləni düzəldincə *ölüb-dirilir. «Əşi, gözümün ağı-qarası bir uşağım var, indiyəcən hələ ona barmağımı da vurmamışam, heç üstünə də qışqırmamışam... Məni görəndə yarpaq kimi əsir* (8, s. 8). *Məsmənin rəngi ağardı. Yox, Məsmə qorxmamışdı... Yazığı gəlmişdi* (7, s. 283).

Yazıçı frazeoloji birləşmələrdən yersiz təkrara yol verməmək, dəqiqləşdirmək, fikri izah etmək, surətin daxili hiss və həyəcanını - psixoloji durumunu təsvir etmək, əsərin süjetini daha maraqlı etmək, hadisə və əhvalatları dolğun təsvir etmək məqsədilə istifadə etmişdir.

Yazıçının əsərlərində sinonimlik cərgə lorı danışq sözlər hesabına da genişlənilir: dilini qarnına qoymaq-susmaq-mumlammaq-səsini kəsmək-lal olmaq-dili qarnına girmək, gor-qəbir, dadandırmaq-vol vermək-cilovu boşaltmaq, cənginə keçirmək-qulaqlamaq-yaxalamaq, gözünün yaşı-gözünün zığı, qudurmaq-cızığından çıxmaq-tanırına təpik atmaq, saymamaq-it yerinə qoymamaq və s. *Uşaq kimi ağzını açıb qulaq asırdı, Bikə hələ nələr ola biləcəyini də deyirdi* (8, s. 10), *Nazlı- Ədə, nə ağzını ayırıb qıza tamşa eliyirsən, get samovara od at* (7, s. 38), *...elə bil Quşun yarasına toxundu. -Nəslimi kökündən kəliyəcəklər. -Sənin nəslini yox ey, a Quş bütün Azərbaycanı malalayardılar* (8, s. 175), *Elə bu vaxt Bəhrəmin zəhlmi səsi eşidildi. -Bəsdi, bəsdi, gözünün zığınu axıtma* (10, s. 372), *Bu sirdi ha... danışmaq olmaz. -Mən lal. Mumladım* (8, s. 37), *Şirin dillə danışdırır, sonra gedib ağzına gələni döşüyür* (7, s. 67-68), *-Görərsən, gəlib qulaqlayacaqlar* (8, s. 23), *Həmid tərs-tərs Xanım baxdı. -Ə, açıl başımdan! - dedi* (8, s. 340), *Yedikcə havası alındı. Sakitləşdi* (8, s. 85).

Yazıçı lorı sözlərdən surətlərin dilini fərqləndirmək, ictimai vəziyyəti təsvir etmək üçün istifadə etmişdir:

Arxaik sinonimlərdən yazıçının nəsr və nəzm əsərlərində az istifadə olunmuşdur: *Bağlama-boxça-düyünçə, papaq-börk, xudaya-pərvərdigara... Gözəl əyyam idi, gözəl çağ idi* (6, s. 22), *Düyünçə* bağlayıb qoltuğuna vurdu (8, s. 378), *Zeynəb yatmışdı. Olan-olmayanını iki boxçaya bağlayıb qoymuşdu* (3, s. 378), *Bir balaca da komam var... Mən də özümü öz evimdə özgə kimi hiss eləyəcəm, can bala, deyin ona qoy*

hövşələsini bassın, qalan ömrümü qulağı dinc yaşayım. (8, s. 52), Biri deyir rus yaxşıdı, biri deyir fars, biri də deyir türk yaxşıdır. Biri də deyir hər şeydən Başımdakı *börk* yaxşıdır. -Börk, yəni *papaq* (6, s. 204)

Həm təhkiyəçi, həm surətin dilində yer verilən arxaik sözlər nümunələrdən də görüldüyü kimi, əsərə tarixi kolorit vermək, təkrara yer verməmək, istehza yaratmaq məqsədilə işlədilmişdi.

Yazıçı hər iki janrdə yazdığı əsərlərində mütləq və nisbi, situativ və ya kontekstual, fərdi-üslubi sinonimlərə geniş yer vermişdir.

Bədii üslubda sözün işlənmə meydanı daha genişdir. Burada sinonimlər məcazi mənə qazanmış sözlər hesabına da artır: Aranı qızdırmaq üçün, Yanında *mələyirdilər*, Hər işin *ələyirdilər*, Hər sözün *bələyirdilər* (6, s. 232).

Yazıçı ikiüzlü insanların əməllərini ifadə etmək üçün yaltaqlanmaq kəlməsinin yerinə mələyirdilər, safçürük etmək anlamında ələyirdilər, yozurdular kəlməsinin əvəzinə bələyirdilər kəlməsinə işlətməklə ictimai vəziyyətin təsvirini çox gözəl vermişdir.

F.Qoca sözləri mətn daxilində, kontekstdə əlavə mənada işlədərək yeni-yeni sinonimlər yaradır: Yox ağaclar bir-biri ilə mütləq danışır. Yoxsa necə təsəlli tapar. Necə dözər? *Boğular, quruyar, çürüyər* (7, s. 269), Aslan gedəndən sonra Fatmanın dünyası *bomboş* qalmışdı. O, *xaraba* dünyanın içində bir cib telefonundan başqa heç nə yox idi. O da *susurdu, yatmışdı* (7, s. 5), Mənsur - Mən hər şey təsəvvür edərdim. Mahmudun belə *dürüst, dəqiq, dərin* düşündüyünü...yox.. Tofiq - Mən bilirdim, bir dəfə də belə *partlamışdı*. Danış oğul, qoy *ürəyin boşalsın* (7, s. 186), Nəsrinin *ixtiyarsız, əlacsız* yerışı, mavi gözlərindəki *ümitsizlik, boşluq, havasızlıq* Soltanın dizlərini titrətdi (9, s. 205).

Yazıçı ölmək sözünün sinonimi kimi boğulmaq, qurmaq, çürümək kəlmələrini verərək təsvirə rəng qatmışdır. Bomboş kəlməsinin sinonimi kimi xaraba kəlməsi məqamında doğru işlədilərək, Fatmanın iç dünyasının əyani təsvirini daha dəqiq ifadə etmiş, eyni zamanda o xaraba dünyanın içində olan telefonun çalmaması susmaq, yatmaq kəlmələri ilə əvəzlənərək yüksək bədiilik yaratamışdı.

Yazıq Vyetnam iki yerə *parçalandı*. Bir bədənin bir ürəyi, iki gözü iki yerə *mişarlandı*. *Araz* axdı iki qaşın arasından, iki gözün arasından, *Araz* axdı bir xalqın da yarasından; yaraları bərk göynədi... (6, s. 137)

Bölmək kəlməsinin sinonimi kimi parçalandı, mişarlandı kəlmələri, ayrılıq kəlməsi anlamında *Araz* sözünün sinonim kimi işlədilməsi Veytnamın taleyinin yüksək bədiiliklə dəqiq təsvirini verir.

Bədii əsərlərdə sinonim cərgə yazıçının özünün yaratdığı fərdi –üslubi sinonimlər hesabına da artır. Belə ki, “yazıçı dildəki mütləq sinonimlərdən istifadə etməklə yanaşı, özü də yeni sinonim sözlər-cərgələr yaradır» (10, s. 119-120).

Bu torpaqlar *vətən* deyil, Bizim *çörək təhnəmizdi, qaraların məzarıdı* (6, s. 250), Baxın, görün və susun, Barmaqla göstərməyin, *Qatili, can oğrusun!* (6, s. 278), *bu dünya-keçdiyim yol, o dünya-vətənimdi* (6, s. 82), *Bəzən kükrəyirəm, coşuram, Aşırım, daşırım*. Sonra *sönürəm, sinirəm, Pillə-pillə enirəm* (3, s. 124), Sonra Allah *öz zərrəsini alır*. Bədəni yetişmiş meyvə kimi, *Torpağın açılmış ağzına salır* (6, s. 17).

Yazıçı metaforalar vasitəsi ilə də yeni sinonimlər yaradır:

Sizlər uçub gəldiyiniz budağa, İndi mən də *enmişəm* (6, s. 13), Rəyasət kürsüsündə gülüb pıçıldaşdılar. Dodaqlar *çirmələndi* (6, s. 31), Canında cızıltılar *artdı*, ağırlar bütün bədəninə *cücərməyə başladı* (9, s. 99).

Yazıçı metanomiya vasitəsilə sinonim cərgəni zənginləşdir: Ölkənin bütün avaraları indi dönüb olub siyasətçi. Bu Sovet hökuməti *avaraların, havayı yeyənlərin, diplomlu kəmsavadların, yarımçıq, istedadsız sənətkarların ağzında məmə* idi... Bu *yarımçıqlar, boşboğazlar, istedadsızlar* özlərinə siyasət adlı bir məşquliyət tapmışdılar (9, s. 257), *Soyunaq bir ömrün yorğunluğunu*. Yer üzü çox çıxıb *borandan, qardan* (3, s. 22).

Hər bir bədii əsərin dəyəri sinonim cərgədən sözlərin seçilib yerində düzgün işlədilməsi ilə ölçülür. “Bunun üçün ifadələri dəyişmək lazımdır ki, eyni fikirlər eyni sözlərlə təkrar olunmasın”(1, s. 171).

F.Qoca bədii əsərlərində sinonimlərdən yerində ustalıqla istifadə etmişdir. Eyni zamanda yazıçı özünün yaratdığı fərdi-üslubi sinonimlərlə də bədii dili zənginləşdirmişdir.

Ədəbiyyat

1. Античные теории языка и стиля. ОГИЗ, М.-Л., 1936
2. Dəmirçizadə. Azərbaycan dilinin üslubiyyəti. Bakı, 1962
3. Fikrət Qoca. Seçilmiş əsərləri. III cild. Bakı, UniPrint, 2015
4. Fikrət Qoca. Seçilmiş əsərləri. IV cild. Bakı, UniPrint, 2015
5. Fikrət Qoca. Seçilmiş əsərləri. V cild. Bakı, UniPrint, 2015
6. Fikrət Qoca. Seçilmiş əsərləri. VI cild. Bakı, UniPrint, 2015
7. Fikrət Qoca. Seçilmiş əsərləri. VIII cild. Bakı, UniPrint, 2015
8. Fikrət Qoca. Seçilmiş əsərləri. IX cild. Bakı, UniPrint, 2015
9. Fikrət Qoca. Seçilmiş əsərləri. X cild. Bakı, UniPrint, 2015
10. Məhərrəmov R.C. Kitabı-Dədə Qorqudun söz xəzinəsi. Bakı: Nurlan, 2007
11. Məhərrəmov R. Sabirin satirik şeirlərinin leksikası. Bakı, “Elm”, 1968

**AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİNDƏ ƏLAVƏ KONSTRUKSIYALARIN
TƏDRİSİ PROBLEMLƏRİ**

Açar sözlər: dil, Azərbaycan dili, əlavə söz, əlavə birləşmə, əlavə cümlə, əlavə konstruksiyalar

In the article it is noted the problem of teaching of the additional words, additional mergers and additional sentences in the speech. Additional constructions hold the second position in the speech and their positions are measured by the text of the speech. Despite in literary Azerbaijan language, especially, in written form, additional constructions are used quite often, there are serious problems in the research and teaching of them.

Keywords: language, Azerbaijan language, additional word, additional merger, additional sentences, additional word, additional merger, additional sentences, teaching

Müasir Azərbaycan dilinin ən az tədqiq olunmuş sahələrindən biri sintaksisdir. Sintaksisin aktual problemlərindən olan əlavə konstruksiyalar nəinki tədqiq olunmamış, hətta onlar ara sözlər, ara cümlələrlə səhv salınmışdır. Azərbaycan dilçiliyində əlavə söz və əlavə birləşmələrə baxış indiyədək qrammatika kitablarından kənara çıxmamışdır, çox vaxt ara konstruksiyalarla qarışıq salınmışdır. Müasir ədəbi mətnlər sintaktik struktur cəhətdən müxtəlif rəngarəng konstruksiyalardan ibarət olur. Bunların içində ən çox istifadə olunanlardan biri də əsas cümlənin konkret mənasını tamamlayan və izah edən, əlavə məlumat verən və ötəri qeydlərdən ibarət olan əlavə konstruksiyalardır. Əlavə konstruksiyalar, tərkibində olduqları cümlələrin üzvləri arasındakı məntiqi-qrammatik münasibətləri kəskin şəkildə sındırır. Onların ifadə etdiyi məna cümlənin əsas mənasına ilk planda nəzərdə tutulmayan ikinci dərəcəli, az əhəmiyyətli, ya da əksinə çox əhəmiyyətli və buna görə də xüsusi nəzərə çarpan əlavə mənalara gətirir.

İlkin olaraq, Azərbaycan dilçiliyində işlənən «əlavə» terminini nəzərdən keçirməliyik. M. A. Şirəliyev və M. H. Hüseyinzadənin ümumtəhsil orta məktəbəri üçün yazdıqları dərsliyin 1950-ci il nəşrində «Cümlənin xüsusişmiş üzvləri» ümumi başlığı altında «kitab», «ara sözlər», «nida» mövzuları ilə yanaşı, «əlavələr» adlı bölmə də verilir. Dərsliyin sonrakı nəşrində «əlavələr» mövzusu kitab və ara sözlər sırasından çıxarılaraq cümlə üzvlərinə aid hissədən sonra verilir. Elmi qrammatikalarda, ali məktəb dərsliklərində də bu termin gah tək halda («əlavə»), gah da cəm halda («əlavələr») başlığa çıxarılır və haqda izahat verilir. [Sintaksis II 1972 s. 213] Müxtəlif səviyyələrdə və müxtəlif ifadələrdə izahatlar verilsə də, bu kateqoriyaya baxışın mahiyyəti fərqlənir. Azərbaycan dilçiliyində «əlavələr» haqqında ətraflı tədqiqatı professor Əlövsət Abdullayev tərəfindən aparılmış və bir sıra kitablarda bu bəhsi o yazmışdır. «əlavələr», adətən, belə izah edilir: «əlavə, bir sözdən və ya söz birləşməsindən ibarət olub, özündən əvvəlki üzvü konkretləşdirir və izah edir. O, hansı cümlə üzvünə cümlə üzvünə aid olursa, həmin üzvün də xüsusiyyətlərini daşıyır» (1, s. 213). Azərbaycan dilçiliyində «əlavə» termini bu anlamda sintaksis kitablarında sabitləşmiş və anlaşılmaqdadır. «əlavə söz», «əlavə cümlə» ifadələrində isə «əlavə» termini başqa məna daşıyır. Birinci halda bu termin rus dilindəki «приложение» termininə, ikinci halda isə rus dilindəki «вставное» termininə uyğun gəlir. Burdan aydın olur ki, dilçiliyimizdə geniş yayılmış «əlavələr»lə cümlə üzvlərinin əlavəsi ilə əlavə söz və əlavə cümlələr müxtəlif anlayışlar olmaqla, müxtəlif qrammatik kateqoriyalardır. Ancaq, bunlar arasında, xüsusən cümlə üzvlərinin əlavələri ilə bizim nəzərdə tutduğumuz əlavə sözlər arasında oxşar cəhətlər də var. Orta məktəb dərsliklərinin 1992-ci il nəşrlərinə qədər bu dərsliklərdə «əlavə sözlər» və «əlavə cümlələr» adlı başlıqlar ayrılmamışdır. Ancaq əlavə cümlələrə aid dil faktları «ara cümlələr» adı altında təqdim edilmiş və ara cümlə tipləri ilə qarışıq salınmışdır. Məsələn, orta məktəblərin 7-8-ci sinifləri üçün 1992-ci ildə nəşr edilmiş «Azərbaycan dili» dərsliyində belə bir başlıq var: «Ara sözlər və ara cümlələr». Burada ara sözlər izah edildikdən sonra yazılır: «Ara cümlələr də ara sözlər kimi, söylənilən fikrə münasibət bildirir və ya onların vasitəsilə əsas fikrə əlavə izahat verilir»; məsələn: Həsərin çəkdiyi Şirinə and verirəm – *dünyada bundan böyük and yoxdur* - Sən bu işi öz boynuna götür, bizi çıxılmaz vəziyyətdən qurtar (N.) Qəza rəisi (o, yerli Azərbaycan bəylərindən idi) əlavə izahat vermək məqsədi daşıyır. (5, 1992 s. 107). Əslində bunlar əlavə cümlələrdir və ara sözlərə, ara cümlələrə məxsus münasibət bildirmək xüsusiyyətləri yoxdur. Sözügedən dərslikdən digər nümunələri də nəzərdən keçirək: «Məktəb olimpiadasında iştirak edən şagirdlər – *bu barədə artıq məlumat vardır* – sabah şıxış edəcəklər. Ağaməcidin anası Qarınca xanım (əslində bu qadının adı Məsmə idi) Baharın qolundan bərk tutmuşdu (M.C.) Dost – dostu, necə deyərlər, dar gündə arxa olmalıdır» (s. 109). Nəzərdən keçirdiyimiz üç nümunədən yalnız biri (necə

*Bakı Dövlət Universiteti Azərbaycan dili və ədəbiyyatının tədrisi metodikası kafedrasının doktorantı

deyərlər) ara cümlədir ; digər iki nümunə isə (bu barədə artıq məlumat vardır. Əslində bu qadının adı Məsmə idi) əlavə cümlələrdir. 1959 – cu ildə nəşr olunan Azərbaycan EA – nın « Azərbaycan dilinin qrammatikası »nda ƏK-a münasibət orta məktəb dərsliklərində olduğu kimidir. EA –nın qrammatikasında müstəqil başlıqla verilən « ara cümlələr » hissəsində « Dilimizdə ara sözlər və ara söz birləşmələrindən başqa, eyni vəzifəyə malik olan ara cümlələr də vardır. Bunlar əsas cümlənin içərisində yerləşmiş müstəqil cümlələrdir. Ara cümlələr ayrılıqda müstəqil cümlələr olsalar da, vəzifə etibarı ilə ara söz və ya ara söz birləşməsi yerində işlənir» [1, s. 321]. Y.M.Seyidov ilk dəfə olaraq Azərbaycan dilçiliyində əlavə sözlərdən və cümlələrdən müstəqil mövzu kimi tədqiqat aparmışdır. O, 1958 –ci ildə çap etdirdiyi «Qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə əlaqədar olmayan sözlər» adlı kitabında əlavə cümlələr haqqında bir qədər geniş, əlavə sözlər haqqında öləri məlumat vermişdir. Y.M.Seyidov belə bir cəhəti xüsusi olaraq vurğulayaraq yazır ki, «Belə geniş yayılmalarına baxmayaraq, Azərbaycan dilçiliyində indiyə qədər bu sahədə heç bir tədqiqat işi aparılmamış, bu məsələyə aid bir məqalə belə, yazılmamışdır. Orta məktəb qrammatikalarında da bu məsələyə toxunulmamışdır» [7, 1958 s. 74]. “Sevinc Novruzova “Azərbaycan dilində əlavə söz və əlavə cümlələrin inkişaf tarixinə dair” adlı məqaləsində öləri olaraq əlavələrin inkişaf tarixinə toxunmuşdur.Məqalədə yalnız olaraq qeyd olunmuşdur ki, ƏK qrammatika kitablarında 1963-cü ildən ,orta məktəb dərsliklərində isə 1994-1995 –ci illərdən «Əlavə cümlələr və əlavə sözlər» adlı başlıqlar altında müstəqil mövzu kimi izah edilmişdir (5, s. 153-155). Y.M.Seyidov 2000-ci ildə nəşr etdirdiyi « Azərbaycan ədəbi dilində əlavə sözlər və əlavə cümlələr » adlı kitabı ƏK-a tədqiqinə həsr olunmuş ilk təcruhi kitabdır. Müəllif qeyd edir ki, «Azərbaycan ədəbi dilində, xüsusən ədəbi dilin yazılı formasında ƏK olduqca çox işlənir. Bu əsər həmin sahədə ilk təcruhedir və tam deyil. Şübhə etmirik ki, bu əsər gələcək daha geniş və dərin tədqiqatların başlanğıcı kimi qəbul ediləcəkdir» (6, s. 168).

Q.Ş.Kazımovun ali məktəblər üçün 2007-ci ildə nəşr etdirdiyi «Müasir Azərbaycan dili» (Sintaksis) dərsliyində «Əlavə sözlər və söz birləşmələri. Əlavə cümlələr» adlı başlıq ayırmışdır. Müəllif qeyd edir ki, «Ara sözləri və ara birləşmələri müəyyən qruplara ayırmaq mümkün olduğu halda, əlavə sözləri, əlavə birləşmə və cümlələri belə qruplara ayırmaq qeyri-mümkündür, çünki onların vasitəsilə cümlədə söylənilən fikri genişləndirmək, qısaltmaq, məhdudlaşdırmaq, cümlədə işlədilən bu və ya digər sözü, ifadəni, termini izah etmək, danışanın mimikasını, jestlərini təsvir etmək, zaman, məkan, mövcud situasiya haqqında məlumat vermək mümkündür» [6, s. 260-261].

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin qrammatikası. II h., Sintaksis. Bakı, 1959
2. Abdullayev Ə. “Azərbaycan dilin qrammatikası”II hissə (Sintaksis), Azərb. EA nəşri, 1959
3. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı, 1988
4. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, 1959, s. 443-454
5. Kazımov Q., Seyidov Y. Turk dili. 7-8-ci siniflər üçün dərslik. Bakı, 1994, s. 153-155.
6. Seyidov Y.M. Azərbaycan dilində əlavə sözlər və əlavə cümlələr. Bakı, 2000
7. Seyidov Y.M. Qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə əlaqədar olmayan sözlər. Xitab və ara sözlər. Bakı: ADU nəşri, 1958, s. 74
8. Современный русский язык. Синтаксис. М.: ИЗД. МГУ, 1957

AYTƏN KƏRİMLİ*

Azərbaycan, Gəncə

AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TÜRKİYƏ TÜRKÇƏSİNDƏN DAXİL OLAN SÖZLƏRİN MORFOLOJİ CƏHƏTDƏN MƏNİMSƏNİLMƏSİ

Açar sözlər: *morfoloji struktur, qrammatik uyğunlaşma, mürəkkəb söz, sintaktik birləşmələr, şəkilçi*

Understanding of the words borrowed from Turkish in Azerbaijani from the morphological point of view

In the understanding of the Turkish loan words, grammatical assimilation also play a great role. As the word assimilated to the recipient language phonetically and lexically shouldn't differ from the structure of the borrowing language as to its morphological structure. The morphological structure, root and affix unity of the words borrowed from the Turkish languages don't differ from the Azerbaijani words in any case. Nevertheless, there are such lexical units that a root or an affix, or their presence in the forming of a new word, succession of affixes differ from the Azerbaijani words.

Key words: *morphological structure, grammatical adaptation, compound word, syntactical unit, affix*

* Gəncə Dövlət Universitetinin dissertantı

Türkcədən gələn sözlərin mənimsənilməsində qrammatik uyğunlaşma da az rol oynamır. Çünki resipiyent dilə fonetik, leksik baxımdan uyğunlaşmış söz morfoloji quruluşuna görə də sözlərin dilin strukturundan fərqlənməməlidir. Məsələn ondadır ki, türkcədən gələn sözlərin morfoloji quruluşu, kök və şəkilçi tərkibi Azərbaycan dili sözlərindən heç bir halda fərqlənmir. Bu əsasən belədir. Bununla belə, elə leksik vahidlər də var ki, kök və ya şəkilçi, yaxud hər ikisinin yeni söz yaradılmasında iştirakı, onların morfoloji kontaktı, şəkilçilərin sıralanma ardıcılığı Azərbaycan dili sözlərindən fərqlənir. Məsələn, Türkiyə türkcəsində işlədilən rahatsız sözünün kök və şəkilçi tərkibi (rahatsız sözü və adlardan sifət düzəldən -sız şəkilçisi) dilimizdə işlənmə fəallığına malik kök və şəkilçi morfemlərdəndir. Ancaq ikisinin birlikdə yaratdığı leksik vahid (rahatsız) Azərbaycan dilində adət edilən morfoloji quruluş deyil (İnqilabçılar Amerika siyasətçilərini rahatsız edir; “Ədəbiyyat qəzeti”, 05.08.2017 №28 (5099), səh. 25). Başqa sözlə, leksik vahidlər türkcənin lügət tərkibindən şəkilçisiz gəldiyi kimi, şəkilçilərlə birlikdə də alınır. Belə sözlər iki formada özünü göstərir:

a) Azərbaycan dilindəki morfoloji quruluşa uyğun olanlar; önəm – önəmli (Bu cür ədəbi faktlar mənə yazmağın nə qədər önəmli olduğunu bir daha xatırladır; “Ədəbiyyat qəzeti”, 26.08.2017 №30 (5101), səh. 11), bilgisayar – bilgisayarı (Yolda-izdə bilgisayarı açmağa vaxt tapmıram; “Ədəbiyyat qəzeti”, 26.08.2017 №30 (5101), səh. 18), görən – görəvlərindən (Ədəbiyyatın da əsas görəvlərindən biri budur, “Ədəbiyyat qəzeti”, 26.08.2017 №30 (5101), səh. 18), özgür–özgürlüyün (Mən ədəbiyyatın, siyasətin və ədalətin, özgürlüyün və həmrəyliyin yanında olmasından qürur duyuram. “Ədəbiyyat qəzeti”, 26.08.2017 №30 (5101), səh. 11), bəlgə – bəlgələr (Tarixçilik də doğru bəlgələr üzərində qurulmalıdır; “Ədəbiyyat qəzeti”, 26.08.2017 №30 (5101), səh. 18).

b) Azərbaycan dilində işlənən sözlərin morfoloji quruluşuna uyğun gəlməyənlər. Belə leksik vahidlər öz növbəsində iki yerə bölünür:

- tərkibində Azərbaycan dilinə aid məhsuldar şəkilçilərin olduğu sözlər; mümkün – mümkünsüz (Onları ifadə etmək mümkünsüzdür; “Ədəbiyyat qəzeti”, 05.08.2017 №28 (5099), səh. 18), ölüm – ölümsüz (Heç kim ölümsüz deyil; “Ədəbiyyat qəzeti”, 26.08.2017 №30 (5101), səh. 18), rahat – rahatsız (İnqilabçılar Amerika siyasətçilərini rahatsız edir; “Ədəbiyyat qəzeti”, 05.08.2017 №28 (5099), səh. 25), sənət–sənətçi (Sənətçi fotoları sosial şəbəkədə paylaşdı; Reyting qəzeti”, 26.08.2017 №31 (877), səh. 8).

- tərkibində qeyri-məhsuldar şəkilçilərin iştirak etdiyi sözlər; tarixsəl (Doğru olaraq, tarixsəl bir fenomenin incələnməsində üç önəmli yanaşmanı vurğulayırsan; “Ədəbiyyat qəzeti”, 28.08.2017 №30 (5101), səh. 18), bilimsəl (Praqmatik, modern bilimsəl yanaşmalardan roman sərbəstliyindəkə çoxlu mərhələdən keçmişdir (“Ədəbiyyat qəzeti”, 26.08.2017 №30 (5101), səh. 18).

Göründüyü kimi, türkcədən gələn sözlər qrammatik cəhətdən dəyişmiş, fərqli şəkilçilər qəbul etmir (fərqli quruluşa malik olmadığı kimi). Bu səbəbdən türkcənin sözləri morfoloji quruluşunu qoruyub saxlayır. Hətta Azərbaycan dilinin ənənəvi quruluş faktı olmasa belə (məsələn: türkcədə pazarlamak – Azərbaycan dilində bazarlamaq). Bu cür yaxınlıqlar müxtəlif morfem tərkibinə malik sözlərin qrammatik cəhətdən mənimsənilməsi üçün maneə yaratmır, əksinə, dilimizin morfoloji və sintaktik strukturuna asanlıqla daxil olur. Odur ki, qrammatik cəhətdən uyğunlaşmalar birinci növbədə şəkilçilərlə, qrammatik quruluşun oxşarlığı ilə əlaqədardır. Təsadüfi deyil ki, Azərbaycan dili üçün yeni, lakin ənənəvi olmayan bəzi morfoloji quruluşlardan məmnuniyyətlə istifadə olunur: dəvətli, tanrıçıl (İnsan məhz belə bir dinə ...dəvətlidir. Tanrıçıl bir fitrətə ki, insanları bu fitrətdə yaratmış; “Ədəbiyyat qəzeti”, 05.08.2017 №28 (5099), səh. 24). Türkcədən gələn sözlər Azərbaycan dilinin bütün qrammatik və leksik şəkilçiləri ilə işlənərək yeni leksik və qrammatik mənalar əmələ gətirir: öndər – (“rəhbər”) – öndərlik, öndəri (Şairin öndərlik etdiyi divan poeziyasının ənənələri imperatorun ünvanına mədhiyyə yazmağa imkan verirdi. Divan ədəbiyyatının sadəcə təmsilçisi deyildi, həm də öndəri və ideoloqu idi; “Ədəbiyyat qəzeti”, 05.08.2017 №28 (5099), səh. 15), sınır (“sərhəd”) – sınırlarının (Biz dünyanın sınırlarının sabit olmadığını bütün varlığımızla duyuruq; “Ədəbiyyat qəzeti”, 05.08.2017 №28 (5099), səh. 18), yazar (“yazıçı”) – yazarlıq, yazarlığı (Yazarlığı özünə peşə kimi seçən insan bu seçimin maddi tərəflərini də mütləq düşünmüş, nəzərə almış olur; “Ədəbiyyat qəzeti”, 05.08.2017 №28 (5099), səh. 20), durum (“vəziyyət”) – durumların (İctimai-siyasi durumların iqtisadi vəziyyətə təsirini də ətraflı göstərir; “Ədəbiyyat qəzeti”, 05.08.2017 №28 (5099), səh. 20).

Türkcədən gələn quruluşca mürəkkəb sözlər özünəməxsus mənimsənilmə üsulları nümayiş etdirir, ya üslublaşaraq sabit birləşmələr, ifadələr əmələ gətirir, ya da Azərbaycanın öz leksik vahidi kimi lügət tərkibi ilə qaynayıb-qarışır. Uluslararası müasir türk dilində “beynəlxalq” mənasını (hər fən “millətlərarası” deməkdir, TLS, səh. 9016) ifadə edir. Leksik vahidə Azərbaycan dilində ancaq beynəlxalq miqyasda keçirilən tədbir, yığıncaq, konfransların, yaxud təşkilatların adında təsadüf edillir (Türkiyənin Türk dünyası uluslararası şeir festivalının qızıl medalına (böyük ödülnə) layiq görülmüsünüz; “Ədəbiyyat qəzeti”, 09.09.2017 № 31 (5102), səh. 24; Dünya poeziya festivalına “Mixail Eminesku Uluslararası Akademi-yası”nın prezidentinin dəvətli olaraq gedəcəkdikim “Ədəbiyyat qəzeti”, 26.08.2017 № 30 (5101), səh. 14).

Ümumiyyətlə, alınma leksik vahidlərin mənimsənilməsində quruluşca dəyişmələr az rol oynamır. Sanna Huurainen ruscadakı fransız sözlərinin morfoloji cəhətdən mənimsənilməsindən bəhs edərək yazır ki, mənbə dildə tire ilə yazılan iki vahiddən ibarət mürəkkəb fransız sözü rus dilinə keçdikdə bir sözə çevrilir: *arriere-garde*>*aryerqard* “əsas qüvvələrdən arxada gələn qoşun hissəsi”, *cache-pot*>*kaşpo* “dekorativ vaz (3, s. 55). Bu baxımdan türkcədən Azərbaycan dilinə keçən bəzi dil vahidlərindəki forma və quruluş dəyişiklikləri maraqlı doğurmaya bilmir. “Dəlil” mənasını bildirən *ipucu* sözü türkcədə təyini sözləşməsi quruluşuna malik sintaktik vahid hesab olunur (1, s.396) və ayrı yazılır: *ip ucu*. Azərbaycan dilinə keçdikdə bu və bu tipli bəzi sözlər mürəkkəb sözlər kimi işlədilir və bitişik yazılır (*ipucu*; *İpucları* görünəndə dərin qatlara işıq salınacaq; “Ədəbiyyat qəzeti”, 12.09.2017 № 29 (5100), səh. 21; Oxucuya mövzusu barədə xeyli *ipucu* verir, “525-ci qəzet”, 09.09.17 № 162 (4899), səh. 24. Bu cür sözləşməsinin resipiyent dildə mürəkkəb sözlərə çevirən əsas amil onların quruluş xüsusiyyətidir. Belə ki, Azərbaycan dilində işlənən mürəkkəb quruluşlu sözlərin müəyyən hissəsi ikinci növ təyini sözləşməsi qəlibindədir. Odur ki, quruluş yaxınlığı ikinci növ təyini sözləşməsinin mürəkkəb sözlərə çevrilməsi üçün kifayət edir.

Y. Marinova yazır ki, yad leksik vahidin sözlən dilin sözləşməsi sistemində hansı yeri tutmasından asılı olaraq, morfoloji baxımdan uyğunlaşmanın (mənimsənilməsinin) iki növü müşahidə olunur: aktiv və passiv uyğunlaşma. Aktiv uyğunlaşma zamanı həmin sözlər şəkilçilərin əlavəsi ilə yeni leksik vahidlər yaranır. Passiv uyğunlaşma zamanı onlar sözlən dildə derivasiya prosesinin məhsulu ola bilmir (2, s. 35). Ancaq türkcədən gələn sözlərdə aktivlik göstəricisi bir qədər başqa cürdür. Yəni türkcə ilə Azərbaycan dilinin sözyaradıcı vasitələri arasında ciddi fərq olmadığından morfoloji (yaxud sözləşməsi) baxımdan aktiv mənimsənilmə sözlərinin tərkib hissələrinin məruz qaldığı bəzi dəyişikliklərdə və bu kimi digər proseslərdə özünü göstərir.

Ədəbiyyat

1. Türk Lehçeleri Sözlüğü.
2. Маринова Е.В. Иноязычные слова в русской речи конца XX –начала XXI вв: проблемы освоения и функционирования. АДД. М. -2008.
3. Sanna Huurainen. Французские заимствования в русском языке (преимущественно во второй половине XX века). Joulukuu, 2005
4. “Ədəbiyyat” qəzeti, Bakı, 2017-ci il
5. “525-ci” qəzet, Bakı, 2017-ci il
6. “Reytinq” qəzeti, Bakı, 2017-ci il

RƏXŞANƏ BABAZADƏ*

Azərbaycan, Bakı

MUSTAFA ZƏRİRİN “YÜZ HƏDİS, YÜZ HEKAYƏ” ƏSƏRİNDƏ SEMANTİK ARXAİZMLƏR

Açar sözlər: *M.Zərir, “Yüz hədis, yüz hekayə”, semantik arxaizm.*

Semantic Archaizms In ‘Yuz Hadis, Yuz Hekaye’ By Mustafa Zarir

This written monument has a great significance thanks to its lexicon, as well as, phonetical, morphological, syntactical and semasiological properties. Although it is not very strong as a literary work, it is rich in Old Turkic words. The words that became archaic semantically have an important role among them. The careful research of this written monument that has a great significance for the history of Azerbaijani language is important to solve the problems on the formation of written literary language in medieval centuries.

Key words: *M.Zarir, ‘Yuz hadis, yuz hekaye’, semantic archaizm.*

XIV yüzilin II yarısından etibarən birbaşa hədis tərcümələrinə əsaslanan əsərlər ortaya çıxmağa başlamışdır. Bunlardan biri də Ərzurumlu Mustafa Zəririn “Yüz hədis, yüz hekayə” əsəridir. Dini və əxlaqi hekayələrə də yer verilən bu əsər, Kərdərli Mahmud Əlinin “Nəhcül-fəradis” (1360) əsərindən sonra türkcə yazılmış ikinci, yüz hədis toplusu kimi isə ilk əsər (4, s. 44; 46), bəzi müəlliflərə görə isə, “Nəhcül-fəradis” və “Behcətül-hədayiq”dən sonra türkcə yazılmış üçüncü hədis kitabıdır (3, s. 32; 2, s. 50).

Zəririn nəslə yazılmış bu son əsəri olduqca sadə, axıcı bir türkcə ilə yazılmışdır. Əsər istər lüğət tərkibi, istərsə də fonetik, morfoloji, sintaktik və semasioloji xüsusiyyətləri baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir. M.Zəririn dili Oğuz türkcəsinin yazı dili olaraq yavaş-yavaş standartlaşdığı dövrü ehtiva edir. Bu dövrdə

*AMEA-nın İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun elmi işçisi

Azərbaycan türkcəsi yazı dili olaraq Anadolu türkcəsindən hələ tam ayrılmamışdır. Onun dili Azərbaycan ədəbi dilinin yazılı qolunun formalaşdığı ilkin dövrlərə aid bir sıra qiymətli faktlar verir. M.Zərir Ərzurumda doğulsa da, yetkinlik çağında getdiyi Misir, Suriya mühiti, habelə Məmlük qıpçaq ədəbi dili də onun yaradıcılığına təsir göstərmişdir. M.Zərir Misirdə Oğuz türkcəsi ilə əsərlər yazılması üçün zəmin hazırlamışdır. Azərbaycan dili tarixi baxımından xüsusi əhəmiyyətə malik olan bu abidənin hərtərəfli öyrənilməsi orta əsrlərdə yazılı ədəbi dilin formalaşması ilə bağlı problemlərin həllində də müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Bədii cəhətdən o qədər də güclü olmayan bu əsər əski türkcə sözlərlə zəngindir. Onların arasında semantik cəhətdən arxaikləşən sözlər də əhəmiyyətli yer tutur. Bilindiyi kimi, semantik arxaizmlər tarixən ədəbi-bədii dilimizdə işlənən və müasir dildə öz fonetik quruluşunu saxlayaraq mənə cəhətdən dəyişikliyə uğramış leksik vahidlərdir.

Bağlu - بعلو - dustaq; *Bənüm atam qonuğı sevərdi və bağluları və əsirləri salı virürdi, qapuya gəlani məhrum göndürməzdi* (1, s. 148).

Biti / Piti - بیت - məktub; *Harunur- Rəşid bir piti yazdı, ayıtdı: ... 'Ubbad aydur: "gətürd(üm) piti sundum, Süfyan yeni ilə aldı* (1, s. 101); *'Ubbad aydur: "bu cavabları bitinüj ardına yazdılar, öjümə bıraqdılar* (1, s. 102); *Ayıtdı: "zalım tutduğı biti biz tutmazuz", didi, yanındağı kişiyə sundı. Açdılar, oqudılar xəbərini tamam eşidicək ayıtdı: "bitinüj üzərinə cavab yazuñki, ...* (1, s. 102). İndi "cadu-piti" sözündə qorunmaqdadır.

Dər- در - yığmaq, toplamaq; *Bir yılın dükəlisin bir yerə dərđi, dürlü-dürlü tonlar, altunlar, gümişlər bunlaruñ öjinə gətürdi* (1, s. 74). Mənada daralma baş vermiş, "qoparmaq, kökündən ayırmaq" (gül, meyvə) mənası qazanmışdır.

Dəril- درل - yığılmaq, yığılmaq, toplanmaq; *Ayıtdı: "gördüğümdən biri oldur ki, hər gicəsi hiç vəli qalmaz, illa dükəli, bunda dərilürlər ...* (1, s. 65); **Çağırđı**, fəryad eylədi, cümlə meymunlar bir yerə dərilidilər (1, s. 77); *Ol gicə düşümdə görürün qiyamət qopmış, xəlaiq dərilmişlər* (1, s. 115).

Diñ- دك - susmaq, səssizləşmək; *Bu ayəti oquduqdan sonra diñlədim, ağlamaq avazəsi artdı. Bir dəm keçdi diñdi* (1, s. 19). Müasir ədəbi dilimizdə tamam əks mənada – səslənmək, danışmaq mənalarında işlənməkdədir. Sadəcə dinc (nadinc, dincəlmək, dincini almaq və s.) sözünün kökündə qalmaqdadır.

Diñlən- دكلن - dincəlmək, istirahət etmək; *Hiç diñlənməzdi* (1, s. 93).

Dut- // Tut- دوت // طوت - əməl etmək, yerinə yetirmək, icra etmək; *Biz ayıtduk on beş nəsnədir, beşi oldur ki, peyğəmbərlər buyurdular dutaruz, birisi Tanrıya inanmaq, biri fəriştəhərinə inanmaq, gökdən kitablara inanmaq və biri dəxi qiyamət qopacağına inanmaq və beş dəxi oldur ki, Ya Rəsulallah, səndən gələn kişilər buyurdular, anı dutaruz* (1, s. 8); *Ayıtdı: "zalım tutduğı biti biz tutmazuz", didi, yanındağı kişiyə sundı* (1, s. 102). İndi "oruc tutmaq", "yas tutmaq", "iş tutmaq" kimi birləşmələrdə qalmaqdadır.

Düz- دوز - qoşmaq; sahmanlamaq; *Bir qazi vardı, atın düzərdi* (1, s. 153). Müasir ədəbi dilimizdə daha çox "sıralamaq" mənasında başa düşülür. İndi "düzüb-qoşmaq", "bəzəyib-düzəmək" sözlərində qalsa da, "at düzmək", "atını düzmək" ifadələri bu gün üçün artıq arxaikləşmiş sayılır.

Əglən(dir)- اكلن - durmaq, yerləşmək, qərar tutmaq, sakit olmaq; *"Nə gözəl şəhirsin başa! Əgər bənüm qövmüm bəni səndən çıxarmasalar, səndən geyri yerə hərgiz əglənməzdim, ya Məkkə!", didi. ... Məkkəyə gəldi, geyri gitmədi. Xəlq anı didilər: geyri yerə gitmədüj? Ayıtdı: bunda nicə əglənməyəyin?! Rəhmət bunda çoq, bərkət bunda çoq* (1, s. 64); *Ol vaxtdan bəri andı içdümkə, dərvəsi əgləndürməyəm və məhrum göndürməyəm"* (1, s. 141-142); *Bən səniñ kibi kişiniñ qatında əglənməzəm", - didi, bıraqdı gitdi* (1, s. 150); *Ayıtdı: "Bən varıcaq əqil çıxar bir dəm əglənməz"* (1, s. 180). İndi bəzi dialektlərdə və əyləc sözündə qalmaqdadır.

Əski - اسكى - köhnə; *Gözəl otlu yerə gəldi, əsbəbin çıxardı, əskilər geydi, sabaha dək namaz qıldı* (1, s. 49).

Əsirgə- اسيركمك - qorumaq; *Tanrı tə'ala aydur: "bu dünyada səni əsirgədüğündən ötürü bən (bu)nu 'əfv eylədim", -dir* (1, s. 60); *Ayıtdı: "Adəm rəhmətidür, yə'ni əsirgəməkdür, məqamum köñüldür"* (1, s. 179). Müasir ədəbi dilimizdə "qıymamaq, xəsislik etmək" mənalarında başa düşülür.

Gözlə- كوزله - fikir vermək, diqqət etmək, ehtiyatlı olmaq; *Eyüsin-kəmin gözlərdi* (1, s. 20); Müasir ədəbi dilimizdə "özünü gözlə!" (ehtiyatlı ol) ifadəsində qalmaqdadır.

Kişi - كئشى - şəxs, insan; *Məsələ bir kişi namaz qılsa niyyət eyləməsə ol namaz müxyər degildir* (1, s. 3); *"Hər kim bir kişi incitsə, malın alsə, bu gün halallığun diləsin ki, yarınki gün nə aqça var, nə mal vardır"* (1, s. 172) və s.

Qan(dır)- قن - doy(ur)maq; *totaqlar tutilərin Qur'an şəkəristanından qandırdı* [s.1]; İbrahim ayıtdı şol suvi ki içdüñ qandıñmı? (1, s. 5).

Qarı-qoca - قرى قوجه - ər-arvad; *Tanrı tə'ala aydur: "qaçan qarı-qoca zina eyləsələr, ikisin dəxi taşılə dəpələñ"* (1, s. 76).

Qat - قات / قات - yan, hüzur; *İbrahim aydur gitmədüim, qatında turdum* (1, s. 6); *Tanrı Tə'ala qatında peyğəmbərlər hörmətindən sonra hiç pirlər hörməti gibi görmədüm* (1, s. 26); *Bir qaç gün Musa peyğəmbər qatına gəlmədi* (1, s. 30) və s.

Qatı قَتَى – 1. bərk, sərt; *Adəmiñ Allahdan iraq olanları qatı köyüllüldəndən* (1, s. 36); 2. möhkəm, şiddətli; *qızı qaravaşlarilə qatı ‘əzab eylədi* (1, s. 140). Müasir dildə “qatı dindar”, “qatı müsəlman”, “qatı cinayətkar”, “qatı düşmən” kimi birləşmələrdə işlənməkdədir.

Qayır قَيَّرَ – yaratmaq; sayılmaq; *Bir kişi ayıtdı: “Ya rəsulallahı, gözəl, pak əsbab geymək kibir olur mu?”*. “*Ol kibir qayırmaz*” (1, s. 87).

Qıy قَى – kəsmək (kəbin, nikah); *Ol məlikün bir qızı var idi, lütfi-kamalda, hüsn-i-camalda bi-nəzir idi. Süleyman peyğəmbər anı sevdi, kəbin qıydı, müsəlman eylədi* (1, s. 138).

Qon قَوْن – dayanmaq, yerləşmək; *Məkkə ilə Mədinə arasında qondılar* (1, s. 177). İndi sadəcə quşlara aid edilir, bir də *qonaq* sözünün kökündə qalmaqdadır.

Saqła سَقَلَهُ / سَقَلَهُ – qorumaq; “*qaçankim, qulum qırq yaşına girə, üç dürlü bələdan anı saqlarım; biri dəlülikdən, biri cüzam rəncindən, biri dəxi ala tənli olmaqdan*” (1, s. 27); ... *çarə yoq, ayıtdım: “İlahi, lütfünlə bəni saqla!”*, *didüm* (1, s. 106) və s. İndi “Allah saxlasın!”, “Allah saxladı” ifadələrində bu mənə qalsa da, ədəbi dildə yerinə görə 1. dayandırmaq, hərəkətsizləşdirmək, 2. əlində tutmaq, 3. istifadə etməmək, işlətməmək, ehtiyat üçün gizlətmək və s. mənələrdə başa düşülür.

Sataş سَتَّش – dəymək, uğramaq, rast gəlmək, düşar olmaq; “*bir bəlaya sataşmış kişi bir kərim kişiyyə nə rəsmə yalvarurlarsa, ol rəsmə du‘a qılmaq qamu du‘alardan yegdür*” (1, s. 108); *Bir gün bir tağ atəgində bir yigit gördüm gəyət ağlar, zarılıq eylər, qorquya sataşmış gibi* (1, s. 110). Müasir dildə “gözü sataşmaq”, “gözünə sataşmaq” birləşmələrində sabitləşdiyini görürük.

Səgirt سَكَّرَتْ – qaçmaq; *Əgər bəyə yürüyü-yürüyü gəlürsə, aya bən səgirdü-səgirdü varurın* (1, s. 164).

Sür سُوْر – 1. sürümək; *Dutki, qiyamət qopdı, xəq nəfsə-nəfsə oldı, döndilər bir gözəl oğlanı ki, sənün bağruş parəsidi, saçından sürdilər tamuya ələtdilər (?) əsirgəməzsın* (1, s. 45); 2. sürgün etmək, uzaqlaşdırmaq; *Bən işimi fikir itmədim, cənnətdən sürdilər* (1, s. 154).

Toğ طَغ – doğulmaq; *Hər kim Kə‘bə‘i əlli kərrə tavaf itsə, günahından qurtıla, anasından toğmuş gibi ola* (1, s. 78) və s. Müasir ədəbi dilimizdə “doğurmaq” mənəsində işlənən bu söz əsərdə qayıdış növdə – “doğulmaq” mənəsində başa düşülür.

Uğra اُوْغْرَه / اُوْغْرَ – baş çəkmək, dəymək; rast gəlmək; *gidərkən yenə bir kişiyyə dəxi uğradım* (1, s. 6); *Rəsul həzrəti iki sənə qəbrə uğradı. Gördiki, ‘əzab idərlər* (1, s. 124); *Yolda nasraniyyə uğradı* (1, s. 151); *Andan keçdi, bir kişiyyə uğradı ki, əvvəlkiyərdən gözəl* (1, s. 179) və s.

Yap يَإِ / يَإِ – qurmaq, düzəltmək, tikmək; *İslam yapıubdur beş nəsnə üzərinə* (1, s. 7); *Ayıtdılar: “dəmürdən bir saray yapalum”*. *Bəs bir saray yapıdılar, üç biş arşun uzanı, biş eni* (1, s. 71).

Yemiş يَمِش – meyvə; çərəz; *yemişim otcuğazlardır* (1, s. 122). Sonradan mənəca daralma olmuş, sadəcə *qovun* mənəsində başa düşülməyə başlamışdır.

Ədəbiyyat

1. Mustafa Zərir. Yüz hədis, yüz hekayə. Süleymaniye Kütüphanesi, İzmir Kitaplığı, nr. 108 (əlyazmanın fotosurəti), 189 s.
2. Kemal Yavuz. 2. Ünite – XIV. Yüzyıl Batı Türk Edebiyatı II: Anadolu Sahası Şair ve Yazarları // XIV.-XV. Yüzyıllar Türk Edebiyatı. Anadolu Üniversitesi, 2011, s. 48-50.
3. Özkan M. Eski Anadolu Türkçesi döneminde ortaya konan tercümelemin türk dilinə etkisi // Dil ve edebiyat araştırmaları dergisi, № 3, İstanbul, 2011, s. 1-64.
4. Yıldırım Selahattin, Yılmaz Necdet. Darir Mustafa Efendi, 100 Hadis 100 Hikaye. 2. Baskı. İstanbul: Darülhadis Yay., Erkam Matbaası, 2005.

SƏBA QULİYEVA*

Azərbaycan, Bakı

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ İŞLƏNƏN REALİLƏRİN TƏSNİFATI

Açar sözlər: təsnif, reali, ingilis dili, Azərbaycan dili, xüsusi

Classification of realities in english and azerbaijani languages

The article deals with the realia – non- equivalent lexics and its classification in Azerbaijani and English language. As we know, realia in both languages bear the characteristics of the language carriers they belong to. Folk tradition, folklore, national identity, culinary, household and lifestyle live in its real language, non-equivalent lexics. These realia are divided into different groups. Having researched the ideas of different scientists’ realia classification we present our own classification.

* Azərbaycan Dillər Universitetinin dissertantı

Key words: *classification, realia, English, Azerbaijani, special*

Realilər hər bir xalqın yaratdığı, həmin xalqın dilində mövcud olan ekvivalentsiz söz və ya söz birləşmələridir. Bir xalqa, millətə, ölkəyə aid əşya anlayış və ya hadisələrin adlarıdır. Realilərin başqa dillərdə qarşılıqları yoxdur. Onlar hər bir dilin özünəməxsus xüsusiyyətləri olan sözləridir. Realilər aid olduqları sahəyə görə bölünürlər. Demək olar ki, hər bir dildə bütün istənilən sahələrə dair realilər olur. Realilərin təsnifatına dair alimlərin müxtəlif fikirləri və təsnifat növləri mövcuddur. A.Quliyeva ingilis dilindəki realilər və onların tərcümə yollarından bəhs edərkən bu təsnifatı təqdim etmişdir: 1. Başqa dildə danışan insanların praktik nitqində mövcud olmayan predmet, əşya anlayışı, situasiya bildirən söz, yaxud realilərdir. 2. Zahiri linqvistika və tərcüməşünaslıqda, məsələn, hər hansı ölkənin dövlət quruluşu, hər hansı xalqın tarixi və mədəniyyəti, konkret dilin daşıyıcısı olan dil əlaqələri nəticəsində bu dildə öz əksini tapmış müxtəlif çeşidli faktorların öyrənilməsi. 3. Sözüən normativ mənası üçün əsas kimi xidmət edən maddi mədəniyyət əşyaları. 4. Həyat və məişətin milli-spesifik xüsusiyyətlərini bildirən sözlər. 5. Orijinal mətində realizə olunan mədəni kod elementləri (1, 32).

S.Vlaxov və S. Florin həmin söz sinfini aşağıdakı dörd qrupa bölmüşdür: 1. Coğrafi və etnoqrafik realilər. 2. Folklor və mifologiyaya aid realilər. 3. Məişət realiləri. 4. İctimai və tarixi realilər (2, 150). Azərbaycan dilçisi N.Xudiyevin də realilər haqqında qiymətli tədqiqatları mövcuddur. Alim dilimizə keçən realiləri leksik-semantik cəhətdən beş qrupda cəmləşdirir: 1. Mənsub olduğu xalqın milli musiqisi ilə bağlı realilər; 2. Dini mərasimlər, adət-ənənələrə bağlı realilər. 3. Heyvandarlıqla bağlı realilər. 4. Məişətlə, geyimlə və s. bağlı olan realilər. 5. Hərbi sahələrə-sənayeyə, milli etnoslara və s. sahələrə dair realilər (3, 50).

Digər bir Rusiya dilçisi Q.D.Tomaxinin yazır: “Linqvistik ölkəşünaslıqda realilərin təsnifinin əsasını ekstralingvistik prinsip təşkil etməlidir. Bu prinsipə görə realilər coğrafi, etnoqrafik, ictimai -siyasi və s. kimi qruplaşdırmaq olar (4, 62).

Biz realilərin müxtəlif alimlər tərəfindən verilmiş bölgülərini araşdırdıqdan sonra öz bölgümüzü təqdim etdik.

Burada bir haşiyəyə çıxmaq istərdik. Bəzən alimlər onomastik vahidləri realilərin tərkibinə daxil etməzlər. Lakin biz realilərin tərkibinə onomastik vahidlərin bütün növlərini aid edirik. Çünki onomastik vahidlər hamısı xüsusi isimlərdir və hər bir dilin yalnız özünəməxsus leksik vahidlərdir. Hər hansı bir onomastik vahiddə mənsub olduğu xalqın milli mənliliyi yaşayır desək yanlışdır. Onomastik vahidlər də realilər kimi bir dildən digərinə tərcümə olunmurlar.

Dilçilikdə “ekzotik sözlər” terminindən də istifadə edilir. Realilər eyni zamanda ekzotik sözlərdir. Bir çox dilçilər realiləri ekzotik sözlər adı altında araşdırıb öyrənmişlər. V.P.Berkov müəyyən dil kollektivinə xas olan və özgə dil kollektivinə yad olan məişət hadisələrini sosial münasibət ifadə edən sözləri “ekzotizmlər” adlandırmış və ekzotizmlərə səciyyəvi xüsusiyyətlərə malik olan salamlamaları, nidaları, xitabları və s. aid etmişdir” (5, 54). Ekzotik sözlərə daha çox bədii əsərlərin tərcüməsi zamanı başqa xalqın adət ənənəsindən bəhs edərkən rast gəlinir və tərcümə ədəbiyyatı vasitəsilə yayılır. Ekzotizmlər başqa xalqın dilində işlənərkən yarandığı dilin xüsusiyyətlərini özündə saxlayır. Bu sözlər tərcümə edilmir. Bəzi alimlər ekzotik sözləri realilərin bir qrupu kimi təqdim edirlər. Lakin bu heç də doğru deyildir. Bunu söyləyən araşdırmaçılar realilərlə ekzotik sözlərin fərqli cəhətlərini göstərməkdən də yan keçirlər. Bəzən isə bunlar hamısı, realilər, lakunlar, ekzotik sözlər ekvivalentsiz leksika adı altında öyrənilir.

H. Həsənov dilimizdə işlənən ingilis ekzotizmlərinə bunları misal göstərir: Məsələn, palata, leyborit, lord, mister, ser, milord, miss, ledi, miledi, şilling, funt sterlinq, viski, sandviç, spiker və s. (6, 125).

H. Həsənov Azərbaycan dilində işlənən ekzotik sözləri 5 qrupda təsnif etmişdir. 1. İdarə və təşkilat adları; 2. pul vahidlərinin adları; 3. geyim növlərinin adları, geyim növlərinin adları, yemək və içki növlərinin adları (6, 126).

Dilçi B. Xəlilov da Azərbaycan dilindəki ekzotik sözlər haqqında araşdırma aparmışdır. “Ekzotik sözlər mənsəcə başqa dilə mənsub olub, xalqın məişətini, adət-ənənəsini, milli xüsusiyyətlərini göstərən leksik vahidlərdir” (7, 132).

N.Xuduyev ekzotizmlər haqqında yazır: “Dilçilikdə adətən “milli xarakterli sözlər deyəndə elə leksik vahidlər nəzərdə tutulur ki, bu sözlər xalqın məişətində, adət-ənənələrində yaşayan, sırf milli əşyaların, geyimlərin və s. adını ifadə edir. Dildə bu cür sözlər ekzotik leksikaya aiddir. Odur ki, ekzotizm deyəndə yalnız dilin lüğət tərkibinə daxil olan və həmin dilin aid olduğu xalq tərəfindən dərk edilən və işlənilən spesifik sözlər nəzərdə tutulur” (3, 33).

Ekzotik sözlərə verilmiş bu təriflərdən də belə görünür ki, realilərlə ekzotik sözlər arasında heç bir fərq yoxdur. Sadəcə ənənəvi Azərbaycan dilçiliyində reali yox, həmişə ekzotik söz termini işlənməmişdir. B.Xəlilov müasir Azərbaycan dilindəki ekzotik sözləri bu qruplara ayırmışdır: 1. Pul vahidlərinin adını bildirən sözlər. Məsələn: dollar (ABŞ, Kanada, Avstraliya), marka (Almaniya, Finlandiya), frank (Fransa) və s. 2. Musiqi

alətlərinin adını bildirən sözlər. Məsələn: balalayka (rus simli musiqi aləti), bandura (Ukrayna simli musiqi aləti) və s. 3. Rəqs adları bildirən sözlər. Məsələn: tərəkəmə, vağzal, nenuet (Fransız bal rəqsi), çardaş (macar xalq rəqsi), xorumi (gürcü xalq rəqsi), tanço (qədim ispan xalq rəqsi) və s.; 4. Xörək adları bildirən sözlər. Məsələn: xaş, satsivi, borş, xarço, qulyaş, dönər və s.; 5. İçki adları bildirən sözlər. Məsələn: balzam, viski, likyor, cəcə (araq) və s.; 6. Vəzifə adları bildirən sözlər. Məsələn: mer, ser, lord və s.; 7. Yerli bitki və heyvan adları bildirən sözlər. Məsələn: turac, cüyür və s.; 8. Bəzi şəxs adları bildirən sözlər. Məsələn: Hans, Con, Mamed, Ivan, Marusya və s. 9. Meyvə adları ilə bağlı olan ekzotik sözlər. Məsələn: banan, ananas, kivi və s.; 10. Geyim adları ilə bağlı olan ekzotik sözlər. Məsələn: dublyonka, frak, kimano, mini, mokrujork, çuxa, papaq, kaftan və s.; 11. Müraciət bildirən sözlər. Məsələn: ser, mister, qospodin, cənab və s.; 12. Qab-qacaq adları bildirən sözlər. Məsələn: səhənk, güyüm, həvəng-dəstə və s. 13. Yaşayış yeri, tikili adı bildirən sözlər. Məsələn: kottec, qala, minarə və s. 14. Oyun adlarını bildirən sözlər. Məsələn: kriket, qolf, dirədöymə, səkməğac, çilikağac, aşıq-aşıq oyunu və s.

Realilərin dildə əsas əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, onlar dilin təsvir imkanlarını genişləndirir, dili zənginləşdirir və aid olduğu, işləndiyi dili daha ifadəli, çevik edir. Bu və ya digər ölkəyə aid ekzotik sözlər bir və ya bir neçə dildə işlənir, sonra tərcümə vasitəsilə başqa dillərə keçir. Müxtəlif dilçilərin realilər haqqındakı araşdırmalarını öyrəndikdən sonra biz tədqiqatımızda ingilis dilindəki realiləri və onların Azərbaycan dilindəki ekvivalentlərini aşağıdakı qruplar üzrə təsnif etməyi qərara aldıq:

1. Təbiət hadisələrinin adları. Bura təbiət hadisələrinin adını aid etmək olar. Məsələn, Viktoriya-Amerikada qasırğa adı, Tornado-qasırğa, Savanna və s.

2. Bitki və heyvan adları: Gorilla, Bison, Flamingo, Orchide-orkideya, Panda-palmaya bənzər tropik bitki və s.

3. Şəhər, park, küçə, meydan adları. Məsələn. Lahıc, Şəki, Rose City, Central Park, Arlington Street və s.

4. Etnoqrafik realilər buraya qəbilə xalq, tayfa adları aiddir. Məsələn, Anglo saks, Norman, Skif, Eskimos, Alban. Bayandur, Apaçi (Şimali Amerikada yaşayan Hindu qəbiləsi), Yakut və s.

5. Folklorla və milli bayramlarla bağlı realilər. Məsələn, Novruz, Thanksgivingday (şükranlıq günü), Pascha və ya Easter (xristianların dini bayramı. İsanın çarmıxa çəkilməsindən 3 gün sonra dirilməsi münasibətilə qeyd edilir). Hər iki xalqın dilindəki müxtəlif oyun adları da bura daxil ola bilər. Məsələn, Çövkən, Kosa-kosa, Qodu-qodu, Dooking-diking, Apple bobbing (Halloween bayramında oynalınan xüsusi oyun) və s. Hər bir xalqın özünəməxsus folkloru və milli adət ənənələri olur. Folklorla aid elementlərin və milli bayram adlarının adı isə dil daşıyıcılarının dilində yaşayır.

6. Geyim realiləri. İngilis və Azərbaycan dilindəki məişət leksikasına geyim, və bəzək əşyalarının adı aid ola bilər. Məsələn, çarix, çuxa, smoking, Mokasin, sarafan, sombrero, şlyapa və s.

7. Yemək və içki realiləri. Hər bir xalqın özünəməxsusluğu ilk növbədə onun kulinariyasında yaşayır. Bu baxımdan ingilis və Azərbaycan dilindəki kulinariya elementlərinin adını özündə daşıyan realilər də hər bir xalqın milli xüsusiyyətləri ilə sıx bağlıdır. Məsələn, Sushi, Pizza, Maryini, Cin, Dushbara, Xəngək, Borş, Tonik (qazlı, alkolsuz içki), The whiskey was wise. It told secrets on itself. (London C. Martin Eden. San-Francisco, 1994, 345 p.)

8. Meyvə -tərəvəz adlarını bildirən realilər. Məsələn. kivi, Grapefruit, Banane, Mango, Broccoli, Guava, Lemon və s.

9. Ölçü və ya pul vahidlərinin adlarını bildirən realilər. Məsələn, batman, girvənkə, arşın, yard (Amerika və İngiltərə ölçü vahidi); barel-İngilis ölçü vahidi, akr-İngiltərə və Amerikada 4047 kv/m-ə bərabər ölçü vahididir, Frank-İsveçrə pul vahidi, dollar-ABŞ-ın pul vahidi; Soveren-İngiltərədə pul vahidi və s.

10. Bəzi xalq və idman oyunlarını bildirən realilər. Məsələn, cövqan, ortadaqaldı, Reqbi (XIX əsrdə İngiltərədə yaranmışdır), golf, football, croquet və s.

11. İdarə, təşkilat, və dövlət idarəetmə orqanlarının adlarını bildirən realilər. Məsələn, parliament, university, college, lyceum, rada, дума, və s.

12. Titul, rütbə, sənət, vəzifə adları. Məsələn, cowboy, clown, police, barman, molla, axund, firon, lord və s.

13. Hərbi realilər. Məsələn, çavuş, gizir, general, leytenant, mayor, legion, müşket, sergeant, bazooka (tank əleyhinə qumbara atan) və s.

14. Müxtəlif qruplaşmaların, partiya üzvlərinin, siyasi cərəyanların adları. Məsələn, musavat, liberal, radical, social democrate party, hənəfi, maliki, və s.

15. İdarə ərazi vahidləri. Məsələn, İcərişəhər, Commune, Graf, state, down town (şəhərin işgüzar hissəsi).

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, biz onomastik vahidlərin hamısını: toponimləri, hidronimləri, etnonimləri, antroponimləri və s. də realilərin tərkibinə daxil edib araşdırma obyektinə edirik ki, bu da digər tədqiqatların mövzudur.

Ümumiyyətlə, ingilis dilindəki realiləri iki qismə bölmək olar: tərcümə ədəbiyyatı vasitəsilə dilimizə keçib mənası hamı tərəfindən anlaşılan realilər. Məsələn, pasxa, likyor, dollar və s. 2. Lakin elə realilər var

ki, onlar yalnız işləndiyi əsərlə məhdudlaşır. Məsələn, Biz ovçunu hasardan keçirib *blokhauza* apardıq. Burada *blokhauz* dar sahə realilərinə aiddir.

İngilis və Azərbaycan dilinin ekvivalenti olmayan leksik vahidlərinin -realilərinin təsnifatına bir baxış etdikdən sonra tədqiqatın nəticələrini ümumiləşdirərək belə deyə bilərik ki, ingilis və Azərbaycan dilinin ekvivalenti olmayan leksikasının belə təsnifi müasir dilçiliyin, xüsusilə onun vacib bölmələrindən biri olan leksikologiyanın aparıcı istiqamətlərindən biridir. Realilər özünün spesifik xüsusiyyətləri ilə dilin zənginləşməsinə xidmət edən, dilə böyük təsir göstərən mənbələrdən biridir. Hətta ingilis dilinin müxtəlif variantlarında, Azərbaycan dilinin müxtəlif dialektlərində belə fərqli realilərin mövcud olması aşkar edilmişdir. Bu leksik təbəqənin meydana çıxmasında məhz xalqların, tarixi-mədəni gerçəkliyi dayanır.

Ədəbiyyat

1. Quliyeva A İngiliszimlər və tərcümə / A.Quliyeva; red. Q.Bayramov. Bakı: Nurlan, 2008, 92 s.
2. Влахов С., Флорин С.. Непереводимое в переводе. Реалии... М., 1970, с. 433
3. Худиев Н..Тərcümə ədəbiyyatı və ədəbi dilimiz. Bakı: 1991
4. Томахин Г.Д. Лексика с культурным компонентом значения, Журнал национальный язык в школ.1981, №1, (с.61-72)
5. Берков В.П. Вопросы двуязычной лексикографии, М, 1973.
6. Нəсənov Н. Мүасир Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: Maarif, 1988
7. Xəlilov В. Мүасир Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı, 2008
8. Заборовская А.А. Без эквивалентная лексика с национально-культурной спецификой значения в творчестве И.А.Бунина. Воронеж, 2003.
9. Болкунов А.Н. Художественная литература в периодических изданиях: опыт семантизации // Известия Саратовского университета. Серия Филология. Журналистика. Вып. № 2, 2011, с. 83.

MEHRİBAN MAHMUDOVA, ŞƏLALƏ VƏLİYEVƏ*

Azərbaycan, Bakı

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ ADYEKTİVLƏŞMİŞ İSİMLƏRİN ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *isim, mübtəda, tamamlıq, adyektivləşmə, keçid prosesi*

Characteristics adjectivization of the nouns in the Azerbaijani language.

This article is about characteristics of the nouns in the Azerbaijan language. Adjectivization is one of the transition process in speech patterns. In other words it is a kind of conversion. Conversion is a passage of speech from one to the other without any provocative means. When the noun is adjectivization it is process in the attribute and it declares of the thing. The adjectivization of nouns, in other words, is not only in the Azerbaijan language but also in other Turkish languages.

Key words: *noun, subject, object, adjectivization, transition process*

Azərbaycan dilində bütün cümlə üzvləri vəzifəsində işlənən bilən ismin əsas funksiyası əşya bildirmək, mübtəda və ya tamamlıq olmaqdır. Ancaq isim əlamətləndirici, təyinedici vasitə kimi də çıxış edə bilər. Onun bu xüsusiyyəti iki şəkildə meydana çıxır: a) hərəkətin icra zamanını, məkanını bildirir; b) əşyanın əlamət və keyfiyyətini bildirir. Birinci halda isim adverbiallaşır, ikinci halda adyektivləşir. Adyektivləşmə nitq hissələrində keçid proseslərindən biridir. Başqa sözlə o, konversiyanın bir növüdür. Konversiya sözün heç bir sözdüzəldici vasitə olmadan bir nitq hissəsindən digərinə keçməsidir. Konversiyanın müxtəlif növləri var: substantivləşmə, adyektivləşmə, pronominallaşma, verballaşma, adverbiallaşma, konyuksionlaşma və s.

Konversiya yalnız Azərbaycan dilində deyil, digər türk dillərində də öz əksini tapır. Müasir türk dilçiliyində bunu “evrişim”, yaxud “funksiya dəyişdirmə” kimi terminlərlə adlandırır və “söz növlərinin eyni zamanlı dəyişikliyə uğraması” kimi izah edirlər.

İsim adyektivləşdikdə təyin vəzifəsində işlənir və əşyanın əlamətini bildirir. Adyektivləşə bilən isimlər bəzən atributiv isimlər, onların sifətləşməsi isə atributivləşmə adlandırılır (S.Cəfərov, Y.Seyidov, N.A.Baskakov). M.Adilov və S.Bəylərovun “Azərbaycan dilində adverbiallaşmanın yolları” adlı məqaləsində də atributivləşmə terminindən sifətləşməni bildirmək üçün istifadə olunmuşdur (3). S.Cəfərov və A.Axundov isə bu fikir olmuşdur ki, atributivləşmə həm sifətləşməni, həm də zərfləşməni əhatə edir. Adyektivləşmə isə

*1. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti Xarici dillər kafedrasının baş müəllimi

2. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti İngilis dili kafedrasının baş müəllimi

daha məhdud anlayış olub, atributivləşmənin bir hissəsini təşkil edir . Ona görə də atributivləşmə termini adyektivləşmənin tam qarşılığı ola bilmir və onu adyektivləşmə yerinə işlətmək məqbul deyil.

İsmin adyektivləşməsi dilimizdə o qədər geniş yayılmışdır ki, bəzi dilçilər bunu ismin xüsusi bir kateqoriyası hesab etmişdir: “İsmin ancaq qrammatik mənasa malik olub, bilavasitə şəkli əlaməti olmayan, demək olar ki, bir kateqoriyası vardır... Bu kateqoriyada isimlərdə substantivlik və atributivlik adlanır”. N.A.Baskakov bunu bütün nitq hissələrinə aid vəzifəvi-qrammatik kateqoriya adlandırır .

Adyektivləşən isimlər məsələsi uzun müddət mübahisəli olmuşdur. Belə ki, bəzi dilçilər belə sözlərin isim olmaqdan çıxıb sifətə çevrildiyini iddia etmişlər. Məsələn, tatar dilinin tədqiqatçısı F.A.Qəniyev komeş kaşık, timer tarak birləşmələrindəki isimlərin artıq sifətə çevrildiyini təsdiqləyir. Abdulla Şərifov da 1935-ci ildə yazdığı “Qrammatika” kitabında eyni mövqedən çıxış edir, ancaq 1936-cı ildə yazdığı bir məqalədə tamamilə əks fikir ifadə edir. S.Kenesbayev də göstərir ki, bir-birinin yanında duran iki isimdən biri sifətdir . Əlbəttə ki, bəzi sözlərin adyektivləşməsindən çıxış edərək onların həm isim, həm də sifət olduğunu söyləmək düzgün deyildir, çünki bu halda eyni mənaya malik sözün müxtəlif nitq hissələrinə daxil edilmiş olur. Buraya onu da əlavə etmək lazımdır ki, isim adyektivləşdikdə, sifətləşdikdə öz qrammatik xüsusiyyətlərini tamamilə itirir.

Bəzi dilçilər isə iddia edir ki, türk dillərində isim və sifəti bir-birindən ayırmaq lazım deyil. Bu dilçilər sırasında K.Qrönbekın də adını çəkmək olar. Buna səbəb isə odur ki, dilimizdə, eləcə də digər türk dillərində sifətin müqayisə dərəcələri istisna olmaqla özünəməxsus qrammatik kateqoriyaları yoxdur. Dərəcə kateqoriyası isə sifətləri tam əhatə etmir və bu kateqoriyanın göstəriciləri sifətə müəyyən leksik mənə çaları əlavə edir. Bu da Azərbaycan dilindəki sifəti rus və digər dillərdəki sifətlərdən fərqləndirir. Çünki həmin dillərdə isimdən əvvəl gəlib onu təyin edən sifət müəyyən şəkilçilər qəbul edərək isimlə uzlaşır, həmçinin bu dillərdə sifətləri onlara bənzəyən isim və zərflərdən fərqləndirən sonluqlardan da istifadə olunur.

Adyektivləşməni sırf sintaktik xüsusiyyət hesab edənlər də vardır. Ə.Dəmirçizadə dəmir qaşık, dəmir bilək, daş ev, daş ürək kimi birləşmələrdə dəmir və daş sözlərinin isim olaraq qaldığını, sifətə çevrilmədiyini göstərir. M.Şirəliyev də eyni fikri müdafiə edir. S.Cəfərov da qeyd edir ki, dəmir qapı, qızıl saat tipli birləşmələrdə isimlər atributivləşsə də, tam sifətə çevrilir. F.Zeynalov da göstərir ki, bu tipli sözlərin rus dilinə tərcüməsindən çıxış edərək onları sifət adlandıranlar yanılırlar. Çünki həmin sözlər təklikdə sifət kimi deyil, isim kimi qavranılır. C.Cəfərov bu barədə yazır: “Bizcə, adyektivləşməni nə söz yaradıcılığının bir üsulu, nə də sırf sintaktik hadisə adlandırmaq olar, çünki birinci halda nitq hissələri ilə cümlə üzvlərini eyniləşdirmiş, ikinci halda isə nitq hissələri ilə cümlə üzvləri arasındakı münasibətə etinasızlıq göstərmiş olardıq”.

Adyektivləşən isimlərlə bağlı mübahisəli məsələlərdən biri də bu isimlərin hansı halda olmasındır. Bəzi dilçilik əsərlərində sifətləşmiş isimlərin adlıq halda olduğu qeyd olunur. M.Hüseynzadə “Müasir Azərbaycan dili. III hissə. Morfologiya” adlı kitabında ismin halları barədə məlumat verərkən adlıq halın işlənmə mövqelərindən biri kimi birinci növ təyini söz birləşməsinin birinci tərəfini göstərmişdir . Y.Seyidov da “Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfologiya” adlı kitabında adlıq hallı isimlərin təyin vəzifəsində işləndiyini yazmışdır. “Müasir Azərbaycan dili. III hissə. Sintaksis” (1981) adlı kitabda da qeyd edilmişdir ki, bu tipli birləşmələrdə hər iki tərəf adlıq halda olur. Ə.Tanrıverdi də adlıq hallı isimlərin təyin mövqeyində işləndiyini göstərir. Ancaq bu fikrə etiraz edənlər də olmuşdur. Onların fikrincə adyektivləşmiş isimlər heç bir hal şəkilçisi qəbul etmədiyindən adlıq hallı isimlərə bənzəsə də, bu yalnız zahiri oxşarıdır. İsim adyektivləşdikdə ismə məxsus qrammatik xüsusiyyətlərini itirir və sifətə məxsus xüsusiyyətlər qazanır. Bu zaman o, hallanma qabiliyyətini də itirir, ona görə də sifətləşmiş isim adlıq halda deyil, çünki hal ismə məxsus qrammatik kateqoriyadır. Burada bir məsələni yadda saxlamaq lazımdır ki, konversiya prosesində bir nitq hissəsi öz xüsusiyyətlərini saxlamaqla başqasının xüsusiyyətlərini qazanır. Yəni adyektivləşmiş isim də öz qrammatik xüsusiyyətlərini, o cümlədən hallanma qabiliyyətini tam deyil, qismən itirir. “...həmin isimlər adyektiv vəziyyətdə işləndikdə ya tamam hallana bilmir, ya da hallanma çox məhdudlaşır”.

İsimlərin adyektivləşməsi, başqa sözlə, sifətləşməsi yalnız Azərbaycan dilində deyil, digər türk dillərində də geniş yayılmışdır. F.Zeynalov yazır ki, bu xüsusiyyət qədim türk yazılı abidələrinin dilində qabarıq şəkildə özünü göstərmişdir, müasir türk dillərinin bəzilərində də çox işləkdir. Bu, türk dillərində birinci növ təyini söz birləşmələrinin ilkinliyi ilə də bağlıdır. Belə ki, bu dillərdə ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələri nisbətən sonralar meydana gəldiyindən onların məzmunu da ilk dövrlərdə birinci növ birləşmələrlə ifadə olunmuşdur. Yəni isim+isim quruluşlu birinci növ birləşmələr geniş işlənmişdir. Onların isə birinci tərəfi adyektivləşmiş isimlərdən ibarət olmuşdur. Bunun bir səbəbi də yiyəilk hal və mənsubiyyət şəkilçilərindən istifadənin qədim türk dilində indiki qədər geniş yayılmaması ilə bağlıdır.

Azərbaycan diinin qədim yazılı abidələrində bu hadisəyə az hallarda təsadüf olunur. Mövcud olan hallarda isə həmin sözlər aid olduqları əşyanın əlamətini, maddi əsasını, bənzərliyini, xassəsini ifadə edir. Ancaq müasir Azərbaycan dilində adyektivləşmə geniş yayılmış və adyektivləşən isimlər çox müxtəlif mənalar ifadə etməyə başlamışdır. Bütün isimlər adyektivləşə bilmir. Sifətləşə bilən isimlər aşağıdakılardır:

1) Maddə adları bildirən isimlər: qızıl, gümüş, daş, gil, qarğı, yun, keçə, sətın, parket, məxmər, krep-baston, parusin, trikotaj, büllur və s. Məsələn, daş hasar, taxta çarpayı, dəmir seyf, meşin çanta, metal dişlər, ipək örtük, keçə çəkmələr, sətın pencək, parket döşəmə, qədək şalvar, dəmir barmaqıq, məxmər pencək, asfalt yol, parusin şalvar, trikotaj köynək, qır səki, saman-həsir örtük, ipək qotaz, sümük muncuq, gümüş kəməv və s.;

Görəsən, Mikayılın qarğı səbətleri Xəzərəcən gedib çıxa bilərmi? (İ.Məlikzadə, “Evin kişisi”); Xəlil yun köynəklə qulaqlı papağı, bir də kağız torbanı götürdü (İ.Məlikzadə, “Küçələrə su səpmişəm”); ...elə bu yaxınlarda yaxşı bir krep-baston kostyum tikdirmişdi... (Elçin, “Dəyişmə”); ...büllur sarayın qaranlıq dəhlizindəki ilk öpüşləri... hər şey, hər şey bir-bir gəlib dururdu padşahın gözləri qabağında (Anar, “Yaxşı padşahın nağılı”); Çiçəyi qurumuş qollarıyla qucaqladı, qoybundan sümük muncuğu, belindən gümüş kəməri açıb Çiçəyə verdi (M.Süleymanlı, “Köç”).

Nümunələrin çoxluğu da təsdiqləyir ki, Azərbaycan dilində ən çox adyektivləşməyə məruz qalan isimlər maddə adı bildirənlərdir. Belə sözlər əşyanın nədən hazırlandığını, nədən hasil olduğunu bildirir .

Belə bir cəhət diqqəti cəlb edir ki, dilimizdə daş hasar, taxta çarpayı birləşmələri ilə yanaşı daşdan hasar, taxtadan çarpayı ifadələri də işlənə bilir. Dilçilikdə, xüsusən Azərbaycan dilçiliyində geniş yayılmış bir fikir şəkilsiz birləşmələrin daha qədimliyidir, yəni inkişaf şəkilsizlikdən şəkilsizliyə doğru getmişdir. Ancaq Y.Seyidovun da haqlı olaraq yazdığı kimi burada həmin prosesin əksi baş vermişdir. O, daş divar nümunəsində inkişafın istiqamətini belə göstərir: daşdan düzəldilmiş divar → daşdan divar → daş divar. Burada fikrin konkretədən mücərrədə doğru inkişafı getmişdir . Deməli, maddə adı bildirən isimlərin adyektivləşmənin səbəbi tarixən eyni mənanı ifadə edən birləşmələrdəki fəli sifətin və çıxışlıq hal şəkilsizinin itməsi olmuşdur.

Ancaq bu heç də o demək deyil ki, Azərbaycan dilinin qədim dövrlərində maddə adı bildirən isimlərin adyektivləşməsinə təsadüf olunmur. Belə adyektivləşmə “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində də geniş yayılmışdır. Məsələn, altun axça, ipək xalça, qıl sicim və s. Müasir türk dillərinin əksəriyyətində də bu qrupa daxil olan isimlərin adyektivləşməsi geniş yayılmışdır, məs.: altın ay “qızıl ay” (karaim), taş köpür “daş köpür” (qaraçay-balkar) .

2) İctimai vəziyyət, vəzifə, rütbə, qohumluq bildirən isimlər: qonşu, ər, arvad, əmisi oğlu, oğlu, sədr, mayor, baba, qaynata və s. Məsələn, əmisi Fərrux, atası Xəlil, əri Qəzənfər, dostun Firuz, arvadı Sənəm, anası Narinc və s.;

Qaçay inanırdı ki, mayor Sahibov onu bu vəziyyətdə görsə, acıqlanar (İ.Məlikzadə, “Evin kişisi”); Arvadı Ayişə xala bu xəbərə dözə bilmədi, öldü, el yığılıb dəfn elədi, el də deyəndə, beş-altı qocaydı, bir də arvadlar, yığışib Ayişə xalanın üstündə davacıl ağıladılar (M.Süleymanlı, “Şanapipik”); Professor Dövlətov necədir, doktor? (İ.Məlikzadə, “Küçələrə su səpmişəm”); Yəznə Qədərə xəbər getdi, Qədir “Jiquili”də özünü çatdırdı həyətə (İ.Məlikzadə, “Şəhli çəmənlərin işığı”).

Bu sözlər aid olduqları şəxsi mənəb, rütbə, elmi dərəcə, vəzifə etibarilə, eləcə də qohumluq və ya qonşuluq cəhətdən təyin edir .

3) Dini ləqəb və ya rütbə bildirən isimlər: molla, axund, hacı, məşədi, kərbəlayı və s. Məsələn, Molla Vəli hündür bir təpənin başına çıxıb üzü doluya qarşı zil səsiylə əzan çəkirdi ki, dolunu qaytarsın (M.Süleymanlı); Sonra Məmmədəğagil hay-küylə sapı yuxarı dartırdı və manatlıq molla Süleymanın yekə, çopur burnunun qabağından dama qalxırdı (Elçin, “Bir görüşün tarixəsi”).

4) Milliyyət anlayışı bildirən isimlər: türkmən, türk, gürcü. Məsələn, Türkmən Ata papağını çıxartmışdı, astaca-astaca başı buğlanırdı (M.Süleymanlı, “Ot”); İndi Koroğlu yadına düşəndə Qaçay əsgərlikdəki türkmən dostu Nurmurad Çarıyevi xatırladı (İ.Məlikzadə, “Evin kişisi”); Kirvəsi türk Uğurlu demiş, taxt arabasının dörd təkəri olduğu kimi dörd də əli vardı, daşlı yollarda əli üstə yeriyirdi, hələ ki (M.Süleymanlı); Yadımdadı o vaxt mən bir gürcü dostumu xatırladım (M.Süleymanlı, “Ömürdən qıraqda”).

5) Şəxsin doğulduğu şəhəri, kəndi və s. bildirən isimlər: qaraköylü, daştəpəli və s. Məsələn, Qaraköylü Ağ Ayna vardı, o vaxtların loğmanıydı, yanına apardıq (M.Süleymanlı, “Şanapipik”); Daştəpəli dükənçi Mətinin apardığı məktublardan biri də buydu (M.Süleymanlı); Bir uca dağın başında bir gözəlin gözləri uzaqlara dikiləcək, əhd-peymanına inandığı bir şəhərli oğlanın yolunu gözləyəcək o (İ.Məlikzadə, “Gümüşgöl əfsanəsi”).

6) Peşə-sənət anlayışı bildirən isimlər: naxırçı, işıqçı, dükənçi, rəqqas, probab, həkim, rəssam, xanəndə, bəna, şofer, bəstəkar, şair, dialektoloq, nasir, alim, müxbirimiz, yazıçı, tədqiqatçı və s. Məsələn, bəna Həmid, naxırçı Süleyman, doktor Cəfərzadə, müəllimi Məmməd Qaya, şofer Piri, zərgər Ələşraf, nasir Dərə Düzov, alim Qarın Quliyev, müxbirimiz Yazı Pozuyev, yazıçı Tez-Ton, tədqiqatçı Səf Səfəyev və s.

Məsələn, Elə bil bu qamçı Ağ Qulunun oğluna dəyirdi, Toğrulu gözləməyib, probab Hasana ərə gedən Fatmaya dəyirdi, mədəniyyət evinin müdirinə dəyirdi (M.Süleymanlı, “Şanapipik”), Xanəndə Cahidi tanıdırsan? (İ.Məlikzadə, “Evin kişisi”); Dialektoloq İsgəndər Abışov bu fokusa sidq ürəkədən heyətlənib... (Elçin, “Şuşaya duman gəlib”); Qoşqar evindən Ozan Göycə çıxdı, Qarakəllələrdən Ağ Ozan çıxdı (M.Süleymanlı, “Köç”).

7) Heyvan adları bildirən isimlər: qurbağa, porsuq, qurd və s. Məsələn, Bəlkə elə belə də işləyim əsəri... Qurbağa adam (M.Süleymanlı, "Ömürdən qıraqda"); Haqqına buna Porsuq Piri deyirlər. Porsuğa oxşayır yazıq (İ.Məlikzadə, "Quyu"); Qurd Qurtan tülkünün atasıydı, bir şey bilməsə, bu boyda evini-eşiyini atıb getməzdə (M.Süleymanlı, "Köç"). Yuxarıdakı qruplara daxil olmayan bəzi isimlər də sifətləşə bilər. Məsələn, Şeytan Bəkir dayanıb dünyaya tamaşa eləyirdi (M.Süleymanlı, "Şeytan").

Sintaksisə dair yazılmış tədqiqatlarda birinci tərəfi isimlə ifadə olunmuş birinci növ təyini söz birləşmələri haqqında söhbət açılır və bu tipli birləşmələrin növləri göstərilir. Belə birləşmələrdə birinci tərəf sifətləşməyə məruz qaldığından onların növlərini müəyyənləşdirməyin adyektivləşməni öyrənmək üçün əhəmiyyəti vardır. "Müasir Azərbaycan dili. III hissə. Sintaksis" (1981) adlı kitabda verilən məna variantları yuxarıda qeyd etdiklərimizə yaxındır, ancaq burada yuxarıda qeyd edilməmiş növlərə də rast gəlirik. Məsələn, birinci tərəfi insan adı bildirən xüsusi isimlə və ya insan məfhumu ifadə edən ümumi isimlə, ikinci tərəfi isə mənəb, rütbə, qohumluq bildirən ümumi isimlə ifadə olunan birləşmələr. Bu tipdə olan birləşmələrin də birinci növ təyini söz birləşməsi olmasından çıxış edərək və onların birinci tərəfinin yalnız adyektivləşmiş isimlə ifadə oluna biləcəyini nəzərə alaraq bunları da adyektivləşməyə nümunə göstərmək olar: Həmidə xala. Məsələn, Qonşu Dilşad xala gəldi (Anar, "Bayram həsrətində"); Şövkət xanım sanki gətirdiyi böyük nimçənin ağırlığı altında balacalanmış, yerə keçmişdi (Anar, "Taksi və vaxt"); İki, bir-birindən seçilməyən ağsaqqal kişi Çiçəkbəyim qarının yanında diz çökmüşdülər (M.Süleymanlı, "Köç"); Məsələ burasında idi ki, Kərim kişi pensiyaya çıxdığı vaxtdan ta indiyə kimi, yəni on beş ildən bəri yaydan başqa, qalan aylarda da hər gün, uzaq başı iki gündən bir Bilgəhdəki bağına gedirdi... (Elçin, "Qış nağılı"); Əliabbas kişi sağ əlində tutduğu tiyəsi qanlı baltaya baxdı... (Elçin, "Talvar"); Molla əmi, bir "tərəkəmə" də çal! (M.Süleymanlı). Digər bir variantda isə birinci tərəf hörmət bildirən və ya rəsmi ləqəb ifadə edən sözlərdən ibarət olur. Məsələn, Yoldaş gənc müəllif Dərə Düzovun "Əl əli yuyar, əl də üzü" romanının əsas və başlıca məziyyəti ondan ibarətdir ki, bu əsər... çiy əsər deyil (Anar, "Molla Nəsrəddin-66"); Mən iştah dərmanıyam, vətəndaş sərnəşinlər (M.Süleymanlı, "Dəyirman"); Vətəndaş sərnəşinlər, yoldaş gedərgilər, bunnan sonra sağlıqlar kəsilir, müəllim sağlıq deyir (M.Süleymanlı, "Dəyirman"); Yoldaş aqronom, başım haqqı kənddə nəyə var! (M.Süleymanlı, "Armut ağacının nağılı"); İstədi yoldaş Səlimə ağızından çıxanı desin, amma yoldaş Səlimin böyük qulluqda işləyən qayını barmağını silkələyə-silkələyə Muradın gözlərinin önünə gəldi (M.Süleymanlı, "Qar").

Adyektivləşmənin ismin həqiqi və ya məcazi mənalı olmasına və quruluşca növünə münasibəti. Adyektivləşən isimlər həqiqi və ya məcazi mənada işlənməsinə görə fərqlənir. Bəzi isimlər yalnız həqiqi mənaları, bəziləri həm həqiqi, həm də məcazi mənaları, bəziləri isə yalnız məcazi mənaları əsasında adyektivləşir. Bəzi müəlliflər, yanlış olaraq, məcazi mənada işlənmiş isimlərin adyektivləşərkən tamamilə sifətə çevrildiyini, həqiqi mənalı isimlərin isə isim olaraq qaldığını göstərirlər. Ümumiyyətlə, məcazi mənalı isimlərdə adyektivləşmə dərəcəsi həqiqi mənalı isimlərdən daha üstündür. Lakin həqiqi məna əsasında adyektivləşən isimlər sayca çoxluq təşkil edir və daha çox məna qrupunu əhatə edə bilər.

1) Yalnız həqiqi mənaları əsasında sifətləşən isimlər: cütçü, aşıq, əmisi oğlu, çoban, brezent, meşin və s. Məsələn, Tarım çəkilməmiş brezent örtüyün ucundan tutub qaldırdı (İ.Məlikzadə, "Evin kişisi"); Uşaqlar aşıq Rəfinin sazının səsinə, dəyirmançının bıçağının səsinə, kəsilən toğluların qanına, bişən kababların iyinə yığıb gəndən-gənə çağırırdılar (M.Süleymanlı, "Dəyirman"); Zolaq-zolaq təzə köynəyini yoldan ötənlərə göstərirmiş kimi yun kurtkasının bütün düymələrini açmışdı (İ.Məlikzadə, "Evin kişisi"); Bu il mədəniyyətimizin nailiyyətləri sırasında gənc bəstəkar Yusifovun yeni baletini də qeyd etmək olar.

Nümunələrdən də göründüyü kimi, belə sözlər, əsasən, ictimai vəziyyət, milliyyət, peşə-sənət və maddə anlayışları bildirir.

2) Həm məcazi, həm də həqiqi mənaları əsasında sifətləşən isimlər: qızıl, daş, taxta, dəmir, ipək və s.

a) Həqiqi mənaları əsasında: qızıl pul, daş ev və s.;

Amma bu qızıl dişlər onun güclü, sağlam görkəmiylə heç uyuşmadı (M.Süleymanlı, "Duzsuzluq"); Eşşək də mürğüdən indi ayıldı, daş döşəmədə ayağının birini götürüb birini qoydu (M.Süleymanlı, "Ot"), Qamətini şax tutub qırmızı rəngli taxta qapını açdı. (İ.Məlikzadə, "Evin kişisi"), Dəmir darvazanın qənsərində dayanıb binanın örtülü pəncərələrinə göz gəzdirdi (İ.Məlikzadə, "Küçələrə su səpmişəm"); ...nə boş şüşələr var idi (hamısı qapı-qapı gəzən butulkaalanda), nə açılıb-yığılan çarpayı, nə ayağından iplə dəmir barmaqlığa bağlanmış xoruz və yaxud toyuq, nə paltar sərmək üçün zivə, nə də başqa bir şey (Elçin, "Dəyişmə").

b) Məcəzi mənaları əsasında: Çaxçaxın dibində oturanlar bir-birinə sarı əyildilər, him-cimlə qızıl oğlanları göstərdilər (M.Süleymanlı, "Dəyirman"); Bəs kövrək, büllur Bənövşə bu ağrıya, əzaba necə dözəcək?.. (İ.Məlikzadə, "Gümüşgöl əfsanəsi").

Bu qrupa daxil olan isimlər daha çox maddə adları ifadə edir.

3) Yalnız məcazi mənaları əsasında sifətləşən isimlərdir.

**DETEKTİV ƏSƏRLƏRİN DİLİNDƏ ƏDATLARLA FORMALAŞAN SÖZ-CÜMLƏLƏRİN
İŞLƏNMƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

Açar sözlər: *söz-cümlə, detektiv əsər, sual-cavab, təsdiq, inkar*

Characteristics of word-sentence in the language of detective works

Word sentences are widely used in speech question and answer. Various and rich structural-semantic types of word-by-word are used in detective works, because this works are more dependening on the real world. The word-sentences are expressing with some affirmation and denial particle, modal words and some exclamation. A group of word sentences consists of auxiliary verb. Auxiliary verb in the second part of the sentence are accompanied by salutation. The third group sentence are formed with affirmation and denial particle. Word sentences in series and formed by various means of expression are used in detective works. Some word-sentences are component of an independent clause and a dependent clause, or replaces the whole a dependent clause compound sentence.

Key words: *word-sentence, detective work, question and answer, affirmation, denial*

Detektiv əsərlər Azərbaycan ədəbiyyatında yenidir. Keçən əsrin ortalarından bu mövzuda əsərlərin yazılmasına baxmayaraq, ona kütləvi şəkildə müraciət son dövrlərdə özünü göstərir. Buna görə də mövzu cəhətdən olduğu kimi, dil baxımdan da hələlik tam formalaşmış sahə olduğunu iddia etmək olmaz. Buna baxmayaraq, bu əsərlərin dili Azərbaycan dilidir və tam cilalanmasa da, dilimizin imkanlarını özündə əks etdirir.

Detektiv əsərlərin dilinin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır; həm leksik, həm qrammatik, həm də üslubi özəllikləri vardır. Fərdi xüsusiyyətlər daha çox leksik layda göstərsə də, qrammatik qatda da özəl xüsusiyyətlər vardır. Burada qrammatik xüsusiyyətlərdən biri söz-cümlələrin işlədilməsində özünü göstərən zəngin struktur-semantik cəhətlərdir.

Söz-cümlələrdən bəhs edən əsərlərdə onların bəzi ədat, modal söz və nidalarla ifadə olunduğu haqqında məlumat verilir, onların bütöv və yarımçıq növləri qeyd olunur. Bu köməkçi nitq hissələri sualda olan gerçəklik faktını potensial şəkildə özündə ehtiva edib həm də ona modal münasibəti də ifadə edir.

Söz-cümlələr intonasiya və mətnin köməyi ilə formalaşır. İntonasiya predikativliyi təmin edir, söz-cümlələrin modal mənasının müəyyənləşməsinə kömək edir. Bu sahədə mətnin də böyük rolu vardır, Mətnin şəraiti olmadan söz-cümlələr vasitəsilə danışan şəxsin nəyi nəzərdə tutduğunu başa düşmək olmaz(5:209). Bu tip cümlələr, bir qayda olaraq, sual-cavab nitqində təzahür edir; bu zaman onlar, xüsusən, müvafiq cavabı ümumi, yaxud mücərrəd şəkildə ifadə edərək, fikri ya təsdiq, ya da inkar edir, ona müxtəlif modal münasibəti bildirir, yaxud emosional-ekspressiv çalar verir.

Söz-cümlələr işlənmə yeri və məqsədindən asılı olaraq, müxtəlif formalarda təzahür edir. Bu, həmin konstruksiyaların işlədilmə məqsədi, istifadə məqamı və nitq şəraiti ilə bağlıdır.

Detektiv əsərlərin dilində rast gəldiyimiz söz-cümlələrin böyük çoxluğunu təsdiq və inkar ədatları ilə ifadə olunanları təşkil edir. Belə ki, “*bəli, hə, yox, xeyr, heç*” ədatları hər hansı sual cümləsinin cavabı kimi meydana çıxaraq, lakonik, qısa, eyni zamanda ekspressiv şəkildə cavab fikri ifadə edir. Bu ədatların cavab cümləsi kimi meydana çıxması əsas etibarilə iki şəkildə olur.

Ədatlar bütöv, yaxud müvafiq yarımçıq cümlə daxilində işlənərək, daha çox ekspressiyanın yaranmasına, fikrin qətiyyətli ifadə edilməsinə xidmət edir. Bu halda onları, təbii ki, söz-cümlə hesab etmək olmaz, ona görə ki, bu ədatlar məlum cümlənin içərisində işlənir və cavab cümləsinin özündə ifadə olunmuş fikrin təsdiq və ya inkarını qüvvətləndirir. Məsələn: *Mən mütləq Bakıya qayıtmalıyam? –Bəli, elə indi sən Bakıya qayıtmalısan* (C.Əmirov.”Brilyant məsələsi”).

Lakin bu tip cümlələrin yarımçıq forması daha çox işləkdir; belə cavablarda daha çox məna yükünə malik olan cümlə üzvü iştirak edir və yenə də ədat əvvəlki nümunədə olduğu kimi, oradakı fikrin qüvvətləndirilməsinə xidmət edir. Məsələn: *Sən buraya axşamlar gəlirsən? –Hə, ancaq axşamlar* (Ə.Azayev. “İstintaq sirri”).

Ədat bütöv cümləyə və ya cümlənin hər hansı bir üzvünə aid olub, onun mənasını qüvvətləndirməyə xidmət edir, lakin təsdiq və inkar ədatları modal münasibəti də ifadə edir. Ədatların ümumi şəkildə potensial təsdiq və ya inkar məzmununu ifadə etməsi, xüsusən, sual-cavab nitqində müvafiq məzmunun qüvvətlənməsində iştirakı əsas hissənin olmadığı şəraitdə də cümlə məzmununu ifadə edə bilər. Ədatların söz-cümlə funksiyasında işlədilməsi müxtəlif formalarla müşayiət olunur.

* Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC) Azərbaycan dili kafedrasının baş müəllimi

Ədat təkcə işlənir və bütünlükdə cavab cümləsini əvəz edir; bu zaman sualda verilən fikir ya təsdiq, ya da inkar olunur Məsələn: *Deməli, Seymurla tanış deyilsən? –Yox!* (E.Elatlı.”Bakıdan gələn xəfiyyə”);

Bəzən təsdiq və ya inkar ədati söz-cümlə funksiyasında işlənməyə onə qüvvətləndirici “*da, də*” ədati da qoşulur. Məsələn: *Bir sağlıq de, içək. –Hə də* (Ə.Azayev.”İstintaq sirri”); *Fermer təsərrüfatında işləyir? –Hə də* (Varis.”Bir ovuc torpaq”).

Təsdiq və inkar ədatlarından başqa, bəzi ədatların iştirakı ilə formalaşan elə cümlələr vardır ki, ilk baxışda onlar söz-cümlə təsiri bağışlasa da, əslində onları üzvlənən cümlə kimi izah etmək lazımdır, çünki onlarla birlikdə işlənərək ədata oxşayan söz ədat deyil. Məsələn: *Sən də onun cavabını verdin? –Bəs necə? Səzdə şir ürəyi varmı? –Necə məğər?* (C.Əmirov.”Brilyant məsələsi”).

Birinci cümlədə “*bəs*”, ikinci cümlədə “*məğər*” sual ədatı “*necə*” sözü ilə işlənərək cümləni formalaşdırmışdır. Hər iki cümlədə işlənmiş “*necə*” sözü, cümlələrin ümumi məzmunundan görüldüyü kimi, ədat deyil, sual əvəzliyidir. Məlumdur ki, müasir Azərbaycan dilində “*necə*” qüvvətləndirici ədatı vardır və bir çox hallarda bu ədatla eyni fonetik tərkibli sual əvəzliyi ayırd etmək çətin olur. Bu konstruksiyalarda da “*necə*” sözünün sual əvəzliyi və ya qüvvətləndirici ədat olması arasında ciddi ayırıcılıq olmasa da, ümumi məzmunundan və sualdakı məzmununa verilən cavabdan onun sual əvəzliyi olduğu məlum olur. Birinci cümlədə “*Bəs necə olmalı idi?*” kimi də düşünülüb bərpə edilə bilər.

İkinci cümlədə isə “*necə*” sözü hətta “*nə cür?*” sözü ilə əvəz oluna bilər, yaxud “*Niyə elə deyirsiniz?*” kimi də düşünmək olar. Bu konstruksiyalarda meydana çıxan çətinlik onunla bağlıdır ki, suala təsdiq və ya inkar cavabı gəlmir, əksinə, sualı sual qarşılayır. Burada həm ədat, həm də sual əvəzliyinin işlənməsi onlardakı sual məzmununu qüvvətləndirməyə, ekspressiya yaratmağa xidmət edir. Həmin sual əvəzliyi hər iki cümlədə cümlə üzvü funksiyasını yerinə yetirir, ona görə də həmin konstruksiyalar söz-cümlə deyil, üzvlənən, həm də elliptip formaya malik cümlələrdir.

Bəzən elə hallar da olur ki, ədatdan ibarət olan söz-cümlə kimi təkrar şəklində işlənilir. Bu isə danışanın emosional vəziyyəti, ifadə etdiyi fakta münasibəti ilə bilavasitə bağlıdır. Belə ki, həyəcan, əsəbi, hətta sevinc halında ədat təkrarlanır və bu zaman cavab verən fikrini daha da qüvvətli şəkildə ifadə etmiş olur.... **Sitat ver...** Vəziyyətdən asılı olaraq, ədat iki, hətta üç dəfə təkrar edilə bilər. Onu da demək lazımdır ki, xüsusən inkar ədatının bu vəziyyətdə təkrarlanması müşahidə olunur. Məsələn: *Bəlkə səni də aparım dolma yeməyə? –Yox. .yox!* (Varis.”Bir ovuc torpaq”); *Aliyə nifrətlə üç dəfə təkrar etdi: --Yox...yox...yox!..* (C.Əmirov.”Brilyant məsələsi”).

Birinci nümunədə cavab verənin həyəcanlı, lakin müsbət rəsmiyyəti ifadə olunmuşdur; bu, adi danışığ faktı kimi də qeyd edilə bilər. Lakin ikinci cümlədə müəllif üç dəfə təkrarlanan söz-cümlənin işlədilməsinin səbəbini, bir növ, vermişdir; söz-cümlədən əvvəl müəllif cavabın nifrət xarakterli olduğunu xatırladır. Bu zaman hətta “*yox*” sözünü bir dəfə deməklə də kifayətlənmək olardı, lakin müəllif həmin mənzərənin özünü canlandırmağa və emosional-ekspressiv çaları daha güclü verməyə çalışmışdır.

Bəzi hallarda “*heç*” inkar ədatının iştirakı ilə formalaşan leksik səviyyəli sözlər də həmin məqamda işlənilir. Məlumdur ki, dilimizdə “*heç kim, heç nə, heç bir, heç kəs*” kimi qeyri-müəyyən əvəzliliklər vardır. Bunların birinci komponenti bu gün dilimizdə müstəqil leksik-semantik vahid kimi, demək olar ki, işlənmir. Göstərilən mürəkkəb əvəzliliklərin dilimizdə mövcudluğu və leksik məna ifadə etməsi birinci komponentin tarixən müstəqil leksik vahid olması ilə bağlıdır. Hətta bu gün dilimizdə “*kəs*” sözünün özü də insan anlamında müstəqil, ayrılıqda işləliyə malik deyil; ona yalnız başqa sözlərlə birlikdə rast gəlmək mümkündür: *imtahana hazırlaşan kəs* və s. bu kimi.

Cual-cavab nitqində qeyd edilən sözlərin işlədilməsi onların söz-cümlə olmasına imkan vermir. Belə ki, qeyri-müəyyən əvəzlik kimi onlar leksik məna daşıyır və cümlə üzvü funksiyasını həyata keçirir. Məsələn: *Siz Allah, sizə nə olub? –Heç nə.* (Ə.Azayev.”İstintaq sirri”).

Əslində “*heç nə*” sözü “*heç nə olmayıb*” ifadəsinin qısaldılmış, elliptik formasıdır. Burada cümlənin feillə ifadə olunan xəbəri işlədilməmiş və nəticədə mübtədadan ibarət yarımçıq cümlə formalaşmışdır.

Onu da deyək ki, bu tip cümlələrə oxşayan elə konstruksiyalar var ki, onlar tam halda söz-cümlə kimi izah oluna bilməz. Belə ki, bu cümlələrdə cavab yerində olan və xitaba oxşayan söz və ifadələr əslində mübtədə funksiyasında çıxış edir. Məsələn: *Paşa soruşdu: Aygün bişirəcək? Zaur güliümsədi: --Yox, Nigar.* (Varis.”Bir ovuc torpaq”)

İlk baxışda elə görünə bilər ki, burada cavab cümləsi söz-cümlədən və ona aid olan xitabdan ibarətdir. Lakin sual cümləsi ilə əlaqəsi göstərir ki, “*Nigar*” sözü xitab deyil, yəni müraciətlə olunan şəxsin adı deyil. Belə ki, burada müraciətdən cavab verilən şəxs Zaurdur, çünki sualı verən və cavab gözləyəndür. Əslində cavab konstruksiyasında iki cümlənin semantikasını daşıyan ifadə vardır; birinci halda “*yox*” ədatı verilən sualdakı fikri inkar edir və bu halda məhz söz-cümlə funksiyasını yerinə yetirir. Bununla da lazım gələn fikir bitmiş olur. Burada hətta ikinci hissəni atmaq olar və bununla da suala normal cavab meydana çıxmış olar.

Konstruksiyanın ikinci komponenti (*Nigar*) isə yarımçıq cümlə səviyyəsindədir; belə ki, Buradakı “*Nigar*” sözü cavab cümləsində ikinci informasiyanın verən cümlənin mübtədə funksiyasını yerini yetirir və hətta həmin

cümləni bütöv cümləyə çevirmək də çətin deyil: *Nigar bəşirəcək*. Bu isə göstərir ki, əslində burada inkar ədatı növbəti hissədə verilmiş fikirdə olası inkar məzmununu qüvvətləndirməyə xidmət etmir, əksinə, özü ayrılıqda müstəqil fikir ifadə edən cümlədir. Bu cümlədəki fikir söz-cümlədə ifadə olunmuş fikrin davamıdır. Deməli cavab konstruksiyası iki müxtəlif cümlədən ibarətdir ki, birincisi söz-cümlə, ikincisi yarımçıq cümlədir.

Bu tip konstruksiyalarda bəzən ikinci cümlə elə olur ki, onun işlədilməsi daha çox fakültetiv xarakter daşıyır; onu işlətmək də olar, işlətməmək də. Yuxarıda verdiyimiz nümunədə sualın qoyuluşu elədir ki, dəqiq cavab lazım gəlir; ona görə də söz-cümlədən sonra işi görəcək subyektin adının açıqlanmasına ehtiyac hiss olunur. Aşağıda verəcəyimiz nümunədə isə subyektin adının çəkilməsi ciddi tələb kimi qarşıda durmur. Məsələn: *Niyə belə tez, Qambay Fərhadoviç? –Heç! Çox qalmaq istəmirəm* (E.Elatlı. “Bakıdan gələn xəfiyyə”).

Növbəti verəcəyimiz nümunədəki cavab konstruksiyasında isə söz-cümlədən sonra ikinci cümlənin işlədilməsinə nəinki tələb yoxdur, hətta onun işlənmə biləcəyinə ehtimal da yoxdur. Sadəcə, ikinci cümlə cavab verən tərəfindən daha dolğun cavablandırmaq məsuliyyətindən irəli gəlir. Məsələn: *Stəkanları yumadınız? –Xeyr! Onlar təmiz idi*. (E.Elatlı. “Bakıdan gələn xəfiyyə”).

Bəzi konstruksiyalarda əmr və qüvvətləndirici ədatlar birlikdə işlənir. Bu zaman əmr ədatı cümlənin əsas komponentini təşkil edir, qüvvətləndirici ədat isə orada ifadə olunan fikri qüvvətləndirir. Məsələn: *Yaxşı, indi nə etmək fikrindəsən? –Görək də* (Ə.Azayev. “İstintaq sirri”).

Burada cavab cümləsində olan “*görək*” sözü feil yox, ədatdır. Yenə danışmaq dili üçün xarakterik olan cavab cümləsidir. Bunu həmin sözün ifadə etdiyi mənadan bilmək olur, yəni bu konstruksiyanın bütöv formasını “*görək də nə edirəm*” kimi düşünmək olur. Elə buna görə də cavab konstruksiyasını söz-cümlə hesab etmək lazımdır.

Belə görünə bilər ki, hər üç cavab konstruksiyası tərkibində təsdiq və ya inkar ədatı işlənən sadə üzvlənən cümlələrdir. Bu ədatlar cümlədə işlənərkən cümlədəki fikrin təsdiq və ya inkarını qüvvətləndirməyə xidmət edir. Bu cümlələrdə isə belə deyil; belə ki, buradakı təsdiq və ya inkar ədatlarından sonra gələn hissə birbaşa sualın cavabı deyil. Birbaşa cavab sual cümləsinin özünün təsdiq və ya inkar edilmiş forması olardı. Məsələn, birinci cümlədə söz-cümlə tam şəkildə belə olardı: *O xoruz başı səndədirmi? –Bəli, o xoruz başı məndədir*. Növbəti cümlə isə məhz bunun davamı olub, tabesiz mürəkkəb cümlənin ikinci komponenti funksiyasını yerinə yetirir. Bütöv konstruksiya bu şəkildə olmalıdır: *O xoruz başı səndədirmi? –Bəli, o xoruz başı məndədir, spirtin işində saxlayıram*. Savab konstruksiyası zaman əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlədir.

Bu cür izahı digər iki nümunəyə də şamil etmək olar. Həmin konstruksiyaları belə bərpa etmək olar: 1) *Bunu sənə anan dedi? –Yox, anam demədi, özüm öyrəndim*; 2) *Siz buranı baş tərəf hesab edirsiniz? –Yox, buranı baş tərəf hesab etmirəm, amma buradan hər tərəf görünür*. Aşiq şəkildə göründüyü kimi, hər iki konstruksiyada cavab tabesiz mürəkkəb cümlədir ki, onların tərkibində “*yox*” inkar ədatı işlənərək, inkar məzmununu gücləndirir. Hər iki cavab konstruksiyasında komponentlər arasında qarşılaşdırma əlaqəsi özünü göstərir.

Əbəbiyyat

1. Сибгаатов Р.Г. Основные признаки предложения (На материале татарского языка). Уфа: Изд. Башкирского Госуниверситета. 1980
2. Золотова Г.А. Очерк функционального синтаксиса русского языка. Москва: «Наука», 1973
3. Abdulla K. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri (yenidən işlənmiş və əlavələr edilmiş ikinci nəşri). Bakı: MTM-Innovation. 2016
4. Abdullayev Ə.Z., Seyidov Y.M., Həsənov A.Q. Müasir Azərbaycan dili, IV hissə, sintaksis. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2007
5. Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: “Elm və təhsil”, 2010

SƏMAYƏ CƏLİLOVA*

Azərbaycan, Bakı

M.FÜZULİ QƏSİDƏLƏRİNDƏ İŞLƏNMİŞ FRAZEOLÖJİ VAHİDLƏRİN FƏLSƏFİ TUTUMU

Açar sözlər: *Füzuli, dil, frazem, qəsidə, su, gül,*

The phraseological units in Fuzuli's kasida`es

The great Azerbaijani poet Mahammad Fuzuli's creative activity iz the decisive stage in the development and formation of the Azerbaijan literary language. Most of these phraseological units became

* Bakı Dövlət Universiteti Türkologiya kafedrasının müəllimi

obsolete, archaic words. So different ways of acquiring new semantic meanings of the phraseological units, strengthening their expression and the creation of figurativeness are of great interests.

Key words: *M.Fuzuli, language, phrasa, gasida, water, flower*

Klassik ədəbiyyatımızda qəsidə janrı öz müəllifinə sözə hakim olmaq imkanını nümayiş etdirmək üçün ən əlverişli şeir növü kimi tanınmışdır. Qəsidəni qəzəldən fərqləndirən əsas xüsusiyyətlərdən biri də odur ki, şairlər dini duyğularını, Allaha və Peyğəmbərə olan sevgilərini ifadə etmək üçün məhz bu janrdan istifadə etməyi üstün tutublar. Türkdilli divan ədəbiyyatında qəsidədən danışanda ağla gələn ilk ad yenə sözü böyük ustadı Məhəmməd Füzuli olur. Onun ərəb, fars və türk dillərində qələmə aldığı qəsidələr istər məzmun, mahiyyət, fəlsəfi baxımdan, istərsə də dilçilik nöqtəyi-nəzərindən hər zaman zirvə hesab olunub, bu gün də öz dəyərini, ucalığını qorumaqdadır. Hansı janrdan yazırsa-yazsın Füzuli sənətinin qüdrəti həm də o amillə əlaqəlidir ki, dilin bütün incəliklərinə hakimdir, xalq deyimlərini, frazeoloji vahidləri şeirdə elə istifadə edir ki, az sözlərlə bir neçə mənəni ifadə, bir çox mənzərəni təsvir edə bilir. Şairin “xəncər” qəsidəsindən bir beytə diqqət yetirək:

*Verir pərvanə öz canın sənə çün ixtiyar ilə,
Nə hacət şölədən, ey şəm, çəkmək hər zaman xəncər (2, 46).*

Mənzərəni göz önünə gətirirsinizmi? – Şamın alovu xəncərə bənzədilir və pərvanə özünü bu xəncərə sancır. Şair sanki şamı məzəmmət edir ki, onsuz da pərvanə öz iradəsi ilə sənə can atır, səndə yanmaq istəyir, daha alovdan xəncər düzəltməyə nə ehtiyac var ki?! Burada “canın vermək”, “xəncər çəkmək” frazemləri o qədər dəqiq, o qədər uğurlu işlədilmişdir ki, təkcə mənəni deyil, həm də mənzərəni ifadə edirlər. Növbəti beytdə şair öz ustalığını, daha doğrusu, sözdən mənzərə yaratmaq məharətini bir daha nümayiş etdirir:

*Həzər qıl, gəzmə çox pərvasız, ey bülbül ki, qətlinçün,
Tikəndən daməni altında qılmış gül nihan xəncər (2, 46).*

Şair bülbülü “həzər qılmağa”, yəni ehtiyatlı davranmağa çağırır, onu xəbərdar edir ki, gül öz ətəyinin, yəni yarpağının altında tikəni gizləncə xəncər kimi tutub, özünü gözlə ki, sənin köksünə saplamasın. Füzuli qəsidələrində işlənməmiş frazeoloji vahidlərin əksəriyyətində ərəb sözlərindən istifadə edilmişdir. Bu da daha çox dini fikirlərin ifadəsi ilə əlaqələndirilir:

*Bihəmdullah ki, hala didəyi-bədxahə nətində
Füzuli nəzminin hər sətridir bir cansitan xəncər (2, 48).*

Allaha həmd olsun ki, Füzuli nətinin hər sətri bədxah gözlərə qarşı can alıcı xəncərdir. Burada işlənməmiş “didəyi-bədxah (bədxah göz)” frazemi ilə şair bütün bədnəyyətli, qara düşüncəli insanları nəzərdə tutur.

“Səba” qəsidəsi də nət mahiyyətindədir, yəni şair burada səbanı, yəni səhər yelini bir vasitə kimi işlədərək Peyğəmbərimizə olan sevgisini, onun yoluna bağlı olduğunu ifadə edir:

*Asimana qədrə çıxsa nə hasil, çün degil,
Ona qabil kim, ola qarında xaki-dər səba (2, 50).*

Səba yeli göyün üzünə qalxsa da bu onun üçün sənin qarında toz-torpaq olmaq qədər dəyərli deyil. Burada “asimana çıxmaq” ifadəsi həm mücərrəd, həm də müstəqim mənada işlənməmişdir. Yəni həm küləyin göy üzünə qalxması, həm də ümumi olaraq, yəni mücərrəd anlamda yüksəlmək, dəyər qazanmaq nəzərdə tutulur.

*Etməzəm tərki-təmənna-yi-təvafin, çıxsa can,
Xak həm olsam, qübarimni sənə iltər səba (2, 50).*

Canım çıxsa da səni təvaf etmək təmənnasını tərk etməyəm. Ölüb torpaq olsam, səba yeli məni toz halında havalandırıb sənə, yəni sənənin məzarına doğru uçurur. “Gül” qəsidəsində isə Füzuli sevimli Peyğəmbərimizə sevgisini izhar etmək üçün gülü vasitə qılır:

*Yetdi ol mövsim ki, açmağa könüllər mülkünü,
Ola gülşəndə rəyahin xeylinə sərdar gül (2, 59).*

Artıq o zaman yetişdi ki, könülləri sevindirmək, onları haqqa yönəltmək üçün gül gülşəndəki bütün reyhanlara, çiçəklərə rəhbər oldu. Şairin burada işlətdiyi “açmağa könüllər mülkünü” frazemi əslində daha böyük mənalar ehtiva edir. Belə ki, “könül açmaq” təkcə sevindirmək anlamında deyil, bir varlığın, nəfs sahibinin Haqqa tapınmasına səbəb olmaqla əbədi səadətə qovuşmasını nəzərdə tutur. Çünki İslam fəlsəfəsində “xoşbəxtlik” anlayışı tamamilə fərqlidir. Daha doğrusu, xoş olmaq bəxtə bağlı bir şey deyil, inanca, imana bağlı anlayışdır. Şair də elə onu deyir ki, bir könülün fərəh tapması onun Allaha bağlanması ilə əlaqəlidir. Bu beytdəki “sərdar olan gül” yenə sevimli Peyğəmbərimizdən başqası deyil. Başqa bir beytdə güllə bülbülün münasibərini şair belə təsvir edir:

*Qanğı bülbül qanı dutmuş bilməzəm kim, müttəsil
Gəh əsiri-xar olur, gəh mübtəlayi-nar gül (2, 60).*

Şair bu beytdə konkret olaraq gülün özünü nişan verir və deyir ki, görəsən onu hansı bülbülün qanı tutub ki, gah tikəni sancılır, gah da odlara yanır. “Qan tutmaq”, “qanı tutmaq” frazemləri Füzuli poetikasının ən işlək deyimləri arasındadır. Şair bu frazemlə obrazlardan hansısa birinin gileyini, şikayətini ifadə etmək üçün istifadə edir.

*Dari-dünyayı fəzayı-cənnətə döndərdi, leyk
Qönçə kimi bülbülə dünyayı qıldı dar gül (2, 61).*

Burada şair “dünyanı dar qılmaq” frazemi ilə çox maraqlı bir mənzərə ortaya qoymuşdur. Şair deyir ki, gül dünya evini cənnətə döndərsə də dünyanı bülbülün başına bir qönçə qədər dar elədi. Məlumdur ki, qönçə həm də darlıq, sıxlıq rəmzidir, açılınca genişliyə çıxır, fərəhlənir.

“Su” qəsidəsi klassik ədəbiyyatımızda Peyğəmbərimiz Həzrəti-Məhəmmədin (s.ə.s.) vəsfinə həsr olunmuş ən güclü ədəbi nümunələrdən biridir. İlk baxışdan bəlkə də qərribə görünə bilər, Peyğəmbərin vəsfinə su ilə necə varılır, yəni Peyğəmbər sevgisi ilə suyun nə bağlılığı var? Amma qəsidəni oxuduqca beytdən-beytə suyun müxtəlif leksik-semantik mahiyyət daşıdığı, yəni suyun qəlibdən-qəlibə, keyfiyyətdən-keyfiyyətə, haldan-hala dəyişdiyi görünür. Bu nətin ən fərqli cəhəti ondadır ki, şair Peyğəmbərimizin gözəlliyini birbaşa deyil, ətraf aləmə düşən işığı ilə, kölgəsi ilə, başqa canlıların üzündə, ruhunda əks olunan nuru ilə təsvir edir və bu mənada, yəni Rəsulullah sevgisində önə çıxmaq yarışında əsas qəhrəman da elə sudur. Su bəzən Peyğəmbərin əlinə-üzünə yaxıldığı üçün xoşbəxt olan aşıqdır, bəzən göz yaşıdır, bəzən kainatın rəngidir, bəzən möcüzə vasitəsidir, bəzən odları söndürən silahdır, bəzən ölümdən qurtuluşdur, yəni abi-həyatdır, bəzən yaz buludunun bərəkətidir, bəzən Peyğəmbərin barmağından süzülən çeşmədir, bəzən qısqanc qəhrəmandır, bəzən Allah-taalanın ən üstün varlıq olaraq yaratdığı bu böyük Peyğəmbərin həsrəti ilə dünyanı dolaşan, başını daşdan-daşa vuraraq gəzən həsrətlidir... Amma bütünhallarda su oxucunu Peyğəmbər sevgisinə yönəldən, onun böyüklüyünü, gözəlliyini anladan vasitədir. Nətin ruhunda suanlayışının müstəqil və məcazi təqdimatı var. Belə ki, söhbət konkret olaraq su anlayışından gedirsə, daha doğrusu maddilikdən söhbət gedirsə, mütləq bu maddiliyin arxasında bir məcazlıq dayanır. Yəni əgər bir yerdə su ürək soyudan təbii nemət kimi, zərurət kimi təqdim olunursa, demək, bunun arxasında mütləq bir İlahi sevgi, Peyğəmbər aşığılıq anlayışı dayanır. Əslində bu, Füzuli poeziyasının özünəməxsusluğundan gəlir, onun texniki fəndlərindən biridir.

*Saçma ey göz, əşkdən könlümdəki odlara su,
Kim bu dənli tutuşan odlara gilməz çarə su (2, 43).*

Birinci misradakı su göz yaşıdır, ikinci misradakı su isə maddilikdən mücərrəddiyə uzanan yoldur, vasitədir. Şair bu beytdə gözə müraciətlə deyir ki, bu qədər yaş axıdıb könlümdəki odları söndürməyə cəhd etmə. Çünki bu elə yanmaqdır ki, onu su ilə söndürmək mümkün deyil. Göz yaşları qəlbin duyğuları, yangısı, odu-alovu ilə bağlıdır. Yəni bu mənada göz yaşı həmin yangının, alovun davamıdır, meyvəsidir. Belə olan halda həmin meyvə qayıdıb öz mənbəyini söndürə bilməz. Şair bu beytdə bu cür maraqlı bir hikmətdən söhbət açmaqla yanaşı, həm də qərribə bir təzad mənzərəsi yaratmışdır.

*Abgündür günbədi-dəvvar rəngi bilməzəm
Ya mühit olmuş gözümdən günbədi-dəvvarə su (2, 43).*

Şair özü də tərəddüd edir, çərxi-fələk, külli-kainat su rəngindədir, yoxsa şair gözlərinə dolmuş suyun rəngi ilə dünyanı görür? Beytdə şairin gözünü tutmuş su, heç şübhəsiz, Peyğəmbər sevgisi mənasında işlədilmişdir. Yəni şair dünyaya, külli-kainata məhz bu sevgi ilə baxır, hər şeyi bu sevgi üzərindən süzərək yaddaşına, ruhuna alır.

*Vəhmlən soylər dili-məcruh peykanın sözün
Ehtiyat ilə içər hər kimdə olsa yarə su (2, 43).*

Beytdəki "...sözün söyləmək" frazeoloji birləşməsi "gileylənmək, şikayət etmək" mənalarda işlədilir. Hər iki komponenti milli sözdən ibarət olan bu birləşməyə şair yeni məna, yeni anlam vermişdir. Bədəni dəşik-dəşik olan birisi suyu qorxa-qorxa, asta- asta içdiyi kimi, ürək da onu yaralayan ox-kiprikdən qorxaraq söz açır, şikayət edir, gileylənir.

*Oxşada bilməz qübarını mühərrir xəttinə
Xamə tək baxmaqdan ensə gözlərinə qarə su (2, 43).*

Bu beytdə şair çox qərribə bir mənzərə canlandırmışdır. Burada qələmin əyri və yonulmuş ucuna mürəkkəbin sızması o qələmiəlinə tutan xəttatın, yazarın gözüne qara su enməsi ilə paralel götürülür. Şair demək istəyir ki, yazı yazanın gözüne əlindəki qələmin ucuna mürəkkəb enən kimi qara su ensə də, yazdığını və yaxud çəkdiyi şəkli Peyğəmbərimizin tozuna da bənzədə bilməz. Beytdə "gözüne qara su enmək" frazeoloji birləşmədir və qələmin çərtilmiş əyri ucuna rəngli mürəkkəbin sızması insanın gözüne qara su enməsinə, kor olmasına bənzədilir.

Bu nətdə bir frazeoloji vahid də var ki, ona bu qəsidədən öncə klassik ədəbiyyatda rast gəlinmir:

*Suya versin bağban gülzari, zəhmət çəkməsin,
Bir gül açılmaz yüzün tək, versə min gülzarə su (2, 43).*

Şair bağbanın nahaq əziyyət çəkdiyini söyləyir. Deyir ki, o, min gülüstan becərsə də, sənin üzün kimi bir gül yetişdirə bilməz. Yəni Peyğəmbərimizin mübarək üzü dünyanın bütün güllərindən çox-çox gözəldir.

Beytdəki əsas fikir mərkəzi, heç şübhəsiz, "suya versin" frazemi üzərində qurulmuşdur. Biz istər xalq dilində, istərsə də yazılı ədəbiyyatda "məhv olmaq" frazemini “bada vermək” şəklində eşitməmişik. "Bada

vermək", yəni "küləyə sovurmaq, heçə-puçə çıxarmaq" mənasındadır. Amma şair burada həmin məhv etməyi, yoxa çıxarmağı bada vermək kimi deyil, suya vermək kimi ifadə etmişdir. Klassik ədəbiyyatda ilk dəfə olaraq məhz burada "suya vermək" bu leksik mənanı daşıyır. "Suya vermək" ifadəsi əslində məqamına görə bəzən "yumaq", bəzən "yuyunmaq", bəzən də arıtlamaq, təmizləmək" anlamına gəlir. Füzuli isə burada həmin frazemə yeni bəzənə mənə donu geyindirmişdir.

Onu da bildirək ki, qəsidənin ithaf edildiyi Həzrəti Məhəmmədin (s.a.s.) poetik simvollarından biri güldür. Yəni onun gözəlliyini müqayisə etmək üçün ancaq qızılgülü layiq biliblər. Beytdəki "bir gül" ifadəsi də məhz Peyğəmbərimizin mübarək çöhrəsinə işarədir. Yeri gəlmişkən onu da xatırladaq ki, şair başqa bir əsərində, daha doğrusu, məşhur "Məni candan usandırdı..." qəzəlində də "gülü- rüxsar - (gül üzlü)" frazeologiyası ilə Peyğəmbərimiz Həzrəti-Məhəmmədin mübarək çöhrəsini nəzərdə tutur:

*Güli- rüxsarına qarşı gözümdən qanlı axar su,
Həbibim, fəsligüldür bu, axar sular bulanmazmı? (1, 308)*

Sənin gül üzünün həsrəti ilə gözlərimdən qanlı (bulanıq) yaş axır.

Ey həbibim (və ya ey Həbibullah), gül fəslində (gül fəslə ifadəsi bahar anlamından daha çox gül sevgisi ilə və təbii ki, gül həsrəti ilə keçən ömür anlamındadır) suların bulanıq axması isə təbii haldır.

Füzulinin ustalığı ondadır ki, adi söz birləşməsi kimi görünən izafət tərkiblərinin arxasında çox mühüm bir tarixi hadisə, məsələn, Peyğəmbərimizin hər hansı möcüzəsi dayanır. Ona görə də bu izafət tərkiblərinin frazeoloji birləşmə və ya söz birləşməsi olmasında istər-istəməz tərəddüd etməli olursan. Məsələn:

Seyyidi-növi-bəşər, dəryayi-dürri-istifa

Kim, səpibdir möcizati-atəşi-əsrara su (2, 44).

Bu beytin açıqlaması belədir ki, bəşəriyyətin ən üstünü, başçısı, ən qiymətli inci dəryası (misradakı "istifa" sözü "Mustafa" ilə eyni kökdəndir. Mənası "seçmək, seçərək üstün hala gətirmək"dir) şər odunun üstünə su səpərək söndürmüşdür. Müxtəlif mənbələrdə misra fərqli mənalarda izah edilmişdir. Biz bu fikrin tərəfindəyik ki, şair burada Peyğəmbərimizin doğulduğu gecə baş vermiş möcüzələrdən birinə, atəşpərəstlərin alovunun sönməsinə işarə edir. Göründüyü kimi, bu beytdə hər şeyi dilçilik baxımından frazeologiya qəbul etmək doğru sayılsa da, dini baxımdan yanaşdıqda şairin təsvirlərini məcazsız qəbul etməli olursan.

Qılmaq için tazə gülzari-nübüvvət rövnəgin

Mucizindən eylənmiş izhar səngi-xarə su (2, 44).

Şair burada Peyğəmbərin daşdan su çıxardığı möcüzəyə işarə edir və mənzərəni oxucunun gözündə canlandırmaq üçün "tazə qılmaq", "izhar eylənmiş", "gülzari-nübüvvət rövnəgi" frazeoloji birləşmələrini işlədir.

Heyrət ilən barmağın dişlər, kim etsə istima,

Barmağından verdiyin şiddət günü ənsarə su (2, 44).

Beytdə şair Peyğəmbərimizin daha bir möcüzəsindən bəhs edir. Beytin mənası belədir ki, çox isti bir gündə Peyğəmbərin əl barmaqlarından su axıdaraq ənsara (mədinəli ilk müsəlmanlar) su verdiyini eşidən hər kəs heyrətindən barmağını dişləyər. Beytdəki "barmağın dişlər" ifadəsi tez-tez rastlaşdığımız frazeoloji birləşmədir.

Növbəti beytdə Peyğəmbərin dostu ola bilmək, yəni onun buyurduğu kimi yaşaya bilmək, Haqqın rəğbətini qazanmaq səadətini şair fəlsəfi bir üslubla çatdırmışdır :

Dusti gər zəhri-mar içsə, olar abi-həyat,

Xəsmi su içsə dönər, əlbəttə, zəhri-marə su (2, 44).

Beytin qısa məzmunu belədir ki, Peyğəmbərin dostu olan zəhər də içsə, bu, onun üçün dirilik suyuna çevrilər, ona əbədi xoşbəxtlik qazandırar; Peyğəmbərin düşməninin içdiyi su isə onun üçün ilan zəhərinə çevrilər. Beytdən çıxan məna budur ki, nəyin yeyilib-içilməsi əhəmiyyətli deyil, yəni su bu məqamda "dünya malı" mənasında işlənilir. Şairə görə, insan üçün ən böyük səadət Peyğəmbər dostu ola bilməkdir, kim bu səviyyəyə yüksələ bilərsə, içdiyi ölüm şərbəti də ona xoşbəxtlik gətirər.

Qəsidənin qəhrəmanı olan su Peyğəmbər həsrətlisidir, onun ayağının dəydiyi yeri öpmək, o torpağa hopmaq üçün başını daşdan-daşa vuraraq yeri-göyü dolaşır:

Xaki-payinə yetəm der ömlərdir müttəsil,

Başımı daşdan-daşa vurub gəzər avarə su (2, 44).

Şair burada "başımı daşdan-daşa vurmaq" ifadəsini işlətməklə bir damla suyun sevgisinə qovuşmaq üçün çəkdiyi iztirabı göstərir. Suyun kainatda dövr edərək bir yerə ikinci dəfə dönməsi onun buxara, buluda və yağışa çevrilməsi ilə mümkün olur. Şair bu beytdə suyun bu məqamlardan keçərək, yəni haldan-hala düşərək Peyğəmbərin izinə qovuşmaq sevdasını dilə gətirir.

Şair öz sözlərinin gözəlliyini, dəyərini, qəsidəsinin poetik uğurunu uca Peyğəmbərin adının bərəkəti ilə əlaqələndirir və deyir ki, Füzulinin sözləri Sənin mübarək adını öydüyü üçün dəyər tapmışdır. O, öz şeirini yaz buludunun bərəkətindən su içərək sədəf içərisində böyüyən inciye bənzədir:

*Yümnü-nətindən gühər olmuş Füzuli sözləri,
Əbri-nisandan dönən tək löleyi-şəhvarə su (2, 45).*

Şair qəsidənin məqtə (son) beytində həşr günündə Peyğəmbərin görüşünə ümid etdiyini və o görüşdən susuz üzünün (ruhunun) rahat olacağına ümid etdiyini bildirir.

"Çeşmi-vəsl" in ifadə etdiyi məna həşr meydanında Peyğəmbərlə görüşmək, onun bayrağı altına girərək xeyir-bərəkət çeşməsinə, daha doğrusu, əbədi səadətə qovuşmaq kimi izah edilir.

Füzulinin 32 beytdən ibarət olan və tərkibində çox sayda frazeoloji birləşmələrin yer aldığı "Su" qəsidəsi uca Peyğəmbərimizin şəninə yazılmış yüz minlərlə poetik nümunə arasında ən mükəmməllərdən biri hesab edilir.

"Su" qəsidəsinin ümumi ruhundan doğan mənaya görə, su elə Peyğəmbər sevgisinin özüdür, paklıqdır, gözəllikdir, gözəlliyə aparən yoldur, İlahi mərhəmətdir... Qəsidələrindən birində Füzuli belə deyir:

*Ədl bir məqbul taətdir ki, qalmaz əcrsiz
Adilin, əlbəttə, qədrin artırır pərvərdigar (2, 145).*

Şair deyir ki, hər işdə ədalətli olmaq elə bir ibadətdir ki, heç zaman qarşılıqsız qalmaz. Kim ədalətli olarsa, Allah da onun dəyərini yüksəldər. Yeri gəlmişkən deyək ki, "qədrin artırmaq" frazemi də Füzuli poeziyasında ən çox işlənən ifadələrdəndər.

Füzuli üçün ədalət Allahın əmrlərini yaşamaqdır, Peyğəmbərimizin yolunu tutmaqdır. Xüsusilə qələmə aldığı qəsidələr bu fikri söyləməyə əsas verir. Biz də bu mənada inanırıq ki, yazdıqlarında Haqqı təənnüm edən bu böyük söz ustası Haqqın dərgahında layiq olduğu mükafata, uca məqama qovuşmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Füzuli M. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Elm, 1958, I cild
2. Füzuli M. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Elm, 1961, IV cild
3. Hacıyev T. Füzuli: dil sənətkarlığı. Bakı, 1994.
4. Əlizadə S. Şah beytlər. Bakı, 1995.
5. Çalışkan A. Fuzulinin "Su" kasidesi ve şerhi. Ankara, 1992

ВАФА ГУСЕЙНЗАДЕ*

Азербайджан, Баку

МЕСТО АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО И РУССКОГО ЯЗЫКОВ В СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНА

Ключевые слова: образование, государственный язык, азербайджанский язык, русский язык, методика, инновационная технология.

Azərbaycanın təhsil sistemində Azərbaycan və rus dillərinin yeri

Respublika müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycan dilinin nüfuzunu əhəmiyyətli dərəcədə artıdı. Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi statusu ulu öndər H.Əliyevin səyi ilə 1978-ci ildə Konstitusiyada möhkəmləndirildi. 1995-ci ildə keçirilən milli referendumda qəbul edilmiş müstəqil Azərbaycanın yeni Konstitusiyasında yazılır: "Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir. Azərbaycan Respublikası Azərbaycan dilinin inkişafını təmin edir". İndi Azərbaycan dili rəsmi yazışma dilidir. Ölkənin siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni həyatının bütün sahələrində istifadə olunur. XXI əsrdə tədris prosesində innovativ texnologiyaların inteqrasiyası və tətbiqi Azərbaycanda təhsil sistemində gedən islahatların uğurunun əsasını təşkil edir.

Açar sözlər: təhsil, dövlət dili, Azərbaycan dili, rus dili, metodika, innovasiya texnologiyası.

Азербайджанский язык, являющийся одним из древнейших языков мира, относится к огузской (юго-западной) группе тюркских языков. Но наиболее близок он по лексическому составу и грамматическим параметрам к турецкому и туркменскому языкам. Во время Российской империи азербайджанский язык был языком межнационального общения на Кавказе. Широко известны слова декабриста А.Бестужева-Марлинского об азербайджанском языке: «Это язык сообщения, торговли и взаимного разумения между народами на юге Кавказа. С ним, как с французским в Европе, можно пройти из конца в конец всю Азию» (2, с. 27).

Приобретение республикой независимости, рост национального самосознания заметно повысил авторитет азербайджанского языка, укрепил его позиции. За азербайджанским языком прочно

* Bakı Dövlət Universiteti Ümumi dilçilik kafedrasının doktorantı

закрепился статус государственного, что было достигнуто ещё в Конституции 1978 года благодаря усилиям и смелости общенационального лидера Г.Алиева. В новой Конституции независимого Азербайджана, принятой на всенародном референдуме в 1995 году, записано: «Государственным языком Азербайджанской республики является азербайджанский язык. Азербайджанская республика обеспечивает развитие азербайджанского языка». Сейчас азербайджанский язык является языком официального делопроизводства и официальной переписки. Он используется во всех сферах политической, экономической, общественной и культурной жизни страны.

Как известно, нерасторжимую связь языка и народа в свое время кратко и емко сформулировали Вильгельм фон Гумбольдт и Фердинанд де Соссюр, которые отмечали, что язык есть дух народа, обычаи нации отражаются в ее языке, а язык формирует нацию. Весь опыт мировой истории свидетельствует о том, что разрушение цивилизации и культуры, исчезновение с лица Земли народов и государств всегда начинается с утраты языка, с капитуляции перед лингвистической экспансией. С утратой языка народ перестает осознавать свою самобытность, свою культуру, свою идентичность. Законодательно установлено также, что государство гарантирует гражданам Азербайджана осуществление основных политических, экономических, социальных и культурных прав независимо от знания ими какого-либо языка. Незнание языка не может служить основанием для ограничения языковых прав граждан республики. В соответствии с законом, азербайджанский язык является государственным на всей территории республики, и он является таковым и в тех регионах, где основная масса жителей – это представители других национальностей, компактно проживающих народов. Одной из наиболее важных и сложных проблем языковой политики является проблема функционирования языков в сфере образования. Если на основной территории страны русский язык функционировал параллельно с азербайджанским почти во всех сферах, то на территориях, населенных языковыми меньшинствами, он фактически единолично выполнял функции официального языка. Создание в Азербайджане еще в 1972 г. по инициативе тогдашнего руководителя республики Гейдара Алиева Азербайджанского педагогического института русского языка и литературы им. М.Ф.Ахундова, а затем снова благодаря инициативе общенационального лидера Гейдара Алиева создание на его базе Бакинского славянского университета с более широким спектром научной и учебной деятельности еще раз свидетельствуют о роли и значении русского языка в нашей республике (5). Наглядным примером служит также создание Филиала Московского государственного университета имени М.В.Ломоносова в г.Баку Постановлением Президента Азербайджанской Республики И.Г.Алиева от 15.01.2008 г. «Об организации деятельности филиала Московского государственного университета имени М.В.Ломоносова в г. Баку».

Законы развития языка носят объективный характер, изменения в его грамматическом строе вызываются объективными потребностями общения и взаимопонимания. А эти потребности растут вместе с развитием производства и экономики, общественной жизни и быта, науки и техники. Язык постоянно приводит свои грамматические и лексические возможности в соответствие с потребностями взаимопонимания между людьми. В противном случае он утратил бы свою роль средства общения.

Контактирование языков, которое «всегда имеет причины социального порядка» (3, с. 45) – один из путей изменения, обогащения их. Это древнее явление, имеющее, большое значение в жизни языков, которое происходит непрерывно, оно не знает никаких границ, так как является процессом, основывающемся на объективных законах развития общества, но имеет разные формы, степени и неодинаковый масштаб.

История контактирования языков показывает, что такие явления, как степень взаимовлияния, фонетической натурализации и т.д., связаны с культурным уровнем носителей данных языков, объемом общественных функций этих языков (4, с. 15). Заимствование показывает, чему один народ научился у другого. И наоборот, сравнительно ограниченное количество заимствований вовсе не является показателем высокого развития данного языка.

Сегодня Азербайджан декларирует всему миру свою толерантную позицию не только в системе политико-экономических связей, но и в системе образования по отношению к другим языкам. Одним словом, содействие азербайджанского языка со стороны государства сопровождается известной толерантностью и уважением к другим языкам, используемым в пределах страны. Сегодня в системе образования Азербайджана Действует, на первый взгляд, традиционная для нас формула четырех языков: национальный язык, официальный язык, русский язык, иностранный язык (английский, немецкий, французский), которая в азербайджанских и русских школах сводится к трем языкам, так как в первых национальный язык и официальный язык — это азербайджанский язык, а во вторых - национальный язык - это русский язык. Однако акценты в традиционной формуле значительно изменились.

Нынешняя лингвистическая ситуация относительно языка образования в Азербайджане характеризуется наличием следующих тенденций:

утверждение азербайджанского языка в качестве обязательного официального (7);

функционирование высших, общеобразовательных и средних учебных заведений с русским языком преподавания;

стремительное возрастание роли английского языка под влиянием политических, экономических, идеологических факторов, как в системе образования, так и во всех сферах жизни за счет уменьшения влияния русского языка.

Нужно отметить, что это вопрос образования на родном языке для национальных меньшинств настолько важен, что он нашел отражение в ряде документов ОБСЕ. Например, в документах Совещания по человеческому измерению ОБСЕ, Копенгаген, 1990 г., отмечается, что лица, принадлежащие к национальным меньшинствам, имеют право свободно выражать, сохранять и развивать свою этническую, культурную, языковую и религиозную самобытность и поддерживать и развивать свою культуру во всех ее аспектах не подвергаясь каким-либо попыткам ассимиляции вопреки своей воле.

Русский язык повсеместно присутствует в системе образования – начиная с детских садов, школы и кончая вузами. Почти в четырехстах средних учебных заведениях преподавание ведется на азербайджанском и русском языках, а в 16 школах – только на русском. В 27 университетах страны процесс преподавания идет также на двух языках. Число учащихся и студентов, обучающихся на русском языке, превышает 100 тысяч человек. В последние годы наблюдается рост приема учащихся в русский сектор – как в средних школах, так и в вузах. Причем основная часть поступающих – это азербайджанцы, которые получают образование на русском языке.

Как видим, важна степень мотивации изучения иностранного языка. Основным аргументом в пользу изучения русского языка азербайджанскими школьниками и студентами – это роль русского языка в приобретении новейшей информации, в углублении знаний.

С политической же точки зрения все этномейншинства наряду с титульной нацией являются гражданами Азербайджана, обладающими в соответствии с его Конституцией правами, и обязанностями. Знать официальный язык государства – азербайджанский язык – это не только обязанность всех граждан страны, но и их право. Право, дающее возможность быть полноценным членом общества, получить соответствующее образование, найти применение своим знаниям, участвовать в общественной и политической жизни государства. Сегодня содействие официального языка со стороны государственных структур сопровождается толерантностью и уважением к другим языкам, используемым в пределах страны (6).

Русский язык не является государственным в Азербайджане, но де-факто это второй язык, язык общения, разговорный язык. Преподавание иностранного языка в школе с использованием инновационных технологий предполагает введение ряда психологических подходов, таких как: когнитивный, позитивный, эмоциональный, мотивационный, оптимистический, технологический. Все эти подходы обращены к личности ученика. В настоящее время в методике преподавания иностранных языков много говорят о новых технологиях обучения, которыми являются интеграция, деятельностный подход, интерактив, мотивация, эвристическая беседа, проблемное обучение и др. На уроках с современными методами обучения учитель не обучает, а побуждает к действию. Интегрированное обучение способствует всестороннему развитию личности, использованию сведений из разных сфер.

Проблемное обучение способствует самостоятельному усвоению учащимися знаний и развивает поисковую мыслительную деятельность. Применение Интернет-технологий на занятиях по иностранному языку является эффективным фактором для развития мотивации обучаемых.

Как показывает педагогический опыт, работа по созданию Интернет-ресурсов интересна учащимся своей новизной, актуальностью, креативностью. Организация познавательной деятельности учеников в малых группах дает возможность проявлять свою активность каждому ребенку. Однако надо отметить, что информационные технологии. Интернет-технологии – это отнюдь не панацея на пути повышения мотивации и самостоятельности, обучаемых в процессе изучения иностранного языка в познавательном процессе. Для достижения максимального эффекта необходимо использование широкого спектра инновационных, в том числе, безусловно, разнообразных медиаобразовательных технологий в обучающем процессе. Программа преобразования в сфере образования Азербайджанской Республики раскрывает стратегические направления в развитии общества и молодого поколения. Новое педагогическое мышление требует внимания к интеллекту и творческому развитию, предоставления им условий для мыслительной деятельности, исследований, творчества. Творчески настроенные учителя следят за новинками, которые предлагает им современная методика на основе технологии.

В XXI веке интеграция и внедрение инновационных технологий в учебный процесс залог успеха, проводимой в Азербайджане реформы системы образования.

Список литературы

1. Асадов З.В. К построению оптимальной языковой формулы. Журнал «Русский язык и литература в Азербайджане». Баку, 2001, с. 52
2. Бестужев-Марлинский А.А. «Избранные произведения», Баку, 1990, с. 227
3. Сб. «Взаимодействие и взаимообогащение языков народов СССР», «Наука», М., 1969, с. 45
4. Шор Р. «Язык и общество». М., 1926, с.111
5. Указ Президента Азербайджанской Республики Г.А.Алиева «Об усовершенствовании системы образования в Азербайджанской Республике» (пункт 12). г. Баку, 13.06.2000 г.
6. Azərbaycanın Təhsil siyasəti. I cild (1998-2004-cü illər). Bakı, Çarşıoğlu, 2005.
7. Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin Fərmanı (N-506, 18.06. 2001-ci il).

НАТАВАН АСАДОВА*

Азербайджана, Баку

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ОБУЧЕНИЯ РУССКОМУ ЯЗЫКУ В НАЦИОНАЛЬНОЙ ШКОЛЕ

Ключевые слова: психология, русский язык, обучение, методика, национальная школа

Milli məktəbdə rus dili tədrisinin psixoloji əsasları

Tədris dilində uğurlar müəllimlərin psixoloji hazırlığından asılıdır. Milli məktəbdə respublikamızda millətlərarası ünsiyyət dilinin funksiyasını yerinə yetirən rus dilinin tədrisi bir sıra xüsusi hadisələrlə əlaqələndirilir. Bunlara aşağıdakılar daxildir: iki dildə danışma prosesinin xüsusiyyətləri, danışma və düşüncə prosesləri arasındakı əlaqələr, dillərin qarşılıqlı təsirləri (ötürülməsi və müdaxilə), ikincidə, xüsusilə də rus dilində danışma asimilliyyətinin nümunələri, tələbələrin dil öyrənmək üçün fərdi bacarıqları

Аçar sözlər: *psixologiya, rus dili, tədris, metodika, milli məktəb*

Успехи в обучении языкам существенно зависят от психологической подготовка преподавателей. В национальной школе обучение русскому языку, выполняющему в нашей республике функцию языка межнационального общения, связано с рядом специфических явлений. К тем относятся: особенности речевых процессов на двух языках, связи речевых и мыслительных процессов, взаимодействие (перенос и интерференция) языков, закономерности усвоения речи на втором, в частности русском языке, индивидуальные способности учащихся к усвоению языков и др. Поэтому преподаватель русского языка как второго, кроме общей психологической подготовки, должен владеть системой знаний по психологии дву – и многоязычия.

В психологии язык понимается как система знаков, применяемая для человеческого общения. Эта система состоит из отдельных материальных элементов (звуков, букв, слов, фраз, правил объединения и изменения отдельных элементов). Современные языка (например, русский, английский, испанский и др.) имеют очень большое количество знаков и правил их объединения и преобразования (они исчисляются сотнями тысяч).

Память отдельного индивида не способна сохранить все знаки даже первого, родного, языка, но она фиксирует основные знаки не только двух, но при необходимости и нескольких языков. Зафиксированная в памяти система языка существует как анатомо – физиологический механизм речи.

Речь – это процессе использования людьми языка для общения.

В этом процессе при помощи моторных действий артикуляционного аппарата (в случае устной речи) или пишущей руки (в случае письменной речи) рождаются слова и фразы одного или другого языка как материальные (слышимые или видимые) знаки. Эти знаки воспринимаются другим человеком.

Передача разнообразной информации в взаимопонимание между партнерами общения достигается только при условии, если эти знаки в памяти говорящего и слушающего ассоциируются с адекватным содержанием – значениями этих знаков.

Наблюдаемые внешне речевые действие связаны со многими психологическими явлениями. Для того чтобы человек говорил или понимая речь, нужны какие-то причины, потребности, на основе

*Bakı Dövlət Universiteti Təbiət fakültələri üzrə rus dili kafedrasının baş müəllimi

которых возникает мотивация речевого общения. Поскольку речевое общение немислимо без знания известного количества слов и правил данного языка, без навыков и умений соединения этих слов для выражения определённого содержания, постольку речевому общению предшествуют сложные процессы поучения. Порождение (генерация) и понимание речи связаны с процессами мышления, внимания, ваш чувств.

Имеющиеся данные о психологических особенностях и механизме речи позволяют психологам в упрощенном виде представить модель акта речевой коммуникации в следующей схеме:

обратная связь

говорящий   понимающий
закодирование   декодирование
озвучивание   восприятие звуков

переход

Согласно этой модели речевая коммуникация начинается в мотивов говорения и довольного общих схем содержания будущего высказывания. Далее от общей программы осуществляется переход на конкретный код, предназначенный для понимания. Выбор этого кода зависит от многих условий (один код для детей дошкольного возраста, другой – для студентов; выбирается код того или другого языка в зависимости от партнёра и т.п.). После этого следует моторное программирование и озвучивание выбранного кода. Нервпсихические процессы переходят в моторику артикуляционного аппарата, движения которого превращают замысел говорящего в разнообразные, сложные по своей физической форме колебания воздуха. Эти колебания достигают слухового аппарата другого человека и вызывают нервные импульсы, благодаря которым происходит восприятие и понимание.

Если акт коммуникации совершается на мало усвоенном языке, то у говорящего и понимающего совершается двойная кодирование по типу «код первого языке – код второго языка – озвучивание – переход – восприятие звуков – декодирование на второй язык – декодирование на первый язык – понимание».

В результате двойная кодирования получается так называемая переводная речь и переводное понимание чужой речи.

Переводная речь протекает медленно, тормозится трудностями перевода и поэтому не может выполнять функцию нормальной речи.

Научные второму языку, его темпы и качество определяются большим количеством факторов, а именно: состоянием учащихся, их способностями, прошлым опытом, особенностями учителя, методами и средствами обучения и многим другим однако главными являются при фактора:

1) мотивация учащихся, 2) повторение усваиваемых действий и 3) подкрепление отдельных повторений какими – то значимыми для организма стимулами.

Рассмотрим действенность этих факторов в обучение языкам.

Научение русскому языку как второму чаще всего протекает на другой мотивационной основе, чем научение родному. Родной язык усваивается ребёнком на основе противоречия между потребностью общения и накапливания новой информации и отсутствием средств для такого общения. Второй язык на же мотивационной основе усваивается только в тех случаях, если окружающие ученика условия рождают потребность общаться средствами на одного, а двух языков (например, в двуязычных семьях).

Обучения русскому языку как второму в национальной школе обычно не создает противоречия между потребностью и средствами общения. Оно выдвигает требования и цели изучения языка если учащиеся сами хотят изучать второй язык, то научение протекает на основе познавательных интересов, которые с успехами речевого общения на русском языке все укрепляются, поэтому необходимо создавать условия для развитие у учащихся познавательных интересов и стремленная овладеть вторым, русским языком. Чрезвычайно важно помочь учащимся опознать необходимость владения русским языком как средством межнационального общения.

Повторение при овладении языком для запоминания слов как своеобразных знаков, для образования ассоциаций «язык + значение», для закрепления навыков произношения, для развития восприятия речи на новом языке, для развития умений воспроизведения усвоенных и порождения новых предложений и т.п. Усвоение учащимися лексики и функциональной грамматики русского языка как второго существенно зависит от системы повторяемости слов и способов их объединения в речевом общения. В этих повторениях сохраняет свою силу общий закон памяти, в соответствии с которым запоминание больше зависит от качества, чем от количества повторений. Многочисленные исследования показывают неэффективность повторений без действия факторов положительного подкрепления.

В обучении русскому языку роль положительного подкрепления выполняет положительная оценка результатов повторения, даваемая учителем, родителями, товарищами и другими лицами. Эту роль также выполняет самооценка замечаемых успехов в общении на новом языке и др. Роль отрицательного подкрепления (наказания) выполняют плохие оценки, исправления ошибок, насмешки и т.н. До сих пор в практике обучения языкам фактор положительного подкрепления используется недостаточно (большинство учащихся учатся, получая только удовлетворительные оценки: учителя чаще исправляют ошибки и делают замечания о недостатках в речи учеников, чем отличают их достижения). Для усовершенствования научения речи на русском языке в нерусской аудитории необходимо больше опираться на положительную мотивацию в изучении русского языка, на увеличение роли положительной оценки и поощрения учащихся. Только при такой организации обучения русскому языку становится желаемой, привлекательной и успешной для учащихся учебной деятельностью.

При обучении русскому языку следует учесть разнообразные индивидуальные особенности учащихся, зависящие от возраста, пола, стиля усвоения, способностей к языкам. Различают интуитивно – чувственный и рационально – логический типы овладения иностранным языком: первый овладевает языком преимущественно практическим путём, а второй больше опирается на теоретические знания.

Как показывают наблюдения, учащиеся тоже разделяются на «практиков» и «теоретиков». Первые быстрее овладевают практическими навыками понимания и говорения, по меньше интересуются теорией и труднее усваивают теоретические знания о языке. Вторые легче усваивают грамматические правила, определения, лучше пишут, по хуже говорят и понимают речь.

Хотя научение речи совершается индивидуально, однако сам процесс обучения протекает в группах. Влияние групп в обучении русскому языку имеет большое значение, чем при обучении другим предметам, так как на уроках русского языка усваивается новый способ человеческой коммуникации. Поэтому успеха каждого ученика во многом зависят от общей рабочей атмосферы (психологического климата) в учебной группе. Для образования благоприятного психологического климата решающее значение имеют личностные качества и культура общения с учениками учителя русского языка.

Использованная литература

1. Беляев Б.В. «Очерки по психологии обучения иностранным языкам». Москва, 1965 г.
2. Давыдов В.В. Виды обобщения в обучении. Москва. 1972 г.
3. Рубинштейн С.Л. «О мышление и путях его исследования». Москва. 1958 г.
4. Рубинштейн С.Л. «Принципы и пути развития психологии». Москва, 1959 г.

RAMİL BAYRAMOV*

Azərbaycan, Bakı

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ PSIXOLOGİYA TERMINLƏRİNİN STANDARTLAŞDIRMA, UNİFİKASIYA VƏ YA NİZAMA SALINMA MƏSƏLƏSİ

Açar sözlər: *Azərbaycan dili, psixologiya terminləri, unifikasiya, standartlaşdırma, nizama salınma*

The problem standardization, unification, regulation in the psychological terminology in the Azerbaijani language

The article deals with the psychological terminology that takes a specific place in the lexical layer of the Azerbaijani language and the problem of their regulation. It is shown that standardization, unification or regulation in terminology should be based on the previously accepted standards or models.

Keywords: *Azerbaijani language, psychological terms, unification, standardization, regulation*

Terminlərin standartlaşdırılması, unifikasiyası, tənzimlənməsi və ya nizama salınması, əsasən, dildə eyni və yaxud yaxın məna ifadə edərək, paralel istifadə olunan terminlərə şamil edilməlidir. Dildə işlənən belə terminlərin hansının müəyyən anlayışı necə ifadə və ya təyin etməsi əsas götürülərək, dilin qayda-qanunlarına tabe olan terminləri seçib işlətmək lazımdır. Bununla da terminologiyada çətinlik aradan qalxar. *Bir anlayış = bir termin*. Buna uyğun olaraq qeyd edə bilərik ki, psixologiyada eyni və ya yaxın anlayışı ifadə edən *qəzəb – hirs – acıq – nerv, şüüraltı – təhtəşüür – qeyri-şüuri* və s. terminlərin hamısını işlətməməli, onların hər birinə ümumxalq danışığı dilində və ya terminoloji leksikada rast gəlinmə də, psixologiya terminologiyasında onların yalnız birini termin kimi qəbul edib işlətməyimiz daha

* Bakı Dövlət Universiteti “Türkoğlu araşdırmalar” ETL-in kiçik elmi işçisi

məqsədəuyğun olardı. Deməli, dilin terminoloji layında belə terminlərdən ancaq birinin işlədilməsi terminologiyada vahidlik prinsipini təmin edər, həmçinin terminologiya lüzumsuz söz-terminlərdən təmizlənər. Lakin əksər hallarda bu belə olmur, ona görə ki, həm psixologiya gənc elmdir, öz inkişafını yaşayır – hələ dəqiqləşmələr aparılır, həm də dildə eyni mənanı ifadə edən mənşə baxımından fərqli bir necə termin paralel şəkildə işlənir. Terminologiya belə unifikasiya zamanı belə məsələlərdən qaçmağa çalışsa da, bəzən bu təbii qəbul olunur. Bu isə ondan irəli gəlir ki, leksikada mövcud olan sinonimlik, omonimlik və s. semantik proseslər bu və ya digər formada terminologiyada da özünü göstərir. Yəni terminologiyayı da dilin leksikasının ümumi qaydalarından kənar təsəvvür etmək olmaz.

Terminologiyada unifikasiya məsələsinə toxunan A.A.Reformatski unifikasiyanın iki formasını qeyd edir: “xarici (digər dillər hesabına), daxili (dilin daxili imkanları hesabına sözlər, şəkilçilər vasitəsi ilə)” (5, s. 67). O, xarici unifikasiyanı belə izah edir: “terminlərin xarici unifikasiyası dilin normalarına uyğun şəkildə, daha uğurlu paralel işləmələrin içərisindən mövcud anlayışın məzmununa cavab verən terminlərin seçilməsi yolu ilə həyata keçirilməlidir” (5, s. 69). Qeyd olunan bu fikir psixologiya terminologiyasının nizama salınmasına da aiddir. Belə ki, unifikasiya və standartlaşdırma, bircə, daha çox alınma sözlərə aiddir. Ona görə ki, əcnəbi söz-terminlər dilə daxil olarkən ya dilin öz sözləri, ya da dildə mövcud olan digər əcnəbi dillərə məxsus olan terminlərlə paralel şəkildə işlənir. Belə hallarda mövcud anlayışın ifadəsi zamanı müəyyən dolaşlıq və ya çəşnəlik olur. Buna görə də, onların arasından uğurlu olanı seçilməlidir. Bu zaman, düzdür, daha çox hallarda dilin öz daxili imkanları hesabına yaranan söz-terminlər əsas götürülür. Lakin bir çox hallarda elə olur ki, hər hansı bir anlayışı ifadə edən terminlər beynəlmillik statusuna malik olaraq dünyanın əksər dillərində eyni formada işlədilir. Buna görə də belə terminlər tərcüməsiz (qarşılıqsız) işlədilməli olur. Bu məsələ barədə F.Qasımzadə yazır: “biz hər hansı bir yeni termini qəbul edərkən və ya köhnəsini atarkən kənar mövqə tutmamalı, ifrata varmamalıyıq. Bəzən Avropa (yunan və latın) və ərəb-fars mənşəli terminləri biryolluq atmağı, “öz” terminlərimizi yaratmağı irəli sürür və bəzən də əksinə, birdəfəlik başdan-başa gəlmə, alınma terminləri işlətməyi təklif edirlər. Belə ifrat yolun hər ikisi qorxuludur və dilimizin ümumi inkişafına maneçilik törədə bilər. Bircə, artıq vətəndaş hüququ qazanmış terminləri mənşəyindən asılı olmayaraq işlətməli, yenilərini yaradarkən süniliyə yol verməməliyik. Məsələn: *fəlsəfə, materiya, ideya, substansiya, dialektika, metafizika, şüur, təfəkkür* və s. terminləri biz çoxdan işlədirik və işlətməliyik” (4, s. 39). Biz də bu fikirlə razılaşıyıq. Yəni beynəlmillik termin kimi qəbul olunan hər hansı terminin milli dildəki qarşılığını işlətmək düzgün deyil. Həmçinin onu da qeyd etməliyik ki, əgər milli dildə müəyyən mənanı tam ifadə edə bilən sözlər tapılarsa, o halda onları əvəz etmək mümkündür. Bəzi lüğətlərdə eyni anlayışı ifadə edən müxtəlif mənşəli terminlərin ikisi də təqdim olunur. Məsələn, çoxdilli psixologiya terminləri lüğətində *abuliyə – iradəsizlik* (3, s. 23), *empatiya – dərdəşəriklik* (3, s. 33), *afaziya – dilin tutulması, nitqin itirilməsi* (3, s. 23; 35; 77) və s. kimi terminlər bu şəkildə qeyd olunur. Fikrimizcə, ikinci tərəfdəki ifadələr də mənanı tam ifadə edir, buna görə də onları mövcud anlayışı ifadə edən termin kimi işlətmək daha məqsədəuyğun olardı və bu zaman anlaşma da asanlaşardı. Görünür, lüğət tərtibçisi də terminləri bu formada verərkən bunu nəzərə alıbmiş. Lakin həmin lüğətdə verilən *nevroz – əsəbilik* (3, s. 42), *hafizə - yaddaş* (3, s. 48; 107) və s. kimi eyni mənanı ifadə edən sözlərin birincisinin termin kimi unifikasiyasının tərəfdarıyıq.

Bir məsələni də unutmamaq olmaz ki, dildə sinonim kimi çıxış edən və yaxın məna ifadə edib paralel işlənən sözləri heç də həmişə bir-birinin yerində işlətmək olmur. Buna görə də bir çox hallarda müvafiq terminlərin unifikasiyası zamanı onların sinonim cütlüklərinin yenə də paralel şəkildə işlədilməsi qəbul edilərək saxlanılmalıdır. Məsələn, milli mənşəli olan “*duyğu*”, ərəb mənşəli “*hissiyat*”, latın mənşəli “*intuisiya*” terminləri və ya ərəb mənşəli “*xasiyyət*”, yunan mənşəli “*xarakter*” terminləri psixologiya terminologiyasında sinonim terminlər kimi istifadə olunsalar da, onlar bütün situasiyalarda bir-birilərini əvəz edə bilmirlər. Buna görə də belə termin-sözlər terminoloji və ya izahlı lüğətlərdə ayrıca söz-termin kimi təqdim olunur. Yəni onların hansısa unifikasiya zamanı terminoloji laydan kənarlaşdırıb digərini saxlamaq mümkün olmur. Bu hal praktikada və tərcümə prosesində daha aydın görünür. “Elə psixoloji terminlər vardır ki, tərcümə zamanı onların bir sözlə ifadə oluna bilməməsi işlənməsini çətinləşdirir. Məsələn, *affekt* (psixoloji hal), *antisipasiya* (fəaliyyətin nəticələrini fikrən düşünmə), *interiorizasiya* (cisimlərlə aparılan xarici əməliyyatların daxili əməliyyatlara çevrilməsi və s.)” (2, s. 201). Belə hallarda terminin dilimizdəki tərcüməsini – izahını deyil, elə həmin anlayışı ifadə edən termini işlətmək daha məqsədəuyğundur.

Terminologiyada standartlaşmadan bəhs edən H.Əsgərov haqlı olaraq belə qənaətə gəlir ki, “standartlaşdırma standartların hazırlanmasını, təyin edilməsini və təsdiqini nəzərdə tutan prosesdir. Bu prosesi həyata keçirmək məqsədi ilə standart üçün tələb olunan normaları müəyyənləşdirmək, standartlaşdırılan obyekt və elementlərin nümunələrini, etalonlarını hazırlamaq lazım gəlir” (1, s. 45). Göründüyü kimi, nəinki hər hansı sahə terminologiyasında standartlaşmadan danışırkən, ümumiyyətlə, terminologiyada standartlaşma, unifikasiya və ya nizama salınma əvvəlcədən qəbul olunmuş standartlar və etalonlar əsasında aparılmalıdır. Həmçinin terminoloji rubrikalar yaradılmaqla terminlərin dilimizə

uyğunluğu və anlayışı nə dərəcədə ifadə etməsi barədə konkret qənaətə gəlmək üçün müxtəlif fikir və təkliflərə baxılmalıdır. Bu isə peşəkar terminoloqların qarşıda duran ən ümdə vəzifələrindən biridir.

Ədəbiyyat

1. Əsgərov H.A. Azərbaycan dilində maddi mədəniyyət leksikası. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2006, 448 s.
2. Həmzəyev M.Ə., Quliyev A.Ə. Azərbaycan dilində psixoloji terminlərin ifadə formaları haqqında / Azərbaycan terminologiyası problemləri Elmi-praktik konfransın materialları. Bakı: API, 1988, s. 200-201
3. İbrahimbəyova R. Azərbaycanca-rusca-ingiliscə-türkcə psixoloji və pedaqoji terminlər lüğəti. Bakı: QAPP-POLİQRAF Korporasiyası, 2005, 208 s.
4. Qasımzadə F. Terminlər dəqiq olmalıdır // Terminologiya məsələləri. Bakı: Elm, 1984, s. 38-40
5. Реформатский А.А. Введение в языкознание. М., 1955, 396 с.

ELZA İBADOVA*
Azərbaycan, Sumqayıt

MÜRƏKKƏB CÜMLƏ VƏ ONUN İNKİŞAF PROBLEMLƏRİ

Açar sözlər: *cümlə, mürəkkəb cümlə, verbal konstruksiya, subordinasiya, cümlə-informasiya faktorı*

Compound sentence and its development problems

The first and foremost problem that makes big sense in the Azerbaijani linguistics and in the entire turkology and that has not lost its the correlation of branching sentences and verbal compositions. The article analyzes some disputable issues related to compound sentences, including whether verbal compositions can be used as independent or branching clauses. As a result of the research , it is concluded that, impersonal verbal constructions cannot form a sentence in the Azerbaijani language. This is because they are not as subordination, sentence-formation factors.

Key words: *sentence, compound sentence, verbal constructions, subordination, sentence-formation factors.*

Məlumdur ki, digər sintaktik vahidlərdə olduğu kimi, mürəkkəb cümlədə də bir çox problematik məqamlar, ziddiyyətli fikirlər və incəliklər vardır. Azərbaycan dilçiliyi və bütün türkologiya üçün ən vacib olan və inkişaf qədər əhəmiyyətini itirməyən problemlərdən ən birincisi budaq cümlənin və feili tərkiblərin nisbəti problemidir. Bu problemlə bağlı məqalələr, dissertasiyalar, kitablar yazılmış, dilçi alimlər məsələni müxtəlif istiqamətlərdən araşdırmışlar. Bu problemlərin zəngin tarixini izləmək çətindir. Azərbaycan dili sintaksistlərinin əksəriyyəti bu problemlə bağlı öz fikirlərini bildirmişlər. Bu dilçilərdən Məmmədəğa Şirəliyevin adını xüsusi ilə qeyd etmək lazımdır. Onun məqalə və çıxışlarında bu məsələ ilə bağlı güclü mövqeyi müəyyənləşmişdir ki, bu pozisiya sonralar bütün Azərbaycan dilçilərinin mövqələrinin formalaşmasına səbəb olmuşdur. Tərkibi və budaq cümlə münasibətlərinin müəyyənləşməsində üç istiqamət mövcuddur:

1) Bunlardan birincisi M. Şirəliyevin və onun ardıcıllarının istiqamətidir. Bu dilçilər quruluşunda tərkib olan cümləni kateqorik şəkildə mürəkkəb cümlə sayırlar. Belə quruluşları yalnız və yalnız sadə cümlə kimi müəyyənləşdirirlər. Bu istiqamət Azərbaycan dilçiyində ənənə şəklini almışdır. Bu ənənənin möhkəmlənməsində Ə. Abdullayevin xidmətləri böyükdür. “Müasir Azərbaycan dilçiliyində mürəkkəb cümlələr” monoqrafiyasında Ə.Abdullayev M.Şirəliyevin, B.A.Serebrennikovun, M.Hüseynzadənin, N.A.Baskakovun və b. dilçilərin bu istiqamətini praktik cəhətdən möhkəmləndirir və sabitləşdirir.

2) İkinci istiqamət tərəfdarları tərkibləri bitmiş cümlə, budaq cümləyə bərabər cümlə kimi qəbul edir. Quruluşunda tərkib olan cümləni isə tabeli budaq mürəkkəb cümlə sayırlar. Bura Mirzə Kazimbəy, V. Qordlevski, A.K. Borovkov və başqalarını aid etmək olar.

3) Üçüncü istiqamət P.M. Melioranski, Ə. Dəmirçizadə, N. K. Dimitriyev, N. Hacıyeva, Q. Əbdülrahmanov və b. dilçilərə məxsusdur. Bu dilçilər belə hesab edirlər ki, tərkibləri olan cümləni yalnız o zaman budaq cümlə saymaq olar ki, həmin tərkibin özünün müstəqil, özünəməxsus mübtədası olsun. Həqiqətənmi şəxsi mübtədası olan tərkib müstəqil cümlə sayıla bilər? Sintaksisin aktual məsələlərindən biri də məhz bu problemdir.

Bu məsələdə irəli sürülən müxtəlif fikirlərin əsas səbəbi alimlər tərəfindən cümlənin mahiyyətinin tamamilə fərqli dərk edilməsidir. Hər şeydən əvvəl, cümlə anlayışını və onun əsas əlamətlərini dəqiq

* Sumqayıt Dövlət Universitetinin magistrantı

müəyyənləşdirmək və bu məsələdə vahid fikrə, razılığa gəlmək lazımdır. Həqiqətən də , diçilik ədəbiyyatında bu suala kifayət qədər müxtəlif cavablar verilmişdir. Yalnız bir məsələni - cümlənin əsas əlamətlərindən biri olan şəxs şəkilçilərinin cümlə üçün vacibliyi məsələsini heç bir dilçi inkar etmir. Təbii ki, budaq cümlə də müstəqil cümlə olmaq üçün öz quruluşunda şəxs sonluğuna yer verməlidir. M. Şirəliyev budaq cümlənin müəyyənləşdirilməsinin əsas meyarı kimi, budaq cümlələrdə məhz müstəqil xəbərin olmasını vacib hesab edir. Prof. Ə. Abdullayevin fikrincə, bəzi türk dillərində (tatar, özbək, qırğız və yakut) bu dildə feili bağlama və feili sifət tərkibləri sadə cümlə kimi işlənə bilirsə, bu o demək deyil ki, Azərbaycan dilində də onlar budaq cümlə sayıla bilər. Ə. Abdullayevin bu fikri müasir dil baxımından özünü doğruldur. Ancaq Azərbaycan ədəbi dili tarixində, həmçinin bir sıra dialektlərdə feili birləşmələrdə şəxs sonluqları işlənməsi hallarına rast gəlmək mümkün olur. Məsələn, dilçilər Füzulidən belə bir xarakterik nümunə gətirirlər: “Təhqiq edübəm işim xətdir.” Lakin, bizim fikrimizcə, burada “təhqiq edübəm” feili bağlama deyil, -üb nəqli keçmiş zaman şəkilçisi və şəxs sonluğu qəbul etmiş təsriflənən feildir. Bu feili -üb şəkilçisinə görə feili bağlama hesab etmək nümunəyə formal, səthi yanaşmadan başqa bir şey deyildir. Cümlə isə bütövlükdə intonasiya ilə bağlanan tabeli mürəkkəb cümlədir.

Türkologiyada da belə bir fikir vardır, yəni türk dillərində feili bağlamalarda bəzən şəxs sonluqlarının işlənməsi halları ilə rastlaşırıq. Nəzərdən keçirdiyimiz bu problem dillər üçün nisbidir və iki aspektdə özünü göstərir:

- 1) Şəxssiz tərkiblərin özünün müxtəlif türk dillərində nisibliyi.
- 2) Bu nisibliyin özünün eyni bir dilin müxtəlif tarixi dövrlərdəki müqayisəsi.

Bu problemlərə aydınlıq gətirən dilçilərdən biri N. Hacıyevdir. O özünün “Transformlar nəzəriyyəsində” “transformların (tərkiblərin) budaq cümlə olmadığını qeyd etmişdir: ”İki feili xəbərlə cümləni birləşdirərkən tabe olan cümlənin feili qrammatik cəhətdən transformasiyaya uğrayır, feilliliyini itirməyə cəhd göstərir və adlıq (ismi) forma kəsb edir. Bu mürəkkəb proses türk cümləsinin quruluşunun başqa bir qanunauyğunluğu nəticəsində baş verir.” Bu da ondan ibarətdir ki, ümumiyyətlə, türk cümləsində iki müstəqil verbum finitum (*bitmiş xəbərlilik*) formasından qaçılır (7, s. 289). Nabat Hacıyeva tədqiqatında göstərir ki, transform termini özü də çox mənalı, qeyri-əlvərişli termdir. O, bu termini “budaq cümlələrin feili sifət, feili bağlama əvəzləyiciləri” adlandırmağı təklif edir. Azərbaycan dilində şəxssiz feili tərkiblər budaq cümlə kimi formalaşmırlar. Başqa sözlə, müstəqil cümlə əmələ gətirmirlər. Müasir Azərbaycan dilində bütün şəxssiz tərkiblər əsas feilin törəməsidir.

Tərkiblərin müstəqil cümlə şərtlərinə cavab vermədiyi və buna görə də budaq cümlə kimi işlənmədiyini qeyd edən dilçilər təsdiq edirlər ki, cümlənin bitdiyini bildirən şəxs sonluğu yoxdursa, həmin cümlə tabeli mürəkkəb cümlə ola bilməz. Bu baxımdan dilçilərimiz şərt budaq cümləsini digər budaq cümlələrlə müqayisədə istisna təşkil etdiyini qeyd edirlər.

Mürəkkəb cümlə öz kommunikativ funksiyasını sadə cümləyə nisbətən daha geniş sintaktik planda və daha məqsədyönlü planda həyata keçirir. Türkologiyada da, eləcə də rus dilçiliyində belə bir sual qoyulmuşdur: tabeli mürəkkəb cümlə öz-özlüyündə nədir? Və o tabeli mürəkkəb cümlədən nə ilə fərqlənir? Tabelilik öz mahiyyəti ilə elə binar (ikili) əlaqədir ki, o əlaqəyə iki komponent daxil olur və komponentlərdən biri olmadan mövcud olmur. Ona görə də mürəkkəb cümlənin tərifini daha çox tabeli mürəkkəb cümləyə uyğun gəlir. Çünki tabelilik əlaqəsi müstəqil cümlələrin monolit qaynayıb-qarışması üçün şərait yaradır və onları bir struktur sintaktik bütöv şəkildə formalaşdırır. Tabeli mürəkkəb cümlədə belə qaynayıb-qarışma müşahidə olunmur. Faktiki olaraq tabeli mürəkkəb cümlə özünü bütöv sintaktik kompleks kimi deyil, tərkibi sintaktik kompleks kimi göstərir. Deməli, tabeli və tabeli mürəkkəb cümləni bir-birindən tərkibindəki komponentlərin nə şəkildə birləşməsi fərqləndirir.

Sadə və mürəkkəb cümlələrin qarşılıqlı münasibətini nəzərdən keçirmək iki istiqamətdə aparılır:

- 1) Mürəkkəb cümlə və onun komponentləri müəyyənləşdirilir.
- 2) Mürəkkəb cümlə tamamilə müstəqil sadə cümlə ilə qarşılaşdırılır.

Mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini ayrıca nəzərdən keçirmək olmaz. Onlar vahid sintaktik quruluşun bir-biri ilə əlaqəli və buna görə də qeyri-müstəqil elementləridir. Sintaksisin problemlərindən biri də “Mürəkkəb cümlədəki sadə cümlələri müəyyən dərəcədə müstəqil saymaq olarmı?” məsələsidir. Yəqin ki, onları müstəqil cümlə saymaq olmaz. Lakin onları ayrıca işlənən müstəqil cümlələrlə analoq olmaları da şübhəsizdir. Müstəqil struktur və semantik vasitələrin köməyi ilə birləşən bu hissələr kommunikasiya zamanı qeyri-bərabər vəziyyətdə özünü göstərir. Bu aspektdə bağlayıcıların rolu böyükdür. Çünki bağlayıcılar baş və budaq cümlənin struktur birliyini içəridən dağdan vasitədir. Bu halda cümlə naqis yarımçıq hissə olur. Yəni ona birləşən bağlayıcılar maksimal şəkildə cümlənin bütövlüyünü zəiflədir. Məsələn, “Mən gördüm ki, ...”, “mən oxudum ki, ...” Bu cür hallarda baş cümlədəki hər hansı bir üzvün semantik məzmun və struktur boşluğu digər cümlə ilə tamamlanır. Yəni deformasiyaya uğramış hissə tamamlanmaq ehtiyacı hiss edir və bu zaman onları bir-birindən ayırmaq olmur. Yəni bunlar qarşılıqlı intensionaldırlar və qarşılıqlı şəkildə birləşməni tələb edən üzvlərdirlər. Sadə və mürəkkəb cümlə kimi ayırdığımız iki cümləni qarşılaşdıraraq.

- 1) Sənin gəlməyini bilirdik.
- 2) Bilirdik ki, sən gələcəksən.

“Məşhur Azərbaycan dilçisi Ə. Abdullayev bu cür cümlələri sintaktik sinonim hesab edir. O, yazır ki, eyni fikri həm sadə, həm də mürəkkəb cümlə vasitəsi ilə ifadə etmək mümkündür” (2, s. 133). Göründüyü kimi, cümlələr məzmunca çox yaxındır, hətta eynidirlər. Sadə cümlə mürəkkəb cümləyə nisbətən hər hansı bir informasiyanı maksimum neytral şəkildə ifadə edir. Baş cümlə adətən əsas informasiyanı vermir. Bunun üçün zəmin hazırlayır. Mürəkkəb cümlədə əsas informasiya budaq cümlə vasitəsi ilə təqdim olunur. Deməli, aktual üzvlənməyə görə baş cümlə tema, budaq cümlə isə remadır. Mürəkkəb cümlənin teması, yəni baş cümlə ümumi zəminin, başlanğıc informasiyanın verilməsindən başqa çox vacib kommunikativ məqam, gözlənmə momentini də saxlayır. Məhz bu gözlənmə momenti mürəkkəb cümlə hissələrini resipiyentin şüurunda daha çox birləşdirir. Qeyd etmək lazımdır ki, tema və rema üzvlənməsini mürəkkəb cümlənin bütün tiplərinə eyni dərəcədə şamil edə bilmərik. Çünki mürəkkəb cümlədə baş və budaq cümlənin mövqeyi dəyişir. Ona görə də aktual üzvlənmə özünü müxtəlif cür göstərə bilir. Bu prinsiplərin uğurlu tətbiqi üçün baş cümlənin prepozisiyada, budaq cümlənin və postpozisiyada işlənməsi vacibdir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. Bakı, 1977
2. Abdullayev K. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: “Maarif”, 1988, 281 s.
3. Abdullayev Ə. Seyidov Y. Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili. IV c., Bakı, 1985
4. İbrahimli Ə. Sintaksisin aktual problemləri. Bakı: Azərbaycan Universiteti, 2017, 94 s.
5. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi sintaksisi.
6. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: “Adiloğlu”, 2017, 428 s.
7. Гаджиева Н.З. Основные пути развития синтаксического строя тюркских языков. М. Наука, 1973

HƏVVƏ ZAMİRLİ*

Azərbaycan, Bakı

KONTEKSTLƏ ÇOXMƏNALILIĞIN MÜNASİBƏTİ

Açar sözlər: polisemiya, semasiologiya, kontekst, əlaqə, təfəkkür, sistem

The attitude of plurality in context

One of the topical issues in the field of semiology is the study of the context and multidimensionality. The presence of plurality is related to its position in the context in which it operates. Although the word literally means a lot of meaning, its meaning is clearly understood in the communication process. The reason for pluralism is the tendency to become abstract in language. The conclusion is that, any word has a certain amount of meaning outside the speech.

Keywords: polysemy, semiology, context, contact, thinking, system

Semasiologiya sahəsində aktual olan məsələlərdən biri kontekstlə çoxmənalılıq arasındakı əlaqə və münasibətlərin öyrənilməsidir. Çoxmənalı sözlər elə sözlərə deyilir ki, əsas mənadan əlaqəsini kəsmədən yeni, əlavə mənalar da ifadə edir. A.Qurbanovun dediyi kimi: “Dildəki sözlər ifadə etdikləri mənənin kəmiyyət və dərəcəsinə görə eyni olmur. Belə ki, bəzi sözlər bir, bəzi sözlər isə bir neçə mənə ifadə edir. Buna əsasən, dilin leksik-semantik sistemində təkmənalılıq və çoxmənalılıq hadisəsi yaranır” (4, s. 317).

Elmi ədəbiyyatda sözün çoxmənalılığı haqqında müxtəlif, bir-birindən maraqlı fikirlərə rast gəlinir. Onlardan birini nəzərdən keçirək: “Sözün çoxmənalılığı sözün leksik mənasının semantik çalarları üzrə ayrılması deməkdir. Bu, nitqdə, ifadədə, sözlərin əlaqələrində özünü göstərir. Məsələn, *göz* sözü tam leksik mənada bu məfhumun ifadəçisidir. Törəmə mənalarda (bulağın gözü, stolun gözü) *göz* sözü semantik çalarla çıxış edir” (3, s. 75).

Sözün çoxmənalılığı birdən-birə yaranmır, dildə uzun müddət davam edən məntiqi-semantik prosesdir. Sözlər ilk yarandığı dövrlərdə təkmənalı olmuş, təfəkkürün inkişafı və mücərrədləşməsi nəticəsində öz həqiqi mənalarını qorumaqla, ilkin mənalarına bağlılığını itirməyən törəmə mənalar da ifadə etməyə başlamışdır. Nəticədə bir leksik vahid müxtəlif məntiqi-lingvistik amillərin təsiri nəticəsində başqa mənalar da bildirməyə başlamışdır. Çoxmənalı sözlərin mənaları arasında mövcud olan semantik əlaqə bu mənaların hamısını əsas mənaya bağlayır. Belə sözlərin ayrı-ayrı mənaları hər kəsin təfəkküründə ümumi vahidin fərqli

* Bakı Dövlət Universiteti Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının II kurs magistrantı

mənalı kimi təzahür edir. Eyni bir sözün müxtəlif mənalı və həmin mənalı arasındakı fərq mücərrədləşdirmə ilə meydana çıxır. Təbiidir ki, çoxmənalı sözlərin mənalının müəyyən edilməsində mətn vacib rol oynayır. “Mətn çoxmənalılığı müəyyənləşdirən əyani vəsaitdirsə, mücərrədləşdirmə çoxmənalılığı yaradan səbəbdir. Daha doğrusu, mətnə qədər, mətnə işlənməyə qədər sözlərin semantikasındakı çoxmənalılığın rüşeymləri vardır ki, mətn vasitəsilə bunlar reallaşır. Əgər semantik cəhətdən mətnə uyğun olmayan məna mətnə işlənməyə, mətn bunu heç cür reallaşdırma bilməz” (6, s. 185). Doğrudan da, mətnin məzmunu ilə sözün semantikasının bir-birinə uyğun olması üçün sözün malik olduğu çoxlu sayda mənalardan biri mətnin tələbinə uyğun olan semantik çaları ifadə etməlidir. *Məsələn*: “*Biz ondan xala-xətir qalmasın deyə soruşuruq, yoxsa ona kim qulaq asır?!*” (9, s. 10); “*Saçları gülmüş anam, Üzündə gülüş anam, A dünya görmüş anam, Demə səndən ulu var*” (10, s. 172); “*Qalxdı, gur saçları axdı çiyinə, Güllü xalatını taxıb əyninə Getdi addım-addım bulağa sarı*” (11, s. 416); “*Səndən doymaq olarmı, çoxun, azın da şirin, Həyat, qışın da şirin, həyat, yazın da şirin!*” (11, s. 289).

Müjərrədləşdirmə insan təfəkkürünün elə bir fəaliyyətidir ki, müəyyən əşyaya xas olan bir sıra əlamət, keyfiyyət və ya digər xüsusiyyətlər adı çəkilmədən haqqında bəhs olunan əşya ətrafında ümumiləşdirilir. Təfəkkürümüzdəki həmin əşya haqqında olan təsəvvürlər müjərrədləşmiş sözün ifadə etdiyi mənanın düzgün dərk olunmasına zəmin yaradır.

Çoxmənalılığın bir proses kimi mövcudluğunun əsas şərti onun işləndiyi kontekstdəki mövqeyi ilə birbaşa bağlıdır. Dilçilərin bir qismi sözün ifadə etdiyi mənanın nitqdə reallaşdığını bildirir. Rus dilçisi A.A.Potebnya mənanın müəyyənləşməsində kontekstin rolunu qeyd etməklə kifayətlənməmiş, eyni zamanda nitqdən kənar sözləri ölü sözlər hesab edərək, onları “öz funksiyasını itirmiş sözlər” adlandırmışdır.

Dilçilərin əksəriyyəti belə hesab edir ki, çoxmənalılıq dildə mövcud olan hadisədir. Sözün işləndiyi nitq situasiyası – düşüneyü mühit ona konkret mənanı verir. Sözün nitqdən kənar istənilən sayda mənalının olmasından asılı olmayaraq, ünsiyyət prosesində onun mənası tamamilə aydın olur. “Kontekst sözün çoxmənalılığını aradan qaldıraraq onu hər dəfə yalnız bir istiqamətə yönəldir. Sözün subyektivcəsinə dərk edilməsi onun obyektiv mənası əsasında inkişaf edir... Kontekst hər bir halda sözə müəyyən istiqamət verir, çoxmənalılığını sözdən kənar edir” (7, s. 11).

“Çoxmənalılıq kontekstdə reallaşır” yoxsa “Çoxmənalılıq kontekstdə aradan qaldırılır”? Bu ifadələrin zahirən bir-birinə əks görünmələrinə baxmayaraq, onlar arasında konkret ziddiyyət yoxdur. Nə mənanın yaranmasında nitq situasiyasının - kontekstin rolu, nə də sözün ayrılıqda çoxmənalılıq xüsusiyyətinə malik olması yox deyildir. Lakin eyni zamanda bu fikirlər bir-birini inkar da etmir. Yəni, kontekst çoxmənalı sözün mövcud mənalılarından birini nitq söyləyənin məqsədinə uyğun olaraq önə çəkir, digər mənalıların varlığının kontekstə heç bir təsiri duyulmur. Bu fikirlə paralel olaraq çoxmənalılığın yalnız kontekstdə reallaşma bilməsi fikri də irəli sürülür ki, bu da inkaredilməz faktır (5, s. 285).

Müasir Azərbaycan dilində sözün çoxmənalılığı məsələsini özünün “Azərbaycan dili filoloji izahlı lüğətinin nəzəri əsasları” əsərində geniş təhlil edən Ə.Orucov sözlərin təkmənalılığını və ya çoxmənalılığını qəbul etməyən müəlliflərdən fərqli olaraq, sözləri həm təkmənalı, həm də çoxmənalı hesab edir.

“Dildə polisemiya hadisəsi də sistemin struktur münasibətlərinin nəticəsi kimi sözün malik olduğu potensial mənalıların və onun işlənmə imkanının vəhdətidir. Sözün işlənməsi bir tərəfdən onun məna strukturundakı imkanın reallaşmasıdır, digər tərəfdən işlənmə imkanı da tədricən onun məna tutumunun genişlənməsidir. Ümumiyyətlə, çoxmənalılıq dilin müəyyən inkişaf həddində yaranan, təfəkkür prosesindəki ümumiləşdirmə xarakterindəki xüsusi istiqamətli bir akt kimi insanın özünü və xarici aləmi hadisə və predmetlərini primitiv anlamadan mövcudluğuna yaxın dərk etmənin nəticəsi olub, dilin təşəkkül və ilk inkişaf etmə etaplarındakı polifunksionallıqdan köklü surətdə fərqlənir. Bir işarənin (sözün, qrammatik formanın) sinxron vəziyyətdə bir neçə funksiya daşması hələ dil sisteminə tam stabilləşmənin sabitləşməsidirsə, bu və ya digər işarənin ayrı-ayrı predmetlər arasında assosiativ əlaqələrinə əsaslanan məntiqi nəticələrdən intişar tapan mənalı isə dilin təfəkkürün yeniləşməsi, inkişafı, sivilizasiyadır” (5, s. 283).

Çoxmənalı sözlərin mənalının konkretləşməsində bəzən söz birləşməsi kifayət etmir. Hər hansı bir çoxmənalı söz birləşmə daxilində belə bir neçə məna ifadə edə bilər. Mənanın bu cür ümumiləşməsinə misal olaraq: “əsər oxumaq”, “təmiz insan”, “böyük şəxsiyyət” və s. ifadələri qeyd etmək olar. Nümunələrdəki əsər, oxumaq, təmiz, böyük sözləri kontekst daxilində işlənsələr də yenə burada konkretlik müşahidə olunmur.

Məna daşıyıcısı olan sözü kontekstdən kənar, bizcə, ölü adlandırmaq olmaz. Dildə mövcud olan hər bir söz müəyyən səs tərkibinə malik olmaqla yanaşı, eyni zamanda ən az bir mənanın ifadəsinə xidmət edir. Məs: hərəkət bildirən *keçmək* feili kontekstdən kənar da yolla getmək; olduğu yeri dəyişmək; hərəkətin tərzini dəyişmək; yer tutmaq, dayanmaq və s. mənalı ifadə edir. Bunlar keçmək feilinin kontekstdən kənar anladığımız mənalıdır. Kontekst daxilində işlənmə mənalının sayını isə dəqiq demək mümkün deyil. Lüğət tərkibinə daxil olan sözlərimizin, xüsusilə feillərin bu qədər məna çalarlarına malik ola bilməsi dilimizin zənginliyini bir daha sübut edir.

Bununla da, belə nəticəyə gələ bilərik ki, hər hansı bir söz nitqdən kənarında, dilin sistemində müəyyən sayda mənaya malikdir. Və bu mənalar ayrı-ayrı kontekstlərdə nitq faktı kimi üzə çıxır. Məsələn, “böyük” sözünün kontekst daxilində işlənmədən də iri, yekə, yaşca artıq olan və s. mənalarının olduğu məlumdur. Eyni zamanda bu sözün müxtəlif məqamlarda bir-birinə yaxın onlarla yeni mənə ifadə edə bilməsi üçün işləndiyi kontekstin xüsusi rolu vardır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. I cild, Bakı: “Şərq-Qərb”, 2006, 740 s.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. II cild, Bakı: “Şərq-Qərb”, 2006, 792 s.
3. Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: BDU, 2001, 399 s.
4. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. I cild, Bakı: “Elm və Təhsil”, 2010, 451 s.
5. Məmmədov İ. Azərbaycan dilinin semantikasi. Bakı: “Xəzər”, 2006, 372 s.
6. Müasir Azərbaycan dilinin semasiologiyası. AMEA, Bakı: “Elm”, 1985, 244 s.
7. Rzayeva K. Azərbaycan dilində sifətin çoxmənalılığı. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2005, 128 s.
8. Verdiyeva Z, Ağayeva F, Adilov M. Azərbaycan dilinin semasiologiyası. Bakı: “Maarif”, 1979, 308 s.
9. Cabbarlı C. Seçilmiş əsərləri. II cild, Bakı – “Şərq-Qərb”, 2005, 360 s.
10. Fikrət Qoca. Özümə məktub (şeirlər və poemalar). Bakı: “Yazıçı”, 1983, 223 s.
11. Vahabzadə B. Seçilmiş əsərləri. I cild, Bakı: “Elm”, 2008, 612 s.

MURAD ƏMƏNOV*
Azərbaycan, Bakı

MƏHƏMMƏDHÜSEYN ŞƏHRİYARIN DİLİNDƏ SEMANTİK SÖZ QRUPLARI

Açar sözlər: omonim, sinonim, antonim, təzad, antiteza, kontekst

Role of the groups of semantic word in the Mohammad Hossein Shahriar language

Groups of semantic word the important part in the building of the art text. Semantic word of groups have been include homonym, synonym, and antonyms. In investigate have been shown role of the groups of semantic word bring from works of the auther on the basis of examples. From investigate are known word craftsman delivers the art thought use from homonym, snonym, antonyms in the more compact concrete and exact picture.

Key words: Homonym, snonym, antonym, contrast, antiteza, context

Omonimlərin üslubi xüsusiyyətləri. Omonimlər semantik söz qrupuna daxil olan kateqoriyalardan biridir. Omonimlər lüğət tərkibinin müəyyən bir hissəsini təşkil edir. Omonimlərin üslubi funksiyasından danışmadan əvvəl onu qeyd etmək lazımdır ki, sinonim və antonimlərlə müqayisədə onun bədii dildə ifadəsi məhduddur. Omonimlərin rolu yalnız qarşı-qarşıya işləndikdə özünü doğruldur. Bu xüsusiyyət onu antonimlərlə səsləşdirir. Omonimlər əsas etibarilə poetik nitqdə işlənir. Bədii dildə omonimlərdən müxtəlif istiqamətdə istifadə olunur; 1. Eyninövlü omonim sözlərin qarşılaşdırılması; 2. Omoformların qarşılaşdırılması; 3. Leksik-qrammatik omonimlərin istifadəsi; 4. Paronimlərin işlənməsi; 5. Müxtəlif omonimlərin qarşılaşdırılması (5, s. 40).

M.Şəhriyarın dilində işlənmiş bəzi omonim nümunələrinə nəzər salaq; Çıxdımmı, günəş doğur o andan // Bir kölgə düşür saçından əlan; Zövqün çırağıyla sən işıq saç // Axtardığın ali haqqa yol saç; Heydərbaba, mərd oğullar doğğınən // Namərdlərin burunların ovğınən; Bitirib qəm çölü kor ilə keçəl // İsməti, canı sayırlar əsil ov; Heydərbaba, sənün üzün ağ olsun // Dörd bir yanın bulaq olsun, bağ olsun // Bizdən sonra sənün başın sağ olsun // Dünya qəzov-qədər, ölüm-itimdi, // Dünya boyu oğulsuzdu yetimdi; Nəyə lazım ayıra dal-qabağı? // Niyə seçsin sol əli, ya ki, sağı?; O nə şair ki, dağın vəsfinə misdaq onu gördüm // Mən səntək ucalıq məşqinə məşşaq onu gördüm; Onu təfsir etmək üçün tapılmaz bir tərcüman // Atasının dağı ilə alovlananda xirmən.

Bu nümunələrdə dörd omonim söz (saç, ov, sağ və dağ) işlənmişdir. Bunlar leksik-semantik omonimlərdir, çünki sağ, saç, dağ, ov sözləri müxtəlif mənalı lakin, bütün qrammatik formalarda eyni səslənən və yazılan omonim sözlərdir. Lakin bu nümunələrdə nəzərdən keçirdiyimiz omonim sözlər heç bir üslubi funksiya yerinə yetirmir, çünki bu sözlər eyni deyil, müxtəlif kontekstlərdə işlənmişdir.

Dilçilikdə omonimlərin bir növü də omoformlar hesab olunur. Müxtəlif nitq hissələrinə aid olub, lakin müxtəlif şəkilçilərlə uyğunlaşan sözlərə omoformlar deyilir. Omoformlarda şair təsadüfə yaxınlıqdan istifadə edərək mətnə xüsusi ahəngdarlıq verir. Nümunə, Ulduz sayaraq gözləmişəm hər gecə yarı // Gec gəlmədedir

* Bakı Dövlət Universiteti Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının I kurs magistrantı, Filologiya fakültəsi Tələbə Elmi Birliyinin sədr müavini

yar, yenə olmuş gecə yarı; Aylıq aldıq, kira verdik getdi // Nə yeyək, ey vay, ata, bilməyirəm // Qar deyir gəl kişisən pambıq ata q kişi mən pambıq ata bilməyirəm; Şairin zövqü nə əfsunlu, nə əfsanəli bağlar // Ay nə bağlar ki, “Əlif leyli” də əfsanədə bağlar; Nə bilim, bəlkə təbiət özü namərdə gün ağlar // Əyri yolları açarkən düz olan qolları bağlar; Gecənin divini etmişdin əsir // Görürdük qorxudan qarşında əsir və s.

Bu nümunələrdə omoform yaradan sözlər fərqli nitq hissələrinə aiddir. Belə ki, birinci sözə-yar isiminə “-ı” təsirlik hal şəkilçisi artırılmışdır, ikinci misrada isə yarı sözü sadə sifətdir, heç bir şəkilçi qəbul etməmişdir. İkinci nümunənin ilk misrasında at sözü feildir, qrammatik şəkilçi qəbul etmişdir, ikinci misrada isə ata sözü qohumluq bildirən sadə isimdir.

Leksik-qrammatik omonimləri səciyələndirən xüsusiyyət odur ki, qarşılaşdırılan sözlərdən biri leksik nominativ mənasını saxlayır, ikincisi isə qrammatik dəyişmə nəticəsində öz qarşılığına omonim hüququ qazanır. Bunların da omonimliyi təsadüfüdür, yalnız mətn daxilində müəyyənləşir (1, s. 26).

Nümunə, Allah nuru parlamazsa qəlbə // Tapmaz yolunu nicata qəlb də; Sən qiymətli ləkəsiz saf büllürsən incisən // Özgədən yox ey Vətən öz özündən incisən; Mənsur şeir də var mənzum şeyr də // Musiqi çarpınar mənzum şerdə

Sinonimlərin üslubi xüsusiyyətləri. Hər bir dilin leksik-semantik kateqoriyaları içərisində seçilən sinonimlər dünya dillərinin lüğət tərkibində bir sistem təşkil edir. Sinonimlər Azərbaycan dilində, xüsusən onun bədii üslubunda böyük əhəmiyyət kəsb edir. Sinonimlər leksik-semantik kateqoriya kimi dili zənginləşdirir, mənanı qüvvətləndirir, nitqdə emosional ovqat yaradır, yersiz təkrarın qarşısını alır, təsirliliyi artırır.

Nitqin formasını qüsursuz etmək üçün sinonimlərə müraciət olunur. Dildə texniki ardıcılığı yerinə yetirən sinonimlər həm nitqdə, həm də müəyyən bir mətnə eyni sözlərin təkrar olunmasına imkan vermir (3, s. 20).

Ş.Balli, V.V.Vinoqradov, V.İ.Koduxov, Ə.Dəmirçizadə, R.Məhərrəmov, T.Əfəndiyeva, A.Qurbanov, M.Hüseynzadə, İ.Məmmədov kimi dilçilər sinonimlərin müxtəlif aspektlərindən bəhs etmişlər.

M.Şəhriyarın dilini araşdırarkən məlum olur ki, şair təkrara yol verməmək, deyilən ifadəni qüvvətləndirmək üçün sinonimlərdən geniş şəkildə istifadə edir. Nümunələrə üz tutaq, Heydərbaba, Qara çəmən caddası // Çovuşların gələr səsi, sədası; Xanım nənəm naxoş olan il idi // Qış var ikən külək idi, yel idi; Sanki qanad verdin yələ, nəsimə // Hər tərəfdən səs verdilər səsime; Heyhat! Bu təmizlik uzun sürmədi // sərvəti, varı-dövləti; Yetimək üz-gözümü neybət basıb, basacaq // Yaman qarışdıracaq səliqəmi, səhmanımı.

M.Şəhriyarın dilindəki sinonimləri iki qrupa bölmək olar: a) adlardan ibarət olan sinonim cərgələr; b) fellərdən ibarət olan sinonim cərgələr.

Adlardan ibarət sinonim cərgələr. Bu tip sinonim cərgələrin özünü də iki yerə ayırmaq olar; 1) yalnız türk mənşəli sözlərdən ibarət olan sinonim cərgələr; b) alınma və türk mənşəli sözlərin iştirak etdiyi sinonim cərgələr.

Azərbaycan iki hissəyə parçalandıqdan sonra İranda farsca tək rəsmi dil qəbul edildi və beləliklə Cənubi Azərbaycanda yaşayan azəri türkləri öz dillərində yazmaq və oxumaq hüququndan məhrum oldular. Təbii ki, farsdilli ədəbi mühit Şəhriyar yaradıcılığında öz təsirini göstərmiş, şairin əsərlərində alınma sözlərdən istifadə olunmuşdur. Buna görə də türk və alınma mənşəli sözlərin iştirakı ilə yaranan sinonim cərgələrlə müqayisədə yalnız türk mənşəli sözlərdən ibarət olan sinonim cərgələrə şairin dilində daha az rast gəlirik. Belə sinonim cərgələrə aşağıdakı nümunələri göstərə bilərik: qoyun-qucaq, sevgili-istəkli, odlanmaq-yanmaq və s. Nümunə, Xəzinədir xəzinə sənin qoynun, qucağın // Cəvahirat yatağı sənin hər bir bucağın; Türkün dilitək sevgili, istəkli dil olmaz // Ayrı dilə qatsan bu dil əsil olmaz; Ürəyim odlanır, yanır, kül olur // Ürəyin buz kimi soyuqdu nədən?

M.Şəhriyarın dilində sinonim cərgələr yaradan elə leksik vahidlərə də rast gəlirik ki, həmin sinonim cərgəni yaradan sözlərdən biri, yaxud hamısı alınma sözlərdən ibarətdir.

Bu tip sinonimlərə kədər-qəm, od-atəş, məsud-bəxtiyar, ürək-qəlb, xain-satqın, vəfa-sədaqət kimi sözləri nümunə göstərə bilərik. Nümunə, Şərsiz bir dünya kədər, qəm kimi // Şərsiz cənnətdə cəhənnəm kimi; Mövzun şeir də var ali nəzm də // Axtarma atəşi, odu nəzmdə; Ölkənin ən böyük alimlərilə // Əl verib görüşdük məsud, bəxtiyar; Zəngin qəlbin, ürəyin zəngin bazarların var; Özümlə olsa, o xalə, könül, uduzmaq idim // Odludur, alovludur kişilərin qeyrəti // Dəyişməzdir dönməzdir onların məhəbbəti; Bu dövlətə qulluq etmək məmləkətə xəyanətdir // Xainliyə, satqınlığa dəlalətdir maarifimiz; Köçəcək dünyadan rəhm dəyanət // Öləcək sədaqət, vəfa, məhəbbət.

Feillərdən ibarət sinonimik cərgələr. Fell Azərbaycan dilinə məxsus nitq hissələri içərisində özünün milliliyi ilə fərqlənir, buna görə də feillərdən ibarət sinonim cərgələr əsasən türk mənşəli sözlərdən ibarətdir. Şəhriyar feillərdən ibarət sinonimik cərgələrdən ustalıqla istifadə etməklə əsərlərinin təsirliliyini gücləndirmişdir. Bu tip sinonimik cərgələrə nümunə olaraq, qaynamaq-çağlamaq, aramaq-axtarmaq, tutmaq-yapışmaq kimi sinonimləri göstərmək olar. Nümunə, Gördüyü xeyirli işlər çıxı bilməz yaddan // Qəlb evində o bulaqtək hələ qaynar, çağlar; Gedənlərdən dedik yandıq, yaxıldıq // Dedik Necə durmuşduq yığıldıq; Eşqində könül göz yola dikmiş yarı gözlər // Könül yar itirmiş arayıb, axtarı gözlər; İstədim bir də tutum mən atəyindən yapışım // Yolun üstə mənim o sevgili yar gəlmiş.

Dildə sinonimlərin zənginliyi dili şərtləndirən əlamətlərdən biri olduğundan sinonim problemi təkcə leksikoloqları deyil, digər sahələri araşdıran dilçiləri də düşündürmüşdür. Odur ki, sinonimləri dil sistemində tutduğu mövqeyə görə iki qrupa ayırırlar; 1. Leksik sinonimlər; 2. Qrammatik sinonimlər.

Leksik sinonimlər də özləri işlənmə dairəsinə və məna fərqlərinə görə iki qrupa bölünür; 1. Semantik sinonimlər; 2. Üslubi sinonimlər (3, s. 28).

Üslubi sinonimlərin əmələgəlmə yolları və mənbələri müxtəlifdir. Üslubi sinonimlərin yaranmasında alınma sözlər, arxaik sözlər, evfemizmlər, dialektizmlər mühüm rol oynayır.

Sinonim cərgəni əmələ gətirən komponentlərdən evfemizm ola bilər. Söz sənətkarı kobud söz əvəzinə daha yumşaq bir ifadə işlədir. Eşşək əvəzinə ulaq, ijküzlü əvəzinə riyakar ifadəsinin işlədilməsi buna nümunə ola bilər. Nümunə; Onda gördün ulaq ayaq saxladı // Dağa baxıb qulaqların şaxladı; Mən aşkar sən riyakar // Başqa qiymət gözləmə məndən.

Üslubi sinonimlərin yaranma vasitələrindən biri də məcazlardır, dilimiz məcazi mənalı sözlərlə zəngindir. Qanmaz ifadəsi əvəzinə eşşək, qəddar əvəzinə canavar ifadəsinin işlənməsi məcaz vasitəsilə yaranan sinonimliyə misal ola bilər. Nümunə, Kollec qurtarmısan // Bəlkə sanırsan nurlu dünyasan // Sən adın parta ardında // Xəyanət dərsi düşməndən // Ayə, tehranlı, insaf et, de // Eşşək sənmişən ya mən?; Siz ey müstəmləkə havadarları // Dünyanın mədəni canavarları.

Üslubi sinonimlərin yaranmasının digər bir yolu emosional-ekspressiv sözlərdir. Belə sözlərin imkanlarını daha çox bədii üslubda görə bilərik. Işıq əvəzinə nur sözünün, yaz əvəzinə bahar ifadəsinin işlənməsi ilə emosional-ekspressiv söz vasitəsilə sinonimlik nümunəsidir. Nümunə; Sənin tapıntınla sənin dühanla // Doldurdu boşluğu nurun sürəti; Bar ilahi Sən bizə ver bu şəyatindən nicat; İnsanın nəslin kəsib ver insə bu cindən nicat; Qış çıxmayıb ruzigarı sərin gör // İlk baharın anca sözün şirin gör; Zöhrənin hüsnüdür dillər əzbəri // Şöhrəti eşqdə tapmış o pəri.

Üslubi sinonimlərin yaranmasının digər bir istiqamətini morfoloji yolla düzələn sinonimlər təşkil edir. Nümunə, O hünər qibləsinə üz tutun, ey əhli-hünər // Bivəfa çıxmaz o ustadə vəfamız da olur; Nigarı tərək eləmək bizlərə adət deyil // Vəfasızam niyə bəs tərki-yar edib getdin?

Antonimlərin üslubi xüsusiyyətləri. Antonimlər leksik-semantik söz qruplarından biri olmaqla bədii dilin qüvvətli ifadə vasitələrindən biridir. Bədii mətnin formalaşmasında üslubi xüsusiyyətlərin ifadə edilməsində antonimlər mühüm rol oynayır. Antonimlər bədii ədəbiyyatda bir neçə məqsədlə işlədilir. M.Şəhriyarın dilində lakoniklik, yığcamlıq, konkretlik və.s xüsusiyyətlər yaratmaq hadisələrin daxili aləmini vermək üçün antonimlərdən geniş şəkildə istifadə edilmişdir. Aşağıdakı nümunələr əsasında bunu əyani şəkildə görə bilərik: Heydərbaba gün dalıvı dağlasın // Üzün gülsün bulaqların ağlasın; Heydərbaba, dağın, daşın sərəsi // Kəklilik oxur, dalısında fərəsi // Quzuların ağı, bozu, qərəsi // Bir gedəydim dağ dərələr uzununu // Oxuyaydım: “Çoban, qaytar quzunu”; A Mirqafar seyidlərin taciydı // Şahlar şikar etməsi qıyqacıydı // Mərdə şirin, namərdə çox acıydı; Dünən o voxsul idi, qane idi öz halına // İndi o, varlıdı, əfsus ki, yolun hər gün azır; Hardaki nur qapısı var, yeddi yerdən qıfillayır // Bir qaranlıq uçurumdur, bir zölmətdir maarifimiz; Hər nə olur baha verir qiməti // Ucuz fəqət əkinçinin zəhməti; Haqq nə deyir küfrə qarşı getməyiz // Nurdan çıxıb zölmət içrə getməyiz; Allahın vəd etdiyi cəhənnəm yaranar // Qayıt və dünyanın cəhənnəmini cənnətə döndər.

Yuxarıdakı nümunələrdə gülmək-ağlamaq, ağ-qara, mərd-namərd, şirin-acı, məzlum-zalım, baha-ucuz, nur-zölmət, varlı-yoxsul, cənnət-cəhənnəm antonimləri mətnin bədii ifadəsində vacib rol oynayır.

Antonimlər leksik və qrammatik olmaqla 2 yerə ayrılır. Leksik antonimlər əksmənalı köklərdən formalaşdığı halda, qrammatik antonimlər şəkilçilər vasitəsilə yaranır, yaxud köməkçi nitq hissələrinin əksmənalılığı əsasında meydana çıxır. Leksikologiya hər cür antonimliyi deyil, leksik antonimliyi öyrənir. Məsələn: dadlı-dadsız, duzlu-duzsuz (6, s. 74).

Azərbaycan dilçiliyində S.Cəfərov və R.Məhərrəmovə eyniköklü antonim məsələsinə toxunmuşlar. S.Cəfərov şəkilçilər vasitəsilə eyni kökdən əmələ gələn sözləri antonim hesab etmir. R.Məhərrəmovə isə şəkili ilə eyni kökdən yarananları şərti antonim kimi götürməyin tərəfdarıdır. Müəllif M.Ə.Sabirin əsərləri üzərində apardığı müşahidədən sonra bu qənaətə gəlmişdir. T.Əfəndiyeva da M.F.Axundovun komediyalarında kontrastın yaradılmasında eyniköklü sözlərin yaratdığı şərti antonimliyin tərəfdarı kimi çıxış edir (5, s. 41).

M.Şəhriyarın dilində bu tip antonimlərə rast gəlirik, müəllif bu antonimlərdən bədii təsvir vasitəsi kimi istifadə etmişdir. Nümunə, Göyərçin qanadlı, mən qanadsızam // onun dərdi ilə təkəm, yalqızam; Ananın qədrini bilərsə külfət // O evdə qol-qanad açar məhəbbət // Analı evlərdə cənnət yaranar // Anasız evlərdə həsrət yaranar; Biliksiz olmağın bəlası birdir // Bilikli canilik daha bətərdir; Nigarı tərək eləmək bizlərə deyil adət // Vəfasızam, niyə bəs tərki-yar edib getdin; Çox vəfalı dostlarım vardır, yaman gün gələcəyin // Tardan qalmayı yarı-vəfədarım mənəm; İmansızların əzabına dözüb fəqət bir kəlmə yalan deməyən; Bu heqayətdən özünə nəticə çıxart; Tam küfr ya tam imanlı bir ruh və.s.

Bu nümunələrdəki qanadlı-qanadsız, analı-anasız, bilikli-biliksiz, vəfalı-vəfasız, imanlı -imansız sözləri bir-birinə əks mənalar ifadə etsələr də eyni kölü sözlərdir. Burada əks mənənin yaranmasına səbəb sifət düzəldən -lı⁴ və -sız⁴ şəkilçiləridir.

M.Şəhriyarın dilində işlədilmiş antonimlərin arasındakı ziddiyyət dərəcəsi və səviyyəsi eyni deyildir. Bəzi antonim sözlər bir-biri ilə tam bəziləri isə nisbi ziddiyyət təşkil edirlər. Antonim sözlərin bu xüsusiyyəti haqqında S.Cəfərov yazmışdır: "Antonimlik də sözlərin mənası ilə bağlıdır. Bu nöqteyi-nəzərdən müasir Azərbaycan dilindəki antonim sözləri xüsusən də əks mənə ifadə etmə cəhətdən yoxladıqda aydın olur ki, belə sözlərin bir çoxunda əksmənalılıq şərti və nisbi bir haldır (4, s. 63).

M.Şəhriyar yaratdığı obrazların daxili aləmini açmaq üçün əsasən bir-birini tam antonimlik kəsb edən sözlərə müraciət edərək təzad yaratmağa nail olmuşdur. Bu üsulla müəllif obrazların daxili dünyasını, mənəvi aləmini, hissələrini daha dəqiq şəkildə ifadə edir. Aşağıdakı nümunələrə diqqət edək: İstəyini ödədim, fəqət məlul, pərişan // Mən küllün fikrindəyəm, sən cüzün hayındasan; O dağarcığın yükü // Pərişanlıq və qəlb ağrılarıdır // Bu acı taleyə // Gülümmü, yoxsa ağlayımmı ?; Nadan dirisə də canlı ölüdür // Onun vücudu da məzara bənzər; Baxıram əyninə təzə paltara // Zahirin parlaqdır batının qara.

Şair təsvir etdiyi əşya və hadisələrlə bağlı məkan, zaman və kəmiyyət anlayışlarını da ifadə edərək antonimlərdən ustalıqla istifadə edir. Müqayisə edək: Bu hal yüz dəfə, ya bir qədər az çox təkrar olunur // Çox, ya az, irq, millət və din // Öz növbəsində yolunu başa çatdırmalıdır; Fikir beşiyi yuxu yurduudur // Gecə ilə gündüz öz duyulmaz hərəkətlərilə // Sanki bu beşiyi tərpedirlər // Şirin bir laylayla yırğalayrlar; Yaşamaq istəsən bir ömür boyu əgər // Onu da sərt ölüm kamına çəkər // Bu yer də göy də dolanır bir cür // Dəyişməz bu həyat heç zaman məgər?; Burda bir arif adam var o yatıbdır əbədi // Xarici abad olan daxili bərbad bu məzar; Arzular orda nə xatırlaya imkandı məhal yox // Bağlı-cənnət kimi orda "Bu haramdır, bu halal" yox və.s Bu nümunələrdə işlənən çox-az, gecə-gündüz, yer-göy, xarici-daxili sözləri antonim sözlərdir və kontekstdə təzad yaratmaq üçün istifadə olunmuşdur.

Antonimlər təkcə leksik vasitələrlə deyil, həm də məzmunca əkslik təşkil edən birləşmələrin hesabına yarana bilər. Bu əkslik nisbi, üslubi antonimlik yaradır ki, o da antiteza adlanır. Antiteza təzadlı hadisələrin bir-birinə qarşı qoyulması, tutuşdurulması nəticəsində müəyyənləşir. Antiteza obyekt və obrazların xarakterindəki mündəricəni, ziddiyyətləri açmaq üçün istifadə edilən ən təsirli ifadə vasitəsidir. Antiteza bədii ifadə vasitəsi kimi emosionallığı və obrazlılığı qüvvətləndirir və daha geniş təzad yaradır (1, s. 39).

Aşağıdakı nümunələrdə M.Şəhriyarın uğurlu antitezalar yaratdığını görə bilərik: Nümunə, Yatmış hamı, bir Allah oyaqdı, daha bir mən // Məndən şağı kimsə yox, ondan da yuxarı; Nə bilim bəlkə təbiət özü namərdə gün ağlar // Əyri yolları açarkən, düz olan qolları bağlar; Mən Əli oğluyam azadələrin mərdi muradı // O qaranlıqda məşəl o ışıqlıqlara hadi; Pis bəşərin qaydasıdır, yaxşını tapsa dolaşa // Dostla mürüvvət etməli düşməni ilə keçinməli; Çox şükrü var, yenə gəldux, görüşdux // İtənlərdən, bitənlərdən soruşdux // Küsmüşdux, Allah qoysa, barışdux// Birdə görüş qismət ola, olmaya // Ömürlərə fürsət ola, olmaya.

Nümunələrdən aydın görə bilərik ki, müəllif antitezadan istifadə etməklə obraz və anlayışlar arasındakı fərqi dəqiqliklə ifadə etmişdir.

Bədii nitqdə antonim sözlərlə ifadə olunan təzadlı məfhumları obrazlı şəkildə reallaşdıran vasitələrdən biri də oksimoronudur, bu hadisə də leksikologiyaya aid əsərlərdə antonimlərin bir növü kimi qeyd olunur. Eyni bir məfhumun əks cəhətlərini ifadə edən iki antonim sözün mənəca qarşılaşdırılaraq birləşməsindən yaranan ifadəyə oksimoron deyilir. Həmin əks mənəli iki söz yanaşı işlənərək bir ifadə kimi dərk edilir. Əks mənəli iki sözün birləşməsindən meydana çıxan belə ifadələr hadisələrin mahiyyətini, təsvir olunan hadisələrin əks və mürəkkəb cəhətlərini açmağa imkan verir. Oksimoron bədii dilin təsirliyini mənə üstünlüyünü qüvvətləndirir, kəskin təzad yaradır, nitqə emosionallıq verir, ifadənin forma və məzmun vəhdətinin əlaqədə olmasına şərait yaradır. Məsələn: ölü diri, diri ölü, dilənçi milyoner, buz baxışlarda hərərət, şirin acılar və.s (6, s. 109).

M.Şəhriyarın dilində də nəzər oksimorona aid nümunələrə rast gəlirik: Nümunə, Nadan dirisə də canlı ölüdür // Onun vücudu da məzara bənzər; Mədəni vəhşilər tanısın onu // Dünyanın ən böyük alim oğlunu.

Belə nəticəyə gəlirik ki, M.Şəhriyar semantik söz qruplarından bacarıqla istifadə etməklə şerlərindəki ifadəliyi, emosionallığı və ekpressivliyi artırmış, onu daha oxunaqlı etmişdi.

Ədəbiyyat

1. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Leksika. Bakı: "Şərq-Qərb" 2007, 192 s.
2. Bayramov A., Məhərrəmov Z, İgəndərzadə M. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti, Bakı: "ULU" 2015, 236 s.
3. Seydəliyev N. Müasir Azərbaycan dilində üslubi sinonimlər. Bakı: "Elm və təhsil" 2012, 120 s.
4. Alməmmədova S. Bəxtiyar Vahabzadə poeziyasının dili. Bakı: "Elm" 2010, 175 s.
5. Şiriyev F, Məmmədli Y, Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı: Nurlan, 2015. 120 s.
6. Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası, Bakı: "Bakı Universiteti" 2000, 399 s.

MORFOLOJİ YOLLA SÖZ YARADICILIĞININ TƏDRİSİ

Açar sözlər: *morfoloji yol, şəkilçi, leksik və qrammatik şəkilçilər, sözünü, sözortası, sözsonu şəkilçilər*
Teaching of word formation with morphological method

Word formation is a branch of the language. Word formation studies the patterns, which a language forms new lexical items (new unities, new words). It is a process of forming words. Words formed by root and affixal morphemes. The article outlines the methods and ways of teaching morphological word formation in curriculum, features of lexicographers, productivity, non-productivity, place of production, writing. It is recommended to teach the topic through modern (interactive) learning methods - venn diagrams, cluster techniques.

Key words: *morphological method, affix, lexical and grammatical affixes, prefix, affix, suffix*

Söz yaradıcılığı əvvəlki proqramlarda leksika və morfolojiyanın tərkibində öyrədilirdi. 2002-ci ildə təsdiqini tapmış “Ümumtəhsil məktəblərinin V-XI sinifləri üçün Azərbaycan dili proqramı”nda “Sözün tərkibi və söz yaradıcılığı” ayrıca bölmə kimi nəzərdə tutulmuşdur. Bildiyimiz kimi, söz yaradıcılığı leksik, morfoloji, sintaktik yolla formalaşır. Əksər dünya dillərində söz yaradıcılığının əsasını morfoloji yolla söz yaratmaq təşkil etmişdir. Morfoloji yolla söz yaradıcılığının tarixi çox qədim dövrlərə gedib çıxır və qədim abidələrin dilində bu prosesə çox rast gəlirik.

”Morfoloji yolla söz yaradıcılığının tədrisində müəllim ən çox ona diqqət yetirməlidir ki, şagirdlər sözün morfoloji vahidlərini (morfemləri) düzgün dərk etsinlər, onu kök və şəkilçilərinə ayırmağı, leksik şəkilçilərlə qrammatik şəkilçiləri fərqləndirməyi bacarsınlar. Çünki bu anlayışların mükəmməl mənimsənilməsi təmin edilməzsə, morfolojiyadan bir sıra sonrakı materialların (məsələn, düzəltmə isimlər, düzəltmə sifətlər və s) səmərəli tədrisini təmin etmək mümkün deyildir ” (2, s. 34). Bu yolla yaranmış sözlər dedikdə düzəltmə sözlər nəzərdə tutulur. Morfoloji yolla söz yaradıcılığında şəkilçilər mühüm əhəmiyyət kəsb edir və hər bir şəkilçinin özünəməxsus xüsusiyyəti vardır. Bu baxımdan professor S.Cəfərov şəkilçilərin xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq morfoloji yolla söz yaradıcılığında iştirak edən şəkilçiləri bu cür təsnif etmişdir: 1. Leksik və ya qrammatikliyi; 2. Məhsuldarlığı və qeyri məhsuldarlığı; 3. Törəmə yolları; 4. Fonetik xüsusiyyətləri; 5. Məna ardıcılığı (4, s. 138).

Morfoloji yolla söz yaradıcılığının tədrisi zamanı ilk növbədə düzəltmə sözlərin nə olduğu şagirdlərə başa salınmalı və qeyd olunmalıdır ki, düzəltmə sözlər köklərə leksik, yəni sözdüzəldici şəkilçilər artırmaqla düzəlir. Bu şəkilçilərin vəzifəsinin yeni mənalı söz yaratmaq olduğu bildirilir. Sonra müəllim verdiyi izaha uyğun balıqçı, zülmkar, söküntü, duzlu və s. kimi sözləri nümunə göstərməlidir. Eyni zamanda qeyd etməlidir ki, yeni düzələn sözün öz kökü ilə məna bağlılığı olmalıdır, əgər olmazsa, həmin sözləri düzəltmə söz hesab etmək olmaz. Nümunə olaraq da qaldır(maq), dağıntı, dinlə(mək) və ağla(maq) kimi sözləri göstərə bilər. Bu məlumatların şagirdlərə çatdırılması əhəmiyyət kəsb edir. Çünki orta məktəbdə şagirdlər həmin sözləri düzəltmə sözlər kimi başa düşürlər

Sözdüzəldici şəkilçilərlə sözdəyişdirici şəkilçilərin də spesifik xüsusiyyətləri haqqında şagirdlərə məlumat verilməli, şəkilçilər müqayisəli şəkildə mənimsədilməlidir. Sözdəyişdirici şəkilçilərin sözün ancaq formasını dəyişdirdiyi və mənasına təsir etmədiyi, yenimənalı söz yaratmadığı qeyd edilməlidir. Məs: Ev işlərində anama kömək edirəm - cümləsində iş, ana sözlərinə artırılan şəkilçilər sözlərin mənasına təsir etməmiş, yalnız əlaqələnməyə xidmət etmişlər. Bununla bağlı A.Balıyevin fikirləri diqqətəlayiqdir: ” Şəkilçilərin variantları və funksiyaya görə növləri üzərində xüsusi iş aparılmalı, sözlərə qoşularaq yeni mənalı sözlər yaratmaqla lüğət ehtiyatımızı zənginləşdirən leksik (yaxud sözdüzəldici) şəkilçilərlə, sözlərə artırıldıqda yeni leksik məna yaratmayan, ancaq fikrin çatmasında ondan da az xidmət etməyən, sözü məzmunu tabe olacaq formaya salan qrammatik (yaxud sözdəyişdirici) şəkilçilər çoxçeşidli nümunələr əsasında mənimsədilməlidir ” (3, s. 196). Müəllim şagirdlərdə sözləri təhlil etmək, sözləri kök və şəkilçilərə ayırmaq, leksik və qrammatik şəkilçilərin fərqi bilmək bacarığı formalaşdırmalıdır. Bu şəkilçilərin fərqləndirilməsində Venn diaqramından, Klaster üsulundan istifadə daha əhəmiyyətli olar. Şagirdlər Venn diaqramı vasitəsilə bir tərəfdə sözdüzəldici şəkilçilərin, digər tərəfdə sözdəyişdirici şəkilçilərin özünəməxsus xüsusiyyətlərini, ortada isə onların oxşar cəhətlərini qeyd edə bilərlər. Klaster üsulu vasitəsilə sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilər haqqında məlumatları yaza bilərlər. Bu üsullar şagirdlərin leksik və qrammatik şəkilçiləri fərqləndirə bilməsinə və onların xüsusiyyətlərinin daha yaxşı yadda qalmasına kömək edər. A.Abdullayev bu haqda demişdir: “Müəllim

* Bakı Dövlət Universiteti Azərbaycan dili və ədəbiyyatının tədrisi metodikası kafedrasının I kurs magistrantı, TEB üzvü

sözdəyişdirici şəkilçilər haqqında danışımalı və onların cümlədəki sözlər arasında əlaqə yaratdığını misallarla (məsələn, Məktəbimizdə dram dərnəyi təşkil edilmişdir cümləsində məktəb, dərnək, edil sözlərinə artırılmış – imizdə, -i, -mişdir hissələrinin sözdəyişdirici şəkilçilər olduğunu) izah etməlidir. Nəticədə, şagirdlər sözlərin cümlədə dəyişməsi və birləşməsində sözdəyişdirici şəkilçilərin mühüm rol oynadığını öyrənməlidirlər. Onlara „eyni zamanda, hər hansı bir sözün, ayrı-ayrı cümlələrin tələbindən asılı olaraq müxtəlif sözdəyişdirici şəkilçi qəbul edə biləcəyini də başa salmaq lazımdır” (1, s. 69). Şagirdlər leksik şəkilçilərin həm milli, həm alınma, qrammatik şəkilçilərin yalnız milli, leksik şəkilçilərin bir, iki, dörd cür, qrammatik şəkilçilərin isə yalnız iki və dörd cür yazıldığını, leksik və qrammatik şəkilçilərin damaq ahənginə görə iki cür, həm damaq, həm də dodaq ahənginə tabe olduğuna görə də dörd cür yazıldığını bilməlidir. Bu barədə A.Balıyevin fikri əhəmiyyət kəsb edir: ”Şəkilçilərin variantlılığı izah edilərkən fonetikadan qazanılmış biliklərin (damaq, dodaq ahəngi, saitlərin açıq və qapalı olması) yada salınması müxtəlif variantlılığın dərk edilməsinə kömək edərdir. Birvariantlı şəkilçilər (baz, kar, zadə, ist, pərəst, izm, xana, şünas) əsasən, dilimizə başqa dillərdən keçib və ahəng qanununa tabe olmur (kəndirbaz, zülmkar, əsilzadə və s) Dilimizdə əksər leksik və qrammatik şəkilçilər damaq ahənginə görə iki cür yazılır: -ca, -cə, -dan, -dən, -lar, -lər və s. Digər qism şəkilçilərimiz isə həm damaq, həm də dodaq ahənginə tabe olduğundan 4 cür yazılır: -çı, -çi, -çu, -çü, -in, -in, -un, -ün” (3, s. 196). Eyni zamanda, leksik şəkilçilərin sözün əvvəlinə, sonuna və ortasına, qrammatik şəkilçilərin isə ancaq söz sonuna artırıldığı barədə məlumatlanmalıdırlar. Ön şəkilçilər barəsində A.Abdullayevin fikri diqqətəlayiqdir. O demişdir: ”Şagirdlər dilimizdə sözlərin əvvəlinə artırılan sözdüzəldici şəkilçilərin də olduğunu, bunların dilimizə başqa dillərdən gəldiyini və ön şəkilçilər adlandırıldığını da bilməlidirlər. Məsələn: narazı, naxoş, bikef, baməzə, reaktiv və s.” (1, s. 264). Bu mövzunun tədrisində şəkilçilərin omonimliyi, sinonimliyi, antonimliyi haqqında məlumat verilməlidir. H.B.Balıyevin fikri bu baxımdan əhəmiyyətlidir. O qeyd edirdi: ”Omonimliyə həm leksik, həm qrammatik şəkilçilərdə təsadüf olunur. Məsələn: -ır, -ir, -ur, -ür həm feildən ad əmələ gətirir, həm feillərdən təsirli feil düzəldir, həm də indiki zamanın sözdəyişdiricisi qismində çıxış edir. Məs: 1. Məhsul bol olanda gəlir (gəlirimiz) çoxalır. 2. O, iş tez gəlir, heç vaxt gecikmir. 3. O, qızı qaçırdı. 4. Mən işimi tez bitirdim və s. Dilimizdə omonimlik xüsusiyyətinə malik şəkilçilər olduğu kimi sinonimlik xüsusiyyətinə malik şəkilçilər də mövcuddur (ov, yev, zadə- Bilalov, Vəliyev, Quluzadə). (3, s. 196). Balıyevin çəkdiyi misallar əsasında şəkilçilərin sinonimliyi, omonimliyi və antonimliyi şagirdlərə izah oluna bilər. Məs: Savadlı insan savadsız insandan çox fərqlənir - cümləsində -lı və -sız şəkilçiləri antonim şəkilçidir.

Morfoloji yolla söz yaradıcılığı tədris olunarkən eyniköklü sözlərdən də bəhs edilir. Şagirdlər bilməlidirlər ki, eyniköklü sözlər dedikdə bir kökdən törəyən “qohum”, amma yeni mənalı sözlər nəzərdə tutulur. Orta məktəblərdə bəzi şagirdlər eyniköklü sözlərlə kökü omonim olan sözləri qarışdırır. Müəllimlər eyniköklü sözlərin köklərinin ancaq eyni nitq hissəsinə aid olduqlarını və eyni mənanı ifadə etdiklərini şagirdlərə nümunələr əsasında mənimsətməlidirlər. Nümunə olaraq da gül, gülüş, güllü, güllük, gülçülük kimi sözləri göstərmək lazımdır. Şagirdlər burada bir çox məqamlara diqqət yetirməlidir. Güllü, güllük, gülçülük eyniköklü sözlər olduğu halda, gülüş sözünün eyniköklü sözlərə daxil olmadığını ayırd etməlidirlər. Çünki bunların kökləri fərqli mənaya malikdir və başqa-başqa nitq hissələrinə aiddir. Şagirdlər başa düşməlidirlər ki, gülüş sözünün kökü gül feili, digər üç sözün kökü gül(çiçək) ismidir.

Məhsuldar və qeyri-məhsuldar şəkilçilərin nə olduğu və hansı şəkilçilər olduğu haqda şagirdlərə məlumat verilməlidir. Bildirilməlidir ki, bəzi şəkilçilər vasitəsilə çoxlu sözlər yaratmaq olur və bunlar məhsuldar şəkilçilər adlanır. Bəziləri isə yeni sözlərin yaradılmasında az iştirak edir. Belə şəkilçilər isə qeyri-məhsuldardır. Məhsuldar şəkilçilərə nümunə olaraq -lıq, -lik, -luq, -lük, -çı, -çi, -çu, -çü, -sız, -siz, -suz, -süz, -lı, -li, -lu, -lü və s. qeyri-məhsuldara isə -ğac, -kəm, -sal, -gəc və s. göstərmək olar. Burada ağaclıq, bağlıq, çəkməçi, dəmirçi, imzasız, dadsız, güclü, güllü kimi sözlərdə işlənən şəkilçiləri məhsuldara, sayğac, süzgəc, qumsal, ötkəm kimi sözlərdə işlənənləri isə qeyri-məhsuldara misal çəkmək olar. Şagirdlərə sözə bir və bir neçə şəkilçinin artırılması haqqında da məlumat verilməlidir. Bu baxımdan, A.Abdullayevin fikirləri əhəmiyyətlidir. O qeyd etmişdir: ”Müəllim şagirdlərə bir sözə bir sıra sözdüzəldici şəkilçilər artırmaqla da düzəltmə sözlər əmələ gətirmək mümkün olduğunu anlatmalıdır. Şagirdlər bilməlidirlər ki, bir sözə eyni bir neçə sözdüzəldici şəkilçi artırıla bilər, məsələn: dil-çi-lik, baş-çı-lıq, yaz-ı-çı-lıq və s kimi. Yaz-ı-çı-lıq sözündə, görüldüyü kimi, bir kök, üç sözdüzəldici şəkilçi vardır” (1, s. 69).

Azərbaycan dilində şəkilçilərin funksiyalarının, yazılışının, sözdüzəltmədə rolunun, digər xüsusiyyətlərinin şagirdlər tərəfindən əzbər öyrənilməsinin tələb olunması məqsədəuyğun və düzgün deyildir. Çünki bu zaman şagird bu məlumatları sadəcə olaraq mexaniki şəkildə əzbərləyəcək, onun mənasını, işlənmə məqamlarını mənimsəməyəcəklər. Çalışmalar və müəllimin ətraflı izahı şagirdlərə bu sahədə dərin biliklər əldə etmələrinə kömək edəcəkdir. Şagirdlər çalışma prosesində verilən cümlələrdə hansı şəkilçinin hansı xüsusiyyətə malik olduğunu müəyyənləşdirə biləcəklər.

A.Kazımov şəkilçilərin əzbər öyrənilməsinə və buna ayrıca vaxt ayrılmasına qarşı çıxmışdır. Kazımovun bu məsələ ilə bağlı aşağıdakı fikirləri diqqətəlayiqdir: ”Müşahidə və aparılan yoxlamalar göstərir

ki, mövzuların tədrisində formalizmə yol verən müəllimlərə tez-tez təsadüf olunur; belə ki, onlar mövzu ilə əlaqədar şəkilçiləri (dərslərdə göstərilmiş şəkilçiləri) sırası ilə bir-bir taxtada yazıb izah edir, hətta bu iş üçün iki dərslər saatı ayırırlar; şəkilçilərin bir neçəsini bir dərslə, qalanlarını isə o biri dərslə keçirlər. Bu üsulun nə dərəcədə səmərəsiz olduğunu əsaslandırmağa, yəqin ki, ehtiyac yoxdur, çünki bu və ya digər nitq hissəsini əmələ gətirən leksik şəkilçilər haqqında yeni materialı şagirdlərə əzbərlətmək meyili çoxdan ciddi tənqiddə hədəf olmuşdur. Unutmaq olmaz ki, göstərilən tipli mövzuların tədrisində əsas məqsəd həmin şəkilçiləri şagirdlərin praktik surətdə mənimsəməsinə təmin etməkdən ibarət olmalıdır. Bu o deməkdir ki, şagird ona təhlil üçün verilmiş sözlərdə leksik şəkilçiləri, məsələn zərf düzəldən şəkilçiləri düzgün ayıra bilsin, bu şəkilçilərin yeni söz düzəltmədə nə kimi məna kəsb etdiyini, məhsuldar və ya qeyri-məhsuldar olduğunu izah etməyi, yazılış xüsusiyyətlərini göstərməyi və nəhayət, həmin şəkilçilər vasitəsilə özü başqa sözlər də düzəltməyi bacarsın” (2, s. 38).

A.Kazimov söz yaradıcılığının tədrisində çalışmaların böyük rol oynadığını bildirmiş və şagirdlərə müəyyən qədər çalışmalar həll etdirmələrini müəllimlərə tövsiyə etmişdir. O qeyd etmişdir: ”Mövzu ilə bağlı verilən çalışmalar əhəmiyyətlidir. Məsələn tutaq ki, zərf düzəldən şəkilçiləri öyrətmək nəzərdə tutulur. Bu mövzu üçün müəllim iki saat vaxt ayırır. Birinci saatda düzəltmə zərflər haqqında 5-7 dəqiqəlik məlumat verir, həmin məlumatında zərf düzəldən yalnız 3-4 şəkilçini misal göstərməklə kifayətlənir. Bundan sonra çalışmalara keçərək digər şəkilçiləri şagirdlərin müstəqil olaraq praktik yolla öyrənmələrini təmin edir. İkinci saat bütövlükdə ancaq çalışmalar aparılmasına və bu prosesdə şagirdlərə düzəltmə zərflər haqqında verilmiş biliklərin daha da dərinləşməsi və möhkəmlənməsinə sərf edir” (2, s. 39). Ümumilikdə çalışmalardan əl istifadə etmək lazımdır ki, bunlar şagirdləri düşündürsün, qeyd olunan qaydaları şüurlu surətdə mənimsəsinlər. Bəzən müəllimlər qaydaların öyrənilməsinə, hətta əzbərlənməsinə çox vaxt sərf edirlər və əzbərlənməyə qədər də çalışmalarını həll etdirmirlər. Amma bu üsul düzgün deyildir. Müəllim hər hansı bir qaydanı izah etdikdən sonra çalışma üzərində praktiki işlər aparmalıdır. Belə ki, şagirdlərin öyrəndiyi nəzəri biliklər təcrübədə tətbiq edilərsə, onlar mövzunu daha dərindən mənimsəyirlər. Eyni zamanda müəllim bu yolla şagirdin nəyi yaxşı başa düşüb düşmədiyini müəyyənləşdirmiş olur.

Müəllim keçəcəyi mövzunu əvvəlcədən planlaşdırmalıdır. Mövzunu əl planlaşdırmalıdır ki, ona verilmiş vaxt həm səmərəli, həm də düzgün istiqamətdə olsun. Sonra da mövzuya daxil olan məsələləri ayırmalı və bu məsələlərə sərf olunacaq vaxtı dəqiqləşdirməlidir. Müəllim tədris prosesində ənənəvi və müasir təlim metodlarından istifadə edərək şagirdlərin məntiqi təfəkkürünü inkişaf etdirməlidir. Hər bir dərslə didaktik tələblər yerinə yetirilməlidir. Müasir dövrdə Azərbaycan dili dərsləri kurikulumuna uyğun olaraq bütün məzmun standartlarına cavab verməlidir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev. A. Orta məktəbdə Azərbaycan dili tədrisinin metodikası. Bakı: Maarif, 1968, 264 s.
2. Kazimov. A. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası, I hissə. Dərs vəsaiti. Bakı: ADPU, 2013, 186 s.
3. Balıyev. H. B, Balıyev. A. H... Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı: Qismət, 2014, 384 s.
4. Cəfərov. S Müasir Azərbaycan dili. II hissə Leksika. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 192 s.

ARZU HÜSEYNOVA*

Azərbaycan, Bakı

YAZILI NİTQİN İNKİŞAFI VƏ TƏLİM STANDARTLARI

Açar sözlər: yazılı nitq, yazı standartları, tədris metodları, ana dili

Writing language development and education standards

The quality of speech is one of the personality development. People work quality, prestige, influence their mind, conditioned by the level of thinking and speech, which are a form of expression. Writing is a product of thinking. Thinking is formed over time. From this point of view, the writing skills should pass from simple to complicated development. Language improvement process that starts with listening in obtaining mother tongue continues on speaking and then reading and writing. In this study which serves as descriptive research, survey model was used.

Key words: speech writing, writing standards, teaching methods, mother tongue

* Bakı Dövlət Universiteti Azərbaycan dili və ədəbiyyatının tədrisi metodikası kafedrasının I kurs magistrantı, TEB üzvü

Keyfiyyətli nitq şəxsiyyətin inkişaf göstəricilərindən biridir. İnsanların iş keyfiyyəti, nüfuzu, təsir dairəsi onların ağılı, təfəkkürü və bunların ifadə forması olan nitqin səviyyəsi ilə şərtlənir. Azərbaycan dili tədrisinin başlıca vəzifələrindən biri də şagirdlərə yüksək səviyyədə nitq aşılamaqdır. Nitq insanın bilgi, duyğu və düşüncələrini ötürmə prosesidir. Hər bir bacarıq kimi düzgün nitq bacarıqları da təlim prosesində qazanılır və vərdişə çevrilir. Nitq təlimini yazılı və şifahi nitq təlimi olaraq ayırmaq olar. Bunlar bir-biri ilə sıx bağlı olsalar da məzmunlarına, formalaşma qaydalarına görə özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Onların hər birinin insan fəaliyyətindəki mövqeyi fərqlidir. Ona görə də orta məktəbdə şifahi və yazılı nitqi inkişaf etdirmək üçün istifadə edilən yollar, iş formaları bir-birindən fərqlənir.

Yazı düşüncə məhsuludur. Düşüncə isə zamanla formalaşır. Bu baxımdan da yazı bacarıqlarının tədrisi sadədən mürəkkəbə doğru bir inkişaf prosesindən ibarətdir. Yazı bacarıqları iki istiqamətdə inkişaf etdirilir:

1. Fonetik, leksik, qrammatik normalar. Düzgün tələffüz nə qədər önəmlidirsə, düzgün yazı da bir o qədər önəmlidir. Şagirdlərlə orfoqrafiya üzrə iş aşağı siniflərdən başlayaraq ardıcıl və sistemli şəkildə aparılır.

2. Məzmun və üslub. Yuxarı siniflərə doğru getdikcə şagirdlər müxtəlif üslubda yazı nümunələri ilə tanış olurlar ki, bu da onlarda üslub anlayışının formalaşmasına və müxtəlif üslubları əks etdirən yazılar yazmalarını şərtləndirir. Bədii, elmi, publisistik, rəsmi-işgüzar üslublar tədris olunur və yazı bacarıqları mənimsənilir.

Burada Azərbaycan dili və ədəbiyyat fənlərinin qarşılıqlı inteqrasiyası meydana çıxır. Şagirdlər Azərbaycan dilinə məxsus dil qaydalarını mənimsəyərək dilin normalarına yiyələnmiş olurlar. Bu ədəbiyyatın çərçivəsindən kənar qalsa da, məzmun və üslub xüsusiyyətlərinə şagirdlər ədəbiyyatın vasitəsilə yiyələnirlər. Ədəbiyyat dərslərinə qoyulmuş əsas standartlardan biri yazılı nitqin inkişafıdır. Sınıf adladığıca tələblər fərdin fikir səviyyəsinə uyğun olaraq dəyişir. Ədəbi yazıların aparılmasında və şagirdlərə öyrədilməsində təcridliyi və şagirdlərin səviyyəsini nəzərə almaq başlıca şərtlərdəndir. Bununla belə şagirdlərin aşağı siniflərdə istifadə etdikləri yazı növlərindən yuxarı siniflərdə də qismən istifadə etmək olar. Başqa sözlə desək aşağı siniflərdə yazı işinin sadə növlərindən istifadə edildiyi halda, yuxarı siniflərdə bu yazı növləri mürəkkəbləşir. Düşüncə tərzinin zamanla formalaşmış olması həcmdə deyil, yazıların məzmun və üslubunda özünü göstərməlidir. Nəzərə almaq lazımdır ki, az sözlə çox fikir ifadə etmək daha məqbul sayılır.

Təlimin nəticələrinə qoyulan tələblər hər sinif üçün ayrı-ayrılıqda nəzərdə tutulmuşdur. VIII sinif üzrə olan təlim standartlarını nəzərdən keçirə bilərik. VIII sinifə qədər şagirdlər artıq müxtəlif yazı tipləri, onların yazılma prinsipləri (hissələri və s.) haqqında məlumat almışlar. Bu il də həmin bacarıqların inkişafı davam etdirilərək müxtəlif tipli yazılar yazmaq tələb olunur. Əsas standartları aşağıdakı şəkildə göstərə bilərik:

1. Mövzuya uyğun müxtəlif tipli (nəqli, təsviri, mühakimə) mətnlər yazır.
2. Sitatlardan istifadə etməklə fikir və mülahizələrini qüvvətləndirir.
3. Mətnin hissələri, abzaslar və cümlələr arasında əlaqəni gözləməklə yazıya düzəlişlər edir.
4. Müxtəlif əməli yazılar (arayış, protokol) yazır.

Tədris prosesində adətən, esse, inşa, nadir hallarda isə ifadə yazılarından istifadə olunur. Bu, məsələyə birtərəfli münasibəti göstərir. Şagird yazıları ilə onların bacarıqlarına qoyulan tələblər arasında ziddiyyət vardır. Burada müəllimin ciddi yanaşmasına ehtiyac vardır. Yazılar müxtəlif xarakterli olmalıdır və şagirdlərin düşüncə və bacarıqlarının ifadəsinə imkan yaratmalıdır.

Dünya təcrübəsində də yazı bacarıqlarının önəmli yer tutduğunu müşahidə edirik. Avstraliyada ana dil tədrisi proqramında yazı bacarıqlarına dair şagird nailiyyətlərinə verilən tələblər aşağıdakı kimidir. Qarşılaşdırma üçün VIII sinifə verilən tələblərə baxa bilərik. “Bu dövrdə şagirdlərdən gözlənilən nailiyyət standartları belədir:

- Şagird özəl bir məqsədlə yazdığı bir mətdə dildən necə istifadə edəcəyini anlayır.
- Digər mətnlərdən düşüncələri, görüntüləri, dil xüsusiyyətlərini bir-birinə bağlayaraq düşüncələrin yeni yöntəmlərlə necə təqdim edilə biləcəyini göstərir.
- Fərqli seqmentlərə xitab edən, fərqli məqsədlərlə mətnlər yazmağa bilirlər.
- Müəyyən bir təsir yaratmaq üçün mətn yazarkən və ya düzəlişlər edərkən oxuyucuların maraq və tələblərini nəzərə alırlar” (3, s.16).

Şagirdlərin bu dövrdəki iş nümunələrinə baxdıqda şagirdlərin yaradıcı, bilgiləndirici, təsir edici mətnlər kimi bir çox mətn üslubunu bildiyi görülməkdədir. Yazıların yazdırılmasında şablon mövzulardan uzaq qaçmaq şagirdləri daha düşündürücü mövzular üzrə yazılara istiqamətləndirmək yazılı nitqin eyni zamanda da təfəkkürün inkişafına şərait yaradır. Nümunə üçün “Şagirdlərdən seçdikləri hər hansı bir romanı oxumaları istənilir. Adınca roman haqqındakı fikirlərini əhatə edən suallara cavab vermələri tapşırıqlar. 1) Niyə bu romanı seçdiniz? 2) Əgər xarakterlərdən birini axşam yeməyinə dəvət etmək istəsəydiniz hansını seçərdiniz? Niyə? 3) Romandakı iki xarakteri düşünün onlar sizə kimi xatırladı? Niyə?” (3, s.17). Şagirdlərin maraq dairələrinə uyğun seçdikləri romanlara əsasən verəcəkləri cavablar onların düşüncə tərzini dünya görüşünü ifadə edir. “Şagirdlərin yazılı və şifahi nitq vərdişlərini inkişaf etdirilməsində incəsənət əsərləri üzərində aparılan inşaların mühüm rolu vardır. İncəsənət əsərlərinə əsasən inşa yazmaq aşağı

siniflərdən başlayır. Yuxarı siniflərə keçdikcə alınan incəsənət əsərlərinin məzmunu genişlənir, sujti əlvanlaşır, palitraları mürəkkəbləşir” (5, s. 63).

Yazının oxucu üçün nəzərdə tutulması da önəmli məsələlərdən biridir ki, şagird müxtəlif kütlələr və müxtəlif hədəflərə yönəlik yazılar yaza və yazı üslubunu formalaşdırma bilsin. bacarıqlarının inkişafında, nitq vərdişlərinin təkmilləşdirilməsində, aldığı biliklərin möhkəmləndirilməsində, ümumiyyətlə onların mədəni səviyyəsinin yüksəldilməsində böyük rol oynayır. Ədəbi yazılar şagirdin təfəkkürünü inkişaf etdirir, emosional cəhətdən zənginləşdirir, onu müstəqilliyə alışdırır. Ədəbi yazıların yüksək elmi-metodik səviyyədə təşkili şagirdlərin yazılı nitqlərini inkişaf etdirir və şifahi nitqinin təkmilləşməsi üçün zəmin rolunu oynayır.

Ədəbi yazılar şagirdlərin Azərbaycan dilindən öyrəndikləri nəzəri biliklərin təcrübədə tətbiqinə geniş imkan yaradır. Eyni zamanda dildən və ədəbiyyatdan şagirdlərə verilən biliyin nə dərəcədə mənimsənildiyini müəyyənləşdirir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev N.Ə. Orfoepiya və orfoqrafiya təlimi. Bakı, 1985, 174 s.
2. Abdullayev N.Ə. Orfoqrafiya və orfoepiyanın elmi məsələləri. Bakı, 2012, 198 s.
3. Alpaslan Okur, Tuğba Demirtaş, Funda Keskin. Yazma təhsilində ən son uygulamalar üzerine bir model incelemesi: Avustralya ana dili öğretim programı portfolyosu // Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi 2013, 32(1), 297-319 s.
4. Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri. V cildə, IV cild. Bakı: “Şərq-Qərb” 2007, 200 s.
5. Muradov B., Hacıyev A. Ədəbiyyat dərslərində şifahi və yazılı nitqin inkişaf etdirilməsi. Bakı: API nəşri, 1990, 190 s.

TƏHMİNƏ VƏLİYEVƏ*

Azərbaycan, Bakı

“KİTABİ-DƏDƏ QORQUD” DASTANININ “BAYBÖRƏ OĞLI BAMSİ BEYRƏYİN BOYU”NUN DİLİNDƏ İŞLƏNƏN NİTQ ETİKETLƏRİ

A epos of “Kitabi-Dada Qorqud” in the language “Baybora oğlu bamsi Beyrak boyu”s processed speech etiquettes.

Ethnic-national thinking of ancient oghuz turks have been used in epos language of “Kitabi-Dada Qorqud” different speech etiquettes. In “Baybora oğlu Bamsi Beyrəyin boyu” of epos was included on occasion of vocativation, congratulation, happiness and in permission, oathing, meeting situations used speech etiquettes. “Baybora oğlu Bamsi Beyrəyin boyu” in the epos narrative language of “Kitabi-Dada Qorqud” have a look used speech etiquettes by historical and contemporarial aspects.

Keywords: *Kitabi-Dada Qorqud, speech etiquette, Beyrak, thinking of people, morally values.*

Azərbaycan dilinin ən zəngin dil materiallarını özündə ehtiva edən “Kitabi-Dədə Qorqud” yazılı abidəsinin dilində xalqın etnik təfəkkürü, əxlaqi-etik dəyərlərinin dildə ifadəsi olan nitq etiketlərinə kifayət qədər çox rast gəlinir. Qədim oğuz türklərinin məişət həyatı, etnik düşüncəsi ilə bağlı işlədilən nitq etiketlərinin bu və ya digər situasiyaya müvafiq olaraq müxtəlif formalarından istifadə özünü göstərir. “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsinin dilində işlənmiş nitq etiketləri tədqiqatlara cəlb olunmuş, sistemli şəkildə tədqiq edilmişdir. Hətta professor N.Cəfərov abidənin dilində yer alan müraciət etiketləri ilə bağlı fundamental surətdə tədqiqatını aparmış və ayrıca kitab şəklində - “Xanım, hey!” monoqrafiyasını ərsəyə gətirmişdir. Professor Əzizxan Tanrıverdi “Dədə Qorqud kitabı”nın dil möcüzəsi adlı monoqrafik əsərində daha az tədqiq edilmiş ayrılma etiketlərinə dair ayrıca fəsil ayırmış, onların təsnifatını vermişdir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsinin “Baybörə oğlu Bamsi Beyrəyin boyu” öz poetik tutumu, özündə zəngin dil materiallarını ehtiva etməsi ilə xüsusi fərqlənərək istər folklor, ədəbiyyatşünaslıq və istərsə də dilçilik, dil tarixi aspekti üzrə tədqiqatların aparılması üçün zəmin yaradır. Boyda müxtəlif situasiiv məqam və hadisələrin gedişatı ilə bağlı işlədilən nitq etiketləri qədim oğuz türklərinin milli-etnik düşüncəsi və əxlaqi-etik dəyərlərinin dildə ifadəsidir. “Baybörə oğlu Bamsi Beyrəyin boyu”nda müraciət, alqış, qarğış, təbrik münasibətiləvə ayrılma, sözvermə, andıçmə, qarşılaşma məqamlarında işlədilən nitq etiketləri diqqəti cəlb edir. Boyda işlənən nitq etiketlərinin qruplaşdırılaraq verilməsi onların boyda işlənmə vəziyyətini müəyyənləşdirməyə imkan verir. “Baybörə oğlu Bamsi Beyrəyin boyu”nda işlənən xoş arzusunun bildirilməsi münasibəti ilə işlədilən nitq etiketlərində xalqın arzu və istəyinin ifadəsidir. “Kitabi-Dədə Qorqud”

* Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin magistrantı

abidəsinin “Baybörə oğlu Bamsı Beyrəyin boyu”nun dilində işlədilən alqış etiketlərində bu xoş arzu və niyyət əksini tapır.

“Böylə digəc Qalın Oğuz bəgləri yüz gögə tutdılar. Əl qaldırıb, dua eylədilər. “Allah-Taala sana bir oğul versün!”- dedilər.

Ol zamanda bəglərin alqışı alqış, qarğıışı qarğıış idi. Baybican bəg dəxi yerindən uru durdı, aydır:

“Bəglər, mənəm dəxi haqqıma bir dua eylən. Allah Taala man ada bir qız verə”. Qalın Oğuz bəgləri əl qaldırdılar, dua eylədilər: “Allah Taala sənə də bir qız verə”- dedilər” (4, 52).

Baybörə bəg Qalın Oğuz bəglərini çağırtdı, qonaqladı. Dədəm Qorqut gəldi, oğlana ad qoydu. Aydır:

Allah Taala sana bir oğul vermiş, tuta versün!

Ağır sancaq götürəndə müsəlmanlar arxası olsun!

Qarşu yatan qara qarlu dağlardan aşar olsa,

Allah Taala sənənin oğluna aşut versün!

Qanlı-qanlı suların keçər olsa, keçit versün!

Qalabalıq kafirə girəndə

Allah Taala sənənin oğluna fürsət versün!

Qalın Oğuz bəgləri əl götürüb dua qıldılar: “Bu ad bu yigidə qutlu olsun!”- dedilər (4, 55).

“Dügün qanlı olsun, xan qızı!” deyü barmağından altın yüzüğü çıxardı, qızın parmağına keçürdi. Ortamızda bu, nişan olsun, xan qızı! – dedi (4,57)” – cümləsində həm müraciət- “Xan qızı”, həm də alqış bildirən – “Dügün qanlı olsun!” nitq etiketləri işlənmişdir.

Bundan başqa, “Yüzünüz ağ olsun!”, “Ağanuzun ətməgi sizə halal olsun!”, “Əlün var olsun!” kimi alqış etiketləri və “Əlün qurusun, parmaqların çürisün, hey, donuz oğlu donuz,- derdi, göygülərə qurban ol!”, “Çalırсан, əlün qurusun!” kimi qarğıış bildirən ifadələr yer alır: Beyrək aydır: “Mərə, yüzünüz ağ olsun! Ağanuzun ətməgi sizə halal olsun!”- dedi. Qaçan kim Budağ atsa, Beyrək “Əlün var olsun!” dedi. Göygü atsa, “Əlün qurusun, parmaqların çürisün, hey, donuz oğlu donuz,- derdi, göygülərə qurban ol!” – derdi; Dədə Qorqut ayıtdı: “Çalırсан, əlün qurusun!”-dedi.

Xahiş, rica bildirən nitq etiketləri boyun dilində işlənən nitq etiketləri sırasındadır: Dədənin ayağına düşdi: “Allah eşqinə mənə qurtar!”- dedi; Böylə digəc Qazan bəg aydır: “Mərə, dəlü ozan! Məndən nə dilərsən? ...”- dedi.

Boyun dilində sözvermə, andiçmə məqamı ilə bağlı olaraq işlədilən nitq etiketlərinin mövcudluğu da diqqəti cəlb edir: Baybican bəg aydır: “Bəglər, Allah Taala mana bir qız verəcəkdir olursa, siz tanıq olun, mənəm qızım Baybörə bəg oğluna beşikkərtmə yavıqlı olsun!”- dedi; Beyrək and içdi: “Qılıcıma doğranayım! Oxuma sancılayın! Yer kibi kərtiləyin, topraq kibi savrılalım! Sağlıqla varacaq olursam, Oğuz gələ, səni halallığa almaz isəm!”- dedi.

Vokativ səciyyəli müraciət bildirən nitq etiketləri boyun dilində müraciət olunanın daşdığı keyfiyyətlərə və səciyyəsinə uyğun olaraq işlədilir. “Yigit” sözünün müraciət etiketi kimi boy qəhrəmanları tərəfindən işlədilməsə təsadüfi deyil. Öz igidliyi, şücaəti ilə ad qazanan el oğullarına “yigit” müraciətinin edilməsi tarixi ənənədir. “Yigit” sözü müraciət forması olaraq, “yigit”, “bəg yigit” şəklində əksini tapır: Bazirgan aydır: “Yigit, yigit, bəg yigit! Sən bənim ünüm anla, sözüm dinlə!”; Bazirganlar aydır: Bəg yigit, bizə sən ərlək işlədin. Gəl imdi bəgəndigin maldan al!- dedilər.

“Hey” müraciət forması boyun dilində geniş işləklilik hüququ qazanmışdır. bu müraciət şəklinin işlənmə vəziyyətinə baxaq: Banıçığək aydır: “Hey, hey, dayələr, babam mana bən səni yüzi niqablu Bəgrəgə vermişəm”,- derdi; “Hey, bəg yigit, bizə dəxi bu keyikdən pay ver!” dedi; Beyrək qalqdı, ağlayu-ağlayu qırq yigidin yanına gəldi. Aydır: “Hey, mənəm qırq yoldaşım!”; Dədə Qorqud: “Hey, oğul Qarçar, adama uş bögələk kibi bunludar....”- dedi; Dəli Qarçar aydır: “Hay, Dədə Sultan, Tanrı bunun simüzün də alsın, aruğın da alsun! Haman qapıdan tışarı eylə, mədəd!”- dedi.

Titul, rütbə, vəzifə, təbəqələşməni ifadə edən müraciət etiketləri də “Baybörə oğlu Bamsı Beyrəyin boyu”nun dilində heç də az deyil. “Bəg oğlu bəg”, “sultanım”, “məbə dayələr”, “məbə ozan”bu tipli müraciət etiketlərinə əyani misaldır. Qız aydır: “Çün böylə oldı, həman imdi ilərü durmaq gərək, bəg oğlu”- dedi; Qızlar aydır: “Vallah, sultanım, bu yigit yüzi niqablı yaxşı yigiddir. Bəg oğlu bəg imiş”, - dedilər; Banıçığək otaxdan baqırdı. “Mərə dayələr, bu qavat oğlu qavat bizə ərləkmi göstərir?”;

Yenə qız aydır:

Mərə ozan! Qarşu yatan qara dağdan

Aşub gəldigində-keçdigində

Beyrək aldı bir yigidə bulışmadınmı? (4, 68)

Ailə münasibəti, qohumluq əlaqələri ilə bağlı olaraq işlədilən müraciət etiketləri qədim oğuz türklərinin məişət həyatını, təfəkkürünü ortaya qoyan ifadələrdir. Bu qəbildən olan müraciət etiketlərində ata-oğul doğmalığından irəli gələn sevgi, el ağsaqqalına hörmət, gəlinə münasibətoğuz etnik, əxlaqi dəyərlərinin

ifadəsi şəkildə çıxış edir. Beyrək aydır: “Bəli, pəs, əvət, ağ saqallu əziz baba, mənim dəxi istədigüm oldur”, - dedi;

“Oğul! Dünlügen altun ban evimin qəbzəsi oğul!
Qaza bənzər qızımın-gəlinimin çiçəgi oğul!
Görər gözüm aydını oğul!
Tutar belüm qüvvəti oğul!
Qalın Oğuz imrəncəsi, canım oğul!”- deyübən
çoq ağladı,

Allahına şükrələr eylədi” (4, 76)

Atanın “Altun uca evinin qəbzəsi”, “qız-gəlinin çiçəyi”, “aydın görən gözü”, “tutan belinin qüvvəti” adlandırdığı oğluna müraciətində oğuz mentalitetindən irəli gələn münasibət bilavasitə əksini tapır və “Ata evin biləyi, oğul yıxılan evin dirəyidir” atalar sözü ilə birbaşa səsleşir.

“Dilün için öləyin, gəlincigüm!
Yoluna qurban olayın, gəlincigüm!
Yalansa bu sözlərin, gerçək ola gəlincigüm!
Sağ-əsən çıxub gəlsə,
Qarşu yatan qara dağlar sana yaylaq olsun!
Sovuq-sovuq suları sana içət olsun!
Qulum-xələyigim sana qırnaq olsun!
Şahbaz atlarım sana binət olsun!
Qatar-qatar dəvələrim sana yüklət olsun!
Ağayıda ağca qoyunum sana şülən olsun!
Altun aqçam sana xərçliq olsun!
Dünlügen altun ban evim sana kölgə olsun!
Qara başım qurban olsun sana, gəlincigüm!- dedi” (4, 75)

Beyrəyin nitqindən verilən nümunədə sevənin sevdiyinə arzu alqış etiketlərində ifadə olunmuş, “gəlincigüm” müraciət etiketi isə əzizləmə, oxşama məqsədilə işlədilmişdir.

Könül verib sevdiyinin ölüm xəbərini alan nişanlı qızın ah-naləsini bildirildiyi Banuçiçəyin nitqində bədbəxt hadisədən doğan təəssürat yer almış və ona qarşı sevgisi müraciət etiketlərində ifadəsini tapmışdır. Güz alması kibi yanağın yırtıdı:

Vay, göz açub gördüğüm!
Könül verib sevdiğim!
Vay, al duvağum iyəsi!
Vay, alnum-başım umudı,
xan Beyrək!- deyü ağladı (4, 62)

Bəy oğlu bəyə öz sədaqətini bildirən naibin dilində də ağasına sevgi və hörmətdən doğan münasibət alqış etiketindən istifadə ilə əks olunmuşdur. “Naibi qılınıcın sıyırdı, əlinə aldı. “Mənim başım Beyrəgin başına qurban olsun!”- dedi.

Salamlama, qarşılaşma məqamı ilə işlədilən “əleyk-əssalam” sözü oğuzların dini mənsubiyyətinə işarə edir, islam təfəkkürünün dildə ifadəsi kimi səslənir. “Dəli Qarçar ağzın köpükləndirdi. Dədə Qorqudun yüzünə baqdı. Aydır: “Əleyk-əssalam! Ay əməl azmış, feli dönmüş, qadir Allah ağ alnına qada yazmış!....”- dedi.”- cümləsində xoş münasibət yaratmayan müraciət etiketlərinə də rast gəlinir ki, bu da Dəli Qarçar mənfi xarakter səciyyəsinə irəli gəlir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsinin dilində işlənən ayrılma məqamı ilə bağlı işlədilən nitq etiketlərinin təsnifatını verən prof. Ə.Tanrıverdi “Baybörə oğlu Bamsı Beyrəyin boyu”ndakı ayrılıq etiketlərinə də nəzər salmışdır. Yola salanların gördüyü işin təsviri və yola düşənin dilində ayrılma etiketinin işlənməsi: “... Dədə Qorqudun sözi məqbul gəldi. Vardılar, bayındır xanın tövləsindən ol eki atı gətürdilər. Dədə Qorqud birin bindi, birin yetdi. “Yaranlar, sizi Haqqa ismarladım!”- dedi, getdi” (3, 97).

Yola düşənin heç nə demədən, vidalaşmayıb getməsi, yola salmalı olanların isə onun dalınca xoş sözlər söyləməsi: “Yigit barmağını ısırdı, aydır: Bunda minnətlə almaqdan isə, anda babam yanında minnətsiz almaq yegdir!” - dedi; Yola salanın hədə-qorxu məzmunlu son cümləsinə görə yola düşənin heç nə demədən getməsi: “...Əgər bu dedigim nəsnələri gətürərsiniz, xoş, verdim. Əmma gətürməyəcək olursan, bu qatla öldürmədim, ol vəqtin öldürərin!”- dedi. Dədə döndü, Baybörə bəgin evlərinə getdi (3, 98).

Yola salan və yola düşənin dilində işlənməmiş son cümlələrin ayrılma etiketləri funksiyasında çıxış etməsi: Qız aydır: “Çün böylə oldı, həman imdi ilərü turmaq gərək, bəg oğlı!- dedi. Beyrək dəxi: “Nola, xanım, baş üzərinə!” - dedi(3, 101).

“Baybörə oğlu Bamsı Beyrəyin boyu”nun sonunda Dədə Qorqudun dilindən yum verilir, el ağsaqqalı bu zaman alqış etiketlərindən istifadə edir: “Dədəm Qorqud gəldi, şadlıq çaldı. Boy boyladı, soy soyladı. Qazı arənlər başına nə gəldigün söylədi. “Bu Oğuznamə Begrəgin olsun!”- dedi. Yum verəyin, xanım:

Yerlü qara dağların yığılmasun!
Kölgəlicə qaba ağacın kəsilməsün!
Ağ saqallu baban yeri uçmaq olsun!
Ağ birçəkli anan yeri behişt olsun!
Oğulla qarındaşdan ayırmasun!
Axır vaxtında arı imandan ayırmasun!
“Amin! Amin! Deyənlər didar görsün!
Yığışdırsun, durışdırsun günahınızı
Adı görklü Məhəmməd Mustafa yüzi suyuna
bağışlasun, xanım, hey!...” (4, 77).

“Baybörə oğlu Bamsı Beyrəyin boyu”nun təmsalında “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsinin dilində işlənən nitq etiketlərinə nəzər salınması onlara tarixilik və müasirlik aspektindən yanaşılmasına imkan yaradır.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev B. “Kitabi-DədəQorqud”da nitq etiketlərinin etnomifik poetikası. Bakı: Elm, 2007
2. Cəfərov N. Xanım, hey!. Bakı, 1999
3. Tanrıverdi Ə. “Dədə Qorqud kitabı”nın dil möcüzəsi. Bakı: “Nurlan”, 2008, 184 s.
4. “Kitabi-Dədə Qorqud” (əsil və sadələşdirilmiş mətnlər). Bakı: Öndər, 2004, 376 s.
5. “Kitabi-Dədə Qorqud” ensiklopediyası. 2 cildə. II cild. Bakı:Yeni Nəşrlər Evi, 2000, 567 s.

VƏFA BAĞIRZADƏ*

Azərbaycan, Bakı

AZƏRBAYCAN VƏ FRANSIZ DİLLƏRİNDƏ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏRİN QURULUŞ TIPLƏRİ

Structural types of complex sentences in Azerbaijani and French

The article deals with complex sentences in Azerbaijani and French languages and their structural types. Different and similar features between these structural types were investigated and it became clear that while these proposals are divided into two main groups called compound and complex sentences in Azerbaijani, the equivalents of these linguistic units in French are divided into four groups called subordinate, coordinated, juxtaposed and connecting sentences. Thus, the coordination and juxtaposition structural types of the French language have been defined as the compound sentences of the Azerbaijani language, and the type of connection is related to one type of complex sentences.

Key words: *parataxis, hypotaxis, complexe sentence, component, structural type*

Azərbaycan dilçiliyində mürəkkəb cümlə, tərkibindəki komponentlərin qarşılıqlı əlaqəsi, onların bir-birinə bağlanma dərəcəsinin müxtəlif olmasına görə, əsasən, iki qrupa – tabeli və tabelsiz mürəkkəb cümlələrə və sonuncu da öz növbəsində iki hissəyə - bağlayıcı və bağlayıcısız tabelsiz mürəkkəb cümlələrə ayrılır. Lakin Azərbaycan dilçiliyində mürəkkəb cümlənin quruluş tiplərini bu əhəmiyyətli bölgüdən fərqli olaraq qruplaşdırın dilçilər də var. K. Abdullayev bağlayıcısız tabelsiz mürəkkəb cümlələri mürəkkəb cümlənin müstəqil struktur tipi hesab edir. Müəllif bağlayıcısız mürəkkəb cümlələrdən bəhs edərək yazır: “Qeyd etmək lazımdır ki, türkologiyada mürəkkəb cümlələrin xüsusi struktur tipi kimi ayrılan bağlayıcısız cümlələr, ümumiyyətlə, tabeli mürəkkəb cümlə və tabelsiz mürəkkəb cümlə tiplərinə münasibətdə bir tədqiqat obyektini kimi gənc bir sahədir. Müəllif bağlayıcısız struktur tipinə bu cür yanaşmanın rus dilçiliyindən gəldiyini söyləyir” (1, s. 167).

N.Z. Hacıyeva yazır: “Bizə belə gəlir ki, bağlayıcısız mürəkkəb cümlələrin cümlənin müstəqil struktur tipi kimi ayrılması doğrudur, çünki çox tez-tez bağlayıcısız mürəkkəb cümlələrin elə variantlarına rast gəlmək olur ki, onları nə tabelsiz, nə də tabeli mürəkkəb cümlələr kimi səciyyələndirmək mümkün olmur” (4, s. 4). Onu da qeyd etmək lazımdır ki, fransız dilçiliyində də bağlayıcısız mürəkkəb cümlə tabelsiz mürəkkəb cümlənin struktur tipi kimi deyil, müstəqil struktur tip kimi nəzərdən keçirilir. Amma fikrimizcə, Azərbaycan dilində bağlayıcısız tabelsiz mürəkkəb cümlə növü komponentlərin bağlanma üsuluna görə bağlayıcı və tabelsiz mürəkkəb cümlələrdən fərqlənsə də və onlardan ayrı tədqiq olunmuş olsa da o, mürəkkəb

* AMEA-nın İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun magistrantı

cümlənin müstəqil quruluş növü olmayıb, tabesiz mürəkkəb cümlələrə aiddir, yəni tabesiz mürəkkəb cümlənin bir növüdür.

Ümumiyyətlə, tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələr arasındakı başlıca fərq tabesiz mürəkkəb cümlələrin komponentlərindəki zamanların mütləq zaman, tabeli mürəkkəb cümlələrin komponentlərindən baş cümlənin zamanının mütləq, budaq cümlənin zamanının isə baş cümlənin zamanına uyğun müəyyənləşdirildiyinə görə nisbi olmasıdır. Belə ki, birincilər bərabər, ikincilər isə qeyri-bərabər hüquqlu birləşmələrdir. Məhz, buradan çıxış edərək, tabesiz mürəkkəb cümlələrin komponentləri müstəqil, tabeli mürəkkəb cümlənin isə yalnız baş cümləsi müstəqil adlandırılır. Lakin tabesiz mürəkkəb cümlələrin komponentlərinin müstəqil olması o demək deyil ki, onları tam müstəqil cümlə kimi işlətmək mümkündür. Belə ki, tabesiz mürəkkəb cümlələrin komponentləri qrammatik nöqtəyi-nəzərdən mütləq zamana malik olsalar da onlar qarşılıqlı surətdə bir-biri ilə əlaqədə olma prinsipinə əsaslanan bir sintaktik vahid kimi nəzərdə tutulur (7, s. 274-275). Yəni komponentləri arasında məzmun və struktur cəhətdən asılılıq olan tabeli mürəkkəb cümlələrdən fərqli olaraq tabesiz mürəkkəb cümlələrdə yalnız məzmun asılılığı var ki, Ə.Abdullayev, Y.Seyidov, A.Həsənov Müasir Azərbaycan dili kitabının Sintaksis bölməsində tabesiz mürəkkəb cümlələrlə bağlı İ.Həsənov və A.Şərifovun orta məktəblər üçün nəzərdə tutulmuş Qramer kitabına istinad edərək mürəkkəb cümlənin bu növü ilə bağlı daha dolğun izahat vermişlər: “Tabesiz mürəkkəb cümlə termini vaxtilə “mürəkkəb mütətabe cümlə” adı ilə işlədilmişdir ki, bu da həmin sintaktik vahidin terminoloji mənasını daha dolğun əks etdirir; çünki buradakı “mütətabe” sözü qarşılıqlı surətdə bir-birinə bağlanan, tabe olan deməkdir (5, s. 35). Həmçinin fransız dilçisi F.Bruno tabesizlik və tabelilik arasında məntiqi-semantik yaxınlığın olduğunu qeyd edərək, açıq-aydın deyir ki, “Əgər cümlələr arasındakı formal əlaqələri yox, məzmunu fikir versək, tabesizliyi tabelilikdən ayırmaq çətinidir” (2, s. 27).

Ümumiyyətlə, semantik nöqtəyi-nəzərdən tabeli və tabesiz mürəkkəb cümlələr arasında oxşar və fərqli xüsusiyyətlərə nəzər saldıqda bəzi dilçilər qeyd edirlər ki, bəzi mürəkkəb cümlələr həm tabesiz, həm də tabeli mürəkkəb cümlələrin əlamətlərini daşıyır. Bunun da səbəbi tabeli mürəkkəb cümlələrin bir qisminin tarixən tabesizdən əmələ gəlməsidir. Beləliklə də, müəlliflər tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələr arasında tam və qəti sərhəd çəkməyin mümkün olmadığını qeyd edirlər (7, s. 272). Y.V.Qulıqqa tabelilik və tabesizlik arasındakı əsas struktur-semantik fərqi birinci tipin həm birözlü, həm də ikiözlü olmasında, ikinci tipin isə yalnız ikiözlü olmasında görür. Bundan başqa, semantik cəhətdən də birözlü tabeli mürəkkəb cümlələrin sadə cümləyə çevrilməsi mümkün olduğu halda, tabesiz mürəkkəb cümlə üçün bu mümkün deyil, belə ki, onlar hər zaman iki fikir ehtiva edirlər (6, s. 19).

Hər iki növ mürəkkəb cümlənin müxtəlif struktur-semantik birlik kimi formalaşmasına təkan verən qrammatik və fonetik (prosodik) vasitələr arasındakı fərqlər isə “Müasir Azərbaycan dili” kitabında aşağıdakı kimi təsnif edilmişdir.

1. Bağlayıcılar arasında fərq.

Əgər tabesiz mürəkkəb cümlələrin komponentləri tabe etməyən bağlayıcılarla bağlanırsa, tabeli mürəkkəb cümlələrdə bunlar bir qayda olaraq, tabe edən bağlayıcılarla bağlanır. Bundan əlavə, tabeli mürəkkəb cümlənin komponentlərini bağlamaqda bağlayıcı sözlər (kim, kim ki, nə, necə, neçə və s.) və ədatlar (-sa, -sə, -sa da, -sə də, -mı və s.) da mühüm rol oynayır ki, belələri tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri arasında işlənir.

2. Bağlanmada iştirak edən əvəzlilərin funksiyaları arasındakı fərq.

Müəlliflər mürəkkəb cümlənin komponentlərini bir-biri ilə əlaqələndirməkdə mühüm rol oynayan əvəzlilərin tabesiz mürəkkəb cümlədə bir funksiyada, tabeli mürəkkəb cümlədə başqa funksiyada çıxış etməsini qeyd edir. Belə ki, tabesiz mürəkkəb cümlədə iştirak edən əvəzlilik özündən əvvəl deyilənə işarə edir və əvəzliyin məzmunu özündən qabaqkı hissədən bəllidir. Buna görə də özündən sonra onun izahata ehtiyacı olmur. Tabeli mürəkkəb cümlənin baş cümləsində əvəzlilik ona görə işlədilir ki, orada buraxılan üzvün yerini tutsun və məzmunu özündən əvvəl söylənmədiyi üçün özündən sonra budaq cümlə vasitəsilə izah edilsin.

3. İntonasiyadakı fərq.

Məlumdur ki, komponentləri bərabər hüquqlu olan mürəkkəb cümlənin intonasiyası ilə komponentləri qeyri-bərabər hüquqlu olan mürəkkəb cümlənin intonasiyası eyni ola bilməz. Beləliklə, tabesiz mürəkkəb cümləni müşayiət edən intonasiya tabe etməyən intonasiya olduğu halda, tabeli mürəkkəb cümləni müşayiət edən intonasiya tabeedicidir (7, s. 271-272).

Fransız dilində mürəkkəb cümlənin quruluş tiplərinə gəldikdə Joel Qard-Tamin “La grammaire 2. Syntaxe” adlı kitabında (Qrammatika Sintaksis) mürəkkəb cümlə tərkibindəki cümlələrin bir-biri ilə əlaqələnməsinin bir neçə tipini göstərir: bağlayıcısız, (juxtaposition), bağlayıcı (coordination), tabeli (subordination), korrelyativ (correlation) əlaqəli cümlələr və ara cümlələr (incise). Müəllif bu əlaqə növlərindən bağlayıcısız, bağlayıcı və tabelilik əlaqələrini əsas hesab edir və qeyd edir ki, bəzən mürəkkəb cümlənin bağlayıcısız növü kimi, bəzən isə tabeli mürəkkəb cümlə kimi işlənən korrelyativ əlaqəli cümlələri

və baş cümləyə müəyyən bir element daxil edən və bununla da baş cümlənin quruluşunu pozan ara cümlələri birincilərə əlavə etmək olar. Müəllif, həmçinin, bağlayıcısız və bağlayıcı mürəkkəb cümlələrin bir-birinə bənzədiyini və ümumiyyətlə, bağlayıcısız növün çox zaman bağlayıcı növə aid edildiyini qeyd edir və deyir ki, bu iki əlaqə, yalnız komponentlər (baş və budaq cümlə) arasında işlənən tabelilik əlaqəsindən fərqli olaraq bir cümlənin içərisində, sözlər və ya sintaqmlar arasında yaradılır və ya yaranır. Məsələn, *Il travaille lundì, mercredi, jeudi* (bağlayıcısız), *Il travaille lundì, mercredi et jeudi* (O bazar ertəsi, çərşənbə, cümə axşamı işləyir). Tabelilik əlaqəsinə gəldikdə isə bu əlaqə cümlələrdən birinin formal və semantik cəhətdən digərindən asılılığını bildirir. *Je sors quand il ne pleut pas* (Mən yağış yağmayanda çıxıram). “*Quand il ne pleut pas*” cümləsi bütöv tabeli mürəkkəb cümlənin mənasına xələl gətirmədən ləğv edilə bildiyi halda, bunu biz “*je sors*” cümləsi haqqında deyə bilmərik (3, s. 43-44).

E.A.Referovskaya müasir fransız dilinin mürəkkəb cümlələrinin 4 əsas tipini nəzərdən keçirir. 1) Tabelilik, 2) Tabesizlik (bağlayıcı) 3) Yanaşma (bağlayıcısız), 4) Qoşulma. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, E.A.Referovskayanın mürəkkəb cümlənin xüsusi tipi kimi göstərdiyi “Yanaşma” struktur tipi Azərbaycan dilinin bağlayıcız tabesiz mürəkkəb cümlələrinə, “Qoşulma” struktur tipi isə Azərbaycan dilinin qoşulma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrinə müvafiq gəlir. E.A.Referovskayanın adlarını çəkdiyi mürəkkəb cümlələr içərisində ən məzmunlusu tabeli mürəkkəb cümlələr hesab edilir. Belə ki, tabeli mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında daha çox məntiqi münasibətin olması və bu münasibətlərə görə də mürəkkəb cümlənin komponentlərindən birinin iyerarxik olaraq digər cümlə üzərindəki üstünlüyü və s. bizə bu cümlələri daha dolğun cümlələr hesab etməyə əsas verir.

Mürəkkəb cümlənin ikinci struktur tipini E.A.Referovskaya birləşmə, yanaşma, tutuşdurma prinsipləri ilə bir-biri ilə əlaqələnən, faktların eynizamanlıq və ardıcılığını ifadə edən tabesizlik əlaqəli bərabərhüquqlu cümlələrin bağlayıcı birləşməsi kimi başa düşür. Tabesiz mürəkkəb cümlələrin başlıca xüsusiyyəti həm onların bərabərhüquqlu sadə cümlələrdən təşkil olmasında, həm də bu cümlələrin bir mürəkkəb bütövde birləşməsinin fakultativliyində özünü göstərir.

E.A.Referovskaya fransız dilində mürəkkəb cümlələrin sonuncu struktur tipləri olan yanaşma (bağlayıcısız) və qoşulma cümlələrindən bəhs edərək qeyd edir: “Bu cümlələr bir-biri ilə xüsusi əlaqə vasitəsi olmadan bağlanmalarına baxmayaraq onlar tamamilə bir-birindən asılı olmayan fikirlər təqdim etmirlər. Beləliklə, yanaşma struktur tipi cümlələrin bağlayıcısız birləşməsi kimi başa düşülür. Yanaşma əlaqəsi əsasında formalaşan mürəkkəb cümlələr ya eyni zamanda, ya da bir-birinin ardınca baş verən hadisə və faktların sıralanmasını qeyd edir. Bu mürəkkəb cümlələrdə həmçinin ikinci və yaxud üçüncü komponent birinci komponentin məzmununu dəqiqləşdirməyə də xidmət edə bilər”. 4-cü struktur tip olan qoşulma mürəkkəb cümlələr nöqtədən sonra tabelilik və tabesizlik bağlayıcıları ilə başlayan cümlələrdir. Bu cümlələrin formal olaraq özündən əvvəlki cümlələrdən ayrı yazılmasına, müstəqil olmasına baxmayaraq onların məzmunu ilə əvvəlki cümlələrin məzmunu arasında sıx məntiqi əlaqə var. Bu da bu cümlələrin müstəqil işləndikləri halda bağlayıcı ilə başlanması ilə bağlıdır. Məsələn, *Nous allons faire, dit-elle, une surprise à nos amis. Et elles se mirent à préparer leur départ* (Biz dostlarımıza sürpriz edəcəyik, o deyir. Və onlar yola düşməyə hazırlaşdılar). Qoşulmuş cümlələrdəki fikir özündən əvvəl gələn cümlədəki fikrin arxasınca gələrək kontekstdən daha güclü məntiqi bağlarla onunla əlaqələnir (8, s. 5-13).

N.Şteynberq isə E.A.Referovskayadan fərqli olaraq mürəkkəb cümlənin quruluş tiplərini 3 qrupda yerləşdirmişdir. 1. Juxtaposition (ou parataxe), 2. Coordination (ou parataxe conjonctionnelle), 3. Subordination (ou hypotaxe) (9, s. 70-73). Müəllif bu quruluş tiplərini 3 müstəqil quruluş tipi kimi verməsinə baxmayaraq fikrimizcə, onlardan ilk ikisi demək olar ki, tabesizlik əlaqəsi əsasında formalaşan mürəkkəb cümlələrdir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev K. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif, 1998, 281 s.
2. Brunot A. La pensée et la langue: Méthode, principes et plan d'une théorie nouvelle du langage appliquée au français, Paris, 1936, p.27.
3. Gardes-Tamine Joëlle, La Grammaire Syntaxe Armand Colin/ Masson, Paris, 1990, 1998, 189 p.
4. Гаджиева Н.З. Бессоюзные сложные предложения в современном Азербайджанском языке. – Исследования по синтаксису тюркских языков. М., 1962, стр. 4.
5. Qramer. Orta məktəb üçün, II hissə. Bakı: Azərənəşr, 1933, 44 s.
6. Гулыга Е.В. Место сложноподчиненного предложения в системе синтаксиса. Филологические науки, 1961, №3, стр. 19.
7. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis, VI hissə, III nəşr, Bakı: “Şərq-Qərb” 2007, 424 s.
8. Реферовская Е.А. «Синтаксис современного французского языка. Сложное предложение», Издательство «Наука», Ленинград 1969, 237 стр.
9. Штейнберг Н.М. Грамматика французского языка. Часть II. Синтаксис простого и сложного предложения, Ленинград. Издательство «Просвещение». Ленинградское отделение 1972, стр. 70-73*

ZÜLFİYYƏ CƏFƏRLİ*

Azərbaycan, Bakı

AXC DÖVRÜNDƏ DÖVLƏT DİLİ

Açar sözlər: dil, cümhuriyyət, parlament, milliləşdirmə, tədris

Azerbaijan state language in the period of Azerbaijan Republic

One of the main indicators of the existence of the people is language. The Azerbaijani People's Republic declared the state language by the Decree of 27 June 1918. During the functioning of the Democratic Republic of Azerbaijan, the Azerbaijani language was used for the first time in the parliament as official state language. The Government of the Republic implemented a nationalization policy in education. All educational institutions were taught in their mother tongue. Preparatory classes were not canceled in this language. Teachers shortage, insufficient textbooks, lack of knowledge of Armenian and Russian statehood prevented nationalization of education. In this period, and positive results have been achieved in the field of state language use in the army.

Key words: language, republic, parliament, nationalization, teaching.

Dil xalqın milli-mənəvi dəyərlərini yaşadır, onu inkişaf etdirir. Xalqın varlığının ən əsas göstəricilərindən biri də dildir. Dil müstəqil dövlətin əsas əlamətlərindən biridir. Dövlət dili - konstitusiya ilə ölkənin xüsusi statusa malik olan dilidir. M.Ə.Rəsulzadənin sözləri ilə desək, "dil bir millətin ən qiymətli sərvəti, həyatının ən fəyyaz mənbəyini təşkil edir. Bir milləti dildən yaxşı təmsil edən olmaz. Dil millətin canı, məntiqi, ruhudur. Elə buna görə də dili öldürmək bir milləti öldürmək deməkdir" (4, s. 7).

Zaqafqaziya Federativ Respublikasının süqutu Cənubi Qafqazda üç müstəqil dövlətin - Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan respublikalarının yaranması ilə nəticələndi. 1918-ci il may ayının 27-də artıq keçmiş Zaqafqaziya Seyminin Azərbaycan fraksiyası yaranmış siyasi vəziyyəti müzakirə etmək üçün fəvqəladə iclas çağırdı. Uzun sürən müzakirələrdən sonra Müvəqqəti Milli Şura yaratmaq qərara alındı. Müvəqqəti Milli Şuranın sədri vəzifəsinə M.Ə.Rəsulzadə ("Müsavat"Partiyası MK-nin sədri), İcrayyə Komitəsi vəzifəsinə isə F.X.Xoyski (bitərəf) seçildi (1, s. 343).

Beləliklə də, 1918-ci il may ayının 28-də Azərbaycanın müstəqilliyi elan olundu. Bununla yanaşı Milli Şura 6 maddədən ibarət "İstiqlaliyyət Bəyannaməsi"ni təsdiq etdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti iki il mövcud olmasına baxmayaraq, qısa müddət ərzində xalqımızın mədəni inkişafına, elm, təhsil sahəsinin tərəqqisinə böyük töhfələr vermişdir. Bu töhfələrdən biri Azərbaycan dilinin dövlət dili elan edilməsi və qorunması olmuşdur. Müstəqil dövlətin əsas atributlarından sayılan dövlət dili məsələsi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin diqqət mərkəzində idi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti 1918-ci il 27 iyun tarixli qərarı ilə həmin dövrdə türk dili adlanan Azərbaycan dilini dövlət dili elan etdi.

Azərbaycan dilinin rəsmi dövlət dili olması ilk dəfə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin 1918-ci ilin 27 iyununda verdiyi qərardan başlayır. Azərbaycan dilinin AXC-nin sözün əsl mənasında dövlət dili kimi işlənməsi öz həqiqi təcrübi tətbiqini geniş şəkildə ilk Azərbaycan parlamentinin dilində tapdı. Azərbaycan ədəbi dilinin rəsmi parlament üslubu ilk dəfə məhz Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin fəaliyyət göstərdiyi dövrdə yaranmışdır. Dövlət dili haqqında verilmiş qərarla, məlum olduğu kimi, məhkəmə, daxili idarə işlərində müəyyən müddət ərzində rus dilinin işlənməsinə də icazə verilirdi. Parlament isə bu siyahıya daxil deyildi. Ona görə də parlamentdə dillərin işlənməsi məsələsi, təbii olaraq, qanunverici hakimiyyətin, parlamentin üzvlərinin öhdəsinə buraxılmışdı.

N.Nəsibzadə bu haqda yazır: "Parlamentin istifadə etdiyi dil dövlət dili statusuna malik Azərbaycan türkcəsi idi. Qeyri-yerli parlament nümayəndələri çıxışların rus dilində olmasını təklif etdikdə parlamentin iclaslarından birində bu məsələ xüsusi müzakirə olunmuş və bu xüsusda qərar qəbul edilmişdi. Qərara əsasən parlamentin rəsmi dili Azərbaycan türkcəsi elan olunmuş, digər millətlərin nümayəndələrinin öz çıxışlarını rus dilində etmələrini məqbul hesab edilmişdi. Bununla belə, rəsmi sənədlərin hamısı dövlət dilində tərtib edilirdi" (3, s. 61).

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə dövlət dili olan Azərbaycan dili nəinki parlamentin istifadə etdiyi dil, hətta tədris müəssisələrində, orduda istifadə olunan aparıcı və əsas dil hesab olunurdu.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti mədəni quruculuq sahəsində bir çox əhəmiyyətli tədbirlər həyata keçirmişdir. İlk növbədə, xalqın maariflənməsinə xüsusi diqqət yetirilirdi. Ona görə də məktəblər milliləşdirilmiş, tədris müəssisələrində təhsilin türk (Azərbaycan) dilində aparılması məcburi sayılmışdır.

* Bakı Dövlət Universiteti Azərbaycan dili və ədəbiyyatının tədrisi metodikası kafedrasının I kurs magistrantı, TEB üzvü

Nazirlər Şurasının 1918-ci il 28 avqust tarixli qərarı ilə bütün ibtidai tədris müəssisələrində təhsil şagirdlərin ana dilində aparılır, bununla yanaşı dövlət dili icbari qaydada tədris edilirdi. Bütün ali ibtidai məktəblərdə və orta təhsil müəssisələrində tədris ana dilində aparılır, tədrisi bu dildə olmayan bütün hazırlıq sinifləri ləğv olunurdu. Şagirdlər orta məktəblərin beşinci sinifindən başlayaraq tədris müəssisəsini bitirənə qədər rus dilində oxuyur, Azərbaycan türk dilini isə məcburi fənn kimi öyrənirdilər. Milliləşdirmə tədbirlərinin şagirdlərin bir hissəsini məktəbdən kənar qoya biləcəyini nəzərə alan hökumət 1918-ci ilin noyabrında öz qərarlarında dəyişikliklər apardı. Müəyyən edildi ki, yaşayış məkanlarında cəmiyyəti bir təhsil müəssisəsi varsa, yuxarı hazırlıq siniflərindən başlayaraq tədrisin rusca aparıldığı paralel siniflər açılmalı, müəyyən yerdə eyni tipli bir neçə tədris müəssisəsi olarsa, onların bir hissəsi milliləşdirilməli, qalanlarında isə dövlət dili məcburi fənn kimi keçirilməklə tədris rusca aparılmalıdır (1, s. 525).

Milliləşdirmə siyasəti müxtəlif çətinliklərlə qarşılaşırdı. Pedaqoji kadr və müəllim çatışmazlığı, lazımı dərsliklərin kifayət qədər olmaması, əhəlinin tərkibindəki erməni və rus azlıqlarının Azərbaycan dövlətçiliyini tanımaması, qəbul etməməsi təhsilin milliləşdirilməsini əngəlləyirdi. Bütün bu çətinliklərə baxmayaraq hökumət bu sahədə qəti mövqe tutdu və müstəqil milli siyasətini davam etdirdi. Qeyd olunur ki, "Bakı politexnik və kommərsiya məktəbləri, iki kişi və üç qız gimnaziyası istisna olmaqla, bütün orta məktəblər milliləşdirildi" (1, s. 526).

M.Ə.Rəsulzadə siyasi fəaliyyəti ilə yanaşı öz əsərlərində də dil məsələsinə toxunur və məktəblərdə ana dilinin tədrisinin vacibliyini vurğulayırdı. O, "Rus-müsəlman məktəblərində türkcə tədrisi" əsərində yazırdı: "Rus-müsəlman məktəblərində yaxşı və əsaslı bir surətdə türkcə öyrənilməyəcək olursa, artıq heç bir tərəfdə öyrənmək imkanı qalmıyır kimidir. Ana dilini öyrənməyib də təhsili-ali görən cavanlarımızın sonradan nə kimi bir xiffət və məhrumiyət içində qaldıqları və nə kimi bir həsrət və məyusiyəti mənəviyyə ilə sıxıldıqlarını təxmin etmək isə çox da müşkül deyildir" (4, s. 253).

Milli məktəb ideyasının reallaşdırılması üçün mühüm tədbirlər görülür və həyata keçirilirdi. 1918-1919-cu illərdə Gəncə müəllimlər seminariyası milliləşdirildi. Bakı, Şuşa, Ağdam və başqa şəhərlərimizdə ibtidai siniflər üçün müəllimlər hazırlayan kişi və qadın kursları açıldı. 1918-ci ildə Qori müəllimlər seminariyasının Azərbaycan bölməsi Qazağa köçürüldü. Həmçinin türk dilində dərsliklərin hazırlanması üçün komissiya da yaradılmışdı. Xalq Maarif Nazirliyi məktəblər üçün dərsliklərin hazırlanması və nəşri ilə ciddi məşğul olurdu. 1919-cu ildə "Türk əlifbası", "İkinci il", "Tarixi təbii", "Ədəbiyyat dərsləri" və sair dərslikləri qısa müddətdə kütləvi tirajla nəşr olundu. Azərbaycan maarifi və ədəbiyyatının görkəmli xadimləri Hüseyn Cavid, Abdulla Şaiq, Səməd bəy Acalov, Fərhad Ağayev, Mahmud bəy Mahmudbəyov və başqaları bu işdə fəal iştirak edirdilər.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qarşısında duran ən əsas vəzifələrdən biri də Azərbaycan ali təhsilinin təşkili və ali təhsilli milli kadrlar hazırlanması idi. Elə buna görə də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ali təhsil müəssisəsinin açılması sahəsində ilk addımlar atdı. 1919-cu il sentyabrın 1-də Azərbaycan parlamenti Bakı Dövlət Universitetinin təsis haqqında qanun qəbul etdi. Qanunda universitetin dörd fakültədən ibarət açılması nəzərdə tutulurdu. Bunlar tarix - filologiya, hüquq, fizika-riyaziyyat və tibb fakültələri idi.

1919-cu il noyabr ayının 15-də Bakı Dövlət Universitetində ilk dərslər başlandı. Universitetin açılmasında əvəzsiz xidmətləri olan böyük mütəfəkkir M.Ə.Rəsulzadə tarix-filologiya fakültəsində "Osmanlı ədəbiyyatı tarixindən" mühazirələr oxumuşdu.

AXC hökumətinin dil sahəsindəki növbəti tədbiri dövlət dilinin orduda tətbiqi ilə əlaqədar idi. 1918-ci il noyabrın 1-də Hərbi Nazirlik həmin dövrdə dövlət strukturunda xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyinə görə ilk vaxtlar ona Nazirlər Şurasının sədri F.X.Xoyski başçılıq etmişdi. 1918-ci il dekabrın 25-də artilleriya generalı S.Mehmandarov hərbi nazir təyin olundu (həmin vaxtadək nazirin müavini idi). Onun dekabrın 27-də imzaladığı ilk əmr orduda dövlət dilinin tənzimlənməsinə aid idi. 34 nömrəli həmin əmr ilə AXC-nin Hərbi Naziri " ..orduda xidmət edən, lakin dövlət dilini bilməyən zabitlər qarşısında belə bir tələb qoyurdu ki, bir ay müddətində heç olmasa komanda sözlərinin azərbaycanca qarşılıqlarını öyrənsinlər və əsgərlərə Azərbaycan dilində komanda versinlər. Bir ay müddətində bu tələbi yerinə yetirə bilməyən zabitlər dərhal ordudan xaric edilməli idilər" (2, s. 397).

AXC dövründə dövlət dili ilə bağlı tədbirlərin həyata keçirilməsi nəticəsində təhsil sistemində, orduda ana dilinin tətbiqi sahəsində müsbət nəticələr əldə olundu. Azərbaycan şərqdə ana dilində fəaliyyət göstərən ilk parlament oldu.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan tarixi. 7 cildə. V cild (1900-1920-ci illər). Bakı: Elm, 2008
2. Maksvell N., Musayev İ., İsmayılov K., Süleymanov M., Azərbaycanda milli dövlətçiliyin bərqərar olması. -Azərbaycan tarixi. 5 c. Bakı, 2001
3. Nəsimzadə. N. Azərbaycan Demokratik Respublikası. Bakı, 1990
4. Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri. II cild. Bakı: Şirvanəşr, 2001

DİLDƏKİ LEKSİK AFFİKSLƏRİN FONOLOJİ STRUKTURLARI

(Azərbaycan dili materialları əsasında)

Açar sözlər: *morfem, affiks, milli, struktur, fonoloji*

Phonological structures of lexical affixes in the language

Morpheme is a meaningful minimal unit of the language. The morpheme in Azerbaijani are divided into two parts: root and affix. In this research, we explored the phonetic structure of the lexical affixes morpheme in Azerbaijani.

Key words: *morpheme, affix, national, structure, phonological.*

Heterogen sistem, sistemlər sistemi olan dil yarımsistemlərdən təşkil olunmuşdur. Dil sistemində mövcud olan yarımsistemlərin hər biri müstəqil olmasına baxmayaraq, onlar arasında iyerarxik asılılıq vardır. Dilin 4 yarımsistemi mövcuddur: fonoloji, morfoloji, sintaktik və leksik yarımsistem. Bu yarımsistemlərin hər biri müvafiq olaraq dilin əsas səviyyələrini təşkil edir. Beləliklə, dildə fonoloji, morfoloji, sintaktik və leksik əsas səviyyələr mövcuddur. Bəzən dilçilik ədəbiyyatında dilin aralıq səviyyələri anlayışına da rast gəlinir.

Dilin morfoloji səviyyəsinin vahidi morfemdir. Morfem dilin mənalı olan ən kiçik vahididir. Dillərin müxtəlifliyindən asılı olaraq onlarda morfemlərin fərqli növləri mövcud ola bilər. Bütün türk dillərində, o cümlədən, Azərbaycan dilində morfemin iki növü mövcuddur: kök morfemlər və affiksial (şəkilçi) morfemlər.

Azərbaycan dilindəki affikslər qoşulduğu sözdə əmələ gətirdiyi mənaya görə iki növə bölünür:

1. Leksik affikslər – qoşulduğu sözdə leksik məna dəyişikliyi yaradır;
2. Qrammatik affikslər – qoşulduğu sözdə qrammatik məna dəyişikliyi yaradır.

Araşdırmada Azərbaycan dilindəki leksik affikslərin fonoloji strukturları, metrik uzunluqları sinxron planda tədqiq olunacaqdır. İlk hissədə Azərbaycan dilindəki milli leksik şəkilçilər, ikinci hissədə isə alınma leksik şəkilçilərin fonoloji strukturları, metrik uzunluqları barədə məlumat veriləcəkdir.

1. Azərbaycan dilindəki milli leksik şəkilçilərin fonoloji strukturları

Azərbaycan dilindəki leksik şəkilçilər mənşəyinə görə milli və alınma olmaqla iki yerə bölünür. Aşağıdakı cədvəldə Azərbaycan dilindəki milli leksik şəkilçilərin fonoloji strukturları və həmin strukturlara aid şəkilçilər, onların sayı göstərilmişdir:

Nö	Fonoloji strukturlar	Affikslər	Affikslərin sayı
1	C	-m, -y, -t, -r, -c, -n, -q, -k, -ş, -l	10
2	V	-a ² , -i ⁴	2
3	CV	-ma ² , -ti ⁴ , -gə, -ca ² , -çi ⁴ , -la ² , -ci(-ci), -li ⁴ , -qi ⁴ , -si ⁴ , -ki ⁴ , -ri, -qa, -da ² , -sa ² , -na ² , -xa, -ql, -ra	19
4	VC	-in ⁴ , -id ⁴ , -ic, -ey, -am ² , -uc, -ay, -aş ² , -im ⁴ , -az, -iq ⁴ , -iş ⁴ , -aq ² , -ar ² , -ir ⁴ , -ac ² , -ov(-öv), -il, -an ² , -ix, -al ² , -il ⁴	22
5	VCV	-ica ² , -qin ⁴ , -ici ⁴ , -ağa, -arı(-əri), -ılı ⁴ , -ala ² , -akı ² , -aşı, -inə, -alı, -ilə	12
6	CVC	-laq ² , -daş, -gil, -caq ² , -gəc(-qac), -mış ⁴ , -lıq ⁴ , -kən, -gən, -tuq, -qan(-ğan), -zik, -mur, -dıq ⁴ , -lar ² , -maz ² , -zar, -düz, -bat, -tay, -taq, -daq, -lov, -rik, -baq, -puz, -dur, -say, -qul, -cat, -bac, -paç, -man, -mən, -sun, -diş, -pik, -çır, -dəm, -dək, -çiq ⁴ , -saq ² , -ğic(-qic), -maq ² , -kəm, -mac ² , -şar, -kin, -dər, -lim, -çim, -sız ⁴ , -cıl ⁴ , -gən, -ğim ⁴ , -qın ⁴ , -sal, -sul, -lam, -pər, -bab, -mal, -dın, -bac, -can, -cam, -mıq, -mar, -vay, -yın, -dik, -puş, -qar, -lan ² , -laş ² , -lat ² , -var, -sın(-sin), -xul, -dır ⁴ , -dar ² , -dan ²	82
7	VCC	-inc ⁴	1
8	VCVC	-anaq ² , -alaq ² , -ışiq, -acaq ² , -ağan(-əyən), -inik, -ııl, -əzək, -acıq, -uşuq, -axay, -araq ² , -sala	13
9	CVCV	-maca ² , calı ² , -pazə, -varı(-vari), -dakı ² , -kələ, -sala	7
10	CVCC	-pinc, -manc	2
11	VCCV	-əngi, -intı ⁴ , -iltı ⁴ , -inkı ⁴ , -ilda ⁴ , -aqlı, -imli, -axlı, -əngə, -imsə (-ümsə), -ırğa(-irgə), -ərgi, -inci ⁴	13

* Bakı Dövlət Universiteti Filologiya fakültəsinin "Sabah" qrupunun II kurs tələbəsi, TEB üzvü

12	CVCVC	-çılıq ⁴ , -təkin, -dəlik, -cadan	4
13	VCCVC	-əmlək, -ısqal	2
14	CVCCV	-liklə, -likdə, -dikcə, -pörtü	4
15	CVCCVC	-landır, -laşdır	2

Göründüyü kimi, Azərbaycan dilində olan milli leksik affikslərin 15 müxtəlif fonoloji strukturu vardır və bu modellər arasında ən qısa fonoloji struktura malik olanlar C və V, ən uzununu isə CVCCVC fonoloji strukturudur. Həmçinin bu tiplər arasında ən az affiks sayı, 1 morfem VCC strukturu üçün, ən çox affiks sayı CVC strukturundadır. CVC strukturunda Azərbaycan dilində 82 ədəd affiks vardır.

2.1. Azərbaycan dilindəki alınma leksik suffikslərin fonoloji strukturları

Azərbaycan dilindəki alınma leksik şəkilçilər kökə qoşulduğu mövqe baxımında iki yerə ayrılır:

1. Suffikslər. Kökə sonndan qoşulan şəkilçilərdir;
2. Prefikslər. Kökə öndən qoşulan şəkilçilərdir.

Aşağıdakı cədvəldə Azərbaycan dilindəki alınma leksik suffikslərin fonoloji strukturları və həmin strukturlara aid şəkilçilər, onların sayı göstərilmişdir:

Nö	Fonoloji strukturlar	Affikslər	Affikslərin sayı
1	C	-l, -t	2
2	V	-i, -a, -ə, a-, ə-	5
3	CV	-vi, -la ² , -ca ² , -ka, -yı	5
4	VC	-at ² , -er, -ov, -ah, -ab, -or, -ər, -ur, -aj, -et, -al, -ir, -it, -on, -iv, -ar, -ik, -ən,	18
5	VCV	-anə(-ana), -iya, -ayə, -ika, -iza, -ari, -ura, -ani	8
6	CVC	-keş, -gər, -ban, -baz, -kar, -yev, -xor, -gah, -nik, -şən, -zar, -bər, -gir, -vat, -saz, -ran, -duz, -zən, -nir, -yon, -yor, -taş, -tiv, -men, -for, -xah, -gir, -deh, -xar, -bin, -gor, -vər, -gin, -xay, -tik, -yar	36
7	VCC	-izm, -ist, -ant, -ing, -atr, -amt, -əng	7
8	CVCV	-zadə, -xana, -yeva, -namə, -nüma, -loji, -məzə, -tani, -yana	9
9	CVCC	-bənd,	1
10	CCVC	-stan	1
11	VCCV	-arzi, -iyyə	2
12	VCVC	-oloq, -əcər, -abad, -idat, -avər(-əvər), -əsər, -ənin, -amiz, -atik, -iat, -iam, -ial	12
13	VCCVC	-iyyat ² , -alyon, -arius	3
14	VCVCV	-iada, -oloji	2
15	CVCVCV	-casına ²	1
16	CVCVCC	-pərəst, -pəsənd	2

Göründüyü kimi Azərbaycan dilindəki alınma leksik suffikslər 16 müxtəlif fonoloji struktura malikdir. Suffikslərdə CVCC, CCVC və CVCVCV fonoloji strukturları ən az – yalnız 1 affiksə malik olduqları halda, ən çox – 36 affiksə malik olan fonoloji struktur isə milli şəkilçilərdə olduğu kimi, CVC fonoloji strukturudur. Ən qısa uzunluğa malik fonoloji strukturlar V və C, ən uzun fonoloji strukturlar isə CVCVCV və CVCVCC-dir.

1.2. Azərbaycan dilindəki prefikslərin fonoloji strukturları

Azərbaycan dilindəki bütün prefikslər leksik şəkilçilərdir. Türk dillərində, eyni zamanda Azərbaycan dilində qrammatik prefiks mövcud deyil, bütün prefikslər leksikdir.

Cədvəldə Azərbaycan dilindəki prefikslərin fonoloji strukturları və həmin strukturlara aid şəkilçilər, onların sayı göstərilmişdir:

Nö	Fonoloji strukturlar	Affikslər	Affikslərin sayı
1	CV	bi-, na-, ba-, la-, za-, re-, mə-	7
2	CVC	pan-, dis-	2
3	CVV	geo-, neo-	2
4	CVCV	tele-, poli-	2
5	CVCC	post-	1
6	VCCV	anti-	1

Beləliklə, Azərbaycan dilindəki prefikslərin 6 müxtəlif fonoloji strukturu vardır. Daha çox xarakterik olan struktur CV-dir. Daha az rast gəlinən strukturlar isə CVCC və VCCV-dir. Ən az uzunluq CV, ən çox uzunluq isə CVCC və VCCV strukturlarındadır.

1. Nəticə

Hər üç cədvəli müqayisə edərək belə qənaətə gəlmək olar ki, alınma leksik şəkilçi morfemlərinin fonoloji struktur tiplərinin sayı milli şəkilçilərə nisbətən çox olmasına baxmayaraq, Azərbaycan dilində milli şəkilçilərin sayı üstünlük təşkil edir. Dilimizdə ən çox – 118 affiks sayına malik olan fonoloji struktur həm milli, həm də alınma affikslərdə olan CVC strukturudur. Bunlardan 82 affiks sayı milli affikslərin, 36 affiks isə alınma affikslərin payına düşür və dilimiz üçün bu strukturun, yəni CVC fonoloji strukturunun xarakterik olduğunu qeyd edə bilərik. Lakin biz suffiks və prefiksləri ayrı-ayrı qeyd etsək, prefikslərdə suffikslərdən fərqli olaraq ən çox affiks sayına CV fonoloji strukturunda olduğunu görə bilərik.

Ən az – 1 affiks sayına malik olan fonoloji strukturlar isə milli affikslərdə VCC, alınma affikslərdə isə CCVC və CVCVCV fonoloji strukturlu morfemlərdir. Eyni qayda ilə, suffiks və prefiksləri ayrı götürdükdə, suffikslərdə ən az affiks sayılı CCVC və CVCVCV fonoloji strukturlarına CVCC fonoloji strukturunu da əlavə edə bilərik. Prefikslərdə isə CVCC və VCCV fonoloji strukturları ən az- 1 affiks sayına malik olan strukturlardır.

Həmçinin affikslər arasında ən qısa fonoloji struktura malik olan affikslər həm milli, həm də alınma leksik suffikslərə məxsus olan C və V fonetik strukturlu affikslərdir. Dilimizdə 12 ədəd C və 7 ədəd V fonetik strukturlu suffiks vardır. Prefikslərdə isə onlardan fərqli olaraq, ən qısa fonoloji struktur CV fonoloji strukturudur.

Ən uzun fonoloji strukturlu affikslər CVCCVC, CVCVCV və CVCVCC fonoloji strukturlu suffikslərdir. CVCCVC strukturuna malik olan yalnız 2 affiks vardır ki, bunların da hər ikisi milli affikslərdir. Digər fonoloji struktura malik olan affikslər isə alınma affikslərdir. CVCVCV strukturuna yalnız 1 affiks, CVCVCC strukturuna isə 2 affiks daxildir. Prefikslərdə CVCV, CVCC və VCCV fonoloji strukturlu affikslər ən uzun metrik uzunluqlu affikslərdir.

Ədəbiyyat

1. Hüseynadə M. Müasir Azərbaycan dili. III hissə. Morfologiya. Bakı: “Şərq- Qərb”, 2007, 280 s.
2. Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı: “Nurlan”, 2010, 400 s.
3. Müasir Azərbaycan dili. II cild. Bakı: Az. SSR EA, 1980, 650 s.
4. Rəhimov P. Azərbaycan dilçiliyində morfem problemi // International Scientific Conference of Young Researchers. Baku Engineering University. 2017, s. 620-621.

DÜRDANƏ MƏMMƏDOVA*

Azərbaycan, Bakı

İLTİSAQİLİYİN POZULDUĞU AZƏRBAYCAN MƏNŞƏLİ SÖZLƏR

Açar sözlər: dil, tipologiya, iltisاقilik, təsnif

Agglutination violation of Azerbaijani origin words

In the following article, issues such as the typology of languages, the hawkish, the Azerbaijani origin, which has been violated, have been reflected. While the Azerbaijani language belongs to a group of rhetorical languages, not all the signs of the indefinite are protected. There are moments when it is clear. These points are indicated in the article with specific facts.

These features are not inherent in the same language. Although the Azerbaijani language belongs to a group of interdisciplinary languages. As can be seen from the examples here, the whole character of the ridiculous languages does not exactly appear in our tongue.

Key words: Linguistics, typology, agglutination, tesnifs

Linqvistik tipologiya, adından da göründüyü kimi, dil tiplərini öyrənir. Məlum olduğu üzrə, yer üzərində üç minədək dil vardır. Bəzi alimlər dilləri tipoloji, bəziləri isə genoloji olaraq təsnif etmişlər. Dillərin tipoloji təsnifini ilk dəfə alman alimi Fr. Şlegel vermişdir. Məsələyə morfoloji cəhətdən yanaşan görkəmli alman dilçisi 1809-cu ildə dünya dillərinin quruluşundan fərqləri müəyyənləşdirərkən, onları iki böyük qrupa ayırmışdır:

* Bakı Dövlət Universiteti Filologiya fakültəsinin IV kurs tələbəsi, TEB üzvü

- 1) Şəkilçili dillər (çin, banter, türk, polineziya)
- 2) fleksiya dillər (sami dillər, gürcü, fransız dilləri).

Çox zəngin və müxtəlif tədqiqatların olmasına baxmayaraq dillərin qrammatik quruluşuna görə təsnifində ənənəvi morfoloji bölgü öz gücünü hələ də saxlamaqdadır. Həmin bölgüyə əsasən , dünyada mövcud olan bütün dillər dörd müxtəlif qrupa ayrılır:

- 1) Kök dillər
- 2) Aqlütinativ dillər
- 3) Flektiv dillər
- 4) İnkorporativ dillər

Kök dillərə, amorf, monosillobik (təkhecali), cəzri, təcrid edilən dillərdə deyilir.

Adından da göründüyü kimi dillərin bu qrupu şəkilçisi olmayan, qrammatik vahidi yalnız leksik vahidlərdən, yəni köklərdən ibarət olan dillər nəzərdə tutulur. Flektiv dillərə flektivləşən, üzvi, formal, fuziyalı dillərdə deyirlər. Flektiv dillərdə ilk növbədə sözün dəyişməsinə nəzərdə tutur. Fleksiyanın iki növü var: xarici və daxili fleksiya. Xarici fleksiyaya misal olaraq rus dilindəki sözləri göstərmək olar. Daxili fleksiyaya isə ərəb, ingilis dilindəki sözləri misal göstərmək olar: hökm-hakim-hökümət (ərəb), I sing (sang)- mən oxuyuram (ingilis) və s. Ənənəvi morfoloji prinsipə görə dillərin dördüncü tipini inkorporativ dillər təşkil edir. Bu tipə daxil olan dillərə inkorporlaşan , formasız, holofrastik, polisintetik dillər də deyilir. Həmin dillər də qrammatik mənanın ifadəsi inkorporasiya yolu ilə olur. Dillərin bu tipi nə çukça, koryak dilləri misal ola bilər. Aqlütinativ dillərə aqlütinativləşən, iltisqa, şəkilçili şəkilçiləşən dillər də deyilir. Bu dillər də bütün leksik - qrammatik, yəni söz düzəltmə (derivasiya) və qrammatik, yəni sözdəyişmə (relyasiya) əlaqələr ilk növbədə şəkilçi morfemlər vasitəsilə realizə olunur. Aqlütinativ dillərin səciyyəvi xüsusiyyəti bundan ibarətdir ki, həmin dillər də kök və şəkilçi morfemlər hər bir halda öz müstəqilliyini qoruyur. Təsədüfi deyildir ki, A.Şleyx eraqlütinativ dilləri bitkilərlə müqayisə etmişdir . Doğrudan da həmin dillər də kök sanki ağacın gövdəsi, şəkilçi isə onun şaxələri və ya budaqları kimi mövcud olur. Bu dillər də bütün söz kökləri sözə bərabər olur və müxtəlif lüğətlər də müstəqil leksik vahidlər kimi qeyd olunur. Qeyd edək ki, bəzi kitablarda kökə verilən tərif əslində aqlütinativ dillərin təbiətinə uyğun deyil. Həmin tərifdə deyilirdi: “Sözün dəyişilməyən hissəsinə kök , dəyişilən hissəsinə şəkilçi deyilir”. Bu əməliyyatı ciddi və elmi üsul hesab etmək olmaz. Aqlütinativ dillərdən fərqli olaraq flektiv kimi dillər üçün kök=söz bərabərliyi doğru deyil. Həmin dillərdə söz həmişə kök və şəkilçinin birləşməsinə bərabərdir (s=k+ş). Aqlütinativ dillərdə, məsələn, Azərbaycan dilində bütün söz kökləri müstəqil leksik vahidlərdir, müstəqil vahidlərdir. Kökün söz olması üçün heç bir şəkilçiyə ehtiyac yoxdur. Şəkilçilər bir qayda olaraq sözdən kənar olar, sözə əlavə edilir, yapışdırılır. Aqlütinativ dillərdə kök və şəkilçilər də öz spesifik xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Başqatıplı dillərdə, məsələn, flektiv dillərdən olan rus dilindən fərqli olaraq aqlütinativ dillərdə , məsələn, Azərbaycan dilində şəkilçilər təkmənalı olur, daha doğrusu hər şəkilçi yalnız bir qrammatik məna daşıyır. Rus dili kimi dillər də söz və ya söz-forma daxilində bir, iki, üç, dörd müxtəlif söz dəyişdirici şəkilçilər ola bilər, məsələn, məktəb+imiz+də+ki+ lər+dən+dir+lər. Göründüyü kimi məktəb sözünə yeddi söz dəyişdirici şəkilçi əlavə edilmişdir və onlardan cəmlilik bildirən “lər” şəkilçisi müxtəlif vəzifələrdə (cəm-lik, xəbər kateqoriyasının üçüncü şəxsin tək) iki dəfə təkrar edilmişdir. Belə vəziyyət yalnız aqlütinativ dillərə aiddir. Bəzən çox doğru olaraq, aqlütinativ dillərdə qrammatik mənalardan ifadə olunma prosesini qatara bənzədirlər. Sözün kökü lokomativ, şəkilçilər isə ona qoşulan vəqonlar kimidir. Hər vəqonda bir qrammatik məna olur. $K = \text{Ş}_1 + \text{Ş}_2 + \text{Ş}_3 + \text{Ş}_4 + \text{Ş}_n$ və s. (1. bax səh 189-196). Söz formasının əsasını təşkil edən kök aqlütinativ dillərdə qrammatik məna göstəricilərindən, yəni şəkilçisindən kəskin sürətdə fərqlənir və onları öz arxasınca aparır. Belə xüsusiyyətlər digər dil tiplərində yoxdur. Azərbaycan dili iltisqa dillər qrupuna aid olsa da, heç də iltisqa qrupunun bütün əlamətləri qorunmur. Pozulduğu məqamlar da vardır. Həmin məqamlara nəzər yetirək.

1) Leksik şəkilçidən əvvəl qrammatik şəkilçinin gəlməsi: atamsız, evimizdəki, xalamgil, bizimki və s.

2) Sonu **ç** ilə bitən sözlərə saitlə başlayan şəkilçi qoşduqda **ç-y** əvəzlənməsinin baş verməsi çiçək-çiçəyin , külək-küləyin və s.

3) Sonu **q** ilə bitən sözlərə saitlə başlayan söz və ya söz birləşməsi artırıqda **ğ** samiti ilə əvəzlənməsinin baş verməsi : bulaq-bulağın (istisna uşağımız sözü alınmadır).

4) Sifətin azaltma dərəcəsinə də **raq** şəkilçili sözlərdə: yaxşıraq, gödək .

5) Sifətin çoxaltma dərəcəsinin morfoloji yolla söz kökünün dəyişməsi ilə: təptəzə, gömgöy .

6) Ön şəkilçili qoşulan milli sözlərimiz: nadinc, nakişi, natəmiz.

7) qarın, çiyin, beyin, qoyun, burun və s. milli sözlərimizə mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etdikdə söz kökündəki sait düşür.

8) Bəzi sözlərdə kökün son samitinin düşməsi get-gedir, et-edir, yarat-yaradan, soyut-soyuducu

9) Bəzi sözlərimizdə söz kökündə dəyişmə (fleksiya) baş verir; alçaq-alçal, kiçik-kiçil, sarı-saral, uzaq-uzun-uzat, dağıt-dağınq-dağıl, isti-isin-isit. yumşaq-yumşal, seyrək-seyrəl-seyrət, bütün-bütöv, kövrək-kövrəlmək, sarımaq-sarğı, oyun-oyna, oğurlamaq-oğru, çevir-çevrilmək, ayır-ayırılmaq, uğur-uğrunda.

10) Bəzi mürəkkəb isimlər, sifətlər və zərflər **a, ha, ba** bitişdiriciləri vasitəsilə düzələn, məsələn, qaçaq, vurhavur, basabas, yanbayan, növbəböv, cürbəcür, rəngarəng və s.

11) Bəzi milli sözlərimiz də vurğu önə keçir: Ağdaş, Ağsu, Ağdam, Göyçay.

12) Bəzi milli sözlərimiz də ahəng qanunu pozulmuşdur: elat, ilxı, işıq, ilğım, ildirım, güney, inam və s.

Bu xüsusiyyətlər iltisacı dillərə xas deyil. Baxmayaraq ki, Azərbaycan dili iltisacı dillər qrupuna aiddir. Nümunələrdən də görüldüyü kimi, iltisacı dillərin bütün xüsusiyyəti tam olaraq dilimizdə görünür.

Ədəbiyyat

1. Axundov A. Ümumi dilçilik. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 253 s.
2. Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dili. Fonetika. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 229 s.
3. Hüseyinzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 278 s.
4. Rəcəbli Ə. Tipoloji dilçilik. Bakı: Elm və Təhsil, 2010, 100 s.

ƏSMƏT İMANOVA*

Azərbaycan, Bakı

BİR DAHA AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ FRAZEOLOGİZMLƏRİN LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİNƏ DAİR

Açar sözlər: frazeoloji birləşmələr, məcazi məna, lüğət, dilçilik, atalar sözləri.

The lexicical-semantic features of the phraseology in the Azerbaijani language

The article deal with phraseological combinations, the ways of creating them and their features. It focuses on the comparison of phraseological units with words, proverbs and compound verbs.

Key words: phraseological combinations, metaphorical meaning, dictionary, linguistics, proverbs.

Nitqin ifadəliliyi və dəqiqliyi sözlərin, ifadələrin qanunauyğun şəkildə işlədilməsindən asılıdır. Biz nitqimizi müəyyən qrammatik qaydalar əsasında qururuq. Sözlər kimi, bütövlükdə bir məna ifadə edən sabit birləşmələr də dilimizin lüğət tərkibinin zənginləşməsində böyük rol oynayır. Bir çox hallarda, müəyyən mənanı bildirmək məqsədi ilə tək bir sözdən yox, vəhdət təşkil etmiş sözlər qrupundan da istifadə olunur. Belə ki, dilimizdə iki cür söz birləşməsi mövcuddur: sərbəst söz birləşməsi, sabit söz birləşməsi (frazeoloji birləşmələr).

Dilimizin lüğət tərkibi sabit leksik səciyyəli söz birləşmələri ilə zəngindir. Bu birləşmələr özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik olub sözlərdən və sərbəst birləşmələrdən fərqlənir. Dilçiliyin frazeologiya bölməsində öyrənilən bu birləşmələr “frazeoloji birləşmələr”, “sabit söz birləşmələri”, “frazeologizmlər”, “frazemlər” və s. terminlərlə adlandırılır.

Dildə olan bütün sabit söz birləşmələrinin, bölünməz ifadə və ibarələrin məcmusuna frazeologiya deyilir. Frazeologiya mənşəcə yunan sözü olub, phrases-ifadə, logos-nəzəriyyə, elm sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Frazeologiya sabit söz birləşmələrinin qanunauyğun inkişafını, mənşəyini və yaranmasını, xüsusiyyətlərini, forma və məzmun zənginliyini, işlədilmə imkanını, semantik və qrammatik strukturunu, söz və sərbəst birləşmələrlə əlaqəsini və s. tədqiq edir.

“Frazeologiya” terminini dilçilik aspektində ilk dəfə Şarl Balli işlətmişdir. O, söz birləşmələrinin iki tipini qeyd edərək yazır ki, birləşmələrin birisi sözlərin sabit olmayan birləşməsidir, bunlar daimi olmur, nitq prosesində yaranır və ona görə də nitq vahidlərini təmsil edir. Birləşmələrin bəzisi frazeoloji tərkiblər yaradır. Bunlar dil sisteminə onun vahidləri kimi daxil olur.

Dilçilikdə dil haqqında elmin başqa sahələri kimi, frazeologiya da iki hissəyə ayrılır: 1) ümumi frazeologiya; 2) xüsusi frazeologiya.

1. Ümumi frazeologiyada bir sıra inkişaf etmiş dillərin frazeoloji materiallarının tədqiqindən alınan nəticələr ümumiləşdirilir, bunun əsasında frazeologiyanın ümumi problemləri müəyyənləşdirilir.

2. Xüsusi frazeologiyada isə hər bir konkret dilin faktları əsasında həmin dilin frazeoloji sistemi, semantik strukturu və s. cəhətləri təsvir olunur.

Frazeoloji birləşmələrin tərkibindəki sözləri bir-birindən ayırmaq, başqası ilə əvəz etmək olmur. Sabit söz birləşmələri ilə sözün bir-biri ilə fərqli və oxşar cəhətləri mövcuddur. Oxşar cəhətlər:

1. Hər ikisi leksik vahidlərdir;
2. Hər ikisi təkmənalı və çoxmənalı olur;

* Bakı Dövlət Universiteti Filologiya fakültəsinin III kurs tələbəsi, TEB üzvü

3. Hər ikisi omonim, sinonim, antonim olur.

Fərqli cəhətlər:

1. Sözlər morfevlərdən təşkil olunub; frazeologizmlər sözlərin birləşməsidir.
2. Sözlər əsasında yeni leksik vahidlər düzəldilir; frazeologizmlər cümlə yaratmağa xidmət edir.
3. Sözlər məna və morfoloji baxımdan müstəqildirlər; frazeologizmlərin tərəflərini ayrı-ayrı söz hesab etmək olmaz.
4. Sözlər həm həqiqi, həm məcazi mənada işlənir; frazeologizmlər yalnız məcazi mənada işlədilir.
5. Sözlər ifadə edir, adlandırır; frazeologizmlər obrazlı adlandırır, təsvir edir.

Frazeologizmlərin əsas xüsusiyyətləri bunlardır:

1. Frazeologizmlər sözlər kimi bütövlükdə bir məna ifadə edərək dilin lügət tərkibində hazır şəkildə olur. Buna görə də onlar leksik vahidlər hesab olunur.

2. Frazeoloji birləşmələrin tərkibindəki ayrı-ayrı sözlər öz həqiqi mənalarını itirir. Frazeologizmlər məcazi mənalı birləşmələrdir.

3. Frazeologizmlərin tərkib hissələrinin arasına söz əlavə etmək olmur: *iş qarışdırmaq, gün görməmək, günü günə satmaq, gözə çarpmmaq, dərs almaq, çul düşmək, bədəninə lərzə düşmək, ağına batmaq və s.* (3)

4. Frazeologizmlər tərkibcə dəyişmir, onları tərkib hissələrinə ayırmaq olmur. Məsələn: *əldən düşmək, dərdə düşmək, yola düşmək, başa düşmək, ələ salmaq, qulaq asmaq, gözü su içməmək və s.* (3)

5. Frazeologizmlər obrazlı ifadə edir: *qorxmaq – ürəyi ağzına gəlmək, inanmamaq – gözü su içməmək, qaçmaq – dabanına tüpürmək, yorulmaq – əldən düşmək, darıxmaq – burnunun ucu göynəmək.*

6. Frazeologizmlərin əksəriyyətini bir sözlə əvəz etmək mümkündür. Məsələn: *əldən düşmək – yorulmaq, səs vermək – razılaşmaq, baş sındırmaq – fikirləşmək, başa çatdırmaq – qurtarmaq və s.*

7. Frazeologizmlər neçə sözdən ibarət olmasına baxmayaraq, bütövlükdə bir suala cavab verir və bir cümlə üzvü olur.

8. Frazeologizmlər leksik vahid kimi tək mənalı, çox mənalı, omonim, sinonim, antonim ola bilər.

a) Tək mənalı frazeologizmlər: *ağ eləmək, aqalıq etmək, ağıldan kasıb, abırdan salmaq və s.*

b) Çox mənalı frazeologizmlər: *azad etmək – xilas etmək; buraxmaq; çıxarmaq; azadlıq vermək; tərxis etmək.*

c) Omonim frazeologizmlər: *cana gəlmək – kökəlmək; bezmək.üz vermək – xoş sifət göstərmək; baş vermək* (1, s. 230).

d) Sinonim frazeologizmlər: *acığı gəlmək – zəhləsi getmək; yerinə yetirmək – həyata keçirmək; məhəl qoymaq – əhəmiyyət vermək.*

e) Antonim frazeologizmlər: *ağ gün – qara gün, xoşu gəlmək – zəhləsi getmək, başa çıxmaq – ayağa düşmək* (1, s. 234).

9. Frazeoloji birləşmələrdən məişət üslubunda və bədii üslubda daha çox istifadə olunur. Bu birləşmələr nitqə xüsusi ifadəlilik verir, obrazlılıq yaradır. Frazeologizmlər:

- Tərkibində köhnəlmiş sözləri mühafizə edərək saxlayır;
- Dilin ekspressiv-üslubi gücünü qüvvətləndirir;
- Dili daha canlı, daha təsirli edir;
- Sözlün ekvivalenti, sinonimi kimi işlədilir;
- Atalar sözü və məsəllərin tərkibində də işlənir.

Frazeoloji birləşmələrin əksəriyyətini digər dillərə sözbəsöz tərcümə etmək mümkün deyil. Məhz bu səbəblərə görə sərbəst söz birləşmələrindən fərqli olaraq, frazeoloji birləşmələri dilçiliyin sintaksis deyil, leksikologiya bölməsi öyrənir.

Frazeologizmlərin əmələgəlmə yolları aşağıdakılardır:

1. Ayrı-ayrı sözlər əsasında yaranmış frazeologizmlər: *neft – qara qızıl, pambıq – ağ qızıl, dəvə - səhra gəməsi, göy – beşinci dəniz və s.*

2. Sərbəst birləşmələrdən törəmiş frazeologizmlər: *ağzına su almaq, ayağının altını qazmaq, dağa-daşa düşmək, aşını bişirmək və s.*

3. Frazeologizmlərdən əmələ gəlmiş frazeologizmlər: *ürəyi yanmaq – ürəyi yanmaq, can vermək – can vermək və s.*

4. Atalar sözü və məsəllər əsasında yaranmış frazeologizmlər: *köhnə hamam, köhnə tas; eni ilə uzunlu birdir; əti sənin sümüyü mənim; dərisini boğazından çıxarmaq və s.* (2, s.272).

5. Alınma frazeologizmlər: *Amerika kəşf etmək, milçəkdən fil qayırmaq, sudan quru çıxmaq, ağ bayraq qaldırmaq və s.*

Atalar sözləri, eləcə də məsəllər əsasən dəyişməz halda, yəni dildəki frazeoloji vahidlər kimi hazır şəkildə işləndiklərindən az qala frazeoloji vahidlərə bənzəyirlər. Lakin frazeoloji vahidlərdən fərqlənərək, onlar cümlə quruluşlu olurlar. Cümlə quruluşlu atalar sözləri və məsəllər bitmiş bir fikri ifadə edirlər.

Dilçilikdə cümlə şəklində mövcud olan frazeologizmlər paremiya adlanır. Bir çox atalar sözləri paremiyadır. Məsələn, “Yaxşılıq elə, minnət qoyma” atalar sözündən fərqli olaraq “Ot kökü üstə bitər” və ya “Od olmasa, tüstü çıxmaz” atalar sözləri paremiyalardır. Çünki burada fikir obrazlı şəkildə ifadə olunub və cümlə tərkibindəki sözlərin ifadə olunan fikirlə birbaşa bağlılığı yoxdur. Bəzi atalar sözləri dilimizdə yarımçıq şəkildə işlənərək frazeoloji birləşməyə çevrilmişdir: *şərti şumda kəsmək* (“*Şərti şumda kəs ki, xırmanda yabalaşmayasan*”), *özgəsinə quyu qazmaq* (“*Özgəsinə quyu qazan özü düşər*”) (3, s. 3).

Bəzi tədqiqatlarda tərkibindəki sözlər məcazi mənə ifadə edən mürəkkəb sözlər də frazeologizm kimi təqdim olunur. Frazeoloji ifadələrdə olduğu kimi, onların da tərkib hissələrini təşkil edən sözlər öz müstəqil mənalarını itirərək bütövlükdə bir mənə ifadə edir: gözüqırıq, diribaş, qaraqabaq və s. Lakin bu cür leksik vahidlər dilin izahlı lüğətində baş söz kimi bütün mənaları ilə əks olunduğuna görə, adətən, frazeologiya lüğətlərində yer alması məqsədəuyğun sayılmır.

Başqa bir mübahisəli məqam “etmək (eləmək)”, “olmaq” köməkçi feillərinin iştirakı ilə yaranan ifadələrlə bağlıdır. Məsələn, “ağ eləmək” (ifrata varmaq), “başdan eləmək” (yaxasını qurtarmaq), “boyun olmaq” (öhdəsinə götürmək) və bu kimi ifadələr “ehtiyat etmək”, “malik olmaq” və s. tərkibi feillərdən fərqli olaraq, öz ilkin mənasından uzaqlaşmışdır.

Frazeologizmlər mənaca müxtəlifdir. Onları bir neçə qrupa ayırmaq olar: somatik frazeologizmlər, zoofrazeologizmlər, dini-mifoloji frazeologizmlər, adət və mərasimlərlə, bitki adları və s. ilə bağlı frazeologizmlər. Məsələn: *dilim dönmür, qulaqlarını şəkəlmək, gözlərini zilləmək, barmağına dolmaq, dəvənin quyruğu yerə dəyəndə, dəvəni çömçə ilə sulamaq, şeytanın ağına gəlməz, şeytan baş çıxarmaz, cin atına minmək, cini başına vurmaq; anası soğan, atası sarımsaq; nə ətdir, nə balıq* və s. Dünya dillərində frazeoloji vahidlərin əksəriyyətini somatik frazeologizmlər təşkil edir.

Frazeoloji birləşmələrin sırasında həm müsbət, həm mənfi mənəli frazeologizmlərə rast gəlinir. Məsələn, *bağrına basmaq, əliaçıq olmaq, gün qazanmaq, tədbir tökmək* ədəbi dil normalarına uyğun gələn, müsbət mənada işlədilən frazeologizmlər, *quyruğu qapı dalında qalmaq, ətini şişə çəkmək, ayağının altını qazmaq, baş beynini aparmaq, qazan dibi yalamaq* isə kobud xarakterli, mənfi mənada işlədilən frazeologizmlərdir.

Ədəbiyyat

1. Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: Maarif, 1988
2. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı: Nurlan, 2008
3. Məhərrəmli Q., İsmayılov R. Azərbaycan dilinin frazeologiya lüğəti. Bakı: Altun kitab, 2015

TÜRKÖLÖGİYANIN AKTUAL PROBLEMLƏRİ THE URGENT PROBLEMS OF TURKİC PHILOLOGY

САЙФУЛЛА АБДУЛЛАЕВ*

Кыргызстан, Каракол

СОВРЕМЕННАЯ ТЮРКОЛОГИЯ: ТРАДИЦИИ И ПЕРСПЕКТИВЫ

Ключевые слова: тюркология, научная парадигма, научное направление, транскультурализм.

Contemporary turkology: traditions and prospects

The article poses some problems of analysis of the development of modern Turkology. Turkology as a complex branch of science has undergone a certain evolutionary path of its development. It consists of many stages and steps. Modern turkology enters a new paradigm of scientific research in the context of modern transculturalism

Keywords: turkology, scientific paradigm, scientific direction, transkulturalizm

Тюркология наших дней переживает активную фазу трансформации своих устоев. Меняющиеся реалии накладывают свой отпечаток на особенности развития данной отрасли научных знаний.

Адекватность и актуальность проблематики той или иной отрасли нынешней науки детерминированы тем, вписываются они или нет в архитектуру современного транскультурного мира. Другими словами, динамичность изменяющихся реалий сегодняшней действительности во многом обуславливают вызовы современной науке, гуманитарное измерение которой отнюдь не теряет своей значимости. Место тюркологии в системе отраслей современной науки также определяется релевантностью указанных факторов.

Тюркология изначально позиционировала себя в качестве комплексной отрасли науки о многочисленных тюркоязычных народах. В уютной научной квартире под названием «тюркология» как у себя дома чувствовали и продолжают чувствовать себя и поныне языковеды, литературоведы, историки, археологи, искусствоведы и другие специалисты-тюркологи. С точки зрения современной науки, отдающей предпочтение интердисциплинарности в противовес монодисциплинарности, данное обстоятельство можно расценивать как несомненный плюс и явное преимущество тюркологии как отрасли науки.

Современная тюркология в большей мере является преемницей советской тюркологии, своеобразным рупором которой был одноименный журнал, много лет издававшийся в Баку. Для советской тюркологии была характерна горизонтально-вертикальная направленность и явно экстенсивный характер научно-исследовательских изысканий и их эмпирической базы. К анализу привлекался материал практически из всего ряда тюркских языков, народов и культур, а сами исследования могли проводиться как в плане синхронии, так и в плане диахронии [см., например: 6]. После 90-х годов такой подход, к сожалению, поэтапно стал утрачиваться, а для тюркологических исследований постепенно начал становиться характерным принцип моноэтнической ограниченности формата научных подходов.

Главной целью проводимых исследований в области тюркологии по сути является выявление закономерностей формирования и бытования общетюркской картины мира. Такая исследовательская перспектива является сегодня как никогда актуальной и отвечающей требованиям дня.

Исторический опыт развития тюркологической науки свидетельствует о наличии вполне сложившейся традиции проведения в рамках тюркологической научной традиции исследований, для которых характерен интегративный характер научных интересов. Они восходят еще к работам Махмуда Кашгари, а в более позднее время активизации тюркологических изысканий в этом ключе можно сослаться на работы С.Е. Малова, Г. Ярринга, Э. Р. Тенишева и др. [2-5; 7]. По сути, те «тексты», которые являются своеобразным результатом подобного рода исследований, служат объектом для исследования тюркских этнокультурных концептов.

Вновь и вновь обращаясь к истории разветвления разносторонних исследований в области тюркологии как комплексной отрасли генерирования и трансляции научных знаний, нельзя не заметить, что на протяжении этого эволюционного процесса сформировались целые исследова-

* Иссык-Кульский государственный университет им. К. Тыныстанова, доктор филологических наук, профессор

тельские коллективы единомышленников и научные школы, давшие науке новые доктрины и работающие в общем генеральном направлении. В числе таких крупных научных коллективов можно, в частности, назвать Казанскую тюркологическую школу, представленную такими именами известных и маститых ученых, как М.А.Казем-бек, В.В.Радлов, С.Е.Малов. Как научное направление Казанская тюркологическая школа берет начало с 30-40-х гг. XIX века. Основателями этой признанной во всем мире научной школы являются И.С.Хальфин, Х.М.Френ, Ф.И.Эрдман, А.К.Казем-Бек, А.Троянский, И.Н.Березин, М.Махмудов, А.Вагабов, М.Иванов, С.Кукляшев, Каюм Насыри, Н.Ф.Катанов, В.В.Радлов и др. Заложенные ими традиции продолжают развиваться до сих пор.

Со второй половины XX столетия активно разворачиваются масштабные исследования Новосибирская школа тюркологов, в своих работах охватывающая широкий спектр тюркоязычных народов Сибири и сопредельных регионов (А.П.Окладников, В.А.Аврорин, Е. И.Убрятова, М.И.Черемисина, В.М.Наделяев, Е.И.Коркина, А.Т.Тыбыкова, И.А.Невская и мн. др.). Наиболее крупными достижениями являются разработки в области синтаксиса. Е. И. Убрятова и М. И. Черемисина практически создали самостоятельную сибирскую синтаксическую школу. В рамках теоретических положений этой школы описан синтаксис сложного и простого предложения ряда языков алтайской, финно-угорской и палеоазиатской языковых семей.

В настоящее время в исследованиях сибирских тюркологов сформировалось три направления:

1. синтаксическое описание простого и сложного предложения в алтайских, уральских и палеоазиатских языках;
2. экспериментально-фонетическое исследование языков народов Сибири;
3. изучение истории, лексики и диалектологии тюркских языков Сибири.

Каждое из этих направлений сформировалось на основе новых теоретических концепций. М.И.Черемисина наметила концепцию комплексного сопоставительно-типологического исследования сложного предложения в языках народов Сибири и разработала его методику. Результаты исследований подтвердили выдвинутую ранее гипотезу о том, что синтаксические механизмы полипредикативности в тюркских, монгольских и тунгусо-маньчжурских языках, расходясь в деталях, в типологическом плане глубоко сходны. В настоящее время синтаксическая группа продолжает работать над выявлением базовых моделей простого предложения в тюркских, финно-угорских и чукотско-камчатских языках.

В основе работы лаборатории экспериментально-фонетических исследований лежит теория артикуляционно-акустической базы, выдвинутая В. М. Наделяевым. Сотрудниками уже обследовано около 30 языков народов Сибири, сейчас продолжается работа по обобщению полученного экспериментального материала.

Третье направление объединяет два подхода к проблеме формирования тюркских языков Сибири: 1) изучение истории отдельного языка; 2) история формирования языкового ландшафта Сибири (диалектологическое и сопоставительно-историческое исследование). В основе этих работ лежит гипотеза о распространении древних тюркских языков (орхонско-тюркского, древнеуйгурского и древнекыргызского) в иноязычной среде.

Сегодня тюркский мир в крупном плане можно условно разделить на две крупные субзоны. Первая относится к территории распространения Ислама и мусульманской культуры, а вторая выходит за пределы этой территории. Эти две субзоны представляют значительный интерес в плане проблем этнокультурного взаимодействия на современном этапе.

В XXI столетии наряду с центрами тюркологических исследований в Германии, Турции, странах Центральной Азии, Азербайджане, КНР созрели предпосылки к формированию межгосударственного коллектива единомышленников в рамках концепции современного транскультурализма. В настоящее время ощущается актуальность усилий по сохранению, возрождению, и качественной трансформации гуманитарного измерения в науке, системе образования и в обществе в целом. Дальнейшее сохранение монодисциплинарности и прежней модели генерирования, трансляции и передачи знания в рамках науки, социума и образования нового столетия постепенно становится невозможным потому, что оно не вписывается в новую архитектуру транскультурного мира. Мы становимся свидетелями динамичности процессов исследования окружающей действительности и их гносеологических оснований. В меняющемся мире и в условиях глобальной взаимозависимости возникают новые вызовы и условия, на данный момент далеко недостаточно осмысляемые в рамках существующих принципов и подходов гуманитарных дисциплин, которые, по большей части, остаются на периферии актуальных социальных дебатов. Перед гуманитариями, в частности - тюркологами, стоит задача активной трансформации и приближения гуманитарных наук к нуждам современного человека и мира [1, с. 38].

В ноябре 2016 года в Москве прошел Международный научный форум «Современные проблемы тюркологии: язык-литература-культура», ориентированный на новую изменяющуюся парадигму научных изысканий в сфере тюркологической науки. В числе компонентов-направлений этой парадигмы высветились проблемы общетюркского языка как средства межнационального общения, трансформации монодисциплинарности в сторону мультидисциплинарности, проблемы преодоления этноцентрической замкнутости, вопросы тюркского лингва-туризма и мн. др. Участники конференции сошлись во мнении о том, что пришло время для интеграции исследовательской деятельности тюркологов из разных стран в рамках новой мультидисциплинарной парадигмы современной тюркологической науки. К этому подталкивает необходимость дальнейшего развития тюркологии, представленной многочисленными исследователями во многих странах. Как своеобразная реакция на подобные вызовы начинают складываться международные коллективы ученых-единомышленников, ставящих перед собой новые исследовательские задачи.

Список использованной литературы

1. Абдуллаева Г. Модельно-правовые вопросы этнокультурализма. – Саарбрюккен, 2016.
2. Малов С. Е. Уйгурский язык.-М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1954.
3. Малов С. Е. Уйгурские наречия Синьцзяна.-М.: Изд-во вост. Лите-ы, 1961.
4. Малов С. Е. Язык желтых уйгуров.-М.: Наука, 1967.
5. Тенишев Э. Р. Уйгурские тексты.-М.: Наука, 1984.
6. Тенишев Э. Р. Советскому комитету тюркологов – пятнадцать лет//Советская тюркология, Баку, 1989, № 5.- С. 3-12.
7. Yarring G. Gustaf Raquette and Qasim Akhun's letters to Kamil Efendi. - Lund, 1975.

MƏMMƏDƏLİ QIPÇAQ*

Azərbaycan, Bakı

ƏRƏB QRAFİKALI TÜRK MƏN ƏLİFBASI

Açar sözlər: *Türkmən dili, əlifba, ərəb qrafikası, oğuz qrupu*

Turkman alphabet with Arabian graphics

This alphabet was used in Turkmenistan in the years of 1920-1928. Because of adaption of Latin alphabet the use of this alphabet was stopped. Same information on changes in different years were also given in the presented article.

Key words: *Turkmen language, alphabet, Arabic graphics, oguz group*

Bizim eradan əvvəlki əsrlərdə türklərin Mərkəzi və Orta Asiyada yaşamaları, bu bölgələrin aborigen xalqlarından biri olması bütün tədqiqatçılar tərəfindən birmənalı şəkildə qəbul edilir. Orta Asiyada yaşayan türk xalqlarından biri də türkmənlərdir. Orta Asiya xalqları uzun tarixi dövr ərzində müxtəlif əlifbalardan (arami, uyğur, göytürk, soq, brahmi, kxaroştı, yunan, Suriya əlifbaları və s.) istifadə etmişlər. Tarixi mənbələr, o cümlədən də müasir dövrümüzdə qədər gəlib çatmış yazılı abidələr əsasında deyə bilərik ki, bu bölgədə yaşayan türk xalqları da öz mədəni həyatlarında bu yazı sistemlərinin bir neçəsindən istifadə etmişlər (1; 2). Ərəblərin Orta Asiyanı, o cümlədən də indiki Türkmənistanı fəth etdiyi dövrə qədər müasir türkmənlərin əcdadlarının da bu əlifbaların hər hansı birindən istifadə etdiyi şübhə doğurmur.

Türkmənlərin əcdadları islam dinini qəbul etdikdən sonra ərəb əlifbasından istifadə etməyə başlayıblar. Lakin burada bir məsələni də qeyd etmək lazım gəlir. Türkmən dilinə aid olunan ən qədim yazılı abidə XVI əsrdə yaşamış Bayram xanın şeirləridir. Lakin bu şeirlər Orta Asiyanın ümumi yazılı ədəbi dili olan cığatay dilinin güclü təsiri altındadır. Tam qətiyyətlə demək olar ki, XX əsrə qədərki türkmən ədəbiyyatının (Bayram xanın, Dövlətməmməd Azadının, Seydinin, Qurbanurdı Zəlilinin, Mollanepesin, Kəminənin və başqalarının) dili qədim özbək dili olan cığatay dilidir. Türkmən danışq dilinin xüsusiyyətləri Məhtimqulu Fəraqinin əsərlərində özünü daha çox göstərir.

Məlum olduğu kimi, özbək dili türk dillərinin karluq-uyğur, türkmən dili isə oğuz qrupuna daxildir. Bu dillərin istər səs, istərsə də morfoloji quruluşunda kifayət qədər fərqlər özünü göstərir. Bununla belə, XX əsrə qədərki türkmən ədəbiyyatı nümunələrində özbək (qədim cığatay) dilinin düzgün yazı qaydalarının mexaniki şəkildə türkmən dilinə köçürüldüyünün şahidi oluruq. Bir fakta nəzər salaq. Müasir özbək dilində

* Bakı Dövlət Universiteti Türkologiya kafedrasının professoru, filologiya üzrə elmlər doktoru

yönlük hal *-qa*, *-ka* şəkilçisi ilə düzəlir (3, 102-103). Qədim cığatay dilində isə yönlük hal *-a*, *-ə*, *-ka*, *-ğa*, *-kə*, *-qə* şəkilçiləri ilə formalaşır: *yerə* “yerə”, *xa:nğa* “xana”, *ba:za:rğa* “bazara”, *Zulayhanın yüzinqə* “Züleyxanın üzünə” və s. (5, 44-47). Türkmən dilində yönlük halın belə şəkilçisi müşahidə olunmur. Çünki türkmən dilində yönlük hal *-a*, *-e* şəkilçiləri vasitəsi ilə düzəlir: *baş+a* “baş”, *göz+e* “gözə”, *çöl+e* “çölə”, *gala*: “qalaya”, *ara*: “araya”, *köçə*: “küncə” və s. (4, 127). Buna baxmayaraq klassik türkmən ədəbiyyatı nümunələrində yönlük halın *-qa*, *-qe* şəkilçisinə də rast gəlirik. Müq. et: *Sözqe yakın bende men; Seqlere aş eyləp, bazarqa salsam; Düşdi talaş xaznaqa, qutardı mal saçarı, Xalımın bu teñliqin eqsilmez dükanqa ayt* (Məhtimqulu); *Zöxre diyir, qalması sabrı-kararım, Deryaqa qark boldı söyqülü yarım* (Mollanepes “Zöxre-Taxır”); *Qün qezer qöqün yüzünde, şuqlası yerqe düşer* (Kemine) (6, 208-209). Bu nümunələrdəki *sözqe*, *bazarqa*, *xaznaqa*, *dükanqa*, *deryaqa*, *yerqe* söz-formalarında qədim cığatay dilinə məxsus yönlük hal şəkilçisi ilə qarşılıdırıq. Əslində bu söz-formalar *sözə*, *bazara*, *xazna*.; *dükana*, *derya*.; *yerə* şəklində yazılmalı idi. Lakin qədim cığatay dilinin qaydaları buna imkan vermir.

XX əsrin əvvəllərinə qədər Türkmənistanda dərslük və digər kitabların nəşri olmadığından türkmənlər Tatarıstan və Özbəkistanda çap olunmuş dərslük və kitablardan istifadə etmişlər. Tatarların və özbəklərin istifadə etdiyi ərəb əlifbasında həm hərflərin yazılışında, həm də düzgün yazı qaydalarında xeyli fərq var. Məsələn, Məhtimqulu Fəraqinin Daşkənddə, Buxarada çap olunan əsərləri ilə Həştərxanda çap olunan əsərlərini bir-biri ilə müqayisə etdikdə həmin fərqlər aydın şəkildə görünür. Belə ki, Daşkənddə çap olunan nüsxədə [ŋ] (sağır nun) səsini ifadə etmək üçün “nun” və “kaf” hərflərindən əmələ gələn diaqrafdan istifadə edilirsə, Həştərxanda çap olunan nüsxədə həmin səsi bildirmək üçün “kaf” fərfinin sərkeşinin üzərinə üç nöqtə qoyulur.

XIX əsrin axırlarından başlayaraq bir çox tatar ziyalıları və maarifçiləri (K.Nasıri, A.Saqdi, İ.Alparov, A.İbrahimov və başqaları) ərəb əlifbasını türk dillərinə uyğunlaşdırılması uğrunda mübarizəyə başlayırlar. Ərəb əlifbasına edilən əlavə və dəyişikliklər XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində çap olunan dərslük, kitab və dövrü mətbuat nümunələrində öz əksini tapırdı. Türkmənlər də Tatarıstanda çap olunmuş dərslüklərdən istifadə etdiklərinə görə həmin əlavə və dəyişikliklər türkmən yazısında da öz əksini tapırdı.

Bura qədər söylədiklərimizi ümumiləşdirərək deyə bilərik ki, XX əsrə qədər türkmənlər yalnız üç sait səsi ifadə etmək qabiliyyətinə malik ərəb əlifbasından istifadə etmişlər. XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq türkmənlər tatarların yeniləşdirdiyi, altı sait səsi ifadə edə bilən ərəb əlifbasından da yararlanmışlar. Bunu XX əsrin əvvəllərində Türkmənistanın bəzi yerlərində açılmış yeni məktəb və mədrəsələrdə Tatarıstandan və Ufadan (Başqırdıstandan) gətirilmiş “Əlifba” və digər dərs kitabları əsasında tədrisin aparılması aydın şəkildə sübut edir. Türkmən ziyalılarından A.Aliyevin yazdığı “Əlifba” kitabı tatarların istifadə etdiyi ərəb əlifbası əsasında tərtib edilmişdi. Deməli, aydın olur ki, Türkmənistanda yeni üsulla dərs deyilən məktəb və mədrəsələrdə yenilənmiş ərəb əlifbasından istifadə olunmuş. Türkmənistandakı məktəblərdə tədris olunan “Rövnəkül-islam” tipli əsərlər əski ərəb əlifbası ilə çap olunmuşdu. Rus-türkmən məktəblərində (Azərbaycandakı rus-tatar məktəblərinin oxşarı) isə tədris yenilənmiş ərəb əlifbası əsasında aparılırdı.

Türkmənistanda Şura hökuməti qurulduqdan sonra yeni açılan məktəblərdə dərslüklərə böyük ehtiyac var idi. 1920-ci ildə Daşkənddə Türküstan Dövlət Nəşriyyatı A.Aliyevin “Ən yeni türkmən əlifbası və ilk oxu” kitabını nəşr edir. Bu əsər Türkmənistanda Şura hökuməti qurulduqdan sonra çap olunmuş ilk “Əlifba” kitabı idi. A.Aliyevin dərsliyində ərəb əlifbasındakı 28 qrafemin hamısı öz əksini tapmışdı. Bundan əlavə, buraya ərəb dilində olmayan spesifik [p], [ç], [ŋ], [g], [j] səsləri də əlavə olunmuş və “əlif” hərfi istisna olunmaqla samit səsləri bildirmək üçün 32 qrafem ortaya çıxmışdı. A.Aliyev “əlif”, “vav” və “ya” hərflərinin üzərinə müxtəlif diakritik işarələr qoymaqla sait səsləri ifadə etmək üçün 8 qrafem yaratmışdı. Bununla da yeni türkmən əlifbasındakı qrafemlərin sayı 41-ə çatmışdı. Bundan başqa, A.Aliyevin düzəltdiyi yeni əlifbada hərəkələrin də istifadəsi nəzərdə tutulurdu. Belə ki, bu əlifba ilə yazarkən “fəthə”, “kəsrə” və “təşdid” işarələrindən də istifadə olunurdu.

Beləliklə, A.Aliyevin tərtib etdiyi əlifbada 40 hərf və 3 diakritik işarə vardı. O, əski ərəb əlifbası ilə yenilənmiş ərəb əlifbasını birləşdirmişdi. Bu əlifbanın xüsusi cəhəti ondan ibarətdir ki, bu əlifba ilə həm ərəb dilindən alınmış sözləri (tərkibində yalnız ərəb dilinə məxsus olub, türk dillərində qarşılığı olmayan səslər olan sözləri), həm də əsl türkmən sözlərini tələffüzünə daha yaxın şəkildə yazıda ifadə etmək mümkün idi.

Bütövlükdə, A.Aliyevin hazırladığı əlifba layihəsini ərəb qrafikalı özbək əlifbası ilə ərəb qrafikalı tatar əlifbasının qarışığı da hesab etmək olar. Məsələ ondadır ki, özbək əlifbasında ərəb dilindəki spesifik səsləri ifadə edən “ha”, “zal”, “sa”, “zad”, “ta”, “za” və “əyn” hərfləri, eləcə də hərəkələrdən “fəthə”, “kəsrə”, “təşdid” 1923-cü ilə qədər yazıda istifadə olunsada, ərəb qrafikalı tatar əlifbasında hərəkələr 1915-ci ildən, “ha”, “zal”, “sa”, “zad”, “ta”, “za” və “əyn” hərfləri isə 1919-cu ildən əlifbadan çıxarılmışdı. A.Aliyevin tərtib etdiyi əlifbada sait səsləri ifadə etmək üçün 8 qrafemin mövcud olması da yenilənmiş tatar yazısının təsiri hesab oluna bilər. Belə ki, ərəb əlifbasında islahatlar aparılmasının tərəfdarı olan tatar dilçiləri yenilənmiş ərəb qrafikalı tatar əlifbasında sait səsləri ifadə etmək üçün 6 qrafemdən istifadə etməyin tərəfdarı idilər. Düzdür, bəzi tatar dilçiləri (K.Nasıri, Q.Nuqaybek, M.Kurbanqaliyev və başqaları) ərəb

qrafikalı tatar əlifbasında sait səsləri ifadə edən qrafemlərin 10 olmasını istəyirdilər. Lakin onların bu cəhdi uğursuzluğa uğradı. Görünür, A.Aliyev sait səslər üçün qrafemlər tərtib edərkən bu qəbildən olan dilçilərin fikirlərini əsas götürmüşdür (bax: 7, 149-156).

Qeyd etmək lazımdır ki, A.Aliyevin tərtib etdiyi əlifba türkmən dilinə aid sonrakı dərslərdə istifadə edilmədi və unuduldu. Bu əlifbada sait səsləri ifadə etmək üçün nəzərdə tutulan 8 qrafem azaldılaraq 4-ə endirildi. Samit səsləri ifadə edən qrafemlərdən “sa”, “ha”, “zal”, “sad”, “zad”, “ta”, “za” hərfləri əlifbadan çıxarıldı. Bir müddət sonra “əyn” qrafemi də istifadə olunmadı.

Ərəb qrafikalı türkmən əlifbasında bir sıra mübahisəli problemlər var idi. Bunlardan biri sait səslərin yazıda ifadə olunması məsələsi idi. Bir dərsləkdə bunlardan az istifadə edilirdisə, digərində çox istifadə edilirdi. Bu baxımdan türkmən ziyalıları və maarifçiləri iki qrupda birləşirdi. Birinci qrupa daxil olanlar ərəb qrafikalı türkmən əlifbasında sait səsləri ifadə edən işarələrin sayının artırılmasını istəyirdilər. İkinci qrupa daxil olanlar isə bunun əksinə, ərəb qrafikalı türkmən əlifbasında sait səsləri ifadə edən qrafemlərin azaldılması tərəfdarı idilər. Birinci qrupa daxil olanlar tatar dilçilərinin, ikinci qrupa daxil olanlar isə özbək dilçilərinin təsiri altında idi. Sait səsləri ifadə edən qrafemlərin yazıda artırılmasının qızgın tərəfdarları türkmən dilçisi M.Geldiyev və milliyətcə tatar olan İ.Alparov idi. İkinci qrup ziyalıların başında isə A.Qaraxanov dayanırdı. Onlar ərəb qrafikalı türkmən əlifbasında sait səsləri ifadə edən qrafemlərin azaldılması tərəfdarları idi (6, 55-56). Başqa sözlə desək, M.Geldiyev və İ.Alparov türkmən yazısında sait səsləri ifadə edən qrafemlərin sayının 9-10, A.Qaraxanov isə 4 olmasını təklif edirdi.

Ərəb qrafikalı türkmən əlifbası

Hərfin bildirdiyi səs	1923-cü ilə qədər	1923-1925-ci illərdə	1925-1929-cu illərdə	A.Aliyevin layihəsi	Hərfin bildirdiyi səs	1923-cü ilə qədər	1923-1925-ci illərdə	1925-1929-cu illərdə	A.Aliyevin layihəsi
A	ا	آع	آ	آ	O	و او و	او	او	او
B	ب	ب	ب	ب	Ö	و او و	او	او	او
C	ج	ج	ج	ج	P	پ	پ	پ	پ
Ç	چ	چ	چ	چ	R	ر	ر	ر	ر
D	د	د	د	د	S	س	س	س	س
E	ايدع	أ	أ	أ	S	ث	ث		ث
Ə	اه	أ	أ	أ	S	ص	ص		ص
F	ف	ف	ف	ف	Ş	ش	ش	ش	ش
G	غ	غ	غ	غ	T	ت	ت	ت	ت
H	ح	ح	ح	ح	T	ط	ط		ط
H	هه	هه	هه	هه	U	أ او و	او	او	و
X	خ	خ	خ	خ	Ü	أ او و	او	او	ؤ
I	ى ي	ى	ى	ى	V	و	و	و	و
İ	ى ي	ى	ى	ى	Y	ى ي	ي	ي	ى
J	ژ	ژ	ژ	ژ	Z	ز	ز	ز	ز
K	كك	ك	ك	ك	Z	ذ	ذ		ذ
K	ق	ق	ق	ق	Z	ض	ض		ض
Q	گ	گ	گ	گ	Z	ظ	ظ		ظ
L	ل	ل	ل	ل	Fəthə				/
M	م	م	م	م	Kəsə				/
N	ن	ن	ن	ن	Təşdid				د
D	كك	ك	ك	ك					

Ərəb qrafikalı türkmən əlifbasında iki dəfə təkmilləşdirilmə işi aparıldı: 1922-ci ildə Türkmən Elmi Komissiyası tərəfindən; 1925-ci ildə Türkmənistan SSR Xalq Komissarları Sovetinin qərarı ilə (cədvələ bax). Lakin qeyd etmək lazımdır ki, türkmənlər latın əlifbasına keçənə qədər bu mübahisə davam etdi. Belə ki, Türkmənistanda dərsləklərin çapı zamanı M.Geldiyev və İ.Alparovun tərtib etdiyi əlifbadan, qəzet və jurnalların nəşri zamanı isə A. Qaraxanovun tərtib etdiyi əlifbadan istifadə olunurdu. Buradan aydın olur ki, latın qrafikalı türkmən əlifbası qəbul edilənə qədər ərəb qrafikalı türkmən əlifbasında qrafemlərin sayı dəqiq müəyyənləşdirilməmişdi.

1926-cı ildə Bakıda I Türkoloji qurultay çağrıldı və bu qurultayda türk xalqlarının istifadə etdiyi əlifbalar üç gün müddətində müzakirə predmeti oldu. Qurultayda türk xalqlarının istifadə etdiyi əlifbalarla bağlı 7 məruzə dinlənildi. 6 məruzədə latın əlifbasının, 1 məruzədə isə ərəb əlifbasının yeni variantının qəbul edilməsi müdafiə olunurdu. Səsvermədə 101 səs lehinə, 7 səs əleyhinə və 9 səs bitərəf olmaqla latın əlifbasına keçid qərara alındı. Bu qərarla çox qısa bir müddətdə istifadə olunmuş ərəb qrafikalı türkmən əlifbası özünün bütün problemləri ilə birlikdə tarix arxivinə verildi. 1929-cu ildən Türkmənistanda latın qrafikası əsasında hazırlanmış türkmən əlifbasından istifadə olunmağa başladı (Latın və kiril qrafikalı türkmən əlifbalarının cədvəli üçün bax: 8).

Ədəbiyyat

1. Qıpçaq M. Türk əlifbaları (soqd, manixey əlifbaları və passe-pa yazısı), Bakı: "MBM" nəşriyyatı, 2012. 36 səh.
2. Qıpçaq M. Türk yazısının tarixi (oçerklər), Bakı: "Ləman nəşriyyat-poliqrafiya" MMC, 2017. 112 səh.
3. Zeynalov F. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası I hissə, (Fonetika, leksika, morfolojiya), Bakı: "MBM" nəşriyyatı, 2008. 354 səh.
4. Buran A., Alkaya E. Çağdaş Türk Lehçələri, 9. Baskı, Ankara: Akçağ Yayınları, 2013. 483 s.
5. Abduraxmonov G., Şukurov Ş. Uzbek tilinin tarixi qrammatikası, Toşkent: "Ukituvçi" nəşriyyatı, 1973. 320 b.
6. Xəzirkə zaman türkmən dili, Aşqabat: Türkmən Dövlət Universitetinin nəşriyyatı, 1960. 552 sax.
7. Чарыяров Б. Из истории туркменского алфавита // Вопросы совершенствования алфавитов тюркских языков СССР, М.: Наука, 1972. стр. 149-156.
8. Everson, Michael: Some Türkmen Alphabets. 2000-06-02. (<http://www.evertype.com/standards/iso10646/pdf/turkmen.pdf>). [TFM].

KERİMA FİLAN*

Bosnia and Herzegovina, Sarajevo

ON LITERARY-COLLOQUIAL DICHOTOMY IN *MECMUA* OF MULLA MUSTAFA BASHESKI

Summary

We interpret the linguistic differences noted down in *Mecmua* of Mulla Mustafa Basheski from Sarajevo, manifested as various expressions of the same content. The difference in expression concerns the origin of linguistic elements. Those coming from Arabic and Persian belong to the standard expression, while their synonyms of Turkish origin are characteristic of colloquial language. This paper covers synonymous syntagms and words occurring in the same, narrower context and/or in contact position. We examine the relationship of difference to the level of expression for the same content regarding its position in the text. We find that the presence of variable elements reflects the author's knowledge of standard expression. The synonymous syntagms reveal regularity regarding the presence of the lexis in them (Arabic and Persian, i.e. Turkish) suitable for the given model of syntagm. It turns out that the versions in contact usually have explanatory function. We assume an attitude that such use of versions refers to the author's endeavour to exactly record the real world. Taking account of exactness resulted in occasional use of words in Bosnian. They always appear in contact with their Turkish versions. Their role is *to memorise*, by their form and meaning, the author's reality. The purpose of this analysis is to demonstrate synonymous relations in the knowledge of the then users of Ottoman-Turkish not belonging to the high intellectual elite, and to shed light on one type of the written Ottoman-Turkish language used in a prose text.

Key words: *Ottoman-Turkish, prose text, linguistic type, semantic parallelism, linguistic origin of versions.*

Introductory notes

In our earlier papers, we presented the different aspects of Mulla Mustafa Basheski's *Mecmua*, while in this paper it is important to emphasise some of them, relevant for this paper topic. It is important to describe this *Mecmua* primarily with the fact that it was written in Ottoman-Turkish. The following (at least) two facts feature prominently about Ottoman-Turkish: (1) it is the linguistic system made up of elements of Turkish, Arabic and Persian, at all linguistic levels, particularly from the 16th century when a large number of Arabic and Persian words and lexical collocations entered into Turkish; (2) a great difference exists between the written and spoken Ottoman-Turkish reflected in the presence of Arabic and Persian linguistic elements

* Prof. Dr., Bosnia and Herzegovina, University of Sarajevo, Faculty of Philosophy, Department of Oriental Philology

in its written variety. The difference between the written and spoken varieties, being a fact in any language, is so great in Ottoman-Turkish that, as M. Tulum (2010: 26) says, “in works of many writers, the sentence structure is seen as the only common characteristic of the written and spoken language”.

In Ottoman culture (like in others), persons of different education level read and wrote; those who did not acquire high education in scientific and cultural centres read and wrote, doing it for their own needs, as well as for the needs of their narrower social community; therefore, concrete manifestations of the written Ottoman-Turkish language could have been very different.

Mecmua written by Mulla Mustafa Basheski in Sarajevo in the 18th century is, by its content, a diary of everyday life of the social community the author belonged to. The diary was not kept for the needs of any official institution or dignitary. There are no indications in the text itself that the author had any external initiative for his practice. This shows that the author did not keep the diary for his personal reputation. On the other hand, we understand from the text that it was not written for private needs, but it was also meant for others to use it. On the first sheet of his *Mecmua*, the author quoted, as his leading idea for his practice, a saying that “what is written down remains in human memories”. He sometimes addresses *those who will read and use the text* (35b18). This is why the expressions with which he occasionally began or concluded his records, such as *ma'lûm ola, öyle bilinsin* (*let it be known, let it be remembered that it is so*), otherwise common in Ottoman prose, are perceived as the author’s communication with the imaginary reader.

Judging by these characteristics, Mulla Mustafa Basheski’s *Mecmua* is one of the *unofficial chronicles* of social events or, as S. Buzov called it, “an alternative archive of life”.¹ D. Škiljan (1998: 129) says that alternative channels of communication “are created by those who are not included in public communication, or are limited in it”. The reason for that may be their personal choice, or an external circumstance. “From the point of view of a participant in public communication, alternative form of communication is of a private nature, or at least it is semi-public”; this is the reason why the language used in such form of communication does not need to be subject to the norms established in the area of public communication (Škiljan, *ibid*).

In this paper, we observe characteristics of the language in which the diary in Mulla Mustafa Basheski's *Mecmua* was written as a type of the written Ottoman-Turkish language in a prose text.

After reading *Mecmua*, the general impression is that its language contains dialect elements. They are evident in the area of orthography and phonology,² and partly of lexis, to be discussed below. In that respect, the language of *Mecmua* departs from the norms established in literary texts, and scientific and administrative writings. A closer review reveals the presence of variable elements, which makes this text’s linguistic picture complex. This variability is evident in linguistic elements originating from different languages – on the one hand from Arabic and Persian, and from Turkish on the other hand – expressing the same meaning. The overall *Mecmua* linguistic picture is made additionally complex by the presence of the Bosnian lexis.

In this paper we observe the type of Ottoman-Turkish in *Mecmua* by picking out the different linguistic realisations of the same content. We will follow that difference on the syntagm and lexeme examples. Due to a very large number of lexical versions, which is not unusual for a text in Ottoman-Turkish, we limited our research to those occurring in the narrowest context, i.e. in the same record. Our interest will be whether in the noticed linguistic differences there are norms and how they are manifested.

Arabic İzâfat Constructions and their Turkish Variables

In *Mecmua* we come across a number of Arabic izâfat constructions which are otherwise the explicit characteristic of literature and scientific and administrative writings, such as these examples: *beytü'l-mâl* (*state treasury*, 91a4); *dârü'l-harb* (*non-Muslim countries*, 95a4); *kubeyle'l-'asr* (*in the afternoon hours*, 9b2), *râkimü'l-hurûf* (*writer (of a work)*, 38a2); *sâlifü'z-zikr* (*the above-mentioned*, 55b20), *sehmü'l-mâ'i* (*volume of precipitation*, 46a3); *vekîlü'l-imâm* (*deputy imam*, 59a19).

The most represented model of the genitive coordination in *Mecmua* is adjective + noun in the genitive case that we call “the specifying genitive” (Muftić, 1984: 6) denoting people’s physical characteristics. The most frequently occurring are *tavîlü'l-kâme* (63a7, 70b6, 73b14, 75a13, 76b3, 76b23 etc.) and *sagîrü'l-kâme* (74b4, 74b21, 75b11, 78a8, 79b8 etc.) of which the former means [*a man*] of tall stature, and the latter [*a man*] of short stature. On the other hand, their Turkish synonyms are equally frequent in *Mecmua*: *uzun boylu* (71a14, 76b19, 80b10, 81a3 etc.), or *iri boylu* (74b14) about a tall man and *küçük boylu* (85a19, 86b24, 87b4, 91a10 etc.) or *ufak boylu* (82b11, 82b20, 83b3, 84a3 etc.) about a person of short stature.

¹ This is what S. Buzov called *Mecmua* of Mulla Mustafa Basheski in an unpublished paper entitled „Archive as Sufi Genre?: *Mecmua* of Mulla Mustafa Basheski in Eighteenth-Century Sarajevo“; she informed us about it in oral communication.

² We made our observations about these special features of the *Mecmua* language in some of our previous papers. See Filan, 2011: 25–53.

Other examples of Arabic izâfat construction that we will show below are not represented in the same proportion to their Turkish synonyms as the above, which means that it is not a norm but rather the author's attitude to the expression and content. Thus, to mean [*a man*] of *frowning face*, the author used more frequently the Arabic syntagm *abûsü'l-vech* (73a27, 80a12, 81a2, 84a11, 84b6, 85a1 etc.) than the Turkish participle construction of the same meaning *yüzi gülmez* (125b21, 134b1), or *yüzi gülmez bir harîf* (93b13).¹ According to this model of Turkish syntagm (noun + possessive suffix for 3rd p sg + attribute + noun), *çehresi 'abûs bir harîf* (95b1) is also built, where it is evident that the Persian word *çehre* (*face*) tied to itself the Arabic adjective *abûs*.

For [*a man*] of *ugly face* the author once used the Arabic syntagm *kabîhü'l-vech* (76b12), while he more often expressed that meaning with the Turkish syntagms *çirkin yüzlü* (96b1, 131b9, 132b6, 132b23, 134b20 etc.) or *yüzi çirkin* (70b33, 135b5).

In two instances persons of *ugly stature* are described with the Arabic genitive coordination *kerîhü'l-manzar* (69a9, 139b14). We find its version in the Turkish construction *gözde çirkin* (92b13), which also rarely appears since that meaning is usually expressed simply with the adjective *çirkin* as *bir çirkin âdem* (98a4).

The Arabic construction *tavîlü'l-lihye* (73b14) in the meaning of [*a man*] with *long beard* occurs once, and its Turkish version *uzun sakallı* twice (80a1, 94a20).

The author expressed with the Arabic construction *serî 'ül-meşâ* (125b17) that a Mulla Mehmed walked fast, while he described that characteristic of other persons with the words *yürüşi tez* (80b18, 84a22, 87a16, 87b4 etc.) and *yürüşi çabuk* (126a18).² Different from these is the description of *hajji Brz* (*Fast*) in the way that the noun *yürüş* (*yürüyüş*) was replaced with the Arabic *meşâ*:

Meşâ tez oldığından Hâci Brz demişler, lakab öyle idi (84a6).

He was called hajji Fast, which was his nickname, because he walked fast.

The syntagm *fasîhü'l-lisân* in the record *musâhabeti fasîhü'l-lisân idi* (89b32) informs us that a certain İbrâhîm Vefâyî spoke *accurate, beautiful language*. Semantically identical to this Arabic syntagm is the Turkish syntagm *dili düz* in the following examples:

Dili düz olmagile, Türçesi, dili damaga dokunmazdı (88b15).

He spoke the language, [i.e.] Turkish, correctly, and his speech was beautiful and fluent.

'Akıllu, dili düz, fasîh Türçesi (95a26).

He was intelligent, he spoke correctly; his Turkish was standard Turkish.

In the record on his mother's death, the author expressed that she was confined to bed for some time with the syntagm *sâhibetü'l-firâş* (72b3). This is one of the established models of the genitive coordination in which the first word (here *sâhib* = *owner, proprietor etc.*) (see: Muftić, 1973: 1838), "loses its primary meaning taking over the function of pointing to the relationship existing between it and the notion of the other member of such genitive coordination" (Muftić, 1984: 10) (here *firâş* = *bed*). In correlation with these synthetic grammatical forms stand the analytical Turkish: *çok yatdı* (93a29, 95a19, 124b10, 127a24), *hasta yatdı* (98a24), *vâfir yatdı* (96b24, 131b5), all of them meaning *he lay ill in bed for a long time*. Thus this synonymous pair is formed of units of different linguistic levels: syntagm and sentence. Analytical expression is appropriate for colloquial language, while the izâfat construction relates to higher, literary style.

When compared to its Turkish versions, this Arabic construction, due to its figurative meaning, is perceived as a euphemism.¹ Therefore, this example could be interesting for stylistics, too. Inclusion of Arabic construction was determined by the context so that it is, as a stylistically marked member, "a contextual synonym" to Turkish expressions in sentence form. This example shows how selected, exemplary expression from literature enters into non-standard language and broadens its area of use. Below we will demonstrate some other forms of usage of Arabic izâfat constructions in *Mecmua*.

Persian Izâfat Construction and Turkish Second Genitive Coordination

In *Mecmua*, Basheski mentions a bridge in Sarajevo, today called the *Latin Bridge*, seven times: three times as *Latin Köprisi*, three times as *Freng Köprisi* and once as *Cisr-i Latinluk*. As for the meaning of the words *Latin* and *Freng*, we should say that Basheski uses them as synonyms. Among the mentioned names of *the Latin Bridge*, our attention is drawn by the one in the Persian izâfat form. It is found in the record reading:

Cisr-i Latinlik ittisâlinde sâbûncı menzil-hâne ihrâk bi'n-nâr şod, fî-sene 1190 (28a13).

¹ Let's also quote the examples of syntagms describing cheerful persons: *güler yüzlü* (83b17, 87a5), *yüzi güler idi* (79a5). This meaning in *Mecmua* is not expressed with the Arabic syntagm.

² As seen from the examples, the noun reading in modern Turkish *yürüyüş* (*movement, gait*), in *Mecmua* has the form *yürüş*.

¹ Here is the record in which there is the genitive coordination *sâhibetü'l-firâş*: *Vâlidem Fatma binti Mehmed Hoca 'an-mahalle-i Mîmâr Sinân Beg. Mevlûceten vefât. Üç yıl mevlûce gezdi, sonra bir buçuk yıl sâhibetü'l-firâş oldı. Rahmetü'llahi 'aleyha rahmeten vâsi'âten* (72b3).

As we see, the record contains both Arabic and Persian lexis. The word *cisr* in the bridge name is also Arabic. It is interesting for this study to note that the name in the form of Persian construction, *Cisr-i Latinlik* corresponds well with the whole record realising compositional coordination within it. We find the noun *cisr* only in two more chronograms written by the author on the occasion of reconstruction of the Sarajevo Imperial Bridge: *Cisr-i Hünkâriyye'yi hedm etdi ma'* (145b10) and *Cisr-i el-Hâcc Hüseyin hedm edüp tugyân-ı mâ'* (145b12), which places this word into literary-artistic style. Everywhere else in the text the word *bridge* is expressed with the noun *köprü/köpri*: *Agaç Köprüsi*² (137b22, 138a13), *Hümçâriyye Köprisi* (66a4, 70a31, 76b14, 97a8, 97b22, 145a19), *Kiriş-hâne Köprisi* (147a21), *Şehîrkethudâ Köprisi* (96b9, 139b16).

Dichotomy realised through the Persian izâfat and Turkish second genitive coordination is often seen in this *Mecmua* in the names of the Sarajevo quarters/communities, not infrequently in the same record like here:

Tâ'ûndan bir gazgancı ve oğlu Mihrivode mahallesinde vefât. Ve dahi tâ'ûndan kızcağaz bint-i Deliya Sâlih 'an-mahalle-i Mihrivode. (153b12).

In the Mihrivode quarter, of the plague died: one coppersmith and his son. Then, also of the plague one girl [died], a daughter of Deliya Salih from the Mihrivode quarter.

The construction '*an-mahalle-i Mihrivode* belongs to administrative linguistic style. This is the model where, along with personal name and father's name (or along with husband's name if it is a married woman), the quarter where a person resided was entered as information about his/her identity. There are many examples of this construction in *Mecmua*.

While in official Ottoman documents the construction of the '*an- + Persian izâfat* type is a set expression functioning as a qualifier, in *Mecmua* it is seen as an administrativism. It is acceptable to assume that in Ottoman culture (as it is generally) the norm was established first in the language of administration.³ That language was available to a fairly wide circle of users through the state's activity. Speaking of Mulla Mustafa Basheski, we should bear in mind that, as notary public, he was familiar with administrative style. The presence of administrative style elements in the *Mecmua* text is a reflection of the author's linguistic habit; therefore, they are characteristic of the *Mecmua* language.

Alongside the administrativism '*an-mahalle-i (...)* in *Mecmua* we find, but to a lesser extent, the synonymous construction more suitable to colloquial style. That is Turkish second genitive coordination in the ablative, as in the examples below:

Kürkîzâde mahallesinden Neretlak Hâcî 'Alî (25a15); *Dâvûd Çelebi mahallesinden dervîş 'Abdi'nün oğlu berber Sâlih* (69a3); *Çai'rcik mahallesinden bir dervîş Âdem* (70a25); *Dâvûd Çelebi mahallesinden Tufo* (73b3); *Bozacızâde mahallesinden Kurevî Süleymân Efendi* (78a5).

Turkish construction as a qualifier precedes the name it refers to, like in the examples above, but occasionally, contrary to Turkish syntax, it is placed after the name, which is simply "copying" the model in which the administrativism stands:

Topal kâdî, 'Alî Ufak mahallesinden (66b12); *Jiga çizmeci, Bardakçı mahallesinden* (68b); *İbrâhîm mücellid, Ferhâdiyye mahallesinden* (71a8).*

Another construction of administrative style functioning as a qualifier is the Persian izâfat with the Arabic preposition *bi-* expressing a person's affiliation with a certain institution in the line of duty. Here are some examples:

Sâbit Efendi, el-müderriş bi-medrese-i Hüseyin Beg (Sabit-efendi, a teacher at the Hüseyin-bey Medresa 66a1); *'Alî Efendi, el-imâm bi-câmi'-i Bozacı Hâcî Hasan* (60a2); *Mollâ Mehmed el-mü'ezzin bi-câmi'-i Atmeydân* (62a4); *Şişman derzî, imâm bi-câmi'-i Begovaç* (62a10); *imâm bi-mahalle-i Vlaška* (66a3).

In *Mecmua*, the same meaning is occasionally expressed with another variant – Turkish genitive coordination in the absolute case:

Hâcî Mûsîzâde delikanlu, Hümçâriyye imâmı, vefât (*The young man Hadžimusić died, imam at the Imperial Mosque*, 73a14); *Konicî Mehmed Efendi oğlu, Ferhâdiyye imâmı* (89a); *Sünbül imâmı el-Hâcc Ahmed* (95a29).

or with Turkish genitive coordination in the locative. Records in this latter construction type are mostly formed as a sentence and they reflect low (colloquial) linguistic style, e.g.:

² This is the name of a bridge in Sarajevo which is still today called the Wooden [Bridge]. We believe that here the author takes *agaç* as the name of a quarter, and *köpri* as a common noun which with the name builds the second genitive coordination; for this reason, it takes the 3rd p.sg. possessive suffix.

³ Cf Škiljan, 1998: 163.

* All the examples given here contain the names of quarters as they are the most numerous in the text. The same observations refer to the examples in which a qualification is expressed by the described person's belonging to a group or organizational unit, e.g.: *Toksan yedi cemâ'atinden Mustafâ Aga* (19b20) *Mustafa-aga of 97th military unit*.

Lubo câmi'inde imâm idi (He was an imam at the Lubo Mosque, 73b21). *Yahyâ Paşa câmi'inde imâm, paşa mektebinde hoca idi* (75a5).

Examples with administrativisms show how firm syntactic constructions are transferred from official language into an unofficial text, giving records a literary nature; as such, they oppose the ones with the features of colloquial language.

The example above (*Tâ'undan bir gazgancı ve oğlu Mihrivode mahallesinde vefât. Ve dahi tâ'undan kızcağaz bint-i Deliya Sâlih 'an-mahalle-i Mihrivode.*) enables us to observe different types of grammatical constructions in their functions. The Turkish construction in the quoted example functions as an adverbial. It has the same function in these examples, too:

Armagancı mahallesinde Şaşa'nun karısı tul hâtûni birkaç yaramaz gece ile evden ihrâc (24a18).

Several robbers expelled by night Shasha's wife, a widow from her home in the Armagancı quarter.

Medîne-i Sarây kurbında Pale karyesinde tâ'un zuhûr oldığı haber geldi (17b15).

News came that the plague broke out in the Pale settlement near Sarajevo.

Turnacı Foçak fermânile geldi. Ve Hümçâriyye haremünde okundu (21a5).

Turnacı Fochak came with an order. The order was read in the Imperial Mosque courtyard.

The Turkish construction functioning as an adverbial of place has a semantic parallel in the prepositional construction of spatial meaning with the structure of Arabic preposition *fî-* or Persian preposition *der-* + Persian *izâfat*. Such construction model appears in *Mecmua* quite rarely, e.g. in this example:

Fî-sene 1192 zenne evlâdum Meryem, diger ismi Nûriya, dünyâya gelmişdür, fî-mahalle-i Mîmâr Sinân fî-mâh-ı receb (32b5).

In the year 1192 my daughter Meriam Nuri was born, in the Mimar Sinan quarter, in the month of Receb.

We immediately notice that the construction *fî-mahalle-i Mîmâr Sinân* is an addition to the already formed and completed sentence. It does not have the function of a sentence but it completes the record, just as the construction expressing time does. This way of completing a textual unit is a feature of administrative linguistic style.

In *Mecmua*, syntagms with the meaning of time location are very frequent and are often placed outside the sentence framework, while their structure is the Arabic preposition *fî-* or the Persian preposition *der-* + Persian *izâfat*, as in the previous example *fî-mâh-ı receb* (*in the month of Receb*).

Locating in time expressed with Turkish construction, second genitive coordination in the locative, always stands within a sentence functioning as an adverbial:

Ve safer ayında on tokuzuncı gün revân oldılar (17a24).

They left in the month of Safer, on the 19th day [of that month].

Turkish constructions in the meaning of location in time or space are present in texts telling an event. Such texts have dynamic characteristics, while Persian constructions with corresponding preposition are beyond the influence of the verb dynamic and they are the static part of a record.¹

Variables in the noun + attribute model

The names of *The New Caravanserai* and *The New Quarter* in *Mecmua* have dual forms. In some places they are expressed in the form of Persian *izâfat Hân-ı Cedîd* (*İhrâk-ı Hân-ı Cedîd* 8b14, *Hân-ı Cedîd binâsı* (9b2a) and *Mahalle-i Cedîd* (65b9, 67a4, 70a21, 80a10), while elsewhere with the syntagm formed according to the Turkish model of attribute + noun, *Yeñi Han* (*Yeñi Hânun kıstı 910 gurûş*, 35b10, 39a14, 68a3, 93a14) and *Yeñi Mahallesi*² (60a4, 89a20). While in the Persian syntagm model there is the Arabic adjective *cedîd*, in the Turkish model there is the Turkish adjective *yeñi*. These different realisations at the level of construction reflect different syntactic dimensions of Turkish adjective and adjective in Arabic. Since a great number of Arabic and Persian adjectives, used in the same way as Turkish, entered into Turkish in front of the noun functioning as its attribute, it would be interesting to look into such uses of the adjective *cedîd*. Here we give only those where that adjective qualifies a noun of Turkish origin: *cedîd aga* (41b2), *cedîd paşa* (32b9), *cedîd mollâ*³ (21b5). It is obvious that the syntagms like *yeñi mahalle* and *mahalle-i cedîd* had the nature of permanent syntagms. Such dual forms are characteristic of popular names, such as e.g. *The New Quarter*, which people knew as the *Jahja-pasha quarter* (*mahalle-i Yahyâ Paşa*). They are the examples of Basheski's Turkish in concrete use.

In *Mecmua*, the following popular name for the Christian holiday of Easter also appears in dual form. One reads *surh beydâ bayramı* (21a19, 146a20), and the other *kızıl yumurta bayramı* (27b2). The meaning is

¹ Cf C. Römer's opinion (1997: 405) that, in Bostân's *Süleymânâme* the shorter sentences with more Turkish words describe concrete actions, while longer sentences including decorative linguistic elements (*sedži*) prevail in descriptions.

² Cf the example quoted above *Ağaç köprisi* and note 6.

³ *Molla* is actually the Arabic word *munla*, and Basheski's way of writing suggests the form it acquired in Turkish.

identical, *the holiday of red eggs*,⁴ but one is expressed with the Arabic noun *beydâ* with the Persian adjective *surh*, and the other with the Turkish noun *yumurta* and the Turkish adjective *kızıl*. We can assume that the author had them in his linguistic knowledge as ready syntagms. We, therefore, checked the presence of the adjectives *surh* and *kızıl* at other places in *Mecmua*. They both appear in records telling of the appearance of redness in the sky – *surh* as an attribute to the Arabic noun *semâ'* (*sky*) (37b9, 119a9), and *kızıl* as a formation base from which the noun *kızılık* (*redness*) (13b2, 37b9) is derived by means of the suffix *-lik*.

We bear in mind that in *Mecmua* Mulla Mustafa Basheski recorded natural phenomena and occasionally explained them according to *Melhema*.⁴ In several records he said that “he looked up in *Melhema*” (32a9, 33b20, 38b1, 144a13); therefore, we could suppose that *surh semâ'* is a ready construction, coordinated expression as a sign of the notion adopted by the author from that reference book. The adjective *surh* was recorded in *Mecmua* along with the Turkish word *yaprak* (*surh yaprakdur*, 55a28) in one of the author’s notes saying that the record begun on one sheet does not continue on the next one, but at another place in *Mecmua*. We see from that use that the author understands that adjective, he uses it as an independent lexeme describing the reality. Unlike the previous examples (*surh beydâ* and *surh semâ'*), the adjective *surh* and the noun *yaprak* do not form a permanent syntagm - *surh* is an attribute specifying meaning, it denotes the *red colour*. That adjective in the *Mecmua* language shows semantic correspondence with the Turkish adjective *kızıl*, while the other Turkish adjective *kırmızı* (*red*) denotes *red eyes* and *eyelids* (*kırmızı gözler*, 90a10, *göz kapakları kırmızı* 90b26), *red face* (*yüzi kırmızı*, 90a15), *red neck* (*boynu kırmızı* 78b13), *red slippers* (*kırmızı pâpûc*, 12b7).

From the record reading:

Def'a *kızılık* fî-mâh-ı şubât fî-safer 24 sene 1194. Def'a *surh semâ'* bir gece aşurı vâkı' şod (37b9).

Redness appeared in the month of Shubat, on 24th of Safer, 1194. The night after, the sky was also red (there was redness in the sky).

it is clearly seen that the syntagm *surh semâ'* stands in synonymic relation with the Turkish noun of abstract meaning *kızılık* acquiring its meaning in the text itself, correlating with that syntagm. That is another example of synonymous expressions belonging to different linguistic levels.

Lexical versions

In *Mecmua*, the selection of lexemes of different origins to express the same meaning contributes most to the impression of diversity at the level of expression. In an earlier paper, we pointed out that characteristic of *Mecmua*, taking the lexis of Persian origin as our starting point and showing Arabic and/or Turkish lexis of the same/close meaning (Filan, 2004: 119-140). The phenomenon we would like to point to here is the presence of synonymous lexis of different origins in the same, narrower context, as in the example below:

Mevlevîler bakçesinde magara kurbında igirmi otuz âdem geceile teferrüde iken karşudaki kavalarda ecinne şamatasını ve taş atmasını üç sâ'at kadar cümlesi işitmişdür ve el çarp[m]asını ve ırlamasını istimâ' etmişlerdür (25a8).

Some twenty-thirty people were having fun one evening in the Mevlevi garden near a cave and they all said that during the three hours they had heard ghosts making sounds and throwing stones, and that they had heard them clapping hands and uttering sounds.

The complex sentence in both of its parts functioning as predicate has the verb in the meaning of *to hear* which once is expressed with the Turkish verb *işitmek*, and the other time with the compound verb in which the semantic bearer is the Turkish noun *istimâ'*. We gain an impression that the author wants his record to be a complete message. This leads the author to explicit expressing and thus to repetition: the meaning of *to hear* in the word *işitmek* is repeated with the meaning of *to hear* in the word *istimâ'*. However, although he speaks of the same thing, the author does not do it in the same but in a different way, as if he had in mind the speech differences. The examples we give below will demonstrate that this is not the author’s incidental procedure, but his linguistic habit, his manner.

Here are some more examples in the selection:

Ve istimâ' eyledüm ki bir denk bir paraya hıyâr aldılar. Ve birisinden işitdüm ki beş denk igirmi iki akçeye almış (35a11).

I heard that a bag of cucumbers could be bought for only one para. But I heard from a man that he had bought five bags for 22 akchas /coins/.

Yohsa anlardan uzak ve onların hîlelerini bilmeyen biri fâ'ide etmez. Ancak Trebinli ve Nikşiçlü ve Spujlu, bunlar işe yarar (10a10).

⁴ In the local language the holiday is called *the red eggs*.

⁴ Those are the texts in which the future is predicted on the basis of positions of celestial bodies and some natural and climatic phenomena. We know that they were written in the language close to colloquial language (Cf Turan, 1998: 685–709). However, the language and style of such manuals was not defined in advance, but the author determined his expression according to the readership he intended the text for. (Aynur, 2011: 559).

He who does not know them and their tricks can be of no use. Only the people of Trebinje, Nikšić and Spuž can be useful.

Kuyruklu yıldız zuhûr vâkı'. Ve hem üçde ve dörtde iken tulû' eder oldı evvelden, sonra azar azar sabâha dek toğmaga başladı (13a6-7).

A comet appeared. It first appeared at night about three or four o'clock, and then it started appearing at the break of dawn.

Hissetler'de Durgut Kıbtîniñ evi ihrâk oldı ve vâfir tereke yandı, dediler. (22b3)

At Hiseta, Romany Durgut's house burnt down. They say that a lot of goods burnt down.

To these examples should be added the examples given above where the noun *kızılık* and the syntagm *surh semâ'* establish a synonymous relation. This author's linguistic habit is in tune with the already pointed out observation that, in prose texts in Ottoman-Turkish, we find synonymous lexemes of which one is Turkish, and the other Arabic or Persian (Tietze, 2010: 193). We see the phenomenon in Mulla Mustafa Basheski's *Mecmua* as a result of the author's awareness of speech differences.

The text structure and linguistic environment in which the lexical pairs *işitmek* and *istimâ' etmek*, *fâ'ide etmek* and *işe yaramak*, *tulû' etmek* and *doğmak*, *ihrak olmak* and *yanmak*, *kızılık* and *surh semâ'* occurred point to their synonymy. The parallel existence of synonyms is a result of the development of Turkish,¹ and the examples from *Mecmua* show that they were the common treasure of the Ottoman-Turkish language. R. Canım (2010: 168) thinks that "no writer of the Ottoman period, in his poetic expression, discriminated words, expressions, phrases, syntagms with regard to the language they came from". As Z. Gökalp wrote, in the Turkish language of the learned people of the Ottoman time, for each notion there existed three terms – Turkish, Arabic and Persian. Scholars used them as synonyms, unlike the ordinary people who did not need synonyms for everyday communication. Concerning Arabic and Persian words which entered into everyday speech, Gökalp says that "they either completely pushed back Turkish ones, or they developed semantic specification" (Cf Zülfikar, 1990: 6). These statements certainly require keen observation and they can refer to the *Mecmua* language in the sense that there are found parallel words originating from different languages in some very short records too, e.g.: *Güneş ve kamer kıpkırmızı* (41a2). *The Sun and the Moon were all red*. The Turkish word was used here for *the Sun* and Arabic for *the Moon*, and in the record *Güneşle ay kırmızı oldı* (7b16) both nouns are Turkish, while elsewhere in *Mecmua* the Arabic word *şems* was used for *the Sun* (30b7, 34b2). Nevertheless, we should bear in mind that here we have Arabic words familiar to a wide segment of population as separate lexemes of Ottoman-Turkish.¹

Lexical Versions in Contact Position

Above we said that the Arabic syntagm *fasîhu'l-lisan* stands in synonymous relation with the Turkish construction *dili düz*. That relation points to synonymy of the Turkish adjective *düz* and the Arabic *fasîh*. In the record '*akıllu, dili düz, fasîh Türçesi* (95a26), these two adjectives stand in contact position. *Fasîh* means *clean, regular, clear, intelligible* (Muftić, 1973: 2625), and if it refers to language, it means *clean, standard, properly used language*. The noun *fesâhat* is a term in rhetoric (*belâgat*) naming the skill of the correct use of a word in corresponding meaning and appropriate for the collocutor.² For the author, *fasîh* and *düz* could be the words belonging to different expressions: the former to the language of science and literary linguistic expression, and the latter to spoken language; *düz* could be "a new phenomenon" in written language, and "none of such phenomena can enter into the language system if it does not walk a long and complex path of genre-stylistic temptation and processing" (Bahtin, 1980: 238). Therefore, we can say that the author, led by his linguistic habit, after the already used adjective *düz* introduced *fasîh* attributing it explanatory function.

Similar to this example is *eski, sâbık başeski* (32b4) (*the former janissary commander*). The Arabic adjective *sâbık*, meaning *former /ex/* in official language, in this example makes topical that same meaning of the Turkish adjective *eski*.

The record reading *kör Hacı Sâlih, vâhid-i 'ayn, yek çeşm* (79b8) informs that a hajji Salih was *blind in one eye*. Turkish (!) adjective *kör*,³ has two meanings: *blind* and *blind in one eye*.⁴ Two synonymous

¹ As H. Aynur says (2011: 556), at the time when Turkish was under a very strong influence of Arabic and Persian, "changes in that language were considered as its enrichment, although we take a different view today".

¹ Ambros, 2010: 37–56 pointed to the circumstance that in the text containing mostly Turkish words, Arabic and Persian ones, familiar to a wide circle of people, functioned well.

² Cf. Tulum, 2010: 33. Primary requirements to judge a used word as correct (*fasîh*) were to pronounce it fluently, that the sounds it is made of should be harmonious and that the tongue should "glide" during pronunciation. About this last requirement, Basheski uses the expression *dili damaga dokunmazdı* in several of his records (88b15, 95a26, 126b23) (liter. *he spoke fluently without touching the palate with his tongue*); we also showed some in our examples.

³ Ş. Sami in *Kamus-ı Türki* (2015: 682) says that this adjective is *Fârisî ile müşterek*.

syntagms following it show that, in the given example, it should be understood in the latter meaning. They are both in the Persian izâfat model, with the first being composed of Arabic and the second of Persian words. The author expressed the meaning of *blind in one eye* elsewhere in *Mecmua* in this way: *bir gözlü* (74a6), *bir gözi kör* (68a8), *bir göz a 'mâ* (69b19). With regard to the lexeme *kör*, it is interesting to mention that A. Škaljić noted that earlier in Bosnian (and other South-Slavic, and perhaps in other Balkan languages) it had been used in the form *ćor* in both meanings which it had in Ottoman Turkish. Today it is not used any more in that form, but it is present in the derived noun *ćoro* in both quoted meanings, and in the derived adjective *ćorav* which, however, means *blind in one eye*, or *who is without one eye* (Škaljić, 1985: 195).

As in the previous example the synonymous sequence is formed of units of different linguistic levels (word and syntagm), so in the following two examples in contact- synonymous relation are the Turkish sentence and the Arabic syntagm. In both examples, the Arabic syntagm repeats, but it also condenses, the meaning contained in the previously written down Turkish sentence without bringing in any differentiation in semantic shades. The examples read:

Tez tekellüm ederdi, serî 'ül-lisân idi (76b15). *He spoke fast.*

Bir söz nakl edince kırk söz söylerdi, kesîrî'ül-kelâm idi (92a2). *He talked much.*

In the following two examples, repetition of the same meaning with different linguistic tools aims at its strengthening and emphasis. One example reads:

Bir kerre bütün yekpâre aga kapusına hamle (14b21)

At one moment all of them fell upon /went for/ aga's gate.

The record tells of the riots through which the Sarajevo people expressed dissatisfaction with actions of authorities. Dually expressed meaning of *all of them* with the Turkish word *bütün* and the Persian word *yekpâre* produces a convincing effect that all actors of the riot took part in the event.

In *Mecmua*, several times in different contexts, the Arabic construction *ba'de harâbi 'l-Basra*⁵ was used, meaning *to do or understand something when it is too late* or *after an accident happens* (literally: *after the Basra catastrophe*). This is actually a saying with figurative meaning. In the example below, its meaning is expressed in Turkish too: *rezâletden sonra*:

Haber geldiği birle ol 'adıvıv-i ekber olanlar 'azîm mahzûz oldılar, ammâ yine ba'de harâbi 'l-Basra, rezâletden sonra (51b22-23).

When that [good] news came, his bitterest enemies became sad, but they had already shown their true face, they had already disgraced themselves.

It seems that by giving “Turkish translation” in the given example, the author’s aim was to transfer very clearly, not only with figurative meaning, the message about a concrete circumstance he wrote there about.

We believe that the author introduced synonymous pairs with an aim to express faithfully the reality with what he records, to give exact (and clear) information about something. He achieved exactness of information with repetition. Such uses reveal synonymous relations in the knowledge of the then user of Ottoman Turkish. The author’s need to be exact did not dictate introduction of Turkish element into contact-synonymous pair but rather a version – the word or construction containing the same meaning. This is why there are examples, although considerably fewer, that such pair is made up of (a) Arabic and Persian construction, such as *müdmînü'l-hamr* and *mest-i mudâm* (68b11) meaning *a constantly drunk person*, (b) Arabic and Persian adjective *ma'mûr i âbâdân* (36a8) (*progressive and efficient /competent/*), (c) several Arabic adjectives, e.g. *fakîr* and *zelîl* (*wretched* and *miserable*) (136b11) and *zelîl, melîl, fakîr* (*miserable, painful* and *wretched*) (147b18), (d) several Turkish adjectives, such as *semiz* and *şişman* (*corpulent, big*) (98b15).

The author’s aspiration to have his message as a faithful reflection of reality may also explain the presence of Bosnian words as members of synonymous pairs in the language of *Mecmua*. We will show such examples below.

Bosnian Word as Version

In records such as:

Kara Hacı 'Ali-oglu gluh sagır (97a9) *Karahadžialić, deaf [man],*

narod halk çok (30a22) *there's a lot of people,*

Isma'il-başa opančar çarıkcı (75b8) *Isma i l-başa “opanak maker”,*

vafir porez imdâd-ı seferiyye (45b6) *high taxes,*

Cafer-başa zatar kuyumcı (98b6) *Džafer-başa goldsmith*

⁴ In Ottoman Turkish *gözü görmez, a 'mâ, bir gözinden, iki gözünden kör* (Sâmî, 1193). In modern Turkish *görme engelli* (*Türkçe Sözlük*, 2005: 1233).

⁵ This saying is recorded in *Türkçe–İngilizce Redhouse Sözlüğü* (1968: 116) in the form *ba'de harabilbasra*.

a Bosnian word is followed by its Turkish synonym, which impresses as an explanation of its meaning. In this model of incorporating Bosnian words into the Turkish text, a practical need is felt for Ottoman Turkish version – for information to acquire meaning.

There are also some records where a Turkish word is followed by its Bosnian synonym:

bir köylü poturçenik (6b16) *a peasant turned Turk...*¹

zeyrek bazergan, mudar idi. (94b19) *he was a clever merchant, wise.*

harb u darba cesur, yunak (126b24) *brave in battle, a hero*

Bendbaşa'ya gelen tomruklar, kolaçlar... (144b7) *tomruçi, kolci (stakes) that came floating to Bembaşa.*²

This arrangement of Turkish and Bosnian versions creates an impression that Bosnian word *specifies* the meaning already expressed by Turkish word. Anyway, in these examples of contact synonymy, position advantage is not reserved for the lexis of one language.

Bosnian word in *Mecmua* appears as an adequate expression of realistic facts of life, it transfers exactly the meaning coming from that world. When observed as a result of local speaking habit (that “Karahadžialić is a deaf man”, that “Džafer-baša is a goldsmith”, that “he who proves brave in a battle is a hero” etc.), Bosnian word becomes a constituent part of the author’s expression. However, it does not occur alone, it is always supported with an Ottoman-Turkish version as an explanatory element.

We selected these examples from a number of those being representative of the way in which Basheski introduced a Bosnian word as the *most suitable* record of the reality:

Ve medine-i Saray'da katı çok yazma hastalığı, ya'ni za'uşniçe vaki' oldı. (17b17)

In the city of Sarajevo, jazma disease, that is mumps, broke out in a large number.

Ba 'zısı bunca zemân figân ve ses verirdi kendinden, Bosnaça cikoto (146a10).

For days some [dogs] made sounds and whined, in Bosnian that is called cikoto.

In conclusion, we can say that a characteristic of the largest number of examples of versions in contact is that a pair is made up of words from different languages: Turkish, Arabic or Persian, and in several records from Bosnian. Another characteristic of these examples is that synonymous pairs are made up of not only units of the same linguistic level (lexical or syntagmatic), but also of units of different levels (lexeme and syntagm, sentence and syntagm, syntagm and lexeme). Finally, Bosnian lexis in the examples given above reflects the author’s attitude to content and expression/construction, perhaps also his subjective feeling about the content expressed with that lexeme.

Final Discussion

The information collected in this paper shows the presence of various expressions of the same meaning in Ottoman Turkish in *Mecmua* written by Mulla Mustafa Basheski in the 18th century. We examined intensity and scope of inclusion of synonymous syntagms and lexemes which as elements of Arabic and Persian were a common treasure of the Ottoman-Turkish language. We demonstrated examples of Arabic izâfat constructions, which otherwise usually occur in the model of adjective + noun in the genitive (e.g. *tavîlü'l-kâme, abûsu'l-vech*), and their synonymous Turkish syntagms (e.g. *uzun boylu, yüzi gülmez*). The Persian izâfat construction is an important tool of Basheski’s written expression. It has its semantic parallels in a Turkish syntagm in the noun + noun + possessive suffix 3rd p sg model, or in the attribute + noun model. Some examples of these different expressions of the same meaning show that their choice is related to the position in the text: Turkish syntagm model takes place in dynamic structures and takes over the corresponding function in the sentence itself; Persian model of syntagm appears as information (about the place or time of the event described) added to the already finished sentence to complete the record. This is the answer to the question we asked at the beginning of the paper as to whether there are certain regularities in the linguistic heterogeneity observed in *Mecmua*. The answer is the observation, too, that there is harmony between the type of syntagm and the choice of lexeme entering into its body, which means that no Turkish words are found in Persian model of syntagm.

The lexical versions processed are those occurring in the same context and those in contact position. The use of synonyms in the immediate position or in contact may be taken as a characteristic of the *Mecmua* language. We express an opinion that in such linguistic manner we see the author’s need to leave a record that faithfully reflects the reality. This is the reason why he occasionally used words from Bosnian, too, which as a rule occur with a semantically parallel Ottoman-Turkish word.

¹ About the meaning of the words *potur, poturica, poturçenik* in Basheski’s language, see Filan, 2011: 453.

² It is interesting to point out that the author, along with the Turkish word *tomruk* found several times in *Mecmua*, in the continuation of the sentence where it takes place with a shorter or longer interspace, regularly introduced its Bosnian synonym *kolac*.

Observing the versions in the *Mecmua* text leads to a conclusion that the author's comprehension of text clearness is related to *word*, which comes across as impact on a prose text of the rules that applied to *inşa*, official letters. In formal written communication it was necessary "to use a word correctly to avoid misunderstanding" (Gültekin, 2009: 317). The importance of a word as a conveyer of meaning is connected with the traditional attitude to prose text whose major purpose is to convey a message.

The use of semantic parallelisms usually gives a text a communicative value. Speaking about *Mecmua* of Mulla Mustafa Basheski, we should bear in mind that he wrote to be remembered – he aimed for continuation of existence of his text in time. The use of versions coming from different styles overcomes speech differences. They are there – also including words from Bosnian – to *memorise* realistic facts of life.

To convey a message in writing, vital and simple, the *Mecmua* language did not have to contain complicated artificial effects, but it did need to be common for one social stratum. That language was in use in oral communication and written form among literate population. Such language, although with some local modifications, was comprehensible in a broader area.

Quoted and consulted literature

- Aksoyak, İ. Hakkı (2009). "Divan Şiirinin Dili İmparatorluk Dilidir". *Turkish Studies*. 4/5: 1–18.
- Ambros, Gülçin Edith (2010). Linguistic duality and humour as a stylistic marker in Ottoman lyric poetry of the 16th century". *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*. 100: 37–56.
- Aynur, Hatice (2009). "Türkî-i basit hareketini yeniden düşünmek". *Turkish Studies. International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish ot Turkic*. 4/5: 34–59.
- Aynur, Hatice (2011). "Osmanlı edebiyatı". *Türkiye Tarihi. Geç Osmanlı İmparatorluğu 1603–1839*. Cilt 3. Ed. Suraiya Faroqhi. (Çev. Fethi Aytuna). Kitapyaynevi. İstanbul. 555–596.
- Bahtin, Mihail (1980). "Problem govornih žanrova": (Transl. Milan Milinković). *Treći program Radio Beograda*. IV/47. 233–270.
- Canım, Rıdvan (2010). "Latîfî Tezkiresi'nde dil ve üslûp". *Nesrin İnşâsı. Düzyazıda Dil Üslûp ve Türler*. Haz. Hatice Aynur vd. Turkuaz. İstanbul. 166–175.
- Develi, Hayati (2010). "Söze boğulan tarih: Osmanlı tarih yazıcılığının dili". *Nesrin İnşâsı. Düzyazıda Dil Üslûp ve Türler*. Haz. Hatice Aynur vd. Turkuaz. İstanbul. 84–123.
- Eliaçık, Muhittin (2000). "Osmanlı belgelerinde yakın anlamlı (sinonim) kelimeler". *Türk Dili*. II/584: 178–201.
- Fazlıoğlu, İhsan (2003). "Osmanlı'da Türkçe telif ve tercüme eserlerin dil bilincinin oluşumunda yer". *Kutadgubilig: Felsefe Bilim Araştırmaları*. 3: 151–184.
- Filan, Kerima (2002). „O opisima likova u Ljetopisu Mula Mustafe Bašeskije“. *Novi izraz* 16–17: 169–177.
- Filan, Kerima (2003). „Jezične jedinice na bosanskom jeziku u Ljetopisu Mula Mustafe Bašeskije“. *Prilozi za orijentalnu filologiju*. 51: 9–29.
- Filan, Kerima (2004). "Perzijske riječi i njihove neperzijske isto/bliskoznačnice u osmanskom jeziku (na primjerima iz Ljetopisa Mula Mustafe Bašeskije)". *Beharistan – časopis za kulturu*. 12: 119–140.
- Filan, Kerima (2011). *XVIII. yüzyıl günlük hayatına dair Saraybosnalı Molla Mustafa'nın Mecmuası*. Connectum. Sarajevo.
- Gültekin, Hasan (2009). "İnşâ ve Tarihî Gelişimi". *International Journal of Central Asian Studies. Commemorate of 80th Anniversary of Prof. Dr. Talat Tekin's Birth*. 13: 317–341.
- Johanson, Lars (2007). *Türkçe dil ilişkilerinde yapısal etkenler*. (Çev. Nurettin Demir). Türk Dil Kurumu Yayınları. Ankara.
- Karateke, Hakan (2010). „Osmanlı nesrinin Cumhuriyet devrinde algılanışı“. *Nesrin İnşâsı. Düzyazıda Dil Üslûp ve Türler*. Haz. Hatice Aynur vd. Turkuaz. İstanbul. 44–55.
- Muftić, Teufik (1973). *Arapsko–srpskohrvatski rječnik I–II*. Udruženje Ilmije u SR BiH. Sarajevo.
- Muftić, Teufik (1984). „O semantici arapskog idâfata.“ *Prilozi za orijentalnu filologiju* 32–33: 1–16.
- Petrović, Bernardina (2005). *Sinonimija i sinonimičnost u hrvatskome jeziku*. Hrvatska sveučilišna naklada. Zagreb.
- Römer, Claudia (1997). „The Language and Prose Style of Bostân's *Süleymânâme*“. *Humanism, Culture, and Language in the Near East. Studies in Honor of Georg Krotkoff*. Ed. Asma Afsaruddin and A.H. Mathias Zahniser. Eisenbrauns. 401–418.
- Redhouse, Sir James (1968). *Redhouse Yeni Türkçe–İngilizce Sözlük*. Redhouse Yayınevi. İstanbul.
- Sami, Şemseddin (2015). *Kamus-ı Türkî*. Haz. Paşa Yavuzarslan. Türk Dil Kurumu Yayınları. Ankara.
- Škaljić, Abdulah (1985). *Turcizmi u srpskohrvatskom – hrvatskosrpskom jeziku*. Svjetlost. Sarajevo.
- Škiljan, Dubravko (1998). *Javni jezik. Pristup lingvistici javne komunikacije*. Biblioteka XX vek. Beograd.
- Tatçı, Mustafa ve Musa Yıldız (Haz.) (2007). *Enfî Hasan Hulûs Halvetî. Tezkiretü'l-Müteahhirîn. XVI. – XVIII. Asırlarda İstanbul Velileri ve Delileri*. MVT Yayıncılık.

- Tietze, Andreas (2010). „Gelibolulu Mustafa Âf'nin düzyazı biçemi“. *Nesrin İnşâsı. Düzyazıda Dil Üslûp ve Türler*. Haz. Hatice Aynur vd. Turkuaz. İstanbul. 188–213.
- Tulum, Mertol (2010). „Osmanlı nesrinin dili“. *Nesrin İnşâsı. Düzyazıda Dil Üslûp ve Türler*. Haz. Hatice Aynur vd. Turkuaz. İstanbul. 24–43.
- Turan, Fikret (1998). „Halk Osmanlıcası I. Melhameler ve Bir On Yedinci Yüzyıl Melhamesi“. *Bir* 9–10: 685–709.
- Türk Dil Kurumu (2005). *Türkçe Sözlük*. 10. Baskı. Türk Dil Kurumu. Ankara.
- Zülfikar, Hamza (1990). „Eş anlamlılık ve Ziya Gökalp'ın eş anlamlılık ile ilgili düşünceleri“. *Türk Dili*. 463: 1–7.

ЕРБОЛАТ САУРЫКОВ*

Казахстан, Тараз

ПРОБЛЕМЫ СЛОВООБРАЗОВАНИЯ НАРЕЧИЙ В ТЮРКСКИХ ЯЗЫКАХ: КОНВЕРСИЯ, АДВЕРБИАЛИЗАЦИЯ

Аннотация. В статье рассматриваются проблемы словообразования наречий в тюркских языках на основе данных древнетюркского, казахского, узбекского, ногайского, башкирского и других тюркских языков. Авторы утверждают, что с переходом слов из одной определенной грамматической категории в другую, они приобретают иные лексико-семантические характеристики и самостоятельность как отдельная часть речи, что является результатом конверсионного словообразования. Все явления в языке, как субстантивация, адъективация, вербализация, адвербиализация и другие представляют собой различные словообразовательные формы, полученные путем конверсии.

Ключевые слова: тюркские языки, наречия, конверсия, адвербиализация, словообразование, части речи, деривация.

Как свидетельствуют материалы современных тюркских языков, словообразование занимает особую позицию в формировании наречий как отдельной части речи. Одним из активных словообразовательных способов является явление конверсии, адвербиализации. Как показывает сопоставление отдельных тюркских языков, грамматическое явление «адвербиализация» до сих не имеет системного описания, и в различных грамматиках и исследованиях нет единогласия в определении этого термина, который употребляется неоднозначно и бессистемно. Проблема в том, что ученые, изучившие способы образования наречий, по-разному понимали это процесс и выдвигали различные предположения. Например, башкирские ученые-языковеды в коллективной монографии по грамматике современного башкирского языка отделяют вопрос формирования наречий от системы устойчивого (универсального) словообразования и рассматривают в подразделе «адвербиализация» [1, С. 205]. Между тем исследователи ногайского языка формирование наречий относят к морфолого-синтаксическому способу словообразования. Грамматика ногайского языка в обозначении данного явления не разграничивает понятия «адвербиализация» и устойчивым (универсальное) словообразование, что приводит к некоторой путанице [2, С. 194]. Узбекский филолог А. Гулямов раскрывает несколько способов формирования наречий в узбекском языке. По мнению ученого, продуктивный способ словообразования в узбекском языке – это переход языковых единиц определенной части речи в разряд других частей речи. Архаизация значений слов, а также приобретение ими в результате этого другого, нового семантического значения, зависит от роли в предложении [3, С. 3-16].

Понятие «конверсия» более приближено к решению изучаемой проблемы с точки зрения словообразования по сравнению с обозначением «переход словоформ». В языкознании вопросы словопроизводства способом конверсии основательно исследованы в романистике, германистике, славистике и полученные результаты доказывают их научную обоснованность. Вместе с тем среди исследователей нет единого мнения о конверсии как грамматическом явлении, в научных исследованиях обнаруживаются различные подходы к изучению этой проблемы. Э.В. Севортян выражая мнение о том, что в современных тюркских языках важность конверсии не так значима как в других флективных языках, данный процесс считает лексико-морфологическим проявлением синкретизма, существовавшего в эпоху древнетюркских памятников [4, С. 29]. Однако этим не ограничиваются исследования о процессе конверсии и ее природе. Например, В.Н. Ярцева, исследуя

* Ректор Таразского инновационно-гуманитарного университета, доктор филологических наук

внутренние закономерности развития языка, отмечает, что конверсия – способ словообразования без никаких аффиксов [5, С. 194]. По мнению В.В. Пасек своеобразие конверсии состоит в том, что производное слово разграничивается только парадигматической системой [6, С. 144]. Затрагивая вопрос об отношении конверсионного словообразования к казахскому языку, ученый-исследователь С. Исаев выражает следующую точку зрения: «Особенность конверсионного словообразования заключается в том, что в процессе речи слова, связываясь и сочетаясь с новыми словами, претерпевают семантические изменения» [7, С. 281]. Действительно, вышеизложенная точка зрения полностью соответствует природе образования наречий. Поэтому явление «адвербиализация», которое рассматривается нами в качестве исследовательской темы, является одним из видов конверсии. Исследователи, изучающие вопросы формирования наречий в современном узбекском языке, проанализировали и систематизировали общие и отличительные качества частей речи, основные признаки, свойственные формированию частей речи, классифицировали процессы, влияющие на образование слов. Однако некоторые ученые допускают ошибки в описании словообразовательных процессов. К примеру, А.Н. Кононов, исследовавший пути формирования наречий в узбекском языке, образование этой части речи рассматривает на одном уровне и в одной группе с устойчивым (универсальным) словообразованием, не обращая внимание на то, что эти два явления представляют собой два разных языковых процесса. Несмотря на то, что иллюстрируется, каким образом слова других частей речи переходят в наречие по общему содержанию, и описываются их основные особенности и качества, нет разграничения между двумя системами [8, С. 282-295].

В исследовании обосновывается, что проблема конверсии как способа словообразования, была изучена и нашла свое решение не только на материале отдельных западноевропейских языков, но привлекла внимание исследователей тюркских языков, истоки которых восходят к общему древнетюркскому языку, в свою очередь, эти процессы и механизмы образования слов находят свое непосредственное отражение в современных тюркских языках. Как правило, любой из живых языков в обществе имеет свои факторы развития. Формирование грамматической системы в условиях последовательного, уровневого развития языка – это закономерность. Между тем в системе языка, в которой формирование и развитие грамматической категории представлена в полной мере, конверсионный способ словообразования может существовать параллельно. Это объясняется тем, что не все части речи были образованы с помощью специальных (синтетический и аналитический) способов образования слов. Они появились и до сих пор находятся в процессе формирования в результате конверсии как особого способа словообразования и порождения грамматического значения. В конечном итоге определились общие свойства и различия между двумя способами словообразования. Особенности процесса конверсионного словообразования в отличие от устоявшегося (универсального) способа, а также других способов словообразования определяются следующими основными признаками:

а) лексико-семантический способ конверсионного словообразования изменяет слова с функциональной стороны и в результате расхождения начального категориального значения они принимают лексико-грамматические особенности других частей речи и входят в лексический состав в качестве новой лексемы;

б) морфолого-семантический способ – переход словоформ в разряд других частей речи за счет видоизменения парадигмы слов, т.е. смещения слов определенной части речи посредством грамматических форм, подвергаясь при этом семантической трансформации;

в) синтаксико-семантический способ – приобретение качеств, присущих другим частям речи, посредством лексикализации (сложение, спаривание сочетание слов) сложных форм слов.

Формы конверсионного словообразования отличаются особенностями, свойственными отдельным частям речи, и своеобразием процесса адвербиализации как проявление результата образования слов и новых значений в формировании частей речи.

Адвербиализация – конверсионный процесс перехода словоформ различных частей речи в класс наречий. В основе постоянного процесса адвербиализации состояние языковой единицы, переходящей в наречие:

а) для адвербиализации у слова, которое переходит в другую часть речи, должна быть семантическая «приспособленность» (импульс), т.е. необходимым условием является выражение словом пространственно-временных отношений;

б) необходимо, чтобы слово в предложении выполняло функцию постоянного обстоятельства;

в) обязательным условием является лексикализация форм падежей или деепричастий, специально приспособляемых с функциональной стороны;

г) языковая единица должна сочетаться с глаголом.

Если языковая форма, вошедшая в общее употребление, в предложении вступит в сочетание с глаголами, то с функциональной стороны приобретает значение наречий. Напротив, при сочетании с именами на основе атрибутивных (определятельных) связей словоформа переходит в разряд прилагательных. Принадлежность к определенной части речи слов, параллельно выполняющих двойную функцию, обнаруживается только в контексте. Поэтому слова, которые приобрели качества наречий таким путем, можно классифицировать как неполные, или контекстуальные наречия. Обретение своей самостоятельности частями речи в языке как грамматической категории – это, как правило, результат лексических чередований. В результате научных изысканий ученых по изучению грамматической природы частей речи определились научно обоснованные концепции и перспективные направления исследования. Обобщая точки зрения ученых, можно сделать предположения о том, что данный процесс иллюстрирует взаимосвязь и некоторое слияние морфологического и синтаксического способа в словообразовании, и эти процессы (морфологический и синтаксический) имеют одинаковое отношение к образованию слов, присущих новой части речи.

Определено, что конверсия как языковое явление является одной важной частью словообразовательной системы в формировании частей речи. Опираясь на научно-методологические концепции относительно конверсии, разработанные такими учеными, как В.М. Никитевич, А.И. Смирницкий, Э.В. Севортян, В.Н. Ярцева, В.В. Пассек, мы придерживаемся своей точки зрения о проблеме конверсии. Например: в процессе перехода слов из одной определенной грамматической категории в другую они приобретают другие лексико-семантические характеристики и, как следствие самостоятельность как отдельная часть речи, что является результатом конверсионного словообразования; субстантивация – одна из форм конверсии как грамматического явления; в основном субстантивируются наречия времени, места, меры и степени, а также некоторые наречия образа действия; в субстантивации этих наречий используется морфологический способ, т.е. с помощью притяжательных, падежных окончаний, а также окончаний множественного числа; кроме того, есть наречия, которые субстантивируются посредством синтаксического способа; временно субстантивированные наречия в современном языке находятся в широком употреблении; процесс адвербиализации представляет собой основной источник формирования наречий как части речи и пополнения их состава новыми лексемами. Наречия как часть речи имеет свои лексико-семантические, морфологические и синтаксические признаки, которые отделяют их от других частей речи: а) лексико-семантические качества проявляются посредством семантических разрядов слов (со значением места, времени, образа действия, причины, цели и др.); б) морфологические особенности – неизменяемость, наличие специальных форм словообразования, а также способность вступать в словообразовательные отношения с изменяемыми словами и со словоформами всех частей речи; в) синтаксические признаки наречий: во-первых, роль в предложении, во-вторых, форма синтаксической связи, т.е. отличается способностью связываться с одной определенной частью речи. Данный процесс часто встречается не только в древних, но и в современных тюркских языках. Известно, что слово, которое переходит в класс наречий, принимая формы деепричастия, в качестве глагола выражает действие и его характеристику. Такое качество присуще всем глаголам и его формам. Однако среди них могут переходить в разряд наречий слова, которые приобретают обстоятельственные значения и реализуют их функции, выражая в предложении признак действия.

Литература

1. *Грамматика* современного башкирского литературного языка. Под ред. А.А.Юлдашева. Москва: Наука, 1981. 495 с.
2. *Грамматика* ногайского языка. Под ред. Н.А. Баскакова. Ч. 1. Часть I. Фонетика и морфология. Черкесск: Ставроп. кн изд-во, 1973. 320 с.
3. *Гулямов А.Г.* К вопросу об адвербиализации в узбекском языке // Уч. зап. Ташкентского гос. пед. ин-та им. Низами. Филол. сб., 1954. С. 53-69.
4. *Севортян Э.В.* Словообразование в тюркских языках // Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. II. Морфология. Москва: Изд-во АН СССР, 1956. С. 314-328.
5. *Ярцева В.Н.* О внутренних законах развития языка // Известия Академии наук СССР. Отделение литературы и языка. 1952. №3. С. 194-200.
6. *Пассек В.В.* Некоторые вопросы конверсии // Вопросы языкознания. 1967. №1. С. 144-149.
7. *Исаев С.М.* Қазіргі қазақ тіліндегі сөздердің грамматикалық сипаты [Грамматическая характеристика современных казахских слов]. Алматы: Рауан, 1998. 304 б.
8. *Кононов А.Н.* Грамматика современного узбекского литературного языка. М.- Л.: Изд-во АН СССР, 1960. 446 с.

**СЛУЖЕБНЫЕ СЛОВА В ОРХОНО-ЕНИСЕЙСКИХ ПАМЯТНИКАХ ПИСЬМЕННОСТИ
(СРАВНИТЕЛЬНО-ИСТОРИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ)**

Аннотация. В статье рассматривается, служебные слова (послелог, союзы, частицы, вспомогательные имена, вспомогательные глаголы, модальные слова) в Орхоно-Енисейских памятниках письменности. Посредством вспомогательных глаголов, использованных в Орхоно-Енисейских письменных памятниках, определяется достоверность исследования и других служебных слов, их статистический анализ и теоретические основы. Значит, в статье в качестве образца, иллюстрирующем результаты исследования, среди всех групп служебных слов рассматриваются только вспомогательные глаголы, описание которых приводится в приложении. Кроме этого, авторы данной работы ставят своей целью проанализировать развитие служебных слов в тюркских языках начиная с древнетюркского языка до настоящего времени.

Ключевые слова: Орхоно-Енисейские памятники письменности, служебные слова, модальные слова, вспомогательное имя, вспомогательный глагол, послелог, частицы, союзы.

Введение

Несмотря на то, что история Орхоно-Енисейских, Таласских рунических письменных памятников – общего для современных тюркских народов духовного наследия восходит к XVI веку, их изучение с точки зрения научного описания началось лишь в последнее столетие. С тех пор язык письменных памятников как объект исследования различных областей науки был подвергнут тщательному анализу, в результате чего современная наука достигла больших достижений, а также имеет большие перспективы для дальнейшего изучения сакральных знаков. Однако в лингвистической науке имеются лакуны, не исследованные и не раскрытые древние исторические факты, одними из которых является группа служебных слов. Мы ставим своей целью проследить их эволюционное развитие начиная с древнетюркского языка до настоящего времени. Рассматривая в неразрывном единстве историю развития служебных и модальных слов, вспомогательных глаголов и имен, относящихся к группе вспомогательных слов, впервые ставится задача их комплексного изучения. Комплексное, обобщенное исследование подразумевает сравнение языковых характеристик служебных слов в древнетюркском языке, а также средневековом и современном тюркско-казахском языке. По этой причине в процессе формирования языка любые слова, непрерывно связываясь между собой (континуум), распознаются как показатели исторически сложившейся целостности. Комплексное исследование имеет важное значение для выявления подобной исторической целостности. Несмотря на то, что служебные слова принадлежат к одной категории, каждый из них формировался в различной степени. Данное исследование, выполненное в рамках принятой в тюркологии периодизации, посвящено специальному изучению длительного исторического периода развития языка от древнетюркского до современного. В работе посредством сопоставления служебных слов, употребленных в древнетюркских рунических письменных памятниках, со средневековыми и современными тюркскими языками проводится исследование способов формирования, истории развития, исторического состава слов, их формальных особенностей и звуковых соответствий, аналитических форм и значений, а также описание лексико-семантических групп.

В лингвистической науке широко известна точка зрения согласно которой, грамматическое значение вспомогательных слов преобладает над их лексическим значением и именно это основное качество отличает их от других частей речи. Подобные группы лексем, которые служат для выражения грамматических значений и способов, были основаны как отдельная категория слов в языке древнетюркских рунических письменных памятников, общих для всех тюркских языков. Наряду с этим в состав вспомогательных слов вошли лексемы, проникшие в последующие эпохи из других языков в готовом виде. Значит, согласно новому подходу изучения вспомогательных слов, одни из них формировались в процессе *лексикализации*, другие – посредством *грамматикализации*. В целом существующие точки зрения относительно изучения природы вспомогательных слов в тюркских языках выражают противоположные, контрастные взгляды. Однако, опираясь на исследования некоторых ученых-тюркологов известной советской эпохи, были выдвинуты научные гипотезы и предпосылки, связанные с различными функциями, выполняемыми группой служебных

* Таразский инновационно-гуманитарный университет, профессор кафедры «Филология», доктор филологических наук

слов, что позволяет осознавать их лексико-грамматическую семантику как значение, обладающее новым качеством с присущими ему вспомогательными функциями.

Исследователи-лингвисты осознают, что история формирования и развития каждого современного тюркского языка представляет собой сложный эволюционный процесс, связанный с ключевыми историческими событиями, отраженными в письменных источниках. Письменные материалы увековечили историческое прошлое народа и являются летописью истории языка. Например, архетипы большинства служебных слов современного казахского языка встречаются в языке Орхон-Енисейских письменных памятников [1-6]. Это свидетельствует о том, что родной язык казаха, родившись вместе с ним, растет и развивается вместе с народом. Чем больше в процессе исследования расширяется историко-познавательное поле некоторых служебных слов, употребляемых в казахском языке, тем больше решаются давние сложные или неясные, противоречивые проблемы, в результате этого слова, освоившись, проникают в языковую систему. Несомненно, лексико-грамматические характеристики служебных слов, которые стали формироваться как отдельная категория в языке древнетюркских рунических письменных памятников, необходимо соотнести с теоретическими основами на уровне развития современного казахского языкознания, а также углубить их принципиальное значение и кумулятивное свойство. Например, я проследил различия в составе служебных слов в двух этапах их эволюционного развития. В современном казахском языке мы употребляем в своей речи свыше 30-ти *вспомогательных глаголов* и около 50-ти *вспомогательных имен*, около 100 *служебных слов* (если не учитывать варианты формы), свыше 40 *модальных слов* (если не считать виды других сочетаний), *усилительные наречия*, а также *нумеративные* и различные вспомогательные слова, каждый из которых составляет около 30 слов. Между тем в древнетюркском языке было 17 вспомогательных глаголов, свыше 19 вспомогательных имен и модальных слов, а также свыше 20 служебных слов.

Каждый из служебных слов выполняет двойственные функции в период осуществления процесса их перехода. Например, служебные слова могут выполнять вокативные и вспомогательные функции до определенного времени. Известно, что в связи с контекстом они могут выполнять функцию и других частей речи. В тюркологии степень формирования служебных слов может быть различной. Значит, если одна часть ученых считает, что вспомогательные имена – это самостоятельная отдельная категория, другие причисляют их разряду послелогов. Однако с семантической стороны вспомогательные имена намного выше, чем служебные слова. В том случае, если они переходят на степень выражения понятий о внешней, внутренней стороне определенного предмета, предметного явления, времени, периода и события, то, только сочетаясь с основными словами, входят в структуру сложных членов предложения. И при этом их называют словами, целиком не отдалившихся от своей первоначальной лексической семантики, поскольку они в некоторых случаях могут употребляться в функции самостоятельного члена и к вспомогательным именам присоединяются аффиксы множественного числа, падежные, личные и притяжательные окончания. В целом, наш современный литературный язык был сформирован в результате длительного динамического развития и языкового интерференционного (или монодиафонического) влияния. По мнению А. Нурмаганбетова, «в зависимости от периода развития общества значение слова также развивается под влиянием общественных изменений. Согласно принципам, установившимся еще с древнейших времен, основное измерение языка, его основная категория – это слово, а история языка – это история слов, которая формирует ее» [7, С. 3]. Значит, историю вспомогательных имен необходимо начинать с первоначально образованных слов. В Орхон-Енисейских письменных памятниках количество вспомогательных имен немного и они не характеризуются активностью с точки зрения частотности их употребления. Однако они стали активно употребляться в средневековых письменных памятниках. В казахском языкознании обозначение имен, которые относятся то к разряду наречий, то к служебным словам, «вспомогательными именами», и их отдельное изучение берет свое начало с трудов А. Исакова [8, С. 36]. Обозначение вспомогательных имен связывает с термином Н.К. Дмитриева «служебные слова» [9, С. 144]. Таким образом, начиная с 1950 года вспомогательные имена начали выделяться как самостоятельный раздел и отдельный объект исследования. Впоследствии вспомогательные слова подверглись специальному исследованию в трудах В.А. Исенгалиевой, М.Оразова, Р. Досжана, В.М. Насилова, А.М. Самойловича и др. ученых.

В тюркологии теоретические основы модальных категорий были сформированы в результате исследований русского языкознания, в котором модальные слова как самостоятельная часть речи начали рассматриваться с середины XIX века. На протяжении XIX-XX вв. в классификации слов русской грамматики в основном выделяли 4 разных направления. Если рассматривать в обобщенном виде, то модальные слова были специально исследованы в сопоставлении немецким, английским,

русским языками. В казахском языкознании наиболее изученным является аспект, согласно которому модальное значение выражает целевое направление выражения мысли (уверенность, вопрос, сомнение, приказ либо личное отношение говорящего к выражаемой мысли). Среди казахских ученых можно назвать имена Е. Жанпеисова, С. Исаева, Т. Сайрамбаева, О. Толегенова, Г. Медетова, М. Зайнуллина, К. Мамадилова, С. Кулманова и др. Например, в исследованиях С. Кулманова рассматривается историография вопроса, согласно которому понятие модальности берет свое начало с формально-логического учения Аристотеля о видах «модальности рассуждения», а также приводятся сведения о том, что не бывает предложений без выражения модальных значений, эксплицитно предложение состоит из двух частей, впервые в языкознании термин модальности ввел В. Виноградов, а также другая информация об объекте исследования. В тюркских языках проблема модальных слов как части вспомогательных слов до сих пор не имеет общей классификации. Однако, опираясь на труды вышеуказанных ученых, нами были рассмотрены формы, способы применения и модальность служебных слов в древнем и средневековом тюркском языках в сопоставлении с современными тюркскими языками. Среди вспомогательных слов лишь служебные слова были рассмотрены с исторической точки зрения. Точнее говоря, формирование, факторы развития, исторический состав и лексико-грамматические значения, научная этимология служебных слов, а также переход в служебные слова слов из других частей речи и их синтаксические свойства в языке древнетюркских рунических письменных памятников подверглись непосредственному сопоставлению с казахским языком и были оценены с лингвистической позиции. В поле зрения современной тюркологии находятся вопросы употребления и языкового своеобразия служебных слов в языке средневековых письменных памятников, виды сочетаемости форм и синонимические ряды в древнетюркском языке, сопоставляясь с тюркско-казахским языком, были изучены формальные сходства и различия.

В языке древнетюркских рунических письменных памятников употреблялись все группы служебных слов (вспомогательные имена, вспомогательные глаголы, союзные и модальные слова). Сопоставление способов формирования и истории развития служебных слов, а также их форм, лексико-грамматических значений и аналитических формантов в сочетаниях в среднетюркских и современных тюркских языках было достигнуто в результате комплексного исследования. Наряду с этим был осуществлен статистический анализ употребления служебных слов в текстах письменных памятников с целью выявления частотности их употребления. И служебные слова были классифицированы по семантическому, морфологическому и синтаксическому признакам согласно принципу классификации всех слов. Среди этих трех признаков именно семантический признак по отношению к служебным словам не находит полного решения о каком бы языке не шла речь. Несмотря на то, превалирует мнение о том, что они не имеют лексического значения, оно не стало устоявшейся точки зрения и этот вопрос до сих пор не нашел точного решения. Например, одни ученые придерживаются мнения о том, что в служебных словах реализуется и лексическое, и грамматическое значение. На наш взгляд, на существование таких двух противоположных позиций влияет различная степень служебных слов. Поэтому не следует опровергать то, что служебные слова вообще не имеют лексического значения, а рассматривать их как слова, полностью освоившие лексико-грамматическое значение. Об этом С. Аманжолов пишет: «Если рассматривать язык всего человечества или язык отдельного народа, выполняемые функции и пути развития одинаковые. Такое однообразие порождается в своей основе в результате постоянного взаимоотношения между народами и племенами. На всем земном шаре нет ни одного языка, не вступившего во взаимоотношение с другими языками. Язык всей вселенной и все народы как одна целая материя. Достижения каждого народа, определяемые их жизнедеятельностью, являются общими для всех» [10, С. 144]. Значит, как и любая материя, язык также образуется из различных структурно-семантических единиц, но является особым структурным образованием, имеющим определенную систему, которая ориентируется на общие цели. Это можно проиллюстрировать на примере формирования служебных слов как отдельной группы. Так, в результате грамматического развития самостоятельных слов в языке можно сделать вывод о том, что служебными словами называются слова, полностью или частично лишившиеся первоначального лексического значения, в позиции перед словами-обращениями или в сочетании с ними развивают лексико-грамматическое значение, связывают между собой слова и предложения, а также не могут самостоятельно быть членом предложения.

В целом, в тюркских языках концепция служебных слов появилась на основе принципа классификации частей речи. Они с семантической позиции считаются группами слов, имеющими лексические признаки, потому что и слова-обращения, и служебные слова с точки зрения морфологических изменений имеют общие черты, т.е. похожи друг на друга. А на основе лексико-семантических признаков значения слов разграничиваются друг от друга, именно по этой причине в

служебных словах семантический принцип играет главную роль. В тюркологии одна часть служебных слов (вспомогательные имена, вспомогательные глаголы, усилительные наречия) является одной составной частью части речи, то другая их часть (союзные и модальные слова) выступает как самостоятельная часть речи. Значит, с категориальной стороны они не могут быть одинаковыми. В работе рассматриваются и другие актуальные (словарный состав, общее наименование слов, имеющих самостоятельное значение, и сочетаемости служебных слов и др.) проблемы. В некоторых трудах категориальные основы, наименования и состав служебных слов рассматривается с различных позиций, а также если их виды, оказывающие влияние на корневую семантику слова, называть лексико-грамматической категорией, а другие виды, никаким образом не влияющие на их корневую семантику и придающие им дополнительное значение, назвать чисто грамматической категорией, то эти две группы слов могут служить основанием для определения концепции служебных слов. Например, история частей речи начавшись еще IV в. до н.э., продолжается и по настоящее время. И если классификация частей речи рассматривается еще с древних эпох, то до сих пор в различных языках еще не решен вопрос о разделении слов на части и определении основании их классификации. Известно, что основы нашего богатейшего литературного языка берет свое начало еще с языка древнетюркских рунических письменных памятников, написанных еще XVI столетий назад. В целом, если сравнивать с древнетюркской эпохой, то служебные слова были более употребительны в памятниках средних веков, что подтверждает их развитие. Несмотря на то, что письменные памятники проявляются в различных диалектных формах, природа служебных слов основана на концепции «единый тюркский народ». Однако под влиянием экстралингвистических и интралингвистических явлений в некоторых случаях наблюдается превалирование то огузских, то кыпчакских, то карлукских элементов. Поэтому сравнительно-сопоставительное изучение языкового своеобразия служебных слов, начиная с древних эпох до современного языка, является одной из актуальных проблем. Кроме того, выявление языковых сходств и различий, сложившихся на протяжении шестнадцати столетий, т.е. с момента появления письменных памятников и до настоящего времени, является насущной необходимостью для усвоения закономерностей развития древнего языка, что должно стать объектом специального изучения в казахском языкознании. Таким образом, некоторые служебные слова в современных тюркских языках реализуют свои функции посредством приема транспозиции, конверсии. Если рассматривать с точки зрения их происхождения, все служебные слова формировались на протяжении длительного времени, отделяясь от слов-обращений и расширяя свои лексико-грамматические значения и сферу своего применения. Поэтому, несмотря на то, что концепция служебных слов сложилась еще в древние эпохи, их категориальные особенности согласно доказанному фактическому материалу, начинают проявляться с древнетюркской эпохи.

Литература

1. *Аманжолов А.С.* История и теория древнетюркского письма. Алматы: Мектеп, 2003. 368 с
2. *Батманов И.А.* Язык енисейских памятников древнетюркской письменности. Фрунзе: Изд-во АН КиргССР, 1959. 216 с.
3. *Бернштам А.Н.* Социально-экономический строй орхоно-енисейских тюрков VI-VIII веков. М. - Л.: Изд-во АН СССР, 1946. 207 с.
4. *Кононов А.Н.* Грамматика языка тюркских рунических памятников (VII-IX вв.). Москва: Наука, 1980. 256 с.
5. *Кызласов И.Л.* Рунические письменности евразийских степей. Москва: Восточная литература, 1994. 346 с.
6. *Малов С.Е.* Памятники древнетюркской письменности. Москва: Изд-во АН СССР, 1951. 452 с.
7. *Нұрмаганбетов Ә.* Бес жүз бес сөз: сөз төркіні [Пятьсот пять слов: этимология слова]. Алматы : Рауан, 1994. 304 б.
8. *Ысқақов А.* Көмекші есім [Служебные имена] // Халық мұғалімі, 1948. № 9. 36-40 б.
9. *Дмитриев Н.К.* Служебные имена в турецком языке. Строй тюркских языков. Москва: Восточная литература, 1962. 606 с.
10. *Аманжолов С.* Қазақ тілі теориясының негіздері [Основы теории казахского языка]. Алматы: Ғылым, 2002. 368 б.

ПОНЯТИЕ ТЕНГРИ В ОРХОНО-ЕНИСЕЙСКИХ ИСТОЧНИКАХ И
ПАМЯТНИКЕ CODEX CUMANICUS

Concept of tengri in orkhono-ennisey sources and monument of codex cumanicus

The article presents a comparative analysis of the use of the concept of Tengri in ancient Turkic Orkhon-Yenisei written sources and a monument in the Kipchak language Codex Cumanicus. The analysis allowed to determine the ideological continuity of monuments and undoubted participation in the creation of Codex Cumanicus carriers of Turkic languages.

Key words: *the concept of Tengri, Orkhon-Yenisey written sources, Codex Cumanicus, contexts of use Tengri in Orkhon-Yenisey sources, the use of the word Tengri in the Codex Cumanicus, the Codex Cumanicus authorship.*

В последние 20-25 лет мы возвращаем насильно преданные забвению имена выдающихся ученых-тюркологов. Среди них такие имена, как: Джемал Коркмасов, Бекир Чобан-заде, Осман Акчокраклы, Ахмет Байтурсинов, Салман Мумтаз, Габдулла Амантаев и многие другие.

В мае этого года 125-летний юбилей одного из них – Бекира Чобан-заде. Сегодня мне хотелось бы отдать дань уважения этому великому человеку и выдающемуся тюркологу в связи с его интересом к памятнику тюркского мира – Codex Cumanicus.

Известно, что, окончив в 1918 году историко-филологический факультет Будапештского университета, Чобан-заде в мае 1919 года защитил диссертацию на тему «Кажущиеся сингармонические несоответствия в «Кодексе Куманикусе» и проблема артикуляционной основы в тюркских языках» [1]. Кроме этого, в своем фундаментальном научном труде «Научная грамматика крымскотатарского языка» («Къырымтатр тилининъ ильмий сарфы») Чобан-заде дает общие сведения о Codex Cumanicus как памятнике тюркской письменной культуры [2].

Codex Cumanicus изучается представителями нескольких гуманитарных дисциплин, философский подход позволяет выявить в нем те термины и понятия, которые включают его в общее тюркское культурно-понятийное пространство.

Это, прежде всего, такие понятия как «Тенгри» (Бог), «yarlyqamaq» (милость), «su», «yer», «ot», «yol», «bitik», «qan» и другие [3]. Видно, что это понятия мировоззренческого плана, т.е. глубинного пласта сознания и они составляют основу ментальности и меняются, конечно, очень медленно.

Особого внимания заслуживает понятие «Тенгри». Удивительным образом оно не менялось в тюркском философском словаре, начиная с V века (самые ранние орхоно-енисейские источники) и по XIII век (время написания Codex Cumanicus).

В орхоно-енисейских памятниках это понятие встречается почти во всех, где есть читаемый текст. Его можно прочесть в основных орхонских текстах (Культегин, Бильге Каган, Тунык-ук, Ел Етмиш Бильге каган), в енисейских текстах (Уюк-Туран, Уюк-Тарлак, Барык), а также в турфанском памятнике Iriq Bitig.

Анализ тюркских рунических источников позволяет сделать вывод о том, что понятие Тенгри употребляется, в основном, в пяти контекстах: онтологическом, когда Тенгри понимается как высшая сила; мировоззренческом, когда он обозначается как покровитель тюрков; политическом, как источник государственной власти вообще и власти каганов, в частности; прагматическом (инструментальном), как источник благодати, силы, разума, величия; религиозном, как божество, к которому направлены молитвы людей.

В памятнике Codex Cumanicus понятие Тенгри переведено как бог и употребляется кроме словаря и в других частях памятника.

Например, в загадках мы встречаем такое употребление этого понятия: «Тенридән түскән тоқмаçиқ – дөрт аяқли маймаçиқ» (Тәңірден түскен токмачик (токпак) – төрт аяқты маймачик (кішкентай аң); Спустившийся с неба колоточек – четырехногий зверенок) [4]. Употребление понятия Тенгри в загадке свидетельствует о его глубоком проникновении в тюркскую ментальность, даже в повседневное словоупотребление.

Здесь Тенгри употребляется как синоним неба, что было довольно распространено также в орхоно-енисейских источниках. В этой интерпретации Тенгри представлен, к примеру, в Bitig Таç

* Библиотека Первого Президента РК, ведущий научный сотрудник, доктор философских наук, профессор

Kültegin. В самых первых строках этого знаменитого памятника говорится: «Öze Kök Teñiri asıra yaýız Jer qılınraquda ekin ara kisi oýulı qılınmıs» (Үсті Көк Тәңірі асты нығыз Жер жаралғанда екі арада кісі ұлы жаралды; Когда наверху Голубое Небо Тенгри, а внизу плотная Земля зародились, между ними зародился сын человеческий) [5].

В то же время, в подобном употреблении (Teñridän), безусловно, есть и другая преемственность с орхоно-енисейскими памятниками. В одном из контекстов он употребляется именно в такой форме (Teñiriken, Teñiriteg), конечно, в Codex Cumanicus он получает более приземленное, более обыденное выражение.

В орхоно-енисейских же памятниках Teñiriken, Teñiriteg (Тәңірікен, Тәңірітек; Тенгрикен) означало произошедший от Тенгри, имеющий происхождение от Тенгри. Поскольку тюрки верили в особую свою связь с Тенгри, они через этот термин показывали конкретную близость к высшей силе. Это проявляется в двух смыслах: происхождение самих каганов и происхождение их власти, в целом политической власти.

Известно, что тюркские каганы вели свою родословную от самого Тенгри. Наиболее ярко это нашло проявление в памятнике Культегину, где говорится: «Teñiriteg Teñiride bolmuş Túrúk Bilge qaýan» (Тәңірітек Тәңіріде болған Түрік Білге қаған; Ведущий происхождение от Тенгри, бывший в Тенгри Тюркский Бильге каган) [5]. В самом памятнике Бильге кагану почти дословное повторение этой формулы с одним добавлением, которое разъясняет, что означает «Teñiride bolmuş» (бывший в Тенгри), - это означает «Teñiri yaratmıs» (порожденный Тенгри): «Teñiriteg Teñiri yaratmıs Túrúk Bilge qaýan» (Тәңірітек Тәңірі жаратқан Түрік Білге қаған; Ведущий происхождение от Тенгри, порожденный Тенгри Тюркский Бильге каган) [6].

Более всего в Codex Cumanicus понятие Тенгри употребляется, что неудивительно, учитывая специфику памятника, в религиозном смысле.

Так, «Фразы для исповеди» в Кодексе начинаются следующим образом: «Men Teñiriniñ işine osal boldum» (Мен Тәңірдiң ісіне осал болдым; Я стал нерадивым в делах Тенгри) [7]. А «Афоризм для проповеди» звучит следующим образом: «Eger toz-topraq quyaştan miñ miñ qurla yarıq bolsa edi, hanuz Teñiriniñ yarıqlıqına körä qaraıyü-dür» (Егер топ-топырақ қуяштан (күннен) мың мың құрлы жарық болса да, тағы Тәңірінің жарығына қарағанда қараңғы; Если даже самый прах в тысячу тысяч раз солнца светлее будет, и тогда в сравнении со светом Тенгри - это тьма) [7].

В подобном, религиозном контексте используются понятия «Beу Teñri» (Господь Бог) в тексте Покаянной молитвы, «bağçadan beуik Teñri» (Всевышний бог) в Евангельском чтении о поклонении пастухов младенцу Иисусу, «Ата Teñri» в гимне Ave, porta paradise и другие.

Интересно также в исконно тюркском мировоззренческом ключе написание имени Девы Марии как «Magia qatun», что вполне преемственно с древнетюркским текстом из Культегин: «... aqanıñ Elteris qaýanıñ ögüm Elbilge qatunıñ Teñiri tópesinte tutup júgürü kötürmıs erinç» (... әкем Елтерис қағанды, өгей (шешем) Елбилге қатынды Тәңір төбеге тұтып, жоғарыға көтерді; ... моего отца Елтерис қағана, мою мачеху Елбилге қатун они подняли вверх, на вершину...) [5].

Имеют несомненное происхождение в тюркском мировоззрении словосочетания «Teñriga yalbarsa», «yalbarıñız Teñrigä», встречающиеся в Молитве о скорейшем овладении языком паствы. В подобном контексте употребляется понятие Тенгри в тюркском памятнике Iriq Bitig.

Тюркское мировоззренческое происхождение имеет и тюркский текст 3 заповеди из Десяти Божьих Заповедей: «Teñiriniñ atıñ bile ant içmägil» (Тәңірдiң атымен ант ішпе; букв. Не пей клятву именем Тенгри) [7]. Именно для тюрков было характерно испить чашу с кровью при клятве.

Таким образом, сравнительный анализ древнетюркских письменных источников (орхоно-енисейских) и памятника на кыпчакском языке Codex Cumanicus показывает, что, во-первых, видна прямая и несомненная мировоззренческая и культурно-историческая преемственность их. Это заметно, прежде всего, в употреблении такого ключевого понятия тюркского мировоззрения, как Тенгри. Употребление только этого термина в тексте Кодекса, когда речь идет о боге, боге отце, госпде боге, всевышнем, свидетельствует о такой преемственности. Поскольку именно из орхоно-енисейских источников берет начало традиция использовать термин Тенгри для обозначения высшей силы, источника благодати, божества.

Во-вторых, можно с уверенностью утверждать, что в написании этого памятника (Codex Cumanicus), в составлении словаря, в переводе текстов молитв, гимнов, псалмов непосредственное участие принимал(ли) лица, знающие досконально кыпчакский язык, либо сами носители этого языка. Это следует из того факта, что особенности словоупотребления, связанные с понятием Тенгри, являются присущими именно тюркской ментальности.

Список использованной литературы

1. Урсу Д.П. Бекир Чобан-заде. Жизнь. Судьба. Эпоха. Симферополь: Крымучпедгиз, 2004. – 276 с.
2. Чобан-заде Б. Научная грамматика крымскотатарского языка (Къырымтатар ильмий сарфы). – Симферополь, 2003. – 240 с.
3. Peter V. Golden The Codex Cumanicus // <http://www.elbrusoid.org/articles/karachay-balkar-lang/460577/>
4. «Асыл мұра» түркі антологиясы. – Астана: Сарыарқа, 2012. – 568 б.
5. Bitig.org / Орхонские письменные памятники. Письменный памятник Kültegin, I и III сторона
6. Bitig.org / Орхонские письменные памятники. Письменный памятник Bilge Qaγan, I сторона
7. Codex Cumanicus. – Астана: Сарыарқа, 2016. – 240 б.

ДУРДОНА ЛУТФУЛЛАЕВА, НИГОРА ЭРКИНОВА*
Узбекистан, Ташкент

МЕХАНИЗМЫ ОБРАЗОВАНИЯ ЛЕКСИЧЕСКИХ АССОЦИАЦИЙ

Ключевые слова: лексические ассоциации, синонимы, антонимы, паронимы, слова одного гнезда, вербальные ассоциации, факторы, механизмы, национально-культурные признаки, семантическая связь.

In given clause the lexical associations, mechanisms of their occurrence in language are investigated. The opinions of the scientists on the given problem are resulted. The factors working on education of verbal associations are defined (determined). The linguistic factors, formation lexical associations in the Uzbek language revealed by results of associative experience are given. The scientific ideas, reason are proved by real examples, associative pairs, which exist in the Uzbek language.

Key words: lexical associations, synonyms, antonyms, paronyms, words of one jack, verbal associations, factors, mechanisms, nation-cultural attributes, semantic communication (connection).

Внешний мир в сознании человека отражается в воплощении событий, связанных между собой, и поэтому ассоциативно напоминают друг друга. С этой точки зрения, естественно выражение в языке ассоциативных связей, отраженных в сознании. Ассоциативная связь разных событий, отраженная в сознании и в языке воссоздаёт ассоциативную связь единиц напоминающих друг друга. Например, для роста *растения* необходимы земля, вода и пр. Связь растения с землей, водой и прочими служит причиной вспоминания в памяти человека лексем *тупроқ, сув (земля, вода)* через лексему *ўсимлик (растение)*. А также, растение в сознании человека признаком зелень создает смысловой образ. Поэтому лексема *ўсимлик (растение)* открывает дорогу ассоциациям *яшил, яшиллик (зеленый, зелень)*. Вход в соотношение языковых единиц между собой в зависимости с психологическим воображением человека считается *ассоциативным соотношением*. Такое ассоциативное соотношение в языкознании выражается термином «вербальная ассоциация» [Ермолова, 2009. 137].

Вербальные ассоциации возникают на основе психологического воображения человека о действительности, и поэтому у каждого обладателя языка формируются по-разному. Спектр ассоциаций зависит от объёма лексических единиц в речи (богатства речи) обладателя языка. Спектр площади ассоциаций, его состав бывает разным у детей, взрослых, женщин, мужчин, у людей разной профессии.

Ассоциативные единицы различаются и у представителей разных наций. А.А.Залевская отметила то, что к стимулу слову *хлеб* русские дали ответную реакцию словом *соль*, французы *вино*, немцы и американцы *масло*, узбеки *чай* [Залевская, 1979. 84]. Этот случай означает, что в вербальных ассоциациях отражаются национально-культурные взгляды. Вербальные ассоциации различаются и по социальным признакам. Лексема *пахта* (хлопок, вата) дехканину напоминает *хлопковое поле*, а медику *комнату (кабинет) медицинской процедуры*.

Еще одно из свойств вербальных ассоциаций, они открывают путь к созданию разных речевых составов. Иначе говоря, единицы ассоциативно связанные между собой с семантической стороны (лексические, синтаксические единицы) выполняют функцию опорной единицы для любого речевого состава. Например, лексема *супурмоқ (подметать)* в памяти узбекского народа олицетворяет ряд таких лексем как: *уй (дом), кўча (улица), супурги (веник), келин (невеста), қиз (девочка)*. С участием этих лексем в речи можно создать разные фразы как «*Келин уйни супурди*» (*Невестка подмела дом*), «*Қиз кўчани супурди*» (*Девочка подмела улицу*).

* 1. Университет узбекского языка и литературы имени Алишера Навои, профессор, доктор филологических наук;
2. Преподаватель, Школа № 27, г. Ташкент

Какие факторы действуют на возникновение вербальных ассоциаций в языке? Любая лексическая единица, несмотря на свою грамматическую форму или значение, в зависимости от разных факторов, в памяти человека воссоздаёт определенные лексические единицы или единицы других пластов, ассоциативно связывается с ними.

Образование в языке вербальных ассоциаций языковеды связывают с разными факторами. По мнению Л.Э.Кузнецовы, возникновению ассоциаций действуют следующие факторы: 1) лингвистический фактор (определенные свойства стимул слова); 2) прагматический фактор (влияние проверяемого «лица»). Также учёная Л.Э.Кузнецовы предлагает добавить к этому ряду фактор условия и обстановки проведения опыта [Кузнецова, 2005 // <http://31f.ru/dissertation/page>].

По нашему мнению, факторы *влияние проверяемого «лица»* и *условия и обстановки проведения опыта* по сущности приемлемо соединить в экстралингвистический фактор. Если отнестись к проблеме с этой точки зрения, факторы, влияющие на возникновение ассоциативных пар можно изучать, разделив их на лингвистические и экстралингвистические факторы.

С точки зрения возникновения вербальные ассоциации, в частности лексические ассоциации в языке можно изучать в связи с лингвистическими и экстралингвистическими факторами.

На основе результатов проведенного ассоциативного опыта определено, что в узбекском языке лексические ассоциации возникают в связи со следующими лингвистическими факторами: 1. Семантическая связь лексем между собой. 2. Общность в формировании лексем. 3. Гармоничность (созвучность) лексем в произношение. 4. Совместность национально-культурных признаков лексем. 5. Близость лексем по социальному признаку. 6. Связь лексем по гендерному признаку.

Известно, что лексические единицы в памяти человека запечатлеются не только формальным выражением – материальной оболочкой, но и целостно, со всеми признаками, постигаемыми обладателем языка, как семантические, стилистические – функциональные, прагматические, интонационные. Когда семантический смысл превосходит среди данных признаков, образуются ассоциативные единицы, которые между собой находятся в отношениях как близость по смыслу, связанность, противоречие. В том числе, семантическая связь синонимичных лексических единиц служит причиной напоминания их друг друга в сознании человека. Например, ассоциативные пары как *афт – башара* (*рожа - физиономия*), *хусн – чирой* (*красота - милость*) образуются на основе синонимии. В данном случае необходимо иметь в виду ещё то, что общее прагматическое значение присущее лексеме и её ассоциации тоже приводит к напоминанию друг друга ассоциативных пар. Поэтому когда слышатся или читается лексема *афт*, в первую очередь в сознании представляется именно лексема *башара* (или *турқ* (*рожа*)), которая отражает отношении отрицательной оценки.

Ассоциативная связь лексических единиц, которые находятся в отношении антонимии, тоже основывается на семантическую связанность. Как известно, любое противоречие предполагает противопоставленные друг к другу противоположные члены. Связь между собой этих противоположных членов путем противопоставления служит причиной их напоминания друг друга. Эта ситуация показывает, что, противоположные лексемы по семантики тоже образуют лексические ассоциации в языке. Например, лексема *катта* (*большой*) в сознании человека олицетворяет лексему *кичик* (*маленький*), а лексема *яхши* (*хороший*) в свою очередь лексему *ёмон* (*плохой*).

Еще один вид лексических ассоциаций, основанный на семантической связи, образуется посредством лексем одного гнезда (*уйдош лексемалар*). Так как лексемы, соотносящиеся одному гнезду, обозначают понятия близкие друг другу по семантике и поэтому в сознании человека воплощают ассоциации напоминающие друг-друга. Например, лексема *қалпоқ* (*калпак, шапка*) в сознании человека образует ассоциацию *дўпти* (*тубетейка*), а лексема *ботинка* напоминает лексему *туфли*.

В узбекском языке ассоциации *капалак – ҳашарот* (*бабочка - насекомое*), *ўрик – дарахт* (*абрикос-дерево*) возникают на основе родовидового отношения между лексемами, а пары *эшик – уй* (*дверь – дом*), *бармоқ – қўл* (*палец - рука*) образуются на основе отношения целого и части. В формировании подобных вербальных ассоциаций тоже большое значение имеет семантическая связь лексем.

В лексическом значении некоторых лексем воплощаются семантические ассоциации. Например, лексема *ашула* (*песня*) в сознании человека напоминает лексемы *қўшиқ* (*песня*), *қўшиқчи* (*певец*), *хонанда* (*певец*), *куй* (*мелодия*), *ижро* (*исполнение*). Фиксирование этих лексем и в лексическом значении лексемы *ашула* (*песня*) показывает, что, и на основе лексического значения лексической единицы создаются семантические ассоциации. Данные мнения можно обосновать толкованием слова *ашула*, данном в словаре “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”: «*Якка хонанда, гуруҳ ёки хор ижро этадиган, куй басталанган (куйга солинган) асар ва унинг ижроси; қўшиқ*» [Ўзбек тилининг изоҳли луғати, 2006. 123] (*Произведение, исполняемое одним певцом, группой или хором, переложенный в музыку и его исполнение; песня*).

1. Общность в образовании лексем тоже создают ассоциации. Например, лексема *туз* (соль) образует ассоциативную связь с лексемами *тузли* (солёный), *тузсиз* (несолёный), *тузла* (засали). Отношения между лексемой и её производными образуют парадигматические ассоциации.

В отношениях паронимических пар, которые означают разные значения, но созвучные в произношении, которые осознаются человеком как единицы близкие по семантике, тоже наблюдается ассоциативная связь. Например: *адресант* – *адресат*, *дипломант* – *дипломат* и пр. По мнению Е.А.Конева, паронимы как языковые единицы характеризуются как лексемы с близким субъективным значением, такая близость приводит к смешиванию их в сознании индивида. Во многих случаях в речевой ситуации паронимы, употребленные в одном контексте, осознаются индивидом как лексемы одинакового значения, которые могут применяться вместо друг друга [Конева, 2010. 11]. Осознание паронимов обладателем языка как семантически близкие единицы служит причиной их ассоциативной связи в памяти человека.

2. В семантике лексических единиц выражаются признаки культуры, свойственные всему человечеству и определенному этносу. Например, лексемы *қурбонлик*, *келинсалом*, *ҳайит*, *чопон*, *дўппи*, *рўмол* кроме денотативного значения содержат в себе сведения о свойственности обычай и одежд культуре узбекского народа, которые они выражают. Национально-культурные признаки, свойственные таким единицам, приводит к их определенному группированию в сознании человека. Поэтому слово *дўппи* в сознании личности узбекской нации воображает слово *узбек*, а в сознании личности казахской нации образует ассоциативную связь со словом *казах*. Но в сознании человека русской нации это слово воображает слова *ўзбек*, *қозоқ*, *қирғиз*, *татар*, *тожик* (одно из слов или все), только тогда, когда он имеет некоторое знание о том, что *дўппи* является национальным головным убором. Этот случай показывает, что, некоторые лексемы образуют ассоциации на основе национально-культурных признаков.

Некоторые лексемы явно не выражают национально-культурные признаки, но в сознании некоторых людей они воображаются как национально-культурные ассоциации. Например, лексема *пахта* в памяти нации, которая выращивает этот сырьевой ресурс, очевидно припоминает лексические единицы, как: *дала*, *эгат*, *қўсақ*, *этак*, *терим*, *пахта терши машинаси*, *пахта уюми*, *хирмон*... Но естественно, то что, у человека – обладателя языка, который не был на хлопковом поле, который не имеет сведения о сборе хлопка, очень ограниченные, простые ассоциации относительно лексеме *пахта*.

3. Лексические единицы, свойственные определенным социальным группам, диалектальные применения в языке носят в себе сведения о профессии, занятии, социальном положении обладателей языка. Напоминанию друг друга в памяти человека таких лексем служит их близость по социальному признаку. Например, лексема *фермер* напоминает лексеме *деҳқон* (*деҳканин*), лексема *шифокор* (*врач*) лексеме *ҳамишира* (*медсестра*). Единицы этого вида образуют ассоциации по выражению владельцев профессии, занятия, которые друг с другом находятся в постоянных отношениях.

4. Лексические единицы с гендерными (пол) маркерами воображают лексические единицы с такими признаками. Например, лексема *йигит* (*парень*) в памяти обладателей языка восстанавливает лексеме *қиз* (*девушка*) или лексема *эр* (*муж*) одновременно лексеме *хотин* (*жена*), а лексема *эркак* (*мужчина*) лексеме *аёл* (*женщина*). Эта ситуация показывает что, лексические единицы в памяти человека соединяются в группы не только по семантическому признаку, но и по гендерным свойствам. Речевые конструкции, которые часто используется в речи, как «*Эр – оила бошлиғи*» (*Муж – глава семьи*), «*Аёл – уй бекаси*» (*Жена – домохозяйка*) возникают как ассоциации лексем *эр*, *аёл*.

Итак, функцию ассоциативных единиц в языке часто выполняют синонимы, антонимы, паронимы, слова одного гнезда, лексемы образованные с одного корня, лексические единицы созвучные в произношении, лексемы, общие по культурным, социальным признакам. Но кроме этого, можно наблюдать что, в функции ассоциативных единиц могут участвовать и паремии, фразеологизмы, метафорические единицы.

Список использованной литературы

1. Ермолова М.В. Ассоциативные семантические модели выражения запрета в немецком языке (на материале пословиц и поговорок) // Известия Российского гос. пед. ун-та имени А.И.Герцена. 2009. - №106. – С.137.
2. Залевская А.А. Межъязыковые сопоставления в психолингвистике: Учебное пособие. - Калинин: КГУ, 1979. - 84 с.
3. Кузнецова Л.Э. ЛЮБОВЬ как лингвокультурный эмоциональный концепт: ассоциативный и гендерный аспекты: Дисс. ... канд. филол. нук. – Краснодар, 2005 // <http://31f.ru/dissertation/page>
4. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Биринчи жилд. А-Д. – Тошкент: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2006. – Б. 123.

5. Конева Е.А. Специфика функционирования паронимов в ментальном лексиконе (экспериментальное исследование): Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. - Курск, 2010. – С.11.
6. Кузнецова И.Н. Теория лексической интерференции: Автореф. дисс. ... д-ра филол. наук. – М., 1998 // cheloveknauka.com

КАЙЫРБЕК КЕМЕНГЕР*

Казахстан, Астана

ИССЫКСКАЯ НАДПИСЬ: ВАРИАНТЫ ПРОЧТЕНИЯ И ПРОБЛЕМА ЭТНИЧЕСКОЙ ПРИНАДЛЕЖНОСТИ САКОВ

In modern times, Turkology is actively developing. Especially there is a natural interest in science in the Turkic countries. The article studies data on the Saka inscription from the Issyk Mound. Lists the options for reading the letter. The issues of ethnicity of the Saka tribes living on the territory of modern Kazakhstan and Central Asia are touched upon.

Key words: *Turkology, the Issyk inscription, the Issyk silver cup, the Saka letter, the ethnicity of the Saks.*

Наука тюркология в современное время активно развивается. Сегодня она исследованиями уходит вертикально вглубь веков, пытаясь найти этнолингвистическую, антропологическую связь с древними народами, населявшими территорию проживания современных тюрков. Во-вторых, происходит горизонтальное расширение географии охвата ее области. Имеются интересные работы, доказывающие родственную связь тюрков не только с народами, принадлежащими алтайской языковой семье, но и с американскими индейцами. К примеру, доктор филологических наук, известный казахский тюрколог А.Ахметов исследуя данную гипотезу, приходит к интересным заключениям [1]. В-третьих, тюркология в наше время перешла за область чисто филологической дисциплины, как это традиционно представлялось раньше. Ученым стало ясно, что если богатое материальное и духовное наследие тюрков будет изучаться с применением лишь филологических, порой только лингвистических методов, добиться поставленных объективных задач будет сложно. В этом случае, многие белые пятна в истории тюрков останутся также нераскрытыми.

Истоки происхождения тюрков, вопросы тюркского прояснения, проблема этнолингвистического родства саксов и тюрков заставляют задуматься не только специалистов, занимающихся данным вопросом профессионально, но и равнодушных образованных людей, кто относит себя генеологически к тюркскому этносу. Изучая богатую материальную, духовную культуру тюрков, исследуя ее истоки, содержание, связь с современностью, мы приходим к выводу, что тюрки занимали достойное место в общечеловеческой цивилизации. После появления независимых тюркских государств, интерес к изучению в них тюркских корней, богатого наследия предков не уменьшился, порой естественным образом увеличился. Многие неясные, где-то искаженные факты в науке начали находить объективную оценку.

Факт доказательства собственной письменности у сакских племен, проживавших в V-IV веках д.н.э. на территории современного Казахстана, Центральной Азии, их связи с древнетюркскими рунами, позволяет видеть у саксов тюркские начала. Также в этом случае мы можем подтвердить наличие государственного образования в их обществе. Археолог К.Акишев, открывший миру Исыкский курган, делает в этом плане следующее заключение: «Таким образом, процессы возникновения государства и письма были тесно взаимосвязаны. Вероятно, письменность появляется через какой-то непродолжительный период после зарождения и функционирования государства. Поэтому теоретически вполне правилен вывод по принципу взаимовстречаемости: государство, письмо, т.е. при доказанном факте известности письма о существовании государства, при доказательстве государственного устройства общества о бытовании алфавитной письменности» [2, с. 73].

Со времени открытия уникального исыкского кургана были сделаны несколько вариантов прочтения надписи на серебряной чашечке, найденной вместе с золотым человеком. Среди них науке популярна версия выдающегося казахского тюрколога Алтая Аманжолова, который расшифровал и множество других древних надписей. Текст прочтения А.Аманжолова следующий: «Старший брат, тебе (этот) очаг! // Чужой, опустишь на колени! [Да будет] у поколения пища!» [3, с. 223].

* Кандидат филологических наук, асс. профессор

Имеются также варианты прочтения Т.Махмудова, О.Сулейменова, М.Эргина, С.Дикера, Ф.Агасы оглу Джалилова, Н.Рахмонова, К.Миршанова, Э.Алили, Я.Харматта, З.Гасанова и др. Приблизительный смысловой перевод Э.Алили отличается от варианта А.Аманжолова: «Сак, поклянись именем своего народа! Клятвенно данное слово возносит голос хвалы и славу эрена на небеса» [4].

В статье Османлы Исмихан Магаммада «Сакско-прототюркская руноподобная надпись на серебрянной чаше из иссыкского кургана Казахстана. Сообщение I.», опубликованном в Вестнике Национальной академии наук Республики Казахстан, вариант прочтения А.Аманжолова практический сохраняется. Там предлагается лишь собственная транслитерация и чтение первой строки [5].

Азербайджанский ученый З.Гасанов в исследовании «Иссыкская посвятельная надпись» отмечает следующую проблему при прочтении текста: «Все эти переводы резко отличаются друг от друга. В частности, существуют разногласия по следующим вопросам:

1) Где должна находиться прямоугольная идеограмма при чтении – слева от текста или справа (то есть, как смотреть на надпись при чтении – так, как её опубликовал К.А.Акишев, или же перевернуть её наоборот);

2) Направление надписи (читать справа налево или слева направо);

3) Предполагаемое количество букв в письме (за счёт добавления предполагаемых гласных между знаками письма исследователи увеличивают количество букв);

4) Фонематика знаков (озвучивание) письма» [6].

В варианте прочтения З.Гасанова, как и А.Аманжолова можем увидеть этническую принадлежность народов, населявших современную территорию Казахстана, Центральной Азии с тюрками. Это опровергает факт только ираноязычного происхождения скифо-сакских племен и народов, живших до нашей эры на этих землях. Для расшифровки письма ученый использовал несколько методов, в том числе исторический, хронологический, сравнительный, сопоставительный, лингвистический, антропологический, фольклорный и др. И что убедительно, все эти попытки логический друг друга дополняют, показывая в конце результат, завершённый смысловой текст. Вариант прочтения: «Четырех углов (сторон света) племени Сынглы воспевают. // Три сотни оплакивающих клятву пьют (клянутся)» [6].

Вывод, сделанный из расшифровки письма ученым, заключается в следующем. Современные тюрки, проживающие в Казахстане, Центральной Азии, являются автохтонными представителями родных территорий. Они ни откуда не пришли на свои земли, проживают на родной земле, по крайней мере, с сакских времен. У сакских племен была развитая культура, доказывающее наличие собственного письма. Это письмо развивалось, использовалось в последующие века. Между Иссыкским, Орхон-Енисейским, Таласскими письмами есть прямая связь. Все эти письмена принадлежали одному этносу, только в разные временные отрезки.

З.Гасанов отмечает версию стихотворной формы написания Иссыкской надписи. Действительно, казахские героические, лирические, исторические эпосы передавались из поколения в поколение 7-8 сложной стихотворной формой «жыр» или «йыр». Вплоть до XIX века многие представители казахской литературы использовали данную форму стихосложения, как основную. Эта форма и сейчас широко используется в казахской литературе. Особенно ее часто употребляют современные казахские поэты-импровизаторы. По данной форме удобно запомнить объемное произведение, передать ее смысл, используя определенный мотив.

До сих пор в научной среде господствовало мнение, что сакские племена, проживавшие на территории Казахстана, Центральной Азии были ираноязычные. З.Гасанов опровергает данную гипотезу, меняет представление ученых и общественности на понятие «ираноязычный народ саков». В этом мы сможем убедиться, внимательно прочитав работу «Чтение Иссыкской надписи».

После того как был найден Д.Г.Мессершмидом в 1721 году в долине хакасской речки Уйбат первое древнетюркское руническое письмо, научный мир был охвачен поиском расшифровки нового письма. В то время раскрытая загадка письма позволяла морально быть хозяевами определенным этносам на данных землях. Датский ученый В.Томсен спустя 172 года, к концу XIX века раскрыл тайну тюркских рунических надписей. До того как была сделана расшифровка, исследователи предполагали разные версии прочтения, и самое важное – были удивительные предложения этнического происхождения авторов надписей. Только открытие В.Томсена поставило точку в спорном вопросе, и больше никто не сомневался, что записи были сделаны древними тюрками.

Со времени обнаружения иссыкской серебрянной чашечки прошло почти пятьдесят лет. Однако до сих пор не утихают споры об этнической принадлежности автора письма и золотого воина. Версия З.Гасанова, как и сделанное ранее А.Аманжолова указывает на тюркскую составляющую в письме.

Также мы убеждаемся, что серебрянная чашечка не была привезена на территорию современного Семиречья Казахстана из других земель, а является материальным достоянием самих саков.

Вариант прочтения иссыкской надписи З.Гасановым безусловно требует тщательного изучения специалистами. Но одно радует, что талантливый и пытливый исследователь, написавший фундаментальную работу о царских скифах [7], является представителем тюркского этноса. Он пытается восстановить справедливость, раскрыв тайну послания потомкам.

Со времени публикации известного востоковеда В.Григорьева «О скивском народе саках» прошло почти полтора века. Однако его отдельные тезисы до сих пор позволяют некоторым исследователям делать очень резкие выводы по отношению этнической принадлежности саков. Сегодня мы должны признать, что вопрос, поставленный В.Григорьевым звучит очень смело: «По всем соображениям лингвистическим, географическим и историческим, Германцы и Славяне были последними из арийских колен, оставивших Среднюю Азию на пути в Европу; следовательно, в арийских племенах, сидевших около VI-века до Р. Х. по Яксарту, можем мы признавать лишь Германцев и Славян. К которому из этих двух племен принадлежали Саки? Мы полагаем, что скорее к Славянам... И это ни сколько не новость. Славянами были Саки, как по Ф.Г.Бергману, так по Маннерту и Линднеру, признающим всех Скифов за проотцов нынешних славянских народов» [8, с. 33].

Уникальная иссыкская надпись была найдена современными тюрками и детально расшифровывается ими же. Это выявляет истинную связь между поколениями, показывает современное возрождение тюркского этноса. В дальнейшем мы надеемся обнаружить новые надписи сакского периода, подтверждающие правильность выводов наших коллег. Тогда отпадет сомнение об этнической принадлежности саков, проживавших на землях современного Казахстана и Центральной Азии. Мы рады быть свидетелями исторических событий, которые непременно изменят представление научной общественности на возрождающуюся тюркологию. Неразрывная связь между поколениями позволит тюркам объективно претендовать на богатое материальное, духовное наследие тюркского этноса.

Список использованной литературы

1. Ахметов А.К. Код Евразии. На пороге пятой цивилизации. – Астана: Деловой мир Астана, 2011. – 268 с.
2. Акишев К.А. Древние и средневековые государства на территории Казахстана (этюды исследования). – Алматы, 2013. – 192 с.
3. Аманжолов А.С. История и теория древнетюркского письма. – Второе издание, исправленное и дополненное / А.С.Аманжолов. – Алматы: Мектеп, 2010. – 368 с.
4. Эльшад Алили. Иссыкская надпись 2600-летней давности. Две строки сакского письма, изменивших взгляд на историю тюрков. Историко-аналитический портал EREVANGALA500: <https://erevangala500.com/news/104.html>.
5. Османлы Исмихан Магаммад «Сакско-прототюркская руноподобная надпись на серебрянной чаше из иссыкского кургана Казахстана. Сообщение I.» // Вестнике Национальной академии наук Республики Казахстан. № 6. 2014, сс. 149-156.
6. З.Г.Гасанов. Иссыкская посвятельная надпись. Эпиграфика Востока. – М.: Институт востоковедения РАН, 2015. – Выпуск 31. – 352 с. (Сс. 34-59).
7. Заур Гасанов. Царские скифы. Этноязыковая идентификация «царских скифов» и древних огузов. Liberty publishing house. New York. 2002. – 486 с.
8. Евразийский народ САКИ. – Алматы: Болашак балапандары, 2006. – 248 с.

ŞƏBNƏM HƏSƏNLİ-QƏRİBOVA*

Azərbaycan, Bakı

XIV-XVI ƏSRLƏRDƏ TÜRKƏ YAZILMIŞ İLK QRAMMATİKA ƏSƏRLƏRİ

Açar sözlər: *elmi üslub, isim, əvəzlik, söz birləşmələri, Muyəssirətul-ülum, Ed-dürretül-mudiyye fil-lügati' t-turkiyye*

In XIV-XVI centuries the first grammar works in the Turkish language

One of the distinguished styles in terms of functionality of literary language is scientific style. Formulation of scientific style occurs in the highest stage of evolution of literary language. The works written in Turkic languages in the XIV-XVI centuries and the facts accentuated in the article prove us that the history of Turkish scientific style began in the XIV century. Studying of scientific language of XIV-XVI

* AMEA-nın İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu Türk dilləri şöbəsinin aparıcı elmi işçisi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

centuries is one of the key criteria in terms of investigating literary language of that time more broadly. The copyright works like “Ed-durretul mudiyye fil-lugatit-turkiyye” by Ishak bin Murad and “Muessiretul-ulum” by Berqamali Kadri encapsulate the main dignities of scientific style and grammatical peculiarities of that time. “Muessiretul-ulum” which written in the XVI century, is significantly attractive because of being the first grammatical work in Ottoman language. Grammatical information and vocabulary composition encapsulated in the work are significant sources for those who study language features of that time.

Keywords: scientific style, nouns, pronouns, word combinations, Muessiretul-ulum, Ed-dürretül-mudiyye fil-lügati’ t-turkiyye

Şərqdə türk dilinin XIII əsrdən hakim mövqə qazanması artıq bu dövrdən Yaxın Şərqdə ərəb dilinin elmi mühitdə türk dili ilə əvəzlənməsi ilə nəticələnmişdir. Bu, əlbəttə ki, ictimai-siyasi şəraitin bilavasitə təsiri ilə baş vermişdir. Lakin türk dili anlayışı rəmzi xarakter daşıyır. Belə ki, XIII əsrdə vahid türkcə anlayışı artıq çoxdan aradan çıxmış, bir-birindən fərqli ədəbi dillər formalaşmışdır: Osmanlı-Anadolu türkcəsi, Azərbaycan türkcəsi və Cağatay türkcəsi. Q.Bağirov isə XIII- XIV əsr türk ədəbi dillərindən bəhs edərkən bir qədər fərqli fikir irəli sürür: “Türkoloqlar orta türk ədəbi dili dövründən (XIII-XV) danışarkən iki ədəbi dilin varlığından bəhs etmişlər; bunlar müstəqil ədəbi dil ənənəsinə malik Orta Asiya türkcəsi və Volqa-Ural türkcəsindən ibarət idi... Üçüncü qrup abidələrin varlığını inkar etmək olmaz və biz onu şərti olaraq Yaxın Şərq qrupu adlandırırıq. Üçüncü qrup abidələr dil əlamətlərinə görə Altun Orda və Orta Asiya qruplarından fərqlənir” (2, s. 40-41). Müəllif Yaxın Şərq qrupunun daxilində Anadolu və Azərbaycan türkcəsi qollarını ayıraraq Azərbaycan dilinin XIII əsrin axırlarında tamamilə formalaşmış ədəbi dil adlandırır. Ə.Dəmirçizadə isə M.Kaşğarının “Divanu-lüğət-it-türk” əsərindəki dil faktlarına əsaslanaraq Azərbaycan dilinin artıq XI əsrdə formalaşdığını yazır: “M.Kaşğarının oğuz və qıpçaq dilləri haqqında verdiyi məlumat və izahatı XI əsrdə yenidən formalaşmış olan türk sistemli yeni bir dilə, yəni Azərbaycan dilinə aid hesab etmək lazım gəlir (4, s. 129). T.Hacıyev də ədəbi dil tarixini araşdırarkən şifahi və yazılı mərhələni ayırır və nəticə etibarilə bu qənaətə gəlir: “Bütün bunlardan aydınlaşır ki, hələ XI-XII əsrlərdən yəni XIII əsrdən iki yüz il əvvəl türk-Azərbaycan yazılı ədəbi dili olmuşdur (5, s. 95).

Türkiyə türkcəsinin tarixi inkişafı spesifik xüsusiyyətlərə malik müxtəlif mərhələlərdən ibarətdir. Orta Asiyaya bağlı köklər üzərində Anadoluda yerli əhali ilə Qafqaz və Orta Şərqdəki qədim oğuzca mühitində formalaşan Türkiyə türkcəsinin təşəkkülünün XI əsrə qədərki inkişafı sonrakı mərhələlər üçün təkan rolunu oynamışdır. XIII əsrdən isə tam mənası ilə Anadolu türkcəsindən bəhs edə bilərik. Lakin ictimai-siyasi vəziyyət və qurulan türk imperiyalarının regionun digər xalqları ilə qarşılıqlı əlaqəsi, islamın rəmzi olan xəlifəliyin türk hökmdarlarına keçidi və s. digər məsələlər dövlət dili olan türk dilinin ərəb və fars dillərilə münasibətində yeni fərqli bir məcrə açdı. Nəticə etibarilə XIV əsrin sonlarından türk dilinin müəyyən təbəqəsində keyfiyyət dəyişmələri izlənilməyə başlandı. XV əsrin II yarısından isə ərəb və farsca söz, tərkib və qrammatik formaların türk dilinə axını dildəki türk və alınma ünsür balansının pozulması ilə nəticələndi. 1450-1840-cı illəri əhatə edən Orta Osmanlıca adlı bu mərhələni T.Banquoğlu “qeyri- məhdud şəkildə ərəb və fars söz, deyim və qrammatik şəkillərlə yüklü danışılması və xalq tərəfindən anlaşılması çətin olan bir dil” adlandırır (7, s. 17). M.Ergin isə bu məsələyə bir qədər loyalla yanaşır və qrammatik baxımdan deyil, yalnız leksik baxımdan böyük dəyişikliklərin olduğunu qeyd edir: “Bu mərhələ türkcənin yabançı ünsürlər tərəfindən tam mənası ilə istila edildiyi, türkcəni ərəb və fars ünsürlərinin son həddə qədər bürüdüüyü bir dövrdür. Hətta o dərəcə irəli gedilmişdir ki, bütün adlar və cümlə daxilində ad sayıla bilən bütün söz birləşmələri ərəb və fars söz tərkibləri ilə zənginləşdirilmişdir. Belə müdhiş istiladan feil kökləri belə uzaq qala bilməmiş, türkcənin sadə feil kökləri yerinə ərəb və fars sözləri ilə türkcə köməkçi feillər əsasında yaranan mürəkkəb feillərdən istifadə edilərək türk dili bugün də işlədilən çoxlu alınma köklü mürəkkəb feillərlə doldurulmuşdur” (9, s. 17). Cümlə quruluşu əsasən türk strukturuna uyğun olsa da izafət və tərkiblər, eyni zamanda onların təsiri ilə flektiv dillərinin cümlə şəkilləri dilə daxil olmuşdur. Nəticə etibarilə türk dilinə məxsus qrammatik kateqoriyalardan başqa (ismin hal, mənsubiyyət, feilin şəxs kateqoriyaları) hər sahədə yad müdaxilələr izlənilmiş, hətta türk mənşəli sözlərdə ərəb təsiri və cəmlənməsindən istifadə edilmişdir. Bütün bu dil xüsusiyyətləri dövrün bədii nümunələrində əks olunmaqla bərabər, müxtəlif müəlliflərin tərtib etdikləri lüğətlər və yazdıqları qrammatika əsərlərində də öz əksini tapmışdır. Dövrün elmi üslubu ədəbi dil xüsusiyyətlərini özündə bütünlüklə əks etdirməklə bərabər spesifik cəhətləri ilə də seçilirdi. M.Cahangirovun yazdığı kimi, “Ədəbi dil öz möhkəm qanunlar silsiləsi ilə vahid sistem yaratdığı kimi dilin hər üslub növü də özümlü səciyyəsi ilə ayrıca bir sistem təşkil edir” (3, s. 9). Doğrudur, qeyd olunan mərhələdə bir-birindən kəskin şəkildə fərqlənən üslublardan bəhs etmək doğru olmaz. Lakin qismən termin istifadəsi və çətin ərəb-fars sözlərinin əsərdə yer alması, bəzən isə verilən geniş izahatlar elmi üslubun xüsusiyyətləri kimi diqqəti cəlb edir. İlk mərhələlərdə lüğətlər və onlardakı haşiyə xarakterli qeydlər əsasında elmi üslubun səciyyəvi xüsusiyyətləri diqqəti cəlb edərsə, sonrakı dövrlərdə, xüsusilə, XV-XVI əsrlərdə artıq türk dillərində yazılan geniş həcmli əsərlər meydana çıxır.

Türkiyə türkcəsinə aid yazılmış ən qədim lüğət-qrammatika tipli əsərlərdən biri də İshak bin Muradın “**Ed-dürretül-mudiyyə fil-lüğati’ t-turkiyye**” əsəridir (10). Sətiraltı tərcüməyə əsaslanan “Əd-durrətul-mudiyyə, fil-lüğat it-turkiyye” əsəri türkcə yazılmış, türk dilinə aid qrammatik məlumatların olduğu ilk əsər kimi tarixə düşmüşdür. Lakin əsər mahiyyət etibarilə tematik lüğət xüsusiyyətləri daşıyır. Hicri tarixi ilə 777-ci ilin (miladi 1376-1377) məhərrəm ayında yazılan əsər, tərcümə xarakteri daşısa da, qrammatika hissəsi “Muessiretul -ulum”dan təqribən iki yüz il öncə yazıldığından dövrün qrammatikası haqqında ilk məlumat verən mənbə mahiyyəti daşıyır. Türk dilində mövcud cəm, mənsubiyyət, inkarlıq, zaman kateqoriyaları, məsdər, sifət, zərflər, əvəzliliklər haqqında qrammatik məlumatlar və cümlə nümunələri verilən “Əd-durrətul-mudiyyə, fil-lüğatit-turkiyye” əsəri ərəbcəni öyrətmək niyyətilə yazılsa da türk dili qrammatikasına aid geniş məlumatlar vermişdir. Əsər 9 bölmədən ibarətdir. Bu bölmələrdə ev heyvanları, minik heyvanları (aygır, kısırak, tay, kolan, gömüldürük), geyim və örtünmə üçün lazım olan ləvazimatlar (dülbend, keçe, kaftan, mahmuz, sindu vəs.), silahlar (kılıç, sünnü, zırh, ışıq, on, demren, kəriş və s.), insan orqanları (baş, saç, alın, kaş, bağırdak, sakak və s.), sifətlər (uzun, katı, acı, ekşi, güclü və s.), vəhşi heyvanlar, zəhərli həşəratlar (yılan, çayan, bit, börü) və s. sözlər tematik qruplar şəklində toplanmışdır. Altıncı bölmədən başlayaraq bab və fasl adlı hissələrdə qrammatikaya aid nəzəri-təsviri xarakterli izahlar verən İshak bin Murad burada -lar şəkilçi ilə isimlərin cəmlənməsini (daşlar, evlər) mənsubiyyətə görə dəyişməni (başum, başuñ, başı) nümunələr əsasında ərəb dili ilə müqayisəli şəkildə təhlil etmiş, əvəzlilikləri (ben, sen, siz, kendü, biz) sadalamışdır. **Bab** qismində isə zamanlar izah edilmiş, əvvəlcə ərəbcə sözlər əlifba siyahısı ilə düzülmüş, qarşılarında türkcə tərcümələri və onların zamana görə dəyişməsi göstərilmişdir. Həm keçmiş, həm də indiki zamana görə təsnifat edilmişdir. **Fasl** adlanan bölmədə isə əmr şəklinin təsnifatı verilir, onun təsdiqi, inkarı, sual forması nümunələr əsasında təhlil edilir: *biribigil, görgil, tükürgil, duruñuz, oturuñuz və s.* inkarı: *varmağil, almazın, gelməgil*, sual: *vireyim mi?, gelür misin?* və s. Yeddinci bölmədə isə sifətlər, saylar, *bugün, yarın, irtisi gün, asrağı, gice, sol, sağ, ardıra, aşağa* və s. zaman və məkan zərfləri qeyd edilmiş, *bu, ol* işarə əvəzliyi, əşya, rəng, qohumluq bildirən sözlər, xəstəlik adları verilmişdir. Doqquzuncu bölmənin birinci fəslində saylar, ikinci fəslində xəbəri keçmiş, indiki zaman, emir kipi və inkarda olan cümlələr verilmişdir. Kitabın sonunda bölmənin üçüncü fəslində danışıqda istifadə olunan ifadə və cümlələr əks olunmuşdur. Bir növ danışıq kitabçasını xatırladan bu hissədə “Aduñ nedir? ; Kankı ildensin sen?” kimi cümlələr, “Kişi kişiylə, dükeli Tanrıyla”, “Evli kişi azabdan bəreketlidir” kimi atalar sözləri öz əksini tapmışdır.

Orta əsrlərə aid türkdilli qrammatika əsərləri arasında Berqamalı Qədrinin qələmə aldığı “Müəssirətül-ulum” əsəri özünəməxsus yer tutur. XVI əsrdə qələmə alınmış əsər Türkiyə türkcəsinə, daha doğrusu Osmanlıcaya aid türk dilində yazılmış ilk kitabdır. Əsər türklərə türk dilinin qayda-qanunlarını öyrətmək məqsədilə nümunələr əsasında nəzəri müddəaların açıqlanması prinsipi ilə hazırlanmışdı. Birinci bölümü 99, ikinci bölümü 83 səhifədən ibarət olan əsərdə qrammatik qaydalarla bərabər, İbrahim Parqalıya həsr olunmuş qəsidə yer almışdır.

Kitabın nəzəriyyə hissəsi dilçiliyə aid anlayışların izahı ilə başlayır: “Kelime bir lafzdur ki, söyləndükde ondan bir ma’na aňlana, mühməl ola yā müsta’mel ola. Eger müsta’mel olursa *er* gibi, *avrat* gibi. Lafz odur ki insan anı dile getürə söyleye; *Zeyd* gibi, *Amr* gibi, dahı bunlara beñzer dile gelür ne var ise. İnsan dile getürüp söylədüğü iki kısımdur: Bir kısmı kelimedür; bir kısmı mühməlätür. Kelime beyan olundu. Mühməlät odur ki hemān bir qurı söz ola, ma’nası olmaya; *deyz* gibi, *meyz* gibi, *çeşen, meşen* gibi; dahı bunlara benzer ne var ise” (8).

Göründüyü kimi, müəllif dediyi hər sözü nümunələr əsasında izah edir ki, bu da əsərin əslində dərslik xarakterli olması ilə əlaqədardır. Ümumiyyətlə, dövrün türk dilində yazılmış elmi əsərlərinin əksəriyyətinin dili belə sadə və qismən xalq dilinə yaxın şəkildədir. Bu isə görünür həmin dövrə qədərki çətin ərəb və fars elmi dilinin xüsusiyyətlərindən qurtulma və sadə əhalini maarifləndirilməsi ilə əlaqədardır.

Qəsidədən sonra əsərin türkcə yazılma səbəbini qeyd edən müəllif türkdilli əhaliyə faydalı olması üçün bu dilə müraciət etdiyini yazır: “Anuñ için Türki lüğatde yazıldı ki bu dil ehline fayde eyleye; sāyir lüğatleri dahı buña kiyas eyleyüb onlara dahı ‘alim ola... Zirā her tayıfe kendü lüğatı kâ’idesin tiz aňlar, tā ki soñra sāyir lüğatleri kendü lüğatine kiyās idüp sehl zamanda çok izāna yitişür” (8, 6). Müəllif ana dilini mükəmməl bilmənin digər dillərin tez qavranılmasına səbəb olduğunu, doğma dillə müqayisəli şəkildə tez zamanda öyrənildiyini nəzərə çatdırır.

Əsərin “Faslun fi taksimi’l-kelime” bölməsində nitq hissələrinin təsnifatına yer verən müəllif ənənəvi ərəb dilçiliyi qaydalarına əsasən sözləri isim, feil və ədatlara bölür. Müxtəlif qrammatika terminlərinə təriflər yazan B.Qədri ismin izahını bu şəkildə vermişdir. “İsm oldur ki yalñuzcak zikr olunmagla andan bir ma’nā aňlana, üç zamandan biri bile kaşd olunmaya”. Feil isə elə sözlərdir ki, “yalñuzcak zikr olunmagla andan bir ma’na kaşd olına; lakin üç zamandan biri yanınca bile fehm olına”. Ədatların yalnızca hər hansı bir mənalı sözle birlikdə məna qazanan kəlimələr olduğunu vurğulayan B.Qədri daha sonra sözlərin müxtəlif kateqoriyalar üzrə dəyişməsinin təsnifatını vermişdir. Lakin bu təsnifat türk dillərinin xüsusiyyətlərinə görə deyil, ərəb dilində sözlərin bablar üzrə dəyişməsinə əsaslanmışdı. اَلِم (‘alimə) feilinə uyğun olaraq “bilmək” feilinin zaman üzrə təsnifatını və ondan yaranan sözlərin “bilmək” feili əsasında yaranan türkcə qarşılıqlarını vermişdir.

“Faslun fi ta‘rifatihā ve taḥkīqatihā ve ‘alāmātihā” bölməsində isə ayrı-ayrı qrammatik anlayışların izahı geniş şəkildə açılmışdır.

İndiki zaman “fiili-hal” ilə tədqiqata cəlb edilərək təsdiq (el-hālu’l-malumul-muttarıda) və inkar (“ma‘lumi-nefyi’l-hāl) formaları, eyni zamanda, onların məchul növləri (el-hālu’l-mechülü’l-muttarıda) və “mechul’i-nefyi’l-hāl) geniş təhlil edilmiş və bil(mək) feili əsasında nümunələr verilmişdir. Müəllif indiki zamanın inkarlığını ifadə etmək üçün “-maz” şəkilçisində istifadə edildiyini yazır. Lakin müasir Türkiyə türkcəsində indiki zaman şəkilçisi kimi -yor, onun inkar variantı olaraq isə -ma² +yor² istifadə edilir: yazıyor-yazmıyor. B.Qədrinin əsərində isə indiki zaman nümunələrinə nəzər saldıqda “bilür” və onun inkar variantı olaraq “bilmez” feili ilə qarşılaşırıq. Müasir türkcədə isə bu şəkilçilər geniş zaman və onun inkar şəkli kimi istifadə olunur.

Maraqlıdır ki, B.Qədri Anadolu türkcəsi mühiti üçün səciyyəvi olan -yor şəkilçisini qeyd etməmişdir. Lakin əski Anadolu türkcəsi ilə bağlı tədqiqat aparan G.Gülsevin -yor şəkilçisinin XIII başlayaraq işləndiyini, XV yüzillikdən etibarən isə indiki zaman şəkilçisi kimi istifadə sahəsinin genişləndiyini yazır (11, s. 74). 1524-1528-ci illərdə Florensiyanın İstanbuldakı nümayəndəliyində katib kimi çalışmış Filippo Argentinin yazdığı “Regola del parlare turcha” (Türkçə konuşma kuralları) adı əsərində isə indiki zaman haqqındakı məlumatlar B.Qədrinin verdiyi şəkilçi və təsnifatla üst-üstə düşür: alurum, derum, varurum, öğredersin, gelürsin, oluriz. E.Argenti eyni zamanda -yor şəkilçisini də indiki zaman şəkilçisi kimi qeyd edir: “Bu əsərdə həm də özünü eyni zaman kəsiyindəki bir hərəkətin nəql edildiyi, ancaq hələ tam formalaşmamış kimi görünən yur/yür şəkilçili ikinci bir indiki zaman da yer almışdır: *elleni iürum* “elliyorum”, *battaiürür* [Günəş] batıyor, *ifeilei urum* “işliyorum”, *janaiürum* “yanıyorum”, *ghideiurichien* “gidiyorken” (6, s.118).

İsim başlığı altında ad bildiren bütün nitq hissələrini birləşdirən müəllif isimləri “ism-i zaman”, “ismi-mekan”, “ismi-‘aded”, “ism-i ālet”, “ism-i cins”, “ism-i işaret”, “ism-i taşğır” (kiçiltmə ismi), “ism-i mensub” (mənsubluq ismi), “ism-i binā-i merre” (təkrarlıq bildirən isim), “ismi- tafzil” (üstünlük ismi) və s. kimi növlərə ayırır.

B.Qədri türk dilinə mənsub olmayan cins isimlərini ismin növlərindən biri kimi göstərmişdir. İnsan, feres (at adı) sözlərini nümunə verməsi əslində müəllifin özünün də türk dilində faktlara sahib olmadığını göstərir. Lakin “esmə’i-l-eşhās” ilə cins isimlərini müqayisə əsasında cins isimlərinin hamıya (emr-i külli), şəxs isimlərinin isə fərdə (emr-i cüz’i) aid olduğunu yazan müəllif Zeyd, Amr, Basra, Küfe kimi nümunələrlə fikrini açıqlayır.

“İsmi’n-nekire ve’l-ma‘rife” adlı fəsildə B.Qədri müəyyən və qeyri-müəyyən isimləri fərqləndirmiş, cins və şəxs isimləri ilə müqayisə etmişdir. “İsmi-mensub”, “ismi-cins”, “esma-i-eşhās” və “ismi’n-nekire ve’l-ma‘rife” kimi isim növləri əslində mahiyyət etibarilə eyniyyət daşıyır. Belə ki, ism-i mensuba aid verilən “Zeyd’ün bağı” və ismi’l-marifeye aid “Zeyd’ün ğulāmı” birləşmələri mənsubluq ifadə edir. Lakin “Zeyd’ün ğulāmı” birləşməsində ğulam sözü *marifə*, Zeyd isə onu açıqlayan isim kimi verilir. Şəxs adlarının xislətində “ismi-marife”lik olduğunu yazan müəllif hər “ismi-marife”nin isə şəxs adı olmadığını yazır. Əslində bu qədər qarışıqlığın səbəbi müəllifin ərəb qrammatika kitabları çərçivəsində tədqiqat aparmasıdır. Belə ki, bəzən ərəb dilçiliyinə aid qaydalar türk dilinə aid edilmişdir.

Köməkçi nitq hissələrini ənənəvi ərəb qrammatikasına uyğun olaraq “faslun fi’l-hurūf” bölməsində təhlilə cəlb edilmişdir. *de, üzrə, için, gibi, dan(den)* və s. nümunələr verən B.Qədri müasir türk dilində sabahleyin, akşamleyin kimi zaman ifadə edən zərflərin tərkib hissəsi olan -leyin şəkilçisini “Zeyd” sözünə qoşaraq “Zeyd’leyin” nümunəsini vermişdir. Lakin bu ifadə cümlə daxilində işlədilmədiyindən qoşma və ya şəkilçinin ifadə etdiyi mənası müəyyənləşdirilmir. Azərbaycan dilinin həmin mərhələdə yazıb yaradan şairlərinin dilində təsadüf edilməyən qoşma yalnız Nişatının əsərlərində işlədilmişdir. “Azərbaycan ədəbi dil tarixi” əsərində “-cılayın” “-ciləyin” formasında verilən qoşmanın bənzətmə xüsusiyyəti daşdığını qeyd edərək nəzərə çatdırılır ki, əsasən Nişatının işlətdiyi -cılayın -ciləyin qoşması artıq arxaizm idi (1, 42).

B.Qədri ismin çıxışlıq hal şəkilçisi olan -dan(den) şəkilçisini də qoşma kimi vermiş və onun 3 mənasını qeyd etmişdir. “-dan(den) harfdür ki, beyān ma’nāsın ifadə eyler; Zeyd yigirmi kimse getürdi kuldən ve kardaşdan gibi. İraklık ve geçmek ma’nāsın ifadə eyler; ok atdum yaydan gibi. Ve ba’ziyyet ma’nāsın ifadə eyler; aldum akçadan, içdüm sudan gibi (8, 53). Burada yenə ərəb qrammatikasının təsiri müşahidə olunur. Ərəb dilində -dan şəkilçisinə müvafiq olan نـ qoşmasına əsasən türk dilində də paralellik aparılaraq şəkilçi qoşma kimi təqdim edilmişdir. Bu – da şəkilçisində də eynilə təkrarlanır və ərəb dilindəki في qoşmasına əsasən türk dilindəki qarşılığı da “faslun fi’l-hurūf” bölməsində öyrənilir.

Ümumiyyətlə, B.Qədrinin bu əsəri ilk türkcə qrammatika olmaq etibarilə, ənənəvi ərəb qrammatikasına əsaslanmasına və seçilən mövzu başlıqlarının ərəb dilinə aid xüsusiyyətləri daşmasına görə türk dili qaydalarını tam əks etdirmir. Məsələn, “Faslun fi’l-fā’ili ve’l-mef’ül” başlığı verilir. Lakin türk dilində fa’ il və məf’ul anlayışına əsasən söz təsnifatı mövcud deyil. Bununla belə dövrün qrammatik xüsusiyyətlərini əks etdirməsilə XV-XVI əsrlərlə bağlı diaxronik linqvistik tədqiqatlar baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Sahələrində ilk təcrübə olmaları, eyni zamanda, əsərlərin leksik tərkibi, sintaktik quruluşu “Müessiretul-ulum”u və “Əd-dürrətül-mudiyə...”ni XVI əsr osmanlıca dil özəlliklərinin öyrənilməsi üçün

əvəz olunmaz xəzinəyə çevirir. Belə ki, müasir dil tarixçiləri dilin müəyyən zaman kəsiyində inkişaf tendensiyasını izləmək üçün ədəbi-elmi nümunələrin dili əsasında müasir dilçilik bilikləri çərçivəsində fikir yürüdürlər. Lakin belə kitabları həm dövrünün elmi üslubunun daşıyıcısı kimi, həm də topladığı dil faktlarının zənginliyi, qrammatika elminin həmin dövrdəki inkişaf səviyyəsinin əks etdirən məlumatları ilə mühüm qaynaq rolu oynayır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. 4 cildə. XIII-XVI əsrlər. Bakı, Şərq-Qərb nəşr. 2007
2. Bağirov Q. Ümumxalq dilinin formalaşmasına və təşəkkülünə dair.// Azərbaycan dilçiliyi müntəxabatı II cild, Bakı 2013, 438 s.
3. Cahangirov M. Milli təşəkkül mərhələsində Azərbaycan ədəbi dilinin aparıcı üslubları. Bakı, Elm, 1989, 280s.,s. 9
4. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dili oğuz qrupuna mənsub dillərdəndir// Azərbaycan dilçiliyi müntəxabatı II cild, Bakı 2013, 438 s.
5. Hacıyev T. Seçilmiş əsərləri. I cild, I hissə, Bakı, Elm, 2016, 496 s.
6. Adamović M. Floransalı Filippo Argenti'nin notlarına görə (1533) 16 yüzyl türkçesi. Çeviren: A. Merhan. Ankara, TDK yayınları, 2014, 271 s.
7. Banguoğlu T. Türkçenin grameri. Ankara, 2007, 628 s.
8. Bərqamalı K. Müessiretul-ulum. Hazırlayan: E. Karabacak. Ankara, 290 s.
9. Ergin M. Türk dilbilgisi. Sofya, Narodnaya Prosveta, 1967
10. İshak bin Murad. Ed-dürretül-Mudiyə fil lüğati' t-turkiyye. Yayına hazırlayan: B. Atsız, S. Türkmen. Ankara, Akçağ yayınları, 2004.
11. Gülsevin G. Boz F. Eski Anadolu türkcəsi. Ankara, 2013, 234s.

AİZHAN SHORMAKOVA, AİGUL SANDYBAYEVA*

Казахстан, Астана

SEMANTIC TRANSFORMATION OF WORDS AND MONUMENTS IN THE MIDDLE AGES TO MODERN KAZAKH LANGUAGE

This article discusses the potential semantic ambiguous words as an example of the monument in the Middle Ages "Diwani lugat-it Turk" by Mahmud Kashgar. Narrowing and analyzing the meaning of words and vice versa with expansion of core values of monosemantic words in the dictionary of Mahmud Kashgar. Semantic transformation is due to conceptual changes as reflected in the concept of world view of the Middle Ages. These polysemantic changes have continuity in modern Turkic languages, in particular, in the modern Kazakh language.

Key words: *semantic potential polysemy, expansion values, the values of the restriction, semantic transformation, ambiguous words, monument, Middle Ages, value, lexical polysemy.*

The relevance of this topic is based on theoretical underdevelopment of cognitive-semantic database polysemy, as one of the basic mental processes promoting change and development of values with the result that is almost indescribable with cognitive development mechanism of ambiguity and polysemy that determines the role in the creation of expressiveness. Based on the fact that the main problem of communication is linguistics and contextual ambiguity of expression, it becomes quite clear that the substantial loss of important information occurs when passing the updated values from the speaker's intentions. Given this fact and the fact that the traditional classical methods of analysis of the word does not make it possible to adequately decode the ambiguous text, there is a need for a more modern approach, and in particular, the cognitive-semantic techniques determines the mechanism of functioning of polysemy.

The article considers the problem of semantic derivation in modern Kazakh language on the basis of borrowed words. There also are examined the processes following the process of semantic derivation, as well as the questions of disputable cases of derivation are raised, i.e. the problem of so called "false derivation". The term "semantic derivation" has appeared relatively late, but the interest to the process of formation of the meaning of the word had existed long ago. A number of linguists try to distinguish between lingual and extra-lingual reasons of semantic derivation, and represent all the changes as a result of derivation by

* 1) Евразийский гуманитарный институт, кандидат педагогических наук, доцент

2) Евразийский гуманитарный институт, магистр, старший преподаватель

different classifications, taking into account the meaning and the form of the word. Many linguists believe that a metaphor is one of the most wide-spread types of semantic derivation. Anthropocentricity of the metaphor is recognized by many linguists. Metaphor began to be treated as the key to understanding of bases and processes of forming not only national specific vision of the world, but also its universal image. It should be noted that modern research in theory of metaphor are aimed at setting some general laws of formation of figurative meanings, displayed in a lexical and semantic system of the language.

Lexical semantics also explores whether the meaning of a lexical unit is established by looking at its neighbourhood in the semantic net (words it occurs with in natural sentences), or whether it is already locally contained in the lexical unit.

In English, WordNet is an example of a semantic network. It contains English words that are grouped into synsets. Some semantic relations between these synsets are meronymy, hyponymy, synonymy and antonymy.

The Kazakh language is the typical Turkic language that preserved most of the features common for that group and possesses a number of characteristic Kazakh peculiarities. The structurally-typological characteristic of the Kazakh language is generally connected with its belonging to agglutinative languages. As a rule, for the agglutinative type description a number of characteristic features considers to be phonetic. So, the morphological and syntactical peculiarities are applied.

The Kazakh language is an inflectional language that means that word forms are created by means of connection (concatenation) of letter chains – stem and inflections each associated with a number of morphological features.

According to Dick Hebdige, polysemy means that “each text is seen to generate a potentially infinite range of meanings”, according to Richard Middleton, making “any homology out of the most possible heterogeneous materials. The idea of signifying practice – texts not as communicating or expressing a pre-existing meaning but as “positioning subjects” within a process of semiosis – changes the whole basis of creating social meaning”.

One group of polysemes are those in which a word meaning an activity, perhaps derived from a verb, acquires the meanings of those engaged in the activity, or perhaps the results of the activity, or the time or place in which the activity occurs or has occurred. Sometimes only one of those meanings is intended, depending on context, and sometimes multiple meanings are simultaneously intended. Other types are derivations from one of the other meanings that lead to a verb or activity.

In modern linguistics, polysemy is considered not only in static terms (the classical theory of polysemy), but also in a dynamic and cognitive, allowing you to exploit the potential of semantic word. The dynamic aspect of polysemy is the result of permanent mechanisms for the formation of new values in the cognitive new way of thinking through that (Kustov 2005, p. 1). If we assume that the word, i.e. a unit of storage of information about the world, has a means of conceptualizing new objects and situations, it is a tool for cognitive development of reality, and word, acquiring a multi-valued sense that undergoes a process of language extensions (Sharapatuly 2011). In our view, the semantics of the word expansion is conditioned and the inner form of historical semantic changes in words as well as extralinguistic factors, which should include layering cultural component and mental characteristics of ethnic groups, expanding the functionality of the word. Such semantic transformation of words is clearly evident in “Divani lugat-um Turks” by M. Kashgari, and finds its continuity in modern Turkic languages, in particular, in the modern Kazakh language.

Within the conceptual methodology, polysemy is seen as a means of conceptualizing a new experience. This cognitive nature of ambiguity is evident because “polysemy is a consequence of the fact that for the designation of new objects, phenomena and situations falling within the scope of experience, a man does not invent new signs, but uses the existing ones, adapting (modifying) them to perform new functions” (Kustov 2001, p.22). Polysemy arises due to the fact that the words have a certain semantic potential, giving the ability to transmit values token linking it with the meaning of the original word. The monument of the Middle Ages Mahmud Kashgar contains a large reservoir of tokens, which have significant potential for semantic era that entered the modern Kazakh language as the ambiguous words.

Our research has shown that “Diwani lugat-um Turks” is observed. In the modern Kazakh language “ақы/ары” can mean a specific value and abstract concept. Specifically, the payment for work designation; payment for the item (small-mylik) thing to give or take; bribe; debt. Abstract is a symbol of moral duty.

Links with the previously mentioned increased capacity and a derivative word. For example, “аксы бар” is a duty (moral). “Ақы өтеу” means to pay the debt (real). “Акша” means money, etc. However, the words remain historical archseme “expensive” (“expensive fabric”, “silk road”) in semantics. In the dictionary of Mahmud Kashgar “ағи” is within the meaning of silk cloth (DLT 2015, p. 43). In the modern Kazakh language, the word “акша” means “money” (Sevortyan 1974, p. 120). The word “ары” initially having a value “expensive” fabric (silk), also has kept ARCHISS “way things are” in modern language. Now it has a specific value “money”.

The root morpheme “aky” is also widely used in word-formative process of the modern Turkic languages in the Kazakh language, eg: “*Еңбекaқы (salary)*”, “*өтeмaқы (compensation)*”, “*шәкirtaқы (scholarship)*”, “*зeyнетaқы (pensions)*”, “*aқы-пұл (money, money)*”, “*aқысыз (free)*”, etc. In the word-formative process of the morpheme “aky” also retains the value of specificity as “things” and the abstract concept of values.

According to G.I. Bush, in cognitive methodology polysemy is a means of expanding human information space (Kustov 2001, p. 16).

Watching the semantic potential of ambiguous words, the regularity of word meaning should be noted, not only in the direction of expansion and contraction values but where potential ambiguity is reduced for some reason. As an illustration, let’s consider the word “beg (bey)”, which in the dictionary provides two meanings: the ruler-husband or the husband (DLT 2015, p. 411). In the modern Kazakh language is “Beg, ruler of the survived” (Zhanuzakov 2008, p.123). The value of the “husband” disappeared. In the modern Azerbaijani language the second value has been narrowed and became only denote “the bridegroom, and the bride” (Ragimov 1985, p.103).

Interesting semantic transformation observed in the word “Keyik”, which is “wild” and “pasture” due to the flora and fauna, such as wild animals, whose meat is edible: gazelle, elk, mountain goat and others. “Keyik sögüt” – a wild willow, “keyik kişi” – a wild man, like the monkey (DLT 2015, p. 417).

Thus, in the dictionary of Mahmud Kashgar the word “keyik”/ “kiik” can mean “wild” plant and “wild” animal, and even the image of a man.

In the ancient dictionary these values are as different: 1. “kejik” – deer, doe; animal at all; 2. wild; 3. myth. wild, mythical (TPA 1969, p. 294). In the explanatory dictionary of Kazakh language also a value is given relating to all cloven-hoofed animals “kiik” – cloven-hoofed wild animal (Zhanuzakov 2008, p. 397). But it is worth noting that the use of this word only refers to animals such as: *saiga antelope, ibex, antelope, deer, etc.*, that is, its meaning “wild” related only to the value of cloven-hoofed animals is preserved (Kyderinova 2011, 8-th, p. 43). Narrowing the meaning of the word in words “zhabayy” (plants and animals) and “tyz” (only about animals) was associated with the use of the Kazakh language. For the same reason the use of new words is in the Azerbaijani language as there is narrowing of the meaning of the word “kiik” – “keyik”.

In view of the foregoing it is shown that in the dictionary of M.Kashgari, there is the process of narrowing the meaning of the word “keyik”. In our view, it is typical for the X-XI centuries. It is noted that the creation of the most clear understanding of this semantic development largely depends on the etymological analysis of the word.

Cognitive semantics also gave an explanation of the emergence of polysemy. Since there are no fundamental differences between the linguistic categories from other conceptual ones. Their structure is based on the same general cognitive mechanisms, and the structure of non-linguistic conceptual categories. Less prototypical values are formed from the more prototypical types via cognitive mechanisms to enhance the meaning, including the conceptual metaphor and metonymy, as well as the transformation of the image scheme. That creates a chain of values. The resulting polysemy based on their semantic network organizes lexical unit having a plurality of discrete values. The semantic web may consist of peripheral values which are not directly caused by the prototype, but despite this, their origin is motivated by general cognitive mechanisms. Moreover, the model of a semantic network causes the appearance of the values of intermediary between the prototype and peripheral values. Currently, cognitive approach is often criticized because of the lack of methodological limitations. So, George Lakoff has not entered a single criterion for determining the meaning of the word, and therefore the selection of values has become an ambiguous word based only on intuition rather than on the mental representations that arise in the mind of the tongue carrier. Consequently, if we consider all possible contextual meanings of the word as a manifestation of polysemy, it is possible to arrive at a false polysemy (polysemy fallacy).

References

- Apresyan Y.D. 1974. Lexical Semantics. Synonymous means of language. M.: Nauka, 367 p.
- Nikitin M.V. 1974. The lexical meaning of words and phrases in the text. Vladimir: Publishing House of Vladimir Ped. Inst., 222 p.
- Ufimtseva A. 1986. The lexical meaning (principle of semiological describe Sania-vocabulary). M., 240 p.
- Zaliznyak A. 2004. The phenomenon of multiple meanings and how to describe the text. Questions of linguistics. M.: Nauka, pp. 20-45.
- Kobozeva I.M. 2004. Lexical Semantics. M.: Editorial URSS, 352 p.
- Plyos E. 2012. The problem of correlation category evrisemii and polysemy in linguistics (for example, English). Philology and linguistics in modern society: materials of the international scientific. Conf. M.: Your printing partner, pp. 81-84.

- Malyutina E. 2007. Wide-meaning against polysemy at the level of language and speech (on a material of modern English verbs). Proceedings of the Russian state. ped. Zap them. A.I. Herzen. SPb, Vol. 37, T 14, pp. 126-128.
- Kubryakova E. 2012. In search of the essence of language. Cognitive research. M.: Badge, 203 p.
- Lakoff G. 1987. Women, Fire, and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind. Chicago: The University of Chicago Press, 632 p.
- Lyons J. 1977. Semantics. Cambridge: Cambridge University Press, Vol. 1, 388 p.
- Evans V, Green M. 2006. Cognitive Linguistics. An Introduction. Edinburg: Edinburg University Press Ltd., 830 p.
- Kustova G. 2005. On the semantic potential of words and energy sphere eksperiensialnoy. VJa № 3. M.: Nauka, pp. 53-79.
- Sharapatuly S. 2011. Turki leksikasynyň semantikalık derivatsiyasy. Almaty: Cantal-Press, p. 552.
- Kustova G. 2001. Types of derivative values and mechanisms of semantic derivation. Dissert. for the Degree of Doctor of Philosophy. M.: Moscow State Pedagogical University, p. 413.
- Kaşgarlı M. 2015. Divanu Lugatı't-Türk (Ahmet B. Ercilasun). Ankara: Türk Dil Kurumu, 996 p.
- Sevortyan E. 1974. Etymological dictionary of Turkic languages. M.: Nauka, 768 p.
- Zhanuzakov T. 2008. Kazakh tiliniň tıysındırma sözdigi. Almaty: Dyke-Press, 968 p.
- Rahimov A. 1985. "Divan lugat-it-Türk" Mahmud Kashgar and vocabulary of Azerbaijani language. Dissertation for Ph.D. Baku, p. 188.
- Old Turkic Dictionary (TPA) 1969. L.: Nauka, 676 pp.
- Kyderinova K. et al. 2011. Kazakh әdәbi tiliniň sözdigi, including 8. Almaty: Til bilimi institutions.
- Sagyndykuly B. 1994. Kazakh tili leksikasy damuynyň etimologiyalyk negizderi. Almaty: Sanat, p. 168.
- Bektaev K. 2007. Large Kazakh-Russian Russian-Kazakh Dictionary. Almaty, p. 712.

DİLDORAXON ABDULLAYEVA*

O'zbekiston, Andijon

OZARBAYJON ADABIYOTI VA TILI TARAQQIYOTI

Ozərbayjon xalqı boshqa turkiylar singari o'zining boy qadimiy madaniyati, tarixi, adabiyoti va san'atiga egadir. Ozar xalqı yaratgan bu madaniy va ma'naviy meros zahirida xalqning asriy orzu-umidlari, e'tiqodi, badiiy, falsafiy dunyoqarashi mujassam bo'lgan. Bu xalq ham juda uzoq zamonlardan beri mustaqillik g'oyasi uchun kurashib keldi. Bir necha eron shohlari, turk sultonlari, arab va mo'g'ullar hukmronligi davrida ozar xalqı istilochilarga qarshi mardonavor kurash olib bordi. Ozarbayjonlar tarixiy vaziyatlar tufayli ikki davlat hududiga bo'linib ketganlar. Shimoliy Eronda o'n besh millionga yaqin ozarbayjonlar yashaydi. Istilolar davrida ozarbayjonlar Kavkaz ortining turli hududlariga tarqalib ketgan edilar. Bugungi kunda Janubiy Ozarbayjon – Eron Ozarbayjoni hududida yaratilgan boy adabiy meros ham ozarbayjon milliy adabiyotini tashkil etadi.

Ozarbayjon adabiyoti xalq og'zaki ijodi va yozma adabiyot shaklida rivojlandi. Xalqning ezgu tilaklari lirik qo'shiqlarda, hayotiy tajribalari asosidagi xulosalari masal va maqol-matallarda, ishonch va istaklari ertaklarda, xalqning orzusidagi pahlavonlar va barkamol qizlar obrazlari esa dostonlarda aks etganini kuzatish mumkin. Jahonda hech bir xalq yo'qki, o'zining hajviy qahramonlarini yaratmagan bo'lsin. Ozarbayjon latifalarining bosh qahramonlari Melik – Mamed, Kal Ahmad bo'lib, ularning sarguzashtlari orqali xalqning hazil mutoyiba, hajv va kulgiga nisbatan munosabatini bilish mumkin. Bu latifalar Nasriddin Afandi va Aldar Ko'sa latifalariga yaqin turadi.

Ozarbayjon xalq dostonlaridan "Ko'r o'g'li", "Oshiq G'arib", "Shox Ismoil", "Asli va Karam" o'zbek, turkman, turk xalq og'zaki ijodidagi namunalari bilan uyg'unlik kasb etadi. "Dada Qo'rquq kitobi" ham ozarbayjon xalq dostonlari sirasida e'tirof etiladi. Chunki bunda qadimgi o'g'uz-turkiy qabilalarining o'z ozodligi uchun kurashi tasvirlanadi. Mazkur asarga musiqali dramalar yozilib, ijro etilgan.

Ma'lumki, ozarbayjon tili turkiy tillar oilasiga mansub. Tarixiy sharoit va ijtimoiy hodisalar jarayonida Ozarbayjonda VII-VIII asrlarda arab tili, XI asrda fors tili rasmiy davlat tili bo'lgan. Shu sababli ozarbayjon shoirlari Ismoil Yassor, Ahmad Tabriziy (X asr), Bahmanyor Ali Bokuyi, Xatib Tabriziyalar arab va fors tillarida ijod qilganlar. X-XII asrlarda yashagan shoirlardan Hoqoniy-Chervoniy, Nizomiy-Ganjaviy, Muhammad Fuzuliy, Mirzo Fatali Oxundovlar ham o'z asarlarini shu tilda yozdilar. Arablar hukmronligi davrida Ozarbayjonda keskin siyosiy-tarixiy o'zgarishlar ro'y berdi. XI-XII asrlarga kelib bu yerda arablar

---

* Andijon Davlat Universiteti Dotsenti

mustamlakasi biroz sustlashdi hamda mahalliy feodal davlatlar tashkil topdi. Natijada, saroy adabiyoti paydo bo'ldi va rivojlandi. Abul Ula Ganjaviy, shoir va astronom Falakiy – Shervoniy, shoira Maxseti Ganjaviylar mumtoz adabiyot janrlarida asarlar yaratdilar. Aytish kerakki, ozarbayjon adabiyotining takomilida xalq og'zaki ijodi namunalari bilan birga arab va fors tilidagi adabiyotning ham ta'siri kuchli bo'lgan.

Iyos Yusuf o'g'li Nizomiy-Ganjaviy Ozarbayjonning Ganja shahrida hunarmand oilasida tug'ildi. Davrning ilg'or, ma'rifatli kishisi bo'lgan Nizomiy fors va arab tillarini yoshlik chog'idan o'rganadi, adabiyot, tarix sohasidan tashqari astronomiya, matematika, falsafa va meditsina bilan qiziqadi. O'sha davr an'alariga muvofiq u arab va fors tillarini mukammal o'zlashtiradi. Shoir yashagan davrda Ozarbayjonda Shirvon Tohir sulolasi hukmron edi. Hukmdor tarafidan shoir saroyga taklif qilinadi, lekin Nizomiy buni rad etib, erkin ijod qilishni afzal biladi. Shoir lirik va epik asarlarini fors tilida yaratdi, chunki bu til o'sha paytda Ozarbayjonda davlat tili hisoblanar edi. Ganjaviyning o'z ona tilida ijod qilolmaganidan afsuslanib yozgan she'rlari ham bor. Nizomiyning "Xamsa"si uning nomini butun jahonga mashhur qildi. O'ttiz ming baytdan tashkil topgan besh dostonni Nizomiy-Ganjaviy qisqa muddat ichida (1179-1200) yillar orasida yaratdi.

Garchi saroy shoiri bo'lmasa-da, Nizomiy "Mahzan-ul asror" dostonini ham, undan so'ng yaratilgan "Xusrav va Shirin", "Layli va Majnun", "Haft paykar" va "Iskandarnoma" dostonlarini ham shervoniy podsholarning topshirig'i bilan ijod etdi. Dostonlardan birining kirish qismida Nizomiy o'z ona tilisi – ozarbayjon tilini yaxshi bilgani holda fors tilida ijod qilishga kirishayotganligini aytar ekan, bu asarni yozishga undagan hukmdorning istagiga ishora qiladi. "Xamsa"ga kirgan dostonlarda buyuk shoir o'zining gumanistik, adolatparvarlik g'oyalarini olg'a surdi. Uning fikricha, markazlashgan adolatli davlat mavjud bo'lgandagina xalqning ahvoli yengillashishi mumkin. Shu maqsadda Nizomiy bu dostonlarida adolatli podsho va podshozodalar (Xusrav, Bahrom, Iskandar) obrazlarini yaratishga urindi.

Nizomiy "Mahzan-ul asror"da ham, "Xusrav va Shirin"da ham dehqon va hunarmandlar mehnatini ulug'ladi. Nizomiy vafotidan so'ng uning "Xamsa"si Sharq adabiyoti taraqqiyotiga kuchli ta'sir qildi. O'zbek, tojik, ozarbayjon, turk, turkman shoirlaridan ko'plari "Xamsa" yozishga kirishdilar. Ayniqsa, Xusrav Dehlaviy, Alisher Navoiy va Abdurahmon Jomiylar Nizomiy-Ganjaviy an'alarini ijodiy davom ettirib, katta yutuqlarni qo'lga kiritadilar.

Ozarbayjon adabiyoti tarixida Sayyid Imomiddin Nasimiyning o'rni kattadir. Shoir 1370 yilda Shirvon viloyatining Shamohi shahrida tug'ilgan. Asl ismi Ali, laqabi Imomiddin I. U yosh vaqtlaridan ilmga mehr qo'ydi, fors va arab tillarini chuqur o'rgangan, mantiq, riyoziyot, tabiat, astronomiya fanlarini egallagan. Nasimiy ilk bor ozarbayjon tilida she'rlar yaratgan shoir hisoblanadi. Shoirning iste'dodiga o'zbek shoirlaridan Lutfiy va Navoiy yuksak baho berganlar. Alisher Navoiy "Nasoyim ul-muhabbat" asarida quyidagicha keltiradi: "Sayyid Nasimiy qaddasallohu ruhahul aziz (Olloh uning aziz ruhini muqaddas qilsin). Iroq va Rum tarafidag'i mulkdin erkandur. Rumi va turkmoniy til bila nazm aytibdur va nazmida haqoyiq va maorif bag'oyat ko'p mundarijdur. Mazkur bo'lg'on mulk ahlig'a ani she'ri muqobalasida hamonoki she'r yo'qdur. Hamono taqlid ahli aning mazhabida qusur tuhmatig'a muttahaq qilib, shahid qildilar. Mashhur mundoqdurki, terisin so'yar hukm bo'lubdur. Ul holatda bu she'rni debdurki:

Qibladur yuzung, nigoro, qoshlaring mehrobdur,
Surating Mushaf vale xolu xating e'roblar
va bu she'rning taxallusi ushbu muddaog'a doldurkim:
Ey Nasimiy, chun muyassar bo'ldi iqboli visol,
Qo'y, teringni so'ysa so'ysun bu palid qassoblar".

Nasimiyning so'fiy shoir Mansur Husayn Xalloyga e'tiqodi baland bo'lgan. SHu bois uning ilk she'rlari Husayniy taxallusi bilan yozilgan. Ayrim she'rlarida valiy shoir nomi bir necha bor keltiriladi. Nasimiy hurufiylik tariqati asoschisi Fazlulloh Naimiy bilan (1339-1396) 1394 yilda Shirvonda uchrashadi va uning qarashlaridan ta'sirlanadi. U bilan ustoz shogird maqomida bo'ladilar. Shu vaqtdan boshlab Naimiy nomiga muvofiq shoir o'ziga Nasimiy taxallusini oladi. Fazlulloh Naimiy asos solgan hurufiylik XIV-XV asrlarda Eronda vujudga kelgan bo'lib, mazkur hududdan tashqari yana Ozarbayjon, Turkiya va Suriyada keng tarqalgan. Hurufiylik oqimining asosiy g'oyasi shundan iboratki, inson takomillashib xudoga tenglashishi mumkin, xudo insonni o'zining borligini oshkor qilish uchun yaratgan. Hurufiyilar olam va inson haqidagi qarashlarini ramzlar orqali ifodalaydi deyish mumkin. Bu ta'limot tarafdorlari arab alifbosidagi 32 ta harfni muqaddas hisoblaydilar.

Hurufiylik g'oyalarini yoygani uchun Fazlulloh Naimiyni Amir Temurning o'g'li Mironshoh ta'qib qiladi, u qamoqda ekanligida Nasimiyni "Vasiyatnoma" yozib uni yashirincha yetkazadi. Naimiyni qatl etish uchun farmon beriladi. "Vasiyatnoma"ga ko'ra murid ustozining kichik qiziga uylanadi va ta'limot g'oyalarini yoyish uchun Ozarbayjondan chiqib ketib, Turkiyaning bir qancha shaharlari Onado'li, Tokat, Bursa va Bag'dodda bo'ladi. Nasimiy oxiri Xalabga boradi, uni Misr sultoni Muayyaddin dahriylikda ayblab qatl etishga buyuradi. Aytishlaricha, Nasimiyni Antop hukmdori bilan yaxshi munosabatda bo'lganligini ko'rolmagan dushmanlari ularni bir-biriga teskari qilib qo'yadilar. Nasimiyning oyoq kiyimining tagcharmiga Yosin surasi yozilgan

qog'ozni solib qo'yadilar va hukmdor oldida undan, "Yosin surasini oyoq osti qilgan odamni qanday jazolash kerak?" deb so'raydilar. Nasimiy: "Unday odamning terisini tiriklay shilib olish kerak", deb javob beradi. Ruhoniylar uni, o'z o'limingga o'zing fatvo berding, deb kovushining ostidan surani chiqarib ko'rsatishadi hamda shoirning terisini tiriklayin shilishadi. Shoirning qatli bilan bog'liq yana bir rivoyat H.Araslining "Imodiddin Nasimiy" asarida keltirilgan. Shoirni qatl etishga fatvo bergan ruhoni: "Bu shunchalik mal'undurki, uning qoni qaerga sachrasa, shu yerni kesib tashlash kerak!" deydi. Shoirning qoni tasodifan o'sha ruhoniyni barmog'iga sachraydi. Jamoa undan barmog'ini kesib tashlashni talab qiladi. U esa: "Men buni misol tarzida aytgandim!" deb barmog'ini yashiradi. Shu payt qonga belangan shoir:

Zohiding bir barmog'in kessang, tonib Haqdin qochar,

Ko'r bu miskin oshiqi sarpo so'yarlar yig'lamas, - deya o'zining isyonkor ovozi baland ko'taradi va o'z dushmanlari ustidan ma'naviy g'alaba qozongan holda hayotdan ko'z yumadi. Shoir Nasimiy 1417 yilda qatl etilgan.

Nasimiy she'riyati inson ruhiyati ozodligi, erki haqidagi jo'shqin she'riyatdir. U Qatron Tabriziy, Sa'diy, Nizomiy, Hoqoniy va Avhadiddin kabilarni she'riyatda ustoz deb bilgan. Nasimiy nafaqat ozarbayjon, balki turk, fors, o'zbek, turkman shoirlari ijodiga ham ta'sir ko'rsatgan. Shoh Ismoil Xatoiy, Xaliliy, Fuzuliy, Voqif, Sururiy, Tufayliy, Lutfiy, Navoiy, Shayxiy, Zotiy, Najotiy, Maxtumquli, Durdi ijodida Nasimiy taqdiri xususidagi o'rinlar yoki shoir she'riyatiga hamohang, hamfikir misralar uchraydi. Maxtumquli va Durdi shoirning aytishuvida shoir taqdiriga qayg'urish, achinish motivlari namoyon bo'ladi.

Maxtumquli:

U nimadir yemadilar, to'ydilar?

U nimadir ulug' kunga qo'ydilar?

U kim edi tovonidan so'ydilar?

Shoir bo'lsang, shundan bizga xabar ber!

Durdi shoir:

U diydordir yemadilar to'ydilar,

U namozdir qiyomatga qo'ydilar.

Nasimiy tovonidan so'ydilar,

Bizdan salom bo'lsin, javobimiz shu!

Ozarbayjon adabiyotining yorqin vakili, so'z san'atkori Muhammad Sulaymon o'g'li Fuzuliy ijodi alohida o'rin tutadi. U 1498 yilda Iroqning Karbalo shahrida ziyoli oilasida tavallud topadi. U Karbaloda, so'ng Bag'dod shahrida ta'lim olgach, muallimlik bilan shug'ullanadi. Ustozlaridan birining qiziga uylanadi, farzandli bo'ladi. Shoirning o'g'li Fazliy taxallusi bilan she'r yozib mashhur bo'lgan. Fuzuliy ijodiy merosidan mumtoz she'riyatning an'anaviy janrlaridan g'azal, murabba', muxammas, musaddas, tarji'band, tarkibband, qit'a, ruboiy kabilarni o'rin olgan. Uning xamsachilik an'analari asosida yaratilgan "Layli va Majnun" dostoni, "Shikoyatnoma", "Bangu boda", "Anisul qalb", "Matla'ul e'tiqod" kabi asarlari yaratilgan.

Fuzuliy asarlarining lirik qahramoni muhabbatda sobit oshiqdir.

Joni kim jononi echun sevsa jononin sevar,

Joni uchun kimki jononin sevar jonin sevar

bayti Alisher Navoiyning:

Har labing o'lganni tirguzmakda jono jon erur

Bu jihatdin bir birisi birla jonojon erur.

Bo'lsa jono bordurur jon ham chu jono qildi azm

Jon ketib jonon bila jonsiz manga hijron erur.

Jon manga jonon uchundir, yo'q, jonon jon uchun,

Umr jononsiz qotiq, jonsiz vale imkon erur... –

kabi misralarini yodga soladi. Fuzuliy g'azallari tasviridagi mahbuba nafaqat tashqi tarafdan go'zal, balki uning ma'naviy olami ham komildir.

Girub mayxona qilsang takallum, jon bo'lur shaksiz,

Musavvirlar na suratkim daru devora yozmishlar.

Shoir lirikasining mavzu ko'lamini keng, obrazlar olami rang-barang. Ishq mavzusidagi o'rinlarda shoirning tasavvufiy qarashlari ham aks etadi. Xuddi vahdatul vujud g'oyasi tarafdorlari kabi maysiz va mahbusiz jannatning nima keragi bor, degan savollarni ta'kidlaydi:

Tarki mayu mahbub edariz jannat uchun,

Sharh aylaki, jannatda na vor voiz?

Fuzuliy ijodidan eng ko'p ta'sirlangan o'zbek shoirlari XIX asr vakillaridir. Muqimiy, Zavqiy, Furqat, Ibrat kabilarning ijodida Fuzuliy asarlari ta'siri yaqqol seziladi.

ВОЗМОЖНОСТИ ОБРАЗОВАНИЯ ЛЕКСИЧЕСКО-СЕМАНТИЧЕСКИХ
СООТНОШЕНИЙ АБСТРАКТНЫХ СЛОВ

Ключевые слова: абстрактные наименования, конкретные наименования, словарный состав, сема, семема, синонимия, антонимия, партонимия, градуонимия, гипонимия, гипероним, эквоним...

In given clause the opportunities of abstract words are opened at education of the lexical semantic attitudes (relations) as synonymy, homonymy, antonymy, partonymy, graduonymy, giponimy. By examples are proved distinction of activity of these parities (ratio) in a circle of the concrete and abstract names.

Key words: the abstract names, concrete names, dictionary structure, sema, semema, synonymy, homonymy, antonymy, partonymy, graduonymy, giponimy, giperonym, ekvonym ...

В составе словаря узбекского языка на ряду с конкретными словами существуют ряд абстрактных слов как: *ишонч* (уверенность), *гурур* (гордость), *меҳр* (любовь), *ҳавас* (желание), *яхишлик* (добро), *муҳаббат* (любовь), *ақли* (умный), *қаҳрли* (гневный)... Своеобразные свойства абстрактных слов ярко выражаются в их семантических соотношениях с другими лексическими единицами. Ибо, суть любой языковой единицы раскрывается в её соотношениях с другими единицами.

Антонимия. Лексические - семантические свойства абстрактных слов более ясно видны, чем у конкретных слов. Так как конкретные слова называют, какой не будь один точный предмет, и у них не наблюдается соотношение антонимии. Имена конкретных предметов как *китоб* (книга), *қалам* (карандаш), *қозғоз* (бумага, лист), *уй* (дом), *хона* (комната), *эшик* (дверь) не могут создавать антонимические соотношения. Потому что, лексическое значение данных лексем не имеет противоположное значение. Соотношение антонимии в кругу конкретных слов можно увидеть лишь в наименованиях противоположных сторон: *шарқ* и *ғарб*, *жануб* и *шимол* (восток и запад, юг и север); в наименованиях времен года: *ёз* и *қиш*, *куз* и *баҳор* (лето и зима, весна и осень); в наименованиях противоположных понятий сутки: *кеча* и *кундуз*, *тонг* и *шом* (день и ночь, утро и вечер)... А среди абстрактных наименований соотношение антонимия выражается более ярче: *меҳр-нафрат* (любовь-ненависть), *шодлик-қайғу* (радость - печаль), *яхишлик-ёмонлик* (добро-зло), *тинчлик-уруш* (мир - война), *қувонч-ташвиш* (радость-хлопоты), *ҳавас-ҳасад* (желание-зависть), *дўстлик-душманлик* (дружба - вражда)...

Антонимия в абстрактных существительных формируется на основе противоположного значения коренных слов (*ҳавас-ҳасад* (желание-зависть)), путем прибавления к антонимическим словам словообразующий аффикс *-лик* (*яхишлик-ёмонлик* (добро-зло)), в абстрактных прилагательных средством антонимических аффиксов (*меҳрли-бемеҳр* (любящий - не любящий), *қайғули-қайғусиз* (печальный - беспечальный)). А от абстрактных прилагательных, созданных таким путем, средством добавления аффикса *-лик* образуются абстрактные существительные: *беғуноҳлик* - *ғуноҳкорлик* (невиновность - виновность).

Соотношения антонимии в абстрактных наименованиях обычно бывают двух полярными и логический центр между ними почти не существует. Например, существование между *меҳр-нафрат* (любовь - ненависть), *шодлик* - *қайғу* (радость - печаль) логического центра нелогично.

Значит, действительность, которая выражается абстрактными наименованиями можно противополжить. Основную часть абстрактных наименований составляют признаки и свойства, отделенные от своего предмета, и почти все эти признаки и свойства образуют противоречие, и это противоречие доходит до антонимии.

Партонимия. Абстрактные наименования в отличие от конкретных наименований не могут создавать партонимические соотношения. Как известно, партонимия это соотношение целого и части между языковыми единицами. Партонимия это отношение между предметом, который даётся в непосредственном наблюдении, который имеет определенную форму, тело, составную часть, и его составной частью. Соотношение партонимии наблюдается только в конкретных существительных, которые называют только предмет, субстанцию. Абстрактные наименования в кругу имен существительных имеют грамматическую категорию «предметность», но они не имеют лексическое значение «предметность». Поэтому они не могут образовать соотношение партонимии. Как было выше сказано, абстрактные наименования выражают признак, отношение, движение, состояние мысленно

* Ташкентский государственный университет узбекского языка и литературы имени Алишера Навои, кандидат филологических наук

отделенное от предмета. Как невозможно разделить на составные части в непосредственном наблюдении признаки (*ноанъанавийлик, тарқоқлик (не традиционность, разброд)*), отношения (*муҳаббат, душманлик (любовь, вражда)*), действия (*искание*), состояния (*қайғу, қувонч (печаль, радость)*), так и абстрактные наименования выражающие их не могут образовать соотношение партонимии.

Синонимия. Не смотря на то, что в мировом и узбекском языкознании выполнено и выполняется много исследований о соотношении синонимии, не существует единое, общепринятое описание, которое может точно и полностью раскрыть суть этого явления. Обычно, при объяснении синонимии учитываются полная или частная общность по значению, существование возможности использования их вместо друг друга.

По нашему мнению, соотношение синонимии это отношение между собой лексических единиц, которые называют денотат с разной позиции (точки зрения). Например, один денотат, один предмет действительности, то есть переднюю часть головы человека называют лексемы *юз, бет, афт, башара, чеҳра, жамол, дийдор, ораз, рухсор* (лицо, рожа, облик...). Данные синонимичные лексемы называют денотат по-разному с точки зрения субъективного отношения, со стилистической позиции.

Соотношение синонимии в кругу абстрактных наименований встречается часто. Как показывает лексический - семантический анализ абстрактных слов, синонимия этих слов своеобразна. А также, в абстрактных словах не встречаются синонимические ряды, основанные на различие в коннотативном значении. А в конкретных словах часто встречаются синонимические ряды, основанные на различие в коннотативном значении. Например, денотат всех лексем синонимического ряда *кулимсирамоқ, жилмаймоқ, илжаймоқ, тиржаймоқ, ишиаймоқ, иршаймоқ* (*улыбаться, оскалиться, ощериться...*) один, общий: движение глаз и рта для выражения радости без звука. Слово *жилмаймоқ* (*улыбаться*) имеет положительное коннотативное значение, а слова *илжаймоқ, иршаймоқ, тиржаймоқ, ишиаймоқ* (*оскалиться, ощериться...*) отрицательное. Синонимические лексемы, имеющие отрицательное коннотативное значение, различаются между собой по степени отрицательности. Например, в лексеме *илжаймоқ* степень отрицательности меньше, а в лексеме *тиржаймоқ* больше.

Среди абстрактных слов в особенности встречаются синонимические ряды, которые отличаются по градации значения, по стилистическому применению, по времени и круга применения. Например, в словаре “Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати” (Толковый словарь синонимов узбекского языка) приведен синонимический ряд *жаҳл, аччиқ, газаб, қаҳр, зарда*. В том числе, общее значение синонимов *жаҳл, аччиқ, газаб, қаҳр, зарда*: сильно возбужденное чувство против неправильного действия, поступка или события и выражение такого чувства. Степень признака в словах *газаб, қаҳр* сильное. Слово *зарда* означает злость, выраженная как ответ на неправильное действие, работу, поступок¹. По-нашему, называть лексемы *жаҳл, аччиқ, газаб, қаҳр, зарда* синонимами немного спорный вопрос. Потому что данные пять слова не могут называть одинаковую действительность. Если обратить внимание, сопоставительный анализ лексем *қаҳр* и *зарда, қаҳр* и *аччиқ, газаб* и *зарда, газаб* и *аччиқ* не дает возможность назвать их синонимами. Так как, они называют отдельные денотаты. Сравним лексемы *қаҳр* (*гнев*) и *зарда* (*злость*), слово *қаҳр* выражает сильно возбужденное чувство против неправильного действия, поступка или события, эмоциональное состояние. В таком эмоциональном состоянии человек может находиться в длительности определенного времени (*Бу воқеани эшитиб, Элчининг қаҳри келди (Услышав это событие, Элчин разгневился)*). Лексема *қаҳр* (*гнев*) может означать ещё и устойчивые свойства, характер человека. Например, в сочетании *Асадбек гневный человек* отражает свойства человека. Это значение реализуется в сочетаниях как: *қаҳрли одам, қаҳри қаттиқ одам*.

Градуонимия. В соотношении градуонимия выражаются разные степени одного признака, которое выражает слово. От этого не нужно делать вывод что, градуонимия это отношение лексем означающие признак. В составе лексем создающих градацию существуют семы отражающие количество (много или мало) одного признака. На самом деле, от характерности этих сем двум или более лексемам возникает градуонимический ряд лексем². Например, ряд *ёз (лето) – куз (осень) – қиш (зима)* формируется в результате градации признака «*понижение температуры погоды*». Градация произошла на основе семы «*иссиқ (жарко)*» семемы *ёз (лето)*, потенциальной семы «*илиқ (тепло)*» семемы *куз (осень)*, семы «*совуқ (холодно)*» семемы *қиш (зима)*.

В лексемах близко находящихся в градуонимическом ряду наблюдается смысловая близость, и эта семантическая близость может быть в кругу синонимии: *аччиқланмоқ, газабланмоқ, қаҳрланмоқ*. Между лексемами расположенными далеко друг от друга в градуонимическом ряду повышается отличие.

¹ Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати, -Тошкент: Ўқитувчи, 1974. 97-б.

² Бозоров О. Ўзбек тилида даражаланиш. Тошкент, «Фан», 1995. 23-бет

Отличие между лексемами, которые находятся в начале и конце градуонимического ряда может прийти до антонимии (противоречия): *ёмон (плохо) – қониқарли (удовлетворительно) – яхши (хорошо)*.

В абстрактных словах соотношение градуонимии встречается часто. Также, соотношение градуонимии чаще наблюдается среди абстрактных имен прилагательных, чем у имен существительных.

В части речи имя существительное: *зарда – аччиқ – жаҳл – газаб – қаҳр, илиқлик – иссиқлик – қайноқлик*.

В части речи имя прилагательное: *илиқ – иссиқ – қайноқ, нодон – эсли – доно, аҳмоқ – эсли – ақлли – донишманд, саҳоватли – саҳий – хотам – аҳий*.

Гипер-гипонимия. Гипонимия это родовидовое соотношение между лексемами. Это вид соотношения между лексемами, которые выражают широкое (общее) понятие и узкое (частное) понятие. Лексема, выражающая широкое, общее, родовое понятие охватывает значение лексемы, которая выражает узкое, частное, видовое понятие³. Например, лексемы *туйғу (чувство)* и *согинч (тоска)* находятся в соотношении гипонимии. Здесь, *туйғу (чувство)* общее, широкое понятие, а *согинч (тоска)* частное, узкое понятие, означающее один вид чувства. Значит, лексема *туйғу (чувство)* означает родовое понятие и связано в соотношении гипонимии с лексемой *согинч (тоска)*, которая означает понятие вид. В этой связке *туйғу (чувство)* – гипероним, *согинч (тоска)* – гипоним. Гипонимические ряды являются многочисленными и самое малое число членов должно быть два. В ряду *ҳолат, бахтиёрлик, бахтсизлик, тушкунлик, саросима* лексема *ҳолат* – гипероним, лексемы *бахтиёрлик, бахтсизлик, тушкунлик, саросима* – гипонимы. Гипонимы, имеющие один гипероним между собой называются эквонимами⁴. Например, в ряду *ҳолат, бахтиёрлик, бахтсизлик, тушкунлик, саросима* лексемы *бахтиёрлик, бахтсизлик, тушкунлик, саросима* по отношению друг к другу являются эквонимами.

Соотношение гипонимии является одним из самых важных отношений между лексемами и охватывает весь словарный состав. То есть, все лексемы (вне зависимости от абстрактности или от конкретности) создают родовидовое соотношение. Но определение соотношения гипонимии между конкретными словами легче, чем между абстрактными словами. Например, слова *мол (скот), қўй (баран)* без колебания можно соединить в гипероним «хайвон (животное)». Но абстрактные имена существительные как: *ақл (ум), онг (сознание), қалб (душа)* не легко соединить к определенному гиперониму.

Каждая лексема словарного состава может не входить в соотношения синонимии, антонимии, партонимии, градуонимии, но все лексемы могут вступать в гипонимические соотношения.

Итак, в узбекском языке соотношение антонимии наблюдается больше среди абстрактных наименований в отличие от конкретных наименований, и наоборот, абстрактные наименования не образуют соотношение партонимии. Соотношение синонимии абстрактных слов тоже отличается от конкретных слов, между ними почти не встречаются синонимические ряды, основанные на отличие в коннотативном значении. В сегодняшнее время в словарях встречаются такие запутанные места относительно синонимии и градуонимии абстрактных слов, и эти проблемы ждут своих исследователей.

Использованная литература

1. Бозоров О. Ўзбек тилида даражаланиш. -Тошкент, «Фан», 1995.
2. Сафарова Р. Лексик-семантик муносабатнинг турлари. -Тошкент: Ўқитувчи, 1996.
3. Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати, -Тошкент: Ўқитувчи, 1974.
4. Ҳакимова М. Семасиология. Ўқув қўлланма. -Тошкент, 2008.

ШЕРМУХАММАД АМОНОВ*

Узбекистан, Ташкент

ХАМЗЫ ХАКИМЗАДЕ И ЕГО «НАЦИОНАЛЬНЫХ СТИХАХ»

Lyrical heritage of Hamza hakimzade Niyazi consists of Divan of poet (“Divan-i Nihani”), collection “National poems for national songs” and “Documents of Hamza’s archive”, which is saved in the State literature museum of Academy of Science of the republic of Uzbekistan named after Alisher Navai. In article opinions on the textual researchs of the works of the poet and educator Hamza Hakimzada Niyazi on basis of primary sources.

³ Ҳакимова М. Семасиология. Ўқув қўлланма. -Тошкент, 2008. 79-б.

⁴ Никитин М.В. Основы лингвистической теории значения. –Москва, «Высшая школа», 1968. С. 94.

* Ташкентский государственный университет узбекского языка и литературы имени Алишера Навои, кандидат филологических наук, доцент

Изучение «Полных собраний сочинений» Хамзы, опубликованных в конце 70-х – начале 80-х гг. прошлого века, а также стихов, вошедших в опубликованный десятилетием позже пятитомник, в сравнительном аспекте с оригиналами рукописей поэта, показывает, что значительная часть произведений талантливого автора были отредактированы с идеологической подоплекой. Один из стихов поэта, вошедших в сборник «Белый цветок», называется «Дардига дармон истамас» («Dardiga darmon istamas»); основой для этого стиха послужила музыка песни «Дўст мавлон-ей» («Döst mavlon-ey»). Стих написан в форме трехстишия. В издании этого стиха имеются противоречия с рукописью. В издании:

В издание:

*“Жамиид”у, “Зарқум”, “Баёз” аҳли салоҳин илгида,
Ё ақоид, ё ҳадис, тасвири қуръон истамас.
Ухлама кўп, ўзбек эли, асри тараққий вақтида [1: 29].*

Транскрипция:

*«Jamšid»u, «Zarqum», «Bayoz» ahli salohin ilgida,
Yo aqoid, yo hadis, tasviri qur`on istamas.
Uxlama köp, özbek eli, asri taraqqiy vaqtida.*

Словосочетание «тасвири куръон» в литографии читается как تفسیر قران – “tafsiri Qur`on”. Естественно, эти два слова по сути своей серьезно отличаются друг от друга (тасвир – изображение, тафсир – комментарий к Корану). Кроме того, название Корана традиционно пишется с прописной буквы. Это наглядно демонстрирует презрение издателей по отношению к исламу. Последний стих данного раздела называется «Эрлар ва қизлар лапарі» («Erlar va qizlar lapari»). Данный стих написан в рифме и метрике одного из песен популярного татарского исполнителя Мухаммеда Камиля аль-Мутеи. Стих традиционно исполняется в музыкальной форме со стороны парней и девушек. Мухаммед Камиль аль-Мутеи служил в узбекских и татарских театрах, в 1914 году давал концерты в Ташкенте, Коканде, Намангане и других узбекских городах. Хамза слушал песни в его исполнении и был очень воодушевлен ими [1: 473]. Текст данного стиха в издании и литографии совпадает, однако в литографии последние пять строк переписаны рукой. Стих под названием «Жонларнинг жонони ватан» («Jonlarning jononi vatan») приводится в конце сборника «Красный цветок». В комментарии автора о стихе приводится следующая информация: «Национальные стихи, написанные на рифму и метрику песни, спетой в форме элегии после повешения Камчинбеков в Коканде. Для информации, Камчинбек – это молодой парень, повешенный российскими колонистами в 1895 году, один из сыновей знаменитой «Алайской царицы» Курманджан датка. Стих исполнен чувством любви к Родине. Имеет форму месневи и рифмуется по алгоритму а–а, б–б, в–в и т.д. В издании и оригинале имеется ряд противоречий в тексте стиха. В частности, следует рассмотреть следующие строки:

В издание:

*Эссиз, эссиз туғгонларинг кўз юмуб ўқ отуб сани,
Боғлаб қўлинг ёвузларга, не олдилар сотуб сани [1: 45].*

Транскрипция:

*Essiz, essiz tuğgonlaring köz yumub oq otub sani,
Boğlab qöling yovuzlarga, ne oldilar sotub sani.*

В литографии данные строки приводятся в следующей форме:

*ایس سیز ایس سیز تو غگانلارینگ کوز یوموب اوق اتوب سنی
باغلار قولینگ یهودلارگا نی آدیلا ساتوب سنی*

Хотя в других моментах текста не встречаются несоответствия, однако самая важная строфа стихотворения отредактирована таким образом, что суть полностью изменилась. Вполне возможно, что идеи или мысли, выдвигаемые поэтов в своих произведениях, могут не совпадать с моральными или идеологическими приоритетами времени исследователя. Литературоведение и текстология должны комментировать такие моменты, определять, с какими процессами и тенденциями связаны эти мировоззрения. Но редактирование и изменение в произведениях свидетельствует о недобросовестном подходе исследователя к научному делу. Тематика рассмотренного стихотворения показывает, каким Хамза был горячим патриотом.

Издатели озаглавили первой стихотворение сборника «Зеленый цветок» как «Ҳақ йўлида жон берсак» («Жизнь отдать за правду») [1: 48], стихотворение написано на рифму песни «Оллоҳ ё! Сақла балодан, Худо-ё» («Olloh yo! Saqla balodan, Xudo-yo»), популярной среди народа в период Первой мировой войны. В данном произведении Хамза призывает свой народ быть единым в деле открытия новых школ, отмечая, что только путем развития науки можно достичь прогресса [1: 477]. В стихотворении приводится следующая строфа:

В издание:

*Миллий ходимлар этсун, миллатга хизмат этсун,
Аҳмад руҳин шод этсун, бўлсак миллат қурбони.*

Транскрипция:

*Milliy xodimlar yetsun, millatga xizmat etsun,
Ahmad ruhin şod etsun, bölsak millat qurboni.*

Эти строки наглядно показывают, что Хамза, несмотря на утверждения советских ученых, был истинным мусульманином и выражал свои мысли в джадидском стиле.

Первое стихотворение сборника «Желтый цветок» называется «Яшасун чун ватан ўғли» («Да здравствует сын родины»); данное стихотворение основывается на музыке османского (турецкого) марша под названием «Миллату ватан нағмалари» («Песни нации и родины»). Поводом для написания данного произведения явилось восстание туземцев в 1916 году против призыва мусульман от 19 до 43 лет на фронт Первой мировой войны для прифронтовых работ. По сути своей стихотворение является историческим посвящением. Героями произведения являются господин Чайкин, один из известных и авторитетных чиновников русского правительства, живший в Коканде в период Первой мировой войны, и редактор газеты «Садои Туркистон» Убайдулла Ходжаев. В конце приведена история, т.е. дата написания стиха:

*علم سيزليكدن اولوب بيزگا بو شوريش لا فغان همان اولسك اولاراز بير يوله رسواى جهان
علمدن اوزگا ايمس بيزگا نجات دو جهان بو نهان اولگونچه تاريخ يازه نصف رمضان*

Стих написан в 1916 году, в середине месяца Рамадан. Начинается большим и красочным введением. Но внешне пышный слог поэта на самом деле полон горечью и сожалением. Следующая строфа была полностью изъята из издания:

*نيچه مينگ مسلمانى ناموس خوار اولمديمو؟ پرچه نان ياردمى چون كوز نگار اولمديمو؟
نيچه لار دريدر دهر ديار اولمديمو؟ كوز اچينگ بيزگا قرا كونده مدار اولمدى؟*

Изъятие вышеприведенной строфы, составляющей кульминацию сюжета произведения, явление вполне ожидаемое. Строфа содержит нелицеприятный отзыв о колонистах. Поэтому в издании стихотворение сопровождается комментарием: «Издается впервые» [1: 480].

Отличие от других разделов, последняя часть сборника «Национальные стихи» издана под двумя названиями – «Память о свободе» и «Фиолетовый цветок» [1: 484]. В данную часть включены стихи, посвященные все тем же событиям 1916 года – «Қахрамон аҳли Ватан» («Герой родины»), «Пешонамиз тор экан» («Не судьба»), «Согиниб» («Соскучились»), «Салом айтинг» («Передайте привет»). Двойное название сборника тоже имеет определенный подтекст, а именно – показывает, что поэт возлагал большие надежды на революцию, надеялся на приход светлых дней. По этой причине первое стихотворение сборника под названием «Герой родины» начинается следующей строфой:

*مقدمينگيز خوش مبارک قهرمان اهل وطن ايزلارينگيزدن اچيلدى ينگى باغ ينگى سمن
گرچه يوقدى سيزده حکمت حربى آلات علم فن بو قوروق بازولارينگيز بولديمو خوش ممتحان
ساقى اول ارواح اولوب سوندى مماته روح تن*

Стих написан в форме мухаммаса, в традиционной метрике арабской, персидской и тюркской классической поэзии. В конце произведения поэт опять прибегает к традиции изложения истории события:

*شكر بو كون نى نهان گا كورماغين يازميش قلم هر سيوينچينگ اوليده بار ايكان رنج الم
ايردى پنج شنبه همل تورتنچى سى بى لاف كم تاريخ هجرية سینه جان فراغ اولدى علم
خوش مبارک شكر ايله ساتدى شربت هر دهن*

Как ясно по приведенному отрывку, данное событие произошло в пятницу, четвертого числа месяца хамал. По принципу исчисления абджед, совокупность букв в слове (жан فراغ) - «jon faroğ» равняется 1335. Т.е. событие случилось в 1335-м году хиджри, что совпадает с 1917-м годом по христианскому летоисчислению. Суть стихотворения проясняется, если учесть, что 1917-й год является годом революции. Как видно, талантливый поэт при помощи традиционных методов восточной поэзии – абджед (буквенное исчисление) и таърих (история) смог изложить свои идеи в компактной форме.

Литература

1. Ниёзий Х.Х. Тўла асарлар тўплами. Беш томлик. Иккинчи том. – Тошкент. “Фан”, 1988. (Перевод: Ниязи Х.Х. Полный сборник произведений. В 5 томах. Том 2. – Ташкент. «Фан», 1988).

ЯВЛЕНИЕ НЕЙТРАЛИЗАЦИИ В СЛОЖНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЯХ В УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ

Ключевые слова: *нейтрализация, пропозиция, простое предложение, сложное предложение, модус, асимметрия*

In this article, the phenomenon of neutralization in complex sentences, the manifestation of moderation on the basis of tendencies of excellence and excess are widely analyzed.

Keywords: *neutralization, proposition, simple sentence, difficult sentence modus, asymmetry*

В последние годы развития языкознания особенно актуальны такие вопросы как, определение частных признаков языковых единиц, которые выявляются в речевом употреблении, противоречии их с членами парадигмы на основе дифференциальных признаков, факторы создающие противоречие и т.д. Это даёт возможность определить своеобразные свойства некоторых языковых единиц, которые не существуют у других языковых единиц.

Одно из главных понятий системного языкознания это явление противоречия. Известно, единицы языковой платформы на основе схожих признаков объединяются в одну парадигму, но отличающие признаки становятся причиной их противоречию. Две лингвистические единицы, которые в языковой системе противостоят друг другу, в некоторых условиях речевого процесса могут потерять признаки, которые служат основой противоречия, и стать одинаковыми. Исчезновение противоположных признаков языковых единиц в определенной речевой ситуации считается нейтрализацией (умеренностью).

В узбекском языкознании вопрос нейтрализации противоположных признаков фонем узбекского языка изучено в монографическом аспекте Д.Нурмоновой [1]. Данный процесс, который сначала наблюдался в исследовании фонем, дальнейшим стал изучаться в кругу единиц других платформ языка, в частности этот термин стал употребляться и в синтаксической поверхности.

Ученый языковед А.Нурманов в статье “Нейтрализация оппозиций утверждения и отрицания синтаксических конструкций” рассуждает о главной причине исчезновения признака противоречия в синтаксических конструкциях с деепричастным оборотом, которые противостоят между собой на основе признаков утверждения и отрицания. И причиной данного явления показывает то, что деепричастные обороты в речи второстепенно используются для выражения утверждения. А также, проверяя процесс нейтрализации признака противоречия между словами *бор – йўқ*, которые выражают утверждение и отрицание в вопросительных предложениях имеющих подлежащие *борми, йўқми* определяет, что причиной нейтрализации является употреблении слова *йўқ* во второстепенной функции [2].

А.Нурмановом изучено то, что синтаксическая нейтрализация в отличие от фонологической нейтрализации имеет два вида. Это: смысловая аналогия оппозитивных членов и смысловое сходство отрицательного члена одной оппозиции с утвердительным членом другой оппозиции [3].

Также существуют некоторые исследования о возникновении явления нейтрализации в синтаксическом пласте, в частности о нейтрализации признаков утверждения и отрицания между смыслом и формой (повествовательных, вопросительных и повелительных простых предложений), которое происходит в результате исчезновения противоречивых признаков [4]. В данной статье мы будем рассуждать о явлении нейтрализации в сложных предложениях.

Известно, простые и сложные предложения различаются по количеству единиц, имеющих полную предикативность. То есть в простом предложении участвует одна единица, имеющая полную предикативность, а в сложных предложениях существуют несколько предикативных центров. Кроме этого простые и сложные предложения имеют противоречие в выражении денотативного события – пропозиции. Так как, по сути, простые предложения являются выразителями одного определенного события, а сложные предложения выразителями соотношения между двух или более событий [5]. В определенных речевых ситуациях противоречия между простыми и сложными предложениями могут нейтрализоваться.

Нейтрализацию между простыми и сложными предложениями можно разделить на два вида:

1. Нейтрализация, которая происходит по полипропозитивному характеру простого предложения. Иногда простые предложения, усложняясь по смыслу, могут выразить две или более пропозиции. В таком

---

* Ташкентский государственный университет узбекского языка и литературы имени Алишера Навои, кандидат филологических наук, доцент

случае нейтрализуется противоречие по количеству выражения пропозиций между простым и сложным предложением. Например: *Ҳеч нимага ҳайрон қолмайдиган одамдан олим чиқади. Шам ёнмаса, парвона яқин келмайди.* (Ў.Ҳошимов) (Нечем не удивляющийся человек может стать ученым. Если свеча не горит, то мотылёк не приблизится). В данном примере первое предложение простое, оно служит выражению двух пропозиций, потому что причастный оборот усложняет смысл предложения. А второе предложение является сложным предложением, оно тоже служит выражению двух пропозиций. В этом речевом контексте простое и сложное предложение теряет признак противоречия по выражению пропозиции и нейтрализуются. Два объективных смысла выражаются в одной синтаксической форме, и становится причиной нейтрализации. Выражение сложного смысла не в сложной, а в простой форме является одним видом проявления в языке тенденции рачительности. А тенденция превышения языка приводит к выражению простого смысла в сложном предложении. Известно, в усложненных простых предложениях участвуют формы причастия, деепричастия и создают второстепенную предикативность. В таком случае наряду с основной пропозицией в оборотах выражается дополнительная пропозиция и исчезает противоречие между простыми и сложными предложениями.

2. Нейтрализация, возникающая по монопропозитивному характеру сложных предложений. В таком виде умеренности сложное предложение служит выражению не двух или более пропозиций, а одной пропозиции. В результате того, что одно простое составляющее предложение сложного предложения служит выражению не денотативного события, а модуса. В сложном предложении проявляется одна пропозиция. Такую ситуацию часто наблюдаем в сложноподчиненных предложениях. В таких речевых условиях между простым предложением и сложным предложением, выражающее одно объективное событие, возникает нейтрализация. Здесь на основе тенденции превышения главное и придаточное предложение становятся проявителями модуса, а не пропозиции.

Проявление тенденции превышения, то есть случаи, в которых главное предложение выражают модус – событие, связано со значениями слов. Обычно когда в функции подлежащего главного предложения выступают слова как, *қизиги, тўғриси, очиги, қувончлиси, яхшиси, ёмони*, которые имеют смысл модальности и оценки денотативное событие главного предложения обретает статус «модус-событие». Сложное предложение превращается в выразителя одного денотативного события, которое проявляется только в придаточном предложении [6]. Например: *Гапнинг қизиги шундаки, холам ҳамма гапдан хабардор экан* (Ў.Ҳошимов). В данном предложении слово *қизиги*, которое имеет модальное значение, является подлежащим. В результате этого в главном предложении даётся модус – событие. А основная информация даётся в придаточном предложении *холам ҳамма гапдан хабардор экан*. Значит, в сложном предложении выражается не две и одна пропозиция и противоречие с простым предложением нейтрализуется.

Существует разные основы создающие нейтрализацию. Такую ситуацию можно наблюдать также, когда в качестве сказуемого главного предложения участвуют слова как, *билмоқ, кўрмоқ, айтмоқ, таъкидламоқ, эсда тутмоқ, эсдан чиқармоқ, пайқамоқ, ишонмоқ, кўрқмоқ, фаҳмламоқ, тушуноқ, огоҳ бўлмоқ, ўйламоқ, сезмоқ, қарор қилмоқ, аниқламоқ, тан бермоқ, ҳис этмоқ, мўлжалламоқ, шубҳаланмоқ*, которые означают чувства, разум, деятельность мышления. Такие значения очень подходят к выражению модус “события”. Например: *Она шуни сездики, ўгли фақат қорнини ўйларди* (С.Ахмад). В этом предложении в качестве сказуемого участвует слово *сезди*, которому характерно выражать – модус. За счет этого главное предложение можно употребить в форме вступительного слова: *Она шуни сездики – Онанинг сезишича*. Отсюда можно увидеть что, для усиления констатирования употреблено отдельно сформированное главное предложение. Известно, “система, выражающее модус склонно к сжатию”.

Очевидно, причиной нейтрализации синтаксических единиц служат контекст, лексические и грамматические средства, которые участвуют в структуре этой конструкции. И эти средства служат употреблению синтаксических конструкций во второстепенной функции.

В сложноподчиненных предложениях с придаточными подлежащее, сказуемое, определение, дополнение и место простой смысл, который можно выразить простым предложением даётся в сложной форме – в полипредикативных конструкциях. В итоге такие предложения обретают сходство, общность с простыми предложениями и противоречие между ними исчезает, проявляется нейтрализация. Например: *Шуниси аниқки, қалби пок кишининг ишлари ҳам пок бўлади.* (“Дурдоналар хазиnasi”). В главном предложении сложноподчиненного предложения (*Шуниси аниқки*) выражается модус, а в придаточном предложении (*қалби пок кишининг ишлари ҳам пок бўлади*) денотативное событие. Диктум, который выражен в сложноподчиненном предложении можно выразить в следующем простом предложении: *Қалби пок кишиларнинг ишлари ҳам пок бўлиши аниқ*. Логическая основа этих схожими по смыслу предложениями не отличается. Наблюдается изменение только в

формулировке данных предложений, которые имеют общую денотативную основу. Это воссоздает асимметрию «форма и смысл» в сложном предложении. Таким образом, нейтрализуется противоречие между простым и сложным предложением.

Итак, в первом случае нейтрализация простого и сложного предложения происходит в результате тенденции рачительности, а во втором случае в результате тенденции превышения. Можно сделать вывод что, явления нейтрализации (умеренности) является универсальным явлением, которое можно встретить не только в фонологическом пласте, но и в других (всех) поверхностях языка.

Литературы

1. Нурмонов А. Синтактик конструкцияларда тасдиқ ва инкор оппозицияларининг нейтраллашуви // Ўзбек тили ва адабиёти. – Т., 1982. - №1. - Б.47-51.
2. Нурмонова Д. Синтактик сатҳда нейтрализация ҳодисаси // Ўзбек тилшунослигининг долзарб масалалари (Республика илмий-назарий анжумани материаллари). –Тошкент, 2009, № 3. Б.49-50.
3. Нурмонов А. ва б. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси. – Тошкент: Фан, 1992. Б.219.
4. Маҳмудов Н., Нурмонов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. – Т., 1995, 173-б.
5. Маҳмудов Н., Нурмонов А. Кўрсатилган асар. –Т., 1995, 181-б.
6. Нурмонов А. ва б. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси. – Тошкент: Фан, 1992. Б.234.

УЛЬВИЯ ГУСЕЙНОВА*

Азербайджан, Баку

ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ КИРГИЗСКОЙ ЛЕКСИКИ

Ключевые слова: киргизы, лексика, алтайские языки, словарный фонд, этноним

Peculiarities of the development of the kyrgyz lexicon

Kyrgyz vocabulary was formed in different periods. The vocabulary of the Kirghiz language was greatly influenced by the Altaic languages, which was connected with the stay of the Kirghiz on the Yenisei in the 6th-8th centuries. The Kirghiz people, being in the upper reaches of the Yenisei, were mutually enriched with the peoples of the Altai. At this stage the Kirghiz vocabulary developed specific features, managed to pass a great path of development, having undergone changes. This relationship led to the development of common Turkic features, which continued to develop in a later period of interaction with other peoples of Central Asia.

Key words: Kirghiz, vocabulary, Altaic languages, dictionary fund, ethnonym

История киргизского народа уходит своими корнями в глубокую древность. Отклики прошлого, настоящего, будущего фиксируются в лексике. Существенной особенностью лексики по сравнению с другими сторонами языка является её непосредственная обращенность к явлениям действительности. Поэтому именно в лексике как в зеркале отражаются все изменения, происходящие в жизни народа. В языке народа, в его лексике отражена история, культура. Не зная язык народа, сложно понять его культуру.

Киргизский язык занимает особое место в тюркской семье языков. Лексика киргизского языка как языка восточнохуннской ветви отличается от лексики других тюркских языков большим количеством монголоизмов и меньшим количеством слов, заимствованных из арабского и персидского языков.

Киргизская лексика формировалась в разные периоды. На лексику киргизского языка большое влияние оказали алтайские языки, что было связано с пребыванием киргизов на Енисее в VI-VIII вв. Киргизы, находясь в верховьях Енисея, широко взаимообогащались с народами Алтая. На этом этапе киргизская лексика выработала специфические особенности, успела пройти большой путь развития, подвергшись изменениям. Эта связь привела к выработке общетюркских черт, которые продолжали складываться и в более поздний период взаимодействия с другими народами Средней Азии.

Помимо этого на развитие словарного фонда оказали влияние исторические взаимоотношения киргизов с монголами, что нашло свое отражение как в лексике киргизского, так и в лексике монгольского языков. Взаимоотношения этих двух древних этносов облегчались характерным для обоих языков явлением сингармонизма, при помощи которого происходило фонетическое, лексическое и морфологическое освоение. Это освоение в киргизском языке происходило на протяжении трёх периодов: в период алтайских связей предков киргизов и монголов, в период

* Бакинский государственный университет, ведущий научный сотрудник, кандидат филологических наук

движения монголов в XIII в. и в период столкновений киргизов с ойротами, что происходило путем устного общения носителей этих языков (9).

Кроме монгольских и общетюркских элементов в киргизской лексике немаловажное место занимают иранские и арабские элементы. В отличие от других тюркских языков, этих элементов в киргизском языке не так много, что связано с более поздним распространением ислама и мусульманской культуры в Киргизии. Известный казахский этнограф Ч.Ч.Валиханов в «Очерках Джунгарии» писал: «Язык дикокаменных киргиз есть наречие тюркское, более других близкое к разговорному языку, употребляемому в Малой Бухарии. В этом наречии чрезвычайно мало, можно сказать, почти нет, арабских и персидских слов, зато много монгольских и первообразных тюркских» (6, с. 41).

Проблема происхождения киргизского народа, племен и родов, сформировавших киргизскую народность, – одна из наиболее спорных в истории Азии. Эта проблема привлекала и продолжает привлекать внимание многих ученых – историков, филологов, этнографов.

Существует множество гипотез, проливающих свет на проблему этногенеза киргизов, причем самая первая принадлежит выдающемуся казахскому ученому XIX века Ч.Ч.Валиханову. Далее этим вопросом занимались А.Н.Бернштам, С.М.Абрамзон, Ю.Худяков и др. (4; 1; 2; 8). Самоназвание среднеазиатских киргизов звучит как «кыргыз». По мнению Н.А.Баскакова, «кыргыз»/«кыркгуз»/«кырыг-огуз» – «красные огузы» (3, с. 92-93). К.И.Петров, основываясь на сообщениях китайских летописей, полагает, что название кыргут (кыргыз) «красные» закрепилось за племенами потому, что они поселились в стране, имевшей название «Кыргун - Красная». Китайцы полагали, что название «красные» отражало внешность, поэтому они изображали кыргыз «красно-рыжими». Позднее, прибывшие сюда другие тюркские племена, имея другие диалекты (аффиксы множественного числа –т, -з) к V-VI вв., изменили произношение кырг-ун на кыргут, кырг-ыз. Здесь можно отметить, что главное знамя правителя кыргыз было красного цвета (7, с. 37, 39). А.Н.Кононов полагает, что «кыргыз» («кыр(кыз[ыл])-гыз» – «красные, румяные» (5), Н.Осмонов придерживается мнения, что «кыргыз» / «кыргу-аз» – «красные азы». По народной этимологии существует версия, согласно которой «кыргыз» / «кырк-кыз» в переводе означает «сорок девушек». Эта версия отображает легенду о возникновении киргизов от сорока девушек, «забеременевших от морской пены» (2, с. 157).

Мнения об этнониме кыргыз, в основном, касаются цветовой атрибутики этнонима, они связываются с красным цветом. В древнетюркской цветовой атрибутике, связанной с ориентированием по сторонам света, красный цвет характеризовал юг. За южное расположение относительно племен хунну древние кыргызы были названы красными (впервые сведения о киргизах были найдены учеными в период великодержавия хунну). Вообще, красный цвет имеет для киргизов большое значение. Киргизы нередко называют себя «кызыл кыргыз» («красные киргизы»). В киргизской мифологии есть легенда о том, что все киргизы были рождены от «красной собаки» (кызыл тайган).

Литература

1. Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. Ленинград: Наука, 1971, 398 с.
2. Абрамзон С.М. Фольклорные мотивы в киргизских преданиях генеалогического цикла // Фольклор и этнография, Ленинград: Наука, 1977.
3. Баскаков Н.А. К вопросу происхождения этнонима «кыргыз» // Советская этнография, 1964, № 2, с. 92-93
4. Бернштам А.Н. К вопросу происхождения киргизского народа // Советская этнография, 1955, № 2, с. 16-26
5. Кононов А.Н. Еще раз об этнониме «кыргыз» // Тюркологические исследования. Фрунзе: Илим, 1970, 262 с.
6. Манас – героический эпос киргизского народа. Фрунзе: Илим, 1968, 231 с.
7. Петров К.И. Очерк происхождения киргизского народа. Фрунзе: Изд-во АН Кир. ССР, 1963, 146 с.
8. Худяков Ю.С. Кыргызы на Енисее: Учеб.пособие / Новосиб.ун-т. Новосибирск, 1986, 80 с.
9. Юнусалиев Б.М. К вопросу о формировании общенародного киргизского языка. <http://www.kyrgyz.ru>

TÜRKDİLLİ XALQLAR ÜÇÜN ORTAQ DİL MƏSƏLƏSİ

Açar sözlər: *Türkdili xalqlar, ortaq dil, ünsiyyət dili, türk dünyası.*

Common Language Issue for Turkic Peoples

Turkic peoples need a common language and this necessity is a common inevitability. In order to create political, economic and cultural relations in a high level in the globalizing world today Turkic peoples need a common language to communicate. For that purpose it is possible to use the Turkish language spoken in the Republic of Turkey for the whole Turkic world.

The article deals with the formation of a common language for Turkic peoples, the opportunities of the Turkish language to become a common language and the existing problems and the ways of solving them.

Key words: *Turkic peoples, a common language, the language of communication, the Turkic world.*

Sovet İttifaqının dağılmasından sonra İttifaqın tərkibindən çıxan on beş respublika ayrı-ayrı müstəqil dövlət olaraq dünya elmində, siyasətində öz yerini aldı. Rusiya Federasiyası da daxil olmaqla, yeni yaranmış respublikalar təhsildə, elmdə, incəsənətdə, iqtisadiyyatda, ümumiyyətlə, bir çox sahələrdə ümumdünya proseslərin inteqrasiya etməyə başladılar. Bu proseslər türksoylu xalqlar üçün yeni imkanların və əlaqələrin yaranmasına səbəb oldu. Ölkələr arasında elm, təhsil, iqtisadi əlaqələr sürətli inkişaf yoluna çıxdı. Belə ki, türk dünyasının mədəniyyət nazirlərinin, incəsənət xadimlərinin, elm adamlarının və tədqiqatçıların, universitet rektorlarının iştirakı ilə müxtəlif mövzularda mütəmadi olaraq konfranslar, simpoziumlar təşkil edildi. Bu tədbirlərdə gündəmdə olan əsas məsələ türk xalqlarının anlaşıla biləcəyi ortaq ünsiyyət dili ilə bağlı idi. Lakin yüksək səviyyədə təşkil edilmiş tədbirlərdə iştirakçıların eyni tarixi məcrada formalaşan dilin fərqli dialektlərində ünsiyyət qurması bəzi hallarda müəyyən çətinliklərə və anlaşılmazlıqlara səbəb olur. Keçirilən konfranslarda türkdilli xalqlar arasında vahid əlifbanın, ortaq ünsiyyət dilinin yaradılması mövzuları hər zaman müzakirə obyektinə olub.

Bu gün türk xalqları arasında iqtisadi, mədəni və siyasi əlaqələr gündən-günə yüksək səviyyəyə çatır. Xüsusilə vurğulamaq lazımdır ki, bu əlaqələrin daha da inkişaf etdirilməsi üçün türk xalqları arasında səmərəli ünsiyyət vasitəsinin ortaq dilin yaradılaraq tətbiq edilməsi olduqca zəruridir ki, bu da, öz növbəsində, türkdilli dövlətlərin və cəmiyyətlərin bir-birinə daha da yaxınlaşmasına səbəb olacaqdır.

Ortaq ünsiyyət dilinin formalaşdırılması bütün türk xalqları üçün anlaşılacaq vahid dil vasitəsinin tətbiqi yolu ilə təmin edilə bilər. Eyni dildə danışan insanlar ünsiyyəti, təbii ki, öz ana dillərində qururlar. Ana dilləri fərqli olan və bunun nəticəsində bir-birini başa düşməyən insanlar isə ancaq bildikləri ortaq bir xarici dildə ünsiyyət qurmaq məcburiyyəti qarşısında qalırlar. Türksoylu xalqların dilləri bir-birinə çox yaxındır: Türkiyə türkcəsi Azərbaycan türkcəsinə, qazax türkcəsi qırğız türkcəsinə, özbək türkcəsi uyğur türkcəsinə yaxındır. Lakin Türkiyə türkcəsində qazax, türkmən, altay və digər türkdilli xalqların bir-birini başa düşməsi heç də asan deyil.

Türk xalqları arasında ortaq ünsiyyət dilinin formalaşdırılması günümüzdə çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Məhz bu baxımdan türk xalqları arasında ümumi ünsiyyət dilinin formalaşdırılması zəruridir. Bunun üçün isə ortaq əlifba, lüğət tərkibi (sözlük), ortaq terminologiya yaradılması, ortaq dərslərin hazırlanması nəşr edilməsi qarşıda duran mühüm vəzifələrdəndir.

Dünya xalqlarının qloballaşan mühitdə sürətlə inteqrasiya etməsi və informasiya məkanının genişlənməsi şəraitində türk xalqlarının hansı ümumi dildə ünsiyyət quracaqları ilə bağlı məsələ böyük aktualıq kəsb etməkdədir. Qohum xalqlar üçün ortaq ünsiyyət vasitəsi yaratmaq onların inkişafına da öz təsirini göstərəcəkdir. Ortaq ədəbi dil elmi, mədəni, iqtisadi və siyasi əlaqələrin yaranıb genişlənməsində əvəzsiz vasitədir. Cəmiyyət tarixində qohum xalqların öz ana dili ilə yanaşı ortaq dildən istifadə etməsi təcrübəsi çoxdan məlumdur. Dünya xalqlarının bəziləri, o cümlədən ərəblər ortaq ədəbi dil yaradaraq ondan müxtəlif sahələrdə geniş şəkildə istifadə etməkdədirlər.

Türk dilləri arasındakı fərqlər müasir türk dünyasının inkişafına, türk xalqlarının daha da yaxınlaşmasına müəyyən mənada maneçilik törədir. İndiki dövrdə belə dil əngəlini aradan götürüb soy-kökləri eyni olan türk xalqları üçün ortaq türk ədəbi dilinin yaradılmasına böyük ehtiyac duyulur. Ortaq dil yaratmaq artıq zamanın tələbidir. A.Qurbanov "Ortaq türk ədəbi dili" kitabında ortaq türk ədəbi dili vasitəsilə əlaqələr möhkəmləndikcə türkdilli dövlətlərin iqtisadi, siyasi və mədəni cəhətdən yüksək inkişafa nail olmaq imkanı əldə edə biləcəklərini qeyd etmişdir (8, s. 38).

* AMEA-nın "Türkologiya" jurnalının məsul katibi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Hal-hazırda ünsiyyət vasitəsi olan dilin hər cəhətdən sürətlə inkişaf etdirilməsi bütün dünya xalqlarını bir-birinə yaxınlaşdırmışdır. Elmi biliklərin və ünsiyyətin qarşılıqlı əlaqədə olduğu yeni bir anlayış cəmiyyətin gələcəyinə istiqamət verməkdədir. Çağdaş dövrdə elmi biliklərin və məlumatların yüksək səviyyədə ötürülməsinin ən məqbul vasitəsi isə internetdir. Uzaq məsafələri aradan qaldıran internet dünya xalqları kimi, türk xalqlarının da bir-birinə yaxınlaşmasında böyük rol oynaya bilər. Məhz bu baxımdan internet çox böyük önəm daşıyır. Virtual nəşrlər, konfrans materialları, məlumatötürmə kanalları, onlayn radio və ortaq televiziya verilişləri də bu ünsiyyət vasitələrindəndir. Hazırda internet istifadəçilərinin əksəriyyəti ingilis, alman, fransız, italyan, türk, rus dillərində bir-birinə məlumat ötürürlər.

Dəyişən dünya və yeni siyasi vəziyyət bu bölgədə yaşayan türklərdə də yeni düşüncə və ideyalara yol açmışdır. Bu yeni dövrdə türk dünyasında ümumi ünsiyyət vasitəsi kimi ortaq dil məsələsi də gündəmə gəlmişdir. Türklər arasında ortaq ünsiyyət dilinin yaradılmasının ilk müəllifi olan İsmayıl bəy Qasıralının ideyalarının gerçəkləşməsi üçün artıq zəmin yaranmışdır. Bunun üçün ilk addım kimi əlifba dəyişikliyi aparılmalıdır (7).

Qəbul ediləcək latın hərflərində Azərbaycan əlifbasının nümunə olaraq götürülməsi də əhəmiyyət kəsb edir. Çünki bu gün türk dünyasında türk xalqlarının qəbul edib, istifadə edə biləcəyi bütün işarələr toplusu (əlifba) öz əksini Azərbaycan əlifbasında tapmışdır. Azərbaycan dili türk dilləri arasında əlaqələndirici kimi çıxış etməklə türk dilləri arasında vasitəçilik rolunu oynaya bilər.

Əslində, Azərbaycan Respublikası bütün türk dünyası ilə mədəni, elmi, iqtisadi, təhsil sahələrində çox yüksək səviyyədə əlaqələr qura bilər.

Şübhəsiz, səslər və hərflərlə bağlı olan anlaşılmazlıqlar da aradan qaldırılacaq, eyni sözlərin eyni hərflərlə yazılma imkanı yaranacaq və bununla da imla məsələsində birlik təmin ediləcəkdir. Əks halda latın əlifbasına keçməyin və ondan istifadənin elə də böyük əhəmiyyəti olmayacaq (11).

Türk dünyasında türklərin bir-birini anlayacağı ortaq ünsiyyət, danışq dilini yaratmaq üçün ilk növbədə əlifba, imla, yazı dili məsələləri həll olunmalıdır. Təbii ki, bu işlərin qısa zaman kəsiyində həlli mümkün deyildir. Artıq bu gün ortaq ədəbi dil üçün bütün şərtlər və imkanlar var. Bu istiqamətdə ilk olaraq əlifba məsələsi həll edilməlidir. Əlifba həll edilməsi ən vacib, ən əsas məsələdir. Əlifba birliyi təmin edilmədən ortaq ünsiyyət dilindən danışmaq əbəsdir. Təəssüf ki, türk respublikalarının bəzilərində hələ də kiril əlifbasından istifadə edilir. Bu baxımdan da bu məsələ elmi mövzu olmaqla yanaşı, siyasi bir məsələdir.

Türk xalqları arasında dil birliyinin qorunması, daha da gücləndirilməsi, eyni zamanda bütün türk dünyasında ortaq ünsiyyət dilinin yaradılması istiqamətində işlərin davamlı şəkildə aparılması bugünün ən prioritet məsələlərindəndir. Bu məsələnin öyrənilməsi üçün isə ilk növbədə qarşıya qoyulan məsələlərin mürəkkəbliyi nəzərə alınmaqla tədbirlərin ümumi məcrada, kütləvilik təmin edilməklə həyata keçirilməsi zəruridir.

Əgər qeyd olunan məsələlərin ortaq ünsiyyət dilinə gedilən yolda ciddiliyi və əhəmiyyəti yalnız elm adamları deyil, müvafiq qurumlar tərəfindən də nəzərə alınsa, qısa zamanda konkret nəticələr əldə etmək mümkün ola bilər. Tədqiqat işində ortaq ünsiyyət dilinin yaradılması ilə bağlı problemlər araşdırılmış və onların həlli yollarının göstərilməsinə səy edilmişdir.

Elm və texnologiyanın inkişafı və dünya xalqlarının qloballaşan mühitdə sürətlə inteqrasiya etməsi, eləcə də informasiya məkanının genişlənməsi şəraitində türk xalqlarının da ümumi bir dildə ünsiyyət məsələsi artıq çox böyük əhəmiyyət kəsb etməkdədir.

Tədqiqata cəlb etdiyimiz problemlərin (Türklər üçün ümumi əlifba və imla) türkdilli ölkələrin dövlət rəhbərləri səviyyəsində qaldırılması və mövcud problemlərin həlli yolunda konkret addımların atılması bu işə öz töhfəsini verəcəkdir. Bir çox türkdilli respublikalarda artıq bu istiqamətdə konkret addımlar atılmağa başlanmışdır. Çünki bu, təkcə elm adamlarının işi deyildir. Bu elə geniş və aktual məsələdir ki, artıq elmlikdən daha çox siyasi səciyyə daşıyır. Bu gün türk dünyasının birliyi üçün çalışan dövlət rəhbərləri bu məsələnin aktuallığını gördükləri üçün əhəmiyyətli qərarlar qəbul etməyə başlayıblar.

Yazı birliyinin, yəni əlifba birliyinin təmin edilməsi çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Məhz bu baxımdan türk xalqları arasında ümumi ünsiyyət dilinin formalaşdırılması üçün yerinə yetirilməli olan tədbirlər sırasına aşağıdakıları təklif edə bilərik:

– Türk xalqları üçün vahid ünsiyyət dilinin yaradılması istiqamətində görülməli ilk zəruri tədbir, türk xalqlarının ortaq və ümumi əlifbaya keçməsidir. Kompüter və ünsiyyət texnologiyaları latın əlifbası bazasında yaradılaraq inkişaf etdiyinə görə bütün türk xalqlarının ən qısa zamanda ortaq latın əlifbasına keçməsi təmin edilməlidir. Bu əlifbada türk dillərindəki ortaq səslər üçün ortaq hərflərdən istifadə edilməlidir. Əlifba mümkün olduğu qədər asan və hər kəsin başa düşə biləcəyi qədər anlaşılıqlı olmalıdır.

– Bu əlifbanın bütün türk xalqları arasında yayılmasında, öyrədilməsində və istifadə edilməsində dilçi alimlərin və ziyalıların üzərinə böyük məsuliyyət düşür. Yeni yaradılacaq əlifbanın və ortaq türk dilinin rəsmi siyasi dairələrdə geniş istifadə olunacağı baxımından zərurətini nəzərə alaraq məsələnin türkdilli dövlətlərin hökumətləri səviyyəsində qaldırılması konkret nəticələrin əldə olunmasına münbit şərait yarada bilər. Eyni zamanda rəsmi yazışma və ünsiyyət dillərinin vacibliyini heç də minimuma endirmədən türkdilli

dövlətlər üçün türkdilli ölkələrdən ən məqbul sayılan bir dilin ortaq ünsiyyət dili kimi götürülməsini xüsusi vurğulamaq lazımdır.

– Ortaq ünsiyyət dilini yaratmaq üçün yerinə yetirilməli əsas işlərdən biri də ortaq lüğət tərkibinin işlənilib hazırlanmasıdır. Bu lüğət hazırlanarkən türk xalqlarının dillərinin leksik tərkibi nəzərə alınmalıdır. Türk dillərini təhlil və tədqiq edərkən sözlərin çox hissəsinin ortaq olduğunu müşahidə etmək olar. Türk xalqları arasındakı ortaq ünsiyyət dili bu ortaq leksikaya əsaslanaraq yaradılmalıdır.

– Türk dünyasının ortaq ədəbiyyatının şah əsərləri; dastanlar (“Kitabi-Dədə Qorqud”, “Manas”, “Şəcərəyi-Tərakimə”, “Oğuznamə”, “Kutadqu Bilig”, “Divanü Lüğət-it-Türk” və s.), nağıllar, laylalar, atalar sözləri hər bir türkdilli ölkədə nəşr olunmalıdır.

– Türkdilli ölkələrdə türk dünyası ilə bağlı ədəbiyyat əsərləri təhsil müəssisələrində, məktəblərdə tədris edilməli, dərslərdə hər bir türk dilindən mətnlər lüğət tərkibi ilə birlikdə verilməlidir.

– Türk dünyası şair və yazıçıların əsərləri bütün türk dillərində ortaq türk əlifbası ilə nəşr olunmalı, mətnlə birlikdə leksik və izahlı lüğəti də verilməlidir.

– Türk dövlətlərinin radio və televiziya verilişlərinin digər türk xalqları tərəfindən izlənilməsi üçün ortaq türk kanalı yaradılmalı, verilişlər türk dilində aparılmalı, televiziyalarda türk xalqlarının filmləri efirdə titrlərlə həmin ölkənin dilində verilməlidir.

– Mədəniyyət, musiqi, kino, teatr kimi incəsənət sahələrində əlaqələrin inkişaf etdirilməsi də ortaq ünsiyyət dilinin təkamülünə təkan verən amillərdəndir. Bu əlaqələr qarşılıqlı inkişaf etdirilməli və daha da genişləndirilməli, birgə mədəni tədbirlər keçirilməlidir.

– Türk dillərində gündəlik istifadə üçün danışıq kitabçaları hazırlanmalı, ortaq sözlərə üstünlük verilməlidir. Bir dil üçün xüsusi ifadə yerinə hər dildə rahat başa düşüləcək sözlər seçilməlidir.

– Türk xalqlarının bir-birləri ilə başqa bir dili ümumi ünsiyyət dili kimi seçməməsi, xalqlar arasındakı ünsiyyətdə rus və ingilis dilləri kimi xarici dillərdən istifadə edilməsi ortaq ünsiyyət və ortaq yazı dilinin yaradılmasını gecikdirməklə yanaşı, hətta bunu əngəlləyir.

– İnternet türk xalqları arasında ünsiyyəti gücləndirəcək və inkişaf etdirəcək. Türk xalqlarının məlumat əldə etməsi üçün ortaq əlifba ən qısa zamanda tətbiq olunmalıdır. İnternetdə türk xalqlarının bir-birləri haqqında məlumat əldə etmək üçün ortaq internet terminləri hazırlanmalı və tərtib edilməlidir.

– Türk cümhuriyyətləri universitetlərinin və digər qurumların internet səhifələri ilkin versiya kimi mütləq ana dilində hazırlanmalıdır. Ana dilindəki internet səhifələri xarici dillərə də tərcümə edilə bilər.

– Türk xalqlarının ortaq ünsiyyət dilinin yaradılması üçün mütəmadi türk dil qurultaylarının keçirilməsi davamlı olaraq təşkil olunmalıdır. Qurultaylarda ortaq ünsiyyət dilinin yaradılması şərtləri nəzərə alınmalı, bu istiqamətdə həyata keçiriləcək tədbirlər əlaqələndirilməlidir (6, s. 55).

– Ortaq türk dilinin mövcudluğunu təmin etmək məqsədilə yeni elmi (akademik) əlaqələrin qurulması (Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Türkiyə Cümhuriyyəti Türk Dil Qurumu, Qazaxıstan Türkologiya Akademiyası və digər türk respublikaları ilə), yeni mənbələr əsasında mövzu ilə bağlı elektron bibliografik bazanın genişləndirilməsi, ortaq ünsiyyət dilinin yaradılmasında ümumi (ortaq) türk dili lüğətinin ilkin redaksiyasının hazırlanması (qeyri-rəsmi, pilot layihə olaraq), ortaq türk dilinin formalaşdırılmasının nəzəri əsaslarının işlənilib hazırlanması məsələləri tezliklə həllini tapmalıdır.

Həyata keçiriləcək bu işlərlə ortaq ünsiyyət dilinin formalaşdırılması üçün zəmin yaradılacaq və ortaq ünsiyyət dili – ortaq türk yazı dilinin bünövrəsi qoyulacaqdır. Yuxarıda qeyd olunan məsələlərin türk dünyası üçün böyük əhəmiyyətini nəzərə alaraq bu sahədə işlərin sürətləndirilməsi olduqca zəruridir. Türk xalqları arasında vahid ünsiyyət dilinin yaradılması və türk xalqlarının mənşə (tarixi formalaşma) prinsipinə əsasən inteqrasiyası ilə bağlı qərarlar hökumətlər səviyyəsində qəbul edildiyi halda, bu cür dəstəyin göstərilməsi labüd və gözləniləndir.

Bu sahədə işlərin sürətləndirilməsi olduqca zəruridir, burada aidiyyəti sahədə mütəxəssislərin birgə və ya fərdi fəaliyyətləri ilə yanaşı, hər bir türkdilli dövlətdə hökumət səviyyəsində təşkilati-idarəçilik dəstəyinin göstərilməsi təmin edilməlidir. Təsədüfi deyildir ki, K.Ələkbərova “XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dilinə Türkiyə türkcəsinin təsiri” adlı əsərində “dil birliyinin etibarlı təminatı üçün ilk növbədə türk dünyasının ictimai-siyasi, iqtisadi, elmi, mədəni və mənəvi əlaqələrinin möhkəmləndirilməsi”nin zəruri olduğunu xüsusi vurğulayır (2, s. 124).

Bu məsələ yalnız elmi mahiyyət daşıyır, həm də siyasi əhəmiyyət kəsb edir. Türk dünyasının birliyi üçün çalışan dövlət rəhbərləri bu məsələnin aktuallığını nəzərə alaraq mühüm qərarlar qəbul etməyə başlamışlar. Türkdilli ölkələrin Parlament Assambleyası (TÜRKP), Türkdilli ölkələrin Milli Şurası və bu kimi təşkilatların yaradılması bunun parlaq nümunəsidir.

Məhz bu baxımdan da əlifba, imla, yazı dili, lüğət və s. məsələlər türkdilli ölkələrin dövlət rəhbərləri səviyyəsində qaldırılmaqla mövcud problemlərin həlli yolunda konkret addımların atılması bu işə öz töhfəsini verəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. Babayev A. Bəkir Çobanzadə. Bakı: Şərq-Qərb, 1998, 312 s.
2. Ələkbərova K. "XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dilinə Türkiyə türkcəsinin təsiri", Bakı, 2010, 116 s.
3. Gökalp Z. Eserlerinden Seçmeler. İstanbul: Morpa Matbaası, 2000, 255 s.
4. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı: Maarif, 1987, 293 s.
5. Hüseynzadə Ə. Qəzetəmizin dili haqqında bir neçə söz // Azərbaycan publisistikası antologiyası. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 157 s.
6. İbrahimov E.Ə. Türk dünyasında ortağ ünsiyyət dilinin yaradılmasında əlifba, imla, yazı dili məsələsi, // Bakı: Filologiya məsələləri, №6, 2015, 457 s.
7. Kırimer C.S. Gaspıralı İsmayıl Bey, İstanbul: Avrasiya Bir Vakfı Yayınları, 1996. 166 s.
8. Qurbanov A.M. Ortaq türk ədəbi dili, Bakı: Gənclik, 1999, 34 s.
9. Nerimanoglu V.K. Ali bey Hüseynzade ve Osmanlı-Türk Kültürü // Türk Halkbilimi Dili ve Poetikası Fikir Hayatı (Makele ve Denemeler). Ankara: Akçağ Yayınları, 2011, 155 s.
10. Şimşək S.M. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda mətbuat və Osmanlı türkcəsi: fil.ü.fəl.diss. ... Bakı, 2015, 138 s.
11. Togan Z.V. Bugünkü Türk Dili (Türkistan) ve Yakın Tarihi, İstanbul: Enderun Kitabevi, 1981, 696 s.

**КАРАКАЕВ ЮМАВ,
КАРАКАЕВА ЭЛЬМИРА ***
Россия, Карачаевск

ИЗ ИСТОРИИ СОБИРАНИЯ, ПУБЛИКАЦИИ И ИССЛЕДОВАНИЯ НОГАЙСКОГО БОГАТЫРСКОГО ЭПОСА «ШОРА-БАТЫР»

Ключевые слова: *ногайский фольклор, эпос, национальная версия, высокие художественные особенности, популярность ногайского эпоса, язык фольклора.*

The article examines the history of the collection, publication and analysis of one of the most popular epic of Turkic peoples - Nogai version "Shora-Batyr" in the context of the tradition of national folklore. In chronological order the dynamics of quantitative and qualitative increase of texts devoted to shore-Batyr, some private controversial issues of existence of this epic in many Turkic-speaking peoples are considered. One of the features of Nogai epic is its historicism.

Keywords: *Nogai folklore, epic, national version, high artistic features, popularity of Nogai epic, folklore language.*

Собирание и публикации ногайского фольклора, в том числе богатырской поэмы «Шора батыр», начинается в первой половине XIX века. Наиболее ранее опубликованным в оригинале можно считать березинский вариант.

Данный вариант ногайского эпического дестана «Шора батыр» под названием «Нарик Чоранынь хикаяты» («Рассказ о Чуре-батыре») был опубликован известным тюркологом, профессором И.Н.Березиным во втором томе его трехтомного труда «Турецкая хрестоматия» в г.Казани в 1862 году в оригинале из рукописи, принадлежащей издателю на арабской графике под рубрикой «Туркменское наречие» [2, с. 41-59].

Этот трехтомный труд И.Н.Березина не утратил своего научного значения до сих пор. Неслучайно, видный тюрколог С.Е.Малов заметил: «Хрестоматия И.Н.Березина ценна до сих пор своими материалами – отрывками по чагатайской литературе и по фольклору татарскому, башкирскому и казахскому» [9, с. 4].

И.Н.Березин еще в «Предисловии» к первому тому «Турецкой хрестоматии», написанному на французском языке, отметил, что будут опубликованы образцы из ногайского и кумыкского языков.

* 1. Кандидат филологических наук, доцент кафедры карачаевской и ногайской филологии;
2. Аспирант кафедры карачаевской и ногайской филологии КЧГУ им.У.Алиева

Однако во всех трех томах кумыкского материала мы не обнаружили, как не обнаружили татарского и туркменского.

Во втором томе же «Турецкой хрестоматии» И.Н.Березин поместил «песни карагачей», юртовских и кундровских татар», т.е. астраханских ногайцев. А под рубрикой «туркменское наречие» он поместил «Рассказ о Наренче и Чуре-батыре», «Рассказ о Тохтамыш хане» и «Рассказ об Ураке и Мамае», со списком, принадлежащим издателю. Татарский фольклорист Ф.Урманче считает эти публикации И.Н.Березина татарскими. Он пишет: «Широко известен вариант эпоса («Идегей» - Г.М.) из хрестоматии И.Н.Березина 1862 г., где сказание представлено как туркменское. Опираясь на высказывание профессора П.М.Мелиоранского, Н.Исанбей на основе сравнительно-лингвистического анализа приходит к выводу, что вариант этот – татарский» [17, с. 8].

Однако академик В.М.Жирмунский отметил их принадлежность ногайскому языку. Он писал: «...ногайские варианты печатались в оригинале в хрестоматиях М.Османова (1883 г.) и Березина»... [7, с. 352].

Лингвистический анализ языка этих дестанов в фонетических, грамматических и лексических аспектах, проведенных Ю.И.Каракаевым, в сравнении с современными туркменским, татарским и ногайским языками, свидетельствует о явно ногайском происхождении дестанов и принадлежности их как письменным арабографическим памятникам ногайского языка. Так, в доказательство приведем некоторые топонимы и этнонимы, встречаемые в текстах, свидетельствующие о местах проживания ногайцев в недалеком прошлом и в настоящее время: «*Дагыстан*», «*Аштархан*» (Астрахань), *Крым*, *Кылауз* (река Калаус в Ставропольском крае), «*Айдынды Орак оьлген куьн Он сан ногай буьлген куьн*» («День, когда умер лучезарный Урак, день, когда разволновались ногайцы десяти санов», т.е. родов» [3, с. 84]. Поэтому мы считаем, что профессор И.Н.Березин явно ошибся, поместив эти поэмы как поэмы, принадлежащие туркменскому наречию. Кроме того, в сносках к песням И.Н.Березин дал слова, как они написаны в оригинале, например, у Березина в тексте *шол* или *шул* как, например, в современном татарском, а в сноске «*сол*», так как в современном ногайском литературном языке.

По нашему мнению, языковой анализ показывает, что составитель приобрел оригинал этих поэм у астраханских ногайцев в готовом виде, когда предпринял научную командировку в 1846-1849 гг. в Иран, Турцию, Крым, проезжая через Астрахань, Дагестан.

В 1883 году в Петербурге вышел сборник так называемые «Ногайские и кумыкские тексты», куда вошли поговорки и пословицы, песни и исторические предания, собранные у ногайцев Северного Кавказа и у кумыков Дагестана преподавателем Восточного факультета Санкт-Петербургского университета Мухаммедом Османовым. Сборник М.Османова также напечатан на арабском шрифте и в настоящее время является библиографической редкостью, как и «Турецкая хрестоматия» И.Н.Березина. Он выпущен в Петербурге в ограниченном количестве экземпляров без всякого заглавия и предисловия. В сборнике 175 страниц, из которых 105 страниц занимают ногайские тексты. Из богатырских песен и поэм в сборник вошли «Нарик и Шора батыр», «Предание о Тохтамыш хане» («Эдиге» - Г.М.), «Предание о мурзе Мамае», «Предание о Адиль-Солтане крымском», «Предание об Арю Амеде сыне Айсула», «Предание о эссен-Булате».

Книга М.Османова ценна в том отношении, что ногайские тексты опубликованы не в переводе, а в оригинале. В истории сбора и публикации устного творчества тюркских народов России, самое почетное место занимает, как отмечает академик В.М.Жирмунский, до сих пор непревзойденное десяти томное собрание «Образцы народной литературы северных тюркских племен» академика В.В.Радлова, содержащее записи эпических песен, сказок и других жанров у казахов, киргизов, тюркских народов Сибири, крымских татар и ногайцев в оригинале.

Ногайские эпические песни, легенды В.В.Радлов записал только у тех ногайцев, которые заселяли степную часть Крымского полуострова. Эпические песни и легенды, записанные у крымских ногайцев, вместе с татарскими и караимскими текстами В.В.Радлов поместил в VIII томе своих «Образцов» [14] на русском шрифте, приспособленным самим В.В.Радловым для тюркских языков. Из материалов устной ногайской словесности, собранных В.В.Радловым, в Крыму, в деревне Коченни Кыят, надо отметить эпические сказания «Адиль-Солтан», «Ахмет», несколько отрывков сказания «Эдиге», «Орак – Мамай», «Шора батыр». В.В.Радлов записал все тексты в оригинале, однако и у него, как и у М.Османова, отсутствуют сведения о сказителях, у которых он записал тексты.

На пороге XX века, в 1900 году, в XVII томе «Сборника материалов для описания местностей и племен Кавказа» Герасим Ананьев, учитель Кизлярского городского училища, поместил переводы пяти ногайских поэм: «Тохтамыш-хан», «Мирза Мамай», «Адиль-Солтан», «Эрю Амед сын Айсула», «Нарик и Чора батыр» под общим названием «Караногайские народные предания».

Переводы подстрочные. Нет ни вступительной статьи, ни комментария, ни приложения. Все поэмы в переводе Г.Ананьева сильно сокращены и некоторые из них превратились в краткое изложение содержания оригинала с приложением одной или нескольких коротеньких песен в подстрочном переводе [15, с. 12].

В 10-20 годах XX века собиранием и изучением ногайского фольклора на Северном Кавказе занимался профессор П.А.Фалев. Он уделял особое внимание эпическим сказаниям.

В 1915 году в двух изданиях П.А.Фалев опубликовал свою работу «Арабская новелла в ногайском эпосе». Эта работа П.А.Фалева и его же «Введение в изучение тюркских литератур и наречий», изданное в Ташкенте в 1922 году являются, чуть ли не единственными исследованиями, посвященными ногайскому героическому эпосу.

В названных работах П.А.Фалев большое место уделяет вопросам генезиса эпоса тюркских народов. При этом ногайцев и киргизов он ошибочно считает «главными носителями северо-тюркского эпоса».

Исследуя вопрос распространения ногайских эпических песен П.А.Фалев пишет, что после распада Золотой Орды «ногайцы сохранили свою самостоятельность...Они отрядами выходили из своих улусов и нанимались в военные защитники в соседних ханствах и у соседних племен. В этот период ногайцы разнесли свой эпос по всей Средней Азии до самого Алтая. Их значение было столь велико, что киргизы до сих пор называют ногайцами приходящих в их степи с Запада (т.е. оттуда приходили настоящие ногайцы) поволжских татар».

Кроме проблем генезиса эпоса, П.А.Фалев в своих работах более или менее подробно останавливается на отдельных образах поэм «Эдиге» и «Шора батыр» [15, с. 16].

После Октябрьской революции систематическим собиранием памятников народной словесности ногайцев продолжал заниматься известный ногайский просветитель Абдул-Хамид Шаршенбиевич Джанибеков (1879-1955 гг.). Начав собирание фольклора в 1905 году среди астраханских ногайцев, он неустанно продолжал это дело в течение 30 лет. Побывав среди астраханских, дагестанских, ставропольских и кубанских ногайцев, А-Х.Ш.Джанибеков создал рукописный четырехтомник ногайских песен, сказок, поговорок, пословиц и загадок, названный им «Сокровищницей слов» («Соъз казнасы»).

В первый том вошли эпические поэмы «Эдиге», «Мамай», «Шора-батыр», «Адил-Солтан» и другие.

С конца 50-х годов XX в. сбором, публикацией и исследованием ногайского фольклора, в том числе и героического эпоса, плодотворно занимался А.И-М.Сикалиев (Шейхалиев). Так, в 1959-1966 годы у ногайцев им впервые были обнаружены и записаны произведения ногайского эпоса «Копланлы батыр», «Манаша», «Манаша оглы Туякбай» и другие, а также варианты эпических поэм «Эдиге», «Шора батыр», «Эр-Таргыл», «Адил-Солтан», ранее записанных лишь в фрагментах.

С 1966 года до последнего времени А.И-М.Сикалиев в качестве научного сотрудника КЧНИИФЭ (ныне – КЧИГИ) организует ежегодные фольклорные экспедиции во все регионы расселения ногайцев. В результате собран обширный по объему и уникальный по своей художественной ценности материал, многое из которого еще остается не известным научному миру.

В 1969 году С.А-Х.Калмыкова и А.И-М.Сикалиев издали в Москве сборник ногайских народных песен на языке оригинала «Ногай халк йырлары», куда из произведений народного героического эпоса вошли краткие варианты поэм «Амет, сын Айсыла», «Шора-батыр», «Адил-Солтан», записанные А-Х.Ш.Джанибековым. Здесь же отметим, что «Шора батыр», помещенный в этом сборнике, опубликован с множеством купюр. Так, к сожалению, видимо, по идейным соображениям опущены сцены борьбы Шора батыра с русскими войсками за Казань. Поэтому этот вариант необходимо, на наш взгляд, восстановить в этом виде, в каком он записан А-Х.Ш.Джанибековым у знаменитого ногайского певца и сказителя Ажи Муллы Ногманова в июле 1926 года. Именно джанибековский вариант «Шора батыра» изучается в средней школе.

В 1991 году А.И-М.Сикалиев издал в Махачкале сборник «Сорок ногайских богатырей. Эдиге», посвященный 600-летию Ногайской Орды и известного ногайского эпоса «Эдиге», куда вошли героические поэмы «Эдиге», «Мамай», «Адил-Солтан», «Шора батыр» и лирический дестан «Тоблеген и Кыз-Йибек».

В 1993 году А.И-М.Сикалиев в г.Черкесске выпустил первую часть сборника «Домбыра», где так же помещен «Шора батыр», записанный самим составителем.

В 1994 году А.И-М.Сикалиев издал в Черкесске, пожалуй, главный труд своей жизни – плод многолетних изысканий монографию «Ногайский героический эпос» с приложением оригинала и подстрочного перевода эпического произведения «Эдиге».

В 2007 году А.И-М.Сикалиев успешно защитил кандидатскую диссертацию, посвященную ногайским героическим дестанам.

Крупнейшим вкладом в исследовании ногайского фольклора, особенно героической поэмы «Эдиге» явился капитальный труд академика В.М.Жирмунского «Тюркский героический эпос» (1974 г.), где подробно анализируется казахско-ногайский цикл тюркского эпоса, обращает внимание на историзм ногайских поэм. В.М.Жирмунский особо отметил: «Ногайский материал заслуживает особого внимания, так как эпические сказания об Идиге и ногайских богатырях, его потомках, сложились исторически в Ногайской Орде» [7, с. 352].

Образцы ногайского эпоса изданы также в ближнем зарубежье. Так, в столице Румынии г.Бухаресте в 1989 году издан сборник эпических сказаний добруджинских татар (ногайцев) «Бозджигит» на латинском шрифте в оригинале. Составителем явился доктор филологических наук, профессор Энвер Мамут. В сборнике помещен «Чора батыр», который затем в 1922 году был опубликован в республиканской газете «Ногай давысы» (Черкесск), правда, не полностью. Также добруджинско-татарская версия «Чура батыра» опубликована в г.Казани в 1993 году как татарский народный дестан с предисловием Ф.Латыйфи [4].

М.К.Милых в 1949 году опубликовала статью «Ногайские тексты Анкылдак и Донькилдек. Ариз и Ханбер», где приводит свое мнение о «Шора батыре» П.А.Фалева.

Отрывки из «Шора батыра» приводит в качестве иллюстративного материала Н.А.Баскаков в своей первой научной монографии «Ногайский язык и его диалекты» [1].

В последние 15-20 лет арабографические ногайские фольклорные источники И.Н.Березина, М.Османова, А.И.Умерова были транслитированы на кириллицу и опубликованы на страницах газеты «Ногай давысы» Ю.И.Каракаевым.

В 2000 году татарский исследователь Л.Х.Ибрагимова защитила кандидатскую диссертацию на тему «Дастан «Чура батыр» в творчестве тюркских народов», научным руководителем которой был известный фольклорист Ф.И.Урманчеев. В работе исследуется в сравнительном плане версии эпоса «Шора батыр», широко бытующего у казахов, ногайцев, крымских, казанских и сибирских татар. Из сравнения прослеживаются национальные особенности дестана «Шора батыр» у татар, казахов, крымских татар и ногайцев. Так, например, автор отмечает, что «татарский вариант дастана «Чура батыр», в отличие от других тюркских вариантов, например, казахского, был создан на основе книжных традиций, а не традиций певцов-импровизаторов [17, с. 15]. В дестанах крымских татар не наблюдаются элементы литературно обработки. Они – великолепный образец героического эпоса тюркских народов» [17, с. 19]. Каждый вариант казахского дестана о Чуре поднимает один и тот же образ на эпическую высоту, но каждый из них достигает этого, принимая своеобразие интерпретации сюжета, неповторимые моменты и эпизоды» [с. 25].

Что касается ногайской версии эпоса «Шора батыр», автор рассматривает только два варианта, в основном джанибековский вариант. Что касается татарской версии, то она «была взята из сборника, опубликованного в 1862 г. И.Березиным (тот же текст в наше время помещен Ф.Ахматовой в сборник «Дастаны») [8, с. 4].

Мы выше писали, что березинский вариант эпоса «Шора батыр» написан на ногайском языке, поэтому возникает вопрос для дальнейших тщательнейших исследований березинского варианта дестана «Шора батыр» в лингвистическом плане и выявления его архетипа.

Такова вкратце история собирания и публикации ногайского героического эпоса «Шора батыр».

«Шора батыр» до сих исполняется на ногайских свадьбах и других торжествах, не только певцами, но и артистами, такими как Асият Кумратова, Ахмет Кульниязов и другими.

Литература

1. Баскаков Н.А. Ногайский язык и его диалекты. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1940. – 272 с.
2. Березин И.Н. Турецкая хрестоматия. – Казань, 1862. – т.2. (на араб.графике).
3. Березин И.Н. Турецкая хрестоматия. – Казань, 1857. – т.1. Предисловие написано на французском языке.
4. Бозджигит / Сб.песен добруджинских татар. Сост. Энвер Мамут. – Бухарест, 1989. (на латинском шрифте).
5. Джанибеков А-Х.Ш. Союз казнасы «Сокровищница слов». – В 4-х томах. Рукоп. сборника ногайского фольклора. – Махачкала, 1933-1935 гг.
6. Домбыра / Сборник ногайских дестанов. Запись, предисловие и публикации А.И-М.Сикалиева. – Черкесск, 1993. – кн.1. – 240 с.
7. Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. – Л.: Наука, 1974. – 727 с.
8. Ибрагимова Л.Х. Дастан «Чура батыр» в творчестве тюркских народов: автореф. дисс...канд. филол. наук. – Казань, 2000. – 21 с.
9. Малов С.Е. Памятники древнерусской письменности. Тексты и исследования. – М.- Л.: Изд-во АН СССР, 1951. – 452 с.

10. Милых М.К. Ногайские тексты // Языки народов Северного Кавказа и Дагестана. – М., 1949.
11. Ногай халк йырлары. Ногайские народные песни / Сост. С.А-Х.Калмыкова, предисловие А.И-М.Сикалиева /. – М.: Наука, 1964. – 216 с.
12. Ногайдынъ кырк баптири. Эдиге. Сорок ногайских богатырей. Эдиге / Сб. ногайских народных дестанов. Запись, подготовка текстов, составление, предисловие и словарь А.И-М.Сикалиева (Шейхалиева). – Махачкала, 1991. – 158 с.
13. Османов М.Э. Ногайские и кумыкские тексты. – СПб., 1883. – с.1-105.
14. Радлов В.В. Образцы народной литературы северных тюркских племен. Наречия Крымского полуострова. – СПб., 1896. – т.7. – С.194-290.
15. Сикалиев А.И-М. Ногайский героический эпос. – Черкесск, 1994. – 328 с.
16. Умеров А.И. Ногай жырлары. Ногайские песни. – Астрахань, 1912. – 22 с. (на араб.шрифте).
17. Урманче Фатых. Народный эпос «Идегей». – Казань – ФЭН, 1999. – 200 с.
18. Фалев П.А. Ногайская сказка об Ак-Ковбеке // Сб. музея антропологии и этнографии при РАН. – Петроград, 1918. – т.5. – вып.1. – С.86-96.
19. Фалев П.А. Введение в изучение тюркских литератур и наречий. – Ташкент, 1922. – 40 с.
20. Фалев П.А. Арабская новелла в ногайском эпосе // Известия Таврической учебной архивной комиссии. – Симферополь, 1915. - №52.
21. Чура батыр. Татарский народный эпос / Перевод на современный литературный язык Ф.Латыфи. – Казань: Тат. кн. изд-во, 1993. – 63 с. (на тат.языке).

АУРИКА ГУСЕЙНОВА*

Россия, Абакан

ОСОБЕННОСТИ НЕКОТОРЫХ ХРИСТИАНСКИХ ТЕРМИНОВ В ТЕКСТАХ НОВОГО ЗАВЕТА НА АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ, ХАКАССКОМ И АЛТАЙСКОМ ЯЗЫКАХ

Ключевые слова: христианские термины, Новый Завет, азербайджанский язык, алтайский язык, хакасский язык.

The article presents a comparative analysis of some Christian terms in the Azerbaijani, Khakass and Altai languages. The author concludes that there are similarities and differences in the translation of Christian terms into various Turkic languages, due to cultural and historical reasons.

Key words: Christian terms, New Testament, Azerbaijani language, Altai language, Khakass language.

Многочисленные переводы Библии на языки народов мира (по данным на октябрь 2017 года Библия или её отдельные книги переведены на 3312 языков [1]) являются не только средством сохранения, развития и совершенствования этих языков, но и ценным источником сопоставительных исследований. В данной статье предпринята попытка изучения особенностей перевода некоторых христианских терминов на азербайджанский, хакасский и алтайский языки в сравнительно-сопоставительном аспекте. Материалом для исследования послужили последние издания текстов Евангелия от Матфея, опубликованные Институтом перевода Библии [2], [3], [4].

Согласно исследованиям А.А Глашева, ещё в начале XIX века при переводе Евангелия и Псалтыри на тюркские языки для обозначения понятия «Бог» использовалось древнетюркское *Тенгри*, арабское *Аллах* и персидское *Худай* [5, с. 312-313]. В азербайджанском тексте Евангелия от Матфея Бог обозначается словом *Аллаһ*, в хакасском и алтайском — *Худай* и *Кудай* соответственно. При этом в алтайско-русском словаре указывается, что *Кудай* — это, собственно, Бог, Божество, а также «духи-небожители, обитающие, по анимистическим представлениям шаманистов, в верхней сфере, т. е. на небе» [6, с. 78], т. е. *Кудай* — это не только Бог в христианском смысле этого слова. Отметим, что в хакасско-русском словаре не отмечены какие-либо значения слова *Худай*, связанные с язычеством. Имя христианского Бога в Евангелии на азербайджанском языке обозначается как *Иса Мәсиһ*, то есть указание на мессианство Иисуса Христа передаётся с помощью слова, имеющего древнееврейское происхождение. В алтайском переводе употребляется слово *Христос*, имеющее то же значение «помазанник», однако заимствованное из греческого языка через русский. Интересно

---

* Институт гуманитарных исследований и Саяно-Алтайской тюркологии, кандидат филологических наук, младший научный сотрудник

отметить, что в тексте на хакасском языке имя центральной евангельской фигуры обозначается, как и в русском и алтайском, *Иисус Христос*, однако употребляемое отдельно слово *Христос* переводится как *Мессий-Христос*, то есть сочетанием древнееврейского и греческого слов.

Главный противник небесных сил в Евангелии от Матфея именуется *диаволом* (см. [Матф. 4-1] и далее) и *сатаной* [Матф. 12-26]. В хакасском переводе этого текста не делается различия между ними — оба эти слова переводятся как *сайтан*, то есть «шайтан, сатана, дьявол» [7, с. 434]. В тексте на алтайском языке без перевода даётся слово *сатана*, а *диавол* обозначается словом *көрмөс*, которое толкуется как «1. чёрт, бес, дьявол, злой дух; 2. миф. духи преисподней, обитающие, по анимистическим представлениям шаманистов, в нижнем мире, т. е. под землей» [6, с. 77]. В Евангелии на азербайджанском языке *сатана* переводится родственным ему по происхождению словом *шејтан*, а вот *диавол* обозначается исламским словом *иблис*, которое в мусульманской религии имеет то же значение, что и *диавол* — в христианской.

Рассмотрим также обозначения служителей добрых и злых сил, представленные в анализируемых текстах. Посланник Бога и Его служитель в хакасском и алтайском текстах Евангелия обозначается греческим словом *ангел*, которое на указанные языки (как и на русский) не переводится. В азербайджанском тексте *ангел* переводится как *мәләј*. Обозначения прислужников дьявола в исследуемых текстах более разнообразны: это *бес* [Матф. 8-31], *вельзевул* [Матф. 10-25], *нечистый дух* [Матф. 12-43]. *Бес*, как и *нечистый дух*, в Евангелии на хакасском языке обозначается словом *айна* «чёрт, дьявол, кощей» [7, с. 43]. На азербайджанский язык *бес* в исследуемом тексте переводится как *чин*, то есть джинн, злой дух. В алтайском языке есть отдельное слово для обозначения понятия *бес* — *шилемир* [6, с. 154], которое и используется при переводе евангельского текста. Интересно отметить, что исследователи христианских текстов, переведенных на алтайский язык в XIX веке, указывают, что «силы зла, бесы во всех переводах обозначаются лишь словом «көрүмес» (злые духи). Можно предположить, что миссионерам была не слишком важна иерархия пандемониума» [8, с. 88]. Как видно, в современных переводах христианских текстов на алтайский язык «иерархия пандемониума» представлена более подробно.

Отдельного упоминания заслуживают наименования в исследуемых текстах тех мест, где предстоит пребывать грешникам после смерти: *ад* и *геена огненная*. В Евангелии от Матфея на азербайджанском языке понятие «ад» обозначается словосочетанием *өлүләр алаһи* — «земля мёртвых» [Матф. 11-23], по-алтайски «ад» — это *таамы* [8, с. 87], а в хакасском тексте встречается выражение *чир түбі* — «дно земли» [7, с. 970]. Таким образом, в данном случае во всех трех языках в основу наименования исходного понятия «ад» положены разные признаки, которыми это понятие наделяется. В противоположность этому переводы выражения *геена огненная* [Матф. 18-9] на все три языка имеют общую сему «огонь»: в алтайском тексте это понятие передаётся словосочетанием *отту таамы*, то есть «огненный, жгучий ад», в хакасском — *көйчөткөн көл*, то есть «горящее озеро», в азербайджанском — *чәһәннәм оду*, то есть «огонь ада».

В тексте Евангелия от Матфея на русском языке встречаются еврейские и греческие слова, оставшиеся без перевода: *Аминь* (от евр. *истина* — слово, подтверждающее высшую истинность заявления и согласие со сказанным); *Равви* (от евр. *мой учитель* — почтительное обращение к духовному учителю), *Осанна* (греческая форма еврейского выражения «О Господи, спаси же!») [9] и некоторые другие. Часть из них в том же виде перешла в азербайджанский, алтайский и хакасский переводы Нового Завета, однако другая часть была переведена на соответствующие языки. Например, *Евангелие* переводится с греческого как *благая весть*, но для русского языка традиционно употребление именно греческого слова. В азербайджанском переводе Евангелие звучит как *Мүдждәси*, в алтайском — *Сүүнчилү Јар*, в хакасском — *Чахсы Хабар*; перевод во всех трех языках один — *радостная, добрая весть*. Похожим образом сложилась судьба слова *маммона*, которое именно в таком виде употребляется в Новом Завете на русском и азербайджанском языках в значении «богатство, земные блага» [Матф. 6-24], однако переводится на хакасский язык как *алтын* — *золото* [7, с. 56] и на алтайский как *акча-јөөжө* — *богатство, добро, состояние* [6, с. 15].

Подводя итог всему вышесказанному, отметим, что в переводе христианских терминов на азербайджанский, хакасский и алтайский языки наблюдаются как сходства, обусловленные самой христианской тематикой, так и различия, связанные, по-видимому, с культурными и историческими причинами (такими как исламское влияние в Азербайджане и относительно недавнее принятие христианства народами Сибири).

ЛИТЕРАТУРА

1. Scripture & Language Statistics 2017 [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.wycliffe.net/en/>

2. Маттанын Мүджәси [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://ibt.org.ru/ru/ebook?id=AZE>
3. Матфейнің Чахсы Хабары [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://ibt.org.ru/ru/ebook?id=XKS>
4. Матфей Бичиген Сүүнчилү Жар [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://ibt.org.ru/ru/ebook?id=ALT>
5. Глашев А.А. Евангелие и Псалтырь на тюрки, изданные в Каррасе и Астрахани в 1806-1825 гг. // Перевод Библии как фактор сохранения и развития языков народов России и стран СНГ: проблемы и решения. — М: Институт перевода Библии, 2010. — С. 305-322.
6. Балакина О.Н., Дедеева В.С. Алтайско-русский словарь, 1-е издание. — Горно-Алтайск: РОО «Лепта», 2015. — 168 с.
7. Хакасско-русский словарь = Хакас-орыс сөстiк. — Новосибирск: Наука, 2006. — 1114 с.
8. Тадышева Н.О. Особенности перевода православных текстов на алтайский язык // Вестник Томского государственного университета. 2010. № 333. С. 87-90
9. Словарь христианских терминов [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.primireniechurch.ru/slovar-xristianskix-terminov/>

AYSEL ƏHMƏDOVA*

Azərbaycan, Bakı

ORKHON ABİDƏLƏRİNDƏ İŞLƏNMİŞ DÜZƏLTMƏ SÖZLƏR

Açar sözlər: *qədim türk dili, söz yaradıcılığı, sözdüzəltmə, leksika, şəkilçilər*

Derivative Words That Were Used Only In Orkhon Inscriptions

The language of Orkhon Inscriptions, as well as, other Turkic languages is rich in terms of derivative words. There are a lot of productive and non-productive denominal and deverbal derivational suffixes that were used to increase the lexicon of the Inscriptions. Whereas most derivative nominals and verbs continued to be used in the later stages of Turkic language history, some of these words were registered only in Orkhon Inscriptions. This research deals with those words and the reasons why they were not registered in any other written monument of Turkic languages.

Key words: *Old Turkic, word-formation, derivation, lexicon, suffixes*

Türk dillərinin qədim dövrünün öyrənilməsi üçün ən əhəmiyyətli mənbələrdən olan Orxon abidələri söz yaradıcılığı proseslərinin zənginliyi ilə seçilir. Burada söz yaradıcılığının müasir türk dilləri üçün də səciyyəvi olan bir sıra üsullarından istifadə edilmişdir: leksik-semantik üsul, morfoloji-sintaktik üsul (konversiya), morfoloji üsul, sintaktik üsul. Müasir türk dillərində olduğu kimi, abidələrin dilində də söz yaradıcılığının ən məhsuldar üsulu morfoloji üsul, yəni sözdüzəldici şəkilçilərin köməyi ilə yeni sözlərin əmələ gəlməsidir. Orxon abidələrin dilində qeydə alınmış düzəltmə sözlərin əksəriyyəti digər yazılı abidələrdə və müasir türk dillərində işlənməyə davam etsə də, buradakı düzəltmə sözlərin bir qismi yalnız həmin abidələr (Ongin, Kül tigin, Bilgə kağan, Tonyukuk, Küli çor, İhe Ashete, Hoytu Təmir) üçün səciyyəvi olmuşdur. Bu sözlər aşağıdakılardır:

-çı şəkilçisi ilə düzəlmiş isimlər: **Yoğçı** “dəfn, yas mərasimində ağlayan şəxs”: *Yoğçı, sığıtçı öhrə kün toğsıkda...* (KT § 4) “Dəfn edənlər, ağlayanlar öndə gün doğana...”. **Sığıtçı** “yas mərasimində ağlayan şəxs”: *Yoğçı, sığıtçı öhrə kün toğsıkda...* (KT § 4) “Dəfn edənlər, ağlayanlar öndə gün doğana...”. **Armaqçı** “yalançı”: *...tabğaç bodun təbligın kürlig üçün, armaqçısın üçün...* (KT § 6) “...Tabğaç xalqı hiyləgər və saxtakar olduğu üçün, yalançı olduğu üçün...”.

-ki şəkilçisi ilə düzəlmiş sifətlər: **Tabğaççı** “Çindəki”: Türk bəgləri türk atın ıtı *Tabğaççı* bəglər Tabğaç atın tutupan Tabğaç kağanı körmis (KT § 7-8) “Türk bəyləri türk adını qoyub, Çindəki bəylər Çin adını tutub Çin xaqanına tabe olmuşlar”. **Çölgi** “çöllü, çöldəki”: *Çölgi az ərig bultım* (T 23) “Çöldəki az kişisini tapdım”. **Bəriyəki** “cənubdakı”, **kuriyaki** “qərbdəki”, **yırayaku** “şimaldakı”: *Ötükən yerig konmis tiyin esidip bəriyəki bodun, kuriyaki, yırayaki, öhrəki bodun kəlti* (T 17) “Ötükən yerində məskən saldıgımızı eşidib cənubdakı xalq, qərbdəki, öndəki xalq gəldi”. **Tağdaki** “dağdakı”. Məsələn, *...balıkdaki tağıkms, tağdaki inmis...* (KT § 12) “...şəhərdəki dağa çıxmış dağdakı enmiş...”.

-liş şəkilçisi ilə düzəlmiş sifətlər: **Eltəbərlig** “eltəbərlı”: *Eki eltəbərlig bodun...* (BK § 38) “İki eltəbərlı xalq...”. **Künlig** “kənizli”: *Ol ödkə kul kullig, künj künlig bolmiş erti* (KT § 21) “O vaxt qul qul sahibi oldu,

* AMEA İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun kiçik elmi işçisi

kənz kənz sahibi oldu”. **Kağanlıq** “xaqanlı”: İğar elligdə, iğar *kağanlıqda* yəg kılıtım (KT § 29-30) “Güclü dövləti olandan, güclü xaqanı olandan daha yaxşı etdim”.

-iğ şəkilsisi ilə düzəlmiş isim və sifətlər: **Sünjüg** “nizə”: *Sünjüg* batımı kariğ sökipən... (BK §. 26-27) “Nizə dərinliyində qarı söküb...”. *Sünj-* feilinin “qazmaq” mənası da qeyd olunur (17, s. 382). **Kamaşığ** “dözülməz vəziyyətdə olan”: Eçim kağan ili *kamaşığ* boltukınta... (KT şm 3) “Xaqan əmimin dövlətində vəziyyət pisləşdikdə...”.

-ış şəkilsisi ilə düzəlmiş isimlər: **Təgiş** “düşmənlə qarşılaşma, vuruşma”. Kül tigin abidəsində bir məqamda işlənmişdir: Sü *təgisintə* yitinç ərig kılıçladı (KT şm 5) “Ordu vuruşmasında yeddinci adamı qılıncladı”. T.Tekin isim kimi qəbul etmiş (13, 93), C.Klouson “düşmənçilik, ziddiyyət” mənalı *təgiş* ismini qeydə almışdır (3, s. 487). III şəxs mənsubiyyət şəkilsisi və yerlik hal şəkilsisi ilə işlənməsi onun isim olduğunu təsdiqləyir. *Təgis-* “vuruşmaq” (4, s. 548) feili ilə omonimdir.

-i şəkilsisi ilə düzəlmiş sifətlər:

Biriki “birləşmiş”: ...*biriki* bodunıq ot sub kılmadım (KT § 27) “...birləşmiş xalqı ayırmadım”.

-ım şəkilsisi ilə düzəlmiş isimlər: **Batım** “dərinlik”: *Sünjüg batımı* kariğ sökipən... (KT § 35) “Nizə dərinliyində qarı söküb...”.

-ç şəkilsisi ilə düzəlmiş isimlər: **Bulğanç** “qarışıqlıq”: Türk bodun yəmə *bulğanç* (ol timis) (T 21) “Türk xalqına da: qarışıqlıq sal, – demiş”. **-nç şəkilsisi** sözlərə nümunə göstərilə də, burada **-ç şəkilsisi** *bulğa-* “qarışdırmaq” (KÇ 11) feilinin qayıdış növü olan *bulğan-* “qarışmaq” (4, s. 122) sözünə artırılmışdır. **Tarkanç** “dağınıqlıq”: ...oğuzi yəmə *tarkanç* ol timis (T 21) “...qəbiləsinə də: üsyən et, – demiş”. Burada da **-ç şəkilsisi** qayıdış növlü *tarkan-* “dağılmaq” (4, s. 538) feilinə artırılmışdır. *Tarkan-* *tarka-* feilinin qayıdış növüdür. *Tarkan-* “dağıtmaq, məhv etmək” forması yazılı abidələrdə işlənmişdir (4, s. 538).

-la şəkilsisi ilə düzəlmiş feillər: **Kağanla-** “xaqan təyin etmək”: ...*kağanladuk* kağanın yitirü ıdımıs... (KT § 7) “...xaqan təyin etdiyi xaqanı itirmiş...”. **Akunla-** “yürüş etmək, hücum etmək”: Kamuk balıka təgdim, *akunladım*, altım (O 9) “Bütün şəhərlərə çatdım, hücum etdim, aldım”. *Akun* “axın, hücum” sözündəndir: Basat şimdi *aqundan* gəldi (KDQ) (8, s. 99).

Opla- “hücumə keçmək”: ...Külü çor *oplayu* təgip... (KÇ 11) “...Külü çor hücum edərək çatıb...”. *Op* təqlidi sözü əsasında düzəltdiyi göstərilir (3, s. 11).

-lan şəkilsisi ilə düzəlmiş feillər: **Kanlan-** “xan vermək, xan qazandırmaq”: Türk bodun kanın bolmayın Tabğačka adırıltı, *kanlantı* (T 2) “Türk xalqı xanı olmadan Tabğacdən ayrıldı, xan qazandı”.

-lat şəkilsisi ilə düzəlmiş feillər: **Oğraklat-** “düşərgə salmaq”: Ak tərməl keçə *oğraklatdım* (T 25) “Ak tərməli keçərək düşərgə saldırdım”. *Oğrakla-* feili *oğrak/oğraq* “məskən”, “gediləsi yer” (4, s. 363) sözündəndir.

-sıra şəkilsisi ilə düzəlmiş feillər: **İlsirat-** “dövlətsizləşdirmək”: İllig *ilsiratdimiz*... (KT § 18) “Dövlətini dövlətsizləşdirdik”. **Kağansirat-** “xaqansızlaşdırmaq”: ...*kağanlığıq kağansiratdımız* (BK § 18) “...xaqanlıqı xaqansızlaşdırdıq”. **Uruğsirat-** “nəslini kəsmək”: Türk bodun ölüreyin, *uruğsiratayın*, – tir ermiş... (KT § 10) “Türk xalqını öldürək, nəslini kəsək, – deyirmiş...”.

-ik şəkilsisi ilə düzəlmiş feillər: **Tağık-** “dağa çıxmaq”: ...balıkdakı *tağıkımıs*, tağdakı inmiş... (KT § 12) “...şəhərdəki dağa çıxmış, dağdakı enmiş...”.

-ad şəkilsisi ilə düzəlmiş feillər: **Künjad-** “kənz olmaq”: ...*künjadımıs*, kuladımıs bodunıq... (KT § 13) “...kənz olmuş, qul olmuş xalqı...”. *Künj* “kənz” sözündəndir (KT § 7). **Kulad-** “qul olmaq”: ...*künjadımıs*, *kuladımıs* bodunıq... (KT § 13) “...kənz olmuş, qul olmuş xalqı...”. **Başad-** “başçılıq etmək”: Maña Lisün Tay səñün *başadu* bis yüz ərən kəlti (BK c 11) “Mənə sərkərdə Lisün Tayın başçılıq etdiyi beş yüz igid gəldi”. **Buñad-** “qəmlənmək”: *Buñadıp* kağan yelü kör timis (T 26) “Xaqan qəmlənib çaparaq gedib gör – demiş”.

-ar şəkilsisi ilə düzəlmiş feillər: **Ulğart-** “böyümək, ucalmaq”: Arkuy karağuş *ulğartdım*... (T 53) “Keşikçi qülləsi, qarovul ucaltdım”. Bu sözün yaranmasını belə izah etmək olar: *uluğ* “böyük” + *-ar* + *-t*.

-şur şəkilsisi ilə düzəlmiş feillər: **Yoñşur-** “mübahisə etdirmək, dalaşdırmaq”: ...bəqli bodunlıq *yoñşurtukın* üçün... (KT § 6) “...bəylərlə xalqı bir-birinə qarşı qoyduğu üçün...”. *Yoña-* “böhtən atmaq” (4, s. 272) sözü ilə bağlı ola bilər. **Kiñşür-** “düşmən etmək, bir-birinə qarşı qoymaq”: ...inili eçili *kiñşürtügin* üçün... (KT § 6) “...kiçik qardaşlarla böyük qardaşları bir-iri ilə dalaşdırdığı üçün...”. Ə.Rəcəbli kökü *kiñ<kig<keg* “düşmənçilik” kimi göstərir (9, s. 105). M.Erdal bunu *kikşür* kimi oxuyur, səhv oxunmasını *k* və *ñ* səslərini bildirən hərflərin oxşarlığı ilə izah edir (5, s. 717). Türkmən dilində *kñe* “inciklik, küsülülük” deməkdir (12, s. 410).

-il məchul növ şəkilsisi feillər: **Arıl-** “yorulmaq, zəifləmək”: ...kop anta alkıntıq, *arılıq*... (KT c 9) “...hamısı orada yoruldu, zəiflədi...”. **Yağıl-** “yaxınlaşmaq”: *Yağıl*, – tidi (T 5) “Yaxınlaş, – dedi”.

-n/-ın qayıdış növ şəkilsisi feillər: **Kobran-** “çoxalmaq, yığılmaq”: İda, taşda kalmısı *kobranıp* yeti yüz boltı (T 4) “Kolda, daşda qalmışları yığılıb yeddi yüz oldu”.

-t icbar növ şəkilsisi feillər: **Atlət-** “ata mindirmək, müharibəyə aparmaq”: *Atlət* – tidim (T 25) “Ata mindir – dedim”. **Yoğlat-** “yas mərasimi təşkil etdirmək, keçirtmək”: Katun yok bolmış erti, anı *yoğlatayın*...

(T 31) “Xatun vəfat etmişdi, onun yas mərasimi keçirtirəm...” **Yazuklat-** “günah iş görmək, cinayət etmək”: ... (sakın) bodun(ı) yazuklat... (BK § 35-36) “...(düşünüb) xalq(i) cinayətə sövq et...”. **Yazukla-** feili digər yazılı abidələrdə işlənmişdir (DLT, III, 342-26). **Sülət-** “qoşun çəkmək”: Kağanıma ötünip *sülətdim* (T 18) “Xaqanıma müraciət edib qoşun çəkdim”. **-ur icbar növ şəkildə** feillər: **Yaratur-** “yaratdırmaq”: Anar adınçıq bark *yaraturtum* (KT c 12) “Ona xüsusi abidə yaratdırdım”.

Nümunələri nəzərdən keçirdikdə görürük ki, bu sözlərin kökü digər yazılı abidələrdə və müasir türk dillərində qeydə alınmışdır: *yog* “dəfn, yas mərasimi” (KT şm-ş) (4, s. 269; 17, s. 207), *sıgıt* “hönkürmə, ağlama” (KT şm 11) (4, s. 503), *Tabğaç* (4, s. 542), *çöl* “çöl”, *bəri* “bəri” (4, s. 96; 15, s. 124), *kuri* “qərb” (11, s. 365), *yıra* “şimal” (11, s. 187), *tag* “dağ” (4, s. 526; 16, s. 117), *eltəbər* “eltəbər (titul)” (2, s. 93), *künj* “kənz, cariyə” (KT § 7) (4, s. 328), *kağan* “xaqan” (T 10) (4, s. 405), *sünj-* (20, 382), *kamaş-* “dözülməz vəziyyətdə olmaq, zəifləmək”, “yorulmaq” (BK § 30-31) (4, s. 414; 18, s. 243; 12, s. 222), *ar-* “aldatmaq” (KT c 5) (4, s. 50), *təg-* “hücum etmək” (T 39) (4, s. 547; 16, s. 174), *birik-* “birləşmək, toplaşmaq” (4, s. 102), *bat-* “batmaq” (O 2) (4, s. 89; 15, s. 78), *bulğa-* “qarışdırmaq” (KÇ 11) (15, s. 253), *tarka-* “dağıtmaq” (4, s. 538; 12, s. 135; 7, s. 265), *kan* “xan” (O ö 1) (4, s. 417), *akun* “axın, hücum” (8, s. 99), *op* (3, s. 11), *oğrak* “düşərgə”, “gediləcək yer” (DLT, III, 65-12), *yazuk* “günah” (4, s. 251), *kul* “qul” (KT § 21) (4, s. 464), *baş* “baş” (KT § 33) (4, s. 86; 15, s. 85), *buğ-muğ* “qəm, kədər” (KT c 8) (4, s. 350), *uluğ* “böyük” (4, s. 610; 14, s. 593), *yoğa-* “böhtan atmaq” (4, s. 272), *kiñ-kīne* “inciklik, küsülülük” (12, s. 410), *ar-* “yorulmaq” (DLT, I, 172-11; 14, s. 160), *kobra-kuvrā-* “bir yerə yığmaq, toplamaq” (3, s. 586), *yağ-* “yaxınlaşmaq” (T 5) (17, s. 62), *atla-* “ata mindirmək” (4, s. 67), *yarat-* “yaratmaq” (BK § 16) (4, s. 240), *il* ~ *el* “tayf birliyi, dövlət, xalq” (4, s. 169; 14, s. 339), *sü* “ordu” (4, s. 516; 17, s. 139), *uruğ* “nəsil” (QB 3015; 10, 233). Düzəltmə söz kimi yalnız Orxon abidələrində işlənmiş sözlərin kökünün digər türk yazılı abidələri və müasir türk dillərində işlənməsi göstərir ki, bu düzəltmə sözlərin varlığını qoruyub saxlaya bilməməsi həmin sözdüzəltmə modelinin köhnəlməsi, eyni mənanın başqa sözdüzəldici şəkildərlə ifadə olunması ilə bağlıdır. Bunu xüsusilə digər yazılı abidələrdə (bəzi qədim uyuq abidələri istisna olmaqla) qeydə alınmamış *-sıra* şəkildəsi ilə düzəlmiş sözlərdə (*ilsirat-, kağansirat-, uruğsirat-*), *-ki* şəkildəsinin daha sonrakı dövrlərdə yer bildirən sözlərə (*Tabğaçğı, çölgi*) bilavasitə artırılma bilməməsində, feildən ad düzəldən *-i* şəkildəsinin (*biriki*) və addan feil düzəldən *-ik* (*tağık-*), *-ad* (*künjəd-, kulad-, başad-*) şəkildələrinin məhsuldarlığının azalmasında, *-la* şəkildəsinin (*illə-, kağanla-, akunla-*) funksiyalarının dəqiqləşməsində, *-şur* şəkildəsinin (*yoğşur-, kiñşür-*) arxaikləşməsində və nəhayət, feilin qrammatik məna növləri göstəricilərinin (*kanlan-, arıl-, yağıl-, atlat-, sülət-, yaratur-*) sayının və işləkliyin azalmasında görmək olar.

Ədəbiyyat

1. Arat R.R. Kutadgu Bilig. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1947, 417 s.
2. Caferoğlu A. Eski Uygur Türkçesi sözlüğü. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1968, 320 s.
3. Clauson G. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. Oxford: Clarendon Press, 1972, 989 pp.
4. Древнетюркский словарь. Ленинград: Наука, 1969, 677 с.
5. Erdal M. Old Turkic Word Formation. A Functional Approach to the Lexicon. 2 Vols. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1991, 847 pp.
6. Kâşgarlı M. Divanü Lûgat-it Türk. Çeviren: Besim Atalay. Cilt I-II-III. Ankara: TDK Yayınları, 2013, 530 s. + 336 s. + 452 s.
7. Kazak Türkçesi Sözlüğü. Tercüme: Hasan Oraltay, Nuri Yüce, Saadet Pınar. Türk Dünyası Araştırmaları Yayını: 8. İstanbul, 1984, 328 s.
8. Kitabı-Dədə Qorqud. Tərtib edənlər: F.Zeynalov, S.Əlizadə. Bakı: Yazıçı, 1988, 265 s.
9. Раджабли А. Глаголообразование в языке Орхоно - Енисейских памятников. Баку: Нурлан, 2009, 339 с.
10. Rəcəbli Ə. Qədim türk yazısı abidələri. 4 cildə. I cild. I hissə. Bakı: Nurlan, 2009, 568 s.
11. Rəcəbli Ə. Qədim türk yazısı abidələri. 4 cildə. III cild. I hissə. Bakı: Nurlan, 2009, 664 s.
12. Türkmence-Türkçe Sözlük. Hazırlayanlar: T.Tekin, M.Ölmez, E.Ceylan, Z.Ölmez, S.Eker. Ankara: Simurg, 1995, 725 s.
13. Tekin T. Orhon türkçesi grameri. İstanbul, 2003, 272 s.
14. Этимологический словарь тюркских языков. I. Москва: Наука, 1974, 768 с.
15. Этимологический словарь тюркских языков. II. Москва: Наука, 1978, 350 с.
16. Этимологический словарь тюркских языков. III. Москва: Наука, 1980, 392 с.
17. Этимологический словарь тюркских языков. IV. Москва: Наука, 1989, 298 с.
18. Этимологический словарь тюркских языков. V. Москва: Языки Русской Культуры, 1997, 364 с.

YAZININ DOĞUŞU VE TÜRK DÜNYASINDAKİ ALFABE HAREKETLERİNE BİR BAKIŞ

Anahtar Kelimeler: Dil, alfabenin doğuşu, Türk alfabeleri

Formation of Writing and A Look at Alphabet Movements In The Turkish World

Throughout its history humanity has been in continuous communication. It has sometimes been with a movement, sometimes with a line and sometimes with a voice. This is the great structure that these forms of communication create. The language is of course born of a need. As these needs have changed and changed, social, changing and developing language has changed in the Turkish nation as it is in all nations. In this study, we have been evaluating this movement in the Turkish world by focusing on the reasons of these changes and drawing attention to the changing language and alphabet movements of the Turkish nation following the theories about the birth of the writing.

Key words: Language, the emergence of the alphabet, Turkish alphabets

İnsanlığın yaratılışından günümüze kadar sürekli bir gelişim arz etmiştir. Bu gelişim gerek bilgi ve teknolojiye gerek sosyal- kültürel ilişkilerinde ve gerekse kullandığı dil ve alfabede de görülmüştür. Bu gereksinimler kimi zaman zaruretten dolayı kimi zaman ikili ilişkilerden kimi zaman da devletler anlaşması ve antlaşması ile meydana gelmiştir. İlk insandan günümüze kadar iletişim vardır. Bu iletişim de bazen bir ses bazen bir işaret bazen de bir figür ile olmuştur. Tarihte önemli bir yeri olan Türk milletinin de insanlık tarihi boyunca birçok alanda katkısı olmuştur. Bu katkılardan birisi de şüphesiz kullandığı dil, yazı ve alfabedir.

İnsanlar doğar, emekler, yürür ve nihayet tekâmülünü tamamlayarak koşar. Bu süre içerisinde insan mutlaka iletişim kurar; çünkü insan sosyal bir varlıktır. Bu sosyalliği ona etkileşimi sağlamaktadır. İnsanoğlu bu etkileşim ile dünyada yapmak istediklerini, hedef, gaye ve sorumluluklarını yerine getirmektedir. Bu süre zarfında hayatın idame ettirilmesi için de mutlaka bir iletişim aracına ihtiyaç duyulmaktadır. Bu doğal süreç, insana iletişimi sağlayan dili; dili meydana getiren sesleri ve dolayısıyla da harfleri; sonra da alfabeyi keşfedip, geliştirip, yaşatıp günümüze kadar ulaşmasını sağlamıştır.

Dilin olduğu gibi yazının kaynağı da doğaüstü mitler ve efsaneler olduğu düşünülmektedir. Kültürlerin her biri yazının doğuşunu kendilerine ait İlahî yaratmalara dayandırılmış ve bu düşünceye yıllarca kanaat getirilmiştir.

Eski Mısırlar yazının kökenini tanrı Tot (Thot) veya tanrıça İsis'e bağlamıştır. Babil'de Narduk'un oğlu tanrı Nebu, Antik İbrani geleneğinde Musa, Yunan mitolojisinde Hermes yazının mucitleri olarak bilinirler. Antik Çin, Hint ve diğer kültürlerde de yazının ilahi bir geçmişi olduğuna inanılır. Bu bakımdan yazıyı bilmeyen insanların zihninde, büyü bir güç, dinî bir kudret ve siyasî bir erk aracı olarak yer bulmuştur. (User, 2006: 15)

Yazılı metinler ancak, yakın bir geçmişin aydınlatılmasına olanak vermektedir. En eski belgeler sayılan Sümerce metinler bile bundan 5500 yıl öncesine ışık tutmaktadır, ilk insanlar ise bundan daha önceki dönemlerde yaşamışlardır. Zaten ilk önce dilin birinci kolu sayılan konuşmanın doğduğu, sonra bunun simgesel göstergesi olan yazının kullanıldığı güçlü bir varsayımdır. Burada belirtilmesi gereken bir konu da dilin doğuşu sorununun insanbilim ve ruhbilim alanındaki araştırmaların sonuçlarından yararlanmakta olduğu, daha çok bu ilim dallarının yardımıyla aydınlatılabileceğidir. (Aksan, 2000: 95) Dilin doğuşu ile ilgili olarak farklı görüşler vardır:

Yansımaları temel alan görüş ki bu, konuşmanın insanın doğadaki sesleri yansıtmasından doğduğunu savunur. Bunlar insan ve ses bağrımlarıyla kükreme, havlama gibi hayvan seslerini yansıttıkları gibi, ses çıkaran her türlü varlığın seslerini çıkartmaya dayanır. Hav hav, şırıl şırıl, miyav, me vb. doğada bulunan seslerin insanlar tarafından tekrarlanması konuşmayı oluşturmuştur. Bu kurama göre hav hav sesi köpek, şırıl şırıl sesi su, miyav sesi kedi sözcüklerinin kaynağıdır. 19. Yüzyılın sonlarıyla 20. Yüzyılın başlarında ortaya atılan bu kuram bu yansıma özelliğinden dilin doğduğunu ileri sürmektedir. Alman dilcisi W. Oehl'ün aralarında bulunduğu heyet tarafından benimsenmiş olsa da yine o dönemlerde Sokrat, Platon gibi düşünürlerin karşıt görüşleriyle çürütülmeye çalışılmıştır.

Ünlemleri temel alan görüş, kimi dilciler de dilin doğuşunu ünlemlere dayandırmıştır. Bu kuramı ileri süren Demokritos ve bazı dilciler insanların çeşitli olaylar ve durumlar karşısındaki tepki ve davranışlarında çıkardıkları ünlemlerin sonradan kelimelere dönüşmesi sureti ile kavramları karşıladığını ve dolayısıyla dilin meydana geldiğini varsayımlardır. Yani, dilin temeli, insanın ilkel coşkularının bilinçsiz anlatımlarıdır. Ancak ünlemlerin dildeki sayısının oldukça az olması nedeniyle dilin doğuşunun bu kurama dayandırılmayacağına kanıtıdır. (Aksan, 2000: 97)

* Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Türk Dili Edebiyatı Anabilim Dalı, doktora öğrencisi

İş kuramı 19. Yüzyılın sonlarında kimi dilbilimcilerin dilin doğuşunun ortak çalışma ve birlikte iş yapmanın etkili olduğunu belirtmişlerdir. Buna göre konuşma, insanların birlikte iş yaparken çıkardıkları seslerden doğmuştur; birbirlerine verdikleri tepki, birbirlerini iş yapmadaki güdülemeleri, iş yapmaya olan iştiaklarını artırmak için çıkardıkları sestten doğduğu varsayımdır. Bu kurama göre iş yaparken çıkarılan "ha, hı, he, ho, hu, eh" gibi bir takım sesler konuşmanın temelini oluşturur. (Başkan, 1969) Ancak iş yaparken çıkan kimi seslerin neye ait olduğu da belli olmamaktadır. Örneğin, taş kırılırken çıkan ses taşa mı, çekice mi ait olduğu karışık bir durumdur. (Aksan, 2000: 97)

Beden dili kuramı, insan anlaşmak için el ve kol hareketleri yaparken birtakım sesler de çıkarır. İnsan hareket ile çıkardığı ses arasında bağlantı kurduğu zaman konuşma meydana gelir. Bu kuramın temeli günümüzde de insan konuşurken jest ve mimiklerini kullanıyor olmasına bağlamışlardır.

Toplumsal denetim kuramı, sosyal bir varlık olan insanın şahsî ve toplumsal gereksinimleri tedarikinde ortaya çıktığı savunulan kuramdır. Bu kurama göre, zamanla insanların önünde yinelenen seslerin belli kavramların temsilcisi durumuna gelmiş olmasıdır. İlk insanlığın bulunduğu tarihlerde, insan ve topluluklar arasındaki ilişkilerin ve ulaşım olanaklarının sınırlı olması nedeniyle gösteriyor ki bu kuramın geçerliliği bulunmamaktadır.

Seslerin ve dolayısıyla da harflerin bir araya gelmesi de alfabeyi meydana getirecektir. Alfabe, bir dilin seslerini gösteren, belirli bir sıraya göre dizilmiş belli bir sayıda harflerin bütününe verilen addır. (TDK, 1998: 80)

Alfabe insanların eski çağlardan bugüne ağız ve dil yoluyla bir takım sesler çıkartılmasını keşfetmesiyle birlikte seslerin yazıdaki karşılığı olan işaretlerin (harf) oluşturduğu belli bir sırası olan yazı sistemine ve bunları yine yazı diline dökmesini öğrenip çeşitli sayıda şekil ve karakterleri yine yaşadığı döneme göre taş, kaya, toprak ve kâğıda dökme öğretisi olarak tanımlanabilmektedir.

Grekl alfabesinin ilk işaretleri olan *alfa* ve *betan*ın birleşmesinden oluşan "*alfabe*" çok eski ve uzun bir oluşum sürecinden sonra, her sese bir işaretin karşılık geldiği bugünkü fonetik biçimine kavuşmuştur. Alfabenin ortaya çıkmasına sebep olan bugün resim yazısı (pictography) olarak bilinen, mağara duvarlarına kazılmış resimler M.Ö. 2500 - 2000 yıllarına tarihlendirilen ilkyazı örnekleri olarak bilinirler. Bu resim yazısı zamanla fikir yazısını (ideogram) oluşturmuştur. Fikir yazıları olarak bilinen Mezopotamya, Mısır, Girit ve Hitit yazıları aslında resim, fikir ve bu yazıların daha ileri şekilleri olan fonetik yazıyı da içlerinde barındırıyorlardı. (User, 2006: 16-17)

Fonetik yazının ilk örnekleri olarak bilinen çivi yazısı Sümerler, Akadlar, Babiller, Asurlar, Hititler, Huriler, Elamlar, Mitanniler, Luviler, Urartular ve Persler tarafından kullanılmıştır. Çivi yazısı, içinde hareketi ifade eden sembolleri, ideogramları, fonetik işaretleri ve determinatifleri barındırmaktadır. M. Ö. VII-VI. Yüzyıllarda Aramice'nin ortak iletişim dili olması çivi yazısının kullanımdan kalkmıştır. (Kartalçık, 2009)

Antik dönemin en önemli yazı sistemlerinden biri olan Mısır yazısı (hiyeroglif) M. Ö. 4000 – M. S. 400 yılları arasında Mısırdaki kullanılmıştır. Bu yazının işlenmiş biçimine hieratic ve demotic adlarını alır. Hiyeroglifi ilk olarak Champollion tarafından 1822 yılında çözülmüştür.96 Ege Bölgesi yazıları da antik dönemde kullanılan yazılardandır. Resim yazısı, Linear A ve Linear B olarak adlandırılan bu yazılar M. Ö. 2800 ila M. Ö. 1600 yıllarında Kıbrıs, Girit ve Ege Bölgelerinde kullanılmıştır. Hindistan'ın İndus vadisinde, sonradan Brahmi yazısına kaynaklık ettiği bilinen ideografik, çivi ve hece yazıları karışımı bir yazı sisteminin M. Ö. 2500 civarında kullanıldığı bilinmektedir. (User, 2006: 17)

Alfabe yazısına girmeyen bir yazı da Çin yazısıdır. Çin yazısının en eski örnekleri M. Ö. XVIII-XII. yüzyıla aittir. Bu yazının eski zamanlardaki ideogram karakterleri bugüne logogram olarak gelmiştir. (User, 2006: 17)

Bugünkü bilgimiz eski çağlardaki yazı sistemlerinin zamanla yerini fonetik alfabeyle bırakmıştır. Alfabenin de en eski örnekleri M. Ö. 1700 - 1330 yıllarında dört kitap dininin doğduğu kutsal topraklar ve çevresindeki bölgelerde bulunmuştur. Alfabenin ortaya çıkışı ve yayılışıyla ilgili olarak bazı teoriler ileri sürülmüştür. (User, 2006: 18)

Bilinen en küçük alfabe Solomon Adalarında Rotokaların kullandığı 11 harfli alfabadır. En kapsamlı ise, 74 harflik Kimer alfabesidir. "Alfabe" adını ilk kullananlar ise Hristiyan din adamları olmuştur. (User, 2006: 18) Bilindiği üzere Kur'an-ı Kerim'in ilk iki harfi de "elif" ve "be" harfi ile başlar. Dolayısıyla da harflerin, akabinden de alfabenin oluşmasında İlahî etkinin olması da muhtemeldir.

Ünlü Mısır bilimci Sir Alan Gardiner 1916 yılında Sina teorisini ortaya atar. Bu tarihte proto Sina yazıtlarının Mısır hiyeroglifleri ile Kuzay Sami alfabesi arasında bir köprü olduğunu iddia eder. Daha sonra Fransız bilim adamı Marice Dunand, Suriye'de bulunan hiyeroglif yazısını alfabenin ilk hali olduğunu ileri sürer. Akdeniz kıyısındaki kazıları sonucu Claude Schaeffer, elde ettiği kil tabletlerdeki 32 harfli çivi yazılı bir alfabe bulmuştur. M.Ö 15-13. Yüzyıllar arasında kullanıldığı tespit edilmiştir. Diğer bir arsayım da gğngmğzde en yaygın kabul gören, Suriye- Filistin'in kuzeybatısındaki Sami halkının oluşturduğu Kuzey Sami alfabesi fikridir. Proto Sina yazısının Mısır hiyerogliflerine ve devamında Kuzey Sami alfabesine; proto Sami alfabesinin Güney Sami, Kuzey Sami (Arami ve Kenan), İbrani, Palmira, Nasturi, Mani, Brahmi,

Haroştî, Soğut, Ermeni, Gürcü, Uygur ve Tibet alfabelerine; Punik veya Pön olarak da adlandırılan Fenike yazısının Eski Libya, İberyâ, Grek, Slav, Etrüsk, Likya, Frigya, Pampilyon, Lidya, Karya, Kıptî, Arap ve Latin gibi alfabelerin oluşumuna kaynaklık etmiştir. (User, 2006: 18-22)

Aramî alfabesinden türeyen Soğut alfabesi de M.S. 500-1000 arasında Asya'da Sami olmayan dillerin yazılmasında kullanılmış yazılar arasındadır. Uygurların kullandığı Uygur ve Tibet alfabesi de Arami yazısının Sami olmayan dillere uygulanmış varyantları arasında yer almaktadır. (User, 2006: 21)

Günümüzde hâlâ tartışılan bu alfabe konusu içerisinde Arami alfabesinden türediği tam olarak belirlenememiş Hint ile Runik alfabesi gibi yazı sistemleri de mevcuttur. (User, 2006: 20-22) Alfabeler sadece farklı dillere uyarlanmak için değiştirilmez; değişen dili temsil etmekte yetersiz, başkalaşan ve değişen ihtiyaçlara cevap veremediği zamanlarda da değiştirilir.

Üç kıtada da (Asya, Avrupa, Afrika) hayatlarını idame eden Türkler, tarih boyunca değişik yerlere yerleşmiş ve birçok kültürle, milletle karşılaşmışlardır. Dolayısıyla Türkçenin birçok yazı sistemiyle bulunduğu, hatta yeryüzünde en sık alfabe değiştirmiş toplumun Türkler olduğu bilinmektedir. Bilhassa Orta Çağ'da Türklerdeki karışık alfabe kullanımı, Türklerin dört bir yandan çeşitli dinleri temsil eden misyoner gruplarla yakın temasta olduklarını gösterir. Türklerin benimsediği tarihî alfabeler arasında, Göktürk yazısı dışındaki sistemlerin hepsi, bir din veya inancın kabulünün hemen ardından kullanım alanına girdikleri için, dokularında siyasî kimlik barındırmazlar. (Şirin, 2002: 1359) Ancak elbette ki yapılan yazı değişikliklerinin sebepleri arasında sadece inanç sisteminin değil, ticarî, siyasî ve sosyal bazı olay ve gereksinimlerden de olduğu aşikârdır.

Göktürk alfabesi metin, M.Ö. IV. yüzyıllara ait olduğu tespit edilen Esik Kurganı'ndan çıkarılan gümüş bir çanağın içine kazılmıştır; ancak bu yazının bilim ölçülerine uyan bir okuma denemesi henüz yapılamadığından, 687-692 yıllarına tarihlendirilen Çoyr kitabesi, Göktürk yazılı en eski metin olarak kabul edilmiştir. (Şirin, 2002: 1360) Göktürk işaretlerinin kökeni hakkında pek çok teori ileri sürülmüştür. Bunlardan biri de Göktürk işaretlerinin İskandinav Runik yazısından doğduğu görüşüdür. Göktürk işaretleriyle yazılmış Orhun Abidelerini ilk çözen Türkologlar V. Thomsen ve W. Radloff, Göktürk işaretlerinin Aramî veya Soğut alfabelerinden geliştiğini savunmuşlardır. (Tekin, 1988) Nereden gelirse gelsin Türkçenin yazımına en elverişli alfabelerden birisi olmuştur. 38 harften oluşan Göktürk alfabesi, 4'ü ünlü 31'i ünsüz, 3'ü de çift ünsüzdür. Bu ünsüzlerden 20'si kalın ve ince olmak üzere ikili şekillere sahipken, 7 tanesi tek şekillidir. Ayrıca Göktürk alfabesi, bir inancın veya dinin etkisiyle seçilmiş diğer yazılardan hem fonetik hem de köken bakımından orijinal bir yazıdır.

Göktürk Kağanlığı yıkıldıktan sonra yerine kurulan Uygur Kağanlığı döneminde büyük bir hümanistlik ve müsamaha gereği kapılarını açan Türkler, farklı din ve milletlerden direkt etkilenmişlerdir. Uygurlar konargöçer yaşam tarzlarını değiştirip yerleşik hayata geçip şehirlerde yaşamaya başlamışlardır. Ticaret ve tarımla uğraşmaya başlamışlardır. Yeni hayat tarzından dolayı Maniheizm Soğdak tüccarların ve dinî misyoner faaliyetlerin etkisiyle Böğü Kağan 692 yılında Maniheizmi devlet dini olarak kabul etmiştir. (Tekin, 1988) Dolayısıyla Uygurlar arasında **Mani alfabesi** kullanılmaya başlamış, bu alfabeyle şiirler, hikâyeler, dua ve ilahîler yazılmıştır.

Soğut alfabesi, IX. yüzyılda Türkler arasında yaşayan Soğut tüccarların etkisiyle çok kısa bir süre kullanılmıştır. Kendisinden Uygur alfabesi geliştirilmiştir. Bu alfabe de Aramî yazısının mahallî bir türüne dayanmaktadır. (Şirin, 2002)

Eski Türkçe döneminden kalan en zengin edebiyat ürünleri **Uygur alfabesiyle** yazılmıştır. Uygur alfabesinin Türkler arasında ne zaman kullanılmaya başlandığı konusunda net bir sonuca ulaşılamamıştır. Gabain'e göre ilk Uygur harfli metinler 750-827 yıllarında yazılmıştır. Uygur alfabesi VIII. yüzyıldan XVIII. yüzyıla kadar çok geniş topraklarda kullanılmıştır. (Kartalçık, 2009) Bu alfabe Soğutlardan alınmış ancak Türkçenin ses yapısına uydurularak kendine özgü hale getirilmiştir. Sağdan sola yazılan Uygur yazısı, 18harften oluşur ve bu harflerin içte, ortada, sondaki durumlarına göre üç farklı şekilleri vardır.

Brahmi yazısını Uygurlar Budizm'e ait dinî metinlerden öğrenmişleridir. Uygurlar bu alfabeyle biraz daha geliştirerek 28 işaretten ibaret olan alfabeyle 7 işaret daha ekleyerek kullanmışlardır. Ancak uzun süreli bir kullanma gerçekleşmemiştir.

Tibet yazısı Türkler arasında Doğu Türkistan'ın bazı bölgelerinde kullanılması yönüyle sınırlıdır. VIII-IX. Yüzyıllar arasında Uygurların Tibetlilerle beraber yaşadıkları Kansu bölgesinde Budizm'in etkisiyle bu yazıyı kullanmışlardır. Hint kökenli bir alfabadir. (Demir – Yılmaz, 2014: 28)

İbrani alfabesi, Harun Reşid devrinde (786-809) Museviliğin Karay mezhebine giren Hazarlar tarafından kullanılmıştır. Bu dine giren Hazarların İbranî alfabesi ile herhangi bir belge günümüzde bulunmamaktadır.

Bazen eş zamanlı bazen de farklı dönemlerde birçok din ve inanç sistemini benimseyen Türkler, Hıristiyanlığın Ortodoks mezhebinin benimsemişlerdir. Anadolu'nun Nevşehir, Kayseri ve Karaman gibi yerleşim bölgelerinde yaşayan Karamanlar tarafından 18. yüzyıl ile 20. yüzyıllarda **Grek alfabesi**

kullanılmıştır. Karamanlı Türkçesi olarak da bilinen bu yazı kullanım alanı bakımından sınırlı olmasına rağmen bu alfabe ile çok sayıda eser verilmiştir. (User, 2006: 92)

Türklerin Uygur alfabesinden sonra en uzun süre kullandıkları ve Göktürk alfabesinden sonra ilk olarak bir yazıya mukaddesat yükledikleri sistem, **Arap alfabesi** olmuştur. 10. yüzyılda İslamiyet'le tanışan Karahanlılar, Türkçeyi Arap harfleriyle yazan ilk Türk milleti olmuşlardır. Divanu Lügati't-Türk ve Kutadgu Bilig bu alfabeyle yazılmış ilk Türkçe metinlerdir. Bu alfabeyi Türkler çok uzun süre kullanmışlardır. Bu alfabe XX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar kullanılmıştır.

Türklerin bu alfabeyi seçip kullanmasında, İslamiyet'i tercih etmesinde elbette ki ticaretin de etkisi olmuştur. Nitekim Maniheizm'i, Budizm'i, Nasturilik'i seçmelerinde olduğu gibi. Çünkü ticarî ilişkiler kurulan, kız alıp vermek sureti ile akrabalık kurulan ve daha başka iletişim içinde olma karşısında her millet az veya çok dinî, kültürel, sosyal ve ekonomik etkilenecektir. Türkler kabul ettikleri din ve kullandıkları Arap alfabesi ile ticarî ve ekonomik alanda olduğu gibi mukaddes atfettikleri cihat ve fetih mefkurelerini de dünya tarihinde görülmemiş ve en uzun ömürlü bir imparatorluğu kurmalarıyla göstermişlerdir. Ancak ünlü tabanlı bir yazı sistemine sahip olan Türkçenin yazımında, ünsüz tabanlı bir yazı sistemine sahip olan Arap alfabesinin yetersizliği unutulmamalıdır.

Çok geniş bir coğrafyada kullanılan Arap alfabesi, Türk toplulukları arasında X. yüzyıldan itibaren kullanılmışsa da, İslam kültürü, İslam halifeliğine ait toprakların büyük bir kısmını, I. Selim'in Osmanlı İmparatorluğu'na katmasından sonra, Türkler arasında geniş ölçüde yayılmıştır. (Şirin, 2002: 1362) Bu alfabe aynı zamanda "Kur'an yazısının mukaddesatı" fikri doğrultusunda Türkler nazarında ayrı bir yer edinmiştir.

Türk dilinin fonetiğini tam yansıtmaya da, kullanıldığı tarih boyunca Türk devletlerinin ortak yazısı olarak birleştirici bir bağ konumunda olmuştur. Doğuda Karahanlılar, batıda Selçuklu ve Osmanlılar, kuzeybatıda İdil Bulgarlar, güneyde Memlûkler, Arap alfabesini, eski dünyanın Latin alfabesiyle beraber en yaygın alfabe haline getirmiştir. (Şirin, 2002: 1363)

Ancak fonetik bakımdan farklılık arz eden alfabe ile ilgili olarak XX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar Rusya Müslümanları ve Osmanlı aydınları Arap alfabesinin ıslahı üzerine tartışırken 26 Şubat - 6 Mart 1926 tarihleri arasında Bakü Türkoloji kongresi toplanmıştır. Burada görüşülen konulardan birisi de alfabe meselesidir. Bu Kurultaya 120 delege katıldı. Bunlardan 19 Azerbaycanlı ve Kafkasyalı, 1 Türkiyeli, 6 Kırım Tatarı, 4 Türkmen, 10 Özbek, 14 Kazan Tatarı, 5 Kaza 5 Başkırt, 2 Kırgız 1 Oyrat, 1 Uygur, 1 Hakas, 1 Nogay, 1 Balkar, 1 Karaçay, 2 Kumuk, 3 Yakut ve 3 Çuvaş olmak üzere 82'si Türktü.

Kurultay katılımcıları arasında; Barthold, Bekir Sıtkı Çobanzade, Yakovlev, Poppe, Thedor Menzel, Katanov, Paul Wittek, Fuat Köprülü, Hüseyinzade Ali Bey (Turan), Ligeti, Aşmarin, Samoyloviç, Ahmet Baytusinoğlu, Alimcan Şeref gibi çok değerli Türkologlar vardı. Atatürk'ün başından sonuna kadar Fuat Köprülü aracılığıyla takip ettiği bu kurultay, 1928 yılında yapılan harf inkılabını dorudan etkilemiştir. Bu kurultayın toplanmasında özellikle Rus Türkologların, bilhassa Baldauf ve Menzel'in büyük rolü olmuştur. En önemli gündem maddelerinden biri "Birleştirilmiş Yeni Türk Elifbası" olan bu kongrede alfabe tartışmaları epey hararetli geçmiş, Bekir Sıtkı Çobanzade ve Halid Said gibi münevverler, bütün Türk dünyasında Latin alfabesinin geçerli alfabe olarak kabul edilmesi için kurultay boyunca büyük gayret göstermişlerdir.

Türk Dünyasından bu kongreye katılan aydınların çoğu Latin alfabesine geçilmesi fikrinde birleşmişlerdir. Moskova ve Moskova'nın gönderdiği merkezi temsil eden delegeler ile H. S. Hocayev, B. S. Çobanzade gibi önde gelen kimi delegeler Türk topluluklarının Latin alfabesine geçmesini isterken, başta G. Şeref ve diğer Tataristan delegeleri olmak üzere, delegelerin bir bölümü Arap alfabesinin devamından yana idi. Yakovlev ve Jirkov gibi delegeler Rus / Kiril alfabesinin kabul edilmesini önerirken Kazakistan delegesi Kasım Tıstanov da kendisi tarafından hazırlanan yeni ve farklı bir alfabenin kabulünü istiyordu. Sovyet yönetimi esasen Türk halklarının Kiril alfabesine geçmesini istemekte idi. Ancak böyle bir dayatmanın yaratacağı tepkiyi dikkate alan yöneticiler bir geçiş stratejisi ve süreci belirlediler.

Kurultayın sonunda Rus işgali altındaki Türklerin ortak alfabe olarak **Latin alfabesine** geçişi kabul edilmiş, bu konuda çalışmak üzere 26 kişilik bir komisyon da oluşturulmuştur. Bu kurultayda Rusların Türk topluluklarını Latin alfabesine geçirmek konusundaki ısrarları da dikkat çekicidir. Buradaki amaçları çok geçmeden anlaşılmıştır. Kurultaydan hemen sonra Rus işgalindeki Türklerin tamamı Latin alfabesine geçirilerek halen Arap alfabesi kullanmakta olan Türkiye ile bağları koparılmıştır. 1928'de Atatürk'ün yaptığı hamlelerle Türkiye'yi Latin alfabesine geçirmesi üzerine planları bozulan Ruslar, aradan 10 yıl bile geçmemiş olmasına rağmen Atatürk'ün ölümünden hemen sonra bu sefer her Türk boyuna birbirinden farklı Kiril alfabeleri dayatarak Türk dünyasındaki anlaşılma ve kültür bağını iyice zayıflatmışlardır.

Latin alfabesi Türkler tarafından ilk defa XX. yüzyılın ilk çeyreğine rastlar. Ama Türkçenin Latin alfabesiyle yazılan ilk eseri 1303 yılında Fransiskan rahipleri tarafından misyonerlik amacıyla yazıya geçirilen Codex Cumanicus adlı eserdir. 1918'de Türkler arasında ilk olarak kabul eden Yakut Türkler olmuştur. Bunu 1922'de Azerbaycan Türkleri takip etmiştir.

Sonuç olarak, insan yaratılanların en üstünü olarak, sosyal bir varlık olmanın gerekliliğince iletişim kurmak zorundadır. Bunu da en iyi ve en etkili olarak dil ile gerçekleştirmektedir. Dolayısıyla dilin oluşum ve sonrasındaki alfabenin meydana gelişinde pek çok kuram vardır. Türkler tarihin en eski zaman diliminden günümüze kadar birçok alanda tarihe katkısı olmuştur. Bunların içinde dil ve alfabe alanındaki katkıları küçümsenmeyecek kadar önemlidir. Türkler yerleşik hayata geçmeden önce de birçok kültürle etkileşime geçmiş olması yerleşik hayata da geçtikten sonra ticaret ve özellikle de dinî etkileşimle pek çok alfabe değişikliğine gitmişlerdir. Türkler de gerek benimsemiş oldukları din olsun gerek kültürel değerler olsun ve gerekse kullandığı alfabe ve dil olsun, mutlak surette, iletişim kurduğu milletlerden etkilenmişlerdir. Bunun neticesinde de birçok alfabe kullanmışlardır. Özellikle Türklerin İslamiyet'ten önce kullandıkları alfabeler ile İslamiyet'i kabul ettikten sonra, Türkler tarafından geniş bir coğrafyada uzun yıllar kullanılan Arap alfabeti ile Latin alfabetine geçiş değerlendirilmiştir. Bu çalışmada alfabe değişikliklerinin ticaret, siyasî ve özellikle de din etkisi ile olduğu ifade edilmiştir. Latin alfabetine geçiş fikrinin ne zaman ve nerede başladığı, bu fikri destekleyenler ve buna karşı çıkanların fikirleri verilmeye çalışıldı. Özellikle Atatürk'ün Türk Toplumlarında bir alfabe birliği olması ve böylece anlaşılabilirlik düzeyini artırarak tam bir millî birlik ve beraberlik sağlanması yönündeki çabalara dikkat çekilmiştir. 1926 Bakü Kurultayında tüm Türklerin ortak bir alfabeğe geçmesi kararlaştırılmışsa da daha sonraki Rus ihtilali tüm Türklerin yüz yıllık hayallerini sekteye uğratmıştır. 1990 yılında SSCB'nin dağılmasından sonra bağımsızlığını kazanan Türk Cumhuriyetlerinin çoğu tekrar Latin alfabetine geçmeye başlamışlardır. Bu süreç hâlâ devam etmektedir. Tüm bunlar bu yönüyle değerlendirildiğinde anlaşılacaktır ki Türk milletlerinde birlik ve beraberlik ancak ortak bir alfabe ile olacak ve dolayısıyla da güçlü ve kuvvetli bir Türk dil birliği meydana gelecektir.

Kaynakça

1. 1926 Bakü Türkoloji Kurultayı Tutanakları (2008), (Çev. Kamil Veli NERİMANOĞLU, Mustafa ÖNER), TDK Yay., Ankara.
2. AKSAN, Doğan, (2000). Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim, TDK Yayınları, Ankara.
3. BAŞKAN, Özcan, (1969). s. 143-156. Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, TDK Yayınları, Ankara.
4. CAFEROĞLU, Ahmet, (2001). Türk Dili Tarihi, Alfa Yayınları, İstanbul.
5. DEMİR, Nurettin - YILMAZ, Emine, (2014), Bitmeyen Öykü:Alfabe Tartışmaları, Strateji Düşünce Enstitüsü Yayınları, Ankara.
6. ERCİLİSUN, Ahmet Bican (2013). Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi, Akçağ Yay. Ankara.
7. ŞİRİN, Hatice, (2002). Türkler Ansiklopedisi, 3. Cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.
8. KARTALCIK, Vedat, (2009). In: 1st International Symposium on Sustainable Development, June 9-10, Sarajevo, Bosnia and Herzegovina.
9. TEKİN, Şinasi, (1988). Mani Dininin Uygurlar Tarafından Devlet Dini Olarak Kabul Edilişinin 1200. Yıldönümü Dolayı İle Birkaç Not (762-1962)", TDAY Belleten 1962, TDK Yay.: 217, Ankara.
10. USER, Hatice Şirin, (2006). Başlangıcından Günümüze Türk Yazı Sistemleri, Ankara: Akçağ Yayınları.
11. YENİŞAN, Ayça, (2005). Tarih Boyutu İçinde Alfabe Sorunu Ve Türk Harf Devrimi (1839 - 1929), Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir.

AYNUR İMANOVA*

Azərbaycan, Bakı

LATIN MƏNBƏLƏRİNDƏ SOD, İBERİYA VƏ QƏBƏLƏ TOPONİMLƏRİ HAQQINDA

Açar sözlər: *toponimlər, latın dili, Qafqaz, Albaniya, Böyük Plini*

On The Toponyms Sod, Iberia and Gabala In The Latin Sources

The Latin sources of Roman period have a great significance in learning the historical geography of Azerbaijan. Roman troops led by Lucullus and then Pompey attacked to Caucasus and fought with Albania and Iberia in the 2nd-1st centuries B.C. Roman historians demonstrated the areas where those fights occurred, a lot of names, such as the names of rivers, lakes, mountains, cities and villages were registered. This information has a great importance to learn the historical lexicon, especially the onomastical lexicon of the Azerbaijani language. The historical toponyms of Azerbaijan, including Sod, Gabala, Iberia became the centre of the research.

Key words: *toponyms, Latin language, Caucasia, Albania, Pliny the Elder*

* AMEA-nın İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun kiçik elmi işçisi

Azərbaycanın qədim toponimləri haqqında latın, yunan tarixçiləri, daha sonra ərəb coğrafiyaşünasları geniş məlumat vermişlər. Bundan əlavə III-V əsrə aid pəhləvi yazılarında, V-VII əsrlərə aid erməni və gürcü salnaməçilərinin əsərlərində Albaniyanın, İberiyanın və Atropatənanın toponimləri haqqında zəngin məlumat vardır.

Ancaq hər dilin özünəməxsus fonetik və qrammatik quruluşu, yazılış tərzı olduğundan bir toponimə müxtəlif mənbələrdə bir neçə variantda rast gəlirik. Məsələn, azərlər və azərlərin yurdu bəzi mənbələrdə Azər, bəzilərinə Azərbazqan, bəzilərinə Adərbaqan, bəzilərinə Adzərbaycan və s. formalarda yazıya alınmışdır. Yaxud Bakı şəhərlərinin və kəndlərinin adı mənbələrdə Baku, Baxu, Mosul Baku, Dev Baku və s. formalarda göstərilmişdir. Bütün bunlar tələb edir ki, Azərbaycanın tarixi toponimləri bir mənbənin yox, çoxlu mənbələrin müqayisəli şəkildə tədqiqi nəticəsində öyrənilsin.

Azərbaycanın zəngin toponimləri haqqında latın tarixçilərinin və coğrafiyaşünaslarının əsərlərində də xeyli məlumat vardır. Bu məlumatların əksəriyyəti Roma sərkindəsi Lukullun və Pompeyin yürüşləri ilə bağlı yazılmışdır. Eyni zamanda həmin dövrə aid tərtib edilən hərbi və coğrafi xəritələrdə Azərbaycanın çoxlu yer adları göstərilmişdir.

Düzdür, o zaman xəritə tərtib edənlər Avrasiyanı indiki formadan biraz fərqli təsəvvür edirdilər. Onların tərtib etdiyi xəritələrə baxanda görürük ki, Xəzər dənizinin, Qara dənizin, Qafqaz dağlarının quruluşu indikindən fərqlənir. Bu xəritələrdə xeyli qeyri-dəqiqlik vardır. Bu da təbiidir, çünki səyyahlar indiki kimi peyklərdən yerin müəyyən şəklin çəkə bilmirdilər. Onlar öz ayaqları ilə gəzir və bəzi faktları informatorlar vasitəsilə əldə edirdilər. Bütün bunlara baxmayaraq, həmin xəritələrdə və səyyahların əsərlərində Azərbaycan ərazisinin çox qiymətli toponimləri öz əksini tapmışdır.

Bunlardan biri də Sod toponimidir. Sod toponimi etnonim mənşəli toponimlərdəndir. Belə ki, Plininin əsərində Albaniya ilə İberiya arasında yaşayan sod tayfasının adı çəkilir. Onun məlumatına görə, sod tayfası hardasa Qafqaz qapıları yaxınlığında sonrakı Dalyan dərəsində yaşamışdır (1, s.301-302). Böyük Plininin əsərində başqa bir yerdə isə bu belə qeyd olunur: “Rursus ab Albaniae confinio tota montium fronte gentes Silvorum ferae et infra Lupeniorum, mox Diduri et Sodi” (4, № 29) (Albaniya sərhədlərindən başlayaraq, dağların bütün sinəsi boyu silvlər adlı vəhşi tayfa, aşağıda isə lupenilər, sonra didurlar və sodlar yaşayır).

Sonradan bu insanların yaşadıkları yer tayfanın adı ilə adlanmağa başlamışdır və bu adda toponim də yaranmışdır. Bəzi latın tarixçiləri Sod mahalını Sodikena formasında verirlər. Sod tayfasının adına bir qədər sonra xristian, Qafqaz salnamələrində Zod, Sodk və Sodik formalarında rast gəlirik.

II əsrdə yaşamış Klavdi Ptolomey Zod mahalının adını Sioda şəklində göstərir və onun xəritəsində 78° 15" – 44° 40" en dairəsində yerləşir.

Latın mənbələrində Sod Albaniyanın bir vilayəti kimi göstərilir. Ancaq Bolşevik Rusiyası onu Azərbaycandan alıb Ermənistan ərazisinə daxil etdi. Son zamanlara qədər Basarkeçər rayonu eyni zamanda Zod adlanırdı. İndi həmin mahaldan Zod adlı Azərbaycan kəndi qalmışdır ki, 1988-ci ildə ermənilər həmin kəndin əhalisini öz tarixi torpaqlarından deportasiya etdilər.

Erməni tarixçilərindən VII əsrdə yaşamış Yepiskop Seveos latınlar kimi həmin vilayətin adını Sod formasında göstərir. Başqa erməni tarixçisi isə həmin etnik inzibati ərazini Sodk və Zodk adlandırır (10, s.54).

Bəzi yunan və erməni tarixçilərinin əsərlərində bu toponimə Seoda formasında rast gəlinməsi və eyni zamanda Zod mahalının erməni mənbələrində Sarayerkir adlanması bu toponimin qadına sitayişlə bağlı olmasını bir daha təsdiq edir.

Azərbaycan tədqiqatçlarına görə sioda, zoda formalarında yazıya alınan toponimin əsl variantı sūd olmuşdur. Onların fikrinə görə, indiki Ermənistan ərazisində Zod kəndindən başqa Sūd kəndlərinin olması bir daha deyilən fikirləri təsdiq edir (3, s.19-20). Yunan və latın dillərində *ü* səsi olmadığına görə onlarda *ü* səsi müxtəlif diftonqlar ilə göstərilmişdir. Soda, sioda toponiminin sonundakı *-a* şəkilçisi çoxluq və mənsubluq bildirir (7, s.59-97; 8, s.86).

Öncə qeyd etdiyimiz kimi, Sūd mahalı erməni mənbələrində Sodk kimi yazılırsa, bu hələ erməni sözü deyildir. Xristian kilsə salnamələrində bir qayda olaraq etnik adların sonuna *-k*, *-d*, *-p*, *-b* səsləri artırılır. Nikita Eminem və başqa qafqazşünasların fikrincə, bu şəkilçilərin hamısı totem mənşəli sözlərdən etnonimlər yaradır (6, s.270; 13, s.232).

Kirov Patkanov Albaniya tarixinin 1861-ci il nəşrində yazır ki, həmin Sūd (Zod) mahalı ermənilərə yox, Sünikə aid olmuşdur (5, s.215). Başqa bir yerdə müəllif göstərir ki, Sūd (Zod) mahalının əhalisi Aran nəsindən çıxmışdır (11, s.318).

Xüsusilə maraqlıdır ki, XIX əsr rus hərbi xəritələrində Cənubi Qafqazda bir neçə Süt və Sütli Azərbaycan kəndləri qeydə alınmışdır (12, s.555; 9, s.919; 2, s.80).

Bəzi Azərbaycan tədqiqatçıları qədim İberiyanın mamalar zudlarze, dedalar zudlarze qohumluq terminlərini süd sözü ilə əlaqələndirirlər. Qədim İberiya sarayında mamazudzelər və dedazudzelər vilayət hakimləri olub, hökmdarların uşaqların öz sarayında saxlayırdılar, onlara atalıq və analıq edirdilər (3, s.22).

Albaniyadan İberiyaya köçən Süd mahalının əhalisi südə zud deyirdi. Əslində bu söz süddür. Gürcü dilində [ü] səsi olmadığına görə onlar süd sözünün zud kimi yazırlar.

Beləliklə, Latın tarixçilərinin əsərlərində Albaniyanın qədim mahallarından biri Sodiena, Sioda və Sodikena adlandırılır. Sonrakı mənbələrdə həmin mahalın adına Zod, daha sonra Süd formasında rast gəlirik. Həmin mahalın adı ana südünə sitayişlə bağlıdır. Latın tarixçilərinin əsərlərindəki Sioda, Sodikena “südə sitayiş edənlərin ölkəsi” deməkdir.

Latın tarixçiləri Pompeyin Qafqaza hücumu ilə əlaqədar həm iberlər, həm də İberiya haqqında da məlumat verirlər. Latındilli mənbələrdə iberlərin adı Hiberum kimi yazıya alınmışdır. Böyük Plini iberlərdən bəhs edərkən belə qeyd edir: Planitiem omnem a Cyro usque Albanorum gens tenet, mox Hiberum (4, № 29) (Kürdən başlayaraq, bütün düzənlikdə alban tayfaları, sonra iberlər yerləşir).

Müəllif İberiya dövlətini isə Hiberiae, Hiberiam formasında qeyd edir: Haec gens superfusa montibus Caucasus ad Cyrum amnem, Armeniae confinium atque Hiberiae (4, № 39) (Qafqaz dağları boyu yerləşən bu tayfalar deyildiyi kimi, Ermənistan və İberiyanın sərhədini təşkil edən Kür çayına kimi gəlib çatır). Namque ii Caspias appellavere Portas Hiberiae, quas Caucasias diximus vocari (4, № 40) (Onlar İberiyadakı o qapıları Kaspi qapıları adlandırırlar ki, bizim dediyimiz kimi, Qafqaz qapıları adlanır). Et Neronis principis comminatio ad Caspias Portas tendere dicebatur, cum peteret illas, quae per Hiberiam in Sarmatas tendunt (4, № 40) (İmperator Neronun hədə-qorxusu da guya Kaspi qapılarına aid imiş, halbuki orada o qapılar nəzərdə tutulurdu ki, İberiyadan sarmatların torpağına aparır).

Sonradan, V-VII əsr Erməni mənbələrində isə İberlərin adı iki cür göstərilir: iver və virk. Yalnız Musa Xorenli iberlərin adını iver yazmışdır. Bu, latın mənbələrinə uyğun gəlir. Digər tarixçilər isə iberləri virk, iberlərin yaşadığı yeri Daşti Vrats adlandırırlar. Daşt İran dillərində çöl deməkdir. Deməli, Daşti Vrats etnik-coğrafi adı İber çölü kimi başa düşülməlidir.

Latın dilli mənbələrdə adı çəkilən toponimlərdən biri də Qəbələdir. Böyük Plininin “Təbiət tarixi” əsərində belə bir ifadə var: “praevalent oppida Albaniae Cabalaca” (4, № 29) (Albaniyada baş şəhər Kabalakadır).

Bildiyimiz kimi, Albaniyanın qədim paytaxtı Qəbələ olmuşdur. Bu şəhər bizim eramızın əvvəllərinə qədər mövcud olmuş, sonra dağıdılmışdır. Qəbələ şəhərinin adı latın dilli şairlərin və yazıçıların əsərlərində Kibela, Kabalaka formalarında yazıya alınmışdır. Albaniyada şəhər adı olan Kabala Troya dövründə Kebela adlanırdı. Hətta Troya yaxınlığındakı Kebela şəhərində hər il tanrıların anası mərasimi keçirilirdi.

Ədəbiyyat

1. Алиев К. Древнегреческие и латинские первоисточники по истории древнего Азербайджана. Баку: Элм и тахсил, 2010, 399 с.
2. Байрамов İ. Qərbi Azərbaycanın toponimlər sistemi. Bakı, Elm, 2005, 432 s.
3. Сəfərsой İ. İber və H'Ау folklorunda türk mifik təfəkkürünün izləri. Bakı, 2014, 224 s.
4. http://penelope.uchicago.edu/Thayer/L/Roman/Texts/Pliny_the_Elder/6*.html
5. История Агван Моисея Каганкатваца. СПб, 1861, 376 с.
6. История Армении Моисея Хоренского. М., 1893, 323 с.
7. Марр Н.Я. Кавказские племенные названия и местные параллели. Москва, 1922, 39 с.
8. Марр Н.Я. Из Пиринейской Гурии / Известия Кавказского Историко – Археологического Института. т. V, Тифлис, 1927, 62 с.
9. Пагирев Д.Д. Алфавитный указатель к пятиверстной карте Кавказского края. Тифлис, 1913, 530 с.
10. Себеос. История императора Иракла. СПб, 1862, 216 с.
11. Шопен И.И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее соединения к Российской Империи. СПб, 1852, 1234 с.
12. Шопен И.И. Кавказ и его древние обитатели. СПб, 1866, 501 с.
13. Шор Р.И. К вопросу о Яфетическо-турецком языковом смешении // Доклады АН СССР, № 3, 1931, с. 223-224.

ПОСЛОВИЦЫ И ПОГОВОРКИ СРЕДНЕВЕКОВЬЯ И ИХ ОТРАЖЕНИЕ В ЯЗЫКЕ

В средние века тюркские народы распались в отдельные государства, в связи с этим каждый тюркский язык начал формироваться самостоятельно. Средневековые политические события, в частности разногласия между родами, племенами, государствами существенно повлияли на процесс развития населения, особенно на развитие его языка.

Русский ученый Н.А.Баскаков, учитывая уровень вмешательства тюркских племен, написание и языковые особенности памятников той эпохи, разделил их на 4 группы:

1. Памятники эпохи Караханидов;
2. Памятники эпохи Золотой Орды;
3. Памятники, написанные в Средней Азии;
4. Памятники мамлюкских кипчаков.

Но такое разделение не может сразу охватить все средневековые памятники письменности.

Дальнейшие исследования рассматривают памятники времен средневековья двух периодах:

1. Эпоха Караханидов (X-XII века);
2. Эпоха Монголов (XIII-XV века).

Поскольку источником современных тюркских языков является язык средневековых тюркских памятников, исследование структурно-семантических особенностей пословиц и поговорок казахского языка с тюркскими компонентами указывает на актуальность проблемы тюркского языкознания. Лексическая система казахского языка и язык средневековых памятников не только является источником информации языковой исторической преемственности, но и источником информации, характеризующий общетюркское мировоззрение. Особенно язык, зарождающийся из опыта многовековой жизни владельца, слов мудрости, пословиц и поговорок, которые успешно применяются на протяжении веков, богат этнокультурным содержанием, определяющее мировоззрение и традиции населения, общий быт.

Анализируя с точки зрения сравнения пословиц и поговорок в казахском языке с тюркскими компонентами, выявление сходства и особенностей позволяет глубже понять смысл слов предков и определить семантические пути их развития.

Как было сказано выше, на казахской земле проживали тюркские племена и роды, и все они разговаривали на одном языке, то есть в тюркском языке известно, что у них были налажены общественно-социальные связи. Из истории известно также, что средневековые тюрки поддерживали культурные отношения со многими странами мира. Содержание, семантические мотивы паремиологических систем в языке средневековых тюркских памятников характеризует и передает тюркское мировоззрение.

Тюркские мыслители средневековья через свои труды предоставляя бесценные сведения, связанные в тот период с тюркскими языками, историей и культурой тюркских народов, внесли большой вклад в духовное образование последующих поколений. Письменные источники XI-XV веков в средневековый период развития тюркских языков – «Кутадгу билиг» (Ж.Баласагун), «Дивани Хикмет» (А. Яссави), «Ғибат ул хакаик» (А.Йугнеки), «Диуани лұғат ат-түрік» (М.Кашкари). Словарь Махмуда Кашгарского является порой единственным источником информации о жизни тюрков в средние века. «Қисса су-л-әнбия» (Рабгузи), «Кусрау — Шырын» (Кутыб), «Мухаббатнама» (Рауанди), «Нахд-эл-Фарадж» (Али), «Гүлистан бит-түрки» (Сайф Сараи). Большинство письменных памятников средневековья написаны на кипчак-огуз и огуз-кипчакском языках.

В исследовании языка средневековых тюркских письменных памятников особое место занимают многочисленные труды отечественных и зарубежных ученых. Ч.Валиханов был первым, кто собрал и зафиксировал на бумаге казахские пословицы и поговорки. В сборник казахских пословиц и поговорок были опубликованы труды В.В.Радлова, А.Диваева, А.Нурмаханова, А.Курышжанова.

Язык письменных памятников очень богат, полон словами мудрости, лексико-семантическая характеристика которых довольно сложна, разнообразна тематика. Теперь приведем примеры из этих данных. В те времена высоко ставили образование. Например,

***Biligligkä sözlädim uş bu sözüm
Bilig söz tilini bilümaz ozum [1.116.]***

* докторант ЕНУ им.Л.Н.Гумилева

В казахском языке есть похожие пословицы и поговорки. Например,

«Сильный победит одного, учёный – тысячу».

Im ikki žāhan körki [2, 463] – Знание украшает два мира.

В казахском языке:

«Знание и мудрость украшают человека», «Мир освещается солнцем, а человек знанием»,

«Учение – родник знаний, знания – свеча жизни».

Amalsız alim balsız zanburya ohşar [2,173a9] – Ученые без труда, как пчела без меда.

Arif bilü olturmaq žahilgä erur zindan

Žahil bilü olturmaq arifgä žähännämdur [4, 11965] –

Невежде сидеть с ученым – тюрьма,

А ученому сидеть с невеждой – ад.

Erdäm äjäsın hasuu sevmäs,

Vatvat iegün ki sevmäs nur [2,10765] –

Летучая мышь недолюбливает луч,

образованного храбреца недолюбливает невежда.

В таких случаях казахи говорили: «Для ученого мир светел, для неуча – темен», «Искусство – родник, знание – свет».

В средние века особое внимание уделяли **воспитанию молодого поколения**. Например,

Kičiklikda adāb ögränmägän er ulu bolsa,

Bil andan hair kelmäs [2,442a1] –

От мальчика, не научившегося вежливости с детства

нет пользы, когда вырастет.

В казахском: «Добрый молодец виден с колыбели», «В молодости полученные знания подобны высеченному на камне орнаменту».

Aqıl bā adāb bilän tirikgil [5,142a1] –

Живи с умом и прилично.

В казахском языке есть схожая фраза: «Вежливость дороже золота».

Ata mihriñdän usta žävri jahši [2,14165] –

Строгость наставника лучше доброты деда.

Человека человеком сделал **труд**. Поэтому в письменных памятниках много пословиц и поговорок именно о труде. К примеру,

Quzaya ne qojşay anı içkäsän [2,463] – Что нальешь в кувшин, то и попьешь.

В казахском языке: «Что посеешь, то и пожнешь, что пожнешь, то и сколотишь, что сколотишь, то и в амбар положишь».

Erik erini jaylıy ermegü başı qanlıy – У трудяги губа в масле, а у ленивого голова в крови [6. I,100].

Это пословица пропагандирует избавление от лени и призывает трудиться от души.

В казахском языке есть также: «Труд человека кормит, а лень портит», «Не одежда красит человека, а добрые дела», «Кто раньше встает, тот грибы соберет, а сонливый да ленивый идут после за крапивой», т.п.

Ermegüge built jük bolur – Ленивая облака - груз [6. I, 167].

В казахском языке: «Глупый да ленивый одно дело дважды делает», «Для ленивого «завтра» не закончится», т.п.

Храбрость и слабование тоже издавна были очень важными темами для тюрков.

Zauratda qojan arslanlıq etär [2,93a15] – "Расстерянность делает зайца львом", что схожа с пословицей в казахском языке: «Трус становится храбрым, если гонишься за ним».

Dağı kişi žanıña hatarya qojmajın

Duşmanya zafar tapmas [5,16a6] – Человек, не рискуя жизнью, не справится с врагом.

В казахском языке: «Смелость горы сдвигает».

Пословицы и поговорки **о дружбе**, которые помогают понять, что дружеские отношения – это великая ценность. Мудрые высказывания великих людей времен средневековья о том, какой должна быть дружба ясно передают мысли, которые нужно знать. Например:

Dägüldür dustluq nimätdä härkim,

Muhabbat lafini ursa janında,

Haqiqat dustluq jariqdur ol kim,

Qoluy tutsa ajaqdan tüş käniñdä [2,26a13] –

Не считай другом того, кто хвастается дружбой с тобой, когда тебе хорошо,

Настоящий друг тот, кто подал тебе руку в беде.

В казахском языке есть похожие пословицы и поговорки. Например, «Цену куска хлеба в голод узнаешь, цену настоящей дружбы в беде познаешь», «Врага остерегайся один раз, плохого друга тысячу раз», «Не имей сто рублей, а имей сто друзей».

Скромность, голод и сытость всегда были актуальными темами в тюркских народах.

Manafı bahr içindä köp välikin,

Salamatlıq jaqasında taparsän [5,1666] –

В море много пользы, но

благополучие найдешь на берегу моря.

В таких случаях казахи говорят «Если довольствоваться малым, будешь всегда сыт», «Будь малым доволен - больше получишь».

Молодость дается только один раз. В изречениях часто говорилось о необходимости учиться в молодости. Поэтому в пословицах особо ценили молодость:

Tiriklig bayatek bay joq safalıy,

Jigitlig mäjväsı – teg ham mazalıy [4, 22a1] –

Нет благоприятного сада, чем жизненный сад,

Нет ничего слаще, чем плоды молодости.

В жизни можно встретить людей, которые в молодости не получив достаточного образования, вступали в жизнь без всяких познаний и подготовки для деятельности в качестве полезного члена общества. Пока не будут образованными, они не могут рассчитывать на те выгоды и ту пользу, которую другие люди получают.

Доброта есть то, что оценивается положительно, рассматривается как важное и значительное качество для жизни человека и общества, а зло - то, что этому препятствует. Доброта и зло всегда упоминались параллельно и противопоставлены в обществе человека. Тюркские мыслители говорили:

Künäs anča büjükligi birlän,

Bir ajača bulut körünmäs etür [2,174a1] –

Даже если день велик

Не видно было бы облака.

Казахи же говорили: «И в светлой жизни есть темная сторона».

Исследование языка средневековых тюркских письменных памятников поможет раскрыть общие признаки и особенности тюркских языков, в определении путей развития каждого языка. Это особенно четко наблюдается при сравнительном исследовании пословиц и поговорок тюркских памятников с казахским компонентом. В случае рассмотрения пословиц и поговорок, афоризмов, крылатых слов в тесном общении, в единстве с историей нации, культурой, духовными ценностями, мировоззрениями можно узнать истинную природу нации. Потому что богатое этнокультурное содержание пословиц и поговорок, афоризмов, крылатых слов осведомляет об истории нации, культуре, познании, жизни, психологии, менталитете.

Пословицы и поговорки о жизни, традиции, обычаях, духовной культуре населения изображает паремиологический образ. В них находятся отражение выразительных картин о событиях и об исторических личностях, древних верованиях и религиозных взглядах, системы общественной структуры и общественных отношений, имеется определенные черты оценки, своеобразный взгляд на окружающую среду, видение, мировоззрение представителя нации об окружающей истине бытия.

Если идентичность и сходство пословиц и поговорок двух эпох указывает на прочность общетюркского языкового сознания, общность мировоззрения, преемственности паремиологических значений, то некоторые характеризуют развитие системы паремиологии в соответствии быту казахского народа.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Кеңесбаев Қазақ тілі түсіндірме сөздігі. - Алматы : Қаз.ССР Ғылым акад.баспасы, 1961 - . 2 т.
2. Сейф Сарай «Гулистан» (изд. текста Э.Наджиба) Алма-Ата, 1975.
3. Сайфи Сарай. Шейрлар. Гулистан. – Тошкент, 1968.
- Вершагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура: Лингвострановедание в преподавании русского языка как иностранного. – Москва, 1990. — 246 с.
4. A.Zaiaczkowski. Najsrare wersja turecka «Husren u Sirin» Quetba. Cz. I, Teksrt. – Warszawa, 1958.
5. Nehcul Feradis, I.Tirkidasim. Onsozujasan janas Eckmann. – Ankara, 1956.
6. Махмұт Қашқари, «Түрік тілінің сөздігі»: (Диуани лұғат-ит-түрік): 3 томдық шығармалар жинағы / Қазақ тіліне аударған, алғы сөзі мен ғылыми түсініктерін жазған А. ЕҒЕУБАЙ. — Алматы: ХАНТ баспасы, 1997, –590 б.
7. Қайдар Ә.Т. Халық даналығы. – Алматы: Толағай. 2004, – 560 бет.

8. Қазақ әдебиеті. Энциклопедиялық анықтамалық. — Алматы: «Аруна Ltd.» ЖШС, 2010 жыл.
9. Қазақ тілі. Энциклопедия. Алматы: Қазақстан Республикасы Білім, мәдениет және денсаулық сақтау министрлігі, Қазақстан даму институты, 1998 жыл, 509 бет.
10. Келімбетов Н. Түркі халықтарының ежелгі әдеби жәдігерліктері. — Алматы: Раритет, 2011. — 243-б.
11. Қыраубаева А. Ежелгі әдебиет. 5-томдық шығармалар жин. 2-т. / Томды баспаға әзірлегендер: Г.Асқарова, Н.Мәтбек. — Алматы: Өнер, 2008. — 216 б.
12. Тауасарұлы Қ. Түп-тұқианнан өзіме шейін / Баспаға дайынд. Б.Қыдырбекұлы. — Алматы: Жалын, 1993. — 25-б.
13. Ержанов Қ. Қара-Бурахан, Қожа Ахмет Иассауи және Жүсіп Баласағұн — бір асылдың сынықтары // Қазақ. — № 49–50 (721–722). — 5–12 желт. — 7-б.
14. Баласағұн Ж. Құтты білік / Көне түркі тілінен ауд. және алғы сөзі мен түсінік. жазғ. А.Егеубаев. — Алматы: Жазушы, 1986. — 616 б.
15. Нысанбаев Ә. «Құтты білік» сол заманда «Қарахан» мемлекетінің Ата Заңының орнында жүрді // Жүсіп Баласағұн (XI ғ.). — Аңыз адам: Жұлдыздар отбасы. — 2013. — № 18 (78). — 28-б.
16. Әбілдаев Ж. Қазіргі таңда «Құтты білік» дастанының үш нұсқасы белгілі // Жүсіп Баласағұн (XI ғасыр). — Аңыз адам: Жұлдыздар отбасы. — 2013. — № 18 (78). — 42, 43-б.
17. Келімбетов Н. Ежелгі дәуір әдебиеті: Оқулық. — Алматы: Ана тілі, 1991. — 264 б.
18. Қазақстан ғылымы: Энциклопедия. I-т. / Бас ред. Б.Ө.Жақып. — Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» ЖШС, — 450-б.
19. Қыраубаева А. «Құтты білік» — кемел мемлекеттің құрылымы // Жүсіп Баласағұн (XI ғасыр). — Аңыз адам: Жұлдыздар отбасы. — 2013. — № 18 (78). — 10-б.
20. Қазақ даласының ойшылдары (IX–XII ғғ.). — Алматы: Ғылым, 1995. — 160 б.
21. Әнуарбекқызы Ә. Баласағұн ойларындағы басты мақсат — адамның өзін-өзі тәрбиелеуі // Жүсіп Баласағұн (XI ғасыр). — Аңыз адам: Жұлдыздар отбасы. — 2013. — № 18 (78). — 48, 49-б.

АЛИШЕР УБАЙДУЛЛАЕВ *

Ўзбекистон, Тошкент

“ЛУҒАТИ ТУРКИЙ”ДАГИ ҚАДИМГИ ТУРКИЙ ТИЛГА ОИД ЛЕКСЕМАЛАР ИЗОҲИ

«Лугати туркий» («Словарь тюркского языка»), созданный Фазлуллаханом барласом. Объем словаря - 2^а-53^б страницы. Словарь создан в 1193 году хиджры (1779 г.). Впервые в монографическом плане исследованы лексикографические особенности рукописи словаря: впервые изучены лексикологический и лексикографический принципы словаря; осуществлена лексико-семантическая классификация слов; осуществлена транслитерация словаря с арабской графики на кириллицу. Материалы статьи углубляют наши знания и представления о староузбекском языке в Индии, вносят ясность в периодизацию истории древне тюркского языка, в исследования по фонетике и исторической лексикографии, поможет созданию учебников и учебных пособий по истории литературного языка, а также при составлении толковых словарей.

Ключевые слова: словарь, лексикограф, значение, источник, персидский, арабский, муьджама, мухмала, таркик, фатха, касра, зама, тафхим, вакфи, мамдуд, хамза, хафи, абджад, карашат, сукун, мафтух, тахтони.

Кўлөзма луғатларни назарий ва амалий жиҳатдан ўрганиш тилшунослик тарихи учун ҳам аҳамиятлидир. Луғатлар дастхат ёки аслиятга яқин нусхалари асосида тасниф ва таҳлил этилиши лозим. Луғатшунослик тарихидан маълумки, қатор кўлөзма луғатлар муайян мақсадларда тузилган. Уларнинг ҳар бири оригинал, бири иккинчисини такрорламайди. “Луғати туркий” даги лексик бирликлар “Девону луғотит турк” ва XV-XIX асрларда тузилган “Бадоеул-луғат”, “Санглох”, “Абушқа”, “Луғати атрокия” каби луғат материалларига қиёсланганда, фонетик, лексик-семантик фарқларни кўриш мумкин.

“Луғати туркий” икки тилли – туркий - форсий луғатлардан ҳисобланади. “Луғати туркий”нинг биринчи ва охириги саҳифасидаги муҳрида қайд этилишича, у ҳижрий 1193 (милодий 1779) йилда китобат қилинган. Луғатга Ҳиндистоннинг Бангола шаҳрида тартиб берилган. Унда асосан ўзбек тилидаги феъл

* Академический лицей Ташкентского государственного технического университета имени Ислама Каримова, заведующий кафедрой социально-гуманитарных наук, кандидат филологических наук

шаклларининг форсча изохи келтирилган. Луғат 2^а-53^а саҳифадан иборат. Ўз даври учун ҳам ноёб ҳисобланган ушбу луғатнинг ягона нусхаси ҳозирда Лондоннинг Британия музейида сақланмоқда. Луғат сўз бошисида келтиришича, “Луғати туркий” аслида форс тилида битилган бўлиб, форсийзабон кишилар учун туркий тилнинг фонетика, лексика, грамматикаси бўйича қўлланма сифатида тузилган. Луғат аслида ижодкорлар, сўзшунослар, шунингдек, ҳар икки тилни қиёсий ўрганувчиларга мўлжалланган.

Афсуски, бир қатор тарихий луғатлар ханузгача ўрганилмаган. Уларнинг аксарияти Ўзбекистон ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти ва Алишер Навоий номли Давлат адабиёт музейи фондларида сақланмоқда.

Ўзбек луғатчилиги тарихи “Ўзбек тили лексикологияси” китобида тўрт даврга бўлиб кўрсатилган. Биринчи давр XI-XIV асрлар, иккинчи давр XV асрдан 1862 йилгача, учинчи давр 1878-1917 йиллар, тўртинчи давр 1926 ва ундан кейинги йилларни ўз ичига қамраб олади. Ушбу луғатларни биз уч даврга бўлиб ўрганиш мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз. Биринчи даврга XI-XV асрлар мобайнида яратилган туркийча - арабча луғатлар, иккинчи даврга XV асрдан XIX аср бошларигача тузилган туркий - форсий, форсий - туркий ва бир қатор бадий асар шарҳига бағишланган луғатлар, учинчи даврга эса XIX аср бошларидан XX асрнинг биринчи чорагигача бўлган муддатда турли усулда тузилган луғатлар қиради

Ўзбек тили тарихий лексикологияси, жумладан, луғатшунослигини ўрганишда бир қатор турколог-луғатшуносларнинг хизматлари катта. Жумладан, А.К.Боровков, В.В.Радлов, Л.З.Будагов, А.Н.Самойлович, Е.Н.Юдахин, С.И.Баевский, А.М.Шчербак, Ф.Камол, П.Шамсиев, С.Иброҳимов, Ғ.Абдурахмонов, С.Муталлибов, А.Рустамов, Э.Фозилов, Ш.Раҳматуллаев, Э.Умаров, Б.Ҳасанов, К.Муҳиддинов, Ҳ.Дадабоев, Х.Фаттоҳов, А. Юнусов, М.Зияева, Н.Расулова, А.Ибрагимова, Н.Ҳусанов, З.Исломов, З.Ҳамидов, И.Носиров, Н.Шораҳмедова, М.Ҳакимжонов, Х.Маҳамдалиев, Т.Қодиров ва бошқаларнинг номини қайд этиш мумкин. Луғатда қадимги туркий тилга хос сўзларнинг қайд этилиши муҳим аҳамиятга эга. Луғатдаги сўзларни бир неча гуруҳга ажратиб таҳлил қилиш мақсадга мувофиқ.

Ўзбек тили унли товушларининг батафсил тавсифи, уларнинг фонетик-фонологик кўринишлари ҳақидаги муҳим маълумотларни даставвал Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луғотит турк”, ундан сўнг Алишер Навоийнинг “Муҳокамат ул-луғатайн” асаридан олиш мумкин. Қолаверса, XVI асрда луғатшунос Толи Имоний Ҳиравий томонидан битилган “Бодоиъул-луғат”, Мирза Меҳдихоннинг “Мабони ул-луғат” грамматикаси ва “Санглоҳ” луғати, Фатҳ Али Кожарийнинг “Луғати атрокия”, Шайх Сулаймон Бухорийнинг “Луғати чиғатойи ва туркий усмоний” асарларида ўзбек тили тарихий фонетикаси бўйича муҳим маълумотларни топамиз. Луғатдаги туркий сўзларни ҳозирги ўзбек тилидаги сўзлар билан солиштирганимизда, улар таркибида бир қатор фонетик фарқлар пайдо бўлганлиги маълум бўлди. Албатта, тил ҳам, унинг луғат таркибидаги сўзлар ҳам узоқ йиллар, даврлар ўтиши асносида аста - секинлик билан шаклий - маъновий ўзгаришларга учрайди. Шу маънода “Луғати туркий”даги лексик бирликлар ҳозирги ўзбек адабий тилига нисбатан шаклий-маъновий фарқларга эга бўлган. Бундай сўзларни уч гуруҳга ажратиш мумкин:

- а) адабий тилда учрамайдиган сўзлар;
- б) шеваларда учрайдиган сўзлар;
- в) қадимги луғатларда учрайдиган сўзлар.

“Луғати туркий” лексикасини ҳозирги ўзбек адабий тили луғат таркибига қиёслаганда, кўпгина туркий сўзларнинг унутилиб кетганлиги ойдинлашади. Бу тоифадаги сўзлар ҳозирги ўзбек адабий тилида қўлланмайди.

Масалан, “Луғати туркий”(ЛТ)да **асығ** лексемаси “фойда” маъносида ишлатилган [ЛТ,156]. Бу сўз ҳозирги ўзбек адабий тилида қўлланмайди. ЛТда **ашлық** (16а) сўзи “ғалла” маъносида қўлланган. Бу сўз ҳам кўрсатилган маънода ишлатилмайди.

Асарда **тулум** تولوم - (27а) сўзи “машқ” маъносида қайд этилган. ДЛТда эса **тулумланді**, **тулумлуғ** лексемалари мавжуд бўлиб, улар “жанг кийимлари, яроғларини кийди”, “қуролланди” ва “қуролланган (киши)” каби маъноларни ифодалайди. [ДЛТ, 282] ЛТда “арра” маъносида **бычкы** بچكى - (23б) сўзи учрайди. ДЛТ да **бичғу** сўзи “нарсаларни кесувчи асбоб” маъносида қайд қилинган. [ДЛТ,67]. Мазкур сўз “Аттуҳфа”да **бичку** тарзида “арра” маъносини ифода этган. [Аттуҳфа, 186]. Бу сўз ҳам ҳозир ишлатилмайди. ЛТ даги **табуқ** – “хизмат” (26а) сўзи ДЛТда **табуғ** шаклида учрайди. ЛТда ишлатилган баъзи туркий сўзлар ДЛТда қайд этилмаган:

тўнқатар تونقار – “тунги соқчи” (25а), **ташық** تاشيق – “туғён” (26а), **тўләғ** تولاغ – “эваз ва товон” (26б), **чўғўрўк** چوگوروك – “чопағон, югурик” (30а), **дашур** داشور – “руҳсағ” (31б), **дамур** دمور – “расм, одат, йўл-йўриқ” (31б) сўзлари шулар жумласидандир.

“Луғати туркий”даги аксарият туркий сўзларни унутилган сўзлар қаторига киритиш мумкин. Бундай сўзларнинг истеъмолдан чиқиши ижтимоий - иқтисодий тараққиёт, ўша даврдаги туркий

халқларнинг мавқеи, фан ва техниканинг тараққиёти каби ўзгаришлар билан боғлиқ. Шунини қайд этиш лозимки, ҳозирги ўзбек адабий тилига нисбатан унутилган бундай сўзларнинг маълум бир қисми қардош туркий тилларда ёки ўзбек тилининг баъзи шеваларида қўлланади. Жумладан, “Луғати туркий”даги از رغناق **азырғанмақ (7а)** - иситмаламоқ, اومانماق **уманмақ (7б)** - ишонмоқ, اومسونماق **умсунмақ (7б)** - ишонччи йўқотмоқ, اتقۇلاشماق **атқулашмақ (8а)** - супурмоқ, تانوقماق **тануқмақ (9б)** - гувоҳ бўлмоқ, كونلماق **қўналмақ (11б)** - қўнмоқ, لجلماق **лажламақ (11б)** - ёрдам бермоқ, يلا دورماق **йаладурмақ (12б)** - ракс тушмоқ, اودا **ауда (13а)** - баланд, ايسرکب **эсрқаб (13б)** - меҳрибонлик, اوج **авуж (14а)** - ҳовуч, اوماج **умаж (14а)** - овқатнинг бир тури, انجود **унжуд (14а)** - қарз, اود **увуд (14б)** - қарз, اقسنقر **ақсанқур (14б)** - қуёш, اوز **уз (14б)** - дўст, اسىغ **асығ (15б)** - фойда, اربا ق **арбақ (16а)** - сеҳр, الغونچا ق **алгунчақ (16а)** - пичоқ, اقوشاق **ақушақ (16а)** - совун, ارغوجاق **арғучақ (16б)** - тегирмон, ارغوشتك **арғуштақ (16б)** - ўйин, اوزاک **өзәк (16б)** - юрак томири, اوکسروک **ўксүрүк (17а)** - сурма, اوداک **ўдак (17а)** - жарима, ايک **иг (17а)** - касал, اىکرىم **игрим (17б)** - сув йўли, اوغان **уған (18а)** - худо, اسرو **асру (19а)** - кўп, ايشقه **айушқа (19а)** - чол, ايزى **изи (19б)** - худо, اوزانچى **өзәнчи (20а)** - танбурчи, ايرىلچى **ирлчи (20б)** - мусикачи, بچقى **бычқы (23б)** - арпа, باورچى **бавурчы (23б)** - ошпаз, تاور **тавр (25а)** - девор, تونقتار **тўнқатар (25а)** - тунги соқчи, تاجير **тажир (25а)** - ер ости канали, تانوق **тануқ (26а)** - гувоҳ, تاموق **тамуқ (26а)** - дўзах, تابوق **табуқ (26а)** - хизмат, تولوم **толум (27а)** - мол териси, توقونقه **туқутқа (27б)** - ёрик, توغمه **туғма (27б)** - қулнинг боласи, تابوقچى **табуқчы (28а)** - хизматкор, تخاقوى **тахакуй (28а)** - товуқ, تواجى **тавачы (28б)** - нозир, چواچ **чавач (29а)** - соябон, چامغور **чамғур (29а)** - шолғом, چودروق **жудрук (29б)** - мушт, چورک **чўрәк (30а)** - нон, چورچرک **чўрчәрк (30а)** - афсона, چغاول **чығавул (30а)** - шойи бўйинбоғ, مىغ **мығ (44б)** - мўйлов, منکلىغ **мәнлығ (44б)** - холдор, مونکوزلوق **мўнўзлук (44б)** - шохдор, مىغلىق **мығлық (44б)** - мўйловли, مانک **мәнәк (44б)** - йил, مىچين **мичин (45а)** - маймун, يومندوک **йўмдўк (48а)** - ўрилмаган соч, يومورقه **йумурқа (49б)** - тухум, ىده **йда (49б)** - сеҳрланган тош, چى **йадачы (50а)** - сеҳргар каби сўзлар маъновий ўзгаришлар билан шеваларда учрайди.

Луғатда қўлланилган يومورقه **йумурқа (49б)**, **инжитмақ** - اينجتما ق (8б), **қарынчқа** - قرىنچه (40а) каби сўзлар айна пайтда Хоразм шеваларида *йимирта // йимиртқа, инжитмак, қаринжа* тарзида қўлланилади.

“Луғати туркий”да турли шеваларга оид сўзларни аниқлаш борасида хусусан, XII-XIV асрлар оралиғида яратилган қарлуқ-хоразм, эски ўзбек адабий тили манбалари ҳамда Олтин Ўрда адабий тил хусусиятларини ўзида мужассам этган ўғуз (кипчок) тили элементларининг ҳам борлиги “Қисаси Рабғузий”, “Ўғузнома”, “Юсуф ва Зулайҳо”, “Муҳаббатнома”, “Хусрав ва Ширин” каби ёзма адабий тил манбаларига қиёсланган ҳолда кузатилди.

Луғатдаги сўзларни қадимги туркий тил манбалари: ДЛТ, “Аттуҳфа” каби луғатлар билан қиёслаб чиқдик. Натижада ЛТдаги бир қанча сўзлар ҳозирги ўзбек адабий тилига нисбатан унутилганлиги маълум бўлди. Мисоллардан кўриниб турибдики, “Луғати туркий” асосан туркий сўзлардан таркиб топган. Уларнинг аксарияти ҳозирги ўзбек адабий тилида ҳамда шеваларда қўлланилади. Фазлуллахон барлос томонидан тузилган ушбу асар ўз даврида мавжуд бўлган луғатларни, улардаги асосий терминларни умумлаштириб берувчи муҳим манба ҳисобланади ҳамда туркий тиллар, хусусан, ўзбек лексикографиясининг тараққиётига муҳим ҳисса қўшади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Нейматов Х. Ўзбек тили тарихий фонетикаси. - Тошкент: Ўқитувчи, 1992;
2. Маҳмудов Қ. Ўзбек тилининг тарихий фонетикаси. -Тошкент: Фан, 2004;
3. Туркий тилларда ундош товушлар диалектикаси // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2004.- № 4.- Б. 32-34;
4. Фаттоҳов Х. Луғатчилигимиз тарихидан // Ўзбек тили ва адабиёти.-Тошкент,1982.-№2. - Б.53.
5. Ўзбек тили лексикологияси. - Тошкент: Фан, 1981. - Б.293.
6. Маҳмудов Қ. XIII-XIV аср ёзма обидалар тилининг фонетик системаси. -Тошкент: Фан, 1990;
7. Умаров Э.А. Гласные в староузбекских словарях. - Ташкент: Институт языка лит., 2004.
8. ДЛТ - Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. Индекс - луғат. Ғ. Абдурахмонов ва С. Муталлибовлар иштироки ва таҳрири остида. -Тошкент, 1968;
9. УРС - Уйгурско-русский словарь. Составил Э.Н.Наджиб. -М., 1968;
10. ТРС - Турецко-русский словарь. - М., 1977;
11. Абдуллаев Ф. Хоразм шевалари. 1 қисм (луғат). - Тошкент, 1961;
12. АНАТИЛ - Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. -Тошкент: Фан, 1983-1985;
13. Ўзбек шевалари лексикаси. –Тошкент: Фан, 1966.
14. Ўзбек халқ шевалари луғати. -Тошкент: Фан, 1971. -Б. 157.

V.V.RADLOVUN “TÜRK LƏHCƏLƏRİ SÖZLÜYÜ” LÜĞƏTİNDƏKİ BƏZİ QƏDİM TÜRK SÖZLƏRİNİN MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ MÖVCUD OLAN PARALELLƏRİ

Açar sözlər: V.V.Radlov, türk sözləri, müasir Azərbaycan dili, qədim türk yazılı abidələri, azərbaycan dialektləri.

Parallels of Some Old Turkic Words in the Dictionary of “Dictionary of Turkic Accents”

By V.V.Radlov In The Modern Azerbaijani Language

In the article is investigated some Old Turkic words in “Dictionary of Turkic accents” by V.V.Radlov and their traces in modern Azerbaijani language. Here are shown old forms of Turkic words and their modern forms also their modern and old used forms in phrases, proverbs, sentences. Paying attention to importance of old scripts and dictionaries, we can say that the examples and their historical explanations in article are important for our modern language.

Keywords: V.V.Radlov, Turkic words, modern Azerbaijani language, old Turkic scripts, Azerbaijani dialects.

Qədim türk sözlərinin yüksək davamlılığı məhz morfoloji sxemin sabitliyindən irəli gəlir. Bura tarixi səbəbləri – məişətin (köçərilik) və dinin (tenqirilik-əcdad kultu) konservatizmini də əlavə etmək olar. V.V.Radlovun “*Опыт словаря тюркских наречий*” (“*Türk ləhcələri sözlüyü*”) lüğətində qeyd olunmuş bir çox sözlərin müasir türk dillərində, eləcə də Azərbaycan dilində paralellərinə rast gəlirik. Paralellik deyərkən eyni variantlılıq nəzərdə tutulur. Belə ki, lüğətdə heç bir fonetik, struktur-semantik dəyişiklikliyə uğramadan müasir Azərbaycan ədəbi dilində indi də fəal olan qədim türk sözləri xeyli saydadır. Ən qədim dövrdən günümüzə qədər istər xaric, istərsə də daxili dəyişiklikləri qəbul etmədən yad ünsürlərlə mübarizədən qalib çıxan bu leksemlər müasir dilimizdə də fəallığını davam etdirməkdədir. Bu sözlərin bir çoxu ümumtürk fonda daxil olmaqla bərabər xeyli hissəsi yalnız Azərbaycan dili üçün spesifik kəlmələrdir. Fonetik, semantik, və morfoloji cəhətdən eyni qalan sözlərə aşağıdakıları aid etmək olar:

Aç(maq), ad, ağ, ağır, alın, alt, altı, ana, an+la(maq), ara, ar, as(maq), aş, at, ata, ay, az, az(maq), baca, bağır, bax, bas(maq), baş, bat(maq), bel, beş, biz, bil (mək), bir, boz, böl(mək), bu, bud, buz, bük(mək), dağ, dar, daş, de(mək), dərə, dib, dil, diz, ən, ər, ət, iç, içb(mək), kəs(mək), könül, seç(mək), min, oğul, on, ot, otuz, öküz, öl(mək), ölüm, ön, öz, saç, siz, tər, tik(mək), uzun, üç, üçün, üz, yağ, yağ(maq), yar(maq), yaş, yat(maq), yay, yaz, yol, yük, yüz və s.

Aç

Feil kimi bu sözə T28 və DTS-da rast gəlirik (11,s.497). Söz lüğətdə altay, teleut, tarançin, lebedin, sart, qırğız, krım dillərində “açmaq”, krım, kazan, teleut, altay, saqay, qırğız, tarançin dillərində “aclıq”, “ac olmaq, acmaq” kimi şərh olunub. (7,T1,I s.497) Bu qədim türk sözü müasir Azərbaycan dilində “qapalı bir şeyin qapağını qaldırmaq”, “götürmək”, “çıxartmaq”, “qatlanmış, bükülmüş bir şeyin qatını, büküyünü açmaq”, “qoşqudan azad etmək”, “əsasını qoymaq”, “həll etmək, tədbir görmək” mənalarında işlənir. İdiomik ifadə daxilində də bu sözə rast gəlirik: açıb ağartmaq (bir şeyin üstünü açmaq, onu bəyan etmək, vurğulamaq).(3,s.41)

Ana

Bu qədim türk sözü Y41,51 və DTS-da (11,s.43) işlənib. Lüğətdə bu isim lebedin, barabin, tobolt, tarançin, kazan, krım, koman dillərində “ana” mənası qeyd olunub. Kazan və qırğız dillərinin bəzi dialektlərində isə bu söz “böyük bacı”, “xala” mənalarında da işlək olub.(7,T1,I s.612) Müasir ədəbi dildə bu söz həqiqi mənada “övladı olan qadın”, “yaşlı qadına hörmətlə müraciət” anlamlı ümumişlək sözdür. Məcəzi mənada isə bu söz bir işin “əsas qismi, mərkəzi kökü” (ana çay, ana dili), müxtəlif oyunlarda “başçı” mənalarında da işləkdir. Frazoloji birləşmələrdə də bu sözə rast gəlirik: ana vətən, ana xətti (əsas cəhət), ana uşağı (fağır, dilsiz-ağızsız), anadan olmaq (doğulmaq), anasını ağlatmaq (zülm etmək) və s.(3,s.114)

Baş

KTş33, T26, MÇ6, İB13, T16 və DTS-da (11,s.86) bu sözə “baş, zirvə” mənalarında rast gəlirik. Söz lüğətdə **bas** formasında qeyd olunsada onun **baş** variantı da burda öz yerini alıb. Bu qədim türk sözü qırğız, karluq dillərində “baş, əşyanın yuxarı hissəsi”, “başlangıç”, “başçı” mənalarında izah olunub.(10,T4,II

* AMEA-nın İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun elmi işçisi

s.1524) Şamaxı dialektində **baş** sözü mürəkkəb *dilbaş* sözünün tərkibində qalıb. *Dilbaş* sözü burda “heyvanın dilinin üstündə əmələ gələn xırda səpgi” deməkdir.(1,s.189) Bu söz İmişli şivəsində “dəfə, kərə” deməkdir.(2,s.42) Müasir ədəbi dildə bu söz “insan kəlləsi”, “zehin, şüur”, “bir şeyin təpəsi”, “kənar, qıraq”, “yuxarı, hörmətli yer”, “ailə üzvü, nəfər” mənalarında işlənir. Birləşmə daxilində: baş əymək (ehtiram göstərmək), baş işlətmək (fikirləşmək), baş qaldırmaq (üsyən etmək), baş çəkmək (hal-əhval tutmaq), baş alıb getmək(axışib gəlmək), baş çıxarmaq (anlamaq), baş qoşmaq (fikir vermək), başa qazmaq (minnət qoymaq), başdan atmaq (rədd etmək) və s.(3,s.228)

Batmaq

Sözə abidələrin dilində bir çox anlamlarda rast gəlirik. Həmin mənələrdən bəziləri müasir dil üçün arxaikləşsə də BKŞm11,MÇ13 yazılarında işlənmiş olan batmaq (feil) mənəsi hələ də öz aktuallığını qoruyub saxlayıb. Sözün “batmaq” mənəsi DTS-da da qeyd olunub.(7,s.88) Bu feil lüğətdə cığatay, türkmən, sart, tarançin, osmanlı, krım, Azərbaycan, koman, qırğız, kazan dillərində “batmaq”, “günəşin batmağı”, “dağılmaq, məhv olmaq” mənalarını bildirib.(10,IV,II s.1508) Müasir ədəbi dildə bu söz “şiş tərəfi ilə bir yerə sancılmaq”, “suyun dibinə dalmaq”, “görünməz hala gəlmək, görünməmək”, “qürub etmək, gözdən itmək”, “məhv olmaq, zay olmaq”, “bulaşmaq, bulanmaq”, məcazi mənada danışıda “qalıb gəlmək, üstün gəlmək”, “təsir etmək” mənalarında işlənir. İdiom daxilində: bata bilməmək (qalıb gələ bilməmək, gücü çatmamaq), batıb çıxmaq (gah görünmək, gah yox olmaq), batıb qalmaq (çıxılmaz vəziyyətə düşmək) və s.(3,s.246)

Bir

Say kimi bu söz KTc 6, BKŞ30, HT6, İB37, Y10,15 və DTS (11,s.101) abidələrində işlənib. Türkoloq sözün *bir//pir* formalarının cığatay, sart, türkmən, karluq, teleut dillərində miqdar sayı kimi şərh edib.(7, T4,II s.1756) Müasir ədəbi dildə “miqdar saylarını ilk vahidi” anlamı ilə yanaşı bu söz “bir yerdə, birgə”, “tək, vahid, yeganə”, “ümumi, eyni” mənalarına da malikdir. Söz bir sıra sözlərin qabağında qeyri-müəyyənlik (bir dəstə adam), bir adam (kimsə mənəsində), feillərin qabağında “təkid, israr, lüzum” (Sən bir dayan!) mənalarını bildirməklə yanaşı, sifətlə isim arasında təyinlik dərəcəsini artırır və ya azaldır (gözəl bir mənzərə), vaxt , zaman mənalı isimlərin qarşısında zaman zərfi əmələ gətirir: (Bir gün bilərsən) Birləşmə daxilində: bir aləm (çoxlu, hədsiz), bir daha (bir dəfə də), bir ağızdan (hamı birdən, xor ilə), bir arada (bir yerdə), bir yığın (çoxlu, küllüce) və s.(3,s.310)

Boz

Bu qədim türk sözünə KTŞ32, KÇ84, İB72 və DTS yazılarında “boz rəng” anlamında rast gəlirik. (11,s.115) Lüğətdə bu sözün osmanlı, Azərbaycan, krım, cığatay, tarançin, qırğız, türkmən ləhcələrində “boz rəng” mənəsi qeyd olunub. Qırğız dilində əlavə olaraq “ağarmış, rəngi getmiş” mənəsi də verilib.(10, T4,II s.1672) **Boz** sözü müasir dildə Gəncədə “dişi qırqovul”, Bərdədə “dərinin üstündə əmələ gələn xəstəlik”, Salyanda isə “həyasız” mənalarında işlənir.(1, s.84) Müasir ədəbi dildə bu söz sifət kimi “kül rəngli”, “qara rənglə ağ rəngin qarışmasından əmələ gələn rəng”, “tutqun, dumanlı, çiskin”, “bitkisiz, çılpaq” mənalarında işlənir. Məcəzi mənada bu söz danışıda “utanmaz, nəzakətsiz” (boz sifət göstərmək, üzə bozarmaq) mənalarında işlənir. Həmçinin, müasir dildə boz sözü tibdə “dəmroya oxşayan dəri xəstəliyi, keçəllik” deməkdir.

Öz

Söz qədim türk abidələrində bir neçə anlamda qeyd olunub. Müasir dövrdə işlək olan *öz-təyini* *əvəzliyinə* biz Y42-də rast gəlirik. Lüğətdə bu söz qırğız, krım, tarançin, sart, osmanlı, Azərbaycan dillərində həm “təyini”, həm də “yiyəlik əvəzliyi” kimi izah olunub.(7,T1,II s.1298)) Bu söz istər ayrı, istərsə də birləşmə daxilində çox işləkdir. Sözə ayrıca müasir dildə “məsubluq anamlı əvəzlik”, “doğma, yaxın” mənalarında rast gəlirik. Birləşmə daxilində: öz canı üçün qorxmaq (öz həyatını qorumaq), öz xoşuna qoymaq (sərbəst buraxmaq), özündən getmək (ürəyi getmək), özünə çıxmaq (özünə mənimsəmək), özünə gətirmək (ürəyi getmiş adamı ayıltmaq), özünü çəkmək (lovğalanmaq), özünü ələ almaq (özünü toplamaq, sakit olmaq), özünü gözləmək (özünü qorumaq) və s.(4,s.560)

Üz

“Üzmək, qoparmaq” feli anlamında bu sözə T113,14, DTS-da (11,s.629) rast gəlirik. Lüğətdə sözə *üz//yüz* formalarında rast gəlirik. Tarançin dilində sözün *yüz* forması üz, cığatay dilində “miqdar sayı”, feil kimi cığatay, Azərbaycan, osmanlı dillərində “üzmək” sözün *üs* forması isə tarançin, krım, qırğız, koman, osmanlı, Azərbaycan dillərində “qoparmaq” mənəsində şərh olunub.(7,T1,II s.1888) Sözə müasir dildə “suyun altında hərəkət etmək”, “dərmək, qoparmaq”, “kəsib atmaq”, “ödəyib qurtarmaq”, “üzülmək, taqətdən salmaq, əldən salmaq” mənalarında rast gəlirik.(5,s.451)

Yay

Bu sözə qədim yazılı abidələrin dilində müasir dildə işlək olan hər iki- həm “fəsil”, həm də feil kimi “yaymaq” mənalarında rast gəlirik. Birinci mənada söz BKŞ39, MÇ20-də, O1,9, T16,39,41 yazıların da isə ikinci anlamda işlənib. DTS-da (11,s.246) da sözün hər iki anlamı və əlavə olaraq “ov aləti” mənəsi də qeyd olunub. Lüğətdə bu qədim türk sözü krım, cığatay, Azərbaycan, koman, lebedin, teleut dillərində “yay”(fəsil), tarançin, lebedin, teleut, koman, altay dillərində feil kimi “yaymaq, düzmək, yerbəyer etmək” mənalarında izah

olunub.(9,T3,I s.3) Türk dillərində **yay** (burda ov aləti mənasındadır) sözü başlanğıc, yaranış, göylə bağlı sözləri əmələ gətirir. M.Seyidovun mülahizələrinə görə **yay** türk xalqlarında “müstəqillik rəmzi” sayılıb. “Yay və ox həm də ailə qurmaq, müstəqil ev-ocaq sahibi olmaq üçün bir rəmzdır”.(6,s.270) “İlin ən isti fəsil”, “ox atmaq üçün istifadə olunun ibtidai silah”, “spiral şəklində burulmuş məftil” mənalarında bu söz dilin işlək leksikasına daxildir. Ox atıb yayı gizlətmək (fikrini tamamilə deməmək, eyhamla vurğulamaq).(5,s.560)

Yaz

“Fəsil” anlamında bu sözə KTşm8, BKş31,c2 yazılarında və DTS-da rast gəlirik.(11,s.250) V.V.Radlov bu sözün tarançin, kırım, koman, kazan, Azərbaycan, osmanlı, cığatay dillərində “yaz” (fəsil), osmanlı dilində “yazı, məktub”, feil kimi kırım, kazan, koman dillərində “yazmaq”, leksemin *yas* formasını isə tarançin, koman, kazan, osmanlı, cığatay dillərində “qovmaq”, “dağıtmaq, pərən-pərən salmaq” mənalarında izah edib.(9,T3,I s.225) “Bahar fəslı” mənasında bu söz müasir ədəbi dildə işlənir. Birləşmə daxilində: yaz ağzı (yazın başlanğıcı), yaz başı (yazın əvvəli), yazdan-yaza (hər ilin yazında, hər yazda).(5,s.564)

Leksikoqrafiya sahəsinin müxtəlif dövrlərdəki nümunələrini araşdırmaq bu gün dilçilik sahəsində xüsusilə aktualdır. V.V.Radlovun “*Türk ləhcələri sözlüyü*” lüğəti bütün tarix boyu türk leksikologiyası üçün əvəzolunmaz vəsait olub. Bu lüğət bir çox türk dili və dialektlərini əhatə edən tarixi-müqayisəli metod əsasında qurulmuş ən dəyərli nümunələrdən sayılır. V.V.Radlovun “*Türk ləhcələri sözlüyü*” lüğətində qeyd olunmuş qədim türk sözlərinin müasir dildə müqayisəli, tarixi-müqayisəli və təsviri metod əsasında araşdırılması dilçilikdə konkret hər hansı bir dövrün, mərhələnin geniş şəkildə tədqiqində, tarixi leksikologiya və tarixi dialektologiya elmlərinin sistemli araşdırılmasında istifadə oluna bilər.

Ədəbiyyat*

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, Azərbaycan SSR EA, 1964.
2. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, 2007.
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. I cild, Bakı, Elm, 2007.
4. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. III cild, Bakı, Elm, 2007.
5. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. IV cild, Bakı, Elm, 2007.
6. Seyidov M. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları. Bakı, Yazıçı, 1983.
7. Радлов В.В. “Опыт словаря тюркских наречий.”(Т.1;I,II) Санкт-Петербург, 1911.
8. Радлов В.В. “Опыт словаря тюркских наречий.”(Т.2;I,II) Санкт-Петербург, 1911.
9. Радлов В.В. “Опыт словаря тюркских наречий.”(Т.3;I,II) Санкт-Петербург, 1911.
10. Радлов В.В. “Опыт словаря тюркских наречий.”(Т.4;I,II) Санкт-Петербург, 1911.
11. Гулиев Л.Н. Древние тюрки. М., 1967, 157 с.

İMANYAR QULİYEV*

Azərbaycan, Bakı

LATIN ƏLİFBASI İLƏ YAZILMIŞ İLK TÜRK ABİDƏSİ “CODEX CUMANİCUS”UN TƏDQIQ TARİXİ

Açar sözlər: “*Codex Cumanicus*”, qıpçaq, tədqiq, lüğət, transliterasiya.

The History of Research of "Codex Cumanicus" which First Turkish Monument Written in Latin Alphabet

The history and content of the valuable monument of the kipchak Codex Cumanicus (CC) was briefly described at the beginning of this article. Then the research history of the monument was investigated from the first investigators until recent years. And described work of CC scientist, the content of their research, as well as important points was touch upon. Also was spoke about the state of the monument investigation in Azerbaijan, was touched on outstanding turkologist B.Cobanzade's dissertation work and his future, which have written on CC, was noticed the example which have noted from CC in another manuscript.

Key words: “*Codex Cumanicus*”, kipchak, research, vocabulary, transliteration.

XIII əsrin sonları - XIV əsrin ortalarında Qara dənizin şimalında bir qıpçaq şəhərində yazıldığı təxmin edilən “Codex Cumanicus” (CC) əsəri bu gün əlimizdə olan qiymətli qıpçaq abidələrindən biridir. “Kumanların, yəni qıpçaqların kitabı” mənasına gələn bu əsər dövrümüzə qədər gəlib çatan latın əlifbası ilə

* İxtisarlər: DTS- Древнетюркский словарь. Ленинград, 1969; T1,1- Lüğətin I cild I hissəsi; KT- Kül tigin; BK-Bilgə haqan; T- Tonyukuk; MÇ- Moyun Çor; KÇ- Küli Çor; Y- Yenisey abidəsi; Tl- Talas abidəsi

* Bakı Dövlət Universiteti Türkologiya kafedrasının dissertantı

yazılmış ilk türk abidəsidir. Əsər iki hissədən ibarətdir. İtalyan bölümü italyanca-farsca-qıpçaqca lüğətdən, alman bölümü isə əsasən latınca-qıpçaqca və almanca-qıpçaqca lüğətlərdən, “İncil”dən tərcümələrdən, xristian dininə aid nəğmələrdən, not üzərində yazılmış bir dini nəğmədən və qıpçaq folkloruna aid 47 tapmacadan və atalar sözlərindən ibarətdir. Ehtimal ki, CC-nin italyan bölümü Qara dənizin şimal sahilləri və Elxanilər dövləti ilə güclü ticarət əlaqələri olan italyanlar tərəfindən ticarət işlərində yararlanmaq, alman bölümü isə alman missionerlər tərəfindən qıpçaqların öz ana dilində xristianlığı yaymaq məqsədilə hazırlanmışdır.

Latın dilində “Kumanların kitabı” mənasına gələn “Codex Cumanicus” hal-hazırda Venesiyada Santa Markus kitabxanasında “Bibliothecae Divi Marci – Bibliothecae Nazionale di S. Marco – Bibliothecae ad templum Divi Marci Venetiarum, Venezia Mss. Latini, Fondo antico, Collocazione 1597, Codex DXLIX /№549” adı və nömrəsi ilə saxlanılır. (1, s. 21)

CC-nin bu yeganə nüsxəsi ehtimala görə 1362-ci ildə italyan şairi Françesko Petrarka tərəfindən kilisə kitabxanasına hədiyyə edilmişdir. CC-dən ilk dəfə 1656-cı ildə Tomasini bəhs etmişdir. 1768-ci ildə C.Leybinis Venesiya kitabxanasında bu kitabı yenidən üzə çıxarmışdır. 1769-cu ildə qraf Jozef Telekinin katibi Daniel Kornides CC-ni Venesiyada kitabxanada tapmış və ilk 22 səhifəsinin üzünü çıxarmışdır (12, s. 4).

1826-cı ildə J.Klaprot kitabın ilk bölümünün əlyazmasını nəşrə hazırlamışdır. 1828-ci ildə əsər haqqında məlumat vermiş və bəzi hissələrini çap etdirmişdir. (9) 1875-ci ildə O. Blau “Kumanların dili və folkloru haqqında” adlı bir məqalə dərc etdirmişdir. Ancaq əsəri bütöv şəkildə elm aləminə ilk dəfə tanımaq və bu sahədə araşdırmalara təkan vermək macar türkoloq G.Kuna nəşir edilmişdir. K. Kun CC-ni tam şəkildə 1880-ci ildə Budapeştdə çap etdirmişdir. (10)

Məşhur türkoloqlardan V.Radlov 1885-1887-ci illərdə CC-nin dil materiallarına dair sanballı məqalələr yazmışdır. Alman türkoloq V.Banq G.Kunun nəşrini dərinlən təhlil edib yazdığı məqalələrdə bir çox orijinal mətnləri tərcümə, bəzi mətnləri isə rekonstruksiya etmişdir. Görkəmli alim bu mövzuda 1911-19-cu illərdə 176 səhifəlik 12 məqalə qələmə almışdır.

Görkəmli türkoloq Bəkir Çobanzadə elm həyatına ilk addımını CC-ni araşdırmaqla atmışdır. 1915-ci ildə İstanbul Darülfünununun ədəbiyyat fakültəsinə daxil olan Bəkir Çobanzadə müəllimi macar alimi L.Mosonyinin təşviqi ilə Macarıstana getmişdir. Macar dilini öyrənəndən sonra 1916-cı ildə Budapeştdə Peter Pazmani Universitetinin fəlsəfə fakültəsinə daxil olmuşdur. Universiteti bitirdikdən sonra Şərqsünəslük Akademiyasında işə qəbul edilmişdir. Orada akademik İ.Kunoşun elmi rəhbərliyi altında “Qıpçaqların Codex Cumanicus yazılı abidələri və türk dillərində tələffüzün əsas problemləri” mövzusunda dissertasiya yazmış, onu 1919-cu ildə Peter Pazmani Universitetində türk filologiyası, ərəb və macar ədəbiyyatları tarixi indeksi üzrə müdafiə etmişdir. Lakin təəssüf ki, alimin bir sıra əsərləri kimi doktorluq dissertasiyasının əlyazması, yaxud hər hansı başqa nüsxəsi qorunub saxlanmamışdır.

Dissertasiya bizə gəlib çatmamışdır. Ona görə də onun adı ilə əlaqədar fikir ayrılığı meydana çıxmışdır. D.P.Ursu Çobanzadənin özünün yazdığı avtobiografiyasını nəşr etdirmişdir. Avtobiografiyada dissertasiyanın mövzusu “Codex Cumanicus” da görünən ahəng qanununun pozulması və Türk dillərində tələffüz mənbələri problemi” şəklində göstərilmişdir. Yalnız bir adam – professor İştvan Mandoki Q.Yankovskiye B.Çobanzadənin dissertasiyasını gördüyünü və ondan bir neçə çıxarış yazdığını demişdir (8, s. 6).

B.Çobanzadə sonrakı araşdırmalarında “Codex Cumanicus” materiallarından istifadə etmişdir ki, bu da onun abidəyə dərinlən vaqif olduğunu göstərir. Belə ki, alim “İbn Mühənnə və onun lüğəti” adlı sanballı tədqiqatında türk-run və uyğur ədəbiyyatı ilə yanaşı, “Codex Cumanicus”da da işlənən daci şəkilsinə yalnız İbn Mühənnə lüğətinin İstanbul nüsxəsində rast gəldiyini diqqətə çatdırır (3, s. 93-94).

CC abidəsi S.Malovun diqqətindən də kənar qalmamışdır. O, məqaləsində CC-də verilən rəcəb ayının “junius”a, məhərrəmin də “december”ə uyğun gəldiyini əsas gətirərək abidənin 1295-96-cı illər arasında yazıldığını irəli sürmüşdür (13, s. 351).

D.Rasovski məqaləsində CC-nin yazılma traixi haqqında fikirlərini qeyd etmiş, əsərin XIII əsrdə yazıldığı qənaətinə gəlmişdir 1929-cü ildə T. Kovalski əsərin dilini araşdırmış və müasir karaim dili ilə müqayisə etmişdir.

A.N.Samoyloviç CC-də işlənən latınca və farsca ay adlarını tutuşduraraq I bölümün, yəni latınca-farsca-qıpçaqca lüğətin orijinal nüsxəsinin 1294-cü ildə yazıldığı fikrini irəli sürür. Burada latınca januaris (1-ci ay) farsca səfərə (2-ci ay) və latınca nouember (11-ci ay) farsca məhərrəmə (1-ci ay) uyğun gəlir. Həmçinin madius (5-ci ay) rəcəb və cəmədiyələxirlə eyni vaxta düşür. Hicri və miladi tarixlərini müqayisə edən A.Samoyloviç bu sözügedən uyğunluğun 1294-cü ilində üst-üstə düşdüyünü müəyyən edir. Həmçinin görkəmli alim CC-də verilmiş “Bu bardı izi yox, ol kəmədir” tapmacasının məzmunu və açması, “bu” sözünü mənası ilə bağlı müqayisələr apararaq fikirlərini qeyd etmişdir (16, s. 86-89).

K.Qrönberq 1936-cı ildə CC-nin faksimelini (6), 1942-ci ildə isə lüğətini almanca nəşr etdirmişdir (7). Lakin K.Qrönberqin nəşr etdiyi (almanca, qismən latınca) sözlük CC-nin leksikasını tamamilə əhatə etmir. Alim 1936-cı ildə “Türk dilinin quruluşu” adlı dəyərli bir araşdırma da qələmə almışdır.

K.Qrönberq abidə üzərində apardığı araşdırmalar nəticəsində bəzi alman rahiblərinin hazırladığı parçaların mükəmməl transkripsiyaya malik olduğunu müəyyən etmişdir. Oğünədək alimlər arasında tam həllini tapmamış saitlərin oxunuşu məsələsi, məsələn, son hecadakı “a”ların “ə” şəklində yanlış oxunması, “e” və “i”lərin bir-birinə qarışması abidənin dili ilə bağlı yanlış nəticələr meydana çıxarırdı. K. Qrönberq araşdırmasında yanlış oxunan “e”, “i” kimi bəzi hərfləri “i” kimi götürərək abidənin kəlmə və mətnlərinin oxunuşunu normal şəkllə salmışdır.

K.Qrönberqin nəşri 1992-ci ildə K.Aytaç tərəfindən türk dilinə tərcümə edilib nəşr olunsa da, tərcümədə yol verilən qüsurlara görə ciddi tənqid edilmişdir.

M.Salan məqaləsində CC-nin Qrönberq nəşrinin türk dilinə tərcüməsində yol verilən qüsurları ətraflı işıqlandırmışdır. Bu qüsurlar CC-nin gələcək nəşrlərinə yol göstərmək baxımından əhəmiyyətlidir: 1. Mənbə kitabın giriş hissəsinin tərcümə edilməməsi. Hansı ki Qrönberq nəşrin 22 səhifəlik girişində CC-nin imlası, səslərin rekonstruksiyasında əsas götürülən prinsiplər və s. haqqında geniş məlumat vermişdir. 2. Sözlərin orjinal yazılışının verilməməsi 3. Qrönberqdə y səsi ilə başlayan bir çox sözlərin c səsi ilə transliterasiyası və s. (15, s. 213-233).

Ə.Cəfəroğlu “Türk dili tarixi notları” kitabının II cildində abidəyə geniş yer ayırmışdır. A.Tietze 1966-cı ildə çap edilən “Kuman tapmacaları və türk folkloru” kitabında CC-dəki tapmacaları türk xalqlarının tapmacaları ilə müqayisə etmişdir.

D.Monçizadə (14) və A.Bodrogligeti CC-dəki farsca dil materiallarını araşdıraraq tədqiqatlarını kitab şəklində nəşr etdirmişdir. A.Bodrogligeti 1971-ci ildə işıq üzgü görən “Codex Cumanicus”un farsca haşiyələri” kitabında geniş girişdən sonra, CC-nin farsca mətnlərinin fonoloji, morfoloji və sintaktik yönlerini tədqiqata cəlb etmişdir (2).

Rumın türkoloq V.Drimbanın 1973-cü ildə CC-nin sintaksisinə dair çap etdirdiyi “Kuman dilinin sintaksisi” kitabı da qıpçaq lüğətinin sintaksisinə həsr olunmuş sanballı və nadir tədqiqatlardandır (5). Tədqiqatlarını davam etdirən V.Drimba 2000-ci ildə CC-nin oxunuşu, lüğəti, şərhləri və faksimelindən ibarət geniş nəşrini çap etdirmişdir (4).

D.Daqmar da əsərin tarixi və ictimai xüsusiyyətlərinə toxunmuş, yazıldığı yer, tarix və müəliflərinə dair fikirlərini irəli sürmüşdür. G.Kunun nəşri isə 1981-ci ildə L.Ligetinin 54 səhifəlik sanballı ön sözü ilə yenidən çap olunmuşdur.

Qazaxıstanda A.Kruşjanovla başlayan CC araşdırmalarını isə bu gün görkəmli türkoloq A.Qarkaveç davam etdirir (11).

2015-ci ildə türkiyəli tədqiqatçılar M.Arquşah və Q.Günərin çap etdirdiyi “Codex Cumanicus” kitabı bu abidənin ən sanballı və ən əhatəli nəşrlərindəndir (1). Onların birlikdə işləyib ərsəyə gətirdikləri 1079 səhifəlik “Codex Cumanicus” kitabı əsərin bütün mətninin transliterasiya, tərcümə və faksimilesini əhatə edir. Kitabda CC-nin dil xüsusiyyətlərinin izahına 91 səhifə həsr edilmişdir ki, bu da özlüyündə müstəqil bir araşdırmaadır. S.Çağatay, D.Nemet, A.Qaben, A.Kurişjanov, P.Qolden A.Qalotta və O.Ünalın da CC-nin dil materiallarına dair araşdırmaları vardır.

Azərbaycanda CC-nin araşdırılmasına gəlincə, bu dəyərli abidə Azərbaycan türkologiyasının diqqətindən kənar qalmışdır. Bəlkə də, bunun əsas səbəbi CC-nin indiyədək Azərbaycan nəşrinin olmamasıdır. F.Zeynalovun “Türkologiyaya giriş” dərslində, C.Heyətin “Türk dilləri və ləhcələrinin tarixi I”, N.Xudiyevin “Qədim türk yazılı abidələrinin dili” kitabında qısa məlumat verilmişdir. M.Qıpçaq və Q.Xanməmmədovun “Orta türk dövrünü xarakterizə edən abidələr” məqaləsində CC-nin dil materialları və quruluşundan bəhs edilmişdir. Bu məqalənin müəllifinin də CC-nin leksikasına dair “Codex Cumanicus”da dini leksika”, “Codex cumanicus”da ad bildirən sinonim sözlər”, “Codex Cumanicus’ta alıntı kelimələr” adlı məqalələri nəşr olunmuşdur.

Latın dilində yazılmış ilk türk abidəsi olaraq CC-nin lüğət tərkibi bütün dövrlərdə alimlərin diqqətini özünə cəlb etmişdir. Göründüyü kimi, “Codex Cumanicus”un araşdırılmasına təxminən 200 il əvvəl başlansa da, bu abidənin tam mətni türk respublikalarından yalnız Türkiyədə və Qazaxıstanda çap edilmişdir. CC-nin ehtiva etdiyi zəngin lüğət, folklor və dini məzmunlu materiallar müxtəlif illərdə tədqiqata cəlb edilsə də, yenidən araşdırılmasına, bir çox yönlərinin işıqlandırılmasına ehtiyac var.

Ədəbiyyat

1. Arguşah M., Galip G. “Codex Cumanicus”. İstanbul: Kesit yayımları, 2015, 1079 s.
2. Bodrogligeti A. “The Persian vocabulary of the Codex Cumanicus”, Budapest: Akademiai Kiado, 1971, 235 p.
3. Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri. II cild Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 365 s.
4. Drimba V. Codex Cumanicus edition diplomatique avec facsimiles. Bucarest: Editura Enciclopedica, 2000, 462 p.
5. Drimba V. Syntaxe Comane. Bucuresti: Leiden, 1973. 335 p.
6. Grönbech K. Codex Cumanicus Cod. Marc. lat. DXLIX in Faksimile herausgegeben mit einer Einleitung. Kopenhagen: Levin & Munksgaard, 1936, 82 p.

7. Grönbech K. Komanisches Wörterbuch. Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus. Kopenhagen: Einar Munksgaard, 1942. 275 p.
8. Kamalova Ş. “74 il əvvəl qırılan alim ömrü və ya Bəkir Çobanzadə haqqında əfsanəyə bənzər gerçəklər” // 525-ci qəzet. 2011. 21 oktyabr.s.6.
9. Klaproth M. J. “Vocabulaire latin, persan et coman de la bibliothèque de Francesco Petrarca” // Mémoires relatifs à l'Asie, contenant des recherches historiques et philologiques sur les peuples de l'Orient, par, 3, Paris, 1828, p.122-254.
10. Kuun G. Codex cumanicus, Bibliothecae ad templum divi Marci Venetiarum primum ex integro editit prolegomenis notis et compluribus glossariis instruxit. Budapestini: Editio Scient. Academie Hung.,1880. 552 p.
11. Гаркавец А. Codex Cumanicus. Алматы: Баур, 2015, 1348 с.
12. Ligeti L. Prolegomena to the Codex Cumanicus. G. Kuun “Codex Cumanicus”. Budapest: MTKA, 1981, p. 3-51.
13. Малов С. Е. К истории и критике Codex Cumanicus [Кодекс Куманикус] // Известия Академии Наук СССР, Отделение гуманитарных наук, 1930, №5, Ленинград, 1930г. 30с
14. Monchi-Zadeh D. “Das Persische im Codex Cumanicus”. Stockholm: Universitetet Stockholm, Almqvist & Wiksel, 1969. 219 p.
15. Salan M “Kuman Lehçesi Sözlüğü” Grönbech, Kaare (1992), Kuman Lehçesi Sözlüğü (Çev. Kemal Aytaç), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 238 s. (resenziya) // Gazi Türkiyat, Güz 2013/13: 229-242;
16. Самойлович А.Н. К истории и критике Codex Cumanicus // Доклады Российской Академии наук, апрел-ийунь, Ленинград, 1924, с. 86-89.)

SƏBİNƏ CƏFƏROVA*

Azərbaycan, Gəncə

TÜRK DİLLƏRİNDƏ -SA,-SƏ ŞƏKİLÇİSİ TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏ KOMPONENTLƏRİNİ BAĞLAYAN VASİTƏ KİMİ

Açar sözlər: türk dilləri, “şərt dövrü”, -sa, -sə ədatı bağlayıcı vasitə kimi, qədim -sar,-sər elementi

The Turkic languages, as a means of connecting the components of complex sentence suffix –sa,- se

In the article speaks about the role of a complementary text as a particle conjunction of compound sophisticated sentences in various Turkish languages. It is noted that the linguistic structure, called "the term of the term" by many researchers, is an ancient-sar, which is a derivative of the word, if it is a derivative, which is involved in the connection of the sentence . As a result of the research, it is established that, if, in the majority of the Turkic languages, not only the Azerbaijani language is used, it is one of the main means of connecting the sentence to the main sentence.

Key words: *turkish languages, condition period, as a particle conjunction, the ancient element –sar, -sər*

Türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlə komponentlərinin bağlanması əsas bağlayıcı vasitə kimi çıxış edən -sa, -sə şəkilçiləşmiş ədatı və “isə” bağlamasının ixtisar formasının rolu aparıcıdır. Bunu təsdiqləyən fakt odur ki, ayrı-ayrı türk dilləri üzrə tədqiqatçılar mürəkkəb cümlə sintaksisindən danışarkən bu vasitənin köməyi ilə əmələ gələn tabeli mürəkkəb cümlə sintaksisini ayrıca olaraq, “şərt budaq cümləsi və ya şərt dövrü” adlandırırlar (A.N.Kononov, N.K.Dmitriyev, V.M.Nasilov, N.Z. Hacıyeva və b.). Məsələn, A. N. Kononov “Şərt dövrü”nə belə bir tərif verir: “ Budaq cümləsi şərt, baş cümləsi isə bu şərtədən doğan nəticəni bildiren komponentlərdən təşkil olunan mürəkkəb cümlə ş ə r t d ö v r ü adlandırılır” (7, 412)

Qədim türk yazılı abidələri üzrə ciddi tədqiqatçılardan hesab edilən V.M.Nasilov abidələrdə işlənən şərt budaq cümlələri üzərində maraqlı bir müşahidə aparır. Onun fikrincə, Orxon-Yenisey abidələrində şərt budaq cümlələrinin tabe komponenti feili bağlama tərkibi ilə ifadə olunduğu halda, qədim uyğur, manixey və budda mətnlərində bu hal özünü “*verbum finitum*” şəklində göstərir. Onun gətirdiyi nümunə isə belədir: “*Tirqudsər tenri tirqudür, ölürsər tenri ölürür*” (Diriltse, tanrı dirildər, öldürsə, tanrı öldürər) (8,111). Nümunə bizim üçün –sar,-sər (-sa,-sə-nin praforması) bağlayıcı vasitəsilə yaranan şərt budaq cümləsinin ilkin yaranma anını müşahidə etmək baxımından maraqlıdır. Burada, bir növ , budaq cümlənin potensialı baş cümlənin içərisində yerləşir. Burada –sar, -sər-in işlənməsi onun gələcəkdə -sa,-sə -yə keçmək imkanına

* Gəncə Dövlət Universitetinin dissertantı

işarədir. Budaq cümlə hələlik formal cəhətdən sadə cümlənin bir üzvü yerindədir. Nəzərə alsaq ki, şərt budaq cümləsinin bütün tiplərində budaq cümlə əvvəl gəlir, qədim nümunənin müasir vəziyyətə keçidi bizə tam aydın olar. Bu proses –sar, –sər-in –sa, –sə-yə keçməsi ilə , yəni qrammatik cəhətdən daha çox müstəqillik ifadə edən –sar,–sər şəkilçisindən “r”-nin düşməsi yolu ilə getmişdir.

Türk dillərində “şərt mərhələsi” və ya “şərt dövrü”dən ətraflı şəkildə danışan N.Z.Hacıyeva onun xarakterik xüsusiyyəti haqqında məlumat verərək yazır: “Şərt mərhələsinin xüsusiyyəti odur ki, bu mərhələdə şərt şəklinin göstəricisi olan –sa, –sə iki cümlənin bağlayıcısız şəkildə bağlandığı bir vaxtda onların əlaqələnməsində tabelilik vasitəsi rolunu oynamışdır” (9,298). O, Azərbaycan və xakas dillərindən nümunələr gətirməklə fikrini sübuta yetirir: *Hərə bir sap versə, çılpağa köynək olar; Tanda pulittix kün polsa, pəs somarğa parbaspıs* (Sabah hava buludlu olsa, biz çimməyə getmərik).

Bu cümlələrə diqqətlə fikir versək, onlardakı –sa, –sə-ni asanlıqla ixtisar etmək və cümlələri bağlayıcısız şəkildə işlətmək olar: *Hərə bir sap verə, çılpağa köynək olar//Hərə bir sap verir, çılpağa köynək olur* və b. k.

“Kitabi –Dədə Qorqud” abidəsində də bu tipli nümunələrə rast gəlmək mümkündür: *Əzəldən yazılmasa, qul başına qəza gəlməz; Ulaşıban sular daşsa, dəniz dolmaz; Qaravaşa don geyirsən, qadın olmaz; Dövlətli oğul qopsa, ocağının gözüdür (tirkeşində tiridir), Dövlətsiz oğul qopsa, ocağının küridir.* (3,14-15).

N.Z.Hacıyeva qədim türk yazılı abidələri üzrə müşahidələr apararaq, abidələrdə –sar,–sər- və –sa,–sə-nin paralel işlənməsini və bu zaman –sa,–sə-nin daha çox modallıq bildirməsini, –sar, –sər-in isə xəbər şəklinin göstəricisi kimi çıxış etdiyini qeyd edir(4,131).

–Sa, –sə şəkilçisinin praforma və derivatları, tarixi inkişafı və müasir Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşunda mövqeyi haqqında maraqlı tədqiqatın müəllifi olan G.A.Abdullayeva bu şəkilçi ilə formalaşan budaq cümlələrdən danışarkən dilçilərin –sa, –sə şəkilçisinin şərt modallığı və çalarlarından çox, cümlə strukturunu müəyyənləşdirməyə çalışdıqlarını göstərir. Məsələn, türkmən dilçisi A.Annanurov da bu şəkilçisinin işləndiyi cümlələrdə nə kimi məna çalarları yaratdığına o qədər də diqqət yetirmir (2,88).

Ayrı-ayrı türk dilləri üzrə tədqiqatlarda –sa, –sə , eləcə də onun müxtəlif fonetik şəkillərinin işlədilməsinə diqqət yetirilmiş, müxtəlif mülahizələr irəli sürülmüşdür. “ Şor dilində budaq cümlələr “ adlı namizədlik dissertasiyasında E.F. Çispiyakov –sa,–sə -nin –sar,–sər şərt feili sifəti formasından, –dı şəkilçisinin isə –dıq,–dik... feili sifət formasından yarandığını əsas götürərək, feili tərkiblərlə “*verbum finitum*” arasındakı fərqi şərti hesab edir: “Feili sifət və feili bağlamalarla finit feil formaları arasındakı sərhəd şərtliliyi belə bir faktı qeyd etməyə əsas verir ki, “təmiz” feil formaları feili sifətlərdən yaranmışdır” (11,3). Şor dili üzrə digər tədqiqatçı N.P. Drenkova müstəqil mübtadası olan tərkibləri budaq cümlə hesab edir. O, tərkiblərin budaq cümlə olmasını onların tabe olduğu cümlədən əvvəldə işlənməsi ilə əsaslandırır(6,298). Lakin bu, əsas ola bilməz, çünki baş cümlədən sonra da yerləşən budaq cümlələr vardır. Həm də bu vəziyyət—tabe olduğu cümlənin xəbərindən əvvəl yerləşmək tərkiblərin təyinedici funksiyasına, cümlə üzvü vəzifəsində işlənməsinə bilavasitə işarədir. Əlbəttə, bu fikirlərlə tam razılaşmaq çətindir, çünki feilin təsriflənən formaları finit feil formalarından sonrakı mərhələdir. Türkologiyada belə bir fikrin formalaşmasına səbəb türk dillərinin materiallarının rusçaya tərcüməsindən yaranan strukturların əsas götürülməsidir. Cümlə quruluşlarına qrammatik cəhətdən yox, məntiqi cəhətdən yanaşma vaxtilə Azərbaycan, eləcə də digər türk dillərində tərkibində feili tərkiblər olan sadə cümlələrin mürəkkəb cümlə (tabeli mürəkkəb cümlə) hesab edilməsi kimi yanlış bir fikir doğurmuşdur. Artıq çoxdan sübut edilmişdir ki, feili tərkiblər müstəqil qrammatik əsas hesab edilmədiyindən tərkibində onların işləndiyi cümlələr də mürəkkəb yox, sadə cümlələrdir. Türkologiyada bu fikirlərə yekun vuran prof. Ə.Z.Abdullayev yazır: “ Türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində feili sifət və feili bağlama tərkibləri mənsubiyyət quruluşuna malik olan söz birləşmələridir. Artıq çoxdan sübut edilmişdir ki, türk dillərində cümlə nominativ quruluşa malikdir, buna görə də (possessiv) quruluşlu həmin tərkiblər budaq cümlə deyildir” (1,67).

Q.Q.Saitbattlov başqırd dilinin qrammatikasından danışarkən –sa,–sə-nin (başqırdcada“ha”)müqayisə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələri əlaqələndirdiyini göstərir və “*Keşeler yörəqe yar bulha, poeziya pulkinlı dinqez ul*(Əgər qəlb dənizin sahilidirsə, poeziya dalğalı dənizdir) (5,465). Başqırd dili üzrə digər tədqiqatçı A.A. Yuldaşevin “Başqırd dilində şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr” adlı məqaləsində “şərt dövrü” və şərt budaq cümlələri haqqında ətraflı məlumat verilir (12,26-35). Məqalənin əvvəlində A.B.Borovkovun və V.M.Nasilovun “ şərt dövrü” haqqında mülahizələri verilir; onların fikrincə, bu dövr şərt (əsaslandırma) və nəticə arasındakı əlaqəni səciyyələndirən bir dövrdür. O, şərt budaq cümləsinin iki xarakterik əlamətini qeyd edir: 1) semantik əlamət; 2) formal-qrammatik göstərici. Birinci əlamətə görə komponentlərin biri o biri cümlənin feilində (xəbərində) ifadə olunmuş hərəkətin şərtini bildirir, ikinci xüsusiyyətə görə şərt bildirən komponent feilin şərt forması ilə ifadə olunur. Alimin fikrincə, ikinci formal xüsusiyyət kifayət qədər əsas ola bilməz, çünki –sa, –sə əlamətli (başqırdcada- ha) cümlələrin heç də hamısı şərt budaq cümləsi deyildir. Məsələn, “*Xəsən hayza bulha, Əxmət tə iul yakma bulır*”(Həsən harada olsa, Əhməd də orada olur) (12, 29).

Əslində A.A.Yuldaşevin bu münasibəti şərt budaq cümlələrini komponentlərinin bağlanması –sa,-sə (-ha) iştirak edən digər cümlələrdən ayırır. Düzdür, şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə komponentlərinin əlaqələnməsində də -sa, -sə bağlayıcı vasitə kimi çıxış edə bilər, amma fakt faktlığında qalır ki, bu bağlayıcı vasitə ilə digər budaq cümlə növləri də (mübtəda, xəbər, tamamlıq, təyin, zərflik budaq cümlələri) bağlana bilər. Bu zaman, təbii ki, -sa, -sə budaq cümlə növlərinin fərqləndirilməsində əsas meyar rolunu oynaya bilməz. Bu zaman təkzəkli budaq cümlələrdə “qəlib”in və ya “qarşılıq –söz”ün hansı cümlə üzvü rolunda çıxış etməsinə diqqət edilməlidir.

A.A.Yuldaşevin şərt budaq cümlələrin iki qrupa ayırması da maraqlıdır: xüsusi şərt və lazımlı şərt budaq cümlələri (12,31). Onun lazımlı şərt budaq cümləsinə verdiyi nümunə də xeyli maraqlıdır: *Əqər zə mömkün bulha, koş bulıp oson kitep inem* (Əgər imkan olsa idi, mən quş kimi uçardım) (12,35). Verilən nümunədə “lazımlılıq” məfhumu “imkan olsa idi” ifadəsi ilə verilmişdir. Fikirimizcə, -sa, -sə əlamətli cümlələrə, eləcə də digər bağlayıcı vasitələrlə bağlanan tabeli mürəkkəb cümlə tiplərinə təkə bağlayıcı vasitələrin işlənməsinə görə deyil, həm də cümlələri təşkil edən leksik-semantik vahidlərin ifadə etdiyi məna cəhətindən yanaşılmalıdır.

Şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin semantik müstəqilliyi onların cützəkli cümlə hesab edilməsini səciyyələndirən əsas xüsusiyyətlərdəndir. Budaq cümlənin konkret bir cümlə üzvünü izah və ya əvəz etməsi yox, baş cümləyə ümumilikdə aid olması –sa,-sə-nin komponentləri bağlamasında fakultativliyini şərtləndirir. Məhz bu xüsusiyyəti nəzərə alan E. R. Tənişev sarı uyğur dilinin qrammatikasıdan danışarkən şərt budaq cümlələrini məzmunca tabesiz mürəkkəb cümlələrə bərabər tutur: “Şərt budaq cümləsi məna etibarilə baş cümləyə bərabərdir. Belə cümlə formal olaraq tabeli mürəkkəb cümlələrə aid edilsə də, məzmunca tabesiz mürəkkəb cümlələrə aid edilməlidir” (10,163). Onun təqdim etdiyi nümunə (*Versən də götürəcəyəm, verməsən də götürəcəyəm*-Nümunə orijinalda sarı-uyğur əlifbası ilə verilir) əslində komponentləri şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr olan qarışıq tipli tabesiz mürəkkəb cümlədir. “Versən də”, “verməsən də” budaq cümlələri, bir növ, ara cümlə səciyyəsi daşıyır. Həmin komponentlər cümlə intonasiyasının zəifləməsi baxımından diqqəti cəlb edir və feilin şərt şəkli ilə düzələn ara söz birləşmələrinə çevrilməyə doğru inkişaf edir. Prof. Ə.Z.Abdullayev şərt budaq cümləsindən danışarkən bu məsələyə öz münasibətini belə bildirir: “Feilin şərt şəkli ilə düzələn və ara söz birləşməsi vəzifəsində işlənən konstruksiyaları şərt budaq cümlələrindən fərqləndirmək lazımdır. Şərt budaq cümləsi baş cümlədəki hal-hərəkətin şərtini ifadə etdiyi halda, ara söz kimi işlənən konstruksiyalar belə mənaya malik deyildir. Əksinə, onlar danışanın ifadə etdiyi fikrə münasibətini bildirir” (1, 336).

Digər türk dillərinin (qazax, oyrot, qırğız, qaraqalpaq, özbək və s.) sintaksisinə həsr olunmuş tədqiqat əsrlərində də -sa,-sə şərt formasının şərt budaq cümlələrinin formalaşmasında ən məhsuldar vasitə olduğu vurğulanır, -sar, -sər-in –sa,-sə -yə çevrilməsi, bəzi türk dillərində -sa,-sə-nin feilin xəbər şəkli kimi tərəcəyə edilməsi, bu şəkilçi ilə formalaşan tabeli mürəkkəb cümlələrdə budaq cümlənin müstəqilliyi haqqında danışılır. Birmənalı olaraq, belə bir fikir mövcuddur ki, -sa, -sə şəkilçisi təkə şərt budaq cümləsinin deyil, nisbi tabelilik əsasında yaranan digər budaq cümlə növlərinin baş cümlə ilə əlaqələnməsində “fəal” şəkildə iştirak edir, təkə semantik –qrammatik yox, modallıq münasibətlərinin yaranmasında da ciddi rol oynayır.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə.Z. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. “Maarif”, Bakı, 1974
2. Abdullayeva G.A. Azərbaycan dilində -sa, -sə şəkilçisi, onun qrammatik və üslubi xüsusiyyətləri— filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya. Bakı, 2000
3. Kitabı-Dədə Qorqud (tərtib edənlər: F.Zeynalov və S. Əlizadə). “Yazıçı”, Bakı, 1988
4. Гаджиева Н. З. К вопросу о методах изучения тюркских языков—В кн.: «Тюркологические исследования», М.-Л., Изд. АН, 1968
5. Грамматика современного башкирского литературного языка. «Наука», М., 1981
6. Дыренкова Н.П. Грамматика шорского языка. Изд. АН, М.-Л., 1941
7. Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.-Л., Изд. АН, 1960.
8. Насилов В.М. Древнеуйгурский язык. ИВЛ, М., 1963
9. Серебrenников Б.А., Гаджиева Н.З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. «Маариф», Баку, 1979
10. Тенишев Э.Р. Строй сарыг-югурского языка. «Наука», М., 1976
11. Чиспяков Э.Ф. Придаточные предложения в шорском языке. АКД, Томск, 1973
12. Юлдашев А.А. Сложные предложения с придаточными условиями в башкирском языке.-В кн. «Исследования по синтаксису тюркских языков». М., ИВЛ, 1962

ВЫРАЖЕНИЕ ОТНОШЕНИЕ ОЦЕНКИ В СЕГМЕНТИРОВАННЫХ КОНСТРУКЦИЯХ

Ключевые слова: прагматика, отношение оценки, положительная и отрицательная оценка, сегментированные конструкции, подчёркивание, выделяющая функция, личная оценка, абсолютная оценка, сравнительная оценка...

In given clause the expression of the attitude(relation) of an estimation in the offers with segment designs on a material of the Uzbek language is consecrated.

Key words: the pragmatist, attitude (relation) of an estimation, positive and negative estimation, segment design, underlining (emphasis) allocating function, personal estimation, absolute estimation, comparative estimation.

Оценка является одним из центральных понятий прагматики. В языкознании достаточно изучено отношение оценки, в частности лексические, морфологические единицы, выражающие его. Языковед З.Тахиров, который на материале узбекского языка исследовал образование прагматических сем, выявление в них отношения субъекта, подчеркивает что, в семеме лексемы выражается отношение субъекта к объекту. И отмечает, что прагматическая сема в узбекском языкознании называется как экспрессивно-стилистическая окраска (1.7.) Исследователь на примерах обосновывает что, при возникновении прагматической семы в словах, относящихся к именам прилагательным, выражается в основном отрицательное (плохое) отношение, редко положительное отношение (1.89.). Исследователь С.Махсумова рассуждая об образовании коннотативного -прагматического значения через метафоры, на примере стихов Э.Вохидова объясняет то, что когда слово применяется в переносном значении оно выражает несколько значений и посредством использования одного из этих переносных значений возникает отношение оценки (2.96). В узбекском языкознании сема оценки смыслового состава лексических единиц, её проявление исследовано Г.Камбаровом. Языковед в своем исследовании на основе межличностных отношений освещает выражение отношения оценки в частях речи как имя существительное, имя прилагательное, глагол и пр. «Норма прагматической оценки определяется на основе возникшей практике и основывается на экстралингвистических факторах. Семантическая норма является многоаспектной и связана с настоящей денотативной оценкой бытия и отношением к этому индивида» (3.16).

Оценка означает отношение говорящего (субъекта) к излагаемому объекту. Степень силы этой оценки определяется по семе конкретного слова, использующегося для выражения оценки, и силе значения слов, которые имеют с ним связь в синтаксическом поле. Если смотреть с прагматической стороны, она используется для выражения определенной оценки и при выборе слов через контрактное отношение между говорящим и слушателем (3.38). Г.Камбаров подчеркивает что, основой предложения является модальность и необходимо учитывать, что на основе модальности лежит отношение. Выражение оценки синтаксическим способом в основном проявляется средством синтаксических членов как слово обращения, вступительное слово, вступительное предложение, отношение модальности, инверсия и др. (3.47)

Оценочное отношение может выражаться и в предложениях с сегментными конструкциями. Как известно, любое субъективное отношение может быть положительным или отрицательным. В языкознании «выражение положительных или отрицательных отношений говорящего к объективному миру и к своей речи описывается как субъективная оценка» (4.42), морфологические формы её выражения исследовано в монографическом плане. В возникновении прагматической оценки имеют определенное значение положительная или отрицательная окраска, значение слова, выделенного как сегмент, а также значение и место расположения слов, участвующих в предложении, который находится после предложения с сегментированными конструкциями и связанном с ним по смыслу.

*Бугдой-бу жаннатий неъмат дейдилар,
Шундан манглайингда кавсар жилоси.
Келганда азалий меҳнатдан келар
Жаннат фароғати, жаннат сафоси. (И.Мирзо.)
(Говорят пшеница – райское благо,
От этого блеск кавсара на твоём лбу.*

* Ташкентский государственный университет узбекского языка и литературы имени Алишера Навои, старший преподаватель

*Только трудом приходит к твоему эго
Райский покой, райское блаженство)*

Здесь участники речи имеют понятие положительной оценки по отношению слова *жаннат* (*рай*). Посредством слова *жаннат* (*рай*) в сознании людей мусульманской религии выражается отношение положительной оценки. Эту оценку дополняют коннотативные значения, выраженные словами *кавсар* (*райский источник*), *фарога* (*покой*), *сафо* (*блаженство*), которые даются в следующих строках стихотворения. Таким образом, в сознании слушателя появляются положительные представления о *бугдой* (*пшеницы*), которая является плодом *тяжелого труда* и выделен как *сегментный член*, связанные с *жаннат* (*раем*) чем обычные представления. Ш.Сафаров утверждает что, обязательно существование пяти элементов для возникновения движения оценки. Это: субъект, объект, основа, эталон и знак оценки. С начало оценивание возникает в отношении субъект-объект, то есть в процессе определения субъектом важность, значение и своеобразность по качественным и количественным свойствам объекта (5.184).

Одамлар...Улар оч қолиб, оч кўзларини сувгагина тикиб, поёнсиз уммон ҳада этадиган неъматгагина умид боғлаб кун ўтказадиган ҳолга тушишиди. (У.Ҳамдам)

Люди... они проголодались и попали в такое положение, что проводят дни впирая голодный взор в воду и возлагая надежду на благо, которое может подарить безбрежный океан.

В данном примере слово *одамлар* (*люди*), выделенное как сегмент не имеет коннотативное значение. Но в сочетаниях *оч қолмоқ* (*проголодаться*), *оч кўзларини* (*голодные глаза, взор*), *поёнсиз уммон* (*безбрежный океан*), которые даются в следующем предложении, связанном с ним, выражается отрицательное отношение. Таким образом, это отношение находит свое выражение в предложении, которое целостно разъясняет сегментированную конструкцию и в котором существует коррелят сегментного члена.

В продолжение примера слово *одамлар* (*люди*) повторяется. Первоначальное отрицательное отношение к слову *одамлар* (*люди*) явно выражается на этом месте. В возникновении прагматической оценки на ряду со значением каждой лексической единицы, которая участвует в предложении, имеет определенное, отдельное значение и структура предложения, местоположение членов предложения. *Ҳайвонлар сўйилиб, ё қирилиб соб бўлган, қушлар эса бу хосиятсиз оролдан чор томонга учиб жон сақлардилар.* *Одамлар...* (У.Ҳамдам) (*Все животные зарезаны и их не осталось, а птицы выжили, улетев на четыре стороны из этого несчастливого острова. Люди...*)

Бир зумлик хато. Бир нафас тубанлик ...энди уни бутун ҳаётни бериб ҳам тузатиб бўлмайди. (А.Мухтор). (*Мгновенная ошибка. Моментная подлость... теперь её не возможно исправить даже отдав всю жизнь*). Как было выше сказано, выражение отношение оценки в предложениях с сегментированными конструкциями проявляется в связи со значением слов, данных в предложении. В двух сегментных членах, приведенного примера, выражается отношение отрицательной оценки. Первый сегментный член в изложен распространенном виде и слово *хато* (*ошибка*), данное в нем, выражает отрицательное отношение говорящего к данной действительности. Эта отрицательная оценка средством второго сегментного члена *тубанлик* (*подлость*) более ярко выясняется. Эти две сегментные члены сами образуют отрицательное отношение у слушателя. А предложение *энди уни бутун ҳаётни бериб ҳам тузатиб бўлмайди* (*теперь её не возможно исправить даже отдав всю жизнь*) проясняет отношение говорящего к действительности.

*Тишларида гижир, кўзларида гужур,
Ё далли туйгулар сезилмас мутлақ.
Нафрат- бу энг бедор, энг покиза нур,
Нафратсиз яшамоқ-поёнсиз гуноҳ* (Й.Эшбек)
*(Скрежет в зубах, усердие в глазах,
Чистосердечные чувства вовсе не видны.
Ненависть –эта самая неусыпная, чистая луч
Жить без ненависти – бескрайний грех)*

Сегментный член в данном стихотворном отрезке слово *нафрат* (*ненависть*), его коррелят указательное местоимение *бу* (*это*) даётся в позиции подлежащего и создает вовсе неожиданную, новую оценку для слушателя. Так как в узбекском языке слово *нафрат* (*ненависть*) является словом *выражающее отрицательную оценку*, а здесь говорящий старается убедить что, *нафрат –энг бедор, энг покиза нур* (*Ненависть –эта самая неусыпная, чистая луч*). Таким образом, можно сказать, что сегментный член проявляет цель говорящего, в этом случае и собственную оценку.

По характеру оценки могут быть абсолютными или сравнительными. Объективная оценка является формой оценки, которая возникает при представлении предмета и называется также и

абсолютной оценкой. В абсолютной оценке отражаются свойства, которые могут отвечать общенародным измерениям, которые приняты человеческим обществом. (3.12)

*Мехр -бу барчага уйдир ягона,
Изгиринли кунлар фақат паноҳ у.
У барча тушунган ёлғиз тил, она,
У барча ахтарган энг азиз туйғу! (Й.Эшбек)
(Любовь – это для всех единый, общий дом,
В морозные дни только она убежище.
Она – единый все понимающий язык, мать
Она – самое дорогое чувство, её ищут все.)*

В приведенном примере сегментный член слово *мехр* (любовь) и следующие четыре предложения разъясняют его. В первом предложении коррелият сегментного члена указательное местоимение *бу* (это), а в остальных трех предложениях местоимение *у* (она). В каждом предложении выражается отношение к сегментному члену. Такое применение служит усилению значения подчеркивания.

Кроме этого в предложениях с сегментным членом могут выражаться и субъективная оценка. В этом случае являются важным такие факторы как возраст, пол, мировоззрение, знания, религия субъекта, его отношение к действительности, личная позиция в принятии действительности и др. В субъективной оценке самое малое между собой сравниваются два предмета. В следующем примере сегментный член *томчилар* (капли), он сопоставляется с *юлдуз* (звезда).

*Бу оғир боғ ичра оғир қадамлар,
Ташлаб кетаётган оғиргина қиз.
Дунё кўзларингдан дунё аламлар,
Томчилар- ҳар бири бир улкан юлдуз. (Й.Эшбек)
В этом тяжелом саду тяжелые шаги,
Бросает, идет выдержанная девушка
Из глаз как вселенная безчисленные страдания,
Капли –каждая одна огромная звезда.*

В общем, сегментный член в предложениях с сегментрованными конструкциями участвует как важное средство выражения отношения говорящего к объекту, действительности, миру и человеку.

Список использованной литературы:

1. Тоҳиров З.Ўзбек тилида прагматик семаларнинг ҳосил бўлиши ва уларда субъектив муносабатнинг юзага чиқиши.фил.фан.номз.дисс. Тошкент, 1994.119 б.
2. Махсумова С.Метафоралар орқали коннотатив-прагматик маънонинг ҳосил бўлиши.// Ўзбек тили ва адабиёти.2009. №5.Б.94 -96.
3. Қамбаров Ғ.Баҳо муносабати ва унинг ўзбек тилида ифодаланиши(шахслараро муносабат асосида) фил.фан.номз.дисс. Тошкент, 2008. 125 б.
4. Қўнгулов Р.Субъектив баҳо формаларининг семантик ва стилистик хусусиятлари. Тошкент.1980
5. Сафаров Ш. Прагмалингвистика. –Тошкент: 2008.

СОХИБА МАДИРИМОВА*

Узбекистан, Ташкент

О СЮЖЕТЕ ПОЭМЫ «АШИК ГАРИБ И ШАХСАНАМ»

Ключевые слова: поэма, народное творчество, рукопись, композиция, сюжет, структура произведения.

In the article is considered and analyzed composition, story, and structure of the poem Ashik Garib and Shahsanam.

Key words: poem, folk art, manuscript, composition, story, work structure

Поэма является самым большим и имеющим сложную структуру жанром среди фольклорных жанров. На данный момент мы имеем достаточное количество исследований, посвященный различным проблемам эпического творчества узбекского народа. Одна часть этих исследований относится к

* Ташкентский государственный университет узбекского языка и литературы, преподаватель

изучению художественных особенностей поэм, т.е. в них анализированы такие проблемы как композиция и сюжет, система образов, художественный язык, средства художественного изображения, конфликт.

Экспозиция поэмы «Ашик Гариб и Шахсанам» не отличается от остальных узбекских поэм. Композиционную структуру поэмы можно обозначить следующим образом:

1. Езда на охоту отцов героев.
2. Уговор о сватовстве.
3. Рождение детей.
4. Давать имя детям.
5. Отрицание Шахаббаса от своего обещания после смерти Шахсанам.
6. Любовь между парнем и девушкой.
7. Прощание Гариба со своей матерью и сестрой.
8. Семилетняя разлука.
9. Встреча Шахсанам и Гариба после смерти Шахаббаса.

Конфликт поэмы приобретает бытовое значение, так как его основу составляет любовное приключение. Достижению Гариба своей любви мешает его бедность. Именно по этой причине в поэме наблюдается конфликт между представителями высшего и низшего слоя общества.

В поэме также уделено отдельное внимание к отношению прозы и поэзии, их роли и месту в освещении главного мотива. А это играет определенное значение в композиции произведения. Прозаическая часть поэмы не очень большая по сравнению с поэтической частью, удельный вес которого очевидна. В.М.Жирмунский и Х.Т.Зарифов, исследовавшие поэму, на этот счет пишут: «Основу поэмы составляет стих, а проза является соединительным дополнением.» В действительности, прозаические отрывки не являются причиной развития событий поэмы. Так как, именно поэтические составляющие дают толчок к отражению лирической страсти событий. Также можно сказать, что прозаические отрывки, как основной фактор мало участвуют в развитии формулы произведения. (Развитие) повествование события в большинстве случаев выражается лаконично. Именно это требует, чтобы такие компоненты как портрет образов, относящиеся к композиции произведения, в основном, выражался через поэзию.

Поэтические отрывки в поэме в основном имеют лирический характер. В них изображаются внутренние переживания, возникшие в связи с отношением к событиям произведения, психологическое состояние, и как было сказано выше, штрихи, относящиеся к портрету героя. В большинстве поэтических отрывках поэмы создается портрет через монолог героя. Вот это и является основным характером данной поэмы. Например, в один из дней, когда Шахаббас противодействует к единению Гариба и Шахсанам, двое влюбленных убегают из Диярбакыра в другую страну. В дороге пятка Шахсанам получает увечье. Тогда Гариб оставляет Шахсанам у одной старухи. Именно в эти дни Шахаббас выезжает на охоту. Шахаббас увидев ее (не узнав в ней свою дочь) теряет сознание. Шахаббас влюбляется в нее и так восхваляет ее:

*Бир паридур товус каби сайр этмиш,
Қошин-камон, кипригин ўқ-тир этмиш,
Ошиқларни ўлдирмакка қасд этмиш,
Қоним тўқди қора кўзли бир пари**

(Пери, красота которой подобна как павлину, раскрывшей свои перья; Брови подобны луку, а ресницы – стрела, намерены убить влюбленного; пролила мою кровь черноглазая пери)

В композиции поэмы диалог также имеет свое место. Диалог играет важную роль в раскрытии характера, внутренних переживаний героев. В этих диалогах в высокой степени выражается драматическое состояние. Во всех рукописных вариантах поэмы события развиваются между Шахсанам и Гариб, Шахсанам и Акча, Шахсанам и Азбарходжа, Акча – Гариб. Очень характерным является разговор между Гарибом и Шахсанам перед отъездом Гариба в Ширван.

Шахсанам: *Кетар бўлсанинг Хилаб Ширвона,
Мани айларсан нотовон.
Садақинг бўлайин бу ширин жона,
Инондим санга инондим.*

Гариб: *Санинг сўзинг адо бўлмас
Ўланда бўйнига қолмас,
Эмди мунда турмоқ бўлмас,
Инонмам эмди, инонмам¹.*

* Рукопись инв. номер №541, фонд Хаида Сулеймана АН РУз. –С.32/б.

¹ Рукопись инв. номер №541, фонд Хаида Сулеймана АН РУз. –С.60/а.

(Шахсанам: Если ты уедешь в Хилаб Ширван, то меня сделаешь бессильной; да я пожертвую себя ради тебя, я верю тебе.

Гариб: Твои слова ничего не значат, они меня не затронули, теперь я не могу оставаться здесь, я не верю тебе)

В этом диалоге Шахсанам ревнует Гариба к невольнице Акча (так как ее муж Азбарходжа находился в Хилаф Ширване, она обращаясь к Гарибу просить передать ему эти слова: «Твоя возлюбленная ждет тебя в Диярбакыре»). В этот момент Гариб сочувствует ей. Шахсанам не правильно понимает действие Гариба и ревнует). А Гариб, в свою очередь, обижается от слов Шахсанам.

Многочисленные монологи в поэме, в отличие от диалогов, каждый их них представляет собой отдельно взятое произведение, выражающее лирическое состояние. Например, изображение печали Шахсанам в разлуке:

*Ичолмадим ёр васлини майидан,
Эмди юрагимга гам осор ўлди.
Чора кетди хижрон ила пард ўлди,
Ёримни йўлида кўнглим дард ўлди².*

(Я не достиг своей любви, сердце мое тоскует; нас разлучила судьба, я болен тобою)

Или огорчения Гариба, когда он не может увидеть Шахсанам во сне:

*Кутилмас савдога қолди бу бошим,
Ёр, сан учун кечди ёз ила қишим.
Селлар каби оқар кўзимда ёшим,
Тангри хушрафторли ёрдан айирди³.*

(Над головой у меня черные тучи, пролетели лето и зима о думах о тебе моя любовь; льются слезы моих глаз подобно сели, Бог разлучил меня от моей краснолицой любимой)

В этих монологах можно увидеть высокие достоинства героев.

Система образов поэмы «Ашик Гариб и Шахсанам» имеет несложную простую структуру. В ней количество образов не так много. В поэме «Ашик Гариб и Шахсанам», как и в других поэмах, события раскрываются через взаимоотношения и действия главных героев. Изображение образов в данной поэме резко отличается от изображаемых образов в героических поэмах так как поэма является любовно-романтическим произведением.

В поэме «Ашик Гариб и Шахсанам» обобщены представления народа об истинной любви, верности и влюбленном (*ашик*). Во всех рукописных вариантах поэмы Гариб и Шахсанам олицетворены как образы верных друг-другу сердцем, истинных, чистосердечных влюбленных. Шахсанам не отрекается от Гариба даже когда была сосватана за Шавалду. Старается отодвинут срок свадьбы, а когда началась свадьба, то тянуть ее окончание. В конце концов Шахаббас умирает и они обретут настоящее счастье.

Любовно-приключенческие действия героев поэмы «Ашик Гариб и Шахсанам» представлены читателю как естественное изображение событий. Композиция и сюжет поэмы очень схожа с другими негероическими поэмами. Она представляет обобщенные понятия народа об истинной любви, преданности и является уникальным письменным памятником тюркских народов.

Использованная литература

1. Рукопись инв. номер №541, фонд Хамида Сулеймана АН РУз.

ҲУСНИГУЛ ЖЎРАЕВА*

Ўзбекистон, Тошкент

**ҲУСАЙНИЙ МЕРОСИ ОЗАР ОЛИМЛАРИ НИГОҲИДА
(KHUSAYNIY WORKS IN RESEARCHS OF OZAR SCIENCE)**

Калит сўзлар: *Девон, сарчаишма, бадиият, талқин, матн, маданият.*

There are the views about studying a great stateman, kneewited poet Khusayniy Baykaro's poems in Ozarbayjan and publishing of his devan in the article.

Key words: *Divan, source, interpretation, artistic merit, text, art.*

² Рукопись инв. номер №541, фонд Хамида Сулеймана АН РУз. –С.38/б.

³ Рукопись инв. номер №541, фонд Хамида Сулеймана АН РУз. –С/42.а.

* Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети “Ўзбек адабиётини ўқитиш методикаси” кафедраси ўқитувчиси (Ўзбекистон)

Темурий саркарда, шох ва шоир Ҳусайн Бойқаро – Ҳусайний ижоди ўтмишда ҳам, ҳозир ҳам дунё шарқшуносларининг диққат марказида бўлиб келган. Буюк адиб девонининг котиблар томонидан қайта- қайта кўчирилгани, баёзлардан кенг ўрин олганлиги фикримизни тасдиқлайди. Бугина эмас, XV аср туркий адабиёт тарихи билан шуғулланган Хорижий Шарқ олимлари Ҳусайнийнинг ижодий меросини ўрганиш, нашр эттириш бўйича муайян ишларни амалга оширган. Ҳусайний девони Боку (1926), Истанбул (1946), Кобул (1968) шаҳарларида нашр қилинган. Ноширлар девони қўлёмаларининг турли вариантларидан фойдалангани боис, бутун ғазал, байт ва мисралар миқдорида жиддий камчиликлар, сўз имлоси ва сўз қўллаш билан боғлиқ тафовутлар кўзга ташланади. Шу боис, мазкур мақолада Ҳусайний девонининг Боку нашрини қоиба Султон Али Машҳадий кўчирган, ҳозирда Истанбул университети кутубхонасида сақланаётган Т.И. 1977-рақамли таянч нусха билан қиёслаб ўрганишни мақсад қилдик.

Ҳусайний девонининг ilk мартаба 1926 йилда Бокуда нашр этирилган¹. Нашрда Ҳусайнийнинг 128 та ғазали, 2 та мухаммаси ўрин олган. Китобнинг биринчи саҳифасида Ҳусайн Бойқаро сурати туширилган. Боку нашри Ҳусайн Бойқаронинг *مين خارغمين مینا* ғазали билан бошланади. Аслида 7 байтга ташкил этувчи ушбу ғазал 5 байт ҳолида кўчирилган. Ғазалга тегишли 2-3-байтлар нашрда мавжуд эмас.

2-байт:

قان ياشيمنى كوردونگ و گلديك كونگول حاليں داغى
بوصفت حاليمنى پس آليدا عرض ايت اى صبا

3-байт:

غرقه مين كوز مردمى ديك قان ياشيم سيلا بيغه
اه كيم فرياديمه بيتماس بو كون بير آشنا

Ҳусайнийнинг *بولماسا* ғазали нашрда радифли билан бошланади. Мисрадаги *ياقغيں* сўзи қўлёмлада шаклида кўчирилган. Ғазалнинг 6-байт 1-мисрасидаги *اي كونگول* сўзи қўлёмлада *اي رفيق* тарзида қўлланилган. Шунингдек, шоирнинг *عيب ينگليغ* ҳолатида *عكسيدورور* ҳолатида ишлатилган. 4-байт 2-мисрасида ҳам *رشتاتايسه تاب* калимаси *تاب* шаклида тўғри ёзилиши керак.

Ҳусайнийнинг *تاب كونگولدا* 4-байт 2-мисрасида *عتاب* *يوق حاجت* берилиши даркор. Ғазалнинг 6-байтида ҳам талай камчиликлар мавжуд. Байтдаги *سى - غمزه سىن* *غمزه سى* - *غمزه سى* кўринишида мукамал ёзилиши керак. Нашрдаги радифли ғазалнинг 4-байт 1-мисраси *مجزون* сўзи ўрнига *مجنون* сўзи ишлатилган. Боку нусхасидаги 15-ғазал жами 5 байтдан иборат бўлиб, қўлёмла билан солиштирилганда байтлар ўрни алмашиб кетгани аниқланди. Нашрдаги 4-байт манбадаги 3-байт саналади. Шунингдек, мисраларда ҳам фарқли ўринлар учрайди. *دورور* *دورور* *دين كوزوم روشن* *دين كوزوم روشن* мисрали шеърда 5-байт 1-мисрасида *اشك* сўзи ўрнида қўлёмлада *عيش* сўзи берилган.

Ҳусайнийнинг *سوسنايور* радифли ғазалининг маътаси дастхат манбада қуйидагича:

اى حسينى سوست ليغ بولغاي اگر جان بير ماسام
ضعفدين هر دم چو اول آرام جانيم سوسنايور

Боку нашрида мисрадаги *جان* сўзи тушиб қолган. 2-мисра бошида келган *ضعفدين* сўзи ўрнига *دردين* сўзи ишлатилган.

Нашрдаги 18-ғазалнинг 4-байт 2-мисраси сўнгида *دور* сўзи нотўғри ёзилган. Аслида *دور* бўлиши керак. Ҳусайнийнинг *ايور* радифли ғазали 3-байт 1-мисрасида *دوى* сўзи ўрнига *دوى* сўзи ишлатилиши керак эди. Шоирнинг *دور* *اصفر مو دور* ғазалининг мақтаъси бошидаги *سوزي* *اطرافيدا* *اول لاله اصفر مو دور* тарзида берилган.

Ҳусайний девонидаги *قراردى دويدين* 7 байтдан иборат ғазали *ن* ҳарфи билан тугалланган шеър бўлиб, Боку нашрида *ر* ҳарфи билан яқунланган. Ғазалнинг матлаъси ҳам кўчирилмаган. У қуйидагича бўлиши лозим:

كويدى بو محزون كونگول عالم قراردى دويدين
قهر لطف آيين بيله لطف عتاب آلوديدين

Ҳусайн Бойқаронинг *نيور* радифли ғазали 2-байт 2-мисрасида ёзилган *اشك* сўзи тарзида кўчирилиши лозим. Боку нашрида 33-ўринда келган ғазалнинг 3-байтидаги *دايم* сўзи қўлёмлада *جزو* шаклида ёзилган. *چون* *ايماستور دسترس* *چون* *ايماستور دسترس* мисраси билан бошланган ғазали мақтаъси Боку нашрида келтирилмаган. Ғазалга тегишли байт тубандагича:

¹ Девони Ҳусайн Бойқаро. –Боку: Озар нашр, 1926.

Yüzyıllar süren bu hareketlilik sonucunda, Orta Asya’ da beraberlik içerisinde yaşamaları güçleşince farklı coğrafyalara dağılmışlardır. Bunun sonucunda iletişim ve birbirleri arasındaki bağların zayıflamasıyla, gittikleri yerlerdeki kültürün aksine kendi kimliklerini kaybetmemeleri Lehçeleri oluşturmuştur.

Lehçe: Bir dilin tarihî, siyasî, sosyal ve kültürel nedenlerle değişik bölgelerde, zamanla ses yapısı, şekil yapısı ve kelime hazinesi bakımından önemli farklarla birbirinden ayrılan kollarından her biri: Türkçenin Anadolu, Azerî, Özbek, Kazak, Kırgız, Türkmen lehçeleri gibi. **(Korkmaz, 1992:128)**

Çağdaş dönemde lehçeler arası farklılıklar büyük bir önem arz etmektedir. Bunun sebebi ise aynı coğrafya içerisinde yer alan kelime gruplarının, zamanla oluşan kültürel etkileşim sonucu köhnemesi ve kullanımdan tamamen çıkmasıyla oluşmaktadır. Oğuzlar, Türklerin önemli boylarından biridir. Bugün Türk dünyasının ‘Güney-Batı’ bölgesinde, Ceyhun nehrinden Balkanlara uzanan çok geniş bir coğrafyada yaşayan Oğuzlar, yaklaşık olarak yüz yirmi milyonluk bir nüfusa sahiptirler. (Uğurlu, 2011: 125)

Tarihsel süreç içerisinde Güneybatı (Oğuz) grubu Türk dillerinde: **Azerbaycan, Türkiye, Türkmen ve Gagavuz Türkçesi** dilleri/ lehçeleri yer almaktadır. Fakat Türkmence Oğuz grubu içerisinde, bulunduğu coğrafyanın da etkisiyle Doğu Türkçesine yakınlığından dolayı diğerlerinden bir bakıma ayrılır. Oğuz gurubu Türk dillerinde aktif bir şekilde işlenen zaman ekleri diğer grup Türk dillerinde çok fazla işlenmemektedir. Fakat bilinmelidir ki Sovyetler Birliği’nin dağılması ve milletlerin bağımsızlıklarını ilan etmeleriyle birlikte 20.yy’ dan bu yana tüm dünyada Lehçeler üzerine yapılan çalışmalar hız kazanmaya devam etmektedir. Yukarıda da değindiğimiz gibi, Oğuz Grubu Türk dillerine 4 büyük dil/lehçe dahildir: Türkiye Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi, Gagavuz Türkçesi ve Türkmen Türkçesi. Şu soruyu sorabilirsiniz; peki bir birine yakın olan bu lehçe ve dillerin zaman ekleri arasında ne gibi ciddi bir farklılık olabilir? Hemen hemen bir birinin aynısı olduğu düşünülebilir, fakat bu dillere ait yazılmış gramer kitaplarını incelediğimizde aslında konunun bizim düşündüğümüz gibi olmadığını, bilim adamlarının fiilin zaman kategorisi ile ilgili farklı görüşlerinin olduğunu, çoğu zaman da konu ile ilgili ortak noktaya varamamalarını, terim kargaşasının olduğunu, bu dillerde fiilin zamanlarının farklı şekillerde sınıflandırıldığını görebiliriz.

Bilindiği gibi, Türkiye Türkçesinin gramerini, şekil bilgisini M. Ergin, Zeynep Korkmaz, Tahsin Banguoğlu vb. gibi değerli bilim insanları araştırmış ve fiilin zamanlarından bahsederken, Muharrem Ergin fiilin 4 zamanının olduğunu belirtmektedir. Bunlar: Geçmiş Zaman (görülen ve öğrenilen)/Geniş Zaman/Şimdiki Zaman/Gelecek Zaman. **(Ergin, 2013: 275)**

Tahsin Banguoğluna göre; 5 zaman forması vardır:

Geçmiş Zaman/Dolaylı Geçmiş Zaman/Geniş Zaman/Şimdiki Zaman/Gelecek Zaman. **(Banguoğlu, 2015: 461)**

Zeynep Korkmaz’a göre: 5 zaman forması vardır: Görülen Geçmiş Zaman/Duyulan Geçmiş Zaman/Geniş Zaman/Şimdiki Zaman/Gelecek Zaman. **(Korkmaz, 2017: 527)**

Azerbaycan Türkçesinin şekil bilgisinden bahseden Azerbaycan Milli Bilimler Akademisinin basmış olduğu “Müasir Azerbaycan Dili” (1981) kitabında fiilin 3 zamanın olduğu gösterilmiştir fakat sonradan Prof. Muhtar Hüseyinzade, Prof. Qazenfer Kazımov’un sınıflandırmalarında ve adlandırmalarında başka manzarayla karşılaşmaktayız.

M. Hüseyinzade Azerbaycan Türkçesi’nde üç zamanın (keçmiş, gelecek, indiki) olduğunu ileri sürer ve bunların beş forma içerisinde olduğunu belirtir. Keçmiş Zamanın(şühudi ve negli)/ İndiki Zaman/ Gelecek Zamanın(qeti ve qeyri-qeti) formalarından oluştuğunu belirtmektedir. Fiilin zaman, şahıs ve şekil kategorilerinden bahsederken haber şeklini iki bölüme(sade ve mürekkeb) ayırır. Sade haber şekline fiilin zamanlarını, mürekkeb haber şekline ise zaman şekilcisinden sonra fiile –idi, -imiş, -ise hisselerinin eklenerek gerçekleştiğini ifade eder. (Hüseyinzade, 2007:280)

Q.Ş.Kazımov zamanı bir ölçü olarak görmektedir. Yani o geçmiş, gelecek ve şimdiki zamanı içine alan bir haber şeklidir. Ona göre geçmiş ve gelecek zamanın ölçütü şimdiki zamandır. M.Hüseyinzade’nin belirtmiş olduğu zaman kategorilerinin yanı sıra o –**idi, -imiş, -ise, -iken** hisselerini Keçmiş Zamanın şühudi kategorisi hariç tüm zamanlarda çekimleyip bu zamanları geçmiş zaman formasına benzetmektedir.

Yazmış idim

Yazır idim

Yazacaq idim

Yazar idim (Kazımov, 2010: 224)

Güneybatı Türk Dil ve Lehçelerinin genel özellikleriyle birlikte kullanılan zaman ekleri ve dil/lehçe grupları karşılaştırmalı şekilde aşağıda gösterilmektedir.

AZERBAYCAN TÜRKÇESİ

Azerbaycan Türkçesi yapısı gereği konuşma ve yazı dilinde çok az farklılıklarla Türkiye Türkçesinden ayrılmaktadır. Elbette ki aynı grupta yer almalarıyla birlikte Azerbaycan’ın bulunduğu coğrafi konumu ve

kullanılan Türkçe ses özelliklerinin, Anadolu’da bulunan birçok ağızla benzerlik göstermesi lehçeyi Türkiye Türkçesine daha da yakınlaştırmıştır. Kullanılan zaman ekleri aşağıda gösterilmiştir.

Şühudi geçmiş zaman: Aslen Arap sözüdür ve görülen/şahid olunan zamanı bildirir. (-dı, -di, -du, -dü)

Yaz-dı-m Yaz-dı-k

Yaz-dı-n Yaz-dı-nız

Yaz-dı Yaz-dı-lar

Azerbaycan Türkçesinde bu zamanın 3. şahsın tekilinde **-dır** şekilcisi işlenmemektedir. Şühudi geçmişin manasında kesinlik ve şahidlik yer aldığı için bu zamandan sonra hikaye ve rivayet alametleride ayrıca kullanılmamaktadır.

Negli Geçmiş Zaman: Duyulan geçmiş zamanı ifade etmektedir.(-miş, -miş, -muş, -müş / -ıb, -ib, -ub, -üb)

Gel-miş-em Gel-mi(ş)-ik

Gel-mi(ş)-sen Gel-mi(ş)-siniz

Gel-miş-dir Gel-miş-ler

Belirtilen zaman forması içerisinde **-miş⁴** ekinin yanısıra sade konuşma dilinde işlenen **-ıb⁴** eki de mevcuttur. Fakat fiile eklendiğinde 1.tekil ve çoğul şahıs ekleriyle birlikte değil 2. ve 3. tekil/çoğul ekleriyle birlikte kullanılmaktadır.

Sən al-ıb-san Siz al-ıb-sınız

O al-ıb Onlar al-ıb-la

Gelecek Zaman: Kendi içerisinde iki zaman formasından oluşur.

1) Qeti gelecek zaman: İş,hal ve hareketin kesin bir dönemde yapılacağını belirtirken içerisinde (-acaq, -əcək) ekleri bulunur. 1.şahsın tekil ve çoğulunda **-acaq, -ecek** ekinin aslında **x** olan **q** olan sesi **ğ**’ye dönüşmektedir.

Al-acağ-am Al-acağ-ıq

Al-acaq-san Al-acaq-sınız

Al-acaq-(dır) Al-acaq-lar

2) Qeyri-qeti gelecek zaman: İş, hal ve hareketin gelecekte olup olmayacağı hakkında kesin bir bilgi vermemektedir. (-ar, -er, -r, -z) Ekleri fiil ile kullanıldığında 2. ve 3. şahsın tekil ve çoğulunda **-ar, -er** şekilcisinin **r** samiti **z**’ye dönüşmektedir.

Gel-m-er-em Gel-m-ez-ik

Gel-m-ez-sen Gel-m-ez-siniz

Gel-m-ez Gel-m-ez-ler

Şunu da belirtmeliyiz ki, bu hal orta asırlar Azerbaycan yazı dilinde farklı şekilde görülmektedir, İ. Guliyev, XIV. yüzyılda Nesiminin dilinde kullanılmış olan böyle cümlelerin yüklemine **-r** ünsüzünün **-z**’ye değil, **-n**’ye dönüştüğü hallerin de görüldüğünü söylemektedir; örn.: Layenalı bu kapıdan **getmeniz**. (Guliyev, 2010:78)

İndiki Zaman: İçerisinde (-ır,- ir, -ur, -ür) zaman ekleri yer almaktadır. Eğer kullanılan söz zaman şekilcisinden evvel sitle bitiyorsa (y)kaynaştırma samiti ile birlikte kullanılır.

Oxu-y-ur-am Oxu-y-ur-uq

Oxu-y-ur-san Oxu-y-ur-sunuz

Oxu-y-ur Oxu-y-ur-lar

GAGAVUZ TÜRKÇESİ

Geçmişten bugüne uzanan dönem içerisinde Gagavuzların asıyla ilgili dil, din ve kültürel anlamda taşıdığı değerler bakımından birçok tez ortaya atılmıştır. Hatta Nevzat Özkan’ın tanımlamasıyla: “Türkçe konuşmaları ve eski Türk geleneklerinden bir kısmını sürdürmeleri sebebiyle Hıristiyan milletlerle, Hıristiyan olmaları sebebiyle de Müslüman Türklerle tam olarak kaynaşamamışlar, büyük güçlerin arasında sıkışıp kalmış bir toplum olarak çok sıkıntı çekmişlerdir.” (Özkan, 1996: 149)

Bu tanımlamaların yanında belki de en tutarlı başta Tadeuzs Kowalski olmak üzere pek çok yerli ve yabancı araştırmacının da savunduğu Gagavuzların farklı Türk boylarının kaynaşması sonucu ortaya çıktıkları düşüncesidir. Bu bağlamda Kowalski genel bir değerlendirme yaparak Gagavuzları üç tabakada halinde sıralandırmıştır. Buna göre:

1)En eski tabaka, kuzeyden gelen bir Türk topluluğunun kalıntısıdır.

2)Osmanlıların gelişlerinden daha önceki bir devre uzanan güneyden gelen kuvvetli bir gruptur.

3)Osmanlı devrinin Türk kolonilerinden ve Türkleşmiş unsurlarından teşekkül etmiştir.(Kowalski, 1949: 499)

Türkiye Türkçesine zaman ekleriyle benzer özellik gösteren Gagavuz Türkçesi zaman ekleri tabloda gösterilmiştir:

Geçmiş Zaman		Şimdiki Zaman	Geniş Zaman	Gelecek Zaman
Görülen Geçmiş Zaman: -dı ⁴ (büüt-tü-m)	Duyulan Geçmiş Zaman: -mış ⁴ (diştir-miş-im)	-ár, -er, -ye, -yu, -yo, -yor, -mAktA (al-ár-ım/git-mekta/gide-ye)	-(A,I)r	-(y)AcAk

Bugün Oğuz Grubunda farklı biçimlerde kullanılan **-yor** şimdiki zaman eki Gagavuz Türkçesinde de kullanılırken, Türkiye Türkçesinde kullanılan ar-er geniş zaman ekini ve geçmiş-gelecek zaman eklerini de içerisinde barındırmaktadır. Gelecek zaman eki olan-(y)AcAk şahıs çekimleri ile -ac, -aca, -ecä, -ca, -ça, -câ, -ce, -cák, -cáy, -çá, -cáá, -ec, -ciy şekillerini alabilmektedir. **Örn.:** Al-aca-m, ver-ecä-m, yap-aca-m vb. (Özkan, 1996: 149)

Tabloda gösterilen geniş zaman çekimi; geçmiş, şimdiki zamanı ve geleceği içine alan üç boyutlu zaman hareketinin şeklini bildirir. Gagavuz Türkçesi'nde geniş zaman için "**belirsiz gelecek zaman**" tabirinin kullanılması gelecek zaman anlamının daha da kuvvetli olduğunu ortaya koymaktadır. Bu durum bazı araştırmacıları gelecek zaman ekinin -(y)AcAk ekiyle birlikte -(A,I)r eki olduğu yargısına götürmüştür. (Bozkurt, 1992: 196)

Örn: Yarın panayıra gid-er-im./Gel-er-im,gel-er-sin (Özkan, 1996: 145)

TÜRKİYE TÜRKÇESİ

Oğuz grubunun bir kolu olan Türkiye Türkçesi'nde 4 zaman içerisinde 6 forma bulunmaktadır. Diğer grup Türk dilleri/lehçelerinden farklı olarak geniş zaman eki belirgin bir şekilde yer almaktadır. Bu konu hakkın da Muharrem ERGİN şunları söylemektedir: "Geniş zaman da başlayıp şimdiki zamanda devam eden, böylece daimilik vasfını kazanmış olan hareketler için bu fiil zamanı kullanıldığı gibi gelecek zamanda olacak veya yapılacak hareketler içinde bu çekime başvurulabilir. Geniş zaman ekleri üç çeşit zamanı ifade eder:

1) Her zaman 2) Geçmiş zamanla şimdiki zamanı içine alan bir zaman 3) Gelecek zaman (Ergin, 2013:291)

Türkiye Türkçesinde bunun yanı sıra bazı tek heceli fiillerin geniş zamanı -ar, -er eki ile değil -ır,-ir, -ur, -ür ekleri kullanılmaktadır. Örn: al-ır, gel-ir, ol-ur vb.

Geçmiş Zaman		Şimdiki Zaman	Geniş Zaman	Gelecek Zaman
Duyulan(Öğrenilen) Geçmiş Zaman : -mış	Görülen (Bilinen) Geçmiş Zaman: -dı	-yor	-r, -er, -ar, -ır, -ir, -ur, -ür	-acak, -ecek

Eski Türkçede şimdiki zaman, geniş zaman ekleri **-Ar, -Ir, -yUr** ile karşılanmaktaydı. (Gabalın,-:80) Bugün Oğuz grubu Türk şivelerinde farklı biçimlerde kullanılan -yor şimdiki zaman eki çeşitli şekillerde açıklanmaktadır. Bunların en fazla taraftar bulanı -A, -I zarf-fiil eki ve -yorır > -yoru > (yörü > yürü) fiilinin geniş zaman eki -r ile birleşmesiyle ortaya çıktığı görüşüdür. (Mansuroğlu,1988:89) Zaman eklerinin çekimlenmesi aşağıdaki gibidir:

*Yap-acağ-ım Yap-acak Yap-acak-sınız
Yap-acak-sın Yap-acağ-ız Yap-acak-lar*
(Ergin, 2013: 299)

TÜRKMEN TÜRKÇESİ

Geniş Zaman		Hâzırki Zaman (Şimdiki Zaman)	NämälimGeljek Zaman (Geniş Zaman)	Mälimgeljek Zaman (Gelecek Zaman)
Görülen Geçmiş Zaman (Öten zaman): -dı, -di, -du, -dü (düşün-di-m)	Öğrenilen Geçmiş Zaman: -ıdır, -ipdir, -updır, -üpdır, -pdır, -pdır (gül-ipdir-in)	-ya, -ye / ya:/-ye:/-yar, -yer /-ya:r, -ye:r, -yor, -yör Yardımcı fiiller ile dūr, otūr, yatūr, yōr	Belirsiz Gelecek Zaman olarak bilinir. -ar, -er	-cak, -cek (men geçcek "geçeceğim")

Masal ve rivayetlerde öğrenilen geçmiş zamanın 3.şahısları için "-an/-en, -mış, -miş, -muş, -müs" ekleri kullanılır. **Örn:** Baağlaan "bağlanmış", almışlar, görünmüş, geçip gidiberen "geçip gidivermiş" (Kara, 2012:126)Yardımcı fiiller ile kurulan şimdiki zaman ekleri Zarf-fiil eki + dūr, otūr, yatūr, yōr ile oluşturulur. **Örn:** Söyüpdurun "sevmekteyim", okaapoturın "okumaktayım" şeklindedir.

Söz gelimi Azerbaycan, Türkmen ve Gagavuz dilinde geniş zaman kavramı yoktur. Bu sadece Türk diline ait bir özellik olarak kalmıştır. Azerbaycan dilinden farklı olarak Türk dilinde görülen geçmiş zaman eki, Gagavuz dilinde görülen geçmiş zamanı **-dı⁴** şekilcisinden başka-**tı⁴** eki ile de oluşmaktadır. Türk dilinde görülen geçmiş zamandan sonra **-idi** hisseceği işlenebiliyorken (geldiydi, bildiydi gibi) Azerbaycan

Türkçesinde bu durum mevcut değildir. Gagavuz dilinde ise bilinen geçmiş zaman formunun üzerine **-idi** hisseciyi artırılarak bilinen en eski zaman oluşturulur. Türk dilinden farklı olarak Azerbaycan Türkçesinde 2. ve 3. şahsın tekil ve çoğulunda duyulan (neqli) geçmiş zaman biçimini olan **-ib, -ib, -ub, -üb** eki ile de formalaşırken Türkiye Türkçesinde bu ek yalnız fiili bağlama eki gibi kullanılmaktadır. Türkmen dilinde ise **-ib, -ib, -ub, -üb** eki duyulan geçmiş zamanın (**-ıpdı**) ve sübjektif geçmiş zamanının (**-ıpdır**) morfolojik parametrelerinin içinde kalmıştır. Dilin tarihsel süreç içerisinde gelişimi dikkatle incelendiğinde şu sonucu çıkarmak mümkündür. Tarihi dönemlerde dil yeni vatan kurulması, yeni medeniyetlerle yeni dinlerle, dillerle tanışılması sonucu etkilenip değişime uğramaktadır.

Bu çalışmamızda her ne kadar aynı coğrafyayı paylaşsalar da aralarında belirgin farklılıklar bulunan Güneybatı Oğuz Grubu'ndaki (Azerbaycan, Gagavuz, Türkiye, Türkmen) lehçe ve dillerin aynı / farklı yönleri tespit edilmeye çalışılmış, bu dillere ait gramer kitaplarındaki bilgilere dayanarak zaman eklerinin karşılaştırmalı şekilde tahlili yapılmıştır.

Sonuç şu olacak ki, bu kadar yakın diller olmasına rağmen fiil kategorisinin bu şekilde sınıflandırılması, zaman eklerinin araştırılmasında farklı yöntemlere başvurulması bu dillerin şekil bilgisini karşılaştırmalı şekilde öğrenilmesini zorlaştırmaktadır, dilbilimcilerin bir araya gelerek Oğuz Grubu Türk lehçelerinin şekil bilgisi kitaplarını yeniden yazması gerekmektedir.

Kaynakça

1. (1981),“*Müasir Azərbaycan Dili*”, Morfologiya, AMEA, Bakı
2. Banguoğlu, T.(2015), “*Türkçenin Grameri*”, Ankara
3. Bozkurt, F.(1992), “*Türklerin Dili*”, İstanbul
4. Ergin, M.(2013), “*Türk dil bilgisi*”, İstanbul
5. Guliyev, İ. (2010), “Gazi Burhaneddin Divanının dilinin sintaktik kuruluşu”, Elm ve Tehsil, Bakü
6. Hüseyinzade, M.(2007), “*Müasir Azərbaycan Dili*”, Bakı
7. Kara, M.(2012), “*Türkmen Türkçesi Grameri*”, Nesil Matbaacılık, İstanbul
8. Kazımov, Q.Ş.(2010), “*Müasir Azərbaycan Dili*”, Morfologiya”, <Elm ve Tehsil> , Bakı
9. Korkmaz, Z.(1992), “*Gramer Terimleri Sözlüğü*”, Türk Dil Kurumu Yayınevi, Ankara
- 10.Korkmaz, Z.(2017), “*Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*”, Ankara
- 11.Kowalski, T.(1949), “*Kuzey-Doğu Bulgaristan Türkleri ve Türk Dili*”,(çev.Ö.F.Akün),E.F.Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi c.3-4
- 12.Mansuroğlu, M.(1988), “*Türkiye Türkçesi'nde Ses Uyumu*”, TDAY Belleten (1959), II.bs. Ankara
13. Özkan, N.(1996), “*Gagavuz Türkçesi Grameri*”, Ankara
- Uğurlu, M.(2011), “*Oğuzca ve Anadolu Merkezli Oğuz Türkçesi*”, TURKISH STUDİES –International PeriodicalfortheLanguages, LiteratureandHistory of TurkishorTurkic-, Volume 6/1, www.turkishstudies.net

NOZIMA YULDASHEVA*

Ўзбекистон, Тошкент

O'ZBEK ALLA MATNLARINING LINGVOKULTUROLOGIK XUSUSIYATLARI (BOSHQA TILDAGI ALLALAR BILAN QIYOSLAB)

Dunyoda go`dak tug`ilgan xonadon borki, beixtiyor muqaddas burch ado etila boshlaydi, ya`ni alla sadosi yangraydi. Ona ham, bola ham, tabiatning o`zi ham shirin va osoyishta orzular sukunatiga sho`ng`iydi. Allani hatto katta yoshdagi odamla eshitib qolsa ham, beixtiyor xotirasida so`nib borayotgan taassurotlar, unutilay deb qolgan tuyg`ular, umrining jonli lavhaları - bolaligi esiga tushadi. Bunga sabab allaning nafaqat orombaxsh ohangi, balki undagi xalq ruhiyati va madaniyati ifodalangan so`zlarning qudratidir. Allada biz hatto xayolimizga ham keltirmagan boshqa bir mo`jiza, muqaddas qudrat bor. Alla matnlarida har bir millatning madaniyati, dunyoqarashi aks etadi. Davrlar mobaynida sayqallanib, har bir davrni o`ziga xos jihatini ifodalaydigan bu janr xalq og`zaki ijodida har tomonlama ko`p qirrali janr hisoblanadi. Qaysi millatning allasiga qaramang, undagi ezgu maqsad- farzandning iqboli – uni tinchlantirish, uxlatish maqsadi orqali yashirin yuzaga chiqadi va bu millatning ma`naviy dunyosidan kelib chiqqan holda turli birlikla vositasida ifodalanadi. Bugungi kunda jadal rivojlanib borayotgan tilshunoslik sohalaridan biri bo`lgan lingvokulturologiyada ham ushbu masalaga alohida o`rganish masalalasi sifatida yondoshish mumkin.

Lingvokulturologiya o`rganish obyektiga ko`ra madaniyatshunoslik va tilshunoslik fanlariga birmuncha yaqin, biroq mazmun-mohiyati, o`rganish obyektiga bo`lgan yondoshuviga ko`ra farqli deb aytish mumkin.

* Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o`zbek tili va adabiyoti universiteti, I kurs magistranti

Uning chegaralanuvchi maqomi shundan iboratki, u xalq madaniyatining tilda namoyon bo'lishi hamda ifodalanishi, til mentaliteti, milliyliigi, til ruhiyati bilan bog'liq ravishda nutqiy muloqotni tashkil etishdagi milliy-madaniy spetsifik qoidalarni o'rganadi hamda millat madaniyatining tilda aks etgan o'ziga xos milliy til xususiyatlarini aniqlash, tadqiq etish bilan shug'ullanadi. Shunday ekan alla matnlarida ifodalanuvchi tilning lingvokulturologik xususiyati o'ziga xos yondashuvni taqozo etadi.

Allalar- beshik qo'shiqlarining keng tarqalgan janri hisoblanadi. Jahonda biror xalq, elat yoki millat yo'qki, ularning tilida alla kuylanmasa. O'zbeklarda "alla" atamasi bilan yuritiluvchi bu hodisa tojiklarda "allo", forslarda "lo-lo", tatarlarda "alli-balli", ozarbayjonlarda "lay-lay", turklarda "ni-ni", qoraqalpoqlarda "heyra-heyra", turkmanlarda "huvdi", ruslarda "bayki" yoki "bayushki", nemislarda "wieqelied", fransuzlarda "bekceuse" deb yuritiladi. Alla jahon onalarining mehrga yo'g'rilgan bir qadar farahbaxsh, bir qadar ma'yuslikka moyil mayin kuylanuvchi muqaddas qo'shig'idir. Alla istilohi etimologiyasi xususida turli qarashlar mavjud: ayrimlar uni "Olloh" yoki "Alloh" so'zining fonetik o'zgarishiga uchragan shakli degan fikrni olg'a sursa, yana ayrimlar uni "aldamoq" so'zidan kelib chiqqan, shunga ko'ra u bolani aldab-avrab uxlatish ma'nosiga ega deya izohlashga urinadi. Alla bolani uyquga chaqirishda, uning aytilishi, monoton ohangi muhim ahamiyat kasb etadi. Uni mayin ohangda kuylanishi bolani uyquga chaqiradi. Allaning kuyi bilan birga uning so'zlari ham muhim. Ularda ona qalbi nidolari aks etadi, ona o'z dardini, orzu-istakalarini to'kib solish evaziga taskin topadi. Bola esa onaning mayin va yoqimli ovozida jilolangan tovushlarni idrok etish jarayonida musiqiy idrokini va kuy tarkibidagi ovoz, tovush, so'z va tushunchani anglash tuyg'usi harakatga tushib, ong unsurlari kurtak ota boshlaydi. Alla onaning monologik nutqi hisoblansa-da, aslida onaning bolasi bilan dialogik nutqqa kirishishidir. Ona allani kuylab qalbini bo'shatadi, bola esa uni tinglaydi va uxlab orom oladi, aslida u mudroq bosguncha nutq tovushlari ohanglarini, xullas, insoniy nutq unsurlarini o'zlashtira boradi. O'zbek allalarida hayvonlarning bolalari va qushlar nomlari bilan alaoqador erkalash so'zlari ham faol ishlatiladi. : bolajonlar qo'zichoqqa, toychoqqa, lochinga, bo'taloqqa, gullardan qizil gulga qiyoslab e'zozlanadi. Bunday qiyoslash aslida o'sha jonivorlaru o'simliklarga bo'lgan samimiy munosabatlar zamirida tabiiylik kasb etgan.

Bulbul sayrar yozina, allayo alla,
Qulluq qush ovozina, allayo alla.
Manim shu bulbul o'glim, allayo alla
Quloq o'ysin ovozima, allayo alla

Yana alla matnlarida erkalash xususiyatiga ega sifatlash(epitet) kabi nutqiy hodisalardan ham unumli foydalaniladi:

Alladagi sflatlashlar mayin bir maromda "qizim alla" radifi bilan yana ham monotonni bir tekisda chiqishini ta'minlagan. O'zbek allalarida "allayo alla" radif qonuniyati qat'iy saqlanga holda allaning ohangini yanada ta'sirli qilib beradi. Allalarning muhim jihatlaridan yana biri o'z allalarida onalar pretsedent birliklardan bo'lgan mashhur shaxs nomlarini ishlatishi bo'lib(Alpomish, To'maris, Temur, Navoiy va h.k), bu bolaning kelajakda komil shaxs bo'lib yetishishida ahamiyat kasb etadi:

Navoiydek bo'l ziyrak
Bobur kabi dovyurak
Farishtadek hur malak
Bolajonim o'zimning
Beg'uborim o'zimning, alla

Har bir millatning allasida shu millat vakillarining ruhiyati aks etadi. O'zbek allalarida, asososan, orzu-umidlar bilan birgalikda dardkashlik motivi ustunlik qiladi.

Alla, alla ahdi bor, alla,
Uyquning ham vaqti bor, alla.
Alla aytgan onangning, alla,
Qop-qoraygan baxti bor, alla.

Ushbu allada onaning o'z dardini qo'shib aytishi ifodalangan. Bunday tipdagi allalar bugungi farovon zamonimizda deyarli aytilmay qo'ygan. Ularning o'rniga ozu- umidlarga to'la allalar kuylanmoqda:

Otang ila baxting ko'rib, taxting ko'rib alla
Quvonch ila faxrlanib, g'ururlanib yurayin alla.
Jonim bolam, toyim bolam, boyim bolam, alla
Uxlab orom olgin bolam, shirin bolam alla.

Turkiy tillardagi allalarda mushtaraklik ko'rishimiz mumkin. Masalan, qozoq tilidagi allalarda ham sharqona tuyg'ular sezilib turadi. Bolaga g'amxo'rlik, uning kelajagiga ishonch va h.k.

Алди, алди, ак бопем,
Ак бесікке жат бопем.

Бесігіннен басталар,
Куны кымбат кут-мекен.
Желден жүйрік коніл-куй,
Есті созді ойга туй.
Жылыуына болеген,
Жаным, жарык күнді суй.
Халкынды суй, елді суй,
Ел баскарган ерді суй,
Касиетті мекенін -
Туып оскен жерді суй.
Тілегім сол, бопем-ай.
Тыныштық болса екен-ай.
Сен суйсініп тындасан,
Айтарым коп екен-ай

Yoki turk tilidagi allalarning matnlarida ham farzandga bo'lgan mehr, uning orzulari, onaning farzand uchun har narsaga tayyorligi alla matnlarida yaqqol seziladi.

Dandini dandini danali bebek
Mini mini ellari kinali bebek
Annesi babasi cok sever
Uyur buyur Nazli bebek
Dandini dandini dastana
Danalar girmis bo'satana
Kov bo'stonci danayi
Yemesin Lahanayi
Dandini dandini danadan
Bir ay do'gmus anadan
Kacinmamis yaradan
Mevlam ko'rusun nazardan

Alla matnlaridagi o'ziga xos jihatlarni boshqa millat allalarida ham kuzatish mumkin. Masalan, rus allalarini oladigan bo'lsak, (bayushki) bolani uxlatish maqsadi va bu maqsadda uni olamdagi hodisalar-predmetlar bilan yengil ohangda tanishtirish ustunlik qiladi:

Спать усталый игрушки, книжки спять,
Одеяла и подушки даже спять,
Ждут ребят спать ложится,
Чтобы ночью нам присниться,
Глазки закрывай баю- баю-бай.

Bolani uyquga chorlash maqsadida, uni atrofdaagi narsalar bilan tanishtiradi, kitoblar, o'yinchoqlar, yostiq va ko'rpalar uyquga ketganini, endi esa bolani ham o'rni shirin tushlar ko'rishga chorlayotgani, uni kutayotgani yoqimli ohang bilan yengil bolaga yetkazishga harakat qilinadi.

Ingliz allalarini kuzatadigan bo'lsak, ularning ba'zilarida tarixiy jihatlar- feodal davr unsurlari saqlanib qolganini kuzatamiz. Allada bolani uxlatish uchun Lord(xo'jayin)ini chaqirib, darajalanish vositasida bolaning holati haqida axborot berib turiladi. Bu juda yengil alla matni hisoblanib, Lordni chorlash go'yo uning nomi bilan bolani cho'chitgishga xizmat qilayotganday. Shunday bo'lsa-da, lordga yig'layotgan, kuylayotgan, iltijo qilayotgan va nihoyat uxlayotganni aniq kimligini aytmasdan, uni "kimdir" deb ataydi. Bu esa go'yo Lord vositasida uni cho'chitib uxlatish bilan birga, yashirin himoyani ham ko'rsatib turadi.:

Come by here, my Lord, come by here
Come by here, my Lord, come by here
Come by here, my Lord, come by here
Oh, Lord, come by here
Someone's cryin' my Lord, come by here
Someone's cryin' my Lord, come by here
Someone's cryin' my Lord, come by here
Oh, Lord, come by here
Someone's prayin' my Lord, come by here
Someone's prayin' my Lord, come by here
Someone's prayin' my Lord, come by here
Oh, Lord, come by here

Someone's singin' my Lord, come by here
Someone's singin' my Lord, come by here
Someone's singin' my Lord, come by here
Oh, Lord, come by here
Someone's sleepin' my Lord, come by here
Someone's sleepin' my Lord, come by here
Someone's sleepin' my Lord, come by here
Oh, Lord, come by here
Come by here, my Lord, come by here
Come by here, my Lord, come by here
Come by here, my Lord, come by here
Oh, Lord, come by here

Allalar qaysi millat vakili tomonidan ijro etilmasin, unda kelajak avlodning taqdiridan qayg'urish va sog'lom bo'lib o'sishi uchun orom olishi asosiy maqsad sifatida qaraladi.

O'zbek allalari xalq milliy mentalitetini –etnologiyasini, etnopedagogikasi va etnopsixologiyasini o'rganishda qimmatli material hisoblanadi. Ularda bolalikka doir qator rasm-rusum va an'analar alla matni orqali xalq ruhi, uning o'ziga xos madaniyatini ifodalab turadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Маслова В.А. Введения в лингвокультурологию. – М.: Наследие, 1992.
2. Mahmudov N. Tilning mukammal tadqiqi yo'llarini izlab ... // O'zbek tili va adabiyoti. – Toshkent, 2012. - № 5.
3. Худайберганова Д. Матннинг антропоцентрик тадқиқи. Монография. – Тошкент.: Фан, 2013.

MOHINUR ODİLOVA *

O'zbekiston Andijon

NIZOMIY GANJAVIY VA ALISHER NAVOIY ASARLARIDAGI MUSHTARAKLIKLAR

In this written essay, there are a work of Great Azerbaijani poet, which is "Panj Ganj" and nobel novel of Alisher Navoiy that is "Xamsa" and its priceless attributes have been represented. Points have also been mentioned on their unique styles and talents.

Ozərbayjon yozuvchisi Nizomiy Ganjaviydan bizga qadar g'azallar, ruboiylar, qasidalar va "Xamsa" asari yetib kelgan. Bu ijodkor umrining aksariyat ko'p qismini o'z shahrida o'tkazgan. Uning "Xamsa" asari nafaqat, Ozərbayjon adabiyoti, balki butun Markaziy Osiyo xalqlari uchun juda katta ahamiyatga ega. Nizomiy Ganjaviy "Xamsa" asarini yozganidan so'ng, "Xamsachilik" an'anasi vujudga keldi. O'zini buyuk yozuvchi ekanligini isbotlamoqchi bo'lganlar mazkur asarni yozishga kirishib ketdilar. Bunda albatta Nizomiy Ganjaviy yaratgan "Xamsa"ga tayandilar. Juda ko'p yozuvchilar bu ishga qo'l urishdi. Lekin A.Jomiy, X.Dehlaviy, A.Navoiy yozgan "Xamsa"lar "Xamsachilik" an'anasiga to'la mos keladigan, mukammal bo'lgani uchun mashhur bo'ldi va bugungi kunga qadar o'z ahamiyatini yo'qotmay kelmoqda.

Nizomiy Ganjaviyning "Xamsa" asari bilan A.Navoiyning "Xamsa" asari o'rtasida bir qancha o'xshashliklar va albatta, farqli jihatlar mavjud. Nizomiy Ganjaviyning "Xamsa" asari tarkibiga kiruvchi "Haft paykar" nomli dostonining muqaddimasida yozuvchi o'g'li Muhammadga nasihat qiladi. O'g'liga hech narsani uvol qilmasligini, doimo rost sozlashini, oyog'i sog', qo'li butunligida harakatda bo'lishini aytadi. Navoiy bo'lsa "Sabbayi sayyor" nomli dostonining muqaddimasida yetti iqlimga sayohat qilgani, yetti iqlim yetti xil rangda, yetti xil shaklda ekanligini aytadi.

Nizomiy Ganjaviy yuqorida nomi zikr etilgan dostonini qismlarga bo'ladi va ularni nomlaydi. A.Navoiy bo'lsa, butun asarni boshidan oxirigacha yozadi va nomlamaydi. A.Navoiy N.Ganjaviyning fikrlarini kengaytirib beradi. Bu ikkala yozuvchi doston yozishda masnaviy usulidan foydalanishgan.

Nizomiy Ganjaviy "Mahzan ul-asror"da to'gridan-to'g'ri hikoyatlarni beradi. Bu hikoyatlar didaktik xarakterda yozilgan. A.Navoiy esa "Hayrat ul-abror" dostonining muqaddimasida Nizomiy Ganjaviy, Abdurahmon Jomiy, Xusrav Dehlaviylarning "Xamsa"lari, "Xamsa" yozish an'analari, "Xamsa" yozish uslubi haqida aytib o'tadi. Undan so'ng, insonga xos bo'lgan fikrlarni aytib, fikrini isbotlash maqsadida hikoyatlarni misol qilib keltiradi.

* Andijon Davlat Universiteti Filologiya fakultetinin 3-bosqich talabasi

A.Navoiy Nizomiy Ganjaviy haqida “Sabbayi sayyor ” asarining 6-bobida Nizomiy Ganjaviy haqida soʻz yuritib, masnaviy yaratishda birinchi boʻlganini aytib ulugʻlaydi:

Qoyili xush kalomi zebogoʻy
Kim bu maydon eliding elitti goʻy...
Ahli nazm asfahul kalomi ul,
“Xamsa” ning nozimi Nizomiy ul.

N.Ganjaviy “Haft paykar” asarida Bahrom haqida, uni ajdarhoni oʻldirgani, kanizagini jazolash voqealari beriladi. Bundan tashqari, yozuvchi yetti sayyora, yetti rang, haftaning yetti kuni haqidagi voqealarni asarga kiritadi, lekin ularning koʻp jihatarini badiiy vositaga aylantiradi. Bu dostonda shoh Bahrom ulugʻlanadi. Uning qilgan ishlari insonlarga ibrat sifatida koʻrsatiladi. Kanizak haqida qisqacha gapirib oʻtiladi. Alisher Navoiy “Sabbayi sayyori”da dostonning badiiyva tarbiyaviy jihklarini yana ham kuchaytiradi va uni gʻayritabiiy elementlardan holi qiladi. Navoiy ustozlarining asarlarini maqtagan holda kamchiliklardan holi emasligini aytib oʻtadi. Bu kamchiliklarning biri, tarixiylikning ortiq boʻlib, ruhiy kechinmalarning kamligidir:

Biri bukim, yoʻq anda moyayi dard,
Qildilar ishq soʻzidin ani fard...
Boʻlsa tarix alargʻa gar matlub,
Anda soʻz bogʻlamoq emastur xoʻb.

Bundan tashqari, Nizomiy asarida yetti afsonani Bahromga xotin boʻlib tushgan qizlar aytishini va Bahromning ortiqcha madh etilishini qoralaydi.

N.Ganjaviyning “Panj ganj” asari tarkibiga kiruvchi boshqa dostonlar va A.Navoiyning “Xamsa” asari tarkibiga kiruvchi dostonlar oʻrtasida juda koʻp oʻxshashliklar mavjud boʻlib, asar oʻqish jarayonida bu hodisani kuzatish mumkin. Misol uchun, Nizomiyning “Haft paykar” asari va Navoiyning “Sabbayi sayyor” asari xalq ertaklari kabi “Hikoya ichida hikoya” usulida yaratilgan boʻlib, bu hikoyalarda sevgi, sadoqat, mardlik, himmat kabi masalalar yoritib beriladi.

Xulosa qilib aytganda, ikki buyuk yozuvchi N.Ganjaviy va A.Navoiylarning “Xamsa” asarlarida bir qancha oʻxshashliklar mavjud. Bundan tashqari, asarlarda yozuvchilarning uslubi yaqqol sezilib turadi. Bir soʻz bilan aytganda, A.Navoiy Nizomiyning oʻzining ustozini deb biladi va “Panj Ganj” asaridan taʼsirlanib, “Xamsa” asarini yaratganligini eʼtirof etadi. Ikki yozuvchining yaratgan asarlari kelajak avlod uchun doim muhim manba boʻlib xizmat qiladi.

Adabiyotlar

1. Oʻzbek adabiyoti. T.: “Badiiy nashriyot”. 1959. 4 tomlik. 2-tom.
2. Ganjaviy N.Tanlangan asarlar. Toshkent. 1983.
3. A.Navoiy. Xamsa. Toshkent:Gʻ.Gʻulom nomidagi adabiyot va sanʼat nashriyoti, 1986.

MADINA SOLIYEVA*

Ўзбекистон, Тошкент

“DEVONU LUGʻAT-T-TURK” DAGI BAʼZI IBORALARGA DOIR

Ключевые слова: наречие, аномалист, этимология.

In this article are the words that are used in the “Devonian lugʻati Turk” which are used in Turkic, especially in Uzbek language. In the article they wanted to prove that the words used in the Uzbek language have the roots of the ancient Turkic language.

Key words: dialects, anomalist, etymology.

Oʻrta asrlar yirik tilshunos olimi Mahmud Koʻshgʻariyning “Devonu lugʻat-t-turk” asari turkiy xalqlar tilshunosligining asosiy manbasi sifatida hali- hanuz diqqatga sazovordir. “Devon” ilk bor 1939-1943 yillarda Besim Atalay tomonidan hozirgi turkchaga tarjima qilingandan soʻng unga qiziqish ortadi. 1960- yillarda esa S. Mutallibov tomonidan oʻzbekchaga oʻgʻirilishi esa bu asarga murojaat qiluvchi tadqiqotchilar sonining yanada oshishiga olib keladi. Bir qator ilmiy ishlar, maqolalar eʼlon qilinadi. Bu qimmatli asar nafaqat turkiy xalqlar uchun eʼzozli, balki butun dunyo turkologlari uchun ham qadrlidir. “Devon”dagi soʻzlarni birinchilardan boʻlib tadqiq qilgan gʻarb olimi Karl Brockelmannning “Mitteltürkischer Wortschatz nach Mahmud Al-Kaschgaris

* Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat oʻzbek tili va adabiyoti universiteti Oʻzbek filologiyasi fakulteti talabasi.

Divan Lug'at at-Türk" asari, Jeyms Kelly, Robert Dankofflarning "Compedium of the Turkic Dialects" kabi tarjima tadqiqotlari "Devon" bo'yicha G'arbda amalga oshirilgan eng yorqin izlanishlardir.

"Devon" bilan tanish bo'lgan turkiy xalqlar vakillarining deyarli barchasi asarda mavjud so'zlarning ko'pchiligini hozirda kunda o'z tillarida u yoki bu darajada saqlanib qolganligini ta'kidlaydilar. Quyida biz o'zbek tilida saqlanib qolgan "Devon" dagi ayrim ayrim so'zlarni ko'rib chiqamiz.

أم **em** - em, davo, dori; [1, b. 30]. Tibbiyotdagi "emlamoq" fe'lining asosi mana shu so'z deyish mumkin. Masalan, "Chaqaloq uch kunlik bo'lganida polimelitga qarshi **emlanishi** lozim";

أونگ ایش **o'ng ish** - "oson ish, qulay ish. Bu so'z **o'ngay** so'zining qisqartirilgan shaklidir" [1, b. 31]. Bu so'z o'zbek tilining shevalarida, xususan, Toshkent, Samarqand, Qashqadaryo va hokazo viloyatlarda **o'ng'ay** shaklida saqlangan. "O'rgilay, hamma ish **o'ng'ay** bo'lavermaydiku" (shevada);

إلك **ilk** - "oldin, avval" [1, b. 31]. Bu so'z o'zbek va hozirgi turkiy tillarning bir qanchasida hozirga qadar mavjud;

هول اول **o'l** - "ho'l. o'l ton- ho'l kiyim" [1, b. 33]. Turkiy qavmlarning ba'zilar qadimda bo'lganidek hozirgi kunda ham so'z boshida unli tovushlardan oldin "h" tovushini orttirib talaffuz qilganlar. Xususan, bu til hodisasi o'zbek tilida nisbatan kuchli saqlangan. Biroq, turk, qozoq, ozarbayjon tillarida bu holat deyarli ko'zga tashlanmaydi;

اگچ **egach** - "o'zining ortiq ziyrakligi bilan odamlarga xuddi o'z singlisidek tuyuluvchi yosh qiz; bu so'z yosh qizlarni sevish, erkalash uchun qo'llaniladi" [1, b. 35]. Hozirda opa-singillarning bir-biriga murojati shaklida o'zbek tilining ayrim shevalarida uchraydi. Unga qo'shilgan III shaxs birlik egalik -i qo'shimchasi I shaxs birlik ma'nosida bo'ladi. "Egach" so'zi hali ham erkalash ma'nosini yo'qotmagan. "Egachi, jiyanim tushmagur hurliqoni o'ziya" (shevada);

انچ **anach** - "ona qiz, ya'ni o'zining ziyrakligi bilan hammaning onasidek bo'lib qolgan yosh qiz" [1, b. 35]. Bu so'z qizlarni erkalash ma'nosida o'zbek tilining deyarli barcha shevalarida qorishiq "ch" undoshi o'rniga sirg'aluvchi "sh" undoshi qo'llangan holda uchraydi. "Onash qizim, doimo chiroyli xulq sizning dugonangiz bo'lsin";

ارغ **arig' - arig' nang** - "toza narsa" [1, b. 39]. Ushbu so'z hozirgi kundagi "arimoq" fe'liga aloqadordir. Masalan, "Uning kulfatlari aridi" gapidagi "aridi" so'zi "tozalandi" ma'nosida bo'lsa, gapning ma'nosini ravshanlashtirgan bo'ladi. Ya'ni "Uning hayoti kulfatlardan tozalandi" ma'nosi kelib chiqadi;

اچى **o'chaq** - "o'choq" [1, b. 39]. Bu so'z adabiy tilda ham mavjud, lekin Toshkent viloyati Parkent tumani shevasida qadimgi turkiy tilda qanday bo'lsa shunday, ya'ni oraliq "o" unlisi o'rniga lablangan "a" unlisi talaffuz qilinadi. "Aylanay, o'chaqqa alav yoqvoring" (shevada);

اشق **ushaq** - "kichkina, mayda" [1, b. 40]. Ushaq so'zi o'zbek tilida ancha faollashib, adabiy tilda nonning mayda bo'lagi ma'nosida, Xorazm shevasida esa "mayda, kichik" ma'nosida aynan saqlangan. Bundan tashqari, bu so'zni qozoq, ozarbayjon va boshqa bir qator turkiy tillarida ham uchratishimiz mumkin;

ااق **a:q aq saqal er** - "oq soqol, soch-soqoli oqargan kishi" [1, b. 45]. Bu so'z hozirda ham saqlangan. Bundan tashqari, oqsoqol so'zi qishloq rahbari, mahalla sardori kabi ma'nolari bor;

الا **ala** - "pes, ola tanli kishi" [1, b. 46]. Bu so'z ham o'zbek shevalarida faoldir. Masalan, "Falonchining qo'llarida alasi bor" (shevada);

الا **ala** "beg xanqa ala bo'ldi - beg xonga qarshi chiqdi" [1, b. 46]. "Ala"ning ikkinchi ma'nosi dushman bo'lmoq. O'zbek tilida "Ola mushuk o'tmoq" iborasi shu asosda paydo bo'lgan deyish mumkin;

ابا **eba** - "ona (o'g'uzcha). Qarluq turkmanlari jarangsiz **pa** bilan **epa** deyдилar" [1, b. 47]. **Eba** so'zi hozirda Namangan shevasida shakl va ma'nosini saqlagan. Jarangsiz **p** undoshi va **e** unlisi o'rniga quyi keng **a** unlisi bilan Xorazm va Toshkent viloyatining ayrim joylarida **apa** onaga murojat shakli hisoblanadi;

اچا **acha / achi** - "keksa xotin" [1, b. 48]. Hozirda Namangan shevasidagi buviga murojat **acha** so'zining bu so'zga aloqasi bor deyish mumkin.

انگل **angil** - "lang ochiq" [1, b. 51]. Bu so'z "lang" shaklida o'zgarishga (metateza?) uchragan bo'lsada, hali ham mavjud.

اترىق **adriq** - "bir xil o'simlik. Arablarda bu **sin** deyiladi" [1, b. 50]. Bu so'z hali ham "ajriq" ko'rinishida adabiy til va shevalarda mavjud. "O'zbek tilining etimologik lug'ati"da bu so'zga "Bu ot asli qadimgi turkiy tildagi 'ajrat-', 'farqala-' ma'nosini anglatgan **azir**- fe'lidan -(i)q qo'shimchasi bilan yasalgan; shundan keyin ikkinchi bo'g'indagi tor unli talaffuz qilinmay qo'ygan (Devon, 1, 124)"¹.

Xullas, qariyb ming yil o'tsada, "Devon lug'at - t - turk" dagi mavjud so'zlardan hali ham barcha turkiy tillarda, shu jumaldan o'zbek tilida faol holatda yashamoqda. Qadimgi turkiy so'zlarning katta bir qismi adabiy tilimizda saqlanishi barobarida shevalarimizda ham ko'plab uchrashi buning yaqqol misolidir.

¹ Shavkat Rahmatlayev. O'zbek tilining etimologik lug'ati. T. "Universitet", 2000, 21-b

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Devonu lugʻat-t-turk/ M.Qoshgʻariy. – T.: Gʻafur Gʻulom, 2017.
2. Rahmatullayev Sh. "Oʻzbek tilining etimologik lugʻati". T.: "Universitet", 2000.
3. <https://www.turkedebiyati.org>

KAMOLIDDIN MUZAFFAROV*

Ўзбекистон, Тошкент

XX ASR OZARBAYJON SHE'RIYATIDA VATANPARVARLIK G'OYALARINING TARANNUMI

Kalit soʻzlar: *She'riyat, anana, uslub, badiiyat, antologiya, qiyoslash*

Azerbaijani literature has been the focus of Uzbek scholars for a long time. The article deals with the work of Azerbaijani poets, included in the book "Anthology of XX century Azerbaijan poetry" published in 2013 in Uzbekistan. The poetry of Samad Vurgun, Nabi Hazri and Muhammad Hadi are analyzed.

Key words: *Poerty, tradition, method, artistic, anthology, comparion.*

Ma'lumki, har bir davrning o'z insonlari, o'z g'oyalari, o'z ixtirolari va o'z orzu-umidlari va shu bilan birga o'z adabiyoti bo'ladi. Bu davr uchun nima kerak bo'lsa, yoki qanday shaxslar kerak bo'lsa, shu shaxslarni yetkazib beradi. Adabiyot ham xuddi shunday. Adabiyotning ham o'z davrini ko'tarib chiqadigan uammolari, yo'nalishlari bo'ladi. Qaysidir jihatdan shuning uchun ham adabiyotdavlarga bo'linar. Mana yaqin tarixga xonliklar davriga murojat qiladigan bo'lsak, u paytda ikkiyuzlamachi amaldorlar ustidan kulish, yo o'zaro urushlar, yo xalqning soliqlardan qanday qiynalayotganini o'sha davr adibla ri o'z ijod mahsullariga aks ettirgan. Ulat ijodini 'qib bunga yetarlicha xulosa chiqarish mumkin. XVIII-XIX asr adabiyoti bu haqida so'zlaydi. Masalan, XIX asr o'zbek klassik adabiyotining yorqin vakili bo'lgan Muqimiyning "tanobchilar" she'rida xalqni aldab ularga qo'shimcha soliq soladigan, uyidagi oxirgi narsasigacha chiqarib berishga majbur qiladigan zolim amaldorla rustidan achchiq yumoristik kuladi. Ular xalqni jabr-zulm, g'am-tashvishlar girdobiga tashlaydi. Buni Muqimiyning tanobchilar she'rini o'qib bilib olishimiz mumkin:

Yaxshiligimni fuqaro bilmagay,
Holi bular ko'zga ilmagay
Ikki tanobini qilay o'n tanob,
Yurtingizni kuydirib, aylay xarob.

Ushbu misralar orqali Muqimiyni zolim amaldorlar qandayligin, qanday makr-hiylalarga qodirligini ko'rsatib bergani.

Shu bilan birga XVII asrning yetuk ijodkorlaridan biri Turdi Farog'iy ham amaldorlar, beklar, xonliklar o'rtasidagi o'zaro urushlar haqida kuyinib gapiradi va bundan faqat va faqat oddiy xalq qiynalishini va hamma og'irlik xalqning gardaniga tushishini, aslida hammani vatani bitta ona Turkiston, hamma bitta millat, bitta elligini murojat tarzida xonlarga aytadi. She'rlarida aks attiradi:

Tor ko'ngillik beklar, manman demang kenglik qiling,
To'qson ikki bovl o'zbek yurtidir, tenglik qiling.
Birni qipchoqu xitou, birni yuz nayman demang,
Qirqu yuz ming son bo'lib bir jon oyinlik qiling.

Bu bilan Turdi Farog'iy beklarga, xonlarga aslida urushib, o'z ona –yurtimizni xarob qilayapsizlar, biz hammamiz asli bir o'zbekimiz, o'zlaringcha urug'larga bo'linib urishasilar xalqni qiynaysilar deya aytadi.

Bu gaplarimizni ayrtishdan maqsadi, o'sha davrda shu narsalar o'z davrini dolzarb muammolari bo'lgan. Xuddi shuningdek XX asr Ozarbayjon she'riyatida ham vatanparvarlik boshqa davrlarga nisbatan kuchliroq bo'lgan. Chunki bu davrda sobiq sho'ro davlati o'zbekiston kabi Ozarbayjon xalqini ham azoblarga giriftor etayotgan edi.

To'g'ri, vatanparvarlik tuyg'usi boshqa davrlarda ham salmoqli o'rinda turgan. Lekin bu davr o'zining qattiq siyosiy tizimi blan ajralib turgan. Bu ahvolga Ozarbayjonning asl farzandlari befarq qarab tura olmadi. U davrda xalqni ma'rifatga, yetuklikka boshlaydigan xalqning asl farzandlarini zamon ayovsiz kaltaklar bilan qarshi olardi. Shunga qaramasdan ular vatan ozodligi, erki uchun kurashga shaylandi va qanchalari jon fido qildilar. Ular vatanga bo'lgan mehrini she'rlariga jo ayladilar. She'rlari orqali xalqni ma'rifatga,

* Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети Ўзбек тили ва адабиётини ўқитиш факультети 4 курс талабаси.

vatanparvarlikka, vatan ozodligi uchun kurashga boshladilar. Shuning uchun ham bu davr ozarbayjon she'riyati vatanparvarlik hissi bilan limmo-lim sug'orilgan edi. Ular she'rlarida ona vatani dushman oyog'I ostida qanchalik toptalayotgani haqida, sobiq ittifoqning yaloqxo'r amaldorlari xalqni qanchalik shafqatsiz qiynayotganini kuyib qalamga oladilar. Ular faqat she'rlari orqali ona xalqiga, ona vatniga yordam bera olishlarini tushinardilar. Shu bilan xalqni ma'rifatli qilishlari bilganlar. Bu mashaqqatli ishni Ozarbayjon XX asr she'riyatining yirik vakillari: Ahmad Javod, Muhammad Hodiy, Ali Nazmiy, Samad Vurg'un, Baxtiyor Vahobzoda, Rasul Rizo, Xalil Rizo va boshqa ko'plab ijodkorlar o'z zimmasiga oladilar. "XX asr ozarbayjon she'riyati antologiyasi" kitobida bular haqida yetalicha ma'lumotlar keltirilgan. Bu kitobda XX asr Ozarbayjon she'riyatining gullab-yshnashiga hissa qo'shgan 60 ijodkor haqida ma'lumot va she'rlaridan namunalatr keltirilgan. Ulardan biz hozir To'rt-besh adibning ijodlaridan qisqacha tahlil qilib o'tamiz. Ozarbayjonning yirik shoirlarida biri Muhammad Hodiy xalqni qiynayotgan zolimlarni ko'rib bir she'rida shunday deydi:

Kulishlar barchasi yolg'on, faqat g'amlar tabiiydir
Farahlarda tamal to'qdir, faqat g'amlar tabiiydir,
Ko'ngilda g'am o'ti, ko'zlardagi namlar tabiiydir,
Hamisha qalbni mahzun aylagan damlar tabiiydir, (1, 21-bet)

Bunda adib Kulishlar shunchaki ko'zbo'yamachilik, aslida kulib turga yuzlarda g'amlar ildiz otgani ko'ngilda o't yonayotgani, ko'zlarda namlar oqayotgabinini alamlarga to'lib aytadi.

Samad Vurg'un Vatani qanday sevishini uning uchun nimalarga tayyorligini bir she'rida shudarajada quyib yozadiki, bu she'rni oqigan har bir Ozarbayjon farzandi nafaqat ozarbayjon balki vatani sevgan har qanday inson madhiya qilib olsa arziydi. She'rida agar sendan tonar bo'lsam, bahorim qishga aylansin. Bunda bahorim ramziy bo'lib hayotim qishga aylansin demoqchi, Mozorim o'tda yonsin deydi:

Agar sendan tonar bo'lsam nasibim oxu-zor o'lsin,
Bahorim qishga aylansin, chechaksiz bir diyor o'lsin.
Chamanzorim, bog'im-bog'cham to'kilsin, bari xor o'lsin,
Mozorim o't olib yonsin, bu ishim oshkor o'lsin. (1, 26-bet)

Bu davrda Ozarbayjon adabiyotida o'zini boricha ko'rsatadigan, o'z yo'lida sobit turadigan isyonkor ijodkorlar ham bo'lgan. Ular o'z davrining ikkiyuzlamachi, manfaat uchun o'z yurtini sotadigan, mansabparast xoinlarga qarata shunday deydi:

Men egilib hokimning qo'llarini o'pmadim,
She'rimni gular kabi oyoqlarga sepmadim.
Na ojiz bir bandaman, na sotilgan bir qulman,
Na saroy maddohiman dargohlardan quvilgan.
Men ellarning o'g'liman ellar o'stirgan meni,
She'rim xalqdan olgandir bu ilham, falsafani.
Men na sham, na parvona, na rubob shoiriman,
Ozodlikning jarchisi – inqilob shoiriman. (1, 45-bet)

Ha, ular yaltoqlanib hokimlarning qo'llarini o'pmagani uchun ham qiynalganlar, ne-ne azoblarni boshdan o'tkazganlar. O'z menlaridan kechmagan asl Ozarbayjon shoirlari edi. Yuqoridagi fikrlarimizni yanada mustahkamlab quyish uchun, fikrlarimiz shunchaki havoiiy gaplar emasligini atoqli Ozarbayjon adibi Nabi Hazrining "Vatan va G'urbat" she'ri orqali isbotlaymiz:

Ko'ngil ayrilmaydi o'z bahoridan,
Ilhom bahoridan so'z bahoridan.
Shubhasiz vatanning bitta qish kuni
Yaxshidir g'urbatning yuz bahoridan. (1, 52-bet)

Ha, bu to'rtlikka ortiqcha tarif va tahlil kerak emas. She'rning o'zi ko'ngillarada vatanga muhabbatni alangalatib yuboradi. Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, XX asr Ozarbayjon she'riyati o'zining vatanparvarlik ruhi kuchliligi, ijodkorlarning ma'nan yetukligi, she'rlarida o'xshatishlar, tashbehlarning jimjimadorligi, o'ziga xos qochirimlarga boyligi, ko'ngil erkinligi bilan ajralib turadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. To'plovchi: Boboxon Muhammad Sharif. "XX asr Ozarbayjon she'riyati antologiyasi" "Turon-Iqbol". Toshkent-2013

ÜMUMİ DİLÇİLİYİN AKTUAL PROBLEMLƏRİ THE URGENT PROBLEMS OF GENERAL LINGUISTICS

ГУЛЬНАРА СУЮНОВА*
Казахстан, Павлодар

СОПОСТАВЛЕНИЕ КАК ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ МЕТОД: НОВЫЕ ОБЪЕКТЫ, НОВЫЕ МАСШТАБЫ

Ключевые слова: сопоставление, объект, масштаб, межэтнический, коммуникация

Modern general linguistics, preserving the traditional content structure, reflects in its development new approaches to the analysis of linguistic phenomena. In this report, the author reviews options for applying the traditional comparative method to new objects of linguistics being intercultural and interethnic communications. Comparison of these two linguocultural phenomena brings linguistics to a new level of research highly significant for polyethnic communities.

Key words: comparison, object, scale, interethnic, communication

Современное языкознание характеризуется не только изменением научной парадигмы, но и значительным расширением границ исследования. Следует полагать, что последнее есть следствие первого, так как антропоцентризм и эгоцентризм языка позволяют лингвистам 21-го века вводить все новые и новые объекты и предметы исследования, делая тем самым шире области лингвистических исследований. Интерес языковедов переходит от вопросов функционирования языка к вопросам зависимости функционирования языковых единиц от тех, кто языком пользуется. [1, с.27].

Традиционно общее языкознание было представлено рядом содержательных блоков, рассматривающих различные теоретические вопросы общего характера, среди которых:

- Вопросы теоретико-философского характера: природа языка, функционирование, происхождение языка, соотношение языка и мышления, соотношение языка и речи, соотношение языка и общества, внутреннее устройство и отношение между единицами, среди знаковых систем;
- Блок, в котором рассматриваются проблемы классификации языков по тем или иным критериям;
- Блок, связанный с изучением методики анализа языка.
- Исторический блок, обращенный к вопросам становления языкознания как науки;

В нашем докладе мы говорим об изменении масштабов современных лингвистических исследований, аргументируя данный тезис обращением к феномену межэтнического взаимодействия, сущность которого возможно понять, сопоставляя две его составляющие: межкультурную коммуникацию (МКК) и коммуникацию межэтническую (МЭК). При этом следует подчеркнуть, что традиционный сопоставительный метод в таком сравнении уже не способен дать ответы на все наши вопросы, поскольку он ориентирован на сравнение языковых структур, тогда как мы говорим о сопоставлении бытийных феноменов, что, конечно же, предполагает более широкие масштабы.

Выше мы говорили об антропоцентричности и прагматичности языка, что позволяет сделать междисциплинарность одним из основных принципов современной парадигмы лингвистических знаний. По мнению исследователя Ш.К. Жаркынбековой, «...на современном этапе исследования языковых явлений нельзя не отметить явное вовлечение пограничных областей человеческого знания в круг интересов лингвиста-исследователя» [2, с. 24]. Сегодня общепризнано, что парадигмы современного лингвистического знания имеют интегрированный характер. Интегативность современной лингвистики «прослеживается не только в самой структуре лингвистического знания, но и на методологическом уровне, который объединяет различные области человеческого знания. Таким консолидирующим методологическим принципом является антропоцентризм», о чем шла речь выше [3, с. 26].

С.Ж.Баяндина выделяет в современной лингвистике антропоцентрическую, социолингвистическую, лингвокоммуникативную, когнитивную и лингвопрагматическую парадигмы. Она пишет: «Уже к концу XX века стали появляться новые интегрированные парадигмы, в которых осуществлялся, во-первых, взгляд на язык как на деятельность говорящих субъектов, актуализирующуюся в определенных условиях

* Павлодарский государственный педагогический университет, кафедры русского языка и литературы, доктор филологических наук, профессор.

общения и с определенной установкой и целью (лингвопрагматическая парадигма), во-вторых, реализовывался взгляд на язык как на инструмент, основное назначение которого – вербальная (словесно-речевая) коммуникация (лингвокоммуникативная парадигма), в-третьих, претворялся в научный обиход взгляд на язык как на форму сознания и мышления, в которой реализуется система знаний человека о мире (когнитивная парадигма)» [4, с. 17]. Вышеуказанные парадигмы служат методологическим основанием различных отраслей современной лингвистики, таких, как социолингвистика, этнолингвистика, прагматика, когнитивистика, теория коммуникации и множества других.

Изучение сущности и аспектологии межэтнического взаимодействия имеет давнюю научную традицию. Мы обратились к его составляющей – межэтнической коммуникации, онтология и лингвистическая особенность которой стала объектом наших многолетних исследований, что нашло отражение в монографии «Онтология и аспектология межэтнической коммуникации» [5].

В онтологическом отношении межэтническая коммуникация представляет собой многогранное явление, имеющее диалектическую природу. Эта сложность МЭК объясняется ее характером – она возникает как результат длительного взаимодействия, контактирования нескольких этнокоммуникативных систем в условиях полиэтнического государства. МЭК изначально базируется на сравнении этих контактирующих систем и потому может быть понята только через сопоставление и выявление общего и уникального в данных системах. Ее осуществление обязательно требует сопоставления различных фактов (языковых, поведенческих, культурных, этикетных, религиозных и т.д.) взаимодействующих этнолингвокультурных общностей. Говоря другими словами, межэтническая коммуникация – пограничное явление, возникающее при взаимодействии нескольких этнолингвокультурных общностей и базирующееся на регулярном сравнении в рамках модели «у них/ у вас – у нас».

В условиях полиэтнического общества исследования в области межэтнического общения, соотношения национальных культур приобретают особую значимость. В связи с этим актуальными являются исследования всех аспектов межэтнического взаимодействия, разновидностью которого являются межкультурная и межэтническая коммуникации.

Сопоставление этих двух видов межэтнического взаимодействия становится неизбежной научной процедурой, так как без этого невозможно уяснение их онтологической сущности, равно как и понимание их лингвистического своеобразия. Современные ученые уже говорят о практической и теоретической потребности создания «общей модели этнолингвистического сопоставления коммуникативного поведения» и предлагают говорить о сопоставительном речеповедении [6, с. 1].

Подобное сопоставление предполагает обращение к межэтническому общению, которое на сегодняшний день является первоочередным объектом теории межкультурной коммуникации. Вместе с тем нельзя не видеть, что межэтническое общение как таковое не обладает гомогенностью и однозначностью. В частности, речь идет о необходимости различать межэтническое общение в условиях межкультурной и межэтнической коммуникации. Следует признать, что, несмотря на активное исследование различных аспектов межэтнического общения, вопрос о его специфике в условиях межкультурной и межэтнической коммуникации остается на сегодня открытым.

Лингвистика всегда стремилась раскрыть как проявления универсальной природы языка, так и специфические характеристики отдельных языков во всех аспектах их строения и функционирования. В ней существуют направления, основанные на идее сопоставления, среди которых «наиболее продуктивными в свое время оказались сравнительно-историческое языкознание, лингвистическая типология, сопоставительная лингвистика» [6, с. 1]. В.Н. Ярцева, рассуждая об успехах этой отрасли лингвистического знания, указывала, что развитие лингвистики требует перехода к новому уровню сопоставления – уже не отдельных фактов сравниваемых языков, а коммуникативных явлений [7, с. 44].

Вышесказанное прямо применимо к нашему исследованию, в котором сравниваются не отдельные факты разных языковых систем, как это было свойственно традиционному классическому сравнительно-сопоставительному языкознанию, а сопоставляются именно явления межэтнической и межкультурной коммуникации – феномены весьма большого масштаба, имеющие огромное значение как для социума, так и для науки.

Сопоставление различных коммуникативных систем обладает большим теоретическим и практическим потенциалом. Скажем, знание и учет этнических особенностей коммуникативного поведения способны сделать эффективным межэтническое общение, они могут способствовать коммуникативному успеху, что весьма важно для полиэтнического общества. Анализ же этого явления с позиций лингвистики способен выявить пути успешного межэтнического речевого взаимодействия, основой которого должна стать этническая взаимотерпимость, или толерантность.

Выявление онтологического своеобразия межэтнического общения в условиях МКК и МЭК тем более важно сейчас, что традиционная, классическая теория речевых актов оперировала понятиями

«общение, коммуникант, коммуникативная тактика и стратегия» и т.п. безотносительно к этническому признаку, представляя коммуникацию как некую идеальную схему, а говорящих – лишенными какой-либо индивидуальности, в том числе и этнической. Справедливо пишет О.С. Иссерс: «Как известно, основной недостаток «раннего» этапа теории речевого общения заключался в чрезмерной абстракции, недооценке многообразных факторов коммуникации» [8, с. 81].

Выявление релевантных и объективных критериев сопоставления явлений МКК и МЭК являются актуальной и перспективной задачей современного сопоставительного языкознания. Такой выбор объектов и масштаб исследования расширяет границы сопоставительного языкознания, традиционно ограниченного рамками сравнительно-сопоставительного анализа структурно-грамматических категорий, фонетических особенностей двух и более языковых систем, и включает в него сопоставительный анализ не только отдельных коммуникативных явлений, но и целостных коммуникативных систем, возникающих при взаимодействии представителей различных этнолингвокультур. Таким образом, наше исследование выступает органичной составной частью сопоставительной коммуникативной лингвистики, наряду с теорией межкультурной коммуникации.

Литература

1. Кубрякова Е.С. Эволюция лингвистических идей во второй половине XX века // Язык и наука конца XX века. - 1995. - №3. - с.25-39.
2. Жаркынбекова Ш.К. Концептуализация как отражение национального мировидения // Вестник КазНУ им. Аль-Фараби. Серия филологическая. 2002. - № 7(58). - С. 23-29.
3. Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. - М.: Школа «Языки русской культуры». 1999. - 896 с.
4. Баянзина С.Ж. Функции языка в контексте современной лингвистической парадигмы: автореф. ... д-ра филол. наук: 10.02.19. – Алматы: КазЖенПИ, 2005. – 35 с.
5. Суюнова Г.С. Онтология и аспектология межэтнической коммуникации. Монография. Усть-Каменогорск: КАСУ. 2014. – 330 с.
6. Токарева В.И. Этнокультурные стереотипы коммуникативного поведения: автореф. ... док. филолог. наук: 10.02.19. - Минск, 1999. – 36 с.
7. Ярцева В.Н. Теория и практика сопоставительного исследования текстов // Известия АН СССР. Сер. литературы и языка. Т. 45. - 1986 г., № 6. - С. 493-500.
8. Иссерс О.С. Речевые стратегии и тактики русской речи. Изд. 3-е, стереотипное. – М.: Едиториал, УРСС, 2003. - 284 с.

ЛЕЙЛА ГЕРАЙЗАДЕ*

Азербайджан, Баку

О ЯЗЫКЕ ПРОИЗВЕДЕНИЙ ЧИНГИЗА АБДУЛЛАЕВА

Açar sözlər: *rusdilli yazıçı, Çingiz Abdullayev, yaradıcılığı, ümumbəşəri problemlər*

The depiction of unnative reality in Chingiz Abdullayev's works

The article analyses creativity of Russian-speaking Azerbaijan writer Chingiz Abdullayev. The publication focuses on the universal problems in the creativity of Chingiz Abdullayev. Great attention is paid to a thematic range of author's works. Writer often refers to topics, which reflect Russian contemporary reality. His characters are mostly citizens of the former USSR, who automatically became citizens of CIS. The phenomenality of Chingiz Abdullayev is keeping of unique linguistic abilities and enormous dictionary. Writer's culture is manifested in brilliant knowledge of Russian language. This language kept its functions and is still the language of communication within the Post-Soviet world.

Key words: *Russian-speaking writer, Chingiz Abdullayev, creativity, universal problems*

Когда речь идет о литературном русскоязычии, вполне допустимо поглощение русской языковой стихией, за которой стоит мощный комплекс традиций, понятий и восприятий. Так называемый императив языка с историко-литературной традицией в какой-то степени вовлекает в свою стихию того, кто на нем создает художественное произведение. Но если учесть тот факт, что приоритеты отношения к той или иной литературе определяются такими доминантами, как самосознание, чувственно-психологическое восприятие писателя, проявляющееся, скажем, в предмете творческого

* Бакинский государственный университет, профессор, доктор филологических наук

поиска, поэтической стилистике, образной ассоциативности и пр., пробивающихся «сквозь строй» русского языка, то можно говорить и об «опасности» трансформации русскоязычия в русскокультури. Интересно в плане такого «просмотра» творчество известного азербайджанского русскоязычного писателя Чингиза Абдуллаева.

Сегодня не только в Азербайджане, но и далеко за его пределами говорят о феномене Чингиза Абдуллаева. Не ошибемся, если скажем, что Чингиз Абдуллаев обладает на сегодняшний день уникальными лингвистическими способностями, огромным лексическим запасом. Несмотря на то, что Абдуллаев пишет на русском языке, порой вызывает удивление номинация его книг «Русский бестселлер». Это можно объяснить тем, что писатель, помимо виртуозного владения русским языком, чаще всего обращается к темам, так или иначе отражающим современную российскую действительность, которая то и дело «отбрасывается» еще дальше – в действительность эпохи Советского Союза. От этого тематический диапазон произведений Ч.Абдуллаева становится шире, а значит легче понять их связующую нить: героев-граждан бывшего СССР, ставших, как бы механически героями-гражданами СНГ. Столь неординарные литературные искания позволяют обратиться к некоторым аспектам творчества Ч.Абдуллаева, в частности языку его произведений, которому характерна образность, эмоциональность, ритмичность, логичность суждений, точность и последовательность изложения.

Культура автора, неординарность его изысканий проявляется, прежде всего, в блестящем владении русским языком, целой системой словесного выражения, это язык живой, современный, связанный с его историческими корнями. Он универсален.

В тексте писатель устанавливает связь между различными сторонами языковой системы: лексикой, стилистикой. В языке Чингиза Абдуллаева выражена умелая система словесного выражения мыслей.

Вот как она звучит в отрывке из произведения «Пепел надежды»: «Он привык к жизни на два города, привык к этому необычному состоянию после распада единой страны и теперь чувствовал себя так, словно его разрезали пополам между городом, где прошло его детство и жили его родные, и городом, где он иногда давал консультации как эксперт, работал и где жили его немногочисленные друзья. Единственное, что он мог позволить, это сделать так, чтобы квартиры в обоих городах были похожи друг на друга. В них была одинаковая мебель, одни и те же книги, стояли одинаковые занавеси. Все пришлось заказывать в дорогих мебельных салонах Москвы и потом переправлять в Баку: чтобы создать подобную иллюзию. Иногда, просыпаясь в своей четырехкомнатной квартире, он не мог понять, где находится, в Москве или в Баку: заставляя себя вспоминать об этом некоторым усилием воли. Даже окна она постарался спроектировать таким образом, чтобы они располагались одинаково...» (1, 57).

Казалось бы небольшое описание интерьера дома. Но он позволяет составить представление о склонностях, вкусах, условиях жизни и характера героя. Уже чувствуется, как вырисовывается творческий взгляд писателя на жизнь, его стиль. И далее вырисовывается целая система философских, политических, эстетических взглядов, она охватывает все сферы деятельности человека, вовлекая читателя в художественное отражение жизни автором.

Интересно отметить, что проблема русского языка в романах Абдуллаева находит своеобразное освещение как средства межнационального общения в контексте темы распада Советского Союза. Русский язык, ставший вторым родным для многих миллионов нерусских по национальности, не может утратить свою функцию и в наше, постсоветское время. Несмотря на обилие в романах писателя героев разных национальностей, у них нет проблемы в общении и понимании друг друга. Все они говорят по-русски; многие герои Ч.Абдуллаева родились и воспитывались в интернациональных городах – Тбилиси и Баку. В одном из эпизодов романа «Пепел надежды» описан жизненный путь министра иностранных дел одного из новых государств: «Родившийся в Грузии, в знаменитом тбилисском квартале, маленький мальчик уже с детства впитал в себя ту особую атмосферу интернационального города. Каким был Тбилиси в середине пятидесятых. Знание русского, азербайджанского, грузинского, столь разных и абсолютно не похожих друг на друга языков, принадлежавших к тому же к разным языковым группам, сформировало его мировоззрение и воспитало в нем уважение к разным нациям» (1, 98).

В устах Дронго, любимого героя целого поколения читателей, русский язык красив, певуч, выразителен, порою творит чудеса. Мысли его сложны, но ясны, точны. Он дает импульс к самостоятельным поискам, к откровениям. В его языке заявляет о себе особая лексика, в которой совмещаются разные стили: официально-деловой рядом с разговорным просторечием. Эмоционально окрашивают текст устойчивые выражения, газетные штампы, иносказания, перифразы.

Для Дронго, сквозного героя многих произведений Абдуллаева, который разбирался в тонкостях русского языка, нетрудно определить уровень говорящего, его акцент, отметить про себя степень неправильности той или иной фразы, произносимой собеседником, хорошо владеющим русским

языком: «Сообщение кончилось. Дронго подумав немного, прокрутил его второй раз. Говоривший трижды употребил слово «очень». Очевидно, что звонивший хорошо знал русский язык, так как «вас сильно заинтересует» может принадлежать человеку, привыкшему к построению других фраз, более характерных для тюркских народов. Дронго обратил внимание и на характерный глухой голос говорившего, хотя слова тот выговаривал без акцента, и на его восточную учтивость. Насчет акцента все было понятно. В бывшем Советском Союзе многие говорили по-русски достаточно хорошо, тем более люди, долгие годы прожившие в России» (1, 45).

Привлекает внимание особое строение частей предложения, так называемый синтаксический параллелизм. Структура предложений зачастую сложна, в ней много всевозможных оборотов, вводных слов и т.д. Часто употребляется специальная лексика – термины.

В этой же беседе вопрос касается и русскоязычного творчества многих национальных писателей.

«...И даже до того дошло, что некоторые писатели начали писать по-русски. Вот до чего мы докатились.

А вам не кажется, Валидов, что вместо того, чтобы так нервничать, наоборот, нужно радоваться. Великий индийский поэт Рабиндранат Тагор писал на фарси. Русские писатели Набоков и Бродский писали по-английски. Неужели это так плохо?

– Вы мне эти примеры не приводите. Все, кто пишет на чужом языке, это люди оторванные от культуры, от своих национальных истоков. Главное для писателя – это его язык.

– Поэтому Гомера помнят до сих пор, – усмехнулся Дронго, – а ведь древнегреческого уже не существует.

– Это единичный пример, – отмахнулся Валидов.

– Вот такие журналисты, как вы, Валидов, сбивают людей с толку. Разве важно, на каком языке кто пишет? Важнее что пишет. Вы вспомните, сколько было известных писателей в республиках Советского Союза, которые писали по-русски. Казах Олжас Сулейменов, киргиз Чингиз Айтматов, абхазец Фазиль Искандер, азербайджанские братья Ибрагимбековы. Многих из них знали не только в нашей бывшей стране. А русский поэт Бродский, еврей по национальности, который писал на английском, он тоже был оторван от своей культуры?» (1, 78).

Изображение инонационального – типичный для творчества Ч.Абдуллаева аспект. И говорит он языком, свойственным большинству своих героев. Проследим два отрывка из романов «Хранители холода» и «Опрокинутая реальность»: «Ровно в три часа дня раздался звонок. Портье любезно сообщил, что в холле отеля гостя ждет французский консул Морис Леру. Захватив сумку с вещами, Дронго спустился вниз. На нем был легкий светлый костюм и рубашка без галстука: костюм – от Валентино, рубашка – от Ива Сен-Лорана. Он не был пижонем, но придавал одежде большое значение, понимая, как важно выглядеть элегантно в любом обществе. Кроме того, у него была слава самого элегантного мужчины Европы. Казалось, весь мир знал, что он использует парфюм «Фаренгейт», носит костюмы от Валентино, а обувь и ремни уже много лет покупает только фирмы «Балли» (2, 6).

«В кабинет вошла женщина. Она была в элегантном сером брючном костюме. Синий шарф повязан вокруг шеи. На руках тонкие легкие белые перчатки. Он сразу обратил внимание на ее сумку. Это была очень дорогая модель цветной сумки от Луи Виттона. Такая вещь стоила не меньше двух тысяч долларов. Это его немного успокоило. Если женщина носит такие сумки и так одевается, то она как минимум не нуждается в насущных расходах» (3, 102).

Встречаются и такие пласты лексики, которые находятся за пределами литературного языка или стоят на его границе. Здесь и грубо-просторечные выражения, или узко-специальные термины науки, техники, ремесла, искусства и т.д.

Опыт творчества писателя демонстрирует мастерство владения русским языком, искусное использование его скрытых потенциалов. Ч.Абдуллаев вводит в русский язык специальные термины из европейских языков. Известно, что употребление лексики такого рода в художественном произведении определяется только действительной необходимостью. В большинстве своем эта лексика применяется для воспроизведения местного колорита, служебной и событийной хроники.

Язык произведений Абдуллаева богат политической терминологией, в нем много элементов официально-делового стиля, часты цитирования заметок из газетных и журнальных сообщений. А использование текстов официальных заявлений конкретных политических лиц, организаций говорит о владении публицистическим стилем в масштабе художественного. «Только иногда здесь бывали туристы, готовые платить не столько за экскурсию, сколько за возможность посмотреть на бывшего генерала КГБ, ныне работающего экскурсоводом. Он это прекрасно понимал, видел в их глазах подобное любопытство. И от этого злился больше. В последние годы ему особенно обидно существовать в этой стране. В России, в которую он уже не верил, все постепенно налаживалось.

Страна сумела подняться после таких невероятных ударов – горбачевской перестройки, ельцинского беспредела, криминальной революции, августовского дефолта, суверенитета местных баронов, войны в Чечне, полного развала экономики. И не только подняться, но и начать обретать прежнюю силу, став третьей в мире страной по запасам золотовалютных резервов. Многие бывшие ветераны спецслужб и особенно ветераны ПГУ получили приличные должности, став членами советов директоров крупнейших компаний, банков холдингов» (3, 122).

И в этой, на первый взгляд, эклектике, массовом количестве новых слов, понятий, сочетаний порой неожиданной является обычная художественная фраза: «Человек, по-настоящему полюбивший хоть раз в жизни, не сможет жить без любви. Человек, испытавший силу жизни на краю пропасти, должен постоянно ходить по этому краю, утверждаясь в собственных силах и увлекая примером других» (4, 5).

В языке произведений Чингиза Абдуллаева выразились тенденции, в некотором роде опровергающие нормы, стереотипы, представления, в чем выражено стремление по-новому смотреть на окружающий мир. Здесь мы имеем случай, когда читательская оценка тесно переплетается с мироощущением Ч.Абдуллаева.

Замечательными и очень ценными являются мысли С. Залыгина еще в 70-х годов: «По поводу каждого писателя, пришедшего в русскую литературу из другого языка, можно было бы говорить и много, и поучительно, – вероятно, в скором времени специалисты и заведут такой разговор, я же только хотел подчеркнуть здесь, что такого рода общение – есть признак истинной культуры, наличия в ней живых и деятельных традиций. Именно такая культура не нуждается в создании вокруг себя китайских стен, она убеждена, что и без этого останется сама собой, ей ни в коем случае не страшны эти влияния, скорее они ей необходимы, в конце концов, она ведь сама определяет – что ей полезно и нужно, а что – не нужно. И любопытно, что в произведениях писателей, мы никогда не обнаружим таких дешевых и доступных каждому приемов, как использование исковерканных и даже в какой-то мере естественно русифицированных слов и выражений родного языка. В этом отношении они не могут допустить даже того, что вполне приемлемо для русского писателя: набор слов и выражений местных.

Они не могут этого, потому что это не было бы понятно русским читателям. И вот их русский язык лингвистически чист и правилен...» (5, 67).

Язык писателя, как и все творчество Ч.Абдуллаева, требует к себе пристального внимания, бережной заботы. Творчество Чингиза Абдуллаева оказало большое влияние на развитие и формирование русского литературного языка, который свободно вписывается в контекст мировой литературы.

Литература

1. Абдуллаев Ч. А. Пепел надежды. М.: ЭКСМО-Пресс, 1998
2. Абдуллаев Ч.А. Опрокинутая реальность. Ростов-на-Дону: Проф-Пресс, 1994
3. Абдуллаев Ч. А. Хранители холода. М.: ЭКСМО, 2006
4. Абдуллаев Ч. А. Голубые ангелы. М.: АСТ, 2001
5. Залыгин С. Литературные заботы. М.: Художественная литература, 1972

МИРСАИД АРИПОВ, САОДАТ МУХАМЕДОВА, НИЛУФАР АБДУРАХМОНОВА*

Узбекистан, Ташкент

О ПРОБЛЕМАХ СОЗДАНИЯ ОНТОЛОГИИ УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА

This article is devoted to the problems of creating ontology and thesaurus of Uzbek language. Moreover, it shows some issues in the sphere creating as lexical stage of ontology and thesaurus of Uzbek as comparing previous experience and researches of foreign scholars.

Key words: *Word Net, ontology, thesaurus, meta model, hierarchic relations, domain lexicology, synonyms.*

Развитие наукоемких областей человеческой деятельности в современном обществе сопровождается возрастанием роли компьютерных технологий. Сейчас значительно увеличивается

---

* 1) Национальный университет Узбекистана имени Мирзо Улугбека, доктор физико-математических наук, профессор

2) Ташкентский государственный университет узбекского языка и литературы имени Алишера Навои, доктор филологических наук, заведующий кафедрой

3) Ташкентский государственный университет узбекского языка и литературы имени Алишера Навои, доктор философии по филологии (PhD), доцент

поток информации, появилась необходимость поиска новых способов ее хранения, представления, формализации и систематизации, а также автоматической обработки. Таким образом, растет интерес к всеобъемлющим базам знаний, которые возможно использовать для различных практических целей. Огромный интерес вызывают системы, способные без участия человека извлечь какие-либо сведения из текста. Как результат, на фоне вновь возникающих потребностей развиваются новые технологии, призванные решить заявленные проблемы. Наряду с World Wide Web появляется его расширение, Semantic Web, в котором гипертекстовые страницы снабжаются дополнительной разметкой, несущей сведения о семантике включаемых в страницы элементов. Неотъемлемым компонентом Semantic Web является понятие онтологии, описывающее смысл семантической разметки. В общих чертах под онтологией понимается система понятий некоторой предметной области, которая представляется как набор сущностей, соединенных различными отношениями. Онтологии используются для формальной спецификации понятий и отношений, которые характеризуют определенную область знаний. Преимуществом онтологий в качестве способа представления знаний является их формальная структура, которая упрощает их компьютерную обработку. Можно говорить о неявном применении онтологий в качестве систем понятий в естественных науках (биология, медицина, геология и другие), где они служат своего рода фундаментом для построения теорий. Поскольку классификационная структура (таксономия) является неотъемлемой частью любой онтологии, можно говорить о присутствии элементов онтологий в специальных классификациях и системах индексации (например, в библиотечных классификационных кодах). В явном виде онтологии используются как источники данных для многих компьютерных приложений (для информационного поиска, анализа текстов, извлечения знаний и в других информационных технологиях), позволяя более эффективно обрабатывать сложную и разнообразную информацию. Этот способ представления знаний позволяет приложениям распознавать те семантические отличия, которые являются само собой разумеющимися для людей, но не известны компьютеру. Само понятие онтологии известно давно, но, будучи переосмысленным, оно стало применяться в компьютерных технологиях лишь недавно. Полноценная разработка онтологий в новом смысле этого термина началось лишь в конце 90-х. Это достаточно новая и мало разработанная отрасль прикладной лингвистики.

В России на данном этапе создан ряд обширных онтологий, включающих несколько тысяч понятий: OMEGA, SUMO, DOLCE и другие. Онтологии широко используются во всех областях, занимающихся обработкой данных на естественном языке. В связи с использованием онтологий в различных приложениях возникла необходимость создания стандартизированных способов их представления. Началось развитие разнообразных языков, которые могли бы применяться повсеместно во всех системах, самыми известными являются RDF и OWL. Возникло также большое количество редакторов для создания, пополнения и изменения онтологий. Каждое из этих средств обычно направлено на работу с определенным форматом данных и обладает своими особенностями (67: 1).

Термин «онтология» с XVII века употребляется в философии. Онтология считается одной сферой метафизики. С этих времен в произведениях философов наблюдаются мысли об онтологии. В последнее время данный термин начал активно употребляться в информатике и компьютерных технологиях. Если онтология является учением о бытии, значит, то она воплощает в себя все понятия и языкознания тоже. Мы становимся свидетелями как функциональная значимость данного термина все шире и шире охватывает такие узкие сферы языкознания как платформенно-зависимая модель и семантический анализ. В узбекскую компьютерную лингвистику понятия *метамодель* или *онтологическая модель* вошли как новый термин. В сегодняшний день является актуальной проблемой создание онтологии узбекского языка и применение данного термина в соответствующей сфере. Ибо день за днем терминология разных сфер расширяется и из-за огромного потока информации, сложность процесса обработки усугубляется за счет семантической разновидности лексем. В 1967 году С. Х. Меали впервые применил термин «онтология» в области информатики. После возникновения в области компьютерных технологий концепции искусственного интеллекта, началось использование отраслевой онтологии. Онтология состоит из терминов, которые предназначены для общения в определенной области.

Онтология, основываясь на мнениях различных ученых, в зависимости от ее функции и зависимости от задачи и ее специфической функции делится на четыре категории: высокий уровень, сферы, задачи и приложения онтологии.

Lassila [Lassila and McGuinness, 2001] разделяет онтологию в соответствии с их уровнем чувствительностью и объемом информации.

Существует два подхода к моделированию области исследований – на основе автоматического извлечения терминологии и путем ручного построения онтологий. Разработка портала знаний по компьютерной лингвистике базируется на втором подходе, но предполагает и создание терминологического словаря-тезауруса изучаемой области, поскольку тезаурус (терминологический ресурс, реализованный в виде словаря понятий и терминов со связями между ними служит инструментом поиска информации в Интернете с целью пополнения информационного содержания портала. При разработке портала по компьютерной лингвистике мы исходили из общей концепции портала знаний, примененной ранее к таким областям знаний, как археология и этнография.

В основе создания портала знаний по компьютерной лингвистике лежат идеи и принципы, изложенные в работах, где в качестве информационной модели портала используется онтология. Под онтологией понимается формальная спецификация концептуальной модели предметной области .

С содержательной точки зрения, онтология портала представляет систему понятий и отношений, необходимых для описания как научной деятельности и научного знания в целом, так и конкретной области знаний. В связи с этим онтология портала разделяется на мета онтологию и предметную онтологию (3).

Онтология может быть богата или бедна в применении - она может быть от простого словаря до базы знаний. Иногда это может быть связано с семантической связью в терминологии тезауруса.

Есть различные определения тезауруса. Тезаурус - это вид словаря, основанного по идеографическому тематическому принципу. Такого рода словарь был создан в XIX веке Питером Марком Роже. Тезаурус — специальная терминология, более строго и предметно — словарь, СОБРание сведений, корпус или свод, полномерно охватывающие понятия, определения и термины специальной области знаний или сферы деятельности, что должно способствовать правильной лексической, корпоративной коммуникации (пониманию в общении и взаимодействии лиц, связанных одной дисциплиной или профессией); в современной лингвистике — особая разновидность словарей, в которых указаны семантические отношения синонимы, антонимы, паронимы, гипонимы, гиперонимы и т. п.) между лексическими единицами. Тезаурусы являются одним из действенных инструментов для описания отдельных предметных областей.

В отличие от толкового словаря, тезаурус позволяет выявить смысл не только с помощью определения, но и посредством соотнесения слова с другими понятиями и их группами, благодаря чему может использоваться для наполнения баз знаний систем искусственного интеллекта.

В прошлом термином *тезаурус* обозначались по преимуществу словари, с максимальной полнотой представлявшие лексику языка с примерами её употребления в текстах. Также термин *тезаурус* употребляется в теории информации для обозначения совокупности всех сведений, которыми обладает субъект (2).

В английском контексте словари, такие как Word Net и EuroWord Net, также являются тезаурусами. Ассоциативный тезаурус используется для приложений, основанных на рекурсии, на основе автоматического источника.

Обычно подкатегории разделяются в соответствии с категорией слов. Отдельные слова, в свою очередь, имеют синонимы в словоформах. Особое место в этом занимают синонимы.

Синонимы имеют интегральный смысл, такие как уравнение, методологический атрибут, выразительная окраска, отрицательное и положительное значение, эмоциональные значения.

Некоторые лексемы в синонимическом ряду отличаются временными - периодическими качествами тоже. «Комментированный словарь узбекского языка» не составлен по иерархическому принципу. Ибо синонимы узбекского языка в нем представлены таким образом: *авайламоқ, аямоқ, эҳтиётламоқ, эҳтиёт қилмоқ, ардоқламоқ, эъозламоқ, эъоз этмоқ, папаламоқ, пўпаламоқ*.

Комментарий данных лексем представлено по нижеследующему порядку:

1. *Авайламоқ* .
2. *Аямоқ*.
3. *Эҳтиётламоқ*.
4. *Эҳтиёт қилмоқ*.
5. *Ардоқламоқ*.
6. *Эъозламоқ*.
7. *Эъоз этмоқ*.
8. *Папаламоқ*.
9. *Пўпаламоқ* .

Как видно из примеров, этот словарь не отвечает требованиям составления онтологии узбекского языка.

Традиционные словари не могут использоваться для редактирования текста. К середине 60-х годов начал появляться информационный тезаурус. В начале этого периода были созданы национальные и международные стандарты информационно-поискового тезауруса.

Отношения между информационно –поисковые типами тезаурусов классифицируются следующими категориями (5: 10-19) :

- род—форма,
- часть — целостность,
- причина — результат,
- сырьё — изделие,
- административная иерархия,
- процесс — объект,
- функциональный аналог,
- процесс — субъект,
- антонимия.

Отношения между ними иерархические и ассоциативные. В определении отношений лексем учитываются именно эти иерархические отношения. Например, между словами *богдорчилик* (*садоводство*) и *боғ* (*сад*) существует грамматическое отношения. Но между ними нет иерархического отношения. Слова *богдорчилик* и *деҳқончилик* осотавляют одну группу. Отношение целого-части наблюдаются в следующих рядах:

1) *системы*: -университет-факультет-кафедра;

2) *между географическими объектами*: Узбекистан (страна)- Андижон (область)-Кўрғонтепа (район)-Деҳқончек (село)

3) *сферы*: филология- лингвистика- компьютерная лингвистика-машинный перевод;

4) *между военными званиями*: рядовой, младший сержант, старший сержант, младший лейтенант, старший лейтенант, капитан, майор, подполковник, полковник, генерал.

Как указано выше, между лексемами существуют также и ассоциативные отношения.

Значит, в составлении онтологии узбекского языка необходимо учитывать своеобразные модели семантики слова. В оставлении тезауруса узбекского языка необходимо учитывать список терминов разных сфер, классификацию, категоризацию, также их различных отношений между лексемами.

Список использованной литературы

1. Константинова Н.С., Митрофанова О.А. Онтологии как системы хранения знаний. –Спб.: Санкт-Петербургский государственный университет, 2009. -С. 67-76.
2. Википедия.
3. WWW. Ontologiya. Ru.
4. Armando Stellato. Dictionary, Thesaurus or Ontology. Disentangling Our Choices in the Semantic Web Jungle // Journal of Integrative Agriculture. 2012, 11(5). –S. 710-719.
5. Лукашевич Н.В. Тезаурусы в задачах информационного поиска. Москва, 2010. –С.10-19.

CAVANŞIR MURADOV*
Azərbaycan, Bakı

KOMPÜTER TERMİNOLOGİYASININ SAHƏLƏRİ VƏ MİKROSAHƏLƏRİ

Açar sözlər: *kompüter, terminologiya, term, mikrosahələr*

The fields and microscopes of computer terminology

It is known that the computer's architecture is divided into hardware and software. Thus, two terminological microscopes can be distinguished in terminology in the computer language: hardware terminology and software terminology.

Microscopes may also be subdivided into lower-level microscopes. For example, the software may be presented either with a Microsoft operating system or a Linux operating system.

Keywords: *computer, terminology, term, microscopes.*

İnformasiya cəmiyyətinin inkişafının müasir mərhələsində dilçiliyin ən mühüm problemlərindən biri

---

* Bakı Dövlət Universiteti Filologiya fakültəsinin dekan müavini, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

terminlər və termin sistemlərinin öyrənilməsidir. Hal-hazırda terminologiya adamların peşə ünsiyyətində mühüm rol oynayır, bu zaman məlumatın əldə edilməsi mənbəyinə, ixtisasın mənimsənilməsi və elmi-texniki tərəqqinin sürətləndirilməsi alətinə çevrilir. “Kompüter texnologiyaları” predmet sahəsinin peşə dilinin leksikoloji sistemində alınma terminlər xüsusi yer tutur. Müasir cəmiyyətdə dil kontaktlarının sürətli artımı xasdır ki, bunun nəticəsində alınma terminologiya aparıcı rol oynamağa başlayır.

Dünyanın informatikləşməsi nəticəsində mütəxəssislər XXI əsrdə elmi və texniki biliklərin müxtəlif sahələrində nailiyyətlər haqqında yeni məlumatların həddindən artıq böyük həcmi ilə qarşılaşır. Bununla bağlı mütəxəssislər arasında qarşılıqlı anlaşma və səmərəli ünsiyyət problemi xüsusi aktualıq kəsb edir ki, bu da informasiyanın toplanması, qorunması, emalı və yayılmasını asanlaşdıran kompüter informatikasına marağın artmasına səbəb olur.

Son illər biz “terminoloji partlayış”ın şahidi oluruq. Kompüter terminologiyası nisbətən gənc leksik qat olaraq son illər həndəsi silsilə şəklində artaraq əhalinin geniş təbəqələrinin malına çevrilir. Bu gün hər bir fərdi kompüter istifadəçisi kompüter terminologiyası sahəsində müəyyən söz ehtiyatına malikdir. “Milli dilin bir növü olan terminologiya dedikdə elm və ya fəaliyyətin müəyyən sahəsindəki anlayışları bildirən leksik vahidlərin toplusu başa düşülür” [1].

“Kompüter texnologiyaları” predmet sahəsinin peşə dili leksikasında tətbiq olunma sahəsindən asılı olaraq bir neçə tematik qrup ayırmaq olar: 1) kompüterlə işləyən insan; 2) kompüterlə iş; 3) kompüterin aparat təminatı; 4) kompüterin proqram təminatı, komandalara, faylların adları; 5) İnternet.

S.B.Qrinyov [2] hesab edir ki, terminologiyanın əsasını aşağıdakı terminoloji vahidlər təşkil edir: 1) terminlər (xüsusi dilin leksik vahidləri, xüsusi anlayışların dəqiq göstərilməsi üçün tətbiq olunan söz yaxud söz birləşmələri); 2) terminoidlər (sabitləşməmiş, formalaşan anlayışların göstərilməsi üçün istifadə olunan sözlər); 3) predterminlər (semantik cəhətdən qeyri-dəqiqliklə səciyyələnən, müəyyən peşə sahəsinin nümayəndələri arasında danışmaq nitqində yayılan terminlərin modelləri). Kompüter terminologiyası xüsusi (kompüter) leksikasının bir hissəsidir. İ.L.Komleva bu leksikanı “kompüter dili” adlandırır və bu dili fərdi kompüterlərin istehsalı və onların proqram təminatı ilə texnoloji olaraq bağlı olan predmet sahəsində formalaşan xüsusi dil kimi başa düşür [3, s. 16].

Bu dil “kompüter” anlayışı ətrafında formalaşır. “İnformasiya-kommunikasiya texnologiyaları” (İKT) məfhumu daha geniş yayılmış anlayışdır və digər texnologiyaları (televiziya, mobil rabitə və s.) da nəzərdə tutur. Kompüter dilinin terminoloji leksikasını “kompüter terminologiyası” adlandırmaq olar. Müəyyən sahəyə aid olan bütün terminologiyaları göstərmək üçün bəzən termin sistemi anlayışından istifadə olunur. Bu anlayış terminologiyanın əsas əlaməti olan sistemliliyi nəzərə çarpdırır. Terminoloji sistem ayrı-ayrı ünsürlərə bölünə bilər. Burada terminoloji sahə anlayışı mühüm əhəmiyyət qazanır.

“Terminoloji sahə - “terminlər və onların ətrafında qruplaşan konkret terminoloji sistemin elementar sahələri və ya mikrosahələri arasında əlaqələrin iyerarxiq təşkil olunmuş, məntiqi cəhətdən ardıcıl sistemidir” [3, s. 114]. Terminoloji sahə əsas dominant anlayışın ətrafında formalaşır və inkişaf edir. İndiki halda əsas dominant “kompüter” anlayışıdır. Bütün kompüter terminologiyası bu və ya digər dərəcədə bu məfhum ilə bağlıdır.

Məlumdur ki, kompüterin arxitekturası aparat və proqram təminatına bölünür. Beləliklə, kompüter dilinin terminoloji sahəsində iki terminoloji mikrosahəni ayırmaq olar: aparat təminatı terminologiyası və proqram təminatı terminologiyası. Mikrosahələr də daha aşağı səviyyəli digər mikrosahələrə bölünə bilər. Məsələn, proqram təminatı ya Microsoft əməliyyat sistemi, ya da Linux əməliyyat sistemi ilə təqdim oluna bilər. Bu anlayışlar öz terminoloji mikrosahələrini əmələ gətirə bilər. İ.L.Komlevanın fikrincə, kompüter terminologiyası aşağıdakı tematik istiqamətlər üzrə inkişaf edir: 1) kompüterlər haqqında ümumi məlumatlar (yaranma tarixi, istehsalı, modelləri və onların təyinatı) 2) aparat təminatı (stasionar kompüterdə monitor, sistem bloku, klaviatura və siçanın daxil olduğu qurğu yaxud müxtəlif quruluşlu notbuk, planşet, smartfon), 3) proqram təminatı (standart proqram əlavələri dəstinə malik əməliyyat sistemi), 4) proqramlaşdırma (müxtəlif alqoritmik proqramların yaradılması və işlədilməsi ilə bağlı olan məlumatın emalı imkanlarının geniş spektri), 5) hesablama sisteminin fəaliyyəti (riyazi hesablamalar və kompüterin köməyi ilə məsələlərin həlli), 6) kompüter texnologiyaları (informasiya-kommunikasiya texnologiyaları, multimediyaya texnologiyaları və s.).

Bu istiqamətlərin hər biri kompüter terminologiyasının ümumi termin sahəsi üçün mikrosahələr təşkil edir. İ.L.Komleva məntiqi-semantik struktur baxımından kompüter terminologiyasını aşağıdakı siniflərə bölür: 1) əşyalar (flaş-kart, sərt disk), 2) proseslər (kopyalamaq, yaddaşda saxlamaq), 3) ölçülər (bayt, piksel), 4) əlamət və xassələr (işçi masasının görünüşü, əməliyyat sisteminin konfigurativ parametrləri).

İnsan beyninin işləmə prinsipi dörd komponentdən ibarətdir: informasiyanın qəbulu (daxil edilməsi); onun yaddaşda saxlanması; təfəkkür prosesi (informasiyanın emalı); informasiyanın ötürülməsi.

Kompüter düşünən insanın funksiyalarını yerinə yetirən qurğulara malikdir: daxiletmə qurğusu; informasiyanın qorunması qurğusu – yaddaş; emal qurğusu – prosessor; çıxış qurğusu.

Bu qurğular kompüter terminologiyasında aşağıdakı adları almışdır: hesab-məntiqi qurğu, idarəetmə

qurğusu, yadda saxlayıcı qurğu (yaddaş), informasiyanın daxil edilməsi və ötürülməsi üçün xarici qurğular.

Müasir kompüterlərdə hesablama-məntiqi qurğu və idarəetmə qurğusu adətən bir qurğuda – kompüter terminologiyasının əsas termini olan mərkəzi prosessorunda birləşdirilmişdir.

Kompüter terminologiyası, elmin istənilən digər sahəsinin terminləri kimi terminlər siyahısından ibarət deyil, işarələr sistemi olub, müəyyən elmi dünyagörüşü əks etdirir.

Kompüter terminlərinin əksəriyyətinin ingilis dilinə mənsub olması fikri ilə razılaşmaq olmaz, çünki bu sahənin terminləri arasında latın və fransız dillərinin sözlərinə də rast gəlinir. Ümumiyyətlə, kompüter terminləri beynəlmiləl xarakter daşıyır. Bu terminləri əminliklə beynəlmiləl sözlər adlandırmaq olar, çünki bu sözlər təkcə müxtəlif dillərdə öz zahiri forması ilə üst-üstə düşür, eyni zamanda beynəlxalq xarakterli anlayışlar ifadə edir.

Tədqiqatlar göstərir ki, kompüter terminologiyasının əksəriyyəti (80%-ə yaxın) beynəlmiləldir; buraya termin-sözlər, termin-söz birləşmələri daxildir. Beynəlmiləl terminlərin xüsusi qrupunu qrafik simvollar təşkil edir. Eyni sözləri ixtisarlara aid söyləmək olar. Müxtəlif millətlərə mənsub olan mütəxəssislər, hətta informatika sahəsindən uzaq olanlar da bu terminləri anlayır. Beynəlmiləl leksika üç növə bölünə bilər: tam uyğun gələnlər; mənasına görə qismən üst-üstə düşən beynəlmiləl sözlər; mənasına görə tam üst-üstə düşməyən beynəlmiləl sözlər.

İnformasiya və kompüter texnologiyalarının yaranması və inkişafı ilə bağlı olan proses əvvəl ingilis dilində yaranmış, tədricən digər milli ədəbi dilləri də əhatə etmişdi. Keçən əsrin 90-cı illərindən başlayaraq informasiya-kompüter texnologiyalarının yayılmasının təsiri altında müasir Azərbaycan ədəbi dilində milli termin sisteminin yeni bir sahəsi – kompüter terminologiyası formalaşır ki, o müəyyən dərəcədə ingilis və rus kompüter terminologiyasına əsaslanır.

Azərbaycan dilində kompüter terminlərinin bəziləri ingilis dilində olduğu kimi işlədilir. Məsələn, “keql” və “fayl” terminlərini götürək. Nəşriyyat işlərində simvolların ölçüsünü göstərmək üçün “keql” anlayışı istifadə olunur. Keql punktlı ölçülür (pt). 1 punkt 0,35 millimetərə bərabərdir. Adətən, sənədlərdə şriftin 12, yaxud 14 pt ölçülərindən istifadə olunur. Windows sisteminin əsas anlayışlarından biri fayldır. Fayl müəyyən daşıyıcıda (məsələn, diskdə, maqnit lentində) saxlanılan hər hansı informasiyadır.

Kompüter terminlərinin bəziləri Azərbaycan dilinə kalka yolu ilə tərcümə olunur. Bunlara qovluq, siçan və s. terminləri misal göstərmək olar. Hərçənd ki, kompüter istifadəçiləri daha çox rus dilindəki “мышь” və ingilis dilindəki “mouse” sözlərindən istifadə edirlər. Orta məktəblərin 7-ci sinfinin “İnformatika” dərslərində “siçan” terminindən istifadə olunur. Bəzi terminlər vardır ki, rus dilində olduğu kimi işlədilir. Məsələn: konfigurasiya < конфигурация < configuration; sessiya < сессия < session.

Beləliklə, kompüter terminlərinin işlənməsi prosesinin təhlili onu deməyə əsas verir ki, Azərbaycan dilinin kompüter terminologiyası inkişaf və formalaşma mərhələsindədir. Bu, ondan irəli gəlir ki, ingilis və rus mənşəli kompüter terminləri Azərbaycan dili tərəfindən tam mənimsənilməmişdir.

Ədəbiyyat

1. Алексеева Л.М. Стилистический энциклопедический словарь русского языка / [Электронный ресурс]. — Режим доступа. — URL: http://slovarix.ru/stilisticheskiy_entsiklopedicheskiy_slovar/page/termin.220
2. Гринев С.В. Введение в терминоведение. М., 1993. — 309 с.
3. Комлева И.Л. Принципы формирования русской компьютерной терминологии: Дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01. М., 2006.

ФИКРАТ АЛИЗАДЕ*

Азербайджан, Баку

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ КОРНЕВЫХ СОГЛАСНЫХ «DRV» В РАЗНОСИСТЕМНЫХ ЯЗЫКАХ

Lexical-Semantic Development of the Root Consonants «Drv» in the Diverse languages

Approaching to the multisystem languages as stated by the root consonants the conceptual commitments are encountered when accepting their unity as an ideologist.

In one case in the various languages appear semantic unity, but in other cases the semantic differentiation, which keeps its first meaning. It shows that those languages indeed all languages of the world takes their roots from the parent language.

* Бакинский государственный университет, кандидат филологических наук, доцент

If it can be taken into account that while transition from one language to other language the vowels always vary, but sometimes the consonants also alter via the phonetic alternation, elisions, prosthetic appliance and metatheses.

Keywords: *multisystem languages, idea, concept, proto-language, root consonants, phonetic phenomena, semantic differential*

Языки мира на первый взгляд кажутся совершенно различными как с точки зрения типологии, так и в отношении словообразования. Если для аморфных и агглютинативных языков корень слова является его значимой частью, то в ситуации с флективными языками все совсем наоборот. В таких языках идея, выражаемая корневыми согласными, разветвляясь, развивается по типу следующего примера из арабского языка:

NZR: **NəZəR** (взгляд; просмотр) – **NaZiR** (министр) – **iNtiZaR** (ожидание) – **müNtəZiR** (в ожидании услуги) – **məNZəRə** (пейзаж)...

Интересно, что в нефлективных разносистемных языках корневые согласные способны выполнять идейную функцию. В качестве примера рассмотрим корневые согласные DRV. Если в отношении всех вариантов корневых согласных DRV применить чередования (**D – T – Z – S**), элизию (**DR/DV/RV**), полную или частичную метатезу, то математическим путем – при факториальном подходе появится бесконечное множество идейных моделей для словообразования языков мира. С целью углубленного рассмотрения таких типов словообразования мы часто будем обращаться к более понятному нам флективному русскому языку, к быту этого народа.

Как известно, по-русски Бог называется «творец» (**TVoRets**), а созданное им всякое живое существо – «тварь» (**TVaR**; *древнерус.* «существо, создание»), которое ныне употребляется с негативной окраской. Именно эти корневые согласные в последующем развитии привели к модели **TRV** (в результате метатезы), и в основе своей стали образцом для **DRV**. Безусловно, дерево, также как трава, цветок, куст, является одной из разновидностей растений. Поэтому изначально слово **TRaVa** должно было означать траву, растение, зелень. А случаи отравления от травы называли **oTRaVa** – яд. Еще древнее из формы **TRP** сформировались такие слова, как родное для нас слово **ToRPaq** (почва для растений), или вследствие чередования **V–P** в элизированной модели **TR – TeRra** (*лат.*) + метатезы **TP – ToPos** (*греч.*), **ToPrak** (*турсец*) с общим значением «земля». Собственно, слово **TRostnik** (*рус.* – «камыш») является производным одной из таких моделей.

Корневые согласные **DRV**, послужившие идейным ядром для образования других слов, в языках народов мира первоначально использовались для обозначения понятия «дерево» или близких ему значений:

DRV = DeRVo (*правосл.*), **DReVa** (*слав.*), **DReVo** (*цыган.*), **DeRVus** (*галь.*) + дуб.

В восточнославянских языках, особенно в русском, модель с этими корневыми согласными способствовала образованию ряда слов:

DeReVo (дерево), **DeReVtse** (небольшое дерево), **DReVesina** – срубленное, но не обработанное дерево, дрова, **DRoVa** – дрова, **DReVko** (рукоятка сельхоз инструментов).

Поселения, густо поросшие деревьями, русские называли словом **DeReVnya**, которое затем стало обозначать *село*. Слово **DeReVenskiy** (присущий деревне, крестьянский) в дальнейшем у горожан приняло приниженную форму **DeReVenşina** (бескультурный крестьянин).

Разбитая форма **DR** идейного ядра **DRV** в дальнейшем привела к образованию: в русском языке – **DReVo** (генеалогическое древо, родословная), в латинском языке – **DeRiVat** (см.: термин **DeRiVatologiya** – «словотворчество, словообразование» в языкознании), в варианте с метатезой – **DiVeRt** (*англ.*) – «отклонять, переадресовывать», или же подверженное элизии слово [ʒəDjəRə] – родословное **DReVo** (*араб.*).

В целом, корневые согласные показывают не столько значение слова, сколько его «материал», а оболочка слова становится носителем связанной с этим частной нагрузки. Говоря языком медицины, костяк слова (скелет), словно просвечивает сквозь рентгеновские лучи. Корневые согласные здесь становятся источником идеи для последующих понятий и порождают слова с новым значением. Поэтому производные слова, восходящие к корневым согласным **DRV** с древним значением «дерево», развиваются генетически, как потомки одного отца. Именно в этих случаях появляются такие слова, как *дерево – доска – смола – дуб – ель – береза*; дом и связанные с ним древесные материалы: *стена – потолок – дверь – забор – мебель* и т.п.; деревянные музыкальные и бытовые инструменты и др. В дальнейшем эти слова с уже устаревшим значением, идя в ногу со временем, получают вторую жизнь.

В подтверждение этому рассмотрим материалы языков мира, где можно наблюдать различные варианты чередования, элизии и метатезы корневых согласных **DRV**:

Дерево:

DR = **DāRu** (древнеинд.) + доска (материал, **DeRəxt** (перс.), **DaRaxt** (узб.), **denDRon** (дренегреч.) + **denDRarium** – «место для демонстрации растений»,

DeRex = **DəRəx** (уйгур.), **DoRu** (греч.) + «копье»

TR = **TRevan** (древнегерм.), **TReo**, **treov** (дрееангл.), **TRe** (древнесканд.),

TRio (древнесакс.), **TRe** (древнефриз.), **TRe** (древнеисл.), **TaRu** (хет.), **TRä** (швед.), **TRe** (норв.), **TRiu** (гот.), **TeRu** (англосакс.), **TRee** (англ.), **TaR** (лезгин.) : : **DRV** – **TRV** = **DR-TR**

Интересно, что в японском языке от модели **DRV** остается только **D**, и в таком случае получается **Doa**.

TRF = **ToRF** – продукт неполного разложения растений : : **DRV** – **TRV** // **V** – **F** // = **TRF**

Лес:

DBR = **DeBRi** (рус.) – «густой лес» : : **DVR** // **V** – **B** // = **DBR**

Ель:

DRV = **DeRVa** (лат.), **DaRVa** (латыш.)

Дуб:

DR = **DRis** (греч.), **DeRu** (древнеиндоевр.)

Желудь:

DR = **DeRukk** (ирл.)

Относящиеся к древесине:

DVR = **DiVaR** (азерб. «стена»)

DV = **DiVan** (азерб. «диван»)

TV = **TaVan** (азерб. «потолок»)

TRM = **TeReM/ok** (рус.) – «деревянный замок», «дворец», «владение»; «маленькое владение», дом : : **DRV** – **TRV** // **V** – **M** // = **TRM**

TR = **TRaktir** (рус.) – «дешевый ресторан, бар», отделанный деревом.

TaRa (рус.) – «пустые деревянные ящики»,

TRiumf (греч.) – триумфальная арка; исторически, одержавшие победу римляне проходили под дугой на двух деревянных столбах;

TaRan – «деревянное стенобитное орудие для разрушения вражеских преград».

TyoRka (рус.) – «тёрка», **TeRet`** (рус.) – «тереть»; в старину терки изготавливали из дерева, поэтому у русских и появились такие слова.

TRB = **TRiBuna** (деревянное возвышение для оратора),

= **TRuBka** (рус.) – «трубка для курения табака»,

TBR = **TəBəR** (перс.) – «топор», **TəBəRzin** (перс.) – «топор-оружие»,

TPR = **ToPoR** (рус.) – «топор» (при указании на рукоятку топора).

TBL = **TaBuLa** (лат.) – «доска»

TB = **TaBut** (араб.) – «гроб»

DR = **DRanka** (рус.) – тонкие дощечки для обивки стен и потолка под штукатурку.

DiRək (самая естественная опора – дерево, бревно), **DaRaқ** (гребень, расческа; в старину гребни изготавливали из дерева), **DuRak** (рус.) – *дурак*, а в арабском – **DəRk** – понимание, **DuRak** (тур.) – место остановки (раньше были из дерева).

DRB = доска – **DaRaBa** (бакинский диал.) – второе слово фактически примыкает к первому как повторное. Даже в последующем развитии в результате элизии **D** появляется слово **aRaBa** – телега. Естественно, что на ранней стадии телеги, а также их колеса были из дерева. Здесь уместно вспомнить слово **DRiVe** (англ.) – *водит*, также производное от корневых гласных **DRV**. Ясно также и то, что в древности все сделанные человеком средства передвижения были деревянными, поэтому говоря *езда* (за исключением животных) может подразумеваться любая повозка, сделанная из дерева. Турки называют автомобиль *araba* (повозка, телега), исходя из устаревшего смысла этого слова.

: : **DRV** // **V** – **B** // = **DRB**

Стол:

TVL = **TaViL** (араб.) : : **DVR-TRV** // **R-L** // = **TVL**

TBR = **TeyBeRi** (корей.) : : **DVR** – **TRV** // **V-B** // = **TBR**

TBL = **TaBLE** (англ.), **TaBuLa** (латв.): **DVR-TRV** // **V-B+R-L** // = **TBL**

TRP = **TRaPeza** (греч.) : : **DRV** – **TRV** // **V-P** // = **TRP**

Дверь:

DRV = **DaRaVaza** (инд.), **DəRVaza** (урду), **DzRVi** (польск.)

DVR = **DVeR`** (рус.), **DeVuR** (афр.), **DVaRas** (древнеинд.)

DR = DəR (*перс.*), DuR (*арм.*), DaRaja (*бенг.*), DRis (*лит.*)
TR = TūR (*нем.*)
PRT = PoRTa (*итал.*), PoRT (*греч.*), PueRTo (*исп.*), PraTu (*май.*),
PoRTe (*фр.*)
PoRT (*лат.*) = порт, гавань. На самом деле порт – это морские
ворота.

::: DRV-TRV // V-P // = PRT

VRT = VRaTa (*слав.*) ::: **DRV-TRV** = **VR-D – VR-T**

Ворота:

DRB = DəRB (*перс.*), DəRBənd (в эпосе «Китаби-Деде Горгуд» старинное наименование Дербента – DəRVənd (деревянные ворота).

VRT = VoRoTa (*рус.*)

Дом, кров:

DR = DəR (*араб.*)

DR = DəRgah (*перс.*)

Интересно, что слово DaL (*турец.* «ветвь») в восточных говорах бакинского диалекта имеет то же значение, указывая на дерево, древесину. В старину это слово, видоизменяясь – DaL астаг (воевать, вооружившись деревянными палками), DaLlaşmaq (бороться, драться) – наконец, приняло форму DaLaşmaq. Следовательно, арабское слово DaRB и азербайджанское слово ZəRBə имеют общую основу, обозначая удары деревянными палками в сражениях. Естественно, удар может быть нанесен кулаком (одеревеневшей рукой) или палкой, не требующей большого усилия. В свою очередь, ударные инструменты – ZəRB alətləri (*азерб.*) – не будут звучать без удара. В русском языке, используя производный от арабских корневых согласных **DRB** и подвергшийся элизии вариант **DR**, получается слово uDaR(nik) – ударник.

В варианте **DRB** также проявляется корень «удар»:

DRB = DRoBit' (*рус.*) – дробить, раскалывать, разрывать, DRoB' (*рус.*) – дробь. Безусловно, без удара невозможно раздробить что-либо.

Следует отметить, что древнее племя друидов (**DRuid**), поклонявшееся дубу, а переводе с латинского: DRui – дуб + vide – знающий.

Русские называли словом DuB (дуб) не только крепкого здоровьем, но и тупого человека. Как было сказано выше, из палки для битья, древесины образовывались новые слова:

DuBinka (*рус.*) – дубинка, DuBasit' (*рус., разг.*) – дубасить, бить.

Русские, и в целом славяне, жившие в лесных массивах, больше всего ценили дерево, которое служило материалом и образцом для всего. Дерево было добродетелью, посланной им по божьей милости. Дерево обеспечивало их комфортную и дружелюбную жизнь в качестве строительного материала (дом), топлива (дрова), пищи (фрукты), источника здоровья (лес), защиты (лесная обстановка, оружие) и т.п. И сегодня русские способны без гвоздя построить деревянный стол, табурет и даже дом. Одним словом, дерево являлось для них естественным и величественным растением. Поэтому они сравнивали все с деревом:

zDoRoViy (здоровый; внутреннее значение s DeReVa – с дерева, т.е. крепкий, рослый). Интересно, что в латинском языке DuRus. означает крепкий. А в персидском языке DeRaZ – длинный. Действительно, в природе горы и деревья различаются по своей высоте, и потому народы многое приводят в сравнении с ними.

При рассмотрении высказываний русских о деревьях открывается интересная картина:

zDRaViy (здоровый), zDoRoVo (здорово, отлично, потрясающе; приветствие), zDoRoV'ye (здоровье), zDRaVnitsa (курорт), zDoRoVat'sya (здороваться), zDRaVstvuy (здравствуй!). Дерево для славян имело особую ценность, и поэтому в связи с этим использовались слова DoBRo (*рус.*) – добро, DoBRiy (*рус.*) – добрый. Обозначая что-то ценное, они говорят: DRaqotsenny – драгоценный и DRaqotsennost' – драгоценность. Отсюда можно сделать такой вывод, что в ряду материалов для своих украшений человек в исторической последовательности использовал: дерево, кость, камень, металл, а сегодня, к сожалению, – искусственные материалы.

Элемент **DRV** проявляется также в именах исторических личностей:

DaRa на древнеперсидском языке звучит как DaRayaVuş, что означает хранитель добродетели. По-русски это будет звучать как DeRjaşiy – держащий, несущий DoBRo. Золотая монета во времена Дария I называлась DaRik.

При внимательном рассмотрении в русском языке можно обнаружить множество интересных слов с корневыми согласными **DRV**. Так, глубокий, пояснительный анализ чуждых друг другу слов в

вышеприведенных примерах показывает их принадлежность по своему внутреннему потенциалу к тождественному консонантному корневому материалу. Например:

Слова **DVoR** (двор), **DVoRets** (дворец), **DvoRyаnin** (дворянин, аристократ) свидетельствуют о том, что **DvoRyаnin** – форма обращения к лицам, обладающим большим двором или территорией. Отсюда **DeRjat'** (держать, защищать), если речь идет о большом государстве, то говорят **samoDeRjets** (самодержец, автократ), а государство называют **DeRjaVa** (государство, монархия).

Интересно и то, что славяне (в основном русские) свои историю и вообще свою письменность в XI – XV вв. на бересте называли **BeReStyаniye gramoti**, т.е. *берестяные письма*. При таком подходе в русском языке за счет чередования и метатезы начинает функционировать новая модель типа **DRV // V – B // DRB – RB – BR:**

BR = **BeRyoza** – береза, **BRevno** (очищенный от веток ствол дерева),

BRus' ya (спортивный снаряд), **BRusok** – небольшой кусок дерева, **BRaslet** (браслет), **BRoş** (рус.) – нагрудное украшение, **BRoška** (рус.) – деревянная заколка для волос, **BRyansk** (город в России, который сначала назывался **DeBRyansk**, а после выпадения буквы **D** принял нынешнюю форму; значение – глубокий овраг, поросший густым лесом).

Обращаясь к *берестяным грамотам* можно раскрыть значение русского слова **DReVniy** (древний). Так как эти надписи вырезались на дереве, то их еще называли *деревянными* (**DeReVyаnniy**). Однако, в дальнейшем, при обнаружении несоответствия между письменами 500-1000-летней давности и современным понятием дерева-материала, слово **DReVniy** (древний) приняло современное значение.

В результате чередования и элизии модели **DVR** обнаруживается внутреннее значение следующих слов с корневыми согласными **TVR – VR**.

При внимательном рассмотрении названия русского города Тверь можно выявить следы слов на **VeR/VoR** со значением *лес* в языках коми, вепсов, мордвы. Во многих языках подтверждается связь корневых согласных **BR/VR** и даже **BL** с деревом: **arBRE** (фр.), **alBeRo** (итал.), **arBoL** (исп.) – дерево, **arBoR** (исп.) – köşk, **arBoR** (лат.) – чердак, **ВаRi** (азерб.-тюрк.) – изгородь, **ВаRyer** (рус.) – деревянная преграда, **zaBoR** (рус.) – ограда, забор.

В своем дальнейшем развитии **DRV** путем чередования, метатезы, элизии может трансформироваться в корневые согласные **PLD / PLT:**

PLT = **PLoTnik** (рус.) – плотник, **PLoTina** (рус.) – плотина, дамба (раньше материалом для таких сооружений служило дерево), **PLoTniy** (плотный).

Опираясь на значение последнего примера предположительно можно сказать, что название для самого твердого металла было выбрано в сравнении его прочности с дубом – **PaLiD** (азерб. дуб) – **PoLaD** (азерб. сталь).

При чередовании **P–B** в корневых согласных **PLT** получается **BLT = BaLTa** (азерб. топор), и, следовательно, становится ясным, что слова **ТэВэR** (азерб. секира) и **ТоРоR** (рус. топор) являются однокоренными:

Здесь чередования **V – B – P** в корневых согласных **DVR** образуют модели **DBR–DPR**, а выпадение **D** становится причиной сохранения корневых согласных **PR**.

Корневые согласные **DRV** проявляются и в денежных единицах. Соглашаясь со справедливым высказыванием В.М.Булгакова – «Человечество любит деньги, независимо от их материала» – можно сказать, что в старину в обороте были и деревянные деньги. В то же время известно, что бобы дерева какао 3000 лет назад использовались ацтеками в качестве денег. Начиная с XII века на протяжении нескольких столетий в финансовом обороте Великобритании были натуральные деревянные деньги. До 30-х годов XX века в Африке, Китае в качестве денежной единицы использовались красное дерево и бамбуковые палочки. Наглядным тому подтверждением являются названия некоторых денежных единиц:

DiRhəm (арабский мир), **DinaR** (Иран), **DRaxm** (Индия), **DRaxma** (Греция), **DRam** (Армения).

В другом варианте результатом двойного чередования **D – T** и **R – L**, а также элизии в **DVR** становится выпадение **V:**

TaLer (чеш. талер) – серебряная денежная единица в Чехии XV – XVI веков, которая была распространена в Германии, Голландии, Италии под названием **TaLler**, в скандинавских странах, в том числе Швеции – **DaLer**, в Великобритании – **DaLler**, а в дальнейшем, форма **DaLlar /ToLlar**, наконец, превратилась в **DoLlar** – денежную единицу в США и ряде стран мира.

Как известно, мебель изготавливают из дерева. Поэтому в некоторых наименованиях мебели присутствуют следы **DRV**. В результате чередования **D–T** формируется **TRV**, а после элизии здесь остается **TR: TRemo, TRelyaj, ToRşer**.

Названия некоторых деревянных инструментов в языках мира сохранили свою связь с деревом и

с корневыми согласными **DRV – TVR – DR / TR**:

LiTaVRa (деревянный ударный инструмент), **TaR**, **giTaRa**, **siTaR**, **TRuba** (этот медный духовой музыкальный инструмент когда-то изготавливался из дерева).

Названия музыкальных инструментов также встречаются при образовании корневых согласных **DB** чередования **V–B** и **R–L** в **DRV = DVL** и в **DRB**:

DaVuL (турецкий музыкальный инструмент), **DumBuL** (деревянный ударный инструмент), **DümBək** (деревянный или медный инструмент).

Чередования **D–T**, **V–P** и **R–L** в **DRV** и посредством (метатезы = **PRT/PLT**) элизии становятся причиной появления корневых согласных **PR**, **PL**:

PR = PRyalka [DjəhRə] – прялка.

PL = PiLa (пила), **PuL** – очень вероятно, что и это слово, по примеру вышеуказанных образцов, связано с деревом, древесиной. В варианте **RP** также получается денежная единица Индии и Пакистана – **RuPi**, в варианте **RBL** получается денежная единица России **RuBL**. А с метатезной формы – **PR** образуется **PaRa**, что по-турецки "деньги"

Приведенные языковые факты свидетельствуют о том, что когда-то существовал единый, древний язык. В противном случае, не было бы типологической связи между различными языками, опирающихся на корневые согласные.

ОЛЬГА АНДРЮЩЕНКО*

Казахстан, Павлодар

ФИЛОСОФСКИЕ ПРОБЛЕМЫ В ЯЗЫКОЗНАНИИ: ОЦЕНКА КАК ЛИНГВИСТИЧЕСКОЕ ЯВЛЕНИЕ

This article deals with the interpretation of evaluation as a logical-philosophical category. As a linguistic phenomenon, the evaluation is represented in the binary opposition as beautiful-ugly. Aesthetic evaluation is considered by the author as an integral part of the semantic category of evaluativity and is correlated therewith as a part and whole.

Key words: *evaluation, category, linguistics, modification, opposition.*

Оценка, как логико-философская категория, получила выражение уже в работах античных мыслителей, но до сих пор продолжает быть источником интереса и внимания научных исследователей. Объектом пристального внимания лингвистики категория оценки становится в 20 веке. Особенно актуальной со второй половины 20 века как часть общей проблемы смысла становится проблема оценочного смысла.

Являясь языковой категорией, оценка связана с мышлением человека, его практической деятельностью, социальной и культурной реальностью. Оценку по праву считать онтологическим свойством человека, который в процессе познания оценивает окружающий мир.

Традиционная трактовка категории прекрасного развивалась под влиянием идей классической философии и эстетики, связывающих красоту с двумя другими фундаментальными понятиями, а именно: добром и истиной.

Представление об эстетической оценке появилось задолго до того, как эстетика выделилась в виде самостоятельной науки из философии. Со времен античности до нас дошли трактаты, описывающие эстетическую действительность и позволяющие судить об эстетических вкусах наших предков. Лексика, с помощью которой осуществлялась эстетическая оценка, не возникла сама по себе, она является отражением практического отношения человека к окружающему миру, выражает его духовные потребности и стремления.

Характеризуя экстралингвистические категории прекрасного и безобразного, эстетическая лексика имеет свою специфику, состоящую, прежде всего в том, что, как и всякая область знаний, она располагает определенной терминологией, на важность анализа которой не раз обращали внимание исследователи (А.Ф. Лосев, О. Духачек, Л. Столович, М.С. Каган).

Схема оценок в эстетической области передается оппозицией «эстетически хорошо - эстетически плохо», что сходно с логическим представлением оценки, которая характеризуется как умственный акт, являющийся результатом нашего оценочного отношения к предмету [1, 13].

* Павлодарский государственный педагогический университет, кандидат филологических наук, доцент

В современной аксиологии (теории ценности) выделяются несколько подходов, характеризующихся различными позициями в определении понятий «прекрасное» и «красота». В рамках психологического подхода (Д. Сантаяна, А. Мейнонг) красота неотделима от чувств субъекта оценки, так как она является эмоцией, аффектом нашей волеизъявляющей и оценивающей природы. Представители семиотического направления в лингвистике (Ч.С. Пирс, Ч.У. Моррис) включают эстетическую характеристику в систему знаковой ситуации и отмечают наличие знаков, имеющих оценочный тип сигнификации и служащих для выполнения оценочной функции.

Одной из конкретных модификаций системы ценностных отношений в эстетике выступает и категория безобразного, которую отражает анализируемое нами лексическое единство. Человеку свойственно представление окружающего в бинарной оппозиции. В данном случае, категория безобразного выступает противоположной характеристикой прекрасному. Как отмечает профессор Темиргазина З.К., логическая категория оценки «представляет собой понятие, сутью которого является характеристика какого-либо объекта с точки зрения «хорошо», «плохо», «оценочно безразлично» [2, 4].

Обобщая изложенное, отметим правомерность включения категории безобразного в шкалу ценностей, т.к. категории эстетики раскрывают не только гармоничные (позитивные эстетические свойства), но и негативные, дисгармоничные, отраженный в категории безобразного, показывая тем самым их противоречие, существующее в реальной действительности.

Прекрасное и безобразное представляют собой типичную универсальную бинарную оппозицию, лежащую в основе описания любой картины мира (жизнь - смерть, хорошее - плохое). Бинарный характер указанных категорий отражает двойственность восприятия окружающего мира, вызванную физиологическими и психологическими причинами, а система бинарных дифференциальных признаков позволяет проводить параллельное изучение категорий прекрасного и безобразного.

Красота выступает как ценность, в которой объективное эстетическое значение явлений осваивается через субъективные оценки, как бы проходя через призму восприятия вкусов и идеалов людей [3, 131]. В самом общем виде красоту можно представить как наивысшую эстетическую ценность.

В философских определениях эстетики и этики подчеркивается, что эстетика предполагает в большей степени критерии внешней, тогда как этика - внутренней оценки. Оценка в общем плане выражается оппозицией «хорошо - плохо», эстетическая оценка - оппозицией «эстетически хорошо (красиво) - эстетически плохо (некрасиво)».

Предпосылкой для любого вида оценки является чувственное восприятие. Специфика эстетической оценки, по мнению исследователей, заключается в привилегированности зрительного и слухового анализаторов. Объектом эстетической оценки может быть любой предмет материального мира, человек, явление, звук. Не случайно в словарях определения значений слов красивый, некрасивый связывается, прежде всего, с такими понятиями, как внешний вид, очертания, звуки. «Красивое» определяется как имеющее правильность очертаний, гармонию линий и т.п. Соответственно для «некрасивого» характерно отсутствие подобных качеств, дисгармония, неправильность [4, 73].

Эстетическая оценка как способ установления эстетической ценности того или иного объекта связана с удовлетворением чувства прекрасного и является сублиматом сенсорной оценки, так как предпосылкой для её вынесения является восприятие, осуществляемое органами чувств - зрительными и слуховыми анализаторами. Эстетической оценке подлежат все предметы и явления, доступные непосредственному чувственному восприятию или воссоздаваемые воображением. Они вызывают у человека специфическую эмоциональную реакцию, непосредственное переживание своего эстетического чувства к действительности - эстетическое чувство. Эстетическое чувство имеет избирательно-оценочный характер и, несмотря на полярность оценок (нравится - не нравится), в нем преобладает положительная эмоция [5, 77].

Эстетические оценки базируются на синтезе гедонистических и психологических оценок. Понятие красоты, например, субъективно и может приписываться совсем и некрасивому объекту, то есть быть просто эмоциональной реакцией на объект. Признак «красивый» идет от говорящего и его эмоционально-оценивающего отношения к свойствам данного объекта мира.

Оценочное эстетическое значение и его соотносительность с нормой взаимодействуют крайне специфически. Норма в эстетической оценке является эквивалентом, с помощью которого осуществляется сравнение и выносится окончательное заключение об объекте оценки. Известно, что оценочная шкала ассиметрична: норма и среднее не совпадают, норма сдвинута к положительной части шкалы. Поэтому понятие красоты как критерий эстетической оценки и понятия, отражающего частные проявления прекрасного, укладываются в рамки эстетической аксиологической нормы, которая представляет скорее должное, чем недействительное.

Категория эстетической оценки носит универсальный характер, что подтверждается наличием оценочного отношения прекрасное - безобразное в разных языках. Данное обстоятельство

свидетельствует о существовании определенного рода симметрии как внутреннего стержня, присущего любой культуре, а своеобразные национально-культурные особенности смыслового наполнения выражают ассиметрию взглядов, касающихся иерархии эстетических ценностей, характерных для каждой культуры [6, 24].

В соответствии с основными концепциями, раскрывающими природу оценки, эстетическая оценка рассматривается нами как составная часть семантической категории оценочности и соотносится с ней как часть и целое. Наряду с общими характеристиками, присущими всем разрядам оценок, категория эстетической оценки обладает набором специфических характеристик, ограничивающих данный вид оценки от других. Разграничение общего и частного проявляется как в смысловом, так и в формально-структурных аспектах. Эстетическая оценка наряду с этической оценкой относится к одному подтипу в логической иерархии оценок. В отличие от этической оценки, объектом которой является духовная интенция поведения, эстетической оценке подвергается материальная структура предмета.

Таким образом, анализ оценки как философской и языковой категории позволяет заключить, что данный феномен до сих пор находится на стадии осмысления исследователями. Многомерность структуры данного понятия и его лингвистической представленности в различных языках позволяет рассматривать оценку и с точки зрения национально-культурного феномена. Нужно отметить тот факт, что категория оценки входит в ценностную картину мира - систему значимых приоритетов в понимании действительности и вытекающих отсюда норм поведения. С позиций эстетических ценностей правомерно выделять в качестве аспекта картины мира ценностно-эстетическую картину мира. В основе эстетической оценки лежит особая функция, выполняемая природной вещью или искусственным объектом в общественной жизни, - ценностная предметность, способность объекта быть значимым для человека. Эта функция характеризует всю практическую деятельность людей и поэтому закономерно отражается в языковом сознании и коммуникативном поведении. В свою очередь, ценности выражаются в виде оценок - результатов сравнения оцениваемого с неким идеалом или эквивалентом. Применительно к эстетической оценке в качестве эталона сравнения выступает идеал красоты.

Литература

- 1 Вольф Е.М. Функциональная семантика оценки. - М.: Наука, 1985. - 228 с.
- 2 Темиргазина З.К. Лингвистическая аксиология: оценочные высказывания в русском языке. - 2-е изд., стер. - М.: Флинта, 2015. - 247 с.
- 3 Федотова Т.Н. Экстралингвистические факторы в исследовании слов лексико-семантического поля красоты // Реальность, язык и сознание. - Тамбов, 1999.- Вып. 1.- 131-135 с.
- 4 Арутюнова Н.Д. Аксиология в механизмах жизни и языка // Проблемы структурной лингвистики. М.: Наука, 1984. - 12-14 с.
- 5 Столович Л.Н. Красота. Добро. Истина: Очерк истории эстет. аксиологии. - М.: Республика, 1994. - 464 с.
- 6 Арская М.А. Семантическая категория эстетической оценки (прекрасное/ безобразное) и её онтология в современном немецком языке: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. Иркутск, 2002. - 24 с.

ИРАДА АБДУЛЛАЕВА *
Азербайджан, Баку

НЕОЛОГИЯ КАК СОСТАВНАЯ ЧАСТЬ СОВРЕМЕННОГО ЯЗЫКОЗНАНИЯ

Açar sözlər: *neologiya, neologizm, leksikoqrafiya, sözdüzəltmə, dilin imkanları*

В статье рассматривается особый раздел языкознания – неология, которая занимается изучением неологизмов. Автор подробно анализирует разновидности неологизмов, способы их образования, сферы употребления. Также рассматривается история формирования теории неологии, даются современные определения термина «неология».

Neology as a component of modern linguistics

In article the special section of linguistics – neology is considered. It is engaged in studying of neologisms. The author in detail analyzes versions of neologisms, ways of formation, use spheres. The history of formation of the theory neology is considered, modern definitions of the term «neology» are given.

Key words: *neology, neologism, lexicography, word-formation, language possibilities.*

---

* Институт языкознания им. Насими НАНА, доктор философии по филологии, ведущий научный сотрудник

Как известно, современная лингвистика считает язык сложной динамической системой, направление и характер эволюции которой подчинены общим законам диалектики. Наиболее активно развитие языка осуществляется в области лексики, что обусловлено рядом её особенностей в сравнении с другими языковыми уровнями, в частности, более высокой степенью экстралингвистической детерминированности.

При всём разнообразии путей и форм изменения словарного состава языка в качестве основного процесса в развитии лексики лингвисты называют процесс неологизации, как отражающий общее поступательное движение языка.

Поэтому не случайно в современной лингвистике сформировался особый раздел языкознания – неология, занимающийся изучением неологизмов (их разновидностей, способов образования, сфер употребления и т.п.) [4, 358]. В сферу этой науки входит выявление путей опознания новых слов, значений и сочетаний, анализ факторов их появления, изучение моделей их создания, разработка принципов отношения к новым словарным единицам и их лексикографическая обработка [1, 37].

В своём развитии неология прошла путь от синкретичного изучения словотворчества к собственно лингвистическому, а затем и к лингвостилистическому [3, 1]. Понятие «неология» (от французского «néologie») появилось во Франции в 1758 году, своё же лингвистическое значение приобрело к концу XIX века [11, 233-235]. В 60-х годах XX века началось комплексное изучение неологизмов, и неология, изучающая эти неологизмы, оформилась как особая область в лексикологии.

Особый вклад в формирование современных представлений теории неологии внесли такие крупнейшие лингвисты, как: И.А.Бодуэн де Куртенэ, А.А.Потебня, М.М.Покровский, Л.В.Щерба, А.М.Селищев, В.И.Чернышев, Н.С.Державин. Таким образом, основы теории нового слова были заложены в русском языкознании ещё в 1-й половине XX века. Становление неологии как особой теоретической области лексикологии относится ко 2-й половине прошлого столетия. На этом этапе её развитию особенно способствовали работы А.А.Брагиной, Р.А.Будагова, Е.В.Розен, Н.И.Фельдман, Г.О.Винокура, В.Г.Гака и др. Особое место в формировании теории неологии и неографии принадлежит Ю. А. Сорокину и Н. З. Котеловой, основателям русской неологической лексикографии.

Фиксирование нового в лексическом составе языка в мировой и русской словарной традиции шло по пути от неологизмов в словарях – к словарям неологизмов. Качественно новым этапом в решении вопросов лексикографического описания неологизмов, как в практическом, так и в теоретическом плане, в мировой практике лексикографии XX века стали специальные словари новых слов, значений и выражений.

С развитием и укреплением лексикографии неологизмов определился и круг проблем этой лексикографической отрасли, что позволило рассматривать её как самостоятельную научную дисциплину. Неологическая лексикография или неография с этой точки зрения – наука об особенностях проектирования и составления словарей неологизмов, о специфике нового слова, значения и словосочетания как объектов таких словарей. Кроме того, решение основных вопросов неологии (теории нового слова) было поставлено на научную основу в результате формирования эмпирической базы, созданной серией словарей новых слов.

В современной науке существуют следующие определения термина «неология»: а) стилистическая категория, где главное новизна [11, 248]; б) обозначение новой реалии; в) слова, не зафиксированные в словарях [7, 12-14].

Ощущение новизны связано с моментом появления неологизма. Новая реалия как внешний фактор не может охватить все неологизмы. Незафиксированность в словаре связана с прагматикой, а не с наукой, поэтому в словарь новое слово могло не войти случайно или осознанно по разным причинам. Каждое из этих определений неологии может быть относительно применимо. Неологизмы надо понимать как слова, появившиеся в определённый период в языке, «возникшие на памяти применяющего их поколения» [10, 135], т.е. неологизмы обладают свойством относительным и историчным. Неологизмы, возникнув в дискурсе, могут превратиться в языковые единицы или остаться индивидуальными образованиями.

По мнению М. А. Рященко, различают неологию словообразовательную и лексическую [9, 121].

Словообразовательная неология – производство новых слов по имеющимся моделям, «дающим образцы “упаковки” нового содержания в известные формы» [8, 437]. Это неология по форме и содержанию. Изучение неологии помогает пронаблюдать слово в момент его появления. Именно неологизмы указывают на условия их появления и отвечают на вопросы *почему, из-за чего и как* они моделируются и появляются.

Учитывая то, что словообразование, в зависимости от использованных формальных средств, делится на конверсию, сложение, аббревиацию и словопроизводство, можно с уверенностью сказать, что процесс неологии – это процесс словообразования, использующий его разные виды, но главным образом – словопроизводство (аффиксальный способ), поэтому неологию можно считать отчасти словопроизводством.

Нельзя не согласиться с В. И. Заботкиной, считающей, что неологизмы создаются, чтобы их использовали люди, в этом заключается прагматический аспект неологии, но ведущая роль в появлении неологизма остаётся за когнитивным аспектом: необходимо определить место нового слова в сознании говорящего и соотнести его с определённой категорией [5, 17].

Лексическая неология делится на денотативную (иначе деноминативную, когнитивную) и стилистическую. Первая служит для того, чтобы обозначать новые понятия, чаще всего это научные и технические термины. Вторая выполняет поэтическую функцию в языке: привлекает внимание, несёт дополнительную окраску, а потому активно используется литераторами.

Французские лингвисты Ф. Годэн и Л. Геспэн выделяют следующие типы неологии: языковая, регулярная, мотивированная и дискурсная.

Языковая неология связана с действием аналогии, регулярности и закономерности в системе языка. В русской науке такие неологизмы называют «потенциальные слова» (Г. О. Винокур, А. И. Смирницкий, Е. А. Земская). Так, по мнению Е. А. Земской, эти слова «произведены по образцу слов высокопродуктивных словообразовательных типов» [6, 218]. По своей семантике подобные слова скорее связаны с грамматикой, чем с лексикой. Их лексическое значение вытекает из лексического значения составляющих их компонентов.

Регулярная неология затрагивает частотность использования словообразовательных моделей и способов образования новых слов. Чем выше эта частотность, тем жизнеспособнее может оказаться неологизм, тем быстрее и надёжнее он может войти в лексику языка.

Мотивированная неология касается взаимосвязанной мотивированности значений производного и производящего слова, где основным является принадлежность к одной части речи. *Дискурсная неология* рассматривает степень нормализации неологизмов в словарном составе языка и взаимодействие потенциальных и окказиональных слов.

Наличие неологизмов свидетельствует о творческих возможностях языка. Соответственно, их можно разделить на книжные и разговорные. *Книжные неологизмы* (или термины) создаются сознательно. В их образовании главную роль играет интеллектуальный фактор: создатель слова определяет значение словообразовательного форманта, семантика которого зависит также и от значения создаваемого термина. Это становится специальным значением словообразовательного форманта, используемым для создания новых слов в закрытой системе терминов.

Речевые неологизмы основаны на значении формантов, принятых в языковой системе. Спонтанное словообразование связано с нуждами речевой практики, поэтому оно жизнеспособно, и это объясняется их многочисленностью. Этот процесс доказывает активность и важность словообразовательных моделей, их продуктивность, равно как и продуктивность аффиксального способа, особенно суффиксации. Слова, возникающие в разговорном языке, называют окказионализмами. Их использование активно в литературе; авторские окказионализмы – слова, образованные «с нарушением... законов словообразовательного типа» [6, 227].

В соответствии с современными достижениями неологии и неографии впервые выработана классификация узуальных лексико-фразеологических новаций, учитывающая всё многообразие явлений, заключаемых в понятие «новые слова». Как пишет Л. Б. Гацалова, «они классифицируются по следующим признакам: а) по форме языковой единицы; б) по отношению к реальной действительности; в) по степени новизны; г) по способу номинации; д) по отнесённости к той или иной тематической группе; е) по сфере употребления и стилистической окрашенности» [2, 15].

Проблема вхождения или невхождения неологизма в словарь языка очень часто связана с понятием нормы, существующей в языке и ставшей намного демократичнее. Можно сказать, неологизм считается допущенным в язык с того момента, как он был отмечен каким-либо словарём.

Перманентное развитие различных отраслей науки, техники, искусства приводит к широкому обмену технико-производственной, общественно-политической, хозяйственно-экономической, культурно-бытовой информацией. Современный бурный процесс неологизации затрагивает все стороны языка как средства коммуникации и потому должен стать объектом исследований в области социолингвистики, психолингвистики, этнолингвистики, культурологии. Таким образом, современный процесс языкового развития показывает, что неологизм есть явление языка, охватывающее все его уровни: фонетический, грамматический, стилистический. Неологизм может

выступать не только в качестве категории неологии и неографии (или шире – лексикологии и лексикографии), но как сложное, многозначное языковое и культурное явление. В связи с ориентацией современной лингвистики на исследование процессов языкового развития, глубокое и всестороннее изучение неологизмов представляет несомненный интерес.

Литература

1. Гак В. Г. О современной французской неологии. // Новые слова и словари новых слов. Л.: Наука, 1978.
2. Гацалова Л. Б. Неология как наука в общей парадигме современного языкознания (на материале русского и осетинского языков). Нальчик, 2005.
3. Гугунава Д. Актуальные области исследования в неологии. Проза.ру. 2002.
4. Ефремова Т. Ф. Новый словарь русского языка. М.: Русский язык, 2000.
5. Заботкина В. И. Когнитивно-прагматический подход к изучению английской неологии. // Проблемы английской неологии. М.: МГЛУ, 2002.
6. Земская Е. А. Современный русский язык. Словообразование. М.: Наука, 2006.
7. Котелова Н. З. Первый опыт лексикографического описания русских неологизмов. // Новые слова и словари. Л.: Наука, 1978.
8. Кубрякова Е. С. Язык и знание: на пути получения знаний о языке. Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира. М.: Языки славянских культур, 2004.
9. Рященко М. А. К вопросу о неологии как средстве расширения лексического запаса (на материале французского языка). // Вестник Челябинского государственного университета. № 16 (345). 2014.
10. Соссюр Ф. де. Курс общей лингвистики. М.: Либроком, 2016.
11. Цыбова И. А. О проблемах словообразовательной неологии. // Горизонты современной лингвистики. Традиции и новаторство. М.: Языки славянских культур, 2009.

ГУЛЬНАЗ ЯГАФАРОВА*

Россия, Уфа

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ НОМИНАЦИИ

В статье рассматривается лингвистический аспект процесса номинации, предполагающий языковые особенности и средства, которые накладывает система каждого конкретного языка на номинативную деятельность. При этом решающими оказываются структурно-грамматическая, лексическая и синтаксическая специфика возникновения наименований в данном языке.

Ключевые слова: ономазиология, номинативная деятельность, аспект номинации, тюркология.

Номинация – процесс многогранный, в его реализации задействованы различные механизмы, на него влияют самые разнообразные факторы, а его изучение позволяет охарактеризовать сам процесс с нескольких аспектов: психолингвистического, когнитивно-информационного, лингвистического, лингво-прагматического. В данной статье рассматривается процесс номинации с точки зрения лингвистического аспекта.

Лингвистический аспект номинации предполагает ее языковые предпосылки и средства. По-другому данный аспект именуют «традициями языковой техники» или «языковой традицией» (здесь уместно напомнить, что «языковая традиция» существенно отличается от «лингвистической традиции»). В чем они заключаются? Почему их нужно учитывать при изучении номинативной деятельности?

Тот или иной язык существует благодаря тому, что им пользуются носители языка. Носители языка используют язык потому, что он обладает строго структурированной системой, подчиняется определенной норме, вследствие чего позволяет им (носителям) беспрепятственно выражать свои мысли и чувства, т.е. обслуживает их коммуникативную потребность. Языковая норма появляется вследствие кодификации языка. В свою очередь, «кодификация опирается на традицию существования языка в данном обществе, на какие-то неписанные, но общепринятые способы использования языковых средств» [Крысин, 2005]. Следует добавить, что традиция существования языка в данном обществе не просто служит основой для систематизации фактов языка, она скорее сама является базой и условием появления и бытия самого языка, возникающего в результате процесса номинации и выражаемого в словах и понятиях. Поэтому можно признать, что «традиции существования языка в

---

* Институт истории, языка и литературы Уфимского федерального исследовательского центра Российской академии наук, кандидат филологических наук, старший научный сотрудник

данном обществе», «какие-то неписанные, но общепринятые способы использования языковых средств» составляют суть лингвистического аспекта номинации.

Действительно, система номинации, складывавшаяся веками для определенного языка, ставит в зависимость от себя появление новых слов. Номинативная сфера языка обязывает именовать новый предмет / реалию именно определенным образом, в результате чего появившееся название предмета, вещи, явления или понятия входит в строго структурированный круг наименований, помогая человеку ориентироваться в его значении, найти его смысл, исходя из его внешней звуковой оболочки. Например, при образовании новых слов или терминов чаще руководствуются не подбором мотивов, а стремлением соответствовать существующей традиции именования: к примеру, появившиеся в башкирском языке в последние три десятилетия новые *кәһүәһана*, *хәстәһана* были образованы согласно *шифаһана*, *дауаһана*, которые были сформированы в кругу понятий с ядром *һана* 'здание', в данном случае 'учреждение'. Так существующая традиция накладывает свои требования к именованию новых реалий. В данном случае решающим оказывается лингвистический аспект номинации, традиции языковой техники.

Лингвистический аспект номинации, т.е. языковые предпосылки и средства, отдельно изучены в работе Е. С. Кубряковой с позиций их отражения в становлении частей речи [Кубрякова, 1978]. Авторы монографии «Языковая номинация» лингвистический аспект номинации видят в «классификационной принадлежности словарных единиц в соответствии с выполняемыми функциями в той или иной сфере языковой деятельности и характером семантики, в особенностях наименования отдельных элементов действительности в результате познавательной и классифицирующей деятельности человека» [Языковая номинация, 1977, с. 37]. Мы же хотим проследить их выражение в общей системе языка, выделив словообразовательную или структурно-грамматическую, лексическую и синтаксическую особенности проявления данного аспекта в номинативной деятельности человека.

Как известно, акт номинации представляет собой «речемыслительный процесс, направленный либо на выбор существующего в языке готового обозначения для именуемого явления и мысли об этом явлении, либо на создание подходящего названия для него. В структуре акта номинации различаются замысел говорящего и языковые средства его реализации» [Кубрякова, 1986, с. 42]. Словообразовательная специфика конкретного национального языка складывается из собственных его языковых средств (сюда входит набор традиционных способов и средств номинации, включающий словообразовательные форманты, пути словообразования, принятые в данном языке). Будучи подчиненной языковой системе, грамматическая структура вызывает необходимость строго следовать моделям ее словообразования. Об этом говорит А. В. Есипова: «Система словообразования тюркских языков представляет собой целое, составленное из частей, которые включают множество языковых элементов, находящихся в отношениях и связях друг с другом. Они образуют определенное единство и целостность, где каждый компонент существует не изолированно, а лишь в противопоставлении другим компонентам системы. Это – система правил образования, преобразования и комбинирования своих единиц» [Есипова, 2011, с. 169]. Структурно-грамматические особенности номинации охватывают вопросы словообразовательного потенциала и грамматического использования слов в словообразовании. К примеру, К.Г. Ишбаев, изучая образование частей речи в современном башкирском языке, приходит к выводу о том, что в башкирском языке наибольшим словообразовательным потенциалом обладают самостоятельные части речи, отстают от них эмоционально-экспрессивные части речи, а возможности служебных частей речи во многом ограничены [Ишбаев, 1994, с. 113-114]. Что касается грамматического использования слов, то давление языковой системы можно увидеть даже при простом наблюдении над частотностью словообразовательных аффиксов: продуктивные аффиксы, имея устоявшиеся значения, продолжают участвовать в образовании новых слов поныне; непродуктивные, мертвые аффиксы, напротив, остаются невостребованными в номинации новых реалий, т.к. языковая традиция уже успела «забыть» их значения. К примеру, правила имяназвания в башкирском языке позволяют возникнуть и функционировать не случайным антропонимам, а строго подчиняющимся антропонимической системе данного языка; утеря или забвение одного правила приводит к изменениям в целом ряде имен (об этом подробнее см., например, [Ягафарова, 2017, с. 174-178]. Тем самым языковая система сама регулирует процесс появления слов в соответствии с предпочтениями в национальной номинации.

Собственно лексическая сторона вопроса охватывает проблемы генетического происхождения слов (собственные или заимствованные слова используются для обозначения нового понятия, если заимствованные, то какие лексико-тематические группы из каких языков перенимаются), выбора семантических типов номинации (учитываются номинация прямая или косвенная, первичная или вторичная, буквальная или переносная и т.д.), определения внутренней формы номинации (выбор мотива именования тоже чаще всего подчиняется системе существующих в данном языке принципов номинации, к примеру, в тюркских языках в преобладает принцип признаковости, нежели принцип

предметности, а из мотивов в башкирском языке много слов образовано на основе цветообозначения). Множественность и разносторонность явлений лексической специфики говорит о том, что она оказывает не менее решающее влияние на процесс номинации, чем словообразовательная.

Синтаксическая специфика лингвистического аспекта номинации исходит из особенностей синтагматики языка, свойств сочетаемости языковых единиц, которая является одной из фундаментальных свойств языка [Ахманова, 2007]. Для каждого языка различаются собственные сочетательные потенции в сфере частей речи, в области лексических валентностей, в грамматических закономерностях сочетания слов. Они также диктуют правила выбора номинативной единицы в процессе называния (часто в речи это выражается через предупреждение: так не говорят).

Все это в совокупности составляет то, что Е.С.Кубрякова обозначила как «адекватность акта номинации и, следовательно, внутренний контроль за ее уместностью, точностью и т.п.» [Кубрякова, 1986, с. 42]. Носитель языка этими правилами языковой техники овладевает исподволь с самого рождения, при обучении языку и в процессе общения, приобретая так называемое языковое чутье или чувство языка.

Таким образом, выявление специфики лингвистической номинации предполагает определение особенностей системного плана национального языка и нахождение ответа на следующие вопросы:

как функционирует словообразовательная система конкретного языка, какими средствами она располагает (под средствами подразумеваются структурно-грамматические возможности языка);

какие ограничения накладывает грамматическая структура языка на номинацию (например, можно ли для обозначения данного понятия применить тот или иной аффикс, будет ли слово, образованное при помощи данного аффикса, понятным носителям языка; какие части речи оказываются наиболее вовлеченными в сферу номинации, каков их словообразовательный потенциал);

какие предпосылки лексико-семантического плана и генетической обусловленности воздействуют на систему называния (всегда ли уместно произвести перенос значения слова; какие языки могут послужить источниками для заимствования слов);

что с чем может использоваться вместе, а что не может (что с чем сочетается в структуре языка, какова валентность использования языковых единиц).

Именно данные вопросы требуют ответа при обращении к проблеме лингвистического аспекта номинации, каждый из которых заслуживает тщательного изучения на материале конкретно взятого национального языка. Языковые предпосылки оказывают решающее воздействие на формирование самой системы номинации в языке, направляя, управляя выбор номинатора при именовании объектов окружающего мира. Невозможно выделить какую-либо одну сторону – словообразовательную, грамматическую, лексическую или синтаксическую – в качестве важнейшей, все они в равной степени влияют на становление языковой лексической системы. Поэтому современное языкознание все больше уделяет внимания их изучению.

Литература

1. Ахманова О.С. Сочетаемость // Словарь лингвистических терминов. – Изд. 4-е, стереотипное. – М.: КомКнига, 2007.
2. Есипова А.В. Тюркское словообразование как языковая система. – Новосибирск: Изд-во СО РАН, 2011.
3. Ишбаев К.Ф. Башкорт теленең һүзьяһалышы. – Өфө, 1994.
4. Крысин Л.П. Языковая норма и речевая практика // Отечественные записки. 2005. № 2 (23). [Электронный ресурс]. URL: <http://www.strana-oz.ru/2005/2/yazykovaya-norma-i-rechevaya-praktika>
5. Кубрякова Е.С. Части речи в ономазиологическом освещении. – М.: Наука, 1978.
6. Кубрякова Е.С. Номинативный аспект речевой деятельности. – М.: Наука, 1986.
7. Ягафарова Г.Н. Слово в лингвокультуре: комментарий к одной пословице // Сетевое востоковедение: образование, наука, культура: Сборник материалов международной науч. конф. (Элиста, 7-10 декабря 2017 г.) / редкол.: Б.К. Салаев [и др.]. – Элиста: Изд-во Калм. ун-та, 2017. – С. 174-178.
8. Языковая номинация (общие вопросы) / А.А. Уфимцева [и др.]; отв. ред. чл.-корр. АН СССР Б. А. Серебrenников, д-р филол. наук А.А. Уфимцева; АН СССР, Ин-т языкознания. – М.: Наука, 1977

FIDELITY IN TRANSLATION

This article discusses the issue of fidelity in the process of translation, and reflects on equivalence and how one might best preserve the literary flavor of a work subjected to translation. Using an easy and objective approach, we argue that, in the translator's work, faithfulness to the idea and original content is of utmost importance, but that the concept of fidelity should not prevent the author from making necessary interventions and adjustments to the benefit of the reader. Fidelity as a key word in translation has been understood and interpreted in many ways by different translators. To some translation critics of translation, faithfulness in translation is just a word-for-word transmission of message from the source text to the target text, while some believe that fidelity to the source text is adopting the free, idiomatic method in passing on the message. Fidelity in translation is passing of the message from one language into another by producing the same effect in the other language, in a way that the reader of the translation would react exactly as the reader of the original text. The relationship of fidelity between the original and its translation has always preoccupied translators, but the problem is, as far as translation is concerned, one should decide to whom, to what the supposed fidelity pertains.

Key words: *fidelity, accuracy, punctuality, translation, transparency*

Fidelity, accuracy and punctuality are among the most important rules too. The translator shall refrain from introducing any tendentious modifications to the thoughts or words of the author, and from cutting or adding to the text without the express permission of the author. "Fidelity" is used to denote the notion of conveying the message faithfully. "Punctuality" requires from the translator to submit his/her translation before the deadline. The work of the contractual translator shall be of the highest possible quality. The contractual translator shall refuse any task that he or she feels is beyond his or her competence. The contractual translator shall respect the established deadlines, meet the terms agreed with the employer for the physical presentation of the translated document and undertake any linguistic, terminological or other research that may be necessary, on the understanding that the employer will provide any documents and reference material likely to contribute to the quality of his or her work. In the case of interpreting "punctuality" means arriving at the workplace in time. It is not easy to adequately express the aforementioned taken from these two sources, which are extremely important for General and Theoretical Linguistics. Two cases become evident upon viewing this attentively:

1. Some words and word combinations, which acquired full rights to exist in Azerbaijani language, are widely used in our linguistics. For example, *sait* (vowel), *ahəng* (harmony), *morfoloji funksiya* (morphological function), *dil daşıyıcısı* (native speaker), *qrammatik sistem* (system of grammar), etc.

2. There exist some word and word combinations, which instantly attract attention for being to our language. For example, *affiks* (affix), *fleksiya* (flexion), *prefiks* (prefix), *deyər* (value), etc.

Now, we would like to touch upon the problems related to terminology we faced while translating N.S.Trubetzkoy's work "Grundzuge der Phonologie". At first, we should note that it is not possible to find the equivalent of every term in the Azerbaijani language. For example, N.S.Trubetzkoy who brought K.Buler's triple opposition to phonology has used the expression (Ausdruck), appeal (Appell) and explication (Darstellung) functions of language signs in German without difficulty. As is seen, we have tried to express them with our words where possible. At the same time, we have given the words "distribution" as "paylanma", "opposition" as "qarsilasma", "dimension" as "meyar", "discrete" as "daşınmaz", "valeur" as "dayor", etc. But as there is no equivalent for tens of words like "relevant", "archiphoneme", "invariant", "variant", "neutralisation", "correlation", "diphthongoid", "privative", "equipotent", "distinctive", "delimitative", "culminative", "contrastive", etc. we have decided to keep them as in the original. As it is seen from the examples, sometimes the root of the word is kept and by adding our suffix, a new word is formed (for example: *neytral+lasma*).

Guralnik, in Webster's English Dictionary, writes that "faithfulness/fidelity" means "the quality of being accurate, reliable, and exact." In that case, the meaning that best matches the source text's meaning is the one that best complies with the precision, accuracy, conformity to the original (adhesion to a fact, or to an idea). Translation implies a high degree of demand for exactitude, so that there can be effective communication between different languages and cultures. Fidelity as a key word in translation has been understood and

* Bakı Dövlət Universiteti Təbiət fakültələri üzrə ingilis dili kafedrasının müəllimi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

interpreted in many ways by different translators. To some translation critics of translation, faithfulness in translation is just a word-for-word transmission of message from the source text to the target text, while some believe that fidelity to the source text is adopting the free, idiomatic method in passing on the message. On the other hand, unduly free translations may not necessarily be considered as a betrayal or infidelity. This is because sometimes they are done for the purpose of humor to bring about a special response from the receptor language speakers.

Fidelity in translation is passing of the message from one language into another by producing the same effect in the other language, (in sense and in form), in a way that the reader of the translation would react exactly as the reader of the original text. The relationship of fidelity between the original and its translation has always preoccupied translators, but the problem is, as far as translation is concerned, one should decide to whom, to what the supposed fidelity pertains. Is it fidelity to the proto-text, to the source culture, to the model of the reader, or to the receiving culture? Is it possible to have exactly the same translation of the same text done by different translators? And/or to what extent can a translator be accurate or exact in his translation? The majority of translators agree that translators should be adequately familiar with both the Source and the Target Language, but there is a less agreement on 'faithful' translation and the way in which linguistics should be employed.

Amparo Hurtado-Albir defines fidelity in relation to three things, which are:

1. What the author means to say.
2. The target language.
3. The reader.

According to her, Fidelity is three-fold relationship to the author's intentions, to the target language and to the reader of the translation is indissociable. If one remains faithful to only one of these parameters and betrays the remaining ones, he cannot be faithful to the sense. Faithfulness to the original means faithfulness not only at the level of words, the content, and the period, but also at the level of the author and the genesis of the meaning (sense) he is transmitting. To understand the sense of a text, therefore, the translator must grasp the intent of the author.

Our assessment of James Kirkup's translations in this study is based on target language and target culture-oriented translation theories, particularly the interpretative theory focused on 'the sense' rather than 'the word.' We have, in this paper attempted to trace the problems of literary translation to the nature of the literary text itself as a cultural and artistic product. We discovered that emphasis has shifted from the form of the Source Text to the responses of the receptor; therefore, the response of the receptor to the translated message now plays an important role in determining faithfulness and acceptability. The target reader's response is compared with the responses of the readers of the original text to confirm adequacy in the transfer. This implies that faithfulness must then be explained in terms of the average reader whereby emphasis is placed on the fact that faithfulness is the degree to which the average reader reacts to the translated message just as the receptor reacts to the original text.

The above is not to say that there are no problems in Kirk up's translation arising directly or indirectly from the nature of language itself in particular and interlingual communication in. We see that translation of literary texts just like Kirk up's necessarily entails a process of acculturation to ensure readability and acceptability of the Target Text in a different cultural milieu. It can therefore be asserted that Kirk up's translation is successful by approaching the two ideals needed in literary translation, namely fidelity and authenticity. A rigorous word-for-word copy of the original would lose much of the impact of the writing not only because cultural differences would be ignored, but also because factors such as idioms would be trampled upon. For these reasons, word-for-word translations often result in nonsense as can be seen in translations generated by many machine translation systems. James Kirk up actually adopts techniques such as transposition, exploitations, and modulation among others, which assist him in finding suitable contextual equivalents.

Fidelity and transparency are two factors that, for thousands of years, have been regarded as the highest ideals to be endeavored for in human translation (particularly literary translation); even up until now, when translation jobs are farmed out to different professional translation groups and translation service freelancers, these twin qualities are still considered top-priority guidelines to better achieve successful translation work with clear messages. Localization and globalization may have helped a lot in aiding different audiences to better understand the gist of any given human translation project, but the balance between transparency and fidelity remains the best way for a client to convey the ultimate message of their source text with little to no misunderstanding on the part of their target demographic. With that said, these ideals are often at odds with each other. Ergo, a seventeenth-century French critic once humorously observed that translations, like women, could either be beautiful and faithful, but never both simultaneously. In other words, a translation could have more fidelity and less transparency or vice-versa, but never both at equally high amounts. More

to the point, as many a translation service agency or professional translation company knows, fidelity refers to the faithfulness of the translation to the source text, while transparency refers to the comprehensibility of the translation in terms of the target audience's cultural perspective.

The question of fidelity transparency has also been formulated in terms of, respectively, "formal equivalence" and "dynamic equivalence". "Formal equivalence" corresponds to "*metaphrase*", and "dynamic equivalence" to "*paraphrase*". "Dynamic equivalence" conveys the essential *thought* expressed in a source text — if necessary, at the expense of literality, original sememe and word order, the source text's active vs. passive voice, etc.

By contrast, "*formal equivalence*" attempts to render the text literally, or "word for word"- if necessary, at the expense of features natural to the target language.

There is, however, no sharp boundary between functional and formal equivalence. On the contrary, they represent a spectrum of translation approaches. Each is used at various times and in various contexts by the same translator and at various points within the same text - sometimes simultaneously. Competent translation entails the judicious blending of functional and formal equivalents.

List of literature

1. Parks, Tim, *Translating Style: A Literary Approach to Translation - A Translation Approach to Literature*, Manchester, St. Jerome, 2007.
2. Catford, John C., *A Linguistic Theory of Translation*, London, Oxford University Press, 1965.
3. Guranilk, D. B., *Webster's New World Dictionary of the American Language*, Cleveland, (Ohio), Collins, 1979.
4. Larson, Mildred, E., *Meaning-Based Translation: A Guide to cross Equivalence*, England University Press Inc, 1984.
5. Newmark, P., *A Textbook of Translation*, New York, Prentice Hall, 1988.
6. Nida, Eugene, A. and Taber Charles R., *A Framework for the Analysis and Evaluation of the Work of Translation*, Richard W. Brislain (ed.): *Translation: Application and Research*, Paris, University of America Press, 1976.
7. Nida, Eugène, A. and Taber Charles, R., *The Theory and Practice of Translation*, E.J. Brill, Leiden, 1969-1982.
8. Schulte, Hans and Gerhart, Teuscher, *The Art of Literary Translation*, (ed.), New York, Universal Press of America, 1993.
9. Arnold I.V. *The English Word*, M. 1986.
10. N. Rayevskaya. *English Lexicology*. Kiev, 1957.
11. Kalmikova E.İ. «Obraznostĝ kak linqvostilistiĝeskaə kateqoriə v sovremennoy nauĝnoy proze». M.-Nauka", 1979q.
12. Reyman E.A., Konstantinova N.A. «Oborotı reĝi anqliyskoy nauĝnoy statĝi». L. Nauka, 1978

FİDAN SALAYEVA*

Azərbaycan, Bakı

DÜNYA DİLÇİLİYİNİN YENİ PARADİQMASI: MİF, YA REALLIQ

Açar sözlər: *müasir dilçilik, paradiqma, koqnitiv, strukturalizm, fərq, ənənə*

New paradigm in world linguistics. myth or reality

The article is devoted to the problem of the formation of a new scientific paradigm in linguistics. It is noted that the new paradigm does not simply replace structuralism, but "cooperates" with it. Therefore, the talk that structuralism has exhausted itself is illegal. A new paradigm, called cognitive, opens up new opportunities in the study of languages, but does not deny the old.

Key words: *modern linguistics, paradigm, cognitive, structuralism, difference, tradition*

Müasir dövrdə dil haqqında elmdə iki elmi paradiqmanın olduğu hamı tərəfindən qəbul olunur. Paradiqma dedikdə tarixi-müqayisəli və struktur-semantik dilçilik nəzərdə tutulur. Dilçiliyin müasir mərhələsində dilə yeni baxışlar sistemi formalaşır. Müqayisəli-tarixi dilçilik XIX əsrdə Avropada sanskritlə tanışlıqdan sonra formalaşır ki, qohum dillərin oxşar və fərqli cəhətlərini üzə çıxartmaq və uludilləri bərpa

---

AMEA-nın İ. Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu Tətbiqi dilçilik şöbəsi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

etmək məqsədi ilə qarşılıqlı təhlili başlayır. Sistem-struktur paradigma XX əsrdə F.de Sössürün “Ümumi dilçilik kursu”-nda irəli sürülmüş ideyalar yayıldığından sonra formalaşmağa başlayır. Sistem-struktur dilçilik dili dəqiq quruluşa malik bir sistem kimi öyrənir. Dil vahidləri yalnız dil sisteminin quruluşunda müəyyən kəşifən xəttlərin qovuşduğu nöqtədə reallaşan formalar kimi izah olunur. Beləliklə də dildə əsas meyar kimi dildaxili vəzifə və formal cəhətlər götürülür. Bununla bağlı olaraq sistem-struktur paradigma çərçivəsində dil vahidlərinin mənaları arxa plana çəkilir. Sistem-struktur dilçiliyin bir növ inkarı kimi keçən əsrin ikinci yarısında poststrukturalizm deyilən intellektual cərəyan inkişaf etməyə başlayır. *Post* şəkilçisini iki mənada izah etmək olar: “sonra” və “inkar”. Poststrukturalizmin iki ideyası əsas götürülür. Birincisi ondan ibarət idi ki, dil, və yaxud istənilən digər obyekt, heç də dəqiq struktur deyil, yəni strukturu bilmək hələ bütün suallara cavab vermək imkanı vermir. Əsas strukturadan kənar qalan ikinci dərəcəli amillər çox vaxt qanunauyğunluqları dərk etmək üçün mərkəz ünsürlərdən daha vacib olur.

Poststrukturalizmin ikinci fundamental ideyası mənənin “bərpa” ilə bağlı idi. Dilçilər, nəhayət, başa düşürlər ki, dilçiliyin əsas tədqiqat obyektini dildə ifadəsini tapan mənalar olmalıdır. Bu istiqamətdə atılan ikinci addım dildə ifadəsini tapan mənaları milli təfəkkürlə bağlamaqdan ibarət idi. Yəni dil hansısa bir etnik kollektiv tərəfindən istifadə olunur. Deməli, dilin semantik sistemi bu dildə danışan xalqın etnik psixologiyasını və təfəkkürünü əks edir.

Böyük alman alimi V. fon Humboldtun yaratdığı dil fəlsəfəsinə görə dildə milli ruh ifadə olunur, və dillər bu mənada biri-birindən fərqlənir və hətta dil insanların davranışını müəyyən edir. V. fon Humboldtun bu ideyaları fəlsəfi görüşlər səviyyəsində XIX əsrdən məlum olur. Lakin müqayisəli-tarixi və sistem-struktur paradigmalardan inkişafına heç bir təsir görsətmir. XX əsrdə alman alimi İ.L.Vaysqerberin əsərlərində yeni *neohumboltçılıq* cərəyanı formalaşır ki, burada ana dili və milli ruhun arasında bilavasitə əlaqələr olmasını sübut etmək cəhdi edilir. İ.L.Vaysqerberin fikrinə görə milli şüurun əsasını dünyanın mənzərəsi təşkil edir. Bu mənzərə bütöv dil kollektivinin şüurunda mövcuddur. Əsas amil isə ondan ibarətdir ki, milli psixologiyayı müəyyənləşdirən dünya mənzərəsi dil formasında mövcuddur. Yəni milli dil milli psixologiyayı müəyyən edir. İkidilli şəxs bir dildən digərinə keçəndə dünyagörüşü də dəyişir. Yəni qədim romalıları deyən kimi – neçə dildə danışsansa o qədər insansan. Deməli, iki dildə danışan adam - əslində iki adamdır və s.

Bu ideyalar Amerikada E.Sepir və B.Uorf kimi dilçilərin yaratdığı dil nisbilyi nəzəriyyəsində də əks olunur. Məsələn, onların dediyinə görə, dil formaları davranış qaydalarını və hətta milli mədəniyyəti müəyyən edir. XX əsrin sonunda dil və təfəkkür, dil və milli şüur, dil və milli mədəniyyət problemləri ön plana çıxır. Ona görə də, dilçilərin fikrinə görə, dil haqqında elmdə yeni paradigma formalaşır, müqayisəli-tarixi və sistem-struktur paradigmalardan sonra üçüncü – antroposentrik paradigma. Adından da göründüyü kimi, bu cərəyanın mərkəzində insan və onun dünyagörüşü, yaratdığı mədəniyyət dayanır. Koqnitiv dilçilik isə antroposentrik paradigma çərçivəsində tamamilə qanunauyğun olaraq təşəkkül tapır. Koqnitivizm idrakı və onunla bağlı daxili prosesləri öyrənir. Koqnitivizm yalnız dilçilikdə deyil, bütün elənlərdə bu gün özünü göstərir. Deməli, elə özə də vir elm sahəsi kimi formalaşır. Yəni koqnisasiya informasiyanın qəbulu, *həzm* edilməsi və yenidən təqdim edilməsidirsə, bu proses bu elmlərin əsasını təşkil edir.

Koqnitivizmin ümumi istiqamətləri insanın təfəkkür mexanizminin öyrənilməsi, müxtəlif yollarla insana gələn informasiyanın emalı, dünyanın idrak qəlibləri, koqnitiv aktları təmin edən sistemlərin quruluşu, təfəkkür aktlarını təmin edən ruhi proseslərin öyrənilməsi kimi formalaşır. Koqnitivizm hətta kompyuter proqramlarının təşkilini və bu proqramların mətni anlamaq və istehsal etmək qabiliyyətini öyrənir. Koqnitiv dilçiliyin metodlarından ən səmərəli şəkildə istifadə edilənlərdən biri A. Vejbitskayadır. Öz əsərlərində alim xalq təfəkkürünün dünyanın dərkində, izahında və təsvirində həlledici rol oynadığını göstərir (1). Həmin problemləri linqvovidaktik aspektdə Amerika dilçisi L. Visson qoyur və həll edir (2). Ümumiyyətlə, dilçilikdə koqnitivizm problemlərini konkret şəkildə qoyanlar M. Conson və G. Lakoff olublar (3; 4).

Koqnitivizm insanı biliyi emal edən bir sistem kimi dərk edir. Aydın məsələdir ki, informasiyanın yenidən təqdim olunması dildə baş verir. Deməli, dili məhz xalq təfəkkürü baxımından öyrənmək olar. Bundan əlavə, koqnitivizm biliyi və təfəkkürü məhz dildə təqdim olunduğuna görə öyrənə bilər. Burdan belə bir nəticə çıxartmaq olar ki, elm sahəsindən asılı olmayaraq koqnitiv istiqamət dilçiliyi bir nömrəli elm kimi dəyərləndirir. Məhz təbii dil şüur və təfəkkürü nümayiş edən bir səhnədir. İlk növbədə ona görə ki, təfəkkürün nəticələri bizə dil işarələri formasında təqdim olunur.

Aydın məsələdir ki, koqnitiv dilçilik tarixən strukturalizmə qarşı reaksiya kimi formalaşır. Lakin koqnitivizm prinsiplərinin dilçiliyə gəlməsində bir sıra humanitar elmlərin böyük rolu olub. İlk növbədə burada müasir psixologiyanın adını çıxmaq lazımdır. Ümumiyyətlə psixologiya və həmçinin koqnitiv psixologiya müasir dil nəzəriyyəsinə güclü təsir göstərmişdir. Digər tərəfdən, dilçilik və psixologiyanın ümumi maraq dairəsini nümayiş etdirən psixolinqvistika da koqnitiv dilçiliyinin formalaşmasına öz təsirini göstərir. Əslində, dil nəzəriyyəsinin insan amilinə xüsusi diqqət verməsində ictimai və etnik amillərin də rolu kifayət qədər böyükdür. Məsələn, çox qədim zamanlardan insanlar başa düşüb ki, müxtəlif dillərdə danışan xalqların

kütləvi şüurunda ətraf mühitin və ümumiyyətlə dünyanın da fərqli mənzərəsi mövcuddur. Hər bir elmdə olduğu kimi, koqnitiv dilçilik də öz əsas anlayışlarını müəyyən etməlidir. Yəni koqnitiv dilçiliyin işlətdiyi anlayışlar bir sistem təşkil etməlidir və zəruri səciyyə daşmalıdır. Sistem amlayışı bütün terminlərin və onların arxasında dayanan məfhumların bir-birilə sıx əlaqədə olmasını tələb edir. Zərurilik isə koqnitiv dilçiliyə məhz yeni məzmunlu terminləri aid edir. İlk növbədə bu o deməkdir ki, koqnitiv dilçilik işlətdiyi terminlərin hamısı yeni deyil. Lakin elə sözlərdə var ki, koqnitiv dilçilik onlara yeni məzmun verir. Və beləliklə də özünün xüsusi məfhumlar aparatını yaradır. Koqnitiv dilçiliyin fundamental terminlərindən söhbət düşsə, ilk növbədə *təfəkkür, idrak, bilik, anlayış, konsept, konseptləşmə, konseptual sistem, koqnisiya, koqnitiv qəlib, koqnitiv sütun, dünyanın mənzərəsi, verballaşma, milli mentalitet, mədəniyyət və mədəni məkan* və s. yada düşür. Bu terinlərin hər birinin arxasında dilçilik üçün tamamilə yeni anlayışlar dayanır və beləliklə həmin terminlər koqnitivizmin elmi aparatını təşkil edir. Əslində bunları anlamaq koqnitiv dilçiliyin paradigmatik mahiyyətini dərk etmək deməkdir.

Koqnitiv dilçilik mədəniyyəti dillə, dili isə milli təfəkkürlə üzvi şəkildə bağlı nəzərdən keçirir. Mədəniyyət isə bizə həmişə müəyyən bir mətn kimi verilir. Bu baxımdan hətta maddi mədəniyyət də mətn kimi izah oluna bilər. Yəni burada dilin mühüm vasitəçilik rolu qabarıq şəkildə özünü göstərir. Koqnitiv dilçilik “konsept” anlayışını ön plana çəkir və, beləliklə də, konseptuallaşma prosesi koqnitiv tədqiqatlarda xüsusi yer tutur. “Konsept” anlayışını çox vaxt “məfhum” anlayışı ilə çaşdırırlar. Əslində isə bu iki anlayış, tamamilə də olmasa, kifayət qədər fərqli anlayışlardır.

Məfhum məntiqi kateqoriya olaraq fərdi əşyaları və hadisələri vahid bir sinifdə birləşdirən mühüm cizgilərin və yaxud əlamətlərin toplusudur. Əlbəttə, *toplu* sözü burada şərti olaraq işlənir, əslində əşyaları birləşdirən mühüm əlamətlər struktur təşkil edir. Məsələn, dünyada tarixən və hal-hazırda saysız-hesabsız paltarlar var. Bu paltarlar müxtəlifdir və məhz müxtəlifliyi ilə seçilir. Lakin bütün bunları paltar edən mühüm və vacib əlamətlər var. Bu əlamətlər bütün paltarları vahid bir sinifdə birləşdirir və “paltar” məfhumunu təşkil edir.

Ənənəvi strukturalizm bir neçə termindən istifadə edirdi: *denotat* səs toplumu ilə (söz – fonetik cəhətdən səs toplumdur, biz o səsləri icra edirik və qulağımız onları eşidir) xalqın kütləvi şüurunda assosiasiya olunan tipik təsəvvürdür. Yəni kütləvi şüurda paltar əşyası haqqında formalaşmış təsəvvür var. Ən savadsız insan da belə ona tanış olan adi əşyaların və hadisələrin adını eşidəndə bilir ki, söhbət nədən gedir. Onu sizə başa sala bilməsədə, bilir ki nə var, nə yox. Çünki gözünü açandan bu sözləri eşidib və müvafiq əşyaları görüb. Eləcə də xalqın kütləvi şüurunda ayrı-ayrı əşyaların və hadisələrin obrazları yaşayır. Bu tipik obrazlar sözün leksik mənasının denotat hissəsini təşkil edir.

Leksik mənanı yalnız xalqın şüurunda formalaşan tipik təsəvvürlərlə bağlamaq, eyniləşdirmək olmaz. Təsəvvürlə yanaşı leksik mənalara yuxarıda qeyd etdiyimiz məfhumları da daxil edir. Məfhumlar leksik mənanın siqnikat adlandırdığımız komponentini təşkil edir. Siqnikat əşyaların ümumi, lakin vacib, cəhətləri bildirir. Bu kontekstdə *vaciblik* ümumiyyətlə reallıq deməkdir. Yəni əşya bu vacib əlamətlərdən birini itirsə, həmin o əşyanın səciyyəsinə itirir və həmin əşya üçün zəruri olan ölçüdə çıxır. Deməli, leksik mənanın siqnikatı məfhumla eyniləşir. Leksik mənanın konseptual nüvəsinə məhz məfhum təşkil edir. Nəhayət, leksik mənanın üçüncü komponenti konnotasiya adlanır. Konnotasiya dedikdə konseptual nüvəyə əlavə olunan dəyərləndirici, emosional və obraz yaradan məna cizgiləri nəzərdə tutulur.

Leksik mənanın bu üç komponentindən hər üçü konseptlə əlaqəlidir. İlk baxışdan bizə elə gəlir ki, konseptlə yalnız siqnikat bağlıdır. Və əksər hallarda biz konsepti siqnikatla, yəni sadə məfhumla, eyniləşdiririk. Əslində isə konseptin məzmununu hər üç komponentin iştirakı ilə formalaşır.

Fikrimizcə, semantik sistem məkanının öyrənilməsi baxımından strukturalizm və yeni cərəyan olan koqnitivizm bir-birinə zidd deyil. Əksinə onlar biri digərini tamamlayır.

Ədəbiyyat

1. Вежбицкая А. Семантические универсалии и описание языков. М.: Языки русской культуры, 1999, 780с.
2. Виссон Л. Русские проблемы в английской речи. Слова и фразы в контексте двух культур. М.: Р.Валент, 2007,192.
3. Lakoff G., Johnson M., *Metaphors we live by*, Chicago University Press, 2003.
4. Lakoff G., *The Contemporary theory of Metaphor, Metaphor and thought*. Cambridge: Cambridge University Press, 1993, pp. 202-251

MÜASİR İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ KÖMƏKÇİ
NİTQ HİSSƏLƏRİ SİSTEMİNDƏ MODAL TIPLI SÖZLƏRİN
LEKSİK VƏ SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *İngilis dili, modallıq, leksika, semantika, köməkçi nitq hissələri*

The explanation of the indicative modal expressing modality in modern Azerbaijan an English languages was thoroughly given in this article. The category of the indicative mood, the expression method of modality by grammatical and morphological ways were also explained.

Key words: *English, modality, the lexical, semantics, auxiliary parts of speech*

Hər bir dilin lüğət tərkibi onun qrammatik qayda-qanunlarına nisbətən daha tez dəyişməyə, zənginləşməyə çox meyillidir. Təbiət və cəmiyyət hadisələrinin daima dəyişməsi, bir-birinə keçməsi, qarışması faktı dil üçün də yad deyil. Bu və ya digər bir dilin cilalanması, səlişləşməsi, obrazlı olması üçün zaman keçdikcə yeni-yeni vasitələr yaranmağa başlayır. Belə ki, bunların nəticəsində başqa dillərdən ingilis, yaxud Azərbaycan dillərinə hazır şəkildə keçən köməkçi vasitələrə ayrı-ayrı cümlələrin deformasiyası nəticəsində meydana çıxan modal vasitələrə də rast gəlirik. Digər nitq hissələrindən fərqli olaraq, modal sözlərdə məna nisbətən daha aydın hiss olunur. Modal sözlər söz və cümlələr arasında heç bir sintaktik münasibət əks etdirmir, söz və ya cümlələrə əlavə məna çalarlığı, fikrə münasibət anlayışı yaratmağa xidmət edir. Məhz buna görə də həm ingilis və həm də Azərbaycan dilçiləri modal sözləri xüsusi bir kateqoriya kimi səciyyələndirir. Mənim fikrimcə modal sözlərin yaratdıqları modal məna çalarların məhz elə özlərində mühafizə olunan məna qalıqları ilə əlaqədardır. Qeyd etmək lazımdır ki, modal sözlər daha çox leksik məzmununa malikdir, yəni onlarda nominativ mənadan qalan əlamətlər, çalarlıqlar daha qüvvətlidir. Yeri gəlmişkən, qeyd etmək lazımdır ki, köməkçi nitq hissələrinin həm leksik və həm də qrammatik məna əks etdirməsi məsələsində dilçilərin mövqeyi müxtəlifdir. Bir qrup dilçilər köməkçi sözlərdə ancaq leksik məna görür, qrammatik mənayı qəbul etmirlər, digər bir qrup isə köməkçi sözlərin ümumi mənası qrammatik, digər mənalarını isə leksik hesab edirlər. Köməkçi nitq hissələrində məna məsələsinə akademik V.V.Vinoqradov tamamilə başqa şəkildə yanaşır. O, köməkçi nitq hissələrində həm leksik, həm də qrammatik məna görür. V.L.Kaunşanskaya, R.L.Kovner və başqaları «İngilis dilinin qrammatikası» əsərlərində başqa dilçilərdən irəli gedə bilməmiş və nitq hissələrini əsas və köməkçi deyə iki yerə bölmüşlər. Bizi maraqlandıran modal sözləri də əsas nitq hissələri bölgüsünə daxil etmişlər. E.M.Qordon və I.R.Knlova nitq hissələrinin bölgüsünə yeni prinsiplə yanaşmış əsas və köməkçi nitq hissələri ilə birləşdirib «müstəqil üzvlər» adlı üçüncü bir təsnif irəli sürmüşlər ki, modal sözlər də həmin prinsipin tərkibində öz izahını tapmışdır. Modal sözlər müasir türk dillərində, o cümlədən, müasir Azərbaycan dilində də çox maraqlı doğuran nitq hissələrindəndir. Bir çox dilçilər modal sözləri ingilis dilçiliyində olduğu kimi əsas nitq hissələrinin tərkibində görməyi məsləhət bilməmişlər. Müasir Azərbaycan dilində işlədilən modal sözlərin əksəriyyəti müstəqil mənalı sözlərdən ibarətdir. Onlar öz real leksik mənalını bir qədər dəyişərək modallıq məzmununu kəsb edir, sintaktik vəzifələrini itirir və köməkçi vasitəyə çevrilir. Modal sözlərdə leksik məna asanlıqla sezilir. Buna görə də cümlədə sözlər dəyişməz qaldıqda belə, modal söz dəyişdikdə cümlənin mənasında əsaslı surətdə dəyişiklik baş verir. Məsələn:

1. Deyəsən, onu bizə tezliklə göndərəcəklər (Ə.Abbasov, «Ünvensiz məhəbbət»).

2. Şübhəsiz ki, Rüksarəni'n dərini ondan başqa hissə edən olmazdı (S.Rəhimov, «Saçlı»).

Modal sözlər köməkçi nitq hissələri içərisində xüsusi bir yer tutur. Onlar həm əsas, həm də köməkçi nitq hissələrindən semantik cəhətdən nominativ leksik mənaya malik olmaları ilə fərqlənir. Bu sözlərin müstəqil mənası yoxdur. Onlar müstəqil mənalı sözlərdən tədricən təcrid olunaraq öz mənalarını daraldır, yeni məna kəsb edir. Onlar eyni zamanda öz sintaktik vəzifələrini də dəyişir, müstəqil cümlə üzvi olmaq qabiliyyətini itirir, yeni vəzifə ifa etməyə başlayır. Modal sözlər morfoloji baxımdan da əsas nitq hissələrindən fərqlənir. Bu sözlər morfoloji cəhətdən tamamilə dəyişməz olub, heç bir sözdüzəldici şəkilçi qəbul etmir. Onlar sintaktik cəhətdən birləşmə əmələ gətirmə qabiliyyətinə də malik deyildir. Bu cəhətdən onlar bir növ zərflərə yaxınlaşır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz araşdırmalardan belə qənaətə gələ bilərik ki, modal sözlər, onların nitq hissələri sistemindəki yeri barədə dilçilər yekdil fikirdə deyil. Dilçilərin bəziləri modal sözləri ayrıca təbiiq etməyi məsləhət bilməmişlər. Digər bir qrup dilçilər istər ingilis dilində, istər də Azərbaycan dilində olsun, modal

*Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC) Xarici dillər kafedrasının baş müəllimi

sözləri bu və ya digər nitq hissələrinin tərkibində araşdırmışlar. Üçüncü qrup tədqiqatçılar isə onlara yeni aspektdə yanaşmış əsas və köməkçi nitq hissələri ilə birgə, əlavə üçüncü qrup nitq hissələrindən söhbət açmışlar. Onlardan bəziləri bu qrup «sərbəst», bəziləri «müstəqil», bəziləri isə əsas və köməkçi nitq hissələri arasında «keçid» vəziyyətdə olan nitq hissələri adlandırmışlar. Modallığın qrammatik ifadə vasitələri Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində modallığın öncə haqqında danışdığımız leksik–semantik ifadə yollarından başqa qrammatik ifadə üsulları da vardır ki, bunlar da öz əksini hər iki dildə feilin şəkillərində tapır. Feilin şəkilləri modallığı sistemli halda əks etdirməyə xidmət edir. Başqa sözlə şəkil kateqoriyasının dildəki funksiyası danışanın nöqtəyi-nəzərindən müəyyən hərəkətin, hadisənin gerçəkliyə münasibət bildirməkdir. Şəkil kateqoriyası modallığın qrammatik morfoloji yolla ifadə üsulu olmaqla, onun digər ifadə üsullarına qarşı durur, funksional-semantik mərkəz rolunu oynayır və onlardan dildəki mövqeyinə görə əsaslı surətdə fərqlənir. E.M.Qordon, İ.K.Krılova «Modality in Modern English» (Müasir ingilis dilində modallıq) kitabında qeyd edirlər ki, modal feillərin və modal sözlərin cümlədə işlənməsi cümləyə əlavə rəngarənglik gətirir. Lakin bu heç də o demək deyildir ki, modal feil və ya modal söz işlənməyən cümlədə modallıq yoxdur. Modallığı ifadə edən leksik-semantik vasitələrdən heç birisi bunu feil şəkilləri qədər əks etdirə bilməz. Ona görə ki, danışanın ifadə etdiyi fikrin real və ya qeyri–real fakt, arzu, istək olduğu bilavasitə feil şəkillərinin özləri ilə reallaşır.

Feilin şəkil kateqoriyası vasitəsilə ifadə olunan modallığı cümlələnin modallığından fərqləndirmək lazımdır. Məlumdur ki, hər hansı bir cümlə həmişə modal cəhətdən təchiz olunmuşdur, çünki o bu və ya digər faktı müəyyən edir, həm də danışanın bu faktı müəyyən edir, həm də danışanın bu fakta, hadisəyə olan münasibətini ifadə edir. Lakin feil formasının modallığı ikinci modallıqdır, bu sanki cümlə modallığının üzərinə qoyulur, cümlənin modallığı ifadənin bütün cəhətlərin, feil formasının modallığı isə xüsusi olaraq feili xəbərə aiddir.

Modal feillər hərəkət ifadə etmir, onların məsdər və analitik formaları yoxdur.

I can do this work · Mən bu işi etməyi bacarıram.

I must do this work– Mən bu işi etməliyəm.

Modal feillərdən sonra «to» məsdər hissəciyi işlənmir (ought modal feilindən başqa). He must come to take a book – 0 gəlib bu kitabı götürməlidir.

III şəxs təkdə modal feillər Present Indefinite- (indiki qeyri-müəyyən zaman) –s sonluğu qəbul etmir. Sual və inkar formaları «to do» köməkçi feilsiz düzəldilir.

May I ask a question? Sizdən sual soruşa bilərəmmi?

You must not be late Siz gecikməməlisiniz.

Bütün modal feillərinin gələcək zaman forması yoxdur. «Must» modal feilinin keçmiş zaman forması yoxdur. Zaman formalarını düzəltmək üçün «hansı ki»

modal feilləri özləri düzəldə bilmirlər, onların ekvivalentləri vasitəsilə düzəldilir.

Ədəbiyyat

1. N.Məmmədov: «Azərbaycan dilçiliyinin nəzəri əsasları». «Maarif» nəşr. Bakı. 1971 il.
2. В.Н.Ярцева: «Становление и развитие современного языка». Москва, 1969 г. Изд. «Наука», стр. 131
3. Т.В.Фралева: «Грамматика английского языка». Москва. 1961. Изд.«Наука», стр. 219.

İRADƏ VƏLİYEVƏ*

Azərbaycan, Bakı

İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİ PROSESİNDƏ KOMPYÜTER TEXNİKASINDAN VƏ INTERNET ŞƏBƏKƏSİNDƏN İSTİFADƏ EDİLMƏSİ ÜSULLARI

Açar sözlər: informasiya-kommunikasiya texnologiyaları, qloballaşma, pedaqoji texnologiyalar, ingilis dilinin tədrisi

Key words: information and communication technologies, globalization, technological pedagogical, English language teaching

XX əsrin sonlarında informasiya-kommunikasiya texnologiyaları sahəsində baş vermiş müsbət dəyişikliklər sayəsində dünya yeni global mərhələnin astanasına qədəm qoydu. Bu mərhələ, heç şübhəsiz ki, “sənaye əsrindən” “biliklər əsrinə” keçid əsri kimi müəyyən olunub. Artıq XXI əsrin əvvəlindən sonunadək biliklər əsri olacağına, yəqin ki, az adam şübhə etmiş olar. Biliklər əsrində yaşayan hər bir insan əsas kompüter bacarıqlarından xəbərdar olacaq, eləcə də, gündəlik həyatda həmin bacarıqlardan istifadə edərək öz

* Azərbaycan Texniki Universiteti Xarici dillər kafedrasının baş müəllimi

həyat tərzini asanlaşdıracaq. Bununla kifayətlənməyərək, insanlar yüksək kompüter bacarıqlarına yiyələnəməyə də can atacaqlar.

Beləliklə, təbii ki, informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından, kompüter və İnternet şəbəkəsindən daha məharətlə istifadə edə bilənlər biliklər əsrində istər təhsil, istərsə də, əmək fəaliyyəti sahəsində daha böyük uğur qazanacaq. Bu gerçəkliklə ayaqlaşma bilməyənlər isə olduqca böyük çətinliklərlə üzləşəcəklər.

Məlumdur ki, yaşadığımız dövrdə sənaye əsri informasiya əsri ilə əvəz olunmuş, eləcə də, informasiya əsri vaxt və məsafə məfhumunu sıxışdıraraq aradan çıxarmışdır. Bu isə dünya iqtisadiyyatının sənaye hasilatından informasiya əsaslı məhsul istehsalı və xidmət sferasına transformasiyası ilə nəticələnmişdir.

Heç bir coğrafi sərhəd tanımayan informasiya inqilabı mövcud dünyəvi dəyərləri yenidən formalaşdırmaqdadır. Qlobal səviyyədə baş verən informasiya emalı dünyamızı kompüter və İnternet əsrinə qovuşdurmuşdur.

Kompüter vasitəsilə ünsiyyət yazılı və şifahi ingilis dili arasında mövcud olan boşluğu doldurmuşdur və bu proses indi də davam edir. Bu proses daha sadə və qeyri-rəsmi danışiq dilinin, eləcə də, müxtəlif və fərdi kommunikasiya üsullarına tolerant münasibətin təşəkkül tapmasına rəvac vermiş, müxtəlif dil təzadlarının dominantlığına son qoyan İnternet ingilis dili ("İnternet English") deyilən yeni istiqamətin meydana çıxması ilə nəticələnmişdir.

Hal-hazırda qloballaşma dövrünün tələblərinə cavab verən və tədris müəssisələrinin təhsil xidmətləri bazarındakı mövqeyini möhkəmləndə biləcək professional-texniki təhsil modelinin işlənilib hazırlanmasına dərin ehtiyac duyulur. Bu, heç şübhəsiz ki, xarici dillərin tədrisi işinə də şamil edilməlidir.

Yəni, ingilis dilini mükəmməl bilən şəxs zəruri kompüter bacarıqlarına malik deyilsə, gələcəkdə həmin şəxsin professional fəaliyyət göstərməsi sadəcə mümkün olmayacaq. İstənilən ölkənin, o cümlədən, Azərbaycan Respublikasının iqtisadi inkişafı birbaşa olaraq əmək bazasında işçi qüvvəsinin ixtisaslaşdırılmasından asılı olacaq.

Beləliklə, təhsilin inkişaf etdirilməsində prioritet vəzifə müasir informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi sayəsində təlim-tərbiyə prosesini təkmilləşdirmək, təhsilin əlçatan və səmərəliliyini təmin etmək, gənc nəslin informasiya cəmiyyətinə hazırlamaqdan ibarətdir. Burada qeyd etmək yerinə düşərdi ki, demokratikləşmə və "İnternetləşmə" prosesləri təhsil məqsədlərinin dar mənada nizamintizam anlayışından həmin məqsədlərin milli və qlobal anlayışa keçidinə rəvac verməlidir.

Informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının inkişafı və onların təlim-tərbiyə işinə tətbiqi təhsil sisteminin modernləşdirilməsinin ən səmərəli üsullarından biridir. Bu baxımdan, qlobal İnternet şəbəkəsinin sürətlə inkişafı biliklərin mənimsənilməsi və şagird və tələbələrin özünüifadə bacarıqlarının təkmilləşdirilməsi baxımından müstəsna əhəmiyyətə malikdir.

Əgər ilkin inkişaf mərhələsində İnternet şəbəkəsi əsasən "informasiya istehlakı", və ya "vahid şəbəkə daxilində iştirak" funksiyasını daşıyırdısa, hal-hazırda İnternet təkcə hipermətnlərin (digər sənədlərə istinadla təchiz olunmuş mətn) arxivi kimi yox, qarşılıqlı interaktiv fəaliyyət, informasiyalı təhsil məkanında ünsiyyət portalı kimi çıxış edir. İnternet istifadəçiyə yenilikləri qavramaq, öz potensial imkanlarını realizə etmək üçün şərait yaradır.

Bilikləri əldə etmə yollarının informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi sayəsində təkmilləşdirilməsi müəllimin də rolunun köklü surətdə dəyişikliyə uğraması ilə müşayiət olunur. Bu halda, müəllimin əsas rolu da dəyişərək "mərkəzi fiqur"dan məsləhətçi, naviqator roluna çevrilir.

Əvvəllər də qeyd etdiyimiz kimi, informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından istifadə hallarının kəskin şəkildə artması dünyada "sənaye cəmiyyətindən" "biliklər cəmiyyətinə" keçidin əsasını qoymuşdur.

Belə ki, əgər sənaye cəmiyyətində bütün cəhdlər məhsul istehsalı və istehlakına yönəldilirdisə, biliklər cəmiyyətində intellekt və biliklərin istehsalı və istehlakı əsas istiqamət kimi çıxış edir. Bu baxımdan, təhsil sisteminə də yanaşma tərzinin dəyişdirilməsi, yüksək keyfiyyətli və qabaqcıl texnologiyalara əsaslanan informasiyalı təhsil mühitinin formalaşdırılması fundamental əhəmiyyət kəsb etməyə başlamışdır.

Təsadüfi deyil, ki, inkişaf etmiş dövlətlərdə təhsil sisteminin informasiya-kommunikasiya texnologiyaları əsasında intensiv inkişafı ən vacib milli prioritet səviyyəsinə qaldırılmışdır. Unutmaq olmaz ki, qloballaşma prosesləri bütün sahələrdə, o cümlədən də, təhsil sahəsində kardinal dəyişikliklərin həyata keçirilməsini zəruri edir.

Bu baxımdan, ingilis dilinin tədrisi sahəsinin informasiya-kommunikasiya texnologiyaları ilə inteqrasiyası təhsil sistemimiz qarşısında duran ən vacib amillərdən biridir. Bu problemin həllində iki yol mümkündür. Birinci yol ondan ibarətdir ki, informasiya-kommunikasiya texnologiyaları sahəsində əldə olunmuş nailiyyətlərdən istifadə etməklə tamamilə yeni metodoloji və texnoloji əsaslar üzərində yeni təhsil texnologiyası işlənilib hazırlanmalı və tətbiq edilməlidir.

Lakin, əvvəllər də qeyd etdiyimiz kimi, informasiya-kommunikasiya texnologiyaları yaradılarkən sırf təhsil üçün nəzərdə tutulmadığından və pedaqoji problemləri nəzərə almadığından, bu yolun səmərəliliyi və

praktik cəhətdən əlverişliliyi bir çox pedaqoqlar, xüsusilə, Rusiyalı alimlər tərəfindən şübhə altına alınmaqdadır. İkinci yol isə informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından istifadə etməklə artıq mövcud olan təhsil texnologiyalarına zəruri dəyişikliklər etməyi nəzərdə tutur. Bu yol bir çoxları tərəfindən daha cəlbedici görünür. Bunun da bir sıra səbəbləri vardır.

1. İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarından fərqli olaraq pedaqoji texnologiyalar təhsil problemlərini həll etmək məqsədilə yaradılmışdır.

2. Mövcud pedaqoji texnologiyaların əksəriyyətinin səmərəliliyi təhsil prosesini fərdiləşdirməyə, tədris prosesini interaktiv rejimdə həyata keçirməyə imkan verməyən texniki tədris vasitələri ilə nəzərə çarpacaq dərəcədə azalmışdır.

3. İnnovasiyalı pedaqoji texnologiya anlayışı get-gedə özünə daha çox yer etməkdədir. Bu səbəbdən də, informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının imkanlarından mükəmməl şəkildə istifadəyə əsaslanan təlim-təربiyə texnologiyalarının mənimsənilməsi zamanı müəllimlər psixoloji baryerlə daha az üzləmiş olacaqlar. Birinci yolda isə bu risk daha yüksəkdir. Hal-hazırda külli miqdarda tədris resurslarına malik yeni texniki vasitələr mövcuddur ki, onların köməyi ilə tədris prosesinin təşkilinə prinsipial şəkildə təsir etmək olar. Yeni texniki, informasiya, poliqrafiya, audiovizual vasitələr innovasiyalı təhsilin ayrılmaz hissəsinə çevrilməkdədir.

Bu faktor informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından istifadəyə əsaslanan yeni pedaqoji texnologiyaların tətbiqinin səmərəliliyini şərtləndirir.

İnnovasiyalı pedaqoji texnologiyalara, ilk növbədə, müasir tədris texnologiyalarının kompleks şəkildə tətbiqinə əsaslanan kompüter texnologiyası və multimedia vasitələrindən, o cümlədən, personal kompüterlər, video, audiovizual vasitələrdən istifadəyə söykənən pedaqoji texnologiyalar şamil edilir. Kompüter və multimedia vasitələrindən istifadə tədris prosesinin qeyri-ənənəvi informasiya mənbələri, o cümlədən, audio-video kasetlər, CD-lər, DVD-lər, onlayn verilənlər bazası və veb-saytlardan istifadə üzərində qurulmasını nəzərdə tutur. Beləliklə, müasir anlamda pedaqoji texnologiyalar dedikdə kommunikasiya sahəsində baş vermiş inqilabı dəyişikliklər nəticəsində yaranmış audiovizual vasitələrdən, televiziya, DVD Pleyer, kompüter, müxtəlif disklər və digər texniki vasitələrdən pedaqoji məqsədlərlə istifadə etmək nəzərdə tutulur.

İnformasiya-kommunikasiya vasitələri ona görə interaktiv adlanır ki, onlar şagird və müəllimlərin fəaliyyətinə “reaksiya” verir, onlarla “dialoga” girirlər ki, bu da, kompüter təhsil metodikasının əsas müsbət xüsusiyyətidir.

İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarının innovasiyalı məşğələlərin layihələndirilməsi, şagird və tələbələrin idrak maraqlarının qaldırılması baxımından didaktik imkanları olduqca böyükdür və məsələnin hərtərəfli araşdırılmasına ehtiyac var. İnformasiya-kommunikasiya vasitələrinin xarici dillərin tədrisi prosesinə tətbiqi müxtəlif formada həyata keçirilə bilər.

Buraya, ilk növbədə, dərslər materiallarının möhkəmləndirilməsi üçün trening proqramları, ev tapşırığı və əlavə tapşırıqların slayd şou şəklində təqdimatı, xarici dilə maraq oyatmaq məqsədilə pedaqoji oyunların kompüter vasitəsilə oynanılması, internet şəbəkəsi vasitəsilə xarici dildə ünsiyyət yaradılması və s. şamil edilə bilər.

Dil daşıyıcıları və ya xarici dil öyrənciləri ilə əlaqə yaratmaq, elektron tədris vəsaitlərindən, Internet və Intranet kimi köməkçi vasitələrdən də istifadə oluna bilər.

Bunun üçün isə, ilk növbədə, xarici dilləri tədris edən müəllimlərimiz informasiya-kommunikasiya vasitələrinə dair zəruri biliklərə yiyələnmişdirlər. Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, əksər müəllimlər, xüsusilə, yaşlı nəslin nümayəndələri informasiya-kommunikasiya vasitələrini öyrənməyə nəinki həvəs göstərmir, hətta bunu lazımsız hesab edirlər. Bu isə, heç şübhəsiz ki, təqdirəlayiq hal deyil.

Hələ V.A.Suxomlinskiy qeyd edirdi ki, həyat həmişə biliklərin durmadan yenilənməsini tələb edir.”

Bütün sahələrdə olduğu kimi, xarici dili tədris edən müəllimlərimiz də “Lifelong Education”, yəni ömürlük təhsil prinsipinə riayət etməlidirlər.

Beləliklə, informasiya-kommunikasiya vasitələri ingilis dilinin tədrisi prosesində səmərəliliyin artırılması üçün böyük rol oynaya bilər. Bu səbəbdən, informasiya-kommunikasiya vasitələrinin ingilis dilinin tədrisi ilə əlaqələndirilməsi istiqamətində çox işlər görülməlidir.

Ədəbiyyat

1. Селевко Г.К. Педагогические технологии на основе информационно-коммуникационных средств. М.: НИИ школьных технологий, 2005, 208 с.
2. Buell J. Constructing education: Computers and the transformation of learning //CALL Journal, 1996-1997, № 7, p. 43-51.
3. Chambers A., Davies G. ICT and Language Learning: a European Perspective. Lisse: Swets Zeitlinger, 2001, p. 53-66.

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ ELLİPSİS QRAMMATİK KOHEZİYANIN ƏSAS AMİLİ KİMİ

Açar sözlər: *İngilis dili, ellipsis, qrammatika, koheziya, dilçilik, sintaksis*

Key words: *English, ellipsis, grammar, cohesion, linguistic, sintaksis.*

Müasir dilçiliyin ən aktual məsələlərindən biri də mətn dilçiliyidir. Müvafiq olaraq mətn dilçiliyinin tədqiqat obyektini mətn təşkil edir. Mətni xarakterizə edən, ona spesifik məna verən bir sıra əlamət və xassələr vardır. Bunlardan biri kimi mətnin tamlığını, bütövlüyünü qeyd etmək olar. Mətnin bütöv olması onun hərtərəfli dərk olunması üçün lazım olan başlıca tələblərdən biridir. Mətnin bütövlüyünü, tamlığını da şərtləndirən bir sıra amillər vardır. Bütöv olmaq üçün mətn eyni zamanda əlaqəli olmalıdır.

Mətdaxili əlaqələr, onların struktur semantik parametrləri mətn dilçiliyi üçün vacib əhəmiyyət kəsb edir. Bu səbəbdən onların öyrənilməsinə bir çox linqvistik tədqiqatlar həsr olunmuşdur. Bu tədqiqatlar içərisində M.A.K. Halliday və R.Hasanın əsərlərini vurğulamaq olar. Müəlliflər öz əsərlərində mətdaxili əlaqəliliyi bildirmək üçün koheziya (cohesion) terminindən istifadə etmiş, koheziv vasitələrin əhatəli təsvirini vermişdir. Burada irəli sürülən əsas konsepsiya və konseptual əsasda koheziyanın leksik və qrammatik üsullarının təsnifatı çox böyük uğur qazandı. Lakin bununla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, həmin konsepsiyanın bütün müddəaları bəzi linqvistlər tərəfindən qeyd-şərtsiz qəbul edilmədi.

De Boqrand və Dreslerin koheziya termininin izahı ilə bağlı fikirləri mövcuddur. Sözü gedən dilçilər və onlara həmfikir bəzi dilçilər yuxarıda qeyd olunan konsepsiyanı tənqid edərkən haqlı olaraq göstərir ki, M.A.K. Halliday mətn əlaqələrində dərinlik və səthi planlar arasında həddi düzgün müəyyənləşdirmir. Müəyyən məlumatın maksimal dərəcədə səmərəli ötürülməsi üçün mətn sintaktik və semantik çərçivəyə malik olmalıdır. Mətn həm də daxili təşkilatlanmaya, orqanizasiyaya malikdir. Mətnin səthi struktur elementləri olan dil ifadələri arasındakı əlaqələrdən, yəni koheziyadan danışmaq lazım gəlir. Koheziya linqvistik cəhətdən eksplisitdir və mətnin elementləri arasında semantik əlaqələri vurğulamaqla özünü göstərir. Ardıcıl cümlələr arasında semantik bağlar koherensiya və koheziya üçün fundamentaldir. Fikrimizcə burada tematik ardıcılıq, qanunauyğunluq olmalıdır. Məhz bu cür ardıcılıq və qanunauyğunluq koheziya ilə koherensiyanın qarşılıqlı əlaqəsini və onların birinin digərini vurğulamasını şərtləndirən amillər sırasına daxildir.

Ulla Connor koheziyaya aşağıdakı təyinatı verir: “Koheziya cümlələr və mətnin hissələri arasında əlaqələri göstərmək üçün istifadə eksplisit linqvistik vasitələrin işlədilməsidir”. Bu cür koheziv vasitələr oxucunun öncəki müddəaları müvafiq olanlarla əlaqələndirməyə köməkçi olan ifadə və sözlərdən ibarətdir.

Mətn tekstuallığın tələblərinə cavab verən kommunikativ hadisədir. Mətnin tamlığını təyin edən standartları mövcuddur ki, bunlara koherensiya (mətnin alt qatlarından bəhs edir, o, mətn istifadəçiləri arasında koqnitiv proseslərin məhsuludur), intersionallıq və koheziya aiddir. Qeyd edildiyi kimi koheziya mətnin üst qatının komponentlərindən, yəni bizim eşidib yaxud gördüyümüz real sözlərin əlaqə daxilində qarşılıqlı birləşməsinə bildirən yollardan bəhs edir. Fikrimizcə əsas olaraq bunlardan aşağıdakıları vurğulamaq lazımdır: qrammatik-referensiya; substitusiyası; ellipsis; leksik-qrammatik-bağlayıcı; leksik koheziya. Biz bu məqalədə qrammatik koheziyanın növlərindən biri olan ellipsisdən danışırıq.

Generativ dilçilikdə ellipsis termini bir sıra hadisələrə aid edilir, onların dərk edilən mənası linqvistik formalarla ifadə edilən mənasından daha əhatəlidir. Ellipsis o zaman yaranır ki, struktur cəhətdən vacib olan buraxılmamış, deyilməmiş olsun. Ellipsis leksiko-qrammatik kateqoriyadır. Mətnə xas olan bu hadisə zamanı adətən mətn vahidlərinin, yəni sözlər, birləşmələr, budaq cümlələr və s. işlədilməməsi baş verir. Ellipsisdə əvəz etmə mümkündür. Ellipsis anafirik səciyyə daşıyır, nadir hallarda katafori ola bilər. Bu fenomenon həm yazılı, həm də şifahi mətnlərə xas olan tipik cəhətdir, baxmayaraq ki, o daha çox danışıda peyda olur, çünki danışq daha az eksplisit olmağa meyillidir. Ədəbiyyatda, bədii əsərlərdə dialoq, danışq əlavə edilsə o, ellipsislə zəngin olur.

Ellipsis danışığa xas, situasiyadan doğan tipik hadisədir. Bu məqsədyönlü şəkildə edilən bir vasitədir. Ellipsis hadisəsi zamanı söz və ifadələri cümlələrdən bilərəkdən, məqsədəuyğun şəkildə buraxılır, baxmayaraq ki, məna başa düşülə bilər. Adətən o söz ifadələr buraxılır ki, onlar lüzumsuzdur, onların adı artıq əvvəl çəkilir və qeyd olunur. Ellipsis birləşmələrdə, qısa cavablarda və s. müşahidə olunur. Kiçik bir nitq nümunəsinə nəzər salaq:

A)Where are you going? B)To town Tam cavab belədir: olma. “I’m going to town” Ümumiyyətlə ellipsis anlaşması sadə, mətnin əlaqələnməsində isə olduqca mühüm əhəmiyyətə malik dil fenomenidir.

* Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC) Xarici dillər kafedrasının baş müəllimi

Onun unikalığı lazımı dil vahidinin işlənmədiyi hallarda mətnin bütövlüyünün təmin olunması, məzmunu ötürücünün niyyətinə müvafiq olaraq çatdırıla bilməsidir.

Ellipsis bu və ya digər mətndə hər hansısa bir mətn vahidinin (sözlər, cümlələr, birləşmələr, budaq cümlələr) işlədilməməsi və yaxud məqsədəuyğun şəkildə buraxılması, asanlıqla bərpası mümkün olsa da, buna ehtiyacın duyulmadığını, əsasən şifahi şəkildə ifadə olunan mətnlərə xas, nitqə yüngüllük gətirən, lakin mənaya xələl vurmeyən danışanın zaman və dil vahidlərinə qənaət niyyətindən irəli gələn, əvvəlki ifadədən və ümumi mənadan asanlıqla bərpa oluna bilən çox mühüm koheziya vasitəsidir. Ellipsis 3 növü vardır: Nominal ellipsis; Klausal ellipsis; Feli ellipsis;

1-ci növ ellipsis nominal birləşmə daxilində sözün buraxılmasıdır.

Məsələn, The teacher went to the board and (he/the teacher) wrote on it.

Feli ellipsis dedikdə feli birləşmə daxilində mövcud hansısa elementin buraxılması nəzərdə tutulur. Məsələn, Have you been swimming? Yes? I have (been swimming üçün boşluq qoyulmuşdur). I could tell you, but I won't.

Elliptik feli birləşmənin mənasının birləşmədəki sözlərdən anlamaq olur. Buraxılmış sözlərin yeri bir növ dolu olur.

Klausal ellipsisdə ellipsisə fərqli yanaşılır. Budaq cümlə başlanğıc nöqtəsi kimi götürülür. İngilis dilində budaq cümlə müxtəlif nitq funksiyalarının (təsdiq, sual, cavab və s.) ifadəsi kimi başa düşülür. Bu iki hissədən ibarət olur. Modal element və propozisional elementə bölünür.

Məsələn, The Duke was (modal element) going to plant a row of poplars in the park. (propozisional element) What were they going? Holding hands (They were üçün boşluq qoyulmuşdur). Ellipsis hadisəsi o zaman müşahidə olunur ki, vacib bir struktur element cümlədən buraxılır və yalnız əvvəlki mətndəki elementə istinadən bərpa oluna bilər. Why'd you onle set three places? Paul's staying for dinner isn't he? Aşağıda müəyyən bədii əsərdən götürülmüş nümunəyə nəzər salaq. They hauled Piggy clear of the wreckage and leaned him against tree. The night was cool and purged of immediate terror. Piggy's breathing was little easier. Did you hurt, Piggy? Not much.; That was Jack and his hunters, said Ralph bitterly. Why can't they leave us alone? We gave them something to think about, said Sam. Honesty compelled him to go on. At least you did. I got mixed up with myself in a corner. I gave one of them what for, said Ralph, Is mashed him up all right. He won't want to come and fight us again in a hurry. So did I, said Eric. When I woke up one was kicking me in face. I got an awful bloody face, I thing, Ralph. But I did him in the end. What did you do? I got my knee up, said Eric with simple pride, and I hit him with in the... You should have heard him holler! He won't come back in a hurry either. So we didn't do too badly. Ralph moved suddenly in the dark; but then he heard Eric working his mouth. What's the matter? Just too loose. Piggy drew up his legs. You all right? Piggy? Thought they wanted the conch.

Müəyyən əsərdən götürülmüş yuxarıdakı hissə əsasən dialoq nümunələrindən təşkil olunmuşdur və bu dialoqlarda müvafiq sözlərin buraxıldığını müşahidə etmək mümkündür. Diqqətlə nəzər salsaq, görürük ki, işlədilməyən elementlərin bərpa edilməsi istənilən halda mümkündür, lakin onların buraxılması nitqə ağırlıq gətirməmək üçün edildiyindən deyilməyən dil vahidlərinin mövcud olduğu ifadələrin verildiyi kimi saxlanması məqsədəuyğundur.

Bildiyimiz kimi ellipsis zamanı hansısa bir söz buraxılır. Ellipsis bu cəhətdən koheziyanın digər növü substitusiyayı xatırladır. Bu iki hadisəni ayırmaq çətinləşir, lakin qeyd etmək lazımdır ki, ellipsis sözün birləşmənin cümlənin "sıfır" morfemlə əvəz olunmasıdır. Praktiki nöqtəyi-nəzərdən hər iki anlayışa ayrıca yanaşmaq məqsədə uyğundur. Baxmayaraq ki, substitusiyaya da, ellipsis də mətnin hissələri arasında mövcud eyni fundamental əlaqəni əhatə edir və bunlar struktur mexanizminin iki müxtəlif növüdür. Ellipsis deyilməyəni ifadə edir (something unsaid). Lakin o demək deyil ki, deyilməyən anlaşılmayıdır, əksinə "deyilməyən" altında "hər vəziyyətdə başa düşülən" nəzərdə tutulur.

Məsələn., *Histories make men wise; poets witty; the mathematics subtle; natural philosophy deep; moral grave; logic and rhetoric able to contend.*

Yuxarıda verilən cümlələrin strukturlarına nəzər salsaq, görürük ki, birincidən başqa hamısının xəbəri buraxılmışdır. Cümlələr mübtədə və komplementdən ibarətdir. Budaq cümlələri aşağıdakı şəkildə şərh etmək olar. İkinci budaq cümlə *poets make men witty*; üçüncü cümlə *mathematics make men subtle*; dördüncü cümlə *natural philosophy makes men deep* beş və altıncı cümlələr də müvafiq şəkildə şərh olunur. Məs., *Do you like Chinese food? Yeah.*

Yuxarıda verilən bu nümunədə isə qənaət prinsipi irəli sürülərək tam cavab kimi "*I like Chinese food*" cümləsi işlədilməmiş, bütün cümlənin məzmunu təsdiqləyici bir ədat vasitəsi ilə vermək mümkün olmuşdur. Bu üsul sayəsində nitqə ağırlıq gətirməkdən qaçınılmışdır.

Heç də fakt deyil ki, ellipsis işlənərkən danışan hər hansı bir ifadəni şərh etmək üçün öz fon biliklərinə istinad etməlidir, çünki bu hər zaman koheziyanın anlaşılmasına xidmət edir. Əksinə ellipsis olan yerdə

müəyyən struktur boşluq olur və bu boşluğun doldurulması üçün nəzərdə tutulan bir vahid lazımı informasiyanın təmin olunmasına xidmət edir.

Yekun olaraq belə nəticəyə gəlmək olar ki həm koheziya, həm də onun ayrıca vasitəsi olan ellipsis yerindən və mövqeyindən, işləndiyi mətnin növündən və strukturundan, şifahi və yaxud yazılı olmasından, sadə və mürəkkəbliyindən və bu kimi bir sıra amillərdən aslı olmayaraq mətnin təşkilatlanmasında olduqca mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Koheziyanın (eləcə də ellipsisin) rolu mətndə daxili əlaqəliliyi təmin edib, onu qoruyub saxlamaqla, mətnin anlaşıqlı, mənalı olmasına zəmin yaratmaq, nəticə etibarlı ilə onun koherensiyasını təşkil etməkdən ibarət olur. Koherensiya (mətnin alt qatlarından bəhs edir, o, mətn istifadəçiləri arasında koqnitiv proseslərin məhsuludur), intersionallıq və koheziya aiddir. Qeyd edildiyi kimi koheziya mətnin üst qatının komponentlərindən, yəni bizim eşidib yaxud gördüyümüz real sözlərin əlaqə daxilində qarşılıqlı birləşməsini bildirən yollardan bəhs edir. Fikrimizə əsas olaraq bunlardan aşağıdakıları vurğulamaq lazımdır: qrammatik-referensiya; sunbstitusiya; ellipsis; leksik-qrammatik-bağlayıcı; leksik koheziya.

Biz bu məqalədə qrammatik koheziyanın növlərindən biri olan ellipsisdən danışdıq.

Ədəbiyyat

1. İ.Rəhimov, T.Hidayətzadə: "İngilis dilinin praktik qrammatikası" Bakı-1966 "Maarif" nəşr.
2. Novikov F.A.: "Müasir İngilis dilində elliptik cümlələr səciyyəvi xüsusiyyətləri" «Найка», 1976.səh.22
3. Ə.Z.Abdullayev: "Köməkçi nitq hissələri" ADU nəşr. 1963-cü il.
4. A.O.Aslanov: "Müasir Azərbaycan dilində elliptik cümlələr" AMEA "Elm" nəşr

ГЮНАЙ МИРЗОЕВА*

Азербайджан, Баку

СОВРЕМЕННАЯ ЛИНГВИСТИКА. ПРИНЦИПЫ И ПОНЯТИЯ

Ключевые слова: *концепт, ментальность, ограниченность, оппозиция, антропоцентризм, метаязык, семантика*

Müasir dilçilik: prinsiplər və anlayışlar

Məqalə müasir dilçiliyə həsr olunub. Diqqət mərkəzində dilçiliyin elmi aparatı və metadili dayanır. Göstərilir ki, dilçiliyin əsasında milli təfəkkür haqqındakı təsəvvürlər dayanır. Həmin mental əsas dilçiliyin metadilinin məəcəlaşmasını şərtləndirir. Həqiqətən, hər bir dil dünyanı hissələrə bölür. Bu, etnik düşüncə üçün münasib olan və etnos üçün mövcud mövzunun əlamətləri olan birbaşa əlaqəli şəkildədir. Dünyanın milli dil təsəvvürü bir-birinə birləşdirilmiş təsvirlər sistemidir və bunların hər biri bu etnosa aid olan dünyagörüşünün özünəməxsusluğunu birbaşa əks etdirir. Buna görə milli psixologiya və milli düşüncə dünyanın milli dilində birbaşa təmsil olunduğunu söyləmək mümkündür.

Açar sözlər: *konsept, təfəkkür, məhdudiyət, qarşdurma, antroposentrizm, metadil, semantika*

Важнейшим положением современной теоретической лингвистики, непосредственно вытекающим из принципа ограниченности знаковых сочетаний и функциональной обусловленности конфигураций, является понимание роли оппозиции, существенной для раскрытия сущности знака. Так, знак реализует себя как пучок значимостей, каждая из которых актуализируется только в какой-то одной, отдельной оппозиции. Следовательно, сущность знака представляет собой не что иное, как совокупность этих значимостей, каждая из которых раскрывается (актуализируется) в специфической оппозиции. Чисто теоретически правомерно предположить, что тот или иной признак знака может на протяжении значительного периода функционирования оставаться имплицитным только по той причине, что будет отсутствовать оппозиция, необходимая для актуализации данного признака.

Применительно к фразеологии принцип конфигуративного функционирования знака был скрупулезно разработан выдающимся азербайджанским лингвистом профессором М.Т.Тагиевым. В своей знаменитой монографии «Глагольная фразеология современного русского языка» М.Т.Тагиев определил конфигуративную сущность фразеологических единиц. Согласно этой теории, получившей название *теории окружения*, сам по себе фразеологизм мало что значит, он недостаточен для реализации той функции, к которой предназначен. Структурная невыполненность фразеологизма дополняется структурно обязательным окружением.

* Докторант Азербайджанский Университет Языков

Принцип структурной невыполненности языковой единицы и обязательного ее рассмотрения в рамках конфигурации оказался весьма плодотворным в методологическом плане. Он позволяет изучать пучки отношений, в которых реализуется содержание знака и соответственно иметь действительное представление о нем. С другой стороны, такое абсолютизирование важности структурных отношений для понимания системного статуса языковой единицы привело к относительному забвению фактора значения, т.е. того обстоятельства, что языковые единицы что-то означают. Именно это имел в виду Дж.Лайонз, когда говорил о том, что термин *структурализм* иногда употребляют в уничижительном значении.

Поворот к семантике, таким образом, был закономерен. С другой стороны, строгая формализация лингвистического анализа и соответственный отказ от значения никогда не господствовал в языкознании абсолютно. Просто некоторая идеализация принципа тождеств и различий, как наиболее существенного в языке, позволила лингвистам надеяться на то, что их наука может превратиться в точную и строго формализованную науку, напоминающую математику. Возникла, например, математическая лингвистика или лингвистическая математика. Одни считают, что это область математических исследований, другие уверены в том, что математическая лингвистика относится к лингвистике.

Лингвистика, действительно, может относиться к точным наукам за счет своего метода, и в этом велика заслуга структурализма. От гуманитарных наук лингвистику отличает то обстоятельство, что исследователь, как правило, не может ничего добавить от себя. Анализируя конкретные конфигурации, он выявляет языковые сущности, которые в них представлены. Обычно все выводы лингвистических исследований базируются на точном подсчете.

Вместе с тем нельзя сказать, что антропоцентрический принцип, господствующий в настоящее время в науке, возник хронологически после структурализма. Это неправильно по двум причинам. Во-первых, невозможно говорить о том, что структурализм как направление в лингвистике себя исчерпал. Возможно, прошел его пик. Тем не менее строго формализованные исследования в лингвистике проводятся и сегодня и будут, видимо, проводиться и впредь. Во-вторых, антропоцентрическое направление в языкознании формируется не как кризис структурализма, а совершенно независимо от него. Например, в XIX столетии ни о каком структурализме еще и речи не было, в то время как поиски этнической духовности в языковых формах уже имели место. В частности, обоснование связи языка и культуры принято искать в работах основоположника теоретической лингвистики В. фон Гумбольдта.

В. фон Гумбольдт непосредственно связывает язык с духом народа. Он указывает, что «Законы языка суть поэтому не что иное, как колеи, по которым движется духовная деятельность при языкотворчестве, или, привлекая другое сравнение, не что иное, как формы, в которых языкотворческая сила отчеканивает звуки. Нет душевной силы, которая не была бы включена в эту работу; нет в человеческом сердце таких глубин, такой тонкости, такой широты, чтобы они не могли перейти в язык и проявиться в нем. Его интеллектуальные достоинства покоятся поэтому исключительно на упорядоченности, основательности и чистоте духовной организации народов в эпоху образования или преобразования языков и являют собой отображение или даже непосредственный отпечаток этой организации» (4, 101).

Раз так, то, видимо, в семантической системе всех языков должны находить отражение все фрагменты окружающей действительности. Различия могут затрагивать лишь те сферы, которые различаются степенью актуальности. Тут В. фон Гумбольдт делает фундаментальное замечание относительно связи объективной действительности и нашего представления о ней. Ученый указывает, что «Слово – не эквивалент чувственно-воспринимаемого предмета, а эквивалент того, как он был осмыслен речетворческим актом в конкретный момент изобретения слова» (4, 103). В этой связи он анализирует различные названия одних и тех же предметов и отмечает самые разные названия, непосредственно связанные с разными проявлениями сущности объекта. «Поистине язык представляет не сами предметы, а всегда лишь понятия о них, самодеятельно образованные духом в процессе языкотворчества» (4, 103).

Действительно, каждый язык членит мир по-своему. Это *по-своему* непосредственно связано с тем, что актуально для этнического мышления и тем, какие признаки актуального предмета актуальны для этноса. Например, ученые отмечают, что в языке эскимосов существует более 100 названий снега. Такое обилие названий вовсе не отражает особое богатство эскимосского языка, или, например, особое богатство того снега, который выпадает в Северной Канаде. Дело в том, что для эскимосов важны переходные состояния снега, они важны для их жизни. Только поэтому все эти состояния и находят обозначение в языке. Именно по этой причине понятно и то, почему в других языках у понятия «снег» существует только одно лексическое обозначение.

Вот это понимание своеобразного членения мира, находящего отражение в языке, и подразумевают под термином «национально языковая картина мира». Национально-языковая картина мира представляет собой систему взаимосвязанных обозначений, каждое из которых непосредственно отражает специфику мировидения и миропонимания, актуального для данного этноса. Вот почему принято говорить о том, что в национально-языковой картине мира непосредственно представлены национальная психология и национальное мышление. Если у индусов слон выступает эталоном красоты, а у русских – эталоном неуклюжести, то это не случайно, а закономерно. Индус видит особую грацию в походке слона, русский видит только то, как он топает. Индус видит одно, русский – другое. Это и есть мировидение.

Литература

1. Тагиев М.Т. Глагольная фразеология современного русского языка. Баку: Маариф, 1966.
2. Джон Лайонз. Введение в теоретическую лингвистику. Прогресс :1978.
3. Ожегов С.И. Словарь русского языка. М.: Русский язык, 1990.
4. Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию. М.: Прогресс, 1984.

AYŞƏN HÜSEYNOVA*

Azərbaycan, Gəncə

MORFOLOJİ TIPOLOGİYA

Açar sözlər: morfoloji tipologiya, dil tipləri, aqlütinasiya, izolyasiya, fleksiya

Morphological typology

Linguistic typology emerged as morphological typology. The morphology of morphology typology has been based on the quality differences in morphology, especially morphology. There is a typology of different language levels in the background of the development of linguistic thinking. But it should also be taken into account that morphological typology has been more detailed in linguistics. The main reason for this is that the morphological structure of the word, like the principle of classification in morphological typology, is taken. Morphological structure of the word contains various types of universals. In modern linguistics, different directions of linguistic typology have been developed, such as gradual, quantitative, determinative, characteristic, structural typologies. However, these trends can also be regarded as the development of morphological typology.

Key words: *morphological typology, types of language, agglutination, isolation, inflexion*

Linqvistik tipologiyanın tarixi tipoloji təsniflərdən başlayır. Dünya dillərinin ilk tipoloji təsnifi alman alimi Fridrix Şlegelin 1808-ci ildə nəşr edilmiş “Hindlilərin dili və müdrikliyi” əsərində verilmişdir. Bu əsərdə dillər tipoloji baxımdan iki böyük qrupa ayrılmışdır: 1) şəkilçili dillər; 2) fleksiya dillər (4, s. 233). Tədqiqatçı Çin, bantu, türk, polineziya dillərini şəkilçili dillər, hind-Avropa dillərini isə fleksiya dillər kimi qiymətləndirmişdir. Burada sami dillər flektiv dillərə doğru inkişaf edən dillər kimi qəbul edilmişdir. Göründüyü kimi, F.Şlegelin təsnifi təxmini səciyyə daşıyır. Lakin onun “bu təşəbbüsü dilçilik tarixində ilk tipoloji linqvistik təşəbbüs sayılır” (1, s. 189). Tədqiqatçıya görə şəkilçili dillərdə qrammatik münasibətlər xarici, mexaniki münasibətlərə əsaslanır, fleksiya dillərdə isə sözün mənalı hissələri bərkir və sıx əlaqəyə malik olur. Burada fleksiya dillərə üstünlük verilmiş, onlar daha mükəmməl, uzunömürlü dil kimi qəbul edilmiş, bu baxımdan qədim hindlilərin sanskrit dili xüsusi fərqləndirilmişdir (4, s. 233). F.Şlegelin tipoloji təsnifi onun qardaşı Avqust Şlegel tərəfindən dəqiqləşdirilmişdir. A.Şlegel 1918-ci ildə nəşr edilmiş “Provansal dili və ədəbiyyatı haqqında qeydlər” əsərində şəkilçili və flektiv dil tipləri ilə yanaşı, qrammatik strukturu olmayan dilləri ayrıca qrup kimi qəbul etmiş və beləliklə üç dil tipi fərqləndirmişdir (6, s. 6-7). Bu tədqiqatçının fikrinə görə, qrammatik strukturu olmayan dillərdə söz qrammatik cəhətdən dəyişmir, belə dillərdə söz sırası sözlərin qrammatik cəhətdən əlaqələnməsinin əsas vasitəsi olur. Qrammatik strukturu olmayan dillərdə “hər bir söz həm də kökdür, lakin nə bitki, nə də ağac yetirməyən kökdür. Belə dillərdə elmi əsər yazmaq, sadəcə olaraq, qəhrəmanlıqdır” (5, s. 5). A.Şlegel şəkilçili və fleksiya dillər haqqında özündən əvvəl mövcud olan fikri bir qədər dəqiqləşdirmişdir. Tədqiqatçıya görə şəkilçili dillərdə şəkilçilər sözlər arasındakı əlaqə və münasibətlərin əsas ifadə vasitəsi olur, lakin belə dillərdə şəkilçilər müstəqilliyini hələ də qoruyub saxlayır. Flektiv dillərdə isə şəkilçilərin konkret mənası olmur, daxili fleksiyanın da olduğu bu dillər həqiqi orqanizmə malikdir. A.Şlegelin

* Gəncə Dövlət Universiteti Azərbaycan dili kafedrasının dissertantı

təsnifində çin dili qrammatik strukturu olmayan dillərə, hind-Avropa və semit dilləri isə flektiv dillərə nümunə kimi verilmişdir. Maraqlı doğuran cəhətlərdən biri də odur ki, burada flektiv dillər sintaktik prinsip əsasında daha qədim sintetik və yeni analitik dillərə ayrılmışdır (7, s. 7). Linqvistik tipologiya morfoloji tipologiya kimi yaranmışdır. Bir sıra tədqiqatlarda tipoloji təsnif dillərin morfoloji quruluşuna görə təsnifi, yaxud da sadəcə olaraq, dillərin morfoloji bölgüsü, morfoloji təsnif kimi qiymətləndirilir (3, s. 430; 7, s. 25). Tədqiqatçılar ayrıca olaraq qeyd edirlər ki, ənənəvi dilçilikdə “dillərin tipoloji təsnifi indi də bəzi əsərlərdə dillərin morfoloji, habelə ənənəvi morfoloji təsnifi terminləri ilə də adlandırılır” (1, s. 189).

Morfoloji tipologiyada dillərin təsnifi sözün morfoloji quruluşu və ümumən, dillərin morfoloji xüsusiyyətləri əsasında aparılır. Bəzi tədqiqatlarda bu, onunla izah olunur ki, “dil morfoloji quruluşu başqa cəhətlərə nisbətən daha sabit olur və bu cəhətdən dilləri müəyyən bölgü daxilində qruplaşdırmaq müəyyən dərəcədə asan bölgü aparmağa imkan verir” (3, s. 430). Müəlliflə, əsasən, razılışsaq da, qeyd etməliyik ki, problemə belə baxış onu qismən bəsitləşdirir. Linqvistik tipologiya XIX və XX əsrlərdə aparılan tədqiqatlar nəticəsində sürətlə inkişaf etmiş, nəzəri dilçiliyin ayrıca sahəsinə çevrilmiş, onun müxtəlif istiqamətləri formalaşmışdır. Dillərin morfoloji baxımdan tiplərə ayrılmasının əsasında sözün morfoloji quruluşundakı keyfiyyət fərqləri dayanır. Tipoloji təsnifin problemlərinə toxunan tədqiqatçılar onu da qeyd edirlər ki, XIX əsrdə “dillərin təsnifində instinktiv olaraq dilin ümumi və hərtərəfli xarakteristikasını vermək üçün böyük əhəmiyyət daşıyan sözün morfoloji quruluşu tapılmışdır” (11, s. 64). Bəzən XIX əsrdə aparılmış tipoloji təsnifatların dilin üst qatımdakı formal ölçülərə əsaslanılması və bu təsnifatların çatışmazlığı, dil tipləri arasındakı qarışıq münasibətlər göstərilir. Lakin tədqiqatçılar onu da qeyd edirlər ki, dilin “bütün formal, quruluşca təşkilinin koordinatlarını ehtiva edən sözün morfoloji quruluşu dil tipinin ayrıca əlamətini deyil, qarşılıqlı asılılığa malik olan və bir bütöv təşkil edən diferensial əlamətlər dəstini üzə çıxarır” (5, 20).

Dil vahidləri bir-biri ilə əlaqə və münasibətdə olan bütöv bir sistem təşkil edir. Adətən, sistemləri iki qrupa ayırırlar: 1) homogen sistemlər; 2) heterogen sistemlər. Homogen sistemlər eyniadlı, heterogen sistemlər isə mürəkkəbliyi müxtəlif olan fərqli vahidlərdən təşkil olunur. Dil heterogen sistemdir. Belə ki, onun fonem, morfem, söz, söz birləşməsi, cümlə kimi müxtəlif vahidləri vardır. Bütöv dil sistemi daxilində hər biri ayrıca vahidlərdən təşkil olunan müxtəlif yarım sistemlər mövcud olur. Bu baxımdan dil sistemlər sistemi hesab olunur. Dilin yarım sistemləri dilçilikdə dilin yarusları, yaxud da dilin səviyyələri adlanır. Dil səviyyələri kifayət qədər müstəqilliyə malikdirlər. Lakin dil səviyyələri bir bütövün tərkib hissələri olduğu üçün həm də bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqə və münasibətdədir. Dilin sistemi və strukturu dil səviyyələrinin iyerarxik münasibəti ilə müəyyənləşir (17, s. 68-89). Morfolojiya dilin ayrıca səviyyəsi və dilçiliyin şöbələrindən biridir. Əgər morfolojiyanı təkə dilin morfem inventarı haqqında təlim kimi deyil, söz haqqında qrammatik təlim kimi qəbul etsək, onun sintaksislə sıx əlaqədə olması, qrammatikanın tərkib hissəsi kimi qəbul edilməsi fikri ilə razılışmalı olarıq (8, s. 7-19). V.Vinoqradov yazır ki, “morfoloji formalar donmuş sintaktik formalarlardır. Əvvəllər sintaksisdə və leksikada olmayan heç bir şey morfolojiyada da ola bilməz. Morfoloji elementlərin və kateqoriyaların tarixi sintaktik sərhədin qarışmasının tarixidir... Bu qarışma fasiləsizdir. Morfoloji kateqoriyalarda daim münasibətlərin dəyişməsi gedir, bu dəyişmələrin impulsu, təkanı sintaksisdən gəlir” (10, s. 55). Linqvistik tipologiyanın inkişafı sonralar müxtəlif dil səviyyələrinin tipologiyasının yaradılması ilə nəticələnmiş, fonetik-fonoloji, leksik-semantik, sintaktik tipologiyalar yaranmışdır (2, s. 266-268). Sistemli linqvistikanın tipoloji dilçiliyə təsiri bir tərəfdən dilin müxtəlif yaruslarının tipologiyasının yaradılmasına səbəb olur, başqa bir tərəfdən isə dil sistemini əhatə edən vahid tipologiyanın yaradılmasının zəruriliyi fikrini formalaşdırır. Lakin onu qeyd edək ki, dilçilikdə dillərin morfoloji təsnifatı daha əhatəli işlənmişdir. Düzdür, dilçilikdə bəzən ənənəvi morfoloji tipologiyanın bir-biri ilə bağlı olmayan, bir-birini şərtləndirməyən müxtəlif əlamətlərə əsaslanması, artıq öz dövrünü başa vurmağı haqqında fikirlər səsləndirilir. Lakin başqa bir tərəfdən isə qrammatik mənanın ifadəsinin əsas üsulunun sözün və söz kökünün strukturu ilə üzvi əlaqəyə malik olması göstərilir, dilin morfoloji tipinin formalaşmasında rol oynayan müxtəlif faktorların müəyyənləşdirilməsinin, qarşılıqlı əlaqə və münasibətlərinin aydınlaşdırılmasının zəruriliyi göstərilir (13, s. 107-108). Dillərin tipoloji təsnifində qrammatikaya, xüsusən də onun tərkib hissəsi olan morfolojiyaya üstünlük verilməsinin müxtəlif səbəbləri var. Belə bir fikir var ki, “insan nitqi üzvlərə ayrılmış ayrıca səsdən, morfemdən və hətta ayrıca sözdən deyil, ifadədən, yəni fikrin ifadəsindən başlanır. Ayrı-ayrı sözlər, morfemlər və səslər ifadədən ayrılmışdır... Morfoloji kateqoriyaların hamısı nitqdə, yəni sintaksisdə hazırlanmışdır və oradan ayrılmışdır” (9, s. 6). Dilçilikdə belə bir fikir var ki, nitq hissələri cümlə üzvlərinin morfolojiləşməsinin nəticəsidir. Bu baxımdan predikatın daha əvvəl mövcud olması, xüsusi forma aldıqdan, bu forma hərəkət və halı ifadə edən söz qrupunda möhkəmləndikdən sonra feilin törəməsi və nitq hissələrinin cümlə üzvlərindən ayrılması göstərilir: “... cümlədə struktur cəhətdən ayrılmış söz qrupları nitq hissələrinin ayrılmasına və onların qrammatik kateqoriyalarda möhkəmlənməsinə gətirib çıxardır” (15, s. 233). Dilçiliyin ayrıca şöbəsi kimi morfolojiyada nitq hissələri və onların dəyişmə qaydaları öyrənilir. Lakin sözlərin morfoloji cəhətdən dəyişməsi, əsasən, sintaktik münasibətlərə xidmət edir.

“Söz yaradıcılığını çıxsaq, morfologiyada nə varsa, hamısı məzmununa görə sintaktikdir: sözlər ona görə hala, mənsubiyyətə, kəmiyyətə, feilin mənalарına, feilin şəkil və zamanlarına və s. dəyişir ki, başqa sözlərlə sintaktik münasibətə, əlaqəyə girsin, söz birləşməsi və ya hətta cümlə yaratsın” (7, s. 23).

Dillərin tipoloji təsnifi genetik əlaqələrindən asılı olmayaraq, müqayisə edilən dillər arasında izomorf, yəni oxşar, və fərqli, yəni allomorfizm münasibətlərinin müəyyənləşdirilməsi əsasında dil quruluşunun başlıca xüsusiyyətlərinin üzə çıxarılmasına, dillər üçün daha ümumi olan dil tiplərinin fərqləndirilməsinə xidmət edir. Tipoloji dilçilikdə indiyə qədər dilləri təsnif etməyə imkan verən müxtəlif ölçülərdən istifadə edilmişdir. Ənənəvi dilçilikdə dillərin daha ümumi, oxşar və fərqli cəhətlərinin əks olunduğu belə bir ölçü sözün morfoloji quruluşu olmuşdur. Dil vahidi kimi sözü fərqləndirən başlıca cəhətlərdən biri onun xüsusi, özünəməxsus işarə olmasıdır. Sözün mürəkkəb təbiətli vahid olması bəzən onun inkar edilməsinə, yaxud da sistemdə xüsusi əhəmiyyəti olmayan vahid kimi qiymətləndirilməsinə səbəb olmuşdur. Lakin söz həm də öz mənasına və formasına görə müstəqil olan dil vahidi kimi qəbul edilmişdir (12, s. 7). Bəzən söz ümumən, dilin mərkəzi vahidi kimi qəbul edilir. Bu baxımdan A.İ.Smirnitski yazır: “Söz həm leksika sahəsində (lüğət tərkibində), həm də qrammatika sahəsində (qrammatik quruluşda) zəruri vahid kimi çıxış edir, buna görə də söz, ümumən, dilin əsas vahidi kimi qəbul edilməlidir” (16, s. 20). Söz leksik-qrammatik vahiddir. Sözün leksik-qrammatik mənalарı vəhdət təşkil edir və bu baxımdan dilin leksikası və morologiyası da bir-biri ilə bağlıdır. “Hətta müəyyənləşdirilmişdir ki, sözün quruluşca inkişafı, müxtəlif morfoloji proseslər dilin leksik vahidlərinin sistemliliyi, onların forma və şəkil qrupları ilə birbaşa bağlıdır. Belə bir fikirlə razılaşmaq lazım gəlir ki, dillər üçün məzmun valentliyi universal, onun morfoloji ifadəsi isə idioetnikdir. Buna görə də dillərin morfoloji tipologiyası vahid məzmun substansiyasının dillərin texnikası ilə bağlı olaraq fərqli ifadəsindəki ölçülərlə əlaqəlidir” (5, s. 19). Müasir dilçilikdə linqvistik tipologiyanın pilləli, karakteroloji, kvantitativ, determinantiv, struktur tipologiya kimi müxtəlif istiqamətləri formalaşmışdır. Lakin o da nəzərə alınmalıdır ki, bu istiqamətlər, əsasən, morfoloji tipologiyanın davamı olması, morfoloji təsnifatların dəqiqləşdirilməsi cəhdi kimi qəbul edilir. Bugünkü tipologiyalarda da izolyasiya, aqlütinasiya, fuziya, fleksiya, inkorporasiya, analitizm, sintetizm və s. kimi anlayışlar xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Linqvistik tipologiyanın inkişafı morfoloji tipologiyanın xüsusi əhəmiyyətə malik olması fikrinə gəlməyə əsas verir.

Ədəbiyyat

1. Axundov A. Ümumi dilçilik (ali məktəblər üçün dərslik). Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 280 s.
2. Verdiyeva Z.N. Dillərin tipoloji təsnifatı haqqında // Verdiyeva Z.N., Ağayeva F., Adilov M. Dilçilik problemləri. Bakı: Maarif, 1982, s. 261-269
3. Qurbanov A. Ümumi dilçilik. Bakı: Maarif, ... 568 s.
4. Məmmədov M.T. Dilçiliyə giriş (dərs vəsaiti). Bakı: “Ləman nəşriyyat poliqrafiya” MMC, 2017
5. Məmmədov M.T. Linqvistik tipologiya (metodik vəsait). Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2013, 24 s.
6. Rəcəbli Ə.Ə. Dilçiliyə giriş kursundan mühazirə mətnləri. Bakı: Nurlan, ... 208 s.
7. Rəcəbli Ə.Ə. Tipoloji dilçilik. Bakı: Elm və təhsil, 2010, 100 s.
8. Seyidov Y. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfolojiya. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2002, 369 s.
9. Ардентов Б.П. Основы русской грамматики. Кишинев: 1962, 80 с.
10. Виноградов В.В. Русский язык. Москва, Высшая школа, 1972, 614 с.
11. Гринберг Дж. Квантитативный подход к морфологической типологии языков // Новое в лингвистике, М., изд-во иностранной литературы, 1963, с. 60-94
12. Жирмунский В.М. О границах слова // Морфологическая структура слова в языках различных типов. М-Л, Изд. АИ СССР, 1963, с. 6-33
13. Кацнельсон С.Д. О понятии морфологического типа языка // Морфологическая типология и проблема классификации языков. Москва – Ленинград: Наука, 1985, с. 107-108
14. Кузнецов П.С. Морфологическая классификация языков. М.: Изд-во Московского Университета, 1954, 34 с.
15. Мещанинов И.И. Члены предложения, и части речи. Ленинград: 1978, 387 с.
16. Смирницкий А.И. Лексикология английского языка. Москва: Изд-во Литература на иностранных языках, 1956, 214 с.
17. Солнцев В.М. Язык как системно-структурное образование. Москва: Наука, 1977. с. 3

DİLİN SOSIAL SİNFİ DİFERENSİALLAŞMASI

Açar sözlər: *dil, cəmiyyət, sosial təbəqə, dar kod, geniş kod*

Socio-class differentiation of the language

Formed social environment is the cause of various changes in members of society. The emergence of social strata is a consequence of one of these reasons. The differentiated using of the language by parts of society is the object of study of the article. Thus, the using of language by different social strata is associated with a specific language code. These codes are grouped into narrow or wide codes. In this research work are established the features of these codes, and then are specified the forms of their using in the language of different layers of society.

Key words: *language, society, social class, narrow code, extensive code*

Cəmiyyətdə sosial təbəqələrin yaranma səbəbləri ilə bağlı həm fərqli, həm də onları birləşdirən ortaq cəhətli fikirlər mövcud olmuşdur. Belə fikirlərdən biri olan Marksist nəzəriyyəsində sosial təbəqələrin yaranma səbəbi qazanc üzərində aparılan mübarizənin nəticəsi olaraq gücə bağlanır [5, 162]. ABŞ dilçisi R.Vardaut isə sosial təbəqənin yaranmasını əqidə, yaşayış zonası, təhsil, gəlir durumu, etnik kök, mədəniyyət, sinif (kasta), din və başqa səbəblərlə əlaqələndirir [10, 46]. J. Holmes sosial sinifin mənasını prestij, zənginlik və təhsil baxımından insanlar arasında yaranan fərq kimi qəbul edir [6, 140]. G.R.Guy hər hansı sosial sinfin fərqlənməsini onun cəmiyyətdəki statusu və gücü ilə əlaqələndirir. Status cəmiyyətin həmin insana göstərdiyi hörmətlə yaranır və onu qəbul edir (bunun əksi də ola bilər). O, həmçinin güc anlayışını fərdin sosial və maddi mənbələrə nüfuz etməsi və ya fərdin qərar qəbul etmə və hadisələrə nəzarət etmə gücünə sahib olması kimi xüsusiyyətə malik olduğunu izah edir. Status və güc fərqləri sosial sinfin təməlini qoyur və dilin istifadəsi zamanı sinif fərqlərini bilmək üçün qeyd edilən məsələləri araşdırmaq lazımdır [5, 159-160]. Fikrimizcə, cəmiyyətdə sosial təbəqələrin yaranması bir çox səbəblərlə bağlıdır. Cəmiyyətdə baş verən müxtəlif sosial, iqtisadi, siyasi, mədəni dəyişikliklər insanların həyatına birbaşa təsir göstərir və sosial təbəqələşmə yaradır. Bir qrup insanların digər insanlar üzərində hökmranlıq etmə hissi, daha çox var-dövlət sahib olmaq əzmi, müəyyən insanların rəşadət düşüncə tərzi və öz iqtisadi bazasını yaratmaq bacarığı digər insanlardan fərqlənməsinə səbəb olmuşdur. Bu proses isə varlı və kasıb təbəqələrinin yaranmasına gətirib çıxartmışdır. Digər qrup sosial təbəqələşmə isə insanların təhsil səviyyəsi ilə bağlı olmuşdur. Belə insanların müəyyən savada sahib olması savadsız insanlardan ayrılmasına səbəb olur və onlar arasında sosial təbəqələşmə yaranır. Bu halların həmişə cəmiyyətdə mövcud olması sosial təbəqələşməyə bütün tarix boyu rast gəlirik.

Sosial təbəqələrin cəmiyyətdə mövcud olması dilə də təsirsiz ötürür. "Sinifli cəmiyyətdə olan bütün ictimai hadisələr kimi dil də öz inkişafında cəmiyyətin sinfi diferensiasiyası proseslərini və sinfi mübarizəni əks etdirir." [12, 5]. Bir çox dilçilər dilin sosial variantlarının yaranma səbəbi kimi sosial sinfləri göstərirlər. Bu fikirlə razılaşımaq, ümumiyyətlə, mümkün deyildir, çünki hər bir sosial dil variantı fərqli xüsusiyyətlər əsasında yaranır. R. Vardaut fərqli sosial təbəqə və ya sosial sinfin danışığında özünü göstərən dil fərqlərinə sosial dialekt adını vermişdir. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, digər dilçilərdən fərqli olaraq sosial təbəqələrin yaranma səbəblərini R.Vardaut tək maddi tərəflə yox, daha geniş səbəblərlə bağlı olduğunu göstərir. O, həmçinin sosial qruplarda istifadə olunan fərqli dil ifadələrini sosial sinif, din və etnik tərkiblə əlaqələndirir, öz fikrini aşağıdakı misalla aydınlaşdırır: Hindistanda kasta sistemi hansı dil variantının hansı sosial qrup tərəfindən istifadə olunmasını açıqca təyin edir. Xristian, yəhudi və müsəlman cəmiyyətinin yaşadığı Bağdad şəhərində xristian və yəhudi qruplarının evlərində və öz qruplarında istifadə etdikləri dil variantı ilə müsəlmanlarla ticarət edərkən və bütün qrupların bir-birilə olan əlaqələrində istifadə etdikləri variantlarda fərqi göstərir [11, 49-50].

Sosial sinif anlayışını sənayeləşmə ilə əlaqələndirən yanaşmalar da olub. Sənayeləşməmiş cəmiyyətlərdə də dil istifadəsi ilə bağlı müxtəlif araşdırmalar aparılmış və sosial təbəqələşmənin dildə ifadəsi sənayeləşmə ilə bağlı yaranmadığı sübut olunmuşdur. Misal olaraq, Afrika və Cənubi Amerika şəhərlərində qadınların yerli dilin xüsusiyyətlərinə uyğun danışmağa daha çox meyilli olduqları, kişilərin standart dildə danışmağa üstünlük verdikləri müəyyən edilmişdir. Bəzi Asiya cəmiyyətlərində olan iyerarxik sosial mühit özünü fərqli sosial dialektlərin istifadəsi ilə göstərir. Bununla bağlı olaraq, kasta sistemindən qaynaqlanan 6 fərqli səviyyə hind dillərində də müşahidə olunur. Cava (Javanese) dilində sosial statusa görə 6 fərqli dil

* Bakı Dövlət Universiteti "Türkoğlu araşdırmalar" ETL-in əməkdaşı

variantı istifadə edilir. Sadəcə danışan adamın statusu deyil, eyni zamanda danışdığı insanın da statusu, bu 6 variant içindən uyğun olanlarını istifadə etmək lazımdır [4, 202].

L.Blumfeld də iqtisadi siniflərin cəmiyyətdə mövcudluğunu və dilə təsirini təsdiqləyərək yazır: "Müxtəlif iqtisadi siniflər - deyək ki, olduqca varlı və "orta sinif" adlanan təbəqələr müxtəlif dərəcələrdə və danışmada da bir-birindən fərqlənirlər. Təhsildəki fərqlər isə, həmçinin hər iki halda, ailə ənənələri və təhsil imkanlarına görə fərqlənir"[2, 55].

İngilis dilçisi B.Bernsteyn-in sosial təbəqələşmə ilə bağlı əsərləri ABŞ və Avropada xüsusi diqqəti cəlb etmişdir. O, iki nitq kodunun - genişlənmiş (elaborated) və məhdudlaşmış (restricted) kodlarının mövcudluğu haqqında fərziyyə irəli sürür. Dilçinin fikrincə, məhdud kod "fəhlə sinfi" kodudur, genişlənmiş kod "orta sinfin" kodudur. Onun fikrincə, dar və geniş kodlar arasında aşağıdakı fərqlər vardır:

Dar kod:

1. Qısa, qrammatik cəhətdən bəsit, ümumiyyətlə, tamamlanmamış cümlələrdən geniş istifadə olunur.
2. Hər hansı mövzu ilə bağlı danışıldıqda əlavə cümlələrdən az istifadə olunur. *Və, sonra, yəni* kimi köməkçi sözlərdən tez-tez istifadə olunur.
3. Sifət və zərflərdən az istifadə olunur.
4. Qısa əmr cümlələrinə və sual cümlələrinə daha çox müraciət edilir.
5. Fərdin dilində fərqli hissə edilmir, amma başa salınan hər hansı məsələdə nəyəsə müraciət (istinad) edilir.

6. Ənənəvi qəliblər, kökü milli sözlər geniş istifadə edilir.

7. Geniş mənalar verən sözlərdən, simvollardan az istifadə edilir.

8. Hər hansı mövzu ilə bağlı danışıldıqda sual formalarından geniş istifadə olunur. Bu da onunla əlaqədardır ki, danışan şəxs ünsiyyətdə olduğu insandan daha çox məlumat almağa ehtiyacıdır.

Geniş kod:

1. İstifadə olunan ifadələr, cümlələr dilin əsas qanunları əsasında qurulur.
2. Cümlənin məntiqi qurulması nəticəsində köməkçi nitq hissələrindən, əlavə cümlələrdən geniş istifadə edilir və bütün qrammatik proseslər cümlələrdə kompleks şəkildə istifadə olunur.
3. Gizli mübtədə və əvəzlilərdən geniş istifadə olunur.
4. Qısa suallardan və əmr cümlələrindən, demək olar ki, istifadə olunmur.
5. Şifahi nitqdə cümlənin və mətnin komponentləri arasında müəyyən əlaqənin qurulması üçün əlavə sözlərdən və ifadələrdən də istifadə olunur.
6. Ənənəvi qəliblər, kökü milli sözlər istifadə edilmir.
7. Dilin istifadəsindən görünür ki, adam sıx, kompleks anlayışlar silsiləsinə sahibdir.
8. Jestlər, mimika, səs tonu danışmaq zamanı geniş istifadə olunur.
9. Hər hansı mövzu ilə bağlı müzakirə olanda sual cümlələri az istifadə olunur, buna səbəb isə danışan şəxsin daha çox məlumatlı olmasıdır [1, 116-117].

Dar və geniş kodlara münasibət bildiren B.Bernsteyn həmçinin qeyd edir ki, geniş koddan istifadə edən insan dar koddan da istifadə etmək imkanına malikdir, amma dar koddan istifadə edənlər belə bir imkana malik deyildir. O cümlədən dilçi geniş kodu iki yerə bölür: şəxs yönümlü geniş kod, mövzu yönümlü geniş kod. Birinci tipə aid olan insanlar xarakterinə görə bundan istifadə edirlər. Xüsusilə belə insanlar incəsənətlə, ədəbiyyatla məşğul olurlar. Amma ikinci tipə aid olanlar mövzunun tələbinə görə bu koddan istifadə etməyə məcburdular [1, 117]. Dar kodu B.Bernsteyn sosial əngəllərin nəticəsi olaraq qəbul edir və yazır: "Dar kodun çərçivəsində qalan uşaq sözlərin cümlədə düzgün istifadəsindən, qurulmasından tutmuş hər bir məsələdə problem yaşayır. Bunun səbəbi isə ünsiyyətdə olduğu insanların da bu koddan istifadə etməsidir. Nəticədə belə uşaqların düşüncələri geri qalır. Geniş koddan istifadə edənlər isə geniş düşünmə qabiliyyətinə malik olur, hətta xüsusi danışmaq üslubu ilə seçilir. Dərin mənalı, qarışıq cümlələri aydın izah edir, başa düşürlər" [7, 31-32]. B.Bernsteyn nəzəriyyəsindən aydın olur ki, "orta sinfin" nümayəndələrinə nisbətən, "aşağı siniflərin" nümayəndələri daha məhdud və stereotip nitq ehtiyatından istifadə edirlər. Bu nəzəriyyəni elm qəbul etmədi. Əslində təhrifə yol verən bir nəzəriyyə idi. Bu səhvə ondan irəli gəlirdi ki, nəzəriyyənin müəllifi nitqin situativ variativliyini tədqiqatdan faktiki olaraq kənarlaşdırmışdı. Bu barədə fikir bildiren L.Blumfeld dar və geniş kod məsələsini ailənin sosial durumu ilə bağlayır: "Danışığımızda ən çox nəzəri cəlb edən, fikir ayrılığına səbəb olan xətt sosial siniflərdən biridir. Təhsilli, var-dövlətli və ənənələrin üstünlüyü olan ailələrdə dünyaya gələn körpələr, bizə tanış olan "yaxşı" ingilis dilində danışan doqma dil daşıyıcıları hesab edilir. Bu standart ingilis dilidir. Nisbətən az xoşbəxt uşaqlar "pis" ingilis dili, "vulqar" ingilis dili və ya dilçilərin dediyi kimi, doqma ingilis dilinin "qeyri-standart" dil daşıyıcıları olurlar. Məsələn, *I have none, I haven't any, I havn't got any* standart "yaxşı" ingilis dilindədir, lakin *I ain't got none* standart ingilis dilində deyil, "pis" ingilis dilindədir [2, 54]. Bu barədə U.Labov daha açıq fikir irəli sürmüşdür. O inandırıcı şəkildə göstərirdi ki, "aşağı siniflərin daha məhdud və stereotip nitq ehtiyatından istifadə etməsi yalnız sosial

kontaktlar yaratmaq üçün istifadə olunma bilər, lakin fərdi özünü ifadə üçün yararsızdır" iddiası heç bir əsasa malik deyildir və real faktlara uyğun gəlmir [8, 120].

Bütün bunlara baxmayaraq, cəmiyyət dilə nə qədər təsir etsə də, onun bütövlüyünü qoruyur. E. Benvenist bildirir ki, cəmiyyətdə təsirlərin, ehtiyacların, anlayışların sürətlə və getdikcə artan fərqləri yeni adların yaranmasını vacib edirsə, buna qarşı bir gücün olması da lazımdır. Sosial sinifləri, sosial qrupları da birləşdirən bir güc vardır. Bu güc dildir və yalnız dildir. Dəyişən cəmiyyət içində hər zaman fərqliləşmiş təsirlər içində dili qoruyan yenə də dildir. Dil son dərəcədə paradoksal iki xüsusiyyəti qoruyur: həm fərddə nisbəti, həm də cəmiyyətlə nisbəti qoruyur. Bu ikilik dilin bütün xüsusiyyətlərində ortaya çıxır [bax: 9, 2166-2180].

Sosial təbəqələrin dili ilə bağlı müxtəlif fikirləri cəmləşdirsək, deyə bilərik ki, bu fərqlər mövcuddur, bundan sonra da mövcud olacaqdır. Sosial təbəqələr cəmiyyətdə bir neçə istiqamət üzrə formalaşa bilər. Bunları aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq mümkündür: varlı - kasıb, ziyalı-fəhlə, təhsilli -təhsilsiz və s. Adətən, belə təbəqələşmələr ikili xarakterli olur. Sosial təbəqələrin dildən müxtəlif şəkildə istifadəsi dil səviyyələri üzrə fərqli formalarda özünü göstərir. Bunun üçün müxtəlif sosial təbəqələrə aid insanların dilinə nəzər yetirək. Bədii əsərlərimizdə də buna aid çoxlu nümunələrə rast gəlinir, məsələn:

S.Rəhmanın "Şirin Bülbül" hekayəsində Cəlil Naim Əfəndinin kəndlilər qarşısındakı çıxışında deyilir: *"Mənim sizə nəsihətim budur ki, dünyada bütün öyükləri zəxireyi-axirət qalıb səriüzzəval olan dünyayı-qəddarə vəfa etməyin və əmri-napak qərbi-bəid nəfəsi əziziniz kimi bilib heç bir pisliyi onların babında rəva görməyin"* (S.Rəhman)

Göründüyü kimi, verilən bu nümunənin həm cümlə quruluşu, həm də sözlərin leksik tərkibi sadə danışıq tərzindən çox fərqlənir, burada yad dilin ünsürləri çox yer tutur. Yuxarı sosial təbəqəni aşağı təbəqədən fərqləndirən əsas cəhətlərdən biri də onların yad dilin təsiri altında daha çox olmasıdır, bu da guya ki, intelegentliyə xidmət edir. V.A.Zvegintsev yazır: "Bütün tarixi faktlar göstərir ki, XI-XIII əsrlərdə ingilis cəmiyyəti və ingilis dövləti şəraitində norman istilacılarının fransız dili ilə dil olmuşdur ki, onu müəyyən mənada sinfi dil adlandırmaq olar. Həmin dil ingilis feodallarının yüksək təbəqələrinin az bir qismi deyil, hakimiyyətdə olan dvoryanlıqın bütün üzvləri danışmışdır [13, 262]. Qeyd olunan fikirlər həm də Azərbaycanda müəyyən dövrə aid edilə bilər və yuxarıdakı misal da bunu sübut edir.

Bəzən eyni sosial təbəqələr də eyni nitqdən istifadə etməzlər. N. Doğan bu məsələyə belə aydınlıq gətirir: "Müxtəlif sosial təbəqələrdə istifadə olunan dil fərqli olduğu halda, eyni sosial təbəqələrdə də dildən fərqli istifadə olunur. Buna misal olaraq, deyə bilərik ki, bir sosial təbəqədə siyasətçi, sürücü, əsgər, satıcı və s. peşə qrupları dili də fərqli şəkildə istifadə edirlər" [3, 103].

Sosial təbəqələrin dildən fərqli şəkildə istifadəsini müəyyən etmək üçün daha sistemli bir bölgüyə ehtiyac vardır. Ona görə ki, elə insanlar vardır ki, varlıdır, ancaq təhsili aşağı səviyyədədir. Belə insanların nitqində adi məişət sözlərinə, müxtəlif bahalı əşya, geyim adlarını bildirən sözlərə, sadə cümlələrə, kobud vulqarizmlərdən geniş istifadəyə rast gəlirik. Digər qrupu da vardır ki, varlı və yüksək təhsilli insanlardır. Bu cür insanların nitqində mədəni sözlər, müxtəlif terminlər, mürəkkəb cümlələr, alınma sözlər üstün mövqedə durur. Başqa bir qrup isə təhsilli, amma maddi imkanları aşağı olan insanları aid etmək olar. Burada əsas fərq istifadə etdiyi sözlərin tərkibində bahalı əşya, geyim, yemək və s. sözlərin yer almaması ilə bağlıdır. Sonuncu qrupa isə kasıb və təhsilsiz təbəqə aiddir. Bu insanların nitqi, əsasən, loru, kobud sözlərdən, sadə cümlələrdən ibarət olur.

Göründüyü kimi, apardığımız tədqiqatın nəticəsi göstərir ki, sosial təbəqələrin dildə necə yer tapması müxtəlif formalarda ifadə olunur. Lakin onu da etiraf etmək lazımdır ki, ümumiyyətlə, cəmiyyətdə sosial təbəqələşmə əvvəlki tarixi dövrlərdəki kimi daha dərindən deyildir. Düzdür, sosial təbəqələr vardır, ancaq bu, dildə o qədər özünə yer tuta bilmir. Bunun isə səbəbi, fikrimizcə, cəmiyyətin informasiyalaşması ilə bağlıdır. Xüsusən, müasir texnologiyaların sürətli inkişafı, insanların istənilən məlumatı əldə etmək imkanına sahib olması, dili də sosial təbəqələşmənin izlərindən qoruyur.

Ədəbiyyat

1. Ağaçsapan Asuman. Dil üzerine. Eskişehir: Anadolu yayımları, 2002, 158 s.
2. Blumfeld L. Dil. Tərcümə edən: V.S. Ərəbov, Q.N. Heybətov. Bakı: Prestij, 2014, 520 s.
3. Doğan Nuh. Bir Toplumsal Katman Olaraq Samsun Pazarçılarının Dil Edimi Üzerine Toplumdilbilimsel İnceleme// Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi. Volume 1/2, 2008. 102-113.
4. Durrell M, Ammon U., Dittmar N, Mattheier K.J. Trudgill P. Sociolinguistics, An International Handbook of the Science of Language and Society Berlin - New York: Walter de Gruyter, 2004, p. 200-205.
5. Guy G.R., Mesthrie R. Language, Social Class, and Status// The Cambridge Handbook of Sociolinguistics. New-York: Cambridge University Press, 2011, p.159-185.
6. Holmes J. An Introduction to Sociolinguistics (3 ed.). London: Pearson-Longman, 2008, 482 p.
7. İmer Kamile. Sosyolekt olarak bir meslek grubunun (yazılı) dil kullanımı və kara taşıtlardakı yazılar// Genel dilbilim Dergisi, Ankara: I/ 3-4, 1979, s. 29-42.

8. Rəcəbli Ə. Sosiolinqvistika. Bakı: Nurlan, 2004, 520 s.
9. Şengül Murat. Sosial Fərqliliklərdən Kaynaklanan Dil Kullanımı ve Türkçe Eğitimi Yönelik Bir Değerlendirme// İternational Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 4/8 Fall 2009. s. 2166-2180.
10. Wardhaugh, R. An Introduction to Sociolinguistics, Cambridge, USA: Blackwell, 1992, 418 p.
11. Wardhaugh R. An Introduction to Sociolinguistics(5b.). Oxford: Blackwell Publishing, 2006, 450 p.
12. Засорина Л.Н. Введение в структурную лингвистику. Москва: Высшая школа, 1974, 319 с.
13. Звегинцев В.А. История языкознания XIX и XX веков в очерках и изречениях, ч. I. Москва: Просвещение, 1964, 464 с

ÜLVİYYƏ ƏLİYEVƏ*

Azərbaycan, Bakı

DİLLƏRİN KONTENSİV TİPOLOGİYASI

Açar sözlər: kontensiv tipologiya, sinifli dil, aktiv dil, erqativ dil, nominativ dil

Content typology of languages

Typology linguistics is created as morphological typology. On the one hand several new trends of the morphological typology, on the other hand a new typology- contensive typology are created in the framework of the general development of the typology linguistics. Morphological and contensive typology don't deny each other, vice versa they complete each other. Contensive typology functions as sequel of syntactic typology. On the principles of systematic linguistics Contensive typology, based upon features of language structures, possesses to the principles of the classification. Orientation of the universal subject-object relations to the language structure paves the way to the orientation of deep structure of the language. Contensive typology is semantic determinant, morpho-syntactic oriented typology. Neutral, classical, ergative, active and nominative language types are distinguished in the contensive typology.

Keywords: contensive typology, classical language, active language, ergative language, nominative language

Tipoloji dilçiliyin başlıca məqsədi müqayisə edilən dillər arasında oxşar və fərqli xüsusiyyətlərin müəyyənləşdirilməsi və bu əsasda dillər üçün daha sabit, daha ümumi olan dil tiplərinin müəyyənləşdirilməsidir. Dillərin ilk tipoloji təsnifi alman alimi F.Şlegelin 1808-ci ildə nəşr edilmiş “Hindlilərin dili və müdrikliliyi” əsərində verilmişdir. Bu əsərdə dünya dilləri tipoloji baxımdan iki qrupa ayrılmışdır: şəkilçili dillər və fleksiyalı dillər (2, s. 4). Tipoloji dilçilik sürətlə inkişaf etmiş, bir sıra görkəmli dilçilərin tədqiqatları ilə müqayisəli dilçiliyin ayrıca istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir. Müqayisəli-tarixi dilçilikdə müqayisə edilən dillərin tarixi öyrənilir, onların genetik əlaqələri, qohumluq dərəcələri müəyyənləşdirilir. Müqayisəli-tipoloji dilçilikdə qohumluğundan asılı olmayaraq, müqayisə edilən dillər arasında allomorfizm və izomorfizm xüsusiyyətləri aydınlaşdırılır və bu əsasda dillər müəyyən tiplərə ayrılır. Ənənəvi dilçilikdə dillərin tipoloji təsnifi o dillərin morfologiyası əsasında aparılmış, təsnif prinsipinin əsasında sözün morfoloji quruluşu dayanmışdır. Buna görə də linqvistik tipologiya bəzən morfoloji tipologiya kimi qəbul edilmiş, dillərin tipoloji təsnifi isə dillərin morfoloji təsnifi kimi qiymətləndirilmişdir (9, s. 6).

Dilçilik tədqiqatlarının əsasına dildəki sistem və struktur münasibətlərinin çıxarılması, sistemli linqvistikanın formalaşması tipoloji dilçiliyə də böyük təsir göstərir, vahid, sistemli tipologiyanın yaradılmasının zəruriliyi fikri yaranır, bir tərəfdən ənənəvi tipologiyanın yeni sahələri – pilləli, kvantitativ, stativ, karakteroloji, determinantiv, struktur tipologiyalar yaranır, başqa bir tərəfdən isə dilin ayrıca yaruslarının tipologiyası tədqiqat obyektinə çevrilir, fonetik, leksik, semantik, sintaktik tipologiyalar formalaşır (3, s. 56-59). Sintaktik tipologiyanın əsası XX əsrin əvvəllərində qoyulub. Rus dilçiliyində, xüsusən Meşşaninovun tədqiqatları ilə sintaktik tipologiya ayrıca status qazanır, dillərin sintaktik tipləri müəyyənləşdirilir və ayrıca dil tipləri bu baxımdan araşdırılır (8, s. 14-17; 7, s. 147-243). Sintaktik tipologiyada təsnifin əsasına cümlə strukturu qoyulur, bu isə təsnif prinsiplərinin dəyişməsinə, yəni dil tiplərinin fərqləndirilməsinə səbəb olur. XX əsrin 60-cı illərində sintaktik tipologiyanın davamı olaraq, yeni bir tipologiya – kontensiv tipologiya, yaxud məzmun tipologiyası formalaşır.

Bəzi tədqiqatçıların fikrinə görə tipoloji dilçiliyin yeni mərhələsi üçün aşağıdakılar xarakterikdir:

* Bakı Dövlət Universiteti Humanitar fakültələr üzrə ingilis dili kafedrasının müəllimi

1. Tipoloji dilçilikdə dil strukturu nəzəriyyəsinə və onun iyerarxiyasına dərin marağın yaranması. Bu, dilin strukturunda çoxlu xüsusi tiplərin fərqləndirilməsinə və onların qarşılıqlı əlaqələrinin öyrənilməsinə imkan verir.

2. Ümumi təsnifat tipologiyasının yaradılmasının məqsədəuyğun olmamasının etiraf edilməsi, dillərin genetik siniflərinin, yarım sistemlərinin və ayrıca kateqoriyalarının tipologiyasına müraciət edilməsi.

3. Dil strukturunun ən ümumi cəhətlərini aşkara çıxarmağa imkan verən universalilər tipologiyasının yaradılması.

4. Dil tipologiyası üçün kvantitativ (kəmiyyət) meyarlarının tətbiq edilməsi (8, s. 532).

Eyni yanaşma Azərbaycan dilçiliyində də müşahidə edilir (1, s. 190-191). Lakin, fikrimizcə, tipoloji dilçiliyin ümumi inkişafı fonunda iki cür tipologiyani fərqləndirmək olur: 1) ənənəvi morfoloji tipologiyanın davamı olaraq formalaşan formal-struktur tipologiya; 2) sintaktik tipologiyanın əsasında formalaşan kontensiv tipologiya və ya məzmun tipologiyası (2, s. 9). Morfoloji və kontensiv tipologiyalar bir-birini inkar etmir, əksinə, bir-birini tamamlayır. Morfoloji tipologiya dil strukturunun formal, kontensiv tipologiya isə məzmun cəhətinə əsaslanır. Linqvistik tipologiya iyerarxik münasibətlərin təsbitinə əsaslanan taksonomik təsnifatlandırmadan törəyən sistemləşmə mexanizmidir. Kontensiv və morfoloji tipologiyalar bir-birindən təcrid olunmuş şəkildə götürülməməli, əksinə bir bütöv olaraq dilin tipoloji xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməyə xidmət etməlidir. İfadə planından məzmun planına, məzmun planından forma planına istiqamət morfoloji və kontensiv tipologiyaları bir-birinə qarşı qoyur. Tədqiqatçılar kontensiv tipologiyanın əsasında məzmun planının dayanmasına, bu tipologiyanın semantik determinanta malik olmasına xüsusi diqqət yetirir (5, s. 88). Universal subyekt-obyekt münasibətlərinin dildəki ifadəsinin dil strukturunun təsvirinə yönəlməsi kontensiv tipologiyanın formalaşmasında mühüm addım olub. Subyekt-obyekt münasibətləri dilin ən universal kateqoriyalarından biri sayıla bilər. Subyekt-obyekt anlayışları ilə bağlı olan qrammatik münasibətlər dilin qrammatik səviyyələri üçün relevantdır və bu münasibətlər linqvistik nəzəriyyə üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır. Tipoloji tədqiqatların məzmun planının universal vahidlərinin dildəki ifadəsinə yönəlməsi dərin dil strukturunun müəyyənləşdirilməsinə yol açır. Kontensiv dil tipi müxtəlif dil səviyyələrini ehtiva edən əlamətlərin məcmusudur. Sistemli linqvistikanın prinsiplərinə əsaslanan bu tipologiya dil strukturunun iyerarxiyasını bütövlükdə əhatə edir.

Kontensiv tipologiya baxımından eyni tipə daxil olan dillər arasında özünü göstərən struktur uyğunluq bu cür təsnifin real əsasa malik olduğunu göstərir. Kontensiv tipologiya baxımından dillərin təsnifinin əsasında cümlə strukturları dayanır. Lakin bütövlükdə kontensiv tipologiya semantik determinanta malik olan morfo-sintaktik yönlü tipologiyadır.

Kontensiv tipologiya baxımından, əsasən, dörd dil tipi fərqləndirilir: sinifli dil tipi, aktiv dil tipi, erqativ dil tipi, nominativ dil tipi. Bəzən bu sıraya beşinci dil tipi – neytral dil tipi də əlavə edilir. Neytral dillər başqa dil tiplərinin struktur xüsusiyyətlərindən fərqlənən, bərpa edilən dilə aid olduğu üçün şərti olaraq fərqləndirilən dil tipi kimi nəzərdə tutulur (5, s. 221). Neytral dillər təcrid olunan dillərlə əlaqələndirilir. Cümlə strukturu əsasında dillərin təsnifini verən İ.İ.Meşşaninov possessiv, erqativ və nominativ dillərlə yanaşı, onlardan əvvəl mövcud olan amorf dil tipini də fərqləndirmişdi. Neytral tipin ayrıca tip kimi qiymətləndirilməsi bəzi dillərdə feili morfolojiyanın olmaması, adlarda morfoloji vasitələrin ifadəsinin fakültativliyi və ümumən, sözlərin bütün qrammatik siniflərinin morfoloji cəhətdən zəif formalaşması ilə bağlıdır. Formal tipologiya baxımından təcrid olunan dil kimi qəbul edilən bəzi dillərdə subyekt-obyekt münasibətlərinin ifadəsi dilin leksikası ilə məhdudlaşır və buna görə də belə dillər neytral tipə daxil olan dillər kimi qəbul edilir, lakin bu tipli dillərin kontensiv tipologiya baxımından öyrənilməməsi onların struktur xüsusiyyətlərinin məzmun planı əsasında müəyyənləşməsi fikrinə gəlməyə əsas vermir. Bununla yanaşı, bəzi mande və qvineya dilləri, bir sıra Afrika dilləri, cənubi-atlantik dilləri, çoxlu çin-tibet, tay, avstroaziat, avstroneziya və s. dillər bu xüsusiyyətlərə malik olması ilə fərqlənir. Belə dillərin bir çoxu erqativ, həm də nominativ dillərin müəyyən xüsusiyyətlərini daşıyır. Sinifli dil tipinə, əsasən, mərkəzi Afrikanın bantu dilləri ailəsinə daxil olan su, axili, zulu, konqo, sona, şanıbula kimi dillər daxildir. Bu dillərdə substantivlər çoxölçülü deyil, binar qarşılaşmaya, canlı və cansız siniflərinin qarşıdurmasına əsaslanır. Bu isə həmin dillərin sinifli dil kimi müəyyən inkişaf mərhələsi keçdiyini, aktiv dillərə yaxınlaşdığını göstərir. Hax-Dağıstan dillərində sinifli dil tipinin əlamətləri daha gizli xarakterlidir və dillər kontensiv tipologiya baxımından erqativ dillərə daha yaxındır.

Aktiv dillər daha çox şimali Amerikada işlənir. Bu dillərə bir ailəyə daxil olan xayda, tilingit, ayak, atapask dilləri, sin qrupuna daxil olan dakota, assinboyn, katuvba, monka, tutelo və s. dillər, eləcə də muskoqi, xuçiti, koasati, çoktav dilləri daxildir. Cənubi Amerikanın tupi-quarani dil ailəsinə daxil edilən quarani, tupinamba, siriono, kamayura, aveti kimi dilləri də aktiv dil tipinə daxildir.

Erqativ dillərə bask, abxaz-adıgey, nax-Dağıstan dilləri daxil edilir. Ön Asiyanın xurrit-urartu, şumer dilləri, mərkəzi Asiyanın buruşaski dili, çin-tibet dillərinin tibet-birman budağına daxil edilən çox saylı

dillər, Papaus dilləri, çukot-kamçat, eskimos-aleut dilləri, polineziya dillərinin bir qrupu, Amerikanın çinuk-çimşan, alqonkin-ritva, yuto-astek, maya-kuçe, cənubi Amerikanın takanapano dilləri də erqativ quruluşlu dillərə daxil edilir. Lakin o da nəzərə alınmalıdır ki, bu dillərin bir qrupunda erqativ quruluşla yanaşı, aktiv və nominativ dillərin xüsusiyyətləri də özünü göstərir.

Kontensiv tipologiya baxımından dünya dillərinin böyük əksəriyyəti nominativ tipə daxil edilir. Hind-Avropa, semit-xamit, kuşid, çads, dravid, Ural, türk, monqol, tunqus-mancur, yapon, Koreya, tay, myao-yao, çoxlu Avstroaziat dilləri, papuas, çin-tibet dillərinin bir qrupu, Amerikanın bəzi dilləri, kartvel, yenisey dilləri nominativ dillərə daxil olur.

Kontensiv tipologiya baxımından dilin leksikasının təşkili prinsipləri mühüm əhəmiyyət daşıyır. Sözünlərsə leksik və ümumi qrammatik semantikasi dil tipinin fərqləndirilməsində xüsusi rol oynayır. Cümlə sintaksisinin tipoloji xüsusiyyətləri və onun morfoloji müəyyənliyi feili xəbərin xarakteri ilə birbaşa bağlı olur. Erqativ dillərdə real subyektlərsə adlıq halla deyil, erqativ halla, obyekt isə təsirlik halla deyil, adlıq halla ifadə olunur. Ad formatlarının müxtəlifliyi təsirli feilin müxtəlifliyi ilə müşahidə olunur. Erqativ dillərdə təsirli feil, onun mahiyyəti birbaşa erqativ halın mahiyyəti ilə əlaqələnilir. Əgər subyektin halı feilin təsirsiz olmasından asılı olursa, belə dillər erqativ tipə daxil olur. Təsirsiz feili cümlədə subyektin halı, təsirli feillərdəki obyektin halına uyğun olur. Təsirli feillərin işləndiyi cümlədə isə subyektlərsə xüsusi erqativ halla ifadə olunur. Belə dillərdə erqativ aqenslə, adlıq və ya digər hallar isə pasienslə bağlı olur. Bask dilində “Nik gizona ikusu dat” (Mən insanı gördüm) cümləsində nik erqativ, gizona adlıq bərsə ya absolyut halda işlənilir. Gizona ettori da (İnsan gəldi) cümləsində isə gizona adlıq halla ifadə olunub. Feili xəbərin leksik xüsusiyyətləri ilə cümlə strukturunun və onun morfoloji formalarının qarşılıqlı şərtlənməsi aktiv dillərdə də özünü göstərir (5, s. 80-130). Cümlə strukturunda feilin mərkəzi yer tutması, məhz feilin cümlənin qalan üzvlərinin xarakterini müəyyənləşdirməsi kontensiv dil tiplərinin hamısında özünü göstərir. Feili və ismi leksikanın təşkili prinsipləri sinfli dillərdə də özünü göstərir. Bantu dillərində mübtədanın adlıq halı ilə ifadə olunan nominativ quruluş özünün tam ifadəsini tapmır, lakin bu dillərdə aktiv və passivin mübtədanın formalaşmasına görə bir-birinə qarşı durması da özünü göstərmir. Feili sözlərsə subyektlərsə obyekt münasibətlərinin ifadəsində elə bir rol oynamır. Başqa sözlərsə desək, bu dillərdə subyektlərsə obyekt münasibətləri feili xəbərin iki müxtəlif şəxs göstəriciləri ilə deyil, vahid feil formasının sinif göstəricilərini qəbul etməsi ilə ifadə olunur.

Sinifli dillərdə də ismi və feili leksika daxili təşkil prinsiplərinə görə özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə seçilir. Belə dillərdə ismi leksika müəyyən siniflərə ayrılır. Bu siniflərin əsasında ikili bölgü – canlı və cansız qarşıdurması dayanır. Lakin ayrı-ayrı dillərdə siniflərə görə bölünmə insan, heyvan, bitki siniflərini, əşyaların fiziki xüsusiyyətlərinə görə qarşıdurması və s.-ni əhatə edə bilər. Sinifli dillərdə leksikanın qarşıdurmasının əsasında real varlıqdakı münasibətlər dayanır. Varlığın insan şüurundakı əksinin dildəki ifadəsinə əsaslanan sinifli dillərdə bu münasibətlər dəyişə, variantlaşa bilər. Sinifli dillərdə bu münasibətlər feili leksemlərdə özünün fərqli ifadəsini tapa bilmir və bu feilin morfoloji formasında da özünü göstərir. Sinifli dillərdə feilin morfoloji strukturu material bütövlüyü və funksional diffuzluğu ilə seçilir. Belə ki, bu dillərdə subyektlərsə obyekt münasibətləri bəzən şəxs göstəricilərinin feili leksemdəki aranjirovkası ilə ifadə olunur. Beləliklə, aktiv, erqativ və nominativ dillərdə özünü göstərməyən xüsusi bir sistemlə, şəxs kateqoriyasının daha ümumi sinif kateqoriyasına tabe olduğu bir sistemlə qarşılaşırıq. Başqa bir tərəfdən, sinifli dillərdə feilin növ kateqoriyasında aktiv və passivin nominativ dillərdəki qarşıdurması yoxdur. Kontensiv tipologiya baxımından aktiv dillər ayrıca dil tipi kimi qəbul edilir. Aktiv dillərin həm leksikası, həm morfolojiyası, həm də sintaksisi bir sıra xarakterik xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Bu dillərdə isimlər aktiv və inaktiv olmaqla iki başlıca qrupa ayrılır. İsimlərin aktiv sinfinə insan, başqa canlı və bitkilərlə bağlı olan sözlər, inaktiv sinfə bütün başqa cansız varlıqların adları daxil olur. Eyni zamanda feili leksemlər də burada aktiv və ştativ feillərə ayrılır, 1-ci qrupa daha çox iş, hərəkət feilləri, 2-ci qrupa isə hal-vəziyyət feilləri daxil olur. Nominativ dillərdəki təsirlilik kateqoriyası bu dillər üçün xarakterik deyil. Bir çox hallarda ölmək-öldürmək, qurumaq-qurutmaq, getmək-aparmaq, yanmaq-yandırmaq kimi anlayışlar bir feil vasitəsi ilə sinkretik şəkildə ifadə olunur. Belə bir cəhətə diqqət yetirmək lazım gəlir ki, bu tipə daxil olan dillərdə aktiv feillər daha çox canlı, ştativ feillər isə cansız varlıqlarla bağlı olur. Aktiv feili xəbər əksər hallarda aktiv sinfə, ştativ feili xəbər isə inaktiv sinfə daxil olan isimlərlə ifadə olunmuş mübtədə ilə işlənilir. Aktiv dillərin morfolojiyasında da buna oxşar xüsusiyyətlər özünü göstərir. Bu dillərdə feillərin şəxs şəkilçiləri aktiv və inaktiv olmaqla iki qrupa ayrılır. Aktiv şəxs şəkilçiləri aktiv feillərin, inaktiv şəxs şəkilçiləri isə ştativ feillərin subyektini bildirməyə xidmət edir. Eyni xüsusiyyət ismin hallarında da müşahidə olunur. Bir sıra hallarda ismin aktiv və inaktiv halları bir-birinə qarşı durur, aktiv və ştativ feillərin mübtədasını fərqləndirməyə xidmət edir. Feilərin göstərilən qarşıdurması bu dillərdə növ münasibətlərinin ifadəsi üçün də xarakterikdir.

Ədəbiyyat

1. Axundov A. Ümumi dilçilik (ali məktəblər üçün dərslik). Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 280 s.
2. Məmmədov M.T. Linqvistik tipologiya (metodik vəsait). Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2015, 24 s.
3. Rəcəbli Ə.Ə. Tipoloji dilçilik. Bakı: Elm və təhsil, 2010, 100 s.

4. Журни́ская М.И. Лингвистическая типология // Общее языкознание. Внутренняя структура языка. Москва: Наука, 1972, с. 516-539
5. Климов Т.А. Принципы контенсивной типологии. Москва: Наука, 1983, 224 с.
6. Кузнецов П.С. Морфологическая классификация языков. М.: Изд-во Московского Университета, 1954, 34 с.
7. Мещанинов И.И. Номинативное и эргативное предложения. Москва: Наука, 1984, 296 с.
8. Мещанинов И.И. Структура предложения. Москва – Ленинград: Изд-во Академии Наука СССР, 1963, 104 с.
9. Сизова Н.А. Что такое синтаксис. Москва: Наука, 1966, 72 с.

PƏRVİN RƏHİMOV*
Azərbaycan, Bakı

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİNDƏ MORFEM PROBLEMİNƏ YANAŞMALAR (1991 – 2016-cı illər)

Açar sözlər: *sistem, dilçi, dilçilik, morfem, söz əsası.*

Approachs to morpheme problem in the modern Azerbaijan linguistics

Language is a complex system. Language consist of subsystems. Morpheme is a unit of morphological subsystem of language. Morphemes are minimal meaningful units. Morphemes may constitute words or parts of words. Thoughts of the modern Azerbaijan linguists have been analysis connected with morpheme.

Key words: *system, linguist, linguistics, morpheme, stem.*

Giriş

Heterogen sistem olan dil yarımsistemlərdən ibarətdir. Bu yarımsistemlər dilin səviyyələrini təşkil edirlər. Dilin fonoloji, morfoloji, sintaktik və leksik əsas səviyyələri vardır. Hər bir səviyyənin özünəməxsus vahidi mövcuddur. Dilin morfoloji səviyyəsinin vahidi olan morfemə dilçilər tərəfindən fərqli yanaşmalar olmuşdur.

Araşdırmanın ilk bölümündə dünya dilçiliyində morfemlə bağlı fikirlərin qısa xülasəsi təqdim edildikdən sonra müasir Azərbaycan dilçiliyində morfem anlayışının izahı, morfemə verilən təriflər analiz olunacaqdır. Sonrakı bölümə müasir Azərbaycan dilçilərinin morfemin növləri, Azərbaycan və digər türk dillərində söz əsasının morfem növü kimi mövcudluğuna münasibəti araşdırmaya cəlb ediləcəkdir.

1.1. Dünya dilçiliyində morfem anlayışına yanaşmalar (qısa xülasə)

Morfem anlayışın dilçiliyə gətirilməsi Boduen de Kurtenenin adı ilə bağlıdır. O qeyd edirdi ki, anlaşılan sözlər, bir tərəfdən, deyilənin və eşidilənin arası kəsilməz ardıcılığı, digər tərəfdən isə bizim onları morfem adlandırdığımız morfoloji və semasioloji cəhətdən bölünməz vahidlərdən ibarətdir. B.de Kurtene morfemi bölünməz vahid hesab edirdi. Morfemə belə yanaşma Kurtenedən sonra dilçilikdə hakim mövqə tutmuşdur. Bununla belə, morfemin qrammatikanın ən kiçik vahidi olması ilə razılaşmayan dilçilər də olmuşdur. Məsələn, Praqa struktur dilçilik məktəbinin nümayəndəsi V.Skaliçkanın fikrincə, qrammatikadakı ən kiçik bölünməz vahid morfem yox, semdir. O, semi qrammatik vahid kimi götürür. Sem həm formadır, həm də funksiya, morfem isə semlərin birləşməsidir, ya da ayrılıqda təcəssümüdür (12, s. 138). E.Naydanın fikrincə, morfemlər sözləri və ya onların hissələrini təşkil edən ən kiçik mənalı vahidlərdir. A.Martine morfem əvəzinə monem terminindən istifadə etmiş, monemləri lüğəvi və qrammatik monemlər deyə iki qrupa ayırmışdır. Y.Maslov morfemə belə tərif vermişdir: “Morfem dilin ən kiçik və elementar ikitərəfli vahididir: morfemdə 1) müəyyən eksponent bu və ya digər mənaya bağlıdır, onun daşıyıcısıdır və 2) o özü kimi xüsusiyyətləri olan daha sadə hissələrə bölünür” (11, s. 131).

Yuxarıda göstərilənlər belə deməyə əsas verir ki, dünya dilçiliyində morfemə fərqli yanaşmalar müşahidə olunur. Lakin əksər dilçilər morfem anlayışını izah edərkən B.de Kurtene ideyalarını davam etdirirlər.

1.2. Müasir Azərbaycan dilçiliyində morfem anlayışına yanaşmalar

Azərbaycan dilçiliyinin 1991-ci ildən sonrakı dövrü elmi ədəbiyyatlarda müasir Azərbaycan dilçiliyi adlanır. Müasir Azərbaycan dilçiləri tərəfindən dilçiliyin nəzəri məsələlərinə həsr edilmiş bəzi əsərlərdə, bu və ya digər dil və dillərin morfoloji strukturunun tədqiqinin yer aldığı araşdırmalarda morfemlə bağlı nəzəri məsələlərə rast gəlinir. Y.Seyidovun “Azərbaycan dilininin qrammatikası. Morfologiya”, “Azərbaycan

---

* Bakı Dövlət Universiteti Ümumi dilçilik kafedrasının II kurs magistrantı, Filologiya fakültəsi Tələbə Elmi Birliyi idarə heyətinin üzvü

dilçiliyində qrammatika problemləri” əsərlərində; Ə.Rəcəblinin “Göytürk dilinin morfolojiyası”, “Nəzəri dilçilik”, “Struktur dilçilik”, “Dilçiliyə giriş kursundan mühazirə mətnləri” kimi əsərlərində; A.Babayevin “Dilçiliyə giriş” kitabında; B.Xəlilovun “Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası” (I hissə) əsərində; Q.Kazımovun “Müasir Azərbaycan dili. Morfolojiya” kitabında; F.Veysəllinin “Struktur dilçiliyin əsasları. Studia philologica. II”, “Azərbaycan dilinin funksional qrammatikası: fonemika və morfemika” adlı əsərində; “Azərbaycan dilinin funksional qrammatikası. II cild” (M.Musayevin müəllifi olduğu “Morfolojiyaya yeni baxışlar” hissəsində”) və s. əsərlərdə bu və ya digər dərəcədə morfemlə bağlı fikirlərə yer verilmişdir.

Ə.Rəcəbli morfem barədə yazır: Morfem dilin ən kiçik, ikitərəfli, mənalı vahididir (6, s. 216). Alim “Nəzəri dilçilik” adlı əsərində göstərir ki, morfemin material cəhəti distributiv metodika vasitəsilə, ideal cəhəti isə müxalifət metodikası və komponent təhlilin köməyi ilə öyrənilir. A.Babayevin fikrincə, fonem və morfem hər ikisi dilin ən kiçik vahidləridir. Bunlar arasında fərq ondadır ki, fonem dilin ən kiçik mənasız, morfem isə ən kiçik, amma mənalı vahididir (1, s. 348). Bu fikri başqa cür də ifadə etmək olar: material cəhətdən fonem və morfem eyni olsalar da, fonemdən fərqli olaraq morfem həm də məzmun planına malik olan dil vahididir. B.Xəlilov qeyd edir ki, morfem problemi dilçilikdə hələ də öz həllini tapmamışdır. Bizim yuxarıda göstərdiklərimiz alimin bu fikrinin doğruluğuna sübutdur. Q.Kazımov yazır: “Morfem elə kiçik vahiddir ki, onu bir daha mənalı hissələrə ayırmaq olmaz. Morfem parçalandıqda səsə, hecaya çevrilir” (3, s. 28). Alimin “Müasir Azərbaycan dili. Morfolojiya” adlı əsərində belə bir fikir vardır: Morfemlər səslərdən və hecalardan fərqli olaraq (morfemin hecaya uyğun gəldiyi halları istisna etməklə), məna ifadə edir (3, s. 28). Morfemi səsdən, hecadan fərqləndirən əlamət onun mənalı olmasındadır. F.Veysəlli, M.Musayev morfem anlayışını Y.Maslovun tərifinə əsasən qəbul edirlər.

Beləliklə, müasir Azərbaycan dilçiliyində morfem anlayışına yanaşma birmənalıdır. Linqvistlər tərəfindən morfem dilin mənalı minimal vahidi kimi qəbul edilir.

2.1. Müasir Azərbaycan dilçiliyində morfemin növlərinə yanaşmalar

Morfolojiyanın tədqiqat obyektinin söz olmasını göstərən M.Hüseynzadə vaxtilə yazırdı ki, Azərbaycan dilində işlənən sözlərin quruluşu əsas və qeyri-əsas olaraq iki hissəyə bölünür. O, sözün əsas hissəsi dilçilik elmində kök, qeyri əsas hissəsi şəkilçi adlanır. M.Hüseynzadə kök və şəkilçini müstəqil və ya qeyri-müstəqil işlənilib-islənməməsi və müstəqil məna daşıyıb-daşımamasına görə fərqləndirir. Çünki kök və şəkilçi bəzən şəkilcə eyni ola bilər. Məsələn, Azərbaycan dilində *-sən* affiksi və ikinci şəxsin təkini ifadə edən *sən* əvəzliyi şəkilcə eynidir. Lakin ikinci birincidən müstəqil işlənmə bilməsinə və ayrılıqda müstəqil məna (leksik yox, ümumiyyətlə, qrammatik məna) daşıya bilməsinə görə fərqlənir. Beləliklə, M.Hüseynzadə Azərbaycan dilində iki növ morfem olduğunu göstərir: kök və şəkilçi. Onları fərqləndirmək üçün isə iki meyar müəyyənləşdirir: 1. Müstəqil işlənmə bilmək; 2. Ayrılıqda müstəqil qrammatik məna daşımaq. Y.Seyidovun şərh olunan məsələ ilə bağlı göstərdikləri M.Hüseynzadənin fikirləri ilə səsleşir: “Morfolojiyanın ilkin mövzusu sözün qrammatik-morfoloji tərkibi-sözün morfem tərkib məsələsidir. Söz müstəqil və qeyri-müstəqil morfemlərə bölünür; ikincilər şəkilçi morfemlərdir” (7, s. 32). Göründüyü kimi, Y.Seyidov morfemin növlərini fərqləndirmək üçün müstəqil işlənmə bilmək meyarı əsas götürür. Alim Azərbaycan dilindəki müstəqil morfemə kökü, qeyri-müstəqil morfemə isə şəkilçini aid edir. Ə.Rəcəbli “Nəzəri dilçilik” əsərində morfemin növləri ilə əlaqədar yazır: Sözdəki roluna görə morfemlər kök və affiksial morfemlərə, dil strukturundakı roluna görə isə sözyaradıcı və formayaradıcı morfemlərə bölünür (6, s. 220). Alimin “Göytürk dilinin morfolojiyası” adlı kitabında göytürk dilində, o cümlədən, müasir türk dillərində morfemin növlərini fərqləndirmək üçün müstəqil işlənmə bilib-bilməmək meyarı göstərilir. Alim göytürk dili, o cümlədən, müasir türk dillərində iki növ morfem fərqləndirir: kök və şəkilçi. A.Babayev “Dilçiliyə giriş” əsərində yazır: “Morfemləri aşağıdakı parametrlərə görə bölürlər:

1. Morfemin tərkibinə görə.

2. Morfemin funksiyasına görə.” (1, s. 348). Tərkibinə görə morfemləri böldükdə onların fonem inventarını nəzərə alaraq təsnif edirlər. Morfemlərin yuxarıda göstərilən ikinci parametrlə əlaqədar bölgüsü haqqında A.Babayev belə qeyd edir: “Morfemləri funksiyasına görə aşağıdakı kimi bölmək olar:

1. Kök morfemlər.

2. Affiksial morfemlər.” (1, s. 348). A.Babayev bir çox dünya dilləri (Azərbaycan dili də bu çoxluğa daxildir) üçün universal cəhət kimi həmin dillərdəki sözlərin kök, əsas və affikslərdən ibarət olmasını göstərir. Demək, alim Azərbaycan dilində üç növ morfem fərqləndirir: kök, əsas və affiks. B.Xəlilov qeyd edir ki, sözün tərkibi müstəqil və qeyri-müstəqil hissələrdən ibarət olur. Dilçilik elmində sözün müstəqil hissəsinə kök, qeyri-müstəqil hissəsinə isə şəkilçi deyilir (2, s. 46). B.Xəlilov sözün tərkibinin üç növ morfemdən ibarət olduğunu göstərir: kök morfem, əsas morfem, şəkilçi morfem. Q.Kazımov morfemin növləri ilə bağlı “Müasir Azərbaycan dili. Morfolojiya” kitabında iki növ təsnifat aparır. İlk təsnifatda alim morfemləri kök (əsas) morfemlər və köməkçi morfemlər olmaqla iki yerə bölür. Alim kök morfemlərə söz köklərini, köməkçi morfemlərə isə şəkilçi, qoşma, ədat, modal sözlər, nida, mimemləri və s. daxil edir. Bir

sözlə, Q.Kazımova görə, köməkçi morfevlərə şəkilçilər və əsas nitq hissələrinə daxil olmayan sözlər daxildir. Həmin əsərdə alimin verdiyi ikinci təsnifin yer aldığı hissəni isə burada olduğu kimi veririk: “Sözün quruluşundan danışarkən yalnız onun morfevlər tərkibi araşdırılır. Morfevlər isə bir az əvvəl qeyd etdiyimiz kimi (Müəllif ilk təsnifini nəzərdə tutur-P.R), iki növə ayrılır:

1. Həm leksik, həm də qrammatik mənaya malik olan morfevlər. Bunlar söz köklərindən ibarətdir.

2. Yalnız qrammatik mənaya malik olan morfevlər. Bunlar şəkilçilərdir” (3, s. 30). Beləliklə, müəllifin ilk təsnifi ilə eyni kitabında verdiyi ikinci təsnifi arasında fərqlər vardır. Alimin əsas nitq hissələrinə daxil olmayan sözləri hansı morfevlər qrupuna aid etməsi, ümumiyyətlə, morfevlər kimi onlara münasibəti aydınlaşdırır. Biz alimin ikinci təsnifinə əsaslanaraq deyə bilərik ki, o, Azərbaycan dilində iki növ morfevlərin olduğunu göstərir: kök və şəkilçi. Lakin onları fərqləndirmək üçün konkret meyar göstərmir. Q.Kazımovun ikinci təsnifinə görə belə bir fikir irəli sürə bilərik ki, alim morfevləri fərqləndirmək üçün leksik mənənin olub-olmamasını əsas götürmüşdür. F.Veysəlli “Struktur dilçiliyinin əsasları. Studia philologica. II”, “Azərbaycan dilinin funksional qrammatikası: fonemika və morfevika” adlı əsərlərində morfevlərin növləri ilə bağlı dünya dilçilərinin görüşlərini vermişdir. Alim rus dilçisi Y.S.Maslovun morfevləri danışmaq aktında tutduğu yerə görə seqment və superseqment olmaq üzrə iki yerə bölməsi ilə bağlı, hər şeydən əvvəl, seqment morfevlərin özlərinin iki qrupa bölünməsinə göstərir: kök morfevlər və qeyri-kök və ya affiksial morfevlər. Qeyd edək ki, görkəmli dilçi E.Nayda isə morfevləri danışmaq aktında tutduğu mövqeyə görə yox, onların hansı növ fonemlərdən təşkil olunmasına görə üç qrupa ayırır: 1. Seqment fonemlərdən təşkil olunan morfevlər; 2. Superseqment fonemlərdən təşkil olunan morfevlər; 3. Seqment və superseqment fonemlərdən təşkil olunan morfevlər. F.Veysəlli Azərbaycan dilində söz əsasını da fərqləndirir. Yuxarıda göstəriləyi kimi, Y.S.Maslov təkcə seqment yox, həm seqmentüstü morfevləri fərqləndirirdi. F.Veysəlli seqmentüstü morfevlərlə əlaqəli yazır: “Onlar sanki affiksial morfevlərin analoqları kimi çıxış edirlər. Onların içərisində fonem əvəzlənmələri və vurğu xüsusi yer tutur” (60FV). M.Musayev Azərbaycan dilindəki morfevlərin təsnifini belə şərh edir: “<...> Azərbaycan dilində morfevlər leksik, qrammatik və funksional baxımdan iki qismə bölünür:

1. Kök morfevlər;

2. Şəkilçi və birləşdirici morfevlər.” (4, s. 62). Alim birinci qrupa leksik morfevləri, demək leksik mənəsi olan kökləri, ikincilərə isə, əsasən, şəkilçiləri daxil edir. M.Musayev qeyd edir ki, bu təsnif şərti qəbul edilməlidir. Onun fikrincə, köməkçi nitq hissələri, xüsusilə də ədatlar bütövlükdə köməkçi və ya asılı morfevlər olaraq da qiymətləndirilə bilər.

Yuxarıda şərh olunan bütün məsələləri ümumiləşdirərək deyə bilərik ki, morfevlərin növləri ilə bağlı Azərbaycan dilçiləri arasında yekdillik yoxdur. Bizə görə, Azərbaycan dilində morfevləri fərqləndirmək üçün əsas kimi morfevlərin ayrılıqda (sözdən kənarda) qrammatik mənə bildirib-bildirməməsi meyarı tətbiq olunmalıdır. Əgər morfevlər ayrılıqda (sözdən kənarda) qrammatik mənə bildirirsə, o kök morfevlər hesab olunmalıdır. Əgər morfevlər ayrılıqda (sözdən kənarda) qrammatik mənə bildirmirsə, o şəkilçi morfevlər hesab olunmalıdır. Azərbaycan dilində kök və şəkilçi morfevlərin olmasını bütün dilçilər qəbul edir. Bir qrup dilçi isə əlavə olaraq əsası da morfevlər kimi təqdim edirlər.

2.2. Müasir Azərbaycan dilçiliyində söz əsası probleminə münasibət

Dünyanın konkret dilləri çoxdur və az qala, hərəsi bir tiptədir (6, s. 5). Lakin bir çox dillər bu halı bəzən nəzərdən qaçırlar. Beləliklə, Azərbaycan dilinə aid olmayan, başqa dillərin strukturu üçün spesifik ünsürlər süni şəkildə Azərbaycan dilinin quruluşunu təsvir edən araşdırmalarda yer alır və bu da bir çox dolaşlıqların yaranmasına səbəb olur. Belə məsələlərdən biri Azərbaycan dilində sözün əsası problemidir. “Söz formasından sonluqları və formadüzəldici şəkilçiləri atdıqdan sonra yerdə qalan və sözün leksik (həqiqi əşyavi) mənəsinə özlərində cəmləşdirən hissəsi” (8, s. 43) əsas adlanır. Azərbaycan dilində sözün əsası məsələsinə münasibətdə müasir dövr Azərbaycan dilçiliyinin nümayəndələri iki qrupa ayrılırlar:

1. Azərbaycan dilində söz əsasını olması fikri ilə razılaşmayanlar (Y.Seyidov, Ə.Rəcəbli və başqaları);

2. Azərbaycan dilində söz əsasının mövcudluğu fikrində olanlar (A.Babayev, B.Xəlilov, Q.Kazımov, F.Veysəlli və digərləri).

Y.Seyidov “Azərbaycan dilininin qrammatikası. Morfologiya” adlı əsərində haqqında danışılan problemlə əlaqəli “Sözün kök və əsası məsələsi” adlı hissə vermişdir. Alim dünya və Azərbaycan dilçiliyində sözün kökü və əsası haqqında deyilmiş bir çox fikirləri təhlil etmişdir. Y.Seyidovun fikrincə, müasir türk dillərində kök və əsas üçün bir-birində fərqli dil faktları yoxdur. Alim həmin əsərində qeyd edir ki, kök və əsas fərqinə müasir Azərbaycan dilində də təsadüf olunur. Təbii ki, bunlar istisna təşkil edirlər. Müstəsna hallar isə qəbul edilən fikrə təsir etmir. Göytürk dilin görkəmli tədqiqatçısı Ə.Rəcəbli öz araşdırmalarına əsasında belə qənaətə gəlmişdir ki, türk dillərində sözün kökü ilə əsas eyniyyət təşkil edir. Alim bu problem barədə yazır: “Düzdür, son zamanlar bəzi dilçilik ədəbiyyatında, Hind-Avropa dilçiliyinə təqlid olaraq, sözün kökü əsası arasında fərq qoyulur: ilkin, əsl sözlər kök hesab edilir, onların üzərinə bir sözdüzəldici şəkilçi artırılanda ilkin kök sözün kökü, şəkilçi, adi qaydada, elə şəkilçi də adlandırılır, lakin ilkin söz və sözdüzəldici şəkildən əmələ gəlmiş

(törəmə) sözə yeni (sözdüzəldici) şəkilçi artırıqda törəmə söz sözün əsası adlandırılır” (5, s. 10). Göründüyü kimi, Ə.Rəcəbli məsələnin mahiyyətini açaraq nəzərə çatdırır ki, türk dillərində sözün kökü ilə əsası arasında fərq yoxdur, bu Hind-Avropa dilçiliyini təqliddən başqa bir şey deyildir.

A.Babayev söz əsası barədə yazır ki, əsas sözün quruluşunda müstəqil morfem deyil. “Dilçiliyə giriş” kitabında alim sözün əsası haqqında belə izah verir: “Sözün kök və sözdüzəldici şəkilçilərdən ibarət hissəsi əsas adlanır. Məs., baş-çı-lar sözünün kökü baş, əsası başçıdır. Belə əsaslara birinci əsas deyilir. Çünki bir kök və bir sözdüzəldici şəkilçidən ibarətdir. İkinci əsas söz kökü üstəgəl iki sözdüzəldici şəkilçidən ibarət olur. Məs., baş-çı-lıq.

Üçüncü əsas kökə üç sözdüzəldici şəkilçi artırmaqla yaranır. Məs., yar-ad-ı-cı-lıq, sür-ün-dür-mə və s” (1, s. 352). Beləliklə, A.Babayevin təqdim etdiyi tərifi əsasən deyə bilərik ki, təkcə kökdən ibarət olan sözlərdə söz əsası özünü göstərmir, hər hansı sözdə söz əsasının olması üçün onda ən azı bir sözdüzəldici şəkilçi olmalıdır. B.Xəlilov söz əsası barədə “Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası” (I hissə) əsərində “Əsas” adlı ayrıca bir hissə vermişdir. Alim söz əsası barədə yazır: Əsas sözün sözdüzəldici şəkilçi qəbul etməsindən sonra yaranır (2, s. 55). B.Xəlilov söz əsasının birinci, ikinci, üçüncü, dördüncü və s. əsas adlanan qruplarını ayırmağın mümkün olduğunu qeyd etmiş, əsasların quruluşca sadə, düzəltmə və mürəkkəb növlərinin olduğunu göstərmişdir. Alim sadə əsası belə xarakterizə edir: “Quruluşca sadə olan sözlərə sözdüzəldici şəkilçi qoşulduqda sadə əsas yaranır: Sözdüzəldici şəkilçini atdıqdan sonra sözün yerdə qalan hissəsi (kök-P.R) sadə əsas olur” (2, s. 56). B.Xəlilov M.Hüseynzadənin «sözün əsas hissəsi dilçilik elmində kök adlanır» və «kök sözün əsasını təşkil edir» fikirlərini şərh edərək alimin köklə əsası eyniləşdirdiyini göstərir. Halbuki, M.Hüseynzadənin yuxarıdakı fikirlərində rastlanılan əsas sözü söz əsası mənasında yox, sözün nüvəsi mənasında işlədilmişdir. B.Xəlilov düzəltmə və mürəkkəb əsasları belə şərh edir: “Düzəltmə əsaslara düzəltmə sözlər də demək olar. Məsələn: ək-in-çi sözü düzəltmə əsas olmaqla yanaşı, düzəltmə sözdür. Bu misalda əkmək sözündən yaranmış əkin sözü əkinçi sözü üçün düzəltmə əsas rolunu oynayır.

Mürəkkəb əsaslara mürəkkəb söz də demək olar. Hər hansı bir mürəkkəb söz sözdüzəldici şəkilçi qəbul edərək yeni mənalı söz yaradırsa, həm də mürəkkəb əsas olur. Məsələn: ayaqqabı-lıq (material, dəri) misalında ayaqqabı həm mürəkkəb söz, həm də mürəkkəb əsasdır” (2, s. 57). Alim əsasların morfoloji tərkibinə görə bölgüsündən də bəhs açmışdır. Q.Kazımov söz əsası haqqında yazır: Sözün qrammatik-morfoloji və formadüzəldici şəkilçilər çıxdıqdan sonra qalan hissəsinə əsas deyilir (3, s. 35). O, əsasları sadə (söz kökləri) və düzəltmə (sözdüzəldici şəkilçilərin və ya başqa bir əsasın söz kökünə birləşməsi ilə yaranan) əsaslar deyə iki yerə bölür. F.Veysəlli söz əsasına belə aydınlıq gətirir: “Azərbaycan dilində /yaz+ı+çı+lıq/ sözü /yaz/ kökündən /-ı/ şəkilçisi vasitəsilə /yaz+ı/ əsası yaranır. Sonra bu ikimorfemli əsasa /-çı/ şəkilçisi artırılmaqla üçmorfemli yeni bir əsas yaranıb. Nəhayət, bu əsasa /-lıq/ artırılmaqla /yazıçılıq/ sözü düzəldilir (54FV). Əsas sözün o hissəsini təşkil edir ki, o, qrammatikanın ixtiyarında olur, bilavasitə sözü təşkil edən formadüzəldici şəkilçilər sistemilə bağlı olur (9, s. 54).

Yuxarıda göstərilən fikirlərdən aydın olur ki, Azərbaycan dilində söz əsasını qəbul edən dilçilər arasında belə fikir müxtəlifliyi vardır. Bizim fikrimizcə, Azərbaycan dilində söz əsası mövcud deyildir. Bu, bir çox dilçilərin Hind-Avropa dillərinə aid yazılmış qrammatikaları təqlid nəticəsində Azərbaycan dilinin morfoloji strukturunda qondarma bir ünsürdür. Təbii ki, Azərbaycan dilində söz əsasını qəbul edən dilçilər onu bir morfem növü kimi təqdim edirlər. Bu zaman həmin dilçilər özlərini inkar etmiş olurlar. Çünki morfem bölünməz vahiddir. Əgər morfem bölünməz vahiddirsə və söz əsası da bir morfem növüdirsə, onun kök və sözdüzəldici şəkilçidən yarandığını söyləmək, fikrimizcə, düzgün deyildir.

3. Nəticə

Araşdırma nəticəsində əldə olunan nəticələr bir neçə maddədə bu formada izah oluna bilər:

a. Dünya dilçiliyində morfem analizinə fərqli yanaşmalar olsa da, əksər dilçilər morfemin izahında B.de Kurtene ideyalarının davamçıları kimi çıxış edirlər.

b. Dünya dilçiliyindən fərqli olaraq, müasir Azərbaycan dilçiliyində morfem anlayışının izahi ilə əlaqəli yekdillik müşahidə olunur. Dilçilərin fikricə, morfem dilin mənalı minimal vahididir.

c. Morfemin növlərə ayrılması ilə bağlı müasir Azərbaycan dilçiləri arasında fikir fərqləri mövcuddur. Bizə görə, Azərbaycan dilində morfemləri fərqləndirmək üçün əsas kimi morfemin ayrılıqda (sözdən kənarda) qrammatik məna bildirib-bildirməməsi meyarı tətbiq olunmalıdır. Əgər morfem ayrılıqda (sözdən kənarda) qrammatik məna bildirirsə, o kök morfem hesab olunmalıdır. Əgər morfem ayrılıqda (sözdən kənarda) qrammatik məna bildirmirsə, o şəkilçi morfem hesab olunmalıdır.

d. Azərbaycan və digər türk dillərində söz əsası morfem kimi mövcud deyildir.

Ədəbiyyat

1. Babayev A.M. Dilçiliyə giriş, Bakı, Maarif, 2004, 511 s.
2. Xəlilov B. Ə., Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası. I hissə, Bakı, 2007, 280 s.
3. Kazımov Q.Ş., Müasir Azərbaycan dili. Morfolojiya. Bakı, 2014, 400 s.

4. Musayev M.M., Cəfərov Q.H. Azərbaycan dilinin funksional qrammatikası: morfolojiyaya yeni baxışlar və ləksematika. Cild 2. Bakı 2014, 326 s.
5. Rəcəbli Ə.Ə. Göytürk dilinin morfolojiyası. Bakı, 2002, 475 s.
6. Rəcəbli Ə.Ə. Nəzəri dilçilik. Bakı: Nurlan, 2003, 515 s.
7. Seyidov Y.M., Əsərləri. 15 cildə. IX cild. Bakı, 2010, 672 s.
8. Veysəlli F.Y. Dilçilik ensiklopediyası. II cild. Bakı, 2006, 528 s.
9. Veysəlli F.Y. Struktur dilçiliyin əsasları. Cild 2. Morfemika və sintaqmatika, Bakı, Mütərcim, 2008, 308 s.
10. Куртенэ Бодуэн де И. А. Избранные труды по общему языкознанию. В 2 т. М., 1963. Т.2. 282 с.
11. Маслов Ю. С., Введение в языкознание. Москва, 1987, 272 с.
12. Скаличка В., О грамматике венгерского языка / Пражский лингвистический кружок. М.: Прогресс, 1967, 198 с.
13. Nida E.A., Morphology: the descriptive analysis of words. Michigan 1952, 360 p.
14. Kerimoğlu C., Genel dilbilimine giriş. Ankara, 2014, 368 s.

İNTİZAR ƏLİZADƏ*

Azərbaycan, Bakı

FUNKSIONAL DİLÇİLİYİN NƏZƏRİ MÜDDƏALARI (FONOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ)

Açar sözlər: *funksional dilçilik, praga funksionalizm, fonologiya, Trubetskoy, lingvistik, diaxroniya, sinxroniya*

THEORETICAL CONDITIONS OF FUNCTIONAL LINGUISTICS FONOLOGICAL PROBLEMS

Functional linguistics has been established by the scientific work of Czech linguists Josef Zubat and V. Matezius. In 1926, the Prague Linguistic Association was organized. Here, a structured and functional review was used in the field of linguistic or literary studies. Theoretical provisions of the functional linguistic school in the field of phonology and grammar have been developed.

These principles became the cornerstones of the new linguistics: Structural linguistics emerged on the basis of these principles.

Key words: *functional linguistic, prague functionalism, phonology, Trubetskoy linguistics, diachrony, synchrony.*

Struktur dilçilik məktəbinin əsası Praqada qoyulub. Yarandığı yerin adına uyğun olaraq ona Praqa struktur dilçilik məktəbi, Praqa funksional dilçilik məktəbi, yaxud sadəcə olaraq funksional dilçilik də deyilir.

Funksional dilçilik F.dö Sössürün ideyalarının təsiri altında çex dilçiləri İosif Zubati və V. Mateziusun elmi fəaliyyəti ilə təşəkkül tapmışdır. Matezius və Yakobsonun birgə fəaliyyəti nəticəsində 1926-cı ildə “Praqa dilçilik dərnəyi” təşkil edildi. Dərnək slavyan və german dilləri və ədəbiyyatı sahəsində tədqiqat aparan alimləri ətrafına toplayır. Burada istər dilçilik, istərsə də ədəbiyyatşünaslıq sahəsində tədqiqatlarda struktur və funksional baxış tətbiq edilirdi. Dərnək funksional dilçilik məktəbinin fonologiya və qrammatika sahəsində nəzəri müddəalarını işləyib hazırladı.

Praqa dilçilik dərnəyinin fəaliyyətinin inkişaf etdiyi dövr birinci dünya müharibəsinin başlanmasından əvvəlki onilliyə təsadüf edir. İkinci dünya müharibəsindən sonra bir sıra obyektiv səbəblərə görə funksional dilçilik məktəbinin mövqeyi xeyli zəifləyir. Praqa struktur dilçilik məktəbi digər struktur dilçilik məktəblərinin yaranması üçün siqnal və nümunə olmuşdur. XX yüzilliyin əvvəllərində dilçilikdə qabaqcıl iddiaların qəbulu üçün zəmin yaranmışdır. Boduen de Kurtene və F. dö Sössürün əsərləri dilçiliyin yeni dövrü üçün etibarlı dayaq idi. F.dö Sössürdən əvvəl Boduen de Kurtene əsərlərində dilin funksiyası anlayışına geniş yer verirdi. O yazırdı ki, səsin funksiyası onun fizioloji səciyyəsi ilə eynilik təşkil etmir. Beləliklə, Boduen de Kurtene “fonem nəzəriyyə”sini işləyib hazırladı. F.dö Sössür isə dilə iki prinsip gətirdi:

---

*Bakı Dövlət Universiteti Ümumi dilçilik kafedrasının I kurs magistrantı, Filologiya fakültəsi Tələbə Elmi Birliyi idarə heyətinin üzvü

1. Dilin diaxronik və sinxronik nöqtəyi-nəzərin fərqləndirilməsi
2. Dil sistemini təşkil edən ünsürlər arasında qarşılıqlı əlaqələrin müəyyənəşdirilməsi

Bu prinsiplər yeni dilçiliyin dayaq nöqtələri oldu. Struktur dilçilik bu prinsiplər əsasında yarandı.

Funksional dilçiliyin nümayəndələri gənc qrammatiklərin atomizmini, fərdi psixologizmini, tarixizmini, dil faktları tədqiqinin induktiv metodlarını rədd edirdilər. Buna baxmayaraq, funksional dilçilik özündən əvvəlki dilçiliyin, o cümlədən gənc qrammatiklərin varisi olduğunu danmır. Matezius "Müqayisəli fonologiyanın vəzifələri" adlı məqaləsində yazırdı: "Funksional və struktur dilçilik gənc qrammatiklər məktəbinin tamhüquqlu varisidir" (1, s. 151).

Funksional dilçilik məktəbinin nümayəndələri yeni dilçilik nəzəriyyəsi yaradarkən, bir tərəfdən, F.dö Sössürün bir sıra dilçilik fikirlərini, digər tərəfdən, Boduen de Kurtene, Fortunatov, Şaxmatovun fikirlərini qəbul edərək, inkişaf etdirmiş və bütöv konsepsiya yaratmışdılar. Onlar qeyd edirlər ki, sinxronik və diaxronik metodlar arasında keçilməz sədd qoymaq olmaz. Sinxronik dilçilik dil sistemi ünsürlərini onların funksiyası baxımından öyrənir. Dildə baş verən dəyişikliklər haqqında, bu dəyişikliklərin toxunduğu sistemi nəzərə almadan mühakimə yürütmək olmaz. Diaxronik tədqiqat funksiya anlayışını istisna etmir, hətta bu anlayışları nəzərə almadan ona tam demək olmaz. Buna görə də funksional dilçilərin böyük əksəriyyətinin dilləri, onların müasir vəziyyətini dərindən öyrənmələrinə baxmayaraq, diaxroniya sahəsində də dilin sistemli struktur təhlil və tədqiqinin zəruri olmasını qəbul edir. Bunu Praqa dilçilik məktəbinin ən böyük nailiyyətlərindən biri hesab etmək lazımdır.

1928-ci ildə dilçilərin Haaqa şəhərində keçirilən I Beynəlxalq Konqresində bir qrup gənc rus dilçiləri-R.O.Yakobson, S.O.Karsevski və N.S. Trubeskoy funksional səs sistemi nəzəriyyəsini müstəqil şəkildə inkişaf etdirən tezislər irəli sürdü. Bu tezislər Haaqa Konqresi tərəfindən tədqiqat proqramı kimi qəbul edildi. Yeni dilçilik fənni üçün yeni ad - fonologiya müəyyənəşdirildi.

XX əsrdə fonologiya dilçiliyin əsas səviyyəsinə çevrilir, dilin səs tərəfi üzərində dilə yeni baxışın məhsuldar və mütəhərrik metod və üsulları sınaqdan keçirilir. Fonologiyada inkişaf etdirilən təhlil üsullarını praqalıqlar dilin digər sahələrinə də tətbiq edir. Struktur qrammatikanı və struktur sintaksisi yaratmağa təşəbbüs göstərilir (5, s. 214).

N.S.Trubeskoyun fikrinə görə eşitdiyimiz səsin müxtəlif keyfiyyətlərini üç səviyədə araşdırırıq:

1. Ekspressivlik (hiss, həyəcan)
2. Apelyativlik (müraciət)
3. Eksplikativlik (məlumat vermə) (2, s. 24)

Bu baxımdan yanaşdıqda belə bir sualla üzləşirik: bu üç səviyyənin hər biri fonologiya ilə eyni səviyədə əlaqəlidir mi? Eksplikativlik cəhətinin bilavasitə fonologiya ilə əlaqəli olması şübhə doğurmur. Lakin digər yandan ekspressivlik və apelyativlik cəhətlərinin fonologiya ilə əlaqələri o qədər də aydın deyil. Çünki ilk baxışdan bu cəhətlərin birbaşa danışmaq (parole) səviyyəsində mövcud olduğunu müşahidə edirik. Odur ki, fonoloji deyil, fonetik tədqiqata yönəli bilər. Lakin məsələyə bir az daha dərindən yanaşdıqda bunun belə olmadığını görürük. Danışan şəxsin kimliyini tanımağa, onun dinləyicidə oyatmaq istədiyi hissləri duymağa xidmət edən səs təəssüratları arasında elələri vardır ki, bunlar deyilənlərin düzgün dərk olunması üçün dildə müəyyən olunmuş hər hansı normalara uyğun gəlməlidir. Belə normaları dil dəyərləri adlandırmaq olar. Onlar dilə (langue) məxsusdur və ona görə də fonologiyada araşdırılmalıdır.

Fonetikanın əksinə olaraq, fonologiya danışmaq səslərinin funksiyasını öyrənərkən, ekspressivlik funksiyası ilə məhdudlaşa bilməz. F.Lazitsiusa görə, fonologiya daha çox dil səslərinin ekspressiv və apelyativ funksiyalarını tədqiq etməlidir. Macar fonoloqu eyni zamanda göstərirdi ki, ekspressiv və apelyativ funksiyalarda fərdi səslənmənin tətbiqi mənə fərqləndirmək məqsədilə işləndiyi kimi şərtidir. Müəyyən bir dildə məhz bu funksiyaları yerinə yetirən ekspressivlik və ya apelyativ vasitələr qeyd-şərtsiz başqa bir dilə şamil edilə bilməz (3, s. 57).

Bununla yanaşı, bu sahədə üç funksiya bir-birindən aydın şəkildə seçilir. Bir qisim səs hadisələri, əlamətləri zirvə əmələ gətirən və ya kulminativ funksiya daşıyır. Yəni onlar verilmiş cümlədə neçə vahidin olduğunu bildirir, bura misal üçün alman dili sözlərindəki qüvvətli vurğunu aid etmək olar.

Digər səs keyfiyyətləri hüdudlandırmaq və ya delimitativ funksiya yerinə yetirir: yəni iki dil vahidi arasındakı sərhədi göstərir. Alman dilində buna saitlərin sərt başlanğıcı misal ola bilər. Daha başqa səs keyfiyyətləri isə mənə fərqləndirən və ya distinktiv funksiya yerinə yetirir. Bu o deməkdir ki, onlar ayrılıqda mənə daşıyan vahidləri bir-birindən fərqləndirir (5, s. 41).

Ayrı-ayrı dil vahidlərinin bir-birindən fərqləndirilməsi müstəsna dərəcədə distinktiv funksiya daşıyan səs keyfiyyətlərinə əsaslanmalıdır. Bunun əksinə olaraq, delimitativ və kulminativ funksiya yerinə yetirən səs keyfiyyətləri dil vahidlərində təmsil olunmaya da bilər. Elə cümlələr vardır ki, orada ayrı səslərin hüdudlanması üçün xüsusi səs keyfiyyətləri iştirak etmir və sözlərin çoxunun cümlə daxilində konkret fərqləndirici vurğusu olmur, cümlədə ayrı-ayrı sözlər arasında fasilə ola bilər. Delimitativ və kulminativ

funksiyaya malik səs keyfiyyətləri belə fasilələr üçün bir növ ehtiyat rolunu oynayır. Beləliklə, bu iki funksiya həmişə münasib yardımçı vasitə kimi iştirak edir. Distinktiv funksiyanın olması anlaşılma üçün nəinki münasibdir, o həmçinin mütləq vacibdir və bunlarsız keçinmək olmaz. Buradan belə nəticə çıxır ki, təsvir səviyyəsində çıxış edən üç səs funksiyalarından biri, distinktiv funksiya son dərəcə əhəmiyyətlidir.

Yuxarıda qeyd olunan fikirlərə müvafiq olaraq sinxronik fonologiya təsvir səviyyəsində çıxış edən üç əsas funksiya daxilində üç mühüm yerə bölünə bilər. Eyni zamanda aydındır ki, distinktiv funksiya həsr olunmuş bölmə o biri iki sahədən – kulminativ və delimitativ funksiyalara həsr olunan bölmələrdən daha əhatəli və dərinə olmalıdır.

Fonoloji oppozisiya deyiləndə biz elə səs qarşılaşmasını başa düşürük ki, bu qarşılaşma hər bir dildə intellektual mənanı fərqləndirə bilər. Belə oppozisiyanın hər bir üzvünü fonoloji vahid adlandırmaq olar.

Trubetskoyun fonoloji təliminin dilçilik elmində böyük əhəmiyyəti və təsiri olmuşdur. Onun fonologiya ilə əlaqədar irəli sürdüyü bir sıra müddəalar sonralar fonologiya, qrammatika, hətta semantika elmlərinin müxtəlif sahələri tərəfindən daha da inkişaf etdirilmişdir (5, s. 121).

Ədəbiyyat

1. Ə. Rəcəbli Struktur dilçilik. Bakı, Nurlan-2005, 527s.
2. Ə.Rəcəbli. Müqayisəli-tarixi dilçilik. Bakı-Elm təhsil 2017. 342s.
3. J.V.Lazsius. Probleme der Phonologie. London-1935.
4. N.S.Trubetskoy. Fonologiyanın əsasları, “Elm və Təhsil” Bakı-2012, 388s.
5. Z. Verdiyeva F. Ağayeva, M. Adilov. Dilçilik problemləri. I cild, Maarif-1982. 32

SƏBİNƏ AĞAYAROVA*

Azərbaycan, Bakı

DESKRIPTİV DİLÇİLİK MƏKTƏBİ-FONOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

Açar sözlər: *Blumfild, fonem, linqvistik, deskriptiv, fonologiya.*

Descriptive linguistic school-Phonology issues

Descriptive linguistics is the American arm of structuralism. Descriptive linguists have widely used the work pronoun with informant, a language carrier. In the American descriptive linguistics, they divide the two streams. 1. Jel group; 2. Enn-Arbor group. Descriptive linguistics considers the language as a means of expression, a judgment that is a system of sign language, which is a language expression and content plan. Fonetics and phonetics are confronted with American descriptive phonology. Deskriptiv dilçilik strukturalizmin Amerika qoludur. XX yüzilliyin birinci yarısında Amerika Birləşmiş Ştatlarında dilçiliyin inkişafı öz spesifik xüsusiyyətləri ilə Avropa dilçiliyindən fərqlənirdi. Bu spesifik, hər şeydən əvvəl, özünü əməli və tətbiqi dilçiliyin inkişafında göstərir.

Key words: *Blumfild, phonemes, linguistic, descriptive, phonology*

Deskriptiv dilçilik strukturalizmin Amerika qoludur. XX yüzilliyin birinci yarısında Amerika Birləşmiş Ştatlarında dilçiliyin inkişafı öz spesifik xüsusiyyətləri ilə Avropa dilçiliyindən fərqlənirdi. Bu spesifik, hər şeydən əvvəl, özünü əməli və tətbiqi dilçiliyin inkişafında göstərir.

Deskriptiv məktəbinin banisi görkəmli dilçi Frans Boas hesab edilir. Onun rəhbərliyi altında 1911-1922-ci illərdə “Amerika hindularının dili üzrə rəhbərlik” əsəri nəşr etdirilir. Bu rəhbərliyə yazdığı giriş məqaləsində F.Boas bir sıra yeni problemlər irəli sürür, o yazırdı ki, hər bir dil yalnız öz xüsusi səs, forma və məna tipləri əsasında induktiv yolla təsvir edilməlidir. O, yunan-latın qrammatikası norma və sxemlərini ekzotik dillər üçün yararsız hesab edirdi.

F.Boas hindu dillərinin formal əlamətlərini təsvir edə bilən obyektiv metodlar yaradılmasını tələb edirdi. Deskriptiv dilçilər dil daşıyıcısı olan informantla iş priyomunu geniş tətbiq edirdilər:

1. Sorğu.

2. Nitqdə bir ünsürün yerinə başqa ünsürün qoyulması üzrə eksperimentlər.

Sonralar bu üsullar başqa dillərin öyrənilməsinə də tətbiq edildi. Distributiv təhlil şəklində ümumiləşdirildi (3, s. 213).

Amerika dilçiliyinin digər bir fərqləndirici xüsusiyyəti onun etnoqrafiya, antropologiya və psixologiya ilə sıx əlaqədə inkişaf etməsi idi. Amerika dilçilərinin əksəriyyəti istər-istəməz dil materialına həmin dilin

*Bakı Dövlət Universiteti Ümumi dilçilik kafedrasının I kurs magistrantı, TEB üzvü

daşıyıcısı olan xalqın mədəniyyət tarixini ifadə edən mənbə kimi müraciət edirdilər, çünki bir sıra xalqlardan fərqli olaraq hindu və eskimos qəbilələrinin maddi və yazılı abidələri yox idi. Buna görə də dili xalqın mədəniyyətinin, əlaqının və psixologiyasının bütün təzahür formaları kimi öyrənirlər.

Amerika deskriptiv dilçiliyində, adətən, iki cərəyan ayırırlar. Blumfildin şagirdləri və davamçıları Yel qrupunu təşkil edirlər. Bu qrupda B.Blok, M.Cuz, C.Traycer, Z.Herris, Ç.Hokket və başqalarının əsərləri məşhurdur. Bu qrupun nümayəndələri öz müəllimlərinin ideyalarını inkişaf etdirərək fonologiya, morfologiya və sintaksisin daha da formalaşdırılması yolu ilə gedir, məna meyarını tədqiqatdan çıxarmağa təşəbbüs edirlər. Onlar hər cür dil materialına tətbiq edilə bilən distributiv təhlil metodlarını universal, texniki prosedur kimi işləyib hazırlamışlar. Bu tədqiqatın ümumi nəticələri Z.Hərrisin “Struktur dilçilikdə metodlar” adlı əsərində izah edilir.

Z.Hərris dilçiliyə linqvistik vahidin uzunluğu anlayışını gətirdi, özü də o bunu substansional cəhətdən ölçülə bilən, məndə müvafiq seqmentin fiziki uzunluğu kimi deyil, verilmiş bütövü, sözü təsvir edən linqvistik vahidlərin miqdarı ilə ölçülən fonem və morfem funksional davamlılığı kimi başa düşürdü (4, s. 32).

Fonem və morfem müxtəlif uzunluğa malik olması özünü onda doğruldur ki, eyni məndə fonem və morfemlərin sayı eyni olmur. Aydın ki, dil vahidləri müxtəlif səviyyələri təmsil etdiklərindən onların uzunluğu barədə nisbi mənada danışmaq olar.

Deskriptiv dilçiliyin ikinci cərəyanını Enn-Arbor qrupu təşkil edir. Bu qrupa E.Səpirin nəzəri görüşləri ilə əlaqəni saxlayan, həm də L.Blumfildin tədqiqat üsulları texnikasından istifadə edən dilçilər daxildir. Onlardan Y.Nayda, K.Payk, Ç.Friz, M.Halle və başqalarını göstərmək olar. Onlar üçün dil sisteminin ən axırıncı ibtidai vahidlərini (fonem, morfem, taksem) tədqiq etmək səciyyəvidir. Bununla yanaşı dilin psixoloji konsepsiyasına bağlılıq, informantın davranışa təsir göstərən faktlara diqqətdə özünü göstərir.

Amerika struktur dilçiliyində üçüncü bir cərəyanın – transformasion təhlil məktəbinin mövcudluğunu da qeyd edirlər. Bu məktəb XX yüzilliyin 50-ci illərində təşəkkül tapmışdır. Cümlə strukturunun formal təhlili metodlarının sonrakı inkişafıdır. Transformasion metod qrammatikanın təsvirində riyazi metodların tətbiqi üçün baza hazırlayır. Amerika struktur dilçiliyinin bu məktəbinin nəzəri müddəaları N.Xomskinin, R.Lizin əsərlərində özünün geniş əksini tapmışdır. Əslində transformasion təhlil əlaqəli mətnin təhlilinə keçiddə sadə cümlənin həddindən kənar çıxıqda təsvirin distributiv üsullarının davamı kimi meydana çıxmışdır.

Transformasion sintaksis qrammatik təsvirdən riyazi üsulların təsviri üçün baza hazırlayır. N.Xomskinin qrammatik modellər haqqındakı əsərləri dilçilik elminin çərçivəsindən kənar çıxan, riyaziyyatın bəzi bölmələri ilə qovuşan xüsusi bölməsi kimi cəbri dilçiliyin təzahürüdür (3, s. 218-219).

Deskriptiv dilçilər dilin təsvirinin əsas məqsədini faktların dilçilik izahında yox, onların sadəcə qeydə alınmasında görürlər. Deskriptivistlərin əsərlərində nəzəriyyə o qədər də geniş şərh edilmir. Deskriptivizm yalnız dilin təhlil metodlarını əhatə edir. Deskriptiv dilçiliyin əsas təhlil metodlarını belə ifadə etmək olar: Nitq aktından, nitq ümumiliyinə doğru empirik baxımdan tədqiqat materialı müəyyən bir dildəki nitq, məndir. Dilçiliyin vəzifəsi mətni elə təsvir etməkdir ki, o bu dildə mətnin qavranılmasını və frazanın düzgün tələffüzünü təmin etsin. Bu tezis açıq olmasa da, dil nitq dixatomiyasının həllini əhatə edir. Nitq mətn materialı, Dil isə materialın ümumi xüsusiyyətlərini təsviri ilə eyniləşdirilir. Bu göstəriş ümumi şəkildə tamamilə məqbuldur; o, ümumqəbul edilmiş baxışla uyğun gəlir. Lakin sonra deskriptiv dilçilik üçün məhdudlaşdırıcı şərtlər irəli sürülür. Bu məhdudlaşdırıcı şərtlər məhz deskriptiv dilçilik üçün spesifikdir (3, s. 229).

Deskriptiv dilçilik, dili fikrin ifadə vasitəsi hesab etdiyi üçün belə bir hökm irəli sürür ki, dil ifadə və məzmun planı olan işarələr sistemidir. Bütövlükdə dil sistemi üç hissədən təşkil olunmuşdur:

1. İfadə sistemi
2. Məzmun sistemi
3. İfadə və məzmun sistemi arasında əlaqə

İfadə planını “forma linqvistikası”, Məzmun planını “məzmun linqvistikası” öyrənir. Bu planlar arasındakı münasibəti isə lüğət təsvir edir. Deskriptiv dilçilik təkcə ifadə planının təhlili ilə məşğul olur.

Amerika dilçiliyində fonologiya sahəsindəki müstəqil və maraqlı fikirlər Amerika fonologiyasının inkişafında müəyyən mərhələ təşkil etmiş və sonralar məhdud şəkildə Amerika deskriptiv dilçiliyinə daxil olmuşdur. Müasir Amerika dilçiliyində fonologiya, demək olar ki, deskriptiv fonologiya ilə təmsil olunur.

Deskriptivistlər fonologiyayı fonetikanın davamı kimi başa düşürlər. Burada allomorflar və allofonların distributiv əlaqələri, fonetik oxşarlığı (müxtəlif fonemlər fonetik cəhətdən eyni fonlarla ifadə oluna bilməzlər) alınan modelin konkrüentlik kriteriyasını ön plana çəkir. Deskriptivistlər nəzəri cəhətdən dialekti ön plana çəkir, onu fonetik və distributiv təhlil etməklə mənaya üz tutmadan fonem sistemini müəyyən etməyə çalışır. Həmçinin təkid edirlər ki, həmin dialektə bütün cümlələrdə fonemlərin hər növ kombinasiyaları olmaya bilər. 20-30 saat müddətində informantın rəbitəli danışığını (müəyyən aparat və ya transkripsiya etməklə) dilçi orada nədən bəhs olunduğunu bilməsə də və ya onların iki hissəsinin eyni və ya fərqli olmasının fərqi varmıdan dialektin fonem sistemini işləyib hazırlaya bilər (4, s. 45).

Amerika deskriptiv fonologiyası daxilidə fonetika və fonomatika qarşı-qarşıya qoyulur (2, s. 30). Hələ üstəlik fonetika ümumiyyətlə, linqvistik nəzəriyyədən kənarlaşdırılır və dilçiliyə qədərki fənn kimi nəzərdən keçirilir. L.Blumfild də bu fikirdə olmuşdur.

Deskriptiv dilçiliyin sonradan əldə etdiyi nailiyyətlər Blumfildin irəli sürdüyü aksiomatik nəzəri müddəaların inkişafı nəticəsində əldə edilmişdir. Amerika dilçisi Bernard Blok bunu belə ifadə edir: “İndi bizim metodlarımız hansı bir münasibətdə Blumfildin metodlarından yaxşıdırsa və biz ilk dəfə Blumfild tərəfindən kəşf edilən dil strukturunun bəzi aspektlərini ona nisbətən daha yaxşı başa düşürüksə, bu hamısı ona görədir ki, biz onun çiyinləri üzərində durmuşuq” (3, s. 220).

Adətən, L.Blumfildin dilçilik görüşlərinin əsasını təşkil edən dörd prinsip göstərilir:

1. Səs dəyişmələrinin müntəzəmliyinin qəbul edilməsi.
2. Psixologiyanın istisna edilməsi.
3. Elmi deskriptiv formulirovka.
4. Mənanın istifadəsi.

Bu prinsiplər gənc qrammatiklərin görüşlərinin və dilçilikdə müəyyənləşdirilmiş əməllərinin əleyhinə idi.

Amerika deskriptiv dilçiliyində hələ indi də L.Blumfildin belə bir bünövrə tezisi qüvvədə qalır ki, dilin təsviri fonologiyadan başlanır.

L.Blumfildə görə: “Hər hansı bir dilin fərqləndirici əlamətlərini müəyyənləşdirmək üçün biz sırf fonetikadan kənara çıxmalı və özümüzü elə aparmalıyıq ki, sanki elm kifayət qədər yaxşı inkişaf etmiş bütün məqamların və dil formalarının əmələ gətirdikləri mənalara görə verilən reaksiyaları fərqləndirə bilir” (1, s. 66). Blumfild fonemləri iki yerə ayırır:

1. İlk fonemlər.
2. Mürəkkəb fonemlər.

“Hər bir dil üçün fonemlərin siyahısını hazırlamaq çətin bir məsələ deyildir. Sadə ilkin fonemlərin sayı müxtəlif dillərdə müxtəlif olmaqla, təxminən 15 ilə 50 arasındadır. Çıkaqoda danışılan standart ingilis dilində 32 fonem vardır. Mürəkkəb fonemlər sadə fonemlərin birləşmələrindən ibarət olmaqla, bir vahid kimi birləşərək məna və söz quruluşları yarada bilir Məsələn: “buy” sözündəki diftonq “far” sözündəki saitlə və “yes” sözündəki fonemlə ifadə edilə bilər” (1, s. 79) Müasir struktur dilçiliyin bütün fonoloji konsepsiyalarında olduğu kimi, Amerika deskriptiv fonologiyasında da fonemlər sait və samitlər deyə iki sinfə ayrılır. Deskriptiv fonoloqlar yarım saitlər adı ilə xüsusi aralıq fonem sinfini də qəbul edirlər. Həmçinin, deskriptiv fonologiyada supersegment fonemlər və ya prosodemlər xüsusi yer tutur. Belə ki, fonemlərin aşkarlanması və eyniləşdirilməsi prosedurlarının təkmilləşdirilməsi deskriptiv dilçiləri fonem prinsipini başqa səviyyələrin linqvistik hadisələrinə tətbiq etməyin mümkünlüyü qənaətinə gətirir. Onlar əvvəlcə fonem prinsipini morfoloji səviyyənin araşdırılmasına, sonra intonasiya, vurğu, səslərin uzunluğu və s. kimi hadisələrə tətbiq etməyə başlayırlar. Fonem anlayışının sait və samitlərlə yanaşı prosodik səciyyəli hadisələrə də nəzəri baxımdan şamil edilə bilməsini ilk dəfə L. Blumfild söyləmişdir. XX yüzilliyin 40-cı illərindən başlayaraq, bir-birinin ardınca vurğu fonemlərinə, ton və yüksək ton fonemlərinə, intonasiya fonemlərinə həsr olunmuş xüsusi elmi-tədqiqat əsərləri nəşr olunur. Bu prosodik hadisələrə fonem strukturunun aid edilməsi Amerika deskriptiv fonologiyasının ən səciyyəvi cəhətlərindən biri idi.

Amerika deskriptiv fonologiyasının məqsədi araşdırılan dilin fonoloji sisteminin aşkara çıxarılması və onu təsvir edəcək hansısa mücərrəd modelin hazırlanması idi. Deməli, Amerika fonoloqları fonoloji sistemin dərk edilməsinin ən mühüm metodunu onu modelləşdirmədə görürdülər.

Ədəbiyyat

1. Blumfild.L “Dil” Bakı, Prestij, 2004, 520s.
2. Rəcəbli Ə “Deskriptiv dilçilikdə fonologiya və qrammatika problemləri” Bakı, Elm və Təhsil, 2016, 88 s.
3. Rəcəbli.Ə “Struktur dilçilik” Bakı, Nurlan, 2005, 532 s.
4. Veysəlli F.Y “Struktur dilçiliyin əsasları” Bakı, Mütərcim, 2008. 307 s.

MÜNDƏRİCAT

BƏKİR ÇOBANZADƏ – BÖYÜK TÜRKOLUQ

Elçin Məmmədov. Bəkir Çobanzadə və ümumtürk əlifbası məsələsi	5
Əbülfəz Quliyev. Bəkir Çobanzadə və macar türkologiyası	7
Ramiz Asker. Bekir Çobanzadə'nin İلمي-Bedii Mirası	9
Баҳодир Каримов. Бақир Чўбонзода ва Ўзбекистон адабий-илмий муҳити.....	15
Elbrus Əzizov. Bəkir Çobanzadənin elmi yaradıcılığında ahəng qanunu məsələsi və saitlər ahənginə dair bəzi mülahizələri haqqında.....	19
Sayalı Sadıqova. Bəkir Çobanzadənin elmi yaradıcılığında terminologiya problemləri.....	22
Məhərrəm Məmmədli. Bəkir Çobanzadə və Ural-Altay dilləri nəzəriyyəsi	25
Əzizə Mikayılova. Azərbaycan dilçiliyində Bəkir Çobanzadənin rolu.....	28
Yeganə İsmayılova. Bəkir Çobanzadənin elmi yaradıcılığında ədəbiyyatşünaslıq məsələləri.....	30
Sarvinöz Sotiboldieva. Bekir Çobanzadə və Özbək Dilbilimi.....	32
Əsmətخانım Məmmədova. Bəkir Çobanzadə “səslərin dəyişmələri” haqqında (fars dili ilə müqayisədə).....	34
Sevda Sadıqova. Bəkir Çobanzadənin elmi görüşlərində dil və psixologiya məsələləri	37
Насиба Сайидирахимова. Синтаксическая антонимия в стихотворениях Бекира Чобанзаде.....	40
Rəhilə Quliyeva. Bəkir Çobanzadə və Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası.....	42
Elnarə Əliyeva. Bəkir Çobanzadə və dilçilik terminləri.....	46
Afaq Yusifli. Bəkir Çobanzadənin M.Füzuli irsi haqqında mülahizələri.....	48
Lilya Memetova. Bekir Çobanzadənin Qırım tatar matbuat tarixinə dair bəzi baxışları	51
Nazilə Abdullazadə. Bəkir Çobanzadənin elmi yaradıcılığında Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin öyrənilməsi məsələləri.....	54
Səba Namazova. Bəkir Çobanzadənin ədəbiyyatşünaslığa dair elmi-nəzəri düşüncələri.....	56
Rəvin Eyvazov. Bəkir Çobanzadə və ümumtürk ədəbi dili məsələsi	58
Ülvi Mikayılov. Bəkir Çobanzadə poeziyasında təbiət təsvirlərinin inikası	63
Elza Babayeva. Bəkir Çobanzadənin bədii irsində türkçülük ideyaları.....	66
Ибрагим Асадов. Профессор А.В. Багрий, сподвижник Бекира Чобанзаде.....	68
Aygün Əliyeva. Bəkir Çobanzadənin ədəbiyyat tarixi konsepsiyası	70
Нафиса Каримова. Бақир Чўбонзода фаолиятдан бир саҳифа.....	73
Təranə Qocayeva. Bəkir Çobanzadənin elmi yaradıcılığında Azərbaycan dilinin tədrisi problemləri.....	75
Aynur Rzayeva. Bəkir Çobanzadənin dil tədqiqatlarında fonetika məsələləri	77
Günəl Quliyeva. Bəkir Çobanzadə poeziyasında milli təəssübkeşlik.....	81

AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİNİN AKTUAL PROBLEMLƏRİ

Sənubər Abdullayeva, Səidə Abbasova. Kütləvi informasiya vasitələrinin dil mənzərəsi	84
Нурилла Шаймердинова. Язык и культура азербайджанцев, проживающих в Республике Казахстан.....	86
Zemfira Şahbazova. Mətn komponentlərinin bağlanması təkrarların rolu	89
Hatice Şahin, Ebru Kuybu. Türkiyə Türkçəsi və Azərbaycan Türkçəsində Organ Adları ilə Kurulan Deyimler Üzere	93
Yadigar Əliyev. «Kitabi-Dədə Qorqud»da işlənən dörd söz haqqında – tatar, mərə, qavat, türkman.....	98
Севиндж Магеррамова. Семантическая деривация: абстрактное конкретное (на материале отадыктивных существительных русского и азербайджанского языков).....	100
Mətanət Abdullayeva. I Türkoloji qurultayda dilin tədrisi metodikası məsələsi	103
Qızılgül Abdullayeva. XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilində sinonim müvaziliyinin tarixi mənzərəsi.....	106

İslam Vəliyev. “Hekayəti-qisseyi-Yusif bini Yəqub” məsnəvisi və onun dili.....	110
Gülxanım Vəliyeva. Leksik qat dialektin əsas göstəricisi kimi	113
Qətibə Mahmudova. Müasir Azərbaycan dilinin söz yaradıcılığında Avropa alınmalarının funksiyaları	115
Камала Ахмедова. Семантическая структура многокомпонентных сложных предложений	117
İlkin Qulusoy, Gülxanım İsmixanova. Məhəmməd Füzulinin qəzəllərinin dilində şəxs-xəbərlik kateqoriyasının sintaktik vəzifəsi	124
Nuray Əliyeva. Naxçıvan dialekt və şivələrində işlənən bəzi sözlərin etnolinqvisitik təhlili	126
Nərgiz Hacıyeva. Azərbaycan aşıq ədəbiyyatının üslubi xüsusiyyətləri	128
Məhbubə Qurbanova. “Azərbaycan dili” fənninin əcnəbilərə tədrisinin spesifik xüsusiyyətləri	131
Salatın Əhmədova. Heydər Əliyevin dil siyasəti (müstəqilliyə qədərki dövr)	134
Aynur Məmmədova. «Kitabi-Dədə Qorqud» motivli çağdaş ədəbi əsərlərin linqvopoetik xüsusiyyətləri	136
Elman Quliyev. Xaqaninin farsca divanında Ərcivan və Şindan toponimləri	138
Nailə Mirzəyeva. Göyçə mahalı şivələrində işlənən qarğışlar və onların linqvisitik təhlili.....	143
Səbinə Vəliyeva. Bədii üslubda Novruz: etnoqrafik təhlil (M.Şəhriyarın “Heydərbabaya salam” poemasının dili əsasında)	146
Gözəl Qasıмова. Müasir Azərbaycan dilində feili omonim frazeologizmlər	148
Kəmalə Əliyeva. Qeyri-müəyyən halların üzvlənməsi	151
Nübar Abasova. Metafora linqvokulturoloji vasitə kimi.....	153
Tovuz Teymurova. Fikrət Qoca yaradıcılığında sinonimlər və onların üslubi xüsusiyyətləri.....	156
Rəfanə İsayeva. Azərbaycan dilçiliyində əlavə konstruksiyaların tədrisi problemləri.....	159
Aytən Kərimli. Azərbaycan dilinə Türkiyə türkcəsindən daxil olan sözlərin morfoloji cəhətdən mənimsənilməsi	160
Rəxşanə Babazadə. Mustafa Zəririn “Yüz hədis, yüz hekayə” əsərində semantik arxaizmlər	162
Səba Quliyeva. İngilis və Azərbaycan dillərində işlənən realilərin təsnifatı.....	164
Mehriban Mahmudova, Şəlalə Vəliyeva. Azərbaycan dilində adyektivləşmiş isimlərin əsas xüsusiyyətləri	167
Samirə Əhmədova. Detektiv əsərlərin dilində ədatlarla formalaşan söz-cümlələrin işlənmə xüsusiyyətləri.....	171
Səmayə Cəlilova. M.Füzuli qəsidələrində işlənmiş frazeoloji vahidlərin fəlsəfi tutumu.....	173
Вафа Гусейнзаде. Место азербайджанского и русского языков в системе образования Азербайджана	177
Натаван Асадова. Психологические основы обучения русскому языкув национальной школе	180
Ramil Bayramov. Azərbaycan dilində psixologiya terminlərinin standartlaşdırma, unifikasiya və ya nizama salınma məsələsi	182
Elza İbadova. Mürəkkəb cümlə və onun inkişaf problemləri	184
Həvva Zamirli. Kontekstlə çoxmənəlilikin münasibəti	186
Murad Əmənov. Məhəmməd Hüseyin Şəhriyarın dilində semantik söz qrupları.....	188
Sevinc Səlimova. Morfoloji yolla söz yaradıcılığının tədrisi	192
Arzu Hüseynova. Yazılı nitqin inkişafı və təlim standartları.....	194
Təhminə Vəliyeva. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının “Baybörə oğlu Bamsı Beyrəyin boyu”nun dilində işlənən nitq etiketləri	196
Vəfa Bağırzadə. Azərbaycan və fransız dillərində mürəkkəb cümlələrin quruluş tipləri	199
Zülfiyyə Cəfərli. AXC dövründə dövlət dili	202
Aişə Əliyeva. Dildəki leksik affikslərin fonoloji strukturları (Azərbaycan dili materialları əsasında).....	204
Dürdanə Məmmədova. İltisqaqiliyin pozulduğu Azərbaycan mənşəli sözlər.....	206
Əsmət İmanova. Bir daha Azərbaycan dilində frazeologizmlərin leksik-semantik xüsusiyyətlərinə dair	208

TÜRKOLOGİYANIN AKTUAL PROBLEMLƏRİ

Сайфулла Абдуллаев. Современная тюркология: традиции и перспективы.....	211
Məmmədəli Qırçaq. Ərəb qrafikalı türkmən əlifbası	213
Kerima Filan. On Literary-colloquial dichotomyin mecmua of Mulla Mustafa Basheski	216

Ерболат Саурыков. Проблемы словообразования наречий в тюркских языках: конверсия, адвербиализация.....	226
Касиет Могаждаров. Служебные слова в орхоно-енисейских памятниках письменности (сравнительно-исторический анализ).....	229
Газиз Телебаев. Понятие тенгри в орхоно-енисейских источниках и памятнике codex cumanicus	233
Дурдона Лутфуллаева, Нигора Эркинова. Механизмы образования лексических ассоциаций.....	235
Кайырбек Кеменгер. Исыкская надпись: варианты прочтения и проблема этнической принадлежностисаков	238
Şəbnəm Nəsənli-Qəribova. XIV-XVI əsrlərdə türkçə yazılmış ilk qrammatika əsərləri.....	240
Aizhan Shormakova, Aigul Sandybayeva. Semantic transformation of words and monuments in the middle ages to modern kazakh language.....	244
Dildoraxon Abdullayeva. Ozarbayjon adabiyoti va tili taraqqiyoti.....	247
Муҳайё Ҳақимова. Возможности образования лексические – семантические соотношения абстрактных слов	250
Шермухаммад Амонов. Хамзы хақимзаде и его «национальных стихах».....	252
Наргиза Ахмедова. Явление нейтрализации в сложных предложениях в узбекском языке	255
Ульвия Гусейнова. Особенности развития киргизской лексики.....	257
Elçin İbrahimov. Türkdilli xalqlar üçün ortağ dil məsələsi.....	259
Ю.И.Каракаев, Э.Ю.Каракаева. Из истории собирания, публикации и исследования ногайского богатырского эпоса «Шора-батыр»	262
Аурика Гусейнова. Особенности некоторых христианских терминов в текстах нового завета на Азербайджанском, Хакасском и Алтайском языках.....	266
Aysel Əhmədova. Orxon abidələrində işlənmiş düzəltmə sözlər	268
Asim Mikail Emer. Yazının Doğuşu ve Türk Dünyasındaki Alfabe Hareketlerine Bir Bakış	271
Aynur İmanova. Latın mənbələrində Sod, İberiya və Qəbələ toponimləri haqqında.....	275
Жанна Алашбаева. Пословицы и поговорки средневековья и их отражение в языке	278
Алишер Убайдуллаев. “Луғати Туркий”даги қадимги туркий тилга оид лексемалар изоҳи.....	281
Vəfa Ariz Abdullayeva-Nəbiyeva. V.V.Radlovun “Türk ləhcələri sözlüyü” lüğətindəki bəzi qədim türk sözlərinin müasir Azərbaycan dilində mövcud olan paralelləri	284
İmanyar Quliyev. Latın əlifbası ilə yazılmış ilk türk abidəsi “Codex Cumanicus”un tədqiq tarixi.....	286
Səbinə Cəfərova. Türk dillərində -sa,-sə şəkilçisi tabeli mürəkkəb cümlə komponentlərini bağlayan vasitə kimi	289
Мархабо Умурзакова. Выражение отношение оценки в сегментированных конструкциях.....	292
Сохиба Мадиримова. О сюжете поэмы «ашик гариб и шахсанам».....	294
Ҳуснигул Жўраева. Ҳусайний мероси озар олимлари нигоҳида (khususiy works in researchs of ozar science).....	296
Sema Şahin. Güneybatı (Oğuz) Türk Lehçelerinde Zaman Ekleri Üzerine	298
Nozima Yuldasheva. O'zbek alla matnlarining lingvokulturologik xususiyatlari (boshqa tildagi allalar bilan qiyoslab).....	302
Mohinur Odilova. Nizomiy Ganjaviy va Alisher Navoiy asarlaridagi mushtarakliklar	305
Madina Soliyeva. “Devonu lug‘at-t-turk”dagi ba’zi iboralarga doir	306
Kamoliddin Muzaffarov. XX asr Ozarbayjon she’riyatida vatanparvarlik g‘oyalarning tarannumi.....	308

ÜMUMİ DİLÇİLİYİN AKTUAL PROBLEMLƏRİ

Гульнара Суюнова. сопоставление как лингвистический метод: новые объекты, новые масштабы.....	310
Лейла Герайзаде. О языке произведений Чингиза Абдуллаева	312
Мирсаид Арипов, Саодат Мухамедова, Нилуфар Абдурахмонова. О проблемах создания онтологии узбекского языка	315
Savanşir Muradov. Kompüter terminologiyasının sahələri və mikrosahələri	318
Фикрат Ализаде. Лексико-семантическое развитие корневых согласных «drv» в разносистемных языках.....	320

Ольга Андриющенко. Философские проблемы в языкознании: оценка как лингвистическое явление	325
Ирада Абдуллаева. Неология как составная часть современного языкознания	327
Гульназ Ягафарова. Лингвистический аспект номинации	330
Aytən Hübətova. Fidelity in translation	333
Fidan Salayeva. Dünya dilçiliyinin yeni paradıqması: mif, ya reallıq.....	335
Zamirə Məmmədova. Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində köməkçi nitq hissələri sistemində modal tipli sözlərin leksik və semantik xüsusiyyətləri	338
İradə Vəliyeva. İngilis dilinin tədrisi prosesində kompüter texnikasından və internet şəbəkəsindən istifadə edilməsi üsulları	339
Nailə Hacıyeva. Müasir ingilis dilində ellipsis qrammatik koheziyanın əsas amili kimi	342
Гюнай Мирзоева. Современная лингвистика: принципы и понятия.....	344
Auşən Hüseynova. Morfoloji tipologiya.....	346
Anar Fərəcov. Dilin sosial sinfi diferensiallaşması.....	349
Ülviyyə Əliyeva. Dillərin kontensiv tipologiyası.....	352
Pərvin Rəhimov. Müasir Azərbaycan dilçiliyində morfem probleminə yanaşmalar (1991-2016-cı illər).....	355
İntizar Əlizadə. Funksional dilçiliyin nəzəri müddəaları (fonologiya məsələləri).....	359
Səbinə Ağayarova. Deskriptiv dilçilik məktəbi-fonologiya məsələləri.....	361

**Görkəmli türkoloq, professor Bəkir Çobanzadənin
anadan olmasının 125 illik yubileyinə həsr olunmuş
«Azərbaycan dili: dünən və bu gün» mövzusunda
Beynəlxalq elmi konfransın materialları.
Bakı: “Zərdabi LTD” MMC, 2018.**

Nəşriyyat direktoru:
Elman Qasimov

Kompüterdə yığan:
Səadət Əliyeva

Kompüter tərtibçisi və
texniki redaktoru:
Aygün Balayeva

Çapa verilmiş: 12.06.2018
Çapa imzalanmışdır: 20.06.2018
Kağız formatı: 60/84 1/8
Mətbəə kağızı: №1
Həcmi: 46 ç.v.
Sifariş № 25
Tiraj: 360

“Zərdabi-Nəşr” MMC Nəşriyyat-Poliqrafiya müəssisəsi
Tel.: (012) 514 73 73, mob.: (050; 070) 344 76 01
e-poçtu: zerdabi_em@mail.ru